

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 13911

Opatów Memorial Book

Apt

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Yasheev, Zvi.
TITLE	Apt (Opatov) : Sefer zikaron le-'ir ye-em be-Yisra'el asher hayetah ye- enenah 'od = Yizker bukh tsum ondenk fun undzer geburts-shet in Poyln yelkhe iz mer nishto / [ha-'orekh, Tsevi Yashiv].
IMPRINT	880-04 Tel-Aviv : Yots'e Apt be-Yisra'el, Ar. ha-B, Kanadah, Brazil, 726 [1966]
DESCRIPT	441, 20 p. : ill., ports., maps. ; 33 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Opatów. Opatów (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Opatów.
ADD'L TITLE	Apt; a town which does not exist any more

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

Is 3738

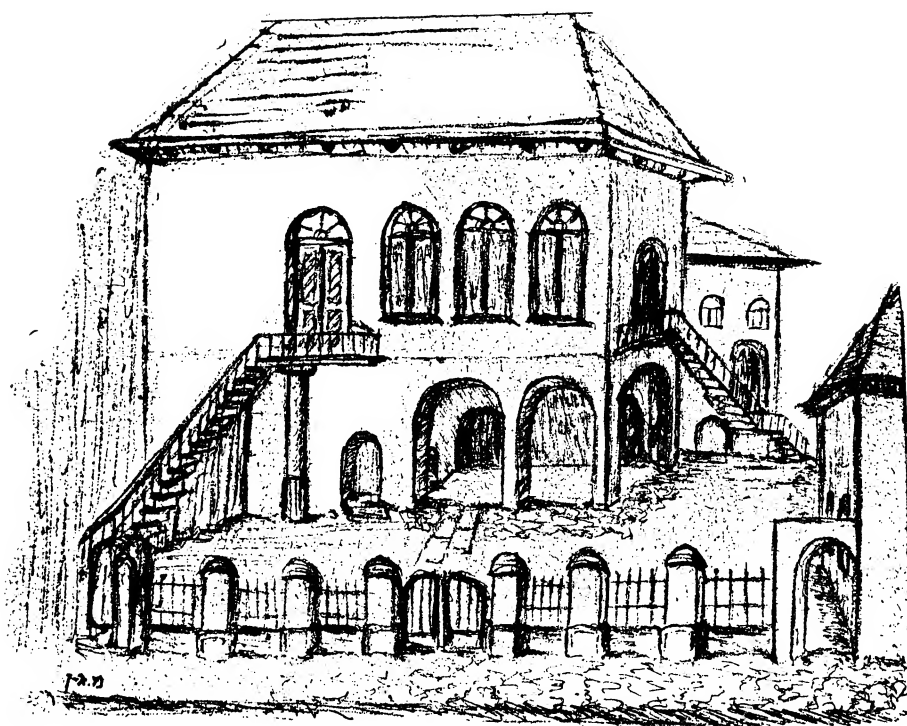
א פ ט

(אופאטוב)

ספר זכרון לעיר ואם בישראל אשר היתה ואיננה עוד

יזכור-בוך

צום אנדענק פון אונדזער געבורטס-שטאט אין פוילן וועלכע איז מער נישטא

הוצא לאור על ידי יוצאי אפט בישראל, ארה"ב, קנדה, ברזיל וכו'

ארויסגעגעבן דורך אפטער לאנדסלייט אין גאר דער וועלט:
[ישראל, פארייניקטע שטאטן, קאנאדע, בראזיליע א.א. לענדער]

תל-אביב, תשכ"ו-1966

PL 480

סודר והודפס בדפוס „ארזי“, ת"א,
רח' אילת השחר 4, טלפון 34294

הוועדה להוצאת ספר יזכור לקהילת אפטא בישראל
קאמיטעט פארן אפטער יזכור-בוך אין ישראל

ה ע ו ר ד : צ ב י י ש י ב

רמת-חן	לוסטגרטן נחמן,	חולון	איזנשטדט (רבינוביץ) שושנה,
תל-אביב	לובלינר ישראל,	רמת-גן	גרינשטיין-מגן משה,
תל-אביב	לנגר אליעזר ז"ל,	רמת-גן	גרינשטיין-מגן (קנדל) רחל,
תל-אביב	רוזנברג יוסף,	בת-ים	גרינשטיין מרדכי,
תל-אביב	רוטשטיין אברהם,	חיפה	גוטרמן יצחק,
נתניה	שמלצמן הרץ,	רמת-גן	זילברמן יוסף,
		תל-אביב	כץ (ברגר) חנה,

הוועדה לבדיקת החומר על השואה

תל-אביב	לוסטמן מאיר,	רמת-גן	הוכמיץ פנחס,
תל-אביב	פלדמן שלמה,	תל-אביב	ווישליצקי (כץ) רבקה,
		תל-אביב	זילברברג אליהו

ועדת הספר בטורונטו — אפטער יזכור-בוך קאמיטעט אין טאראנטא

הערי ווייס אהרון שטארקמאן פנחס טייטל

ועדת הספר במונטריאול — קאמיטעט פארן יזכור-בוך אין מאנטרעאל

מאנוס אמבר	עקיבא כץ
לאה קירש (זעלצער)	שפרינצע סילווער (בעדער)
יחיאל סאָסנאָוויטש	

ועדת הספר בניו-יורק — קאמיטעט פארן יזכור-בוך אין ניו-יארק

אלימלך כץ	דוד פינטשעווסקי
בונם קאלישר	שלמה שטערנליכט
שבע קאלישער	

ביים פארעפנטלעכן דאס בוך

ליבער לאַנדסמאַן.

מיט גרויס יראת הכבוד און פולער באַשיידנקייט טראָגן מיר דיר צו דעם בוך וואָס קומט פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונדזער פאַרשניטענער שטאַט מיט אַלעם שיינעם, וואָס איז פאַרבליבן אין אונדזער האַרץ פון די יוגנט־יארן. די אויפגאַבע איז נישט געווען קיין לייכטע. עס ליגט פאַר דיר אַ גרויסע, געמיינזאַמע אַנשטרענגונג פון אונדזערע טאַטישע אין ישראל און אין גאָר דער וועלט, וואָס האָבן וואָרעם אויפגענומען דעם רוף פון דער אינציאַטיוו־קאָמיטע און זיך אַקטיוו באַטייליקט אינעם זאַמלען די מאַטעריאַלן פאַר דעם ספר אין משך פון פינף יאָר צייט.

דער עצם געדאַנק פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך איז אויפגעקומען נאָך אין יאָר 1949 אויף דער אזכרה נאָך אונדזערע קדושים, אין וועלכער ס'האָבן זיך באַטייליקט די ערשטע שרידים, וועלכע זענען אָנגעקומען קיין ישראל נאָכן חורבן. אין יענעם יאָר איז אויך דערשינען דער ערשטער ווץ וועגן דעם. אָבער צום רעאַליזירן דעם געדאַנק זענען מיר ערשט צוגעטרעטן אין יאָר 1960, אויפן צונויפקום פון אַלע שטאַטישע אין ישראל, וועלכער האָט באַאויפטראַגט אַ גרופע חברים צו שטיין בראש פון אַרויסגעבן דעם בוך.

די שוועריקייטן זענען געווען נישט קיין קליינע, הגם דער רוב לאַנדסלייט אין דער וועלט האָט זיך ענטוואָסטיש אָפגערופן צום ווערק, סיי פינאַנסיעל און סיי מיט זאַמלען די נויטיקע מאַטעריאַלן.

אונדזער כוונה איז געווען אַז דער ספר זאָל סימבאָליזירן אונדזער שטאַט מיט אירע שיינע טראַדיציעס, דאָס לעבן פון אירע מענטשן אין די פאַרשידענע תקופות, זייער געזעל־שאַפטלעכע טעטיקייט אויף פאַרשידענע געביטן, זייער קולטור־שטייגער א.א.וו.

מיר האָבן געוואלט אַז דאָס בוך זאָל זיין אַ שאַפונג נישט נאָר פון שרייבער און פער־מענטשן, נאָר זאָל ברענגען צום אויסדרוק וואָס מער שטאַטישע און באַטייליקטע, וועלכע רעפרעזענטירן אַלע שיכטן פון אַפּטער יידנטום.

און באמת איז דאָס נישט געווען קיין לייכטער ענין פון די יחידים אָנצורעגן דעם רוב זיך באַטייליקן אין שרייבן. דערפאַר קאָנען מיר איצט מיט רעכט פעסט־שטעלן, אַז דאָס בוך דריקט אויס די געדאַנקען, געפילן און איבערלעבונגען פון אַלע שיכטן אין שטאַט אַ דאַנק דער ברייטער באַטייליקונג פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועמענס שאַפונגען מיר געפונען אין זיינע בלעטער.

וועגן אונדזער שטאַט אַפּט, איינע פון די עלטסטע שטעט אין פוילן, מיט אַ טראַדיציע פון הונדערטער יאָרן, וואָס איז באַרימט געווען מיט אירע רבנים, חכמים, געלערנטע לאַזט זיך נאָך פיל שרייבן. קלאָר, מיט דעם בוך זענען נאָך ווייט נישט אויסגעשעפט געוואָרן אַלע מקורות בכתב און בעל־פה וועגן דער שעפּערישער פראַכט פון דורות יידן. וועלכע זענען

דבר הוועדה להוצאת הספר

בן עירנו הנכבד,

בדחילו ורחימו הרינו מגישים לך את ספר הזכרון הזה הבא להנציח את זכר עירנו, ערש נעורינו וכל הטוב והיפה השמור בלבותינו מימים עברו.

לא קלה היתה המלאכה. מונח בזה לפניך פרי מאמציהם של רבים וכן טובים מיוצאי עירנו בישראל ובכל ארצות הפזורה, שנענו לקריאת הוועדה היוזמת והשתתפו במלאכת איסוף החומר הרב והמגוון המקובץ בזה בחמש השנים האחרונות.

הרעיון על הוצאת הספר הועלה עוד בשנת 1949 באספת האזכרה הגדולה לקדושי עירנו יחד עם ראשוני שארית הפליטה שנתקבצו אז בתל־אביב. הוצא גם קול־קורא ראשון לכל בני העיר בתפוצות המפרסם את הרעיון ומסבירו. אולם לכלל מעשה ולהגשמה הגיע הדבר רק משנת 1960 בכנס גדול של כל בני עירנו בישראל אשר הטיל על קבוצת חברים פעילים את תוכנון המפעל והגשתו.

כאמור, לא מעטים היו הלבטים והקשיים, אם כי מרבית בני עירנו בכל מקום הימצאם נענו בנפש חפצה הן בהתנדבות הכספית הקשורה במפעל כזה והן באיסוף החומר. כוונתנו היתה שהספר עם הופעתו יסמל בפנינו את העיר בזעיר־אנפין, על מסורתה היהודית המפוארת, על חיי אנשיה לכל תקופותיה, על פעולתה המבורכת בכל שטחי החיים הציבוריים, על ההווי התרבותי שלה. לכן לא רצינו שתהיה זו יצירת בודדים, פרי עטם של מלומדים ובעלי מקצוע, אלא ביטוי מלא ונאמן של כל שכבות האוכלוסיה וכל בני העיר ימצאו בו הד למאוייהם.

ואכן, היה זה תפקיד לא קל של קומץ פעילים אשר הניע את הרבים להשתתפות ערה בכתובת הספר. בצדק אנו יכולים להתגאות בכך שהספר משמש ביטוי נאמן לכל שכבות העיר באמצעות המשתתפים הרבים מבניה; אותם והגיגיהם אנו מוצאים בדפי הספר.

על עירנו אַפּט, אחת הערים היהודיות הותיקות ביותר בפולין, בעלת מסורת של מאות בשנים, הנודעת בתפוצות ישראל על רבניה, מלומדיה וחכמיה, ניתן לכתוב רבות. ברי לנו שטרם מיצינו את כל הגנוזים הנמצאים בכתובים ומפוזרים בכתב ובסיפור על מורשת יקרת־ערך, פאר יצירת דורות של יהודים שקודים על התורה ועל העבודה, המספרת על העיר ואנשיה. אולי עוד יקום האיש אשר ידבנו לבו ותפעמו רוחו כדי להעמיק חקר ולהעלות פנינים יקרות־ערך אלו בשביל הדורות הבאים.

ודאי גם יימצאו בחומר שנדלה בכאן אי־אלו שיבושים ותקלות, אשר כל יצירת אנוש לא נוקתה מהם — ברצון ובענוה נקבל כל הערה בנידון. וכל אלה העלולים לראות בחימר שהועלה במסגרת הספר פגיעה כלשהי והמעטת דמות, שלהם או של קרוביהם וידידיהם — אתם הסליחה, כי רק בשגגה נפל הדבר.

געזעסן על התורה ועל העבודה. אפשר וועט נאך קומען דער מענטש וועלכער וועט זיך פארטיפן און ארויסברענגען אויף דער אויבערפלאך די אוצרות פון שיינקייט פאר די שפעטערדיקע דורות, זיי זאלן נישט גיין לאיבוד.

מיר פארשטייען, אז אונדזער ספר, ווי יעדע מענטשלעכע שאפונג, איז נישט פריי פון פעלערן און נישט־פינקטלעכ־קייטן, וועלן מיר גערן אויפנעמען יעדע קריטישע באַמערקונג וועגן אלעם. פון די וועלכע וועלן זיך פילן געטראָפן סיי פערזענלעך, אָדער צוליב דער פארמינערטער געשטאַלט פון זייערע נאָענטע, בעטן מיר פאַרויס זייער אַנטשולדיקונג.

מיר אַנטשולדיקן זיך אויך פאַר די „פאַרשפּעטיקטע“, וועלכע האָבן, טראָץ אונדזערע פיל־מאָליקע ווענדונגען, נישט צוגעשיקט זייערע מאַטעריאַלן אין צייט. זיכער וועלן אונדז נישט נעמען פאַר אומגוט די יעניקע מחברים, וועלכע די רעדאַקציע האָט געהאַלטן פאַר נויטיק צו געבן זייערע מאַטעריאַלן די געהעריקע פאַרם. מיר קאַנען פעסטשטעלן אין הסכם מיט אונדזער געוויסן און ענדגילטיקן באַשלוס: אַלע וועלכע האָבן זיך אָפּגערופן אויף אונדזער ווענדונג און געשריבן — וועלן געפינען זייער שאַפונג אינעם בוך.

עס זענען געווען מיינונגס־פאַרשידנהייטן וואָס שייך דער שפראַך. אַ טייל האָט געמיינט, אַז דאָס בוך דאַרף רעדן מיט דער שפראַך פון די קדושים, וועלכע איז אויך די שפראַך פון רוב לעבנגעליבענע. אַנדערע, דאַקעגן, האָבן געמיינט, אַז פאַראייביקן דעם זכרון פון די קדושים אין אונדזער שטאַט פאַר די צוקונפטיקע דורות, דאַרף מען אין דער שפראַך פון אונדזער אייביקייט — עברית.

אַבער די ווירקלעכקייט האָט געלעזן דאָס פראַבלעם אויף אַ נאַטירלעכן אופן. מיר האָבן פאַרעפנטלעכט די מאַטעריאַלן אין דער שפראַך, אין וועלכער זיי זענען געשריבן געוואָרן. באַזונדערס וויכטיקע מאַטעריאַלן האָבן מיר געגעבן אין אונדזער ביידע נאַציאָנאַלע שפראַכן. געוויסע אַרטיקלען האָבן מיר אויך געגעבן אין ענגליש.

מיר דאַנקען אַלעמען, וועלכע האָבן מיטגעהאַלפן צום דערשיינען פון בוך. ספּעציעל דאַנקען מיר די אַפּטער לאַנדסמאַנשאַפּט אין ישראל, וועלכע האָט אויף אירע אַקסלען אויסגעטראָגן די גאַנצע לאַסט פון דער פראַקטישער רעאַלי־זירונג פון געדאַנק, און די לאַנדסמאַנשאַפּט אין טאַראַנטאַ פאַר איר אַלזייטיקער, ברייטער הילף. מיר דערמאָנען אויך צום גוטן די קאָמיטעטן פון מאַנטרעאַל און ניר־יאַרק פאַר זייער ברודערלעכער הילף.

דער קאָמיטעט האַלט פאַר זיין חוב צו באַצייכענען די ספּעציעלע איבערגעגעבנקייט און אומבאַגרענעצטע אָנ־שטרענגונגען פון זיינע מיטגלידער אין ישראל, וועלכע האָבן אין משך פון יאָרן פליסיק און אומדערמידלעך פאַרגעזעצט זייער אַרבעט ביזן דערגעצן דאָס ווערק, די חברים: משה גרינשטיין־מגן, יוסף ראָזענבערג, יוסף זילבערמאַן און נחמן לוסטגאַרטן. ווער ווייסט, אויב נישט אַ דאַנק זייערע פער־

הסליחה מתבקשת מאלה בתוכנו אשר היה ברצונם עוד לתרום מפרי עטם ומזכרונותיהם להאדרת הספר ולפארו ולא הספיקו. ביקשנו וחזרנו זה מספר פעמים על בקשתנו בחוזרים ובקריאות להשתתפות כולם ללא יוצא מהכלל בעוד מועד ובודאי יראו זאת בעין טובה ולא יחשבו לנו לרעה אלה בתוכנו אשר כתבו והעלו מזכרונותיהם, אולם יד המערכת היתה בהם בהתקינה הדברים לדפוס ובשוותה לחומר צורה נאותה. בסיפוק אנו מציינים את העובדה שללא יוצא מהכלל כל אלה שנענו לקריאתנו וכתבו — ימצאו פרי עטם מתפרסם. התחבטנו לא מעט בשאלת שפת הספר. היו שסברו שהספר צריך לדבר בלשון הקדושים, בשפת אידיש, שהיתה השפה המדוברת בפי כל יהודי העיר ועדיין שולטת בין מרבית יוצאי העיר החיים אתנו כיום. לעומתם סברו רבים שהספר בא להנציח את ערכי העיר לדורות הבאים ולכן הוא צריך להיכתב בשפת הנצח אשר היא גם שפת העתיד של עם ישראל הקם לתחיה.

אולם מסתבר שגם בעיה זו כאילו נפתרה מאליה. נתנו כל חומר וכל מאמר בשפת כתיבתו. נוסף לכך דאגנו שהחומר העיקרי והחשוב יפורסם בשתי השפות, גם בעברית וגם באידיש. הספר כתוב, איפוא, בשתי השפות של עם ישראל בימינו אלה — בעברית ובאידיש ומאמרים אחדים — גם באנגלית.

יבואו נא על הברכה כל אלה אשר נתנו ידם להצלחת מפעל ההנצחה והוצאת הספר ובמיוחד ארגון יוצאי העיר בישראל, אשר עמס על שכמו את כל נטל הגשמת הרעיון, וארגון יוצאי העיר בטורונטו (קנדה) על עזרתו הרבה ומסירותו לפעולה בכל שלביה. כן ראויים לציון הארגונים יוצאי עירנו שבני־יורק ובמונטריאול, אשר עשו רבות להצלחת המפעל.

הועדה מציינת בהוקרה את מסירותם המיוחדת והמאמצים ללא גבול של חברי הועדה בישראל אשר שקדו על הביצוע ללא לאות וללא הפוגה משך שנים רצופות עד שהושלם המפעל; החברים משה מגן־גרינשטיין, יוסף רוזנברג, יוסף זילברמן ונחמן לוסטגרטן. מי יודע, אם לא הודות למאמציהם של אלו הפך הדבר מרעיון למציאות.

ישמשנא הספר המוגש לך בזה מצבת־עד ונר זכרון בביתך להוריננו ויקירינו שנספו בשואה ולכל היקר שאבד לנו עם חורבן קהילתנו הקדושה.

הועדה להוצאת הספר

זענלעכע אָנשטרענגונגען איז דער געדאַנק פאַרוואַנדלט גע־וואָרן אין ווירקלעכקייט.

זאַל דאָס בוך זיין אַ מצבה און נר־זכרון אין דיין הויז נאָך אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, וועלכע זענען אומגעקומען מיטן חורבן פון אונדזער הייליקער שטאַט.

קאָמיטעט פאַר אַרויסגעבן

דעם יזכור־בוך פון אַפּט

תל־אביב, כסלו תשכ״ו — דעצעמבער 1965.

מאת העורך

קורא נכבד,

ספר „יזכור“ זה מוקדש לעיירה מן העתיקות שבגלות פולין. בה נולדו ופעלו במשך מאות בשנים גדולים וגאונים אשר הוציאו לה מוניטין לא רק ברחבי פולין אלא בעולם היהודי כולו (הרבי מאַפֿט, ר' אברהם יהושע השל ורבים אחרים). קטעי הפנקס של קהילת אַפֿטא מעידים על פעילות רוחנית ועל מציאותו של מרכז יהודי בה עוד לפני כ־500 שנה.

כל המדפדף במקורות מהימים ההם, כל המעיין בחומר ההיסטורי שהצטבר מאז ועד שנות השלושים של מאה זו, נפעם ונרגש — גם אם אינו מילידי המקום ההוא — מעתיקותה של קהילה מפוארת זו ולבו דואב על הקץ הטרגי שהקיץ עליה כעל קהילות אחרות בגלות פולין.

שכן נוסח מיוחד היה לה, לקהילה זו — נוסח של שורשיות חסידית, נאמנות ללא גבול לערכי ישראל סבא, ובשנים האחרונות — דבקות, חסידית אף היא, בתנועת התחייה העברית על זרמיה וגווניה השונים.

בספר זה השתדלנו לכנס כל מה שחותם אַפֿט טבוע עליו, החל מסקירות היסטוריות כתובות על־ידי ברי־סמכא וגמור בזכרונות וסקירות של פשוט־יעם שהכתיבה אינה אומנות. וכל זאת כדי שכל אחד ואחד, אשר הספר יגיע לידינו, יוכל למצוא בו את מה שהוא מחפש, בין שהוא רוצה להתחקות על שורשיה של קהילה מפוארת זו, בין אם הוא מעוניין לרענן את זכרוננו במעשים ובראיית דיוקנים מעשרות השנים האחרונות ובין אם הוא, ככל אחד מאתנו, הנתון להשפעת השואה האיומה, מחפש בדפים אלה מרגוע וניחומים ללב הדואב.

השתדלנו לגוון את הספר בתמונות, ביחוד מהתקופה שבין שתי מלחמות העולם, תמונות מחיי תנועות הנוער הציוניות, התנועות הפוליטיות והפעולה הציבורית בכללה.

הננו מקווים שגם בני הדור הצעיר בארץ, אשר בדרך הטבע השם „אַפֿט“ אינו בשבילם אלא שם העיירה של הורים, יעינו בספר כדי להכיר את מוצאם ולשאוב השראה ממנו. כמו כן מובטח לנו שבני הדור הקשיש יותר, וביחוד תושבי הפזורה, המכירים את העיירה משנות העשרים והשלושים, ירעננו את זכרונם בקריאה בפרקי הזכרונות שבספר.

ואם מטרה זו תושג — זה שכרנו.

צבִי ישיב

ה ק ד מ ה

גורלה הטרגי של יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה לא פסח גם על סף ביתנו ועיר מולדתנו אופאטוב. אף היא שתתה את כוס התרעלה עד תומה. האסון שפקדה עשה בה כלה, השאיר אחריו חורבן ומות. רחובותיה ובתיה, בהם נולדנו וטופחנו, נהרסו עד היסוד בה. שוכניה, הורינו היקרים, אחים אחיות, נאחבים ונעימים, מצאו כולם את מותם תוך עינויים אכזריים, בדרכים שונות ובמיתות משונות. רבים אף לקבר ישראל לא הגיעו.

עוד רבות יסופר על יהדות פולין הנרצחת, תולדותיה, מלחמתה ושקיעתה. בתוך איפופיאה זו, רבת מעש ופעלים, ודאי תתפוס עיר מולדתנו אופאטוב את מקומה הראוי לה בקרב יתר ערי פולין השדודות, שהרי כל עיירה יהודית, על ערכיה והמיוחד שבה, מהווה עולם בפני עצמו.

אי לכך החלטנו, אנו השרידים, אלה מתי מעט הנותרים, אשר זכרונות ילדותנו ושנות הנעורים עדיין קרובים מאוד ללבנו, בוערים בכל רמ"ח אברינו לבלי תת מנוח — להעמיד מצבה חיה זו, בה נעלה זכר בצורת ספר, אשר ינציח למעננו הנשארים וכן לילדינו אחרינו, את הוד ההויה ותפארת העבר אשר היו ואינם עוד.

תנציח מצבה צנועה זו ותשמור לדורות הבאים את זכר עירנו הבלתי נשכחת, את הרוח שפיעמה בה, מוצאה ותולדותיה רבות השנים והמעש, צדיקיה וגאונים, מוסדותיה וארגוניה, מנהיגיה ועסקניה העממיים, ששמרו על הגחלת, העבירו הלפיד מיד ליד ומדור לדור, אשר כל חייהם היו קודש למען העיר ויהודיה, למען ציון הקרובה-רחוקה וחינוכנו לאורה, אשר רק בזכותם הגדולה הזו הגענו עד הלום והמה בדרך כרעו-נפלו ולא זכו...

דער טרויעריקער גורל פון אייראָפּעאישן יידנטום בשעת דער צווייטער וועלט-מלחמה האָט אויך נישט אויסגעמיטן אונדזער היים און געבורט-שטאָט אָפּט. דער גרויסער אומגליק האָט אויך איר שוועל באַטראָטן און געלאָזט נאָך זיך חורבן און טויט. די הייזער און געסלעך, וווּ מיר זענען געבוירן און דערצויגן זענען צעשטערט און פאַרניכטעט. אירע איינוווינער, אונדזערע ליבעלעך, עלטערן, שוועסטער און ברידער, נאָענטע און געטרייע, זענען אומגעקומען מיט די שוידערלעכסטע עינויים, אויף פאַרשידענע וועגן און אופנים, און אַפילו צו קבר-ישראל נישט געקומען.

זיכער וועט נאָך געשריבן ווערן די געשיכטע פון פּוילישן אומגעבראַכטן יידנטום. אין דער גרויסער עפאָפּעיִע וועט אויך פאַרנעמען איר באַשיידענעם פּלאַץ אונדזער יידיש שטעטל אָפּט, צווישן אַלע איבע-ריקע יידישע צעשטערטע נעסטן אין פּוילן. איז דאָך אָבער יעדע יידישע שטאָט אַ וועלט פאַר זיך — האָבן מיר טאַקע באַשלאָסן איבערגעבליבענע אָפּטער, וואָס די זכרונות פון אונדזער היים און יוגנט זענען אונדז נאָענט צום האַרצן און ברענגען נאָך אין אַלע אונדזערע גלידער — שטעלן אַ לעבעדיקע מצבה און אַרויפברענגען די אַלע זכרונות אין פאַרם פון אַ בוך, וואָס זאָל פאַראייביקן פאַר אונדז לעבנגעבליבענע און פאַר אונדזערע קינדער נאָך אונדז די פּראַכט פון אונדזער דער היים און די שיינקייט פון אַמאָל, וואָס איז מער נישטאָ...

זאָל דער דאָזיקער באַשיידענער מאָנומענט פאַר-אייביקן פאַר די צוקונפטיקע דורות דעם ליבן אַנדענק פון אונדזער אומפאַרגעסלעך שטעטל, איר גרויסן יידישן וועזן, איר לאַנג-יאָריקע יידישע געשיכטע און אָפּשטאַם, אירע צדיקים און גאונים, אירע אינסטיטוציעס, אירע געזעלשאַפּעלעכע טוער און מנהיגים, ווי אויך אַלע פּאַלקס-מענטשן, וואָס האָבן זייער לעבן געווידמעט דער שטאָט און אירע יידן, דעם אייביקן טרוים נאָך ציון, און אונדזער דערציאונג אין איר ליכט, וואָס נאָר אין זייער גרויסן זכות זענען מיר דערגאַנגען ביז דאָ און זיי אַליין זענען אויפן וועג געפאלן און נישט דערלעבט...

תוכן הספר

שער א'

לאור העבר הזוהר —

אין ליכט פון א פראָכטפולער פאָרגאַנגענהייט . . . 7

שער ב'

לפני מלחמת העולם הראשונה —

פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג 77

שער ג'

בין שתי מלחמות העולם —

צווישן צוויי וועלט־מלחמות 109

שער ד'

תקופת השואה —

די תקופה פון אומקום 201

שער ה'

סיפורת ושירה (יצירות פרי עטם של בני אֶפֶס) —

דערציילונגען און לידער (געשריבן דורך אַפֿטער לאַנדסלייט) 281

שער ו'

403

יזכור

תקציר אנגלי

לאור העבר הזוהר

אין ליכט
פון א פראכטפולער
פארגאנגענהייט

מצבה הגיאוגרפית של אופטוב (געאָגראַפישע לאַגע) — מ. ג. — 9 . . .
 מבנה העיר אופטוב וסביבתה (דער געבוי פון דער שטאָט אָפּט
 און איר אומגעגנט) — משה גרינשטיין . . . 14 . . .
 „אופטוב“ באנציקלופדיה העברית (וואָס זאָגט די העברעאישע
 ענציקלאָפּעדיע וועגן אונדזער שטאָט?) . . . 26 . . .
 פנקס קהלת אפּטא (קטעים מתוך מאמרו של נחום סוקולוב על הפנקס) . . . 27 . . .
 קטעים מתוך פנקס קהילת אפּטא — ע. נ. פרנק . . . 31 . . .
 יהודי אָפּט על סף המאה השמונה־עשרה — י. בורשטין . . . 35 . . .
 די אָפּטער יידן אויפן שוועל פון 18־טן יאָרהונדערט — י. בורשטין . . . 38 . . .
 שלשלת הדורות (דער רבנישער יחוס פון אָפּט) — נ. ד. ראָזענבלום . . . 42 . . .
 גדולי ישראל באפּטא — ד. פינטשעווסקי . . . 45 . . .
 אָפּט ותקומת החסידות — ד. פינצ'בסקי . . . 52 . . .
 אָפּט און די אַנטשטייאונג פון חסידות — ד. פינטשעווסקי . . . 55 . . .
 רבי אברהם יהושע השיל מאפּטא — י. רפאל . . . 63 . . .
 מאמרותיו של ר' אברהם יהושע השיל . . . 63 . . .
 ווערטער פון גרויסע יידן — הרב י. י. וואָהלגעלערנטער . . . 64 . . .
 מען טאָר נישט דן זיין קיין יידן — מ. אונגר . . . 64 . . .
 ר' מאיר'ל מאפּטא . . . 65 . . .
 מיט עטלעכע פופציק יאָר צוריק... — ש. כץ . . . 66 . . .
 עני ממש — א. שטיינמן . . . 66 . . .
 הצדיק מאפּטא — י. שטיינברג . . . 68 . . .
 רבי מאיר אָפּטער טאַנצט מיט די חסידים פאַר כל־גדרי... . . . 68 . . .
 ר' מאיר'ל'ס יאַרצייט — ע. כץ . . . 69 . . .
 דעם רבינס געלעכטער — ב. אַלטמאַן . . . 69 . . .
 ר' שבתי איינבינדער פון אַזט — י. ה. לעווינשטיין . . . 71 . . .
 רבי גבריאל יהודה ליכטנפּלד — י. ב. הלוי איש הורוביץ . . . 73 . . .
 נתן נטע שפירא — תולדות חייו . . . 74 . . .
 שני מלחים — נ. נ. שפירא . . . 75 . . .
 דעם אוהב ישראל'ס שטעקן — י. גוטערמאַן . . . 76 . . .
 ממחזות החיים בערי המדינה . . . 76 . . .

געאגראפישע לאגע

מצבה הגיאוגרפית של אופטוב

מאת מ. ג. —

אָפּט (Opatów Kielecki), איינע פון די עלטסטע יידישע שטעט אין פוילן, וואָס ציט איר אָנהויב נאָך פון 14-טן יאָרהונדערט, מיטן אָנקום פון די ערשטע אינקוויזיציע-פליטים קיין פוילן, געפינט זיך אין קיעלצער ראיאָן אויפן שייד-וועג קיעלץ-סאַנדאַמיעזש (צאָמיר) — אַסטראָויעץ, 17 קילאָמעטער פון דער באַן-ליניע וואָרשע-לעמבערג.

די ווייטקייט פון דער באַן-סטאַציע און די שווערע קאָ-מוניקאַציע-באַדינגונגען מיט דער אומגעגנט האָבן באַשטימט איר גורל און אַנטוויקלונג. דערין איז צו זען די סיבה וואָס אָפּט איז פאַרבליבן אַ קליין שטעטל און קיין מאָל האָט איר באַפעלקערונג נישט איבערגעשריטן די צאָל פון 15 טויזנט איינוואוינער, די גרויסע מערהייט פון זיי יידן.

דערפאַר האָט אָפּט געדינט אַלס פּאַוויאַט-שטאָט און נאַטירלעכער יידישער צענטער פאַר אַ ריי קליינע און גרע-סערע יידישע שטעטלעך אין דער געגנט. אַרום אָפּט האָבן זיך געפונען פּאָלגנדע שטעטלעך און וועגן:

די אַלט-שטאָט צאָמיר (סאַנדאַמיעזש), וואָס אויף דער ווייסל פון מזרח זייט, אָזערט און טשמיעלאָו פון מערב, דער שאַסיי סטאַשעוו-כמיעלניק (דורך די קלענערע יידישע ישובים איזאנסק-באגריע) פון דרום-זייט, וועלכער האָט ווייטער געצויגן ביז קיעלץ און זיך דאַרט פאַראייניקט מיטן וועג וואָס פירט פון שטאָט דורך לאַגעוו-קיעלץ, און בעיקר די באַן-סטאַציע אַסטראָויעץ, וואָס האָט איינגעלעך געדינט אַלס „פענצטער“ און אויסגאַנגס-פונקט פאַר דער אָפּטער באַפעלקערונג צו דער גרויסער וועלט אין דעם זין: וואָרשע, לאָדזש, ראָדאָם און אַנדערע גרעסערע שטאָטישע צענטערן אין פוילן מיט וועלכע אָפּטער יידן זענען געשטאַנען אין ענגע האַנדלס-באַציאָונגען.

פון די אַלע דערמאָנטע שטעט האָט נאָר צאָמיר איבער-געשטיגן אָפּט מיט איר לאַנגיאַריקער עקזיסטענץ אַלס היס-טאַריש-באַרימטער דורכגאַנג דורך דער ווייסל פון מערב-פוילן צו מזרח (לעמבערג, אוקראינע) און פאַרקערט. ערשט אין יאָר 1878 געפינען מיר דעם זכר פון יידישן אַסטראָוועצ ביי דער באַן-סטאַציע, וואָס ווערט טאַקע באַצייכנט „אַסט-ראָוועצ נאָענט ביי דער שטאָט אָפּט“ (פנקס ועד ארבע ארצות, זייט 404).

דער שטאַלץ פון דער שטאָט איז דערפאַר געווען אויף איר גרויסער יידישער פאַרגאַנגענהייט, אויף דעם דורות-לאַנגן גייסטיקן צענטער פאַר דער יידישער אומגעגנט, וואָס האָט פיל בייגעשטייערט צו דער יידישער אויטאָנאָמער פאַר-וואַלטונג פון די פוילישע יידן (ועד ארבע ארצות). די אוי-טאָנאָמישע קהילה אָפּט האָט געלייגט איר חותם אויף דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון אירע אייגענע איינוואוינער, מיט

אופאטוב (או אָפּט, בפולנית Opatów Kielecki), אחת העיירות הוותיקות של פולין, שראשיתה עוד במאה הארבע-עשרה, עם בואם של פליטי האינקבויזיציה הראשונים למדינה זו, נמצאת במחוז קיילץ, על צומת-הדרכים קיילץ-סאַנדומיזש-אוסטרובייץ, במרחק של 17 קילומטר מקו הרכבת ורשה-לבוב. הריחוק מתחנת הרכבת ותנאי התחבורה הגרועים לקשר עם הסביבה — קבעו את גורלה והתפתחותה. זאת היא הסיבה שבגללה נשארה אופאטוב כל השנים עיירה קטנה, ומספר אוכלוסיה לא עבר מעולם את הגבול של 15,000 נפש, רובם יהודים.

לעומת זאת שימשה העיירה מקום מושב שלטונות המחוז ומרכז יהודי טבעי לכל העיירות הקטנות של הסביבה.

ואלה העיירות והדרכים אשר סבבו אותה: העיירה הע-תיקה צאָמיר (סאַנדומיזש) שעל נהר הויסלה ממזרח, אוי־אָרוב וצ'מיילוב ממערב, הדרך סטאשוב-כמיעלניק מדרום, שהשתרעה הלאה בואכה קיילץ ושם התחברה עם הדרך המובילה לתחנת הרכבת אוסטרובייץ, אשר שימשה למעשה „אשנב“ ונקודת-מוצא בשביל האוכלוסיה של אופאטוב אל העולם הגדול (דהיינו — ורשה, לודז', רדום ומרכזים עירוניים גדולים אחרים בפולין שאתם עמדו יהודי אופאטוב בקשרי מסחר הדוקים).

מכל העיירות שנזכרו לעיל רק צאָמיר עלתה על אופא-טוב כעיר עתיקה יותר ששימשה נקודת מעבר היסטורית דרך נהר הויסלה ממערב פולין למזרח (לבוב, אוקראינה) ולהיפך. רק בשנת 1878 מוצאים אנו זכר לאוסטרובייץ היהודית ליד תחנת הרכבת, המוגדרת כ„אוסטרובייץ הסמוכה לעיר אפּט“ (פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 404).

גאווה של העיירה היתה, איפוא, על עברה ההיסטורי המזהיר כמרכז רוחני במשך דורות רבים לאוכלוסיה היהודית של הסביבה, שתרמה רבות לשלטון האוטונומי של יהודי פולין עוד בימי הביניים (ועד ארבע ארצות) והטביעה את חותמה על ההתפתחות התרבותית של תושביה, באמצעות מוסדותיה הציבוריים, הרוחניים והחברתיים עד השואה שפקדה את יהדות פולין במלחמת העולם השנייה. עד אז היוותה אופאטוב מרכז תרבותי החותר לקראת התפתחות ושחרור לאומי ולוקח חבל פעיל בתנועות השיחרור הלאומיות והחברתיות.

מוצאה של אופאטוב

קשה לקבוע במדויק את השנה בה נוסד יישוב יהודי באופאטוב ואתו הישוב בכללו (שכן אופאטוב נוסדה כעיר-יהודים). קיימים כידוע חילוקי-דעות בין ההיסטוריונים בדבר מוצאם של יהודי פולין בכלל (לפי פרופסור בלבן — מוצאם היה מפליטים שהגיעו לפולין מהמערב, לפי ד"ר שיפר —

אירע געזעלשאפטלעכע, גייסטיקע און סאציאלע אינסטי-
טוציעס, אזוי אז ביז דעם טראגישן אומקום פון פוילישן
יידנטום אין דער צווייטער וועלט-מלחמה האט אפט געדינט
אלס קולטור-צענטער אין אנטוויקלונג און קאמף פון פוילישן
יידנטום אויפן וועג פון נאציאנאלער עמאנציפאציע און אלגע-
מיינע סאציאלע פרייהייטס-שטרעמונגען.

איר אפשטאם

שווער פעסטצושטעלן גענוי דאס יאר ווען ס'האט אנגע-
פאנגען די עקזיסטענץ פון יידישן יישוב און דערמיט אויך די
עקזיסטענץ פון שטאט בכלל (ווי באוואוסט איז אפט אנטשטאנען
אלס יידן שטאט). ווי די מיינונגס-פארשידנהייטן צווישן די
היסטאריקער וועגן אור-שטאט פון די פוילישע יידן בכלל
(לויט פראפ. מ. באלאבאן — פון מערב אייראפעאישע אינק-
וויזיציע-פליטים, לויט ד"ר י. שיפער — פון די "כורים")
אזוי אויך וועגן אפשטאם פון די אלטע יידישע שטעט אין
מיטלאלטער. דער היסטאריקער א. פעלדמאן אין זיין ווערק
„די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14—
16 טען יארהונדערט“, דערמאנט א פופציק יידישע יישובים,
וועלכע זענען אנטשטאנען אין פארשידענע טערמינען אין משך
פון יענער תקופה אין גרויס-פוילן (ראיאנען: פוין, שעראדז
א. א.) און אין קליין פוילן (ראיאנען: קראקע, לובלין א. א.).
צווישן זיי ווערט שוין דערמאנט אויך אפט.

אבער נאך איידער ס'איז באקאנט געווארן די עקזיסטענץ
פון דער יידישער קהילה אין אפט אויפן יסוד פון „פנקס קהלה“
וואס די קהילה האט געפירט שוין אין יאר 1666 און איז געהיטן
געווארן ביז די לעצטע יארן פון אומקום פון פוילישן יידנטום
(זע: נ. סוקולוב, פנקס קהילת אפטא) — געפינען מיר אין
באקאנטן דאקומענט „כתב גלוי“:

„עס זענען געקומען צו אונדז צוויי וויכטיקע מענטשן
פון די יידן און באוויזן זייערע רעכט אויף דער שטאט אפט.
וואס זענען געגעבן געווארן דורך דעם פרינץ באלעסלאוו אין
יאר 1267 (באלעסלאוו חסיד, דער פרינץ פון קאליש זע:
סאקאלאו) צו באנייען און באשטעטיקן די רעכט אויף אויף
ווייטער.“

אין וואס זענען באשטאנען די רעכט? די דערמאנטע
יידן פון אפט, וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט אין מסחר,
האבן געהאט די רעכט פארן איבער גאנץ פוילן, אונטער דער
שוץ פון דער מאכט, האנדלען און פירן משא-מתן פון קויף-
פארקויף.

ס'איז אויך באקאנט אז אברהם בוהעמיס, וועלכער איז
נאמיירט געווארן אלס גובה אויף גאנץ גרויס-פוילן (1512—
1514) האט פרובירט אין זיין פריער יוגנט באקומען די זעלבע
רעכט פון די צוויי אפטער סוחרים.

אבער דאס נארמאלע לעבן פון דער קהילה האט אנגע-
פאנגען ערשט אין אנפאנג פון 16 טען יארהונדערט, וואס
האט זיך נישט אומזיסט גערופן „דער תור הזהב“ פון פוילישן
יידנטום, מיטן ארגאניזירן דעם „ועד ארבע ארצות“, וואס

מהכוזרים). ויכוח זה נטוש גם כן אודות מוצאן של אוכלוסיות
של ישובים יהודים בימי הביניים. ההיסטוריון א. פלדמן
בספרו „הידיעות המוקדמות בדבר יהודים בערים פולניות
במאות הארבע-עשרה עד השש-עשרה“ מזכיר כחמישים
ישובים יהודיים, שנוסדו בזמנים שונים באותה תקופה בפולין
הגדולה (המחוזות פוזנאן, שייראדז וועד), וכן בפולין הקטנה
(מחוזות קראקוב, לובלין וועד), וביניהן כבר נזכרה אופאטוב.
אולם עוד לפני שנודע קיומה של הקהילה היהודית באו-
פאטוב על סמך „פנקס קהלה“, שהקהילה ניהלה עוד בשנת
1666 ונשתמר עד השנים האחרונות לפני שואת יהודי פולין
(ראה נ. סוקולוב — פנקס קהלת אפטא) מוצאים אנו את
המיסמך הידוע „כתב גלוי“ ובו נאמר:

„באו אלינו שני אנשים חשובים מבין היהודים ויראו
לנו את זכויותיהם על העיר אפטא שניתנו על ידי באלעסלאוו
החסיד, הנסיך של קאליש בשנת 1267. הוואלו, איפוא, לחדש
ולאשר את הזכויות האלה לעתיד.“

במה התבטאו „זכויות“ אלה? הזכויות התבטאו בכך
שהיהודי אופאטוב, שהצטיינו במסחר, הורשו לנסוע על פני
כל מדינת פולין, בחסותם של השלטונות, לשם מקח וממכר.
ידוע שמו של אברהם בוהעמיס, שנתמנה כגובה לכל
פולין הגדולה (1512—1514), וניסה בימי נעוריו להשיג זכויות
אלה מידי שני סוחרים בני אופאטוב.

אולם חייה הסדירים של קהילת אופאטוב החלו רק
בראשית המאה השש-עשרה, זאת המאה אשר כונתה לא לחינם
„תור הזהב של יהדות פולין“ בה הוקם „ועד ארבע ארצות“
של יהדות פולין אשר שימש למעשה מעין „ממשלה בתוך
ממשלה“.

ועד ארבע ארצות

המפה המתפרסמת בספר זה בדבר הפעילות של ועד
ארבע ארצות, שהיווה מוסד לשלטון עצמי של יהדות פולין
בימים ההם (1650—1764), מראה כי אופאטוב מופיעה בשורה
אחת עם מרכזים יהודיים גדולים של פולין בימים ההם כמו
לובלין, קראקוב, יארסלאב וכו', אולם לא רק מבחינה גיאוג-
רפית אלא גם מבחינה איכותית. הפרוטוקולים של ועד
ארבע ארצות מלאים עדות חותכת על ערכה של העיר אופאטוב
בתקופה ההיא, על שרשרת הזהב של רבנים ידועי-שם,
מפרשי-תורה או סתם יהודים חשובים מבני העם.

זאת ועוד. גם ההיסטוריונים וגם הפרוטוקולים של ועד
ארבע ארצות מתבססים על הפנקס הידוע של קהילת אופאטוב
(ראה „פנקס ועד ארבע ארצות“, תקנות לקטות בידי י.
הלפרין). נצטט-נא עובדות אחדות מהפנקס הנ"ל:

בשנת ת"ד (1644) נותן ועד ארבע ארצות את הסכמתו
להוצאת הספר „דמשק אליעזר“ לר' אליעזר בר' שמואל צבי
מאפטא, אב"ד ור"מ דק"ק אפטא (עמ' 75).

בשנת תל"ט (1679) מוצאים אנו בין החתימות של „ראשי
המדינה“ על מיסמך למתן הלוואה שקיבלו יהודי פולין מאת
גיאורג מילטנער פאן מילטענבערג לשם כיסוי חוב של מסים

האט איינגעטלעך געדינט פאר די יידן אין פוילן „אלס ממשלה אין דער ממשלה“.

דער ועד ארבע ארצות

שוין די בייליגנדע מאפע וועגן דער טעטיקייט פון ועד ארבע ארצות, די יידישע זעלבסטפארואלטונג פון פוילישן יידנטום אין יענע יארן (1650—1774) באווייזט, אז שוין דאן האט אפט פיגורירט אין איין ריי מיט די גרויסע צענטערן פון פוילישן יידנטום אין יענער צייט ווי: לובלין, קראקע, יאראסלאוו און אנדערע.

אבער נישט נאר געאגראפיש. די פראטאקאלן פון „ועד ארבע ארצות“ פארזאמלונגען זענען פול מיט בולטע עדות וואס ווארפן אן אפשיין אויף די גרויסע ווערטן פון דער שטאט אין יענער תקופה, אויף דער גאלדענער קייט פון בא-רימטע רבנים, גרויסע מפרשים און סתם פאלקסטימלעכע גרויסע יידן.

דאס און אויך דאס: די יידישע היסטאריקער פון יענער צייט און אויך די פראטאקאלן פון „ועד ארבע ארצות“ זעלבסט באזירן זיך אויף די פאקסימילן פון היסטאריש-בארימטן פנקס פון דער אפטער קהילה (זע „פנקס ועד ארבע ארצות“ תקנות לקוטים בידי י. הלפרן) און זאלן עדות-זאגן די עטלעכע ציטירטע פאקטן פון אויבנדערמאנטן פנקס:

אין יאר ת"ד (1644) גיט דער ועד ד' ארצות זיין הסכמה צום ארויסגעבן דעם ספר „דמשק אליעזר“ פון ר' אליעזר בר' שמואל צבי מאפטא, אב"ד ור"מ דק"ק אפטא (זייט 75)

אין יאר תל"ט (1679) געפינען מיר צווישן די אונטער-שריפטן פון די „ראשי המדינה“ אויף א הלואה, וואס די פוילישע יידן האבן באקומען פון געארג מילטנער פאן מילטענבערג אויף צו דעקן א חוב פאר שטייערן דער פוילישער רעגירונג, אין נאמען פון „ועד יאראס-לאוו של ועד ד' ארצות“ אויך דעם נאמען פון לייבל יצחק מאפטא (זייט 176)

אין יאר תמ"ז (1687) געפינען מיר א ספעציעלע זיצונג פון ועד ד' ארצות געווינדעט אפט און די רעכט פון נייע יידישע איינוווינער אין שטאט. צוליב דער ענג-שאפט און מאנגל אין דירות איז טאקע פארווערט געווארן נייע איינוואנדערער זיך באזעצן אין שטאט (זייט 206 — לויט אויסצוגן פון אפטער פנקס).

אין יאר תנ"א (1691) זענען געפארן ראשי קהילת-אפטא קיין פינטשעוו און קראקע זיך באמיען לטובת כלל-ישראל (זייט 224).

אין די היסטארישע פראטאקאלן פון ועד ארבע ארצות אונטערגעשריבן דורך די רבנים גדולי הדור, וועלכע זענען

לממשלת פולין, בשם „ועד יארוסלאוו של ועד ד' ארצות“, גם את שמו של לייבל יצחק מאפטא (עמוד 176).

בשנת תמ"ז (1687) מתקיימת ישיבה מיוחדת של ועד ארבע ארצות המוקדשת לזכויותיהם של תושבים חדשים של העיר. בגלל הדוחק והמחסור בדירות נאסרה השתקעותם של תושבים חדשים בעיר (עמוד 206 של לקוטי הפנקס האפטאי).

בשנת תנ"א (1691) נסעו ראשי קהילת אופאטוב לפינ-טשעוו וקראקוב כדי להשתדל לטובת כלל ישראל (עמוד 224). בפרוטוקולים ההיסטוריים של ועד ארבע ארצות, החתומים בידי רבנים גדולי הדור, שהיו דנים בבעיות האקטואליות של יהדות פולין דאז והמשקפים את היקף השלטון העצמי היהודי במשך 220 שנה, אנו מוצאים בין השאר חתימות של רבנים וראשי קהל של העיר אופאטוב, דהיינו של —

ר' יצחק חריף חי' בק"ק אפטא (דף 110) — בשנת תכ"ח (1668)

ר' מרדכי מהור"ר נתן נטע כהנא מאפטא (דף 202) — בשנת תכ"ה (1665)

הקצין אהרן מנחם מנדל מאפטא (דף 230) — בשנת תפ"ח (1728)

צבי הירש סגל מאפטא (דף 243) — בשנת תק"ב (1742) מאיר בר' בנימין וואלף הלפרן חו"ק ק"ק אפטא, משנת תפ"א אב"ד לובלין והגליל (דף 275) — בשנת תקע"ג (1813)

ר' יהודה סגל לנדא מאפטא (דף 287) אביו של רבי יחזקאל לנדא, רבה של פראג ומחבר „נודע ביהודה“ (ראה „שרי המאה“ להרב י. ל. הכהן-מימון) — בשנת תקע"ז (1817)

ר' יצחק לנדוי אב"ד דק"ק אפטא (דף 295), בנו השני של ר' יהודה לנדא — בשנת תקצ"ג (1833).

גם מקורות אחרים מהימים ההם מזכירים בכבוד רב שמותיהם של רבנים ולומדים של אפטא. על ראשיתה של תנועת החסידות בפולין (1730) מביא מ. אדלבוים ציטטות משל ר' ישראל איסר ראב"ד של מזריץ', שמוצאו היה מאופאטוב, מקום מושבו של ר' אברהם יהושע השל. הוריו היו עשירים שחכרו אחוזות מאת הנסיכים. כשהיה ילד קטן למד מפיו של „היהודי הקדוש“ ר' יעקב יצחק מפשיסכע (היהודי הקדוש היה איש אופאטוב) (ראה „מתנגדים און חסידים אין מעזריטש — מ. עדלבוים, בואנוס איירס 1957, עמ' 160).

חוקר התנועה החסידית א. שטיינמן מזכיר בספרו „שער חסידות“, בין שאר השמות של רבנים גדולים ומפרשי התורה, גם את שמותיהם ויצירתם של ר' אברהם העשל מאופאטוב, „אוהב ישראל“ וכן של הרב ממז'בוז' ר' מאיר'ל „אפטער“, יורשו של „החווה מלובלין“ אשר לאוהלו שבבית הקברות היו עולים לרגל ביום השנה למותו יהודים מכל

געזעסן „בדין“ אויף די אַקטועלע פראַגן פון פוילישן יידנטום דאָן און שפּיגלען מיט זיך אַפּ די גרויסקייט פון דער יידישער אויטאָנאָמער זעלבסט-פאַרוואַלטונג אין אַפּשניט פון 220 יאָר פון זיין עקזיסטענץ געפינען מיר, צווישן אַנדערע, אויך די אונטערשריפטן פון אַפּטער רבנים און ראשי קהל:

אין יאָר תכ"ח (1668) — ר' יצחק חריף ח"ו בק"ק אפּטא (דף 110)

אין יאָר תכ"ה (1665) — ר' מרדכי מהור"ר נתן נטע כהנא מאפּטא (דף 202)

אין יאָר תפ"ז (1728) — הקצין אהרן מנחם מענדל מאפּטא (זייט 230)

אין יאָר תק"ב — (1742) — צבי הירש סגל מאפּטא (דאָרט 243)

אין יאָר תקע"ג — (1813) — מאיר בר' בנימין וואלף הלפרין חו"ק ק"ק אפּטא. משנת תפ"א אב"ד לובלין והגליל (דאָרט 275)

אין יאָר תקע"ז — (1817) — ר' יהודה סגל לנדא מאפּטא (דאָרט 287) דער פאַטער פון רבי יחזקאל לאנדא, רב אין פראַג, און מחבר פון „הנודע ביהודה“ (זע: ספר „שרי המאה“ פון הרב י. ל. הכהן-מימון, פרק יז) אין יאָר תקצ"ג — (1833) — ר' יצחק לאַנדוי אב"ד אפּטא (דאָרט 295) דער צווייטער זון פון ר' יהודה לאנדא.

אויך אַנדערע מקורות פון יענער צייט ברענגען מיט גרויס אַפּשיי דעם אַנדענק פון אַפּטער גרויסע רבנים און לומדים. וועגן אַנפאַנג פון דער חסידישער באַוועגונג אין פוילן (1730) און אירע גרינדער ברענגט מ. עדעלבוים ציטאַטן פון ר' ישראל איסר ראב"ד אין מעזריטש וואָס האָט געשטאַמט פון אַפּט, דער זיין-פלאַץ פון ר' אברהם יהושע העשל. זיינע עלטערן זענען געווען רייכע יידן וועלכע האָבן געהאַלטן פריצישע גיטער אין אַרענדע. אַלס קליין יינגל האָט ער געלערנט ביים „ייד הקדוש“ — ר' יעקב יצחק פון פשיסכע (דער ייד הקדוש איז געווען אַן אַפּטער)... (זע „מתנגדים און חסידים אין מעזריטש“ — מ. עדעלבוים, בוענאָס איירעס (1956) זייט 160). דער פאַרשער פון דער חסידישער באַוועגונג און רבני-שער שאַפונג א. שטיינמאַן, ברענגט אין זיין ווערק („שער חסידות — א. שטיינמאַן) צווישן אַנדערע גרויסע רבנים און מפרשים פון דער תורה, אויך דעם אַנדענק און שאַפונג פון ר' אברהם יהושע העשל פון אַפּט, דער „אוהב ישראל“ און שפּעטערער מעזשיבאָזשער רבי ר' מאיר'ל „אַפּטער“ דער יורש פון „חווה מלובלין“, וואָס צו זיין „אוהל“ אויפן אַפּטער בית-הקברות זענען עולה געווען אין זיין יאָר-צייט יידן פון דער גאַנצער אומגעגנט, דער „ייד הקדוש“ פון פשיסכע (אַ געבוירענער און ערצויגן אין אַפּט) א. א. מיטן אַנפאַנג פון דער השכלה-באַוועגונג אויף דער יידי-

הסביבה, של „היהודי הקדוש“ מפשיסכע (אשר נולד ונתחנך באופאטוב).

עם ראשית תנועת ההשכלה ברחוב היהודי מוצאים אנו באופאטוב את הוגה הדעות והמשורר העברי נתן נטע שפירא (1818—1897). שיריו נתפרסמו ב„האסיף“ וניתרגמו לידישו. בין השאר כתב את היצירה „מכתבים מהוראציוס ליוליוס קיסר“ ועוד. באותה תקופה חי באופאטוב המהנדס והמדען גבריאל יידל ליכטנפלד (1811—1887), שחיבר ספרי לימוד ושיטות להוראת חשבון. הנ"ל היה חותנו של י. ל. פרץ, אשר הוא עצמו חי באופאטוב זמן ממושך ועקבות התרשמותיו מעיר זו וסביבתה אפשר למצוא ברבות מיצירותיו.

תנועת האמנציפציה ברחוב היהודי ותנועת ההתחדשות הלאומית מוצאות הד ובסיס פעולה בקרב הישוב היהודי של אופאטוב. גם רעיונות השחרור החברתי חודרים ללבותיהם של בני הנוער בעיר. אין מפלגה יהודית, ארגון או מוסד שלא יקים באופאטוב סניף מקומי ואין מנהיג או עסקן פוליטי שלא ביקר באופאטוב, הרצה בה ובילה בקרב חסידיו או בקרב יהודים סתם.

אך הפעילות לא הצטמצמה בשטח המדיני-ציבורי בלבד. אין לך סופר, משורר או אמן המלה הכתובה, או שחקן, שלא ביקר פעמים מרובות בעיר זו ומצא בה תמיד קהל רב של צמאים לדברי ספרות ואמנות. שכן אופאטוב התפרסמה באוכ-לוסיתה היהודית הערה, בנוער המשכיל ושימשה מרכז תר-בותי יהודי של כל הסביבה עד בוא היום המר והנמהר בו נספתה.

בספר זה הננו מקבלים על עצמנו להביא בפני הקוראים את דבר עיירת מולדתנו ולספר ולתאר כל אשר היה בה ואת חלקה באבידה הגדולה, אובדן יהדות פולין.

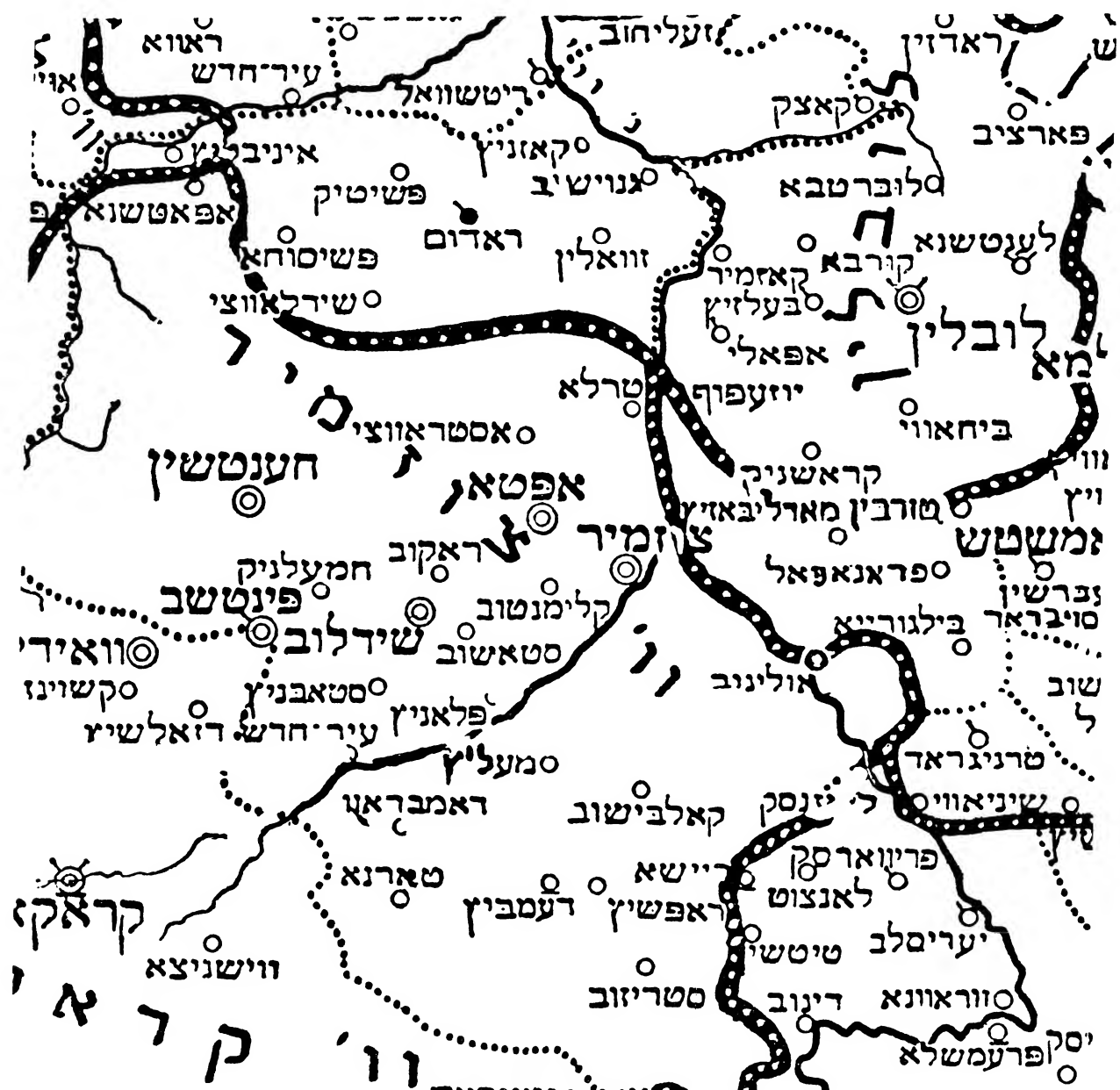
שער גאָס געפינען מיר אין אַפּט דעם דענקער און העברע-אישער דיכטער נתן נטע שאפירא (1808—1897), זיינע לידער זענען געדרוקט אין „האסיף“, איבערזעצער אויף יידיש פון „די בריף פון האַראַציוס צו יוליוס צעזאַר“ א. א. ווערק. אין יענער צייט לעבט אויך אין אַפּט דער אינזשיניער און וויסנ-שאַפּטלער גבריאל יידל ליכטנפלד (1811—1887), וועלכער האָט אין זיינער צייט פאַרפאַסט פיל לערנביכער און מעטאָדן צו מאַטעמאַטיק, דער שווער פון באַרימטן יידישן שרייבער י. ל. פרץ, וועלכער האָט אַליין אויך געלעבט אין אַפּט אַ לענג-גערע צייט און שפורן פון זיינע טיפּע איינדרוקן פון דער שטאָט און אומגעגנט געפינען מיר אין פיל פון זיינע ווערק. די עמאַנציפאַציע אויף דער יידישער גאָס און אויפקום פון דער נאַציאָנאַלער באַפרייאונג-באַוועגונג געפינען אין אַפּט אַ טיפּן אַפּקלאַנג און נאַטירלעכן באַזיס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. אויך אַלגעמיינע רעוואָלוציאָנערע באַפרייאונג-אידעאַלן געפינען זייער וועג צום האַרצן פון דער אַפּטער יוגנט. וועלכע יידישע פאַרטיי, אַרגאַניזאַציע און אינ-

סטיטוציע האָט נישט געפינען אין אַפּט איר אַפּטיילונג און וועלכער פּאַליטישער מנהיג און כלל־טוער אין זיינער צייט האָט נישט באַזוכט פּילמאַליק אַפּט, רעפּערירט און פאַרבאַכט איינדרוקספול מיט זיינע אָנהענגער און סתם אַפּטער יידן!! און נישט נאָר אויפן פּאַליטיש־געזעלשאַפּטלעכן געביט, וועלכער שרייבער, דיכטער און אַנדערע קינסטלער פון וואָרט און בינע האָט נישט באַזוכט מערערע מאָל אין שטאָט און געפינען שטענדיק אַ גרויסע אוידיטאָריע און דורשטיקע צוהערער צו זיין טעמע אָדער שאַפונג?

ווייל אַפּט האָט געשמוּט מיט איר וואַכזאַמער באַפּעל־קערונג, אינטעליגענטער יוגנט און האָט געדינט אַלס יידי־שער קולטור־צענטער פאַר דער גאַנצער אומגעגנט, ביז דעם גרויזאַמען טאָג ווען דאָס אַלץ איז אומגעבראַכט געוואָרן. פאַרמעסטן מיר זיך אין דעם בוך אַרױפּברענגען, כאַטש אין ווייטן אַפּקלאַנג, עפּעס דערפון, וואָס אונדזער שטאָט האָט פאַרמאָגט אין צייט פון איר עקזיסטענץ און בייגעשטייערט צו דער אַלגעמיינער גרויסער אַבידה פון פּוילישן יידנטום אין איר אונטערגאַנג.

אַפּט וסביבתה בתקופת „ועד ארבע ארצות“

אַפּט און איר אומגעגנט אין צייט פון „ועד ארבע ארצות“

דער געבוי פון דער שטאט אפט און איר אומגעגנט

שווער צו געפונען א געוויסע פלאנמעסיקייט און זיכער נישט קיין הויכע ארכיטעקטאניק אין געבוי פון אן אלט יידיש שטעטל אין פוילן. פון דעסטוועגן איז אויך שווער צו זאגן אז די אנטשטייאונג און אנטוויקלונג פון אפט איז א רעזולטאט פון צופעליקע אומשטענדן. אזוי ווי ס'לאזט זיך גענוי פארשן די סאציאלאגישע אנטוויקלונג פון שטאט — לאזן זיך אויך אין ענגן צוזאמענהאנג דערמיט געפונען די שפורן פון איר פונדאדערבוי און אירע ארכיטעקטאנישע מאטיוון נאך פון דער ווייטער פארגאנגענהייט, וואס האבן איינגטלעך געלייגט זייער חותם אויף איר געבוי שוין ביז אין די לעצטע יארן.

לויט ווי ס'איז באוואוסט פון אלטע מקורות איז דער יידישער שער יישוב אין אפט אנטשטאנען אין 15-טן יארהונדערט. דערמיט האט איינגטלעך אנגעפאנגען די עקזיסטענץ פון שטאט בכלל, מיטן איבערגאנג פון גרויסן לאנדווירטשאפט לעבן געביט, וועלכער האט אנטהאלטן א גאנצע ריי קליינע און גרעסערע דערפער, אין באזיץ פון פירסט קזשישטאף שידלאוויצעקי פון קראקע, וועלכער האט ווארשיינלעך געלייגט דעם גרונטשטיין פאר דער צוקונפטיקער שטאט אפט. כאטש ס'איז נישט אויסגעשלאסן אז געציילטע יידישע פאמיליען זענען שוין געזעסן אין דער געגנט פון פיל יארן פריער (זע סאקאלאוו — תולדות הקהילה).

אט דער פירסט האט טאקי דער ערשטער פארשטאנען די נויטווענדיקייט פון א צענטראלן שטאטישן האנדלס-צענטער, וואס זאל פון איין זייט קאנצענטרירן דעם פארקויף פון דער דארפישער פראדוקציע פון דעם געביט אן שוועריקייטן און צייט פארלוסט מצד די פויערן, און פון דער אנדערער זייט, אויך זארגן פארן צושטעלן דעם גרויסן דארפישן צענטער די נויטיקע לעבנס-מיטלען, ארבעטס-געצייג און קליי-דונג. און ווער נאך האט געקענט דערפילן אזא אויפגאבע, אויב נישט די נייע יידישע עמיגראנטן אין פוילן, וועלכע זענען דא אנגעקומען און זיך באזעצט אין דער געגנט (לוב-לין-קראקע) א דאנק דער ברייטהארציקייט פון דאמאלסדיקן פוילישן מלך זיגמונט-אוגוסט (י. טרונק: תולדות היהודים בלובלין והסביבה).

לויט אלע ווארשיינלעכקייטן האט די יידישע באזידלונג אנגעפאנגען אויפן שייידוועג פון וועלכן ס'האבן זיך צע-צווייגט די וועגן וואס האבן געפירט אין די גרעסערע דאר-פישע פונקטן פון יענער צייט, די וועלכע מיר האבן שוין געקענט אין אונזערע צייטן אלס דערבייאיקע שטעטלעך ארום אפט, ווי: אסטראווע, צמיעלאוו, אזשאראוו, קלימענ-טאוו, איוואנסק, לאגעוו. נישט צופעליק איז דאס „באהאנד-"

מבנה העיר אופאטוב וסביבתה

קשה למצוא תיכנון ובודאי לא ארכיטעקטוניקה מעולה, במבנה של עיירה יהודית ותיקה בפולין. בכל זאת אין לומר שהקמתה והתפתחותה של אופאטוב היו תוצאה של נסיבות מקריות. וכשם שניתן לחקור את ההתפתחות הסוציולוגית של המקום, אפשר גם, תוך קשר הדוק עם התפתחות זו, למצוא את עקבות הבינוי שלו

ואת המוטיבים הארכיטעטוניים עוד מהעבר הקדום אשר הטביעו את חותמם על מבנה אופאטוב עד ימיה האחרונים. כפי שידוע לנו על סמך מקורות עתיקים, קם באופא-טוב היישוב היהודי במאה החמש-עשרה. בכך החל למעשה קיומה של העיר בכלל — המעבר של אוכלוסים מהשטח החקלאי הנרחב, שכלל שורה של כפרים זעירים ובינו-ניים, שהיו בבעלותו של הנסיך קשישטוף שידלובייצקי מקרא-קוב, אשר הניח, כנראה, את היסוד לעיירה שבעתיד אופאטוב, אם כי לא מן הנמנע הוא שמשפחות יהודיות ספורות כבר ישבו בסביבה שנים לפני כן. (ראה תולדות הקהילה לסוקולוב).

הנסיך הנ"ל הוא שהבין הראשון את הצורך במרכז מסחרי מרכזי-עירוני, אשר גם ירכז את מכירת התוצרת החקלאית של הסביבה ללא קשיים ואובדן זמנם של האכרים וגם יספק לאכרים של הסביבה אמצעי מחיה שונים, כלי עבודה והלבשה. ומי יכול היה למלא אחר תפקיד כזה אם לא המהגרים היהודיים החדשים שרק עתה הגיעו לפולין והתיישבו בסביבת לובלין-קראקוב הודות לנדיבות לבו של מלך פולין דאז זיגמונט אוגוסט? (טרונק: תולדות היהודים בלובלין והסביבה).

מסתבר שההתיישבות היהודית החלה בסמוך לצומת שממנו התפשטו הדרכים שהובילו לנקודות הכפריות הגדולות יותר של אותה תקופה, אשר אנו הכרנו אותן בימינו כעיריות סמוכות לאופטוב, כגון: אוסטרובייץ, צ'מיילוב, אוזארוב, קלי-מונטוב, איוואנסק, לאגב. לא לחנם נשאר עד ימינו ה"טיפול" בעיריות הסביבה מצדם של סוחרים אופאטוב ובעלי מלאכה שלה על ידי עריכת ימי-שוק בכל אחד מימי השבוע ששימשו את צרכיה של אופטוב. זה מראה כי מלכתחילה התרכזו כל המסחר והמלאכה באופאטוב עצמה. רק שנים לאחר מכן, עם התפתחותו והסתעפותו של האזור החקלאי, כשהאכר החל להת-קשות בנטיעתו בעגלה הרתומה לסוסים עד אופאטוב, נאלצו סוחריה של אופאטוב ובעלי המלאכה שלה „להטריח" את עצמם ולהביא את סחורתם למרכזים הקטנים יותר של החוות

צוני בין "הרחוב היהודי" שעל יד השוק, למשל, לבין פרוו-רים אחרים של העיר.

הרחוב היהודי החל בשתי שורות של בתים קטנים, מסימ-טת כלי-הזמר שנבנתה לאחר מכן, הסימטה שהובילה אל הנהר, שבה היו יהודים מכבסים את הכבסים שלהם — אחד השרותים ההכרחיים של הימים ההם, ימי מחסור במים במידה המספיקה לכביסה — והתמשך עד בית הקברות היהודי שמהצד השני, מקום שם קיימו לגבי כל יהודי, לאחר מאה ועשרים שנה, את מצוות "חסד של אמת".

בלב לבו של הרחוב (שהיווה למעשה את העיר כולה ועם התפתחותה והתרחבותה של העיר נשתמר השם "הר-חוב היהודי") הקימו היהודים, כדבר המובן מאליו, את המרכז הרוחני, את בית הכנסת ובית המדרש, ששימשו משך שנים מרובות מרכז רוחני ומוקד החיים החברתיים של העיר.

השער בכניסה לעיר מצד אוסטרובייך
די "ברום" (טויער) ביים אריינפאר אין שטאט פון אסטראווער וועג

היהודית. בית המרחץ והמקווה נמצאו במורד העיר, בדרך איוואנסק, ליד הבאר אשר בלעדיה, כמובן, לא יכלו בית מרחץ ומקווה להתקיים... אנו, שהיינו ילדים בשנות העשרים של המאה הזאת, איננו זוכרים את בית המרחץ, שעבר בודאי מן העולם בשריפות שונות והשאיר לפליטה רק בור עמוק (שריד של המקווה בודאי) ובבור זה היינו אנו, ילדים מדרך איוואנסק, משחקים בלכתנו אל ה"חדר" או ממנו ועושים "קפיצת הדרך" מדרך איוואנסק עד שיעלע המלמד או מלך בענדלמאכער, ובשנים מאוחרות יותר, בתקופת ה"חדר" של "מזרחי" אל מלך בעסר או בייניש פויקער.

ולאחר שבית מרחץ זה נהרס חלפה באמת תקופה ארוכה עד שהיה לאל ידו של הקהל להקים תחתיו בית מרחץ חדש. בתקופת המעבר סיפק לקהל את השרות החשוב הזה ואת ההנאה שבדבר בית מרחצו של חיים סענדר, שעבר לאחר מכן בירושה לבנו יאנקל הבלן. ועם התחדשותו של בית המרחץ המקומי המשוקם עם המקווה במקום הישן עוד מעט ויאנקל הבלן היה נשאר ללא פרנסה אילולא העובדה שאז הופיעו האוטובוסים הראשונים במקומן של הכרכרות שהיו מהלכות מקדמת דנא בין העיר לבין תחנת הרכבת באוסטרובייך, ואכן, יאנקל

אלין געפלאנט זייערע יישובים, אלס פארשלאסענער, יידי-שער געטא, וואס מיטן צופאלן פון דער נאכט האט מען פארצוימט זיינע אריינגענג פון אלע זייטן און אוועקגעשטעלט אייגענע יידישע שומרים אויף היטן די שטאט א גאנצע נאכט. דער "אפטער פנקס" איינער פון די עלטסטע דאקומענטן אויף דעם געביט פון פארשן די געשיכטע פון יידישע שטעט אין פוילן אין צייט פון מיטלאלטער, ווידמעט טאקי דעם גרעסטן טייל פון זיינע ערשטע "דפים" נאך פון די פריסטע יארן, דעם ארגאניזירן די "שמירה", אויסהאלטונג פון די שומרים און בכלל די ענינים פון זיכערהייט.

נאך ביז די לעצטע יארן האט מען געקאנט געפינען אין אפט שפורן פון דער אזוי-גרופענער יידישער סטיליסיק אין געבוי משך דורות-לאנג אין מיטלאלטער, כאטש נאך יעדער שריפה און מגפה, מיט וועלכער די היסטאריע פון יידישע שטעטלעך האט זיך דערציילט און געציילט, האט מען גענומען פארריכטן און פארלאטען די אפגעברענגטע און צוזאמענגעפאלענע יידישע הייזלעך אין דער יידישער גאס, און אזוי ארום "באנייט" דעם יידישן סטיל, וועלכער האט נישט פיל געענדערט דעם אלגעמיינעם געבוי פון שטאט און קווארטאל פון אלטן יידישן ישוב, ביז די לעצטע טעג פון גרויסן חורבן. דערמיט דערקלערט זיך טאקי דער גרויסער אונטערשיד אין אויסערלעכן אויסזען פון דער יידישער גאס ביון "מארק" צום ביישפיל, אדער אנדערע נייע קווארטאלן אין שטאט.

די יידישע גאס האט אנגעהויבן זיך מיט צוויי רייען שטיבלעך, פון שפעטער צוגעשטעלטן כלי-זמרים-געסל, דאס געסל וואס האט געפירט צום טייך, ווי יידן האבן געוואשן זייער "גרעט", איינע פון די ערשטע נויטווענדיקייטן אין דער אלטער צייט צוליבן מאנגל אין וואסער, אין א גרעסערער מאס ווי ס'פאדערט זיך צום וואשן וועט, און האט זיך פארצויגן ביזן יידישן בית-עולם פון דער אנדערער זייט, דארט ווי מ'האט יעדן יידן אנגעטאן "זיינע רעכט" איבער הונדערט און צוואנציק, פארן ברענגן אויפן "עולם האמת".

אין סאמע מיטן פון דער גאס (וואס האט מיט זיך פאר-געשטעלט די שטאט, נאך מיט דער צייט, מיטן פונדאנער-בוי פון דער נייער שטאט איז איר פארבליבן דער נאמען "די יידישע גאס"), האבן יידן אויפגעשטעלט, ווי א זעלבסט-פארשטענדלעכקייט, דעם "גייסטיקן צענטער", די שול און בית-המדרש, וועלכע האבן באמת געדינט משך פיל יארן אלס גייסטיקער צענטער און אימפולס פון געזעלשאפטלעכן לעבן אין יעדן יידיש שטעטל, די באד און מקוה זענען שוין געווען פון אונטן, אויף איוואנסקער וועג נעבן ברונעם וואס האט זיך געפונען דא, אן וועלכן קיין באד און מקוה קאנען איבערהויפט נישט עקזיסטירן... מיר קינדער געדענקען שוין נישט אט די באד, וואס איז ווארשיינלעך אפגעברענט געווארן מיט די פריהערע שריפות און געלאזן נאך זיך א גרויסע גרוב (ווארשיינלעך פון מקוה), אין וועלכער מיר קינדער פון

הבלן הסתער על משלח-יד זה יחד עם שותפים ושלל מוותיקי העגלונים במקום את פרנסתם...

כאמור, נמצא מרכז החיים החברתיים במקום בבית הכנסת ובבית המדרש שבמרכז הרחוב. מוצאו של בית הכנסת של אופאטוב הוא מן המאה השש-עשרה או אולי גם קודם לכן. בכל זאת קרוב לודאי שבית המדרש היה עתיק יותר מאשר בית הכנסת, אולי לא באותה צורה שידענוה, כיון שלאחר כל דליקה הוא "שוקם" בודאי באופן חלקי, כמו התקרה העשויה עץ ובעלת הקורות העבות שנשענו משך דורות מרובים על חומות אבן שהיו שקועות עמוק באדמה, עמוק יותר מאשר בית הכנסת עצמו (משום כך היו החלונות של בית המדרש מגיעים עד הקרקע ואנו, הילדים, היינו מתגנבים בעדם פנימה שעה שהגבאי הסיח מאתנו את דעתו...)

מובן מאליו שבית הכנסת נבנה במקום לא בשנים הראשונות להשתקעות היהודים אלא לאחר שהגיעו לביסוס-מה והיה בכוחם הכספי להקים מפעל כה מונומנטלי בבית הכנסת העתיק של אופאטוב. והיכן התפללו או התכנסו יהודי המקום לפני שנבנה בית הכנסת אם לא בבית המדרש העתיק?

משום כך היווה באמת בית הכנסת משהו גדול ונשגב באדריכלות הבנייה של בתי כנסת בפולין עד כדי כך שהיס-טוריונים וחוקרי-עתיקות רבים, יהודים ונוצרים, לא פסקו מלבקר בו ולצלמו.

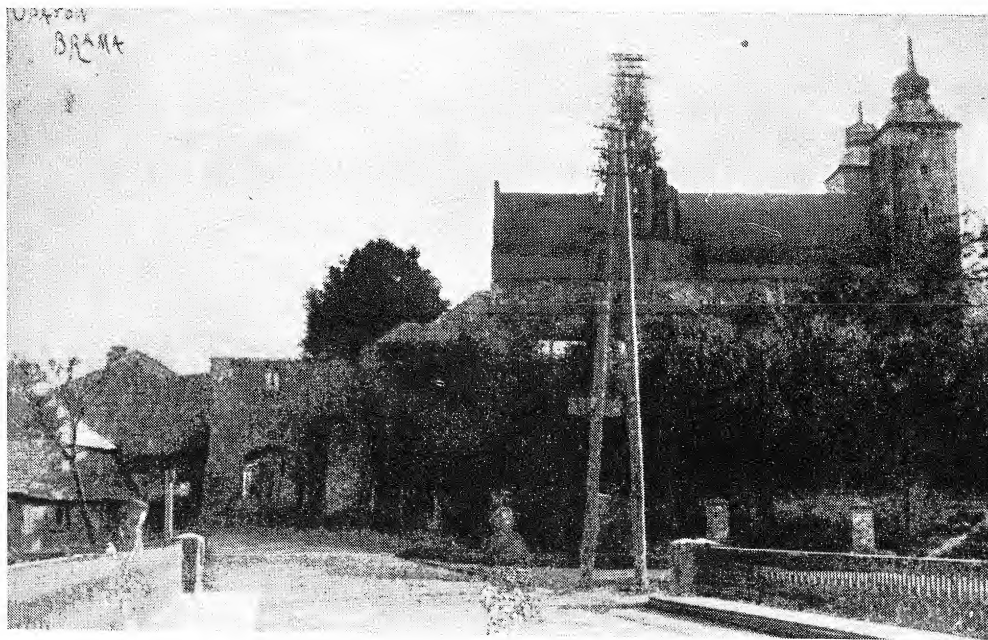
מבחוץ לא היה מראהו של בית הכנסת שלנו כה יפה ומרשים כפי שהיה בפנים, וזאת, כנראה, מחמת עינא בישא...

מבחינה סגנונית נמנה בית הכנסת שלנו פחות או יותר עם האסכולה הגותית; הבנין הגדול הושתת על ארבע אבני-פינה עבות, הכיל בתוכו קירות ללא חלונות המגיעים עד התקרה מקום שם הם מסתיימים בחלונות מעוגלים בנוסח

איוואנסקער וועג פלעגן זיך שפילן גייענדיק אין חדר און פון אים, מאכנדיק "קפיצת הדרך" פון איוואנסקער וועג דורך "אונטערן וואל" צו שיעלע מלמד אדער מלך "בענדלמאכער" און אפילו אין שפעטערדיקן מזרח-חדר, ביי מלך בעסער און בייניש פויקער...

אז אט די קהלישע באד איז חרוב געווארן האט טאקע לאנג געדויערט און פיל יארן זענען פארביי ביז קהל האט ווידער געקאנט אויפשטעלן א נייע באד אויף דעם זעלבן פלאץ. אין צווישן-צייט האט באזארגט די שטאט מיט דער וויכטיקער אנשטאלט און יידישן פארגעניגן חיים סענדערס באד, וואס איז איבערגעגאנגען נאכהער בירושה צו זיין זון יאנקל "בעדער". והא ראה, מיטן באנייען די רעקאנסטרו-אירטע, נייע מאדערנע באד און מקוה אויפן אויבנדערמאנטן פלאץ, וואלט טאקי יאנקל בעדער געבליבן אן פרנסה, ווען נישט דאס, וואס דעמאלט זענען אנגעקומען די ערשטע אוי-טאבוסן אנשטאט די "דראשקעס" וואס האבן קורסירט פון אייביק אן צווישן אפט און דער באן-סטאציע אסטראוויץ. יאנקל בעדער האט טאקי גערן זיך געווארפן אויף דער נייער פרנסה אלס שותף מיט אנדערע און געלאזן די "האקעס" און "באראנקעס", וואס האבן געדינט משך פון יארן אלס דראזשקאזשעס, אן פרנסה...

ווי געזאגט איז דער צענטער פון געזעלאשפטלעכן לעבן געווען די שול און בית-המדרש וואס אין מיטן דער גאס. דער אפשטאם פון דער אפטער שול באציט זיך צום 16-טן יארהונדערט אדער נאך פריער. פונדעסטוועגן איז ווארשיינ-לעך אז דער אונטן בית-מדרש איז געווען פיל עלטער פון דער שול, אפשר נישט אין דער פארם ווי מיר האבן אים געקענט, ווייל נאך יעדער שריפה איז ער זיכער טיילווייז "רעקאנסטרואירט" געווארן, ווי צום ביישפיל דער האלצענער סופיט מיט די דיקע בעלקעס, וועלכע האבן זיך אנגעשפארט

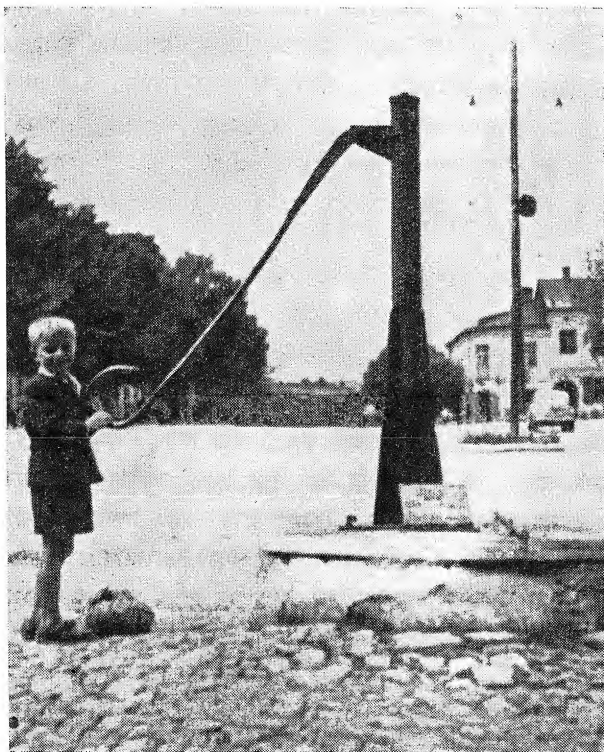

הכניסה לעיר מצד כביש אוסטרוביץ — דער אריינפאר אין שטאט פון אסטראוויץ וועג

גוטי ובהם זוגיות צבעונית אשר ביום־שמש היו מציפות את כל בית הכנסת ואת יושביו בשלל צבעים.

עמודי התווך היו מעוגלים ליד התקרה מכל ארבעת הצדדים והשתלבו עם כיפת ה"בעלעמער" (מקום קריאת התורה בטבורו של בית־הכנסת) שנתמך על ארבעה עמודים המוקפים מחסום של מעין גדר שהעלו אותו בכמה מטרים מעל רצפת־האבן הכללית והובילו אליו מדרגות משני הצד־דים. כאן התפלל החזן את עיקר התפילות בימי חג ומועד ולכאן הובא ספר התורה כדי לקרוא בו את פרשת השבוע. הוא הובא במדרגות בצד האחד והוחזר מהצד השני כדי לאפשר לכל המתפללים לקום ולנשק לספר התורה בעברו על פניהם.

הקירות והתיקרה היו מכוסים ציורים שונים. ביחוד יצאו מוניטין לשנים עשר המזלות שקישטו את התקרה. הגישה

דער מאַרק־ברונעם — באר בשוק

לארון הקודש שבאמצע כותל המזרח דומה היתה לגישה אל הבעלעמער. העליה היתה במדרגות אבן ששימשו גם לברכת כוהנים, ובערב יום הכיפורים — להלקאת אותם היהודים שהתנדבו לכך מרצונם הטוב. (אנו הילדים שאלנו לא פעם: כיצד יתכן הדבר שמבוגרים משכיבים עצמם כדי לקבל מלקות ועוד משלמים למלקה פרוטות אחדות בעד טירחתו?). המדרגות נסתיימו משני העברים באבנים ענקיות שעליהן היו מציבים נרות־נשמה ערב יום הכיפורים וסיפקו יום־עבודה מלא ל"גוי של שבת", שתפקידו היה להשגיח שלא יגרמו, חלילה, לשריפה... מצד ימין היתה האבן מרוחקת קמעא מהמדרגות כדי לאפשר הצבת ה"עמוד" עם ארון הענק "שי־וית" שהיה מפורסם במקוריותו. לעומת זאת הוענקה לאבן

אויף אַלטע דורות־לאַנגע, דיקע שטיינערנע מויערן, וועלכע זענען שוין פון לאַנג איינגעזונקען טיף אין דער ערד, פיל טיפער ווי די שול (דערפאַר טאַקי, האָבן די פענצטער פון בית־המדרש פון דרויסן דערלאַנגט ביז דער ערד, אַזוי אַז די קינדער פלעגן גאַנץ אָפּט זיך אַריינכאַפּן דורכן פענצטער ווען דער גבאי האָט גאָר נישט באַמערקט...)

ס'איז אויך זעלבסט פאַרשטענדלעך אַז די שול איז אויפגעבויט געוואָרן נישט אין די ערשטע יאָרן פון דער יידי־שער באַזידלונג אויפן אָרט, נאָר ערשט ווען דער ישוב איז שוין געווען פאַרמעגלעך און זיך געקאַנט דערלויבן אויפ־שטעלן אַזאַ מאָנומענטאַלן ווערק ווי ס'האָט מיט זיך פאַר־געשטעלט די אָפּטער שול. און וווּ האָבן טאַקע יידן געדאַוונט און זיך פאַרזאַמלט איידער ס'איז אויפגעבויט געוואָרן די שול, אויב נישט אין אַלטן בית־מדרש...?

דערפאַר טאַקי האָט די שול מיט זיך פאַרגעשטעלט עפעס גרויסעס און ספּעציעלעס אין דער אַרכיטעקטור פון שול־געבוי אין פוילן, אַז פיל היסטאָריקער און אַלטער־טימלעכ־קייטן־פאַרשער, יידן און קריסטן, האָבן נישט אויפגעהערט איר באַזוכן און פאַטאַגראַפירן.

פון דרויסן האָט אונדזער שול נישט אויסגעזען אַזוי שיין און אימפּאַזאַנט, ווי זי איז באמת געווען פון אינווייניק, און אויך דאָס וואַרשיינלעך אויף נישט צוציען קיין „בייז אויג" פון דרויסן...

אין דער אַלגעמיינער סטיליסטיק באַציט זיך אונדזער שול, מער ווייניקער צו דער גאַטישער אַסכולה: דער גרוי־סער בנין, געשטיצט אויף פיר דיקע שטיינערנע ווינקל־זיילן, אַנגעפילט אין צווישן מיט געמויערטע „בלינדע" ווענט ביז העט אויבן אונטערן סופיט, ווי זיי האָבן ערשט איבערגעלאָזן הויכע, גאַטיש־פאַרקילעכדיקע פון אויבן, פענצטער, באַצירטע מיט פאַרשידנפאַרביקע שויבן, וואָס האָבן אין אַ זון־טאַג באַ־שטראַלט די גאַנצע שול און אַלעמענס געזיכטער מיט פאַר־שידנאַרטיקער פאַרביקייט.

די ווינקל־זיילן האָבן ביים סופיט זיך סטיליסטיש פאַר־קיילעכדיקט פון אַלע פיר זייטן אין ריכטונג צום מיטלפונקט פון דער שול און דאָרט זיך פאַראייניקט מיט דער קאָפּלע פון בעלעמער, געשטיצט אויף פיר זיילן, אַרומגערינגלטע מיט אַ באַריער פון שטיינערנע, קיילעכדיקע שטאַבן, וועלכע האָבן דעם בעלעמער דערהויבן עטלעכע מעטער העכער פון אַלגעמיינעם שטיינערנעם פוסבאָדן, צו וועלכן ס'האָבן גע־פירט אַ צענדליק שטיינערנע שטיגן פון צוויי קעגנאיבער־דיקע זייטן. דאָ האָט דער חזן געדאַוונט די עיקרדיקע תפילות אין די ימים־טובים און שבתים און דאָ האָט מען געפירט די ספר־תורה צום לייענען די פרשת השבוע, פון איין זייט בע־לעמער האָט מען איר אַראָפּגעפירט און פון צווייטן זייט איר צוריק געפירט בכדי צו דערמעגלעכן אַלע מתפללים אויפשטיין און קושן די תורה דורכגייענדיק.

די ווענט און סופיט זענען געווען באַדעקט מיט פאַרשידענע

אלטערטימלעכע געמאלן. ספעציעל האבן געשמ'ט די צוועלף סימבאלן פון די שבטים וואס האבן באצירט דעם סופיט. ווי דער בעלעמער — אזוי אויך דער ארון קודש אין מיטן דער מזרח-וואנט. דער ארויפגאנג צו אים דורך א ריי שטיינערנע טרעפן, וועלכע האבן געדינט אויך פאר די כהנים צום דוכ'נען און ערב יום-כיפור אין דער פרי צום שמייסן מלקות יעדן יידן וואס האט זיך פרייוויליק געלייגט (א חידוש געווען ביי אונדז קליינע קינדער: ווי לייגט זיך עפעס א ייד פרייוויליק אוועק אויף צו באקומען שמיץ און באצאלט נאך זאגאר דעם שמיסער א פאר גראשן פאר דער טרחה?...) די טרעפן זענען געווען פארצוימט פון ביידע זייטן מיט צוויי ריזן שטיינער, וועלכע האבן געדינט אויף אוועקצושטעלן די הויכע יאר-צייט ליכט ערב יום-כיפור און האבן געגעבן א פולן ארבעטס-טאג דעם שבת-גוי ביים אויפזען זיי זאלן, חלילה, נישט ברענגען צו א שריפה פאלנדיק ביים שמעלצן זיך... פון דער רעכטער זייט איז דער שטיין א ביסל אפגערוקט געווארן פון די שטיגן אויף צו דערמעגלעכן אוועקשטעלן דעם "עמוד" מיטן גרויסן "שויתי" שאנק וואס האט אויך געשמ'ט מיט זיין אייגנארטיקייט. דערפאר האט טאקי דער רעכטער שטיין באקומען א ספעציעלן זכות און געטראגן אויף זיך א גאנץ יאר די גרויסע קופערנע מנורה וואס איז אנגעצונדן געווארן נאך חנוכה.

מיט רעכט האבן אפטער יידן שטאלצירט אויף דער שול, וואס האט געשמ'ט אלס איינע פון די עלטסטע, סטיל-אייגנ-ארטיקע שולן אין פוילן. נישט אומזיסט האט דער היסטארי-קער און פאלקלאר-פארשער ד"ר שיפער נישט פארגעסן ביי יעדן באזוך זיינעם אין שטאט אין געזעלשאפטלעכן שליחות— פון דאסניי באטראכטן די ווונדער פון דער אפטער שול.

הימנית הזכות המיוחדת לשאת על עצמה כל השנה את מנורת הנחושת הגדולה שהיו מדליקים אותה רק בחנוכה. לא לחינם היתה גאוותם של יהודי אופאטוב על בית כנסת זה, שהתפרסם כאחד מבתי הכנסת העתיקים והמיר-חדים בסגנונם בכל פולין. לא לחינם נוהג היה ד"ר שיפר, ההיסטוריון וחוקר הפולקלור, בכל ביקור שלו בעניני ציבור, לחזור ולחזות בפלאי בית הכנסת של אופאטוב.

תושביה הנוצריים של העיר

אין לשכוח שעם המשך התפתחותו של המרכז המסחרי העירוני החלו להתקבץ במקום גם בעלי-מלאכה נוצריים מהסביבה ובעל האחוזה הנוצרי של האזור צריך היה לדאוג לרווחתם, קודם כל לצרכיהם החמריים ולאחר מכן גם למזון רוחני בשבילם.

לפי מקורות היסטוריים שונים החלה ההשתקעות של נוצרים בסביבה רק במאה השמונה-עשרה, וכך היו בשנת 1856 באופטוב, לפי הספירה הרשמית שהקיפה בודאי את כל הסביבה (שכן מהיכן באו למקום כל כך הרבה נוצרים בזמן ההוא?) 1328 נוצרים 25171 יהודים. (מספרים אלה לקוחים מהאנציקלופדיה העברית)

וכיוון שההשתקעות הנוצרית מצאה את מקומה רחוק רחוק מהעיר היהודית, הקים הנסיך את הכנסייה הגדולה שגילהא לפי הסברה כגילו של בית הכנסת שלנו. ולפי שסיפרו אלה אשר ביקרו בה, לא נפלה ביופיה ובסגנונה המיוחד מבית הכנסת שלנו, להבדיל... את הגן הגדול שמסביב לכנסייה, שעמדה על גבעה מקום שם התגוררו "כלי הקודש" והאורגניסט, הקיפה חומת-אבן גדולה, שהחלה ליד הכניסה הראשית לכנסייה עד הדרך ללאגעו ומשם חסמה את הדרך לאוסטרובייץ והס-

דער דענקמאל אין שטאט-גארטן

מצבת הזכרון בגן העיר

קריסטלעכע בירגער אין שטאָט

מ'דארף נישט פאָרגעסן אז מיט דער ווייטערער אַנטוויק-
לונג פון שטאָטישן האַנדלס-צענטער האָבן זיך גענומען צו-
זאַמענקלויבן אויך פאַרשידענע קריסטלעכע בעל-מלאכה'ס
פון דער געגנט און דער קריסטלעכער אייגנטימער פון ראַיאָן
האַט אויך געמוזט זאָרגן פאַר זייער "תקון", קודם-כל פאַר
באַזידלונג און בעיקר פאַרן גייסטיקן "שפייד".

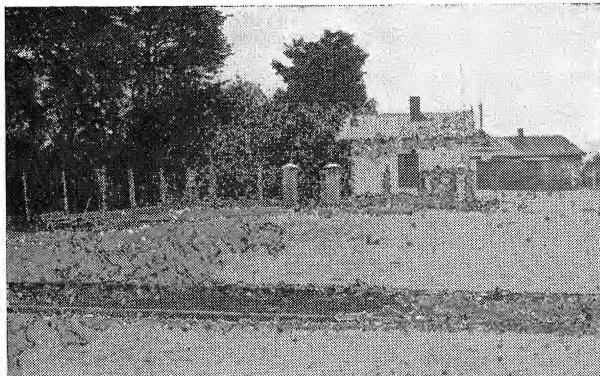
לויט פאַרשידענע היסטאָרישע קוועלן האָט די קריסט-
לעכע באַזידלונג אין געגנט פון שטאָט אָנגעפאַנגען ערשט
אין 18-טן יאָרהונדערט, אַזוי אַז אין יאָר 1856 זענען אין
אַפט געווען, לויט דער אָפיציעלער ציילונג, וועלכע האָט
וואַרשיינלעך אַרומגענומען די גאַנצע געגנט (ווייל פון וואַנען
האָבן זיך גענומען אין אַפט אַזוי פיל קריסטן אין יענער
ציט (...?) 1328 קריסטן און 2517 יידן. (לויט דער העברע-
אישער ענציקלאָפּעדיע).

אַזוי ווי די קריסטלעכע באַזידלונג האָט געפונען איר
פלאַץ ווייט-ווייט פון דער יידישער שטאָט האָט טאַקי דער
פירסט ערשטנס אויפגעשטעלט די גרויסע קירכע, וואָס איר
עלטער ציילט זיך לויט אַ סברה ווי דער עלטער פון אונדזער
שול און, ווי ס'דערציילן די וועלכע האָבן איר באַזוכט, שטייט
נישט אַפּ מיט איר שיינקייט און סטיליסטישער אייגנאַר-
טיקייט פון אונזערער ... להבדיל. דעם גרויסן גאַרטן אַרום
דער קירכע, וועלכע איז געשטאַנען אויף אַבערגל, אין וועלכן
ס'האָבן אויך געפונען זייער וויין-אַרט די גייסטלעכע און דער
אַרגאַנטיסער, האָט אַרומגערינגלט אַ גרויסע שטיינערנע
מויער, אָנהויבנדיק פון הויפט-אַריינגאַנג אין "טומאה", צום
לאַגעווער וועג, פאַרצויענדיק מיט אַ הויכער געמויערטער,
שטיינערנער וואַנט דעם פיל נידעריקערן פון איר שאַסיי קיין
אַסטראָווע און זיך פאַרענדיקט טאַקי אויפן הויפט-שאַסיי
מיט אַ גרויסן טויער (די ברום), וואָס האָט געלאָזט די
קריסטלעכע באַפעלקערונג אויסער דער מויער. דער גרויסער
ליידיקער, אין יענער צייט, שטח צווישן דער "יידישער גאַס"
און דער טומאה האָט געדינט אַלס מאַרק פאַר די פויערשע
פורלעך, וועלכע זענען זיך צונויפגעקומען אין שטאָט אַריין
אויף ירידים. שווער צו גלויבן אַז דאָס איז אַזוי געמאַכט
געוואָרן אויפן בפרוש פאַרלאַנג פון דער יידישער באַפעל-
קערונג, אָבער זיכער איז, אַז דאָס האָט פיל אָפּגעהיטן דעם
יידישן ישוב פון "צו נאַנטן קאַנטאַקט" און צוזאַמענשטויסן
מיט די קריסטלעכע, פויערשע צוזאַמענקונפטן, וועלכע האָבן
זיך צונויפגעזאַמלט יעדן זונטיק און יום-טוב אין "טומאה"
און ביי דער געלעגנהייט אויך "געמאַכט אַ כוסה" אין שטאָט.
און ווען נאָך זענען אַזוי גינסטיק די באַדינגונגען פאַר אַנטי-
יידישע עקסצעסן מצד שונאים, אויב נישט ווען דער המון
גייט אַרויס נאָך דער "תפילה" און איז אַ ביסל בגילופין...

האָבן טאַקי אונדזערע אַבות געהאַט צו דערציילן טרויער-
ריקע דערציילונגען וועגן בלבולים און "אונרוען" פון דעם
שטייגער, וואָס האָבן פאַסירט אין שטאָט און אומגעגנט פיל

תיימה בדרך הראשית בשער גדול ועל ידי כך נמצאה האוכ-
לוסיה הנוצרית מחוץ לחומות. השטח הגדול והריק שבין
«הרחוב היהודי» והכנסייה שימש שוק לעגלות האכרים שהת-
כנסו לעיירה לירידים. קשה להאמין שדבר זה נעשה לפי מש-
אלתה המפורשת של האוכלוסיה היהודית אולם ברור הוא
שמבנה זה שמר על האוכלוסיה היהודית מפני מגע «קרוב
מדי» וחיכוכים עם האכרים הנוצרים שהיו מתכנסים בכנסייה
כל יום א' בשבוע ובהזדמנות זו גם לוגמים לגימה. ומתי יש
הזדמנות יותר טובה לפרוע פרעות ביהודי המקום אם לא
בשעה שההמון יוצא מהכנסייה לאחר תפילה והוא מבוסס
במקצת?...

ואכן ידעו אבותינו ואבות אבותינו לספר סיפורים איומים
על עלילות-דם וכל מיני "מאורעות" שארעו בעיירה ובסבי-
בותיה פעמים רבות, שהפילו אימת-מוות על התושבים היהו-
דיים והסתיימו לפעמים גם בקרבנות.

יריד הבהמות די "טאָרגאָוויסקע" (בהמות-מאַרק)

התרחבות המקום וגידולו

בינתיים גדל והתחזק גם היישוב היהודי. «הרחוב היהודי»
נעשה צר מהכיל את המשפחות המתרחבות והחדשות שהת-
יישבו במקום עם התרחבות אפשרויות הפרנסה. החלו לקום
ולהיבנות סביב הרחוב היהודי רחובות וסימטאות מכל העברים.
רחובות וסימטאות אלה, בהיותם רחוקים מהמרכז, נבנו
מלכתחילה צרים ואינטימיים יותר, כך היו «הרחוב הצר»
מצד אחד וכן ה"אונטערן וואל" מהצד השני שהתמשך עד
דרך איוואנסק ואיפשר את בינוי כל הדרך.

בכל הרחובות האלה היו מעברים בנקודות רבות ל"רחוב
הרחב" שהמשיך לשמש מרכז חיי היהודים בעיירה. משום
כך היתה הדרך לאיוואנסק מתמשכת ומקשרת את כל הרחוב-
בות הגובלים עד השוק שכן המשיך לשמש מקום כניסה לאכ-
רים שהגיעו מכפרי הסביבה. כך גם צמח לאחר מכן הרחוב
שנקרא במשך השנים בשם "רחוב הגן" (הרחוב שהוביל לגן
שניטע שנים אחר כך בשוק).

רע יותר היה גורלם של בעלי המלאכה היהודיים ושל
בעלי הפרנסות האחרות שהופיעו במשך הזמן. לאלה כבר לא
היו מקומות דיור ב"עיר היהודית". סוחרים התבואה ובעלי
המסחר הזעיר, שסחרו בתוצרת הכפרית, התיישבו ממש

מאָל, וואָס האָבן געקאָסט יידן נישט ווייניק טויט־שרעק און אַפּטמאָל אַפּילו קרבנות.

פאַרברייטערונג און צוואַוקס

דערווייל איז אויך דער יידישער ישוב געוואָקסן און זיך פאַרשטאַרקט. די יידישע גאָס האָט נישט געקאָנט מער אויפנעמען די אונטערוואָקסנדע און נייע פאַמיליען וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין שטאָט מיט דער פאַרברייטערונג פון די עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. דאָן האָבן גענומען זיך אַנט־וויקלען אַרום דער יידישער גאָס, אין אַלע ריכטונגען נייע גאַסן און געסלעך. אָבער ווייל זיי זענען שוין געלעגן דער־ווייטערט פון צענטער, זענען זיי שוין פון פאַרויס געוואָרן געבויט שמאַלער און אינטימער, ווי צוגעדריקט צו דער מאַמען פאַר שרעק און ביז אַויג: אַזעלכע איז טאַקי די „שמאַלע גאַס“ פון איין זייט, דער „אונטערן וואָל“ פון דער אַנדערער זייט, וועלכער האָט זיך פאַרצויגן ביז אַוואָנסקער וועג און דערמעגלעכט נאָכהער פאַרבויען דעם גאַנצן וועג, נאָך דעם ווי אויבנ־דער־גאַס און דער „ירדן“ זענען שוין גע־ווען איבערפולט ממש ביזן טויער פון בית־הקברות.

די אַלע גאַסן זענען געווען פאַרבונדן מיט דורכגענג אין פיל פונקטן מיט דער „ברייטער גאַס“, וואָס האָט אויך ווייטער און אויף שטענדיק געדינט אַלס צענטער פון יידישן לעבן אין שטאָט. דערפאַר האָט דער אַוואָנסקער וועג זיך פאַרצויגן און פאַרבינדן אַלע גאַסן וואָס גרענעצן מיט אים ביזן מאַרק, ווייל ער האָט נאָטירלעך געדינט אויך ווייטער אַלס אַריינפאַר פאַר די קומענדע פויערן פון די דערפער אין דער געגנט. אַזוי איז אויך אויסגעוואָקסן די שפּעטערדיקע „אַגראַדאַווע־גאַס“ (די גאַס וואָס האָט געפירט צום פיל שפּע־טער פאַרפלאַנצטן גאַרטן אין מאַרק).

על אם הדרך, בכניסה לעיר, וזאת מתוך כוונה „לחטוף“ את האכר ואת עגלתו העמוסה תוצרת עוד לפני הגיעו לעיירה עצמה כדי לקנותה ממנו במחירים נוחים יותר ונמוכים יותר מה„שער“ שהיה נהוג בעיירה עצמה.

אולם בעלי המלאכה אשר התפרנסו בחלקם הגדול גם מהאכלוסיה היהודית — לאלה לא היו ברירות רבות ונאלצו להידחק בקצוות הרחובות היהודיים וביחוד במורד העיר על הדרך לאיוואנסק, ליד סמטת כלי־הזמר עד הדרך ללאגעו ואוסטרובייך וכך הגיעו בקותיהם ממש עד הכניסה לכנסייה הנוצרית.

„ה שוק“

את העובדה שהשוק המקומי לא נזכר לא ב„פנקס“ ולא במקורות אחרים של הימים ההם יש להסביר בכך שבניית השוק החלה מאוחר יותר, וזאת מסבות מובנות והן:

בימים ההם היה מתנהל כל המסחר בשוק מעל דוכנים או סתם תחת כיפת השמיים, ובמיוחד בימי הירידים. הבינוי סביב השוק החל, כנראה, עם הקמת חנויות ארעיות על ידי תושבי „הרחוב היהודי“ באותם המקומות שבהם היו עומדים דרך־קבע בימי הירידים וכך קיבלו „חזקה“ על המקום. גם אז היתה עדיין העיירה ללא נוצרים שכן כל החנויות בשוק היו יהודיות וכל המסחר בימים ההם היה מרוכז בידיים יהודיות, ולא באופאטוב בלבד.

במשך הזמן, כשמעמדם הכלכלי של הסוחרים השתפר במקצת, החלו לבנות דירות ליד החנויות או מעליהן באותה צורה שאותה אנו זוכרים בימינו.

היחסים עם התושבים הנוצריים

האכלוסיה העירונית הנוצרית החלה להשתלב בעיר

השוק — דער מאַרק

די שמאלע גאס

הרחוב הצר

בשנים יותר מאוחרות בדרכים הצדדיות בתורת חקלאים, נוטעיי-גנים ובעלי פרנסות גוייות אחרות והם היו זקוקים לאוכלוסיה היהודית למכירת תוצרתם ומשום כך תלויים בה לחלוטין. בתי העסק והבתים הספורים במרכז העיר, שאותם הננו זוכרים, הוקמו רק במחצית השניה של המאה התשע-עשרה וזאת מתוך קשר הדוק עם הקמת מוסדות ממשלתיים אשר הביאו עמם ממילא שורה של פקידי-ממשלה נוצריים (של שלטונות המחוז, העיריה, המשטרה וכו'), בעלי מקצועות אקדמיים (מורי בתי"ס, רופאים, רוקחים, ועורכי-דין).

אולם כל אלה הקימו את בתיהם ברחובות החדשים והצדדיים כמו דרך אוסטרוביץ, דרך סאנדומיז' או דרך אוז'ארוב מאחר שמרכז של העיריה כבר היה תפוס.

בכל עיירה יהודית היו מצויים פועלים נוצריים עניים או בעלי מלאכה שהתפרנסו ממגעם עם היהודים וגם העיירה אופאטוב היו בה גויים שהיו "נתונים" לחסדיהם של היהודים עד כדי כך שלמדו במרוצת השנים לדבר יידיש אולם אלה היו מתגוררים במרחק-מה ממרכז של העיירה או בכפרים הסמוכים.

אולם כשם שההיסטוריה רבת-השנים מלאה שנאה ליהודים מצד הגויים שאינם סובלים אוטונומיה יהודית בתוככי מדינה נוצרית, ואפילו דמוקרטית, כך חולקה גם אופאטוב בעלת האוכלוסיה היהודית, למטרות בחירות, יחד עם הכפרים שסופחו אליה באופן מלאכותי לאזורי בחירות כאלה שימנעו היווצרות רוב יהודי ושלטון יהודי. כך יש להסביר את העובדה שעיריית אופאטוב לא היה לה אף פעם ראש-עיר יהודי, וב-מקרה הטוב ביותר — סגן ראש-עיר (ד"ר רבינוביץ).

ערגער איז שוין געווען דער גורל פון די יידישע בעל-מלאכה'ס און אנדערע יידישע פרנסות, וועלכע האבן גע-נומען זיך אנטוויקלען מיט דער צייט. די האבן שוין ממש נישט געהאט קיין וויין-ארט אין דער "יידישער שטאט". מילא, די תבואה-סוחרים און קליינהענדלער מיט אנדערע דארפס-פראדוקציע, זיי האבן נאך גערן זיך באזעצט ממש אויפן וועג, ביים אריינפאר פון די דערפער אין שטאט (מיט דער שטילער כוונה כאפן דעם פויער מיט זיין וואגן "האב און גוטס", נאך פאר זיין אריינפאר אין שטאט און אפקויפן אלץ פאר מעסיקערערע פרייזן ווי דער "קורס" איז געווען אין שטאט...)

אבער די בעל-מלאכה'ס, די וועלכע האבן געצויגן זייער חיונה אין א גרויסן טייל אויך פון דער יידישער באפעלקערונג האבן פיל ברירות נישט געהאט, זיי האבן זיך צונויפגעדריקט ביי די עקן פון די יידישע גאסן, ספעציעל אונטן דער גאס, אין טייל פון אייוואנסקער וועג, דורכן כלי-זמרים-געסל ביו לאגעווער און אסטראווער וועג, אזוי אז זייערע הייזלעך זענען דערגאנגען ממש ביון אריינגאנג אין דער קריסטלעכער "טומאה".

דער "מארק"

דאס וואס דער מארק איז נישט דערמאנט קיין איין מאל אין "פנקס" און קיין שום אנדערע מקורות פון דער אלטער צייט איז דערפאר ווייל דער פארבוי פון מארק האט אנגע-פאנגען פיל שפעטער און צוליב פארשטענדלעכע טעמים:

אין יענע יארן האט דער גאנצער האנדל זיך געפירט אין מארק אויף סטראגאנעס אדער סתם אונטערן פרייען הימל, ספעציעל אין יריד-טעג. דער פארבוי ארום דעם מארק

ה ס ב י ב ה

לעומת זאת התברכה אופאטוב היהודית בסביבה חקלאית נאה, אשר בנוסף להיותה מקור לפרנסה שימשה לרבים מבין יהודי אופאטוב כמקום של השראה. אך לא רק חולמים, פילוסופים ומשוררים, שהיו מצויים בשפע בעיירה, היו יונקים את השראתם ליצירה בחיק הטבע אלא אפילו חסידים, הם וילדיהם, יכול היית לפגוש בשעות אחר הצהריים בקיץ כשהם ממהרים אל ה"שלוזע" שעל הדרך לאווז-ארום או תחת ה"קא-ניע" על הדרך לסנדומייז, כדי לטבול במי האגם לאחר יום מפרך בתקופת הקיץ, לנהוג קצת קלות-ראש בחברת ילדיהם וקרוביהם על חוף האגם או ליהנות משחייה בנהר, להגיע עד העמוד הראשון או השני ואף לקפוץ לתוך המים מהגשר...

ה נ ה ר

אופאטוב היתה מפורסמת בנהר "אופאטובקה" שהקיף אותה מכל עבריה. ייתכן שהעיירה נבנתה מלכתחילה לאורך קשת הנהר שנוצרה בסביבה וכך קשה כיום לקבוע מה ירש ממה את השם: העיר מן הנהר (וזה מסתבר יותר) או להיפך.

נהר זה החל בזרם זעיר שיצא מכמה מקורות טבעיים, הרחק-הרחק מאחורי בית הקברות הנוצרי, מקום שם התפתל בקצב אטי ויצר בין ההרים שדות ירוקים וצמחי-פרע המצ-טיינים ביופיים. למקום זה היו זורמים מדי שבת בשבתו בני העיירה היהודית, משפחות-משפחות, וביחוד בני הנוער מכל החוגים ומכל השכבות, החל מחודש מאי (הטיולים נקראו משום כך בשם "מאיובקה") כדי לבלות את יום המנוחה בחיק הטבע. כשאוכל ושתייה בידיהם, היו משתטחים כאן תחת כיפת השמיים וחוטפים תנומה שבתית ומבלים כך את יום המנוחה. כל זה נמשך עד אשר הגוי ששמו סטאחורע, שקיבל בחכירה את כרי-המרעה הנרחבים כדי לרעות עליהם את פרותיו, החל לרדוף את היהודים, מבריה אותם כשהוא רוכב על סוסו ובכך משבית את מנוחתם.

מאחורי בית הקברות הנוצרי היה זורם הנהר ומשתפך אחרי ביתו של בורקובסקי (ראש העיר במשך שנים רבות) ומאפשר ליהודי המקום לכבס את הכבסים שלהם ליד חופו.

משם זרם הנהר מאחורי בית הספר הפולני לתוך הגן של יאנקל בעדער, חוצה את הדרך ללאגעוו, מתחת לגשר, ומתפתל דרך בתי החרושת של מנדלבוים (לסבון, נרות וכי-מיקלים שונים) עד הדרך לאוסטרובייץ, מקום שם היה גשר הברזל הגדול מוביל אל ה"ברום" עם החומה ההיסטורית הגבוהה, מקום הכניסה לעיירה מצד תחנת הרכבת של אוסטרובייץ.

כאן, קרוב לגשר, התאחד הנהר עם הנחל שהגיע מן השדות ויוצר את הבריכה המלאכותית הגדולה בשביל דיג בקיץ וחציבת קרח בחורף. ומאחר שחציבת הקרח היתה מת-חילה בשלהי החורף שעה ששכבת הקרח החלה להתפקע וניתן היה לחלקה לחלקים קטנים ואפשר היה להובילם לאחסנה במרתפים עד בוא עונת הקיץ, עונת מי הסודה והגלידה, היינו

האט ווארשיינלעך אנגעפאנגען מיטן אויפשטעלן צייטווייליקע קלייטלעך דורך איינוווינער פון דער "ידן-גאס" אויפן זעלבן פלאץ, וועלכן זיי האבן פארנומען אין די יריד-טעג אויף א סטאבילן אופן און אזוי ארום באקומען "חזקה" אויף דעם פלאץ. אויך דאן איז די שטאט נאך געווען קריסטן-ריין און אלע קלייטן אין מארק זענען געווען יידישע, ווייל דער האנדל אין יענער צייט איז בכלל איינגעשטאנען אין יידישע הענט, און נישט נאר אין אפט.

מיט דער צייט ווען די סוחרים זענען געווארן פאר-מגעלעכער האט מען גענומען בויען דירות ביים געשעפט און איבער אים, אין דער פארעם ווי מיר געדענקען שוין דעם מארק מיט זיינע געשעפטן אין אונזער צייט.

די באציאונגען מיט די קריסטלעכע איינוווינער

די קריסטלעכע שטאטישע באפעלקערונג האט גענומען זיך אריינפלעכטן אין שטאט אין די גאר שפעטערע יארן און דאס אויך אויף די זייטיקע וועגן אלס לאנדווירטן, סעדער-פלאנטאציעס און אנדערע גויישע פרנסות, וואס זענען אויס-געוויזן מיט זייער פראדוקציע אויף די יידישע איינוווינער און דערפאר טאקי געווען אין גאנצן פון זיי אפהענגיק. די געציילטע קריסטלעכע געשעפטן און הייזער אין צענטער-שטאט וועלכע מיר געדענקען, זענען אויפגעשטעלט געווארן ערשט אין דער אנדערער העלפט פון 19-טן יארהונדערט און דאס אין ענגן צוזאמענהאנג מיטן אויפשטעלן די רעגירונגס-אנשטאלטן אין שטאט, וואס האבן במילא מיט זיך געבראכט א גאנצע ריי קריסטלעכע רעגירונגס-אנגעשטעלטע (פאזואיאט, מאגיסטראט, פאליציי), אקאדעמישע פראפעסיעס (שול-לע-רער, דאקטוירים, אפטייקערס, אדוואקאטן).

אבער די אלע האבן שוין געבויט זייערע ווינונגען אין די זייטיקע, נייע גאסן ווי אסטראווער, סאנדאמיעזשער און אזשאראווער וועג, ווייל דער צענטער פון שטאט איז שוין לאנג געווען "פארנומען".

ארעמע קריסטלעכע ארבעטער און גויישע בעלי-מלאכה'ס וועלכע האבן געלעבט פון יידן זענען שטענדיק געווען אין א יידיש שטעטל, גוים, וועלכע זענען געווען "אויסגעשטעלט" אויף יידישע חסידים, אזוי, אז זיי האבן אפילו מיט דער צייט געלערנט יידיש רעדן, האט אפט פארמאגט פיל — אבער די האבן שוין געווינט ווייט פון צענטער שטאט און אפילו אין די דערבייאיקע נאענטע דערפער.

אבער ווי די יידישע לאנג-יאריקע געשיכטע איז פול מיט יידן-האס, וואס דולדעט נישט קיין יידישע אויטאנאמיע אין א קריסטלעכער, אפילו דעמאקראטישער מדינה, איז אויך אפט ווי אנדערע שטעט מיט א פולשטענדיקער יידישער באפעל-קערונג "פארטיילט" געווארן צו וואל-צוועקן אזוי, אז מיט די קינסטלעך-צוקאפאטירטע דערפער, שאפט זיך, אויב נישט א פולשטענדיקע קריסטלעכע מערהייט, כאטש א גרויסע מינ-דערהייט פון קריסטלעכע איינוווינער, וועלכע זאלן נישט קע-

נען דולדן קיין אבסאלוטע יידישע הערשאפט. דאָס דער-קלערט אויך פארוואס האָט די אָפּטער מוניציפאליטעט קיין מאָל נישט געהאַט קיין יידישן בירגערמייסטער, נאָר אין בעסטן פאָל אַ וויצע-בורמישטש (ד"ר ראַבינאָוויטש).

די אומגעגנט

דערפאר האָט זיך כאַטש דאָס יידישע אָפּט געבענטשט מיט דער שיינער, לאַנדווירטשאַפטלעכער אומגעגנט, וואָס אַחוץ די פרנסה-קוואַלן פאַר פיל יידישע משפחות, האָט זי אויך געדינט פאַר דער אַזוי גערופענער „גייסטיקער שפייז“ פאַר די אָפּטער יידן. און נישט נאָר פאַר די טרוימער, „פיר-לאָזאָפּן“ און „דיכטער“ וואָס דאָס שטעטל האָט פאַרמאָגט, וועלכע האָבן געזוכט זייער השראה און שאַפונג אויף דער „שוים פון דער נאַטור“ — נאָר אַפילו אַ חסידישן יידן מיט זיינע קינדער האָסטו געקאָנט געפינען אין אַ הייסן זומער-טאָג נאָכמיטיק, איילענדיק צו דער „שלוזע“ אויף אַזשאר-אָווער וועג ביים בריק, אָדער אונטער דער „קאניע“ אויף צווימערער וועג, בכדי זיך אָפּשווענקען נאָך דער שווערער האַרעוואַניע אין שווייס משך פון אַ לאַנגן זומער-טאָג און טאַקי אַ שפאַס-געבן נאַקעטערהייט מיט די קינדער און חברים אויפן ברעג פון דער אַזיערע, אָדער גאָר זיך באַדן און מיט גרויס הנאה שווימען אין טייך, דערגרייכן ביזן ערשטן און צווייטן קלעצל און אַפילו שפרינגען פון בריק, טוקנדיק זיך אין טיפן וואַסער...

דער טייך

ווייט באַרימט איז געווען די שטאַט מיט איר טייך „אַפּאַטאָוקע“ וואָס האָט איר אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן. וואַרשיינלעך איז די שטאַט פון פאָרויס געבויט געוואָרן אין מיטן קרייז פון נאַטירלעכן טייך-בויגן וועלכער האָט זיך געשאַפן אין דער געגנט, אַזוי אַז עס איז שווער היינט פעסט

אנו הילדים מנצלים את שעת הכושר ומשתמשים באגם לצורך החלקה, מי בעזרת מחלקיים ומי באמצעות נעליים או מגפיים. לא פעם היה חוזר אחד ה"תכשיטים" לביתו כשמכנסיו רטובים לאחר שטעם את טעמם של מיי-הקרח הצוננים שלתוכם נפל בשל התבקעות הקרח ורק בעמל רב הצליחו למשות אותו מתוכם. ואם הרפתקה זו היתה מסתיימת בפחד מפני טביעה, הרי בבואו הביתה היה ה"תכשיט" טועם טעמו של השוט שבידי אבא...

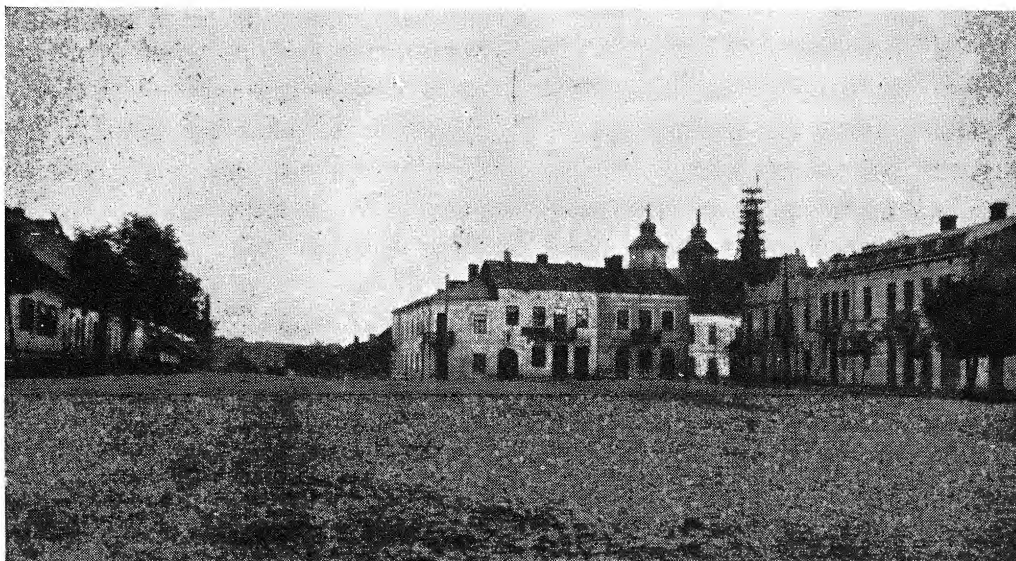
מהאגם ואילך היה הנהר משתפך בזרם חזק על גלגל הטחנה של גולדמן ומביא אותו לידי תנועה. שעות מרובות היו ילדים עומדים על הגשר שממול לגלגל ומתבוננים, כשהם מוקסמים משאון הטחנה ומפל-המים שגלש מהגלגל גלישה תלולה לתוך התהום...

מכאן היה הנהר המאוחד פונה אל מאחורי בית החולים הזורם בין גנים עד הגשר שעל הדרך לאווארוב ומשתפך אל ה"שלוזע" שהיוותה מעין "בריקה" רחבת-ידיים ושימשה בתקופת הקיץ להדחת זיעה ולכלוך של יהודים מהבגדים שלבשו. וכך, אפילו אנו הילדים, תלמידי בית הספר החדש והמודרני של "מזרחי", היינו צועדים בימי הקיץ הלוהטים, תחת פיקוחו של שמחה המורה, כשבידי כל אחד מאתנו סבון ומגבת, לעבר הבריקה ושימשה בימים אלה מעין "ריבירה" לנוער היהודי של אופאטוב.

מהבריקה ואילך היה הנהר משלים את מהלכו בדרך לסאנדומיז', ולאחר הגשר משתפך לתוך ה"קאניע" שגם היא שימשה מקום רחצה בשביל האוכלוסיה הנוצרית והיהודית של הסביבה.

סביבותיו של הגשר המוביל לסאנדומיז' היו משמשות עוד מהשעות המוקדמות של אחר הצהריים כמקום מופגש רומנטי של בני הנוער שהיו מטיילים ומבלים כאן עד השעות המאוחרות של הלילה.

★

דער מאַרק — אין ריכטונג פון קלויסטער

השוק — ברקע הכנסיה

שטעלן ווער פון וועמען האט געירשנט דעם נאָמען: די שטאָט פון טייך אָדער — וואָס זעט אויס וואַרשיינלעכער — דער טייך פון שטאָט.

אַנגעפאַנגען האָט דער טייך מיט אַ קליין שטרעמעלע, פון עטלעכע נאַטירלעכע קוואַלן, העט ווייט אונטערן צמענ-טאָזש, ווי ער האָט זיך געשלענגלט לאַנגזאַם און געשאַפן צווישן די בערג, ברייטע, נאַטירלעכע גרינע פעלדער און זעלטן-שיינע, ווילדע נאַטור-געוויקסן. טאַקי דאָ אַהער האָט געשטראָמט יעדן שבת פון פרימאָרגן דאָס גאַנצע יידישע שטעטל פאַמיליענווייז, און ספּעציעל די יוגנט פון אַלע קרייזן און שייכטן, פון אַנפאַנג חודש מאי (מאַיווקע) אויף צו פאַרברענגן דעם רוטאַג אין דער נאַטור. דאָ זיך פונאַנדער-געלייגט, מיט עסן און טרינקען, כאַפן אַ שבתדיקן דרימל טאַקע דאָ אונטערן פרייען הימל און אַנדערע צייט-פאַרטרייב. ביז דער גוי סטאַחורע, וועלכער האָט גענומען אין אַרענדע די ברייטע „לאַנקעס“ אַלס פאַשע פאַר זיינע קי, האָט גענומען רודפֿן, צעיאָגן די יידן רייטנדיק אויף אַ פערד און געשטערט די יידישע רוי.

פון אונטערן צמענטאָזש האָט דער טייך געפלאָסן און זיך צעגאַסן ברייט אונטן די גאַס, נאָך בורקאָוסקיס (דער לאַנגיאָריקער בורמישטש אין שטאָט) הויז און, ווי געזאָגט, דערמעגלעכט יידן וואָשן זייערע וועש ביים טייך, פון וואַנען ס'האָט זיך געהערט אַ גאַנצן טאָג דער געקלאַפּ פון דער „קינקע“ אָן דער נאַסער גרעט.

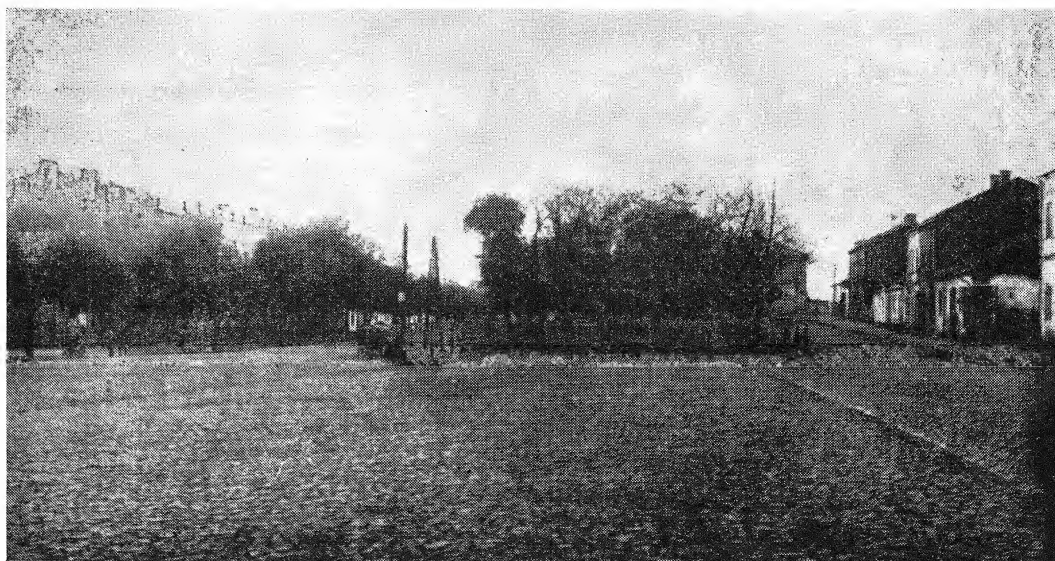
פון דאָרט איז דער טייך אַוועק דורך אונטער דער פוילי-שער „שקאַלע“ אין יאַנקל בעדערס סאָד, איבערגעשניטן דעם לאַגעווער וועג, אונטער דער בריק, און זיך פאַרדרייט דורך מאַנדעלבוים פאַבריקן (זייף, ליכט און אַנדערע כע-מיקאַלן) צו אַסטראָווער וועג, וווּ דער גרויסער אייזערנער בריק האָט געפירט צו דער „ברום“ מיט דער אַלט-היסטאָ-רישער הויכער מויער, דער אַריינפיר אין שטאָט פון דער באַן-סטאַציע אַסטראָויעץ.

דאָ נאָענט ביים בריק האָט דער טייך זיך פאַראייניקט מיטן טייך וואָס איז געקומען פון די „לאַנקעס“, געשאַפן די גרויסע קינסטלעכע „סטאַון“ פאַר פיש-פאַנג אין זומער און אייז-גרובן אין ווינטער.

אַזוי ווי דאָס אייז-האַקן האָט אַנגעפאַנגן שפּעט-ווינטער ווען די דיקע אייז-שיכט איז שוין געווען שוואַכער און גע-לאָזט זיך שפאַלטן אויף קלענערע שטיקער וועלכע מ'האָט געפירט צום „באַגראַבן“ אין „לאַמאַס“ ביז צום זומער-סעזאָן פון קאַלטע סאָדע-וואַסער און „לאַדעס“ — האָבן מיר קינדער דערווייל אויסגענוצט דעם סטאַוו צום גליטשן זיך, ווער אויף „ליזשוועס“ און ווער סתם מיט די בלויע שטיוול אָדער שיך. און נישט איין מאל האָט געטראָפן אַז אַ „תכשיט“ איז אַהיימ-געקומען מיט נאַסע הויזן נאָכן פאַרוואַשן דעם טעם פון שנייד-קאַלטן וואַסער ווייל דער אייז האָט זיך געשפאַלטן, און נאָר מיט גרויס אַנשטרענגונג האָט מען אים קוים אַרויסגעצויגן פון סטאַוו. און אויב דאָ איז ער אַפגעקומען מיט בלוז טויט-שרעק, איז ער טאַקי נישט אַרויס אין גאַנצן טריקן פון טאַטנס הענט...

פון די סטאַון איז דער טייך געפלאָסן מיט שטאַרקן גע-ברויז אויפן גרויסן ראָד פון גאַלדמאַנס מיל און איר גע-בראַכט אין באַוועגונג. שעה-לאַנג זענען קינדער גע-שטאַנען אויפן בריק, קעגנאייבער דעם ראָד און פאַרשיכורט מיטן גערויש פון דער מיל פון וואַסער-פאַל וואָס איז געפלאָסן פון ראָד מיט אַ ברייטער וואַסער-וואַנד אין טיפן תהום...

פון דאַנען האָט שוין דער פאַראייניקטער טייך זיך פאַר-דרייט אונטערן שפיטאַל און צווישן גאַרטנס און סעדער געפלאָסן ביז דער בריק אויף אַזשאַראָווער וועג און געפלאָסן אין דער „שלוזע“, וואָס האָט ווי געזאָגט, מיט זיך פאַרגע-שטעלט אַ ברייטע „אַזערע“ און געדינט זומער-צייט צום אַפשווענקען יידישן שווייס און שמוץ, אַזוי אַז אַפילו מיר, קינדער, אַלס שילער פון דער דאַן נאָך נייער, מאַדערנער מזרחי-שול, פלעגן מאַרשירן יעדן זומער-טאָג, אונטער דער אויפ-

דער שטאַט-גאַרטן אין מאַרק

גן העיר שבשומ

„אופאטוב“ באנציקלופדיה העברית

(בפולנית Opatów בלשון היהודים אָפּטאַ). אחת מן הערים העתיקות ביותר בפולניה. קודם מלחמת העולם הראשונה — עיר מחוז בפלך ראדום. בפולניה העצמאית נמנתה על שלטון הפלך (וויבוסטבו) קילצי. לפי חלוקת פולניה ע"י ועד ארבע ארצות היתה אופאטוב שייכת ל"מדינת פולין הקטנה" (קראקא—סנדומיר). ישוב יהודי היה קיים בה מן המאה ה"ט. ב-1934 נתחלקה העיר לשני חלקים: נוצרי ויהודי, והחלק היהודי היה "רחוב היהודים". לדברי בעל "טיט היון" נהרגו באופאטוב יותר מ-200 משפחות יהודיות בימי מלחמות השוודים והפולנים (1656). הואיל ומצב הקהילה היה קשה הוציא ועד ארבע ארצות ב-1687 תקנה, שאסרה ליהודים מבחוץ להתישב באופאטוב בלא רשות מיוחדת מטעם ועד הקהל. באותה תקופה היתה קהילת אופאטוב מאורגנת יפה ותפקידיה השונים (בכללם איסוף כספים לעניי א"י) היו מחולקים בין כמה ממונים וגבאים. במאה הי"ח ניכרת ירידה כלכלית בחיי הקהילה ומשום כך היתה מסורה לחסדיהם של אדוני העיר ושלטיה. הפנקס של קהילת אופאטוב הוא מקור חשוב לתולדות ישראל בפולניה ועד 1939 היה העתק ממנו שמור בספריית הקהילה בוורשא. במאה הי"ט גדלה האוכלוסייה באופאטוב באופן שב-1856 מנתה 2517 נפש (מתוך 3845 תושבים) וב-1897—4138 (מתוך 6603). בין גדולי אופאטוב נתפרסם ביותר הצדיק ר' אברהם יהושע השיל הידוע בכינויו „הרב מאפטא". (תק"ה — תקפ"ה — 1745 — 1825)

(סוף פון ד' 25)

זיכט פון מורה שמחה, יעדער קינד מיט א שטיקל זייף און האַנדטוך אונטערן אַרעם, צו דער שלוזע, וואָס האָט געדינט זומער-צייט אַלס אַרטיקע „ריווערע" פאַר דער אָפּטער יוגנט.

די אומגעגנט פון דער צוויזמערער בריק און העט זיין-טער, האָט שוין פון די פריע נאַכמיטיק-שעה'ן געדינט אַלס ראָמאַנטישער צענטער פאַר דער יוגנט, וועלכע האָט שפּאַ-צירט און פאַרבאַכט דאָ ביז שפּעט אין דער נאַכט, אַרייַן גערעכנט די „סאַנדאַמיערקע", די קאַניע און ביז דעם באַמ-בערקעווער וואָלד דערגאַנגען...

וואס זאגט די העברעאישע ענציקלאפּעדיע וועגן אונדזער שטאט?

אַפּט, איינע פון די עלטסטע שטעט אין פוילן. פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה אַ פּאַוויאַטאַווע שטאַט אין ראַדאַ-מער וואָיעוודסטווע. אין זעלבסטשטענדיקן פוילן, נאָכן ערשטן וועלט-קריג, אַ פּאַוויאַטאַווע שטאַט אין קיעלצער וואָ-יעוודשטאַט.

לויט דער פּאַרטיילונג פון פוילן דורכן „ועד ארבע ארצות" — די יידישע זעלבסט-פאַרוואַלטונג אין פוילן (אין די יאָרן 1650—1764), האָט אָפּט געהערט צו דער מדינה „קליין-פוילן" (קראַקע-צויזמער).

דער יידישער יישוב אין אָפּט ווערט דערמאָנט שוין אין 16-טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1634 איז די שטאַט געוואָרן פונאַנדערגעטיילט אויף אַ יידישן און קריסטלעכן טייל. דער יידישער טייל פון דער שטאַט איז געווען די אַ. ג. „יידען-גאַס".

דער אויטאָר פון „טיט היון" גיט איבער, אַז אין דער צייט פון פויליש-שוועדישן קריג (1656) זענען אומגעקומען אין אָפּט איבער 200 יידישע פּאַמיליעס.

די לאַגע פון דער יידישער קהילה נאָך דעם קריג איז געווען אַזוי שווער, אַז דער „ועד ארבע ארצות" האָט פאַר-באַטן נייע יידישע פּאַמיליעס צו באַזעצן זיך אין אָפּט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון ועד הקהילה. אין יענער צייט איז די אָפּטער קהילה געווען גוט אָרגאַניזירט, און אירע פאַרשידענע פונקציעס (צוו. אַנד. אויך זאַמלען געלט פאַר די יידן אין ארץ-ישראל) זענען געוואָרן אַדורכגעפירט דורך ספּעציעלע גבאים. אין 18-טן יאָרהונדערט האָט זיך די עקאָ-נאָמישע לאַגע פון די יידן און דער קהילה, באַדייטנד פאַר-ערגערט און זיי זענען געווען געצוונגען אַנקומען צו הילף פון די שטאַט-פאַרוואַלטער.

דער פנקס פון דער אָפּטער קהילה איז אַ זויכטיקער קוואַל צו פאַרשן די געשיכטע פון די יידן אין פוילן און ביזן יאָר 1939 האָט זיך זיינע אַ קאַפּיע געפונען אין דער גרויסער יודאָיסטישער ביבליאָטעק אין וואַרשע.

אין 19-טן יאָרהונדערט איז די יידישע באַפּעלקערונג אין אָפּט כסדר געוואָקסן אַזוי, אַז אין יאָר 1856 האָט זי געציילט 2,517 נפשות (פון 3,845) און אין יאָר 1897 — 4,138 (פון דער אַלגעמיינער צאָל 6,603). צווישן די אָפּטער פערזענלעכקייטן פון יענער תקופה איז ספּעציעל באַקאַנט דער צדיק ר' אברהם יהושע העשל — „דער אָפּטער רב" (1745—1825).

פנקס קהלת אפ"א

(קטעים מתוך מאמרו של נחום סוקולוב על הפנקס)

בימי הביניים. כי הנה מודעת היא, כי בערים אשר חקי אשכנז היו ליושביהן לקו, קם כל דבר, תקנה ובחירה רק ע"פ רוב דעות אנשי העיר, ובדברים נעלים ונכבדים חרצו השופטים משפט.

סדרי גרמניא, או ארץ ממשלת רומא אלה, שררו גם בצרפת, אנגליא, אונגארן וגם פה בארצנו. על פי הדברים האלה תפטר לנו החידה הנפלאה למראה עינים אשר נראה בקראנו בפנקסי קהלות ספרד. כי כמעט תמונה אחת לשלטוני קהלות היהודים בספרד ולשלטוני קהלות בארצנו. וסופרי דברי הימים אשר לא ידעו את הרז הזה שגו בחשבם כי היהודים בסדרי קהלותיהם התחקו רק על שרשי סדרי בתי המשפט בארץ מגוריהם, ואולם האמת תורה דרכה, כי בימי הביניים נדמו כמעט כל עמי הארצות השונות איש אל אחיו במצב ההשכלה ובארחות חייהם ורק בדברים קטני ערך נפרדו אלה מאלה לפי תכונותיהם וארצם, ולכן הדברים אשר היו למופת ליהודים יושבי אחת הארצות, היו לעינים גם לאחיהם יושבי ארץ אחרת. ובכן מועצת העיר, לאמר: יושביה אשר נאספו להועץ יחדו כוננו את כל סדרי העיר ושלטונה, ויתקנו להם תקנות על דבר המסחר, חרשת המעשה, המלאכה, וגם על אדות המוסר והמדות, ובהשענם על חקים נודעים מאז הורו לבני העיר את המעשה אשר יעשו ואת דרכי חייהם, לבל יסורו להם ללכת ארחות עקלקלות.

בדברים האלה נדמו שלטוני קהלות היהודים אל שלטוני הערים, כי גם הם כוננו למו סדרים אשר על פיהם יצאו ויבאו כל איש מאנשי קהלותיהם. הסדרים האלה יש אשר הטבעו על אדני חקי הארץ, ויש אשר נוסדו על סדרי קהלות ישראל בארצות אחרות, והם רק ממקור היהדות יצאו ואין לזרים חלק בהם.

בתוך הסדרים האחרונים נמנו התקנות אשר תקנו שלטוני קהלות לעצור בעד הפזרון, המותרות וכו', כי כמעט בכל קהלות היהודים בימי הביניים נתקנו תקנות כאלה.

התקנות האלה הן מקורים נאמנים ורבי הערך, לא אך לסופרי דברי הימים, כי אם גם לחוקרי תכונות העמים ודעת המדות והמנהגים בימים ההם, כי מאשר הן תכילנה את כל מיני הסדרים, החקים, האזהרות והאסורים, תציגנה לנגד עינינו כמו את מצב התרבות וחיי בני האדם בעת ההיא. שלטוני קהלות ישימו

לפני החלי לדבר את דברי על אודות הפנקס שהוא אשר בעליו הואילו להשאיל לי, עלי לפתור בקצרה את השאלות האלה: מה היו מפעלות שלטוני קהלות בימים אשר היו לפנינו? מה היה מצבם ביחס אל אזרחי הארץ והממשלה? מה הם הדברים הציפונים בפנקסי קהלות?

בספר הזכיות אשר נתן כאלעסלאוו החסיד נסיך קאליש ליהודים בשנת 1267 כבר נראה את עקבות שלטוני קהלות. היהודים יושבי עיר אחת היו לקהלה אשר לה חוקים, שלטון, ובתי משפט לבד. ראשי קהלה היו: הזקנים, השופט והשמש, ושר החיל (Wojewoda) היה המפקח עליה. בבית המדרש היה מקום המשפט ושלטון קהלה. בו חרצו השופטים את משפטיהם ובו נשבעו בעלי הריב. בהקרא אחד מאנשי קהלה לבא ולהשפט שם, עליו היה לעמוד שם ביום הכסה. ויש אשר השופט הגיש את דבר הריב לפני השופטים הגבוהים עליו, ואז היה על בעלי הדין להתייצב לפני השופטים ההם. כי היה ריב בין אחד היהודים לרעהו, שפטו אותם רק השופטים מקרב אחיהם ושופט העיר לא יכול להוכיח ביניהם.

בספרי החוקים אשר נערכו אחרי כן נראה עוד ביתר שאת את אותות שלטוני קהלות. משמרת הקהלה אשר נקראה בספרים ההם בשם: *Communitas Judaeorum* היתה ביד הזקנים כמו לפנינו, ובספרי החקים יקראו לפעמים בשם מושבעים *Judaeorum Jurati* ולפעמים בשם "זקנים". ראש הזקנים היה הדין ולעזר לו הפקדו "סגן הדין" ו"הסופר" *Judex, Subjudex notarius*. לחברי קהלה נחשב כל איש אשר בא באנשים וישא בעול המסים. שלטון קהלה נתן זכות אזרח לאשר ישר בעיניו ובחפצו לקח את הזכות הזאת מבעליה. דבר כי היה לממשלה עם היהודים, ותפן אל שלטוני קהלות. צירי קהלות הטו את לב המלכים והשרים לתת זכיות ליהודים, הם הביאו בסדר את עניני המס, ועל ידיהם קיימה הממשלה בחירת רבנים או זקנים חדשים. אלה הן מפעלות שלטוני קהלות ביחס אל הממשלה.

ואולם רחב היה יתר הרבה מאד חוג מפעלותיהם מבית. במפעלותיהם אלה נדמו אל כל שלטוני הערים

עין ולב על כל העניינים, חגי עם ומשפחה, מנהגים ומדות ועל אדותיהם תקנו תקנות נכבדות מאד. הם שמו מס על אנשי קהלותיהם, וישמרו על הליכותיהם בשבתם בכיתם וכצאתם החוצה לכל יאשרו בדרך רעים וכל דבר קטן מארחות חייהם לא היה נסתר מנגד עיניהם וגם אל כל עניני העיר שמו לב, בצלם חסו העניים והאביונים, וכאשר תם הכסף מקופת הצדקה, וישימו לחוכה על כל איש להרים את תרומתו, הם מנעו את אנשי קהלותיהם מעשות עול, את החוטאים יסרו ואת הנשים והצעירים לא נתנו להתהדר בלבוש שיהם לבלי חק לכל יעוררו קנאה בלב אזרחי הארץ. הדברים המעטים האלה דים להראות לנו מה מאד יקרים הם פנקסי הקהלות לחקר התולדה. בארץ אשכנז הבינו חוקרים רבים את הטוב הצפון בהם וחברת חוקרי תולדות היהודים בארץ ההיא תוציא לאור פנקסים, אך בארצנו אין דורש ואין מבקש אותם, ואך זאת נשמע לעתים על אדותיהם, כי פה או שם אבד פנקס הקהלה. אמנם רבים מהם אבדו, ואולם מה מאד נחוץ לנו לאסוף את אלה אשר ישנם עוד בערים שונות, למען היותם לעינים לחוקרי התולדה.

פנקס הקהל באפטא החל להערך בשנת תכ"ו (1666) ונגמר בראשית המאה הנוכחית. בו לו נמצא כל דברי ימי הקהלה ההיא מיום הוסדה, כי בלי כל תפונה כוננה קהלת ישראל שם ימים רבים לפנים. אפס בכל זאת נכבד הוא מאד לחוקרים והדברים הנפוצים בו פה ושם יקרים הם מאד לחקר התולדה.

דברי ימי הקהלה הכלולים בפנקס הזה, החלו להכתב כעשר שנים אחרי מלחמת השוועדים בארץ פולין. על אדות העת אשר בה נושבו היהודים באפטא לא נמצא כל זכר בפנקס ההוא. ממקורים אחרים נודע לנו כי במחצית הראשונה ממאה שבע העשרה (בערך שנת 1634) נהרו יהודים רבים עירה אפטא, ותחלק העיר לשתיים, לעיר היהודים ולעיר הנוצרים. הנה כי כן היתה קהלת היהודים באפטא ערוכה ומסודרת בכל, בעת התחולל המקרים הכ" בירים בארץ בשנות 1648, 1657. על "עיר היהודים" שמרו היהודים לבדם; בתוך הוצאות הקהלה נמצא תמיד הוצאת ה"שמירה", המשמרת הזאת היתה בידי היהודים מבני דלת העם, הם הגינו על העיר ויהיו לשומרים לה והקהל שלם להם שכרם. בחשבון ההוצאות משנת תכ"ט נמצא כי "שמעון חייט" שמר על העיר. כנראה לא תמיד הציגו שומרים ורק בעת אשר נפל פחד מפריעי השלום על יושבי העיר שלחו את גבוריהם להגן עליהם. בכל זאת לא הרבו במחיר ה"שמירה"; בשנת תכ"ט שלם שמש הקהלה "בגין שמירה" לשני ימים רק עשרים גדולים (grosze) ואף אם עיר היהודים נפרדה מעיר הנוצרים, בכל זאת יש אשר השתתפו היהודים עם הנוצרים יושבי העיר ("העירוניים") בדבר צרכי העיר הכלולים. בחשבון ההוצאות משנת ת"ע נמצא הוצאה אחת: "לעירוניים בגין צבא ובגין גדר".

בתוך אנשי המעלה ונושאי המשרה במדינה אשר היהודים הובילו להם שי לימי חגיגה נמצא גם שמות עירוניים. הסופר הפולני סאביעשטשאנסקי בספרו Wycieczka archeologiczna מספר, כי באפטא נמצא קובץ חוקי העיר ובו מצא חוק אחד משנת 1637, כי על הנוצרים יושבי "העיר הקאתולית" להעלות מס ליהודים. בפנקס הקהלה לא נמצא עקבות החוק הנפלא והמוזר הזה. יוכל היות, כי בהתחלק העיר לשנים נפלו אחדות מאחוזות היהודים בידי הנוצרים ועליהם היה לשלם לבעליהן סך ידוע מדי שנה בשנה, ואולם יותר נכון הוא בעינינו כי היהודים היו הגובים את מסי הממשלה. ואולם יהיה איך שיהיה, זה ברור כי בשנת תכ"ט לא היה עוד החק הזה קיים. בכל זאת לא נפרדה עיר היהודים כולה מהעיר הקאתולית. בעול שמירתם ("שמירת המקום") נשאו גם הם ולחוכרה ("לשר מחזיק המקום") הגישו לעתים מזומנים.

והנה למרות שבפנקס ההוא לא נמצא דבר על עת הוסד הקהלה בעיר, בכל זאת ניכר בו כי בהרבה החלטות תמכו זקני העיר את יתדותיהם על מנהגים ישנים של העיר ההיא, ובידוע כי בשנים שלשה דורות לא יתקבלו המנהגים על העם עד כי ישמשו יתד לתלות עליהם כבוד החלטות, נוכח לדעת כי עוד בימי המאה שש העשרה, ואולי עוד בימי המאה חמש העשרה ישבו היהודים באפטא, ואך במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה הגבל מושב ליהודים לבד. לולא היתה אפטא שלש מאות שנה עד אחרית המאה חמש העשרה לעיר הכהנים, ניתן היה לקבוע כי עוד ימים רבים מקדם ישבו בה היהודים, ואולם נודע לנו, כי אך באחרית המאה ההיא הורד גאון הכהונה ומשפטיה מעליה. בשנת 1518 קצרה נפש בעלי אפטא, וימכור אותה לקזשישטוף שידלוויעצקי, שר המבצר (Kasztelan) בקראקע במחיר שש מאות אלפים והאדון השוע הזה, רע החכם עראזם מאמסטרדם בנה בה בנינים יפים להלל, ויעש סוללות סביב לה, ויקף אותה חומה, וישת עליה פאר בשערים הנחמדים אשר הציב לה. קרוב לאמת הוא כי בימיו נאחזו היהודים באפטא, ואחרי אשר ישבו בה כמאה שנים, וירבו ויעצמו בה, ונוספו עליהם גם אחיהם אשר באו לגור בה במחצית הראשונה של המאה שש העשרה, אז נוסדה "עיר היהודים" ושלטון הקהלה שרר בה.

התלאות והצרות אשר מצאו את "עיר היהודים" ההיא בפרוע ההידאמאקים פרעות בפולין בשנת 1648 ובימי מלחמת השוועדים בשנת 1657 נעלמו מאתנו. ואולם בידענו כי יד השערוריות היתה אז בכל הגליל ההוא, וקשה לנו להאמין כי רק העיר אפטא לבדה נמלטה מאסון.

בשנת 1657 נהרגו הרבה משפחות אצילים אשר באו עירה צמיעלאוו Cmielow להסתיר בה מחמת השוועדים, ואחרי כן חנה על יד העיר ההיא ראקאטשי נסיך זיבענברגען עם אנשי חילו הפראים, ויקדם שם את פני קארל-גוסטאו מלך שוועדען על החרבות וערמות האפר, אשר דמי נקיים נשפכו עליהן לרוב מאד. העיר צמיעלאוו אשר מאז מעולם ישבו בה האצילים אבות שידלאוועצקי, נזכרה פעמים רבות בפנקס קהלות

אפטא, כי משמרת קהלת היהודים אשר בה היתה ביד שלטון קהלת אפטא.

עקבות הרעות אשר מצאו אז את בני ישראל נראה בפנקס ההוא אך בזה, כי נמצא בו פעמים רבות את התאר ב"הקדוש" (בן הנהרג על קדוש השם). איש אחד אשר נקרא שם בשם "יוסף בהקדוש ר' יעקב" היה ימים רבים אחד מראשי הקהלה. קרוב לאמת כי אביו ר' יעקב נהרג באפטא, כי בני הנהרגים במקומות אחרים הוסיפו עוד על שמות אבותיהם את שמות מקומות מגוריהם לפנים כמו "בנימין בהקדוש ר' אברהם מפרעמיסלא". התאר ב"הקדוש" יקר היה להם מאד ואכן הנחילו אותו לבניהם ולבני בניהם, והוא היה אבי הכנויים: "בה"ק" ו"ב"ק".

מלבד הראיה הדלה הזאת, לא נמצא בפנקס הקהלה ההיא כל אות כי יד הפגעים הרעים בשנות 57–1648 היתה גם ביהודים יושבי העיר ההיא. הפנקס, כאשר כבר אמרנו למעלה, החל להערך בשנת תכ"ו, ולכן תחסר בו ראשית דברי ימי הקהלה ההיא, ומלבד זאת יקשה עלינו להוציא יקר מהמון הדברים הרבים והשונים אשר בו. בפנקס ההוא (דף ע"א) נראה כי פעמים רבות קרעו אנשים מבני הקהלה דפים אחדים ממנו לתועלתם, ושלטון הקהלה הזהיר אותם מעשות כדבר הרע הזה, ואם לא ישמעו, ונשאו עונם. אפס למרות האזהרה ההיא לא חדלו עושי און מאבד את זכרונות הקהלה, ולכן נשאר לנו רק חלק קטן מזכרונות הקהלה בפנקס אשר לפנינו. על דפי הפנקס הראשונים תשתרענה "גביית יערסלב" ו"גביית לובלין". כסף ה"גביות" ההן הועבר כנראה אל "ועד ארבע ארצות" אשר נועד בימי השוק בערים ההן. בועד ההוא נועצו צירי קהלות רבות על דבר עניני כלל ישראל, והוא שם מסים על הקהלות לצרכי הכלל. בפנקס ההוא נראה כי קהלת אפטא נתנה בשנת תכ"ט לועד ביערוסלב חמש מאות זהובים, ובשנה השניה נתנה לועד בלובלין שלש מאות וחמשים זהובים. מלבד הגביות ההן, עוד העלו בני אפטא "סכומות" להגליל. העיר אפטא היתה בגליל קראקא. רוב אספות הגליל, אשר היו במסגרת האספות הקטנות (Sejmiki) של האצילים, היו בחמעלניק. לאספות ההן נאספו צירי כל קהלות הגליל ורב הגליל היה לראש האספה.

גם על הליכות חיי היהודים ועסקיהם, אשר כעת נחשבו רק לדברים שבין האדם לבין עצמו, ובהם לא יתערב זר, גם עליהם שם שלטון הקהלה את עיניו. בפנקס ההוא אנו קוראים כי פעם אחת ניתנה חזקת הקהלה לאיש אחד אשר ישב באפטא ימים רבים, ובכל הימים ההם נדמה בעיני ראשי הקהלה כאיש ישר, ואולם לא ארכו הימים, ויעש האיש ההוא דבר רע, וישלול השלטון ממנו את חזקת הקהלה. אך אחרי כן עמל האיש לתקן את אשר עוית, וישלם כסף ענושים ויחזיר לו שלטון הקהלה את ה"חזקה".

על כל עדת בני ישראל היה לסור למשמעת שלטון הקהלה, ואם המרה איש את פיו ויאשם. ואולם לא כעבדים ביד אדוניהם היו אנשי הקהלה ביד השלטון, כי הנה אנשי הקהלה בחרו להם את חברי השלטון ולא שלטה בהם כל מפלגה מיוחדת, לפי מצב היהודים בימים ההם נחוץ היה להם להגן על הסדרים בפני מחרחרי ריב וגם לענוש קשה את משכית הסדרים, אפס בכל זאת לא נראה, דברי נגיד ומצוה בפקודות העונשים על האנשים אשר לא אבו שמוע בקול השלטון, כי אם בענוה ובנחת נאמרו דברי ראשי הקהלה ונכתבו בספר, אחרי התכוננם בשום לב, והמשפטים והחוקים היו להם ליסוד מוסד בכל העונשים.

ברשימות הוצאות הקהלה נמצא דברים יקרי ערך לתולדה. מתוך המון המספרים הרבים והשונים יתנוססו לנגד עין החוקר פנינים יקרים ופתרונים לחידות סתומות בדברי הימים, אשר חוקרי התולדה נלאו למצוא אותם. ברשימות האלה נראה כמו את כל סדרי עניני הדת, הנהגת הקהלה, החנוך, מעשי הצדקה, ויחס שלטוני הקהלות אל הממשלה, הכהנים והאצילים. שם ראינו כי במשך ימים נתן משען כסף לאורחים ממעה-רען. דבר השנות המשען הזה פעמים רבות בפנקס עורר אותנו לשום אליו לב; והנה אחרי חקרנו בדברי הימים נוכחנו לדעת, כי בימים ההם נרדפו היהודים במעלהרען על צוואר, ומפני חמת המציק יצאו מארצם, ויבאו בהמון ארצה פולין. ובכן תצא לנו מן הדבר הזה תורה, כי בראשית המאה שמונה העשרה באו יהודי מעלהרען ארצה פולין לגור בה. פעמים רבות נמצא בחשבון ההוצאות כי שלטון הקהלה נתן כסף, רב או מעט, לאיזה תלמידים (ל"שילער") ובמקומות אחדים: לתלמידים מקראקא, מלכוב, או מצוזמיר (סאנדאמיערז). מי הם התלמידים ההם, ומדוע נתנה להם קהלת אפטא כסף? ממקורות אחרים נודע כי היהודים פדו את נפשם בכסף מיד השוככים ההם אשר שקדו להרע ליהודים, ולכן בנסוע ארחות התלמידים מלובלין עירה קראקא או ללכוב דרך אפטא, העניקו להם היהודים מכספם לכל יתעללו בהם. במחצית הראשונה של המאה שבע עשרה הרבו תלמידי בתי הספר אשר לישועים לעשות רע ליהודים ויציקו להם מאד, אז קבעו להם היהודים מס לבל ירעו ולכל ישחיתו, ואחרי כן, אף אם לא עשו עוד שערוריות נשאר המנהג לתת צידה לדרך לאורחים ההם.

גם נמצא בתוך רשימות ההוצאות דברים, אשר אף אם אין להם ערך בדברי הימים, בכל זאת יקרים הם לנו, בהציגם לנגד עינינו את תכונת היחס בין הקהלה ובין נושאי המשרות במדינה. בהן נמצא שמות אדוני

העיר ואנשי מעשהו, למקטון ועד גדול, זקן (דעקאן) הכהנים הקאתולים, בית המקלט לנזירים, כהנים גדולים וקטנים, עם מטיפיהם, משורריהם מנגניהם ומשרתיהם, אנשי החיל ושרי הצבא, עירוניים, סגן שר החיל, המורה, סופר העיר, אורחים אשר נסעו למקומות קדושים, כל אלה יעברו לפנינו כבני מרון בחשבון ההוצאות. לרבים מהם העניקו היהודים בשוה כסף: בשר לסגן שר החיל, מי דבש למורה, דגים לזקן הכהנים, נייר לסופר העיר וכו'. לאנשי חיל, אורחים ותלמידים נתנו כסף במזומנים. אדון העיר נקרא בפנקס „שר“ בנסעו לאספה נתנה לו הקהלה בשר ולפעמים גם בשמים, שמש העיר השפיק לו „צרכי הסימיקים“; לפעמים נסעו גם ראשי הקהלה לאספות ההן, ויש גם אשר נשלחו במלאכות הקהלה אל נושאי משרות גבוהות בסאנדאמיערו ובקראקא. פעם אחת נמצא בפנקס, כי ראשי הקהלה נסעו עירה ווארשא ל„טובת הכלל“, גם נזכר שם כי בשנת תנ"א נסעו ראשי הקהלה עירה פינטשוב ועירה קראקא ל„טובת כלל ישראל“. בשנה הזאת נתנה קהלת אפמא מאה וחמשים זהובים לשרי צבאות ליטא. בהתכוננו אל שני הדברים האלה ובהתאימנו אותם עם מקורים אחרים נראה כי רכי הערך הם לתולדה. בתוך ההוצאות משנת תנ"ד נמצא רשימה אחת קטנה: „בעד שטריימל לדעקן (זקן הכהנים) שלשים זהובים“. מלים אחדות אלה מר-אות על מוצא ה„שטריימל“ וממי למדו יהודי פולין להתהדר בו. מודעת היא, כי המלבושים אשר החסידים יאמינו אמונת אומן, כי עשויים הם בתבנית הבגדים אשר לבשו עוד אבותינו בירושלים, הם אך מלבושי יוש-בי הערים בפולין במאה ה"ו והט"ז, וע"י הכהנים הקאתולים והיהודים נשארו לפלטה עד היום הזה. ולמען הוכיח לדעת, כי היהודים לפניו למדו אל דרכי הפור-לנים ללבוש בגדים כמותם, די לנו להגיד, כי וולאדיס-לאוו יאגיעללא למען שום פדות בין היהודים ובין הנוצרים, צוה כי היהודים יחבשו בראשיהם מגבעות צהובות מעורות חיות, וזיגמונד אוגוסט צוה עליהם לבל יחגרו חגורות יקרות ולבל ישאו על ירכיהם חרבות תלויות על שרשרות יקרות. והנה מן הרשימה הקטנה הזאת נוכח לדעת כי גם את ה„שטריימל“ אשר הוא קדוש בעיני חסידי פולין חבשו בראשם כהני דת הקא-תולים לפנינו.

רשימות ההוצאות ההן תראינה איך הצליחו היהודים-

דים גם בימים הרעים ההם להטות לב השרים לכל ירעו להם. בימינו אלה נשתומם בראותנו כי הרבו מנות ויקריבו שי לנושאי המשרות מאדוני העיר ועד השוער, ואולם בימים ההם רווח להם ע"י המתן. אמנם במחצית השניה של המאה ה"ו הרבו היהודים מאד במחר סבלנות הדת.

תקנות הקהלה משנות תס"ג עד תס"ו נכבדות מאד לקורות עמנו בארץ הזאת. כעת החיא היתה העיר אפמא הרוסה אחרי מלחמת השוועדים השניה, כי היא היתה קרובה מאד אל שדה המערכה. חיל הזאקסים חנה על יד פינטשוב ובקלישוב גברה יד השוועדים על חיל הארץ. ואולם השוועדים לא הרבו להשחית ולהרע לארץ וליושביה כצבא הזאקסים אשר התלכד עם חיל הארץ, כי הם פשטו בגלילות נישלו את יושביהם ויפרעו פרעות נוראות. בימים ההם הת-פרצו גם הקאזאקים באוקראינא ובפאדאליע מפני הפור-לנים, ושלשת הראשים: פאלעי, סאמוט ואבאזין, עוררו כמעט את כל האכרים ברוס, וילכדו את הערים ביעלא-צערקוב, קארסון, סטאווישטשע, ומשם נסעו ארצה פאדאליא ויכבשו את נימירוב, ובכל מקום כואם עשו שערוריות איומות, וירצחו את נפשות התושבים אשר לא היתה לאל ידם לעמוד על נפשם. אז גבר רוח המרד גם בלב יושבי הארץ אשר כבר נלאו משאת את עול המלחמות. נקל לדעת כי יד האסונות ההם היתה ביותר על היהודים, כי הן תעודת שלמוני הקהלות היתה רק לספק כסף ולהוביל שי תמיד לכל „שר“, ואנשי חיל הזאקסים אשר לא נשאו גם פני האצילים, גם פני האכרים — מה הם, כי יחוסו על היהודים? הם היו בעוכרי היהודים בהציגם אותם כלי ריק וימים רבים אחרי כן זכרו הקהלות את ימי ממשלת אוגוסט השני. גם מקופת הקהלה באפמא תם הכסף, חובותיה עלו למעלה ראש, וכל מוסדותיה מטו לנפול. אז חגרו ראשי העדה שארית כחם, בראותם כי רעה נגד פני הקהלה, ויתקנו כי העשירים יתנו מעשר מהונם והעניים יביאו את פרוטתם האחרונה לקופת הקהלה. ואולם לא ארכו הימים, והיהודים המדוכאים שבו לעשות חיל, ויעשירו ויצליחו מחדש, והדבר הזה עורר עוד פעם קנאה עליהם.

קטעים מתוך פנקס קהילת אפטא

(העתקים מתוך הפנקס שנמצא בבית עקד־הספרים אשר על־יד
בית הכנסת לנאורים (טלומצקה 13) בורשה. הקטעים מהפנקס
הועתקו על־ידי הנ"ל מבלי לתקן דבר.)

הנתן הזכות ההיא לקהילת אפטא הירחיקו משם
ראשיה אנשים שונים כפי שרצו וכאן אחת ההחלטות
אשר החליטו הראשים בערך תשע שנים עוד לפני
הנתן הרשיון ההוא ע"י ועד ארבע הארצות. החלטה
על גירוש איש אחד מבלי לפרש מה עוון מצאו בו:

„ויהי בהתאסף ראשי עם יחד, האלופים ראשי
ומנהיגי וטובי ויקירי הקהלה יצא היום יום א' ער"ח
תמוז תל"ח לפ"ק עלה במוסכם בלא יעבור כתיב
שהר"ר נתן בהר"ב שמעון כץ מק' טרינגראד מחויב
לעקור דירתו ואין לו רשות לדור עמנו עוד בקהלתנו
והרחבנו לו זמן כדי שיבקש וימצא לדירתו עד ר"ח
חשון הסמוך תל"ט לפ"ק ומזמן הנזכר והלאה אסור
לו איסור גמור לישיב ולדור עמנו אפילו יום אחד
בקהלתנו ועל כל תושבי קהלתנו גזירתנו בכל תוקף
ועוז באיבוד חזקת הקהילה ובקנס עשרה אדומים,
לצדקה בלי מחילה, שאין לו רשות, הן מנהיג הן יחיד
ליקח לביתו את הרר"ן הנ"ל עם אשתו ובניו לדור
אצלנו אפילו דירת ארעי ועל המנהיג פ"ה אשר יהיה
בחודש חשון הנ"ל הסמוך יהיה קנס שלו חמשה אדומים
לצדקה בלי שום מחילה ובלי שום אמתלא ופ"פ בעולם
באם מכיל הנ"ל אף קוצו של יו"ד.

דבר הרשיון אשר נתן ועד ארבע הארצות לקהלת
אפטא, יורינו לדעת, כי כל הגדרים שגדרו ראשי
הקהלות לעצור בפני אנשים מערים אחרות מלהתיישב
בקהילותיהן, באו לעצור לכל יבואו זרים להתחרות עם
התושבים ולבל יגדל הדוחק במקום אחד. אולם גם
התושבים לא היו בטוחים ב„חזקתם“. אם עברו חוק:
גנבו, זיפו, נשבעו לשקר, דברו סרה על מנהיגי הקהלה,
או פרצו את גדר הצניעות — ויצא דינם כי יאבדו
את „חזקת הקהלה“ או אפילו יגורשו מן העיר. והריני
מביא בזה החלטה אחת אשר החליטו הראשים לגרש
מהקהלה אחד התושבים על כי לא שמר את חוקי
הצניעות: „בדבר המעשה הרע שעשה הנער ליב
בכמר איציק קארברכר שבעל בעילת זנות ופרץ
גדר של עולם, בכך טמא, טמא ייקרא וחויץ למחנה
מושבו, ואין לו חזקת הקהלה לדור בקהלתנו. כ"ד
הכותב וחותרם בפקודת רוזני, קציני, מנהיגי העם יום
ב' ה' ניסן תצה"א לפ"ק.“

ידוע לנו כי בכל קהילות ישראל אשר במדינת
ישראל לפנינו ללא יוצא מהכלל היתה נהוגה „חזקת
הקהילה“ ושום יהודי לא יכול היה להעתיק את מושבו
ולהאחו בעיר אחרת למען להחשב שם כאזרח אלא אם
כן השיג מראש את הרשות מאת ראשי הקהילה לשבת
בעירם.

בכל זאת נראה בפנקס כי הזכות לכל יוכלו זרים
שלא נולדו במקום לבא ולשבת בעיר ניתנה בראשונה רק
ל„קהילות ראשיות דד"א (ד'רוזני ד' הארצות) ולאחר
מכן זכו גם קהילות אחרות בזכות זו. וכך מתואר הדבר
בפנקס:

„העתק מגוף כתב ד'רוזני ד' הארצות וצוו שיש
לקהילתנו כל היפוי־כח כאחד מארבעה קהילות ראשיות
דד"א וצוי שאסור לשום אדם לבוא לכאן לדור או
להשתקע בילתי רצון כל האלופים מנהיגי הקהילה:
האלופים הקצינים מנהיגי ק"ק אפטא נגשו לפנינו
בקובלנא רבא במרירות איך שהרכה אנשים באים לשם
לגור ולהשתקע ומכבידים על הקהילה וגורמים להם
תלונה גדולה ורשעת ממקום הרשע ומפרידים למענייתם.
ובכן כאשר שמענו דבריהם נכונים ונכוחים וביודעים
ומכירים בתושבי העיר הנ"ל שאין בניהם רק נכונה
בנדון הנ"ל ובכן נענינו להם ראשינו לתור להם מנוחה
שלמה ובאלה חפצנו — — — שלא יבוא שום
אדם לשם לדור או להשתקע שאינו מתושבי ק"ק הנ"ל
שלא ברצון המנהיגים הנ"ל ורשות להם לגרשם משם
את כל אשר יבא שלא ברצונם ומעתה יש להם בנידון
הנ"ל דין ותוקף הארבעה קהילות ראשיות דד"א וצו
שיש להם יפוי־כח הנ"ל שלא לקבל לשם שום אדם
כנ"ל. בשגם ידוע ומפורסם שאין לק"ק הנ"ל רק
רחוב אחד ואי אפשר להרחיב גבולם והלואי שיפקיעו
עצמם בדירתם ולא יהא יציבא בארעא וגיוורא וכו'
ע"כ אנחנו כופלים ומשלשים היפוי־כח הנ"ל למען
מעמד ומצב הקהילות וכו'. הכ"ד אלופי קציני רוזני
ד"א וצו. היום יום ה' כ"ו אלול תוו מס זיין לפק.

הנה כי כן נראה כי כל קהילות אשר היה ברצונן
לכל יתערבו זרים בתוכן היה עליהן להשתדל להשיג
רשיון על כך מאת ועד ארבע הארצות ואף על פי כן
נמצאו בפנקס ההוא החלטות המעידות כי גם לפני

מהחלטה הנ"ל לנו רואים, כי על „פורץ גדר של עולם” לא חסו ולא חמלו, כי חרצו משפטו לצאת מן העיר. אולם לא כן היה גורלם של עובדי עבירות אחרות כגון: גנבה, שבועת-שוא וזיוף. להם האריכו-אף ולא מיהרו לענשם, אלא אם-כן ראו כי החוטא לא ירצה לשוב מדרכו „לילך ולהזיק”...

„באשר שנתברר לפנינו — אנו קוראים באהת ההחלטות — בבירור גמור על מעשה רשע נפשע שעשה ר' יוסף חתן ר' יואל ליפסקר, שעשה גנבה אצל איש אחד מתושבי קהלתנו וצו'. מהראוי ונכון היה לגרש אותו מיד מקהלתנו דיספוזיציה מהאדון הגדול פ' סטארומטא, רק חסנו על בניו ואשתו. בכך אם יחזיר ושב לעשות עוד מעשה רשע כנ"ל או שאר מעשה רע אשר לא ייעשה כזאת בישראל אזי גרש ייגרש, כי כן ציוה מהקומיסריא שהיא פה בקהלתנו בעת הזאת ואצ"ל שהוא פסול לעדות ולשבועה ואין לו נאמנות כלל תקכ"ב.”

אולם גם ראינו, כי אף אם עבר האיש ושינה וחלל שבועתו, גם אז חסו עליו ולא גרשוהו מן העיר וגם לא שללו ממנו את חזקת הקהלה.

„ע"ד שרשום ברישומי ניכר בפנקס כבר שכ' הר"ר מרקיל בר שלמה שבחר לעצמו לילך בדרך לא סלולה להיות עוסק בזיופים אשר הוא חרם קדמונים ונפסק שישבע שבועה חמורה שלא יתעסק עוד במלאכתו ההיא ונשבע ועבר השבועה אשר מן הראוי היה למתוח מידת הדין הקשה על פניו כמי שעובר על החרמות ועל השבועה הנ"ל. אך חסנו עליו אך הפעם וכחיום נאסר עליו איסור נוסף שלא יתעסק הר"ר מרקיל הנ"ל במלאכת מעקלעריי, שלא יהיה סרסור בשום אופן בעולם, הן בתורת „אוף געזעצט” או לילך עם קונה ערל לקנות סחורה בחנות ואם הימצא יימצא שיעבור על זה, דבר קטן או דבר גדול, אף שלא יהיה עדות בדבר, אזי בעל הבית נאמן ע"ז. אי לזאת משפטו הרוץ באיבוד חזקת יישוב ופסול לעדות ולשבועה וכלה גרש. נכתב באספה במושב הקהל היום יום ה' כ"ה אדר שני תנ"ט לפ"ק.”

ולא זו בלבד, גם איש אשר כמעט המיט שואה על כל אנשי הקהלה לא מיהרו להעניש, כפי שאנו מוצאים כתוב באחת ההחלטות בפנקס ההוא:

הן היום יום ד' י"א אייר תמ"ה לפ"ק נתברר לפני אלופי הקהל יצ"ו שכמר זלמן רופא הנ"ל עשה מעשה אשר לא ייעשה בישראל שסיכן כל בתי הקהילה יצ"ו בסכנת נפשות וחמירא סכנתא מאיסורא בכך בוודאי כדאי וראוי היה ליקח ממנו חזקת הקהלה ולגרשו תכף אך לפני ולפנים משורת הדין מרוב גרל החסד שחסו עליו שיש לו בנים עומדים על פרקם לא הלכו עמם בגדולות ובנפלאות. אמנם אם המצא ימצא עליו מכל מקום מעשה כזה או כיוצא בזה אזי קבלו

האלופים הקהל באלה ובשבועה שיהיה אחת דתו לגרש מהקהלה ולא יועיל שום חסד ורחמים נעשה היום הנ"ל. ואולם אם ראו כי החוטא לא ישוב מדרכו הרעה, אז גם בעוון גנבה שללו מאת החוטא את חזקת הקהלה:

„בדבר המעשה רע שעשו הני תרי אנשים ר' חיים בר"י וכ' חיים קאלישער שגנבו שניהם חתיכה בגד כיריד צומר מן אנשי ק"ק קראשניק בכך זאת אשר יצא מאתנו באשר שכמר חיים קאלישער הוחזק בכך והורגל בעברה זו אחת דתו שאין לו חזקת הקהלה ומהיום והלאה, פסול לעדות ולשבועה ואיסור גמור להיות סרסר בקהלתנו ואצ"ל שלא להחזיקו בשום כיפה וגם שלא לשלח אותו לירידים ולמרחקים ובקנס עצום על האנשים אשר ישלחו אותו או שיחזיקו בכיפה ועל ר' חיים חסנו עליו והקלנו באשר שלא נמצא עליו כדבר הזה ולא נחשד בכך — — — — — פסול לעדות ואסור להחזיק לו בכיפה ותו לא מדי ולמען שתהיה לאות ולמשמרת לדור אחרון באתי עה"ח בפקודת רוזני קציני מנהיגי בצירוף כבוד כבוד מ"י המה"ג אב"ד נר"י היום יום ג' ו' תשרי תפזי"ן לפ"ק”...

כאשר התנהגו עם הגנבים כן היה משפטם גם בענשם את המזיפים כנראה מההחלטה הזאת:

„זה ימים כבירים עלתה לפני מנהיגי רוזני הקהלה יצ"ו מעשי האיש ר' שלמה בתר"ר דוד ותחבולותיו ומעודו עד היום אינו נוהג כשורה וכבר העמידו אותו מנהיגי הקהלה והוכיחו אותו על פניו וכמה פעמים עלה במוסכם מנהיגי בצירוף כבוד הרב המנוח זצ"ל לגרשו ולרדפו בכל מיני רדיפות שבעולם ולא ליתן לו אף לינת לילה רק בחמלת המנהיגים ועפ"י רוב בכיות ובקשתו ובקשת אשתו ובניו נאותו לו באיתי פעם בזאת שישבע ש"ח בכ"ה בפני שמשי הקהלה שלא יעשה עוד כמעשיו ולא יתעסק כלל בחילוף המטבעות ולא יועיל שום תירוץ ואמתלא בעולם הן בכאן הן במקומות אחרים בירידים ובוועדים ובסימקש והנה כל זה לא הועיל והוסיף חטא על פשע ועשה מעשים אשר לא יעשה בישראל — — — — — וביחוד לכמה אנשי קהלתנו על הירידים כידוע ומפורסם עפ"י בירור גמור ועוד ידו נטויה בכל יום ויום והולך ומתנכר במעשים הרעים וקצרה היריעה מהכיל ע"כ עלה במוסכם כולנו יחד שפה א' ודברים אחדים שאין לו שום ענין חזקת הקהלה וקבלנו על עצמנו לגרשו ולהדפו ולרדפו מתוך קהלתנו אפי' מתוך קהלת הסרים למשמעתנו ולא יועיל שום דחיה ותירוץ וחנינא בעולם והפוגע בו תחילה לגרשו כנ"ל למצוה יחשב וכל המלמד עליו זכות ומקיל עמו הרי הוא כמוהו מוחרם ונכנס תחתיו לכל עונשים הנ"ל מלבד שיגרום חלילה איזה

תקלה להקהלה יצ"ו או לאיזה אדם א' אזי המקיל
ההוא יכנס תחתיו לשלב כל היוזקות ואין להשתתף עמו
בשום ענין משא ומתן ואין לו תקנה אלא ליסע מכאן
מגליל שלנו תנ"ה..."

כל ההנחות אשר עשו לחומא הם רק אם לא העיז
פניו לדבר סרה על אלופי הקהלה ואולם אם לאיזה
ענין נצטרף גם החמא הזה, אז לא חסו על החומא
ועד מהרה שללו מאתו את חזקת הקהלה.

„בהיות הנער מאיר ב"ר יודא הוחזק לגנב כמה
פעמים וגם פער פיו לבלי חך בכמה דברים אשר לא
ניתן להעלות על הכתב חץ שחוט לשונו ככן עלה
במוסכם כבוד האלופים ראשים רוזנים קציני מנהיגי
הקהלה שאין להנער הנ"ל חזקת הקהלה וכלה גרש
יגרש מקהלתנו יצ"ו. מהראוי היה לענשו בעונשים
גדולים ועצומים וקשים ומרים כפרי מעלליו הרעים
אך חסנו עליו וחלילה לאחד מקהלתנו יצ"ו להחזיק
למשרת בקנס חמשים אדומים לאוצר אדונינו החסיד
האדיר הדוכס יר"ה וכל החרמות והשמחות והנדוי וכל
הקללות שבמשנה תורה חל על המחזיק את הנער הנ"ל
בתוך קהלתנו יצ"ו ובאם בא יבא הנער הנ"ל לקהלתנו
יצ"ו אזי הענשים עצומים שראנו ונכון לעשות לו עכשו
יעשה לו בכפלים אם יבא לקהלתנו יצ"ו... תקכ"ה..."

עוד החלטה אחת נמצא בפנקס ההוא על דבר
שליטת הקהלה מאיש אשר לא נמצא בו כל עוון מלבד
אשר „פער פיו" וזאת היא :

וכאשר שהר"ר שמואל בהר"ר מנחם סגל עקר
דירתו מפה מחמת הנתונים (המיסים) וגם פער פיו
בלי חק נגד קציני מנהיגי קהלתנו יצ"ו ככן עלה במוסכם
הקהל יצ"ו שהר"ר שמואל הנ"ל אבד חזקת הקהלה
וכשירצה לשוב לדור פה, קהלתנו לא יקבל אותו והראש
הפ"ח שיהיה בעת ההיא כשיבא הר"ש לדור פה עליו
מוטל הדבר למחות בו שלא יקבע דירה אם לא במוסכם
קציני מנהיגי בצירוף בס' כ"א אנשים השייכים לאסיפה
ודינו של הרר"ש יהיה כאזרח הבא לדור פה שמחויב
ליתן מעות קדימה לקהל כנהוג וקנס עצום על המנהיג
שיהיה בעת ההיא אם יקבל את הר"ש הנ"ל בלי דעות
כ"א אנשים ומעות קדימה, היום יום א' ז"ק תמוז
תצה"א לפ"ק.

עד מה אסורות היו ידי האנשים משוללי חזקת
הקהלה, אנו למדים מן ההחלטה הזאת :

„ויהי בהתאסף ראשי עם יחד האלופים ראשי
ומנהיגי הקהלה היום יום ב' בח"ה של חג הפסח
תי"ו למ"ד לפ"ק עלה במוסכם שאותם האנשים
הנרשמים מעבר לדף שאין להם חזקה בקהלתנו אין
רשות לשום אחד מהם לעשות שידוך עם בניהם

ובנותיהם כדי להכניסם לביתם כאן לקהלתנו עד שיבא
לפני מנהיגי הקהלה יצ"ו אחד נעדר במושב הקהל יצ"ו
ובאם יסכימו שני שלישים מן כל המנהיגים הנ"ל שיקח
לביתו איזה בן או בת הרשות בידו ובאם שלא יסכימו
שני שלישים מן כל המנהיגים כנ"ל אזי חלילה לו להכניס
לביתו כל משיא איזה בן או בת עם מי שאין לו חזקת
הקהלה וכן מה שנרשם מע"ל שאין רשות להאנשים
הנרשמים מעבר לדף לבנות או לקנות בית פה בלתי
רשות הקהל יצ"ו ג"כ משפט אחד כנ"ל אם לא שישכמו
שני שלישים מהמנהיגים אף שירצה להכניס לביתו
לפי שעה, גם נזרקה מפי החבורא קדישא האלופים
מנהיגי הקהל יצ"ו ויצא על זה כמה פעמים כרוז בב"ה
שאין רשות לשום תושב קהלתנו הן מנהיג הן יחיד
ליקח לביתו איזה בעל בית חדש עם אשתו ובניו לדור
אצלו דירת קבע בלתי רשות המנהיגים יצ"ו, כל הנ"ל
יקום בכל תקף ועוז ובקנס חמשים אדומים לצדקה.
מע"ל נרשמו שמות ששה עשר אנשים שאין להם חזקת
הקהלה ובראש הרשימה כתובים הדברים האלה :

„אלו הן הנרשמים למטה אין להם חזקת הקהלה
שקצת מהם קנו ובנו להם בתים אעפ"כ אין להם
חזקה בקהלתנו ומהיום והלאה אין להם רשות לבנות
בית בלתי רשות הקהל יצ"ו, יום ב' בח"ה פסח תי"ו
למ"ד לפ"ק."

בצד אחד השמות נמצאת הערה כזאת :
„בהמשך הזמן נשא אשה מקהלתנו יצ"ו ככן הוא
כ"א מבני הקהל". ההערה הקטנה הזאת תראנו לדעת
כי בנות אנשי הקהלה זכו לבעליהן בחזקת הקהלה ;
אפס במקום אחר נראה, כי על איש שלא היתה לו
חזקת הקהלה אסרו לקחת שם אשה מבנות אנשי העיר.
וזאת היא ההחלטה בנידון זה :

„היום הזה עלה במוסכם שאין לכמר יוסף בהר"ר
שלום אחי פמ' בצלאל שום חזקה פה קהלתנו יצ"ו
וחלילה לסדר לו קידושין בקהלתנו יצ"ו עם המיועדת
לו הבתולה אחות כמ' הירשל שמר ועל הפ"ה שיהיה
בימי' מוטל להשגיח ע"ז שלא להעמיד לו החופה
שלא לסדר לו קידושין ושלא ליתן לו מקום ללון אפי'
בדירת ארעי — — — —"

דברי ההחלטה הזאת הם סתומים ולא נתבארו
לנו, כי מאשר „כמר יוסף" ההוא היה בן עיר אחרת,
לכן אסרו עליו לקחת לו שם את ארושתו, או היה מבני
הקהלה ההיא ורק איזה חמא גרם לו לשלול ממנו את
חזקת הקהלה ולאסור עליו לשבת שם. מהחלטה אחרת
בנדון כזה נראה, כי אם חששו ראשי הקהלה, פן תזיק
לבני הקהלה ישיבת האיש אשר חפץ לקחת לו אשה
מבנות העיר אז אסרו לעשות שם את הנשואין ולא
נשאו פנים גם לאיש מוכתר בתאר „תורני".

„עלה במוסכם — נמצא בפנקס ההוא — אלופי
חנני קציני מנהיגי קהלתנו יצ"ו בצירוף כבוד המה"ג

אב"ד נ"י כאשר שגלוי וידוע שכמה מכשולות באים ע"י אנשים ממקומות אחרים הבאים לגור לכאן וכהיום עשה התורני מהור"ר משה ח"ו היר שבר"א עם אחותו שידוך עם נער אחד מק' פינמשוב וזלמן שמו לפ"ד מורני ומכמה טעמים הכמוסים יש איזה רעותא לכלל קהלתינו אם ידור פה ככן עלה במוסכם שחלילה חולין הוא למהר"מ לעשות חתונה פ"ק יצ"ו ופשיטא שאסור לדור פ"ק יצ"ו וחלילה לשום מנהיג מק' יצ"ו להקל בדבר הזה בשום אופן בעולם בקנס מאה אדומים על אדונינו השר החסיד הדוכס יר"ה ועל זה מונה סתם חתימה אצל הנאמן בח"י מהר"מ הנ"ל לבל יעבור למען יהיה למשמרת לדורות וכתוב בפנקס לכל ישונה וסתם החתימה הנ"ל יונה ביד הנאמן שנה תמימה דחינו עד חצי אדר תצחית לפ"ק, הכ"ד היום יום ג' ר"ח ניסן.

שליטת חזקת הקהלה מאיש לא היה כדת אשר אין להשיב, כי יש אשר הצליח ביד החוטא להטות את לב ראשי הקהלה, כי ישיבו לו את זכויותיו, כנראה מדברי ההחלטות האלה:

„בהיות שדבר ידוע, שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו וביותר שיש ארדינאנץ מאדוננו הגדול החסיד הדוכס יר"ה שמי שאינו מנהיג עצמו כשורה ומסרב נגד האלופים רוזני קציני מנהיגי קהלתנו אזי כלה גרש יגרש מקהלתנו יצ"ו והנער ר' הירשל בן ר' מנשה קצב עשה מעשה שלא כהגן וסירב נגד הפסק של רוזני קציני מנהיגי קהלתנו יצ"ו ככן אחת דתו שאין לו חזקת הקהלה וחלילה לשום אדם לשדך עמו בקהלתנו יצ"ו ושום בעל מלאכה לא יחזיק בו לפועל או למשרת ולא יתן לו שום אדם מקהלתנו יצ"ו שום מלאכה לבד בקנס חמשה אדומים על הסקארב החסיד הדוכס יר"ה מי שיעבור על הנ"ל עד שיפיים לרוזני קציני מנהיגי קהלתנו ובפקודתם באתי על החתום היום יום ד' כ"ב מנחם אב ת"ק לפ"ק.

בדף ההוא למטה נמצא כתוב:

„בהיום הזה בא הנער הנ"ל והשתטח מלא קומתו ככה והתחנן לפני כבוד האלופים רוזני קציני מנהיגי קהלתנו יצ"ו וקבל דינו ככן חזר להיתרו הראשון ויש לו חזקת הקהלה כמאז וכמקדם. כ"ז עלה בהסכמת כל המנהיגים ובפקודתם באתי עה"ח היום יום ב' ו' ניסן תקנ"א לפ"ק.

עוד למטה כתוב:

„באשר אח"ז חזר ר' הירשל הנ"ל עשה מעשה ככן חזר לאיסורו הראשון ואין לו חזקת הקהלה ובלבד שיסכים אדוננו הדוכס יר"ה, כ"ד החותם בפקודת הקהל היום יום... כ"ד... תקנ"ה לפ"ק.

עוד גם זאת נלמד מן הפנקס, כי לפעמים לא יצאה ההחלטה לפעולה גם מבלי כל סבה לזה. הנה למעלה הבאתי החלטה משנה תל"ה להרחיק מן העיר את נתן ב"ר שמעון כץ מק' טרניגראד ומהחלטה אחרת בדף ההוא נראה, כי שמונה שנים אחרי כן ישב עוד האיש ההוא באפטא ואז גזרו עליו עוד הפעם גזירת גירוש. ואלה דברי ההחלטה הזאת:

„היום יום א' ג' סיון תמ"י לפ"ק בא הר"ר נתן כץ הנ"ל בקומה זקופה לפנינו האלופים הקצינים רוזני ראשים וטובי הקהל יצ"ו והעיו פניו בפני האלופים יצ"ו אשר אין להעלות על הכתב עבור בנו כמר אליה כץ כאילו לית דין ולית דיין בישראל ומן הראוי היה לגרש אותו לעקור תכף מקהלתנו יצ"ו כנזכר לעיל אך חסנו עליו עוד הפעם כאשר זה דרכנו תמיד וככן משפטו חרוץ לעקור מקהלתנו יצ"ו וחלילה לשום מנהיג יהיה מי שיהיה לפצות פה לבטל אפילו קוצו של יו"ד כנזכר לעיל אך נתנו לו זמן עד ר"ח חשון תמ"ז לפ"ק בכל עונשין הנ"ל ואחד יכל לעכב ולשלוח מבית לבית שלא ליתן מקום ללין אפילו לינה אחת. נעשה היום הנ"ל.

כמה היה משלם האיש הבא לגור במחיר חזקת הקהלה? — על הרוב נמצאו בפנקס רק דברים סתומים: „נתפטר עם כבוד האלופים“, ולא פורש כמה נתן „דמי קדימה“ וכמה התחייב לשלם במניות, אך החלטה אחת נמצא בו אשר תראנו לדעת, כי יש אשר מחירה היה גדול מאד והוא נחלק למניות רבות וזאת היא: „היום יום ג' ד' אלול תקנ"ף לפ"ק היה פשר עם ר' יהושע כהר"ר אריה ליב זצ"ל שיהיה לו חזקת הקהלה פ"ק אפטא וסילק לכבוד הפ"ח הראש ר' יאקל בר"י רס"ו אדומים זהב ולסילק מ"ג ראשי“.

בצדו נמצא כתוב:

(„על תקנ"א לפ"ק סך שלשים ושלושה זהובים ובזה סילק“).

מזה נראה כי מלבד הרס"ו אדומים שנתן האיש ההוא מראש שלם עוד מניות במשך חמישים ואחת שנה.

יהודי אפט על סף המאה השמונה-עשרה

שתמכו במועמדותו של לשצינסקי, קונפדרציה ב־3 בדצמבר 1733 ונשבעו לו אמונים. במלחמת האזרחים הידועה i Sasów נאלצה האוכלוסייה היהודית לשלם דמי־כופר מרובים כדי להבטיח לעצמה את חייה ורכושה. באפט היו מתקיימים הכנסים של הסיים של מחוז צוויזמיר. כנסים אלה היו גורמים צרות לאוכלוסייה היהודית. הקהילה צריכה היתה לתת ליו"ר הסיים, לעוזריו ואפילו למשרתו מתנות במזומנים ובמיצרכים, כדי למנוע התנפלויות מצד המשרתים, על רכוש יהודי. אולם מתנות אלה היו עוזרות אך במעט והקהילה נאלצה למחוא לעתים תכופות על ההתנפלויות. וכך אנו קוראים בפנקסה של הקהילה: "כיסינו את ההוצאות של פקיד שנשלח לצוויזמיר כדי למחוא נגד התנפלויות־השוד מצדם של משרתי־המארשאל (יו"ר הסיים המחוזי) על בתיים יהודיים". אולם יותר מכך סבלה הקהילה של אפט מפרעות שערכו בה בני הנוער אשר אצלם הפכה שנאת המבוגרים למעשים. הם היו מתנפלים באופן תדיר על היהודים, הכו בהם ובזוז. וכדי למנוע אותם מכך, היה נאלץ כל יהודי, שעבר על פני בית כנסת או כנסייה, לשלם מס שנקרא בשם Kuzubalec. היה זה מס גבוה ובלתי קבוע ובגללו היו הדברים מגיעים לסכסוכים ולסכסוכי דמים. היהודים נאלצו לשלם פדיונות לרקטורים, מושלים, כמרים גבוהים ונמוכים וכו'. מקהילת אפט היו מקבלים מס קבוע בכל יריד.

נוסף על כך מוכרחים היו יהודי אפט לקיים תלמידים שהיו באים מערים שונות ולתת להם מתנות ואף כסף וכך אנו קוראים בפנקס: "שני תלמידים מקראקוב היו מקבלים החזקה מלאה, יין וכסף וכמוהם תלמיד מצוויזמיר, לובלין, למברג וכו'".

באזירה כזו של חורבן כלכלי גמור וחוסר בטחון מבחוץ ניגשו היהודים לבנות מחדש את עירם. העדה יכלה במהרה לשקם את עצמה אילולא התרחשה צרה אחרת. בשנת 1714, בחורף, השמידה שריפה איומה את כל הרחוב היהודי, על נכסיו הניידים ובלתי ניידים. היהודים חיפשו להם מקום מקלט בכפרים הסמוכים.

כשהקהילה התאוששה קצת לאחר האסון הזה, הוציאה קול־קורא ליהודי אפט ובו אסרו עליהם לבנות בתים ברחוב הפולני, או בשוק הנוצרי וכן להקים שם עסקים גדולים או קטנים משום שהשרפה החריבה את כל הרכוש וכל האדמה. הננו ניגשים — נאמר שם — לבנות מחדש את הרחוב היהודי והננו מוכרחים לחזק את מצב הקהילה שלנו כי כל יהודי חייב לבנות את ביתו ברחוב היהודי.

תפקידי הקהילה היו קשים מאוד. ראשי הקהל, שהשתדלו להתגבר על המצב, הגדילו עד מאוד את המסים הישירים, הנהיגו תשלומים ומסי־צריכה גבוהים. יחד עם זה קובעים

במחצית המאה השבע־עשרה נודעוזה פולין על ידי מאורעות טרגיים. הסתערות הקוזקים, הקרבות עם שוודיה ומלחמת מוסקבה החריבו מאות קהילות יהודיות ובלעזו כמחצית האוכלוסייה היהודית. קהילת אפט סבלה במיוחד בעת המלחמה השוודית בשנת 1656/7. השוודים התייחסו יחס עויין ליהודים, רדפו אותם ורצחו על כל צעד ושעל. ידוע לנו שבשעת הפלישה השוודית גילה התנגדות קומץ של בני האצולה מצוויזמיר, שאליהם הצטרפו כמה מאות צעירים יהודיים. עד מהרה התגברו השוודים על ההתנגדות הזאת ובעטיה שילמו כל בני הקהילה היהודית בחייהם. אין פלא שסבלו מכך הערים הסמוכות, וביניהן אפט. פייביש, בנו של נתן פייטל מוינה, מוסר בדברי הכרוניקה שלו שהאוכלוסייה היהודית של אפט מנתה אז "200 משפחות עשירות מאוד, שנרצחו באופן איום". בפנקס של קהילת פינצ'ב מצויות אזכרה לנשמות הנרצחים ותפילה מיוחדת לזכר הקהילות היהודיות שנהרסו אז, וביניהן נזכרת קהילת אפט.

סוף סוף מסתיימת המלחמה, שהיתה כה הרת־אסונות ליהודים. היהודים חוזרים לישוביהם שנחרבו ובפניהם התפ־קיד לבנות מחדש את הבתים והמוסדות הציבוריים, בתי העזרה לאלמנות וליתומים שנשארו ללא עזרה, פדיון שבוי־מלחמה וכו'. בשנת 1689 נאשמו שני יהודים מאפט בחילול הדת הקתולית. סכנה רבה רחפה על ראש יהודי אפט מצד האוכלוסייה הנוצרית, שחיפשה לאחר הפלישה השוודית שעיר לעזאזל. האשמה זו, שיסודה בשקר, עלולה היתה להביא לידי אסון רב. כדי להיחלץ ממצב זה, נתנה הקהילה היהודית במתנה ל"קפיטולה" של אפט 1,000 זהובים פולניים. הסכנה אמנם חלפה אולם מתנה זו הפכה מאז למס־חובה שנתית.

בשנת 1704 נתארגנה בצוויזמיר קונפדרציה, שהביעה נאמנות למלך אוגוסט השני והתחייבה באפט ב־29 בינואר 1704 "להגן עד טיפת הדת האחרונה על האמונה והנאמנות למלך ולכבודו ולהיות מוכנה להקריב את הרכוש". המרשל סטאניסלאב דנוף קרא לבני המחוזות האחרים, ואף לאנשי הקונפדרציה של וורשה, שהיתה לצדם של השוודים, להצטרף לקונפדרציה.

למרות זאת מכנס רדזיובסקי את ה"סיים" המחוזי כדי שייבחר צירים ל"סיים" שעמד להכתיר את לשצינסקי. בשעת התיעצויות הסיים של מחוז צוויזמיר באפט, מתנפל שמיגלסקי (במאי 1705), הסטארוסטה של גניזנו, אוסר אזרחים אחדים ומפזר את הנאספים. בין אלה שנאסרו נמצאו גם יהודים. ובפנקס הקהל אנו קוראים: "בשנת 1705 התנפלו הגרמנים והחריבו את העיר, אסרו את האזרחים החשובים. הננו מכריזים על מגבית כדי שהעיר כולה תוכל לפדות אותם". לאחר מותו של אוגוסט השני, ארגנו בני צוויזמיר,

א. העיר אַפֿט

מספר הנפשות 1765. חוכרים — 2; מתווכים — 6; סוחרי עופות — 1; אופים — 6; קצבים — 5; חייטים — 8; כובענים — 7; פרוונים — 4; עושי גרביים — 2; תופרים — 2; צורפי זהב — 3; אומנים — 2; צבעים — 1; רופ־אים — 1; רוקחים — 1; מלמדים — 9; מנגנים — 3; חונים — 1; זמרים — 4; שמשים — 2; מודדים — 2; שומרים — 2; מנקי ארובות — 1.

כל השאר התפרנסו כסוחרים, פונדקאים ומתווכים. נוסף על כך התגוררו באפֿט שלושה רבנים: האחד — רב הקהילה, השני — הרב הוויסלאבי(?), השלישי — הרבי ממינדזיץ.

ב. כפרים שהשתייכו לקהילת אַפֿט

ביחד 359. רובם פונדקאים ומוזגים. בעיר ובכפרים הסמוכים התגוררו 2034 יהודים.

הבאתי לעיל את הרשימה כדי להוכיח את כושר הקליטה של הרחוב היהודי באפֿט, את מספר עובדי־הכפיים ואת היחס־באחוזים בין המקצועות השונים משום שמספר עובדי־הכפיים מעיד על רמת החיים של האוכלוסיה והיקף צרכיה.

בשלוש מאות השנים האחרונות, החל מסוף המאה השבע־עשרה והתחלת המאה השמונה עשרה, נמצאת קהילת אפֿט במצב מדאג. המצב הכלכלי נעשה גרוע יותר ויותר תחת לחץ המסים והתשלומים ההולכים וגוברים וקשה היה בגללם להגיע לאפשרות של קיום ומסחר. כדי לפרוע מסים אלה נאלצה הקהילה לקחת הלוואות ענקיות מהאצולה ומהכמורה. לקהילת אפֿט היה בעל־חוב קבוע שלה, הלא הוא הרוזן צ'רסקי, שממנו היא לוזה כספים באמצעותם של חיים יוזפוביץ' ויצחק דוידוביץ' (שני מתווכים הנזכרים תכופות במיסמכיה של הקהילה). בשנת 1692/3 — היא לוזה 600 זהובים; בשנת 1702 — 800 זהובים. מסטינסלב בודזינסקי (בעל חוב אחר של הקהילה) היא לוזה בשנת 1700 — 2100 זהובים.

העזרה הזמנית בצורת הלוואות מביאה את היהודים לחיכוכים עוד יותר מסובכים. האצולה, שלא היה ביכולתה לגבות חובות מהקהילה כולה בגלל עניה, הופכת את זקני הקהילה לאחראים לחובות פרטיים. ההוצאות גדלות והולכות. כשמעיינים בהוצאות המתפרטות בפנקס הקהילה, נוצר הרושם שכל העיר, הכמרים, הפקידים, התלמידים, הקסרקטין — כל אלה היו מקבלים מהקהילה מתנות במיצרכים ובמזומנים. נביא דוגמאות אופייניות אחדות:

ה"אדון הנכבד", החוכר של אפֿט, היה מקבל "כסף, בשר, דגים". כשהיה בא העירה היתה הקהילה דואגת להחזקתו. וכך בשנת 1702 הוציאה הקהילה רק כדי לקיים את האדון 300 זהובים. זה היה סכום נכבד בימים ההם. נוסף על כך היו משרתי ביתו מקבלים מתנות שונות.

בסעיף ההוצאות של הקהילה נרשם תשלום שנתי למושל בסך 840 זהובים — 4 זהובים לגולגולת. אלף זהובים היתה

ראשי הקהל בשנת 1717 מס מיוחד שיהודי אפֿטא היו מוכרחים לשלמו לקהילה בעד כל מיני סחורות, כסף וזהב, כספים, מלבושים, מגרשים. וכל זה בשבועה. משבועה זו היו פטורים רק הרבנים, החזן והשמש. העיר החלה להתאכלס קמעא קמעא, הגיעו אליה יהודים ממחוזות אחרים והתיישבו בה. עם גידול האוכלוסיה גדלה הצפיפות בעיר. דבר זה אילץ את ראשי הקהל להשתדל אצל "ועד ארבע ארצות" שיגביק את זרימתם של יהודים "זרים", או להשתמש בכך כדי להפיק הכנסות יותר גדולות. ב־1717 קיבלו החדשים סו"ס את הפריבילגיה המבוקשת, את ה"חזקה", דהיינו את הזכות של בעלות ללא ערעור עם מתן הזכות להיקרא חברי הקהילה.

את העתק הפריבילגיה הזאת אפשר לראות בקטעי הפנקס של אפֿט.

ההגבלות ביחס ליהודים שהגיעו לאפֿט היו נהוגות על ידי יהודי המקום עוד לפני הפריבילגיה של "ועד ארבע ארצות". בפנקס אנו קוראים החלטה משנת 1714 האוסרת להחליף כסף אצל הסוחרים המגיעים למקום. אסור, לדברי הפנקס, ליהודי מאפֿט לתווך בין סוחר כזה לבין הסוחרים הנוצריים. ואם סוחר כזה יפנה עם סחורתו לנוצרי, ייענש קשה על ידי הקהילה. הודות לפריבילגיה זו הורחבו הסמכויות של ראשי קהילת אפֿט. מי שרצה להשתקע בקביעות, צריך היה לבקש רשיון מפרנס החדש. על ראשי הקהילה מוטל היה להשגיח שאיש מה"זרים" לא יישאר יותר משלושה ימים. החשובה ביותר היא הזכות שהיתה שמורה בידי הקהילה לשלול חלקית או לחלוטין את הזכות להשתקע במקום.

סנקציה זו הפכה בידי מנהיגי הקהילה למקור ראשון־במעלה של הכנסה, מכשיר למלחמה במתנגדים האישיים, שמהם אפשר היה לשלול את ה"חזקה" בכל עת, במקרה של התנגדות לשלטונם.

כך נראות תולדות יהודי אפֿט על סף המאה השמונה־עשרה. בתקופה של מלחמות קשות, פרעות של תלמידים בחסות של בעלי האחוזות, שראו ביהודים אמצעי להגדלת רכושם — הולכת ונוצרת אחת הקהילות היהודיות הגדולות של פולין. למאורעות ההיסטוריים הנזכרים לעיל, ושהתרחשו בעיר זאת, נודעת חשיבות עצומה לגבי ההתפתחות הכלכלית של הקהילה.

המלחמה לקיום הכלכלי

לפני שאגע בהתפתחות הכלכלית של עדת בני אפֿט, אמנה להלן את מספר האוכלוסים היהודים ואפרט את מקצועותיהם. בין הרשימות של משלמי מס־הגולגולת היהודי מצאתי רק רשימה אחת של משלמי מס־גולגולת מבין יהודי אפֿט והקהילות הקטנות הסמוכות. מקורה של הרשימה היא משנת 1755.

הקהילה משלמת ל"קפיטולה" הגדולה ואלף זהובים נוספים ל"קפיטולה" הקטנה. חוץ מזה היו הכמרים מקבלים בשר, דגים, נרות, שמן, דבש, סוכר ובגדים ואף כובעים. (30 זהובים הוצאה לכובע בשביל הדיקאן). כשהבשוף מקרקוב בא ב־1708 לאפט, פירנסה אותו ומלוויו הקהילה. ככתוב "לעבדי הבישוף מקרקוב, שהיה פה לחם ושכר".

בשנת 1686 בא לאפט ראש חדש של הכנסיה, והקהילה שלחה לו מתנה. גם לפני כל ראש־השנה הנוצרי היתה הקהילה שולחת מתנות מיוחדות לכמרים ולשמישים והמענין הוא, שהקהילה נדבה גם את אבק השריפה ליריות המסורתיות בשעת המיצעד של Boże Ciało (פילור לגרין דאנערשטיק למקום ולקלוסטר ששה ליטות). על אלה יש להוסיף את הוצאות הנסיעה של האישים המוסמכים (סינדיקטים) כדי לנקוט באמצעי־ההגנה המתאימים נגד התוכניות להגביל את הפעילות היהודית.

הדוגמאות שהובאו לעיל מדגימות באופן בולט עד כמה היו גדולות הוצאותיה של קהילת אפט. בסוף המאה השבע־עשרה אין המסים הרגילים מספיקים כדי לכסות את הגרעון. הקהילה מחפשת כל פעם אחר מקורות־הכנסה חדשים. וכך מגיעים הדברים עד להגדלת המסים הישירים, ולפעמים עד כדי גובה לא־ישוער, להנהגת תשלומים לטובת הקהילה מחתונות, אירוסים, פסקי דין, גטין וכו'. כל זה אינו מספיק והקהילה נאלצת להנהיג מס צריכה, הנקרא "קאראבקע" מבשר, חלב, דברי מאפה וכו'. — — —

הודות למס זה השתפר במקצת מצבה של הקהילה, אם כי הוצאותיה גדלו בלי הפסק. התלות הכלכלית של הקהילה בבעלי־החובות שלה, ובעיקר ב"פריץ" של אפט, מביאה סוף סוף להגבלת סמכויות הקהילה. בשנת 1755 נותן ה"פריץ" של אפט לזקני הקהילה הוראה, המגבילה את זכויותיהם של האזרחים היהודיים. להלן הננו מוסרים את תוכנה של ההוראה:

1. הואיל והיהודים, אזרחי עירנו, כשהם מתחתנים עם בני קהילות אחרות שוקעים בחובות שהם חבים ל"פריץ" שלנו, אוסר הנ"ל גם על העשירים וגם על העניים להתחתן ללא הרשאה שלו.

2. במקרה של חתונתם של בנו או בתו של אזרח מאפט

עם אזרח מקהילה אחרת, אוסר ה"פריץ" שלנו על יהודי אפט להשתקע בקהילות אחרות ללא רשיון מיוחד שלו. הפריץ שלנו מטיל על זקני הקהילה את האחריות לשמירה על איסור זה ומאיים בעונשים חמורים אם לא יישמר איסור זה.

3. מהיום ואילך יאסר על יהודים, תושבי אפט, למכור נכסי דלא נידי כל שהם ולהחליפם או למכור "מקומות" בבית הכנסת של אפט ללא רשות מוקדמת של הפריץ.

4. הואיל והזכיון למכירת י"ש נמצא עתה בידי הפריץ, הננו מזהירים את בני קהילתנו שלא ימכרו בכל מקרה שהוא י"ש הבא ממקומות אחרים הן לצורכי עצמם והן למכירה. העובר על הוראה זו ייענש בכל חומרת הדין. במקרה אם יגיע במקרה לקהילתנו אזרח ובידיו י"ש ממקום אחר והוא ישאירו באפט, הננו אוסרים לקנותו או לשותו.

על סמך הוראה זו הננו באים לידי המסקנה, שהפריץ מאפט מתערב כל פעם יותר ויותר בענינים הפנימיים של הקהילה; העומס הקשה של מסים וההלוואות הנלקחות מהפריץ לכיסוי ההוצאות, הביאו את הקהילה לתלות מוחלטת בבעל האחוז. הוא המווסת את החיים הכלכליים של היהודים, כשכל מעייניו נתונים לכיסו ולכספו.

כך מידרדרת והולכת קהילת אפט, שבמחצית המאה השבע־עשרה היתה פורחת. מלחמות, התנפלויות של תלמידים, שריפות, מסים מרובים והשחיתות שבאה עקב המתנות שצריך היה לתת לפריצים השונים — אלה הן הסיבות לירידה הכלכלית. ירידה זו נתנה אותותיה בכל חבר של קהילת אפט שנשא על כתפיו עומס זה. הכרוניקה העירונית מדגימה באופן בולט את העוני והמצוקה הבאים בעקבות ירידתה הכלכלית של הקהילה. המחאות והתלונות, שקראתי במיסמכים העירוניים מעידות על כך באופן בולט. שכן יהודים מתלוננים בפני הרשות המקומית והממשלתית על אזרחים שאינם פורעים חובותיהם וכן על יהודים בני דתם ההורסים מעמדם הכלכלי בהתחרות לא הוגנת. — — —

האוכלוסיה הנוצרית קונה לעתים תכופות סחורות שונות בחנויות יהודיות, בעיקר בימי היריד, כשהאוכלוסיה הכפרית מתכנסת באפט. לא פעם מתנפלות קבוצות של אחרים על חנויות יהודיות למטרת שוד.

די אפטער יידן אויפן שוועל און 18טן יארהונדערט

יאנואר 1704 „זייענדיק גרייט מקריב צו זיין דאס פארמעגן, צו פארטיידיקן בין לעצטן טראפן בלוט די אמונה, רעכט צום קעניג און זיין כבוד“. דער אויסגעוויילטער מארשאל סטאניסלאָו דענאָף, דער ליטווישער מיעטשניק, האָט גערופן די אנדערע וואָיעוואַדשאַפטן, און אפילו די וואַרשעווער קאָנפּעדעראַציע, וועלכע האָט זיך געהאַלטן ביי די שוועדן, צוצוטערען צום פאַרבאַנד. נישט געקוקט דערויף, פאַראַרדנט דער פרימאָס ראָדזעיאָווסקי צונויפצורופן דעם לאַנד-סיימיק, כדי אויסצוויילן דעפוטאַטן צום סיימ, וואָס האָט באַדאַרפט קרוינען לעשטשינסקין. בשעת די באַראַטונגען פון סיימיק פון צויזמירער וואָיעוואַדשאַפט אין אַפט, פאַלט אָן (אין מאַי 1705) שמיגעלסקי, דער גניעזער סטאַראַסטע, כאַפט אויף עטלעכע בירגער און צעטרייבט די פאַרזאַמלטע. צווישן די פאַרשעלטע זענען אויך געווען יידן. און אזוי לייענען מיר אין קהל־פּנסק, אז „אין יאָר 1705 זענען די דייטשן אָנגעפאַלן און צעראַבירט די שטאָט, אַרעסטירט די אָנגע־זענסטע בירגער. מיר דערקלערן אַ זאַמל־אַקציע, כדי אויס־צוקויפן זיי דורך דער גאַנצער שטאָט“.

נאָכן טויט פון אויגוסט דעם 11, האָבן די צויזמירער, שטיצנדיק די קאַנדידאַטור פון לעשטשינסקין, געשלאָסן אין אַפט, דעם 3טן דעצעמבער 1733 אַ קאָנפּעדעראַציע און גע־שווירן אים טריישאַפט. בשעת דעם בירגער־קריג Sasów i Lasów האָט די יידישע באַפעלקערונג געמוזט צאָלן גרויסע קאַנטריבוציעס, כדי צו זיכערן איר לעבן און פאַרמעגן. אין אַפט פלעגן שטענדיק פאַרקומען די צוזאַמענפאַרן פון סיימיק פון צויזמירער וואָיעוואַדשאַפט; דאָס איז געווען אַן אמתע פלאַג פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. קהל האָט שטענדיק געמוזט געבן דעם סיימ־מאַרשאַלעק, זיינע געהילפן און אפילו דער דינערשאַפט פאַרשידענע מתנות אין מזומן און אין נאַטור, כדי עס זאָל נישט דערגיין צו קיין אָנפאַלן פון דער מאַרשאַל־דינערשאַפט אויף די יידישע הייזער און פאַר־מעגן. די מתנות האָבן אָבער ווייניק וואָס געהאַלפן. און די קהילה האָט כסדר געמוזט פראַטעסטירן אין צויזמיר קעגן די אָנפאַלן. אַט לייענען מיר אין פנסק פון קהל: „מיר האָבן געדעקט די הוצאות פון אַ באַאָמטן קיין צויזמיר, כדי צו פראַטעסטירן קעגן די רויב־אָנפאַלן פון דער מאַרשאַל־דינער־שאַפט אויף יידישע הייזער“. מערער אָבער האָט געליטן די אַפטער עדה צוליב די אַפטע עקסצעסן פון דער שול־יוגנט, וואָס האָט די צעפלאַקערטע שנאה פון עלטערן דור פאַר־וואַנדלט אין מעשים. זיי זענען כסדר באַפאַלן יידן, געשלאָגן מכות רצח און גערויבט. כדי אָפּצוהאַלטן דערפון, האָט יעדער ייד, וואָס איז געפאַרן פאַרביי אַ שול, אָדער אַ קירכע געצאָלט מס א. ג. Kuzubalec. דאָס איז געווען אַ צו הויכער, אומ־

אין דער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט איז פוילן דער־שיטערט געוואָרן פון טראַגישע געשעענישן. דער קאָזאַקישער שטורעם, די שוועדישע מלחמות און דער מאַסקווער קריג, האָבן חרוב געמאַכט הונדערטער יידישע קהילות און האָבן איינגעשלונגען כמעט אַ העלפט פון דער יידישער באַפעל־קערונג. דער אַפטער קהל האָט באַזונדערס געליטן בעת דער שוועדישער מלחמה אין יאָר 1656/7. די שוועדן האָבן זיך פיינטלעך באַצויגן צו די יידן, זיי פאַרפאַלט און געמאַרדעט אויף יעדן טריט. מיר ווייסן, אַז בשעת דער שוועדישער אינוואַזיע האָט זיך איר אין צויזמיר קעגנגעשטעלט אַ הייפל שליאַכטע, צו וועלכן עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן עטלעכע הונדערט יידישע יונגעלייט. גיך האָבן די שוועדן דורכגע־בראַכן די דאָזיקע שטערונג און פאַרן ווידערשטאַנד פון די יונגעלייט האָט די גאַנצע קהילה באַצאָלט מיטן לעבן. איז גאַר קיין ווונדער נישט, אַז דערביי האָבן אויך געליטן די נאָענטע שטעט און צווישן זיי אַפט. פעיביש, דער זון פון נאַטאָן פייטעל פון ווין גיט אָן אין זיין כראָניק „טיט היוון“, אַז די אַפטער יידישע באַפעלקערונג האָט דעמאָלט געציילט: „200 זייער רייכע משפחות, וואָס זענען געוואָרן שרעקלעך דערמאַרדעט“. אין פנסק פון פינטשעווער קהל געפינט זיך אַ „הזכרת נשמות“ פאַר די נשמות פון די דערמאַרדעטע און אַ ספּעציעלע תפילה פאַר די דעמאָלט רואינירטע יידישע קהילות, צווישן וועלכע עס איז אויך אויסגערעכנט די אפטער קהילה.

דער אַליווער שלום פאַרענדיקט ענדלעך די מלחמה, וואָס איז געווען אזוי פאַטאַל פאַר די יידן. די יידן קערן זיך אום אין זייערע חרוב געוואָרענע ישובים, עס שטעלט זיך פאַר זיי די אויפגאַבע צוריק אויפצובויען די צעשטערטע הייזער און אינסטיטוציעס פון עפנטלעכן געברויך, הילף פאַר אלמנות און יתומים איבערגעלאָזענע אויף גאָטס באַראַט, אויסקויף פון אַוועקגעפירטע קריגס־געפאַנגענע א. א. וו. אין יאָר 1689 ווערן צוויי אַפטער יידן באַשולדיקט אין שענדן די קאַטוילישע רעליגיע. דער עדה האָט דעמאָלט געדראָט אַ גרויסע געפאַר מצד דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָט נאָך דער שוועדישער אינוואַזיע געזוכט אַ שעיר לעזאָל. די פאַלשע באַשולדיקונג האָט געקאָנט דערפירן צו אַ גרויס אומגליק; כדי זיך אַרויסצוקריגן פון דער שווערער לאַגע, האָט קהל געשאַנקען דער אַפטער קאַפיטולע 1000 פוילישע זל. דאָס אומגליק איז פאַרביי, אָבער די מתנה האָט זיך פון איצטער אָן פאַרוואַנדלט אין אַ יערלעכער פליכט.

אין יאָר 1704 האָט זיך אין צויזמיר אַרגאַניזירט אַ קאַנ־פעדעראַציע, וואָס האָט אויסגעדריקט טריישאַפט דעם קעניג אויגוסט 11, און זיך מתחייב געווען אין אַפט, דעם 29טן

באשטימטער שטייער, און צוליב דעם פלעגט דערגיין צו שרעקלעכע און אפט בלוטיקע געשלעגן. די יידן האבן דעריבער געמוזט געבן פדיונות די רעקטארן, פרעפעקטן, העכערע און נידעריקערע גלחים, וכדומה. פון אפטער קהל האבן זיי באקן-מען א שטענדיקן שטייער פאר יעדן מארק-טאג „לבכלר מן ירמרק“ — Lebakalar jarmarczy.

אויסער דעם האבן די אפטער יידן אויסגעהאלטן שילער, וואס האבן צוגערייזט פון פארשידענע שטעט און געגעבן זיי מתנות און אפילו געלט. און אזוי לייענען מיר אין פנקס, אז „צוויי שילער פון קראקע האבן באקומען די פולע אויס-האלטונג, וויין און געלט, דאס זעלבע א שילער פון צויזמיר, לובלין, לעמבערג וכדומה“.

אין אזא אטמאספער פון פולשטענדיקן עקאנאמישן חורבן און זיכערלאזיקייט מבחוק, זענען די יידן צוגעטראטן צו בויען אויפסניי זייער שטאט. די עדה וואלט זיך אין קורצן געקענט אויפהייבן פון דער ירידה, ווען עס טרעפט זי נישט א נייע צרה. אין יאר 1714, ווינטער, האט א שרעקלעכע שרפה פארניכטעט די גאנצע יידישע גאס, דעם באוועגלעכן און אומבאוועגלעכן פארמעגן. די יידן האבן געזוכט א מקום מקלט אין די ארומיקע דערפער.

ווען די קהילה איז א ביסל געקומען צו זיך נאך דער מפלה, האט זי ארויסגעגעבן אן אויפרוף צו די אפטער יידן, אין וועלכן זי „פארווערט די יידן צו בויען הייזער אויף דער פוילישער גאס, אדער אויפן קריסטלעכן מארק, ווי אויך צו גרינדן דארט גרויסע, אדער קליינע געשעפטן, ווייל די שרפה האט חרוב געמאכט אונדזער גאנץ פארמעגן און די גאנצע ערד, און איצטער טרעטן מיר ווידער צו אויפצובויען די יידישע גאס, מוזן מיר דעריבער באפעסטיקן דעם מצב פון אונדזער קהילה, יעדער ייד מוז זיין הויז בויען אויף דער יידישער גאס“.

די אויפגאבן פון קהל זענען געווען זייער שווערע. בא-מיענדיק זיך אן עצה צו געבן האבן די עלטסטע פון קהל פארגרעסערט די דירעקטע שטייערן ביז גאר, איינגעפירט שווער-באלאסטנדיקע טאקסעס און קאנסום-שטייערן. גלייכ-צייטיק שטעלן די עלטסטע פון קהל איין אין יאר 1717 א ספעציעלן שטייער, וואס די אפטער יידן האבן געמוזט צאלן דער קהילה פון אלע סחורות, זילבער, גאלד, געלט, מלבושים, פלעצער, אלץ אונטער א שבועה, באפרייט פון דער שבועה זענען געווען נאר די רבנים, דער חזן און דער שמש. די שטאט האט זיך אנגעהויבן שטופנווייז צו באפעלקערן, פיל יידן זענען אהינצו אנגעקומען פון אנדערע פראווינצן און דארט זיך באזעצט. מיטן ווקס פון דער באפעלקערונג האט זיך פארשטארקט די ענגשאפט אין שטאט; דאס האט געצוונגען די עלטסטע פון קהל זיך צו באמיען אין „וועד ארבע ארצות“ וועגן באגרענעצן דעם צופלוס פון „פרעמדע“ יידן, עווענטועל אויסצונוצן זייער באזעצן זיך כדי צו דערגרייכן וואס גרעסערע הכנסות. אין יאר 1717 האבן זיי ענדלעך באקומען די געווינ-שענע פרווילעגיע אויף „חזקה“, ד. ה. דאס רעכט פון אומ-

שטרייטבארן באזיץ ביים געבן פריש-אנגעקומענע די רעכט פון קהילה-מיטגלידער. דעם טעקסט פון דער דאזיקער פרי-ווילעגיע — זע אין די אויסצוגן פון אפטער פנקס.

די רעפערעסיעס און באגרענעצונגען אין באצוג צו די צוגערייזטע זענען שוין אנגעווענדט געווארן דורך די אפטער יידן פאר דער פרווילעגיע פון וועד ארבע ארצות. אין פנקס לייענען מיר א באשלוס פון יאר 1714, וועלכער „פארווערט צו בייטן געלט ביי צוגערייזטע סוחרים. אן אפטער בירגער טאר נישט פארמיטלען צווישן אזא סוחר און די קריסטלעכע סוחרים. אויב א צוגערייזטער סוחר וועט אליין זיך ווענדן מיט זיין סחורה צו א קריסט, וועט ער דורך דער קהילה שטרענג באשטראפט ווערן“. אדאנק דער דאזיקער פרווילע-גיע זענען אויסגעברייטערט געווארן די קאמפעטענצן פון די אפטער קהילה-עלטסטע, ווער עס האט זיך געוואלט באזעצן אויף שטענדיק, האט זיך געמוזט צוערשט ווענדן וועגן א דערלויבעניש צום פרנס החדש. די קהילה-מנהלים האבן אויך באדארפט אכטונג געבן דערויף, אז קיינער פון די „פרעמדע“ זאל נישט בלייבן אין שטאט לענגער, ווי 3 טעג וכדומה. אבער דאס וויכטיקסטע איז דאס, וואס די קהילה-אנפירונג האט אויך געהאט דאס רעכט אפצונעמען טיילווייז אדער פול-שטענדיק די רעכט פון באזעצן זיך אויף שטענדיק (חזקה).

די דאזיקע סאנקציע איז געווארן אין די הענט פון די קהילה-אנפירער אן ערשטראנגיקער קוואל פון הכנסה, א ווערקצייג אין קאמף מיט די פערזענלעכע קעגנער, ביי וועלכע מען האט געקענט צו יעדער צייט, אין פאל פון א ווידערשטאנד, צונעמען די חזקה.

אט אזוי שטעלט זיך פאר די געשיכטע פון די אפטער יידן אויפן ראנד פון 18-טן יארהונדערט. אין דער תקופה פון שווערע מלחמות, פון אפטע שילער-אומרוען אונטער דער שוך פון גוטבאזיצער, וואס האבן די יידן באטראכט, ווי א ווערקצייג צו פארגרעסערן זיינע קאפיטאלן, פארמירט זיך איינע פון די גרעסטע יידישע קהילות אין פוילן. די אויבן-געבראכטע היסטארישע געשעענישן, וואס זענען פארגעקומען אין דער דערמאנטער שטאט, האבן קודם-כל געהאט א קאלא-סאלן איינפלוס אויף דער עקאנאמישער אנטוויקלונג פון קהל.

דער קאמף פאר דער עקאנאמישער עקזיסטענץ

איידער איך טרעט צו צו באהאנדלען די עקאנאמישע אנטוויקלונג פון דער אפטער עדה, וועל איך אין דער טאבעלע אנצייכענען די צאל פון דער יידישער באפעלקערונג, נעמענ-דיק דערביי אין אכט אויך די באזונדערע פאכן. צווישן די רשימות פון יידישן קאפשטייער האב איך געפונען נאר איין קאפשטייער-רשימה פון די אפטער יידן צוזאמען מיט די ארומיקע קלענערע קהילות, וואס שטאמט פון יאר 1755.

א. די שטאט אפט

צוזאמען 1675 יידישע נפשות: ארענדארן — 2; מעק-לער — 6; הענדלער מיט הינער — 1; בעקער — 6;

קצבים — 5; שניידער — 8; היטלמאכער — 7; קירוש-נער — 2; פוטער-גארבער — 4; זאקנמאכער — 2; טאנדייטער — 2; גאלדשמידן — 3; שמוקלער — 2; פארבער — 1; דאקטוירים — 1; אפטייקער — 1; מלמ-דים — 9; מוזיקאנטן — 3; חזנים — 1; זינגערס — 4; שמשים — 2; מעסטער — 2; וועכטער — 2; קוימינ-קערער — 1.

די רעשט — סוחרים — שענקער — פארמיטלער. אויסער דעם האבן אין אפט געוויינט דריי רבנים: איינער (דער קהילה-רב), 2) דער וויסלאווער רב, 3) דער מינע-דזישעצער רב.

ב. דערפער, וואס געהערן צו דער אפטער קהילה

צוזאמען 359. מערסטנס ארענדארן און שענקער. צוזא-מען אין שטאט און אין די אנגעהערדיקע צו דער אפטער קהילה פארעפיעס 2034 יידישע נפשות.

איך האב געבראכט די רשימה, כדי אויפצווייזן די אויפנאם-קראפט פון דער יידישער גאס אין אפט; די צאל האנטווערקער און די פראצענטועלע פארהעלטענישן צווישן די באזונדערע פאכן, ווייל די צאל האנטווערקער זאגט עדות וועגן לעבנס-ניווא פון דער באפעלקערונג און וועגן פארנעם פון אירע באדערפענישן.

די לעצטע דריי צענדליק יאר פון 17-טן און אנהויב פון 18-טן יארהונדערט געפינט זיך די אפטער יידישע קהילה אין א נעבעכדיק באדויערנסווערטן צושטאנד. די עקאנאמישע לאגע ווערט וואס אמאל ערגער אונטערן דרוק פון די וואקסן-דיקע שטייערן און אפצאלן. מיט וועלכע מען האט זיך באדארפט אויף אלע זייטן דערשלאגן די מעגלעכקייט פון לעבן און האנדל. כדי זיי צו דעקן, האט די קהילה געמוזט נעמען ריזן-הלוואות ביי דער שלאכטע און ביי די גייסטלעכע. די אפטער קהילה האט געהאט איר שטענדיקן קרעדיטאר — דעם קאס-טעלאן טשערסקי, ביי וועלכן זי לייט דורך דער פארמיטלונג פון חיים יוזעפאוויטש און יצחק דאוידאוויטש (2) מעקלער, וועלכע ווערן אפט דערמאנט אין די שטאטישע אקטן) אין יאר 1692/3 — 600 זל. און אין יאר 1702 — 800 זל. ביי ה' סטאניסלאו בודזינסקי (א קרעדיטאר פון דער קהילה) אין יאר 1700 — 2100 זל.

די צייטווייליקע הילף אין דער פארם פון הלוואות האט דערפירט די יידן צו נאכמער קאמפליצירטע קאנפליקטן. די שלאכטע וואס איז נישט אימשטאנד געווען אויפצומאנען די חובות פון דער גאנצער קהילה צוליב איר ארעמקייט, מאכט די קהילה-עלטסטע פאראנטווארטלעך פאר פריוואטע חובות. די הוצאות זענען כסדר געוואקסן. ווען מען זעט די הוצאות, וואס זענען גענוי אנגעוויזן אין דעם קהילה-פנקס, שאפט זיך דער איינדרוק, אז די גאנצע שטאט, די קאפיטולע, די גלחים, באאמטע, שילער, דער מיליטערישער גארניזאן, אז אלע האבן באקומען פון דער קהילה מתנות אין נאטור און אין

מזומן. איך וועל ברענגען עטלעכע כאראקטעריסטישע ביישפילן:

דער אדון נכבד, דער ארענדאר פון אפט פלעגט באקומען „געלט, פלייש, פיש“. ווען דער אדון פלעגט קומען צו פארן אין שטאט, האט אים די אפטער קהילה אויסגעהאלטן. און אזוי האט די קהילה אין יאר 1702 אויסגעגעבן כדי בלויז אויסהאלטן דעם אדון 300 זל. און דאס איז זייער אן ערנסטע סומע, ווי פאר יענע צייטן. אויסער דעם האט אויך זיין „הויז“-דינערשאפט באקומען פארשידענע מתנות.

אין די אויסגאבן פון דער קהילה פיגורירט א יערלעכער אפצאל פאר דעם אפיצאל, וואס באטרעפט 840 זל. — 4 זל. פון א קאפ. 1000 זל. א יאר האט די קהילה געצאלט דער גרויסער קאפיטולע און די צווייטע 1000 זל. דער קליינער קאפיטולע. חוץ דעם האבן די גלחים באקומען פלייש, פיש, ליכט, בוימל, האניק, צוקער, מלבושים און אפילו היטלען (30 זל. אויף א היטל פארן דעקאן). ווען אין יאר 1708 איז געקומען קיין אפט דער קראקעווער בישאף, האט אים און זיין חייל אויסגעהאלטן די קהילה (לעבדי הבישוף מקרקו, שהיה פה לחם ושכר).

אין יאר 1686 איז אנגעקומען קיין אפט א נייער ראש פון קלויסטער — די קהילה האט אים דעמאלט געשיקט א מתנה. אויך פאר יעדן ניטל האט די קהילה געשיקט באזונדערע מתנות די גלחים און אפילו זייער דינער-שאפט, און דאס אינטערעסאנטסטע איז, וואס די קהילה האט געגעבן פולווער פאר די טראדיציאנעלע שאסן בשעת דער פראצעסיע פון Boże Ciało (פילוויר לגרין דאנער-שטיק למקום ולקלוסטר ששה ליטרות). אויסער דעם קומען צו ריזיגע-הוצאות פון די באפולמעכטיקטע פערזאנען (סיג-דיקן), כדי אונטערצונעמען די מעגלעכע פארטיידיקונגס-מיטלען קעגן די פלענער צו באגרענעצן די יידישע טעטיקייט. די דערמאנטע ביישפילן אילוסטרירן בולט, ווי גרויס עס זענען געווען די הוצאות פון דער אפטער קהילה. שוין צום סוף פון 17-טן יארהונדערט קלעקן נישט די געוויינ-לעכע שטייערן, כדי צו דעקן דעם דעפיציט. די קהילה זוכט כסדר נייע הכנסה-קוואלן. ובכן קומט צו א פארגרע-סערונג פון די דירעקטע שטייערן, צייטנווייז צו אן אומגע-הויערער הויך, צום איינפירן הויכע קהילה-אפצאלן פון חתונות, תנאים, אורטיילן, גטן וכדומה. אבער אויך דאס קלעקט נישט, און די קהילה מוז איינפירן א קאנסום-שטייער, די א. ג. „קאראבקע“ פון פלייש (Krupka wielka), מילך, געבעקס וכדומה.

אדאנק די דערמאנטע שטייערן האט זיך די לאגע פון דער קהילה א ביסל פארבעסערט. הגם אירע הוצאות זענען כסדר געוואקסן. די פינאנסיעלע אפהענגיקייט פון דער קהילה פון די קרעדיטארן, און קודם כל פון אפטער פריץ דערפירט ענדלעך צו דער באגרענעצונג פון די קהילה-קאמפמעטעצן. אין יאר 1755 גיט ארויס דער אפטער פריץ די עלטסטע פון קהל א פארארדענונג, וועלכע באגרענעצט די רעכט

פון די יידישע בירגער. מיר גיבן איבער דעם אינהאלט פון דער פארדענונג:

1. היות, ווי יידן, בירגער פון אונדזער שטאט, חתונה האבנדיק מיט מיטגלידער פון אנדערע קהילות, פאלן אריין אין גרויסע חובות ביי אונדזער פריץ, פארווערט דעריבער אונדזער פריץ אי רייכע אי ארעמע חתונה צו האבן אן זיין דערלויבעניש.

2. אין פאל פון א חתונה פון א זון אדער א טאכטער פון אן אפטער בירגער מיט א בירגער פון אן אנדערע קהילה, פארווערט אונדזער פריץ די אפטער יידן אריבערצוידלען זיך אין די אנדערע קהילות אן זיין ספעציעלער דערלויבעניש. אונדזער פריץ מאכט פאראנטווארטלעך די קהילה-עלטסטע, פאר אפהיטן דעם פארבאט, דראענדיק אין פאל פון פאר-נאכלעסיקן, מיט די שארפטע שטראפן.

3. פון היינט אן ווערט פארבאטן די יידן — אפטער בירגער, צו פארקויפן וואס פארא עס זאל נישט זיין אומ- באוועגלעכע גיטער, בייטן זיי, אדער פארקויפן „פלעצער“ אין דער אפטער שול אן א פריערדיקע דערלויבעניש פון אונדזער פריץ.

4. היות, ווי די ארענדע אויף צו פארקויפן בראנפן געפינט זיך איצט אין די הענט פון אונדזער פריץ, ווארנען מיר ווי אמשארפטסטן די מיטגלידער פון אונדזער קהילה, אז זיי זאלן אין קיין שום פאל, אונטער דער דראאונג פון די שארפטע שטראפן, נישט פארקויפן קיין בראנפן, וואס שטאמט פון אנדערע מקומות, אזוי פארן אייגענעם געברויך, ווי אויך פאר אנדערע. אין פאל, ווען צופעליק וועט דורך אונדזער קהילה דורכפארן א גאסט, וועלכער האט מיט זיך בראנפן, וואס שטאמט פון א פרעמד ארט און וועט וועלן דעם בראנפן לאזן אין אפט, פארווערן מיר דעם בראנפן צו קויפן און צו טרינקען.

אויפן סמך פון דער פארדענונג קענען מיר קומען צום אויספיר, אז דער אפטער פריץ מישט זיך וואס אמאל מער אין די אינערלעכע ענינים פון דער קהילה; די שווערע שטייער-לאסט און די הלוואות ביים פריץ אויף צו דעקן די הוצאות האבן דערפירט די קהילה צו א פולשטענדיקער אפהענגיקייט פון באזיצער. ער נארמירט דאס עקאנאמישע לעבן פון די יידן, האבנדיק אין זינען קודם-כל זיין קעשענע און זיין געלט-אוצר.

אזוי ארום קייקלט זיך בארג-אראפ די אפטער קהילה, וואס האט עקאנאמיש געבליט נאך אין דער העלפט פון 17-טן יארהונדערט. מלחמות, אנפאלן פון די שילער, שריפות, די ריזיקע צאל שטייערן, די דעמאראליזאציע צוליב די אפטע מתנות פון דער קהילה פאר די פארשידענע פריצים, — דאס זענען די סיבות פון דער עקאנאמישער ירידה דאס האט זיך אפגעשלאגן קודם כל אויף יעדן מיטגליד פון דער אפטער קהילה, וואס האט די אלע לאסטן אויסגעטראגן אויף זיין פלייצע. אמבולטסטן זאגט וועגן דעם עדות די שטאטישע כראניק, וועלכע אילוסטרירט א קייט פון כסדר וואקסנדיקער נויט און עניות, וואס איז פארבונדן מיט דער פראגרעסירן-דיקער עקאנאמישער ירידה פון דער קהילה. די פראטעסטן און אנקלאגעס, וועלכע איך האב אנגעטראפן אין די אפטער שטאטישע אקטן, זאגן אמבעסטן וועגן דעם עדות. יידן טרעטן ארויס סיי מיט אנקלאגעס אויף די בירגער, וואס אנטזאגן זיך צו צאלן די חובות, סיי פון איין ייד אויף זיינעם א מיטגלייביקן, וואס וויל אים חרוב מאכן מיט זיין נישט ערלעכער קאנקורענץ. — — —

די קריסטלעכע באפעלקערונג האט אפט איינגעקויפט פארשידענע סחורות אין די יידישע קראמען, מערסטנס אין די מארק-טעג, ווען די דארפישע באפעלקערונג איז זיך צו-נויפגעפארן קיין אפט. נישט איינמאל זענען דעמאלט גרופעס פויערים באפאלן יידישע קראמען און זיי ראבירט.

ב ג י ה נ ו ם

הרבי מאפטא אמר לפני השם:

רבנו של עולם, יודע אני שאין לי שום זכויות ומעשים טובים, שבגללם אזכה אחר מותי לשבת כגן עדן בין הצדיקים. אבל אם תושיבני בגיהנום בין הרשעים, הרי יודע אתה שלא אוכל לשבת עמם בשלום. ולכן אני מבקש ממך, הוצא את כל הרשעים מהגיהנום, ואז תוכל להכניסני לשם.

ש ל ש ל ת ה ד ו ר ו ת

(דער רבנישער יחוס פון אפט)

עלטערן. נאך אזוי ווי דער אפטער רבי, דער „דמשק אליעזר“ איז אויך געווען אַ גרויסער מפורסם אין דער יידישער וועלט צוגלייך מיטן „מעשי ד“ האט מען געמיינט אַז ביידע זענען אייגנטלעך די זעלבע פערזאן.

ווייטער ווערן דאָרט דערמאָנט פאַרשידענע גרויסע רבנים, גאונים, וועלכע זענען זייער באַקאַנט געווען אין דער לומדישער וועלט, וואָס באַשרייבן זיי וואָלט פאַרנומען אליין אַ ספר. די גאָר באַקאַנטע פון זיי זענען: ר' בעריש כהן, דעם שכ"ס אן אייניקל, וואָס איז פריער געווען סטאפניצער רב. כדאי צו דערמאָנען אַז זיינע קינדער און אייניקלעך זענען געווען אויף כסא הרבנות פון סטאפניץ ביז דער סאַמע לעצטער צייט. אויך דער באַגרייכער רב איז געווען אן אייניקל פון זיי. דער לעצטער באַגרייכער רב איז געווען דער זון פון ר' יוסל שוחטס טאכטער פון אַפט, ר' הירשל אַפטער, וועלכער איז געווען דאָרט רב אן געהאַלט. צוליב מחלוקת האָט ער פאַרלאָזן דאָס אָרט, אַוועק קיין קאַליש און דאָרט געוואָרן אַ פרנס און מנהיג העדה.

נאָך אים קומט ר' הערשל, דעם קרעמניצער גאון ר' מאירלס אַ זון. ער קער זיך נישט אן מיטן שפּעטערדיקן אַפטער רב ר' אברהם יהושע העשיל, וועלכער איז טאַקע געווען זיינער אן אור-אור אייניקל, ווי מיר וועלן ווייטער דערקלערן.

ר' יוסף סעגאַל לאַנדא, איז געווען רב אין אַפטער קלויז, די באַרימטע מיט איר גרויסע תלמודישע ביבליאָטעק פון טויזנטער ספרים. ווייזט אויס, אַז די אַפטער קהילה האָט געהאַט אין יענע יאָרן צוויי רבנים, איינער אַלס שטאַט-רב און איינער אַלס רב אין קלויז, וועלכער האָט גלייכצייטיק געדינט אַלס ראש ישיבה. אַזעלכער איז געווען דער רבי ר' לייב וועלכער איז געווען ראש-ישיבה און רבי פון „יוד הקדוש“ פון פשיסחע. צוליב אַ מחלוקת איז ער אַוועק פון אַפט און זיך באַזעצט אין סאַכאַטשעוו, באַקאַנט אונטערן נאָמען ר' לייב חריף. צווישן די באַרימטע רבנים פון אַפט איז ווערט צו דערמאָנען: הרב ר' יהודה לייב לאַנדא, אַ מנהיג און פרנס העדה, אַ חבר אין דעמאָלטדיקן „יידישן פאַרלאַמענט“ „ועד אַרבע ארצות“, אַ זון פון ר' הירש לאַנדא, באַקאַנט אונטערן נאָמען ר' הירש וועטיש, אויפן נאָמען פון זיין מוטער, וועלכע איז געווען אַ טאכטער פון אַ גביר אדיר און אַ גרויסער בעל צדקה. ר' הירש ווייט-שעס עלטער-שווער איז געווען דער באַקאַנטער אין דער יידי-שער וועלט גאון ר' הערשל, דער קראַקאַווער רב, אליין אויך אַ געבוירענער אין אַפט. ער, זיין פאָטער ר' ראובן און ברודער

אַפט איז נאָך אין די גאָר אַלטע צייטן באַרימט געווען מיט אירע גרויסע רבנים, גאונים און גרויסע יידן און נישט אַפּגעשטאַנען אין דעם זין, פון די גרויסע שטעט אין פוילן ווי לובלין, קראַקע און לעמבערג.

דער אַפטער פּנסק, וואָס איז געפירט געוואָרן דורך דער קהילה משך הונדערטער יאָרן, האָט פאַראייביקט פאַר די צוקונפטיקע דורות, צווישן אנדערע וויכטיקע היסטאָרישע דאָקומענטן, אויך דעם שלשלת היוחסין פון די אַפטער רבנים, גאונים און גדולי הדור, וועלכע זענען באַרימט געווען אין זיינער צייט אין דער גרויסער רבנישער וועלט און בייגע-שטייערט אויך פיל צום פירוש התורה מיט זייערע פאַרעפנט-לעכטע ספרים און פאַרשידענע פירושים. דער שרייבער פון די שורות האָט געהאַט דעם גרויסן זכות פערזענלעך דורכ-שטודירן דריי טיילן פון אַפטער פנסק ביים אַפטער רב ר' צבי הירש פרידמאַן זצ"ל, און אויפגעמען זייער אינהאַלט. פאַרשטענדלעך אַז נישט אַלעס איז לעזבאַר, קודם-כל צוליב דער לאַנגער תקופה פון דאָן, ווען דאָס איז געשריבן געוואָרן, און אין משך פון הונדערטער יאָרן איז פיל שוין אַפּגעמעקט געוואָרן. צווייטנס איז דער כתב פון יענע יאָרן נישט ענלעך מיט פיל צו אונדזערער היינטיקער שריפט און דערפאַר איז אַ גרויסער טייל נישט צום פאַרשטיין.

דער ערשטער, וואָס איז דאָרט דערמאָנט איז דער גוט באַקאַנטער אין דער לומדישער וועלט ר' אליעזר שמואל אשכנזי, דער מחבר פון ספר „דמשק אליעזר“, אַ פירוש אויף די גמרא חולין, דער ספר, וועלכער אַנטהאַלט בערך 600 זייטן פון גרויסן פאַרמאָט, איז געדרוקט געוואָרן אין יאָר ת"ח — 1648. אין זיינער צייט האָט דער ספר געמאַכט אַ רושם אין דער למדנים-וועלט מיט זיין טיפער לאַגיק און גלייכע פשטים. ר' אליעזר האָט געלאָזט נאָך זיך ענלעכע חיבורים אויף גאַנץ ש"ס, וועלכע זענען נישט פאַרעפנטלעכט געוואָרן. נאָר אין ספר „שמות הגיטין“, געדרוקט אין וויניצא אין יאָר 1657, געפינען זיך דאָרט זיינע חידושים אויף פאַרשידענע מסכתות.

פיל זענען ביי דער מיינונג אַז ר' אליעזר בר שמואל איז דער באַקאַנטער פילאָזאָף ר' אליעזר אשכנזי, מחבר פון ספר „מעשי ד“, קראַקאַווער רב באַלד נאָכן רמ"א און פאַרן ב"ח. ווי ס'האַט אויף אים עדות געזאָגט דער גאון בעל „מגיני שלמה“, איז ער געווען אַ „יחיד בדורו“. אַלע גאונים אין זיין צייט האָבן אים געשיקט זייערע שווערע שאלות. אָבער ווי ס'ווייזט זיך אַרויס פון זיינע ספרים, איז עס אַ גרויסער טעות, מיטן אונטערשיד פון די נעמען פון זייערע

ר' יעקב, באקאנטע גאונים אין זייער צייט, האבן געלעבט און נפטר געווארן אין אפט, און באגראבן אויפן אפטער בית-עולם.

מיטן גרויסן אפטער באווסטן רב ר' יהודה'לע לאנדא איז כדאי זיך נענטער באקענען. ער איז טאקע דער פאטער פון גוט-באקאנטן גאון ר' יחזקאל לאנדא, דער פראגער רב. זיין פרוי חיה'לע האט געשעמט מיט איר שיינקייט, חכמה און קענטעניש, ווי איינע פון די גרויסע נביאות פון עם ישראל. זייער זון יחזקאל איז געבוירן אין אפט 1714 (נפטר געווארן אין פראג אין יאר תקנ"ג — 1793). ווען ער איז אלט געווארן פינף יאר, האט אים דער פאטער פארגע-שטעלט פאר דעם דעמאלטיקן אפטער רב און ראש ישיבה, ר' משה יעקב. דער רב האט מיטן קינד יחזקאל פארפירט א פלפול אין גמרא „קדשים“ אין הארבע סוגיות. ווען ער איז אלט געווארן 13 יאר האט ער שוין באקומען סמיכה אויף רבנות. ער האט שוין דעמאלט געהאט א נאמען אלס איינער פון די גרעסטע גאונים פון יענער צייט. אלט ווערנדיק 18 יאר, האט ער חתונה געהאט מיט ליבע בת הרב הגאון ר' יעקב'קע פון דובנע, אן אייניקל פונעם גאון ר' יעקב'קע ניקולסבורגער רב. עסנדיק קעסט ביים רייכן שווער, איז ער געזעסן און כסדר געלערנט. שפעטער איז דער שווער אוועק קיין בראד און האט מיטגענומען זיין איידעם ר' יחזקאל לאנדא.

בראד איז דאן געווען א שטאט מיט הונדערטער רבנים, גאונים און חכמים. באקאנט איז דעמאלט געווען א קלויז מיטן נאמען ר' חיים סאנסערטס קלויז ווו עס האבן געלערנט די גרעסטע גאונים און מקובלים אין יענער צייט. זעלבסטפארשטענדלעך האט זיך אונדזער ר' יחזקאל מיט זיי געחברט. ער דערמאנט זיי אין דער הקדמה צו זיין ספר „נודע ביהודה“: אריות ונמרים. ד"ה לייבן און טיגערס אין לומדות און יראת שמים. דארט האט ער זיך געחברט מיטן באקאנטן גאון און מקובל, ר' אברהם גרשון קיטובער, דעם בעל שם טוב'ס א שוואגער. אלט זייענדיק 24 יאר האט ער שוין געשריבן תשובות אויף שווערע שאלות, וואס מען האט אים געפרעגט פון אלע עקן וועלט. ער איז געווארן ראש בית-דין צו די פיר בתי דין וואס זענען דעמאלט געווען אין בראד. צו 30 יאר איז ער געווארן רב אין יאמפאלע, פאדאלער גובערניע. דאן איז שוין זיין נאמען געווען אזוי גרויס און בארימט, אז אלע גרעסטע רבנים, גאונים, האבן זיך געווענדעט צו אים, ער זאל זיין דער פוסק אחרון צו די גרויסע מחלוקת צווישן רבין ר' יהונתן אייבעשיץ, רב אין אלטאנא, האמבורג און ר' יעקב עמדין, וועגן די קמיעות, וואס האט צעטיילט די לומדישע וועלט אין צוויי לאגערן. די גרעסטע העלפט האט געהאלטן מיט ר' יהונתן און אנדערע העלפט מיט ר' יעקב. צווישן זיי זענען אויך געווען גרויסע גאונים, ווי דער „פני יהושע“ רב אין פראנקפורט-אם-מייין, אויך א געבוירענער אין אפט. אלע גאונים האבן אויף אים געזאגט, אז ער האט זיין ספר

„פני יהושע“ מחבר געווען מיטן רוח הקודש. דאס פייער פון דער מחלוקת איז געווען אזוי גרויס, גארנישט צו בא-שרייבן. עס זענען גענוג ספרים געשריבן געווארן וועגן דעם. צו ר' יחזקאל, טראץ זיין יונקייט, (ער איז דעמאלט אלט געווען 32 יאר), האבן זיך געווענדעט ביידע צדדים, אז ווי ער וועט פסקנען אזוי וועט בלייבן. אזוי גרויס איז געווען זיין אויטאריטעט. פון גרויס ליבשאפט צום אמת, איז ר' יחזקאל נישט געשלאפן און נישט געגעסן, נאר מיט אלע זיינע כוחות, טאג און נאכט, געשריבן צו די אלע גאונים און רבנים אין אלע עקן וועלט, ביי וועמען ער האט שטרענג געפאדערט עס זאל זיין שלום. אזוי ווי ר' יחזקאל איז געווען א ווונדערלעכער שרייבער, האט זיך אים דערמיט איינגעגעבן צו מאכן שלום. אין די בריוו, האט ר' יחזקאל שטארק גערימט ר' יהונתן און אים פארגלייכט צו די תנאים. דאך האט ער געפסקנט מען זאל די קמיעות באהאלטן, ווייל ער איז דאך נישט בעסער פון משה רבינו, וואס האט געמאכט דעם נחש הנחשת, און דאך האט חזקיהו המלך צעבראכן דעם שלאנג און די חכמי ישראל פון יענער צייט האבן מיט אים מסכים געווען. ר' יחזקאל האט גוזר געווען בחרם חמור נישט צו רעדן קעגן ר' יהונתן און ח"ו פוגע בכבוד זיין אדער מסרן פאר גוים, ווייל ער איז א קדוש ד'.

ר' יחזקאל האט מצליח געווען און עס האט זיך איינ-געשטעלט די געפערלעכע מחלוקת, וואס האט געדויערט עטלעכע יאר.

צו די 40 יאר איז יחזקאל געווארן פראגער רב. אינעם כתב הרבנות, וואס מען האט אים געגעבן, זענען אונטערגע-שריבן 25 מאן: גאונים מפורסמים און בעלי בתים. דאס כתב הרבנות אליין איז א זעלטן מייסטער שטיק. אינעם כתב הרבנות האט מען אריינגעשריבן, אז מען נעמט אים אויף צען יאר, אלס רב אב"ד און ראש ישיבה אא"וו, אא"וו. גיהאלט צוועלף רייניש א וואך — דעמאלט א גאר גרויסע סומע, פון וואס עס האט געקאנט לעבן א גרויסע פאמיליע ביד רחבה און דינגען א בכבודיקע דירה. די ערשטע ארבעט זיינע איז געווען צו גרינדן א גרויסע ישיבה ווו הונדערטער בחורים האבן געלערנט. עס זענען פון דארט ארויס גאר גרויסע גאונים, גוט באקאנטע אין דער לומדישער וועלט. אויף צו באווייזן זיין גרויסקייט קענען דינען פאלגנדע צוויי פאקטן: עס האט אים געפרעגט א רב פון א קליין שטעטל, וואס א יידענע האט אים דערציילט, אז אירס א חברטע, א בכבודיקע יידענע, האט זיך פאר איר מודה געווען אז איר מאן איז נישט קיין מאנספערזאן און אלע אירע קינדער זענען פון אנדערע מענער. האט אים דער רב גע-פרעגט: וואס טוט מען מיט דעם מאן. צי מעג ער מיט איר ווייטער וווינען? האט דער נודע ביהודה געענטפערט, אז ער זאל לאזן גיין ווי עס איז און זאל זיך דערפון נישט וויסן מאכן... דער צווייטער פאקט: עס זענען געקומען קיין פראג צוויי יינגלעך, פראסטע און נישט קיין בני תורה. האט מען

זיך אויף זיי נישט אומגעקוקט. די צוויי בחורים האבן גענומען האנדלעך. האבן מצליח געווען און געווארן גבירים אדירים. זיי האבן חתונה געהאט און געהאט קינדער און זענען זיך געווארן ביטערע שונאים. איינער האט קאנקורירט מיטן צווייטן. ויהי היום, איז געקומען א בארימטער פידלער, און ווי דאן איז געווען דער מנהג, האט ער זיך אוועקגעשטעלט צווישן די צוויי הייזער, וועלכע זענען געווען קעגנאייבער און געשפילט. נאכן שפילן האט מען אראפגעווארפן פון די פענצטער געלט. די צוויי געוועזענע חברים האבן זיך גענומען קריגן: יעדער איינער האט געזאגט, אז נאך פאר אים האט דער פידלער געשפילט. עס האט זיך צוזאמענגעקליבן א גרויסער עולם און די געוואלדן זענען געגאנגען עד לב השמים. ביז עס האט זיך איינער אנגערופן: וואס דארפט איר זיך קריגן, גייט צום רב, ער וועט אייך שוין אויסגלייכן. און כך הוזה. זיי זענען געגאנגען צום רב ר' יחזקאל לאנדא. נאכן אויסהערן זייערע טענות, האבן ביידע ארויסגעכאפט צו 25 רענדלעך און אנדערגעלייגט פסק-געלט. דער רב זאגט דאן צו זיי בזה הלשון: דער פידלער האט געשפילט נישט פאר דיר און נישט פאר דיר. דערהערנדיק דאס זענען די צוויי שונאים אויפגעשפרונגען מיט א טענה — רבי פאר וועמען דען? ענטפערט דער רב גאנץ געלאסן: ער האט געשפילט פאר מיר און גייט אייך געזונטערהייט און זייט מער נישט קיין שונאים.

כאראקטעריסטיש איז דער ענטפער, וואס ער האט געגעבן דעם גענעראל פאקעלהיים. די מעשה איז געווען אזוי: ווען די קעניגין מאריא טערעזא, די בארימטע עסטרייכישע קייסערין, האט געמאכט א וויזיט אין פראג, האט ר' יחזקאל לאנדא, דער רב, געהייסן אז מען זאל צוזאמענשטעלן שיינע יידישע מיידלעך און זיי אויסלערנען א קאלעקטיוון טאנץ און די יידישע כלי-זמרים זאלן צוגרייטן א נייעם ניגון צום טאנץ. ווען די קייסערין איז געקומען, איז דער רב מיט די ראשי העיר אקעגנגעגאנגען. דער רב האט זי מיט איר סוויטע פארבעטן צום שולחן. דארטן האבן זיך אלע אויסגע-זעצט און דער רב האט געגעבן א באפעל צו "טאנצן". דאן האבן די מיידלעך אויסגעפירט צום ערשטן מאל דעם אזוי בא-רימטן טאנץ, וואס רופט זיך א שער. דער טאנץ האט זייער שטארק אויסגענומען ביי דער קייסערין. נישט קוקנדיק, וואס זי איז געווען א גרויסע אַנטיסעמיטין, האט זי זיך נישט געקאנט אינהאלטן, הייס אפלאדירט און געדאנקט די מיידלעך מיט די כלי-זמרים און געדריקט די האנט דעם רב ר' יחזקאל. מיט איר איז געזעסן איר אדיוטאנט, גענעראל פעלדמארשאל פאקעלהיים, א ביטערער אַנטיסעמיט. האט ער זיך אנגערופן: — "מאיעסטעט, נישט אומזיסט טאנצן די יידישע מיידלעך אזוי שייך, זיי האבן עס בירושה פון זייערע עלטערן, וואס האבן געטאנצט ארום דעם גאלדענעם קאלב". יא יא — רופט זיך אפ דער רב — אמת. אבער די יידן האבן דאס גאלד נישט אראפגעלאזט צו זיך אין קעשענע. (מען האט געזאגט אויף דעם גענעראל, אז ער האט גענומען

גאלד פון פריישישן קעניג, ער זאל פארקוקן דעם שלאכט ביי פרוסטיץ, צוליב וואס די עסטרייכער האבן דעמאלט פארשפילט די מלחמה). דער גענעראל האט שיעור די נכפה געקריגן הערנדיק דאס.

ר' יחזקאל לאנדא האט איבערגעלאזט דריי זין. דער לעצטער ר' יעקב, א גאון און א גביר אדיר האט געווינט אין בראד און האט זיך מתחתן געווען מיטן גביר און למדן ר' זלמן פונער פון ווארשע. זייער אייניקל איז געווען ר' זאנוול לאנדא, א שיינער ייד און גביר אין אפט, וואס זיין טאכטער איז געווען די שוויגער פונעם שרייבער פון די שורות. צווישן די אלע תקנות, וואס ר' יחזקאל לאנדא האט ארויס-געגעבן אין פראג איז געווען די, וואס ער האט צוזאמען-גערופן צו זיך אלע יידישע שערער און האט ביי זיי גענומען תקיעת כף נישט צו ראזירן א יידישע בארד. עס האט זיך דאך געפונען איינער א ייד, א גביר, וואס האט זיך ראזירט ביי א גוישן שערער. דער רב האט אים כסדר געווארנט. נאך ווי זאגט די וועלט: "ער הערט אים ווי דעם רב". מיט אמאל האט מען דעם רב מודיע געווען, אז דער גביר איז געשטארבן. דאן האט ר' יחזקאל לאנדא באפוילן דער חברה קדישא, אז מען זאל פאר דער קבורה ברענגען דעם מת צום שול הויף. און כך הוזה. ווען מען האט דעם מת אראפ-געלאזט האט דער רב געהייסן ברענגען א יידישן שערער און געהייסן דעם מת איינזיפן און אפראזירן, ווייל אין דער צייט פון דער קרענק איז ביים גביר אנגעוואקסן א בארד און דער רב האט נישט געוואלט, אז ער זאל קומען אויף יענער וועלט מיט א בארד... ווי נאך דער שערער האט אפראזירט דעם מת איז דער רב אהיימגעגאנגען.

דער פאטער, ר' יהודה לע לאנדא ליגט אויף דעם בית החיים אין אפט. אין דער לינקער זייט ליגט די מוטער חיהלע און אין דער רעכטער זייט איז געשטאנען ליידיק א קבר מער ווי 150 יאר, ביז מען האט דארט מקבר געווען ה"ה מרכי יהודה זצ"ל, דעם זידן פונעם שרייבער פון די שורות. אין אפט איז דעמאלט געווען א גרויסער גביר און א וואלד-סוחר, ר' נח, ר' ליבער וויינשענקערס אן עלטער זיידע. הערנדיק אמאל דעם אפטער רב רעדן גוזמאות, האט ער זיך אנגערופן: רבי! אמת. אמת. האט זיך דער אפטער רב ראפטום אויפגעשטעלט מיט גרויס פארווונדערונג און געפרעגט: ר' נח, פון וואנען ווייסט איר עס... מען דערציילט נאך פארשידענע גוזמאות פון אים. ווי א שטייגער: ווען דער אפטער רב איז אנגעקומען קיין מעזשיבעזש, איז ער געגאנגען מקבל שלום זיין צום רבין ברוכל, דעם בעל שם טובס אייניקל. דער רבי ר' ברוכל האט אים זייער שייך אויפגענומען און האט אים מכבד געווען מיט לעקעך און בראנפן. ווען דער אפטער רב האט אויפגעגעסן דעם גאנצן לעקעך, פרעגט אים דער רבי: אפטער רב, נאך? יא. איך וויל נאך — ענטפערט דער אפטער רב. אזוי ארום האט ער אויפגעגעסן עטלעכע טעלער לעקעך, און ווען ער האט פארלאנגט נאך, האט דער רבי געענטפערט: איך האב

מענדיק צו אים, האָט דער אָפּטער אים גלייך געפרעגט: נייער אָפּטער רב, ווי געפּעלט אייך מיין בית המדרש? און ער האָט גלייך אָנגעהויבן צו דערציילן זיינע נייע גוזמאות וועגן די מיליאָנען ציגל און פירן אא"וו. ווען ער איז אַרויס אַ פאַרמאָטערטער, האָבן אים די מקורבים געפרעגט, צי ער האָט עפּעס פאַרשטאַנען. ביז צו די פענצטער האָב איך עפּעס פאַרשטאַנען... — האָט ער זיי געענטפּערט. ער איז געווען באַקאַנט אַלס גאון גדול — בתורה און אַ גרויסער צדיק און קעגנער פונעם פשיסכער און קאַצקער. נאָך דעם רר"מ איז געווען זיין זון ר' פינחסל, און דערנאָך ר' פינחסל זון ר' יאַנקעלע. באַרימט איז געווען זיין טאַכטער רחלע, וואָס האָט געזאָגט פאַרן עולם תורה און דערציילט חסידישע מעשיות. נאָך אים איז געווען רב דער אויבנדערמאָנטער ר' צבי הירש פרידמן זצ"ל און דערנאָך זיין איידעם ר' חיים יוסף ב"ח, אַ גרויסער למדן, צום לעצט איז געווען דעם בעלזער רבינס ייגסטער זון, ר' שלום רוקח, וואָס איז אומ-געקומען דורך די היטלערסטן ד' ינקום דמו.

צוגעגרייט פאַר מלאכים, נאָר נישט פאַר קיין שרפים. ווען דער רבי האָט געבעטן, אָז ער זאָל עפּעס דערציילן, האָט אים דער אָפּטער רב דערציילט, אָז ווען ער האָט אויפגעבויט זיין בית-מדרש אין אָפּט 13 באַלקנס אין דער הויך, האָט מען יעדן באַלקן געמוזט ברענגען אויף 25 טויזנט פירן. און נאָך אַזעלכע גוזמאות. די זייטיקע מענטשן האָבן זיך קוים איינגעהאַלטן נישט אַרויסצולאָפּן, נאָר דער רבי איז געזעסן ערנסט פאַרטיפּט אין מחשבות און מיט גרויס כוונה אויסגע-הערט. ווען דער אָפּטער רב איז אַוועקגעגאַנגען, האָט ער געזאָגט צום עולם: זייט איך לעב האָב איך נאָך נישט געזען אַ מענטש וואָס זאָל אַזוי "ווייניק" עסן און אַזוי ווייניק רעדן...

דער רבי ר' מאירל האָט איבערגענומען דעם אָפּטער רבינס פּלאַץ, קומענדיק פון סטאַפּניץ, וווּ ער איז פריער געווען רב. ווען ער האָט דערזען דעם אָפּטער רבינס בית המדרש, האָט ער זיך נישט געקענט איינהאַלטן און איז גלייך געפאַרן קיין מעזשעבעזש צום אָפּטער רב. אַריינקו-

דוד פינטשעווסקי

גדולי ישראל באפטא

אן עליה. האָט ער געמוזט עולה לתורה זיין צווישן די נשמות, וואָס זענען שוין געווען לאַנג אויסגעלייטערט און געקומען אַלע נאָכט דאָווענען אין שול... איז ער שוין דאָרט פאַרביבן און איז אין אַ קורצע צייט אַרום נפטר געוואָרן. דעריבער האָט מען אים גערופן ר' משה מת. דער אמת איז, אָז מען האָט אים נאָך ביים לעבן גערופן מיט נאָמען ר' משה מת. אַ טייל גאונים פלעגן אים רופן ר' משה איש-חי ורב-פעלים. איך האָב געהערט פון החכם הגדול הבקי בשלשלת היחסים, הרב ד"ר יהודה רובינשטיין (אַרויסגעבער פון פיל וויכטיקע, היסטאָרישע ספרים אין ניו-יאָרק), אָז דער נאָמען מת איז אַ ראשי-תיבות פון מרביץ-תורה. עס קאָן זיין אָז ער איז געוואָרן אויפגענומען אַלס אב"ד איבער גאַנץ גליל קראַקע אין וועלכן אָפּט איז דעמאָלט געווען די הויפט-שטאָט.

אַבער אַ טייל היסטאָריקער האַלטן אָז דער וואָס ליגט אין אָפּט איז אַ צווייטער ר' משה: דער וואָס דער מהר"ם מלובלין דערמאָנט אין זיין ספר און וועלכער האָט געלעבט אין איין צייט מיטן "מטה-משה". ער איז געווען פון די גרעסטע גדולים פון זיין דור, לויט ווי עס ווייזט אויס, און ווי עס ווערט וועגן אים געשריבן. אין אָפּט איז געווען אָנגענומען, אָז דאָס איז דער קבר פון דעם "מטה-משה", דעם מהרש"ל תלמיד, און אַרום אים זענען געלעגן זיינע תלמידים. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר שס"ו (1596).

ר' משה מ"ת דער "מטה משה" דעם מהרש"ל תל-מיד (נפטר שס"ו)

אויפן אַלטן "בית-החיים", אויבן אויפן באַרג אַרומגערינגלט מיט קליינע האַלב איינגעזונקענע מצבות, באַוואַקסן מיט מעדן, צווישן הונדערט-יעריקע ביימער, איז גע-שטאַנען אַ קיילעכדיקער גרויסער שטיין. קיין אותיות האָט מען שוין נישט געקאַנט דערקענען. אויף ביידע זייטן זענען געווען אויסגעהאַקט לעכער, דאָרט, אַזוי פלעגט מען זאָגן — האָט מען אַריינגעגאַסן אייל און אָנגעצינדן ווען עמעצער איז געווען אין אַ עת-צרה און האָט באַדאַרפט אַ ישועה. דאָס איז געווען דער קבר פון "מטה-משה" דעם מהרש"ל תלמיד, וועלכער איז געווען רב אין פשעמישל. ווי קומט דער "מטה-משה" קיין אָפּט? וועגן דעם פלעגט אין אָפּט אַרומגיין אַזאָ לעגענדע: אָז דער "מטה-משה" מיט זיינע תלמידים האָבן געוואַלט עולה זיין קיין ארץ-ישראל לערנען קבלה ביי די תלמידים פון דעם אר"י-הקדוש, זענען זיי אַדורכגעפאַרן אָפּט אויפן וועג קיין ארץ-ישראל. ביינאַכט איז ער אַדורכ-געגאַנגען אויף די הינטער גאַס פאַר דער שול. האָט ער געהערט אַ קול פון אינעווייניק, אָז מען רופט אים אויף

עס איז מיר געקומען אין די האנט אריין א ספר „לוית חן“ (פון ר' יוסף ש"ץ מקראקע) וואס איז געוידמעט דעם „מטה-משה“ און ווייזט אויף אז דער ר' משה אב"ד דגליל קראקע, וואס דער מהר"ם דערמאנט, איז טאקע דער „מטה-משה“. אזוי ווערט געברענגט אין „משאת בנימין“ (געווען אין איין צייט מיטן „מטה-משה“ און זיינס א חבר). אויך איז דא א בריוו, וואס דער מהר"ם האט געשיקט קיין ווירמייזא וועגן דעם ענין און דארט רעכנט ער אויס בפירוש „רבני ערים גדולות פוזן, אפטא, בריסק ולבוב“. אויך נחום סאקאלאוו האט געפונען אין אפטער פנקס בנימין בהקדוש ר' אברהם מפרעמישלא, וואס איז געווען דעם „מטה-משהס“ א ברודער, וועלכער שרייבט זיך משה ב"ר אברהם הקדוש, וואס איז אומגעקומען אויף קידוש-השם. איצט איז שוין נישט קיין שום ספק, אז דער „מטה-משה“ איז געווען לעצטנס אב"ד אין אפטא און איבערן גאנץ גליל און זיין קבר געפינט זיך טאקע אין אפטא, ווי עס האט אויך געוויינט זיין ברודער ר' בנימין.

הגאון ר' יעקב היילפרן, אב"ד דק"ק אפטא, בעל „נחלת יעקב“, נפטר שנ"א (מפתחות לסדר הדורות). פון אים איז מיר נישט געלונגען צופיל צו וויסן, ווייל קיין אנדערן מקור אויסער דעם „סדר הדורות“ האב איך נישט באגעגנט. לעצטנס איז מיר געלונגען צו וויסן פון אים מער איינצל-הייט. ער האט געהייסן ר' יעקב ב"ר אליקים היילפערן. עס געפינט זיך פון אים איין הסכמה אויפן ספר „זכרון משה“ (לובלין שע"א) בשנת שס"ז און עס קאן אויך זיין אז ער איז דער מחבר פון ספר קיצור אברבנאל על אבות (לוחות זכרון).

הגאון ר' שמואל ב"ר אליעזר מאפטא, חיבר חידושי שים על מס' כתובות וקידושין בשנת שע"ח. (סדר הדורות). פון אים ווייסן מיר אויך נישט צופיל.

הגאון ר' יעקב ור' בינע הלוי, ר. מ. ראש מתיבתא דק"ק אפטא.

פון זיי ווערט געברענגט אין שו"ת מהר"ם מלובלין (סימן ט"ו) וועגן א שאלה, וואס עס האט זיך געמאכט אין אפטא. עס האנדלט זיך וועגן פאלגנדעס: די גויים האבן געכאפט איינעם א יידן ביי אן עבירה מיט א קריסטין און זיי האבן אים געוואלט געבן טויט-שטראף. צי דארף מען א בעל עבירה אויסלייזן? צי דארף מען מקיים זיין די מצוה פון פדיון שבויים? אדער איז ער א מתחייב בנפשו? און דער מהר"ם מלובלין ענטפערט זיי, אז עס ווונדערט אים, וואס אזעלכע גרויסע לומדים דארפן אנקומען צו אים. ער פארשטייט אז זיי קענען אליין פסקען דעם דין. נאר אזוי ווי מען האט אים געפרעגט, וועט ער זאגן זיין מיינונג: כאטש וואס דער מענטש איז אזא גרויסער בעל עבירה, דארף מען אים אויסלייזן מיט אלע געלטער, פון די גויים. יעדנפאלס, זעט מען פון דער תשובה, אז אפט האט שוין דעמאלט געשפילט א גרויסע ראל מיט אירע לומדים און אויסער א רב איז

אויך שוין דארט געווען א ראש ישיבה, וואס האט געפירט א ישיבה, אין וועלכער עס האבן געלערנט גרויסע לומדים און ארויסגעגעבן רבנים פאר אנדערע שטעט, און אפטמאל פאר די גרעסטע שטעט אין פוילן, אדער דייטשלאנד.

ר' אברהם אבא מאפטא אב"ד דק"ק ווין

די אפטער ישיבה האט שוין דעמאלט ארויסגעגעבן אזעלכע גדולים ווי ר' אברהם אבא מאפטא, אב"ד דק"ק ווין, וועגן וועלכן מ'שרייבט: „הרב הגדול שלא הניח דוגמתו, שהיה רוב ימיו אב"ד בוין בירת אוסטריה“. די היסטאריקער ברענגען פון אים א באווייז, אז נאך אין די גאר אלטע צייטן האט שוין פוילן געשיקט גרויסע רבנים קיין דייטשלאנד.

ער איז נפטר געווארן אין יאר שפ"ג. אזוי ווי ער איז געווען א לאנגע צייט אב"ד אין ווין, ווייזט אויס אז נאך אין די יארן ש"נ—ש"ס איז שוין אין אפטא געווען א וויכטיקע ישיבה מיט גרויסע לומדים, אז איינער פון זיי האט שוין געקאנט פארנעמען דאס רבנות פון אזא גרויסע שטאט ווי ווין, די הויפט-שטאט פון עסטרייך. ער איז געווען דעם מהרש"ל א טאכטערס א זון און א שוואגער פון „מגלה עמוקות“.

הגאון מו"ה אליהו קלמנקש במו"ה אברהם קלמנקש

מלובלין.

ער איז געווען אב"ד אין לעמבערג אין די יארן ש"ץ—שצ"ה. איינער פון די גרויסע פוסקים פון זיין דור און צווישן די הסכמות אויף דעם ספר „זכרון להג"מ יצחק שפירא“ געפינט זיך אויך איין הסכמה פון ר' אליהו קלמנקש אב"ד דק"ק לבוב, צוזאמען מיט דער הסכמה פון „מגלה עמוקות“. אויך ווערט ער דערמאנט אין דער הסכמה אויפן ספר „אור חדש“ להג"מ חיים באכנער מקראקע אין יאר שצ"ו, צווישן דריי גאונים: הג"מ יואל סירקש מקראקע (בעל ה"ב"ח), הג"מ שלמה במו"ה יצחק סגל (חתן בעל שארית יוסף) און דער דריטער, הג"מ אליהו במו"ה אברהם מלובלין חתם דק"ק אפטא.

אין סוף פון זיינע יארן איז ער געווען אב"ד אין אפטא. די אמתע סיבה פארוואס ער האט פארלאזט אזא גרויסע שטאט ווי לעמבערג און איז געווארן רב אין אפטא — ווייסן די היסטאריקער נישט. ווארשיינלעך איז זיין גאנצע פאמיליע און זיינע עלטערן געלעגן אויפן אפטער „בית-החיים“, האט ער אויך געוואלט ליגן אין אפטא צוזאמען מיט זיינע עלטערן. מיר ווייסן טאקע אז די פאמיליע קלמנקש שטאמט פון אפטא. עס איז דא נאך א סברה, אז ער איז געווארן רב אויפן גאנצן גליל קראקע, פון וועלכן אפטא איז דעמאלט געווען די הויפט-שטאט. ער איז נפטר געווארן אין אפטא ביום א' ח' ניסן שצ"ו לפ"ק. איך געדענק זיין מצבה, וועלכע איז געווארן לעצטנס פאר דעם קריג אויפגעפרישט. איך געדענק דעם דאטום שצ"ו לפ"ק, די מצבה איז געשטאנען אויפן

בערגל אינדערהויך אַרומגערינגלט מיט אַלטע איינגעזינקענע מצבות, וואָס אונטער זיי זענען אויך געלעגן גאונים, קדושים פון אַמאָל. זיין זון איז געווען הגאון ר' אברהם קלמנקש, וועלכער איז געווען איינער פון די דיינים פון קראָקע, צוזאַמען מיטן תוס יו"ט און פון אים שטאַמט די חשובע פאַמיליע קלמנקש אין קראָקע.

ר' אליעזר אשכנזי איש-צבי (דמשק-אליעזר) אב"ד

דער גרויסער גאון ר' אליעזר אשכנזי, וועלכער איז באַוווּסט דורך זיין גרויסן און טייערן ספר „דמשק אליעזר“, האָט געשטאַמט פון די גרעסטע גאונים פון זיין דור, פון דער שטאַט ווירמייזא. ער ווערט גערופן איש-צבי אויף דעם נאָמען פון זיין פאָטערס-פאָטער, הגאון ר' צבי העלמאן. די אַלע קינדער, וואָס זענען אַרויסגעקומען פון אים האָבן זיך גערופן מיט דעם נאָמען צבי. ער איז געווען אַ זון פון חיים מווירמייזא, וועלכער איז געווען אַ רעכט אייניקל (א זונס-זון) פון הגאון הגדול מו"ה ר' יהודה לואי הזקן. ר' חיים האָט געהאַט דריי זין: דער ערשטער האָט געהייסן ר' בצלאל. ער איז געווען דער פאָטער פון מהר"ל מפראָג. דער צווייטער איז געווען ר' יעקב מווירמייזא אשכנזי. ער איז געווען ראש ואב"ד איבער גאַנץ דייטשלאַנד און נפטר געוואָרן אין יאָר ש"כ"ג (צמח דוד). דער דריטער איז געווען דער גאון ר' צבי העלמאן, וועלכער איז געווען דער פאָטער פון ר' שמואל אשכנזי. מען האָט אים גערופן מיט דעם נאָמען ר' שמואל-החסיד. אין די סוף פון זיינע יאָרן איז ער מיט זיין פרוי געפאָרן קיין ארץ ישראל. ר' שמואל אשכנזי האָט איבער-געלאָזט פיר גרויסע זין, וואָס זענען געווען אַ שיינקייט פאַר זייער דור. איינער איז געווען ר' חיים אשכנזי אב"ד ור"מ בק"ק קרעמעניץ (ער איז געווען דער שווער פון ר' שמעלקא אב"ד דק"ק אוסטרא). ער האָט מחבר געווען פיל ספרים, אָבער זיי זענען נישט געדרוקט געוואָרן. דער צווייטער איז געווען דער גרויסער גאון ר' נפתלי הירץ אשכנזי, אב"ד דק"ק שידלוב, וועלכע איז געווען באַקאַנט מיט אירע גרויסע רבנים. דער דריטער זון איז געווען ריש גלותא וריש מתיבתא מו"ה יעקב קאַפּל אשכנזי. ער איז געווען דער פאָטער פון ר' אברהם הי"ד מגזע צבי, דעם רבין ר' העשילס ז"ל איידעם און דער פאָטער פון בעל „תפארת למשה“, וועלכער איז אויפגעוואָקסן און אויפגעצויגן געוואָרן, ביים רבין ר' העשיל און איז געווען פון זיינע גרעסטע תלמידים. דער פערטער איז געווען ר' אליעזר אשכנזי, מחבר פון „דמשק אליעזר“ אויף מסכת חולין, וועלכער איז געווען אב"ד דק"ק אַפּטאָ.

פון אים דערציילט זיך פאַלגענדעס:

אין זיין יוגנט האָט ער געלערנט צוזאַמען מיטן ב"ח (ר' יואל סירקיש) ביים קראָקעווער רב, ר' משולם פייבוש ז"ל, דער אַזוי באַקאַנטער דעמאָלסדיקער גאון אין זיין דור און איז געווען פון זיינע גרויסע תלמידים. ער האָט געמאַכט זיין פירוש אויף גאַנץ ש"ס, נאָר ער האָט זוכה געווען אַרויסצוגעבן, בלויז אויף מסכת חולין אין יאָר ת"ה—ת"ו

לפ"ק. אויף זיין ספר געפינען זיך 7 הסכמות, צווישן זיי אַזעלכע הסכמות ווי ר' נפתלי כץ הראשון אב"ד דק"ק לובלין, דעם מהר"לס אייניקל און פון רבין ר' העשיל, דער תוס יו"ט, דער „מגיני שלמה“, אין יאָר ת"ד. און נאָך זיי ר' שעפטיל סג"ל הורוץ בן רבנו השל"ה ז"ל און פון זיין ברודער ר' חיים אשכנזי און פון פינטשאווער רב ר' יואל פייבוש שטאַנגוס אַ זון ר' מנחם מענדל.

דער ספר „דמשק אליעזר“ איז זייער אַ יקר המציאות, ווייל עס איז געדרוקט געוואָרן נאָר איין מאל. דעמאָלט ווען דער ספר איז אַרויסגעגעבן געוואָרן, איז עס געוואָרן אַנגע-נומען אויף דער גאַנצער וועלט, און אפילו אין טערקיי. דאָרט האָט שפעטער געלעבט דער גרויסער גאון דער בעל „כנסת הגדולה“, וועלכער האָט זיך אינגאַנצן באַניצט מיט דעם „דמשק אליעזר“. ער האָט נישט איבערגעלאָזט קיין איין זאך, וואָס ער זאָל נישט אַריינעמען אין זיין ספר. אַזוי שטאַרק האָט ער געהאַלטן פון דעם „דמשק אליעזר“.

איך האָב געזען דעם ספר „דמשק אליעזר“ אין דעם טעאַלאָגישן סעמינאַר אין ניו-יאָרק און, ווי איך האָב געהערט, האָלט מען עס דאָ ביי איבערדרוקן. אין יאָר ת"ט געפינען מיר אים אין פינטשוו אויף דעם וועד הרבנים, וואָס איז דאָרט פאַרגעקומען, דערנאָך געפינען מיר אים שוין אויפן וועג קיין ארץ ישראל אין בעלגראד, ווו ער האָט געגעבן זיין ספר „סדר שמות גיטין“ צו ר' שמחה הכהן מבעלגראד. ווען ער איז אַדורכגעפאָרן ווין, האָט ער געגעבן דאָרט זיין הסכמה אויף דעם ספר „נחלת-צבי“ לר' צבי הירש טוך, בתנאי, אַז ער זאָל אַרויסנעמען פון זיין ספר אַלע ענינים, וואָס האָבן צוטוען מיט קבלה און סודות התורה. דער „דמשק אליעזר“ איז געווען אַ גרויסער קעגנער פון פאַרעפנטלעכן קבלה.

זיינע לעצטע יאָר האָט ער פאַרברענגט אין ארץ ישראל. דאָ האָט מען אויפגעבויט אַ בית כנסת אויף זיין נאָמען, ר' אליעזר אשכנזי. (אפולע באַשרייבונג פון אים איז פאַראַן אין ספר „כלילת יופי“, פון ר' חיים נח דעמביצער קראָקעווער אב"ד). אויך ר' אפרים זלמן מרגליות שרייבט אין אַ תשובה, אַז ער איז געווען דעם „דמשק אליעזר"ס אייניקל.

הגאון ר' ישראל איסר אב"ד דק"ק אפּטא שנת ת"ה

מעגלעך אַז ער איז געווען צוזאַמען מיטן „דמשק אליעזר“ אין איין צייט, נאָר ער איז געווען בלויז דיין, אָדער ריש מתיבתא. עס קאָן אויך מעגלעך זיין, אַז דער „דמשק אליעזר“ איז ערשט געוואָרן שפעטער, אין זיינע לעצטע יאָרן, רב אין אַפּטאָ. אָבער פון די הסכמות זעט מען, אַז ער איז שוין געווען אין יאָר ת"ד אב"ד אין אַפּטא, ווייל זיי דאָטירן זיך פון יאָר ת"ד. עס קאָן זיין אַז ר' ישראל איסר איז געווען פריער רב, נאָר אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ער שוין אויפגעגעבן דאָס אפּטער רבנות. לעת עתה האָב איך נישט געפינען קיין מקורות וועגן ר' ישראל איסר מען זאָל קענען די זאך פעסטשטעלן.

שנת ת"ח ות"ט

וואָס עס איז פאָרגעקומען אין אָפּט אין די יאָרן, ווייסט מען נישט. וואָרשיינלעך זענען זיך אַלע יידן צעלאָפּן אין די גרויסע שטעט און אַ טייל זענען אויך אומגעקומען, ווייל אין אפּטער פּנס פון יענער צייט געפינען מיר פיל מיט דעם נאָמען בן הקדוש. דאָס הייסט, אַז זייערע עלטערן זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם, אָדער מיט אַ פאָר יאָר שפּעטער תי"ח תי"ט.

שנת ת"ק—ת"ל

וועגן פּויליש־שוועדישן קריג ווערט דערמאָנט אין "טיט ה'יון", אַז עס זענען אין אָפּט אומגעקומען איבער 200 משפּחות. באַלד נאָך דעם קריג געפינען מיר שוין צוריק אין אָפּט אַ גרויסע קהילה. עס געפינען זיך שוין דאָרט אַזעלכע גרויסע רבנים ווי ר' אביגדור ב"ר שניאור, חתן הגאון בעל "קיקיון דיונה", וועלכער איז געקומען ספּעציעל פון ווין און געוואָרן רב אין אָפּט, פיל יאָרן פאָר דעם גירוש פון ווין (אין יאָר ת"ל). דאָס איז געווען אין יאָר תכ"א, אָדער תכ"ב. ווייזט אויס, אַז עס האָט שוין דאָרט געמוזט זיין אַ חשובע יידישע קהילה.

ר' יצחק חריף ב"ר זאב ז"ל (ר' יצחק שפיצקאָפּף)

אייער פון די גרעסטע גאונים אין זיין דור. ער איז געווען אב"ד אין אָפּט אין יאָר תכ"ה—ת"ל אומגעפער. אין יאָר תל"ו האָט מען אים אויפגענומען אַלס קראַקעווער אב"ד נאָך דעם ווי דער "ברכת־הזבח" איז נפטר געוואָרן. ער איז געווען אב"ד אין קראַקע ביז אין יאָר תמ"ג לפ"ק. ער האָט איבערגעלאָזט צוויי תלמידים, וואָס ווערן באַצייכנט אַלס "רבן של כל בני הגולה". אייער, ר' אברהם ברודא אב"ד דק"ק פראָג און דער צווייטער ר' גבריאל עשקעלעס, מקראַקע אב"ד דק"ק ניקלשבורג, און זיי צוזאַמען מיט ר' דוד אָפּענהיים, זענען געווען די "שלושה עמודי עולם אשר כל בית ישראל נשען עליהם אז, והיו מאורי עיני הגולה". אַזוי ווערן זיי אָנגערופן דורך די גדולים אין זייער צייט.

ר' יצחק חריף האָט גענומען פאָר אַן איידעם ר' יחזקאל לנדא אין אָפּט, וואָס פון אים האָט זיך אָנגעהויבן די משפּחה לנדא אין אָפּט, די אַזוי יחוסדיקע משפּחה, וואָס האָט אַרויס־געגעבן אַזעלכע גדולים, ווי ר' יצחק לנדא אב"ד דק"ק קראַקע, דעם "נודע ביהודה", און נאָך אַנדערע.

אינטערעסאַנט, אַז שוין דעמאלט האָט אָפּט צוגעשטעלט רבנים פאָר קראַקע, וואָס איז דעמאלט געווען די הויפט־שטאָט פון פוילן, ווי עס זענען געווען אַזעלכע רבנים ווי דער רמ"א, דער ב"ח, דער תוס' יו"ט און דער רבי ר' העשיל זצ"ל. עס האָט שוין דעמאלט געמוזט זיין אין אָפּט אַ פיינער קיבוץ פון גרויסע תלמידי חכמים.

הרב יהושע העשיל גאון מפורסם בדורו אב"ד דק"ק אפּטא

ער איז געווען אַ זון פון ר' מאיר ז"ל אב"ד דק"ק

קרעמניץ, אבי זקנו של הרב המחבר "מצמיה ישועה". ער איז געווען אב"ד אין אָפּט אין די יאָרן ת"מ—ת"ן לפ"ק.

הרב מרדכי כהנא גאון גדול בדורה אב"ד דק"ק אפּטא בן הרב נתן נטע כהנא אב"ד דק"ק אוסטרא, וואָס ווערט גערופן אין זיין דור רבן של כל בני הגולה. ער איז געווען אַ זון פון ר' מרדכי, וואָס האָט מחבר געווען דעם "צאן קדשים", צוזאַמען מיט ר' חיים שור, ווי עס איז באַקאַנט. ר' מרדכי כהנא, אפּטער רב, איז געווען אין איין צייט מיט דעם "עבודת הגרשוני" און ר' אברהם ברוידא און ער ווערט דערמאָנט אין זייערע שאלות ותשובות.

הגאון ר' שאול ב"ר הגאון רבי ר' העשיל מקראַקע

ווען דער רבי ר' העשיל איז נפטר געוואָרן אין קראַקע אין יאָר תכ"ד איז זיין זון ר' שאול געווען צו יונג. האָט מען אין קראַקע אויפגענומען אַנדערע רבנים, ווי ר' אריה לייב פישעלס ז"ל, ר' שמואל קאידנובר (בעל "ברכת הזבח"), ר' יצחק חריף (אפּטער רב) און דערנאָך ר' אהרן תאומים (בעל "מטה אהרן"), וועלכער איז אין יאָר ת"ן אומגעקומען אויף קידוש השם אין כמעלניק, ווען עס איז דאָרט פאָרגע־קומען דער וועד הגליל. אין יאָר תנ"ו האָט מען אויפגענומען אין קראַקע אַלס אב"ד ר' אריה יהודה לייב.

ר' שאול האָט דאָן אויפגעוואַקסן אין תורה און חכמה. ער איז געווען רב אין פאָרשידענע שטעטלעך. אין ענדע יאָר תנ"ז איז ער געוואָרן אויפגענומען אַלס אב"ד אין אָפּטאָ והגליל של קראַקע, דעריבער זעען מיר אַז אין די אַלע הסכמות, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן נאָכן יאָר תנ"ז, ווי אויך אין זיין תשובה, וואָס איז געוואָרן געדרוקט אין שו"ת "שבות יעקב" שרייבט ער: "העתק תשובת הגאון אב"ד ור"מ דק"ק אָפּטאָ והגלילות קראַקא" און ער חתמט זיך "הק' שאול החונה בגליל קראַקאָ ובק"ק אפּטא". פאָרוואָס האָט ער אַיִן בערגעלאָזט אַזאַ גרויסע שטאַט ווי בריסק און געוואָרן רב אין אָפּטאָ? אויף דעם זענען דאָ פאָרשידענע השערות. וואָרשיינלעך איז אָפּט צוזאַמען מיט דעם גליל געווען גרעסער ווי בריסק דליטא. אויך האָט אין אָפּט געווינט אַ גרויסע טייל פון זיין פאָטערס פאָמיליע. די משפּחה לאנדא האָט זיך משדך געווען מיטן רבין ר' העשיל און זיי זענען דעמאלט געווען די פרנסים פון "וועד ארבע הארצות", ווי ר' העשיל און זיין זון ר' צבי הירש וויטשיץ, זענען געווען אָנפירער פון דער יידישער קהילה אין אָפּט, ווי אויך פאָרשטייער צום וועד ארבע הארצות.

ר' שאול האָט אָנגעפירט מיט אַ גרויסער ישיבה אין אָפּט און פון אַלע שטעט איז מען געפאָרן אין דער ישיבה לערנען. די ישיבה האָט געשמט איבער גאַנץ פוילן. אָבער ער איז געווען אינגאַנצן דריי יאָר אב"ד אין אָפּט, ווייל אין יאָר תס"א איז ר' שאול געוואָרן אב"ד אין קראַקע.

הגאון הגדול ר' מאיר ב"ר בנימין וואלף אב"ד אָפּטא

נאָך הרב הגאון ר' שאול און רבין ר' העשילס זון,

האט מען אויפגענומען דעם גרויסן גאון ר' מאיר ב"ר בנימין וואלף ב"ר אברהם בן ר' ליפמן. מיר געפינען פון אים הסכמות אויף פיל ספרים, "קרית שלום" (תע"ג), "אוהל יעקב על דרשות" (תע"ז), "זרע ברכ' שלישי" (תע"ד). מיר געפינען אויך אין אפט זיין ברודער ר' אברהם ב"ר בנימין וואלף, וועלכער איז געווען פארשריבן אין אפטער פנקס אלס פרנס פון ארבע הארצות. זיי האבן אויך געהאט א שוועסטער הדסה, די ווייב פון ר' חיים מלובלין, וואס זייער זון ר' אברהם, פרנס ד' ארצות בלובלין, האט דער ערשטער ארויסגעגעבן א חרם קעגן די מענטשן, וואס רעדן שלעכט אויפן רבי ר' יונתן אייבעשיץ ("לוחות עדות"). ר' מאיר האט געהאט פון זיין ערשטער פרוי דעם ט"ז ("טורי זהב").

אין יאר תע"ח—תע"ט האט מען דעם אפטער אב"ד ר' מאיר אויפגענומען אלס אב"ד אין דער גרויסער שטאט לובלין אויף דעם ארט פון ר' שמחה הכהן ראפאפארט ז"ל. אין אפט האט מען דעמאלט אויפגענומען דעם גרויסן גאון ר' יצחק לאנדא, וועלכער איז געווען א זון פון ר' צבי הירש וויטעלס לאנדא.

די משפחה לאנדא

עס איז נישטא נאך אזא משפחה ווי די פאמיליע לאנדא, וועלכע איז אזוי געקניפט און געבונדן מיט אפט אין משך פון א יאר הונדערט. די דאזיקע פארצווייגטע פאמיליע איז געווען פארבונדן מיט די גרעסטע מיוחסים פון פוילן, מיט די גרעסטע רבנים און גאונים און געהאט פיל גרויסע לומדים, גאונים, עשירים, פרנסים פון ועד ארבע ארצות, וואס האבן דיקטירט און רעגולירט דאס דאמלסטדיקע יידישע לעבן אין פוילן.

דער ערשטער, ר' יחזקאל לאנדא, איז געווען אן איידעם פון ר' יצחק חריף מיט דעם יידישן נאמען שפיצקאפ, דאס הייסט חריף. ער האט געפירט א ישיבה איבער 50 יאר ד. ה. ער האט נאך געקענט די ערשטע גאונים, ווי דעם ב"ה, מגיני-שלמה, ט"ז. ער איז געווען פרנס פון ועד ארבע הארצות. ער האט געהאט א זון, וואס האט געהייסן ר' **צבי הירש** וויטעלעס לאנדא. מען האט אים גערופן וויטעלעס אויף זיין מוטערס נאמען, וואס האט געהייסן וויטעל, ר' יצחק חריף'ס טאכטער. ער ווערט דערמאנט אין אפטער פנקס פון יאר תמ"ו ביז יאר תע"ה. ער איז געווען אן איידעם פון ר' יהודה בר' ניסן ז"ל אב"ד דק"ק קאליש, מחבר פון ספר "בית-יהודה". ער ווערט דערמאנט אין "סדר הדורות" ווי אויך אין "שם הגדולים" פון אזולאי.

ר' צבי הירש ווערט דערמאנט פיל מאל אין די תקנות פון ועד ארבע הארצות.

ער האט געהאט פיר זין: (1) ר' יהודה לאנדא. (2) ר' אברהם לאנדא. (3) ר' יצחק לאנדא. (4) ר' יהודה יחזקאל לאנדא.

ר' יהודה לאנדא

ר' יהודה לאנדא, אדער ווי מען פלעגט אים רופן אין

אפט ר' **יודעלע**, ווערט דערמאנט אין אפטער פנקס פון יאר תס"ט ביז יאר תצ"ח, אלס פרנס פון ארבע הארצות. ער איז געווען אן איידעם פון ר' אליעזר אב"ד דק"ק דובנא און רבי ר' העשילס עלטסטער זון. פון ר' יהודה איז געווען פיל טייערע זאכן, וואס ער האט מנדר געווען פאר דער אפטער שול, ווי פרוכת און מענטעלעך צו ספרי-תורה, וואס זענען געווען געהאפטן מיט גאלד און זילבער. מען פלעגט זיי נוצן נאך פאר די ימים נוראים און ימים טובים אין דער אפטער שול.

אין יאר תע"ד (דעת) י"ח חשון איז אים געבוירן געווארן א זון, וואס מען האט אים א נאמען געגעבן **יחזקאל**, נאך זיין עלטער זיידע ר' יחזקאל לאנדא. און דאס איז דער שפע-טערדיקער **"נודע-ביהודה"**, וואס האט פארלויכטן די גאנצ-צע וועלט מיט זיין תורה און אלע גרעסטע גאונים פון זיין דור האבן פאר אים געבויגן די קעפ. וועגן דעם "נודע-ביהודה" איז שוין פיל געשריבן געווארן און איז באקאנט איבער דער גאנצער וועלט. ר' יהודה לאנדא איז נפטר געווארן י"ג כסלו שנת תצ"ח לפ"ק. אין אפטער פנקס ווערט פארשריבן בזו הלשון: "שנת תצ"ח ביום י"ג כסלו שנפטר בו בעלה (ר' יהודה) קנתה הגבירה חיה מקום קבורתה אצל בעלה הרב המנוח לאחוזת קבר לעת פקודתה, ונתנה פרכת של משי טווי בזהב לבית הכנסת להשתמש בו בכל יום-טוב, וגם אם תסע הגב' לאה"ק, המתנה הזאת נתונה לבית הכנסת". זיין פרוי מרת חיה, וועלכע איז געווען רבי ר' העשילס אייניקל, איז נפטר געווארן אין יאר ת"ק און זי ליגט לעבן איר מאן ר' יהודה ז"ל. דער "נודע-ביהודה" האט פאראייניקט זיינע עלטערן, וואס האבן זיך אזוי מוסר נפש געווען פאר אים. זיי האבן געזען אז ער איז א ווונדער קינד, האבן זיי אים געשיקט לערנען צו די גרעסטע לומדים. ער האט א נאמען געגעבן זיינע ספרים אויף זייער נאמען ווי "נודע-ביהודה" אויף זיין פאטערס נאמען (ר' יהודה) און צל"ח (ציון לגפש חיה) אויף זיין מוטערס נאמען (חיה).

ר' אברהם ב"ר צבי הירש לאנדא

ר' אברהם ווערט דערמאנט אין פנקס אלס אלוף וראב"ד פון יאר תע"א ביז תק"ז. פון אים ווייסן מיר, אז ער האט געהאט דריי זין: (1) הרב יוסף סגל לאנדא. אין יאר תפ"ז איז ער געווארן אב"ד בק"ק עיר-חדש (ניישטאט). (2) דב בער לאנדא, ווערט דערמאנט אין אפטער פנקס אין יאר תפ"ז—תפ"ח. (3) הגאון ר' חיים סגל לאנדא מרבני בראד און דערנאך אב"ד בפאדקאמין. ער איז געווען פון די חכמי בראד. ער שרייבט זיך אונטער ר' חיים לאנדא מאפטא.

ר' יצחק לאנדא

ער איז געווען באקאנט איבער דער וועלט אלס קראקע-ווער אב"ד און פון די צייטן פון דער מחלוקת פון ר' יעקב עמדין מיטן רבי ר' יונתן. אין פנקס פון אפט ווערט דער-מאנט אז י"ט שבט שנת תע"ט נתקבל לאב"ד בק"ק אפטא.

נאכדעם ווי ר' מאיר היילפערן ב"ר בנימין וואָלף איז געוואָרן אב"ד אין לובלין אין יאָר תפ"ד, רופט ער זיך נאָך אב"ד אפּטא. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תקנ"ח אין קראָקע.

ר' יהודה יחזקאל לאנדא

דער פערטער זון פון ר' צבי הירש וויטעלעס איז געווען ר' יחזקאל לאנדא. ער איז געווען אן איידעם פון ר' מנחם מענדל, דעם מחבר פון „עטרת־זקנים" אויפן שולחן־ערוך. עס איז דא פון אים אַ הסכמה אויפן ספר „תבנית אות יוסף".

די באַפעלקערונג אין אַפּט איז שוין דעמאָלט געווען גרויס און אין דער שול איז שוין נישט געווען קיין פּלאַץ פאַר אַלע מענטשן. האָט מען דעמאָלט אויפגעשטעלט דאָס בית־מדרש נעבן דער שול. דאָס בית־מדרש איז געוואָרן געשטעלט אין יאָר תקי"ב. איך געדענק אַז אין מיטן בית־מדרש, אויפן סופיט, איז געווען אַ גרויסער בעליק (קלאַץ). וווּ עס איז געשטאַנען די דאַטע פון תקי"ב, ווען דאָס בית־מדרש איז געוואָרן אויפגעשטעלט. אויסער דעם שטאַטישן רב האָט דאָס שטאַטישע בית־מדרש געהאַט נאָך אַ רב, אַדער דיין, און דאָס איז געווען ר' יוסף לאנדא, איינער פון זיינע זין. דערנאָך איז ר' יוסף געוואָרן רב אין זאלקאווי און צו לעצט אין בראַדי.

די לאנדאס האָבן זיך משדך געווען מיט די גרעסטע גאונים פון דור און פון זיי זענען אַרויס רבנים אין די גרעסטע פוילישע שטעט.

אַזוי ווי זיי זענען אויך געווען גרויסע עשירים, האָבן זיי אָנגעפירט מיט דעם יידישן לעבן נישט בלויז אין אַפּט, נאָר זיי האָבן געהאַט אַ גרויסע דעה אין ועד ארבע ארצות, וואָס האָט דעמאָלט געהאַט צו זאָגן איבערן פוילישן יידנטום.

שנת תע"ד דער חכם צבי (ר' צבי אשכנזי) אין אַפּט

ווען דער חכם צבי האָט פאַרלאָזט אמסטערדאם און האָט אויפגעגעבן דאָרט דאָס רבנות צוליב דער גרויסער מחלוקת, וואָס איז דאָרט אויסגעבראָכן, צוליב „נחמיה חיון", אַן אַג"ה הענגער פון שבתי צבי, איז ער געקומען קיין אַפּט, ווייל ער האָט זיך משדך געווען מיט ר' צבי הירשס אייניקל, מיט זיין טאָכטער נחמה. וועגן דעם געפינען מיר אַן אויספירלעך באַשרייבונג פון ר' יעקב עמדין (דעם חכם צביס זון) אין זיין ספר. עס איז כדאי איבערצוגעבן ווערטלעך, וואָס ער שרייבט וועגן אַפּט.

ער שרייבט: „בשנת תע"ד באו לאפּטא וז"ל מעת הקר היגיע לא עצרה הגשם והשלג להגיע אל פרק בתולה נשאת היא אחותו החסידה מ' נחמה תחי' שנשתדכה לנכדו של הק' הרבני ר' הירש וויטשיז (וויטעלעס) מאפּטא. בתוך כך נשרפה העיר ק"ק אפּטא עד היסוד והוכרח אמ"ה ז"ל לנוד ולגור בארץ באחד הכפרים הסמוכים לה, שם ילדה אמי מורתי הרבנית בת, היא היתה אחר שהולידה לאבי חמשה עשר ילדים ותעמוד מלדת. ושם השיא את אחותי הנ"ל והיה

מתגורר פעם בכפר ופעם בעיר אפּטא השרופה, אז, אחר שהחלה להבנות מעט בעת ההוא אירע דרך תקלה באפּטא ע"ד מחלוקת שהיה בקהל עם משפחת התקופה הנקרא וויטשיז ובגללה נתלו שני אנשים בעלי צורה לומדים חשובים ע"י עלילות שקר ששמו עליהם בסיבת גברי אלמי הנ"ל שבעבור היותם בעלי מחלוקת ומריבה תמיד עם הכל טפלו להם שם כינוי קרחם, הוא שמם עד היום נודעים ומפורסמים. ולכן כשהגיע שעה של ראש המשפחה הוא ר' הירש וויטשיז שהשתדך אמ"ה עמו (אחותי נחמה נשאת לבן בנו) לפטר מן העולם. שלח אחד מחותנו אמ"ה ז"ל להתראות קודם מותו ולא רצה לבוא אליו. אמר: וכי חבר אני למוסרות. גם נכדו הנ"ל, בעל אחותי נהרג ר"ל אחרי מות אבי ז"ל ולא היה לו בנים. נשארה אחותי מ' נחמה תחי' אלמנה עגומה כל ימי חייה. לא רצתה להנשא ולהיות לאיש אחר אע"פ שרצו כמה גדולי הדור לקחתה לאישה וכנראה שהוא ע"ה הי' צריך לשלם חוב זקנו (שאחר כמה שנים נהרג ביער מן רוצחים) ובניו שסבבו הריגת שני אנשים צדיקים וטובים כנ"ל.

וואָס די מחלוקת איז דעמאָלט געווען וויסן מיר נישט. אָבער עס לאָזט זיך נישט גלויבן אַז זיי זענען געווען שולדיק אין דעם טויט פון די צוויי תלמידי חכמים. עס קאָן זיין אַז אומדירעקט איז אַזוי אַרויסגעקומען, אַז מען האָט אויפגעהאַנגען צוויי מענטשן. ווייל אויף ר' יעקב עמדין קאָן מען זיך נישט צופיל סומך זיין, ווייל ער איז געווען אַ גרויסער קנאי, ער האָט געטראָגן אויף דער משפחה לאנדא אַ ביזי האַרץ, ווייל זיי האָבן שפּעטער, בעת זיין מחלוקת מיטן רבי ר' יונתן, נוטה געווען אויף רבי ר' יונתן ז"ל צד. זקנים פון אַפּט פלעגן דערציילן, אַז ווען אַפּט איז דעמאָלט פאַרברענט געוואָרן, איז דער חכם צבי געווען אין טשמעליוו, נעבן אַפּט. זענען אַדע גדולים געקומען צום חכם צבי, און צווישן זיי דער „פני יהושע", וועלכער איז דעמאָלט געווען רב אין טאַרלא. ער האָט אויף זיך געהאַט אַ גרויסע מחלוקת אין דעם קליינעם שטעטל. דעמאָלט האָט דער חכם צבי פאַראויסגעזאָגט אויף אים, אַז ער וועט זיין אַמאָל איינער פון די גרעסטע גדולים.

אין „מגילת ספר" ברענגט נאָך ר' יעקב עמדין, אַז איין אפּטער גביר האָט גענומען צו זיך דעם חכם צבי און האָט אים געגעבן אַ ווייניג אין זיין וואָלד (ער איז געווען אַ וואָלד סוחר) און האָט אים אויסגעהאַלטן מיט אַלעם גוטן. פון דאָרט האָט מען גענומען דעם חכם צבי קיין לעמבערג, אַלס אב"ד אין דעם זעלבן יאָר תע"ד.

הגאון ר' משה יעקב מקראקע ז"ל

נאָכדעם ווי ר' יצחק לאנדא איז געוואָרן אב"ד אין זאלקאווי, האָט מען אויפגענומען אַלס אַפּטער אב"ד דעם גרויסן גאון ר' משה יעקב מקראקע, וועלכער איז פריער געווען אב"ד אין הענטשיין. דאָס האָט געמוזט זיין אין יאָר תפ"ח—תפ"ט לפ"ק.

אַן אינטערעסאַנטע באַשרייבונג ווי אַזוי מען האָט אים

אויפגענומען אין אפט אלס רב געפינען מיר אין צל"ח («ציון לנפש חיה»), וואס דער „נודע ביהודה" האט א נאמען געגעבן נאך זיין מוטער חיה. ער שרייבט:

„וקשיא זו הקשיתי בדברי התוס' זה שנים רבות אבל לא אוכל לידע בודאי אם מעצמי נתקשיתי בה או שמעתי מפי כבוד המנוח הגאון המפורסם מוהר"ר משה יעקב זצ"ל רב ור"מ דק"ק אפטא. בהיותי טליא וכו' ואמנם עתה בסדרי הדברים להביאם לדפוס נתתי אל לבי ונזכרתי היטב בפלפול שהי' בהיותי טליא, ביני ובין הגאון מוהר"ר משה יעקב זצ"ל. וגופא דעובדא כאשר נתקבל הגאון הנ"ל לרב ור"מ בק"ק אפטא כאשר בא בפעם ראשון לחון את פני העיר הי' אחר חג הסוכות ובא בעש"ק וכל גדולי הדור הלכו לקבל פני הרב ולעתות ערב ואני הייתי רך בשנים מתגדל על ברכי אדוני אבי הרב הגדול זצ"ל. צוה עלי אדוני אבי זצ"ל: לך עתה שבודאי הרב פנוי בביתו והראה חזותך לפני הרב והלכתי אל הרב ופלפלנו וחזרנו מענין לענין עד שהגענו לסוגיא זו ונזכרתי עתה קושיית הגאון על דברי התוס' וכו'. ובין כך הגיע זמן קבלת שבת והלכתי מבית הרב לבית אבי והצעתי בפני אדוני אבי הפלפול שעבר ביני ובין הרב ואמרתי לע"ע מתחרט אני שלא השבתי לרב דכוונת התוס'.

הרב ר' יעקב חיוענפעלד

געבוירן און געווינט לאנגע יארן אין אפט. דער זון פון ר' מאירל ר' יחיאל'ס. אין די הויכע 50-ציגער יארן האט מען אים אויפגענומען אלס שטאט רב אין זאקליקו, לובלינער גובערניע. דער שווער פון הרב גוטמאן ראפאפארט. געווען רב אין דער אפטער שוהל אין טאראנטא

הי' כך וכו'. והשיבני אדוני אבי (ר' יהודה לאנדא). דבריד טובים ונכונים בטעם אבל התוס' כתבו וכו'. ועכשיו נראה לי לתרץ באופן אחר, עיין שם וכו'.

דא געפינט מען א שילדערונג ווי אזוי מען האט אויפ־גענומען אמאל א רב אין אפטא. די גאנצע שטאט און אלע גדולי הדור זענען אים געגאנגען מקבל פנים זיין. דער „נודע ביהודה" ר' יחזקאל לאנדא, איז שוין דעמאלט געווען א ווונדער קינד (ער איז דעמאלט אלט געווען אַרום 15 יאָר). האט ער זיך שוין געקענט מפלפל זיין מיט אַזאָ גאון ווי ר' משה יעקב, וועלכער איז דעמאלט געווען איינער פון די גרעסטע גאונים. ווען ער איז געווען אין אפטא, געפינען מיר פון אים עטלעכע הסכמות אויף ספרים, ווי אויפן ספר „גאון צבי" (תצ"ג) ווי אויך אויפן ספר „תבנית אות יוסף" אין יאָר תק"ו. ער רופט אים מחותני הרב יוסף ב"ר אביגדור. ער שרייבט דאָרט אַז „כונתו רצויה לשמה ולא לשם יוהרא כידוע לי".

פון דעם זעט מען, אַז ער האט נישט געהאַלטן פון אַרויס־געבן קיין ספרים. דעריבער האט ער נישט איבערגעלאָזט קיין חיבור, כאַטש ער איז געווען איינער פון די גרעסטע גאונים אין זיין צייט. ער איז געווען לאַנג אב"ד אין אפטא, ביז תקי"ד—תקט"ו בערך.

ר' איטשעלע דעם רבי'ס — דעם „ייד הקדוש" אַ אייניקל דער איידעם פון אַלטן אַפטער רב ר' צבי הירש פרידמאַן. אַ גרויסער למדן

אפט ותקומת החסידות

מוקדש לזכר אחיותי היקרות בילה,
הענדיל ורייזל ומשפחותיהן, הי"ד.

ר' משה לייב מסאסוב ז"ל

הראשון שכבש את אפט למען החסידות היה ר' משה לייב מסאסוב ז"ל, אם כי בערים הסמוכות כבר פעלו בזמנו כמה מתלמידיו של הבעש"ט ושל המגיד ממזריץ'. באותו זמן היה רבה של אפט ר' אריה לייביש חריף, שהיה ממתנגדי החסידות ולא נתן לה להתפשט במקום, ולכן לא היתה לתנועה החסידית כל דריסת רגל באפט. שכן הלומדים של אפט יחד עם רבם ר' לייביש חריף הנ"ל, שהיה מגאוני התורה דאז, סבורים היו שחייב יהודי ללמוד תורה.

עם בואו של ר' משה לייב מסאסוב נשתנו פני הדברים. על בואו מספרת האגדה החסידית: לאחר מותו של הרבי שלו, ר' שמעלקא מניקלשבורג, נסע ר' משה לייב להתיישב באפט כי בה נמצאות הנשמות הקדושות שיש להראות להן את ה"סולם" שהבעש"ט הוריד לעולם — היא דרך החסידות — ובסולם זה עליהן לעלות מעלה מעלה ולהגיע לרקיעים הגבוהים.

בדרכו לאפט — ממשיכה האגדה — נתקל בעגלה, שבה נסעו מחותנים לחתונה. הכרת פניהם ענתה בהם שהם עניים מרודים. לבושם היה דל ומצב־רוחם מדוכדך. מה עשה ר' משה לייב? לקח את מיטב מלבושיו ואת כספו ונתן להם ויחד אתם נסע לחתונתם. משנודמנה לו מצווה כה גדולה — לשמח חתן וכלה — האם יחמיצנה? כך הגיעו המחותנים, והוא ביניהם, לבית הכלה, שהיתה בתו של ר' ישראל יצחק המשמש. בבית לא היה עדיין כל סימן של הכנות לקראת השמחה.

ר' משה לייב לא חשב הרבה אלא התחיל לטרוח סביב החתונה ולהכין את כל הנחוץ. מצא בגדים לכלה, שימח את המוזמנים בשיריו ובריקודיו וגם אמר דברי בדיחות. אנשי אפט, בראותם זאת, עשו גם מצדם כל אשר לאל ידם כדי להאדיר את השמחה. ר' לייביש חריף נתן חופה וקידושין. כלי הזמרים המקומיים אצו לבתיהם והביאו את כלי הנגינה. ושעה שניגנו, רקדו כל הנאספים. שעה שהשמיעו דברי־שיר עצובים, זלגו דמעות מעיניהם. המנגינות הביאו לרבים עלית נשמה. כזאת לא ראתה אפט עד היום ההוא.

ר' משה לייב ניגש למנגנים ואמר להם: בבקשה מכם, כשאתבקש לשיבה של מעלה, נגנו לי את זה הניגון! אך אמירתו זאת נשתכחה עד מהרה.

ובינתיים השמחה רבה. אף ר' לייביש חריף, ממתנגדי החסידות, עשה שלום עמו וציווה לחלוק לו כבוד. אך ר' משה לייב אינו זקוק לכבוד. הוא מתידד עם "עמך" עם העניים,

היתומים והאלמנות. לאלה הוא עוזר בכסף ואלה הוא מעודד במלה טובה ומנחמת. מטפל בחולים ובמו ידיו רוחץ אותם. גם בפדיון שבויים הוא עוסק. זקני אפט סיפרו כי ביום ה"יריד" השבועי היה מתהלך כשדלי מים בידו כדי להשקות את הבהמות כי לא יכול היה לראות בצער בעלי חיים.

ועוד מספרים עליו: נשוי היה לבת אפט, אך זו רגזנית היתה ונוהגת להקניטו. משהיתה צועקת עליו, היה מחריש. בראותה כי אינו מגיב, היתה מנסה לתת לו מתנת־יד אך למרבה צערה נמוכה היתה בעוד שהוא, בעלה, גבוה היתה. לא יכול היה ר' משה לייב לראות בצערה. מה עשה? בראותו כי יש ברצונה לשרוט את פניו אך אינה מסוגלת לעשות זאת בשל קומתה הנמוכה, מיהר והקריב אליה שרפרף שעליו תעמוד כדי שתוכל למלא את רצונה ולהגיע לפניו...

י. ל. פרץ, הסופר היהודי הידוע, שאב ממנו את סיפורי המעשיות ומעשיו של הרבי שימשו לו חומר לסיפורי החסידים שלו. בין השאר כתב את סיפורו "אם לא למעלה מזה", על יסוד המעשה שקרה לר' משה לייב, שנעלם בליל סליחות. הלך ליער וחטב עצים והביאם ליולדת עניה. גם בליל "כל נדרי" נעלם פעם. המחפשים אחריו מצאוהו יושב בבית אחד ומרגיע תינוק בוכה אחד שאמו הלכה ל"כל נדרי"...

האגדה החסידית מוסיפה לספר: שנים לאחר מכן כשר' משה לייב כבר התגורר בסאסוב, נסעו לשם הכליזמר של אפט, שיצאו להם מוניטין בכל הסביבה, לחתונה של משפחה עשירה. באותם ימים כבר הלכו וכלו כוחותיו של ר' משה לייב אך הוא אמר להם, לכליזמר, שלא ישביתו את השמחה העומדת להיערך ושינגנו וישמחו את קהל המוזמנים. בהגיעם לסאסוב מצאו את כל בני המקום מתאבלים. לשאלתם מה קרה, השיבו להם, כי ר' משה לייב נפטר. בינתיים נזכרו במה שביקש מהם הרבי המנוח, בימיו הראשונים, בחתונת־העניים, כי יובילוהו לקבורה בניגון ההוא. שכבר שכחוהו מזמן. אך ברגע זה נזכרו בו ואכן התאספו כליזמר סביב קברו החדש של ר' משה לייב וניגנו את הניגון ההוא... כך ליווהו בדרכו האחרונה. כל הקהל אמר "קדיש" והמלאכים והשרפים אמרו אחריהם אמן...

בבית המדרש באפט עמד שולחן שעליו ניכרו סימנים של שני חורים. זקני הדור היו מספרים שליד שולחן זה היה יושב ר' משה לייב מסאסוב ולומד ואת החורים שיפסף במרפקיו. הרבי מבלז, כשביקר באפט ובני המקום הראו לו את השולחן, ניגש לאותו מקום והתיישב עליו.

ר' אהרן הכהן מחבר „כתר שם טוב” ז"ל

עד כמה חדרה החסידות לאפט אפשר ללמוד מהעובדה של הופעת הספר „כתר שם טוב” שהוקדש לבעש"ט. מחברו של הספר היה ר' אהרן הכהן מאפטא בן ר' צבי הירש הכהן, נדפס בשנת תקנ"ה. זהו אחד הספרים הראשונים המתארים את תורת הבעש"ט ואת מעשיו הטובים. מחברו של הספר היה בודאי אחד מתלמידיהם של גדולי החסידות. לספר צורפו „הסכמות” של גדולי הדור ההוא.

„היהודי הקדוש”: ר' יעקב יצחק מפשיסחא

עוד מילדותו יצא לו שם של אחד העילויים. הוא נשא לאשה בת אפט. צנוע ונחבא אל הכלים היה מטבעו ואיש לא ידע על גדולתו. הוא התגורר ברחוב „הצר” בחדרו של ר' לייבל הסנדלר. וזאת מספרים עליו:

כידוע היה מחסור במים באפט כי מקורותיה התת-קרקעיים היו עמוקים מאד. למקוה המקומית מהימים ההם לא היו הולכים בחודשי החורף כי קשה היה להסיקה. משום כך היו הכל נוסעים לעיר סמוכה, צ'מילוב או איוואנסק. את ר' יעקב יצחק לא היו רואים כשהוא נוסע לעיר סמוכה ולכן לא ידעו בני המקום מה לחשוב. עד שנודע להם לאחר זמן כי ר' יעקב יצחק טובל עצמו במקוה בעלת מאה המדרגות. בצאתו ממנה היה קופא מקור וכמעט שנשמתו היתה פורחת. למרות מה שמטבעו היה גברתן ופעם אף הניס בכוחו אכרים שהחלו בקטטה בפונדק של חותנו ובכך הגן עליו מפגיעתם. ליד המקוה היתה מאפיה, ובה, כרגיל, היו אופים לפנות בוקר. האופה היה רואה את „היהודי הקדוש” בצאתו מהמקוה והיה משיב את רוחו בקצת מים חמים. ר' יעקב יצחק היה מבקשו שלא יספר לאיש על בואו למקוה זו. פעם שאל אותו הרבי, במה יברכו, השיב האופה כי רצונו בלדים טובים. בירך אותו הרבי ואכן נולד לו, לאופה, בן שנודע אחר כך בשם הרבי מדרילוז.

ר' יעקב יצחק, „היהודי הקדוש” היה כידוע, נחבא אל הכלים. על התגלותו מספרים: כשהרבי מלובלין „החווה” עבר את אפט, ברחוב הנקרא „אונטער-גאס”, מקום שם התגורר „היהודי הקדוש”, התעכב „החווה” ולא רצה להמשיך בדרכו. „אני מרגיש כאן רוח עילאי של גן-העדן העליון” אמר. חיפשו ומצאו את ר' יעקב יצחק בעבודת ה' עד כלות הנפש. אז נהפך ר' יעקב יצחק לתלמידו הטוב ביותר של „החווה”. „היהודי הקדוש” נודע בעולם החסידות כיוצרה של הה-סידות הנבונה, שההולכים בדרכה היו תלמידו המובהק ר' בונם מפשיסחא וכן רבי קוצק, וארקה וגור — כל אחד לפי טעמו.

ר' אברהם יהושע השל — „אוהב ישראל”

משעלה על כס הרבנות של אפט ה„אוהב ישראל”, נהפכה אפט למרכז חשוב של החסידות. הוא, יחד עם המגיד מקו'ניץ ו„החווה” מלובלין, נהיו למנהיגי חסידות פולין. הוא היה

אחד מארבעת התלמידים שקיבלו את המנהיגות מידי ר' אלימלך מליז'נסק.

בחוגי החסידות מספרים:

לפני מותו מסר ר' אלימלך ארבעה מאיבריו העיקריים לארבעת תלמידיו החביבים: את עיניו נדב לרבי מלובלין, שהחל להתכנות „החווה” משום שחזה בעיניו הקדושות את המתרחש סביבו מילין רבים; למגיד מקו'ניץ — את לבו ומשום כך נתברך הלה בכוח התפילה; לר' מנדל מרימנוב — את מוחו; ואילו ל„אוהב ישראל” — את פיו. ואכן זכה לכינוי „לשון הזהב”.

מכל קצוות פולין נהרו אליו חסידים כי אהוב היה על כולם. אפט היתה חביבה עליו מאוד ואף כשעזב אותה וכיהן כאב"ד בערים אחרות, קראו לו „הרבי מאפטא”. הוא היה אומר: אפט היא רצועה של ארץ-ישראל והרחוב „הרחב” שבה היא ירושלים. „אפטא” היא בגימטריא 91, סיכום של השמות „אדני” (65) ו„יהוה” (26). משום כך קרויה העיר „אפטא”. הוא הקים את בית המדרש שקראוהו „בית המדרש של מעלה” כי היה בקומה ב'. הוא הקים עוד בתי מדרשות אך יותר מכולם אהב בית מדרש זה והיה אומר שהכל בו מרמז על דברים גדולים ונשגבים (13 הקורות — כנגד שלוש עשרה מידות, 4 חלונות — כנגד ארבע אותיות השם הקדוש וכו'). בעולם הרחב כונה בית מדרש זה „בית המדרש הקדוש של אפטא”.

ה מ ק ל

בבכל מקום קדוש השתדלו גם בבית המדרש שלו ה„סטרא אחרא” לקנות אחיזה במקום. „הם” (השדים) רגילים היו — כך מספרים — להפיל מעל ראשי החסידים את ה„שטריימלעך” שלהם ולעשות צרות צרורות אחרות. מה עשה ה„אוהב ישראל”? התקין ממוט של ברזל מקל עבה, וחרת עליו את האותיות „אברהם י”ה אב”ד דק”ק א”א”. מקל זה, שהיה כבד ורק ששה אנשים יחד יכלו לטלטל אותו, היה מפחיד את ה„סטרא אחרא” שחדלו לפגוע בחסידים. מספרים שבשעת אחת השריפות נשבר חלקו של המקל ומהמלה „אפטא” נשתיירה רק האות הראשונה א'.

הוא היה לא רק „אוהב ישראל” אלא גם „אוהב ארץ-ישראל”. כשנפטר במז'בוז' — מספרים — בא בחלום הלילה לחברה קדישא של צפת ואמר: צאו ללוות הרב מאפטא. למחרת נתגלה קבר חדש בצפת ליד קברות המקובלים הגדו-לים. כך מלווה אותו האגדה החסידית לארץ-ישראל שכה אהב בימי חייו.

מעשיו ואמרותיו של ה„אוהב ישראל” מסופרים ומצוטטים בהרבה ספרי חסידות. כאן הבאנו רק מקצת מן המקצת הנוגע לימים בהם שהה בעירנו.

ר' מאיר'ל

אחריו כיהן באפט ר' מאיר'ל. הוא היה מוכר כנציגו

של ה"חזוה" כי לא רצה לסטות מדרכו המקורית של ה"חזוה" מלובלין" כהוא זה. כידוע נתפלגו אז דרכי החסידות ור' מאיר'ל סבור היה שכל צדיק צריך לדאוג לכך שלחסידיהו תהיה פרנסה. דהיינו, יש לתת את הדעת על חיי החומר, בניגוד לנוסח פשיסחא שהתענינה רק בחיי הרוח. מתנגדו ר' בונם מפשיסחא היה אומר: ההבדל ביני לבין ר' מאיר'ל הלוי הוא בכך שאצלי העיקר הוא הלב ואילו הוא מחשיב את הכתפיים. הוא סבור שהצדיק חייב להיות בעל כתפיים חזקות וכך להשפיע לטובתם של החסידים. ואכן, מקובל היה ר' מאיר'ל על המוני העם שראו בו את נציגם.

גם בעיני השלטונות נחשב ר' מאיר'ל כנציגה של החסידות העממית. כשנגזרו גזירות שונות בפולין של אז ובהרבה מקומות עמדו לסגור את ה"שטיבלעך" של החסידים ולהנהיג תיקונים, הוכרזה תענית ציבור. ראש הקהל דאז של וורשה, שהיה מקורב לשלטונות, השתדל למען החסידים והשפיע על ראשי השלטון שאחד מפקידיו הבכירים יכיר מקרוב את החסידות. ואכן, שוגר פקיד גבוה אל ר' מאיר'ל על מנת להכיר אותו ואת דרך החסידות שלו.

ר' מאיר'ל השאיר על הפקיד השפעה עצומה הן בהדרת הפנים והן בתפילותיו הלבביות.

זקני אפט סיפרו על ר' מאיר'ל שהיה אדם יפה מאוד, ובעברו ברחוב היו הגויים נבהלים וכורעים לפניו. הוא הצטיין גם בכוח הנגינה והשאיר אחריו נוסח-תפילה מיוחד לימים הנוראים. נגינותיו התפשטו בעולם כולו. נעימותו הלבביות לתפילות "על כולם", "אין קיצבה לשנותיך" וכו' נשתמרו עד הזמן האחרון וחסידים ותיקים היו אומרים שכל המאזין לנגינותיו של ר' מאיר'ל נדמה היה לו כי הוא נמצא בבית המקדש שעה שהלויים שרים בכל כלי השיר.

לפני מותו מסר למקורביו כי כל מי שיבוא לקברו, יוושע. ואכן, ביום כ"ה בתמוז, יום מותו של ר' מאיר'ל, היו אלפים חסידים מתכנסים ליד קברו כדי להתפלל, מי לפרנסה ומי לשידוך הגון לבתו וכו'. היו אלה ימים של התכנסויות המוניות. יהודים ממרחקים, ואף מעיירות גליציה, היו מגיעים למקום. הררים של "קוויטלעך" היו נמצאים בתוך ה"אוהל" שלו. וכפי שר' מענדיל נאמן הי"ד סיפר — היה ר' מאיר'ל קם כל לילה וקורא את כל ה"קוויטלעך" ואח"כ משתדל אצל הקדוש ברוך הוא שיחדלו צרות בישראל.

ר' פנחס'ל

לאחר מות ר' מאיר'ל היה ר' פנחס'ל בנו לאב"ד באפט. עליו ידוע אך מעט כי נפטר זמן קצר לאחר פטירת אביו. ידוע עליו שגדולי הדור המשיכו לנסוע אליו וכי עוד בימי חייו אביו הוסמך לרב.

רבי יעקב

אחרי מות ר' פנחס'ל עלה על כסא הרבנות ר' יעקב,

או כפי שקראוהו "ר' יעקעלע אפטער". הוא נשא לאשה את נכדתו של ר' מאיר'ל.

חסידים מספרים שהרבי מריז'ין היה ממצדדיו הגדולים ואמר עליו טובות. הוא הקים בית מדרש שנקרא על שמו והצטיין בדבקות רבה בתפלותיו, והמשיך בדרכו של ר' מאיר'ל. אפט הוסיפה להיות מרכז של החסידות נוסח ר' מאיר'ל אם כי היו באפט חסידים שהיו נוסעים לפשיסחא ולקוצק.

מספרים שפעם עבר הרבי מקוצק את אפט. זרקו אחריו חסידים ממתנגדיו אבנים ואחת האבנים פגעה בכרכרתו. התייצב הקוצקאי, הרים את גבותיו העבותות ואמר: "אפט, אפט! עיר עתיקה מאוד! עיר עתיקה מאוד!". כלילה ההוא פרצה שריפה וכל אפט עלתה באש. משום כך קראו לשריפה זו "השריפה הקוצקאית".

ר' שמואל מגיד

באפט כיהן כמגיד ר' שמואל מגיד, מחבר הספר "תורת שמואל". עליו מספרים כי פעם, בהיותו בשליחות רבו המגיד מקוויניץ אצל ה"חזוה" מלובלין ביקשו ה"חזוה" לשבת לידו. בהיותו תלמיד נאמן של המגיד מקוויניץ סירב לשבת. אמר לו ה"חזוה": שבה עמדי. ראשי תיבות של ש"ה הם שמואל בן הינדא. רק אז נאות לשבת. הוא נחשב הן כתלמידו של המגיד מקוויניץ והן כתלמידו של ה"חזוה" מלובלין. יהודי אפט היו באים לקברו בעת צרה.

✱

יעקב רייפמן

באפט, עיר החסידים והגאונים, היו גם משכילים. אחד מהם היה המלומד ר' יעקב רייפמן. עוד בהיותו בחור צעיר נמנה עם חוג של משכילים, שממנו יצא גם גבריאל יהודה ליכטנפלד, חותנו של י. ל. פרץ. הוא נחשב בדורו כמלומד גדול וספרו "תולדות הרו"ה" (ר' זרחיה הלוי) זכה לתהילות ותשבחות. הוא גם זכה לגביע כסף מיד משה מונטיפיורי כהוקרה על תרומתו למדע (בסך הכל העניק משה מונטיפיורי שני גביעים כאלה). הוא השאיר עזבון מדעי בצורת כתבי יד אחדים, אולם בנו, שהיה חסיד קנאי, שרף אותם כי לא היו, לדעתו, תואמים את רוח החסידות של הימים ההם.

גבריאל יהודה ליכטנפלד

נולד בשנת 1811. היה אחד מגדולי המשכילים בדורו. מעובדי "הצפירה", "השחר" וכתבי-עת אחרים. הוא פירסם בין השאר, ספר בשם "צפנת פענח" בו הוא מתפלמס עם חסידות סלוניםסקי בבעיות מתימטיות. י. ל. פרץ, חתנו, שאב ממנו הרבה חומר וסיפורי המעשיות ששמע ממנו שימשו לו חומר להרבה מסיפוריו הנודעים.

ג. י. ליכטנפלד מת בוורשה בשנת 1887, כשהוא נשכח ועוזב. נחום סוקולוב שהיה ממעריציו והליל אותו בכתביו,

אפט און די אנטשטיינג פון חסידות

ר' משה לייב מפאסוב ז"ל

דער ערשטער, וואס האט איינגענומען אפט מיט חסידות איז געווען ר' משה לייב מפאסוב ז"ל, כאטש אין די ארומיקע שטעט נעבן אפט זענען שוין געווען רבנים תלמידי בעל-שם, ווי ר' עזריאל מייזליש אב"ד אין אסטראוועז און זיין ברודער ר' יצחק מייזליש רב אין צויזמיר (סאנדאמיר), וואס זענען געווען פון די גרעסטע תלמידים פון מעזריטשער מגיד. ר' עזריאל מייזליש איז באקאנט מיט זיינע ספרים „עץ הדעת טוב“, „תפארת עזריאל“, „כרם שלמה“, ער איז געווען א גרויסער מיוחס, אן אייניקל פון רמ"א, ב"ח, און פון מהר"ם פון לובלין. דאך אין אפט זעלבסט איז דעמאלט געווען אב"ד ר' ארי' לייביש חריף ז"ל, וואס איז געווען א קעגנער פון חסידות און ער האט נישט דערלאזט, אז דאס חסידות זאל זיך פארשפרייטן. ער איז געווען אין חדר פון ר' יצחק הלוי, אב"ד פון קראקא, וואס איז געווען דער יעניגער, וואס האט מחירים געווען אין קראקא די חסידים, וואס האבן זיך גרופירט ארום ר' קלנימוס קלמן מקראקא (בעל מאור ושמש) און כאטש אפט האט שוין דעמאלט פון זיך ארויסגעגעבן אזא גדול ווי דער „קאזשעניצער מגיד“, וואס זיין נאמען האט שוין אנגעהויבן צו שיינען איבער גאנץ פוילן, אבער אין אפט גופא האט נאך דאס חסידות נישט געהאט קיין דריטן-הרגל, ווייל די אפטער לומדים צוזאמען מיט זייער רב ר'

הביע צערו על שאדם כמוהו עבר מן העולם מבלי שיכירו בו כראוי.

יהודי אפט באמריקה

לפני פחות ממאתיים שנה כבר נזכר אחד בשם ר' משה ב"ר דוד אשכנזי, בעל תואר דוקטור ומקובל מאפט. ההיסטוריון הנוצרי הכומר עזרא סטאילס, שחי בשנות השמונים של המאה השמונה-עשרה, כותב ביומנו, בין השאר: „היום, ה-9 בנובמבר 1772 ביקרתי רב מלומד, תוארו דוקטור. שמו ר' משה, בנו של דוד אשכנזי מפולין הקטנה, מבית הכנסת הקדוש של אפטא.“

להלן הוא כותב:

„בו ביום ביקר אצלי הרב מאפטא, בלווית יצחק טורא, ואנו ניהלנו ויכוח ממושך בדבר הזוהר והספרות הרבנית.“ מקטעים אלה של היומן מסתבר שכבר אז היגרו יהודים מאפטא לאמריקה ושבית הכנסת של אפטא נקרא „הקדוש“, ושהיו כבר מצויים בעירנו אנשים, אשר נוסף על התואר רב, זכו גם לתואר „דוקטור“. מי היה ר' משה הנ"ל אין אנו יודעים לבטח. ייתכן שבזמנו היה רב בית הכנסת האפטאי.

לייביש חריף, וואס איז דעמאלט געווען פון די גרעסטע גאונים פון פוילן, האבן געהאלטן, אז מען דארף נאך לערנען תורה און נישט צוגעלאזט קיין נייע שטרעמונגען. מיטן אריינקומען פון דעם הארציקן אוהב ישראל, ר' משה לייב מפאסוב, איז גאנץ אפט געווארן איבערגעקערט צום חסידות. וועגן זיין ערשטן אריינקום קיין אפט דערצעלט די חסידישע אגדה אזוי: נאך זיין רבי, ר' שמעלקא מניקלש-בורגס פטירה, איז ר' משה לייב געפארן זיך באזעצן אין אפט ווייל אין אפט געפינען זיך הייליקע נשמות, וואס מען דארף זיי ווייזן די לייטער, דעם „סולם“, וואס דער בעל שם טוב האט אראפגעבראכט אויף דעם עולם, מען דארף זיי ווייזן דעם דרך החסידות, אז זיי זאלן קאנען קלעטערן און דער-גרייכן די הויכע הימלען.

אריינקומענדיק קיין אפט — דערציילט ווייטער די חסידישע אגדה — האט ער געטראפן פארן מחותנים מיט א חתן אויף א חתונה, זייער ארעם אנגעטאן, אין זייער פנים האט מען געקאנט זען זייער דערשלאגנדיק און ארעמקייט. וואס האט ר' משה לייב געטאן? ער האט גענומען זיינע שענסטע מליבושים און זיין געלט און האט זיי געגעבן, אויפגעזעצט זיך אויף זייער וואגן און היידא. געפארן אלס מחותן מיט א שיינענדיק פנים וואס גאט האט אים צוגעשיקט אזא גרויסע מצווה, ווי משמח זיין חתן וכלה און זינגענדיק און פריילעך אריינגעקומען מיט די מחותנים קיין אפט ביז צו דעם הויז פון דער כלה. דארט האט געווינט ישראל יצחק, דער משמש, וואס זיין טאכטער איז געווען די כלה, אבער קיין אנצייכעניש פון א חתונה איז נישט געווען.

ר' משה לייב האט נישט לאנג געקלערט, צוזאמענגע-שאפט אלץ, וואס מען דארף אויף די חתונה, אויסגעקליידט די כלה און געמאכט פריילעך דעם עולם, מיט זיין שיינער גנינה און מיט טענק, געזאגט בדחנות. ווען די מענטשן פון אפט האבן דאס געזען, האבן זיי אויך צוגעהאלפן משמח זיין חתן וכלה און עס איז געווארן א חתונה, וואס זעלטן ווען אפט האט דאס געזען. ר' לייביש חריף, דער רב פון דער שטאט האט געגעבן חופה וקידושין, ער איז אויך געבליבן אויף דער גאנצער חתונה. אזוי ווי די אפטער כליזמרים האבן דאס געזען, זענען זיי געלאפן אהיים און געברענגט זייערע כליזמרים. משוררים און כליזמרים זענען געווען אין אפט, וואס האבן געשט איבער גאנץ פוילן, ווי עס איז נאך געווען א רייכע חתונה, האט מען זיי גענומען. די שטאט אפט האט שטענדיק געהאט די בעסטע בעלי-מנגנים, ווען זיי האבן גענומען זייערע כלים אין די הענט, אנהויבנדיק צו שפילן א פריילעכס, האבן זיך אלע פיס געהויבן צום טאנצן. ווען זיי האבן גענומען אויפצושפילן פאר חתן-כלה, א טרויער-

ריקס, האבן זיך געגאסן טרערן ווי וואסער און די מעלאדיעס האבן פארפירט הויך, הויך אין די עולמות העליונים. דעם אויפדערנאכט האבן זיי געשפילט אן אויסנאם, זיי האבן גע-שפילט און ר' משה לייב האט געטאנצט. די הימלישע מע-לאדיעס האבן זיך געצויגן. די פידלען האבן געשפילט און ארויסגעגעבן פון זיך אַזעלכע טענער, וואָס מענטשן האָבן נאָך נישט אַזעלכעס געהערט.

אַזוי טאַנצנדיק איז ר' משה לייב צוגעגאַנגען צו די כלי-זמרים און געזאָגט: איך וויל, אַז איר זאָלט מיך באַ-גלייטן אויף "יענער וועלט", מיט דעם זעלבן ניגון... און די זאך איז אין גאַנצן פאַרגעסן געוואָרן. באלד נאָך דעם האָט אַפילו ר' לייביש חריף דער גרויסער מתנגד מיט אים שלום געמאַכט און האָט אים געהייסן אַנטאָן גרויס כבוד. אָבער ר' משה לייב האָט נישט באַדאַרפט קיין כבוד; ווער כבוד, וואָס כבוד, נאָך וואָס דאַרף דאָס אַ בשר ודם. ר' משה לייב האָט זיך אָנגעהויבן צו חבֿרן מיט פשוטע מענטשן, אַממיינסטן אַרעמע לייט, יתומים, אַלמנות, אַלע אין דער פרי, איז ער געגאַנגען צו זיינע חברים, געהאַלפֿן, דעם מיט געלט, דעם מיט אַ גוט וואָרט און זאָגאַר מיט אייגענע הענט געוואָשן די קראַנקע, די אַלטע מענטשן. געמאַכט אַ פייער אין אויוון פאַר די שוואַכע מענטשן און נאָך אַזעלכע זאַכן, ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז "מצווה בו יותר מבשליחו". ער איז שטענדיק אַרומגעפאַרן, געזאַמלט געלט פאַר פֿדיון שבויים, וואָס אין יענער צייט האָט מען דאָס שטאַרק באַדאַרפֿן. די זקנים פון אַפט פלעגן דערציילן, אַז ער פלעגט אַרומגיין ווען עס איז געווען אַ מאַרקטאָג אין אַפט מיט אַן עמער וואָסער, פלעגט געבן צו טרינקען די בהמות, ווייל דעמאָלט האָבן די בעלי-בתים נישט אַכטונג געגעבן אויף די בהמות, וואָס זענען געשטאַנען צו פאַרקויפֿן און ר' משה לייב האָט נישט געקאָנט פאַרנעמען דעם צער פון די בעלי-חיים. נאָך פלעגן די זקנים דערציילן: ווי באַווסט איז ר' משה לייב געווען אַן אַפטער איידעם. און ווי דער שטייגער טרעפט זיך ביי אַזעלכע מענטשן, אַז דאָס ווייב לאָזט אויס איר גאַנצן כּעס אויף איר מאַן. איין מאל האָט פאַסירט ווען זי האָט זיך אָנגעהויבן צו קריגן מיט אים. ר' משה לייב ענטפערט נישט קיין וואָרט. ווערט זי נאָך מער אין כּעס, אַזוי ווייט אַז זי האָט געוואָלט אים שלאָגן. ווי באַווסט איז ר' משה לייב געווען זייער אַ הויכער מענטש, דאַקעגן זיין ווייב איז געווען אַ קליינע. ר' משה לייב, דערזענדיק אַז זיין ווייב וויל אים אַנדראַפען דאָס פנים, אָבער זי קאָן נישט דערלאָנגען מיט אירע קורצע הענט, כאַפט ער אַ בענקעלע, שטעלט עס זיין ווייב אונטער אירע פוס. ער האָט נישט געקאָנט צווען איר צער. זי קאָן נעבעך נישט דערלאָנגען זיין פנים... פון אים האָט דער באַווסטער שרייבער י. ל. פרק, וועלכער האָט אַ געוויסע צייט געלעבט אין אַפט (ער איז געווען אַן אפטער איידעם). געשעפט זיינע מעשיות וועגן חסידות ווי די מעשה "אויב נישט העכער", ווי ר' משה לייב איז פאַרשוונדן אין דער נאַכט פון סליחות און זיינע חסידים האָבן געמיינט, אַז

דער רבי גייט דעמאָלט אין הימל. דערווייל איז ר' משה לייב געגאַנגען אין וואָלד, פאַרשטעלט זיך פאַר אַ פויער און געברענגט האָלץ פאַר אַן אַרעמע יולדת, געברענגט דאָס בינטל האָלץ אויף זיינע פלייצעס, אַליין געמאַכט פייער. ביים אריינלייגן דאָס האָלץ אין פייער, האָט ער געזאָגט די פיוטים פון סליחות. ר' צבי הירש מזידשוויב פלעגט זאָגן: מען מיינט אַז ער איז געגאַנגען צו מלאכים ושרפים. ניין! ער האָט די מלאכים ושרפים אַראָפּגעבראַכט אויף דער וועלט און זיי האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע סליחות.

אַמאל יום כיפור ביינאַכט צו "כל נדרי", דער עולם וואָרט אויף ר' משה לייב צו זאָגן "כל נדרי" און ער איז נישטאַ. איז מען געלאָפֿן אים זוכן. האָט מען אים געטראָפֿן זיצנדיק אין אַ שטוב און באַרוהיקן אַ קינד, וואָס האָט געוויינט. ווייל גייענדיק צו "כל נדרי" האָט ער געהערט אַ קליין קינד וויינען. האָט ער פאַרשטאַנען, אַז די מאַמע איז געלאָפֿן הערן "כל נדרי" און איבערגעלאָזט דאָס קינד אליין. ר' משה לייב לאָזט שטיין דעם גאַנצן עולם, לויפט אריין צו דעם קינד און מיט דעם ניגון פון "כל נדרי" פאַרשפילט ער דאָס קינד, אַז עס זאָל נישט וויינען. פון אים האָט טאַקע י. ל. פרק געשעפט די ווונדערלעכע מעשיות פון חסידות, וועלכע ער האָט אַזוי ווונדערלעך באַשריבן. דאַרט אין אַפט, האָט ר' משה לייב געטראָפֿן ר' יעקב יצחק היהודי ז"ל, גערופן שפּעטער מיטן נאָמען "יוד הקדוש", וועלכער איז געווען פון די גרעסטע תלמידים פון ר' לייביש חריף און זענען געוואָרן ביידע חברים. ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט באַווינקט דעם גאָנצן יונגערמאַן, אַז ער זאָל גיין אויפֿן דרך החסידות, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן פון די גרעסטע פּוילישע מנהיגים פון חסידות.

די חסידישע אגדה דערציילט: מיט יאָרן שפּעטער ווען ר' משה לייב האָט שוין געוויינט אין סאַסוב, דאָס איז געווען אין חודש שבט אין יאָר תקס"ח, איז געווען אין סאַסוב אַ רייכע חתונה און מער האָט געברענגט די אַפטער כלי-זמרים זיי זאָלן שפילן אויף דער חתונה, ווייל ווי שוין באַווסט, האָבן זיי געשטאַ איבער גאַנץ פוילן. דעם טאָג האָט ר' משה לייב געפילט אַז זיינע כוחות לאָזן זיך אויס, האָט ער גערופן די מחותנים און ער האָט צו זיי געזאָגט: איך בין אויף אייך גוזר, אַז איר זאָלט נישט פאַרשטערן אייער חתונה צוליב מיר! פרייט אייך און דערפרייט מיך אויך! און זיין נשמה איז אויסגעגאַנגען בשמחה. ווען די אַפטער כליזמרים זענען געקומען קיין סאַסוב, האָבן זיי געטראָפֿן די גאַנצע שטאָט אין טרויער, האָבן זיי זיך געפרעגט וואָס דאָס איז? האָט מען זיי געזאָגט, אַז אַ גרויסער צדיק מיטן נאָמען ר' משה לייב איז נפטר געוואָרן. רעדנדיק האָבן זיי זיך דערמאָנט פון ר' משה לייב ווען ער איז נאָך געווען אין אַפט און די גאַנצע מעשה פון דער אַרעמער חתונה ווען ר' משה לייב האָט צו זיי געזאָגט, אַז זיי זאָלן אים פירן מיט דעם זעלבן ניגון אויף יענער וועלט. אויך דער ניגון, וואָס זיי האָבן שוין לאַנג געהאַט פאַרגעסן, איז זיי איצט געקומען

אויפן זכרון. באלד האט מען געזעצט א בית-דין און די מחותנים פון סאסוב האבן דערציילט אז ער האט זיי אויך געזאגט פאר זיין פטירה, אז זיי זאלן אים דערפרייען. האבן שוין איצט אלע פארשטאנען, וואס ער האט געמיינט. און דאס בית-דין האט מתיר געווען אז מען זאל שפילן נעבן זיין פרישן קבר.

די אפטער כלי-זמרים האבן זיך ארומגעשטעלט ארום זיין קבר און האבן געשפילט דעם זעלבן ניגון, וואס מען האט געשפילט אויף דער אפטער ארעמער חתונה ביי ר' ישראל יצחק דעם משמש. אזוי האט מען אים באגלייט דעם לעצטן וועג. דערנאך האט גאנץ קהל געזאגט „קדיש“ און אלע מלאכים ושרפים האבן אים באגלייט און געזאגט אמן. אין אפט אין שטאטישן בית-מדרש איז געשטאנען א טיש, אויף וועלכן עס זענען געווען אויסגעריבן צוויי לעכער. האבן די זקנים אנגעוויזן אז אויף דעם ארט איז שטענדיק געזיצן ר' משה לייב מסאסוב און געלערנט און מיט זיינע צוויי עלבויגן האט ער געמאכט די לעכער. איך געדענק ווען דער בעלזער רבי ז"ל איז געווען אין אפט, האט מען אים געוויזן דעם טיש, וואס איז נאך געשטאנען אין בית מדרש און ער האט זיך אנדערגעזעצט אויף דעם זעלבן ארט ווי ר' משה לייב ז"ל און געזיצן.

ר' אהרן הכהן מחבר „כתר-שם-טוב“ ז"ל

ווי ווייט חסידות האט שוין געהאט אנהענגער דורך דעם, וואס ר' משה לייב מסאסוב האט באווינקט די אפטער מענטשן קאן מען זען אין דעם, וואס דאס ערשטע ספר וואס איז ארויסגעגעבן געווארן איז געווינדמעט אינגאנצן דעם בעל-שם-טוב ז"ל. דאס בוך איז ארויסגעגעבן געווארן פון אן אפטער מיטן נאמען ר' אהרן הכהן מאפטא בן ר' צבי הירש הכהן. דאס איז דאס וויכטיקסטע ספר „כתר-שם-טוב“ נדפס בשנת תקנ"ה. דאס איז פון די ערשטע וויכטיקע ספרים, וואס האט באשריבן דעם בעל-שם-טוב תורה און מעשיות. מען קאן זען פון די הסכמות פון אזעלכע גדולים, ווי ר' מנחם מענדל מליסקא ז"ל, ר' שלמה מקארלין און ר' אברהם משה מפרעשעווארסק זכר כולם לברכה. דער מחבר ר' אהרן הכהן האט געמוזט זיין איינער פון די גרויסע תלמידים פון די גדולי החסידות, וואס האט געוואוסט זייער פיל וועגן חסידישע מנהיגים און זייערע גרויסע דרכים. דער צווייטער, וואס האט געלעבט אין יענער צייט אין אפט איז געווען ר' יעקב יצחק מפיסחא, דער „יוד הקדוש“ ז"ל.

דער יוד הקדוש

ווי שוין אויבן דערמאנט, איז איינער פון די גרעסטע תלמידים פון ר' לייביש חריף, דער דעמאלסדיקער אפטער אב"ד געווען ר' יעקב יצחק מפיסחא, וועלכער איז באקאנט אין דער גאנצער חסידישער וועלט מיטן נאמען „יוד הקדוש“. שוין יונגערהייט איז ער געווען איינער פון די גרעסטע עילויים מיט זיין שארפן קאפ אין לערנען. ער איז געווארן

אן אפטער איידעם און געווינט אויף דער אונטער-גאס, קעגנאיבער דעם נייעם בית מדרש, לויט ווי עס האבן דער-ציילט די זקנים פון אפט. ער איז געווען א נסתר און קיינער האט נישט געוואוסט פון זיין גרויסקייט. אויף דער שמאלער גאס, אונטן ביי לייבל שוסטער אויפן הויף, נעבן חיים איציקס רעסטאראן, איז געווען א טיפער ברונעם. ווען מען האט אריינגעקוקט האט זיך געשווינדלט פאר די אויגן. אט אויף דעם ארט איז אמאל געווען א מקווה, וואס האט געהאט ביז א הונדערט טרעפ.

ווי עס איז באקאנט, איז אין אפט פון שטענדיק אן געווען שווער מיט וואסער, ווייל די אונטערערדישע קוואלן ליגן זייער טיף. די אמאליקע אפטער יידן האבן נישט געוואלט נוצן קיין מקוה פון מיי-גשמים, וואס מען האט גענוצט אין אונדזערע צייטן, נאר פון ריינע קוואלן-וואסער. ווינטער צייט איז קיינער נישט געגאנגען אין דער מקווה, ווייל עס איז געווען שווער צו באהייצן און אפילו זומער זענען די אפטער מענטשן געפארן אין א נאנטער שטאט, ווי טשמעליוו אדער אייוואנסק און זענען געגאנגען דארט אין מקווה. אבער ר' יעקב יצחק האט מען קיינמאל נישט געזען פארן אין שטאט אריין. האט מען נישט געוואוסט וואס צו קלערן. אין א צייט שפעטער איז מען געווארן געווארן, אז אט איז דער מקווה מיט די הונדערט טרעפ איז דער „יוד הקדוש“ געגאנגען זיך טובלן אלע אינדערפרי. ארויפקומענדיק, איז ער געווען שטארק געפרוירן און פארמאטערט, אז קוים די נשמה האט זיך אין אים געהאלטן, כאטש ער איז געווען א גברן, וואס האט אמאל פונאנדערגעיאגט די פויערים, בעת א געשלעג, וואס איז אויסגעבראכן אין זיין שווערס שענק און האט דערמיט באשיצט זיין שווער.

נעבן דער מקווה איז געווען א בעקעריי, ווו מ'האט, ווי דער שטייגער, געבאקן פארטאג, ווען עס איז נאך געווען פינצטער. דער בעקער האט דאס באמערקט און אלע אינדער-פרי, ווען דער „יוד הקדוש“ איז ארויפגעקומען פון דער מקווה, פלעגט ער אים דערווארעמען מיט ווארעם וואסער און אים צוריקברענגען דאס חיות. דער „יוד הקדוש“ פלעגט אים בעטן, אז ער זאל קיינעם נישט דערציילן דערפון און אים געפרעגט, וואס פארא ברכה ער וויל פון אים. האט ער געזאגט, אז ער וויל האבן גוטע קינדער. האט ער אים דאס געוואנטשן. און דער בעקער האט געהאט א זון, וואס איז געווארן שפעטער באקאנט מיטן נאמען דרילזשער רבי, ווייל ער האט געווינט אין דרילזש. ער איז געווען א תלמיד אין נסתר פון ר' משה לייב מסאסוב. פון זיין גרויסקייט האט קיינער נישט געוואוסט, ווייל ער איז געווען שטארק באהאלטן פון מענטשן. די זקנים פלעגן דערציילן וויאזוי דער „יוד הקדוש“ איז נתגלה געווארן: איין מאל איז דער רבי פון לובלין דער „חווה“, אדורכגעפארן די שטאט אפט. דורכגייענדיק די אונטער-גאס, דארט ווי דער „יוד הקדוש“ האט געווינט, האט ער זיך אפגעשטעלט און נישט געוואלט ווייטער גיין. „איך שפיר דא א טייערן ריח פון

גן עדן העליון, האט ער געזאגט. ביז מען איז אריינגעגאנגען און מען האט געזען דעם „יוד הקדוש“ ביי זיין עבודת ה' ביז כלות הנפש. פון דעמאלט אן איז דער „יוד הקדוש“ געווארן זיין באליבסטער תלמיד. וועגן דעם „יוד הקדוש“ איז שוין פיל געשריבן געווארן און איז גוט באקאנט אויף דער וועלט פון חסידות, אלס שעפער פונעם קלוגן חסידות, וואס זיין באליבטער תלמיד, דער רבי ר' בונם פון פשיסחה און קאצק, ווארקא, און גור האבן ממשיך געווען יעדער אויף זיין שטייגער.

נאך אים איז געקומען קיין אפט איינער, וואס האט בארימט געמאכט אפט אויף דער גאנצער יידישער וועלט און וועלכער איז דארט געווארן אב"ד. און דאס איז דער גרויסער צדיק:

דער „אוהב ישראל“ ר' אברהם יהושע העשיל ז"ל

מיט איבערגעגעבן דאס אפטער רבנות דורכן „אוהב ישראל“, איז אפט געווארן א צענטער פון חסידות. ער, צוזאמען מיטן קאזשעניצער מגיד און דער „חווה“ פון לובלין, זענען געווען די מנהיגים פון פוילישן חסידות. ער איז געווען איינער פון די פיר גרעסטע תלמידים, וואס האבן איבערגע- נומען די מנהיגות פון חסידות נאכן רבין ר' אלימלך פון ליזשענסק.

אין די חסידישע סיפורי מעשיות ווערט דערציילט: איידער דער רבי ר' אלימלך איז נפטר געווארן, האט ער אוועקגעגעבן זיינע פיר וויכטיקע אברים זיינע פיר באליבטע תלמידים. דעם רבין פון לובלין האט ער געגעבן זיינע אויגן, דעריבער הייסט ער דער „חווה“, ווייל ער האט געזען מיט זיינע הייליקע אויגן וואס טוט זיך ארום אים אויף הונדערטער מיילן. דעם קאזשעניצער מגיד — זיין הארץ, דעריבער האט ער געהאט אזא כוח התפילה. ר' מענדעלע רימאנאווער — זיין מוח, און דעם „אוהב ישראל“ זיין מויל. און די וועלט האט אים טאקע גערופן דאס גאלדענע מויל „לשון הזהב“. וועגן דעם ווערן דערציילט פארשידענע ווונדערלעכע זאכן אין די חסידישע ספרים. פון אלע זייטן פוילן פלעגן חסידים קומען קיין אפט צום „אוהב ישראל“, ווייל ער איז געווען שטארק באליבט אין אפט און אויך די שטאט אפט איז געווען באליבט ביי אים. אפילו נאכהער, ווען ער איז אוועק פון אפט און איז געווארן אב"ד אין אנדערע שטעט, ווי אין יאסי, און צום סוף אין מעזשיבעזש, האט ער זיך געהייסן רופן נאך אפטער רב. און אזוי הייסט ער ביי דער וועלט. ער פלעגט זאגן גאר גרויסע זאכן אויף אפט: אפט איז א רצועה פון ארץ ישראל און די ברייטע גאס איז ירושלים. אפטא באטרעפט בגימטריא 91, גלייך ווי די צוויי שמות פון גאט (אדני — 65 און יהוה — 26). דעריבער ווערט אפט אנגערופן אין די ספרים „אפטא“. ער האט אויפגעשטעלט אן אייגן בית-מדרש, וועלכן מען פלעגט אין אפט רופן דאס מעזשי- בעזשער בית-מדרש, אדער אויבן בית-מדרש, ווייל עס איז געווען אויפן צווייטן שטאק. אויך וועגן דעם בית-מדרש

פלעגט ער זאגן ווונדערלעכע זאכן. ער האט געשטעלט דריי בתי-מדרשים, אבער דאס אפטער בית-מדרש האט ער ליב געהאט מער פון אלע. ער האט געזאגט, אז יעדער זאך אין דעם בית-מדרש איז מרמז אויף גאר גרויסע זאכן, ווי למשל, די 13 בעלקעס קעגן די שלוש עשרה מידות, די 4 פענצטער, קעגן 4 אותיות פונעם שם-הקדוש און אזוי ווייטער. אויף דער וועלט פלעגט מען עס רופן דאס הייליקע אפטער בית-מדרש.

דער שטעקן

אזוי ווי אויף א מקום-קדוש, אויף איין ארט, וואס איז זייער הייליק, וויל האבן אן אחיזה, אויך דער אנדערער צד, די „סטרא-אחרא“, פלעגט מען דערציילן, אז „יענע לייט“ פלעגן אראפּווארפן די שטריימלן פון די חסידים קעפ און נאך אזעלכע זאכן, ווען זיי פלעגן ארויפגיין אויף די טרעפ צום בית-מדרש. דעריבער האט דער „אוהב ישראל“, ר' אברהם יהושע העשיל, געהייסן אויסגיין א שטאבע איין מיט זיין נאמען און ארויפלייגן אויפן בידעם. דער שטעקן האט אזוי אויסגעזען: **אברהם י"ה אב"ד דק"ק א'.** עס איז געווען א שווערע שטאבע איין. מען האט באדארפט ביז 6 מענטשן מען זאל דאס אויפהייבן. מען האט געזאגט אז ביי א שריפה איז ער איינגעבראכן געווארן און פון דעם ווארט **אפטא** איז געבליבן בלויז דער אלף. ער איז געליגן אויפן בידעם. ווען עס פלעגט קומען אן אדם חשוב, פלעגן די בחורים אים אראפנעמען צו ווייזן. פון דעמאלט אן האבן „יענע לייט“ אויפגעהערט צו טשעפען און זענען פארשוונדן...

אוהב ישראל וארץ ישראל

זיין ווינונג איז געווען נעבן בית-מדרש. ער האט געהאט א טיר פון זיין ווינונג צום בית-מדרש אויף דער מעריב זייט פונעם בית-מדרש און אויך א יערלעכע סוכה, וועגן וועלכע די חסידישע מעשיות האבן דערציילט ווונדער. סוכות פלעגן דארט אריינקומען די ז' רועים און אליהו-הנביא. פאקטיש איז טאקע דאס אויבן בית-מדרש פון שטענדיק אן ביז דער לעצטער צייט געווען אן ארט, וואס איז פול מיט תורה. מען פלעגט דארט לערנען טאג און נאכט. די רבנים, וועלכע פלעגן באזוכן דאס אפטער מעזשיבעזשער בית-מדרש, פלעגן טאקע זאגן, אז מען שפירט דא א פריילעכקייט און א קדושה. אזוי האבן אויך געזאגט די חסידים, וואס פלעגן לערנען אין בית-מדרש. דארט האבן זיך געפונען יידן פון אלע טיילן פון דער געזעלשאפט און פון אלע פארטייען. דער „אוהב ישראל“ איז געווען נישט בלויז א אוהב ישראל, נאך אויך א אוהב ארץ ישראל.

בעת דער „אוהב ישראל“ איז נפטר געווארן אין מעזשי- בעזש, איז ער געקומען צו חלום צו דער חברה קדישא אין צפת און געזאגט: „צאו ללוות הרב מאפטא“. צומארגנס האבן זיי געזען א פריש קבר נעבן די קברים פון אלע

מקובלים. דאָס איז געווען די זעלבע נאכט ווען ער איז נפטר געוואָרן אין מעזשיבעזש. אזוי האָט די חסידישע אגדה אים באַגלייט קיין ארץ ישראל, וועלכע ער האָט אזוי ליב געהאַט בחייו. אין אָפּט איז אויך געקומען צו קבורה דעם „אוהב ישראל“ פאָטער. וואַרשיינלעך איז ער אויף דער עלטער געקומען צו זיין זון, דעם אָפּטער רב, און איז דאָרט נפטר געוואָרן. איך געדענק, אז עס איז געווען אַ גרויסע מצבה מיט אַ גרויסע זעלטענע אויפשריפט.

מער וועגן „אוהב ישראל“, וואָס איז שפעטער געווען דער זקן פון אַלע רביים און זיין ראָל, וואָס ער האָט געשפילט אין חסידות, קאָן מען געפינען אין אַלע חסידישע ספרים; איך ברענג נאָר דאָס, וואָס האָט אַ שייכות מיט אונדזער שטאַט אָפּט. נאָך דעם „אוהב ישראל“ האָט מען אויפגענומען דעם רבי ר' מאירל („אור לשמים“) ז"ל אַלס אָפּטער אב"ד.

ר' מאירל

ווען עס איז געקומען די צייט ווען דער רבי ר' מאירל האָט באַדאַרפט איבערנעמען דאָס אָפּטער רבנות, האָט דער „אוהב ישראל“ געזאָגט: „אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימה“, אים איבערגעגעבן זיין בית-מדרש און זיין וווינונג, אַלס זיין געטרייער יורש און תלמיד און איז געוואָרן רב אין יאַסי (רומעניע). דער רבי ר' מאירל איז געווען אַ תלמיד פונעם „כתר כהונה“, וואָס איז געווען אַ זון פון ר' דב בעריש כ"ץ, וועלכער איז געווען מגיד און דיין אין אָפּט. דער „כתר כהונה“ האָט זייער שטאַרק געהאַלטן פונעם רבי ר' מאירל. דאָס קאָן מען זען פון דער צוואה, וואָס דער „כתר כהונה“ האָט איבערגעלאָזט בזו הלשון:

„לתלמידי ידידי הרבני המופלג החסיד מו"ה מאיר סגל נ"י מסטאבניץ יותן שמונה עשר זהב פויליש נפשי בשאלתי הלא ידוע לר' מע"כ מגודל ידיעת התורה כל תורתו למד ממני וברא מזכה אביו, וכמוהו שתלמיד הגון מזכה לרבו. זכרוני שיעלה לפניו לזכות נשמתי מה דאפשר וזה חסד של אמת ומובטחני שימלא בקשתי מנאי המעתיירו בלב שלם הק'.

יצחק אברהם הכהן

דאָ זעט מען ווי דער גרויסער גאון, דער בעל „כתר כהונה“, וועלכער איז געווען אין זיין צייט פאַרעכנט פאַר איינעם פון די גרעסטע גאונים, האָט געהאַלטן פון רבי ר' מאירל און האָט פון אים פאַרלאָנגט ער זאָל אים אַ טובה טאָן אויף יענער וועלט. נאָך ביים לעבן האָט דער „כתר כהונה“ איבערגעגעבן דאָס רבנות אין סטאבניץ צו זיין תלמיד, ווען מען האָט אים אויפגענומען אַלס אב"ד אין פינטשאָוו. אין נסתר איז דער רבי ר' מאירל געווען פון די גרעסטע תלמידים פונעם „חווה“ פון לובלין.

עס איז באַקאַנט, אז ווען דער „חווה“ פון לובלין איז נפטר געוואָרן, האָט מען ביי דער טהרה געוואָרפן גורל

און דער רבי ר' מאירל האָט זוכה געווען ביים קאַפּ. שבת האָט מען דעם רבי ר' מאירל געגעבן אַן עליה פון דער סדרה „יפקד ד' אלוהי הרוחות“. ער איז געוואָרן אַנערקענט אַפיציעל אַלס פאַרטערטער פונעם „חווה“. עס איז אויך באַקאַנט, אז דער רבי ר' נפתלי מראפשיץ איז שוין געווען ביי דער מיינונג, אז מען זאָל אויפהערן מיטן רביסטווא און יעדער זאָלן פראָוון חסידות ביי זיך אין דערהיים, צוליב די פאַרשידענע מחלוקות, וואָס האָבן זיך דעמאָלט אַנטוויקלט ביי אַ טייל פאַרשטייער פון חסידות. אָבער דער רבי ר' מאירל האָט געזאָגט „דבר אל בני ישראל ויסעו“ און גאָט וועט שוין טוען דאָס זייניקע. נאָך דער פטירה פונעם רבי מלובלין (תקע"ה) האָט דער רבי ר' מאירל איבערגענומען דאָס אָפּטער רבנות. אָפּט איז געוואָרן דער צענטער פון חסידות, וועלכער דער רבי ר' מאירל איז געווען איר פאַרשטייער אין פוילן. ווי באַקאַנט איז נאָכן „חווה“, דאָס פוילישע חסידות געוואָרן צעטיילט אויף צוויי דרכים: דער רבי ר' בונם פון פשיסחא, דעם „יוד הקדוש" תלמיד, איז געווען דער גרינדער פון קלוגן חסידות, וואָס פון אים שטאַמען די מערסטע פוילישע רביים, ווי קאַצק, ווארקא, איזשביצע, גער און אַלעקסאַנדער. דער רבי ר' מאירל האָט נישט געוואָלט אָפּנויגן פון דרך החסידות פון „חווה“ פון לובלין אפילו כל-שהוא און האָט נישט געלאָזט די חסידים צופיל זוכן מדרגות: כלל גדול בעבודת ה' — שרייבט דער „אור לשמים“ — שמי שלא נגמרה מלאכתו מלאכת שמים בפועל ובמעשה לא יבקש מוחין רק שיראה לתן את מעשיו בפועל („אור לשמים" פ' משפטים). אסור לו לאדם לחפש ולחקור אחרי חכמות גדולות ואין מן הצורך לעשות פעולה יותר גדולה מכוחו („אור לשמים" פ' שמות).

ער איז געווען קעגן דעם פשיסכער דרך, לויט וועלכן די חסידים האָבן אזוי שווער געאַרבעט אויף מדרגות און מוחין. דער רבי ר' מאירל האָט אויך געהאַלטן אז דער צדיק דאַרף אַכטונג געבן משפיע צו זיין אויף די חסידים, אז זיי זאָלן האָבן פרנסה און כל טוב. דאָס הייסט, אויף חיי החומר. דאָקעגן פשיסחא האָט נאָר געזאָרגט פאַר חיי הרוח. דער רבי ר' בונם פון פשיסחא פלעגט זאָגן: דער אונטערשיד פון מיר און מיין מתנגד ר' מאיר הלוי מאפטאָ איז, וואָס איך בין מחשב דאָס האַרץ, דער עיקר איז דאָס לב, און ער די פלייצעס ד. ה. ווי מען זאָגט. ער האַלט, אז דער צדיק דאַרף האָבן ברייטע פלייצעס, און קאָנען משפיע זיין פאַר זיינע חסידים. דאָס קלוגע חסידות האָט אַכטונג געגעבן אויפן האַרץ פון יעדן חסיד ד. ה. ער זאָל זיך אַליין איבער-אַרבעטן און נישט סומך זיין אויפן צדיק. אַלע גדולי הדור פון פוילן, וואָס האָבן געהאַלטן ביים פרומען חסידות, זענען ווייטער געפאַרן קיין אָפּט צום רבין ר' מאירל. עס זענען אויך געווען פיל פון די שפעטערדיקע אָנפירער פון חסידות, ווי דער „תפארת שלמה“ (ראדאָמסקער רבי) דער „דברי חיים“ (צאנזער רבי), וי אויך דער „חידושי הרי"ם“ איידער ער איז אַוועק קיין פשיסחא.

דער רבי ר' מאירל איז אויך געווען פארעכנט ביי דער ממשלה אלס דער פארשטייער פון פאלקס חסידות. דאס קאן מען זען דערפון, וואס אין יענע צייט איז ארויס א נזירה צו פארמאכן די חדרים און ישיבות און רעפארמירן דאס יידנטום (עס האט זיך שוין דעמאלט אנגעפאנגען די השכלה-עפאכע). מען האט שוין אין פיל ערטער פארמאכט די חסידים-שטיבלעך. מען האט שוין דעמאלט געוואלט גוזר זיין א תענית ציבור און מען האט געפירט א מלחמת-מצווה קעגן די אלע תיקונים. דעמאלט איז אין ווארשע געווען ראש הקהל יעקב בערקסאן, דער אַזוי באקאנטער תמר"לס א זון, שמואל זביטקאווערס אן אייניקל, וועלכער איז באקאנט אין דער יידישער געשיכטע פון פוילן. ער איז געווען א פארהערער פון חסידות און שטארק אנגעזען ביי דער ממשלה. ער האט זיך שטארק באמיט מבטל צו מאכן די גזירה און לויט זיין אויפטראג האט מען געשיקט איינעם פון די גרעסטע באאמטע אויסצופארשן דאס חסידות, וועלכע מען האט באשולדיקט אין פארשידענע זאכן. עס איז געווארן באשטימט אז ער זאל פארן קיין אפט צו ר' מאירל אפטער, אלס דער דעמאלטדיקער פירער פון פוילישן פאלקס חסידות, און צום רבי ר' בונם, אלס פארשטייער פון לומדישן חסידות. דער רבי ר' מאירל האט אויף דעם באאמטן געמאכט א שטארקן איינדרוק מיט זיין הדרת-פנים און זיין התלה-בותדיקן דאווענען. דער רבי ר' מאירל איז אויך געפארן קיין ווארשע און צוזאמען מיטן רבי ר' בונם געזען אז די גזירות זאלן בטל ווערן. זיי זענען איינגעשטאנען ביי די בערגסאנס. דארט האט א גרויסער האנט-מאלער פון דער משפחה בערגסאן געצייכנט די בילדער פון רבי ר' בונם און ר' מאירל אפטער.

זקנים פון אפט פלעגן דערציילן, אז דער רבי ר' מאירל איז געווען זייער א שיינער מאן און ווען ער פלעגט אדורכגיין דורך דער גאס, פלעגן גוים זיך דערשרעקן און זיך ביקן פאר אים און אנדערקניען. אויסער דעם האט דער רבי ר' מאירל געהאט א גרויסן כוח הנגינה. זיינע ניגונים זענען געזונגען געווארן איבער אלע שטעטלעך אין אפטער געגנט און צוזאמען מיט די אפטער "כלי-זמרים", וואס זענען געווען בארימט איבער גאנץ פוילן, איז אפט געווען א מקום נגינה. א שפעטערדיקער בארימטער אפטער חזן און קאמפאזיטאר, ר' עקיבא אפטער, האט געזאגט, אז אין אפט קאנען אפילו די שטיינער זינגען. רבי ר' מאירל האט איבערגעלאזט א ספעציעלן נוסח התפילה פאר די ימים נוראים, וואס ווערט אפגעהיט ביי זיינע אייניקלעך. זיינע ניגונים פאר ימים נוראים ווערן אויך אפגעהיט אין מעזשיבעזשער בית-מדרש, וואס ער האט איבערגענומען פונעם "אוהב ישראל" און דארט געדאוונט. דער עולם האט שטארק מקפיד געווען, אז מען זאל נישט משנה זיין פון זיינע תנועות. אזוי האבן די בעלי-תפילות פון אונדזער צייט, ר' דוד יעקב סופרס (פרידמאן) און ר' שמואל ניסענבוים (קאלעכמאן) הי"ד געזונגען זיינע ניגונים און דער גאנצער עולם האט מיטגע-

זונגען. איך דערמאן מיר נאך איצט די הארציקע נגינה פון "על כולם" ביי "על חטא", "אין קצבה לשנותיך", און נאך אנדערע, וועלכע זענען געווארן אפגעהיט ביז דער לעצטער צייט. אלטע חסידים פלעגן דערציילן אז ווען מען האט געהערט דעם רבין ר' מאירל דאווענען, האט זיך געדאכט, אז מען געפינט זיך אין בית המקדש בשעת די לויים האבן געזונגען אויף אלע כלי שיר.

כ"ה תמוז תקפ"ה איז דער רבי ר' מאירל נפטר געווארן. ביז דעמאלט איז נאך נישט געווען קיין שום אוהל אויפן אפטער בית-החיים. דעמאלט האט מען אויפגעשטעלט דעם אוהל ביים אריינגאנג צום בית-החיים, ביים טויער. פאר זיין פטירה האט ער אנגעזאגט, אז ווער עס וועט קומען אויף זיין קבר, וועט געהאלפן ווערן, און יעדער יאר, כ"ה תמוז, זיין יארצייט, פלעגן טויזנטער מענטשן פון די ארומיקע שטעט, ווי אויך פון ווייטערע שטעט, קומען צו זיין אוהל. עס פלעגט זיין א גאנצער יאריד אין אפט. מען פלעגט שטיין מיט טישלעך אין די גאסן און שרייבן קוויטלעך. עס פלעגן געשלאסן ווערן שידוכים, עס פלעגן אויך קומען ארעמע לייט און שטייען פאר דעם אוהל און בעטן נדבות. אזוי פלעגט זיין יאר יערלעך. נאטירלעך אז אין די ערשטע צייטן פלעגן קומען פיל מער מענטשן. עס פלעגן קומען פיל אייניקלעך רביים, ווי אויך פון די גאליציאנער שטעטלעך, וואס זענען נישט ווייט אוועק. דארט, אין דעם אוהל זענען אויך געלעגן נעבן רבי ר' מאירל פון דער רעכטער זייט, זיין זון ר' פנחסל און פון דער לינקער זייט, דער רבי ר' יעקב. דארטן פלעגן די אפטער יידן קומען ווען זיי האבן באדארפט עפעס א ישועה און מנדר זיין ליכט פאר דעם אוהל. ר' מענדיל נאמן הי"ד פלעגט אכטונג געבן אויף דעם אוהל און פלעגט אלע אינדערפרי און פארנאכט אנצינדן דעם אייל-לאמפ, וואס האט געהאנגען אינדערמיטן. עס פלעגן דארט ליגן בערג מיט קוויטלעך אויף דעם קבר, ווו מענטשן פלעגן דארט אויסגיסן זייער ביטער הארץ. "און דער רבי ר' מאירל פלעגט ארויסקומען אלע נאכט און איבערלייענען די אלע קוויטלעך און בעטן, אז עס זאלן שוין אויפהערן די יידישע צרות..." אזוי האט אונדז אונדזער רבי ר' מענדל נאמן דערציילט. און ער פלעגט אונדז דערציילן פיל נסים און נפלאות וועלכע האבן מיט אים פאסירט אין אוהל.

נאך דעם רבין ר' מאירל ז"ל איז געווארן זיין זון

ר' פנחסל אב"ד אין אפט ז"ל

פון ר' פנחסל ווייסן מיר זייער ווייניק, ווייל ער האט נישט לאנג געלעבט נאך זיין פאטערס פטירה. מיר ווייסן נאך אז גדולי הדור זענען ווייטער געפארן צו אים און אז דער "חווה" פון לובלין האט אים בחייו פון זיין פאטער מסמיך געווען פאר א רבי. ער איז געווען אן איידעם פון ר' חיים יעקב מדוקלא ז"ל און א שוואגער פון ר' יצחק מאיר דעם "אוהב ישראל" זון, וועלכער איז אויך געווען אן איידעם פון ר' חיים יעקב מדוקלא. לויט ווי די זקנים

פון אפט פלעגן דערציילן האָט ער געלעבט אינגאנצן 3 ביז 4 יאָר נאָכן „אור לשמים“ פטירה, אָבער אין ספר „מוצל מאש“, פון הרב האלבעשטאט ז"ל פון ניו-יאָרק, וואָס איז אויך געווען זיין אייניקל, שרייבט זיך, אַז ער איז נפטר געוואָרן תקצ"ז ד. ה. 12 יאָר שפּעטער.

דער רבי ר' יעקב ז"ל

נאָכן רבי ר' פנחס הלוי ז"ל האָט איבערגענומען די כסא הרבנות אין אָפט, דער רבי ר' יעקב, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן ר' יעקעלע אָפטער. ער איז געווען ר' דודל לעלעווערס אייניקל. פריער איז ער געווען אב"ד אין איוואנסק און נאכהער אין אָפט. ער האָט חתונה געהאַט מיט רבי ר' מאירלס אייניקל. זיין שווער האָט געהייסן ר' קאַפּל. דער „חווה“ פון לובלין האָט געבענטשט ר' קאַפּלס טאָכטער און געזאָגט, אַז זי וועט האָבן אַ מאַן, וואָס וועט פאַרלייכטן די וועלט און דאָס איז געווען דער רבי ר' יעקב. חסידים פלעגן דערציילן, אַז דער ריזשינער האָט שטאַרק פון אים געהאַלטן און האָט אויף אים געזאָגט גרויסע זאַכן. זקנים פלעגן דערציילן פון זיין גרויסער עבודה. ביים דאווענען פלעגט ער ביי די אַנא'ס, ביי הלל, אָפּשטיין גאַנצע שעה און יעדער דאווענען פלעגט זיך פאַרציען ביז שפּעט. ער האָט אויפגעשטעלט דאָס נייע בית-מדרש, אָדער ווי מען פלעגט עס רופן „רבי ר' יעקעלעס בית-מדרש“.

ער האָט ווייטער ממשיך געווען דעם דרך פון רבי ר' מאירל. אפט איז ווייטער געווען אַ צענטער פון פרומען חסידות כאָטש מיר ווייסן פון זקנים, אַז אויך דעמאָלט זענען געווען אין אָפט חסידים, גרויסע לומדים, וואָס פלעגן פאַרן קיין פשיסחא און קאַצק, אָבער די מערהייט זענען געווען פרומע חסידים. אין זיין צייט — פלעגן אָפטער יידן דערציילן — איז דורכגעפאַרן דער קאַצקער רבי דורך אָפט. האָבן די פרומע חסידים אים נאָכגעוואָרפן שטיינער. אין שטיין האָט געטראָפן אין זיין דאַראַזשקע (וואָגן). האָט זיך דער קאַצקער רבי אויפגעשטעלט, אויפגעהויבן זיינע לאַנגע ברעמען, געקוקט אויף אָפט און געזאָגט: אַז אַלטע שטאַט אָפט! זייער אַז אַלטע שטאַט! אין דער זעלבער נאָכט האָט אויסגעבראַכן אַ שריפה אין אָפט, און גאַנץ אָפט איז פאַר-ברענט געוואָרן. דעריבער פלעגט מען אין אָפט רופן די שריפה „קאַצקער שריפה“.

אין יאָר תרי"ח איז רבי ר' יעקב נפטר געוואָרן און מען האָט אים געלייגט נעבן רבי ר' מאירל אויף דער לינקער זייט. אויף דער רעכטער זייט האָט מען געלייגט דעם רבי ר' מאירלס זון ר' פנחסל ז"ל.

ר' שמואל מגיד ז"ל, מחבר פון ספר „תורת שמואל“.

נעבן דעם אויבנדערמאָנטן אוהל איז געווען צוגעשטעלט נאָך אַן אוהל. דאָרט איז געלעגן ר' שמואל מגיד. ער איז געווען דעם קאָזשעניצער מגידס תלמיד. פריער איז ער געווען אב"ד אין וואָרקע און נאָכהער מגיד אין אָפט. אין זיין ספר

„תורת שמואל“ ווערט דערמאָנט, אַז איינמאָל איז ער געווען אין אַ שליחות פון קאָזשעניצער מגיד ביים רבין פון לובלין. האָט אים דער „חווה“ פון לובלין מכבד געווען, אַז ער זאָל זיך זעצן נעבן אים. האָט ער נישט געוואָלט, ווייל ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ תלמיד פון קאָזשעניצער מגיד. האָט אים דער „חווה“ פון לובלין געזאָגט אַז עס שטייט אין דער תורה: „שבה עמדי“ די ר"ת פון שב"ה איז שמואל בן הינדא. ערשט דעמאָלט האָט ער זיך אַנידערגעזעצט. מען האָט אים געהאַלטן אַלס אַ תלמיד אויך פון „חווה“ פון לובלין. ער האָט לאַנג מאַריך ימים געווען. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תר"י, צו עטלעכע ניינציק יאָר. אויך אויף זיין אוהל פלעגט מען גיין אין אַן עת צרה, ווען מען האָט זיך גענויטיקט אין הילף.

ר' שלמה עפשטיין מאזשעראָו ז"ל

נעבן דעם אוהל איז געווען צוגעשטעלט נאָך אַן אוהל. דאָרט איז געלעגן ר' שלמהלע אַזשעראָווער, אַ זון פון ר' לייביש אַזשעראָווער, וועלכער איז געווען אַ זון פון ר' יחיאל אַזשעראָווער, אַ זון פון ר' לייביש אָפּאַטאָווער. ר' שלמהלע איז נפטר געוואָרן אין דער ערשטער וועלט-מלחמה אין אָפט.

„מכלל יופי“ דרשות תק"ל תק"מ

עס איז אויך באַקאַנט אַ ספר „מכלל יופי“, פון ר' יצחק ב"ר בן-ציון מ"מ (מגיד ישרים) דק"ק אָפטא, געלעבט אין אָפט אין די יאָרן תק"ל—תק"מ. דאָס ספר ווערט נאָך גע-ברענגט אין „שם הגדולים“ פון אַזולאי. לידער איז מיר נישט געלונגען צו זעען דאָס ספר, אַזוי אַז איך ווייס נישט פיל וועגן אים.

ר' יעקב רייפמאַן

אָפט, די שטאַט פון גאונים, חסידים, האָט אויך געהאַט משכילים... נאָך אין יאָר תק"צ איז שוין געווען אין אָפט אַ קרייז פון השכלה. דאָס זעט מען פון דער אויטאָביאָגראַפיע פון דעם גרויסן משכיל און געלערנטן ר' יעקב רייפמאַן. יעקב רייפמאַן איז געבוירן געוואָרן אין לאַגווי נעבן אָפט. ווען ער איז אַלט געווען 4 יאָר, איז לאַגווי פאַרברענט געוואָרן און זיינע עלטערן האָבן זיך איבערגעצויגן קיין אָפט. ער האָט געלערנט ביי ר' מאיר חריף, וואָס איז דעמאָלט געווען דיין אין אָפט. נאָך אַלס בחור האָט ער זיך באַקענט מיט אַ גרופע משכילים און איז געוואָרן פון זיי באַאיינפלוסט. פון דעם זעלבן קרייז זענען אויך שפּעטער אַרויסגעוואָקסן די משכילים נטע שאַפיראָ און גבריאל יהודה ליכטענפעלד. ביז אין יאָר תקצ"ז האָט ער געלערנט ביי ר' מאיר חריף, און דערנאָך האָט שוין יעקב רייפמאַן זיך געווינדמעט דער השכלה, און נאָך בחורווייז געאַרבעט איבער פאַרשידענע ווערק פון היסטאָריע און מיטגעאַרבעט אין פאַרשידענע צייטשריפטן.

ביז צו דער חתונה איז ער געווען אין אָפט. ער האָט

חתונה געהאט קיין שעברעשין, ווו ער האט פארגעזעצט זיין אידעע פון השכלה. ער ווערט פארעכנט ביי די משכילים, אלס איינער פון די געלערנטסטע מענטשן און ווערט דערמאנט מיט גרויס יראת הכבוד. ער האט ארויסגעגעבן זייער וואגיקע ווערק. ער איז געווען א גרויסער ביבליאגראף. זיין ספר „תולדות הרז״ה“ (ר' זרחיה הלוי), ווי אויך זיינע אנדערע ספרים, זענען געווארן שטארק געלויבט אין יענער צייט. ער פלעגט קומען קיין אפט אויף קבר אבות, פארברענגען מיט זיינע חברים משכילים, נטע שאפירא און גבראל ליכטנפעלד. זיי פלעגן זיצן א גאנצן טאג אנגעטאן אין טלית און תפילין אין שטאטישן בית-מדרש, רעדן וועגן פארשידענע זאכן, וועלכע נישט אלע יידן האבן פארשטאנען. מען האט געזאגט, מי יודע וועגן וואס זיי רעדן דארט... אזוי פלעגן אלטע יידן דערציילן, יעקב רייפמאן איז געווען איינער, וואס האט געקריגן א זילבערנעם בעכער מיט א בריוו פון ר' משה מאנטיפיאַרע, אלס אנערקענונג פאר זיין ביישטייערונג פאר דער יידישער וויסנשאפט. אינגאנצן האט משה מאנטיפיאַרע ארויסגעגעבן צוויי אזעלכע בעכער. יעקב רייפמאן איז דעמאלט באגריסט געווארן פון דער גאנצער יידישער פרעסע און צייטשריפטן.

ער איז געשטארבן אין יאר תרמ״ח. ווי איך האב געהערט דערציילן, האט ער איבערגעלאזט פיל וויכטיקע כתבים און שריפטן. זיין זון, וועלכער איז געווען זייער א פרומער (ער איז געווען מורה-הוראה אין לובלין), האט זיי גענומען נאך זיין טויט און אלע פארברענט, ווייל זיי זענען נישט געווען אין איינקלאנג מיט דער חסידישער און פרומער שיטה. די היסטאריקער באדויערן דאס זייער שטארק און האלטן דאס פאר א גרויסע אבידה, ווייל זיינע ווערק האבן געקאנט א סך צושטייערעכען צו דער יידישער היסטאריע. איינער פון די ערשטע משכילים איז אויך געווען נטע שאפירא. ער האט נאך געדענקט דעם רבי ר' מאירל ז״ל. ער האט מיטגעארבעט אין די ערשטע העברעאישע צייט-שריפטן און איז געווען איינער פון די טעטיקע משכילים וואס האבן געוואלט פארשפרייטן וויסנשאפט צווישן די יידן. ער האט לאנג געלעבט. ער איז געווען א זקן פון קנאפע הונדערט יאר ווען ער איז געשטארבן.

גבראל יהודה ליכטנפעלד (1811—1887)

געבוירן אין יאר 1811. ער איז געווען איינער פון די גרויסע געלערנטע און משכילים פון זיין צייט, מיטארבעטער אין „הצפירה“, „השחר“, ווי אויך אנדערע צייטשריפטן. אין יאר תרכ״ה (1865) איז געווארן געדרוקט זיין ערשט ווערק מיטן נאמען „ידיעות השעורים“. אין יאר תרל״ד איז פאר-עפנטלעכט געווארן זיין בוך „צפנת-פנח“, ווי ער פירט א שארפע דיסקוסיע מיט חיים זעליג סלאנימסקי (דעמאלט-דיקער רעדאקטאר פון „הצפירה“), וועגן מאטעמאטישע טעמעס. דעמאלט איז י. ל. פרץ געווארן זיין איידעם און געווינט א געוויסע צייט אין אפט, ווו זיי האבן ארויסגעגעבן

צוזאמען א בוך מיטן נאמען „סיפורים בשיר“. ווי איך האב שוין פריער דערמאנט האט י. ל. פרץ פיל „גענאשט“ פון די חסידישע מעשיות, וואס מען פלעגט דערציילן אין אפט און זיי שפעטער באארבעט אין זיינע דערציילונגען. ווי באווסט, האט זיך שפעטער י. ל. פרץ געגט מיט זיין ערשטער פרוי. אין אפט פלעגט מען דערציילן, אז גבראל-יודל האט געזאגט: „כ האב געוואלט נעמען א גוי פאר אן איידעם, אבער נישט אזא גרויסן גוי ווי ער...“

ער האט אויך ארויסגעגעבן א בוך מיטן נאמען „כהן ללא אלוהים“. זיינע לעצטע יארן האט ער פארברענגט אין ווארשע, ווו ער איז געשטארבן, א פארלאזענער און פארגע-סענער, אין יאר 1887. נחום סאקאלאוויז איז געווען פון זיינע גרויסע פארערער און לויבט אים שטארק אין זיינע שריפטן. ער באדויערט שטארק, וואס אזא מענטש איז אוועק אינגאנצן אומבאמערקט.

ניר-יארק, כ״ג ניסן תשכ״ג

אפטער יידן אין אמעריקע

אינטערעסאנט, אז מיט קנאפע 200 יאר צוריק ווערט שוין דערמאנט איינער ר' משה ב״ר דוד אשכנזי, א דאקטאר און א מקובל פון אפט. דער היסטאריקער און דער גרויסער קריסטלעכער געלערנטער, דער פראטעסטאנטישער גלח עזרא סטאילס, וואס האט געלעבט אין די יארן 1772, אין דער שטאט ניו-פארט (אמעריקע), שרייבט אין זיין טאג-בוך פאלגענדעס: „היינט, דעם 9-טן נאוועמבער 1772, האב איך באזוכט א געלערנטן רב, זיין טיטול איז דאקטאר, אונדזער דאקטאר, דער גרויסער ר' משה, דער זון פון דוד אשכנזי פון קליין פוילן, איז פון דער הייליקער שול אין אפטא. און ער שרייבט ווייטער: „דעם זעלבן טאג באכמיטאג האט דער אפטער רב, אין באגלייטונג פון יצחק טורא אפגעשטאמט א וויזיט ביי מיר און מיר האבן געפירט א לאנגן שמועס וועגן זוהר און בכלל וועגן רבנישע ליטעראטור. עד כאן. דערפון איז געדרינגען אז נאך אין די גאר ערשטע צייטן האבן שוין יידן פון אפט אויסגעוואנדערט קיין אמעריקע. אינטערעסאנט, אז די אפטער שול איז שוין דעמאלט געווען פארהייליקט, ווי ער רופט עס די „הייליקע שול פון אפט“ און עס זענען שוין געווען אזעלכע געלערנטע מענטשן אין אפט, וואס אויסער רב האבן זיי שוין געהאט דעם טיטל דאקטאר. ווער דער ר' משה איז געווען ווייסן מיר נישט. מעגלעך, אז ער איז געווען אין יענער צייט רב אין דער אפטער שול.

רבי אברהם יהושע השיל מאפטא

עמדו על טיבה האמיתי, נטייתו לדבר בדרך ההגזמה וההפרזה על תופעות חיים וגם על עצמו, להרבות באכילה ושתייה, חסידותו הקנאית ותקיפותו העזה, רכש לו מתנגדים קשים בעיר, ביחוד בין חסידי חב"ד ונאלץ לעזבה. הוא תקע את אהלו במז'יבוז' — ערש החסידות, כאן השתחרר מעול הרבנות והתמסר לעבודת החסידות. רבים התרכזו מסביבו ושמעו לקח מפיו ובתוכם גדולי תורה ובני עליה. זכה להערצה רבה מפורסם ביחוד כאוהב ישראל, שני ספריו: „אוהב ישראל“ ו„תורת אמת“ נדפסו אחר פטירתו. נפטר במז'יבוז', בה' ניסן תקפ"ה וברגעיו האחרונים צוה שלא ירשמו שבחים על מצבתו, רק שהיה אוהב ישראל. את עבודתו המשיכו שני בניו: רבי יצחק מאיר ורבי יוסף משה.

נצר לשושלת רבנים ותיקה מצד אביו ואמו. נולד בשנת תקט"ו לאביו ר' שמואל, רבה של עיר חדש, עוד בימי נעוריו רכש לו ידיעה רחבה בתורה וכעדות הצדיק מריז"ן „התחילו עוד בילדותו אבריו לאמר לו עתידות ובקש מהשי"ת שיקח ממני רוח הקדש זו“. היה גדול בתורה ומחשבותיו בהלכה מובאות בספר הדור. בחסידות היה תלמידו של רבי אלימלך מליז'נסק ושימש גם את ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב. רבנותו הראשונה היתה בקולביסוב וכבר לשם נהרו רבים כדי לשמוע תורה מפיו. משם עבר לרבנות אפטא ואם כי עיר זו היתה חביבה עליו ביותר, ועל כן נקרא שמה עליה, קבל בשנת תקס"ח את רבנות יאס (בבואו לשם המליץ עליה: יאס ראשי תיבות סוף ארץ ישראל). בשל התנהגותו המוזרה והמשונה, שרק גדולי הצדיקים

מאמרותיו של ר' אברהם יהושע השיל

(לפי „שער החסידות“ של א. שטיינמן)

מה למעלה

חכמינו אמרו: „דע מה למעלה ממך“, היינו: מה שאתה רואה מלמעלה הוא ממך. כל אחד יוצר מתוך נפשו את הדיוקן העליון.

גלגולים

עשר פעמים הייתי בעולם הזה. שימשתי כהן גדול, נשיא, מלך, ראש גולה והיו לי כמה כהונות אחרות. ולפי שלא היתה בי אהבת הבריות בשלמות, נגזרה עלי לידה בפעם העשירית לתקן מה שקלקלתי באהבה. אם אתקן הפעם את הפגם שהיה בי לא אשוב עוד לעולם הזה.

המעין

הבורא יתברך הטביע בכנסת ישראל ובכל יהודי בפרטות מעין, מבוע של חכמה בינה ודעת, מבוע של כל המידות הטובות. אך המעין מסתתם בעפרוריות החומר, והגשמיות מעכבת את הנביעה. צריך האדם לחפור עמוק ולהסיר את המסך המבדיל.

מחול

לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהם בנות ישראל יוצאות בכלי־לבן שאולים וחולות בכרמים. חמשה עשר באב הוא האות החמשה־עשר באלף־בית, היינו סמך העשויה עגולה כמחול. ונאמר: עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים, ובכך אין אדם מתקנא בחברו, כי במחול כולם שווים.

שתי מידות באהבה

שתי מידות באהבה: אהבת עצמו באהוב ואהבת האהוב בעצמו. אהבת עצמו באהוב חוזרת אל עצמו וכל עיקרה תשוקה להגיע קרוב אל האהוב וצפיה להתענג עליו. צפיה זו גורמת כליון־נפש וקוצר־רוח. ואילו אהבת האהוב בעצמו חשה תמיד את קרבת האהוב ואף הצפיה לקרבתו ממש אינה מיגעת את הנפש. לכן נאמר ביעקב: „ויעבד יעקב ברחל שבע שנים ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אותה“. יעקב אהב את רחל, אותה ולא את עצמו, והיה מצפה לה בשלוות־נפש. אף בריחוק ממנה היה שוגה באהבתה תמיד והזמן עף לפניו כנשר.

ווערטער פון גרויסע יידן

זיך דערלויבט צו עסן אין היינטיקן טאג? מיר האבן דאך דעם טאג באשטימט פאר א תענית-ציבור. מיר ליידן דאך פון א גרויס טרוקעניש אויף די פעלדער, מיר מוזן דאך האבן רעגן.

— נאך וואס אייגנטלעך דארפט איר רעגן, — האט דער אפטער רב אנגעהויבן זיין ענטפער צו די בעלי-בתים פון דער שטאט — איר זענט דערמיט אויסן, כדי די תבואה אויף די פעלדער זאל אויסוואקסן אין א געהעריקער מאס; סע זאל זיין א גרויס גערעטעניש; אזוי ארום וועט איר האבן פרנסה. און כדי דאס צו דערגרייכן, וואס טוט איר? איר באשטימט, אז אלע זאלן פאסטן און דערמיט ווייזט איר דאך דעם רבוננו של עולם, אז מען קאן אויסקומען אן פרנסה, איז דאך דער ריכטיקער וועג פארקערט, ווייזט דעם אייבערשטן, אז מען דארף מער עסן, מער טרינקען, זאל ער זען, אז איר דארפט א סך. איר דארפט געבן צדקה און דערויף דארפט איר א סך געלט. ווען השי"ת וועט זען, אז אייערע הצרכותן זענען גרויסע, וועט ער אייך העלפן און געבן דעם רעגן, וואס ער איז אזוי נייטיק פאר די פעלדער...

ר' אברהם יהושע העשל ז"ל, דער אפטער רב, האט נישט געקאנט ליידן, וואס א סך מענטשן האלטן, אז מען דארף פייניקן דעם גוף, כדי מען זאל דערגרייכן אלץ וואס מען דארף קריגן פון השי"ת. ער האט פון זיינע חסידים שטענדיק געפאדערט, אז זיי זאלן לעבן ווי נארמאלע מענטשן און אזוי ארום וועלן זיי אויך קאנען שטייגן אין קדושת החיים. איין מאל איז ער געקומען אין א שטאט, פונקט ווען די דארטיקע קהילה האט אויסגערופן א תענית-ציבור דער-פאר, וואס עס איז שוין א לאנגע צייט נישט געווען קיין רעגן און עס איז געווען א געפאר פאר די תבואה אין די פעלדער. אלע אין שטאט האבן אויף זיך מקבל געווען צו פאסטן דעם קומענדיקן טאג.

דער אפטער רב האט זיך נישט געמאכט וויסנדיק פון דעם תענית. ער איז געבליבן אין זיין אכסניא, געדאוונט און זיך געהייסן דערלאנגען פת-שחרית איבערצובייסן. ווען די שטאט בעלי-בתים האבן דאס דערהערט, איז דאס געווען פאר זיי א גרויס ווונדער, און גלייך געקומען צו לויפן צום אפטער רב און געפרעגט: רבי, היתכן? ווי אזוי האט איר

מנשה אונגער

מען טאר נישט דו זיין קיין יידן

און צוגעגאנגען צום עמוד. ער האט געהייסן צורופן בערל בעל-עגלה און האט אים געפרעגט:

„בערל, ווי אזוי האסטו געלערנט דעם זומער אין פרק די משנה „אל תהי דן“?

בערל בעל-עגלה האט אויפגעמישט דאס סידורל. ער האט געפונען די משנה אין פרק און האט אנגעהויבן צו זאגן „אל תהי דן יהודי“ (אנשטאט „יחיד“) האט ער געלייענט „יהודי“ און ער האט געטייטשט: זאלסט נישט משפטן קיין יידן אליין, ווייל בלויז דער אייבערשטער האט א רעכט צו משפטן א יידן אליין.

דער אפטער רב האט זיך צעשמייכלט. א גרויסע שמחה האט זיך אויסגעגאסן אויף זיין הייליקער צורה און ער האט אנגעהויבן צו זאגן „אתה הראית“, און דערנאך האט ער געמאכט הקפות מיט גרויס שמחה.

נאך די הקפות האט דער אפטער רבי געזאגט אז אין הימל איז געווען א גרויסער קטרוג, ווייל א בית-דין האט

איין מאל שמחת תורה פאר די הקפות איז דער אפטער רבי, דער בעל „אוהב ישראל“ געזעסן אפגעזונדערט אין זיין חדר מיוחד און חסידים האבן געווארט אין בית המדרש. דער רבי זאל אריינקומען מאכן די הקפות.

עס איז שוין געווארן זער שפעט און דער רבי איז נישט אריינגעקומען. די חסידים האבן נישט געוויסט, וואס צו טראכטן. פלוצלינג האט זיך געעפנט די טיר און דער משמש איז ארויסגעקומען פון רבינס חדר מיוחד און האט געפרעגט: „בערל בעל-עגלה איז דא?“

פון הינטערן אויוון איז אפוערגעקראכן בערל בעל-עגלה און דער משמש האט געזאגט:

„דער רבי וויל דיך זען“.

דער משמש איז צוריק אריין צום רבין און ער האט זיך דארט געזוימט א וויילע און באלד האט זיך די טיר געעפנט און דער אפטער רבי איז ארויס פון זיין חדר מיוחד

אפשרייען די גזירה. ער האט געטענהט פאר דעם בית-דין של מעלה, אז די רבנים האבן נישט געהאט קיין רעכט ארויס-צוגעבן אזא פסק-דין אויף יידן און ער האט זיך גענומען צו הילף בערל בעל-עגלה.

האט דערפאר דער אפטער רבי, דער „בעל אוהב יש-ראל“, צוגערופן בערל בעל-עגלה, ער זאל נאך א מאל טייטשן די משנה „אל תהי דן יהודי“... און מיט דעם גרייט, וואס בערל בעל-עגלה האט געמאכט, האט ער אפגעראטעוועט די דארפס-יידן פון א גזירה...

געהאט געפסקנט, אז די יידן, וואס זענען אין די דערפער, זענען זיך נישט נוהג ווי עס דארף צו זיין אין די ימים נוראים. זיי מאכן זיך אליין מנינים און ווילן נישט קומען אויף די ימים נוראים אין שטאט אריין. איז געווארן א גרויסער רעש אין הימל. און מען האט געוואלט ארויסגעבן א גזירה אין הימל, אז אלע יידן זאלן מוזן פארלאזן די דערפער, אז די פריצים זאלן פארטרייבן די יידישע פאכטערס און שענקערס פון די דערפער. האט זיך דער אפטער רבי איינגעשפארט, אז ער וועט נישט גיין מאכן די הקפות ביז ער וועט נישט

ר' מאיר'ל מאפטא

(לפי „שער החסידות“ — א. שטינמן)

שבכתב כפי שכלם, לפי העת והזמן. וכן שמעתי מאדמו"ר הרב הקדוש מוה"ר יעקב יצחק מלובלין פירוש על הפסוק „ושפטו את העם בכל עת“ רצה לומר, לפי העת והזמן כן ישפטו הלכה.

אחות לנו קטנה...

בזמן הגלות צריכים ישראל ליפות את עצמם בעיני האומות, שישאו חן בעיני האומות, השרים והשלטונות. ובאמת היא גלות השכינה, כי עקר צריך להיות „פארי עליו ופארו עלי“ והעולמות העליונים מתמיהים עצמם: הכונה יעשה את אחותנו? כי דרך פרוצה שמיפה עצמה לפני זר אשר לא בעלה הוא. וזה שהעולמות מתמיהים עצמם: עד מתי יהיה הדבר הזה, ואחותנו נקראת השכינה כביכול, כמה שנאמר: „אחות לנו קטנה“.

התחברות

„אל נא אחי תרעו“, נא הוא לשון בקשה ותפילה: אל נא אחי תרעו, אם לא תוכלו, אחי להתפלל, תרעו, כלומר, התחברו והיו רעים יחד, להתחבר זה עם זה בלבב שלם. וזוהי תועלת גדולה לתפילה.

ונהר יוצא מעדן...

נהר הוא לשון קבוץ, כמו שנאמר: „ונהרו אליו“ יתאספו ויתקבצו אליו, אל הצדיק נשמות קדושות מעדן. וזהו „ונהר יוצא מעדן“ שיוצא מעדן נשמות להשקות את „הגן“ את הצדיק: „ומשם יפרד“ ואלו שאינם באחדות, כי אם נפרדים מן הצדיק יקויים בם „יתפרדו כל פועלי און“.

תולדות חיי

ר' מאיר הלוי היה רב באפטא. הוא היה יורשו של „החווה מלובלין“, אשר כשלעצמו היה דור רביעי להתגלות הבעש"ט, כי הוא קיבל תורת החסידות מרבי אלימלך מלי-ז'נסק, רבי אלימלך מן המגיד ממזריטש, המגיד מן הבעש"ט. לחווה מלובלין היו תלמידים רבים, כמעט כולם בעלי מדרגות ובעלי מוחין, מופלגים בתורה ובחסידות, בחכמה ובפרישות, כגון: „היהודי הקדוש“ רבי בונים מפשיסחה, ר' דוד מלוב, ר' נפתלי מרופשיץ, הרב מאפטא, ר' מנחם מענדיל מקוצק, ר' צבי אלימלך מצ'חנוב, ורבים אחרים. אולם מכולם זכה להיות ממלא מקומו של „החווה“ דוקא ר' מאיר.

בשבת, פרשת פנחס, שלפני תשעה באב, יום פטירתו, קרא אליו את תלמידו, ר' מאיר מאפטא וצוה עליו לקרוא בתורה עד הכתוב „למען לא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה“ וזה היה סימן שהוסמך ע"י „החווה“ להיות ממלא מקומו.

חבר ספר „אור לשמים“ על התורה. נפטר באפטא כ"ה תמוז תקצ"ה.

אמרותיו

הרבי מלובלין היה מורי אך רבי אברהם יהושע השיל היה בשבילי כמו דד האם לתינוק.

רוח הזמן

תורה שבכתב ותורה שבעל פה נמסרות ע"י הקב"ה לכל דור ודור שידרשו צדיקי הדור על פיהן את התורה

מיט עטלעכע פופציק יאר צוריק...

אלע האט פאראייניקט דער זעלבער ביטערער גורל: קראנקייטן, פרנסה-שוועריקייטן, טעכטער חתונה צו מאכן, שכר-לימוד צאלן, זין וואס דארפן צום פריזיוו שטיין, נאך און נאך שווערע דאגות, וואס האבן נישט געהאט קיין גרענעץ. די הארצרייסנדיקע געוויינען און יללות האבן געקאנט הימלען שפאלטן. דער אוהל אויפן קבר פון הייליקן צדיק איז געווען אנגעפילט מיט א בארג פון קוויטלעך, וואס אין זיי איז געווען אויסגעגאסן דער גאנצער צער פון דורות יידישע ליידן און יסורים. ווי יונג איך בין דעמאלט געווען האבן די איבערלעבענישן געמאכט אויף מיר אזא טיפן רושם, אז דאס בילד שטייט נאך אלץ פריש און קלאר פאר מייער אויגן גלייך ווי דאס וואלט ערשט געזען נעכטן פאסירט. דער גלויבן, אז דער הייליקער צדיק וועט זיך אין די הימלען מיען פאר די אלע, וואס האבן פאר אים אזוי הייס געוויינט און געבעטן, האט אלעמען אנגעפילט מיט א נייעם בטחון, אז דאס שווערע און ביטערע לעבן וועט פארוואנדלען ווערן אין א לעבן פון פרייד און גליק.

דאס, וואס איך גיי דערציילן איז פארגעקומען מיט עטלעכע פופציק יאר צוריק. אין א הייסן זומער-טאג האט מיין מאמע ע"ה מיר אנגעזאגט, אז אויב איך וויל, וועט זי מיך מיטנעמען קיין אפט צום יארצייט פון גרויסן רבין ר' מאיר'ל ז"ל. זי האט מיך צו מארגנס גאנץ פרי אויפגעוועקט און קודם געהייסן זאגן "מודה אני" און געזאגט, אז היינט וועלן מיר פאסטן, וועל איך צייט האבן צו דאווענען אויפן וועג. אויף מיין נאאיווער פראגע: פאר וואס מען דארף אין א געוויינלעכן טאג פאסטן, האט זי מיר ערנסט געענטפערט, אז צו דעם הייליקן צדיק דארף מען קומען לויטער און ריין אן זינד. — עס איז געווען א היפשער מהלך פון אונדזער שטעטל קיין אפט. אזוי גייענדיק האבן מיר געזען מאסן-יידן פון די ארומיקע ישובים גייען אין דער זעלבער ריכטונג מיט זייערע פעק צרות. ווען מיר זענען נאך א סך שעהן אג געקומען קיין אפט, איז שוין ביים הייליקן ארט געווען פארוואמלט א גרויסער עולם. פיל פון זיי פיזישע און גייס-טיקע קאליקעס, אפגעריסענע, האלב-נאקעטע און בארוועסע.

אליעזר שטיינמאן

ענין חמ"ש

הגעת למדרגה הגבוהה באמירת "שמע ישראל", בכל הכוח. ומכאן הסכנה. — האם אני בסכנה, רבי? — שאל רבי מאיר בקול מרעיד. — בסכנה, מאיר. כולנו בסכנה. כל שכן בעלי המדרגות, שיצר הרע אורב להם להפילם בפח. ומה גם — הפטיר "היהודי" לאחר אתנחתא קצרה — שכמה מדרגות גבוהות כל עיקרן משל יצר הרע. רבי מאיר, שעמד מבוויש וכאילו נוזף, התאושש לרגע ואמר בלשון שאלה: — כוונת הרבי לומר, שפעמים נותן יצר הרע לאדם מדרגות גבוהות כדי להפילו בפח? — כן, כן, מאיר — אמר "היהודי" בחיוך קודר — אתה בעל-מדרגות וגם חכם בוחן מחשבות. קול חזק ותקיף היה לה"ה "היהודי" הגברתן גם כשדיבר בלחש. קראו לו "היהודי" הקדוש ואף הקדושה שלו היתה מיסוד הגבורה. פניו זרחו בקרני-הוד, אך לרגעים פעלו הקרניים כחצים שנונים יפלו לבבות. כשם

כשבא רבי מאיר מאפטא להיפרד מרבו "היהודי", לאחר שנתארח כמה ימים בביתו, אמר לו "היהודי": — דע לך, מאיר, כשיהודי אומר בכל כוחו "שמע ישראל", מיד מתייאש ממנו יצר הרע. הוא מבין, שאצל יהודי כזה לא יוכל לפעול כלום. שמע רבי מאיר ושקע בהרהוריו. הוא גנז את הדברים בלב. שאלו "היהודי": — מאיר, מה אמרתי ומה שמעת? השיב רבי מאיר: — איני מעלה, חלילה, על דעתי, שאני יודע לכוון מה שאמר הרבי, אבל אגיד לרבי מה ששמעתי. מכלל דברי הרבי שמעתי, כי עדיין לא הגעתי למדרגת "שמע ישראל" בכל כוחי, שיצר הרע יתייאש ממני. אמר לו "היהודי": — אין זו פליאה, שאין שומעים בדיוק מה שאומרים, אבל פליאה היא ששומעים על הרוב בדיוק את ההיפך ממה שאומרים. גם אתה מאיר, שמעת את ההיפך. אמרתי שכבר

שהיה גבור ותקיף בהשגותיו. כך היה בתביעותיו מעצמו ומאחרים, לעולם תפס מרובה. אף כשהביע את המלה מעט היה צלולה הרבה. רבי יצחק מאיר מגור, בעל "חידושי הרי"ם", שאל פעם אברך פלוני: אתה יודע ללמוד? אמר האברך: אני יודע מעט. טען כנגדו רבי יצחק מאיר: כלום יש יודע יותר ממעט? מימרא זו, המתהלכת בשם בעל "חידושי הרי"ם", אפילו היא שלו, אינה שלו לגמרי. חותם פשיסכא, עליה. "היהודי" הוא ראש פשיסכא. פשיסכא זאת אומרת: חומרה, קפדנות, תפיסת מרובה, דין ואף לא קורטוב חסד שלום עליך נפשי. רבי יצחק מאיר היה נוסח פשיסכא רך וממוזג. מפשיסכא קיבל רק את הברק. אולם "היהודי" היה הברק והרעם, החריפות והזעם כרוכים יחד. אף חיוכו עורר חרדה, השבח שיצא מפיו לבש ממילא צורת היתול. כיוון ששמע ר' מאיר מפי "היהודי", שהוא חכם, חלשה עליו דעתו לגמרי וכוח הדיבור כמעט ניטל ממנו. — רבי, שאל רבי מאיר ביגיעת הנפש להוציא דיבור כל שהוא מפיו, מה היא העצה כנגד המדרגות והחכמה? השיב "היהודי":

העצה — והוא הטעים את המלה עצה במרירות והטיח על תלמידו מבט זועם מתחת לריסיו המושפלים והמרטטים — עצות אין נותנים, מאיר. עצות נוטל אדם אצל עצמו. עצות נוטלים בצפרניים. פעמים אדם יורד לדיוטה התחתונה של שפלות והכנעה, עד שאינו מבין עוד מה הבריות סחים, בפועל ממש אינו מבין. אותה שעה מרחם עליו הקדוש ברוך הוא ומאיר את עיניו והוא מוצא עצה. מאיר נאנח וכבש פניו בקרקע. שתק. אף "היהודי" שתק. ולפתע נתעורר ואמר:

— כן, מאיר, יש עצה, העצה היא, מאיר, שהחכם ילך לועד ויצעק שם להקדוש ברוך הוא בתפילה ובתחנונים, שיקח ממנו את המדרגות.

העצה ניתנה. הגיע הרגע ללכת, ואין מפטירין אחרי שיחת הפרידה. אלא שאין זו דרך ארץ ללכת, אלא אם כן מקבלים רשות מפורשת או מרומזת מעם הרבי. עמד רבי מאיר נזוף ודומם, שבוי בתוך קרני ההוד של "היהודי" המחכתות את נשמתו. לטש "היהודי" את מבטו הזועם על רבי מאיר ואמר שלום.

נסתיימה השיחה ולא נסתיים עיון השיחה. ימים רבים היה רבי מאיר מייגע את מחשבתו בדברי-רבו לעמוד כראוי על רמזי-רמזיהם.

מאיר התהלך בעצבות ובדכאון. נסתלקה ממנו ההתלהבות בתפילה, בשעת לימודו חש נפילת המוחין, שכח את הכוונות, ניטלה ממנו היכולת לריכוז המחשבה על מאמר חז"ל, על דיבור של רבו "היהודי" הקדוש, על רעיון מציאות השם

יתברך, שכלו דעך כנר, המתלקח רק להרף-עין, להאיר את גוויעתו. היה בוכה ומתחנן לפני השם יתברך: תן לי כוח לייחד את שמך, לקשר בכך יתברך את מחשבתי. היה חוזר מפעם לפעם על המזמור ידיד נפש אב הרחמים משוך עבדך אל רצונך. אך המלים יצאו מפיו ללא כוונה וחיות. היה רבי מאיר נראה לעצמו פחות שבפחותים, העלול חס ושלום להינשר מעל השורש. לא היתה לו ברירה אלא להישען על רבו, אם כי "היהודי" הקדוש היה מורה לו תמיד, מאיר מאיר, הישען רק על עצמך, על הכתפיים של עצמך, כתפיים של אחרים אינן עומדות לאדם בשום צרה. אולם רבי מאיר היה צווח כעת: לא, לא, אינני חס ושלום יורד גמור, לא, לא, אינני נופל. יש לי רבי "היהודי" הקדוש.

ביקש להיאחז ברבו, ראה מחיצה מתגבהת ומפסקת בינו לבין "היהודי" הקדוש. חש פיק-ברכיים, פיק הנפש, בפועל ממש הוא מתמוטט, דעתו פזורה ומטולטלת. אין בו אף כזית חיות. מאיר חס ושלום עשוי להתבטל מן המציאות. בלילה לפני השינה קרא "שמע" ואמר "המפיל" בלי טעם וכוונה. ביקש לבכות ולא יכול. נסתם מעיין הדמעות, נסתתמה מחשבתו, מאיר היה סתום כולו. נרדם כבהמה, הכורעת תחת משאה הכבד.

כשהקיץ בהשכמה ראה זריחה גדולה, שלא הופיעה לעיניו מימיו. אמר רבי מאיר: אור קדמון אני רואה. אור שבעת הימים. האור הזריח לתוך נשמתו ימים שהיו ימים שיהיו, פלאי-דברים, זכירות נעלמות, שמחה אין משלה. עמד לשפוף צקון-לחשו בחיק הבורא. קרא ברכות השחר מעומקא דלבא, התפלל שחרית בחיות נפלאה. פתח ספר לעיין בו ומצא חידור-שים גדולים. כשיצא לאחר כך החוצה והסתכל בפרצופי האנשים קרא מעליהם כמו מעל ספר פתוח מסתרי מחשבותיהם. חש בפועל ממש איתערותא דלתתא ואיתערותא דלעילא. לחשה לו נשמתו: רוח הקודש ירדה עליך. שמע סוס צוהל ופרה גועה והיה מדמה שהוא מבין לשונם. אמר: מאיר קום וצא אל השדה ובוא ביער להקשיב לרינת הצפרים ולשיחת דשאים ואילנות. היה רבי מאיר מפסיע בחפזון אל השדה, במבואי היער ומק-הלות צפרים מלוות אותו בכל דרכיו ברינוניהן. אף מכנף הארץ זמיר שמע. נפשו אמרה שירה.

עמד רבי מאיר וגעה בזעקה אנושה, שהיכתה גלי-חרדות במרחבי היער:

— השם יתברך, רחם עלי, קח ממני את המדרגות, הצילני מהיות חכם.

היה מצעק והולך עד שירדה לנפשו הוודאות, שאין הוא אלא מאיר קטן, מאיר פשוט, עני ממעש, שאין לו משלו ולא כלום, מאיר נבזה.

ה צ ד י ק מ א פ ט א

(נדפס ב"הדור" גליון 49, בשנת 1901)

אז הבין הגבאי שיש דברים בגו, ושהם למעלה מהשגתו ולא הרהר ח"ו אחרי מדותיו של אותו הצדיק, ורק שמר את הדבר בלבו.

והרבה שנים אחר פטירתו גלה נכדו ר' זוסיא ע"ה את הדבר:

כשנפטר הצדיק מאפטא, נסגרו בו ביום כל שערי הגיהנום והכריזו מלמעלה: "מי שימות היום, ילך היום עם הצדיק לגן עדן", אבל הצדיק לא הסתפק בזה, והלך ישר לגיהנום ועמד וקרא: "גיהנום, גיהנום, פתח שעריך לרשע בן צדיק!" — וכשראה, שאין השערים נפתחים, הזכיר על עצמו את עוונותיו שאכל בצום גדליהו מחלף, שאין עליו שם הוי"ה. אז נפתחו השערים והצדיק נכנס בכל המדורים ולא שלטה האש רק בחניכי שיניו ובקיבתו. ובראותו את צער הרשעים שבגיהנום, עמד ונשבע שאינו יוצא משם, עד שיצאו עמו כל הרשעים שבגיהנום, ושר הגיהנום דומה חפץ להסכים לדבר זה, ובלבד שיצא תכף, אבל הצדיק דרש ממנו עוד יתרה, שכל האומר "אחטא ואשוב" לא תשלוט בו אש של גיהנום.

ולזה לא הסכים שרו של גיהנום. הלא גמרא מפורשת היא: "האומר אחטא ואשוב, אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה".

והיה אז רעש גדול בעולמות העליונים. אבל הצדיק מאפטא ידע רק למחות דינים. להמתיק דינים — לא ידע.

בשני דרכים היה הצדיק מאפטא ידוע לחסידים שהיה מחבב את בעלי התשובה, ושהיה עובד קונו באכילה ושתיה, ואלה מן המקורבים שהיתה להם אחיזה הגונה בצדיק, ידעו את הסוד, שאלמלא הוא, לא היתה ח"ו תקומה לנכשלים במאכלות אסורים.

ואת בעלי התשובה היה משבח בפרהסיה ואומר: "רבותא להיות צדיק, כשלא טעמת מעולם טעם חטא? באופן זה היה יכול אפילו זימרי בן סלוא להיות צדיק!..." "דוד המלך לא זכה לאמר ק"ן פרקים תהילים, אלא מפני שהיה בעל תשובה", אמר פעם אחת במוצ"ש בסעודת מלוה מלכה.

"חזקיהו וירבעם בן נבט", אמר פעם אחרת, "מי מהם זכה שיתפוש הקב"ה בבגדו? הוי אומר — ירבעם בן נבט!"

"צדיק מעיקרא הוא בבחינת מקוה מים טהורים... לא יחסר ולא יעדיף משנתנו לו, ובעל תשובה הוא בבחינת מעין המתגבר..."

פעם אחת בצום גדליה, שב הצדיק מבית התפילה, ורמזו שיערכו את השולחן, ונטל ידיו לסעודה. הגבאי חשב כי שכח הצדיק שהיום הוא יום תענית והזכירו על הדבר. אבל הצדיק, נאנח ואמר: אילו ידע גדליהו את חולשת הדור, היה צווח מקברו "יאכלו ענוים וישבעו" ולאחר שגמר סעודתו, נודע לגבאי, שנכשל הצדיק באותו יום ואכל בסעודתו בשר מאותו השר"ב, שאין הצדיק רואה את שם הוי"ה על החלף שלו.

רבי מאיר אפטער טאנצט מיט די חסידים פאר כל־נדרים...

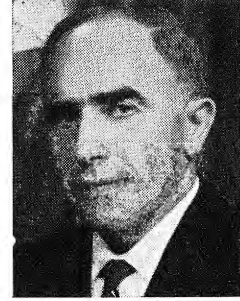
דער רבי ר' מאיר אפטער איז צוריק אריין אין זיין חדר מיוחד און צוויי שעה שפעטער איז ער צוריק אריין אין בית המדרש און האט געזאגט: "יידן, נישט אזוי האב איך געמיינט. איך האב געמיינט, אז מיר זאלן תשובה־טען מיט שמחה!" און דער אפטער רבי האט אנגעהויבן צו זינגען "האדרת והאמונה לחיי עולמים" און אלע יידן האבן אנגעהויבן מיטצוזינגען און צו טאנצן און דערנאך ערשט האט דער אפטער רבי אנגעהויבן צו זאגן "כל נדרים".

דער רבי ר' מאיר אפטער האט געהאט א דרך, אז ער פלעגט די חסידים תמיד מעורר זיין צו שמחה.

אין מאגל, ערב יום־כיפור, איז דער רבי אריין אין בית־המדרש און האט געזאגט צו די חסידים: "לאמיר מפיס זיין די תורה. מיר האבן צוגעזאגט, אז מיר וועלן מקיים זיין די מצוות פון דער תורה, און א גאנץ יאָר האבן מיר מבייש געווען די תורה, דארפן מיר זי מפיס זיין!..."

האבן די יידן אנגעהויבן צו וויינען און תשובה־טען.

ר' מאיר'ס יארצייט

איינע פון די וויכטיקסטע גע-
שענישן, וואס האבן פארנומען
גאר אן אנגעזען ארט אין אונזער
שטאטישן לעבן און וואס האט זיך
איבערגעזעצט יעדעס יאר, איז
געווען דער יארצייט פון דעם
רבין ר' מאיר'ל ז"ל. עס זענען
דאן זיך צונויפגעפארן קיין אפט
יידן פון דער ארומיקער געגנט:
סוחרים, ארענדארן פון די פרי-

צישע דערפער ארום אפט און בעיקר: בעטלער מכל המינים,
סיי פון דער רוסישער טעריטאריע און אפילו פון קירעס
מדינה. יעדער מיט זיין פארלאנג אין הארצן, ווער בעטן
סתם אויף פרנסה, ווער פאר א חולה רחמנא ליצלן, פיל —
פאר א גוטן שידוך פאר דער טאכטער אין א מזליקער שעה,
און אנדערע — גאר אויף א יורש, איבער הונדערט און צוואנ-
ציק יאר, אדער סתם א בן-זכר.

און א נייע פרנסה האט זיך דאן אנטוויקלט אין שטאט:
שרייבן "קוויטלעך" דעם הייליקן רבין עליו השלום... יעדער
מלמד, אדער לערער, וועלכער האט נאר געקענט שרייבן
לשון-קודש, האט ארויסגעשטעלט א טיש אין מיטן שול-גאס
און מיט דער הילף פון איינעם פון זיינע תלמידים, גענומען
שרייבן "קוויטלעך" פאר די אנגעפארענע, פרעמדע געסט.
די גאנצע גאס פון דער שול ביזן "הקדש" ביים בית-הקברות
איז פארוואנדלט געווארן אין א גרויס ביורא אונטערן פרייען
הימל...

איך געדענק דעם מלמד יששכר, ביי וועלכן איך און מיין
ברודער האבן געלערנט. ער איז געווען אין דעם סעזאן אזוי

באשעפטיקט, אז ער האט נאך גענומען צו הילף מיין ברודער
מלך-יוסף. אין דער ריי פון די "סופרים" האט איר געפונען:
דעם דעמאלסדיקן מאדערנעם לערער אשר "קעלבל" (ער
האט געלערנט אפילו מיט מיידלעך...), דעם מלמד יאמע
שלמהס, מענדל לערער און אפילו שמואל מאיר גראכער.

דער יארצייט איז אויסגעפאלן כ"ה בתמוז. פון באלד
אין דער פרי האבן גענומען שפרייזן יידן מאסנווייז אין דער
ריכטונג פון בית-עולם, צום "אהל" פון צדיק וואס האט זיך
געפונען ביים אריינגאנג, אין דער רעכטער זייט פון טויער.
משך פון געציילטע שעהען איז דער קבר פון רבין באדעקט
געווארן מיט די "קוויטלעך" און בקשות פון פארשידענע יידן
און יידענעס, וועלכע זענען געקומען פון ווייטנס, ספעציעל
צו דעם צוועק. אזוי ווי אין אהל האבן זיך געפונען נאך צוויי
הייליקע קברים, פון רב ר' יעקעלע און רב ר' שמואלעכל,
האט מען שוין זיי אויך באווארפן מיט "קוויטלעך", געבעטן
און געוויינט. דער אהל וועלכער איז געווען באלויכטן מיט
גרויסע אלטע אייל-לאמפן, וועלכע האבן אראפגעהאנגען פון
סופיט און וועלכע האבן געדינט אלס גרויסער האט געמאכט
אין דעם טאג א שטארקן רושם.

צוקומען צום אהל איז נישט געווען פון די לייכטע זאכן.
ארעמע-לייט זענען געשטאנען פון ביידע זייטן פונעם אריינ-
גאנג און געריסן פאלעס... צוזאמען מיט די אנגעפארענע געסט
זענען אויך געקומען קבצנים פון אלע עקן לאנד, וועלכע
האבן עס געהאלטן פאר א סעזאן-ארבעט. זענען טאקי
אלע באזוכער אויפן הייליקן קבר ארויס "ריין" פון זייערע
הענט...

עטלעכע טעג איז דאס שטעטל געווען פארנומען מיט
דעם יארצייט.

בנימין אלטמאן

דעם רבינ'ס געלעכטער

אין הויף פון ר' ישראל בעל-שם-טוב זענען, ווי גע-
וויינלעך, זיך צונויפגעפארן יעדן שבת און יום-טוב חסידים
פון דער גאנצער און ווייט, זיך באטייליקן אין רבינס טיש
און שלינגען מיט דורשט און גרויס כוונה, די תורה און חכמה
וואס איז געפלאסן פון רבינס מויל אין צייט פון עסן, צווישן
איין מאכל און צווייטן. דאן האט פאסירט פאלגענדעס:
א געוויסן פרייטיק צונאכטס האט דער רבי געפירט
דעם טיש. ארום אים איז געווען א גרויסער עולם חסידים

צווישן די פיל אלטע לעגענדעס וועגן רבנים און חסידים,
וועלכע גייען איבער פון דור צו דור דערציילט זיך אויך פאל-
גנדע פאסירונג וועגן ר' ישראל בעל-שם-טוב און ר' שבתאי
איינבינדער פון אפט.

אויפן אלטן אפטער בית-עולם, הארט ביים וואנט נעבן
הייליקן "אוהל" פון רבין ר' מאיר'ל און אנדערע אפטער
רבנים ז"ל, שטייט א קליינע, פשוטע מצבה אויף וועלכער
ס'איז אויסגעקריצט נאר א נאמען "ר' שבתאי כורף". וועגן
דעם ר' שבתאי'לע איינבינדער דערציילט זיך אט וואס:

און בעלי-בתים פון שטאט. אלע האבן זיך געשטופט גענטער צום רבין, געוואלט, ווי אלע מאל, עפעס הערן.

ווען דער בעל-שם-טוב האט געענדיקט שלום עליכם, געמאכט „קידוש“, מען האט שוין געהאלטן ביי די פיש, פלוצלינג האט דער רבי אנגעהויבן לאכן... ווען עס איז גע- קומען די צייט פון דער צווייטער טייל עסן, ווי די זוף מיט פלייש, האט דער רבי נאך אַ מאל שטארקער גענומען לאכן. דער גרויסער עולם, וואס האט זיך צוזאמענגעשטופט ארום דעם טיש איז זעהר נשתומם געווארן. אזא זאך האט נאך נישט פאסירט. פון דעם געפאקטן עולם איז נישט געווען ווער עס זאל וואגן צו פרעגן דעם בעל-שם-טוב, וואס דאס לאכן באדייט.

ווען עס איז שוין געווען מוצאי-שבת, נאך דער הבדלה איז צוגעקומען דער באליבטער תלמיד און חסיד ר' וואלה קאמציס און געפרעגט דעם רבין די באדייטונג פון זיין גע- לעכטער ביים טיש-פירן פרייטיק צו נאכטס.

אנשטאט צו ענטפערן אויף דער פראגע פון זיין באליבטן תלמיד, האט דער בעל-שם-טוב הקדוש אים גאר געזאגט, אַז נאך „מלווה מלכה“ זאל ער איינשפאנען די פערד און זיין קארעטע און זאל אויך מיטנעמען זיין בארימטן תלמיד ר' דוד מיקאליענדער און פארן נישט זאגנדיק וווּ אַהין.

דער בעל-שם-טוב מיט זיינע צוויי תלמידים זענען אַפ- געפארן און האבן געהאט אַ קפיצת-הדרך. נאך אַ גאנצע נאכט פארן זענען זיי זונטיק אין דער פרי אריינגעקומען קיין אַפט.

אין אַפט האט מען זיך באַלד דערוויסט אַז דער בעל-שם- טוב הקדוש איז אומגערעכט געקומען. אלע בעלי-הבתים פון דער שטאט זענען געקומען אים מקבל-פנים זיין און דער פרנס האט דעם רבין איינגעלאָדן ביי אים „איינצושטיין“.

דער בעל-שם-טוב האט לאַנג נישט געווארט און באַלד גערופן שבתילע איינבינדער. ווי נאָר ר' שבתילע איז געקומען האט אים דער רבי געפרעגט, וואס האט ביי אים פאסירט דעם לעצטן פרייטיק צו נאכטס.

פון דער פלוצלימדיקער פראגע האט ר' שבתילע אַנגע- הויבן זיך פארלירן פון מורא און געווארפן די אויגן אַהין און צוריק און דעם רבין גאר געענטפערט עפעס אַנדערש. „האב איך זיך מיט עפעס פארזינדיקט, זאל דער רבי מיר אַרויסגעבן אַ תשובה“ האט ער געזאגט.

„נישט דאָס“, האט דער רבי אים איבערגעריסן. „זאל ער בעסער דערציילן וואס עס האט מיט אים ביז אַהער פאסירט.“ ר' שבתילען איז געווארן לייכטער אויפן האַרצן און אַנגעהויבן צו דערציילן. ער איז אַ מאל געווען אַ דאנציקער סוחר און געווארן זער רייך. קיין קינדער האט ער נישט געהאט. ווען ער איז געקומען אויף דער עלטער, איז ער גלייכצייטיק אויך פאַרערעמט געווארן. און ער האט ביי זיך באשטימט וואס עס וועט נישט מיט אים פאסירן, קיין נדבות וועט ער נישט נעמען.

האט זיך געמאכט דעם לעצטן דאנערשטיק — פאר קיין

שום יידן געדאכט — אַז אין זיין הויז איז אפילו קיין פרוטה נישט געבליבן אויף איינקויפן אויף שבת.

דעם זעלבן דאנערשטיק אויף דער נאכט — האט שבתילע פאַרטגעזעצט — בין איך אַרויסגעגאַנגען צונויפקלייבן דאָס אַפפאלעכץ פון האַלץ, קליינע שפענדלעך וואס ליגן הפקר אין גאַס, כדי איינצוהייצן דערמיט די שטוב.

ווען מיין ווייב האט דערזען די שפענדלעך, האט זי גע- פרעגט צו וואס האב איך עס אַהיימגעבראַכט.

אויף מיין ווייבס פראגע האב איך געענטפערט: דו ווייסט דאָך אַז מיר האבן נישט קיין געלט אויף מאַכן שבת. דעריבער זאָלסטו מאַרגן אין דער פרי איינהייצן דעם אויוון מיט די דאָזיקע שפענדלעך און אַרויפשמעלן אויפן פייער עטלעכע צוגעדעקטע טעפ מיט וואַסער. זאָלן די שכנים פון דרויסן זען די טעפ און מיינען אַז מען קאַכט אויף שבת... פאַר נאכט זאָלסטו פאַרמאַכן די לאַדנס פון פענצטער כדי מען זאל נישט זען, אַז אין הויז ברענט נישט קיין שבת ליכט. איך וועל מאַרגן אין דער פרי גיין אין בית-המדרש אַריין און פאַר נאכט מקבל שבת זיין צוזאַמען מיט אלע יידן און זיין דער לעצטער אויף אַהיים גיין...

אַרויסגייענדיק דער לעצטער פון בית-המדרש און קור- מענדיק צו מיין הויז, האב איך דערזען, אַז די לאַדנס פון פענצטער זענען נישט געווען צוגעמאַכט. ס'איז געווען ליכטיק, שבת-ליכט האבן געברענט. בין איך דערשטוינט געוואָרן און אויף אַ וויילע געבליבן שטיין. האב איך זיך דערמאָנט דעם פסוק „נשים דעתן קלה“. זי האט נישט געקאָנט ביי- שטיין דעם נסיון און זי האט באַקומען אַ נדבה.

איך האב לאַנג נישט געטראַכט. כ'בין אַריינגעגאַנגען אין הויז. עס איז געווען ליכטיק און וואַרעם. די שבתדיקע מאכלים האבן געשמעקט. כ'האב גאַרנישט נישט געפרעגט, כדי דער שבת זאל נישט פאַרשטערט ווערן, חלילה. אַפגעזאָגט „שלום עליכם“, געמאַכט „קידוש“ איבער גוטן וויין און אַנגע- הויבן צו עסן.

ווען מיין ווייב האט מיר צוגעבראַכט דעם טעלער מיט פיש, האב איך זיך נישט געקאָנט איינהאַלטן און איר איבער- געבעטן, זי זאל מיר זאָגן דעם אמת, פאַר וואס האט זי גענומען נדבות קעגן מיין ווילן.

זי האט די ערשטע מינוט נישט געוויסט וואס מיר צו ענטפערן. נאָכהער האט זי מיך געפרעגט: מיין טייערער מאַן, מיר לעבן שוין צוזאַמען אַזוי פיל יאָרן, האָסטו אַ מאל אויס- געפונען אַז כ'האב עפעס געטאָן קעגן דיין ווילן?

עס האט מיר אַנגעהויבן גיין טרערן פון די אויגן און כ'האב נישט געקאָנט ענטפערן אויף איר פראגע.

און זי האט גענומען ווייטער צו דערציילן:

איך האב געטאָן אַלץ וואס דו האָסט מיר געזאָגט. און אַזוי ווי איך האב נישט געהאַט מיט וואס אַנצוגרייטן דעם שבת, האב איך אַנגעהויבן אַרויסנעמען די זאכן, וואס זענען געלעגן אין קופערט און זיי אויסליפטערן, מען זאל זיי קאָנען אַנטאָן אויף שבת. אונטן, אויפן דעק, האב איך געפונען אַ

פאר הענטשקעלעך פון דער צייט ווען מיר זענען נאך געווען רייך. דו האסט זיי מיר געבראכט דאן פון דאנציג. איך האב זיי שוין לאנג געהאט פארגעסן. די הענטשקעלעך האבן געהאט, ווי דו געדענקסט זיכער, גאלדענע קנעפלעך. בין איך גלייך אוועקגעלאפן צום גאלדשמיד און פארקויפט דאס גאלד פון די פארגעסענע הענטשקעלעך. מיט דעם געלט האב איך געמאכט שבת.

פון גרויס פרייד און באגייסטערונג האב איך אנגעהויבן טאנצן מיט מיין ווייב. איך האב שוין געהאלטן ביי דער יוד און פלייש. מיין באגייסטערונג איז געוואקסן און איך האב אלץ מיט איר געטאנצט פאר גרויס פרייד. פרעג איך יעצט דעם הייליקן רבין: איז דאס א חטא? און אויב יא, זאל ער מיר ארויסגעבן א תשובה.

שבתילע, זיי וויסן! — האט אים געזאגט דער בעל-שם-טוב — ווען דו האסט געטאנצט מיט דיין ווייב, האט מיט

דיר מיטגעטאנצט די גאנצע פמליה של מעלה, און דו קאנסט יעצט אויסקלייבן וואס דו ווילסט: זיין צוריק רייך אויף דעם גאנצן לעבן, אדער צו האבן א בן-זכר, וואס וועט באלייכטן די וועלט.

פון דעם בעל-שם-טובס רייד האט ר' שבתילע אנגע-הויבן שטארק צו ציטערן און ער האט אראפגעלאזט דעם קאפ און שטיל געזאגט:

איך וויל נאך ביי מיין לעבן האבן א קדיש! און צום יאר האט ר' שבתילעס ווייב געבוירן א בן-זכר. דער רבי איז געקומען צום ברית און אויך געווען סנדק. ער האט געהייסן רופן דאס קינד ישראל.

ר' שבתילעס בן-יחיד האט ביז צו זיין חתונה געלעבט אין אפט. עס איז מקוים געווארן וואס דער בעל-שם-טוב האט געזאגט: ר' שבתילע איינבינדערס זון איז געווארן דער קאזשעניצער מגיד און באלייכט די וועלט מיט זיין גאונות.

י. ה. לעוויןשטיין

ר' שבתאי איינבינדער פון אפט

(דער פאטער פון קאזשעניצער מגיד ר' ישראל ז"ל)

מגיד זצ"ל, — ס'וועט דעריבער זיין אינטערעסאנט צו וויסן וואס די אלטע לייט פון אפט וויסן צו דערציילן וועגן דעם ר' שבתאי איינבינדער...

★

אין אפט איז א מאל אין יום-כיפור אויסגעבראכן א מחלוקת אין דער שול צווישן די מתפללים, וואס איז איבער-געגאנגען אין א געשלעג, בעת וועלכן עס זענען געווארן צעריסן אלע מחזורים; דעם רב מיט נאך עטלעכע בעלי-בתים איז קוים געלונגען איינצושטילן די בעלי-מחלוקת און צו מאכן צווישן זיי שלום.

מוצאי-יום-כיפור, נאך מעריב, פארן אוועקגיין פון שול האבן די בעלי-בתים איינער דעם אנדערן מפיס געווען און אנגעווינטשן כנהוג; עטלעכע בעלי-בתים, צוקומענדיק צו ר' שבתאי כדי אים אנצווינטשן האבן זיי זיך צו אים אנ-גערופן בהלצה: נו, ר' שבתאי האט זיך שוין געוויס אויסגע-בעטן א גוט יאר, ווארום אלע מחזורים זענען ביים היינטיקן געשלעג געווארן צעריסן. איר וועט שוין האבן אויף א גאנץ יאר... און איר וועט מאכן די „אפתיקאי"... דאן האט ר' שבתאי זיי געענטפערט: נו, איך האב מיר ב"ה עפעס בעסערס אויסגעבעטן — מיין ווייב וועט מיר אי"ה אין דעם יאר הבע"ל געבוירן א בן-זכר — און אין דעם יאר איז טאקע געבוירן געווארן דער מגיד ר' ישראל.

פון „קעפיל", ווייסט איר שוין, אז דער ר' שבתאי איז געווען אן איינבינדער, און כאטש ער איז קיין גביר-אדיר נישט געווען, וועט איר פון דעסטוועגן אין דעם אלטן פנקס פון דער חברה קדישא „נר תמיד של שבת" פון דער שטאט אפט — ווו ר' שבתאי האט געווינט — געפונען אין דער רשימה פון די ווערטפולע זאכן וואס געהערן דער דאזיקער חברה קדישא צווישן אנדערס (ווי צ. ב. ש. ספרי תורות, בגדי קודש א. ד. גל.), אויך „טס של כסף של ר' שבתאי הכורך".

דארט אין פנקס וועט איר אויך געפונען זיין נאמען אלס איינעם פון די 4 אויסגעוויילטע „רואי חשבון" פון דער זעל-בער חברה קדישא, וואס זענען געווארן אויסגעקליבן, כ"ד ניסן שנת תק"א לפ"ק.

אין דעם אויבנדערמאנטן פנקס אין די יארן תק"ב — תק"ג פיגורירט ער אלס איינער פון די גבאים — צווישן די בוררים שניים — און אין די שפעטערדיקע יארן צווישן די „בוררים" און „רואי חשבון".

אין דעם זעלבן פנקס (דף ז' ע"ב) וועט איר אבער נאך עפעס געפונען, נעמלעך: „בהח"מ פסח תק"ד לפ"ק נתקבל להחברה הבחור קטן ישראל בן שבתאי ונתן אביו מעות הקדמה ג' לויט כסף".

און ווייסט איר ווער עס איז דער דאזיקער בחור קטן — ישראל בן ר' שבתאי? דאס איז דער הייליקער קאזשעניצער

פון מיין פאטער, איז אין הימל אויף אייך געווארן א גרויסער עונש, און נאך ווייל איך האב אייך היינט מבייש געווען איז דער גור-דין בטל געווארן.

★

דער קאזשעניצער מגיד האט געפלעגט פראווען די הקפות אום שמחת-תורה מיט גרויס שמחה און התלהבות. איין מאל אבער האט ער די הקפות געפייערט מיט א באזונדערס שטארקע התלהבות און ענטוויאזם, מער ווי אלע מאל. זיין איידעם, הרה"ק הר"ר אביעזרא זעליג שפירא האבד"ק גרעניץ האט אים דאן געפרעגט דערוועגן. האט אים דער מגיד דערויף געענטפערט, אז אזוי ווי זיין פאטער ר' שבתי ז"ל זיצט אין גן-עדן צוזאמען מיט דעם תנא ר' יוחאי און ער האט היינט געבעטן מיין פאטער אז ער זאל אים פירן צו מיינע הקפות... און דעריבער ווי נאך איך האב דערזען אים, בין איך געווארן אזוי בשמחהדיק און באקומען הייליקע התלהבות.

אויף דעם בית-עלמין אין אפט געפינט זיך זיין מצבה וועלכע לויטעט:

„פ"נ איש חם וישר הישיש הר' שבתי בהר"ר זאב וואלף ז"ל, נפטר ביום ו' כ"ד שבט תקכ"א לפ"ק תנצב"ה“.

(„דער יוד“, 4.2.27)

דער קאזשעניצער מגיד ז"ל איז נאך זיין חתונה געווארן א מלמד אין א דארף נעבן כענטשין, ביי א רייכן ישובניק א ת"ח; ס'איז געקומען פאר פסח האט דער מגיד געוואלט אהיים פארן צו זיין ב"ב, האט אים דער בעה"ב זיינער געראטן — אזוי ווי ער וויל אויף שבת הגדול אריינפארן קיין כענטשין צו הערן דעם כענטשינער רבס דרשה, ע"כ זאל ער מיט אים מיטפארן און פון דארט וועט ער זיך שוין אהיים כאפן.

דער מגיד האט איינגעוויילקט און געפארן מיט זיין בעה"ב קיין כענטשין.

פרייטאג ערב שבת הגדול איז דער בעה"ב מיט אים אוועק צום כענטשינער רב המא"ג וכו' הר"ר יוסף ז"ל הלוי (דער מחבר פון „תבנית אות יוסף“ אויף מסכתות) וועלכער האט געשטאמט פון גרויסן יחוס — און אלס לוי האט ער געוואלט האבן יחוס-בריוו ביז קורח בן יצהר — און דערפאר האט ער זיך אלע מאל באצייכנט „ממשפחת הקרחי“ — ווי דער בעה"ב איז אריינגעקומען צום רב האט ער אים אפגעגעבן א ברייטן „שלום עליכם“ און אים גע-פרעגט ווער עס איז דער יונגער-מאן וואס איז מיט אים מיטגעקומען, האט ער אים געענטפערט אז דער יונגער-מאן איז ביי אים מלמד, און איז א גדול בתורה. האט ער אים דאן געגעבן שלום און געפרעגט ווער עס איז זיין פאטער, דער מגיד האט אים געזאגט, אז זיין פאטער רופט מען שבתי איינבינדער... — ביים רב זענען דעמאלט געזעסן גראדע א סך אנשים מכובדים פון שטאט — דעם רב האט זיך דאן פארגלוסט צו מאכן א שפאס... און זיך אפגערופן צו אים — אויב אזוי זענען מיר דאך קרובים, אייער פאטער איז א כורך (איינבינדער) און איך שטאם אויך פון „קורח“... ער האט דאס געזאגט אין אן איראנישן טאן, ווי צו וועלן אונטערשטרייכן דעם אונטערשייד אין יחוס... — דער מגיד האט דאן א פארשעמטער פארלאזט דעם רב.

צו מארגנס שבת איז דער מגיד געקומען אין שול צו הערן דעם רבס דרשה, און אויפן ארט גענומען אפזענדן דעם רבס חידושים — דער רב האט נאטירלעך געפרווט פארענטפערן דעם מגידס קשיות, און אויפצוווייזן אז ער איז גערעכט, אבער דער מגיד האט אים גענומען פארווארפן מיט קשיות פון וועלכע דער רב און גאון האט זיך בשום אופן נישט געקאנט אויספלאנטערן; האט ער דאן אויסגעטאן דעם טלית און די דרשה נישט פארענדיקט, און געהאט פאר-דראס אויף די שטאט-לייט, וואס זיי האבן געלאזט דעם יונגן-מאן צו שטערן אים צו האלטן דעם פלפול דרוש.

נאך הבדלה איז דער מגיד אריינגעקומען צום רב און געבעטן אז ער זאל אים מוחל זיין פאר דעם ביוש וואס ער האט אים פארשאפט און צו אים געזאגט: זייט וויסן! אז דאס האב איך געטאן פאר אייער טובה וועגן, ווארעם, דאן ווען איר האט פאר אלעמען אין די אויגן מיך פארשעמט און געטריבן חוץ

רבי גבריאל יהודה ליכטנפלד

(הערכה שנדפסה עם מותו בשנת 1887 ב"המליץ" ע"י עורכו של עתון זה)

ידיד נעוריו של המנוח — אלכסנדר (ארז) צדרבוים

ובשכל מיליו הבינים תורת שפתנו הקדושה וחכמת ספרות הישנה והחדשה כי עולה היא למעלה לראש ובכל ענין דבר חכמה אשר הביע היו דבריו כאיש מבין וגם דבר אשר נגלה לו ברובו או ככולו ורוחו היתה מלאה ספרי חכמים בישראל ובעמים (כי מלבד שפתנו הקדושה היה חכם ומבין בארבע לשונות: פולנית, גרמנית, צרפתית ורוסית). גם למד הרבה ספרי חכמה בכל אחת מהלשונות האלה, ידע היטיב ספרותה). בכל זאת שמר צעדיו לבלי לעבור גבול מהלכו אשר סלל לו ברוח חכמתו, ולא הריע חכמתו כי בחוץ תרונה, כדרך החכמים המתחכמים בדור הזה אשר אם נגלה להם באיזה ענין דבר השכל כטפח, ירימו קולם ויחוו דעתם ברעש וסופה על אלפי טפחים אשר גברו מהם ולא יבינום, ורוחם כי יעלה מעלה כמעט יתפארו כי הם מרומי החכמה ישכנו ורמים ישפטו בחקר אלוה אכל החכם הגדול הזה היה צנוע בחכמתו והשכיל להצניע לכת בדרכיה לפני בני אדם וברב חכמתו ורוחב דעתו לא רדף אחר כבוד חכמים אף כי לא נאווה.

גם איש טוב לבב היה הגדול הזה וגם ברישו קם על נדיבותו האמת היתה נר לרגלו על כן כדעתו היו פעולותיו ולא התהפכו בתחבולות הצבועים... וגם בזקנותו ככלות כוחו עוד היתה דעתו מיושבת עליו ולא נסוגה אחור אף צעד אחד בדרכו אשר הלך קדימה, לכל אוהביו הבאים לבקרהו בחוליו היתה שיחתו שעי-שועים, ובשחוק תמים וישר דרך וטהר לבב היביע להם כי הולך הוא למות — כל שומעי מותו התעצבו ויודעו ומכיריו וחושבי שמו באו והתאספו לחלוק לו את הכבוד האחרון והזכירו את תהילתו ורב חכמתו ומעשיו וילווחו אל בית העלמין תהי מנוחתו כבוד ונפשו צרורה בצרור החיים.

יהנה נכאים לבנו על מות אחד מגדולי חכמי ישראל בארץ פולין הוא הרב החכם הגדול בתורה וחכמה המהנדס הנודע מוהר"ר גבריאל יהודה ליכטנפלד נ"ע אשר גוע ויאסף אל עמיו ביום ג' כ"ו לחודש אדר בשנת שבעים ושש לימי חייו, ויהי מותו אבדה גדולה לכל יודעיו ומכיריו ואבל לכל רעיו וחבריו אשר האציל עליהם מרוחו וחכמתו, וחסרון חכם גדול לעמו, ספריו אשר כתב נודעים לשם ולתהילה בין החכמים בחכמת החשבון וידיעות השעור המעלה, אשר היא היתה כל שעשועיו יום ויום ותהי לו גם לנחב לעבוד אותה ולהוציא ממנה פרי להשכיל למעלה, וכל בה חי רוחו כל הימים והיה אחד מן השרידים אשר בשאר רוחם הוקדשו מבטן לחכמה הנפלאה הזאת. גם בספר ספורים בשיר הראה כוחו ורוחו בשפתו כאחד מדוברי צחות גם בדברי התולים בשנינה אשר ידבר בשיריו הן ונעימות תחת לשונו ועוד השאיר אחריו בכתובים ספרים ומאמרים שונים מלאים שכל טוב ומפיקים דעה צרופה.

החכם הגדול הזה הפיץ אור יקרות זה כארבעים שנה על נעורי ישראל בארץ פולין ולאור חכמתו הלכו וראו כי שני המאורות אור תורה ואור חכמה יחד יאירו לאדם בחיים לבא עד תכלית רצויה ובכל דרכיו אשר התאמץ בהשכל ודעת לגול חשך מפני אור ולהאיר תדרך לפני נעורי ישראל לא היה שנוא לאבותיהם החשוכים ולבני אדם יושבי חשך בצלמוות אשר רבו כארבה בארץ הזאת, עוד לפני עשרים וחמש שנה בבואי ושובי לעיר מולדתי ווארשה והתוועדנו איש אל רעהו חברתי ותוקרתי רוח חכמתו כי רבה והיינו לרעים ואוהבים נאמנים, וראיתיו אז למאסף לאגודה אחת נערי ווארשה המשכילים ויהי להם לראש ובכל עת בהתאסף אלה המשכילים בית איש יומו הטיף להם לתורה ולחכמה

נתן נטע שפירא - תולדות חייו

ספורו של ל. פיליפזון "די מאַראַנען" ואת המכתבים בדרך שיר ("פואזיה") אשר כתב האַראַץ הרומי ליליוס צור. שיריו המועתקים והאוריגנלים הופצו בין תלמידיו ורעיו. בהיותו כבן חמישים נקרא מאת אחד ממודעיו בגאליציה להיות לו סוכן בביתו ובנחלתו.

בבוא לו ימי הזיקנה קבע מושבו בעיר אפטא, עיר מגוריו עד היום. ב"האסיף", עוד מהגליונות הראשונים נדפסו כמה משיריו ובכתב יד יש לו הרבה שירים ומאמרים שונים. (מתוך ספר הזכרון לסופרי ישראל, שהוצא ע"י מערכת "האסיף", בעריכת נחום סוקולוב, וורשה תרמ"ט).

נולד י"ז כסליו תקס"ח (1808) בעיר מצער בפולין. גדל בבית זקנו ולמד מפי מורים ש"ס ופוסקים. בהיותו בן ט"ו ארח עמו לחברה ר' מנחם מ. זילברשטיין מחבר הספר "צדק ורשע" (דראמה, קראקא, תקפ"ב) והוא למדהו תנ"ך ודקדוק וראשי ידיעות בכמה לשונות זרות. אחר־כך שקד בעצמו בלימודים והחל להעלות הגיגיו עלי ספר.

בן י"ח לקח לו אביו אשה מהעיר אפטא שם עסק במסחר שנים אחדות. ואחר־כך בהשרף רכושו והונג, נמלך להיות למורה וילמד בני עשירים בערים אחדות בפולין. בשנת תרכ"ב היה מורה בווארשה ובעת ההיא תרגם את

הערכה שנדפסה ב"המליץ" עם פטירתו בשנת תרנ"ז-1897

ולפעמים שר לנו גם שירי הגיון בהשתפך נפשו בקרבו — והם היו משוש כל חייו הרעים והמרים ותנחומיו בעת צרה. ואולם כל הידיעות האלה מעטות הן ולא על ידיהן נוכל לדעת מהו טיבו של איש זה. כל אשר לא ידע את נתן נטע שפירא פנים אל פנים לא ידע מה גדולה האבדה אשר אבדה לנו במות "היהודי הנצחי" יקר המצוות הזה!... איש אשר צחוק קל ונעים התלונן תמיד על שפתיו ויאחז לחמוד לצון לו בכל עת ובכל רגע אולם בעת אשר רחף הצחוק על שפתיו, או בעת אשר התלוצץ בפנים עליוזים, לא ידע איש כי האיש הזקן הזה היה רעב ללחם זה יום תמים ואולי עוד יותר, וכי נתח בשר לא בא אל פיו זה שבוע ימים. שפירא היה רעב ללחם כל ימי חייו, אולם האיש הזה לא ידע כמעט, כי רעב הוא ולא זכר את הצרות והתלאות הרבות, אשר סבבוהו, והיה תמיד עליו ושמח וטוב לב. בחדר כלאו הזר והקטן ישב וילמד ויכתוב וישר שירים עד כי עלה המות בחלונותיו ויקפוד את פתיל חייו וימות... תשעים ושלוש שנים חי האיש הזה עלי אדמות חיים מרים כאלה — וימתקו לו, תשעים ושלוש שנים התגורר הזקן היקר הזה בארץ רבה ויגדל תושיה ויעמיק במסתרי ים החוכמות והמדעים שלו וישמח.

ומי ישים לב אל איש אשר כזה? מי יזכיר אותו אחרי מותו? הוא לא היה אהוד על בני אפטא עיר מגוריו ובשם "נוטעלע אַפיקורס", כינהו יען נפשו שאפה תמיד לתורה ודעת ובשעה שאנו יודעים כנכון היום כי האיש הזה מלבד אהבתו הרבה לחכמות ולמדעים שונים היה יהודי כשר ויקיים כל מה שכתוב בתורתנו הקדושה בדחילו ורחימו ולא אחת ושתים הוכיח לעמיתו בדברים טובים ונכוחים בראותו אותו עושה דבר אשר בניגוד לדתנו — אך הוא היה "משורר וסופר עברי" והשם הזה הסב לו לא מעט טרדות ונגישות מצד הצבור החרדי בעיר מולדתו.

כרעם בגלגל וכחץ משוח ברעל הגיעתנו זה לא כבר השמועה המעציבה כי נתן נטע שפירא השיב את רוחו לאלוהי הרוחות. מי היה שפירא? איש "משורר עברי" היושב על פינת גג בודד ונעזב, וחדרו הקטן והצר מלא ספרים וגליונות וכתבים מכתבים שונים עתיקים וישנים אשר רוח חיה אין בהם ותוכם רצוף תעלומות חכמה והגיונות ושירים נעלים ונשגבים מאד — והאיש הזקן יושב עליהם ובשום לב ישים את כל מעיניו בהם וקורא אותם יום ולילה בלי הרף.

מה נפלא הדבר, כי האיש, אשר הקדיש את כל ימיו ושנותיו לתורה ולתעודה, לחכמות ולמדעים ונפשו לא שבעה מהעמיק לקרוא ולדרוש בכתביו המתים הכבירים והבלים. איש אשר ידע פרקים רבים מספריו של שכספיר, גאטא ושיילר ידע מראשם ועד סופם, וספרי היינה היו שגורים על פיו. איש בעל נפש רכה וענוגה, נפש טהורה ותמימה המלאה רוח קדש, נפש יקרה — ובכל זאת לא נודע שמו ברבים, ורבים מהמון הקוראים העברים לא שמעו את שמעו. כי איך איפה יהיה איש אשר כמוהו נודע בישראל מקרוב ומרחוק, והוא הלא ברח מן הכבוד וישנאהו תכלית שנאה? איך יהי שמו נודע בשער בת רבים לכבוד ולתפארת, והוא היה נחבא אל הכלים אשר בחדרו, ולא בא אל הקהל בקול גדול וברעש אדיר וחזק כיתר חבריו בני דורו? הוא ישב בדד וגלמוד, זר ומוזר מכל תענוגי החיים בחדרו הצר והאפל, עם אשתו הזקנה ורבת החיל — ולא פסק פומיה מגירסא עד יומו האחרון.

רוב הקוראים אשר ידעוהו, ידעו, כי הוא היה "משורר עברי" אמיתי ורוח שורה עברית טהורה וקדושה נוססה בקרבו, הוא כתב הרבה שירים, שירי קודש ב"האסיף" עוד במוספים רבים ויקרי ערך: פה העיר כנורו על שבר בת עמו ושירי עצב ויגון נשגבים ונעלים התמלטו ממנו, ופה השמיע שירים איומים ונוראים על בת ציון השדודה — ויהגה נכאים

שני מלים

(הועתק מהספר „סגנון עברי“ מאת מ. קרינסקי ושי. רבניצקי)

בעיר אשדות-ים, על חוף נחלי בליעל,
עמד מושל רומי, על פסגה וגבע,
באשר עיניו הביטו מלמטה, ממעל,
כשרון לוחמיו ראה, על אשר קווה, שבע,
פקודי החיל על משמרתם עמדו,
ציים מזויינים באו, הלכו, נדדו,
בשאון והמון אחת לאחת נגשו,
כלי המות רעמו, תהומות רעשו,
אלה שמה נצחו, ואלה נפלו כושל,
אפס, לא באמת, רק לכבוד המושל,
מה יקר בעיניו זה גיא החזיון,
כלחם לרעב, כפלגי מים בציון,
בין כולם אמנם, ראתה עינו החודרת,
שני מלחים לוחמים, מאריות גברו,
גובה קומתם, שלש אמות וזרת,
השתוממו העומדים שם, תהילתם סיפרו,
המלך ברכם, עיניו צהלו מנגד,
...היו שרים מעתה, החליפו בגד,
מה גדלה שמחתם! איש אל רעהו צהלו,
ומלאי תודה לרגלי המלך נפלו,
ושר האוניות נגש וישתחו אפיים,
„הלא תדע, אדון, כי אלה מלאי פשע,
זרע מרעים הם, ילדי שבט הרשע,
אשר דם גבורינו שפכו סביבי ירושלים?“
עברים המה? אולם הן אחת דיברתי.

אל יפיל דבר ארצה מאשר אמרתי,
טוב הארץ יאכלו, כל טוב, כל מגד,
אפס — את דת אבותם ישליכו מנגד!
הוי עניים מרודים! הוי יגון ופגע!
פרח אשרכם איך אומלל כרגע!
והם עז הרהיבו ולמלך כרעו ברך,
„נדבות פיננו רצה, אדון, אל תוכה בזעם,
הן ידענו מאז, כי לחסדך אין ערך,
הרשינו נא עוד אחת לבקש הפעם,
נבואה נא בתהומות בדרך לא סלולה,
עיניך יראו זרות, נפלאות כמים,
לכבודך אדון, הן תשקוט המצולה,
גם גלי הים לא ירהבו לבלענו חיים,
יראו נא, יביטו כל העומדים יחד,
כי טובתך לנו עלינו שפרה,
יום מלכנו לנגדנו לא נדע פחד,
ידענו בטח, כי לא נחטיא המטרה“,
„כדבריכם“, ענה המלך „לשאלתכם נענית,
לו היו תחת שבטי רבים כמו אלה,
על כל מתי תבל למלחמה הן נגשתי,
רבות אז פעלתי וידי תעש פלא,
כי עם עברים כאלה ימיני גדולות תעש“. —
אמץ רוחם יסופר אשר פעלו —
חבוקים יחד ירדו מצולה ועוד לא עלו...

דעם אוהב ישראל'ס שטעקן

אויפגעשריבן געווארן די ווערטער אברהם יהושע העשיל. דאס ווארט אפטא האט מען שוין נישט געזען, ווייל עס איז פאר-געקומען אויפן בוידעם א שריפה און א שטיקל פון דעם שטעקן האט זיך צעגאסן.

ווי איך געדענק, פלעגט מען דעם שטעקן אראפנעמען ווען עס איז געקומען א חשובער רב, וועלכער האט נישט געקאנט ארויפגיין אויפן בוידעם. 20 יינגלעך פלעגן ארויפ-גיין כדי אראפצונעמען דעם שטעקן. מיט יראת הכבוד פלעגן מיר ארומגיין ארום דעם שטעקן. עס האט געיאגט פון אים א געהיימניספולקייט.

ליידער איז מיין פען צו ארעם אויף צו באשרייבן אונז-דערע געפילן ווען מיר פלעגן מטפל זיין מיט דעם אוהב ישראל'ס שטעקן.

בארימט איז געווען אין אפט און אין איר סביבה דער שטעקן פון דעם „אוהב ישראל“, ר' אברהם יהושע העשיל זצ"ה. וועגן דעם דאזיקן שטעקן פלעגן אלטע חסידים דעם דערציילן:

אין יענע צייטן פלעגן שדים אראפכאפן שטריימלעך פון די חסידים קעפ און מאכן אנדערע צרות. האבן חסידים דאס דער-

ציילט דעם אוהב ישראל, האט ער געהייסן מאכן א שטעקן אין זיין בית מדרש. דער שטעקן איז געווען א לאנגער שטאב אייזן, פון בערך 200 קילאגראם, און אויף אים זענען

ממחזות החיים בערי המדינה *

הדרוש מיהרו החסידים להודיע לשר הזה כי הצעירים האלה מחשבת מרד בליבם... והביבליותיקה שישדו סכנה בה לקיום המדינה... סכנה מסתמא שישארו ה"אדונים הנאורים" בלי בנות ישראל היורקות בפני עמן.

אם תראו יהודים טובים כל אלה מה תאמרו? אולי נאמר הפעם: „בושה אמכם, חפרה יולדתכם?". באמת זה יהיה פסוק במקומו...

* הכתבה דלעיל, שנלקחה מ"הצפירה" משנת 1913, מתארת את המלחמה שאסרו החסידים הקנאים על הנוער המתקדם שביקש רשיון לפתוח ספריה מודרנית עברית-אידישית. כל האמצעים היו אז כשרים ב"מלחמת תרבות" זו ובכללם הלשנה בפני השלטונות כי בני הנוער הם „מהפכנים" וכי הספריה מהווה סכנה לקיומה של המדינה...

...אם תבואו, למשל, לעיר אופאטוב, פלך ראדום ותראו שם ביבליותיקה הגונה של „האזרחים" וכמובן בשפתם. ורוב הספרות — רוח שנאה לישראל מבצבצת מכל דף ושורה. ורוב צעירות ישראל והן בולעות את הספרות הזאת בתיאבון גדול ופרפורי השנאה לישראל בכל רמ"ח איבריהן ושס"ה גידיהן ואבותיהן החסידים ואימותיהן הצדקניות נהנים הנאה מרובה מהשכלתן של בנותיהן העתידות להיות „חסידות" גמורות ולבנות את בעליהן החסידים הגמורים ולשנא את עמן שנאה גמורה... אם תראו כאלה איזה ברכה תברכו? ואיזו ברכה מברך הרואה את בתי ישראל בחורבנם?

ואם נמצאו בעיר צעירים אחדים שהחליטו ליסד ביב-ליותיקה עברית וערכו בקשה אל שר הפלך בדבר הרשיון

מי שצריך לשמוע — שומע

הבריות נדחקו כדי לשמוע תורתו של הרבי מאפטא. „לשוא!", קרא לעומתם. „מי שצריך לשמוע, שומע גם מרחוק, ומי שאינו צריך לשמוע, אינו שומע גם מקרוב".

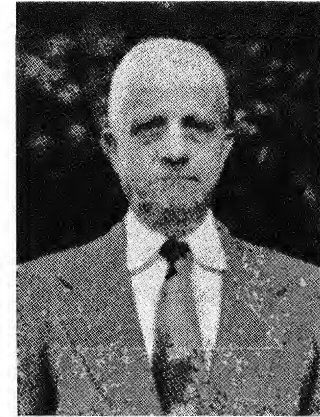
**לפני מלחמת העולם
הראשונה**

**פאר דעם ערשטן
וועלט־קריג**

79	דוד קאגוט — אויפן שוועל פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט .
80	יאָסל אַדלער — די גרויסע כאַליערע אין אפט .
83	עקיבא כץ — אויסברוך פון ערשטער וועלט-מלחמה .
85	פיניע טייטעל — זכרונות פון די מלחמה-יאָרן .
89	מאַנוס אַמבער-בורשטיין — „חדרים“ .
93	בונם קאַלישער — דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין די יאָרן 1905—1921 .
96	מענדל ניסנבוים — ערשטער זעלבסטמאָרד אין שטאָט .
97	משה גרינשטיין — הילפס-געזעלשאַפט „עזרה“ .
99	אברהם זאַמבערג — זכרונות פון יענע יאָרן .
100	עקיבא כץ — אַמאָליקע יאָרן .
103	אליעזר לאַנגער — דער ערשטער וועלט-קריג — איבערלעבענישן .
106	פיניע טייטעל — אַ „שוואַרצע“ חתונה אין אפט .
107	אלעזר גלאַט — עפיזאָדן פון יענע צייטן .

אויפן שוועל פון צוואנציקסטן יארהונדערט

(דערניערונגען)

צולייגן א האנט, וועט גאט אויך העלפן און יידן וועלן צוריק האבן ארץ-ישראל.

די רבנים אין פוילן שווייגן נישט, ווענדן זיך מיט א „קול קורא“ נישט הערן די ציוניסטן, וואס ווילן ברענגען משיח פאר דער צייט. אויך די חסידים אין אפט שווייגן נישט, ווען נחמיה וויזענבערג לערנט אינעם בית-המדרש, שבת, ערב פסח מיט זיין קרייז די הגדה אין ליכט פון זעלבסט-באפרייג און שיבת-ציון, נעמען די גערער חסידים פון ביידע שטיבלעך שטערן, מ'ברעכט שויבן און ס'ווערט א גע-שלעג. מיר קליינזארג נעמען אויך אן אקטיוון אנטהיל, בא-ווארפן זיי מיט שטיינער און פאריאגן די חסידים פון בית-המדרש.

די מסקנה ביי אונדז יונגע פון די געשעענישן איז גאר אן אנדערע: רייכע יידן דארפן נישט משיח, די פרומע לאזן נישט ברענגען קיין „פאלשן משיח“ — בלייבט דאך דער ציוניזם גאר פאר ארעמע און ארבעטער. שוין פון 1911 ווייזן זיך די ערשטע שפראצן פון ארבעטער ארגאניזאציע אין שטאט.

אפטער יידן אין אמעריקע

די עמיגראציע פון אפטער קיין אמעריקע פאנגט זיך אן נאך פארן ערשטן וועלט-קריג, ווען ס'הייבן זיך אן די רדיפות אויף יידן אין פוילן. נאכן פאגראם אין אסטראווע באשליסט אויך מיין גאנצע משפחה צוזאמען מיט פיל אנדערע אפטער יידן פארן קיין קאנאדע, ווו עס קאנצענטרירט זיך א נייער יידישער צענטער מיט אלע אטריבטן פון א יידישן יישוב, זיינע פראבלעמען און געזעלשאפטלעכע טעטיקייט.

אין יאר 1945, ווען ס'קומען אן די ערשטע ידיעות אז די געציילטע לעבן-געבליבענע אפטער פארן קיין ישראל, זענען מיר זיך צונויפגעקומען, דעלעגאטן פון ניו-יארק און מאנטרעאל קיין טאראנטא און באשלאסן אלע געלט-זאמ-לונגען פון דאן אן ווידמען ישראל. פיל פארשלאגן זענען אויפגעבראכט געווארן, אבער נישט פיל דערפון איז פאר-ווירקלעכט געווארן. ס'איז צו באדויערן, וואס אזוי פיל מי און ענערגיע איז אינוועסטירט געווארן אויף צוועקן ווי א בית-עולם אין ניו-יארק און א שול אין טאראנטא. דערפאר איז כדאי צו באצייכענען מיט צופרידנקייט, אז מאנטרעאל דווקא, האט אלע אירע שפענדן געשיקט קיין ישראל. לאמיר האפן, אז די הייליקע צוועקן, וואס מיר האבן זיך געשטעלט, וועלן פארווירקלעכט ווערן און די יידישע מדינה וועט זיין א געשעענער פאקט און איר עקזיסטענץ וועט פארזיכערט ווערן אויף אייביק.

הונדערט יאר האבן יידן גע-לעבט אין אפט זייער אייגנארטיק לעבן. שטיל, רויק און צופרידן. גרויס איז געווען די ארעמקייט, — אבער רייך און זאט איז געווען די נאטור און אומגעגנט: ברייטע פעלדער מיט פולע, פעטע זאגנען, גארטנס מיט פארשידענע גרינ-צייג, סעדער געדעכטע, באלאדנט מיט גרויסע פארשידענע פרוכטן.

די שטאט ארומגערינגלט מיט קליינע, ריינע טייכן אין וועלכע יידישע קינדער פלעגן זיך באדן און שווימען אין זומער אזוי גערן אין דער „שלוזע“. אפילו פרומע וואס גייען א גאנץ יאר אין מקווה האבן שטארק הנאה געהאט פון א זומערדיקן שוויים אונטער דער „קאניע“.

דאס לעבן פון יידישן יינגל אין שטאט איז מיר פארבליבן אזוי נאענט און טיף אין זכרון. יינגלעך, קליין און גרויס, גייען אין חדר לערנען תורה. ס'הערט זיך אין דער גאס דער ניגון פון דער גמרא, וואס ברעכט ארויס פון חדרים און בית-המדרש... שניים אוחזין בטלית... שור שנגח את הפרה...

דאס יינגל, פאר וועמען די ווירקלעכקייט אין שטעטל איז אזוי ווייט פון די גמרא-פראבלעמען פרעגט קשיות: „וואס איז דער שטרייט איבער א טלית, און ווער האט אין אפט אן אקס אדער קו“... דער רבי מוז אלץ פארענטפערן, כאטש אים אליין שטעלט זיך נישט איין מאל די זעלבע פראגע...

איך אליין האב שוין אין חדר נישט געפונען קיין רוי. פון דער פריסטער יוגנט, זאגט דער טאטע: ווילסט נישט לערנען תורה — טא גיי כאטש אין די גוישע „שקאלע“ — „יאק נייע דא באגא, טא דא לודושי“ — זאגט דער טאטע און זוכט פאר מיר א תכלית...

ציוניזם אין אפט

ווען ציוניזם קומט קיין אפט, געדענק איך ווי מיין פאטער קויפט צום ערשטן מאל דעם „שקל“ — און אין שטעטל רופט מען אים דערפאר „אפיקורס“. עס רודערט זיך אין דער יידישער גאס. נחמיה וויזענבערג, דער אפאסטאל פון נייעם געדאנק, געפינט אן אריגינעלן וועג אריינצודרינגען דעם ציוניסטישן געדאנק אין שטאט: ארגאניזירט אין שטאט טישן בית-המדרש א חוג פון באלמעלאכעס, שניידערס, שוס-טערס און בערשטל-מאכער צו לערנען דעם ציון-געדאנק, וועלכער דרינגט ארויס פון יעדער שורה אין תנ"ך און פאר-ענדיקט דערמיט אז ווען די יידן וועלן באמת וועלן און אויך

די גרויסע כאליערע אין אפט

אַז עס ברענט, מוז מען גלייך גיסן וואסער, און נישט ווארטן ביז עס וועט גיין אַ רעגן פון הימל. אַז מען ווערט חלילה, קראַנק — רופט מען אַ דאָקטער און נישט קיין רב. „ורפא ירפא“ שטייט געשריבן אין דער הייליקער תורה. די יונגע בחורים, די לערנערס, הערן זיך צו צום שמועס און הויך אויפן קול, מיטן גמרא-ניגון, שרייען זיי אויס: „מיר זענען גרייט, מיר זענען יונג, מיר פילן זיך בכוח צו טאן אַלץ, וואָס מען וועט אונדז באַפעלן. מיר וועלן מבקר זיין די קראַנקע און טאן דאָס, וואָס די דאָקטוירים וועלן הייסן. קראַנקע מענטשן נייטיקן זיך מען זאָל זיי באַדינען. מיר וועלן עס טאן ביי טאָג און ביי נאַכט“...

די גמרא-קעפלעך האָבן שוין פון פריער געוואוסט, אַז דער מאַגיסטראַט גרייט צו די פראַקלאַמאַציע, און אַפילו גע-וואוסט, וואָס דאָרטן וועט זיין געשריבן. די רעגירונג לאָזט וויסן אַלע איינוואוינער פון שטאָט, אַז די „כאַליערע“ בושעוועט איבערן גאַנצן לאַנד. מען דאַרף אָננעמען אַלע מיטלען צו צויםען די קראַנקייט און נישט לאָזן זי זאָל זיך מער און מער פאַרשפרייטן.

די שטאָט-פאַרוואַלטונג וואָרנט, אַז שמוץ, אַפפאַל פון עסן און פרוכט, און פליגן פון אַלע מינים זענען פאַרשפרייטער פון דער קראַנקייט. מ'דאַרף האַלטן דאָס הויז רייך און טרוקן. דאָס זעלבע די גאַס. פאַרניכטן די פליגן, זיין אַפגעהיטן מיט עסן און טרינקען. האַלטן דאָס עסן צוגעדעקט. נישט טרינקען קיין רוי וואָסער — עס איז סם. נישט עסן קיין רויע פרוכט. אין פאַל ווען עמעצער ווערט קראַנק — זאָל מען גלייך רופן אַ דאָקטער, און נישט פאַרלאָזן זיך אויף באַבסקע רפואות. און נאָך אַ סך עצות און תקנות.

דער שטאָט-מאַרק

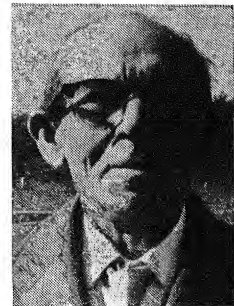
דער אַפּטער שטאָט-מאַרק איז געווען רייך, שיין און ציכ-טיק. געווען אין מיטן פון אַ סקווער. נישט צו פיל פאַרפוצט, אָבער מיט טעם און געשמאַק. אַ חיות געווען דאָרטן צו שפאַ-

די נייע באָד אויף אינאָנסקער וועג

יאָר 1893, אַפט, פוילן.

שוואַרצע בשורות טראָגן זיך אין דער לופט, און וואָרפן אַן אַ מורא און פחד איבער גאַנץ רוס-לאַנד און פוילן. אַ כאַליערע-עפידעמיע קומט פון ווייטן סיביר, און פאַרשפרייט זיך ווי אַ פייער, פון איין עק לאַנד צום צווייטן. די מגיפה מיינט נישט אויס קיין שטאָט, שטעטל און דאָרף. נישטאַ ווהין צו אַנטלויפן און איבער-

וואָרטן די סכנה. מענטשן דרייען זיך אַרום מיט פאַרזאָרגטע פנימער. אַ מאָל הייבט מען אויף די אויגן צום הימל און מען בעט רחמים, אַז די מגיפה זאָל נישט קומען; אַ מאָל לאָזט מען אַראָפּ די אויגן צו דער ערד, ווי פאַרשעמטע און הילפלאָזע — און מען שווייגט. דאָס לשון איז אָפגענומען. אין דער שטיל פרעגט איינער דעם צווייטן, צי איז עמי-צער די לעצטע נאַכט, חלילה, נישט קראַנק געוואָרן. קומט אַ בעל-עגלה פון אַן אַרומיק שטעטל, באַפאַלט מען אים ווי אַ היישעריק — מען וויל הערן אַ גוטע בשורה, אַז עס איז שטיל און אַלע זענען געזונט. קומט אַ סוחר אַהיים נאָך אַ לענגערער נסיעה פון אַ גרויסער שטאָט, וויל יעדער זיין דער ערשטער צו דערוויסן זיך די לעצטע נייעס. אין דער גרויסער שטאָט ווייסט מען דאָך אַלץ — די גאַנצע שרייבן. — אין די בתי-מדרשים רוישט ווי אין אַ מיל. ביי יעדן טיש אַ באַזונדערע אַסיפה. מען רעדט שטילער און געלאַסע-נער, ווי אין גאַס. מען גיט נישט קיין עצות, וואָס צו טאן. מען לאָזט אַלץ איבער צום רבונג של עולם. זאָגט אַן עלטערער ייד, וואָס האָט שוין איבערגעלעבט אַזאַ מגיפה, אַז תשובה, תפילה און צדקה העלפן בעסער ווי אַלע רפואות פון דאָך-טוירים און פעלשערס. בטחון דאַרף מען האָבן און פאַרלאָזן זיך אויפן בעל-הרחמים. יידן זייט זיך נישט מייאש, זאָגט בעסער אַ קאַפיטל תהילים.

בטחון איז נישט גענוג

אַ מיטליאַריקער ייד שלאָגט אים איבער די רייד, און זאָגט: בטחון איז טאַקע אַ גוטע רפואה; עס שטאַרקט דעם מענטשן און מען פאַלט, רחמנא ליצלן, נישט אַריין אין יאוש. אָבער עס איז אויך נישט יידישלעך צו זיצן מיט פאַרלייגטע הענט, ווען אַ פייער ברענט. מיט תהילים אַליין וואַקסט נישט קיין תבואה אויף די פעלדער; פון עסן בטחון ווערט מען נישט זאַט. „לכל עת“ זאָגט שלמה המלך, דער גרעסטער חכם אויף דער וועלט.

צירן. אין מזרח-זייט איז געשטאנען די קאנצעלאריע פון נאטשאלניק. א מאסיווע געביידע, ווי א פעסטונג, נאך פון פאר דעם לעצטן פוילישן אויפשטאנד אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יארהונדערט. קעגנאיבער דער קאנצעלאריע איז געווען דער שטאט-גארטן, וואס האט פארנומען כמעט א העלפט פון דער לענג פון מארק. דער גארטן איז געווען פול מיט ביימער, גלייכע און הויכע, איין בוים פון צווייטן אפגע-רוקט אין א גלייכער מאס, און צווישן זיי, רונדע פלעצער מיט בלומען פון פארשידענע קאלירן און אויך בענק צו זיצן און זיך אפרוען.

א באקוועמער פלאץ צו שפאצירן און א שפיל-ארט פאר קינדער מיט זייערע דינסטן און גווערנאנטקעס. די באזוכער, פארשטייט זיך, זענען געווען די קריסט-לעכע אינטעליגענץ און רעגירונגס-באאמטע. יידן איז נישט געשטערט געווען צו קומען אין גארטן און געניסן א ביסל פרישע לופט, אויב נאך די קליידונג איז געווען לייטיש און די בארד האט געהאט א תיקון. פאר פרומע און חסידישע יידן איז דארט קיין פלאץ נישט געווען. מען וואלט פון זיי גע-לאכט און חזק געמאכט און געהייסן מוחל זיין... חוץ דעם האט א פרומער ייד אליין נישט געוואלט גיין אין אזעלכע פלע-צער. נישטא דארטן זיין סביבה און ער דארף נישט אזא עולם הזה.

אויף מערב-זייט פון גארטן איז געווען א ברונעם אן אלטמאדישע. א טיפער גרוב מיט א וואסער-קוואל, ארומגע-מויערט מיט שטיינער, כדי זיך צו האלטן פעסט און נישט פארשאטן ווערן פון דער נעץ. ארום דעם גרוב זענען געווען פיר זיילן, וואס האבן געהאלטן אויף זיך א דאך. אויף א געשטעל איז געווען אריינגעפאסט אן אקס מיט א ראד אין דער מיט. דאס ראד ארומגעוויקלט מיט א לאנגער אייזערנער קייט. צוויי גרויסע עמערס אויף ביידע עקן קייט. און דער עיקר — א קאלבע, אזא הענטל צו דרייען דאס ראד. האט מען געדרייט די קאלבע רעכטס, איז דער לידיקער עמער געגאנגען אראפ און א פולער עמער מיט וואסער איז געקומען ארויף פון דער אנדערער זייט. נאך דעם האט מען געדרייט די קארבע לינקס, איז דער לידיקער עמער געגאנגען אראפ און א פולער עמער ארויף. אזוי — אן עמער ארויף, אן עמער אראפ, א גאנצן טאג. געווען גענוג ריין און קאלט וואסער פאר די איינוווינער פון מארק און די ארומיקע געסלעך. מיטוואך, אין יאריד-טאג, ווען די פויערים זענען געקומען אין שטאט פארקויפן זייערע פראדוקטן און איינקויפן די סחורות און זאכן אין וועלכע זיי נייטיקן זיך — איז זייער הויפט-לאגער געווען אין מארק. איז חוץ א „גלעזל בראנפן“ פלעגן זיך די פויערים דערקוויקן מיט א קאלטן טרונק קוואל-וואסער.

אויך די פיר-פיסיקע חיות, די פערד וואס ארבעטן שווער און געטריי פאר זייערע באלעבאטיים, וואס זענען געקומען אויפן יאריד, האבן זיך מחיה געווען מיטן פרישן וואסער פון זעלבן קוואל.

אין מארק איז געווען דער פאסט-אפיס, די אפטיק, צוויי זיגער מאכערס, א בארימטער יידישער דאמסקע-שניידער, וואס האט געמאכט די שענסטע חתונה קליידער פאר יידישע כלות, לויט דער לעצטער מאדע. א מונדיר-שניידער, אויך א ייד, פאר נאטשאלסטוואס און פריצים. אויסער דעם האבן זיך דארט געפונען יידישע געשעפטן מיט טייערע עלעגאנטע סחורות פאר די, וואס האבן פארמאגט די מטבע.

און די פראפענאציע, וואס איר פראדוקט איז געווען דער „ביטערער טראפן“, איז אויך געווען אין מיטן מארק, און באלאנגט צו א ייד. דער „ביטערער טראפן“ איז נישט אלע מאל געווען „ביטער“ — ער איז אויך געווען א „שמחה-טראפן“. עס האט זיך געווענדט „ווער“ דער טרינקער איז געווען און וויפל „טראפנס“ מען האט געטרונקען. דער בי-טערער טראפן איז אויך געווען א קוואל פון פרנסה, און א סך מאל געהאלפן קעגן גזירות רעות. און ווען די פראק-לאמאציעס האבן שוין געהאנגען אויף די סלופעס, איז אויך דער מארק געווארן צערודערט. אין פראנט פון יעדן געשעפט האט מען שוין אנגעהויבן ריידן וועגן דער „כאליערע“ (ביז איצט איז דאס ווארט „כאליערע“ געווען טריפה), וואס די גאזעטן שרייבן און וואס מען זאל טאן.

ר' יאסל ווייסבלום, און וואס ער האט אויפגעטאן קעגן דער כאליערע

פון ווייטנס, הארט לעבן מאגיסטראט האט מען בא-מערקט א מענטשן גיין. לויט דער הויך, גלייכן גאנג, קליידונג און עלעגאנטן שטעקן, האט מען גלייך דערקענט, „ווער דאס איז“. דאס איז געווען ר' יאסל ווייסבלום, אדער ר' יאסל פישלס.

ר' יאסל ווייסבלום איז געווען א וועלטלעכער ייד. זיין ווייב האט נישט געטראגן קיין שייטל. ר' יאסל איז געווען א דרייטער אין זיינע האנדלונגען און מיינונגען, — און נישט געשראקן זיך פאר קיינעם. געקענט פויליש און רוסיש און גערעדט יידיש מיט יידן. געווינט צווישן קריסטן. בא-ווינט אן אייגן גרויס הויז מיט א סך צימערן, ווייל די פא-מיליע איז געווען א גרויסע. צוזאמען מיטן הויז איז געווען א סאד מיט פרוכט-ביימער, גרינסן, בערעס און בלומען.

ר' יאסל ווייסבלום האט זיך געקענט מיט נאטשאלסטווא און געהאט א צוטריט צו זיי, און איז אויך געווען באפריינדעט מיט דער קריסטלעכער אינטעליגענץ. געלייענט צייטונגען, זשורנאלן און ביכער אין רוסיש און פויליש, געדינט אין מיליטער אין פעטערבורג. דארטן אין מיליטער האט ער שטודירט אויף פעלדשער און באקומען א דיפלאם. ער האט זיך אבער נישט באנוצט מיט פעלדשעריי אלס פראפעסיע. געווען איז ער א פאדריאטשיק, געהאט א ציגעלניע, מינעס פון זאמד און נאך אנדערע געשעפטן. חוץ דעם איז ער געווען א קהילהשער מענטש אין שול, ביי וואלן פאר דאזארעס און נאך און נאך. און מען האט זיך גערעכנט מיט זיין ווארט און

און געווייר ווערן צי אלע אין הויז זענען געזונט. טאמער
איז עמעצער, חלילה, קראנק, זאל דער קאמיטעט פארשרייבן
דעם נאמען פון קראנק און דעם נומער פון הויז, און גלייך
לאזן וויסן אין דער דער ביורא.

ליבע פריינד! איר אלע, וואס שטייט דא, קומט מארגן אין
דער ביורא און פארשרייבט אייך. זייט פון די ערשטע, נישט
פון זי לעצטע.

געענדיקט די דרשה, זענען אלע זיך צעגאנגען. באווייז
דערט זיין ריידן און ווי קלוג ער איז. נישט אָנגעוואָרפן קיין
שרעק, נישט געסטראשעט, גערעדט פריינדלעך און צו דער
זאך. חוץ דעם איז ער א „נאש בראט“, אן „עמד“-מענטש.
„א פראסטער זעלנער בין איך“ — זאגט ער — „און נישט
קיין רענעראל“.

די קרבנות פון דער כאליערע

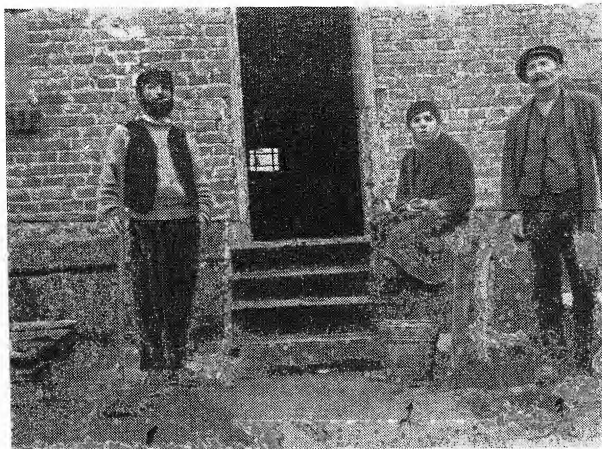
ווען די כאליערע האט זיך אָנגעהויבן איז אלץ געווען מיט
רחמים — עטלעכע קראנקע א טאג, אבער נישט קיין
קרבנות. מיט א מאל איז די קראנקייט געוואָרן עפידעמיש
און זא און דארטן אויך טויטפאלן. מענער זענען געגאנגען
אין שול אריין זאָגן תהילים. נישט געגעסן, נישט געטרונקען,
נאר געזיפצט, געקרעכצט, און געבראָכן די הענט.

מאמעס האָבן געוויינט הויך אויפן קול, געריסן קברים,
געלאָפן צום אַרונ־קודש און אויסגעטענהט זיך מיט גאט.

פון צו פיל וויינען ווערן די מאמעס כוחות אויסגעשעפט,
קאָנען מער נישט וויינען אויפן קול, וויינען זיי שטילערהייט
אריין אין זיך... די קינדער, די קליינע און צארטע, שפירן
די שטילקייט, ווערט זיי אומהיימלעך, און פאר שרעק און
אומעט, ברעכן זיי אויס אין א ניי ביטער געוויין...

די קאמיטעט-לייט, אריינקומענדיק אין אַזעלכע הייזער,
ווערן פארשטיינערט און קאָנען נישט עפענען דאָס מויל.
שטום געוואָרן. די מיילער פארשלאָסן.

די לערנערס, די יונגע זענען באַשיינפערלעך, אַז עס איז
נישט גענוג ביקור חולים אליין. עס מערן זיך פון טאג צו

דער „שמיסער“-אנסאמבל ביים אַריינגאנג אין שטאט־באָד
יצט אויף די טרעפּ: קאָפל

פארשלאָג. מענטשן פלעגן קומען צו אים נאך אַז עצה, נאך
אַ גמילות-חסד, אָדער גלאַט אַ נדבה — ער האָט געהאַט
אַ ברייטע האַנט. ווען ער איז צוגעקומען נענטער, האָט מען
אים פון אלע זייטן אַקעגנגעטראָגן באַגריסונגען. אָפּגעשטעלט
זיך ביי דער פראָפּענאַציע, וואָס האָט באַלאַנגט צו אַ ייד
מיטן נאָמען טענענוורצל.

דאָס רעדל אַרום אים איז געוואָרן גרעסער און גרעסער.
אַלעמענס אויגן זענען געווענדט צו אים, געווען נייגעריק
צו הערן אַ טרייסט-וואָרט פון אים, וועגן דער עפידעמיע. אַן
אַקדמות האָט ר' יאָסל געבעטן דעם עולם צו זיין שטיל און
גלייך אָנגעהויבן ריידן:

„ליבע פריינד! די כאליערע, זאָלט איר וויסן, איז זייער
אַ שווערע קראַנקייט. אלץ וואָס איז געשריבן אין די פראָק-
לאַמאַציעס איז פאַר מיר, פאַר דיר און פאַר דער גאַנצער
שטאָט. עס איז נישט קיין גזירות-רעות, פאַרקערט, עס איז
בלויז גוטע עצות פאַר אונדזער געזונט און לעבן. נעמט,
למשל, רוי וואַסער, אָפילו ווען עס איז לויטער און קלאָר,
אויב עס איז נישט געקאָכט — איז עס סם. דאָס זאָגן אלע
דאָקטוירים. דעריבער אויב איר וועט עס נעמען לייכט און
נישט פאַלגן, זייט איר נאַרישע רוצחים אויף זיך אליין. דע-
ריבער פאַלגט, און היט אָפּ אלע גוטע עצות, אַקוראַט און
פינקטלעך.

ליבע פריינד! איר וואָס שטייט דאָ, אויך די גאַנצע שטאָט,
מוז ווערן מאַביליזירט, ווי אין אַ מלחמה, ווען דער שונא
שטייט הינטער די טויערן פון שטאָט. אלע מענטשן פון
קליין ביז גרויס — צוועלף יאָריקע יינגלעך ביז זעכציק-
יאָריקע מוזן ווערן גערופן צו טאָן די הייליקע אַרבעט און
ראַטעווען, ראַטעווען פרעמדע, ווי אייגענע. אין אַ מלחמה,
אין אַ מגיפה — נישטאָ קיינע מיוחסים!

שוואַכע, אַלטע און קאַליקעס — זענען פריי.

איר האָט מיר נישט געזען פאַר אַ לאַנגער צייט. ווייסט
איר פאַר וואָס? איך, מיט אַ סך פון מיינע פריינד, וויסנדיק,
אַז אַ שווערע און ביטערע צייט קומט אויף אונדז, האָבן
מיר זיך אַרגאַניזירט אין אַ הילפס-קאָמיטעט פון אַ צוואַנציק
מענטשן. אויך די „ביקור-חולים“ און חברה קדישא זענען
מיט אונדז. מיר וועלן אַוועקגעבן צייט, שטיין אויף דער וואַך
און העלפן מיט מעשים, מיט עצות און טאָן אלץ, וואָס מיר
וועלן קאָנען. מיר וועלן לאָזן וויסן אין שול און בתי-מדרשים
וועגן דער ספּעציעלער הילפס-חברה, וואָס מיר האָבן געגרינד-
דעט. מיר האָבן שוין אַ ביוראָ אַט-אַ-דא אין דער פראָפּענאַציע.
מיר האָבן שוין באַשטעלט אלע נייטיקע מעדיצינען און
אַנדערע זאַכן, וואָס מען דאַרף האָבן פאַר דער הילף, איידער
אַ דאָקטער קומט. מיר וועלן געבן אלע נייטיקע אינפאַרמאַציעס
צו די קאָמיטעטן. די אַרבעט וועט נישט זיין אַזאַ שווערע,
ווי אייך קאָן זיך דאַכטן. יעדער קאָמיטעט וועט באַשטיין
פון צוויי מענטשן וועלכע דאַרפן באַזוכן בלויז דריי משפחות,
וואָס זענען אין שכנות מיט זיי. זיי דאַרפן אַריינגיין צום שכן,
זאָגן „גוט מאָרגן“ מיט אַ שמייכל, נישט אַנוואָרפן קיין שרעק,

טאג אבליים און פאר זיי דארף מען עפעס טאן. „וואס“, איז נאך נישט קלאר געווען פאר זיי. פארקלעמט פון רחמנות, קומען זיי צום אויספיר, אז שווייגן, ווען מען קומט צו אן אַבל איז אַ גרויסע עבירה. טרייסטן מוז מען — אַ טרייסט-וואָרט איז אַ רפואה פאַר דער נשמה... זענען זיי אויך געוואָרן „מנחמי אבליים“. און אזוי גייענדיק מבקר חולה זיין, און גאָר געטראַפן אַן „אַבל“, פלעגן זיי פריער צוגיין צו די קינדער, געגלעט זיי איבער די קעפלעך, און גערעדט מיט זיי צאָרט און ליב-לעך. אזוי, האָבן די קינדער זיך אַ ביסל באַרויקט.

ביי נאָכט אויפן בית הקברות איז אַלע מאָל געווען צווישן פופציק און הונדערט מענטשן. מערסטנס פון חברה קדישאַ

און הילפס-קאָמיטעט. געטאַפּטשעט אין בלאַטע און נאָס פון רעגן. איינער האָט געטראָגן אַ רידל, דער צווייטער אַ לאַמטערנע — און געגראָבן קברים און געבראַכט זיי צו קבר ישראל.

דריי חדשים האָט געדויערט די מגיפה — געענדיקט אין מיטן הערבסט. די צאָל טויטע עטלעכע הונדערט, און געבליבן צעווייטיקטע און געבראַכענע אַלמנים, אַלמנות און יתומים. דער אַרגאַניזאַטאָר, ר' יאַסל ווייסבלום, איז שוין לאַנג אויפן עולם האמת. פון הילפס-קאָמיטעט לעבן נאָך אפשר אַ האַלבער הונדערט, צעזייט און צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

ע ק י ב א פ י

אויסברוך פון ערשטער וועלט-מלחמה

די געשעענישן אין אייראָפּע אין יאָר 1912, נאָך דער מלחמה צווישן בולגאַריע און טערקיי איבער די דאַברודזשאַ-פּראָווינץ, וואָס בולגאַריע און רומעניע האָבן דעמאָלט אַפּ-געריסן פון סולטאַנס אימפּעריע, האָבן צעשמעטערט דעם גלייכגעוויכט פון די אייראָפּעישע גרויסמאַכטן. עס איז געווען צו דערוואַרטן אַ כוחות-פאַרמעסט צווישן די מיליטערישע גרופּן און קאָאָליציעס, וועלכע האָבן זיך פאַרמירט אין יענער צייט, כדי איינצוטיילן זיך מיט דער הערשאַפט איבער די קאָלאָניאַלע לענדער. אין גרופּע האָט זיך גערופן די צענ-טראַלע מלוכות, וואָס זענען באַשטאַנען פון דייטשלאַנד, עסט-רייך און טערקיי. די אַנדערע גרופּירונג האָט מען גערופן די „הייליקע אַנטאַנט“, אָדער אַלירטע מלוכות, וועלכע זענען באַשטאַנען פון רוסלאַנד, ענגלאַנד און פראַנקרייך.

אַבער דאָך איז די קריגס-דערקלערונג פון קייזער וויל-העלם פון דייטשלאַנד אין אויגוסט 1914 צו די אַלירטע לענ-דער געקומען ווי אַ דונער אומגערעכט. די דייטשע אַרמיען זענען באַלד אַריבער די גרענעץ פון דעמאָליקן רוסלאַנד, און ס'איז באַלד דערקלערט געוואָרן אַן אַלגעמיינע מאַבילי-זאַציע איבערן גאַנצן לאַנד.

די ערשטע יאָרן פון קריג

די רוסישע גאַרניזאָנען פון די גרענעץ-שטעט, ווי : סאַנ-דאַמיר און סטאַשעוו האָבן גענומען אַפּטרעטן. אַלע מאַ-ביליזירטע רעזערוויסטן האָט מען באַלד געשיקט אין פעסטונג-שטעט, ווי : איוואַנגאַראַד און מאַדלין צווישן לובלין און וואַרשע. באַלד האָבן זיך גענומען באַווייזן דייטשע און עסט-רייכישע רייטער אין די ערשטע צוזאַמענשטויסן צווישן די פיינטלעכע חילות אַרום אונדזער שטאָט אָפט אויך. אין די

ערשטע וואָכן פון דער מלחמה האָט מען געהאַט אויסצושטיין פון ביידע צדדים. אַ מאָל האָבן די דייטשן אַפּגעשטויסן די רוסן און אַ מאָל זענען די פרייסן צוריקגעטריבן געוואָרן.

די יידישע „שפיאָנען“

אזוי האָט עס געדויערט ביז אין מיטן ווינטער 1915. און יעדעס מאָל ווען די רוסן זענען אַריין אין שטאָט האָבן זיי אַנגעוואָרפן אַ טויט-שרעק אויף די יידישע איינוווינער. זיי האָבן גערויבט יידישע געשעפטן. פרויען האָבן זיך געמוזט באַהאַלטן. אויך איינצלנע קרבנות זענען געווען צו פאַר-צייכענען, וויל די רוסן האָבן באַשולדיקט יידן אין שפיאָנאַזש לטובת די דייטשן. אזוי צום ביישפּיל זענען אַ מאָל אַריין צו אונדז אין שטוב דריי קאָזאַקן בערדיקע... און גענומען זוכן אין אַלע ווינקעלעך און שופלעדער פון מעבל און צוגענומען אַלץ, וואָס ס'האָט זיך נאָר געלאָזט. אַ שטייגער אַן אַלט טאַשן-זייגערל, אַ פאַר אויעררינגלעך און מיין פאַטער האָבן זיי באַזוכט אין די קעשענעס. און דערנאָך ביי אים די ארבע כנ-פות, האָבן זיי גלייך געזאָגט אז ס'איז אַ טעלעפאָן צו די גער-מאַנצעס און געוואָלט אים מיטנעמען צום קאָמענדאַנט אַלס שפיאָן. קוים מיט געבעט און געוויין זענען זיי אַוועק. אַן אַנדער מאָל, ביי אַן אַנדערן אַריינמאַרש אין שטאָט אין אַ שבת, האָבן ווידער אַנדערע קאָזאַקן אונדזער פאַטער מיטגע-נומען צו זייער קאָמענדאַנט און אויך מיטגענומען מיין שוואַגער און אויך מיין ברודער און געהאַלטן זיי אַרעסטירט מיט נאָך עטלעכע יידן פאַר פאַרשידענע „חטאים“. עטלעכע פרעמדע יידן אויך. נאָר אזוי ווי זיי האָבן געמוזט אַפּציען אין איילעניש האָט מען די אַרעסטירטע געהייסן שמייסן מיט נאַגייקעס און איבערגעלאָזט. ס'איז געווען אַ נס, וואָס מיר

האָבן אונדזער פאָטער געטראָפן אויף דעם אַסטראָנומעט וועג און אַהיים געברענגט און עטלעכע וואָכן האָט ער געמוזט ליגן צו בעט.

די וואַנדרונגען

אַבער פאַר זייער אָפּטרעטן האָבן די רוסן מיטגענומען פון שטאָט עטלעכע זאַקלאַדניקעס (ערוב'ניקעס) און דעם איינציקן רייכן ייד פון שטאָט, לייזער מאַנדלבוים, האָבן די אַנטלויפנדיקע רוסישע סאַלדאַטן מיט זיך מיטגענומען. אַבער שפּעטער מיט אַ יאָר איז אים געלונגען צוריק צו קומען דורך שוועדן. נאָך עטלעכע יידן זענען פאַרשלעפט געוואָרן. צווישן זיי זענען געוועזן שמואל כץ און לייביש באָרנ-שטיין, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ דאָרף נישט ווייט פון שטאָט. מיט אַ יאָר שפּעטער זענען זיי צוריקגעקומען פון קאַברין.

נאָך איין ייד איז אָפּגעקומען מיט טויט-שרעק. רוסישע סאַלדאַטן האָבן אים געפונען באַהאַלטן אין בית מדרש מיט נאָך עלטערע לייט און ווייבער און קינדער אויס מורא פאַר די שיסערייען. די סאַלדאַטן האָבן אים מיט זיין זון פאַרנומען באַשולדיקנדיק זיי אַלס שפּיאָנען. צוויי וואָכן צייט האָט מען פון זיי גאַרנישט נישט געהערט. און פלוצלינג, איין שיינעם פרימאַרגן, זעט מען ווי עס מאַרשירט אַ מחנה סאַלדאַטן מיט באַגנעטן אויף זייערע ביקסן און דער ייד מיט זיין זון צווישן זיי אַן היטלען אויף זייערע קעפּ. דער אָפּיציר האָט געצייגט אויף זייערע העלדזער אַז מען גייט זיי הענגען. האָבן יידן אויסגענוצט די עטלעכע שעה וואָס זענען געבליבן ביז אויס-פירן דעם אורטייל און זיך משתדל געווען ביי דעם לעצטן רוסישן קאָמענדאַנט ביז מ'האָט ענדלעך באַפרייט דעם ייד מיט זיין זון.

די אַנטלויפנדיקע סאַלדאַטן האָבן ביים צוריקטרעטן אויסגענוצט די בהלה און ראַבירט און פון דער צווייטער זייט געמוזט נעבעך אַנקומען צו יידישע יינגלעך, זיי זאלן זיי העלפן זיך איבערגעבן מיט פערד און געווער די ערשטע עסטרייכישע פאַטראָלן וואָס האָבן זיך באַוויזן. עטלעכע יידי-

שע רעזערוויסטן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט זענען אַרויס אין גאַס פריי. די באַפֿעלקערונג האָט זיך משתדל געווען ביים עסטרייכישן קאָמענדאַנט מען זאל זיי נישט נעמען אין געפאַנגענשאַפט. זייערע פרויען האָבן שפּע-טער אָפּגעטראָגן זייער געווען צו דער עסטרייכישער מאַכט.

די רוסן ביים אָפּטרעטן האָבן פאַרברענט אַ ריי יידישע שטעטלעך און אין אַפט האָבן שפּעטער די נשרפים (באַ-זונדערס פון אַזשאַראָוו) געפונען אַ מקום מקלט. יעדעס הויז האָט אַריינגענומען אַ פאַמיליע און מ'האָט זיך געטיילט מיט דעם קלענסטן שטיקל ווינקל. מיט דער צייט זענען פיל אַזשאַראָווער געבליבן אויף שטענדיק אין אַפט. אויך דער רבי ר' שלמה'לע איז געבליבן ביי אונדז מיט זיינע בני-בית און חסידים.

דער חורבן אין די יידישע שטעטלעך

מיטן טיפן אַריינדרונגען פון די דייטשע אַרמיען אין רוסלאַנד זענען נאָך יידישע שטעטלעך געטראָפן געוואָרן. אַזוי איז אין ווינטער פון 1916 אָנגעקומען אַ באַדייטנדע צאָל פון פליטים פון קאָוועל. די ערשטע טעג האָט מען די היימלאַזע אויפגענומען אין די בתי מדרשים, און שפּעטער האָט מען זיי איינגעאַרדנט ביי פאַרשידענע פאַמיליעס. מיט דער צייט האָט אַפט אַבסאַרבירט די ניי-געקומענע, וועלכע האָבן זיך איינגעאַרדנט ביי זייערע פאָכן. אַזוי צום ביישפּיל איז פון די קאָוועלער היימלאַזע געבליבן אַ דענטיסט, דוכט זיך דער איינציקער דענטיסט אין אַפט. איך פערזענלעך האָב, עטלעכע יאָר נאָך מיין אַוועקפאַרן, באַקומען אַ קאָוו-לער שטיפּמאַמע.

אונטער דער עסטרייכישער אָקופאַציע איז די לאַגע נישט געווען אַזוי ביטער ווי אונטער דער דייטשער. פיל יונגעלייט זענען געפאַרן קיין אונגאַרן אויף אַרבעט, אַנדערע קיין ווין. אַזוי האָט זיך געצויגן ביז 1918 ווען מ'האָט פראַק-לאַמירט וואַפּנשטילשטאַנד. דאָן זענען אַ סך לענדער געוואָרן זעלבסטשטענדיקע מלוכות ווי צום ביישפּיל פוילן, אונגאַרן און טשעכאָסלאַוואַקיע.

זכרונות פון די מלחמה-יארן

אין אונדזער הויז דורכן דורכגאנג וואס האט געפירט פון מארק אין דער שמאלער גאס, און נישט קענענדיק אין דער פינצטער דעם דורכגאנג — אראפגעפאלן אין קעלער אריין דורך דער אפענער טיר.

א „בנין“ פון דער אלטער סטיליסטיק... אונטערן וואל, אויפן וועג „אונטערן צמענטאזש“

דער אראפגאנג אין קעלער איז געווען מיט דרייסיק שטיינערנע טרעפ. אונטן האט ער זיך צעצווייגט אין צוויי פארשידענע קעלערן, איינער האט געפירט אין מערב-זייט, צו וועלכן ס'איז געווען נאך אן איינגאנג, ווידער מיט דרייסיק שטיינערנע שטיגן אראפצוגיין. דא האט זיך ערשט אנגעפאנגען א לאנגער, אויסגעמויערטער פון שטיינער, טיפער אבער באקוועמער קעלער, וועלכער האט זיך געצויגן ווייט, ביז איבער דער „ניעצאלע גאס“. צו דרום איז געווען דער צווייטער קעלער, דער איז געווען אונטער אונדזער ווינונג, אויך אויסגעמויערט פון שטיינער מיט נאך אן אראפגאנג. אבער פון דאנען איז שווער געווען אראפגיין אין קעלער, ווייל דער לאמפ האט זיך גלייך פארלאשן אראפגייענדיק, א סימן אז ס'איז קיין לופט דארט נישט געווען.

אין דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען די עסטרייכער האבן אקופירט אפט און געשטאנען דא ביז ענדע קריג, האבן די זשאנדארמען פון דער אקופאציע-מאכט געזוכט און גע-נישטערט אין אלע יידישע הייזער כדי צו געפינען פארבא-האלטענע, אומלעגאלע סחורות. ספעציעל האבן זיי געזוכט מעטאל. מעשענע אדער קופערנע געצייג. האבן די זשאנדאר-מען אויך געפרווט אראפגיין אין קעלער זוכן. דער לאמפ האט זיך ביי זיי פארלאשן. האבן זיי באנוצט עלעקטרישע טאשן-לאמפן און מיט עקשנות אראפגעגאנגען אין קעלער, אבער באלד צוריק ארויפגעקומען מיט בלאסע געזיכטער און אן אטעם. האבן זיי טאקע באלד פארלאזן דעם קעלער און מער נישט געזוכט.

אזוי איז שוין די מענטשלעכע נאטור. דאס ארט פון געבוירן, די שטאט ווו עלטערן, זיידעס און באבעס האבן נאך געלעבט — מען ווערט פון דער יוגנט אן צו זיי צוגעבונדן, אז אפילו ווען מ'וואנדערט אויס קאן מען דאס שטעטל קיין מאל נישט פארגעסן. ווען איך פלעג אלס יינגל א-היימקומען פון חדר, האב איך א-געהויבן איבערדערציילן מיינע עלטערן די מעשיות וואס הארצקעלע, דער רבי מיינער, האט אונדז, חדר-יינגלעך, דערציילט. אממיינסטן האבן זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון די מעשיות וועגן דער אלטקייט פון אונדזער שטאט. דא האבן מיינע עלטערן צוגעשאקלט מיטן קאפ און באשטעטיקט אז וואס דער רבי האט אונדז דערציילט וועגן שטאט איז טאקע אמת.

ווען ס'איז געקומען תשעה באב האט דער רבי מיינער גענומען זיינע תלמידים און געפירט זיי אויפן אלטן בית-עולם און געוויזן אונדז די אלטע מצבות פון פיר-פינף הונדערט יאר, ארום דעם הייליקן „אוהל“ פון רבין ר' מאיר'ל. ס'זענען געווען דא מצבות שוין טיף איינגעזונקען אין דער ערד, אז מען האט קוים די אויבערשטע טייל ארויסגעזען און די שריפט אויף איר האט מען שוין כמעט נישט געקאנט לעזן.

אלטער טימלעכקייטן

ביי א צווייטער געלעגנהייט האט ער אונדז געפירט אין שול און אונדז געוויזן, די אלטע פרוכת'ן, אלט ווי יענע מצבות און אנדערע אלטערטימלעכקייטן מיט וועלכע די שול איז פול געווען.

נאך א סימן פון דער אלטקייט פון שטאט — די גרויסע קעלערן, וואס זענען געווען געבויט טיף אין דער ערד אונטער אלע יידישע הייזער.

מיר האבן געווינט אין דער שמאלער גאס. דאס הויז האט טיילווייז געהערט צו מיין פאטער, מאיר טייטלבוים (מאיר'ל חיי'ס). דער בנין איז געבויט געווארן פון שטיינער, בערך א מעטער די דיק. אזוי אויך דער גרויסער קעלער פון אונדזער הויז. ביים אריינגאנג האט געהאנגען אויף גרויסע האקעס אן אייזערנע, שווערע טיר. ווי איך געדענק, האט מען דעם טויער קיין מאל נישט פארמאכט. ס'זענען געווען פאלן, ווען פרעמדע מענטשן זענען ביי נאכט דורכגעגאנגען

נייגיריקייט צו דערקענען דעם קעלער

אבער מיין יינגלשער מוח האט נישט געקאנט דערמיט משלים זיין: פאר וואס זאל מען נישט קענען אראפגיין אין קעלער, מענטשן האבן דאך אים א מאל אויסגעבויט.

מיט עטלעכע יאר שפעטער איז מיין פארלאנג געווארן שטארקער און נייגיריקער. ביז איך האב ענדגילטיק בא- שלאסן: כ'מוז אראפגיין און זען דעם קעלער. כ'האב זיך פארזארגט מיט צוויי עלעקטרישע טאשן-לעמפלעך און זיך געלאזט אראפגיין.

כ'בין אראפ לאנגזאם וואס טיפער און טיפער. ס'האבן זיך געענדיקט די שטיינערנע שטיגן און ס'האט זיך פאר מיר אנטפלעקט א טיפער, שיין-אויסגעבויטער קעלער. דער קעלער האט זיך געצויגן לענג אויס די שמאלע גאס און זיך פארדרייט אין דער ברייטער גאס. פון יעדער גאס איז גע- ווען א ספעציעלער אריינגאנג אין קעלער.

ארויפקומענדיק צוריק האב איך דערציילט דעם ווונדער אין שטוב און אלע האבן מיך אנגעקוקט מיט פיל התפעלות. שווער געווען זיי גלויבן, ווייל דער אלטער איטשע זיגער- מאכער אליין, דער אייגנטימער וועלכער האט דאס הויז בא- קומען פון זיי שווער, איז אין קעלער קיין מאל נישט געווען. מיין עלטערער ברודער משה האט גלייך איינגעשטימט מיט מיר אראפגיין זען דאס ווונדער, און נאכהער אויך מיינע עלטערן.

א סברה, אז די קעלערס זענען אויסגעבויט געווארן מיט פיל יארן צוריק, דורך די פריזישע אייגנטימער פון שטאט, וועלכע האבן זיך באנוצט מיט אומזיסטע שקלאפן- ארבעט, וואס האט געדויערט פיל יארן. אנדערש איז נישט צו דערקלערן אזא שווערע ארבעט.

מיט די טיפע קעלערס האט מען זיך באדינט צו באשיצן אין צייט פון אן איבערפאל מצד די שכנישע פריזישע פעא- דאלן, איבערפאלן און ארטיקע מלחמות, וועלכע זענען געווען זער שכיח אין יענע צייטן. די מלחמה זעלבסט איז אויך גע- פירט געווארן מיט די שקלאפן, וועלכע האבן אין רואיקע צייטן געדינט אלס ארבעטער אין פריזישן „גוט“. אין קעלער האבן זיך אויסבאהאלטן די פאמיליען און דא האט מען אויך צונויפגעזאמלט די „זאפאסן“ פון לעבנס-מיטל און אנדערע פראדוקטן אויף „שווערע צייטן“.

די ערשטע וועלט-מלחמה

ווען די ערשטע וועלט-מלחמה האט אויסגעבראכן האט די צארישע מאכט, צו וועלכער אויך אפט האט דאן אנגע- הערט, זיך ווארשיינלעך געריכט אז דער „שונא“, די עסט- רייכישע ארמיי וועט גלייך אריבערגיין די ווייסל, וועלכע האט דאן געדינט אלס גרענעץ. האט זי אוועקגענומען איר גרענעץ- וואך און באנוצט די שטאט אפט אלס קאנצענטראציע פאר איר מיליטערישן כוח צו דער צוקונפטיקער אטאקע. פון אפט האבן די רוסן ארויסגעשיקט אויסשפיר-פאס-

טנס, וועלכע זענען געקומען אין צוזאמענשטויס מיט די עסטרייכישע פאטרוולן, וועלכע זענען טאקע גלייך אריבער די ווייסל, ווי ס'איז געווען פארויסצווען. דער ערשטער צו- זאמענשטויס איז געווען ביים דארף וולאסטאוו, ווו ס'האט זיך געפונען די צוקער-פאבריק, און די רוסן האבן אפילו געבראכט קיין אפט די ערשטע געפאנגענע: אן אפיציר מיט עטלעכע קאוואלעריסטן. אבער פלוצעם, מיט עטלעכע טעג שפעטער, האבן די רוסן פארלאזט די שטאט אין ריכטונג צו אשאראוו און אפט איז געבליבן אין משך פון צוויי טעג אין גאנצן אן רעגירונגס-קאנטראל.

נאכהער זענען אנגעקומען די ערשטע עסטרייכישע קא- וואלעריסטן. זייער כאראקטערישע מיליטערישע קליידונג, וואס איז געווען צו באצייכענען: קאפעלושן מיט פעדערן... צו מארגנס איז שוין אנגעקומען א גאנצע אפטיילונג, וועלכע איז שוין פארבליבן אין שטאט, און מיט א טאג שפעטער האט אנגעפאנגען קומען דורך איוואנסקער וועג א גרויסע ארמיי מיט פולער מיליטערישער אויסשטאטונג. זייער אנקום האט געדויערט א גאנצן טאג. ס'זענען אנגעקומען פיל אפטיי- לונגען פון פוסגייער אין באגלייטונג פון ארטילעריע. נאך יעדער אפטיילונג זענען נאכגעפארן גרויסע, שווערע וואגנס, וואס האבן געפירט עסנווארג און אמוניציע פאר דער ארמיי. די ארמיי האט זיך אפגעשטעלט ארום און טיילווייז אין דער שטאט. באלד האט מען פונאנדערגעפירט די סאלדאטן און קווארטירט זיי אין די שטובן אויף צו שלאפן. זיי זענען געווען פרידלעך געשטימט צו דער באפעלקערונג. די עסט- רייכער האבן באלד באזעצט די אלטע רעגירונגס-היזער און פונאנדערגעקלעפט פלאקאטן אין שטאט, וואס האבן גערופן די באפעלקערונג צו פרידלעכער צוזאמענארבעט.

די עסטרייכישע מיליטערישע מאכט האט רעגירט אין אפט פיר וואכן צייט. מ'האט געהערט, אז די רוסן האבן געבראכט גרויסע מיליטערישע כוחות און נישט דערלאזט די עסטרייכער ווייטער דערגיין ביז לובלין. נאך דער ערשטער מפלה ביי קראשניק האבן די עסטרייכער זיך צוריקגעצויגן קיין גאליציע, נישט דורך אפט נאך דורך ראווואדאוו. די אר- טיקע מאכט איז שוין אליין אנטלאפן און ס'זענען צוריקגע- קומען די אלטע נאטשאליקעס מיט דער ארטיקער פאליציי.

די רוסן קומען צוריק

די רוסן וועלכע זענען צוריקגעקומען האבן ווידער פאר- וואנדלט די שטאט אין א מיליטערישן צענטער. פון דאנען האבן זיי געשיקט זייער מיליטער צו דער ווייסל-גרענעץ און אריבער אויף דער עסטרייכישער טעריטאריע. יעדן טאג איז אנגעקומען ניי מיליטער.

מיט א פינף וואכן שפעטער האט מען שוין געזען ווי די רוסן גייען שוין צוריק... דא האבן אנגערוקט די יידישע יום- טובים און אפטער יידן זענען געווען פארנומען ביים „פאר- דינען“ ביים מיליטער. קליין און גרויס האבן „געהאנדלט“, און די רוסן האבן געגעבן „נא טשיי“...

די באפעלקערונג איז געווען זיכער אז די רוסן האבן פון די עסטרייכער נישט געליטן קיין מפלה און די שטאטישע פאליטיקער האבן אויסגעטייטשט אז די רוסן מוזן אויס-גלייכן דעם פראנט...

מ'איז געפארן אין די גרויסע שטעט מיט פערד און וואגן צו ברענגען נייע סחורות אין שטאט. די באנען זענען געווען פארנומען דורכן מיליטער.

ראש-השנה איז אדורך און נאך יום-כיפור האט מען שוין געזען ווי די רוסן האלטן אין איין צוריקקומען: פיע-כאטע, ארטילעריע און אנדערע גרופן. ספעציעל שווער איז געווען דאס צוריקציען די שווערע ארמאטן: צען פערד האבן געשלעפט איין ארמאט. ביים אדורכגיין די שטאט האבן די הייזער געציטערט... ערב סוכות האט מען שוין געהערט די ערשטע שאסן פון ארמאטן און די שיסעריי האט זיך וואס א מאל דערנענטערט צו דער שטאט...

מ'האט גערופן די ציווילע באפעלקערונג גרובן אקא-פעס. טויזנטער יידן און נישט-יידן זענען געגאנגען. יעדער מיט לאפאטע אין האנט. קיינעם איז נישט איינגעפאלן, אז דער שונא שטייט שוין אזוי נאענט. א באווייז אז די רוסישע נאטשאליניקעס זענען נאך אלץ אין שטאט.

ערב סוכות אין דער פרי איז דער ארמאטן-פייער גע-ווארן וואס א מאל שטארקער און די ציווילע באפעלקערונג איז זיך צולאפן אין די קעלערן. די שלאכט איז אנגעגאנגען וואס א מאל נענטער, ביז מ'האט שוין געהערט די שיסעריי פון די קוילנווארפער. פאר נאכט האט זיך אריינגעריסן א גרויסע, דייטשע ארמיי אין שטאט מיט גרויסן רעש. עטלעכע הייזער זענען רואינירט געווארן און פון גראנאטן-אפשטויס זענען אלע שויבן אין די פענצטער אויסגעבראכן. טויטע רוי-סישע סאלדאטן זענען געלעגן אין די גאסן, אומגעקומענע אין שלאכט.

ערשט אין אונט האבן אנגעהויבן צוריקקומען די ציווילע מענטשן, וועלכע זענען געווען ביי די גרובנס. זיי האבן זיך גערעטעט לויפנדיק צו די עקן שטאט. ווער ס'איז אריין אין א הויז אדער א קעלער. פיל האבן זיך באהאלטן אונטער די בריקן. ערשט צומארגנס, דעם ערשטן טאג סוכות האבן אנגעהויבן צוריקקומען די וועלכע האבן זיך געראטעוועט אין די שכנותדיקע דערפער. צום גליק איז קיינער נישט אומגעקומען. ס'זענען "נאך" געווען א היפש ביסל פאר-ווינדעטע.

דער רב האט מודיע געווען, אז מ'וועט נישט דאווענען אין שול און בתי מדרשים. דער רב ר' חיים-יוסף מיט נאך עטלעכע בעלי-בתים האבן זיך געווענדעט צום דייטשן מיי-ליטערישן שטאב, אז ער זאל דערלויבן אויסקלויבן די יידישע אומגעקומענע סאלדאטן בכדי זיי ברענגען צו קבר-ישראל.

די דערלויבעניש איז געגעבן געווארן. הונדערטער יידן זענען באלד ארויסגעגאנגען אונטער דער שטאט און דערזען דעם גרויסן חורבן וואס די דייטשן האבן באוויזן אנצומאכן. טויזנטער רוסישע, אומגעקומענע

סאלדאטן זענען געווען פונאנדערגעשפרייט איבער די פעלדער און אין די אקאפעס ס'זענען געשטאנען פארלאזטע רוסישע ארמאטן, ס'זענען געווען צווייט ביקסן און רעוואלוערן און אנדער געווער. ביידע טעג יום-טוב האט מען געפירט מיט וואגס צום יידישן בית-עולם די טויטע יידיש-רוסישע סאלדאטן. דייטשע, טויטע סאלדאטן האט מען נישט געפונען. ווייזט אויס אז אין גאנג פון די שלאכטן האבן זיי באגראבן זייערע קרבנות ביי די זייטן פון וועג און אוועקגעשטעלט א האלצערנעם צלם, מיט אן אויפשריפט: געפאלן פארן פאטערלאנד. מיט עטלעכע טעג שפעטער איז געקומען א ספעציעלע דייטשע מיליטער-גרופע וועלכע האט מיט דער הילף פון דער ציווילער באפעלקערונג, צונויפגענומען און באגראבן די רוסישע געפאלענע סאלדאטן, אין גרויסע בריי-דער-קברים און אויפגעשטעלט צלמים.

דייטשע און עסטרייכישע אקופאציע

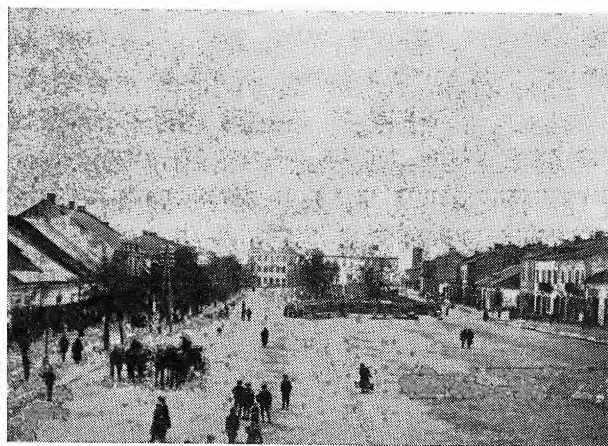
די דייטשן האבן אנגעהויבן אויף אן איידעלן אופן קאנ-פיסקירן סחורות, ספעציעל עסנווארג. אין די שפיזי-געשעפטן האבן זיי צוגענומען אלץ וואס האט זיך געלאזט און איבער-געלאזט אן אנגעשריבענעם צייגניש מיטן צוזאג אז דערפאר וועט מען באקומען געלט. אבר די וולכע האבן געקאנט ליי-נען דייטש האבן גלייך דערזען דעם חורבן... מיט גרויס איראניע איז געווען אנגעשריבן אז גאט וועט באצאלן. ביי די בעלי-עגלות האט מען די גוטע פערד פארבייט אויף די קראנקע, אפגעשטאנענע. אין די דערפער האבן זיי אויף א גוטן אופן גענומען ממש רויבן: בהמות, פערד, חזירים און פי פאר די פערד.

מיט א פאר טעג שפעטער זענען געקומען עסטרייכער פארבייטן די דייטשן און יידן האבן פרייער אפגעאטעמט. די עסטרייכער האבן זיך באצויגן מיט א פרידלעכער שטעלונג צו דער באפעלקערונג. אין דער ארמיי זענען געווען פיל יידן, אפילו אין דער ראנג פון אפיצירן. די לייטער פון דער זשאנדארמעריע אין שטאט זענען געווען יידן מיטן נאמען שווגער און בירנבוים. זיי זענען אפילו געקומען אין שול דאווענען ראש-השנה און יום-כיפור, אבער זיך אנטזאגט פון יעדן כיבוד מצד דער ארטיקער יידישער באפעלקערונג. די אקופאציע-מאכט האט פארווערט האנדלען מיט פאר-שידענע סחורות אין וועלכע דאס מיליטער האט זיך גע-נויטיקט ווי: תבואות, לעדער, זייף און צוקער. אויך מעש, קופער, צינק און אנדערע מעטאלן האט מען געמוזט אפגעבן דער רעגירונג. מ'האט אפילו אראפגענומען די מעשענע קליאמקעס פון די טירן און מעשענע לייכטער זענען אויך צוגענומען געווארן. פרויען האבן דאן געבענטשט ליכט, וועלכע זענען געשטאנען אין קארטאפאל. מ'האט נישט געטארט אויפקויפן ביי די פויערים זייערע פראדוקטן, ווייל יעדער פויער האט געמוזט אפגעבן דעם מיליטער א באשטימטע נאָרמע, פאר וועלכן ער האט באקומען פון דער אקופאציע-

פאר האבן טאקע יידן אויסבאהאלטן זייערע קראנקע און טראץ דעם געזעץ יעדן קראנקען גלייך מעלדן און איבער-פירן אין שפיטאל — געלאזן ביי זיך אין שטוב און דערמיט ריזיקירט דאס לעבן פון די אנדערע שטוב-מענטשן.

ס'זענען געבראכט געווארן ספעציעלע מאשינען אויף דורכפירן דיזענפעקציע אין די הייזער און גאסן.

אין רעזולטאט פון הונגער און נויט האבן זיך פארשפרייט אויך רויב-איבערפאלן אין דער געגנט פון אפט, טראץ דעם וואס דאס מיליטער האט עקשנותדיק געקעמפט קעגן די רויבער. דאס מיליטערישע געריכט האט ארויסגעגעבן טויט-אורטיילן און פיל געדענקען די עפנטלעכע תליות אין שטאט אויף אפצושרעקן אנדערע, אבער נישט מיט גרויס דער-פאלג. נישט איין מאל זענען געפאלן אויך אומשולדיקע קרבנות. די רויב-אקטן האבן אנגעהאלטן ביזן סוף פון דער מלחמה.

כפר השוק — דער מארק

מאכט א נישטיקן פרייז. אין שטאט האט מען איינגעפירט שפייד-קארטן און דאס ברויט איז געווען שווארץ און זייער, נישט צום עסן. די ליכט איז געווען באגרענעצט, ווייל ס'איז קיין נאפט נישט געווען.

דערפאר האט טאקע „געבליט“ דער „שווארצער מארק“. ווייס מעל אויף באקן חלות, לעדער, צוקער, זייף און שנאפס האט מען געקאנט באקומען נאר אויף דעם מארק. דער פויער וועלכער האט זיך גענייטיקט אין געוויסע פראדוקטן און ספעציעל שנאפס וועלכן מ'האט אין געהיים פראדוצירט אין שטעטל, האט געמוזט צאלן מיט זיין האב און גוטס. ס'האבן אויך נישט געפעלט קיין מוסרים — און וויי איז געווען דעם וואס מ'האט געפינען ביי אים „טריפהנע“ סחורה...

דאס ליידן פון דער באפעלקערונג

נאך א קורצער צייט ווי די עסטרייכער האבן אקופירט די שטאט איז דער הונגער געווארן אן אפטער גאסט אין שטאט. די מלאכה האט זיך אפגעשטעלט. די בארשטן-מאכער האבן נישט געארבעט, קיין ירידים זענען נישט פארגעקומען. די טאנדייטער האבן נישט געהאט וועמען פארקויפן זייער סחורה. איז דאך נישט קיין צופאל, וואס דווקא דאן איז אויס-געבראכן די טיפוס-עפידעמיע, וועלכע האט אנגעהאלטן ביזן 21-טן יאר.

די מאכט אין שטאט האט מורא געהאט די קראנקהייט זאל זיך נישט אריבערכאפן אויך צום מיליטער, האט זי איינגעארדנט א ספעציעלן שפיטאל פאר טיפוס-קראנקע אין דער קינדער-שול קעגנאיבער דעם אלגעמיינעם שפיטאל. דער שפיטאל איז געווארן באוואכט פון סאלדאטן, וועלכע האבן נישט צוגעלאזט קיין שום באזוכן ביי די קראנקע. דער-

בשעת פטירתו

בשעת פטירתו צעק הרבי מאפטא:

„מפני מה מתמהמה בן ישי לבוא?“

בכה ואמר:

„הרבי מברדישוב הבטיח לפני פטירתו, שיועזע את מנוחתם של כל הקדושים ולא ירפה מהם עד שיבוא משיח. אחרי כן שפעו עליו תענוגים בכל היכל והיכל עד ששכח את הדבר. אבל אני לא אשכח. אני רוצה ליכנס לגן עדן עד שיבוא משיח.“

„ח ד ר י ם“

מיט די ווינטער-היטלען (צאָפּעס), שטיוול מיט קאלאַשן און אפילו אַ שאַל אַרום האַלדז, „אויף נישט פאַרקילן זיך“. האָט זיך אַ יינגל פאַרגלוסט נישט גיין אין חדר — האָט זיך דער בעלפער „מטריח געווען“, געקומען אין שטוב און גענומען אים אויפן פליצע — און „היידא“ אין חדר אַריין. ס'האָבן נישט געהאַלפן די „קולות“ — אַ יידיש יינגל מוז גיין אין חדר!

קינדערישע פאַרוויילונגען

אַבער ס'זענען געווען אויך גוטע מאַמענטן, וועלכע האָבן דערקוויקט קינדערישע הערצלעך: דאָס זענען געווען די פרייטיקן, אין וועלכע מען האָט געלערנט נאָר אַ האַלבן טאַג און נאָכהער איז מען געווען פריי ביז זונטיק. נאָך זעקס טעג פון פאַרשמאַכטן, פינסטערן חדר איז געקומען דער שבת ווי אַ זונען-שטראַל, וואָס האָט אויפגעלעבט און דערוואַכט די קינדער צו זייער נאַטירלעכן, שטיפערישן יונגן לעבן. גוט איז אויך געווען ווען ס'פלעגט זיך מאַכן אַ „קריאת-שמע לייענען“, דאָס הייסט די זיבן טעג נאָכן קינדס געבוירן. דאָן פלעגט דער „חדר“ צושטעלן דעם „בעלפער“ מיט די קינדער, וועלכע פלעגן גיין יעדן טאַג קריאת-שמע לייענען. מיט וואָס פאַר אַן ענטוויאָם פלעגן די קינדער אויסזינגען דעם „אל מלך נאמן“, וואָס הייסט זינגען? שרייען! ביזן היינטיקן טאַג פאַרשטיי איך נישט ווי אזוי האָט די שוואַכע קינפּעטאַרין געקאַנט פאַרטראַגן אַזאַ טומל, ליגנדיק אין בעט, נעבן זיך

כ'בין נאָך פינף יאָר נישט אַלט געווען, ווען מיין פאָטער האָט מיך אַריינגעגעבן אַלס תלמיד צום דר-דקי-מלמד, ר' לייבעלע מאַטילס. צו יענער צייט איז ר' לייבעלע שוין געווען אַ ייד אַ זקן און שוואַך אין געזונט. באַדאַרפנדיק לערנען מיט פופציק קינדערלעך בערך, פון פאַרשידענעם עלטער און קעגן-טעניש, אַנפאַנגענדיק פון אַלף-

בית ביז חומש, נישט קאַנענדיק זיך אַן עצה געבן אַליין מיט אַלע תלמידים, האָט ר' לייבעלע זיך גענומען אַ העלפער, אָדער ווי מ'פלעגט אים רופן אין אַפּט אַ „בעלפער“. דאָס איז געווען אַ בחור פון אַ דערבייאיקן שטעטל, וועלכער האָט געזוכט פרנסה ביי אונדז אין שטאָט. זיין אַרבעט איז באַ-שטאַנען פון ברענגען די קינדער אין חדר, מיטאַג-צייט ברענגן גען פאַר זיי עסן, און אויף דער נאַכט זיי אַפּפירן אַהיים (דאָס שוין די רייכערע און בעסער באַצאָלטע) און בעיקר אַרויסהעלפן דעם רבין אין „שעור“ מיט מאַנכע קינדער ביים „זאָגן עברי“ אָדער נאָך אַלף-בית.

די לופט אין חדר איז געווען שטיקנד. זומער-צייט איז נאָך געווען צו דערליידן, ווייל מערסטנס האָבן די קינדער פאַרבראַכט אין הויף אַרום הויז. דערפאַר איז ווינטער-צייט געווען פיל ערגער. די קינדער פלעגן זיצן צוזאַמענגעדריקט אויף די בענק אַרום טיש, אַנגעטאַן אין די ווינטער-מאַנטלען

„חדר-יינגלעך“ אויפן וועג אַהיים „רייטנדיק“. בראש פון צוג: יעקל קליינמין

דאס נייגעבוירענע נפשל, פארהאנגען מיט ליילעכער, וואר-
שיינלעך נישט נאָר צוליב אַן „עין־הרע“, אויף דעם האָבן
שוין געהיטן די שיר־המעלות, וועלכע זענען געווען צע-
האַנגען אַרום און אַרום, נאָר צוליב דעם, וואָס דאָס אַלץ האָט
זיך קאַנצענטרירט אין איינציקן צימער פון דער גאַנצער
משפּחה...

אַפּגעפּאַרטיקט זיך מיט דעם קריאת־שמע לייענען, פלעגט
מען טיילן די קינדער ציקערלעך. דעם זעקסטן טאָג פלעגט
מען שוין טיילן אַ לעקעכל און דעם זיבנטן — צום פינאַל —
גאָר אַ שקאַרמיק, וואָס האָט אַנטהאַלטן פיל גוטע זאַכן. דאָס
אַלץ ביי די רייכערע, בעלי־ביתישע היימען. ביי אַרעמע
פלעגט טרעפן גאַנץ אַפּט אַז מ'פלעגט נעביך גאַרנישט טיילן,
זענען טאַקי די קינדער אַוועק אין גאַנצן אַנטוישטע און אומ-
צופרידענע און אויף צו מאַרגנס זענען געקומען קריאת־שמע
לייענען פיל ווייניקער קינדער...

אַזוי האָט מען געלערנט ביים דרדקי־מלמד, אַ דריי זמנים
ביון אַנפאַנג „חומש“־לערנען, ביי וועלכן מ'פלעגט מאַכן
אַ ספּעציעלע סעודה און אַוועק לערנען צו אַנדערע מלמדים,
„העכערע“ לימודים... דער מלמד איז געווען יוסל פנחס —
האַרשנס, דער זיידע פון יאַסל האכמיץ און יהושעלע מלמד.
דער חדר איז געווען אין ענגן געסל צווישן פנחס זייפמאַנס
שפייכלער און שרהלע ביילעס הויז פון אונטן, קעגנאיבער
פּעסל־ליפּעס הויז.

די ערשטע „מאָדערנע“ שול אין אַפּט

געווען איז דאָס בערך אין יאָר 3—1902, אין פּרילינג,
באַלד נאָך פּסח, ווען ס'הייבט אַן דער נייער „זמן“, האָבן מיר,
אַ גרופּע יינגלעך, אַנגעפּאַנגען לערנען ביי שמואל וואַקס-

וואַסער. זיין הויז איז געווען אויף דער הינטער־גאַס צווישן
דעם נייעם בית־המדרש פון איין זייט און ישכר־באַרשטל־
מאַכערס הויז פון צווייטן זייט. אים האָבן מיר קינדער שוין
נישט גערופן „רבי“ נאָר אין העברעאיש „מורה“ און דער
חדר — „בית־ספר“. דעם חומש האָבן מיר אַנגעפּאַנגען פון
„בראשית“ און פאַרטגעזעצט סיסטעמאַטיש, פאַרטייטשנדיק
אַלץ אויף יידיש. מיר האָבן שוין באַקומען די ערשטע עברית־
ביכלעך, ספּעציעל באַשטעלט פון וואַרשע, און די העברעאישע
לעקציע האָבן מיר שוין געלערנט „עברית בעברית“, שוין
אַפּגערעדט די שעה פון העברעאישן דקדוק. מיר האָבן אויך
געלערנט שרייבן יידיש און רוסיש. און אויב מיר קענען נאָך
היינט עטוואָס העברעאיש איז עס אַ דאַנק די פאַר „זמנים“
וואָס מיר האָבן געלערנט אין די קינדערישע יאָרן ביי אַזאַ
מאָדערנעם יידן ווי שמואל וואַקסוואַסער ע"ה. ווען די צאָל
תלמידים איז געוואָקסן האָט ער שוין באַשפּטיקט נאָך אַ
לערער, יאַנקל וואַסערמאַן און צו די רוסיש־פּוילישע לעק-
ציעס — ר' איטשע מאיר מילמאַן ע"ה. אפילו העברעאישע
און יידישע לידער האָבן מיר געלערנט זינגען!

שווער דערמאָנען היינט אַלע תלמידים וועלכע האָבן
געלערנט דאָן אין מאָדערנעם בית־ספר, ס'רוב פון זיי לעבן
שוין לאַנג נישט, די גרעסטע טייל אומגעקומען צוזאַמען
מיט אַלע אַפּטער קדושים, און אויב ס'זענען פאַרבליבן איינ-
צלנע וועלכע כ'דערמאַן נישט דאָ — וועלן זיי מיר זיכער
מוחל זיין.

פון די וועלכע זענען שוין היינט נישט ביים לעבן:
שמחה וויינמאַן, פנחס לאַזער'ס, מאיר וואַקסוואַסער, אַנשעלע
משה'ל טייטעלבוים'ס, מרדכי ווייצבלום, יואל מאַנדעלבוים,
אליהו מאַנדעלבוים, יענקיל און משה קליינמאַן, משה רוב-
מיאַנעק, לייבל חיים וואַלפּ'ס, לייזער וויזענבערג און נאָך.

ערשטער „חדר־מתוקן“ אין שטאָט מיטן לערער שמואל וואַקסוואַסער (אין מיט)
די תלמידים (פון לינקס): יודל גאַלדבערג, מאָנוס אַמבער, מאיר וואַקסוואַסער,
דער מורה ש. וואַקסוואַסער, זכריה קראָקאווסקי און יצחק טשערניקאווסקי

פון די מיט-אונז לעבענגעבליבענע: יודל גאלדבערג, זכריה קראקאווסקי, מלך וויינמאן, איטשעלע ראטענבערג, יודל מאנדעלבוים, יצחק טשערניקאווסקי, לייבל ראטענבערג, אריש יורקאווסקי, שלום ווייצבלום, מתתיה שמעלצמאן און שלמה וועווערמאן.

דער בית-ספר האט זיך אויסגעצייכנט דערמיט וואס ער איז נישט געווען אזוי איבערפולט און אלע זענען געזעסן ארום טיש ביים לערנען.

אין אָנפאַנג האָט נאָך שמואל וואַקסוואַסער נישט געהאַט קיין ערלויבעניש אויף צו האַלטן אַ בית-ספר, ווי מ'האַט געפאָדערט צו יענער צייט. געדענק איך טאָקע דעם מאָנאַט-לעכן באַזוך פון „שולגע באָרד“, דער רוסישער סטראַזשניק אין שטאָט, וועלכער פלעגט קומען נאָך זיין חודש-געלד פאַרן מאַכן אַ שווייג... ערשט שפעטער איז געקומען אַ קאָמיסיע וועלכע איז באַשטאַנען פון בורמישטש אַליין מיטן סעקרעטאַר און נאָך אַ קריסט פון מאָגיסטראַט, געפירט האָט זיי בערל קאַפּישנס, דעמאָלסדיקער דאָזאַר. ער האָט זיך טאָקע געפילט זעער צופרידן ווען אַלעס האָט נושאַ-חן געווען, אויסגעמאַסטן די דירה, פאַרשריבן, און אין אייניקע מאָנאַטן אַרום איז טאָקע אָנגעקומען פון דער „גובערניע“ (ראַדאָם) אַ „ראַז-רעשעניע“ (דערלויבעניש) מיט אַ רויטן זיגל אין וועלכן ס'איז געווען בפירוש געשריבן אַז: שמואל, דער זון פון בצלאל-וואַלף, וואַקסוואַסער, איז דערלויבט צו לערנען מיט יידישע יינגלעך און אַז זיין דירה פאַסט פאַר דעם צוועק, די „ראַזרעשעניע“ האָט מען איינגעראַמט אין אַ ראם מיט אַ שויב פון אויבן און אויפגעהאַנגען אויף דער וואַנט פאַר אַ „קמיע“.

ביי שמואל וואַקסוואַסער האָבן מיר אָפּעלערנט אַ 3—4 „זמנים“ ביז מיר זענען אַוועק אין דער שטאָטישער שקאַלע.

אין דער אַלגעמיינער שטאָטישער שולע

אין דער „גויישער שקאַלע“ האָבן געלערנט נאָר געציילטע יידישע קינדער. נישט יעדער ייד האָט געוואָגט שיקן זיין קינד לערנען צווישן „שקצים“. דאָ איז שוין דער לערן-טאָג געווען אַ קורצער, נאָר ביז מיטאַג. אָבער מיר יידישע קינדער האָבן ליידער געמוזט נאָך מיטיק גיין אין חדר, צוריק צו יידישע לימודים, וואָס נאָר זיי זענען געווען דער עיקר ביי אונדזערע עלטערן... אין צייט פון וואַקאַציע און קריסטלעכע „חגאות“ זענען מיר געזעסן אין חדר אַ גאַנצן טאָג ווי אַלע אַנדערע יידישע קינדער...

ווען איך בין אָנגעקומען אין דער שקאַלע זענען שוין געווען יידישע קינדער אין העכערע קלאַסן. איך געדענק נאָך אַפילו עטלעכע פון זיי: יאָסל האַכמיץ, משולם גראַכער, פינטשע בלאַכמאַן, מיינע צוויי באַנק-חברים: אַברהמעלע משה וואַלפּס (בלאַכמאַן) און פינטשיקל גרינשטיין (יאָסל אַברהמעלע

ברוכעס). אויך צוויי יידישע מיידלעך האָבן געלערנט מיט אונדז, ווייל ס'איז נאָך נישט געווען קיין ספּעציעלע שולע פאַר מיידלעך דאָן: מרים און רבקהלע ווייסבלום (יאָסל פישלס טעכטער). ערשט מיט אַ פאַר יאָר שפעטער האָט מען גע-עפנט די מיידל-שול און פיל מערערע יידישע מיידלעך האָבן גענומען לערנען „וועלטלעכע בילדונג“.

כ'געדענק נאָך ווי יעצט די יובילעאום-פּיערונג לכבוד דעם רוסישן שרייבער גאַגאַל (מ'דאַרף נישט פאַרגעסן אַז גאַנץ פּוילן — און אויך אָפּט — זענען געווען אין יענער צייט אונטער דער רוסישער אַקאָפּאַציע)). געווען איז דאָס בערך אין יאָר 9—1908. פון אַלע שולן האָבן גענומען שפּרייזן אין געשלאָסענע רייען יינגלעך און מיידלעך, אויסגעפּוצט אין די שבתדיקע מלבושים, אין מאַרק, אין דער ריכטונג פון „פאַ-וויאַט“ ביים צווימער וועג. דאָ האָט מען פאַר אונדז געהאַלטן רעדעס וועגן דער באַדייטונג פון טאָג, אויסגעטיילט אַלע קינדער ביכלעך מיט גאַגאַלס דערציילונגען צוזאַמען מיט פאַרשידענע „נאַשערייען“ וואָס האָבן טאַקי געגעבן דעם טאָג זיין פולע באַדייטונג...

כ'געדענק נאָך ווי אונדזערע יידישע מיידלעך האָבן „אַרויסגעשיינט“ פון די רייען מיט זייערע שיינע פאַרפּוצטע קליידלעך און ספּעציעל פייערלעכן אויסזען: דרעזיל זיפּמאַן, איטעלע חייה-יענטעס, קריינדל-לאה פרידמאַן, פייגלעלע, יאַנקל דאַמסקיס, מלכה שפרה מאַנדלזיס און פייגע זאַלצמאַן (אי-טשעלע נתנס).

אָבער די אמתע הנאה האָבן מיר געהאַט פון לערנען אין יידישן חדר און ספּעציעל פאַר די יום-טובים, ווען מ'האַט גענומען לערנען די ספּעציעלע מגילות: מגילת אסתר (פורים) אקדמות און רות (שבועות) און בעיקר שיר השירים און די הגדה אויף פסח. מעגלעך, אַז די שמחה איז געווען נישט אזוי פיל צוליב די מגילות, ווי בעיקר צוליב די קומענדיקע יום-טובים און „פרייהייט“ פון די לימודים...

אַז ס'איז געקומען פאַר פסח איז די שטימונג געווען זער אַ געהויבענע: שוין אַ מאָנאַט פריער, באַלד נאָך פורים האָט מען גענומען באַקן מצות אין שטעטל, מ'האַט גענומען אייגן-קויפן פאַר קינדער נייע קליידער. און אַז ס'איז געקומען נאָענט צו פסח און מ'האַט גענומען „רוימען“, קאַלכן, וואַשן, טובלען, כשרן, איז שוין געווען גאָר פסחדיק... מיר קינדער האָבן שוין אָנגעהויבן ברענען חמצן עטלעכע טעג פאַר יום-טוב און צונויפגעשלעפּט אַלט האַלץ, שטרוי און אַנדערע ברען-מאַטעריאַלן פון אַלע הויפן און פייערן האָבן געברענט אין אַלע עקן שטאָט. וועלכעס יידיש יינגל האָט זיך נישט באַטייליקט דערין און וועלכעס קינדיש הערצל האָט נישט אָנגעקוואַלן דערפון... נו, און נאָכהער די אַכט טעג יום-טוב!

דערפאַר איז טאַקי געווען שטאַרק אומעטיק ווען ס'איז געקומען אַחרון של פסח און מ'האַט זיך דערמאַנט אַז צו מאַר-גנס דאַרף מען צוריקגיין אין חדר אַריין...

רעוואלוציאנערע צייטן, „בונד“, ארעסטן און פארשיקונגען

געווען איז דאס אין די יארן נאך דער ערשטער רוסישער רעוואלוציע (1907—8). מיר קינדער זענען געווען נאך צו-יונג אויף צו וויסן איינצלהייטן. אבער איך געדענק דאס אלץ גענוי, ווייל מיטן ארעסט פון אונדזער לערער שמואל וואקס-וואסער, וועלכן מ'האט חושד געווען אין אנגעהערן צו א פא-ליטישער פארטיי, האט אויפגעהערט אונדזער לערנען און ס'איז געווען אויס מיט דעם ערשטן מאדערנעם בית-ספר אין אפט. ס'זענען אריינגעקומען פלוצלינג רוסישע זשאנדארמען. האבן אונדזער לערער שמואל ארעסטירט און אוועקגעשיקט קיין צויזמער אין טורמע, צוזאמען מיט פיל אנדערע יידישע יוגנטלעכע פון שטאט.

די שטימונג אין שטאט איז דאן געווען א געשפאנטע. ס'האבן זיך אנגעפאנגען „אבלאוועס“, יעדן טאג און די צאל ארעסטירטע יונגעלייט און מיידלעך פאר פאליטישער טע-טיקייט, איז געשטיגן פון טאג צו טאג. עלטערן, וועלכע האבן געהאט דערוואקסענע קינדער, בחורים און טעכטער, זענען געווען שטארק באזארגט, טאמער קומט מען, חלילה, „נעמען“ זייערע קינדער אין ארעסט און פארשפארן אין טורמע. אין די שטובן, אין וועלכע ס'איז שוין געווען ארעסטירטע האט געהערשט א שטימונג פון „תשעה באב“...

כ'געדענק, ווי מ'פלעגט פירן די ארעסטירטע צום אויס-פארשונגס-ריכטער („סלעדאטיעל“), וועלכער האט געוויינט אין מארק, אין הויז פון דער „ספולקע“. מ'האט דערציילט בסוד, אז די בחורים ווערן געשלאגן דורך די זשאנדארמען ביז זיי וועלן זיך מודה זיין...

כ'וועל זיך באמיען דערמאנען כאטש די „פירער“ פון די ארעסטירטע רעוואלוציאנערן: מיין מורה שמואל וואקסוואסער, שמואל קאלישער, שמואל בלאזער, נחלע טייטעלבוים, נתן בראמבערג, שמואל קופטשיק, איטשע קאפל-לייזערס, וועלכער איז אין טורמע דערשאסן געווארן. ס'זענען אויך געווען צווישן די ארעסטירטע עטלעכע מיידלעך, אבער איך געדענק שוין נישט זייערע נעמען. זיכער וועלן נאך וועגן דעם שרייבן אג-דערע, וועלכע געדענקען פיל מער פרטים.

די ערשטע וועלט-מלחמה

דער עקאנאמישער מצב פון אפטער יידן איז קיין מאל נישט געווען „פויגלידיק“, אבער פיל ערגער איז געווארן מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. די עמיגראציע פון יונגע מענטשן, וועלכע האבן נישט געזען פאר זיך קיין צוקונפט אין שטעטל, קיין קאנאדע און פאראייניקטע שטאטן, וועלכע האט איינגעלעך אנגעפאנגען פיל יארן פריער, האט אנגענומען יעצט א פיל ברייטערן כאראקטער. ס'איז געקומען א פולער שטילשטאנד אין האנדל און מלאכה און

האט אנגעהאלטן א לענגערע צייט. דאס אלץ צוליב דעם אפטן און פילמאליקן בייטן זיך פון רעזשים.

אין אנפאנג קריג קומען אין שטאט אפט די עסטרייכער און די רוסן נעמען אנטלויפן. ערב ראש-השנה — די רוסישע ארמיי קערט זיך צוריק. ערב סוכות אנטוויקלט זיך דווקא נעבן אפט א גרויסע שלאכט צווישן די רוסן און דייטשן און די שיסעריי פון ארמאטן הילכט אפ איבער דער שטאט. די יידישע באפעלקערונג ליגט א גאנצן טאג באהאלטן אין די קעלערן. א שראפעל רייסט אויף אין מיטן דער ברייטער גאס און צעשעדיקט דאס הויז פון שרה-גיטל קירשענבלאט, וואס אין זיין קעלער ליגן באהאלטן עטלעכע צענדליק יידן, אבער צום גליק האט עס קיינעם נישט געשאדט. ערשט פאר נאכט הערן מיר די רופן פון די דייטשן: „יודע, העראוס!“ ארויסגייענדיק פון די באהעלטענישן האבן מיר געזען, אז די רוסן האבן, פארן אפטרעטן, אויסגענוצט די געלעגנהייט, וואס די יידן זענען געווען פארבאהאלטן און אויסגעליידיקט די געשעפטן... ס'האבן אויך געפעלט א היפשע צאל יידן, וועלכע די רוסן האבן „געכאפט“ אויף גראבן אקאפעס פארן מיליטער אויף אזשאראווער וועג, וואס א טייל פון זיי האט שוין נישט באוויזן צוריקקומען אין שטאט פאר דער שלאכט און אנט-לאפן אין ריכטונג פון אזשאראו, ווי ס'האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן. דערווייל האבן מיר אין שטעטל געהאט א פאר-שטערטן סוכות, וועלכער איז פארוואנדלט געווארן ממש אין תשעה-באב פאר די פאמיליעס, וואס זייערע פאטערס און ברידער זענען נעלם געווארן. ערשט חול-המועד, ווען דער פראנט האט זיך בארואיקט, זענען איינציקווייז אלע צוריק אהיימגעקומען בשלום.

מיט איין זאך האבן די דייטשן גלייך זיך ארויסגעוויזן ענלעך צו די רוסן. זיי האבן צוגענומען ביי די גרעסערע סוחרים פארשידענע סחורות און פראוויאנט און געלאזט קוויטירונגען מיט דער אונטערשריפט: „גאט וועט באצאלן“... גוט וואס זיי האבן נישט לאנג אנגעהאלטן ביי אונדז און אויף זייער ארט זענען געקומען די עסטרייכער, וואס זענען ביי אונדז פארבליבן בערך פיר וואכן צייט. אבער באלד האט דער פראנט זיך גערוקט פארויס און ווידער זענען געקומען די רוסן, וואס האבן זיך פארפעסטיקט אין אקאפעס צווישן אפט און אייוואנסק, אזוי אפגעהאלטן א גאנצן ווינטער און א האלבן זומער. ערשט נאך שבועות האבן די רוסן אונדז ווידער פארלאזט און דאס מאל אויף שטענדיק.

פויגלן ווערט זעלבסטשטענדיק

אונטער דער עסטרייכישער אקופאציע איז די לאגע פון די יידן אין דער ערשטער צייט געווען א שווערע. די רוסישע באנקאנטן וואס האבן זיך געפונען ביי די יידן האבן פארלוירן זייער ווערט און די פויערן פון דער אומגעגנט האבן נישט געוואלט זיי אננעמען פאר זייער פראדוקציע. ס'האט אנגע-פאנגען א גרויסע ספעקולאציע מיט פארשידענע סחורות, ווי:

געלעבט פון דער אונטערשטיצונג פון אויסלאנד האבן ממש געהונגערט, ווייל דער פאסט-פארקער איז געווען אפגעשטעלט. דער מצב האט אנגעהאלטן ביז הארבסט 1918, ווען מיר יינג-לעך, האבן גייענדיק אין מארק באמערקט, ווי פאליאקן, יונגע שקצים, רייסן ארונטער די שלפעס פון די עסטרייכישע בא-אמטע, מיליטער-לייט און פארנעמען אלע שטאטישע גע-ביידעס. דאס האט באדייט, אז פוילן האט באקומען איר זעלבסטשטענדיקייט און שטעלט אויף אן אייגענע רעפובליק... אבער ווער ווייסט, ווי די יידן וואלטן דערגאנגען צו אט דער זעלבסטשטענדיקייט, ווען נישט די הילפס-פאראייניגן, "עזרה" און פארשידענע אנדערע ארגאניזאציעס, וועלכע האבן געהאלפן דער באפעלקערונג אדורכקומען די שווערע צייט.

לעדער, זייף, ליכט, טיי און אנדערע ארטיקלען פון ערשטן געברויך, ווייל די געלט האט פארלוירן איר ווערט. מ'האט גענומען פארטיילן אויף קארטן נויטווענדיקע לעבנס-מיטלען, ווי: צוקער, מעל און אנדערע פראדוקטן. די פארטיילונג איז ארגאניזירט געווארן דורך דעם ספעציעל-אויפגעשטעלטן אפראוויזאציע-אמט מיט טשאלעק בראש. פונדעסטוועגן האט זיך אנטוויקלט און געוואקסן פון טאג צו טאג די שמוגלעריי פון פארשידענע סחורות און לעבנס-מיטל. אזוי ארום איז פון איין זייט געוואקסן די נויט און ארעמקייט פון די נישט-פאר-מעגלעכע, בעת די סוחרים, וועלכע האבן פארמאגט א געוויסן זאפאס פון סחורה זענען רייך געווארן. פיל בעלי-מלאכות האבן זיך איבערגעווארפן צו האנדל. פרויען און פאמיליען, וואס זייערע מענער זענען געווען מעבר-לים, וואס האבן

בונם קאלישער (ניו-יארק)

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אין די יארן 1905-1921

פארענדיקט. צום באדויערן האבן מיר געמוזט אין צוויי טעג ארום זיך "מטריח זיין" און קויפן נייע ביכער...

דער "בונד"

דערפאר האט זיך אבער אויף דער יידישער גאס, ווי בכלל אין שטאט, אנגעהויבן לאנגזאם אנטוויקלען א פאליטישע געזעלשאפטלעכע באוועגונג, וועלכע מיר קינדער האבן נאך נישט פארשטאנען און נישט געקענט. מיר האבן געהערט וועגן ארגאניזאציעס מיטן נאמען פ. פ. ס., "בונד" און אפילו פראפעסיאנעלע פאראייניגן.

אונדז יונגווארג, האט שטארק געלאקט און געצויגן דער "בונד", נישט ווייל מיר האבן פארשטאנען די רעווא-לוציאנערע אויפגאבן פון "בונד", נאר ווייל זיין פראגראם האט אנטהאלטן א פאדערונג פאר "קולטורעלע, נאציאנאלע אויטאנאמיע פאר יידן". דער לאזונג "נאציאנאלע אויטאנאמיע" איז אונדז יונגע קינדער שטארק געפעלן און דערפאר האבן מיר טאקי, א גרופע קינדער, ווי כ'געדענק, מיט נחום טייטל-בוים אין דער שפיץ, זיך אנגעשלאסן אין "בונד", אלס זעלבסטשטענדיקע גרופע יונגע בונדיסטן.

פון אונדזערע אנפירער און לערער געדענק איך די דריי "אינטעליגענטן" פון "גרויסן" "בונד" ביי אונדז אין שטאט אין יענער צייט: שמואל קאלישער, אלתר ראזענבערג און שמואל בריקמאן. איך דערמאן די דריי ווייל פון זיי זענען מיר יוגנט, געווען ספעציעל באאיינפלוסט, אלס לערער און פירער. יעדן שבת נאך מיטאג זענען מיר זיך צוזאמענגעקומען אויף א פארזאמלונג, מיט דער באטייליקונג פון די אויבנדער-

דאס יאר 1905 — דאס יאר פון דער ערשטער רוסישער, גרויסער רעוואלוציע, געדענקט זיך מיר ווי אין א חלום. איך אליין בין נאך דעמאלט געווען א קליין יינגל, וואס האט געלערנט אין דער פאלקסשול. אפט איז דאן געווען אונטער דער רוסישער אקופאציע און די אפיציעלע שפראך אין דער מדינה, זעלבסטפארשטענד-לעך די לערן-שפראך פון דער פאלקסשול, איז געווען רוסיש.

רוסישע רעוואלוציע... אין אפט

די רעוואלוציע האט אויך נישט אויסגעמיטן אפט. אבער מערקוירדיק: דא איז זי געווען געריכטעט, קודם-כל קעגן אונדז שקאלע-קינדער און ערשט נאכהער — קעגן צאר... כ'געדענק נאך ווי יעצט, צום ענדע פון שול-טאג, נאך די לעקציעס, ארום דריי א זייער נאכמיטאג, ברעכן מיר אלע קינדער ארויס פון דער קלאס צום גיין אהיים. אבער גאנץ אומדערווארטעט באפאלט אונדז א גרופע פוילישע יונגען, וועלכע האבן אונדז ווארשיינלעך אפגעווארט שוין פון פריער, נעמען ביי אונדז צו אלע רוסישע לערן-ביכער, צינדן אן אויפן פלאץ א "שייטער" און פארברענען זיי אין אונדזערע אויגן.. איך געדענק נאך גענוי דעם געזיכט פון קריסטלעכן שוסטער פאציסקי, צווישן דער כאליאסטער. מיטן פארברענען אונ-דזערע רוסישע לערנביכער האט זיך אנגעפאנגען די רעווא-לוציע פון 1905 ביי אונדז אין שטאט און דערמיט זיך אויך

סיטואציע, באוויליקט, געבן דעם פאלק אן אפשין פון זעלבסטבאשטימונג, די „דומע“ (א פארלאמענט). דעפוטאטן צו דער „דומע“ זענען געוועלט געווארן אין דער גארער, ברייטער אימפעריע. ווי איך דערמאן זיך האט גאנץ פוילן, וואס האט דאן געהערט צו רוסלאנד, געדארפט וועלן נאר איין איינציקן דעפוטאט. דער קאנדידאט פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג איז געווען ראמאן דמאוסקי, דער פירער פון די ענדעקעס אין יענער צייט.

יעדער פארוואס האט געוועלט א לעקטאר, וועלכער האט געדארפט קומען קיין ווארשע און אלע לעקטארן צוזאמען האבן געדארפט וועלן דעם דעלעגאט פון גאנץ פוילן צו דער „דומע“.

היות דער קאנדידאט דמאוסקי איז געווען א באקאנטער אנטיסעמיט, האט די יידישע באפעלקערונג זיך באמיט שיקן אזעלכע פארשטייער פון דער פראווינק, וועלכע זאלן שטימען קעגן דמאוסקי.

די יידן אין אפט האבן זיך נישט געקאנט אייניקן מיט די קריסטן אויף א געמיינזאמען פארשטייער און ס'זענען באשטימט געווארן וואלן. דער יידישער קאנדידאט איז געווען שמואל קאלישער. ס'האט זיך אנגעפאנגען א וואל-קאמפאניע מצד ביידע צדדים, מיט א שטארקער אגיטאציע. אין טאג פון די וואלן האבן מיר ארויסגעשיקט ספעציעלע וואגנס אין די ארומיקע שטעטלעך און געבראכט אלע יידן צו דער וואל-אורנע, צו דער אפשטימונג. דער רעזולטאט איז געווען א גלענצנדער. מיר האבן געזיגט און שמואל קאלישער איז גע-וויילט געווארן. ענלעכע רעזולטאטן זענען געווען אויך אין די אנדערע יידישע ראיאנען און דערפאר איז פון פוילן

א גרופע יוגנטלעכע רעוואלוציאנערן פון „בונד“ אין יאר 1905 שטייען פון רעכטס: הארשיל ווייצבלום, אלטער ראזענבערג, נח טייטלבוים
די זיצנדע פון רעכטס: פינחס טייטלבוים, חיים שלמה קאפ-לינסקי, חיים איציק ווארצמאן.

דער טראדיציאנעלער פאנען-טרעגער פון „בונד“
יחיאל סלאווי (קאטשיצע)

מאנטע. א דאנק מיין אקטיוויטעט האב איך באקומען דעם צונאמען „מאירקע פון קליינעם בונד“ (ס'איז דאן דערשינען א בראשור אויף דער טעמע, וואס שילדערט די טעטיקייט פון „יינגן בונד“). איך האב שנעל אוואנסירט און געווארן דער „זבארשטיק“ (קאסירער) פון אלגעמיינעם „בונד“. מיין אויפגאבע איז געווען אויפמאנען דעם וועכנטלעכן מיטגליד-אפצאל פון די גרויסע צאל חברים פון „בונד“ אין יענער צייט. מיינע געשעפטן האבן ממש געבליט... און פאר וואס מיינט איר? צוליב דער אריגינעלער מעטאדע צו מאנען שטייער, ווי איך האב דאן אויסגעפינען: פרייטיק פאר נאכט בין איך געשטאנען אין שול-הויף און ווען אלע חברים זענען געקומען צום דאווענען האב איך פון זיי אויפגעמאנט דעם מיטגליד-אפצאל פון „בונד“...

איך פלעג איינקאסירן די געלט און זי איבערגעבן דעם הויפט-קאסירער פון גרויסן „בונד“.

די וואלן צו דער רוסישער „דומע“ אין אפט

געווען איז עס אין יאר 8—1907, און דער רוסישער צאר האט אונטערן איינפלוס פון דער נייער פאליטישער

געוויילט געווארן אלס דעלעגאט צו דער „דומע“, נישט דמאוסקא, נאר דווקא יאגעללא...

די „דומע“ האט טאקי לאנג נישט עקזיסטירט און דער צאר האט זיך מיישב געווען און איר שנעל צעטרופן. אין גאנץ פוילן האט זיך אנגעפאנגען א שווערער, אנטיסעמיטישער קורס קעגן די יידן, ס'האבן זיך אנגעפאנגען מאסן-ארעסטן און פארשיקונגען פון יידן קיין סיביר. אויך אין אפט זענען ארעסטירט געווארן פיל יידישע בחורים און מיידלעך, צווישן זיי אויך מיין ברודער שמואל קאלישער, וועלכער איז צוזאמען מיט נאך אנדערע פארשיקט געווארן קיין סיביר. דאן בין איך געווען געצוואונגען צו פארלאזן די שטאט און אוועק קיין ווארשע. פון דארט קיין ווין, פון וואנען כ'בין צוריקגעקומען ערשט אין יאר 1917.

אונטער עסטרייכישער אָקופאציע

צוריקקומענדיק קיין אפט האב איך געפונען א גאר אנ-דערע, נייע סיטואציע. דאס יידישע לעבן האט שטארק פול-סירט, אבער גאר אנדערש ווי איך האב עס געלאזן. די יוגנט איז אונטערגעוואקסן, זיך אנטוויקלט און פראגרעסירט. אויך די פאליטישע אריענטאציע האט זיך געענדערט. כ'האב גע-פינען יעצט א גרויסע און שטארקע ציוניסטישע ארגאניזאציע, כאטש דער „בונד“ האט נאך ווייטער עקזיסטירט אונטער דער אנפירונג פון משה אזדיטשער, אבער ס'איז שוין נישט געווען דער זעלבער וואס פריער. אלע חברים און נאענטע, וואס כ'האב אוועקפארנדיק געלאזן אין „בונד“ — האב איך יעצט געפונען אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע.

ס האט שוין עקזיסטירט א ביבליאטעק אין שטאט, אן אומפארטייאישע. זי איז ווירקלעך געווען אזעלכע, ווייל מיר האבן געוואלט אז יעדער איינער זאל קענען קומען אין ביב-ליאטעק לייענען א צייטונג אדער א בוך, פריי פון יעדער אנגעהערדיקייט. די אומפארטייאישקייט האט אנגעהאלטן אזוי לאנג ביז אין א געוויסן טאג איז געקומען דער „בונד“ און „פארקאפט“ די ביבליאטעק. מיר האבן אבער נישט געשוויגן און איר צוריק אפגענומען. דערפאר איז זי טאקע פון דאן איבערגעגאנגען אין רשות פון דער ציוניסטישער ארגא-ניזאציע.

ס'האבן דאן עקזיסטירט נאך אינסטיטוציעס אין שטאט: די „עזרה“ — פאר סאציאלע און מעדיצינישע הילף, די „ווספולקע“ — פאר געברויך פון לעבנס-מיטל א. א. וו. די יוגנט האט זיך גרופירט אין „השומר“.

די „עזרה“ האט זיך פארנומען מיט דערלאנגען שטיצע אין פארשידענע פארמען אלע נויטבאדערפטיקע — און ווער איז נישט געווען נויטבאדערפטיק אין די מלחמה-יאָרן?

די הילף פון „עזרה“ איז געווען פארבינדן מיט גרויסע אויסגאבן און די „דזשאַנט“-שטיצע האט נישט געקלעקט. מ'האט געמוזט זוכן אויך נייע מקורות און מיטלען בכדי צו פארשטארקן די נויטווענדיקע הילף. דערין האט געהאלפן

פיל די צווייטע אינסטיטוציע — די „ווספולקע“, א קאָאָפּע-ראַטיווע שפיץ און קליידונג געשעפט.

בכדי צו געפינען אזא געשעפט, איז נייטיק געווען א דערלויבעניש פון דער עסטרייכישער מאַכט, וועלכע האט דאן רעגירט אין אַפּט. אַבער די דערלויבעניש איז נישט געווען צו באַקומען, נאר מיט איין אויסוועג: שמואל קאלישער, אלס אנגעשטעלטער פון מאַגיסטראַט האט געהאט די רעכט אויף אזא דערלויבעניש, און מיטן באַקומען איר, איז אויף זיין נאָמען איינגעאָרדנט געוואָרן דאָס געשעפט, וועלכעס האט געדינט לטובת הכלל און אלע פאַרדינסטן זענען געווען גע-ווידמעט דער „עזרה“.

ביי דער געלעגנהייט וועל איך דערמאנען איינעם, וועל-כער האט פיל בייגעשטייערט דער טעטיקייט פון דער „עזרה“, און געארבעט אונדערמיטלעך ביי טאָג און ביי נאַכט ביי געבן הילף יעדן נויטבאדערפטיקן, דעם גרויסן כלל-טוער אין יענער צייט, שמואל ליפּמאַן.

ערשטע אַרטיסטישע אַמאַטאָרן-גרופע

פינאַנציעלע הילף פאַר דער „עזרה“ איז געקומען פון נאָך אַ קוועלע. איר האט געקענט זען אין שטאט יעדן מאָנאַט אַ פּלאַקאַט וועגן אַ טעאַטער-פאַרשטעלונג פון דער אַרטיקער אַמאַטאָרן-גרופע וואָס איר גאַנצע הכנסה איז געווען געוויד-מעט דער געזעלשאַפט „עזרה“.

אין דער אַרטיסטישער אַמאַטאָרן-גרופע האָבן זיך גע-פונען: מלך סאַבאַל, הענדל קאלישער, דאַבע קאלישער, סאַלטשע ראָזענבערג, בונם קאלישער, יאַנטשע ערמאַן, ליובקע קאַפּלאַן, דער לערער וואַלפּאַוויטש א. א. דער רע-זשיסאר פון אלע פאַרשטעלונגען איז געווען שמואל קאלישער. מ'האט געשפילט בעיקר גאַלדפּאַדנס דראַמען, און יעדע פאַר-שטעלונג איז געווען אַ יום-טוב אין שטעטל. דערצו האט ביי-געשטייערט אויך דער ציל פון די איינקונפטן, וועלכער האט אַריינגעבראַכט דער „עזרה“ אַ שיינע סומע געלט יעדן מאָנאַט, אין וועלכער זי האט זיך שטאַרק גענייטיקט. מ'דאַרף גע-דענקען אז ס'איז געווען מלחמה-צייט און פיל פון די מפרנסים זענען געווען מאַביליזירט אין דער אַרמיי אָדער גאר אין אַמעריקע, מיט וועלכער דער קאַנטאַקט איז געווען איבער-געריסן אין קריג-צייט און די פאַמיליען, וועלכע האָבן בדרך-כלל אין נאַרמאַלע צייטן באַקומען געלט-אונטערשטיצונג אין „פאַסילקעס“ פון אַמעריקע, זענען יעצט געווען אַנגעוויזן אויסדריקלעך אויף דער הילף פון דער „עזרה“.

די „אַבראַנקע“ פאַר קליינע קינדער

מיר האָבן געוואוסט, אז די וויכטיקסטע אונטערשטיצונג איז קודם-כל: די זאָרג פאַר די קינדער, וועלכע זענען גע-ווען אַן עלטערן, אַפּגעלאָזן, הונגעריק, באַרוועס און נאַקעט. האָבן מיר געעפנט אַ ספּעציעלע שול פאַר די קינדער

מיטן נאמען „אכראנקא“ (אין פויליש: באשיצונג) מיט אן אינטערנאט, וועלכער האט דערמעגלעכט די קינדער פאר- בלייבן אין שולע א גאנצן טאג. די קינדער האבן נישט נאר געלערנט, נאר אויך באקומען דריי מאלצייטן יעדן טאג און באזארגט זיי אפילו מיט קליידונג און שיכלעך, וואס מיר האבן באקומען מיט דער הילף פון „דזשאניט“, מיר האבן זיך באמיט אזוי ארום העלפן די קינדער, פיזיש, גייסטיק און מעדיציניש, מיט דער מיטהילף פון דער „עזרה“.

דער „השומר“ און זיין טעטיקייט

אין „השומר“ האבן אייגנטלעך אנגעהערט נאר די גאר יוגנטלעכע און מיר די עלטערע ציוניסטן זענען שוין געווען נאר אין „פאטראנאט“ און באגלייט דעם „השומר“ מיט פאר- שידענע הילף אין וועלכער ער האט זיך גענייטיקט. דער- פאר איז אויך דער „השומר“ געקומען, נישט איין מאל, אויך אונדז צו הילף.

דאן איז דאס עסטרייכישע מיליטער פארטריבן געווארן פון אפט און פוילן האט באקומען איר זעלבסטשטענדיקייט. ס'איז געקומען די פארארדענונג פון דער פוילישער רע- גירונג צו וויילן א שטאט-ראט. אמת, די יידישע באפעלקער- רונג איז געווען א מערהייט אין שטאט, אבער אויף דער יידי- שער גאס האבן דאן שוין מלחמה-געהאלטן צווישן זיך די ציוניסטישע באוועגונג און די „אגודה“, וועלכע האט דאן

מענדל ניסנבוים

ערשטער זעלבסטמארד אין שטאט

טער פון בית-המדרש און זיך באגעגנט מיט די בליקן פון א שיינער בעלי-בית'ישער טאכטער.

און — ווי ס'שטייט געשריבן — הציץ ונפגע. פון דעם טאג אן האט ער מער קיין רו נישט געפינען, און ווי ס'האט זיך גאר אין קורצן ארויסגעוויזן, האבן טאקע די קעגנזייטיקע בליקן געטראפן אין ביידנס הערצער, און נאך עטלעכע טרעפונגען פארבאהאלטע- נערהייט, האט זיך צופלאקערט א ברענענדע ליבע צווישן דעם פאר, ממש ווי ס'איז געשריבן אין אלע ראמאנען: מ'האט זיך געשווארן אייביקע ליבע און זיך נישט שידן מער...

מאכט זיך אבער, אז אונדזער שלמה דארף שטיין צום פרייוו. געלט אויף „אויסצולייזן“ פון מילי- טערידינסט איז נישט געווען, ווייל ווי זאל עס נעמען אן ארעמער מלמד פון קליינע קינדער ווי דער לאמער

אין דער אלטער חסידישער וועלט זענען דא פיל פאנאטישע אבערגלויבנס. צווישן אונדז, ישיבה-בחורים איז ארומגעגאנגען א ווערסיע, אז פארן קוקן צופיל אויף א נקבה, ר"ל הענגט מען אויף אויף די ברעמען... אלע ישיבה-בחורים האבן שטארק געגלויבט דערין און טאקע מחמיר געווען מיט זיך אליין.

נאר איינער איז געווען וועלכער האט געוואגט זיך קעגנשטעלן, נישט געגלויבט אין „זאכאבאנעס“ און טאקע באקומען זיין פסק נאך אויף דער וועלט. נישט חלילה געהאנגען ביי די ברעמען נאר פיל הארבער און אויסטערלישער.

הערט א מעשה:

געשען איז דאס מיט שלמה דעם זון פון לאמער בערל. אין איין שיינעם טאג צווישן איין שיעור און צווייטן האט ער צופעליק, ארויסגעקוקט דורכן פענצ-

בערל, אזו פיל געלט אויף „אויסצולייזן“ זיין זון פון פאניעס הענט, אז בסך-הכל איז געווען שווער פארדינען אפילו בלויז אויף דער טאג-טעגלעכער חיונה. און ווען אפילו דאס „פייניקן“ זיך האט אויך נישט געהאלפן און ביים „צושטעלן“ זיך פאר דער קאמפיע האט שלמה באקומען פון דאקטאר א קלאפ אין פלייצע — איז ער אוועק אין איין שיינעם, העלן טאג אין מיליטער אלס סאלדאט.

פארן אוועקגיין האט דאס פארל זיך געזעגנט און פון דאס ניי זיך געשווארן בלייבן געטריי און ווארטן געדולדיק ביי אלע אומשטענדן איינער אויפן צווייטן ביז ס'וועט קומען דער טאג פון באפרייאונג. שרעלעס טאטע-מאמע האבן פון דער ליבע בכלל נישט געוואסט און ס'איז א סברה, אז ווען זיי וואלטן אפילו יא געוואסט — וואלט עס במילא איר ווייניק-וואס געהאלפן, ווייל, באמת ווי לאנג קאן עס א יידיש מיידל „שטיין אין שידוכים“ און סתם ווארטן...

האט שרעלען טאקי פיל נישט געהאלפן ווען אין א שיינעם פרימארגן קומען טאטע-מאמע און באגריסן איר, אז זי איז מיט מזל געווארן א בלח... אמת, דעם חתן קען זי נאך נישט — אבער נישט-קשה, אס-ירצה-השם, באלד צו מארגנס נאך דער חופה וועט זי שוין קענען איר באשערטן, ווי יעדער יידיש ארענטלעך מיידל...

משה גרינשטיין

הילפס-געזעלשאפט „עזרה“

אייע פון די שווערסטע געזעלשאפטלעכע פראבלעמען, וואס די ערשטע וועלט-מלחמה האט אוועקגעשטעלט פאר די פוילישע יידן איז געווען די פראגע: ווי אזוי ארגאניזירט מען די ערשטע הילף, וואס איז געווען אזוי נויטווענדיק פאר די עוואקואירטע, רואנירטע, יידישע משפחות אין יעדן יידישן שטעטל אין פוילן. די שוועריקייטן זענען באשטאנען דערין, וואס די יידישע אינסטיטוציעס, וועלכע האבן געטראגן די לאסט און פאראנטווארטלעכקייט פארן געזעלשאפטלעכן און עקאנאמישן לעבן פון די איינווויגער און פאר מעדיציני-שער הילף, האבן פשוט נישט עקזיסטירט, אדער נאכנישט רעקאנסטרוואירט געווארן נאך די מלחמה-איבערלעבונגען. די גרויסע פופערזאציע פון די יידישע שטעטלעך, וואס זענען געבליבן נאך דער מלחמה פאררעמט און רואנירט, האט נישט דערמעגלעכט אייגארדענען פונדאסניי זייער לעבן. דערצו דארף מען צוגעבן די גרויסע צאל יתומים, אלמנות און פליטים

און אזוי איז טאקי געווען. שרעלע האט, טראץ איר וויינען און בענקשאפט, חתונה געהאט קעגן איר ווילן, מיטן חתן וואס איז טאטע-מאמען שטארק געפעלן...

ויהי היום און שלמה קומט אהיים אויף אורלויב און ווי דער שטייגער לויפט ער גלייך זען זיין באגערטע געליבטע. ווי א דונער אין א שיינעם זומער-טאג האט אים געטראפן די בשורה, אז זיין שרעלע איז שוין לאנג פארהייראטעט מיט א צווייטן...

אונדזער שלמה האט זיך שטארק איבערגענומען מיט דער שרעקלעכער ידיעה, זיך געכאפט פארן קאפ און הענדום-פעגערס אוועק צו דער „שלוזע“. ס'האט נישט געהאלפן דאס יאגן זיך נאך אים מצד אלעמען, וואס האבן בייגעוויינט די שרעקלעכע אנטווישונג: שלמה איז אראפגעשפרונגען פון דער בריק גלייך אין וואסער אריין...

איך בין אויך געווען צווישן די פיל עדות וועלכע זענען געשטאנען אין משך פון פיל שעהן און געווארט ביז מ'האט שלמהן ארויסגעצויגן א טויטן פון דער שלוזע...

ס'איז באשערט געווען, אז דאס יאג זאל שלמה דעם לאמען בערלס זון זיין דער יערלעכער קרבן פון דער שלוזע און באשטעטיקן פון דאס ניי, אז דער שטן טאנצט צווישן די ערשטע בליקן אויף א פרוי...

וועלכע די מלחמה האט געלאזט נאך זיך, אן א דאך איבערן קאפ. גענוג צו געדענקען, אז נאך דער מלחמה זענען פארבליבן אין 8 אייראפעאישע מדינות אין וועלכע דער „דזשאנט“ האט געווירקט 56,735 קינדער יתומים און פאר-לאזטע, דערפון 40,567 אין פוילן. (לויט „ד"ר צבי פרנס — צענטאס“, ענציקלאפעדיע ווארשע).

אין די שווערע טעג איז געקומען דער „דזשאנט“ און געעפנט א פארצווייגטע ארבעט פון ערשטע הילף אין פוילן. די ערשטע אויפגאבע פון די „דזשאנט“-פארשטייער איז געווען געבן דרינגענדע אונטערשיצונג די פליטים דורך די ארטיקע הילפס-קאמיטעטן: שפיין און קליידונג, מעדיצינישע הילף, הילף פאר קינדער און יתומים, איבערשיקן געלד פון קרובים אין אויסלאנד, זוכן קרובים. רעפארטיראנטן האבן באקומען אפילו הלוואות אויף בויען א דירה, זיך אייגארדענען די פרנסה א.א.וו.

אין אפט האט די אויפגאבע דערפילט די געזעלשאפט „עזרה“ וועלכע איז ספעציעל אויפגעשטעלט געווארן צו דעם צוועק און געהאט איר אַמט אין הערשל אַרלאַנס הויז אויפן צווייטן שטאק אין ווינקל פון מאַרק מיט איוואנסקער וועג. די לייטונג פון דער „עזרה“ איז געווען אַ אומפאַר-טייאישע, ווי דער צוועק פון אַ הילפס-געזעלשאפט. ס'האָבן אין איר מיטגעאַרבעט אין פאַרשידענע צייטן: שמואל ליפ-מאַן, מיכאל ראַטשטיין, שרה ראַבינאוויטש, חנינא ערלעכמאַן. די פראַקטישע אַרבעט פון דער געזעלשאפט „עזרה“ איז באַשטאַנען בעיקר: מעדיצינישע הילף אַלע נויטבאַ-דערפטיקע, קינדער-הילף דורך דער צענטראַלער געזעלשאפט „צענטאָס“ און עקאָנאָמישע רעקאָנסטרוקציע דורך קאַא-פּעראַציע.

מעדיצינישע הילף

די „עזרה“ האט געהאַט אַן אַפמאַך מיט ד"ר ראַבינאָ-וויטש, לויט וועלכן אויפן יסוד פון אַ צעטל אונטערגעשריבן פון „עזרה“-באַאַמטן, דערטיילט ער יעדן קראַנקן די פולע מעדיצינישע הילף. ווער געדענקט נישט, ווי יעדער אומפאַר-מעגלעכער ייד פלעגט אין אַ קראַנקהייטס-פאַל פון פרוי אָדער קינד, זיך גלייך ווענדן אין „עזרה“ און באַלד אַרויסגיין מיט אַ צעטל צום „באַצאַלן“ דעם דאָקטאָר, וועלכן ער האָט פון פריער באַשטעלט צו זיך אין הויז. און נישט איינמאַל האָט דער דאָקטאָר ראַבינאוויטש געגעבן מעדיצינישע הילף אויף „קרעדיט“, ווייל דער אַמט פון „עזרה“ איז געווען פאַרמאָכט, בתנאי מ'זאָל אים דעם צעטל ברענגען נאָכהער אין שטוב...

דער דאָקטאָר פון זיין זייט האָט געהאַט אַ חודשלעכן אַפּרעכענונג מיט דער „עזרה“, וועלכע האָט אים באַצאַלט לויט די צאָל באַזוכן (מיט אַ געוויסער הנחה, פאַרשטענדלעך) מיט אַ טשעק פון „דזשאַינט“.

דער זעלבער סידור איז געווען אויך מיטן אַפטייקער און שפּיטאַל און נישט איין ייד איז געראַטעוועט געוואָרן פון זיין קראַנקהייט אַדאַנק דער ברייטהאַרציקער הילף.

קינדער-הילף

ווער געדענקט נישט די „חראַנקע“ (אַחראַנקאַ), דעם קינדער-אַנשטאַלט אין הויז פון יוסף קאַפלאַנסקי, מיט דער אומזיסטער גרויסער קיך, וואָס האָט אַרויסגעגעבן מאַלצייטן אַלע קינדער אין שטאָט, אויך פון אַנדערע חדרים, וואָס איז

אויפגעשטעלט געוואָרן מיט דער הילף פון „צענטאָס“, די אַמעריקאַנער הילפס-געזעלשאפט פאַר קינדער. די קינדער, וועלכע האָבן געלערנט אין דער שול האָבן בכלל געלעבט אין אַ גן-עדין: אַ מאָדערנע, פרייע שול מיט די בעסטע יונגע לערער-קרעפטן אין שטאָט: שרה ראָזענ-בערג, משה קליינמאַן, נפתלי יאַקובאוויטש, רוזשע ווייס-בלום א. א.

און בעיקר די קיך „אונטער דער נאָז“. יעדער קינד האָט זיך פאַרזאָרגט פון דער היים מיט אַ טעלער, לעפל און טעפל צום טרינקען. די „פויגל-מילך“ איז שוין געקומען פון זיך זעלבסט און פאַרטיילט געוואָרן אין באַשטימטע שעהן. די קינדער פון אַנדערע חדרים האָבן געמוזט זיך „מטריח ויין“ און קומען צו דער באַשטימטער צייט פון מאַלצייט אויף נהנה צו זיין פון דער קיך. האָט איר טאַקע געקאָנט זען יעדן טאָג אין די באַשטימטע שעהן מאַרשירן אין גאַס די קינדער פון אַנדערע חדרים אין ריכטונג צום קיך אונטער מוזיקאַ-לישער אַקאָמפאַנימענט און געקלאַנג פון טעלער און לעפל... און ווער געדענקט נישט דעם אַפּריל-אַגער, וואָס די „חראַנקע“ האָט איינגעאַרדנט פאַר אירע שילער אין דער געגנט פון איאָדער פעסטונג (נאָך איוואנסק) און די קינדער זענען אַרויסגעפירט געוואָרן מיט וואָגנס צום פאַרברענגען דאָרט דריי טעג — נאָר די אַנטוישטע קינדער זענען אליין צוריקגעלאָפן צופּיס באַרוועסע און הונגעריקע...

און ווער געדענקט עס נישט די מעדיצינישע הילף פאַר קראַנקע קינדער ביים אויסהיילן פון שווינדזוכט, טראַכאַמע און אַנדערע קראַנקהייטן. און וויפל קינדער זענען צוריק-געקומען פון „מצרים“ מיט אַפּגעגאַלטע, ריינע קעפלעך? די מעדיצינישע הילף איז געשטאַנען אונטער דער אויפזיכט פון דער מעדיצינישער הילפס-דעלעגאַציע פון אַמעריקע, וואָס איז געקומען קיין פוילן אין יאָנואַר 1921 און אַנטהאַלטן דאָקטוירים, סאַניטאַרן און מעדיצינישע העלפער, וועלכע האָבן געזאָרגט פאַר דער עקזיסטענץ פון 498 אַנ-שטאַלטן אין פוילן, וואָס מיט יאָרן שפּעטער זענען זיי איבער-געגאַנגען צו דער אויפזיכט פון „טאָז“ (באַריס ספיר — „דזשאַינט“ אין פוילן).

צוויי שפּייז-קאַאָפּעראַטיוון זענען אויפגעמאַכט געוואָרן אין אַפט ביים סוף פון דער וועלט-מלחמה. איינער, פון די האַנטווערקער, וואָס איר געשעפט איז געווען אין דער אויבן-גאַס און דער אַנדערער, אין יעקל שטיינפעלדס הויז (דאָס אַ חוץ די פוילישע „ספולקע“, וועלכע האָט עקזיסטירט פיל יאָרן שפּעטער), אָבער ביידע האָבן נישט מאַריך ימים געווען.

זכרונות פון יענע יארן

מתן כפתר

נאך די ערשטע חדר-יארן בין איך אנגעקומען לערנען ביים גמרא-מלמד ר' שמואל דוד, וואס האט דאן געווינט אויף אייוואנסקער וועג אין ירמיהס הויף. מיר האבן דארט געלערנט אכט יינגלעך, וועלכע האבן זיך שטארק געחברט צווישן זיך. ספעציעל געדענק איך מיין נאענטן חבר נח דיקשטיין, אדער ווי מ'האט אים גערופן אין אפט: נחעלע גולעס.

צו בר-מצווה האט מיין פאטער מיך מיטגענומען צום לובלינער רבין און באקומען פון אים זיין ברכה צום ערשטן מאל "תפילין לייגן".

פון דאן אן האב איך שוין גענומען לערנען אין "אויבן בית-מדרש", ביי ר' מלך, דער איידעם פון ר' נטע שוחט, וועלכער איז שפעטער געווארן רב אין א דערבייאיק שטעטל. מיר האבן דאן געלערנט: חושן משפט, יורה-דעה, מיין פעטער שווימיק זאנבערג, אן אנגעזעענער תושב אין שטאט, (געהאט א גרויס שניט-געשעפט אין מארק) האט מיר אנפאָר-טרויט א צוואה, וועלכע איך האב געמוזט מקיים זיין אין זיין נאמען משך פינף יאָר צייט, זייט ער איז געלעגן קראַנק און נישט געקאנט מער גיין. ער האט מיר אנפארטרויט א ליסטע פון 12 מענטשן אין שטאט, חשובע תושבים, אבער גרויסע אַרעמע לייט, און געבעטן אין זיין נאמען, זיי אוועק-טראָגן יעדן דאָנערשטיק א "מתן-בסתר" פון פינף זלאָטעס יעדן איינעם. כ'האב אים צוגעזאגט האלטן עס בסוד דעם גאנצן לעבן און קיינעם נישט דערציילן, א חוץ מיין רבין, וועלכער וועט וועלן וויסן ווהין איך גיי יעדן דאָנערשטיק. כ'האב טאקע זיין צוואה הייליק מקיים געווען ביז מיין אָפּפאַר קיין אמעריקע.

לומדות

עס איז שווער צו פאָרגעסן די פרימאָרגנס אויבן אין בית-מדרש, ספעציעל ווינטער צייט. בחורים זענען געזעסן און געלערנט, יידן פלעגן אריינקומען דאווענען. איינער האט געזאגט א קאפיטל תהילים, איינער א פרק משניות, איינער האט געלערנט א בלעטל גמרא. מיר, בחורים, האבן געלערנט און געפירט וויכוחים.

אז א בחור האט געטראָפן דעם מהרש"א א קושיה,

איז ער געווען אין זיבטן הימל. די בחורים פון בית-מדרש אויף דער הינטער-גאָס, נעבן סינאס בעקעריי זענען קיין מאל נישט געווען שווארץ שווארץ מיט די בחורים פון נייעם בית-מדרש. עס האט עקזיסטירט א קנאה צווישן זיי, לאַמיר זאָגן א קנאת סופרים... און מיר ווייסן דאָך, אז קנאת סופרים תרבה חכמה.

אז עס זענען אונטערגעוואָקסן די בחורים, האבן מיר זיך צוזאמענגעקומען, בחורים פון נייעם בית-מדרש און פון אַלטן בית-מדרש, און געגרינדעט א "ישיבה קטנה". איינמאל האט מען געלערנט דא אין איינמאל דאָרט. שבת פלעגט מען שיקן די יינגלעך צו בעלי בתים, בני תורה, כדי זיי זאלן זיי פאָרהערן.

איך דערמאָן זיך אין ר' משה יצחק וועלכער פלעגט זיך אַרומדרייען אין טלית און תפילין ביז 12 אַזיגער און געלערנט מיט אונדז. פיל מאל פלעגן קומען קצבים מיט א שאלה צי די קעלבלעך זענען כשר, אדער טריף.

איינמאל אין יאָר פלעגט קומען דער אַסטראָווער צדיק זצ"ל און פלעגט איינשטיין ביי ר' מאַטיל סריבנער. אַרום 8 אַזיגער איז ער אריין אין בית מדרש דאווענען מעריב און מיר, בחורים, פלעגן וואַרטן אויף אים, כדי צו הערן א פלפול. איך דערמאָן זיך אין אונדזערע וויכוחים, נאָך דעם פלפול.

די בעסטע יונגעלייט פון שטאט פלעגן לערנען אין דער "תלמוד תורה" ביי ר' בונים מלמד.

גירסא דינקותא לא משתכחי

מיט דער צייט האבן מיר זיך צעשפרייט אין דער גאַנצער וועלט. מיין פאמיליע האט עמיגרירט קיין קאנאדע. מיר האבן נישט פאָרגעסן די אַלטע טראַדיציעס, וואָס מ'האט אין אונדז איינגעוואַרצלט אין יענע יאָרן.

היינט, אז כ'בין שוין א זיידע פון 6 אייניקלעך, באַמי איך זיך אז מ'זאָל זיך צוזאמענקומען, וואָס מער און מ'זאָל דערמאָנען די אַלטע היים, מיט די אַלטע טראַדיציעס. ווי געזאָגט: גירסא דינקותא לא משתכחי — דאָס וואָס מען האט אין זיך אריינגעזאָפּט אין דער יוגנט, ווערט נישט פאָרגעסן.

א מ א ל י ק ע י א ר ו

דער קארעוואנקער רב

אן אינטערעסאנט קאפיטל מיט א באזונדערן אינטערעס האט זיך אפגעשפילט אין אונדזער שטאט קורץ פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה. דאס גארמאלע רואיקע לעבן פון אפט האט זיך געהאלטן ביים צושטערן, אבער דער עפיואד האט לאנג נישט געדויערט. מ'קאן עס פארגלייכן מיט א מין שבתי צבי פעריואד אין מיניאטור.

עס איז צו אונדז אין 1913 אראפגעקומען א רב'ל פון א שטעטל מיטן נאמען קארעוואנק. דאס איז געווען א יונגער-מאנטשיק מיט גרויסע אמביציעס, וועלכער האט פרעטענ-דירט אויפן כסא-הרבנות פון אפט. נישט אנדערש, עפעס אן אייניקל פון...און עס קומט אים בירושה. געקומען איז ער צו אונדז, זיך פארזען מיט אן אייגענעם שמש, און אפילו מיט אן אייגענעם שוחט, און אנגעהויבן מאכן שבת פאר זיך. קיין חסידים האבן נאטירלעך נישט געפעלט. ערשטנס, האט זיין שוחט געקוילעט פאר פיל ביליגער. צווייטנס, ער אליין איז געווען א יונגערמאן מיט א הדרת פנים. די דאזיקע צוויי מעלות האבן פיל מיטגעהאלפן אויף צו קריגן גרויסע אנהענג-גערשאפט צווישן די יונגע בעלי-בתי'לעך מיט די יונגע באלעבאסטעס פון שטאט.

אבער דער שטאט-רב האט לאנג נישט געווארט. ער האט געאסערט די שחיטה פון נייעם שוחט און אים געלייגט אין חרם. עס האט זיך צעפלאקערט א מחלוקת צווישן אנהענגער און קעגנער פון דעם אומגעבעטענעם רב. די שטאט איז צע-טיילט געווארן אין צוויי פיינטלעכע לאגערן. עס איז דער-גאנגען אזוי ווייט אז עלטערן האבן נישט געוואלט נוצן כלים פון זייערע אייגענע קינדער. אפילו אויף א שמחה האבן זיי נישט טועם געווען א גלאז טיי. נאטירלעך אז אזא לאגע האט נישט געקאנט דויערן צו לאנג. די מורא פאר מגיפות ר"ל און אנדערע אנשיקענישן, וואס קאנען, חלילה, קומען פון אזא הפקר-צושטאנד, האט באווייגן די אפטער קהילה משלח זיין דעם יונגן רב מיט זיינע כלי-קודש צוריק אויפן פלאץ פון וועלכן זיי זענען געקומען. א סברה, אז מ'האט אויך געזאגט א „גוט ווארט" ווי מ'באדארף... און אפשר האט מען געזעבן א ביסל געלט אויף הוצאות הדרך. דאס אלץ האט מיטגעהאלפן אז דאס רב'ל זאל מאכן זיין „סטראטעגישן" צוריקצוג... און אונדזער שטאט האט ווידער געקאנט פריי אטעמען... און בלייבן ווייטער פאראייניקט אונטער דער השגחה פון אלטן און באליבטן רב, ר' חיים יוסף ז"ל.

די „פריסוסטווע"

די שטאט אפט איז געווען א פארוואט-שטאט, דאס הייסט דער צענטער פון גאנצן קרייז צו וועלכן עס האבן געהערט

עטלעכע שטעט (אסטראוויץ, אשאראוו, איוואנסק, לאגעוו און אנדערע) ווי אויך פיל דערפער. אין הערבסט פלעגט ביי אונדז פארקומען די „פריסוסטווע", דאס הייסט א ספעציעלע קאמיסיע פון הויכע באאמטע פון דער גובערניע: ציווילע און מיליטערישע דאקטוירים און אויך פארשטייער פון דער שטאטישער נאטשאלסטווא און פון מאגיסטראט. זיי פלעגן אפ-האלטן זיצונגען פון עטלעכע וואכן צייט כדי צו רעקרוטירן פרישע סאלדאטן פאר דעם רוסישן צאר. אלע יונגעלייט אין עלטער פון 21 יאר האבן געמוזט זיך צושטעלן פאר דער קאמיסיע כדי מען זאל זיי עגזאמינירן, וועגן און מעסטן. די קאמיסיע פלעגט באשטימען ווער עס איז פאראן צו דינען „פאניען" 3 אדער 4 יאר און ווער עס דארף באפרייט ווערן פון מיליטער-דינסט. געוויינלעך האט מען זיך גענייטיקט אין שטארקע און געזונטע בחורים. אבער אז מ'האט אונטער-געשמירט... האבן אויך געזונטע יונגען געקאנט אויסברא-קירט ווערן. און אויך פארקערט, אויסגעוויקטע און אויס-געבלייכטע, ווי הערינגלעך, האט מען דווקא גענומען אלס פעאיקע.

דער פארוואט איז געווען איינגעטיילט אין צוויי טיילן. אדער ווי מ'האט זיי גערופן, „אוסשאטקעס". יעדע גמינע האט צוגעשטעלט אירע לעבעדיקע סחורה פאר דעם צאר. און אזוי ווי די יונגע שקצים פון די ארומיקע דערפער האבן זיך פארזאמלט מאסנווייז פאר דעם זאל פון דער קאמיסיע און געווארט מען זאל זיי רופן, און וויסנדיק אז זיי דארפן גיין דינען אויף גאנצע 3 יאר, (אין פיעכאטע, ד. ה. פוס-גייער) אדער 4 יאר (קאוואלעריע, ד. ה. רייטער), האבן זיי דערווייל געשיכורט וויפל עס לאזט זיך. זייער אפט האבן די דאזיקע שקצים גענומען שלאגן יידישע פריזיוניקעס, וועלכע האבן געווארט מען זאל זיי רופן. די פאליציי-לייט זענען מערסטנס געווען פארנומען אינעווייניק, ביי דער קאמיסיע, כדי צו העלפן מעסטן און וועגן די נייע רעקרוטן. און אפשר האבן זיי אפילו מורא געהאט זיך באווייזן צווישן אזוי פיל אנגעפארענע פויערים פון די דערפער. בקיצור, מען האט קיין פאליצייאנט נישט געזען פאר די אויגן. עס איז געבליבן בלויז איין אויסוועג: זיך ארגאניזירן אין זעלבסט-פארטיי-דיקונג-גרופן און שלאגן צוריק. עס זענען פארגעקומען גרויסע געשלעגן מיט די דארפישע שקצים וועלכע די סאלטיסן און „ווייטן" פון די דערפער האבן נישט געקענט איינהאלטן און אכטונג געבן אויף זיי, כל זמן די פריסוסטווע האט געדויערט.

זייער אפט האבן די שקצים מיאוס אפגעשניטן... און ארויס מיט צעשפאלטענע קעפ און אויסגעהאקטע ציין. א סך מאל זענען אויך יידן צעמזיקט געווארן.

אזוי פלעגט עס אנהאלטן מיט געשלעגן ביז מ'האט די צוגענומענע רעקרוטן געפירט שווערן געטריישאפט דעם צאר, יידן — אין שול אריין, און קריסטן, להבדיל, אין זייער קלויסטער.

מ'דארף אויך דערמאנען, אז נישט אלע, וועלכע זענען דערקלערט געווארן דורך דער קאמיסיע אלס פעאיקע האבן פאקטיש געדינט. עס פלעגן פארקומען „ליאסן“, ד.ה. מ'פלעגט ווארפן א גורל און ווער עס האט געצויגן א נומער פון „איבער דער גארמע“, פלעגט בלייבן אין דער היים, אפילו אז ער איז געווען געזונט ווי אן אגער... אבער דאס איז געווען א מזל-נאך.

די פריזיוניקעס וואס האבן געוואוסט, אז זיי דארפן גיין דינען „פאניע חזיר“, פלעגן איינארדענען עטלעכע חדשים פאר דעם פריזיוו נאכטשפילן, און דווקא אין די בתי-מדרשים. קיין אנדערער זאל אויף דעם צוועק איז נישט געווען. אלע פריזיוניקעס, אן אונטערשיד, האבן געמוזט קומען מיטשפילן מיט דער חברה. און אויב ער איז אליין נישט געקומען, האט מען אים געבראכט בכבוד גדול. עס האט גארנישט נישט גע-האלפן. גבירישע קינדער אדער סתם טאטנס זונדלעך, אויב זיי האבן זיך איינגעקעשנט און נישט געוואלט קומען, האבן זיי געמוזט במחילה באצאלן שיינע עטלעכע רובל, אויסקויף-געלט.

עס איז כדאי אויך צו דערמאנען, אז א סך יידישע יונגע-לייט, וועלכע האבן נישט געוואלט אריינפאלן אין פאניעס הענט, האבן זיך געמאכט פעלערן. די פעלערן פלעגן זיין פארשידנארטיק יעדעס יאר. א מאל איז געווען א מאדע קאליע מאכן די אויערן, און נישט איינער איז געבליבן טויב אויפן גאנצן לעבן און שטענדיק געליטן שרעקלעכע שמערצן. א סך זענען כמעט פון זינען אראפ. אן אנדער יאר איז געווען א מאדע זיך אפהאקן דעם גראבן פינגער פון דעם רעכטן פוס. דאס איז געווען שרעקלעך און גרויזאם. געווען אויך א צייט ווען מ'פלעגט זיך מאכן א קינסטלעכן ברוך — א שמערצ-לעכע און געפערלעכע אפעראציע.

די לעצטע מאדע, אין יאר פון קריגס-אויסברוך, איז געווען זיך האקן ציין. צוואנציקעריקע בחורים אן ציין... צו דעם אלעמען האט מען באדארפט „שמירן“ אויף רעכטס און אויף לינקס, ווייל מאכערס און מעקלערס און נאך אנדערע אנשיקענישן האבן נישט געפעלט. דער נאאיווער קרבן האט זיך געלאזט שינדן די הויט. חוץ דעם אלעמען, האט עס נישט תמיד געהאלפן און פיל האבן געמוזט אנטלויפן קיין אמעריקע. מיט זייערע פעלערן אדער אן ציין, כדי נישט צו גיין „פאד סוד“, ד.ה. פאר דעם קריגס-געריכט. פיל טאטעס האבן נאך-הער געמוזט באצאלן 300 רובל שטראף.

אנדערע, וואס האבן געהאט מער מזל — האט מען גע-שיקט „נא ספיטאניע“, ד.ה. אין א מיליטערישן שפיטאל אויף אויסצוהיילן דעם חסרון.

אבער טראץ אלעמען זענען אויך געווען נישט ווייניק יידישע בחורים, וועלכע האבן געדינט אין דער צארישער

ארמיי, און זאגאר אלס „גווארדיצעס“ אין קיזערלעכן הויף פון פעטערבורג.

א זומער מיט שריפות

אין יאר 1912 פלעגן אין די הייסע זומערטעג (גענויער געזאגט אין די זומערנעכט) אויסברעכן שריפות ווי קיין מאל נישט פריער. און אזוי ווי מייסטנס הייזער זענען געווען הילצערנע און קלאנגען זענען ארומגעגאנגען אז פארברע-כערישע הענט, יידישע אדער גויישע, האבן א געוויסן חלק אין דעם און עס דראט א געפאר, אז גאנץ אפט זאל, חלילה, אוועק מיט פלאמען — האט זיך אין שטאט אנגעהויבן אר-גאניזירן א פרייוויליקע שומרים-גרופע פון הויז-אייגנטימער און פון קרעמער, געשטיצט און אנערקענט פון דעם שטאט-מאגיסטראט. די דאזיקע באוועגונג פון נאכט-וועכטער האט אנגענומען א שטרענגן און שטארק-ארגאניזירטן כאראקטער. די גרופע האט באקומען פולמאכט צו באשטימען, ווער עס זאל גיין פארהיטן די שטאט פון פייער און אויך צו באשטימען צייט און ארט. דער ארגאניזאטאר און פאראנטווארטלעכער פון דעם גאנצן אפאראט איז געווען יחיאל טענענבוים, א יונגערמאן, וועלכער האט פריער געווינט אייניקע יאר אין גאליציע. דארט איז ער געווען פארהייראטעט. פלוצעם קומט ער צוריק אהיים, אפנים, אז „קירע“ און זיין זיווג זענען אים נישט געווען שטארק צום הארצן. האט ער זיך איבער-געגעבן דעם ענין פון שמירה און ארגאניזירט די שומרים וואס היטן אפ די שטאט פון שריפות.

ער האט געהאט ארגאניזאטארישע פעאיקייטן. אונטער זיין קאמאנדע האט דאס פייער איבער אונדזער שטאט קיין שליטה נישט געהאט, און די תושבים האבן געקאנט בשלום ובשלווה שלאפן ביי נאכט, אומגעשטערט פון אלארם-גלאקן. אבער דאס ארגאניזירן די שמירה איז נישט לייכט אנגעקומען. ער האט זיך אפט אנגעשטויסן אין א שטארקן ווידערשטאנד מצד געוויסע בעלי-בתים פון שטאט, וועלכע זענען געווען ביי דער מיינונג, אז דער יונג האט זיך אויף זיי אומזיסט אנגעזעצט... פון זייערטוועגן קען די גאנצע שטאט פארברענט ווערן. וועמען גייט עס אן? אבער יחיאל'לע... האט געפירט זיין דיקטאטור מיט אן אייזערנער האנט, און נאך עטלעכע געלט-שטראפן, וואס ער האט ארויפגעלייגט אויף די איינגע-שפארטע קעגנער, און א ביסל געפערטע קללות פון ווייבער פון דער גאס, איז זייער עקשנות געבראכן געווארן און זיי האבן זיך אונטערגעגעבן, במחילה, און אנגעהויבן געהארכ-זאם אויספירן זייער פליכט פון שמירה גלייך מיט אלעמען. אזוי ארום איז אונדזער שטאט ניצל געווארן פון שריפות.

באשע רייזל די „שוחט'קע“

יעדע שטאט און שטעטל פון פוילן האט געהאט פאר-שידענע טיפן, מענטשן מכל המינים. אבער די פערזאן וואס איך גיי דא באשרייבן, איז געווען א פרוי וואס איר גלייכן

איז נישט אזוי לייכט צו געפינען ערגעץ אנדערש אויף אלע 5 קאנטינענטן :

גערופן האט מען זי באשע רייזל די שוחד קע. כ'ווייס נישט גענוי צי איז זי געווען אן אלמנה, אדער א גרושה, צי גאר אן עגונה... יעדנפאלס געזען האט מען זי אלע מאל מיט עטלעכע קינדער ביי דער האנט, און די גאנצע שטאט איז געווען אויף איר קאפ, יעדן האט זי געקענט און געוויסט וואס ביי יענעם אין טעפל קאכט זיך. געטאן האט זי אלע סארטן פון ארבעטן, וואס עס האט זיך נאר געמאכט. מייסטנס האט מען זי גענומען פליקן פערדערן פון געקוילעטע גענדז, וואס די מארק-הענדלערינס פון שטאט האבן געלאזט שעכטן ביי די שוחדים פאר דעם געברויך פון די באלעבאסטעס... האט מען נאטירלעך זייער אפט געשיקט די דערמאנטע באשע רייזל מיט גענדז צום שוחד.

כדי צו צוקומען צום שוחד האט מען באדארפט דורכ-גיין א שטיקל פעלד, וועלכע איז געווען פארשטעלט מיט א פלויט, וואס האט א ביסל פארקירצט דעם וועג מיט עטלעכע שפאן. האט די דאזיקע באשע רייזל פארשטאנען אויסצונוצן די געלעגנהייט און אונטער דעם פלויט, וועלכער איז געווען גענוג הויך אויף צו פארשטעלן פאר א בייז אויג, פלעגט זי אליין טאן די מלאכה פון שוחד, קוילן אליין גענדז, און דאס שחית-געלט פלעגט זי, זעלבסטפארשטענדלעך, נעמען פאר זיך.

ווי לאנג דאס האט געדויערט ווייסט מען נישט. עס וועט בלייבן אן אייביקער סוד. דער חשד איז געפאלן צוליב א צופאל: איינע א יידענע האט, ביים פליקן איר גאנדז, בא-מערקט, אז דער שניט אויפן האלדז איז א ביסל אין דער זייט, נישט פון פראנט, ווי עס באדארף צו זיין. די סיבה איז געווען די: אונטער דעם פלויט האט דעם טאג עמעצער אומגעריכט גענומען נוצן דאס פעלד פאר אנדערע צוועקן. האט באשע רייזל אין איילעניש און שרעק געקוילעט ווי עס לאזט זיך, און ווי זי האט שפעטער אליין זיך מודה געווען, האט זי עס געטאן מיט א קניפיקל, אזא מין ביליק מעסערל פון קיר.

אויב די דאזיקע באשע רייזל האט שפעטער תשובה געטאן, איז נישט באקאנט. אבער קיין פליקערין איז זי שוין מער נישט געווען; קיין שוחד'קע אודאי נישט.

אבער איר נאמען באשע רייזל די שוחד'קע איז איר גע-בליבן אויף אייביק.

עבירות בשוגג: חילול שבת

(דאס האט מיר דערציילט מ'ין מוטער מאליע ע"ה)

פאסירט האט די מעשה מיט איינעם, א ייד פון די חשובסטע בעלי-בתים פון שטאט. א זקן בא בימים און אויך ג' למדן נישט קיין קליינער, ר' שמאי ז"ל. געהאט האט ער א דגילות פון לאנגע צייטן צו גיין אין בית המדרש יעדן פרי-מארגן צום דאווענען, מיטן טלית און תפילין אונטערן

ארעם און מיט א שטעקן אין האנט, אויף אנצושפארן זיך, און אויך מיט א ליולקע ציבעק אין מויל.

מאכט זיך א מאל מעשה-שטן און ער שטייט אויף א שבת גאנץ פרי און פארגעסט אין גאנצן, אז עס איז שבת אויף דער וועלט. לויט זיין מנהג, הייבט ער אן צו גיין אין בית המדרש ווי אין א פראסטן מיטוואך: מיטן טלית און תפילין און, פאר-שטייט זיך, אויך מיטן ליולקע ציבעק אין מויל. פרעגט שוין גארנישט...

א נס, וואס צופעליק איז דעמאלט געגאנגען א ייד פון מקווה — עס איז געווען נאך זייער פרי — און דער דאזיקער ייד האט אים באגעגנט נאך איידער דער עולם איז געגאנגען צום דאווענען. אזוי ארום האט ער ארויסגעריסן פון שטנ'ס הענט א כשרן פרומען ייד. אין איין וועגס האט ער אויך אויסגעמיטן אן עפנטלעכן חזק פון די ליצני הדור... און, פארשטייט זיך, אז תפילה וצדקה האבן אלץ מבטל געמאכט.

א צווייטער חילול שבת בשוגג

(איבערגעגעבן פון שלמה הערשנפעלד)

געטראפן האט זיך די מעשה מיט א פרומען, פשוטן יידן, ר' משה וואלף ז"ל. געוויינט האט ער אויף דעם אסטראווער וועג נעבן דעם טויער (בראמא), אדער ברום ווי מ'האט עס גערופן. געהאנדלט האט ער מיט די פויערים פון די ארומיקע דערפער.

מאכט זיך איין מאל א מעשה און א באקאנטער פויער קומט צו פארן פרייטיק צונאכטס זייער שפעט ביי נאכט פון דער אסטראווער סטאציע. ער האט עפעס געברויכט צו האבן פאר זיין הויז, און היות ווי ר' משה וואלף פלעגט אלץ בא-זארגן פאר די פויערים, איז ער צו אים געקומען. קלאפט דער פויער אין טיר, ווי געוויינטלעך, און רופט: מאשקע, עפן! ר' משה וואלף, טיף פארשלאפן, כאפט זיך אויף פון שטארקן קלאפן אין טיר, און איילנדיק זיך... צינדט ער אן א לעמפל כדי צו גיין עפענען די טיר. דערזעט ער פלוצעם די לייכטער אויפן טיש מיט דעם באדעקטן טישטוך און עס ווערט אים נישט גוט, ר"ל.

בקיזור, ער האט אויף זיך גענומען די הארבסטע תשובה וואס דער רב פון שטאט האט אים געהייסן טאן. און נאך א יאר תהילים-זאגן און פאסטן יעדן מאנטיק און דאנערשטיק, איז אים אלצדינג מכפר געווארן.

א ייד מיט א לב טוב

געווען ביי אונדז אין אפט א ייד פון א גאנץ יאר. געהייסן האט ער ר' ישראל לאגיווער ז"ל. פרנסה האט ער געהאט פון בעקעריי. אבער א בעקער איז ער געווען פון גאר א בא-זונדערן סארט. ער פלעגט באקן מאהן-פלעצלעך, וועלכע זענען געווען מלא טעם. אלע חדר-יינגלעך זענען פשוט אויס-געגאנגען נאך זיינע פרישע באטעמטע פלעצלעך.

אבער דאס איז נישט געווען דער עיקר ביי דעם דאזיקן פרומען און באליבטן ייד. זיינע פלעצלעך האט ער געלאזט פארקויפן דורך אן עלטערער פרוי מיטן נאמען לאה'לע האסע. זי פלעגט פונאנדערטיילן איבער דער שטאט דאס געבעקס נאך ווארעמער הייט. זיין הויפט-מלאכה איז באשטאנען אין באזארגן עלנטע קראנקע מענטשן, וועלכע זענען געלעגן אין „הקדש“, אין שפיטאל, אדער גאר פארשולדיקטע, וועלכע זענען געזעסן אין דער שטאטישער טורמע (באקאנט מיטן נאמען קאזע) — מיט ווארעמע כשרע געקעכטס.

אליעזר לאנגער

דער ערשטער וועלט-קריג - איבערלעבענישן

באפוילן מ'זאל לויפן אטאקירן. מיט א צוויי-דריי שעה שפע-טער, האט מען שוין געבראכט פיר עסטרייכישע קאוואלע-ריסטן מיט קורצע פעלצלעך און איינעם א פארוואנדעטן. דער פויער, וועלכער האט געבראכט די זעלנער איז געווען פון קליציענאו, און געהייסן האט ער קשעמינסקי. דעם פאר-וואנדעטן האט מען אריינגעגעבן אין שפיטאל, דארט איז ער געזונט געווארן, און שפעטער — אנטלאפן צוריק קיין עסט-רייך. אזוי האט עס זיך אנגעהויבן.

מיט א פאר טעג שפעטער איז געקומען קיין אפט רוי-סישע פיעכאטע, וועלכע האט אנגעהויבן ראבירן. אויף דער באפעלקערונג איז באפאלן א גרויס שרעק. מען האט גע-נומען אויף צוואנגס-ארבעט און גלייכצייטיק האט מען גע-פאדערט, אז יידן זאלן היטן די טעלעפאן-סלופעס. ווען דער קריג האט זיך פארצויגן, האט מען געפאדערט פון דער יידישער באפעלקערונג, זי זאל אפרוימען די טויטע. די שטאט איז אריבער פון האנט צו האנט. איין מאל האבן די רוסן פארנומען אפט און איין מאל דאס עסטרייכיש-דייטשע מי-ליטער. פון דעם אלעם האבן די יידן מערסטנטייל געליטן. מיט פארשידענע תירוצים האט מען געמאכט רעוויזיעס. מ'האט געהאט אן אויסרייד, אז די יידן זענען שפיאנען לטובת דייטשלאנד און אז זיי האבן באהאלטענע טעלעפאנען. מען האט אויך געזוכט אין די טאשן פון די „שפיאנען“, כדי צוצונעמען זייער געלט. מען האט אויך גענישטערט אין שופלאדן.

עס דערמאנט זיך מיר א זאך וואס קלינגט היינט אויס-טערליש: אין צויזמער האבן די עסטרייכער פארברענט די בריק פון דער ווייסל. האט מען געכאפט יידן אין אסטראוויץ און זיי געצוואנגען קוילערן פעסער מיט די הענט ביז צויזמער. פון די פעסער האט מען געוואלט צוריקשטעלן א בריק. פארשטייט זיך, אז ביז די פעסער זענען געקומען קיין צויז-מער, איז גארנישט פון זיי נישט געבליבן.

אין יאר 1914, ווען דער קריג איז אויסגעבראכן, איז קיין אפט אנגעקומען א באפעל, אז אלע רע-זערוויסטן זאלן זיך צושטעלן צום מיליטער-דינסט. מ'האט דער-קלערט מאביליזאציע. אויך אלע פערד מיט וואגן האט מען בא-דארפט צושטעלן. אלע רעזער-וויסטן מיט די אזוי-גערופענע „פאדוואדעס“ האבן באדארפט זיך קאנצענטרירן אין אפט, און פון אפט קיין דעמבלין (איוואנ-גראד).

אנפאנג פון קריג

אלע מאביליזירטע פון סאנדאמיעזשער געגנט זענען דורכגעפארן דורך אפט אויפן וועג קיין דעמבלין. אנגעהויבן האט עס זיך דאנערשטאג און געדייערט ביז זונטאג. מאנטאג אדער דינסטאג איז געקומען קיין אפט דער סטאשעווער פולק קאוואלעריע און ארום דינסטאג-מיטוואך — איז אנגע-קומען קאוואלעריע פון פינטשעוו.

יעדן טאג זענען ארויסגעשיקט געווארן פאטראלן אין דער געגנט פון סאנדאמיעזש, ווייל דארט האט זיך געפונען די רוסיש-עסטרייכישע גרענעץ, 28 קילאמעטער פון אפט. עס איז געקומען א קאוואלעריסט, מיט א בלאנקער שווערד אין האנט, און צוגעריטן ביז קוליענאווס צוקיערניע, ווייל דארט איז איינגעשטאנען דער שטאב. דארט זענען די שטאב-לייט געזעסן און געטרינקען. דער קאוואלעריסט האט געמאלדן, אז אויפן וועג, ביי דעם דארף קליציענאו געפינט זיך שוין עסטרייכיש מיליטער. איז דער אפיציר ארויסגע-גאנגען צום מיליטער, וואס איז געשטאנען אין מארק און

פארשידענע פאמירונגען

אין דער זעלבער צייט האט מען גענומען יידן אויף אר- בעט. אן אפיציר האט גענומען יונה רוטענבערגס זון (מען האט אים גערופן יונה איוואנסקער). ער זאל אים ווייזן דעם וועג צום דארף ראסעק, און דער יונגערמאן איז שוין נישט צוריקגעקומען.

דאס רוסישע מיליטער האט געליטן גרויסע אבידות און דערפאר האט מען אויסגעלאזט דעם כעס אויף דער יידישער באפעלקערונג. אין א געוויסן טאג זענען אנגעקומען פיל סאל- דאטן קיין אפט, רוסישע ארטילעריע איז געשטאנען אין מיטן מארק מיט „יאשטשיקעס“, ד. ה. קעסטלעך אין וועלכע מען לייגט אריין קוילן פאר די ארמאטן. די באפעלקערונג האט נישט געוואלט, וואס דאס אלץ באדייט. עס האט אזוי גע- דויערט ביז פרייטאג. דאן איז אנגעקומען נאך מיליטער און מען האט אנגעהויבן אנצופילן די קעסטלעך מיט קוילן. דאן זענען די סאלדאטן אפגעפארן קיין סטאשעוו. נעבן סטאשעוו פליסט זיך דער טייך נידא און דארט איז פארגעקומען א גרויסער קאמף. שבת אין דער פרי, ווען איך בין געגאנגען מיט מיין פאטער צום דאוונען, האבן מיר באמערקט ווי די זעלנער מיט די קעסטלעך אנטלויפן אין דער ריכטונג פון לובלין.

זונטאג נאך מיטאג האט מען אונדז דערציילט, אז ביים אנטלויפן האט דאס מיליטער אויפגעהאנגען שבת אין סטא- שעוו צען יידן, איינגעהילטע אין די טליתים. עס דוכט זיך מיר אז עס איז געווען יום-כיפור.

אין א קורצער צייט ארום איז דאס עסטרייכישע מיליטער געקומען קיין אפט. עס איז געווארן רואיקער און מען האט געקאנט פירן א נארמאל לעבן. דאס מיליטער האט מען איינקווארטירט אין יידישע הייזער. שפיז-מאגאזינען פאר דעם מיליטער האט מען איינגעארדנט ביי די ארנשטיינס.

דאס רוסישע מיליטער איז אין א צייט ארום צוריקגע- קומען אבער אויף א קורצער צייט. די עסטרייכישע זעלנער האבן אין איילעניש נישט באוויזן מיטצונעמען די אלע שפייכ- לער מיט עסנווארג וואס זיי האבן פריער צוגענומען ביי דער יידישער באפעלקערונג.

ווען די רוסן זענען צוריקגעקומען האבן זיי אנגעהויבן צו נעמען „זאקלאדניקעס“. פון זיי געדענק איך: אליעזר מאנדלבוים, יוסל פישלס, מיין פאטער הענעך לאנגער און נאך. יעדן איינציקן פון זיי האט מען געשיקט אין אן אנדערער ריכטונג. מיין פאטער האט מען געשיקט קיין וואלסטיוו אין קארסקיס פאלאץ. דארט איז איינגעשטאנען דער שטאב. פון דארט האט מען אים געשיקט אין א דארף נעבן צויזמער און פון דארט קיין ראכאו. דארט האט זיך געפונען א יידישער פריץ מיטן נאמען ראזענבערג און דארט איז איינגעשטאנען דער רוסישער קאמענדאנט. דער דאזיקער קאמענדאנט איז צופעליק געווען א באקאנטער פון מיין פאטער. ער איז מיט א צייט צוריק איינגעשטאנען ביי מיין פאטער אין הויז. דער-

זעענדיק מיין פאטער, האט ער געהאט גרויס עגמת-נפש, אים געגעבן תיכף צום עסן און נאך דעם ווי ער האט בא- קוקט זיינע פאפירן האט ער אים געטאן א טובה. אנשטאט ווי ביז איצט איז מיין פאטער געגאנגען דעם גאנצן וועג צו פוס, האט דער קאמענדאנט פארארדנט, אז מיין פאטער זאל פארן מיט א וואגן קיין לובלין. פון דארט האט מען מיין פאטער געשיקט מיט דער באן קיין קאברין און דארט איז ער באפרייט געווארן.

אין דער זעלבער צייט איז פארגעקומען א גרויסער שלאכט ארום אפט, נעבן דער וואלסטיווער פאבריק ווו עס איז געווען קאנצענטרירט א סך מיליטער. די צוקער-פאבריק איז באשעדיקט געווארן, עס זענען געווען פיל געהרגעטע פון רוסישן און אויך פון עסטרייכישן מיליטער. צווישן די טויטע פון ביידע זייטן זענען געווען פיל יידן. די רוסן האבן געכאפט מענטשן זיי זאלן אפרוימען די טויטע. אויך מיד מיט מיין פערד האט מען געכאפט, איך זאל פירן די טויטע. מען האט געגראבן קברים און אריינגעלייגט 10 אדער 15 מענטשן אין איין גרוב. פלוצלינג האט מען אנגעהויבן שיסן, איך בין פארווונדעט געווארן און געלעגן אין אפטער שפיטאל זעקס מאנאטן.

די רוסן האבן נאך ממשיך געווען שיקן איינלאדונגען צו די אלע מיליטער-פעיקע זיי זאלן זיך צושטעלן קיין אושאראו אבער זיי האבן שוין פארשפעטיקט. דאס עסטריי- כישע מיליטער איז צוריקגעקומען קיין אפט. די „זאקלאד- ניקעס“ זענען אויך צוריקגעקומען. די עסטרייכער האבן אג- געהויבן איינפירן ארדענונג. די באפעלקערונג האט באקומען שפיז-קארטן אויף אלע לעבנסמיטלען. מען האט אנגעהויבן האנדלען. עס האט זיך אנגעהויבן א נארמאל לעבן. יידן זענען געווארן צושטעלער פון עסטרייכיש-דייטשן מיליטער. די רעגירונג האט ארויסגעגעבן דערלויבענישן אויף פארשידענע געשעפטן. אין די ביוראס האבן געארבעט פיל יידישע אפיצירן ווי אויך געוועזענע זעלנער, וועלכע האבן געדינט אין עסטריי- כישן מיליטער. אפילו אין דער זשאנדארמערע זענען געווען יידן. צוויי יידישע אפיצירן האבן געהייראטעט צוויי טעכטער פון צילה ווייסבלום און שפעטער צוזאמען מיט דער מוטער עולה געווען קיין ארץ-ישראל.

דאס עסטרייכישע מיליטער האט באקעמפט באנדיטיזם, וואס טרעפט זיך אין מלחמה-צייט. די זשאנדארמערע האט געכאפט אלע גנבים און פארברעכער. איך געדענק די תליה וועלכע מ'האט אויפגעשטעלט נישט ווייט פון יידישן בית- הקברות. דארט האט מען אויפגעהאנגען די באנדיטן עפנטלעך. די גוים, די אנטיסעמיטן, האבן זיך זייער געשעמט און שוויס- טאווסקי דער אפטייקער האט אינטערוויערט ביי דעם קא- מענדאנט פון שטאט, אז דאס הענגען זאל נישט פארקומען אין דער עפנטלעכקייט נאר אין הויף פון דער „קאזע“. און אזוי ווי דער קאמענדאנט פון שטאט, פולקאוויק פעמעל איז געווען אן איידעלער מענטש, האט ער אים דאס צוליב געטאן

קריווקאנפערענץ פון „מזרחי“ אין אפט אין יאר 1919

אין הויז. אינטערעסאנט, אז דער אפיציר האט געפאדערט נאָר כשר עסן. ער האט זיך זייער פאראינטערעסירט מיט יידישער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

אין יענער צייט האט פראפ' באלאבאן געמאכט א באזוך אין אונדזער שטאט. ער האט באזוכט די „מזרחי-שולע, די „תלמוד-תורה“ ווי אויך אנדערע אינסטיטוציעס.

סוף 1918 איז געקומען א פארארדענונג, אז די שטאט זאל זיין אויסגעפוצט און רייך. דער גענעראל שעפטצקי ברויכט מאכן א באזוך אין שטאט און קומען דורך צויזמער וועג.

יידן האבן אים אפגעווארט מיט ספרי-תורה און מיט ברויט און זאלץ. איך דערמאן זיך דעם פאלגנדן פאל: שטייענדיק אזוי און ווארטנדיק — יידן, קריסטן, מיליטער און זשאנ-דארמערע — קומט פלוצלונג ארויס פון פובליקום א פרוי און הייבט אויף די האנט. דער גענעראל איז שטיין געבליבן און אנגעהויבן מיט איר רעדן. נאך דעם געשפרעך איז ער אוועקגעגאנגען. די געהיים-אגענטן האבן די פרוי נאכשפּיאָ-נירט און עס האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, אז זי איז געווען פון די הויפט-מיטארבעטערענס פון הינטערגרונט, וועלכע האבן געקעמפט קעגן עסטרייך און געהאלפן די פאליאקן נעמען די מאכט אין האנט.

דער גענעראל האט אפגענומען דעם פאראד, צוגעגאנגען צו די יידן, באגריסט דעם רב ר' חיים יוסף און אנדערע מיט-גלידער פון דער יידישער דעלעגאציע.

אונטער פוילישער מאכט

אין א קורצער צייט ארום האט דאס עסטרייכישע מי-ליטער פארלאזט די שטאט, איבערלאזנדיק אלץ, אויך געווער. די פאליאקן האבן פארנומען די מאכט, באזעצט אלע ביוראס און אנשטאלטן, דעם פארוואלט, דעם מאנאפאל א. א. וו. אנגע-פירט מיט דער אקציע האט אן אפטער פאליאק מיטן נאמען מירוונינסקי, וועלכער האט געריטן אויף א פערד. די פוילישע זעלבסטשטענדיקע רעגירונג האט באקומען שליטה איבער

און דאס הענגען פלעגט פארקומען פון דאן אן אין הויף פון דער „קאזע“, ביי משהל שרייבמאן (מזיק) אין הויז.

עס איז אויך געווען א פארארדענונג מען זאל נישט באקן קיין חלות, אבער מען האט אוועקגעקוקט. אין דער פינאנס-אפטיילונג האט געארבעט איינער א פאליאק פון אפט מיטן נאמען טשאלעק, א געוועזענער גרויסער סאציאליסט. האט ער אפגעטאן יידן גרויסע צרות. א דאנק דעם האט ער אוואנסירט און איז געווארן אלע מאל גרעסער. דאן פלעגט ער אפטאן נאך גרעסערע צרות און כסדר קאנפסקירט סחורות ביי יידן.

פליטים פון רוסלאנד זענען אנגעקומען קיין אפט. זיי זענען געווען נאקעט און בארוועס. זיי האבן זיך געוואלגערט אין בתי-מדרשים. נאכהער האט מען זיי איינקווארטירט אין פארשידענע הייזער. מיין פאטער ע"ה האט מיר געהייסן אויסליידיקן צוויי צימערן אויף דעם הויף און דארט האט ער אריינגעזעצט א פליטים-פאמיליע פון 6 נפשות. צווישן די פליטים איז געווען איינער זייער א פיינער יונגערמאן. ער איז געווען א צייך-טעכניקער. ער איז פארבליבן אין אפט און חתונה געהאט מיט א דענטיסטין, וועלכע איז יעדן אפטער באקאנט. דער נאמען איז סטארעץ. זיי געפינען זיך אין אויסטראליע.

יידישע געזעלשאפטלעכע זעלבסט-הילף

אין דער צייט פון קריג האבן זיך געשאפן פיל וויל-טעטיקע געזעלשאפטן. עס האבן דאן געהערשט פארשידענע עפידעמישע קראנקייטן און מענטשן האבן זיך גענייטיקט אין הילף. די חברה „עזרה“ האט געהאלפן נויטבאדערפטיקע. מען האט געגרינדעט א ספולקע, וועלכע האט פארקויפט שפייז-פראדוקטן ביליקער. מען האט אנגעהויבן זארגן פאר דער-ציאונג און אז קינדער זאלן לערנען. מען האט געגרינדעט א „תלמוד תורה“ פאר ארעמע קינדער. די גרינדער זענען געווען: מתית נח"ס, ר' אברהם-מלך פרוס, יאסל שוחטס איידעם (נאכהער דענקיווער רב), אליעזר משה יצחקס, איטשעלע ארנשטיין, לייביש שושנוביץ, לייביש מאנדל, יאסעלע מרגלית, דער שרייבער פון די שורות און נאך אנדערע.

עס האט זיך געגרינדעט א „מזרחי-שולע. אנגעפירט די שולע האבן: משה וויסבלום (פרעזעס), מענדל צוקער-מאן, יאסל וויסמאן, אבנר גורפינקל, אליעזר לאנגער, חיים ראזן, אלימלך בעסער, יחיאל ארנשטיין, שלמהלע אורבינדער, משה שמוקלער, שמואל דוד בירנצווייג, משה בעדער, הערצקי ראזענצווייג, יענקעלע בערמאן און אנדערע.

דער קריג ענדיקט זיך

ווען דער עסטרייכישער שטאב איז איינגעשטאנען אין אפט, האט זיך געפונען אין שטאב א הויכער אפיציר פון דער פאמיליע ראטשילד. ער האט געווינט ביי וואלוויש זייפמאן

גאנץ פוילן ווי אויך איבער אפט. די יידישע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט האט אנגעהויבן זיך צופאסן צו די נייגעשאפטענע באדינגונגען.

ווי ביי אנדערע ענדערונגען איז די לאגיק געווארן שווערער. עס איז דערקלערט געווארן א מאביליזאציע ווייל דאס פוילישע מיליטער האט געפירט קריג. מ'האט מאביליזירט מענער ביז 35 יאר און דאס האט זיך שווער אפגערופן אויף דער עקאנאמישער לאגע. אבער טראץ אלעמען האט מען געפירט אין אפט א פארצווייגטע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט, ווי אויך ציוניסטישע ארבעט.

איך דערמאן זיך א מיטינג פון „קרן היסוד“, וועלכער איז גערופן געווארן דורך דער ציוניסטישער ארגאניזאציע ווי אויך דורך „מזרחי“. דער מיטינג איז פארגעקומען אין שטאטישן בית מדרש. דער פרעזעס פון „מזרחי“, משה ווייס-

פיניע טייטל

א „שווארצע“ חתונה אין אפט

די כלה, אין א שיינער, אויסגעבעטער שטול, און געווארט אויפן „באדעקנס“.

די קאפעליע האט אנגעפאנגען און יענקיל קראקאווסקי, דער שטאט-בדחן האט פאָרטגעזעצט. שטייענדיק אויף א בענקל האט ער אנגעהויבן מיטן ניגון פון „יהי רצון“... מיט טרערן אין די אויגן זענען אלע פנימער געווען געווענדעט צום בדחן.

נאך דער חופה האט מען געטיילט דעם עולם „כיבוד“: גרויסע שטיקער, געבראטענע שעפסענע פלייש און פאר-טרינקען מיט שנאפס, געשעפט מיט קווארטן פון גרויסע קאנען. מ'האט זיך געווינטשן „לחיים“ קעגנזייטיק.

ווען דער עולם איז שוין געווען שטארק בגילופין פון פיל משקה, האט יענקל קראקאווסקי, שטייענדיק אויפן בענקל, אויסגערופן „דרשה-געשאנק פון חתן-כלהס צד“... און דער טאפ, וועלכן יענקל האט געהאלטן אין די הענט, האט גענומען זיך אנפילן מיט מטבעות. גאנצע זילבערנע קערבלעך, מצד די נגידים, נאכהער האלבע קערבלעך. סתם „עמד“ האט שוין געווארפן אין טאפ קלענערע מטבעות: צוואנציקער און פופצענער קאפיקעס און אפילו צענער און פינפער. דער טאפ איז געווארן צו שווער פאר יענקלען האלטן אין האנט און געמוזט אים אָועקשטעלן אויפן טיש, נעבן זיך. קענענדיק די ווייבערישע „שוואכקייט“ צו אן אַרעמע כלה, האט יענקל געווענדעט זיינע ווערטער אין דער ווייבע-רישער ריכטונג און פארלאנגט זייער דרשה-געשאנק.

אין יאר 1892 האט געבושעוועט אין אפט די גרויסע כאַלעריע. האבן די רבנים אויסגעפונען אז א סגולה צו פאר-טרייבן די מגיפה — איז איינארדענען אחופה אויפן בית-עולם, אָדער ווי מ'האט עס דאן גערופן: א שווארצע חתונה. האט מען טאקע אויסגעפונען א פאר-פאלק דערצו: צוויי קיילעכדיקע יתומים, וועלכע האבן במילא געלעבט אויף קהלס קעסט. ער האט באדינט די שטאט-מקווה, איר אנגעווארעמט און גערייניקט, זי — אין הויז פון שטאטישן פרנס געמאכט די שטוב-ווירטשאפט פארן בלויזן עסן און געלעגער אויפן אויוון.

אזוי ווי דער שידוך איז נאָר צוזאמענגעפירט געווארן האט מען געלאזט אויסרופן אין די בתי-מדרשים אז די שטאט זאל זיך גרייטן צו דער חתונה.

ווען ס'איז אנגעקומען דער טאג פון דער חתונה האט גענומען דאס שטעטל שטראמען צום בית-עולם ווו די חופה וועט געשטעלט ווערן. קליין און גרויס, מענער און פרויען, ווייבער מיט טשעפעקעס אויפן קאפ, ווייבער מיט טיכלעך און אפילו פרייע מענטשן.

אויפן בית-עולם, נאָענט צום אלטן „אוהל“, איז גע-שטאנען א גרויסער עולם מענטשן. די ווייבער האבן געהאלטן אין די הענט אנגעצונדענע. חלב-ליכטלעך, און זיך געשטופט אין פראנט ווי חיימקע קלעזמער מיט זיין קאפעליע האבן זיך געלאזט הערן.

אין דער מיט, אנגעטאן אין חופה-קלייד, איז געזעסן

די ערשטע האָט זיך געכאַפט צו דער קעשענע פריידל נחום-מאיר'ס. פריידל, אַנגעטאָן אין שבתדיקן טשעפיק אויפן קאַפּ, האָט אויפגעהויבן די טונקעלע, סאַמעטענע טאַנדרע און פון דער טיפער קעשענע פון צווייטן אונטערקלייד אַרויס-געשלעפט דאָס טיכל, וווּ זי האָט געהאַט פאַרקניפט איר זילבערן געלט, פונאַנדערגעקניפט עס און אַרויסגענומען צוויי האַלבע קערבלעך און אַריינגעוואָרפן אין טאַפּ. נאָך איר האָבן שוין נאָכגעטאָן אַלע אַנדערע ווייבער. צעשפילעט די פאַטשיילעס און אַרויסגענומען פון קניפל קליינגעלט און צוגעטראָגן יענקלען.

אַז דער טאַפּ איז שוין געווען פול האָט יענקל גערופן חיימקען מיט זיין קאַפעליע אויפשפילן אַ „פריילעכס“. יידן האָבן אַרויפגעלייגט הענט אויף אַקסלען און גענומען טאַנצן צום טאַקט פון שפילן.

דער קליין-געוויקסיקער שטאַט-רב ר' צבי הירש ז"ל, וועלכער איז געווען דער מסדר חופה וקידושין האָט איצט מקיים געווען די ערשטע מצווה, אַנטייל נעמען און זיך פרייען צוזאַמען מיט אַלע. ער איז אַריין אין מיטן גרויסן ראָד.

אלער גלאַט

ריאָ דע זשאַניראַ (בראַזיל)

עפיוזאדן פון יענע צייטן

ימים נוראים

ווער געדענקט נישט ראש חודש אלול מיט זיינע גרויע און אומעטיקע טעג, מיט זיין התעוררות לעבודת הבורא, ווען דער טאַטע פלעגט מיט רוגז אַראָפּרייסן דאָס וואָרעמע איבערבעט און צווינגען אונדז אַלעמען אויפשטיין צו סליחות?

אין זכרון ליגט נאָך גוט די האַלב-איינגעפאַלענע שטוב פון ר' מענדל נאמן, וועלכער פלעגט אין די גרויע פרימאַרגנס פון פאַר ראש השנה שטיין און פרווון דעם אַלטן שופר כדי די „תקיעות“ זאָלן אין די ימים נוראים אַרויס אָן שום מכשול. דאָס איז געווען אַ סגולה צו אַ גוט קוויטל און כדי מבטל מאַכן דעם קיטרוג וואָס דער שטן האָט צוגעגרייט פאַר דעם כביכול.

איך דערמאָן זיך דעם ערב יום-כיפור, אַ גאַטס-פאַרכ-טיקער פרומער הימל איז אויסגעשפרייט איבערן שטעטל. יידן, צעיאַכערטע, פאַרשוויצטע, איינגעטונקען אין דבקות און עצבות, גרייטן זיך אויפצונעמען דעם הייליקן טאַג, דעם טאַג פון משפט. ווער עס לויפט אין מקווה אַריין און ווער עס לויפט זיך לאָזן שלאָגן מלקות. מ'אילט זיך צו דער סעודה המפסקת, מ'טוט אָן וויסע קיטלען מיט טליתים, טאַטעס

די באָרד או פיאות צעפלאָסן, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ דיקן גאַרטל, פאַרוואָרפן דעם קאַפּ צו הימל, פאַרשטעקט די הענט אין די אַרבל פון דער אַטלאַס-יופיצע, געהויבן לאַנגזאַם זיינע פיס מיט די וויסע זאַקן. נאַכהער איינגעלאָדן צו זיך אין מיטן ראָד חתן-כלה און גענומען טאַנצן מיט זיי דאָס „מצווה-טענצל“.

נאָך דעם איז געקומען די ריי פון די ווייבער. זיך גע-נומען פאַר די הענט און געשאַפן אַ דריטן ראָד אַרום די מענער. אַריינגענומען אין מיטן די רביצין, ר' צבי-הירש'ס ווייב ע"ה, אַנגעטאָן ספעציעל יום-טובדיק, אויפן טשעפיק אַ קרוין מיט גאַלדענע שפילקעס...

אַזוי איז דאָס גאַנצע שטעטל אַריין אין ענטוויאַסטישן טאַנצן צום טאַקט פון די מוויק-טענער, וואָס זענען געפלאָסן פון חיימקעס פידעלע אין באַגלייטונג פון זיין גרויסער קאַפעליע. יענקל קראַקאווסקי האָט פון זיין זייט געענטפערט דעם עולם, מיט אַ רויטער פאַטשיילע אין האַנט און מיט געלונגענע, הומאַריסטישע ווערטלעך, געוויילט דעם עולם ביז שפעט אין דער נאַכט.

און מאַמעס בענטשן זייערע קינדער, אַרויפלייגנדיק די הענט אויף זייערע קעפּ.

יאַמערלעכע געוויינען לאָזן זיך הערן פון יעדער יידישער שטוב, דער טאַטע קושט די מזוזה און מ'גייט אין שול אַריין. ווען מ'הייבט אָן זאָגן די תפילה זכה איז שוין די זון פאַר-גאַנגען. דער חזן הייבט אָן זאָגן „כל נדרי“ און אַ שרעקלעכע אימה באַפאַלט אַלעמען. הונדערטער יידן האָבן זיך פאַר-זאַמלט, אַלע מיט איין פאַרלאַנג צו באַקומען אַ גוט קוויטל. נאָך כל נדרי און נאָכן אַפּזאָגן דעם שיר היחוד, שיקט דער טאַטע אַהיים זיינע בני-בית און ער אַליין בלייבט אין שול אויף צו לערנען די מסכתא יומא און „תיקוני זוהר“. מ'זאָגט אויך תהילים, מאַנכמאַל ביז פאַרטאַג און נאָך דעם לויפט מען זיך טובל זיין אין דער קאַלטער מקווה כדי גרייט צו זיין צום יום הדין.

שבת אין שטעטל

דער שבת פון שטעטל, מיט זיין פראַכט און מאַיעסטע-טישקייט וואָס פלעגט יעדן איינעם איבערפירן פון וואַכעדיקע דאַגות צו אַ גייסטיקער מנוחה, האָט באַוירקט אַלע שיכטן

פון יידישן לעבן. דעם שניידער, דעם שוסטער, דעם בעל עגלה, דעם קרעמער. אלע האבן זיך גרייט געמאכט אויפֿ- צונעמען די שבת מלכה מיט אַ פריילעך האַרץ. מ'האט געזען ממש די „נשמה יתרה“ אויף יעדנס פנים.

פרייטיק צו נאכטס, נאכן צוריקקומען פון שול, זיצט די גאנצע משפחה ביים שבתדיקן טיש. דער טאטע זאגט אויפן קול „שלום עליכם מלאכי השרת“; דער ניגון פון טאטנס קידוש און די „זמירות“ פלעגן מאכן אויף אלעמען א שטימונג פון דערהויבנקייט. צומארגנס שבת נאכן עסן פלעגט יוגנט זיך ארויסלאזן אויף א שפאציר, גרופנווייז, ווער אויפן סאנדאמירער וועג, ווער אונטערן קריסטלעכן בית- עולם, און מ'האט דיסקוטירט, איבער מארקס און זיין „קא- פיטאל“, און „היסטארישער מאטעריאליזם“.

א חתונה

א יידישע חתונה אין שטעטל איז געווען א יום-טוב. כמעט דאס גאנצע שטעטל האט עס בייגעוויינט. טראג- קאמיש זיינען געווען די מאמענטן ווען אַריש קלעזמער מיט זיין קאפעליע האבן אויפגעשפילט ביים כלה באדעקנס דעם ניגון פון „כלה'שע, כלה'שע וויין“... אדער דעם מאַרש פון „שער“, ווען אלע האבן געוויינט, און די ווייבער האבן ספאָזמירט.

דער פריזיוו

ווען מ'איז געשטאנען צום „פריזיוו“ פלעגן די צוקונפֿ- טיקע יידישע זעלנער זיך פייניקן: נישט עסן, נאר טרינקען און וואך זיין אַ גאנצע נאכט; ביי טאג גיין צו פוס קיין אייוואנסק — אדער אַזשאַראָוו. האַרט פאַרן שטעלן זיך פאַר דער מיליטערישער קאמיסיע פלעגן זיי פאַרטאָג אַרויס נעמען דעם טהרה־ברעט פון הקדש און צושטעלן אים צו איינעם פון די שטאַטישע „תקיפים“ אויסדריקנדיק דערמיט זייער פראָטעסט, פאַר וואָס דעם שטאַטס תקיפּס זון גייט נישט דינען, דערפאַר ווייל זיין פאַטער האט געלט... ביי דער קאמיסיע פלעגט דער מיליטערישער דאָקטאָר

דער פייערלעשער־זאַל — געדינט אלס קינא און פאַר טעאַטער- פאַרשטעלונגען, ענטלעכע באַנקעטן און פאַרזאַמלונגען.

זאָגן דעם געפייניקטן: מאַשקאַ! זאָג — וויפל חדשים האַסטו שוין נישט געגעסן? וואָס? — ווילסט נישט גיין דינען אין פוילישן מיליטער?

קאמיש איז געווען ווען דער לאַמער „קאסטעק“, דער מאַגיסטראַט־פויקער, האט זיך אַוועקגעשטעלט אין דער ברייטער שול־גאַס מיט דער פויק אויפן בויך און געמאכט ביים־באַם־ביים ביז אַ האַלבע שטאַט יידן האט זיך פאַר- זאַמלט אַרום אים, מיינענדיק ווער ווייסט וואָס פאַר אַ פרישע גזרה האט ער צום אַנזאָגן. אַבער ער איילט זיך נישט און פויקט ווייטער: ביים־באַם־ביים...

בעל מלאכהס פלעגן אַרויס מיט זייערע מכשירים אין די הענט. יחזקאל שוסטער מיט דער דראַטווע אין האַנט, שמואל מגיד מיט באַרשטן האַר אין איין האַנט. פאַר- שפעטיקטע דאָוונערס פלעגן אַרויס פון די בתי מדרשים, מיט די טליתים אויף די אַקסלען, ביז מ'האט שוין דערלעבט צו הערן: „פאַנאוויע“!

אַבער ער איילט זיך ווייטער נישט און פויקט ווייטער: ביים־באַם־ביים....

דער עולם ווערט אומגעדולדיק, אַוועקגיין לאָזט עס אַבער נישט. ווי פלוצלינג גיט ער אַ געשריי אויס: „פאַ- נאוויע“! מ'האט ביים גאַספאַדאָזש בוכינסקי צוגעגנבעט אַ „חזיר“, ווער עס ווייסט דערפון זאָל אויסגעבן...

דער עולם האט זיך צעלאָכט. אַ סך האבן אויסגעשפיגן און אויסגעשריגן: „ימח שמו וזכרו“, ווי קומט אַ חזיר צו יידן?...

דער „גרינער דאָנערשטיק“

דער טאָג האט ספּעציעל אַנגעוואָרפן אַ מורא אויף יידן. הגם עס איז געווען דאָן זומער און די לופט אַנגעזאַפט מיט פרישע דופטיקע ריחות, האבן יידן אין דעם טאָג געלעבט ביי פאַרהאַקטע טירן און לאַדנס, און יינגלעך זענען דעם טאָג נישט געגאַנגען אין חדר, נאר געזאָגט דעם פסוק פון „שקץ תשקצנו, ותעב תתעבנו כי חרם הוא“. לייכטער איז געוואָרן אויפן האַרצן, ווען די פראַצעסיע, מיט די הייליקע בילדער האט זיך צוריקגעקערט...

אַ שריפה

אַ שריפה אין שטעטל האט געהאַט אַ ספּעציעל קאמישן אויסזען. אַז דער טראַמפייט — מיטן שטאַטישן גלאָק פון די „סטראַזש אַגניאַוואַ“ האבן אַלאַרמירט, זענען יידן אַרויס פון די בעטן און פאַר שרעק אַנגעטאָן דעם לינקן שטיוול אויפן רעכטן פוס און קלאַפנדיק אַ צאָן אין אַ צאָן, ווי אין קדחת, אַרויסגעלאָפן אין גאַס, וווּ מ'האט שוין געטראָפן גרופן יידן און ווייבער, פרעגנדיק: וווּ ברענט? איינער ענטפערט „סיברענט אין „זאַכטשיין“! — און נאכן אַנקוקן דעם רויטן הימל, זענען יידן צוריק אַריין אין זייערע הייזער.

בין שתי מלחמות העולם
צווישן צוויי וועלט מלחמות

המעין שחרב

111	יוסף ראזענבערג — אפט — די שטאט און אירע יידן
119	משה בליטנטל — אפט כמעז הדת והחסידות .
120	ש. וועווערמאן — מיין שטאט אפט .
122	שלמה מיצמאכער — די אפטער יידישע עדה .
124	פינטשע לאנגער — זכרונות .
126	ישראל אבא לוקסענבורג — אפט .

מקורות פרנסה

מרדכי גרינשטיין — די עקאנאמישע סטרוקטור פון דער יידישער

127	באפעלקערונג
133	משה גרינשטיין — גויישע מלאכות אין יידישע הענט
135	פיניע טייטעל — בעלי-מלאכות .
137	פיניע טייטעל — כלי זמרים .
140	פיניע טייטעל — בדחנים .
141	ש. מיצמאכער — חיים ברוך בדחן .

חינוך יהודי

144	עקיבא כץ — מלמדים אין אפט .
145	יאסל אדלער — מיין רבי .
146	פנחס פרידמאן — „תלמוד תורה“ און „ישיבה“ .
147	יעקב ראזענצווייג — בית ספר „יבנה“ .
148	ק. צרניקובסקי — בית ספר „תרבות“ .
150	רחל קנדיל-מגן — שעורים לעברית ע"י ב"ס „תרבות“ .
151	לייבל ראזען — אַוונט-קורסן פאַר אַרבעטער .

מפלגות ונוער

154	משה מגן — די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין אפט .
161	מענדל צוקערמאן — די אנטשטייונג פון „מזרחי“ .
163	יוסף זילבערמאן — רעוויזיאניסטן און ברית טרומפלדור .
165	הערץ שמעלצמאן — אגודת ישראל .
167	שמחה פאמערעאנצבילום — „פועלי ציון“ .
171	משה גרינשטיין-מגן — „החלוץ“ .
175	ישראל לובלינער — התעוררות בסניף .
176	אריה בריקמאן — סניף „החלוץ“ בעירנו .
177	יוסף רוזנברג — תנועות הנוער של „המזרחי“ .
179	רחל קנדיל — „החלוץ הצעיר“ .
180	שושנה רבינוביץ-איזנשטט — שליח בעיר .
181	נחמן לוסטגרטן — „השומר“ ו„השומר הלאומי“ .
184	מרים גרינשטיין (בונה) — יונג-וויצא .
186	זעליג שמעלצמאן — די קאמוניסטישע פאַרטי אין אפט .
190	זאב פישמאן — מכבי .
192	מיכאל גרינשטיין — דראַמאַטישע טעטיקייט אין אפט .

שלטון מקומי ; מוסדות מעד ; בנקים

195	משה גרינשטיין — זעלבסטפאַרוואַלטונג .
198	משה גרינשטיין-רחל קאנדעל — גמילות-חסדים קאסע .
200	הערץ שמעלצמאן — די פאָלקס-קאסע (ציוניסטישע באַנק) .
200	מ. ג'ן — די קרעדיט-קאסע (ציוניסטישע באַנק) .

אפט - די שטאט און אירע יידן

פאליטישע פארטייען פון עקסטרעם לינקס ביז עקסטרעם רעכטס.

איך וויל אנהייבן ביים רעליגיעזן טייל.

געווען איז אין אפט אן אלטע שיינע שול, דריי בתי מדרשים, (לעצטנס אויך א בעלזער בית מדרש): דער שטאט בית המדרש, דער נייער בית המדרש און דער אויבן בית המדרש. חסידים שטיבלעך: גערער שטיבל, אסטראווער שטיבל, מאדזשיצער שטיבל, זשוריקער שטיבל, אלעקסאנדערער שטיבל, לעצטנס אויך א בעלזער שטיבל צוליבן רב פון שטאט וואס איז געווען דעם בעלזער רבינס ברודער, ווי אויך פארשידענע חברות און מנינים וואס זענען זיך צו-זאמען געקומען נאך פון איין שבת צום צווייטן, אזוי אז ווי צום דאווענען האט נישט געפעלט...

די שול איז געווען אן אלטע, אבער שיינ און פעסט גע-מויערט. אריינקומענדיק אין שול האט אונז באהערשט אן אל-טערטימלעכע הייליקייט מיט פארשידענע אויסקרייזונגען און קונסט מאלעריי. דיקע מויערן, אין מיטן דער בעלעמער געשטיצט דורך פיר גרויסע זיילן, און מאסיווע גרויסע הענג-לייכטער. אין מיין צייט איז געווען אין שול גבאי חיימל איטשע מאיר'ס. אלע אפטער געדענקען אים נאך. ער איז געווען ווי צוגעפאסט צו דער שול. מיט זיין געבוי, הויכקייט און דיק, אז ער האט געגעבן א זאג "זאל זיין שטיל!" איז א שרעק באפאלן... מיט זיין בליק האט שוין געמוזט שטיל זיין. מען קאן זיך נישט פארשטעלן די שול אן חיימל איטשע מאיר'ס אלס גבאי.

די בעלי-הבתים פון שול זענען באשטאנען פון בעלי-מלאכות און סתם בעלי-בתישע יידן. א גאנץ יאר זענען גע-ווען אין שול נישט קיין סך באזוכער, דערפאר, אז עס איז געקומען א יום-טוב, ראש השנה און יום כיפור, דאן איז די שול געווען פול געפאקט. דא האט איר געקענט טרעפן אזעלכע יידן, וואס א גאנץ יאר האבן זיי די שול נישט באזוכט, אבער ראש-השנה און יום כיפור זענען זיי א גאנצן טאג גע-זעסן אין שול מיטן טלית איבערן קאפ, מיט גרויס רעס-פעקט. די פייערלעכקייט פון שול האט אויף יעדן געוויקט. די שול, איר הויכקייט, אירע גרויסע מאסיווע הענגלייכטער ווען אלע ליכט האבן זיך אין זיי געברענט, און לעצטנס די עלעקטרישע באלייכטונג מיט די שיינע זשעראנדאלן — דאס אלץ האט ארויסגערופן א הייליקן רעספעקט.

די שול האט אויך געהאט א הערלעכן אויסזען ביי א פאלקס-צוזאמענקום ווי צ. ב. ש. ביי א ספר תורה פירן, אדער ביי א געלעווקע, דאס הייסט א ספעציעלע תפילה פאר דער

אפט — א שטעטל, וואס האט פארמאגט אין זיך אלץ, וואס אלע שטעט און שטעטלעך, מיט איר שול, בתי מדרשים, גבאים און שמשות און פארשידענע כלי-קודש, ארגאניזאציעס, פארשידענע חברות — איז דאך געווען אנדערש ווי אנדערע שטעטלעך אין פוילן. קומענדיק אין די גרויסע וועלט, האב איך ערשט איינגעזען אז עס

איז אנדערש. אפט איז געווען באוואוסט אין דער משכילישער וועלט דורך אירע אמאליקע גרויסע משכילים, ווי צ. ב. ש. ר' ג. י. ליכטנפעלד, י. ל. פרצס שווער, ר' נתן נטע שפירא, און נאך אנדערע.

די חסידישע וועלט האט געקענט אפט דורך אירע גרוי-סע צדיקים ווי צ. ב. ש. דער "אוהב ישראל" ר' אברהם יהושע העשל זצ"ל מאפטא, דער רבי ר' מאירל, דער רבי ר' יעקב, דעם קאזשעניצער מגידס פאטער ר' שבתילע איינ-בינדער. ווען מען האט באזוכט דעם אפטער בית הקברות האט מען דארט געקענט זען גאר אלטע מצבות פון גרויסע יידן, מצ-בות וואס האבן דערציילט א שטיק יידישע היסטאריע, אזוי אז אין דער חסידישער וועלט איז געווען אפט באקאנט דורך אירע גרויסע יידן, וואס האבן דארט א מאל געלעבט און אין דער לעצטער צייט איז אויך באשערט געווען אז אין אפט זאל פארנעמען דעם כסא הרבנות א רב, וואס מען האט אים גע-קענט דורך זיין גרויסער יחוסדיקער אפשטאמונג, דעם בעל-זער רבינס א ברודער און אליין אויך אן איש קדוש וטהור, זייער טראגיש אומגעקומען אין דעם לעצטן וועלט-פייער.

די חזנישע וועלט האט געהערט פון אפט דורך אירע בא-וואוסטע חזנים, ווי עקיבא חזן וועלכן מען האט גערופן "עקי-בא אפטער". ער איז שפעטער אויפגענומען געווארן אלס חזן אין פיאטרקאוו, אויך דער בלינדער חזן, וואס האט געשמ'ט אלס גוטער חזן. מיר האבן זיך גארנישט געהאט וואס צו שעמען מיט אונדזער שטעטל. אין פיל פאלן האט מען אונז רעספעקטירט ווען מיר האבן געזאגט אז מיר זענען פון אפט. מיר אליין האבן נישט געקענט באגרייפן ווי אונדזער שטעטל איז געווען באוואוסט און באקאנט אין פוילן; דער נאמען אפט האט שוין אלץ געזאגט.

אפט, מיט אירע צוויי טויזנט יידישע פאמיליעס, דאס הייסט בערך 8 טויזנט נפשות, האט פארמאגט אין זיך אלץ וואס א יידישע קהילה אין פוילן האט פארמאגט: אלערליי

רעגירונג ביי א פוילישן נאציאנאלן יום-טוב, אדער אין כ' תמוז (ד"ר הערצלס יאָרצייט), און אין נאך פאַרשידענע אַזעל-כע פייערלעכע פּאַלקס-פּאַרזאַמלונגען. דאָן האָט די שול אויס-געזען ווי דער שענסטער צוזאַמענקום-פּונקט. די שול איז געווען איינע פון די שענסטע אַלטערטימלעכקייטן אין אַפּט, וועלכע האָט זיך אויך גערעכנט פאַר אַן אַלטע שטאָט.

דאָס שטאַטישע בית המדרש

דאָס אַזוי-גערופענע שטאַטישע בית המדרש האָט זיך געפונען אין שול-הויף. אין דעם בית המדרש האָט מען אויך דערקענט אַן אַלטקייט, און עס האָבן אין אים געדאוונט יידן פון אַ גאַנץ יאָר. צ"ב בעלי-מלאכות, הענדלער, אַרבעטער, טרעגערס, אויך בעלי-בית'ישע יידן. יעדן טאָג אין דער פרי, און אין אַוונט איז דאָס בית-המדרש תמיד געווען פול גע-פאַקט, סיי זומער, סיי ווינטער. ווייל וועלכער שניידער אָדער שוסטער אָדער בערשטלמאַכער, האָט זיך געזעצט אַרבעטן איידער ער איז געלאָפן דאוונען אין בית המדרש אַריין? וועל-כער טאַנדייטער אָדער קרעמער איז געפאַרן אויפן יריד איידער ער איז געלאָפן דאוונען אין בית המדרש אַריין? בין מנחה למעריב האָט איר געקענט הערן פאַרשידענע געשפרעכן, צי דער יריד אין צווימער אָדער אין קלימאַנטאָו איז געווען אַ גוטער און ווי עס זענען בעסערע ירידים, אין אַזשאַראָו אָדער אין קלימאַנטאָו. דינסטיק פאַר נאַכט פלעגט מען קוקן אין הימל און געבעטן אַז צו מאָרגנס, דער אַפּטער יריד, וואָס איז געווען מיטוואָך, זאָל זיין שיין. מען האָט אויך גערעדט פון פּאַליטיק, פאַרקלערט און פאַרזאָרגט די וועלט. אין די לאַנגע בין השמשותן און ספירה-צייט זענען די אַלע בעלי-בית'ישע יידן געשטאַנען אין רעדלעך און געשמועסט ביז יאָסל גרעבער (נאָכהער זיין איידעם מענדעלע שלומ'ס) האָט געגעבן אַ רוף אויס אויפן קול: „ספירת העומר אל תשכח לומר!“ זיי האָבן דערמאָנט דעם עולם, אַז עס איז צייט ספירה צו ציילן. דאָן זענען אַלע אַריין אין שול אָדער אין בית המדרש מנחה-מעריב דאוונען. אַז עס איז געקומען אַ בעל-דרשן אין שטאָט אַריין, האָט ער זיין דרשה געהאַלטן נאָר אין שטאַטישן בית המדרש, און אַז דער בעל-דרשן האָט געהאַלטן זיין דרשה שבת, דאָן איז דאָס בית המדרש געווען פול געפאַקט. יידן האָבן יעדעס וואָרט געשלונגען.

די מתפללים פון שטאָט בית המדרש זענען באַשטאַנען פון יידן „עמך“, אָבער יידן אַן קונצן, אַלץ האָבן זיי געטאָן מיטן גאַנצן האָרץ. דאָס בית המדרש איז געווען ביי זיי די צווייטע היים. ווינטער, ווען עס איז געווען קאַלט, און עס איז נישט געווען וואָס צו טאָן אין דער קאַלטער שטוב, איז דאָס בית המדרש מיטן פירקאַנטיקן גרויסן אויוון געווען די צווייטע היים פאַרן אַרעמאָן. די וואַרעמקייט פון בית המדרש איז אַריין אין די גלידער, מ'האָט זיך דורכגעוואַרעמט נאָך אַ קאַלטן פּראָסטיקן טאָג. און שפּעט אין אַוונט איז מען

געגאַנגען זיך לייגן שלאָפן אין קאַלטע שטובן. דאָס בית המדרש איז געווען אַפּן און פריי פאַר יעדן אַרעמען און גע-פרוירענעם ייד. עס האָט געהערט צו דער שטאָט, צו יעדן ייד, צו יעדן דורכגייענדיקן ייד. דאָס איז געווען דאָס שטאַט-בית המדרש, ווי אויך מיטן צווייטן נאָמען אונטן בית המדרש, ווייל עס האָט זיך געפונען אונטן דער גאַס. די יידישע גאַס איז געווען צעטיילט אויף: אונטן די גאַס, אויבן די גאַס.

אויבן בית המדרש

דאָס אויבן בית המדרש האָט זיך געפונען אויבן די גאַס. אויך האָט מען אַזוי עס גערופן ווייל עס האָט זיך געפונען אויפן צווייטן שטאָק. דאָס אויבן בית המדרש האָט מען אויך גערופן דעם בעז'ימעז'ערס בית המדרש. די מתפללים פון דעם בית המדרש זענען באַשטאַנען פון בעלי-בית'ישע יידן, און מען האָט דאָרט געקענט טרעפן שטענדיק יידן זיצן און לערנען. אין די לאַנגע ווינטער אַוונטן איז דאָס בית המדרש געווען פול מיט יידן, וועלכע זענען געזעסן ביי אַפּענע גמרות. אין דעם בית המדרש איז אַ צייט לאַנג געווען אַ ישיבה, וועלכע איז געפירט געוואָרן דורך מתות-נוח'ס, אַ ייד אַ תלמוד חכם. אַן אינטערעסאַנטער טיפּ ייד האָט זיך געפונען אין בית המדרש: ר' משה יצחק, אַ ייד וואָס איז געווען כמעט אין גאַנצן אויסגעטאָן פון דער וועלט. זיין פרוי האָט געפירט אַ קאַלך געשעפט, און דער ר' משה יצחק איז געזעסן אין בית המדרש יומם ולילה און אַריינגעקוקט אין אַ ספר. מען האָט אים אויך געקענט טרעפן אין יעדן בית המדרש, אַכטונג געבנדיק צי עס ליגט נישט קיין בלעטל שמות אויף דער ערד. אויב ער האָט געטראָפן אַ בלעטל שמות ליגן, האָט ער עס אויפגעהויבן, אַ קוש געטאָן, אַוועקגע-לייגט אויפן ריכטיקן פּלאַץ. אַזוי האָט ער זיך געפירט טאָג איין טאָג אויס, יאָר איין יאָר אויס, ווי לאַנג איך געדענק. זיין גאַנצע אויפפירונג איז געווען תמימות-דיק, אַן קונצן, אַן באַרימען זיך. ווי גרויס זיין פרומקייט איז געווען קען מען זען אין דעם פּאַלגנדן: די גבאים פון בית המדרש האָבן בשלאָסן, אַז מען ברויכט דאָס בית המדרש אויסמאַלן. צוליב אַ לעגענדע וואָס איז מיר נישט באַקאַנט, זענען די בעלקעס פון בית המדרש שטענדיק שוואַרץ געווען. מען האָט זיי קיין מאָל נישט געקאַלט. האָבן די גבאים געוואָלט, אַז די ווענט זאָלן כאָטש זיין שיין, און מען האָט זיי שייך אויס-געמאַלט, און ספּעציעל אַ שיינע מזרח-וואַנט. וואָס טוט אונ-דזער ר' משה יצחק? ווען עס איז קיינער אין בית המדרש נישט געווען, האָט ער גענומען קאַלך און אַלע ווענט פאַר-שמירט. פאַר וואָס האָט ער דאָס געטאָן, איז געווען זיין ער-לעכע, תמימות-דיקע תשובה: ווען אַ ייד וועט שטיין ביי שמונה עשרה, וועט ער נישט אין זינען האָבן דאָס דאוונען, נאָר וועט עפענען די אויגן און קוקן אויף די ווענט, דעריבער טאָר נישט זיין געמאַלט, נאָר גלאַט געקאַלט. און די גבאים האָבן אים געמוזט נאָכגעבן.

דער נייער בית המדרש

דער עלטערער דור האט עס גערופן דער נייער בית המדרש און אויך דעם רבין ר' יעקבס בית המדרש. דער נאָמען נייער בית המדרש האט אים געפאָסט, ווייל עס איז שטענדיק געווען ווי גיי, ליכטיק, לופטיק, שיין, רייך, דער היפוך פון יענע צוויי בתי מדרשים. אַ דאָנק דעם איבערגע-געבענעם גבאי ר' חיים הירש אורבינדער ז"ל, איז דאָס בית המדרש שטענדיק געווען שיין און רייך. ווען עס האט זיך געשאפן אין אַפּט עלעקטרישע ליכט, איז דער גבאי פון נייעם בית המדרש געווען פון די ערשטע וואָס האט באַזאָרגט דעם בית המדרש מיט עלעקטרישע באַלייכטונג און מיט אַ שיינעם זשעראַנדאָל אין דער מיט. זייער איבערגעגעבן צום בית המדרש איז געווען דער גבאי ר' חיים הירש אורבינדער, זיין גאַנצע מחשבה איז געווען נאָר דער בית המדרש און גע-קלערט שטענדיק וועגן אויפמאָן עפעס אַ נייע זאך פאַרן בית המדרש.

די מתפללים פון נייעם בית המדרש זענען געווען צווישן אַנדערע אויך די חשובע בעלי-בתים פון שטאָט. אין פאַריקן דור זענען געווען די בעלי-בתים, ר' יקותיאל נאָטע אייבעשיץ מיט זיין זון ר' יונתן אייבושיץ, זיינע איידעמס, ר' שיימן זאָמבערג, ר' יעקב פרידמאָן. דער זון מיט די איידעמס האָבן זיך גערעכנט פאַר די חשובסטע פאַמיליעס פון אַפּט, רייך און תלמידי חכמים. אויך האט געדאָונט אין דעם בית המדרש דער אַמאָליקער גביר יונה איוואַנסקער, אַהרון באָרג-שטיין, און אַלע זון און איידעמס פון די אַלע אויבן דער-מאָנטע און אויך די שוחטים פון שטאָט. און אַז אַזעלכע חשובע בעלי-בתים האָבן דאָרטן געדאָונט, איז דער דרך-ארץ גרויס געווען, און איז פאַרבליבן אויך אויף שפעטער אַפילו ווען די גבירים זענען כמעט אַלע נאָך דעם ערשטן וועלט-קריג פאַראַרעמט געוואָרן.

דער נייער בית המדרש איז אויך געווען באַרימט מיט זיינע גוטע באַרימטע בעלי-תפילות, ווי פיניאַלע איטשע קאָחיוועס, לייביש יאַקל, אַברהםלע חיים הירשנ'ס. פון דער גאַנצער שטאָט איז מען געקומען הערן פיניאַלעס ערשטע סלי-חות, זיינע האַרציקע „מוספים“ אין די ימים נוראים.

דער קול תורה האט זיך שטענדיק געהערט אין נייעם בית המדרש. יידן זענען געזעסן און געלערנט. עס האָבן זיך דאָרט געפונען גרויסע לערנערס און קענערס, ווי: ר' אלתר משה העשים ז"ל, ר' יאָסל מרגליות ז"ל, ר' מתים נח'ס ז"ל, ר' מענדל נאמן, ר' יאָסל שוחט, און אַנדערע. זייער אינטערע-סאָנט איז געווען זיין מדרש לערנען אין די ווינטערדיקע פריי-טיק צו נאָכטסן מיט זיינע תלמידים וואָס זענען באַשטאַנען פון בעלי-מלאכות און סתם יידן. ער איז געזעסן ביים הייסן קאַפּלאָווע אויוון און זיינע תלמידים אַרום אים ביים טיש און צוגעהערט זיך צו זיין לערנען. יידן פאַרהאַרעוועטע פון אַ גאַנ-צער וואָך אַרומפאַרן אויף די ירידים, זענען געזעסן און גע-שלינגען זיין לערנען. מען האט געקענט זען ווי אַ טייל כאָפן

אַ דרימל, פון מידקייט און היץ פון אויוון, אַבער זיין לערנען האט זיי נישט געלאָזט איינשלאָפן.

אַן אינטערעסאַנטער טיפ ייד האט אויך געלערנט אין נייעם בית המדרש, ר' בעריש טארלער. ער פלעגט זיין מערער ביים רבין ווי אין דער היים, זיין ווייב איז געווען די פרנסה-געבערין. און נאָכהער ווען די קינדער זענען אונטערגעוואָקסן, האָבן זיי צוגעהאַלפן אין דעם תבואה-האַנדל.

עס האָבן אויך נישט געפּעלט קיין בטלנים אין בית המדרש, ווי: לייבל שמש, יחזקאל טארלער און נאָך אַנדערע בטלנישע טיפן. פון וואָנען זיי האָבן געלעבט קען איך נישט באַגרייפן. שטענדיק זענען זיי געווען אַרעם, נאָר שטענדיק געלעבט מיט אמונה. „היינט איז שלעכט אַבער מאָרגן וועט זיין גוט“, פלעגן זיי זאָגן. זיי האָבן זייער פיל געגלויבט אין מאָרגן אַדער ווען משיח וועט קומען.

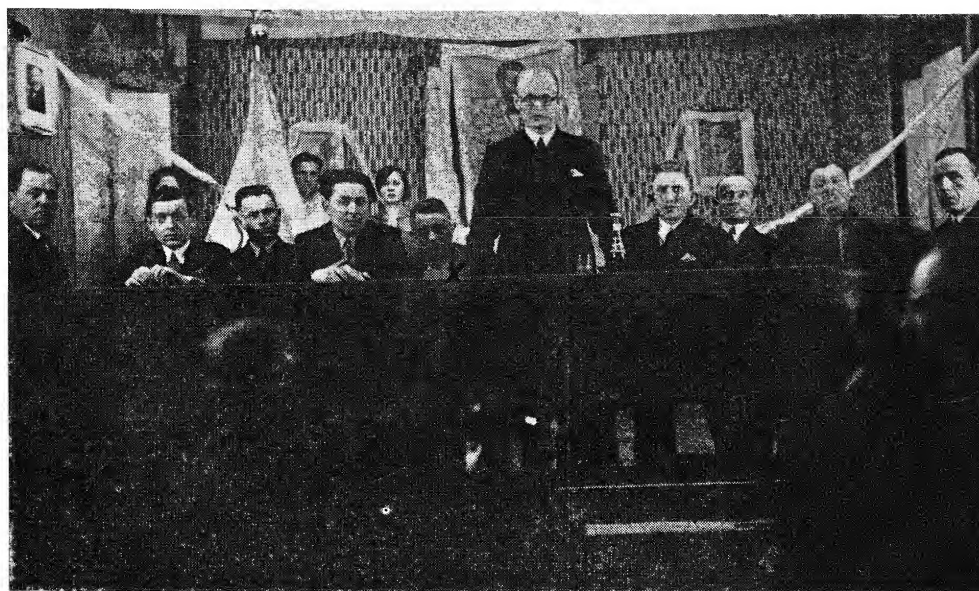
דער בית המדרש מיט דעם וואַרעמען אויוון איז געווען זייער היים. דאָרט האט מען זיך דערוואַרעמט די ביינער און דאָרט האט מען געלעבט מיט בטחון.

דאָס בעלזער בית המדרש

אין די לעצטע יאָרן איז צוגעקומען אין אַפּט אויסער די דריי אויבנדערמאָנטע בתי מדרשים אויך אַ פערט בית המדרש, מיטן נאָמען דאָס „בעלזער“ בית המדרש. ווען דעם בעלזער רבינס ברודער, ר' שלום רוקח, זצ"ל איז אויפגע-נומען געוואָרן אין אַפּט אַלס רב, האט אַ בעלזער חסיד באַ-שלאָסן אויפצושטעלן אַ בית מדרש. דער בעלזער חסיד איז געווען יונתן צוקער (מיין פעטער). יונתן צוקער האט קיין קינדער נישט געהאַט און איז געווען רייך, און בכדי עס זאָל בלייבן נאָך זיי אַן אַנדענקונג האט יונתן צוקער מיט זיין פרוי אסתריל באַשלאָסן אויפצושטעלן אַ בית המדרש פאַרן בעלזער רב.

דער בית המדרש איז געשטעלט געוואָרן אויף דער שמאַלער גאַס קעגנאיבער בערל קאַפּישנס געסל. צוזאַמען מיטן בית המדרש האָבן זיי אויך אויסגעבויט אַ ווינונג פאַר זיך, בכדי צו לעבן נישט ווייט פון בית המדרש. קורץ נאָך דעם ווי זיי האָבן אויסגעבויט דעם בית המדרש, האָבן זיי גע-לאָזט שרייבן אַ ספר תורה פאַר דעם בית המדרש, און גע-ענדיקט דאָס ספר תורה שרייבן מיט גרויס פאַראַד לויט דעם מנהג פון אַפּט. דער בית המדרש און דאָס ספר תורה שרייבן איז געווען ביי זיי ווי חתונה מאַכן צוויי קינדער. זיי האָבן געהאַלטן פאַר אַ מצווה אַליין צו רוימען און אַליין ריין צו האַלטן דעם בית המדרש.

קיין שטענדיקע מתפללים האט דער בית המדרש נישט געהאַט, ווייל ער איז נאָך געווען ניי און פריש, אַבער יונתן צוקער האט שוין געזאָרגט אַז עס זאָלן שטענדיק זיין מתפללים אין דער פרי און צו מנחה-מעריב. אַזוי ווי ער האט געזאָרגט פאַר פרנסה האט ער אויך געזאָרגט פאַרן בית המדרש פון

פייערלעכער באַנקעט צו דער עפענונג פון „קרן-היסוד“ אַקציע אין שטאָט מיטן אַנטייל פון ד״ר יצחק שיפער (פון רעכטס : 1) פייבל בולווא, 2) ישראל פישמאַן, 3) שאול ערמאַן, 4) מרדכי ווייצבלום, 5) מיכאל ראָטשטיין (רעדט), 6) ד״ר יצחק שיפער, 7) גרשון דיכטער, 8) ישראל ראָזענבערג, 9) ד״ר ראַבינאוויטש, 10) בן-ציון מאליצקי

„ברוריה“; „אגודה“ מיט איר יוגנט צעירי אגודת ישראל, פרחי אגודת ישראל, און בנות אגודת ישראל; רעוויזיאָניסטן און בית״ר, לינקע „פועל-ציון“, „בונד“, קאמוניסטן.

זיין טאָש. אָן שום שטיצע האָט ער געדעקט אַלע הוצאות פון בית המדרש. אויך פון דעם בית המדרש איז קיין זכר נישט פאַרבליבן צוזאַמען מיט די אַנדערע שולן און בתי מדרש פון אָפט.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע

די גרעסטע ראָל אין שטאָט האָט געשפילט די ציוניס-טישע אָרגאַניזאַציע. אירע מיטגלידער זענען באַשטאַנען פון טיכטיקע און איבערגעגעבענע כלל-טוער, און אַ דאָנק דעם זענען זיי געווען פאַרטרעטן אין אַלע שטאַטישע אַנשטאַלטן, אין דער יידישער קהילה און אין מאַגיסטראַט, געהאַט אַן אייגענע באַנק, געגרינדעט אַ שולע „תרבות“ ווי מען האָט

אָרגאַניזאַציעס

אַלע אָרגאַניזאַציעס וואָס דאָס יידישע פאָלק אין גלות האָט פאַרמאַגט, האָבן זיך אויך געפונען אין אָפט: ציוניס-טישע אָרגאַניזאַציע מיט אירע אַלע יוגנט גרופּן, ווי השומר הצעיר, החלוץ, השומר הלאומי; מזרחי מיט אירע יוגנט גרופּן, צעירי מזרחי, השומר הדתי, און פרויען גרופּן

באַנקעט צו עפּנונג פון „קרן-היסוד“ אַקציע אין שטאָט

געלערנט עברית בעברית. זיי זענען געווען די ערשטע וואס האבן איינגעפירט א גן-ילדים (קינדער-גארטן). ווי באלד פון קליינערהייט האט מען גערעדט מיט די קינדער עברית

די מיטגלידער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע זענען געווען זייער טיכטיקע מענטשן. ווי צום ביישפיל, דער ציוניסטישער כלל-טוער מיכאל ראטשטיין, א מענטש, וועל-כער האט זיך אויסגעצייכנט מיט ציוניסטישער געזעלשאפט-לעכער טעטיקייט פון זיין פריסטער יוגנט. פריער א בית-מד-רש-בכור, און גלייכצייטיק א חבר פון „צעירי מזרחי“, נאכ-הער איבערגעגאנגען אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. אין זיין ציוניסטישער טעטיקייט איז ער גלייכצייטיק גע-ווען סעקרעטאר פון סוחרים פאראיין, א ביסל שפעטער לאור-ניק פון מאגיסטראט און דערצו האט ער זיך אויך אפגע-געבן מיט ציוניסטישער יוגנט, אנגעפירט פארשידענע קול-טורעלע פארזאמלונגען. יעדן פרייטיק צו נאכט אנגעפירט מיט א לעבעדיקע צייטונג מיטן נאמען „חולמים ולוחמים“. אויף די פארזאמלונגען האט מען געקאנט הערן פארשידענע אינהאלטסרייכע רעפערעטן אלץ אין עברית. קורץ, ער איז געווען דער ברוינדיקער כלל-טוער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע.

עס איז כדאי צו דערמאנען מרדכי ווייסבלום, פרעזעס פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און איר פארטרעטער אין מאגיסטראט, א געוויסע צייט פרעזעס פון דער קהילה און גלייכצייטיק פון די אנגעזעענע פערזאנען פון שטאט. סאל-טשע ראזענבערג, א טיכטיקע פרוי אויפן געביט פון וויל-טעטיקע צוועקן. כדאי אויך דערמאנען די מיטגלידער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע: נתן בראמבערג, א שיינער הויכער ייד מיט א שיינער בארד, א קלוגער ייד, א טיכ-

טיקער כלל-טוער. ער איז געווען מיטגליד אין שטאט-ראט; ישראל פישמאן, שאול ערמאן, בן-ציון מאליצקי, ישראלקע ראזענבערג, מאיר ווייסבלום, משה קליינמאן, ישראל פישמאן און אנדערע. עס איז אויך כדאי צו דערמאנען יאשע האכמין, פון די מאדערנע יידן. ער איז אין זיינע בעסטע בליענדע יארן געשטארבן, און אפט האט דעמאלט פארלוירן אן איבער-געגעבענעם כלל-טוער.

עס זענען געווען נאך טיכטיקע מיטגלידער וואס איך געדענק שוין נישט זייערע נעמען. די ציוניסטישע ארגאני-זאציע האט אריינגעבראכט אין שטאט א מאדערנעם יידיש ציוניסטיש לעבן. א שאד, וואס קיין איינער פון די אויבן-דערמאנטע איז נישט געבליבן. זיי האבן געשטרעבט קיין ציון, געארבעט מיט איבערגעגעבנקייט פארן ציוניזם, געזען א-דערע זאלן פארן קיין ארץ-ישראל, אבער זיי אליין צום גרויסן באדויערן זענען געזעסן אויפן ארט און פארבליבן, ביז דער גרויזאמער היטלעריזם האט זיי אומגעבראכט.

מזרחי

די „מזרחי“ ארגאניזאציע איז באשטאנען פון רעלי-גיעזע יידן מיט ציון-שטרעבונג, אן ארגאניזאציע מיט א צוזאמענשטעל פון שיינע יידישע טיפן. כדאי צו דערמאנען ר' שמחה זילבערבערג, ווי מען האט אים גערופן שמחה פישלס, משה ווייסבלום, דער ערשטער פרעזעס פון „מזרחי“, וואלוויש קאפיצער, שמואל דוד בירנצווייג, יענקעלע בער-מאן, שמחה מילשטיין, גומפל וויינבערג, לייבקע צוקערמאן, משה מאנדעל, הערצקי ראזענצווייג, יחיאל'לע כץ, משה לעשטש ויבדל לחיים מענדל צוקערמאן, אליעזר לאנגער און נאך אנדערע וואס איך געדענק שוין נישט זייערע נעמען. שיינע יידן, בני-תורה און דאך א ביסל מאדערן.

א גרופע פון „צעירי מזרחי“ אין 30-קער יארן

בי"ס "תורה ודעת" מיסודו של "המזרחי" בשנים הראשונות להיוסדו
במרכז יושבים המורים: שמחה מילשטיין, וואלפוביץ. עומדים במרכז ובצדדים: הנהלת "המזרחי" בעיר

געוויסע צייט פארטרעטער פון "מזרחי" אין שטאט-ראט, אבנר גורפינקל, יעקב דוד סטופניצקי, משה שמוקלער, שטענ-דיקער כלל-טוער אויפן קרן קימת געביט, אהרן אלגזי און נאך אנדערע. איך וועל זיך ספעציעל אפשטעלן אויף דער פערזאן אהרן אלגזי, א חסידישער יונגעמאן, אן איידעם פון דער באוויסטער פאמיליע ארנשטיין, א יונגעראמאן מיט ברוי-זנדן טעמפערעמענט אויפן געזעלשאפטלעכן לעבן, סעקרעטאר פון "מזרחי", סעקרעטאר פון "יבנה-שול", פרעזעס פון "צעירי מזרחי", גרינדער פון "מזרחי" פרויען ארגאניזאציע "ברוריה", פאטראנאט-מיטגלידער פון "מזרחי" יוגנט "השומר הדתי", אויף יעדער פארזאמלונג האט ער גענומען אן אקטיוון אנט-טייל, געווען אריינגעטאן מיטן גאנצן לייב און לעבן אין דער טעטיקייט פון דער ארגאניזאציע און אנדערע געזעל-שאפטלעכע ארבעטן, און צו דעם אלעם א גרויסער ארעמאן. געשטרעבט עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל, געזען אנדערע זאלן עולה זיין, און אליין מיט נאך פיל אנדערע עסקנים האבן נישט זוכה געווען צו זען די פרוכט פון זייער ארבעט. געציילטע מיטגלידער פון "מזרחי" האבן יא זוכה געווען צו פארווירקלעכן זייער שטרעבונג און עולה געווען קיין ישראל. ווי צ. ב. ש. שמחה זילבערבערג ז"ל, גימפל ווייני-בערג ז"ל, משה לעשטש ז"ל, שמואל מעקלער ז"ל — מען האט אים גערופן שמואל מאשיניסט און ויבדל לחיים ארוכים ר' מענדל צוקערמאן, א טיכטיקער מיטגליד פון "מזרחי", וועלכער האט זייער פיל געטאן פאר ארץ-ישראל, געשטרעבט עולה צו זיין, פריער געשיקט זיין עלצטן זון אלס חלוץ קיין ארץ-ישראל און נאכהער אליין פארווירקלעכט זיין שטרע-בונג און עולה געווען קיין ארץ-ישראל מיט א טייל פון זיין פאמיליע, אויך חברים פון "צעירי מזרחי" און "השומר הדתי" אין צווישן זיי דער שרייבער פון די שורות, האבן

די "מזרחי" מיטגלידער האבן גענומען אן אקטיוון אנטטייל אין געזעלשאפטלעכן לעבן אין אפט, געוועזן פארטרעטן אין קהילה און אין שטאט-ראט. די "מזרחי" האט אויפגע-טאן א נייעס אין שטאט מיטן גרינדן א מאדערנע שול, וואס אין יענער צייט איז געווען א געוואגטער שריט. די "מזרחי" האט געגרינדעט א שול מיטן נאמען "תורה ודעת, יבנה" ווי מען האט געלערנט די קינדער לימודי קודש און אויך לימודי חול. דאס איז געווען א מאדערנע יידישע העברעישע שול. ביז דער גרינדונג פון דער שול האבן די קינדער געלערנט נאר ביי מלמדים ווי יעדער איינער פון אונדז געדענקט. "מזרחי" האט אריינגעגעבן אן אינהאלט אין לערנען, אויסער תורה האט מען אויך געלערנט תנ"ך, העברעיש, פויליש, און אפילו זינגען. וואלפאווטש האט געלערנט די קינדער זינגען. ווער ס'איז דורכגעגאנגען די גאס ווי די שול איז געווען, האט זיך ספעציעל אפגעשטעלט צו הערן די קינדער זינגען די העברעישע לידער. כדאי צו דערמאנען די לערער: יעקלע בערמאן, שמחה מילשטיין, ירמיה מאליצקי, וואלפא-פאווטש און אברהם ניסנבוים. שפעטער זענען געווען לערערס אין "מזרחי": נח'לע גאליס און יעקב לייב ליפסקי.

פארשטייט זיך אז א טייל פון די אפטער האבן געקוקט קרום אויף דעם ענין. אבער א פאקט איז אז "מזרחי" האט אויף דעם געביט זייער פיל אויפגעטאן און האט געגעבן דעם שטויס צו ענדערן און אויסבעסערן דעם חינוך הילדים, אויך אנדערע ארגאניזאציעס האבן גענומען דעם ביישפיל און גע-גרינדעט יידישע און העברעישע שולן.

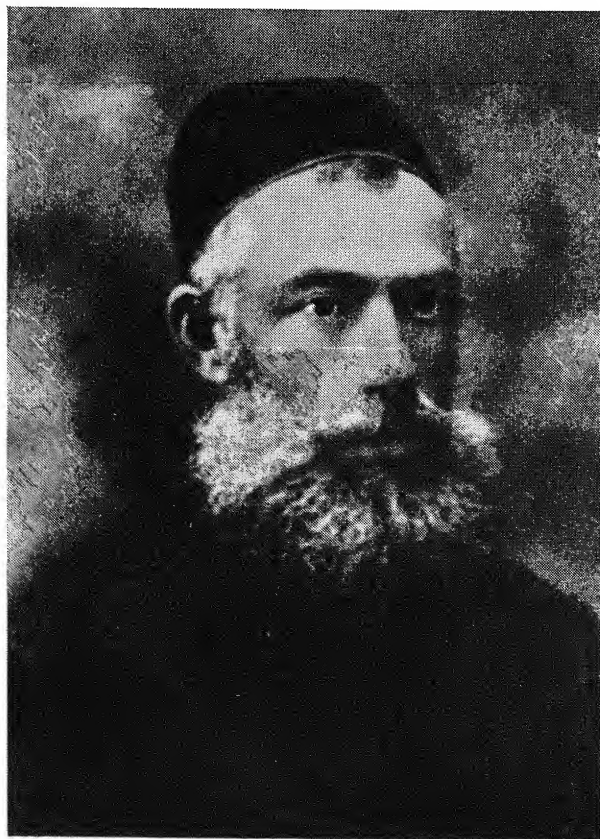
ביי דער געלעגנהייט וועלן מיר אויך דערמאנען נאך אייניקע מיטגלידער פון "מזרחי", ווי צום ביישפיל: מאיר פליגלמאן, וועלכער איז געווען א געוויסע צייט פרעזעס פון "מזרחי", פארטרעטער אין דער קהילה. יחיא'לע כץ, א

משה בליטנטאל, וועלכער איז היינט אויך אין ישראל א „אגודה-עסקן, און נאך אייניקע מיטגלידער.

עס זענען אויך געווען אין אפט אנדערע פארטייען אבער די דאמינירנדיקע ראל האבן געהאט די דריי אויבנדערמאנטע פארטייען. די פארשטייער פון די דריי פארטייען זענען געווען פארטרעטן אין אלע אנשטאלטן ווי אויך אין מאגיסטראט און אין דער יידישער קהילה.

דאס טאג-טעגלעכע לעבן

די עסקנים פון אלע פארטייען און פארטייעלעך האבן געפירט זייער ארבעט אן רעש און געפילדער און באאיינ- פלוסט דאס יידישע לעבן פון אפט. אבער פיל יידן האבן נישט געהאט קיין צייט און געדולד צו פארטייאישע ארבעט ווייל זייער פרנסה איז זיי מערסטנטייל זער שווער אנגעקומען. די שטייערן וואס די פוילישע רעגירונג האט ארויפגעלייגט זענען געווען זייער שווער און פשוט נישט אויסצוהאלטן. פיל יידן, מערסטנטייל קליינהענדלער און בעלי-מלאכות, האבן זיך געוואלגערט א גאנצע וואך אויף ירידים אין די ארומיקע שטעטלעך, מאנטיק — אין אייוואנסק אדער צויזמער, דינסטיק — אין אזשארזאוו אדער קלימאנטאוו, מיטוואך — אין אפט, דאנערשטיק — אין לאגעוו. די יידן זענען געווען פארארבעט, פארהארעוועט און האבן געווארט מיט אומגעדולד אויף א שבת, אדער יום-טוב, כדי זיך אויסרווען און פארגעסן די טאג-טעגלעכע צרות.

ר' הענעך לאנגער ז"ל

אין צענטר צווישן אנדערע די שפעטערע ציוניסטישע טוער: נ. יאקובא- וויטש, רובינשטיין, מיכאל ראטשטיין, שרה ראזענבערג און אנדערע ציוניסטישע יוגנט נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה

זייער שטרעבן פארווירקלעכט, אבער דער רוב איז צום גרויסן באדויערן דארט געבליבן.

אגודת ישראל

די מיטגלידער פון „אגודת ישראל“ זענען באשטאנען פון שיינע בעלי-הבתישע יידן, מערסטנטייל גערער חסידים, אויך אנדערע רעליגיעזע יידן. אויך די „אגודת ישראל“ איז געווען פארטראטן אין דער שטאטישער געזעלשאפטלעכער טעטי- קייט: אין מאגיסטראט און קהילה. אויך די „אגודה“ האט געגרינדעט א מאדערנע שול מיטן נאמען „יסודי התורה“. כדאי צו דערמאנען די הויפט-מיטגלידער פון „אגודת יש- ראל“: יאסעלע מרגלית, א יונגערמאן א בן-תורה. דער מענטש איז געווען א גייענדיקע ענציקלאפעדיע און א געוויסע צייט פרעזעס פון דער קהילה. נאך אן אינטערעסאנטער „אגודה-“ עסקן, ר' הענעך לאנגער, א הויכער ייד מיט א גרויער בארד, א רייכער תבואה-סוחר, געפירט גרויסע געשעפטן. פון דעסטוועגן האט ער זיך אויך אפגעגעבן מיט געזעלשאפטלע- כער ארבעט, געווען א לענגערע צייט פרעזעס פון דער קהילה. האבנדיק א צוטריט צו די רעגירונגס אנשטאלטן, האט ער ליב געהאט א טובה טאן א ייד.

די „אגודה“ האט אויך געהאט א יוגנט-ארגאניזאציע, ווי „צעירי אגודת ישראל“, „פרחי אגודת ישראל“ און א „בית- יעקב“-שולע, ווו עס האבן געלערנט בלויז מיידלעך. עס איז אויך געווען א „בנות אגודת ישראל“, די אלע זייער א שיינע רעליגיעזע יוגנט. די אלע כאטש זיי זענען קיין ציוניסטן נישט געווען, און ביי געוויסע פאלן געקעמפט קעגן ציוניזם, פון דעסטוועגן זענען עטלעכע יונגע מיטגלידער עולה גע- ווען קיין ארץ-ישראל, ווו יעקב וויינגורט, הערץ שמעלצמאן,

שבת און יום־טוב פלעגן די בתי מדרשים, שטיבלעך און מנינים זיין פול־געפאקט און די אלע ארגאניזאציעס און פארטייען פלעגן דאן פירן זייער טעטיקייט, יעדע אויף איר שטייגער. אפט האט פארמאגט א קולטורעלע, ערנסטע יוגנט וואס האט זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו איר טעטיקייט. אבער אלץ איז פארגעקומען רואיק און געלאסן.

שטורמיש פלעגט ווערן די שטאט ווען ס'זענען אנגעקומען מען וואלן, אן אונטערשיד צי דאס זענען געווען וואלן צום פוילישן סיים אדער צום שטאט־ראט אדער צו דער יידישער קהילה. דעמאלט איז דאס שטעטל געשטאנען אויף די פיס א פאר וואכן פאר דעם טערמין פון די וואלן. מען האט דאן אלץ פארגעסן. ווער האט דאן געזארגט? ווער האט דאן אין זינען געהאט פרנסה? מען האט דאן געקאנט מיינען, אז די אפטער יידן האבן מער נישט אין זינען נאר ווי אזוי צו פארזארגן די פוילישע מלוכה. נעכטיקע פריינד זענען געווארן פיינט און מ'האט געזידלט דעם קעגנער מיט אלערליי נעמענער. דאן האט מען געזען די טעטיקייט פון די פארטייען וואס האבן געקעמפט יעדע איינציקע פאר איר גערעכטיקייט. יעצט ווען איך דערמאן זיך דאס אלץ, פרעג איך: וואס איז פון דעם אלעם געבליבן? ווו זענען אהינגעקומען די אלע ארגאניזאציעס מיט זייערע פירער און מיטגלידער, בתי מדרשים, די אלטע שיינע שול און די גאנצע יידישע באפעלקערונג? אין יענער צייט האבן מיר קיין מאל זיך נישט געקענט פארשטעלן אפט אן יידן, ווייל די שטאט האט געהאט א בולטן יידישן כאראקטער. ווען ס'פלעגט קומען א שבת און א יום־טוב האט מען דאס באשיינפערלעך געזען. דער פוילישער פויער האט געוויסט אז שבת און יום־טוב איז נישטא וועמען צו פארקויפן און ביי וועמען צו קויפן. און ווען א פויער האט א טעות געהאט און געקומען קיין אפט שבת אדער יום־טוב, האט ער נעבעך געמוזט צוריק־פארן ווייל ער האט נישט געהאט מיט וועמען צו רעדן, ווייל דער גאנצער האנדל איז געווען אין יידישע הענט. ביי יידן האט ער געקויפט אלץ וואס ער האט געברויכט. אויך די מלאכה איז געבליבן כמעט אין גאנצן אין יידישע הענט: שניידערס, שוסטערס, בערשטל־מאכער, טישלער. עס האט עק־זיסטירט אין אפט א סוחרים־פאראיין, א האנטווערקער פאר־

איין אין וועלכע אלע בעלי־מלאכות זענען געווען אנגעשלאסן. די פארשטייער פון די האנטווערקער זענען אויך געווען פארטרעטן אין די שטאטישע אנשטאלטן (מאגיסטראט, קהילה) און מ'האט זיך מיט זיי גערעכנט, ווייל זיי האבן באשטאנען א גרויסע טייל פון דער אפטער יידישער באפעלקערונג. קיין גאר גרויסע יידישע גבירים האט אפט נישט פאר־מאגט אויסער אליעזר מאנדלבוים מיט זיין זיף און ליכט פאבריק און די אייל פאבריק. אין דער פאבריק זענען געווען באשעפטיקט עטלעכע צענדליק יידישע משפחות, וואס האבן געצויגן בכבודיקע פרנסה פון דער פאבריק. די פאמיליע מאנדלבוים, איז געווען די איינציקע גאר רייכע פאמיליע אין אפט. נאך דער פאמיליע מאנדלבוים, האט זיך גערעכנט בנימין לעווענשטיין פאר א רייכן ייד, הענעך לאנדגער, און נאך עטלעכע פארמעגלעכע יידן. אבער מערסטנס טייל זענען געווען קליינהענדלער און בעל־מלאכות, און פיל פון זיי ארעמע סוחריםלעך און ארעמע בעל־מלאכות וואס די פרנסה איז זיי זייער שווער אנגעקומען. געהארעוועט, געמוטשעט זיך, ווארעם דאס שטעטל אליין איז געווען ארעם, אן פאבריקאציע, אן באן־פארבינדונג, נאר געלעבט פון פויער פון די דערפער ארום דעם שטעטל.

דער אונטערנאנג

אזוי האט דאס שטעטל אפט געלעבט און עקזיסטירט הונדערטער יארן. 80 פראצענט פון דער באפעלקערונג איז באשטאנען פון יידן. געווען אין אפט אזעלכע יידן וואס האבן קיין מאל נישט פארלאזט די שטאט, דארט געבוירן, דארט געשטארבן, דור נאך דור. אבער אין די לעצטע פופציק יארן האבן יידן אנגעהויבן אויסצוואנדערן. די יוגנט האט דארט קיין צוקונפט נישט געזען, האט מען אנגעהויבן עמ־גרירן, פיל זענען געפארן קיין אמעריקע, קאנאדע, בראזיליע, ארגענטינע, ארץ־ישראל און נאך אנדערע לענדער. דאך איז אפט געבליבן יידיש, ווייטער 80 פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג זענען געווען יידן ביז עס איז געקומען דער בייזער ווילדער שטורעם, וואס האט פארניכטעט אן אלטע און בארימטע יידישע קהילה מיט אלץ וואס האט זיך אין איר געפונען.

א פ ט כ מ ע ו ז ה ד ת ו ה ח ס י ד ו ת

בית הכנסת המרכזי היה בית הכנסת הגדול (די גרויסע שול), אחד מבתי הכנסת המפוארים והעתיקים בפולניה (בערך 800 שנה). חזני בית הכנסת היו מהמפורסמים בעולם וגם ה"בעלי-בתים" היו "מבינים" בחזנות, ולהתקבל כחזן בבית כנסת זה לא היה מהדברים הקלים.

באפט היו שלושה בתי מדרש: — בית המדרש של מז'יבוז', בית המדרש הישן (דאס אונטערשטע בית המדרש) ובית המדרש החדש. בית המדרש דמז'יבוז' נקרא ע"ש הרה"צ ר' אברהם יהושע השיל זצ"ל שהיה רבה של אפט, ובהקדמה לספר "אוהב ישראל" כותב נכדו הרה"צ ר' משולם זוסיה זצ"ל: "מקולבסוב נתקבל אח"כ לעיר מלאה סופרים ק"ק אפטא והעיר הזאת היתה חביבה עליו מאוד אולם מסיבות שונות הוכרח לעקור דירתו משם ולמען אהבתם הבטיחם שיקרא תמיד בשמם וכה היה רגיל בפי כל הרבי מאפטא. נתקבל לק"ק יאס ומשם תקע אהל לק"ק מז'יבוז' ושם מנוחתו עדן".

אחרי שנשרף בית המדרש בשריפה הגדולה, הוקם מחדש באותה מתכונת ובאותה צורה, מספר חלונות וקורות גג ובלי לצבוע את התקרה. על ה"בוידעם" מונח היה ה"מטה" (שטעקן) שלו והיתה אגדה המספרת שבכל ליל שבת בזמן שהמתפללים היו יוצאים בגמר התפילה מבית המדרש ויורדים במדרגות, ובעברם דרך הפרוודור האפל, היו נופלים מעל ראשיהם ה"שטריימלעך" והכובעים. היו שאמרו שאלה הם הרוחות שבאו לקבל "תיקון" אצל הצדיק. כך נמשך הדבר עד שהרבי מאפטא הניח על העליה את ה"מטה" ורק אז הופסק הדבר. לעליה לא נתנו לגשת כי תמיד היתה סגורה. זכורני כשהייתי בן 10 ביקר באפטא ר' נחום סוקולוב ע"ה, ובעת ביקורו בביהמ"ד רצה לראות את המטה. כשפתחו לכבודו את העליה ובעת עלותו בסולם, ניצלתי גם אני את ההזדמנות ועליתי, והנה היה מונח שם פס ברזל מוצק, באורך כ-3 מטר ובעובי של כ-4.4 ס"מ, עליו היה מוצק השם "אברהם יהושע השיל מאפטא". יש לציין דרך אגב, כי בביקור זה לקח אתו ר' נחום סוקולוב את פנקס אפט הידוע שנשאר מאז בספריה היהודית בוורשה.

כאן כמעט לא נפסק קול התורה והתפילה החל משעה 3 לפנות בוקר עד אחרי חצות הלילה ואם מזכירים בימ"ד זה אי אפשר שלא להזכיר את ר' משה יצחק זצ"ל אלטמן, שהיה צם. במשך כל השבוע ולא היה עוזב את ביהמ"ד כמעט כל היום. כאן התקיימה גם ישיבה בהנהלתו של ר' מתתיהו וייצמן ז"ל.

בית המדרש העירוני (דאס שטאטישע בית המדרש) עמד ע"י בית הכנסת המרכזי והמה במשך כל היום מתפללים.

ברגע שמתעורר בלבנו הרצון

להקריין לפני עיני רוחנו כמה מתמונות ההוד שבתפארת העולם הנהדר שהיה ואיננו עוד, מתגלים לפנינו כל אותם החיים התוססים של העיר והעיריה היהודית, בנות המסורת של מאות בשנים, על רב-נווניותם ושפע הגורמים שהתלכדו בחטיבה השלימה, שנקראה גולה יהודית במזרח אירופה. גם הצב-

עים השליינים — שלא נעדרו, כמובן — אין בכוחם לעקר את יופי התמונה, בהיותם בטלים ומבוטלים במערכת הטוב והיפה.

כל פרט, כל שם וכל מוסד, הפכו ממש מושגים נעלים, הממשיכים כביכול לעמוד כעמודי אש ומאירים את חשכת הגורל שהיה מנת חלקם. חובתנו היא לדלות מתוכם את הטוב והמאלף לדורות, להיזכר ולהזכיר, למען ידעו גם בנינו, ישתדלו להבין זאת, כי כאן גנוז וטמון סוד קיומו של העם עתיק-היומין, — עם היודע להתרומם מעל לצוקי סלעים של מציאות איומה ובונה לו עולמות נצחיים, בלתי נכבשים, שמקורם ויסודם מיום היותו לעם קדוש וטהור.

מעייין הזכרונות אינו מתרוקן

מחשבות אלה וכיוצא בהן מתעוררות עם פתיחת מקור הזכרונות על עירנו הקדושה אֶרֶץ, לא בגלל היותה עיר על אדמות פולין, אלא הודות לעברה היהודי, החיים היהודיים שנבנו והוקמו בה משך דורות, והודות לערכים נעלים שנישאו מעל לתנאי הזמן האכזריים, ערכים הקיימים לעד — כשם שעם ישראל הוא נצחי.

אם אנו מנסים להעלות בכתב או בעל־פה זכרונות אלה, מובן כי נוסף לחוסר האפשרות להביע הכל במלים, גם לא ניתן לרוקן את המעיין השופע, כי בכל שטח ובכל פנה יש כל-כך הרבה, והמקור הוא אינסופי.

ננסה בדברינו אלה לספר מקצת מן המקצת, מהחיים האלה על מוסדות, אישים, וכו'.

בתי כנסת ובתי מדרשות

רובם של יהודי אֶפֶט היו דתיים, גם אלה שלא הקפידו כל-כך על קוצו של יוד — היו מסורתיים, חלק קטן מאוד יכלו להקרא "חפשיים". כמובן שהדבר השתקף בחיים הציבוריים של העיר, שבראשה עמדו רבנים מפורסמים ובה נמצאו בתי כנסת גדולים ומוסדות רבים וכו'.

בעיקר "עמך" שנכנסו לחטוף "קדושה-ברכו", ומי לא זוכר את ר' ישראל חזן, ששימש כחזן בבית מדרש זה? בית המדרש השלישי שנקרא "דאס נייע בית המדרש", משום שהיה באמת בית המדרש החדש שבעיר, שימש בעיקר כמקום תורה ותפילה לכמה למדנים ובראשם ר' בריש טרלר. גם שם לא נפסקה התפילה במשך כל היום. חוץ מבתי המדרש היו גם בתי חסידים, כגון: של חסידי אוסטרובצה, מודוויץ והגדול ביניהם בית החסידים דגור עם ר' יוסף ברוך פרידמן ור' אברהם נטע שוחט בראש. מקום מכובד תופסת באופן מיוחד הרבנות של אפט

ש. וועווערמאן

ני ין שטאט אפט

יידישן הימל, האט אפט באַלד אנגעהויבן קאכן מיט א ציון-באוועגונג. מען האט אפגעהאלטן מיטינגען, געקויפט ביימער, אקציעס פון קאלאניאל באַנק און געטאן אלע אנדערע ציוניסטישע ארבעטן. מיט קיין פראַזן האט מען זיך נישט צו-פרידגעשטעלט; מיט ממשותדיקע מעשים, ציוניסטישע מעשים, האט מען זיך באַשעפטיקט. אויך די סאציאליסטישע באַוועגונג האט אונדזער שטאָט נישט אויסגעמיטן. אין 1905 האָבן די פונקען פון דער רעוואַלוציע אויך א סך פון אונדזערע אַפּטער יידישע קינדער אנגעצונדן, עטלעכע פון זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן אין די ווייטע מקומות. צווישן זיי איז גע-ווען דער גוט באַקאַנטער אַנשלאַ ווייס, איצטיקער פאַרזיצנדער פון אַפּטער רעליף, און אנדערע.

א סך מן הסתם ווייסן נישט, אַז דער באַרימטער שריי-בער י. ל. פּרץ, איז געווען אַן אַפּטער איידעם. אַגב דערמאָנט ער אליין אין זיינע שריפטן, אַז מען האָט צו אים געכאַפּט אַ שטענדער, אין בית המדרש, ווייל ער האָט נישט געוואָלט פאַלן כורעים. בשעת אַלע זענען געלעגן אויסגעצויגן אויף דער ערד, איז ער, דער איינציקער, געבליבן אַ שטיינדיקער. בכלל אַבער האָבן די איינוווינער פון אַפּט געהאַט רעספּעקט פאַר "אַנדערשגלויביקע". שבת נאָכן שווערן טשאַלנט, פלעגן די עלטערע און דער חסידישער טייל פון דער באַפעלקערונג גיין הערן אַ ליטווישן מגיד אין שטאָט בית המדרש. די ראַדיקאַלן ווידער פלעגן זיך אַרונטערשפּאַצירן אויפן צווי-מערער וועג צו דער באַרימטער "קאניע" (אַזא טייכל) און דאָרט אויסגינגען זייערע סאציאליסטישע לידער, און פירן ראַמאָנען מיט די שיינע געזונטע אַפּטער טעכטער.

אַחוץ דעם האָט אַפּט געהאַט אַ פיינע ביבליאָטעק, מיט יידישע, העברעאישע און פוילישע ביכער; אַ גמילות חסדים קאַסע, און אַ הילפס אַרגאַניזאַציע, "עזרה".

די יידישע באַפעלקערונג

אַפּט האָט פאַרמאָגט אַ באַפעלקערונג פון צווישן זעקס ביז זיבן טויזנט יידן. דאָס שטעטל איז געבויט געוואָרן לויט אַ גוטן סימעטרישן פלאַן מיט קליינע אַבער שיינע הייזקעס, מיט אַ גרויסן מאַרק-פלאַץ אין צענטער, און מיט אַ ברייטן גאַרטן וואָס האָט זיך געצויגן פון פאַוויאַט ביז צום ברונעם. דער מאַרק איז געווען איינגעטונקען אין פראַכטפולע ביימער. אַחוץ איין שמאַל געסל, זענען די גאַסן געווען ברייט. די קראַמען זענען געווען כמעט ווי גרויס-שטאָטישע, ווייל צום שטעטל האָבן געצויגן די אַרטיקע הויפן מיט זייערע פריצים. די לאַנדשאַפט אַרום איז גאַר געווען רייצנדיק, מיט פלאַכע פעלדער, ריזיק דיקע וועלדער און קליינע רואיקע אַזערעס, וואָס יעדער גאַסט האָט באַוונדערט.

אַפּט איז געווען דער קרייץ-וועג צו פיר אויך באַרימטע שטעטלעך: צווימער, אַסטראָוויץ, סטאַשאַוו, אַזשעראַוו. די אַפּטער שול איז געווען אַ מייסטער-ווערק פון אַרכיטעקטור, אין יענער צייט, און פון די צוויי בתי מדרשים איז דער קלאַנג פון תורה קיין מאָל נישט פאַרשטילט געוואָרן. די אַפּטער יידן זענען געווען באַקאַנט אַלס גרויסע מנגנים. די בעסטע חזנים האָבן דאָרט געדאַוונט. גענוג צו דערמאָנען עקיבא חזן. מען האָט אים אויך גערופן עקיבא אַפּטער און וואָס אַנבאַ-לאַנגט רבנים, גלייב איך, אַז עס איז נישטאָ קיין ייד, וואָס זאָל נישט האָבן געהערט פון דעם אַפּטער גאון, הרב אברהם יהושע העשל, ז"ל. זיין באַרימטער נאָמען ווערט נאָך איצט דערמאָנט. דער באַרימטער קאַזשעניצער מגיד איז אויך געווען אַן אַפּטער און נאָך פיל אנדערע רבנים און צדיקים.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן

ווען הערצל האָט פלוצלינג אויפגעבליצט אויף דעם

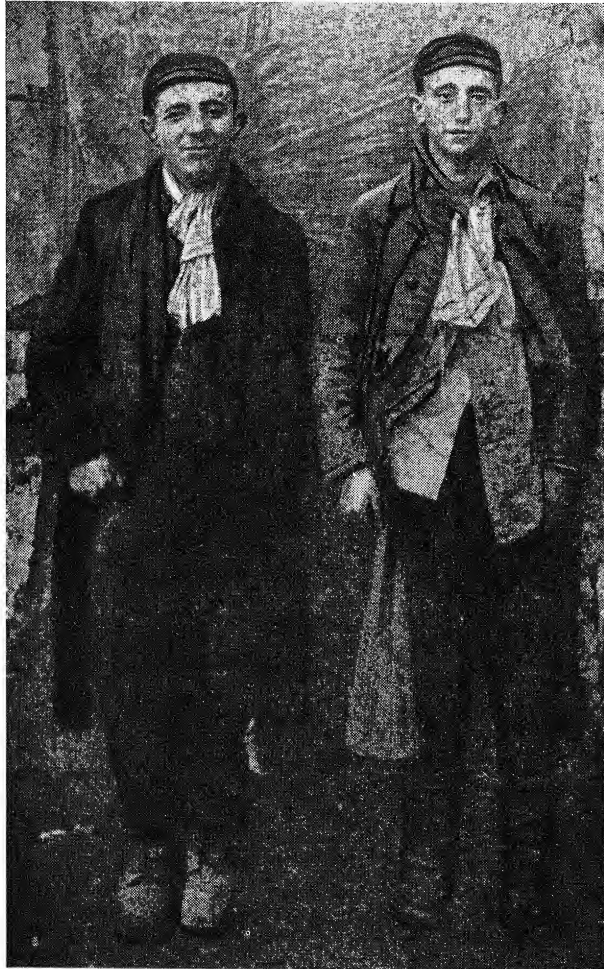
ידישע טיפן פון אפט

עס ווילט זיך דערמאנען בלויז עטלעכע שיינע טיפן פון די אפטער יידן: בערעל קאפישענס, דער שטענדיקער מאגיסטראט-מיטגליד פון אפט; בצלאל בלאכמאן, וואס כאטש אליין האט ער נישט געקענט שרייבן, איז ער געווען דער בעסטער געזעץ קענער; יאסל ווייזבלום, אן אינטערעסאנטער מענטש, קורץ געקליידעט, פלעגט ער שפאצירן מיט נאך טשאלטוטווא. אז יידן האבן געצויגן דעם קאפעליש פארן פריץ, האט שוין במילא געהייסן פאר אים אויך; משה גאלד-בערג, וואס האט דער ערשטער געבראכט פון ווארשע א פא-נאגראף מיט רעקארדס, און געעפנט די פענסטער, אז אלע זאלן הערן די אויסטערלישע קלאנגען פונעם ליד „שבת ביי נאכט אויף די דעכער“, יצחק פליישמאן, וואס האט געוואונען דאס גרויסע געווינס פון 50 טויזנט רובל.

די אפטער יידן האבן זיך געלעבט רואיק אין דעם שיי-נעם שטעטל ביז פוילן איז געווארן זעלבסטשטענדיק. מיט פוילנס זעלבסטשטענדיקייט הייבט זיך אן די ירידה פון אפט, ווי אויך פארן גאנצן פוילישן יידנטום. פון יענעם טאג אן זענען יונג און אלט ארומגעגאנגען פארזארגטע: מה יהיה מחר? די יוגנט האט געקוקט אין דער ווייטקייט צו אנטלויפן, די אידעאליסטן זענען געפארן קיין ארץ-ישראל. דעמאלט איז נאך קיין „וויסער פאפיר“ נישט געווען. א סך האבן גערייזט קיין אמעריקע. די פוילישע שאוויניסטן האבן ווי מיט א צוואנג געדריקט דאס פוילישע יידנטום. זיי האבן אויפגעפנט קאאפעראטיוון אומעטום, מיט דער לאזונג „סווי דא סוועגא“, (פאליאקן קויפט ביי פאליאקן). די סוחרים האבן אויפגעהערט פארן נאך סחורה און די געוועלכע האבן זיך אויסגעליידיקט. די בארימטע אפטער דראזשקאזשעס האבן פארזארגט געקוקט אויף זייערע אויסגעדראטע סוסים, די צייטן זענען געווארן ביטער. גראבסקי מיט זיינע משרתים האבן געשניטן פאסן פונעם פוילישן יידנטום, נישט בלויז מיט שטייערן, נאר אויך מיט פאגראמען. דער פאשיזם האט געבושעוועט נאך איידער היטלער איז אנגעקומען. קרובים

פון אמעריקע, אפילו פון ארץ-ישראל, פלעגן מוזן שיקן געלט צו קרובים אין פוילן.

ווער עס האט נאר געהאט א מעגלעכקייט צו עמיגרירן האט עמיגרירט, און די איבעריקע האבן געהאפט אויף בע-סערע צייטן, ביז 1939, דעם שווארצן יאר פאר דעם פוילישן יידנטום.

אפטער באקאנטע טיפן: אברהם יצחק און משה „אויער“ שטייען אין „שדוכים“

די אפטרעך יידישע עדה

שטאנען אין סוף 19טן יארהונדערט און ברייטער געקומען צום אויסדרוק אין אנהייב צוואנציקסטן יארהונדערט. דער ציל פון יענע אידעאלאגישע שטרעמונגען איז געווען צו געפינען, לויט זייערע פארשידענע אויפפאסונגען, א לעזונג פאר דעם יידישן פאלקס-פראבלעם, וואס הערט אלץ נישט אויף אונדז צו מאטערן עד היום.

עס האט דעמאלט זיך געגרינדעט אין אפט די פארטיי „פועלי-ציון“ וואס אירע טיפישע באראקאוויסטישע אויסדריי-קער זענען געווען יחיאל טענענבוים, בצלאל וואקסוואסער און אנדערע. עס איז געקומען אין שטאט צום לעבן די בונדישע ארגאניזאציע וועמענס אידעאלאגישער טאן-געבער איז געווען משה אַזדיטשער, א שניידער-ארבעטער.

א פילזיטיקע טעטיקייט האט אין יענער צייט געפירט די ציוניסטישע ארגאניזאציע, אונטער דער פארשטייער-שאפט פון אלטער ריוועס און זיין וועלטלעך-געבילדעטע פרוי סאלטשע ראזענבערג — אן אמתע יידישע פאטריאטין. די ארגאניזאציע האט אויך געהאט די אויפזיכט איבער דעם הילפס-קאמיטעט פאר די מלחמה-געליטענע און היימלאזע יידן אין שטאט, וואס דער „דזשאַנט“ האט געשטיצט מיט א ברייטער האנט. זי האט אויך אנגעפירט מיט דער ווילטעטיקער „חברה עזרה“ און מיט אנדערע אינסטיטוציעס.

אין אפט האבן אויך עקזיסטירט פארשידענע רעליגיעזע חברות און „שטיבלעך“, וואס יעדע פון זיי האט, לויט איר אייגענעם נוסח פון פרומקייט, געפונען דעם וועג צו גאט. די בתי מדרשים זענען אלע מאל פול געווען מיט דאוונדיקע יידן. אין דער שטאטישער ישיבה האט הויך און דבקותדיק געקלונגען דאס קול פון תורה.

די אפטער תושבים האבן זיך געחוסט מיט זייער שול וואס האט באשיינט די שטאט במשך פון איבער זעקס הונדערט יאר און איר געגעבן היסטארישן אָנזען. צוויי יאר פארן לעצטן חורבן האט די אפטער קהילה באשלאסן אויפצופרישן די אלטע ווענט פון דער ריזיקער שול-געביידע און צו דעם צוועק אראפגעבראכט פון ווארשע דעם יידישן קינסטלער א. ווילענ-בערג, — דעם שעפער פון טראדיציאנעלער, יידישער קונסט, וועלכער האט פארן אויסברוך פון לעצטן קריג געהאט שוין אויסגעפארטיקט זיינע קינסטלערישע ארבעטן — היסטא-רישע געמעלן און יידיש-כאראקטעריסטישע אָנאמענטן, וועלכע האבן באצירט די הויכע, ליכטיקע שול-ווענט, דעם הימליש-געוועלבתן סופיט און די גאטיש-סמליזירטע פענצ-טער. צום טיפן באדויערן איז די פרעכטיקע שול פארניכ-טעט געווארן צוזאמען מיט אירע מתפללים.

יעדעס מאל ווען מען פאר-טראכט זיך ערנסט וועגן גאנג פון אונדזער לעבן, ווענדן מיר זיך מיט בענקשאפט צום ארט, ווו מיר זענען געבוירן געווארן און דער-צויגן געווארן; ווו מיר האבן אפ-געלעבט א העלפט פון אונדזער לעבן, פול מיט אינהאלט, כאטש נישט יעדן פון אונדז האט דער מאטעריעלער גורל פויגלידיק צו-געשפילט.

אויסער דעם אלגעמיינעם נוסח אין וועלכן דאס לעבן פון פוילישן יידנטום איז געווען איינגעשלאסן, האט יעדע שטאט און שטעטל אין פוילן פארמאגט איר אייגנארטיקן כאראקטער און קאליר. אזוי האט זיך מיט עפעס אייגנאר-טיקס אויסגעטיילט פון אנדערע יידישע ישובים אונדזער אפט — א שטאט וואס האט זיך אנטוויקלט און אויסגעוואקסן במשך פון איבער 700 יאר.

דער פיל-דורותדיקער אנטוויקלונגס-גאנג פון דער דא-זיקער שטאט איז נישט געווען קיין רואיקער און שטילער, ווי סטרעפט א מאל א שטאט אויף וועלכע היסטארישע פא-סירונגען, שטורעמס און איבערברוכן פון פארשידענע צייטן האבן אויף איר נישט קיין שליטה.

אין אפט האבן זיך געפונען דאקומענטארע מערקוויר-דיקייטן, וואס די פינצטערע שונאיי-ישראל, די דייטשן האבן פארניכטעט. עס זענען געבליבן זכרונות פון היסטארישע פאר-לויפענישן, וועלכע זענען איבערגעגאנגען פון דור צו דור ביז צו דעם מיעוט ניצול-געוואָרענע פון דער אפטער קהילה.

געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען

אין 1905, ווען עס האט זיך אויפגעהויבן אין דער גאנ-צער רוסישער אימפעריע דער באקאנטער אין דער געשיכטע רעוואלט קעגן דער צארישער דעספאטיע מיט איר פאליטיק פון האס און פאגראמען אויף יידן, זענען מיט יענעם שטורעם מיטגעריסן געווארן א סך אפטער פאלקס-מענטשן, וועלכע האבן פאר זייער מוט און דרייסטקייט ארויסצוטערעטן אק-טיוו קעגן אונטערדריקונג, באצאלט מיט לאנגע יאר זיצן אויף פארשיקונג אין ווייטן סיביר.

נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן צווישן די ברייטע פאלקס-מאסן אין אפט אנגעהויבן מער אריינצו-דרינגען די געזעלשאפטלעכע אידעען, וועלכע זענען אנט-

קולטורעלע טעטיקייט

פאראלעל מיט די אלע ארגאניזאציעלע טעטיקייטן זענען געוואקסן באזונדערע קולטור-אינסטיטוציעס. עס זענען אנטשטאנען דראמאטישע קרייזן, וואס די הויפט-מיט-גלידער זייערע זענען געווען כיענע — חזן קאפלאנס טאכטער און די אייפערקע ליבהאבער פון יידישן טעאטער, אביגדור מאיר קאלישערס טעכטער. מען האט געשפילט פ. הירשביינס „די פוסטע קרעטשמע“, „גרינע פעלדער“, י. גארדינס: „גאט, מענטש און טייל“ און אנד.

שפעטער האבן פאר די אפטער טעאטער-באזוכער זיך באוויזן נייע שטערן-אמאטארן. דאס זענען געווען מרדכי חזנס אייניקלעך, וועלכע האבן ארויפגעברענגט אויף דער אפטער בינע דאס הארציקע, יידישע פאלקסליד, וואס זיי האבן אויס-געזונגען מיט א סך געפיל. זיי האבן אויפגעפירט א. גאלד-פאדנס „שולמית“, „בר כוכבא“, געציילטע יארן פארן היט-לערישן אנפאל זיך גענומען צו ה. לייוויס „אבעלאר און העלואיז“ און צו אלטער קאצינעס „אסתר“, וואס דער מחבר האט פארעפנטלעכט אין זיין אליין אויסגעפילטן זשורנאל „מיינ ריינדיקער פילם“.

דער רעזשיסער פון א סך געשפילטע פיעסן איז געווען יאנקל מגידס זון — אברהמעלע פערלמוטער — א יונגער-מאן מיט אויסערגעוויינלעכן, ארשפרינגלעכן טאלאנט, וועל-כער האט באזונדערס זיך אויסגעצייכנט אין דער הויפט-ראל פון גוצקאווס „אוריאל אקאסטא“.

ס'האבן זיך אנגערוקט שלעכטע צייטן. א סך אפטער זענען זיך צעפארן איבער שטעט און לענדער צו זוכן בע-סערע עקאנאמישע מעגלעכקייטן, ווי אויך צו קענען ארויס-העלפן דער משפחה פון דער ווייטנס. דערווייל איז אונטער-געוואקסן א נייע יוגנט, זי האט ווייטער פארגעזעצט די טראג-דיציעס פון יידיש-געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטאט. נישט האבנדיק קיין פעסטן, מאטעריעלן באדן אונטער די פיס, האט זי געפונען א טרייסט אינעם יידישן בוך.

די יוגנט האט נישט ארויסגעלאזט דאס בוך פון האנט אומעטום, ווי זי האט געשטעלט א טראג. אין שטוב, אויף הינטערשטאטישע לאנקעס, אין נאענטע דערפלעך — זי האט ליב געהאט צו לייענען אויף דער שויס פון דער נאטור און זיך אנטציקן מיט איר שיינקייט. „ס'איז פארשטענדלעך פאר וואס די אפטער יוגנט איז אזוי פאעטיש, די געגנט איז דא פרעכטיק שייך“ — האט א מאל געזאגט דער וועטעראן פון דער יידישער ארבעטער-באוועגונג זרובבל, וועלכער איז גאנץ אפט אראפגעקומען אין שטאט מיט זיינע אינהאלטסרייכע, אנרעגנדיקע לעקציעס.

נישט בלויז דאס בוך איז געווען דער קוואל פון גייס-טיקער דערנערונג פאר דער אפטער יוגנט. זי איז געווען גיריק צו וויסן דאס פריש צאפלידיקע וואס קומט-פאר אין יידיש-ליטערארישן און אין קולטור-געזעלשאפטלעכן לעבן בכלל. די אלע טאג-טעגלעכע ידיעות האט זי געשעפט פון

דער טאג-פרעסע און פון פארשידענע צייטשריפטן ווי: „היינט“, „מאמענט“ „פאלקס צייטונג“, „ליטערארישע בלע-טער“, „ביכער-וועלט“, „יידישע וועלט“, וויסנבערגס „אונ-דזער האפענונג“, „ארבעטער צייטונג“, „פרייע יוגנט“, „לי-טערארישע טריבונע“, „זיבן טעג“, „איבערבווי“, „עטיודן“ און פיל אנדערע.

אזוי האט די יוגנט זיך געריסן צו אלץ ברייטערע און ליכטיקערע האריוואנטן פון וויסן, שטרעבנדיק אליין צו זיין אין דער בחינה פון שאפן גייסטיקע ווערטן.

ס'איז באקאנט, אז אונדזער גרויסער י. ל. פרץ איז געווען אן אפטער איידעם. זיין שווער איז געווען גבריאל יידל ליכ-טענפעלד — דער ערשטער משכיל אין שטאט. אין פרצס אריגינעלער דראמע „ביי נאכט אויפן אלטן מארק“, האט דער אפטער פלייסיקער לייענער דערקענט דעם היימישן מארק מיט דעם ברונעם אין מיטן.

שטארק פאפולער צווישן די אפטער בערשטן-ארבע-טערינס איז געווען פרצס פאלקס-באלאדע „אין קבר“, וואס זיי פלעגן אפט זינגען וויגנדיק זיך ביים איינציען די בינטלעך פלאקסענע האר אין דעם געלעכערטן ברעטל.

„אמאל איז געווען א מיידל,

האט זי א יונגל געליבט.“

מיט וואסער הארציקייט און מוזיקאלישן שווינג זיי פלעגן דאס אויסזינגען! שייך זינגען איז זיי געקומען בירושה. זייערע טאטעס זענען געווען מנגנים, ליבהאבער פון יידישער נגינה, מבינים אויף א גוטן חזן פון וועמען זיי האבן ליב געהאט צו הערן א שייך שטיקל „זאגעכץ“. נישט אומזיסט איז אין דער וועלט אומגעגאנגען דאס ווערטל: „די אפטער שטיינער קענען זינגען“.

די בערשטן-מאכער אין אונדזער שטאט האבן אויך געזונגען ארבעטער-לידער — דער אויסדרוק פון זייער אימ-באפרידיקטן געמיט.

מען דערציילט, אז ווען עס-עס-לייט האבן געפירט די אפטער יידן דורך דעם אדזשארדזשער וועג צו א באן-סטאציע, ווו עס זענען פאר זיי שוין געשטאנען גרייט ליידיקע ווא-גאנען זיי אויפצולאדן און פון דארט זיי צו פירן קיין טרעב-לינקע צום פארניכטן, האט דער הארעפאשנער ערד-אר-בעטער שמואל חם זיך אפגעשטעלט פאר זיין שטיקל פעלד, א טופע געטאן אויף זיין כאראקטעריסטישן אופן מיטן פוס, אויפגעהויבן זיין מאזאליעדיקע פויסט ווי פראטעסטירנדיק קעגן דעם שוידערלעכן פארברעכן פון די היטלעריסטישע מערדער. אים איז שווער געווען זיך צו שידן פון זיין ארע-מער „כודאבע“ און געפינען דא דעם טויט פון א דייטשי-שער קויל. איך בין נישט זיכער אין דער אויטענטישקייט פון דעם דאזיקן פאקט, הגם פיל טויזנטער יידן זענען דער-שאסן געווארן אויפן וועג נישט באווייזנדיק צוצוקומען צום ארט פון זייער קאלעקטיוון אומקום. אויב אפילו דאס זאל

זיין א לעגענדע, איז זי סימבאליש פאר דער צוגעבונדנקייט פון פשוטן מענטשן צום ארט פון זיין געבוירן, כאטש ער איז געצווונגען דאס ארט צו פארלאזן. ווער ווייסט, אפשר וועט די דאזיקע לעגענדע זיך אריינלעבן אין א נייער, גע-זונטער, יידישער ווירקלעכקייט אין וועלכער אונדזער פאלק נייטיקט זיך אזוי.

אפטער יידן אין דער גארער וועלט

אפטער יידן זענען צעווארפן איבער שבעה ימים. זיי

געפינען זיך אין ארגענטינע, בראזיליע, אורוגוויי, אויס-טראליע, קאנאדע, אמעריקע און ישראל. ווו זיי זאלן זיך נישט באזעצן, זעצן זיי פאר די טראדיציעס פון דער שטאט אפט און די טראדיציעס פון פוילישן יידנטום. פון איין זייט איז דאס א דערפריינדליכע דערשיינונג, פון דער אנדערער זייט האט דער חורבן פון אונדזער שטאט איבערגעלאזט א טיפע ווונד אין אונדזער הארץ, וואס נאר א גרויסע ענדגילטיקע פאלקס-טרייסט וואלט זי געקענט פארהיילן.

פינפטשע לאנגער

זכרוןות

אפט איז געווען א יידישע

שטאט. אבער טראץ דעם וואס 80 פראצענט פון דער באפעלקערונג זענען געווען יידן האט מען נישט דערלאזן קיין יידישע "מאכט" אין שטאט, אויסער דער יידישער קהילה. ווי אין שטאט אזוי אויך אין מאגיסטראט איז געווען א מערהייט יידן און אין דער צוויי-טער קאדענץ פון מאגיסטראט, נאך דער פוילישער אומאפהענגיקייט, ווען אלע האבן גערעדט אין נאמען פון פרייהייט און גלייכבארעכטיקונג, האט די יידישע רעפערענטאציע אין שטאט געפאדערט א יידישן בורמישטש. אבער מען האט באקומען נאר א וויצע-בורמישטש און דאס אויך נאר דעם אסימילירטן דאקטאר ראבינאוויטש וועלכער איז געוועלט געווארן דורך די האנטווערקער.

דערפאר האט די יידישע קהילה אנטוויקלט א ברייטע, יידישע, פארצווייגטע טעטיקייט. זי האט געהאט די אויפזיכט איבער אלע יידישע ענינים. אין שפיץ פון דער קהילה זענען געשטאנען אין פארשידענע צייטן: משה ווייסבלום, יוסף מארגוליס און הענעך לאנגער, וועלכער האט אמטירט אלס פרעזעס שוין ביז דער דייטשער אינוואזיע און ביז צום טרוי-עריקן אומקום פון דער גאנצער קהילה.

די טעטיקייט פון דער קהילה האט ארומגענומען אלע שטחים פון יידישן לעבן אין שטאט, באגלייטנדיק דעם יידן פון זיין געבוירן (רב, שוחט, מוהל א. א. "כלי קודש"), ביז להבדיל צו זיין שטארבן (חברה קדישא, בית החיים א. א. ו.).

קאמף פאר השפעה

דער ראבינאט אין שטאט איז באשטאנען פון א רב און

דריי דיינים. אין יאר 1930 נאך דעם ווי דער רב, ר' חיים יוסף ב"ח איז נפטר געווארן איז שיער נישט געקומען צו א גרויסע מחלוקת אין שטאט: די ציונים און "מזרחי" האבן דווקא פארלאנגט א ציוניסטיש-געשטימטן רב פאר די אפ-טער איינוווינער. דאקעגן האבן די רעליגיעז-ארטאדאקסישע קרייזן אין שטאט, די אגודת-ישראל, גערער און בעיקר די בעלזער חסידים, געוואלט זען אויפן כסא-הרבנות אלס גייס-טיקן מנהיג פון שטאט, א נצר פון דער ייחוסדיקער, רבנישער משפחה פון בעלזער רבין. איינע פון די גרוסע משפחות אין שטאט, די ברידער קאנדעל: שמואל, עקיבא און יצחק, וועלכע זענען געווען פייערדיקע חסידים פון בעלזער רבין, האבן פארגעשלאגן אלס רב אין שטאט, דעם יינגסטן זון פון בעלזער רבין, ר' שלום רוקח ז"ל. ס'האט זיך צעפלאקערט א גרויסע מחלוקת אין שטאט צווישן די ציוניסטישע פאר-טייען און די רעליגיעזע יידן. דער קאמף ארום כסא-הרבנות האט געדויערט א לענגערע צייט און ביידע צדדים האבן נישט געשפארט קיין מי און געלט, ממש ווי ביי אן אלגע-מיינער וואל-אקציע, מיט עפנטלעכע פארזאמלונגען, רעדנער פון צענטראלן, געדוקטע פלאקאטן, אויפרופן און ארטיקלען אין דער אלגעמיינער פרעסע.

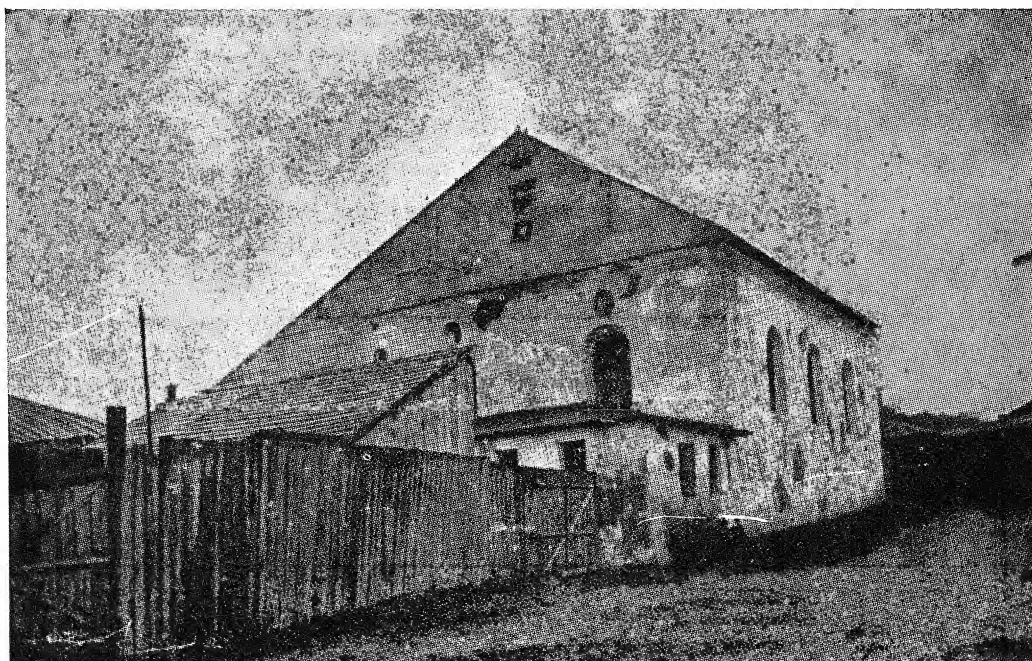
געזיגט האבן, פארשטענדלעך, די רעליגיעזע קרייזן און דאס צוליב צוויי טעמים: די לייטונג פון דער יידישער קהילה איז געווען דאן אין זייערע הענט און בעיקר די גרויסע השפעה וואס האט געהאט די ברייט-פארצווייגטע פא-מיליע קאנדעל אין שטאט, וואס האט זיך געלאזט אויך פיל קאסטן כדי פארזיכערן דעם נצחון. ס'איז באמת צו זען אלס נצחון דאס אויפנעמען אלס רב אין שטאט דעם בעלזער רבינס זון, ר' שלום ע"ה, וועלכער האט אין משך פון זיינע גע-ציילטע יארן פון כהונה (ביון טרויעריקן אומקום פון יידישן אפט) ארויסגעוויזן פיל חכמה, ענוה, און גייסטיקע מנהיגות

די שול

ס'איז צו דערמאנען נאך איין וויכטיקע טאט פון דער יידישער קהילה אין די לעצטע יארן פון איר עקזיסטענץ. שוין הארט פארן אויסברוך פון קריג האט די גמינע אראפ־געבראכט דעם באַוואוסטן יידישן קונסט־מאלער פראפעסאר ווילענבערג בכדי איבערמאלן פון דאָס ניי די אַפּטער גרויסע שול, וועלכע איז געווען באַרימט מיט אירע געמאלן. די אַר־בעט איז געווען אין פולן ברען. אָבער ער האָט שוין נישט באַוויזן ענדיקן זיין אַרבעט — און די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט.

משך אַלע יארן פון קריג האָט ער געווינט ביים פרעזעס פון דער קהילה ר' הענעך לאַנגער ז"ל, ביז דער אויסזידלונג. נאָכהער איז פראָפּ' ווילענבערג אַוועק אויף דער אַרישער זייט און האָט איבערגעלעבט די מלחמה, אָנגעבנדיק זיך אַלס שטומער. שוין נאָך דער באַפֿריונג איז ער געשטאָרבן אין לאַדזש.

איבער דער גאַנצער באַפעלקערונג אָן אונטערשיד פון פאַר־טיי און שיכט. דערפאַר האָט אים טאַקע די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אויסגעדריקט אָנערקענונג באַלד נאָך זיין ווײַלן אַלס רב. ווי געזאָגט, האָט ער געטראָגן דעם כתר הכהונה ביזן אומקום פון שטאָט. ער אַליין האָט באַגלייט זיין עדה אין גאַנצן טרויעריקן וועג פון יידישן געטאָ אונטער דער דייטשער הערשאַפט ביז נאַענט פאַרן ליקווידירן די שטאָט. דאָן האָט ער געפרוּווט צוריקקומען קיין בעלז אין רבישן הויף צו דער גרויסער משפּחה, אָבער וואַנדערנדיק ביי טאָג און ביי נאַכט צופּוס דורך פעלד און וועלדער, האָט ער געפונען זיין טויט אין אַ וואַלד. אַ פּויער פון דער אומגעגנט האָט אים געפונען אַ דערפּרוּירענעם אין שניי און געמעלדעט וועגן דעם דעם נאַענטסטן יידישן ישוב, וועלכער האָט גלייך אין אים דערקענט ר' שלום'ל רוקח זצ"ל.

די גרויסע שול

בית הכנסת הגדול

א פ ט

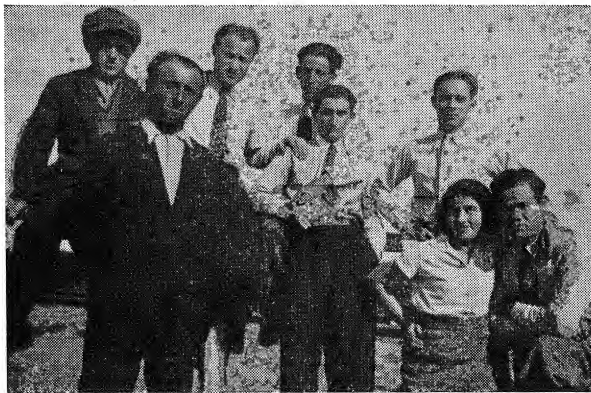
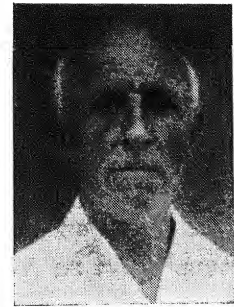
דאס איז געווען דאס פראקטישע און פאזיטיווע פאר אלעמען אין יענער צייט.

איז טאקע צום באדייערן, וואס נאך א קליינע טייל פון דער יוגנט האט דאן געזען דעם איינציקן אויסוועג, איבערגעריסן מיטן קליינבירגערלעכן לעבן, אבער נאך איינ-ציקע זענען דאן געקומען אהער.

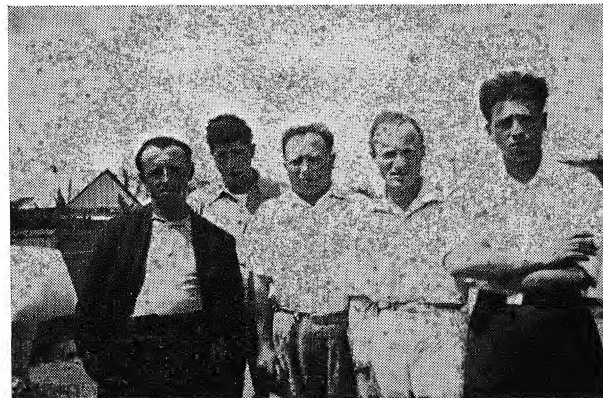
ס'איז צום באדייערן וואס נאך א קליינע טייל האט דער-לעבט זיך איבערצייגן אין דער ריכטיקייט פון אונדזער וועג. אונדזער שטעטל פארנעמט איר געהעריקן ארט אין דער היסטאריע פון יידישן ישוב אין פוילן, ווייל אפט האט אויך געדינט אלס פארפאסטן פון קולטור און געזעלשאפטלעכער ארבעט פאר די ארומיקע שטעטלעך און געדינט פאר זיי א ביישפיל און צענטער. מיר שטאלצירן מיט אונדזער שטאט, וואס האט אויך אין די גרויזאמע טעג פון היטלער-רעזשים געוויזן דעם וועג אין יענע שווערע, ביטערע צייטן און נישט פארלוירן דעם גלויבן אין א בעסערן מארגן פאר דער גאנ-צער מענטשהייט.

מיט גרויס ווייטיק ברענג איך אויף דעם זכרון פון אונדזער שטעטל, וואס איז מער נישטא. דאס שענסטע און בעסטע אין לעבן האבן מיר דארט פארבראכט: אונדזערע יוגנט-יאָרן. דערפאר איז די דערינערונג פון יענער צייט אזוי טייער יעדן איינעם פון דעם אַרבעטס-מענטש ביז דעם ליידיק-גייער, אזוי ווי מיר האבן זיי געקענט אין שטאט.

פילוייטיק איז געווען דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אין אפט. ערשט היינט פארשטיי איך וואס ס'האט אונדז יוגנטלעכע געפעלט אין שטעטל און פאר וואס איז אונדז געווען אזוי ענג אין זיינע ראמען, אז די יוגנט האט געברויזט און געזוכט אן אויסוועג. דערפאר האט אונדזער וועג געפירט צום ציוניזם, וועלכער האט אונדז געבראכט אהער אין נייעם לאנד, ווייל

ישראל אבא אין קרייז פון ערשטע אפטער עולים אַנקומענדיק אין ישראל פון רעכטס: ישראל לובלינער מיט זיין פרוי מרים (בראָמבערג) אלימלך זילבער, חיים צוקערמאַן, אברהם ראָטשטיין און יעקב שפירא (איוואַנסק)

פון רעכטס: קאַפּל סאַבאַל, אברהם ראָטשטיין, דוד ווייסוואל (דאָדעק), ישעיה פישמאַן, י. א. לוקסענבורג

מקורות פרנסה

מרדכי גרינשטיין

די עקאנאמישע סטרוקטור פון דער יידישער באפעלקערונג

גראציע. די יידישע יוגנט וואס האט זיך באטייליקט אין די רעוואלוציאנערע קאמפן קעגן צארישן רוסלאנד איז אנטלאפן פון די צארישע פארפאלגונגען, האט זיך גאנץ שנעל פאר-וואנדלט אין א מאסן-עמיגראציע צוליב עקאנאמישע סיבות פון וועלן פארבעסערן זיך די מאטעריעלע באדינגונגען.

דעם זעלבן כאראקטער האבן אויך געהאט די גרויסע עמיגראציע-באוועגונגען אין דעם צווישן-מלחמה-פעריאד, ווען די אפטער יוגנט האט אנגעהויבן מאסנווייז פארלאזן די שטאט, ווער קיין ארץ-ישראל און ווער אין אנדערע לענדער ווי: קאנאדע, אמעריקע, בראזיליע, ארגענטינע א.א.וו.

די פוילישע באפעלקערונג, וועלכע איז געווען א מינדער-הייט אין שטאט, האט פארכאפט אלע אדמיניסטראטיווע אמתן אין פארויאט, שטאט-פארוואלטונג, פאסט א.א.וו. און נישט דערלאזט, חלילה, קיין יידן אויף קיין שום מלוכה אמת.

אזוי ארום איז דער יידישער באפעלקערונג פון שטאט איבערגעבליבן צו צופאסן זיך צו דער געגעבענער לאגע און געפינען באשעפטיקונג ווי נאך מעגלעך.

אין קעגנזאץ צו דער זער פארשפרייטער מיינונג אז די יידישע באפעלקערונג אין פוילן איז אין איר ווייט-גרויסער מערהייט געווען א נישט-פראדוקטיווער עלעמענט און בא-שעפטיקט זיך מיט לופט-פרנסות און שאכער-מאכער, א מיי-נונג וואס איז ספעציעל פארסירט און אויסגענוצט געווארן דורך פארשידענע אנטיסעמיטן אין זייער העצערשער ארבעט, קען דער באשעפטיקונגס-צוזאמענשטעל פון די יידישע איינ-ווינער פון אונדזער שטאט דינען אלס בולטער באווייז צו דער גרונטלאזיקייט פון דער דאזיקער טעזע.

די בארשטן-אינדוסטרי

ווי געזאגט האבן זיך אין אפט נישט אנטוויקלט קיין גרעסערע אינדוסטרי-צווייגן און אונטערנעמונגען. אן אויסנאם אויף דעם געביט איז געווען די בארשטן-אינדוסטרי, וועלכע האט אנגעהויבן זיך אנטוויקלען נאך אין דער צייט פון דער צארישער אקופאציע פון פוילן און א דאנק די גרויסע עקספארט-מעגלעכקייטן קיין רוסלאנד, פארהעלט-ניסמעסיק פונאנדערגעוואקסן זיך, פארנעמענדיק די וויכ-טיקסטע ווירטשאפטלעכע פאזיציע אין שטאט און, נאך דעם בארשטן-צענטער אין מעזריטש, דאס צווייטע ארט אויף דעם געביט אין נאך-מלחמהדיקן פוילן.

א דאנק דער פיאנערישער ארבעט פון די ערשטע בארשטן-פראדוצענטן פון אונדזער שטאט, זיי די פאמיליעס פערל-

דער קורצער ארטיקל פרעטענ-דירט נישט, זעלבסטפארשטענד-לעך, צוליב פארשידענע סיבות, צו געבן אן אויספירלעך בילד אדער אנאליז פון דער סאציאלער סטרוק-טור פון דער יידישער באפעלקע-רונג אין אפט אין צווישן-מלחמות-פעריאד.

אין וועל זיך נאך, ווי ווייט מעגלעך, באמיען ענטפערן אין א באשיידענער פארעם אויף דער פראגע פון וואס האבן אפטער יידן געלעבט, מיט וואס האבן זיי זיך באשעפטיקט, פון וועלכע קוואלן האבן זיי געשעפט זייער טאג-טעגלעכע פרנסה און ווי האט די יידישע געזעלשאפטלעכקייט געווירקט, אין די פארענענע באדינגונגען, צו פארבעסערן די מאטער-יעלע לאגע פון די יידישע איינוווינער פון אונדזער שטאט.

די געאגראפישע לאגע פון אפט, דאס פעלן פון נאטיר-לעכע אוצרות אין דער נאענטער אומגעבונג און פון באקוועמע, ביליקע קאמוניקאציע-פארבינדונגען מיטן וואסער אדער אייז-באן, האבן נישט דערמעגלעכט דאס אנטוויקלען זיך פון אן ארטיקער אינדוסטרי אין א ברייטערן פארנעם.

אזוי ארום איז דאס שטעטל איבערגעלאזט געווארן אויפן באראט פון דער ארומיקער, צוריקגעשטאנענער לאנדווירט-שאפטלעכער סביבה פאר וועלכער זי איז, אין א גרויסער מאס, געווארן א ווירטשאפטלעכער און אדמיניסטראטיווער צענטער.

דער פאקט האט אויף א דעצידירנדיקן אופן באשטימט די אלגעמיינע באדינגונגען און ראמען פאר דער אנטוויקלונג פון דער שטאט.

די דיסקרימינאציע-פאליטיק לגבי יידן סיי אין די צייטן פון צארישן רוסלאנד ווי אויך אין דער ניי-אנטשטאנענער פוילישער רעפובליק האט שטארק באגרענעצט די ווירטש-שאפטלעכע אקטיווקייט פון דער יידישער באפעלקערונג, צווינגענדיק זי, ספעציעל אין די פראווינץ-שטעט, פארבלייבן אין דעם עקאנאמישן געטא פון די אזוי גערופענע „יידישע פאכן“, פראפעסיעס און קליין-האנדל, אדער עמיגרירן, מעבר לימים, און דארט זוכן זייערע פרנסות. די ערשטע גרויסע עמיגראנטן-כוואליע וואס האט פארלאזט דאס שטעטל אין די יארן פון פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה קיין אמעריקע און קאנאדע איז אין איר אנהייב געווען א פאליטישע עמי-

וועלכע זענען אין זייער איבערווייגנדיקער מערהייט באשטאן-
נען פון יינגע מיידלעך און יינגלעך.

די יוגנט איז אויך געווען א זער דאנקבארער עלעמענט
פאר דער ברייט-פארצווייגטער קולטורעלער טעטיקייט, וועל-
כע איז געפירט געווארן מיט גרויס דערפאלג אין פארשי-
דענע צייט-אפשיטן.

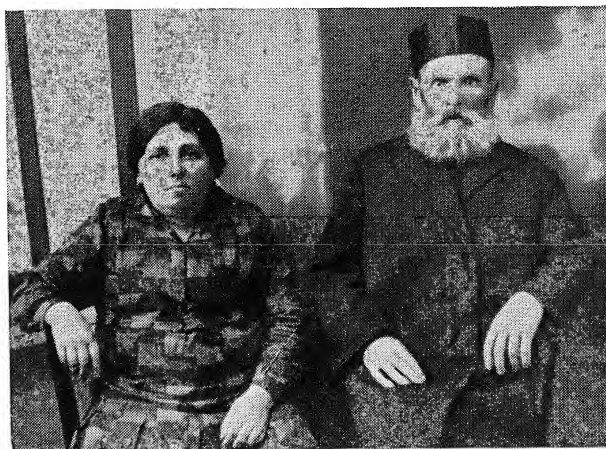
זעלבסטפארשטענדלעך, אז ס'איז אוממעגלעך יעצט
פעסטצושטעלן וויפל אפטער יידישע פאמיליעס האבן זיך
מפרנס געווען פון דער בארשטן-פראדוקציע, אבער לויט
געוויסע אויסרעכענונגען באקומט זיך אז פון די בערך 20
„בארשטן-פאבריקן“, ווי מ'פלעגט זיי רופן אין אפט, האבן
געלעבט, מערסטנטייל בדוחק, אומגעפער ביי 15%—20%
פון די יידישע איינוווינער פון שטאט.

די רשימה פון די ווארשטאטן וועלכע מיר ברענגען דא,
איז צום באדויערן א נישט-קאמפעטענטע, פאר וואס מיר
בעטן אנטשולדיקונג.

בארשטן-מאכער :

פרידל קליינמאן
הארשעלע „מאלפע“
אזאלע
דוד טייטלבוים
יחיאל וואטמאן
יששכר גוטמאכער
פנחסל טייטלבוים
שמואל גרינשטיין
שמואל פערלמוטער
נאטע פערלמוטער
שמואל גרינשטיין
מאיר טייטלבוים
מערשיין

אליהו גרא — לייבעלע שמש ברודער

מאיר'לע חיה'ס (טייטלבוים) מיט זיין פרוי
פיאנערן פון בארשטן-פראדוקציע אין אפט

מוטער, טייטלבוים, שמואל גרינשטיין און אנד. וועלכע האבן
געשאפן א גוטן נאמען פאר דער אפטער פראדוקציע, איז
דערמעגלעכט געווארן דאס אנטשטיין פון א גרויסער צאל
ווארשטאטן און ווארשטאטלעך אין וועלכע ס'האבן געפונען
באשעפטיקונג פיל ארבעטער און יוגנטלעכע.

די ארבעטס באדינגונגען אין די ווארשטאטן, וועלכע
האבן זיך מערסטנטייל געפונען אין די פריוואטע ווינונגען
פון זייערע אייגנטימער אדער אין סוטערינעס און קעלערן,
אן די עלעמענטארסטע סאניטארע איינריכטונגען, זענען גע-
ווען זער שווערע און פרימיטיווע.

אלע פראדוקציע-פראצעסן, מערסטנס זער נישט-קאמ-
פליצירטע, האבן זיך באזירט אויסשליסלעך אויף האנט-
ארבעט און באקומען די נויטווענדיקע קוואליפיקאציעס
אויף אויסצופירן זיי האט נישט פארנומען פיל לערן-צייט.
טראץ דעם וואס אין פיל אנדערע פראדוקציע-צווייגן
איז מען שטופמייז איבערגעגאנגען צו מאשין-ארבעט האט
זיך אין דער בארשטן-בראנזשע אין אפט אין דעם הינזיכט
כמעט גארנישט געענדערט ביז דער לעצטער צייט.

דאס איז אויך געווען, אין א גרויסער מאס, די סיבה
פון די אונגלויבלעך נידריקע לוינען פון די ארבעטער ווי
אויך קליינע פארדינסטן פון די ווארשטאט-אייגנטימער,
וועלכע האבן אויך מערסטנטייל צוזאמען מיט זייערע מש-
פחה-מיטגלידער געארבעט גלייך מיט די אנדערע ארבע-
טער פון זייער ווארשטאט.

די פילמאליקע פרווון, וועלכע זענען אונטערגענומען
געווארן אין פארשידענע צייטן דורך פריוואטע און געזעל-
שאפטלעכע פאקטארן צו פארבעסערן די ארבעטס-באדי-
נונגען, קאנצענטרירן און ראציאנאליזירן די פראדוקציע
אדער כאטש ארגאניזירן דעם בשותפותדיקן אבנאץ פון
דער פארטיקער סחורה אויף א קאאפעראטיוון באזיס, האבן
זיך שטענדיק געענדיקט מיט א דורכפאל און די באגייטע
קאנקורענץ האט פיל מאל נאך מער אראפגעדריקט דעם
לעבנס-ניווא פון די באשעפטיקטע.

איז טאקע נישט קיין ווונדער אז די רעוואלוציאנערע
באוועגונגען פון יענע יארן, אנהויבנדיק פון פארן ערשטן
וועלט-קריג און ביז דער צווייטער וועלט-מלחמה און
אומקום, האבן געפינען א גרייטן באדן ביי א גרויסן טייל
באשעפטיקטע אין דער בראנזשע, וועלכע האבן זיך אקטיוו
באטייליקט אין די דעמאלסדיקע פאליטישע באוועגונגען
און קאמפן.

בכלל האט די בארשטן-פראדוקציע אריינגעטראגן א
געוויסע אייגנארטיקייט אין דעם טאג-טעגלעכן לעבן פון
אונזער שטאט.

פון די ווארשטאט-קעלערן פלעגן זיך לאנגע שעהן
אין טאג דערטראגן אין די גאסן און געסלעך די האר-
ציקע יידישע פאלקס-לידער געזונגען דורך די ארבעטער,

דער ביוראָנסאַמבל אין דער פּאַבריק פון מאַנדלבוים
זיצן: (פון רעכטס) חוּטשע קופּטשיק, בעלאַ ראָץ, חיהלע באַלטער.
שטייען: (פון רעכטס) זינגער, רוכטשע לעווענזאָן, צוקערמאַן.

אויסטויש פון פראָדוקטן, מסחר, ירידים

אויסשליסנדיק די באַרשטן-פראָדוקציע און מאַנדלבוים פאַבריק האָט די גאַנצע עקאָנאָמיק פון שטאַט באַזירט זיך אויפן אַרטיקן מאַרק און דער אַרומיקער סביבה. די וויכטיקסטע עקאָנאָמישע פונקציע פון אויסטויש פון די לאַנדווירטשאַפֿטלעכע פראָדוקטן פון דער אַרומיקער פּויע-רישער באַפעלקערונג אויף אינדוסטריעלע אַרטיקלען פון מאַסן-געברויך איז אין אַ דעצידירנדיקער מאַס אויסגעפירט געוואָרן דורך די יידישע שטאַט-איינוווינער. יידישע תבואה-סוחרים וועלכע האָבן אָפּגעקויפט די תבואה פון די פויערים, און אַרומיקע פריזשע גיטער, יידישע פערד-הענדלער, יידישע פוטער און אייער-סוחרים, יידישע קצבים און פֿיהענדלער, סאַדאָווינקעס און אויבסט-הענדלער, די אַלע האָבן במשך פון יאָרן אויף אַ נאַטירלעכן אופן געשאַפן דעם ברייט פאַרצווייגטן אַפּאַראַט דורך וועלכן ס זענען אויפֿ-געקויפט געוואָרן די לאַנדווירטשאַפֿטלעכע פראָדוקטן פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג, און יידישע שניידער-טאַגדייטער, שוסטער, סטאַליאַרעס, קירושנער, היטלמאַכער, שניט-קרע-מער, אייזן-געשעפטן, שפייז-געוועלבער און אַנד. זענען געווען די, וועלכע האָבן באַזאָרגט דאָס דאָרף מיט אַלע פראָדוקטן פון זייער געברויך.

כאַראַקטעריסטיש, אַז במשך פון דורות האָבן זיך גע-שאַפן טראַדיציאָנעלע ווירטשאַפֿטלעכע קאַנטאַקטן צווישן דער יידישער שטאַטישער באַפעלקערונג און די אַרומיקע פויערן, וועלכע האָבן אָנגעהאַלטן כמעט ביז דער לעצטער צייט טראָץ די אַנטיסעמיטישע העצעס און דיסקרימינאַציע פּאָליטיק. אַזוי צום ביישפּיל איז דער תבואה-מסחר, אין אונדזער צייט, געווען איינגעטיילט אויף ראַיאָנען ווי דורך אַ נישט גע-שריבענעם אָפּמאַך. אַלע פויערים וואָס זענען געקומען מיט-וואָך אויפן יריד דורכן איוואַנסקער וועג פלעגן פאַרקויפן זייער תבואה צו פּנחס זייפּמאַן אָדער פּינטשעווסקי, פון לאַגע-ווער וועג — מבעלנבוים, פון צוויזמירער וועג — הענעך לאַג-גער, בריקמאַן, שמואל לילענבוים, אַברהםטשע וויסבילום. דער

די זייף און ליכט פאַבריק פון די מאַנדלבוים

אויסער דער באַרשטן-אינדוסטרי האָט אַפט פאַרמאַגט נאָך איין אונטערנעמונג וואָס אירע אויסאַרבעטונגען זענען נישט געווען באַשטימט אויסשליסלעך פאַרן אַרטיקן מאַרק. דאָס איז געווען די זייף און ליכט-פאַבריק פון די מאַנדלבוים.

אַ דאַנק דער אומדערמיטלעכער אַרבעט פון דעם פאַב-ריקס-פערסאָנאַל, דער איניציאַטיוו פון זיינע אייגנטימער און די נישט-ווייניקער מי-פולע אַנשטרענגונגען פון לאַנג-יאַריקע האַנדלס-וואַיאַזשאַרן, אַלטער ראָזענבערג, מענדעלע מאַכטינגער, וועלכע האָבן פונאַנדערגעפירט און פאַפּולאַריזירט די זייף און ליכט-פראָדוקציע איבערן גאַנצן לאַנד איז זיך די פאַבריק פונאַנדערגעוואַקסן און די צאָל באַשעפטיקטע איז, טראָץ דעם שווערן קאָנקורענץ-קאַמף פאַרן אַפּאָזיט-מאַרק, געשטיגן פון יאָר צו יאָר.

אויסער פוילישע אַרבעטער זענען אין דער פאַבריק געווען באַשעפטיקט אַ גרעסערע צאָל יידישע אַרבעטער און אָנגעשטעלטע.

איינער פון די ערשטע און עלטסטע מיטאַרבעטער און איר טעכנישער לייטער איז געווען שמואל פריימאַן, אַ גוטער ספעציאַליסט-מעכאַניקער, וועלכער האָט דער פאַבריק אוועק-געגעבן זיין גאַנצע לעבנס-ענערגיע און צום סוף אין אַ פאַב-ריקס-קאַטאַסטראָפֿע, ביים מאַנטירן אַ נייעם קעסל, פאַרלוירן אַ האַנט.

אַ צווייטער מיטאַרבעטער וועלכער איז געוואַקסן אין דער אַרבעט צוזאַמען מיט דער פאַבריק איז געווען בעריש וויסבילום, וועלכער האָט אָנגעהויבן אַלס שיק-יינגל און אַ דאַנק זיין פליסיקייט און אויסדויער דערגאַנגען ביז איר אַדמיניסטראַטיווער לייטער, איר הויפט-בוכהאַלטער איז גע-ווען פיל יאָרן משה קליינמאַן.

בעלאַ ראָץ, וועלכע האָט געאַרבעט אין דער פאַבריק אַלס סעקרעטאַרין-קאַרעספּאָנדענטין האָט פיל פון איר פרייער צייט אוועקגעגעבן פאַר קולטורעלער-טעטיקייט, אַנטיילנעמען-דיק מיט גרויס דערפאַלג אין דער אַרבעט פון די „דראַמאַטי-שע-קרייזן“ אין אַפט אין יענער צייט.

אויסער די אויבן-דערמאָנטע האָבן נאָך געאַרבעט אין דער פאַבריק לאַנגע יאָרן די ברידער דוד און מאָניע ראָזן, חיהלע באַלטער, חוּטשע קופּצ'יק, חנינא ערליכמאַן, רויזע זינגער, טעוויל לאַנגער, רוכטשע לעווענזאָן און פיל אַנדערע.

צוליב די פאַרעלטניסמעסיק-בעסערע לוינ-באַדינגונגען פון די באַשעפטיקטע אין דער פאַבריק האָט מען זיי, מיט רעכט, באַטראַכט ווי די אַרבעטער-אַריסטאָקראַטיע אין שטעטל.

בכלל האָבן זיך פון דער זייף-פאַבריק מפרנס געווען בערך אַ 40 יידישע משפּחות.

צענטער פון ווירטשאפטלעכן לעבן פון שטאט איז געווען דער מאַרק־טאָג, מיטוואָך.

אין דעם טאָג פלעגן זיך צונויפפארן אין שטאט פון דער אַרומיקער סביבה הונדערטער און פיל מאל טויזנטער פויע־רישע פורלעך, אַנגעלאָדנט פון כל־טוב צום פאַרקויף אויפן יריד.

די יידישע בעל־מלאכהס וועלכע האָבן זיך אַ גאַנצע וואָך געגרייט צום יריד פלעגן שוין פון פאַרטאָג אַרויספירן אויפן מאַרק־פלאַץ די געשטעלן, צונויפגעקלאַפט די סטראָגאַנעס און אויסגעשטעלט, אויסגעלייגט און אויפגעהאַנגען זייער סחורה צום פאַרקויף — אויף איין פלאַץ שניידערס, אויף אַ צווייטן סטאַלאַרעס, שוסטערס, היטלמאַכער.

פון די פרימאַרגן שעהן איז שוין אַנגעגאַנגען אַ לעב־האַפטער האַנדל צווישן די פויערן וועלכע האָבן געשטראָמט אין שטאט אַריין דורך אַלע וועגן און די תבואה־סוחרים, וועלכע האָבן אָפגעוואַרט די פויערישע פורלעך ביים אַריינפאַר אין שטאט. אויך די יידישע שטאַט־באַלעבאַסטעס זענען גאַנץ פרי אַרויס אויפן מאַרק איינהאַנדלען „מציאות“ און בדרך כלל איינ־קויפן אויף אַ גאַנצע וואָך פוטער, אייער, עופות, פרוכטן א. א. אויך אויף דער אַזוי־גערופענער „טאַרגאָוויסקע“, דער פי־און פערד־מאַרק נעבן בית־הקברות, פלעגט זיך דער האַנדל אָנהייבן פרי. דאָרט האָבן די יידישע „קוניאַזשעס“, קצבים און בהמות־הענדלער: עקיבא מילבערג, לייבעל מילבערג, מאַטעק טשער־ניקאָווסקי — געקויפט אָדער פאַרקויפט פערד און בהמות אַנ־פילנדיק אַלע אַרומיקע גאַסן און געסלעך מיט דעם רעשיקן הירושן פון פערד און דעם טרויעריקן מעקן פון די בהמות ביים אויספרובירן זייערע מעלות און חסרונות ביים קויפן־פאַרקויפן.

אַבער דער עיקר האַנדל פלעגט זיך אָנפאַנגען ערשט אין די פאַרמיטאָג־שעהן, ווען די פויערן האָבן אָנגעהויבן פאַר דעם באַקומענעם געלט איינקויפן ביי די פאַרשידענע סטראָגאַ־נעס, קליידונג, שוכוואַרג, מעבל א. א. סחורות. אין די נאַכ־מיטאָג־שעהן פלעגט זיך די הויפט־באַוועגונג איבערטראָגן אין די שענקן־רעסטאָראַציעס פון שטאט, וועלכע זענען אויך געווען מערסטנטייל אויסגעשטעלט אויף דעם פדיון פון די פויערן וואָס פלעגן קומען אָפן מאַרק־טאָג.

שענקען־רעסטאָראַנען:

יאָסל קויל
אבא לייב זייפמאַן
דער טשמעליווער
חיים איציק וואַרצמאַן
גוטמאַכער
וואַרצמאַן
פסח שרייבמאַן
אברהמלע שטערנליכט
אליעזר זייפמאַן

ספעציעל „פריילעך“ פלעגט זיין אין די רעסטאָראַציעס און שענקען פון חיים איציק וואַרצמאַן און פנחס גוטמאַכער פון אונטן־די־גאַס, אַברהמלע שטערנליכט און ראָזענפעלד אויפן אַסטראָווער וועג פסח שרייבמאַן און וואַרצמאַן פון אויבן־די־גאַס, לייזער זייפמאַנס שענק א. אַנד. אויך פאַר די שפייז־גע־וועלכער, שניט־קראַמען, בעקער, פריזירער, געשעפטן פון אייזן־אויסאַרבייטונגען א. אַנד. איז דער מאַרק־טאָג געווען די וויכטיקסטע פּאָזיציע פון זייער האַנדל.

כאַראַקטעריסטיש פאַר דער פּאָזיציע פון די יידישע בעל־מלאכהס אין אַפט אויפן געביט פון באַזאָרגן די אַרומיקע באַפעלקערונג מיט זייערע אויסאַרבייטונגען איז דער פאַקט אַז אויסער דעם מאַרק־טאָג אין שטאט פלעגן זיי נאָך אַרויספאַרן אויף די מאַרק־טעג אין די אַרומיקע שטעטלעך ווי איוואַנסק, טשמיעלאָוו, לאַגעוו.

פיל פון די אַפטער שניידער האָבן באַשעפטיקט אין זייערע וואַרשטאַטן אַרבעטער און אַרויסגעגעבן אַרבעט אַהיים צו „כאַלופניקעס“, וועלכע האָבן די פאַרטיקע פּראָ־דוקציע אָפגעגעבן צוריק צום פאַרקויף.

רימער:

יענקל טרויסטער
שמואל טרויסטער

אויסער די בעל־מלאכהס וואָס האָבן געאַרבעט פאַרן פויערישן מאַרק זענען פאַרשטענדלעך אויך געווען האַנט־

בעלי מלאכות
יוזיף פיזעל און דוד לאַנגער ז"ל

צוויי אפטער טרעגער, וועלכע האבן זיך קיינמאל נישט צעשיידט

טרעגער

א קאפיטל פאר זיך זענען געווען די יידישע טרעגער פון שטעטל, וואס כאטש זייער ארבעט איז געווען א זער שווערע און די פארדינסטן, אז און וויי, האט זיך פון דעסטוועגן קיין מאל נישט געפילט קיין מאנגל אין זיי. אז ס'פלעגט זיך נאר באווייזן פון אסטראווער וועג א וואגן געלאדנט מיט סחורות האבן באלד גענומען נאכגיין נאך אים אלע טרעגער וועלכע זענען נאר געווען אויפן פלאץ און אזוי ארום פארקאפט די "חזקה" אויף העלפן אויסלאדענען און פארדינען א פאר גראשן. דאס "פאך" איז געווען פארטרעטן מיט א ריי אריגינעלע פיל מאל קאמישע פאלקסטומלעכע טיפן, וועגן וועלכע ס'וואלט כדאי געווען באזונדער צו שרייבן. כ'ויל נאר דערמאנען איינעם, דעם "שווארצן" הערשל, אדער זוי מ'פלעגט אים נאך רופן — הערשל "פעמפיק" — א טרעגער פון פאך וואס פלעגט זיך נאך צופארדינען מיט "שמייסן" די אפטער שטאט-בעלי-בתים פרייטיק אין באד אויף דער "אויבערשטער" באנק. ס'איז פשוט צו באזונדערן ווי דער ייד וואס האט כמעט קיין מאל נישט דערעסן צו דער זעט פלעגט ממש שפרודלעך מיט וויצן און פאלקס-חכמה. אזוי צ. ב. האט ער געבעטן אז נאך זיין טויט זאל מען די מיטה מיטן טויטן קערפער נישט טראגן הויך וויל ער לייט פון קאפ-שווינדל... און די גרעסטע נקמה פון אלע שטאט-בעלי-בתים וועט ער האבן אויב ער וועט שטארבן אין א רעגנס-

ווערקער-ווארשטאטן, וועלכע האבן געארבעט אויף באשטע-לונג פאר דער שטאטישער, אין גרעסטן טייל יידישער בא-פעלקערונג. אזוי צום ביישפיל האבן די שניידער הארשל בלומען, פנחס גרויסמאן, דער "סטאשעווער" שניידער, רוד-בין יענקל פעלדמאנס איידעם, טוביה שווארצמאן און אנדערע באקליידט די "גאנצע" שטאט מענער און פרויען.

בעקער

א נישט ווייניקער וויכטיק ארט אין דער ווירטשאפט-לעכער סטרוקטור פון שטעטל האבן פארנומען די בעקער, וואס האבן פארזארגט די שטאט מיט ברויט, חלות אויף שבת און יום-טובים אין פארשידענע געבעקסן.

יעדער בעקער האט, פארשטענדלעך געהאט זיין קרייז קונים, אזוי צום ביישפיל איז יאסל-צאלעל וואלפס וואקס-וואסער געווען דער בעקער פון אונטן-די-גאס, מעלמאן — דער בעקער פון אויבן-די-גאס, ביי מארמארעק האבן גע-קויפט מערסטנטייל איינוווינער פון מארק.

ביים "קאטער-בעקער" (א צונאמען וואס זיין אפשטאם איז מיר אומבאקאנט) האט מען געקויפט ספעציעל-געקוימלטע ברויט און צו לאה, דעם בלינדן יוסלס — פלעגט מען פון דער גאנצער שטאט קומען קויפן קעז-קוכן, קעז-ראגאלקעס, לעקעך און אנדערע גוטע זאכן.

קצבים

אן ענלעכע רעגיאנאלע פארטיילונג איז געווען ביי די קצבים און פלייש-יאטקעס, וועלכע האבן זיך מפרנס געווען בכבוד, כאטש אין פיל יידישע הייזער אין אפט איז פלייש צום מיטאג נישט געווען א טאג-טעגלעכער גאסט. מיט פלייש-האנדל האבן זיך פארנומען צוויי יידישע פאמיליעס: טשער-ניאקאווסקי, "חאמל איטשע-מאירס", א ייד א גיבור, וועלכן די דייטשן האבן דערשאסן אין די ערשטע טעג פון זייער פארנעמען אפט, פנחס טשמיעלעווער א. א. א. א.

בעלי-עגלות

אבער איין יידישע פרנסה איז אונטערגעגאנגען ממש אויף אונדזערע אויגן. די יידישע בעלי-עגלות און דראזשקא-זשעס וואס האבן געפירט פאסאזשירן צו דער באן קיין אסט-טראווע, האבן, זעלבסטפארשטענדלעך נישט געקענט אויס-האלטן די קאנקורענץ פון די אויטאבוסן און טאקסיס וואס האבן זיך אנגעהויבן באווייזן אין שטאט אין ענדע פון די צוואנציקער יארן און זענען געווען געצווינגען איבערגיין צו אנדערע פרנסות. די רומיאנעקס, צ. ב. האבן זיך אויסגעלערנט שאפעריי און געקויפט אייגענע מאשינען, אבער אנדערע ווי בינענשטאקס די "האקעס", ווי מ'האט זיי גערופן אין שטאט, זענען געבליבן וועגעטירן.

טאג: ער וועט זיך ליגן באקוועם און אלע וועלן אים דארפן טראגן, טאפטשענדיק אין דער בלאטע און רעגן....

האַלץ-העקער

נישט ווייניקער כאראקטעריסטיש זענען אויך געווען די יידישע האַלץ-העקער פון שטאט, וועלכע האבן שוין געמוזט אויסשטיין דעם קאנקורענץ-קאמף פון זייערע פוילישע „פאך-קאלעגן“ די קידאנס — א משפחה פון „ווילע יונגען“. דער אייגנטלעכער סעזאן פון די האַלץ-העקער איז געווען האַרבסט-צייט, ווען אלע איינוווינער פון שטאט פלעגן זיך פאַרגרייטן האַלץ צום הייצן אויף א גאנצן ווינטער. פון פאַר-טאג שוין פלעגט זיך יאָסל „פאַרקע“ מיט זיינע זין, אָנגע-לאַדנט מיט זעגן און העק, געפינען אין גאס אַפּוואַרטן די פּורלעך האַלץ וואָס זענען באַשטעלט געוואָרן פון פריער און גענומען זיך צו דער אַרבעט. דער פריילעכער רעש פון זעגן און האַלץ-האַקן האָט זיך צעטראָגן איבער דער שטאט און אָנגעזאָגט די בשורה פון אָנקומענדיקן ווינטער.

מילן

די 3 מילן, וועלכע זענען געווען אין שטאט און האבן פאַרזאָרגט די שטאט און אומגעגנט מיט מעל האבן פאַרשטענד-לעך געהערט צו יידישע פאַמיליעס, וועלכע האבן זיך פאַר-נומען מיט מילנעריי פון דור-דורות — די גאַלדמאַנס. די גרעסטע מיל, אויף לאַגעווער וועג, האָט געהערט צו ישראל ראָזענבערג, וואָלוויש קאָפּיעצערס זון און אַן איידעם פון די גאַלדמאַנס, וועלכער האָט אין אונדזער צייט פונאַנדער-געבויט די מיל און זי מאַדערניזירט. אויך די מיל אויף אַסטראָווער וועג, וועלכע האָט גע-אַרבעט טיילווייז אויף וואָסער און טיילווייז אויף קראַפט, און די מיל ביים בית-הקברות האבן געהערט צו די פאַמיליעס גאַלדמאַן.

פריזירער

אין שטאט האבן זיך געפונען אַ גרעסערע צאָל פריזירער-אַנשטאַלטן. דער גרעסטער פון זיי אין מאַרק האָט געהערט צו מלך סאַבאַל, וועלכער האָט אויסער דעם פאַרנומען זיך מיט שטוב-מאַלעריי. אָבער זיין גרעסטע ליידיגשאַפט איז גע-ווען שפילן טעאַטער און צוזאַמען מיט זיין פרוי הענדל קאלי-שער האבן זיי אַנטיילגענומען אַקטיוו אין דער אַרבעט פון די „דראַמאַטישע קרייזן“ אין שטאט מיט גרויס דערפאַלג. אין מאַרק האבן זיך אויך געפונען די ראַזיר-אַנשטאַלטן פון יאָסל ביינערמאַן, שפּעטער פסח אַרליק, שוכט, ישעיה און אַנדערע.

די „בודקעס“

אויסער שענקען-רעסטאראַציעס האבן זיך אין שטאט געפונען נאך גאָסטראַנאַמישע אַנשטאַלטן פון אַ ספּעציעלן כאַראַקטער. דאָס זענען געווען די אַזוי גערופענע „בודקעס“.

אינטערעסאַנט, אַז יעדע „בודקע“ האָט געהאַט אירע שטענדיקע קליענטן ספּעציעל צווישן דער יוגנט, וועלכע פלעגן נישט איין מאָל גיין פון איין עק שטאט צום צווייטן טרינקען אַ גלעזל סאַדע-וואַסער אין „זייער“ „בודקע“.

אַזוי האָט זיך ביי יאָסל ערענבערג און אברהמקע בער-מאַן אין מאַרק גרופירט די „אינטעליגענץ“ פון שטאט און אפילו דער אַפטיקער שוויצעסלאַווסקי, אַ באַקאַנטער ענדעק, האָט נישט געהאַט קיין ברירה און ווי פיל אַנדערע, געמאַכט זיינע איינקויפן פון זיסוואַרג און פרוכטן אין איינעם פון די צוויי גוט געפירטע, ציכטיקע געשעפטן.

אויסער די אויבן אויסגערעכנטע האָט זיך נאך געפונען אין מאַרק די „בודקע“ פון יחיאל סאַסנאַוויטש, אַנטקעגן-איבער דער שטאט-„שאַפּע“ — דער זאָל פון די פייערלעשער, וואָס האָט גלייכצייטיק געדינט פאַר קינאָ און טעאַטער-זאַל — האָט געהאַט זיין „בודקע“ אַהרלע כץ, בעטשי וואָסוואַסער — אויף דער גאָס צום קאַשצאַל, רפאל — אויף ציוזמירער וועג, משה לערנער — אויף אַסטראָווער וועג, אויבן-דיי-גאָס... רייטער. אין דיי-אַ אייגנאַרטיקע „קאַפּע-הייזער“ פלעגט מען אויך קומען לייענען אַ צייטונג, שפילן אַ דאַמקע און בכלל „פאַרברענגען“.

פראַפעסיאָנעלע אינטעליגענץ

קיין צאָל-רייכע דיפלאָמירטע, פראַפעסיאָנעלע אינטעלי-גענץ האָט אַפט נישט פאַרמאָגט. כאַראַקטעריסטיש, אַז ווען מ'האַט געגרינדעט אין שטאט די „תרבות“-שול זענען אלע לערער דעלעגירט געוואָרן פון אַנדערע שטעט.

ד"ר ראַבינאַוויטש, וועלכער האָט זיך אליין געהאַלטן פאַר אַן אַסימילאַטאָר האָט פון דעסטוועגן לאַנגע יאָרן רע-פרעזענטירט די יידישע באַפעלקערונג אַלס וויצע-בירגער-מייסטער פון שטאט. דער צווייטער שטאַט-דאָקטאָר איז גע-ווען ד"ר וואָסנער, וועלכער איז געקומען פון גאַליציע און באַ-זעצט זיך אין שטאט צוזאַמען מיט זיין פרוי, אַ צאָן-דאָקטאָר, וועלכע האָט געעפנט אַ דענטיסטישן קאַבינעט.

ערשט אין די לעצטע פאַר מלחמה-יאָרן איז צוגעקומען נאך אַ דאָקטאָר אויך מיטן נאָמען ראַבינאַוויטש. אָבער דער פאַקטישער דאָקטאָר וועלכער האָט געהיילט די אַפּטער יידן פון אלע קרענק איז געווען דער פעלדשער אברהמלע סטרוזער, אַ זעלטן איידעלער מענטש, וועלכער האָט נישט איין מאָל נאך אַ וויזט ביי אַן אַרעמען קראַנקען נישט נאָר נישט גענומען באַצאָלט פאַרן „וויזט“, נאָר זער אַפט נאך איבערגעלאָזט געלט צו קויפן די פאַרשריבענע רפואות.

שטאַטישער אַדוואָקאַט איז געווען יונה זילבערמאַן — יונה „לערער“ ווי מ'פלעגט אים רופן. ער פלעגט אויפטרעטן פאַרן שטאַטישן געריכט ביי כמעט אלע פראַצעסן, אַ צווייטן דענטיסטישן קאַבינעט האָט געפירט לאַנגע יאָרן יונה סטאַ-

רעץ און זיין פרוי. אויך חנא שטערנליכט האָט געפירט אַ דענטיסטישן קאַבינעט.

דער איינציקער יידישער לאַנג-יאַריקער מאַגיסטראַט-באַמטער איז געווען אַביגדור-מאיר קאלישער און ערשט די לעצטע יאָרן פאַרן קריג האָבן די יידישע שטאַט-ראַטמענער אויסגעקעמפט אַז מיכאל ראַטשטיין זאָל ווערן עטאַט-לאַווניק. דער סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה איז געווען שמואל ליפמאַן און אשר וויצבלום. שמואל קאלישער און יוסף ליפמאַן זענען געווען „פּראָשעניע שרייבער“ און דער-לעדיקט ענינים און די פאַרשידנסטע פאַרמאָליטעטן אין אַלע שטאַטישע און מלוכהשע אַמטן.

אין דער „מזרחי“-שול אין שטאַט האָבן לאַנגע יאָרן געלערנט דער לערער וואָלפּאַוויטש, וועלכער איז געקומען פון וואַרשע און שפּעטער צוריק אַוועק, ירמיה מאַליצקי, יעקב וואַסערמאַן, יענקל בערמאַן, שמחה מילשטיין און אברהם ניסנבוים. אין דער שטאַטישער פּוילישער פּאַלקס-שול האָט געלערנט יידישע רעליגיע איטשע-מאיר מעלמאַן. אַ ספּעציעל אַרט צווישן די בילדונגס-אַנשטאַלטן פון שטאַט האָט פאַרנומען די פּריוואַטע יידישע פּאַלקס-שול פון אַ פּראָגרעסיוון כאַראַקטער, געפירט דורך דעם לערער נפתלי יאַקובאַוויטש, וועמענס אַרט אין קולטור-לעבן פון אונדזער שטאַט פאַרדינט אַ ספּעציעלע אָפּשאַצונג.

דער לערער יאַקובאַוויטש איז אויך געווען דער רעדאַקטאָר טאַר, שרייבער און אַרויסגעבער פון דער יידישער צייטונג

משה גרינשטיין

גוישע מלאכות אין יידישע הענט

דווקא די גאַנצע משפּחה, ברידער און איידעמס, האָבן גע-אַרבעט צוזאַמען מיטן פּאַטער אַזוי, אַז מיט דער צייט איז עס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַמיליען-פּאַך ווי, להבדיל, כּל-יזמרים אין יעדן יידישן שטעטל און אַנדערע יידישע פאַמיליע-פּאַכן?

די בורקאזשעס

נעמט צום ביישפּיל די בורקאזשעס (ברוקירער). ווער פון אונדז געדענקט נישט ווען מ'האַט צום ביישפּיל, אויס-ברוקירט דעם אונטערן וואָל אָנהייבנדיק פון איידל פּעסל ליי-פּעס ביי איוואַנסקער בריק דורך דער שול, שטאַטישן קלאָזעט ביז העט ווייט אויפן יאָרדן ווי שמואל בורקאזש מיט זיינע בנים האָבן זיך צעלייגט אין גאַס אין דער לענג און ברייט און דער געקלאָפּ פון האַמערס אין שטיינער האָט געהילכט און אויפגעלעבט דאָס גאַנצע שטעטל. ייגוואַרג פון העט ווייט, שוין נישט רעדנדיק וועגן די וואָס האָבן געוויינט אין

ווער זאָגט, אַז יידן זענען „איידל-געבאָדן“ און דעריבער זיך שטענדיק פאַרנומען בלויז מיט איידעלע, דעליקאַטע פּרנסות? דערפאַר טאַקע זענען זיי קיין מאָל מאָל נישט פאַרבליבן אַן חוטבי-עצים און שוואַבי-מים, וואָס האָבן פאַר זיי געטאָן די „שוואַרצע“ אַרבעטן.

ביי אונדז אין שטעטל האָבן מיר פאַרמאַגט — טאַקע געציילטע „יחידי סגולה“ — אַבער דאָך יידן האַרעפּאַשנע וואָס שווער צו דערקלערן ווי קומען יידן צו אַזעלכע גוישע „פּרנסות“. שווער צו זען דערין אַ צופעליקייט. אַ ייד וואָס איז געבליבן אַן פּרנסה און נעבעך געמוזט, לאַ עלינו, אַראַפּ-נידערן ביז אַט דער נישט-יידישער אַרבעט — אויב אַזוי איז ווי דערקלערט זיך דאָס, וואָס נישט נאָר ער — נאָר

דער ברייטער אָדער שמאַלער גאַס, האָבן פאַרגעסן אַפילו עסן, שוין אָפּגערעדט פון לערנען, און פאַרבראַכט גאַנצע טעג אין דער גאַס, נאָכגעפּאָלגט יעדן מעטער נייַגעפּלאַסטערטן ברוק און עס געזען ווי אַן אייגענע דערגרייכונג. די בורקאזשעס, אין גרויע אָדער לעדערנע פאַרטוכן מיט שמואל בורקאזש בראש, האָבן זיך געפּאַרעט, יעדער ביי זיין אויפגאַבע: איינער גלייכט דעם באַדן און פאַרשפּרייט פרישן זאַמד, איינער פאַר- ציט שוין די שנור וואָס באַצייכנט דעם מיטן און הויך פון ברוק, צוויי פון די "יונגע" מיט די שווערע גרויסע האַמערס שפּאַלטן און גרייטן צו שטיינער צו דער אַרבעט, דערלאַנגען זיי פאַכמעניש אונטערן האַנט פון פאַרל ברוקערער, וואָס רוקן זיך אויף אונטן לאַזנדיק פאַר זיך ממש אַ נייע פאַרטיקע גאַס. און ווער וואָלט נאָך אַזוי שייַן "פאַראַרבעט" דעם ראָוו און ווענטל צום טראַטואַר פון ביידע זייטן (וועלכער איז טאַקע קיין מאָל נישט פאַרענדיקט געוואָרן) אָבער פונדעסטן דער- מעגלעכט ווייבער און קינדער זיך אַרויסזעצן שבת נאָך מיטאַג ביים זייט פון שאַסיי, אויסשאַבן אַן עפעלע פון שבת- אויבסט און טרייבן דערביי די וועכנטלעכע רכילות פון גאַנצן שטאָט.

יאָסל פאַרקע

אָדער ווי מיר האָבן עס אָנגענומען פאַר נאַטירלעך טרעפן יעדן פרימאַרגן צווישן די גרויסע צאַל גויישע האַלץ-העקער וואָס האָבן פאַרפילט די ברייטע גאַס און געוואַרט אויף די ערשטע פּורלעך האַלץ, וואָס קומען אַן אין שטאָט אויך יאָסל "פאַרקע" מיט זיינע צוויי זון יאמער-לייזער און וואָלף "באַ- וואַפנט" מיט זעג און האַק, ווי גלייכע מיט גלייכע. שווער צו זאָגן, אַז יאָסל פאַרקע איז געווען סתם אַ האַלצהעקער. ווער האָט פאַררעכט די האַלצערנע פּאָדלאַגע, ווען איין ברעט אין איר איז שוין געווען אַזוי דורכגעפּוילט אַז מ'האַט שוין גע- מוזט, כאַטש אַ העלפט דערפון בייטן אויף אַ נייעם, אַזוי ס'איז ממש אַ פאַרגעניגן געווען זען דעם נייעם ברעט אַרויסשיינען פון דעם אַלטן פאַרפינצטערטן פּיסבאָדן, אָדער אונטערשפּאַרן אַ נייע פּאָדפאַרע ווען דער סופּיט האָט זיך גענומען בייגן און געדראָט מיט אַ געפאַר אַ שיינעם פרימאַרגן געפינען דעם בוידעם מיטן שטוב כאַטש בייזע צונגער פלעגן וואַרטשען אַז איידער אַזאַ פאַרריכטן איז שוין בעסער בלייבן ביים אַלטן. יעדן פרימאַרגן ווען ס'האָבן זיך נאָר באַוויזן די ערשטע פּורלעך האַלץ, וואָס פויערן פלעגן ברענגען אין שטאָט צום פאַרקויפן און די גאַנצע כאַפּטע האַלצהעקער פלעגט נעמען נאָכגיין דעם וואָגן און דערמיט געקויפט חזקה אויפן האַקן נאָך פאַרן פאַרקויף — האָבן פון דעסטוועגן די יידישע קויפער, תמיד אַרויסגעשיקט פריער אַ קינד אין גאַס, זעען אויב יאָסל פאַרקע איז נישטאַ און ערשט דאָן, נאָכן איבער- צייגן זיך אַז די יידישע האַלצהעקער זענען שוין טאַקע פאַר- נומען, צוגעלאָזן די גויים אָנפאַנגען די אַרבעט.

און ס'האַט באמת געקלונגען ווי זיסע מוזיק דער קלאַנג

פון דער זעג אין יאָסלס הענט מיט יאמער-לייזער אַלס פאַרט- נער. דער יינגערער זון האָט שוין געשפּאַלטן מיטן האַק די קלעצלעך אויף ברען-האַלץ און די שפּליטער זענען אַזוי פאַכמעניש געפּאַלן איינס נאָכן צווייטן צום גרויסן ווונדער פון די קינדער אַרום.

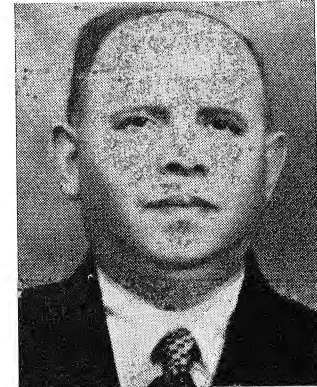
אברהמעלע מויערער

נו, און ווען פלוצלינג האָט גענומען דער קוימען רוי- כערן, ווייל די "לופטן" האָבן זיך פאַרשטאַפט און מ'האַט געמוזט גלייך פאַרריכטן אָדער איבערבויען די גאַנצע קיך אָדער ווען ס'האַט זיך אין שטאָט אַ יידן סתם פאַרגלוסט אַ פאַרגעניגן און פאַרן אַנקומענדיקן ווינטער אויפשטעלן אַ קאַפּלאַווע אויוון ווי ביי אַלע נגידים — איז ווער האָט די אַרבעט אויסגעפירט, אויב נישט אברהמעלע מאַרער, (מיט זיין אייניקל אַלס געהילף). כ'געדענק נאָך ווי יעצט אין אַ שיינעם ווינטער- טאָג ווי אַט דער אברהמעלע, אַ ייד דאָן שוין אין די זעכציקער יאָרן, מיט אַ לאַנגער האַלב-גרויער באַרד, אָנגעטאָן אין זיינע אַרבעטס-בגדים: אַ קורץ פעלצל מיט לאַנגע באַרעכענע אַרבל און אַ פאַר נידעריקע שוואַרצע שטייול, וואָס האָבן פאַרבאַ- האַלטן אין זיך די פאַרשטעקטע אַרבעטס-הויזן און אַ הויכע באַראַנקאַווע צאַפע אויפן קאַפּ. (להבדיל, שבת, ווען יעדער ייד, אַן אונטערשייד, האָט געטראָגן "יידישע קליידער": אַ יידיש טוכן אָדער סאַמעטן היטל, אַ געהאַקטע יופיצע מיטן שבתדיקן גאַרטל פאַרבונדן). שטייט מיטן קעלנע אין האַנט און שעפעלע ניי אָנגעגראַבענעם ליים ביים זייט, שטעלט ציגל נאָך ציגל. אַזוי נאָך עטלעכע געציילטע שעהן איז גע- שטאַנען פאַרטיק אַ נייע קיך, און כאַטש מיט די אַלטע, אַפילו געשפּאַלטענע פייערקעס, איז שוין ביים ערשטן איינהייצן, האָט געצויגן דער פלאַם אין די לופטן, אַז מ'האַט געקאָנט קאָכן טאַקע אויף אַלע פייערקעס.

ווער שמועסט, אַז קהל האָט גענומען שטעלן די נייע באַד אונטערן וואָל איז טאַקע אַברמעלע מאַרער געווען דער הויפט-מייסטער, אַז אַפילו די גויישע גוטע בעלי-מלאכות האָבן געהערט זיין עצה. האַנדלט זיך דאָך אין בויען אַ יידישע באַד און מקוה — איז מיט די גאַנצע גויישע פאַכ- מענערשיקט קאָן מען נישט אַזאַ מין אַנשטאַלט אויספער- טיקן אַן יידישער פלאַנמעסיקייט און עצה פון בעל-דבר-אַליין. איז דאָך אברהמעלע מאַרער געווען צו אַלעם צו אויך אַ סטאַלע מקוה-גייער, שוין נישט רעדנדיק וועגן אַ הייסן פאַרע- באַד יעדן פרייטיק.

האַט זיך טאַקע אַברהמעלע מאַרער אַרומגעדרייט אַרום דער באַד מעשה-באַלעבאַס און געגעבן אַרבעטס-אַנווייזונ- גען אַפילו די אַלטע קריסטלעכע מויערער, שוין אָפּגערעדט פון דעם אייביק-שיכורן סקוויראַווסקי, וואָס פלעגט אַהיימ- גייענדיק פון דער אַרבעט פרייטיק נאָך מיטאַג "רופן" אין שול-אַריין און נישט איין יידענע האָט ממש געגלייבט, אַז דאָס רופט שוין אין שול יוסל גרעבער אָדער מענדל שמש...

בעלי-מלאכהס

ווי מיט שניידער — אזוי מיט שוסטער און סטאליאַרעס. שייך האָבן יידן געטראָגן, שבת אַ פּאַר „באַשטעלטע“, האַנט-אַרבעט, געמאַכט פון אַ גוטן שוסטער. היינט, מעבל — דעם איינציקן „קאַמפלעט“ מעבל וואָס אַ ייד האָט געקויפט אין זיין לעבן, גרייטנדיק זיך צו דער חתונה — ווי וועט ער באַשטעלן אויב נישט ביי אַ גוטן מעבל-סטאַלער, וועלכער האָט געאַרבעט אויף דעם „קאַמפלעט“ עטלעכע וואָכן צייט? דאָס זעלבע אויך אין די אַנדערע פּאַכן פון אַפּטער בעל-מלאכהס: היטל-מאַכער, קירושנער, רימער, שטריקמאַכער און אַנדערע.

דאָס שווערע לעבן פון די בעל-מלאכהס

דאָס לעבן פון בעל-מלאכה, וועלכער האָט דאָס רוב גע-אַרבעט אליין זער שווער, נישט לייכטער ווי זיינע 2-3 געזעלן, וועלכע ער האָט געהאַלטן, אַחוץ די אייגענע קינדער, איז גע-ווען זער אַ שווערעס.

פאַרהאַרעוועט פיל שעהן אין מעת-לעת, פון פאַרטאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט, געצויגן די שווערע פרנסה פון די אייגענע צען פינגער, מיט מאַשין און געצייג צוהילף. גע-וויינט האָט ער אין אַ קליין שטיבל וועלכעס האָט געדינט אַלס וואַרשטאַט און וווינונג צוזאַמען.

כאַראַקטעריסטיש שווער איז געווען די קירושנער, וואָס זייער סעזאָן האָט זיך אָנגעפאַנגען אין יוני און זיך פאַרצויגן ביז יאַנואַר. אין די זעקס מאָנאַטן האָבן די קירושנער געאַר-בעט ממש פיר-און-צוואַנציק שעה אין מעת-לעת, בכדי צו פאַרגרייטן זייער פוטערוואַרג צו די ווינטער-מלבושים אין דער געהעריקער צייט, זיין גרייט צום סעזאָן. פון שבת-צור-נאַכטס ביז פרייטיק פאַרנאַכט ממש איז געווען אַ שווער מאַ-טערניש, נאָר פרייטיק צונאַכטס, נאָך ליכט-צינדן האָט דער קירושנער גערוט, נאָכן אויסבאָדן זיך אין מקוה און שבת-סעודה, געשלאָפן רואיק די איינציקע נאַכט אין דער וואָך. די איבעריקע נעכט אין דער וואָך האָט ער געכאַפט אַ „דרימל“ ממש בשעת דער אַרבעט...

די בעל-מלאכהס וואָס האָבן געאַרבעט „פאַרן מאַרק“ האָבן נאָך געהאַט די זאָרג פאַר דעם, „יריד-סיסטעם“; אויף וועלכן יריד פאַרן און וועלכן לוינט זיך אַדורכלאָזן, בכדי בלייבן ביים וואַרשטאַט און אויסאַרבעטן אַ ביסל סחורה...

מיטוואָך, אויפן אייגענעם יריד ביי זיך אין שטאָט איז דאָך נישט שייך... דאַרף מען פון פרימאַרגן אַרויסטראָגן דאָס געשטעל אין מאַרק, אויפשטעלן און צעלייגן די סחורה. דאָ-קגען די ירידים אין די דערבייאַקע שטעטלעך, דאָס איז שוין פאַרבונדן אויך מיט הוצאות אַחוץ די אייגענע האַרע-

אַ גרויסער טייל פון אַפּטער יידן זענען געווען בעל-מלאכהס, בעל-מלאכהס פון אַלע פּאַכן, וואָס יידישע שטעטלעך האָבן פאַרמאַגט. נאָר די פאַרטיילונג און די וויכטי-קייט פון פּאַך, וואָס האָט אויך באַ-שטימט די צאָל מפרנסים פון גע-געבענעם פּאַך, איז געווען אַנדערש אין יעדן שטעטל.

ביי אונדז צום ביישפּיל איז געווען דאָס ערשטע פּאַך פון בעל-מלאכהס: באַרשטן-מאַכער. די באַרשטן-פּראָדוקציע איז געווען נישט נאָר פאַרן אייגענעם געברויך — וויפּל האָבן אַפּטער בכלל געברויכט באַרשטן? — דער עיקר איז געגאַנגען אויף „עקספּאָרט“ אין די גרויסע שטעט.

דער פּאַך פון באַרשטן-פּראָדוקציע האָט זיך גענייטיקט אין יינגע, געשיקטע, אַרבעטער. זענען טאַקע געווען באַשעפּ-טיקט אין די קליינע פאַבריקלעך יינגלעך און מיידלעך, שוין פון עלטער ניין-צען יאָר, געזעסן איינגעבויגן איבערן וואַר-שטאָט פון פינף אין דער פרי, מיטן אויסגעבויערטן ברעטל אין האַנט און פלינק, כמעט אומבאַמערקט, איינגעצויגן די דראַט מיט די האַר אין די לערע לעכלעך, און דאָס בערשטל איז געוואָקסן אונטער דער האַנט פון מינוט צו מינוט.

געצאָלט האָט זיך „פון שטיק“, זענען טאַקע יינגלעך און מיידלעך געזעסן פון פאַרטאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט, אויף צו פאַרדינען אַ פאַר גראַשן מער און ברענגען אַהיים צוהילף דעם טאַטנס פרנסה.

דער צווייטער פּאַך אין דער ריי איז געווען שניידעריי. שניידער האָבן זיך פונאַנדערגעטיילט אויף „טאַנדייטניקעס“, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַרן מאַרק און „גוטע“ שניידער, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר יידן אויף באַשטעלונג. אַ ייד האָט זיך גענייט אַ מלבוש — ביי אַ גוטן שניידער, אויף באַשטעלונג. די „טאַנדייטניקעס“ האָבן פּראָדוצירט פאַר די פויערים פון דער אומגעגנט און פאַרקויפט זייער סחורה אויף די ירידים, מיטוואָך ביי אונדז אין שטאָט, די איבעריקע טעג — אין די נאָענטע שטעטלעך, ווי מען איז געפאַרן מיט פערד און וואָגן, מיטן „געשטעל“ און סחורה.

אַ ספּעציעלע קאַטעגאָריע זענען געווען די פרויען-שניי-דער פון בעסערן סאָרט, די וועלכע האָבן גענייט „אויסשטייער“ פאַר כלה-מיידלעך און סתם יידישע פרויען, וועלכע זענען שוין דאָן געווען „פיינשמעקער“ און געגאַנגען נאָך דער מאַדע. די שניידער, וועלכע זענען טאַקע געווען געציילטע אין שטאָט, האָבן שוין אַפילו גענייט לויטן זשורנאַל...

וואָנע — דאָרף מען שוין אַ טראַכט געבן אויב ס'וועט זיך באַמט לוינען...

ירידים, ירידים דאָ און דאָרט

מאַנטיק — אין איוואַנסק, דינסטיק — קלימאַנטאָו אָדער אַזשאַראָו, דאָנערשטיק — פאַקשעוויצאָ אָדער צאָמיר, האָט מען טאַקע געדאַרפט אַ גרויסן כּוח „באַאַרבעטן“ אַלע ירידים. פיל בעל-מלאכהס האָבן זיך געווינטשן האָבן כּוח צום אייגענעם יריד און זיך באַגניגן דערמיט. דאַקעגן זענען געווען בעל-מלאכהס, וואָס זענען געפאַרן נאָך אַ טאַג-צוויי אין דער וואָך אויף פרעמדע ירידים. די האָבן שוין באַדאַרפט די געבליבענע עטלעכע טעג אַרבעטן ביז שפּעט אין דער נאַכט, פאַרגרייטן אַ ביסל גייע סחורה.

די טעג ווען מ'איז נישט געפאַרן אויפן יריד האָבן בעל-מלאכהס זיך געטראָפּן אין גרויען פרימאַרגן ביים דאָזענען שחרית אין בית-המדרש, אויך פאַר נאַכט צו מנחה-מעריב. אין די לאַנגע ווינטער-נעכט האָט מען שוין געפונען אַ ביסל צייט אַפילו זיך דורכצושמועסן מיט פאַך-חברים וועגן דעם פאַרגאַנגענעם „יריד“, וועגן שלעכטן סעזאָן, און אַפילו וואָס מ'הערט אויף דער גרויסער וועלט. דאָס אַלץ אַז ס'איז נישט געווען קיין בעל-דרשן אין בית-המדרש נאָך מעריב דעם אָונט, האָט מען זיך שוין פאַרזאַמלט אין דרויסן, אין שול-הויף, ביים פּאַליש, איינער האָט דערציילט וועלט-נייעס און אַרום אים איז געוואַקסן דער קרייז צוהערער, אים געהאַלפּן מיט אַ באַמערקונג פון אַ „מבין“, אַזוי אַרום האָט זיך אַנטווי-קלט אַ גרויסע דיסקוסיע מיט פאַרשידענע פירושים און שטרייטן, ביז מ'האַט זיך „געשפּאַלטן“ און פונאַנדערגעטיילט אויף קלענערע קרייזלעך, וואָס האָבן ממשיך געווען די דיס-קוסיע ביז אין די שפּעטע שעהן.

אַן אויסנאַם פון אַלע בעל-מלאכות איז געווען יאַסל יוחנאַעס דער היטלאַמאַכער, וועמענס איינציקער ווונטש איז געווען, קאַנען אָנהאַלטן כאָטש צוויי ירידים אין דער וואָך. יאַסל, האָט זיך פאַרנומען, סיי זומער אין די הייסע טעג, און אַפילו אין דעם שלעכטן וועטער, פאַרן דריי מאָל אין וואָך: דינסטיק אין קלימאַנטאָו, דאָנערשטיק — פאַקשעוויצאָ און מיטוואָך ביי זיך אין אַפט.

כאָטש וואָס יאַסל איז געווען פאַרנומען מיט ירידים, האָט ער אויך געפונען צייט פאַר שחרית און מנחה-מעריב. אַלע מאָל ליב געהאַט צו דאָווענען בציבור. ווען ער פלעגט צוריק-קומען פון אַ יריד, נישט אַזוי שפּעט, האָט מען שוין יאַסלען געהערט אויפן קול, פאַרן אַריינגיין אין בית-המדרש. גערעדט אַלע מאָל הויך, אַרום אים האָט זיך פאַרזאַמלט אַ רעדל זיך צוהערן וואָס ער האָט צו דערציילן.

אין די לאַנגע ווינטער-נעכט, ווען טאַנדייטניקעס זענען געווען פאַרנומען מיט דרינגנדע אַרבעט, מען האָט זיך פאַר-בערייט צום יריד, און גערעדט פאַרשידנס, איז אַלע מאָל אַרוסגעקומען דער גערייד, וועגן יאַסל יוחנאַעס. מען האָט איבערדערציילט, וואָס ער האָט היינט פאַר נאַכט גערעדט פאַרן אַריינגיין צו מנחה-מעריב. מענטשן האָבן נישט געקאַנט פאַר-שטיין, ווי אַזוי קאָן ער פאַרברייטן זיינע היטלען אויף דריי ירידים אין דער וואָך. ווען מאַכט ער עס די אַרבעט?

אַבער די וואָס זענען געווען איינגייער אין יאַסלס הויז האָבן געוואוסט דעם ענטפער: ריכטיק, ער האָט נישט קיין גע-זעלן, זיין עלטערער זון שמחה אַרבעט „פאַר זיך“ און איז אַ „חתונה געהאַטער“, דער יונגער ליפּאַלע אַרבעט אין גרויסע שטעט. בלייבט אַבער בערעלע — דער יונגסטער זון — וועלכער איז ממש אַ טייוול, און אַרבעט פאַר דריי...

באַלד אין אָנפאַנג, אונטער דער פוילישער הערשאַפט, האָבן פיל יונגע מענטשן דערפילט, אַז ס'ווערט שווערער צו לעבן אונטערן נייעם רעזשים, ווען די פּאַלאַקן זענען געוואָרן בעלי-בתים פון לאַנד. האָט מען געזוכט אַן אויסוועג ווי אויס-צוואַנדערן.

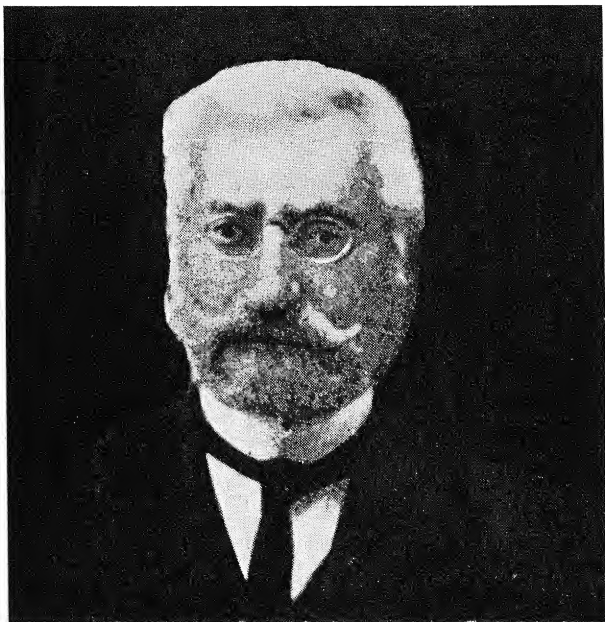
די אויסוואַנדערונג האָט זיך אָנגעהויבן באַלד ווען פוילן איז געוואָרן אַ מלוכה פאַר זיך. אָנפאַנגס פון די צוואַנציקער יאָרן האָט מען געהערט שוין גאַנץ אַפט אַז דער אָדער יענער איז אַוועקגעפאַרן. ווער צו קרובים אין אַמעריקע, קאַנאַדע, אָדער סתם זיך אויסגעזוכט אַ לאַנד ווי צו אַנטלויפן, און בערילס ריי איז אויך געקומען. איבערגעלאָזן זיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער און נאָך דעם ווי ער האָט חתונה געהאַט אָנגעקומען מיט זיין פרוי קיין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע.

כל יזמר ים

פון די ערשטע קלארנעט שפילער אין דער מוזיקאנסקע קא-מאנדע.

אזוי האט אריש דערציילט וועגן זיין מוזיקאלישער התחלה. יוסף לוסטיק, זיין עלטערער ברודער, וועלכער איז געווען חיימ'קעס א שוואגער און וויכטיקער פידל-שפילער אין דער קאפעליע האט געזען אין זיין יונגערן ברודער א טאלאנט און אים באלד אריינגענומען אין דער קאפעליע. דאס פידעלע איז ביי ארישן געווארן דאס טייערסטע אין זיין לעבן. ער האט באהערשט א גוטע טעכניק און גע-ווארן א קינסטלער.

זיין אייגענע שאפונג אין מוזיק איז געווען אויפן יידישן געביט. אממיינסטנס האט ער זיך געלאזט הערן אויף יידישע

אריש לוסטיק

חתונות מען האט גענומען רעדן אין שטאט, אז מיט דער צייט וועט ער אפילו חיימקען איבערשטייגן.

זיין אויטאריטעט אין שפילן האט אנגעהויבן וואקסן. נאך חיימ'קעס טויט איז ער געווארן די "ערשטע פידל" אין דער קאפעליע. ווען עס פלעגט קומען די צייט פון א כלה באדעקן, פאר חופה-פירן, ווי עס איז נאך דערמאנט געווארן דעם בדחנס ניגון, מיט די ערשטע ווערטער פון "יהי רצון" (זאל זיין דיין ווילן). האט אריש פארשטאנען וואס עס מיינט: מען דארף זיך איצט אדורכטענהן מיטן רבונן של עולם, און דאס פידעלע האט אנגעהויבן "רעדן ווערטער"... דער געבעט פארן כלה-מיידל האט דערגרייכט צו די הימלישע טויערן. זייטיקע צוהערער ארום דער כלה זענען נישט גע-

חיימקע בלייזמר

אין די אכציקער יארן פון 19טן יארהונדערט האט אין אפט געלעבט דער באגאבטער מוזיקער חיימ'קע בלייזמר. ער איז גע-שטאנען אין שפיץ פון דער בליי-זמרים קאפעליע. אים, חיימ'קע, מיט זיינע זין האט מען גערופן "די לעוואקעס". זיין זון משה'לע איז געווארן אן אנערקענטער גר-טער שפילער און מיט דער צייט

געשפילט די צווייטע פידל אין דער לאדזשער פילהארמא-ניע. דער צווייטער זון, יעקב-שמחה, האט פארענדיקט די ווארשעווער קאנסערוואטאריע אלס טשעלא-שפילער. שפע-טער האט ער פארנומען אן אנגעזעענעם פלאץ אין דעם ווארשעווער סימפאנישן ארקעסטער.

אריש לוסטיק

פון די פעאיקע מוזיקער פון יענער צייט איז כדאי צו דערמאנען דעם נאמען אריש לוסטיק. צוריקקומענדיק אין די שפעטערע 80ער יארן פון מיליטערי-דינסט אין דער רוסישער ארמיי, האט ער דערציילט פאלגנדעס:

דער לייטער פון דער "מוזיקאנסקע קאמאנדע" פלעגט באמערקן ווי אריש הערט זיך אפט צו ווי די מוזיקאנטן איבן זיך. ווען ער האט אים געפרעגט פאר וואס אינטערעסירט ער זיך אזוי מיט מוזיק און צי וואלט ער געוואלט הערן שפילן, האט אריש צוגעשטאקלט מיטן קאפ אויף "יא". האט ער אים געוויזן א קלארנעט און געזאגט: זעסט? ווען מען בלאזט, גייט ארויס א טאן! נעם דאס און איך וויל זעען אויב דו קאנסט בלאזן...

אריש האט גענומען דעם קלארנעט, אים באטראכט פון אלע זייטן, גענומען צו די ליפן און זיך געלאזט הערן. האט דער קאמענדאנט א זאג געטאן: "כאראשא" (גוט), נו דאלשע (ווייטער). אריש האט ווייטער געבלאזן. דאן האט דער קאמענדאנט, וועלכער האט געהאט די ראנגע פון א פעלדפעבל, ארויפגעלייגט זיין האנט אויף אריש'ס אקסל און געזאגט: "אטשען כאראשא" (זייער גוט). דו וועסט זיין א שפילער אין אונדזער מוזיקאנסקע קאמאנדע...

מען האט אים שפעטער אויסגעלערנט ווי אזוי צו ארבעטן מיט די פינגער אויף דעם קלארנעט, ווען די טענער לאזן זיך הערן. עס איז שוין נישט געווען סתם געבלאזן, עס איז ארויסגעקומען מוזיק. אין א קורצער צייט איז ער געווארן

ווען גלייכגילטיק ביי דער תפילה און עס האבן זיך פארגאסן א ביסל טרערן.

נאך דער חופה, ווען ארום די טישן זענען געזעסן מחו-תנים און פריינד פון חתן-כלה צדדים, איידער מען איז פאר-טיק געווארן מיט סערווירן די חתונה מאלצייט, האבן כלי-זמרים זיך באוויזן. אריש האט באלד גענומען די פידל אויף דער לינקער זייט נאענט צום האלדז און אנגעהויבן רוקן די ציטערדיקע האנט אהין און צוריק אויף די לאנגאנגעצויגענע סטרונעס...

צווישן די כלי-זמרים וואס האבן באגלייט די פידל איז אויך געווען דער כלי-זמר מאיר וואלף ער איז געווען דער איינציקער פארבליבענער אין דער קאפעליע פון די געוועזענע שפילער לעוואקעס. טאקע חיימ'קעס א זון ער פלעגט זיין זייער פארטיפט אין שפיל און אלע מאל געהאלטן די אויגן פארמאכט. אויפגעכאפט האט ער זיך דעמאלט, ווען דער אר-קעסטער איז שטיל געווארן.

די טענער פלעגן יעדן איינעם ארום די טישן האלטן געשפאנט. אלעמענס אויגן זענען געווען געווענדט צו ארישן ווי ער האט דורך דעם פידעלע דערציילט א טייל פון א יידיש איבערלעבן.

נישט אויף אלע חתונות האט אריש אנטהיל גענומען. אויך נישט געשפילט דאס זעלבע, יעדער מאל עפעס נייעס צוגעגעבן. ווי מען האט זיך נאך דערוויסט, אז ער וועט שפילן האבן זיך פארזאמלט ארום דעם פענצטער פיל ניי-געריקע מענטשן.

ווען דאס מאדערנע יידישע טעאטער האט אנגעהויבן צו פארנעמען דעם אויבן-אין יידישן לעבן, נאכן אפ-שפילן א גאנצן ווינטער אין די גרויסע שטעט, האבן טרופן-ארטיסטן באלד אין פריילינג, אנגעהויבן קומען אין די פרא-ווינץ שטעט, אזוי אז די שטאט אפט איז אויך נישט אויס-געמיטן געווארן. אריש האט שנעל זיך צוגעפאסט צו דעם מאדערנעם טעאטער. די ארטיסטן האבן אים פשוט באוויזן-דערט. זיי האבן זיך אויסגעדיקט אז שפילן אויף דער אפ-טער בינע אונטער זיין מוזיק איז ווי אין ווארשע אדער לאדזש. פון צייט צו צייט האבן די ארטיקע אפטער דראמאטישע קרייזן אויפגעפירט טעאטער שפילן דא האט אריש ארויס-געהאלפן, געמאכט מיט זיי די לעצטע רעפערטיציעס און גע-וויזן דעם וועג ווי אזוי צו האלטן זיך אויף דער בינע אונ-טער מוזיק.

ווען עס איז פארגעקומען א געזעלשאפטלעכע אונטער-נעמונג מיט באגלייטונג פון מוזיק איז אריש געקומען מיט דער קאפעליע. מען האט קיין מאל נישט גערעדט אין שטאט צו מען שפילט פאר געלט אדער נישט.

מען איז מחדש די זון

לויט דער יידישער טראדיציע איז מען מחדש די לבנה יעדן חודש, און יעדע 28 יאר איז מען מחדש די זון.

אין יאר 1925, אכט טעג פאר פסח, פאר זעקס א זיגער אין דער פרי, איז אויסגעקומען אדורכצופירן אזא טראדיציאנעלע צערעמאניע. האבן די קהילה פארטרעטער צוזאמען מיט די רבנים ארויסגענומען א דערלויבעניש פון דער רעגירונגס-מאכט ווי עס וועט געפייערט ווערן, "בא-געגענען מיט מוזיק די זון אויפגאנג..."

מיט א צייט פריער האט מען אין שטאט גערעדט, אז ווען עס וועט אויסקומען מחדש צו זיין די זון, וועט אריש שאפן א ספעציעלן ניגון.

אין באשטימטן טאג, באלד אין דער פרי, האט מען געהערט אין דער גאנצער שטאט א פריילעכן מארש שפילן. אלע זענען אויפגעשטאנען, טויזנטער יידן קליין און גרויס. מען האט אנגעהויבן זיך פארזאמלען. אין דער ברייטער גאס ארום דער שול, נאך 5 א זיגער, איז געקומען דער הויפט-רב ר' חיים יוסף, אנגעטאן יומטובדיקע מלבושים, מיטן שטריימל. אויך אנדערע רבנים צוזאמען מיט דער קהילה פארוואלטונג זענען געקומען. די כלי-זמרים האבן ערשטנס אפגעשפילט דעם פוילישן הימן, נאכהער די "התקוה". אונ-טער א פריילעכער מוזיק איז דער יומטובדיקער עולם געפירט געווארן איבער דער ברייטער גאס, נאכהער אויף זאטילנע (הינטער גאס) ארויף אויפן פרייען פעלד נאענט פון די שוח-טים שטיבלעך.

דער רב ר' חיים יוסף האט אויפגעהויבן זיין האנט צו מורח זייט. פון דארט האבן זיך באוויזן די ערשטע שטראלן נאכהער — צו ביסלעכווייז איז ארויס געקומען די זון. באלד איז געגעבן געווארן א צייכן פון רבינס האנט וואס באדייט אז איצט קאן מען שוין מחדש זיין.

גלייכצייטיק האבן כלי-זמרים גרייט געמאכט די אנגע-שריבענע בלעטלעך נאטן. און אריש האט אויפגעהויבן זיין פידל נאענט צום האלדז. געמיינט מיט דעם, אז דאס שפילן הייבט זיך אן...

א לאנגע צייט האט מען גערעדט אין שטאט וועגן דער ניי-געשאפענער מוזיק ביים מחדש זיין די זון.

די קאפעליע שפילט דעם ערשטן מאי

ווען עס איז געקומען דער ערשטער מאי האבן זיך יידישע ארבעטער-פארטייען גענומען גרייטן צו דער מאני-פעסטאציע. די גאנצע קאפעליע איז געקומען מיט בלאז אינסטרומענטן, כדי צו באשיינען דעם ארבעטער יום-טוב און מארשירן ארום דעם מארק, פון דער ברייטער גאס צום צענטער פון פראפעסיאנעלן פאראיין. און עס זענען כסדר געשפילט געווארן די "מארסיליעזע" און דער "אינטער-נאציאנאל".

ביים פראפעסיאנעלן פאראיין-צענטער אין משה מעלערס הויז פון באלקאן, האט משה אוודייטשער, דער פירער פון דער בונדישער ארגאניזאציע, געהאלטן א רעדע. צום סוף אויס-

גערופן „זאל לעבן דער ערשטער מאי“! דאן האט אריש אויפֿ-
געהויבן זיין קלאַרנעט און געגעבן אַ צייכן צו דער קאָפּעליע
מען זאל אַ שפּיל טאָן...

מאיר וואָלף איז דאָן געשטאַנען מיט זיין פּידל, געהאַלטן
עס נאָענט צום האַלדז, און דער דאַשיק פון היטל אין אַ זייט.
די אויגן זענען געווען פאַרמאַכט ווי ער וואָלט געדרימלט.
ווען עס איז נאָר דערהערט געוואָרן דער צווייטער אויסרוף
(אַ טויט די בורשוואַזיע!) און באַלדיקער ענטפּער פון דער
גאַנצער מאַניפעסטאַציע — דאָן האָט זיך ערשט מאיר וואָלף
פלוצעם אויפגעכאַפט און אָנגעהויבן שפּילן.

אויף גויישע שמחות

אריש, מיט זיין פּידל, איז געווען אַ שטענדיקער אַריינ-
גייער אין הויז פון דעם שטאַטישן אַרגאַניסט, וועלכער איז
אויך געווען אַ זינגער און פאַרטעפיאַן-שפּילער. צוזאַמען
מיט אים האָט ער געשאַפן די נייטיקע קלויסטער-מוזיק.
אַלע טירן פון די אָנגעזעענע קריסטן און פון די פּריי-
זישע הויפן זענען געווען אָפן פאַר ארישן. פון צייט צו צייט
האַט מען געזעען ווי אַ פּריזישע דראַזשקע דערנענטערט
זיך צו ארישס הויז און נעמט אים אין אַ הויף אויף זייערע
אַ שמחה. ווען עס פלעגט פאַרקומען אַ קריסטלעכער באַל,
סיי אין שטאַט און סיי אין אַ פּריזישן הויף, פלעגט אריש
מיט זיין קאָפּעליע גיין אַהינצו שפּילן מיט ספּעציעלע אינ-
סטרומענטן.

אַרעמע חתונות

אריש, וואָס האָט זיך אָפּגעגעבן לייב און לעבן יידישער
מוזיק, האָט אָנגעהויבן פאַרשטיין דאָס לעבן. געהאַט האָט ער
אַ ברייט האַרץ. ווען עס איז אָנגעקומען אַן אַרעמע חתונה, ווען
אַנדערע כלי-זמרים האָבן געקוועטשט מיט די פלייצעס און
עס איז נישט געווען ווער עס זאל גיין שפּילן אומזיסט, דאָן
פלעגט אריש נעמען איינעם פון זיינע זין און דעם איידעם
און אויך דעם שוואַגער לייבש פויקער און באַשיינט די אַרע-
מע חתונה.

אַ שליחות אויף צו ראַטעווען יידן

אין יאָר 1925 האָט פּאַסירט אַן אומגליקס-פאַל. ביי אַ
יידישן אונטערנעמער וועלכער האָט אַרויסגענומען זאַמד פון
גרובן, האָט אַ גרוב זיך איינגעריסן. די גאַנצע סביבה איז
אויפגעטרייסלט געוואָרן ווי אין אַן ערד ציטערניש. פינף
גרעכער — פּאַליאַקן — זענען פאַרשיט געוואָרן.

די אַנטיסעמיטן האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און
פאַרשפּרייט דעם זעלבן אָונט פּראַקלאַמאַציעס אין די דער-
פער און גערופן די פויערים זיי זאלן קומען און זען דעם
אומגליק; ווי ביי אַ יידישן זאַמד-אונטערנעמער זענען גע-

הרגעט געוואָרן „אונדזערע ברידער“. „דער געוויסן ביי אייך
פּאַליאַקן“, איז געשריבן געוואָרן אין די פּראַקלאַמאַציעס,
„זאל נישט רוען ביז מ'וועט פאַרטרייבן די מאַשקעס פון
דער פוילישער ערד“.

דריי טעג האָבן פויערים געהאַלטן אין איין קומען אין
שטאַט אויף צו זען די צוויי טויטע ליגן אויסגעפוצט אין
זייערע „טרומעס“.

די יידישע באַפּעלקערונג האָט גלייך פאַרשטאַנען אַז קיין
גוטס וועט דערפון פאַר יידן נישט אַרויסקומען.

פּריינד פון דעם זאַמד-אונטערנעמער זענען באַלד גע-
לאָפן צו ארישן, ער זאל גיין זיך זען מיט דעם אַרגאַניסט
פון קלויסטער און אויך מיט די גלחים כדי איינצושטילן די
געדריקטע לאַגע.

אריש האָט דאָס שליחות באַלד אויסגעפירט: געבראַכט
גלייכצייטיק די גלחים מיטן אַרגאַניסט מתנות און מיט זיי
איינגעטענהט זיי זאלן זען צו באַווייזן עס זאל קיין אומרוען
נישט פאַרקומען.

די גלחים מיטן אַרגאַניסט האָבן זיך איבערגעקוקט איינער
מיטן צווייטן, און צוגעשאַקלט מיט די קעפּ, גלייכצייטיק
צוגעזאָגט אַז זיי וועלן זען וואָס מען קאָן אויפּטאָן.

אונטן אויף דער ברייטער גאַס האָט געוויינט די פאַמיליע
לוסטליק. פון יענעם הויז האָט זיך אַלע מאָל געהערט מוזיק
שפּילן און דערפאַר האָט מען דעם טייל גאַס גערופן „די
כלי-זמרים-גאַס“.

אין דער לעצטער צייט, ווען אריש איז שוין געווען אין
די עלטערע יאָרן, האָט מען אים געהערט אויף חתונות שפּילן
אַ ניי-געשאַפּענע מוזיק: דעם געזאַנג פון דעם קאַנאַריק ווען
ער איז אויף דער פּריי. זיינע צוויי זין, יאַנקל און לייבעלע
וואָס זענען אויך געוואָרן באַקאַנטע מוזיקער, האָבן דאָס גע-
קאַנט נאָכשפּילן.

פון אַרישס 8 קינדער זענען אַלע פינף זין געווען מוזי-
קער; די טאַכטער טאַבעלע האָט אויך געקאַנט שפּילן.

דוד, דער איינציקער לעבן-פאַרבליבענער, וועלכער
פּראַקטיצירט נישט קיין מוזיק אין טאַראַנטאַ, נעמט דאָך אַרויס
אין זיין ליידיקער צייט די נישט פאַרגעסענע פידל און
הייבט אָן שפּילן. דאָמיט וויל ער זיך דערמאַנען די אַמאַליקע
מוזיקאַלישע זכרונות.

משה'לע, זיין זון, האָט נישט אויפגעגעבן די פידל. ביז
ענדע פון זיין לעבן האָט ער פּראַקטיצירט מוזיק. זיין זון איז
פאַרבליבן אַ גוטער און באַגאַבטער פּיאַנאָ-שפּילער. אַזוי איז
אַרישס גייסט נישט פאַרלוירן געגאַנגען. זיין אייניקל נייטן
(נתן) לוסטליק האָט איבערגענומען די גרויסע מוזיקאַלישע
ירושה.

ב ד ח נ י ם

יענקל קראקאווסקי

אין 1905, ווען עס האט אנגעפאנגען די גרויסע פריי-הייטס-באוועגונג אין רוסלאנד און אין פוילן, האט יענקל קראקאווסקי געהאט א קליינעם רעסטאראן אין הערשל אר-לאנס גרויס הויז, אויפן וועג צום מארק. דארטן איז געווען דער טרעף-פונקט פון דער יידישער רעוואלוציאנערער יוגנט. ווען עס האט זיך געטומלט און מען איז ארויס אין שטאט מיט רוטע פענער פראטעסטירנדיק קעגן דער רעאקציאנערערוסישע מאכט, האט ארום יענקלס רעסטאראן זיך צו-

יענקל קראקאווסקי

זאמענגעקומען די יידישע רעוואלוציאנערע יוגנט. דארט האט מען אויפגעוויקלט די רוטע פאן און מארשירט אין מארק אריין ווו עס האבן זיך שוין געפונען מאסן מענטשן מיט זייערע רוטע פענער און רעדנער, וועלכע זענען געהאלטן געווארן אויף אקסלען, האבן אגטירט.

די יידישע רעוואלוציאנערע יוגנט האט אויך איינגע-ארדנט גרופן אין וועלכע מ'האט געלערנט שרייבן און פאר-געלעזן פון ביכער וועלכע זענען דערשינען אין יענער צייט. ביי דער געלעגנהייט איז אנטשטאנען די פראגע ווי אזוי פאר-ברייטערט מען די קולטורעלע ארבעט. האט מען טאקע גע-גרינדעט א דראמאטישן קרייז ווו מען לערנט טעאטער-שפילן.

יענקל האט איינגעשטודירט מיט דעם דראמאטישן קרייז דאס טעאטער-שפיל „הארצקעלע מיוחס“. ער אליין איז געווען אין דער הויפט-ראל (יעקל בעל-עגלה), זיין טאכטער לאה'לע האט געשפילט אלס חוה לאה. דעם מיוחס'ס זון, אייזיקל, האט געשפילט פישל ווייזבלום, הארצקעלע מיוחס — שאיע מיל-גראם. אלס קאמיקער חיים-יואל האט געשפילט א פרעמדער פון ראדאם.

אין 1906 האט מען שוין געשפילט אין אפט. די דעמאלט-

דיקע יוגנט איז שוין געווען גענוג רייף אויף צו שפילן „הארצ-קעלע מיוחס“ פון משה ריכטער. די פיעסע שטעלט פאר א קאנפליקט וואס באשטייט אין דעם וואס הארצקעלע מיוחס וויל נישט אז זיין זון אייזיקל זאל חתונה האבן מיט חוה-לאה, דעם בעל-עגלהס טאכטער.

ווען יענקל האט געשפילט די הויפט-ראלע (אלס בעל-עגלה), האט ער געמאכט א טיפן איינדרוק. ער האט עס גוט אויסגעפירט: ווי סיי ביי טאג און סיי ביי נאכט שלעפט ער זיך מיט זיין פערד און וואגן אין דעם קאלטן אדער הייסן דרויסן. ער האט באזונגען די ארבעט. „אין דער סאכע ליגט מזל-ברכה“ — האט ער געזונגען. דאס ליד איז שטארק אויפגעכאפט געווארן. מען האט עס געזונגען א לענגערע צייט.

די רוסישע רעגירונג איז אבער נישט געשטאנען מיט פארלייגטע הענט און האט אריינגעשיקט קיין אפט א שטראף-עקספעדיציע, א גאנצע גרופע ארטילעריע מיט זייערע אר-מאטן צוזאמען מיט זשאנדארמערע. מען האט אנגעהויבן אן אקציע און ארעסטירט די אלע וואס האבן זיך פארנומען מיט רעוואלוציאנערע טעטיקייט. מען האט אויך געזוכט יענקלען אבער ער האט זיך וועגן דעם שנעל דערוויסט און אוועקגעפארן קיין רוסלאנד אויף א פרעמדן פאספארט. אין א צייט ארום איז ער צוריקגעקומען אבער דערוויסנדיק זיך, אז מ'זוכט אים נאך, האט ער נישט לאנג געווארט און אריבער די גרענעץ. ער איז אנגעקומען קיין טאראנטע (קאנאדע) אין יאר 1907.

יענקל אין קאנאדע

אין דער ערשטער צייט האט ער געארבעט אין טאראנטא ביי שניידעריי: אנגענייט קנעפ אין מאנטלען. א ביסל שפע-טער האט ער פארלאזן די שניידער-פאבריק און אנגעהויבן גיין אויף שמחות און פריילעך מאכן דעם עולם מיט זינגען פאלקס-לידער און זאגן גלייכווערטלעך. ער איז געווארן דער ליבלינג פון די יידישע עמיגראנטן און ווען עס איז געווען א שטיקל פארוויילונג האט מען גערופן יענקלען.

אויסער דעם האט ער געשריבן לידער. ווען עס איז געקומען איין מאל צו גאסט קיין טאראנטא דער באקאנטער פאלקס-פאעט שמולעוויטש (שאפער פון „א בריוועלע דער מאמען“), האט מען אים געוויזן יענקלס לידער. ער האט געענטפערט, אז מען קאן זען, אז ער איז א פאלקס-דיכטער. יענקל האט זיינע לידער קיין מאל נישט געדרוקט; ער האט בלויז צוגעשאפן ספעציעלע ניגונים און זיי געזונגען.

נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען מ'האט איינגע-

אָרדנאָט אַ קאַנצערט לטובת די מלחמה־קרבת, האָט יענקל געזונגען דאָס נײַ־געשאַפֿענע ליד וואָס האָט זייער אויסגע־נומען: „דער טאָג וואָס גייט אַוועק קומט שוין מער נישט צוריק“.

אויף די עלטערע יאָרן האָט ער אַראָפּגעבראַכט זיין פלי־מעניק לאָזער פון זיין היים־שטאָט אָפּט, וועלכער איז אויך געווען אַ זינגער. ער איז אַלע מאל צוגעשטאַנען צו זיין פעטער און אים געבעטן ער זאָל אים געבן זיינע לידער, ביז איין מאל האָט ער זיי ענדלעך פון אים באַקומען. אָבער איין מאל, ווען יענקל האָט באַזוכט זיין פלימעניק, האָט ער פון אים צוריקגענומען די לידער, אַריינגעוואָרפן אין אויוון

און זיי פאַרברענט. ווען לאָזער האָט אים געפרעגט: פעטער, פאַר וואָס האָט איר עס געטאָן? — האָט אים יענקל געענט־פערט, אַז די וועלט איז זייער מיאוס און געמיין און ער וויל נישט עס זאָל פון אים איבערלייבן אַ זכרון.

אין די גאָר הויכע יאָרן איז ער געווען איינזאַם. ער פלעגט גיין מיט אַ שטעקן אין האַנט, האַלב־בלינד און גע־טראָגן טונקעלע גלעזער. אָבער פון צייט צו צייט האָט מען נאָך געקענט הערן פון אים אַ טרעפלעך־שטעכיקן וויץ. אין 1946 האָט ער אין עלטער פון 88 יאָר אויסגעהויכט זיין לעצטן אַטעם אין דעם טאָראָנטער מושב־זקנים און איז אַוועק פון דער וועלט.

ש. מיצמאכער

חיים ברוך בדחן

די פריילעך־מאַכער אויף יידישע חתונות זענען געווען נישט בלויז די כלי־זמרים, דער עיקר פאַרוויילער אויף דער חתונה איז געווען דער בדחן.

אין קיעלצער ווי אויך אין אַנדערע געגנטן איז צווישן די גרויסע נעמען פון די בדחנים יאַנקל קראַקאַווסקי, יאַסל קיעלצער, טוביה מאַרשעליק פון סטאַשעוו אויך באַקאַנט געווען דער נאָמען חיים־ברוך.

דער זון פון מרדכי חזן, לאַנגיאַריקער שטאַט־חזן אין אַלטן בית־מדרש, האָט ער פון זיין קינדהייט אָן, צוזאַמען מיטן גאַנצן הויזגעזינט איינגעזאָפּט אין זיך דאָס יידישע פאַלקסטימלעכע וועזן אין פאַרעם פון תפילה און נגינה.

איז טאַקע נישט קיין צופאַל וואָס אַלע קינדער פון מרדכי

חזן, און אַפילו די אייניקלעך האָבן געשמט אַלס גרויסע זינ־גער, קינסטלער פון וואָרט און ליד און אַפילו פון אַרטיסטישע אויפטריטן, אָנהייבנדיק פון עלטסטן זון לייבוש־יאַקל, וועל־כער האָט געדינט פיל יאָרן אַלס דיריגענט פון באַרימטן כאָר אין דער נאַזשיק־שול אין וואַרשע, זיין טאַכטער שרה און יינגערער זון אַברהם־מאיר, וועלכע זענען געווען אַזוי באַליבט ביי די אָפּטער יוגנט אַלס האַרציקע זינגער און אַמאָ־טאַרישע, אַרטיקע שוישפילער, און בעיקר זיין זון חיים־ברוך, וועלכער האָט אין זיך אַנטהאַלטן די אַלע אויבנדער־מאַנטע מעלות פון אַלע ברודער און שוועסטער צוזאַמען. די בדחנות איז גאָר פאַרבליבן ביי אים אַלס עיקרדיקער פרנסה־צווייג, אין די ספּעציפישע, באַגרענעצטע באַדינגונגען פון קליינעם שטעטל און אומגעגנט. ס'איז קיין צווייפל, אַז ביי אַנדערע באַדינגונגען, אין דער גרויסער מאַדערנער שטאָט וואָלט חיים־ברוך אויסגעוואַקסן, אויב נישט אַ ווירטואַל, דאָן זיכער אַ ריז אין דער וועלט פון יידישן פאַלקלאָר, הומאָר און נגינה.

חיים־ברוך איז נישט געווען קיין שאַבלאַנער גראַמען־זאָ־גער. ער האָט נישט דערעסן דעם עולם מיט איין און דעם זעלבן „אויסגעלערנטן שפּיל“. אין זיינע „אויפרופן“ און באַזינגעכצן צו „כלה־באַדעקנס“ האָט מערסטנס דאָמינירט די אימפּראָוויזאַציע לויט דעם שטייגער פון די „בראָדער זינגער“ און זעלדול זבאַראָזשער.

מען האָט אויך געוואָסט אין דער געגנט פון אַנדערע בדחנים ווי צ. ב. אַרעלע מאַרשעליק און יאַנקעלע מאָסט־קער. דעם לעצטנס אופן פון פאַרוויילן חתונה־געסט איז באַ־שטאַנען פון גרים און אַ מיצל לויטן סטיל פון די אַמאָליקע נאָרן־שפּילער.

חיים ברוך בדחן

זיין אייגנארטיקייט

אנדערש איז דאס פארווילן דעם עולם צוגעגאנגען ביי חיים ברוך. ער האט מיט זיין געאיבטן, לירישן טענאר באַשיינט מוזיקאליש זיינע בדחנישע אימפראוויזאציעס ביים אויפֿרופן די מחותנים „פון כלהס צד און פון חתנס צד“. נאך דער „גילדענער יויד“ פלעגט ער ביים טיש דערציילן „מאראלישע“ פאלקס־מעשהס מיט דעם געהעריקן טראָפּ און מיט אַנטשפּרעכ־כיקער מימיק.

חיים־ברוך האט זיך באַמיט אַריינצוברענגען אין בדחנות דעם מער מאַדערנעם נוסח מיט וועלכן ער האט זיך אָנגע־שטעקט אין דער גרויסער שטאָט. זיין נאָענטער פריינד פון וועלכן ער האט געהאַלטן און יענער אויך פון אים, איז געווען דער באַקאַנטער וואַרשעווער בדחן אברהם זילבערשטיין.

גאַנץ אָפּט האט פאַסירט ביי נאָכט, די אויגן האָבן זיך אים נישט געקלעפט צום שלאָף. אים איז איינגעפאַלן אַ געלונגענער גראַמען־שפּיל וואָס האט אויך געהאַט אַ געוויסן זין. געשטויסן פון פרימיטיווער, שעפּערישער סטיכיע, פלעגט ער אַראָפּ פון בעט, אָנצינדן דאָס לעמפל און אַרויפברענגען אויף פאַפיר דאָס שטיקל בדחנות. אַז די גראַמען זענען שוין פאַרטיק געווען, האט אין אים זיך אָפּגערוּפּן דער מנגן צוצופאַסן אַ ניגון צום ליד. ער האט מיט דער „זאך“ זיך אַרומגעטראָגן ווי מיט אַן אבן־טוב, וואַרטנדיק אויף אַן אונטערקומענדיקער חתונה אונטערצוהאַלטן דעם עולם מיט עפעס „נייעס“.

ווי מיט אַן אבן־טוב — ווייל בדחנים האָבן מורא געהאַט פאַר קאַנקורענץ און שטאַרק זיך געהיטן ס'זאָל אַ צווייטער נישט „אויסכאַפּן“ די סחורה...

חיים־ברוך האט זיין בדחנות באַטראַכט ווי אַ ווערדיקע פראָפעסיע. אין גוטע צייטן פלעגט ער האַלטן פאַר אַ פּחיתות־הכבוד זיך איינצובעטן „אַנצוהאַלטן“ אַ חתונה אויסער אין אויסנאַם־פאַלן ווען ער האט געוואָלט, אפילו אַן באַצאַלט, זיין דער בדחן אויף יענער שמחה.

מיט באַזונדערן פּיעטעט און ליבע פלעגט ער לייענען שלום עליכם, דורכזאפנדיק זיך מיט דעם זאפטיקן פאלקס־הומאָר פון אונדזער גרויסן קלאַסיקער. חיים־ברוך האט גאָר אָפּט פאַרגעלייענט דעם שרייבערס הומאָרעסקעס פאַר געסט

אברהם־מאיר און שרה — מרדכי חזנים קינדער

און גוטע ברידער — איינוווינער אין זיין הויז. די קאַסקאַדן געלעכטער האָבן דעמאָלט פול געמאַכט די שטוב.

ער האט געוויסט פון יעדער ניי־דערשינענער הומאָריסטי־שער צייטונג, פון יעדער הומאָר־אויסגאַבע וואָס איז דערשינען צו יעדן יום־טוב און איז געווען דער ערשטער זי צו קויפן.

נישט קיין זעלטענער אורח ביי זיין טיש איז געווען, „דער שוואַרצער הערשל“. דאָס איז געווען אַן עלנטער ייד, אַ טרע־גער־אַרבעטער וועלכער האט דורכגעלעבט אַ לעבן פון אַן אמתן „למד וואָוניק“, מיט דעם שטריק אויף די לענדן. דער שוואַרצער הערשל האט אין זיך פאַרקערפערט דעם יידישן טראַגיק־קאַמישן פאלקס־הומאָר. חיים־ברוך האט הנאה געהאַט פון הער־שלס וויצן און באַזינקטע גלייכווערטלעך, וועלכע האָבן דורכויס געהאַט צו טאָן מיט זיין נעבעכדיקן, אַרעמען מצב — ענלעך צו הערשעלע אַסטראָפּאָליער, פראַזם גריידיקער און מרדכי ראַקיווער, וועלכע האָבן גענערט זייער ביטערן סאַרקאָזם פון די סאַציאַלע ווידערשפּרוכן און מאַראַלישע קרומקייטן אין לעבן.

חיים־ברוכס אינטערעס איז אויך געווען חזנות. אליין אַ חזן, אַ נאָטן־לייענער, האט ער ליב געהאַט אַריינצוקוקן אינעם בוך וווּ עס זענען מיט ראַפּינירטער, מוזיקאלישער שריפט פאַר־צייכנט געווען ניגונים וואָס די גרונד־לייגער פון דער יידישער ליטורגישער נגינה ווי זיידל ראָוונער, לעוואַנדאָוסקי און אַנ־דערע האָבן געשאַפן. דאָס חזנישע צירונג אין הויז איז געבליבן אַ ירושה נאָך זיין טאָטן מרדכי, דער אָפטער חזן, וועלכער איז געווען אַ גרויסער „נאָטן־פרעסער“ און אַ מחבר פון קאַמפּאָ־זיציעס צו שבתדיקע און יום־טובדיקע תפילות וואָס מען זאָגט צו שחרית און מוסף.

זיין מוזיקאלישע פאַמיליע

מיט די חזנישע שאַפונגען איז אויך באַקאַנט געווען זיין שוועסטער שרה — אַ בילד־שיינע פרוי, אַ שפּרודלדיקע מיט לעבנס־אַפּטימיזם. זי האט אויך פאַרמאָגט אַ קלאָרע, האַרציקע שטים צום זינגען. זיצנדיק אין אַ געזעמל פלעגן אירע פריינד אַלע מאָל בעטן אויסצופירן אַ „ושמרו“, אַ „קדושה“. זיי האָבן באַזונדערט איר נישט פאַרגרייזטע „עברי“ און איר זעלבסט־זיכערקייט ביים זינגען.

די ליבע צו יידישער נגינה איז אויך איבערגעגאַנגען צו אירע קינדער און דאָס האט זיי שוין, במילא, געפירט צו דער יידישער בינע אויף וועלכער זיי האָבן אויפגעפירט גאַלד־פאַדענס „בר כוכבא“, „שולמית“ — מעלאָדראַמעס וואָס אַנט־האַלטן אַ סך געזאַנג. שפעטער האָבן זיי אויך צוגעטראָגן דעם אָפטער עולם פיעסן פון מער דראַמאַטישן כאַראַקטער.

אַ העכסט־טאַלאַנטירטער זינגער איז געווען חיים־ברוכס יינגערער ברודער אברהם־מאיר. ער האט באַזיזט אַ מעכ־טיקע טענאָר־שטים מיט אַ גאַמע פון די סאַמע העכסטע טענער. זיין טראַגישער טויט אין עלטער פון אַכט און צוואַנציק יאָר,

קיין חתונות האבן זיך נישט געמאכט. האט א בעל-שמחה מיט מזל אויסגעגעבן א קינד, האט ער איינגעארדנט א „שטילע“ חתונה ווו מען האט זיך נישט גענייטיקט אין קיין בדחן. א מאל האט זיך געטראפן א „כאסלירע“, ווי די כלי זמרים פלעגן זיך אויסדריקן אויף זייער אייגנארטיקן לשון. פון צייט צו צייט האט מען באקומען הילף פון די אמעריקאנער קרובים און גע- האפט אויף בעסערע צייטן.

✱

מיט דער גאנצער אפטער עדה וואס יעדער אין איר איז אונדז געווען טייער און געהאט זיין אָנזען אין שטאָט, זענען אויך אוועקגעפירט געווארן צום פארטיליקן אונדזערע היימישע זינגערס, געוויסע פון זיי האבן אויך געהאט קאמפאזיטארישן טאלאנט, די אייפערקע ביכער-לייענער, די באווסטזיניקע טרעגער פון הויכע אידעען, די טעאטער-שפילער, וואס האבן זיך געיווסט מיט דעם גרויסן יידישן אקטיאר אין פוילן משה ליפמאן, די כלי-זמרים און בדחנים און צווישן זיי דער שטאָט-טישער פריילעך-מאכער, דער אפטימיסטישער וויצלינג חיים-ברוך.

האט געמאכט א דערשלאגנדיקן איינדרוק אין שטאָט. המונים מענטשן האבן אים באגלייט צו זיין לעצטער רו.

ווען חיים-ברוך איז א מאל אויסגעקומען צו זיין אין ווארשע, איז זיך בעסט פארגעניגן געווען זיך אריינצוכאפן אין דער „דאָאטשישער“ שול, וואס אויף טלאמאצקע און באַוונג-דערן די מעכטיקע שטים, די רייכע קאלאָראַטור, בכלל די מוזיקאלישע מייסטערשאפט פון דעם קעניג פון אלע חזנים גרשון סיראטא. ער האט אויך נישט פארגעסן צו זיין אין נאָזשיקס שול און צו שעפן הנאה פון חזן שערמאנס דאווענען ביים עמוד.

נאך אזא באַזוך אין ווארשע פלעגט ער אהיים קומען פול מיט דערהויבענע איינדרוקן און געפילט זיך, לויט דעם היימישן אויסדרוק, ווי ניי באַלעבט.

✱

דער עקאָנאָמישער קריזיס פון די דרייסיקער יאָרן האט שטארק זיך געלאָזט פילן אין אַפּט. פון דער פארארעמטקייט האבן געליטן אלץ ברייטערע שיכטן פון דער באפעלקערונג און אויך דער רייכערער קלאס יידן. גבירים זענען געווארן יורדים.

דער אָפּשייד פון דעם פארשטארבענעם חבר — אברהם מאיר גרינשטיין אין 1918, דער זון פון מרדכי חזן. אַ בעגאבטער זינגער. מיט זיין טענאַר-שטימע — באַשיינט אַלע אימפרעזעס אין שטאָט

חינוך יהודי

עקיבא כץ, (מאנטרעאל)

מלמדים אין אפט

איין תלמיד און ווארפן א אויג אויב ס'גייט נישט א "קנעפעל". אבער דערפאר האט דער חדר געהאט א וואכנטלעכן באזוך פון שטאטישן סטראזשניק. יעדן פרייטיק נאך שיר-השירים איז ער געקומען נאך זיין "געהאלט": דריי קאפיקעס.

ביי יאמע שלומ'ס האט יעדער תלמיד געמוזט ווינטער-צייט ברענגען, אחוץ דעם שכר-לימוד, יעדע וואך א קאפיקע אויף נאפט.

ביים אלטן חאסקל טארלער האבן מיר שוין געלערנט גמרא און משניות און יעדן שבת נאכמיטאג צום "פארהער" האבן מיר טאקע גוט געקאנט. נאך דערפאר האט יעדן פריי-מארגן דער ערשטער תלמיד געמוזט, במחילה, ארויסטראגן דעם נאכט-עמער מ'זאל מעגן אנהייבן דאווענען...

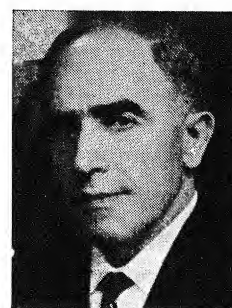
דער רבי אליין איז געווען א גוטער און געדולדיקער. דערפאר האט ער טאקע געליטן פון די קונדסים גרויסע צרות... ווען ער פלעגט כאפן א דרימל מיט דער בארד אויף דער גמרא, פלעגן די לצים אים צוקלעפן די בארד צו דער גמרא אדער געפרוויט איר גאר אונטערצינדן...

נאך אים איז געקומען די ריי פון יצחק ראכעווער. ער האט שוין געהאט אפילו א "פאזואלעניע" (דערלויבעניש), און א פארטרעט פון קיזער אליין איז געהאנגען אויפן וואנט.

א באזוך פון אינספעקטאר

מאכט זיך אבער א טאג און דער אינספעקטאר פון גור-בערניע (ראדאם) דארף קומען אויף א באזוך אין שטאט. גוט וואס דער מאגיסטראט האט מודיע געווען א טאג פריער... האבן מיר טאקע יונגע חברה זיך א נעם געטאן פון פריי-מארגן צו דער ארבעט: ארויסגעטראגן די בעטן און אנדערע מעבל-שטיק, אויפגעראמט א שטוב כדי זי זאל באמת באקומען פנים פון א "שקאלע", להבדיל... די רביצין האט אפילו אפגעווישט דעם שטויב פון קיזערס בילד (צו וואס ער האט זוכה געווען נאך ערב פסח) אזוי אז ווען דער אינספעקטאר איז נאך אריינגעקומען, אין באגלייטונג פון בורמיסטש און יידישן דאזאר האט ער ערשטנס סאלוטירט דעם קיזער... נאכהער ערשט געפרעגט דעם רבין וואס מיר לערנען עס אזעלכעס, זעענדיק די גרויסע גמרות אפענע אויפן טיש... נאכן גלעטן אוינדזערע קעפלעך מיט די פאהלעך פון גרויס ווונדער ווי זיי אנטהאלטן אזוי פיל חכמה פון אזעלכע גרויסע ביכער, האט ער צוגעגעבן אז ס'איז כדאי מיר זאלן גיין יעדן טאג, כאטש אויף איין שעה אין דער רוסישער שולע: לערנען "רוסקאיע סלאווא" און "רוסקאיע רעטש"...

מלמדים זענען געווען אין שטאט פארשידענע: דרדקי מלמדים, וועלכע האבן געלערנט דעם אלף-בית מיט קליינע קינדער, מער קוואליפיצירטע וועלכע האבן שוין געלערנט חומש מיט רש"י מיט זייערע תלמידים; גאר קוואליפי-צירטע, גרויסע לומדים האבן שוין געלערנט גמרא מיט תוספות.

פארשטייט זיך אז נאך יחידים זענען דערגאנגען צו דער אוי-בערשטער מדרגה און פיל אפילו נישט צו דער צווייטער. גאנץ זעלטן זענען יינגלעך פון 8—9 יאר אפגעגעבן געווארן צו לערנען א מלאכה, בכדי צו העלפן די גרויסע משפחה אין דער פרנסה. ווער ס'האט געלערנט פאר א שניידער, ווער פאר א שוסטער, א סטאלער אדער אנדערע קליין-שטעטלידיקע מלאכות. גאר פיל זענען געווארן בערשטל-מאכער, די ברייט-פארצווייגטע מלאכה ביי אונדז אין שטעטל, ממש אין יעדן הויז א "פאבריק"...

צו דער ערשטער קאטעגאריע מלמדים, וועלכע האבן געקנעלט מיט קליינע קינדער האבן געהערט (אין מיין צייט): מעניע מלמד, רב בונם מלמד, איטשע מאיר און אנדערע. די יינגערע געדענקען שוין: מלך בענדל-מאכער, לייזער קא-זעלע, יאסל רען און נאך. אין "קלאס" פון חומש-רש"י זענען געווען בארימט: משה קירע, יאמע שלומ'ס, יצחק ראכעווער, חיימל פנחס, יחזקאל טארלער, הענעכל "בארד", אנשל "מלמד" א. א. גמרא-מלמדים זענען געווען געציילטע: איזיק מלמד, בעריש טארלער, יאסל בער און שמואל דוד.

מען שטייט אויף דער "וואך"

פון מיין ערשטן מלמד אנשל געדענק איך אזא קוריאז: צו מלמדות האט מען געדארפט האבן א דערלויבעניש פון נאטשאלסטווא. די דערלויבעניש איז געווען פארבונדען מיט א באקוועמע פאסנדע דירה און בעיקר מיט א געוויסן אבצאל און יערליכן שטייער. און ווי קען עס א ייד אין אפט אויסשטיין אזעלכע באדינגונגען? אז געווען איז ער, אנשל מלמד, א אביון מטופל מיט קרוב א טויז קינדער און באוויינט האט ער א "פאלאץ" פון איין צימער (וועלכער האט טאקי געדינט אויך אלס חדר) וועלכער האט ענטהאלטן אין זיך אלע באקוועמלעכקייטן...

האט טאקע שטענדיק געמוזט שטיין אויף דער "וואך"

מיינ רבי

צוגעלקחנט די כלי זין. דערנאך האָבן אלע פיר אַריינגע-
וואָרפן די טייערע חפצים אין שטאַטישן בית-הכסא...

אויפן וועג אַהיים האָבן זיי געזונגען:

געשטאַרבן דער שטעקן — אויס שלאָגן.

באַגראָבן דער קאַנטשיק — אויס שמייסן.

וויינען וועט דער רבי, און קלאָגן.

און פון קאַפּ די האָר רייסן.

צומאַרגנס אין דער פרי זענען די תלמידים געקומען אין
חדר אַריין. געזעצט זיך ווידער יעדער אויף זיין אָרט און
געוואָרט אויפן רבין. קיין לאַך, קיין שמייכל — אַ פאַרגעפיל,
אַז אַ שטורעם קומט. די טיר פון חדר האָט זיך שטיל געעפנט.
דער רבי איז געבליבן שטיין אויף דער שוועל, דאָס פנים ווייס
ווי קאַלך און געקוקט אויף די תלמידים, ווי אַ בייער חיה זיי
צו פאַרצוקן. אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ שטעקן, פול
מיט שטויב און צוגעקלעפטע פעדערן. מסתמא ערגעץ געלעגן
אויפן בוידעם, ווער ווייסט ווי לאַנג שוין, אָן אַ „גוט מאַרגן“,
גלייך געפרעגט מיט כעס און געקריצט מיט די ציין: „ווער
האָט געגנבעט דעם שטעקן און ווער דעם קאַנטשיק? זאָל
דער גנב זיך אויפשטעלן! זאָל דער שייגעץ, דער ממזר זיך
גלייך מודה זיין! אויב נישט — און געפאַכעט מיטן שטעקן —
וועט בלוט רינען“...

פישל לץ קוקט אויפן רבין מיט לאַכנדיקע אויגן און
זאָגט זיך געלאָסן אַזוי: „טייערער רבי, נישט שייך פאַר אייך
מלחמה צו האַלטן מיט אַ שטעקן, ווי אַ „היצל“ מיט אַ הונט.
אַדער ווי קאַזאַק מיט אַ נאַגייקע. נישט שייך פאַר אייך, עס
פאַסט נישט פאַר אַ גמרא מלמד. אויב שלאָגן — שלאָגט
מיט אַ כשרער גאַרטל און מיט רחמנות“.

זלמן מוזיק, האָט זיך נישט געקאַנט איינהאַלטן, דער
כעס האָט אין אים געברענגט, דאָך האָט ער גערעדט געלאָסן:
רבי, איר ברענגט אונדז אַריין אין כעס. מיר זענען שטאַרקע
יונגען און מיט איין פינגער קענען מיר אייך... אָבער אַ רבין
טאָר מען נישט שלאָגן. מיר וועלן זיך אָבער נוקם זיין. אויס-
האַקן די שויבן, צעברעכן די טיר און מאַכן אַ תל פון אַלץ.
מיר וועלן אַנטלויפן פון אייך, איר וועט בלייבן אַן תלמידים,
און אויס רבי“...

דאָס געשלעג

די יונגע תלמידים זענען נעבעך פאַרצאַפלט געוואָרן, זיך
געוואָרפן אין קדחת; געוויינט, געקלאָגט אויפן קול, געשווירן
אַז זיי האָבן נישט געגנבעט דעם קאַנטשיק און דעם שטעקן.
זיי ווייסן פון גאַרנישט. דער רבי, דער חלוש, האָט מיט אַ

מיין רבינס נאָמען איז געווען
ר' נאָסל, אַ גמרא מלמד; געווען
פון מיטעלן וווקס; נישט קיין
מיאוסער, געהאַט אַ שייך געל
בערדל און נעבעך אַ חלוש.

צו ווערן אַ גמרא מלמד האָט
מען נישט באַדאַרפט קיין סמיכה,
קיין עקזאַמען און נישט קיין דיפ-
לאָם. אויב אַ ייד האָט געקאַנט
לערנען גמרא מיט תוספות, האָט

ער זיך אליין געגעבן אַ דיפלאָם און זיך באַטיטלט מיטן נאָ-
מען גמרא מלמד. און דאָס איז געווען גענוג. דער חדר איז
געווען אַ פיר עקיק צימער; אַ טיש, אַרום דריי זייטן לאַנגע
בענק פאַר די תלמידים; די פערטע זייט פאַרן רבין. אַ סאַפּ-
קעלע, אַז דער רבי זאָל זיך קאַנען אַנלענען, ווען ער האָט
געפילט אַ מידקייט. אַ שענקל פאַר ספרים און חומשים און
גמרות. צווישן די ספרים זענען געלעגן צוויי טייערע חפצים
— אַ שטעקן און אַ קאַנטשיק...

אין האַרצן האָבן די יינגערע תלמידים געטראָגן אַ
שנאה צום רבין, דעם שלעגער, און גרויס רחמנות געהאַט
אויף די געשלאָגענע. פאַרט געווען חברים פון איין חדר, ווען
דער רבי האָט באַוווּזן זיין רציחה מיטן קאַנטשיק, איז ער
געווען אין זייערע אויגן אַ ווילדער „היצל“; האַסטיק האָבן
זייערע הערצלעך געקלאָפּט, געציטערט, אַראָפּגעלאָזט די
אויגן נישט צו זען די שרעקלעכע קלעפּ, און הייסע טרערן
זענען געפאלן אויף זייערע קינדערשע בעקעלעך — זיי
האָבן געפילט דעם ווייטיק און שאַנדע...

דער קאַמף קעגן שטעקן און קאַנטשיק

ביי די גרויסע חברהניקעס האָט ענדלעך דאָס געדולד
געפלאָצט, און האָבן געטראַכט וועגן נקמה. צו דער מדרגה
צו דערלאָנגען דעם רבין מיטן זעלבן שטעקן און קאַנטשיק,
זענען זיי נאָך נישט דערגאַנגען. דאָס געפיל פון נקמה אָבער,
האָט אין זיי ליידנשאַפטלעך געברענגט. האָבן זיי אין געהיים
באַשלאָסן זיך נוקם צו זיין אין די צוויי שטיקער געווער —
דעם שטעקן און קאַנטשיק.

איין מאָל, אין אַ רעגנדיקן טאָג, האָט דער רבי זיך נישט
געפילט גוט און געהאַלטן זיך ביים האַרצן, האָט די ווייסע
חברה אויסגענוצט די גוטע געלעגנהייט. זלמן מוזיק און בערל
פוקס האָבן זיך געשטעלט לעבן רבין, וואָס איז געלעגן מיט
פאַרמאַכטע אויגן, און פישל לץ און יונה פיש האָבן דערווייל

ציטערדיקער האַנט אויפגעהויבן דעם שטעקן און באַפּוילן די קליינע תלמידים זיך שטעלן אין אַ ווינקל פון חדר. פישלס ליצנות און זלמנס סטראַשען האָבן דעם רבין ווילד־משוגע געמאַכט, האָט דער רבי געכאַפט דעם שטעקן צו דערלאַנגען זלמן מזיק איבערן קאַפּ; אָבער בערל פוקס און יונה פיש האָבן פלינק אַרויסגעריסן דעם שטעקן פון רבינס האַנט.

דעם רבינס שטעקן האָט אָבער געברייט אין זייערע הענט, האָבן זיי אים אַוועקגעוואָרפן אויף דער פּאָדלאָגע.

ביי דער סצענע איז דער רבי געוואָרן אַ ווילדע חיה און געוואָלט אלעמען צעמיתן און זען בלוט... זייער טריפהנע בלוט...

שוים האָט גערונען פון רבינס מויל, געכאַפט דעם שטעקן און געלאָזט זיך צו די מורדים, צו די בונטאָוטשיקעס.

די זעקס שטאַרקע יונגען האָבן זיך שנעל באַפעסטיקט אונטערן טיש, די קעפּ אינעווייניק און די פיס אין דרויסן. געקאַפּעט מיט די פיס, אַז דער רבי זאָל נישט קאַנען צוקומען צו זיי. געשריגן, געקוויטשעט און געמאַכט אַזעלכע קולות, אַז דער רבי מיטן שטעקן זענען ביידע צעמישט געוואָרן — און די קלעפּ זענען געפאַלן נישט אויפן ריכטיקן פּלאַץ... די מלחמה אין חדר האָט זיך צעפלאַקערט. זעקס גיבורים האָבן זיך געראַנגלט מיט אַ שוואַכער פליג. זיי האָבן דעם רבין נישט געוואָלט שלאָגן, בלויז געווערט זיך מיט געשריי און קונציקע

באַוועגונגען. נישט דערלאָזט, אַז די קלעפּ פון שטעקן זאָלן פאַלן אויף זייערע קעפּ — נאָר בלייבן אין ליידיקן חלל...

כל זמן דער רבי איז געווען דער אָנגרייפער, איז ער אין טעמפּאַ צו דערגרייכן אַ זיג, געווען אַ ווילדע חיה. דאָס ביזנעס בלוט פון נקמה האָט אין אים געזאָטן, אים געגעבן כוח און גבורה, זיך צו ראַנגלען — איינער אַ חלוש, קעגן זעקס אייזערנע יונגען.

אויף דער בהלה און יללה, האָבן ווייב און טאָכטער זיך אַריינגעריסן אין חדר, — און מיט געבעט און געוויין קוים איינגעשטעלט די מלחמה צווישן רבין און תלמידים. ווען מען האָט פון רבין אַוועקגענומען דעם שטעקן, איז ער געבליבן אַן מאַכט, ווי שמשון הגיבור, נאָך דעם ווי דלילה, זיין גע־ליבטע, האָט אים די האָר פון קאַפּ אָפּגעשוירן.

געפאַלן צו דער ערד און געחלשט. ווייב און טאָכטער האָבן אים געראַטעוועט. דאָס ווייב האָט אים געריבן די שלייפן און די טאָכטער האָט אויף אים, אויף זיין פנים קאַלט וואסער געשפּריצט — קוים, קוים אים דערמונטערט... מיט געבעט און געוויין האָט די רביצין געבעטן די תלמידים, אַז זיי זאָלן נישט דערציילן אין דער היים. עס זאָל זיין אַ סוד, וואָס קיינער טאָר נישט וויסן. געהייסן די תלמידים גיין אַהיים, און זאָגן, אַז דער רבי פילט זיך נישט גוט... מאַרגן אין דער פרי זאָלט איר אַלע קומען אין חדר. געשווירן ביי הימל און ערד, אַז אין חדר וועט מער נישט זיין קיין שטעקן און קאַנטשיק...

פנחס פרידמאַן, ראשון לציון

„תלמוד תורה“ און „ישיבה“

קענטע חדר פאַר דער עלעמענטאַרער ערשטער דערציאונג (אַנשטאַט דעם היינט מאַדערנעם פרעבל־גאַרטן) ווי אַ יידיש יינגל האָט געלערנט „גרינטלעך“ דעם „אַלף־בית“ איז געווען די „תלמוד־תורה“.

צוליב דעם זער נידעריקן, מינימאַלן שכר־לימוד, וואָס איז איינגעפלאָסן און די קליינע אונטערשיצונג מצד דער קהילה, איז דער לויין פון די „תלמוד־תורה“־מלמדים געווען זער אַ קליינער, און דערפאַר זענען די מלמדים אָנערקענט געווען פאַר גרויסע קבצנים. יעדעס קינד וואָס האָט געלערנט אַ מאָל אין דער שול געדענקט, וויפל האַרץ און אַנשטרענגונג, צייט און מי האָבן די מלמדים אַריינגעלייגט בכדי יידישע קינדער זאָלן, חלילה, נישט בטל ווערן פון תורה.

אַ ספעציעלן אויפשטייג איז צו באַצייכענען אין אַנט־וויקלונג פון „תלמוד־תורה“ די תקופה ווען בראש פון די מלמדים איז געשטאַנען ר' יוסל־בער ז"ל, דער אַלעמען גוט־באַקאַנטער מלמד אין יענער תקופה. אַ דאָנק זיין איבערגע־

צוזאַמען מיט אַלע דערציערישע אַנשטאַלטן, וואָס אַפּט האָט פאַרמאַגט, ווי די מזרח־ישוב, „תורה ודעת“, תרבות־שול און אַנדערע, דאָרף דערמאָנט ווערן אויך דער „תלמוד־תורה“־חדר וועלכן ס'איז נישט צו פאַרגלייכן מיט אַלע אַנדערע פריוואַטע חדרים אין שטאָט.

די „תלמוד־תורה“ איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכע רע־ליגיעזע שול פאַר אַרעמע קינדער פון פאַרשידענע היימען, וועלכע האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייטן שיקן זייערע קינדער אין אַ בעסערע שול אָדער אַפילו צו אַ פריוואַטן מלמד, וועלכער האָט פון דעסטוועגן געדאַרפט באַקומען אַ באַשטימטן שכר־לימוד. דאָ האָט באַקומען יעדעס קינד פון רעליגיעזער היים זיין עלעמענטאַרע דערציאונג אַן שום אַפּצאָל, אויב דער פאָטער האָט נישט געהאַט קיין מעגלעכ־קייט צו צאָלן אָדער נאָר אַ געוויסן קליינעם סימבאָלישן סכום. דערפון איז נישט געדונגען אַז פאַרמעגלעכע קינדער האָבן נישט געפונען דאָ זייער פּלאַץ. פאַרקערט: דאָס אַנער־

געבנהייט איז די צאל תלמידים געשטיגן און באקומען אפילו פארמעגלעכע קינדער, וואס זייער פולער אפצאל האט גע- דעקט אויך טיילווייז דעם דעפיציט, אזוי, אז דאס האט פאר- לינדערט די לאסט וואס איז געפאלן אויף דער יידישער קהילה מיטן אויפהאלטן די עקזיסטענץ פון אפשטאלט. ר' יוסל-בער איז געשטאנען אין דינסט פון "תלמוד- תורה" ביז די לעצטע טעג פון חורבן.

די "ישיבה"

פאר דערוואקסענע רעליגיעזע יוגנט, וועלכע האט גע- וואלט ממשיך זיין אין לערנען תלמוד האט עקזיסטירט אין אפט א "ישיבה". ריכטיק איז דאס נישט געווען א ישיבה אין גרויסן פארמאט, ווי די בארימטע ישיבות אין אמאליקן

יעקב ראזענצווייג, רמת-גן

בית-ספר „יבנה“

פוילן, אבער די ארטיקע יונגע בחורים, וועלכע האבן נישט געהאט די מעגלעכקייט וואנדערן אין א ווייטן מקום-תורה, האבן דא געפונען זייער ערגענצונג אין ווייטערדיקן לערנען תלמוד און פוסקים.

די ישיבה האט זיך געפונען אויבן בית-מדרש (דער מעזשיבעזשער) און אלס משגיח האט געדינט מתות וויצמאן. פארשידענע תקופות האט איבערגעלעבט די ישיבה. אבער איר "תקופת הזהר" איז געווען אין די 30 קער יארן, ווען זי האט אנטהאלטן ביז צען "כתות" פאר יעדן עלטער, פון יונג ביז גאר אלטע, דערוואקסענע יידן, וועלכע זענען נאך געקומען אהער טאג-טעגלעך לערנען א "שיעור". די ישיבה האט אויפגעהאלטן איר עקזיסטענץ ביז די ערשטע טעג פון חורבן.

מ'האט געזונגען דאס בארימטע ליד "היערה, היערה בקשת וחץ". דער מורה האט באצאלט דעם "גאיאוי" (וואלד-וועכ- טער) מיט א שאכטל סיגארעטן ער זאל אונדז אריינלאזן אין וואלד.

דער מורה האט איינגעפירט אז מ'זאל רעדן עברית בעת די שיעורים. מיר האבן זיך באטייליקט אין שפענדן געלט פאר קק"ל און מיר האבן באוויזן אויסצוליעפערן פנסקים אין א באטרעף פון 5 זלאטיס — נישט קיין קליינע סומע פאר קינ- דער אין יענע צייטן.

נאכן ענדיקן די שול זענען מיר אריין אין "השומר הדתי" און נאכהער אין "בני עקיבא". איך דערמאן זיך א כינוס אין אסטראוועץ. אויפן וועג האבן מיר געזונגען העברעאישע לידער. מיט אונדז איז מיטגעפארן דער חבר יוסף ראזענבערג. בשעת מיר זענען געפארן און געזונגען האט א שייגעץ געווארפן א שטיין און געטראפן חיים גלאט אין קאפ אריין. אזעלכע "קליינע" געשעענישן, ווי אומוויכטיק זיי זאלן נישט זיין, קריצן זיך איין אין זכרון.

די שולע "יבנה" און די יוגנט-ארגאניזאציעס "השומר הדתי" און "בני עקיבא" האבן געדינט אלס יסודות פון רע- ליגיעזן ציוניזם אין אונדזער שטאט.

פון צייט צו צייט דערוועקן זיך דערינערונגען פון די קינדערישע יארן ווען מען האט געלערנט אין בית ספר "יבנה" אין אונדזער שטאט. אנגעפאנגען האט מען אין דער "מכינה" ביים מורה ליפסקי. געפונען האט זיך דער בית ספר נישט ווייט פון דעם אלטן בית המדרש און אויך נעבן דער שול. ווען א שילער האט געענדיקט די מכינה האט ער אנגעפאנג- גען צו לערנען ביים מורה מילשטיין. די שולע האט זיך גע- פונען אין הויז פון הענעך טענענבוים.

דער מורה מילשטיין האט זיך נישט באגנוגט מיט לערנען די קינדער. ער האט זיך באמיט זיי אנטוויקלען אין אלע געביטן. ער האט געגרינדעט א "מקהלה" (כאָר), וועלכע מ'האט באנוצט אויף פארשידענע פייערונגען: פורים אדער חנוכה. יעדן שילער האט דער מורה אויספרובירט אויף צו וויסן אויב ער האט א שיינע שטימע. ער האט געפאדערט מ'זאל זינגען "עוד לא אבדה תקותנו" און ווער עס האט גע- קענט אויסציען זיין שטימע וואס לענגער, האט געהערט צו דער "מקהלה".

ווען דער משגיח פלעגט אריינקומען, האט דער לערער אויסגערופן אויפן קול, "קומו" און אלע שילער האבן אים באגריסט מיט "שלום". אין די זומער-טעג פלעגן מיר גייען פון צייט צו צייט אין וואלד אריין און בפרט ל"ג-בעומר ווען

בית ספר "תרבות"

פתוח לשני המינים גם יחד, קשור למערכת החינוך העב-
רי של "תרבות" בפולין ואשר במרכזו חינוכו — הלשון
והתרבות העברית וארץ-ישראל. בהקמת בית הספר היה משום
שינוי-ערכין מוחלט במושגי החינוך המקובלים בעיירה, ידוי
אבן לתוך ביצת החינוך היהודי שהחלה להעלות ירוקה.
קומץ עסקנים ציוניים בעיר, ללא תמיכת הציבור וללא חוקי
חינוך חובה, קם ועשה. נשכרו החדרים המתאימים, הוזמנו
המורים, בוגרי סמינריונים עבריים, והוחל במלאכת החינוך.
מבחינה כספית נישא ביה"ס על כתפי ההורים ומבחינה
פדגוגית על כתפי המורים שראו את עבודתם כיבוד ולא
כמקצוע בלבד. התנועה הציונית הציבה לה בייסוד ביה"ס
כמה יעדים ואלה הם: א) מתן חינוך והשכלה נאותים לכל
ילד וילדה בעיר, בתנאי דיור והיגיינה מתאימים. ב) ריכוז
החינוך וההשכלה תחת קורת גג אחת, ללא הזדקקות לביה"ס
הפולני העממי. ג) ניצול כל הישגי הפדגוגיה המודרנית לשם
קידום ההשכלה והלימוד. ד) העמדת ארץ-ישראל במרכז
החינוך וראיית הלשון והתרבות העברית כאבן פינה לכל
פעולה חינוכית.

ביה"ס זכה להכרה רשמית מאת שלטונות המדינה הפו-
לנית והיה נתון לפיקוחה נוסף לפיקוח של מערכת החינוך

פאר היצירה של התנועה הציונית באופטוב, היה —
ביה"ס העממי מיסודה של "תרבות". פני החינוך היהודי
בעיירה — עד לייסוד ביה"ס — היו עלובים למדי. החדר,
ה"חדר המתוקן", ה"שיבה" וביה"ס העממי הפולני — היו
מוסדות החינוך וההשכלה בעיר. ב"חדרים" עדיין לא הונהגו
כל הישגי החינוך המודרניים; אמצעי החינוך היה — השוט
של הרבי וה"חינוך" ניתן בחדרים צרים ומחניקים, ששימשו
גם מקום מגורים ושינה וגם מקום להרבצת תורה. החדר המ-
תוקן קלט כבר משהו מ"יפיותו של יפת" אולם עד למתן
השכלה וחינוך ממש עוד רחוקה היתה הדרך. לא היתה כל
תכנית לימודים, לא ניתנה כל השכלה כללית ולבת לא
ניתנה בכלל דריסת רגל ל"בית החינוך". ההשכלה הכללית
ניתנה בביה"ס הפולני היסודי בין קירות רוויי שנאה עזה
ומשטמה לכל דבר יהודי, כשמהכותל מביטה אליך דמות
"הצלוב". פה לבת ניתן "שיווי-זכויות"; היא למדה בכיתה
אחת עם הבנים, וכולם יחד שותים מכוס התרעלה של אנטי-
שמיות, של קריאות גנאי מעליבות, "זשיד", וכו'.

מטרותיו של בית הספר העברי

על רקע מציאות זו, קם ונוסד בעיירה בית ספר מודרני,

בית ספר "תרבות"

„תרבות“. מנהלו הראשון של ביה"ס היה מר י. גרונימוב, שעבר אח"כ לנהל את הגימנסיה העברית בטאלין (אסטוניה). אחריו באו מורים, אשר המשיכו וטיפחו את החינוך: לאה הוזמן ובעלה שלמה גרשון דיכטר ז"ל, שמואל ליכט, חנן קיט, גרשון קולובסקי, ברוך קפלינסקי, גרשון ברגסון ועוד.

יצחק גרונימוב, המנהל הראשון

ראוי לציין מיוחד גרשון דיכטר, אשר הגיע לעירנו בעודו עלם צעיר, בוגר סמינר, שזהו צעדו הראשון בשדה ההוראה ושוקע עצמו כולו בהוי העיירה לבלי הפרד עוד. כאן פיתח פעולה ענפה בקרב הנוער המקומי וכאן גם הקים את קן משפחתו. חברתו לחיים, מרים, בתו של עסקן ציוני, רב-פעלים בעיר מאיר ויסבלום ז"ל, הגיעה ארצה לאחר השואה, יחד עם אחותה פייגה אף היא בוגרת ביה"ס „תרבות“ וכן אמה יוכבד, עסקנית ציונית ותיקה בעיירה, שרידים בודדים ממשפחת ליפמן-ויסבלום, אחת המשפחות הוותיקות והענפות בעיר, מושרשות בחיי החברה והתרבות, אשר פעיי- לותה היתה ניכרת בכל שטחי החיים הציבוריים.

כמורכב נמצאים אתנו כאן ברוך קפלינסקי וגרשון ברג- סון, המכהן כמפקח בשדה החינוך בארץ מטעם משרד החינוך.

גן-ילדים כחידוש חינוכי

הילד הקטן בעיירה היה עד אז משולל זכויות בשדה החינוך. הוא היה כרוך אחרי סינורה של אמו, אשר לא ידעה במה לעסוק קודם, האם — לעזור לבעלה להרויח לפרנסת המשפחה, בעבודת הבית או בחינוך הילדים. לתינוק קם גואל — בצורת גן הילדים ליד ביה"ס. הילד הקטן מצא פה תא הפינה החמימה, קירות לבנים ורצפה נקיה, ועל הכל

גן-ילדים ליד ביה"ס „תרבות“

צעצועים לאין ספור ונוסף לכל שירים וריקודים, והכל בשפה העברית. הגננות השקיעו מיטב מרצן וכוחן לטיפול בילדים הרכים ואף ראו פרי בעמלן. בנשפי החנוכה והפורים המפור- סמים צהל הלב לראות הופעת הילדים הרכים האלה, כשהם רוקדים ושרים ושמחים בכל לב. זכורות לטוב הגננת הראשונה יהודית זילברשטין וכן הגננת רקנט בלה אשר נתנו לגן הילדים מיטב כוחן, העלו אותו לרמה גבוהה והפכו אותו לשם דבר בעיירה.

לא קל היה ל„שומרי החומות“ בעיר להשלים עם בית ספר בעל ערכים אלה. נשמעו טרונות על עריכת הלימודים ללא כיסוי ראש, על הלימוד המשותף של בנים ובנות, ועוד ועוד. אך בית הספר פרץ את חומת הבדידות וההתנכרות וכבש לעצמו עד מהרה מעמד ושם בכל הסביבה. תלמידיו היו הרוח החיה בכל פעולה ציונית בעיר, ומוריו שינו פני העיירה כליל; הוחדרו מושגים וערכים חדשים. גם המבוגרים זכו ליבול מבורך. הובן, כי אין זה מספיק להקנות לילדים דעת, השכלה ונימוסים אלא יש צורך גם לחרוש בשדה ההור- רים. מדי פעם בפעם נערכו אספות הורים בעניני חינוך ונעשו פעולות לקידום השכלת המבוגרים. בין כותלי בית הספר היו מתקיימות „האוניברסיטאות העממיות“, בהן הרצו מורי ביה"ס בנושאים שונים, כגון ספרות, מדע, חברה וכו'. הרצאות אלה היו מושכות קהל רב והיו מתקיימות בעיקר בלילות שבת.

חשפעת כוגרי בית הספר „תרבות“

תלמידי הכתות הגבוהות של ביה"ס הפיחו רוח חדשה בתנועה החלוצית בעיר. הנוער היהודי שבא למועדון תנועת הנוער החלוצית שמע פה מפי מורה ביה"ס ומפי בוגר ביה"ס על י"א באדר, על עמק יזרעאל, על ארץ-ישראל ולמד פה מה שנמנע ממנו בביה"ס היסודי.

מדי שנה בשנה עלה והתפתח ביה"ס כשהתנועה הציו- נית בעיר משמשת לו משענת נאמנה. תוכניות רבות היו לו לביה"ס לגדול ולהתרחב. האחים מנדלבוים תרמו מגרש להקמת בנין עצמי בשביל ביה"ס ואף הוחל בהכנות בקשר לכך. בית הספר הספיק להוציא מחזורי בוגרים, אשר חלק מהם עבר והמשיך בלימודים בבתי-ספר על-ייסודיים עבריים בוילנה, ביאליסטוק, וורשה וכו'. המלחמה שמה קץ ליצירה מפוארת זו ששמה „תרבות“ באופטוב. עוד בזמן המלחמה היו בוגריו ממשיכים בחוגי-לימוד ביתיים, בספרות עברית, היסטוריה ועוד, והיו מתאספים מחוץ לעיר לשם ציון מאורעות וחגים. המטען שהעניק ביה"ס לבוגריו היה רב ביותר והוא ליווה אותם בזמן המלחמה במחנות העבודה והריכוז ובדרכם לא"י. נקודת המוקד של החינוך בכותלי ביה"ס היתה ארץ- ישראל. מהסיסמה על הקיר, מהשיר, מהדקלום — דיברה א"י. חניכי ביה"ס אשר זכו לקבל בין כתליו חינוך בעל תוכן חדש, לעולם לא ישכחוהו.

שעורים לעברית ע"י בי"ס „תרבות“

איילכן התבסס הקורס הראשון לעברית על הבנות, חברות „ויצו הצעירה“ וכן חברות „השומר-הלאומי“ וה„בית-ר“. הקורס היה מורכב משני חוגים: חוג של מתחילים, אשר למדו יסודות ראשונים של השפה וחוג למתקדמים, אשר כבר הספיקו לרכוש את הקריאה והכתיבה. הקורס מנה כבר בתחילתו כמה עשרות של בנות בגילים שונים.

המשכו של המפעל, אשר יסודותיו הונחו ע"י יצחק גרונימוב, מצא לו תומכים נלהבים בשנת הלימודים השניה, בדמות המורים העברים של ביה"ס ובמיוחד המורה לאה הוזמן.

דמות מיוחדת במינה היתה המורה לאה, כלל לא שכחה ברקע העיירה הקטנה. אשה בעלת השכלה מקיפה ותרבות גבוהה, חברתית ונוחה לבריות ובעיקר: פעלתנית תמיד. דירתה הקטנה אשר בבית הוכמיץ הייתה כוורת הומה משך כל שעות היום ועד חצות הליל. עד הצהריים — הלימודים הסדירים אשר בבית הספר. שעות אחר הצהריים המוקדמות — קודש לתלמידי מידים המפגרים בשפה, בכתות הגבוהות של ביה"ס, אשר ראשית לימודיהם עוד בשפה הפולנית. והערב — הערב כולו קודש לחברה. בראשית שעורי הערב, לאחר מכן — הסטודיה הדרמטית שע"י בי"ס „תרבות“, אשר כל החזרות של הלהקה על כל משתתפיה מתקיימות בביתה. עד השעות המאוחרות בלילה יכולתם לראות דרך חלונותיה המוארים של דירתה את „פני“ התנועה הציונית בעיר, אם בישיבה של תנועת „תרבות“ ואם בפגישת-רעים חברתית על נושא מסוים.

המנהל הראשון של ביה"ס „תרבות“ בעיר י. גרונימוב הבין שלמען ביסוסו של בית-הספר הח"דש וכדי להבטיח קיומו לעתיד, עליו ליצור אורה חמה סביבו ולעורר את הנוער למען תהיה השפה והתרבות העברית. ואכן, יש לזקוף לזכותו את ארגון חוגי הנוער למען הספרות העברית החדשה ובעיקר הנחת היסוד לקורסים.

ללימוד השפה העברית לחוגים רחבים בקרב הנוער המקומי. יש לזכור שמרבית הבחורים, חברי תנועת הנוער, כבר ידעו את השפה ודיברו עברית רהוטה מאחר שבחלקם הגדול היו יוצאי ביה"ס העממי של „המזרחי“, בו למדו את מרבית המקצועות בשפה העברית, אמנם במבטא האשכנזי, אולם במידה מספקת לשם קריאת שירה וסיפור עברי. איילכן הם היו באופן טבעי יסוד לחוג מתקדם יותר ללימוד הספרות והשירה העברית החדשה.

הבנות לעומת זאת, רובן ככולן, אשר קיבלו השכלתן בבית-הספר הפולני, העברית היתה זרה להן לגמרי. גם אלו בינינו, אשר למדו בביתן אצל המלמד את סדר התפילות, לא הבינו את פירוש המלים וחזרו על התפלה והברכות היומיות מבלי להבין את תוכנן.

חוג בנות בקורס לעברית עם המורה לאה הוזמן בבי"ס „תרבות“ — 1930
 עומדות (מימין לשמאל): 1) גאלדמאן פ., 2) בליטענטאל, 3) באשע גלט, 4) רחל קאנדעל, 5) שרה גאלדמאן, 6) פריידע גראנאטמאן, 7) חייקע גאלדמאן
 יושבות (מימין): 1) חנה ויסבלום, 2) רבקה בדר, 3) המורה לאה הוזמן, 4) ש. גאלדמאן

אוונט-קורסן פאר ארבעטער

(אוונטער דער לייטונג פון נפתלי יאקובאוויטש)

אינטעליגענט און ליטעראטור-קענער. אין די פריערע יאָרן געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, און פאַרנומען זאָגאַר אַ צענטראַלן אַרט אין איר לייטונג, שפּעטער, צוליב אידעאישע שטרייטן פאַרלאָזן די אַלגעמיינע ציוניס-טישע באַוועגונג, זיך דערנענטערט צו דער אַרטיקער אַר-בעטערשאַפט און אַפילו רעדאַגירט און אַרויסגעגעבן אויף אייגענע אַחריות, אַן אַרטיקע מאַנאַטלעכע צייטונג אונטערן נאָמען „אַפּטער שטימע“. פיל פון אונדז געדענקען נאָך זיכער דעם אייגנאַרטיקן פאַרמאָט פון דער אינטערעסאַנטער און פאַפולערער „אַפּטער שטימע“, געדרוקט אין טוש-העקטאָגראַף, וואָס האָט דערציילט אין אַ פאַפולערער פאַלקס-שפראַך איבער אַלץ און אַלעמען ביי אונדז אין שטעטל.

דער איניציאַטאָר, דער פאַרווירקלעכער און פאַקטישער לייטער פון די אַוונט-קורסן איז געווען יאקובאוויטש. ער איז אויך געווען דער לערער פון ס'רוב געגענטשאַנדן וואָס מיר האָבן געלערנט און אַלץ אין דער יידישער שפראַך. נאָר צו דער פּוילישער שפראַך און רעכענונג האָבן מיר געהאַט אַ לערערין מיטן נאָמען רחל אייזענמאַן.

די שילער זענען געווען איינגעטיילט אין צוויי גרופּן, וועלכע האָבן געציילט צוזאַמען בערך 80 שילער, יינגלעך און מיידלעך. די ערשטע גרופּע איז געווען בלויז אַנפאַנגער, ממש געלערנט אַלף-בית, שרייבן און לעזן. די צווייטע גרופּע וועלכע האָט שוין פאַרמאָגט דעם יסוד פון לייענען און שרייבן האָט שוין געלערנט אויך יידישע געשיכטע, ליטעראַטור און אַנדערע וועלטלעכע וויסנשאַפטן.

יעדן שבת, אין דער פריער צייט, זענען זיך צוזאַמען-געקומען ביידע גרופּן, וואָס זענען איינגעטיילט געווען פון זעלבן עלטער אויף אַן אַלגעמיינער פאַרלעזונג איבער אַ גע-וויסער ליטעראַרישער טעמע. דער רעפּערענט איז געווען דער לערער יאקובאוויטש אָדער אַן אַנדערער עלטערער חבר, וועלכער איז געווען באַהאַונט אין דער יידישער לי-טעראַטור. פון צייט צו צייט איז אויך געקומען אַ רעדנער פון דרויסן. דער ציל פון די פאַרלעזונגען איז געווען באַקענען די יוגנט קודם-כל מיט די יידישע דיכטער און ליטעראַטור, די אַלגעמיינע ליטעראַטור און אַנדערע אַקטועלע טעמעס. מיט דער צייט האָבן די שילער זיך צוגעוויינט אַליין פאַרלעזן און די מערערע האָבן זיך באַטייליקט אַקטיוו אין דער דיס-קוסיע וועלכע האָט זיך אַנטוויקלט נאָכן אַריינפיר פון עפּע-נער. מ'קאָן באַצייכענען מיט פולער זיכערהייט אַז דעם גרויסן דראַנג פון דער אַפּטער יוגנט צו לייענען און וויסן, איז צו

מיט דער הילף פון דער אַפּטער „עמיגראַציע“ אין אַמע-ריקע, וואָס דער רוב פון איר איז נאָך געשטאַנען אין ענג-קאָנטאַקט מיט דער אַלטער היים, וואָס זענען אַליין געווען לויט זייער אַפּשטאַם אַרעמע, אַרבעטער-יוגנט — איז גע-שאַפן געוואָרן אין יאָר 1925 אַ געזעלשאַפט מיטן נאָמען „אַוונט-קורסן פאַר אַרבעטער אין אַפּט“.

דער ציל פון דער געזעלשאַפט — ווי איר נאָמען: ביל-דונג פאַר דער אַרעמער אַרבעטער-יוגנט, וועלכע האָט שוין פון די פריסטע יוגנט-יאָרן געמוזט זיך אַליין דערנערן און נישט געהאַט דערפאַר די מעגלעכקייט באַקומען נאָרמאַלע און זא-גאַר עלעמענטאַרע בילדונג. אין אַזעלכע אומשטענדן זענען פיל פון זיי זאָגאַר פאַרבליבן אַנאַלפאַבעטן אָדער אין בעסטן פאַל — האַלבע אַנאַלפאַבעטן, וואָס האָבן מיט גרויס אַנ-שטרענגונג זיך געקאַנט אונטערשרייבן. פאַר דעם עלעמענט, וואָס איז אין יסוד געווען גייסטיק נאָרמאַל — נאָר באַעוולט פון די עקאָנאָמישע אומשטענדן, איז די דאָזיקע געזעלשאַפט געווען ממש אַ רעטונג.

די שול-פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון פאַלגנדע יונגע אַרבעטער-טוער אין שטאַט: שימשל פיזעל (היינט אַ בא-קאַנטער יידישער דיכטער אין ניו-יאָרק אונטערן פּסעוודאָנים „שמשון אַפּטער“), יאַנקעל גאַלדבאַך (געפינט זיך היינט אין קאַנאַדע), בערטשו וואַקסוואַסער (געפינט זיך היינט אין ברא-זיליע) משה פעלדמאַן (היינט אין ישראל), דוד ראָזען און אַברהם שערמאַן, וואָס זענען אומגעקומען אין דער שטאַט בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה דורך די היטלעריסטישע מערדער. אין די ווייטערדיקע תקופות האָבן נאָך מיטגעאַר-בעט אין דער לייטונג פיל מערערע און אַנדערע.

דער לייטער און לערער פון די אַוונט-קורסן איז גע-ווען נפתלי יאקובאוויטש, אַליין פון פאך אַ לערער, גרויסער

האט דער דראמאטישער קרייז איינגעארדנט, פארשטעלונגען, אין שטאטישן טעאטער-זאל. דער פראגראם איז באשטאנען פון א קינדער-פארשטעלונג, פאפולערע איינאקטערס פון י. ל. פריי, שלום עליכם א. א. אויפגעפירט דורך די עלטערע שילער און ארטיקע קינסטלער. ס'געדענקען זיך נאך טיילווייז די נעמען פון געוויסע אנטוויקלענער: שמואל פעלדמאן, שלמה מיצמאכער, יאנקל גערשקאוויטש (היינט אין לאדזש, דיכטער און ארטיסט אין יידישן טעאטער), פריידעלע פיוזעל, דינעלע קאמעהאר, ביילע גאלדבאך א. א. א. א.

שפעטער איז אויך געגרינדעט געווארן די ביבליאטעק וועלכע איז געווארן א אייגנארטיקער קולטור-צענטער אין שטאט.

די ארבעטער-יונגנט איז אויך געווארן וואכזאם צו אירע פראפעסיאנעלע אינטערעסן. מיט דער צייט שטייען אויף צוויי פראפעסיאנעלע פאראייניגען: שניידער-ארבעטער און בערשטלער.

אזוי האט זיך פונאנדערגעוואקסן און צעבליט דאס אר-בעטער-לעבן אין פילפארביקע פארמען, געגעבן רייפע פרוכטן און בארייכערט דאס אלגעמיינע לעבן פון דער ארטיקער אר-בעטער-יונגנט און פון דער גאנצער שטאט.

פארדאנקען די דאזיקע פארלעזונגען, וועלכע האבן אונדז גע-עפנט די אויגן.

די אונטער-קורסן האבן אנגעהאלטן לאנגע יארן. שילער האבן פארלאזט (פארלאזנדיק די שטאט אדער דאס לאנד) און נייע, יונגע שילער זענען געקומען אויף זייער פלאץ. ביז ס'האבן זיך א מאל געמאכט שוועריקייטן, אמעריקע האט אויפגעהערט שיקן געלט, ס'איז אויך מער נישט געווען קיין לאקאל צום לערנען.

דאן האט דער לערער יאקובאוויטש צונויפגענומען אלע שילער אויף א באראטונג. פארשטענדלעך, אז קיינער האט נישט געקאנט משלים זיין מיטן געדאנק אז די אונטער-קורסן וועלן מער נישט עקזיסטירן און מ'רייסט איבער דאס לער-נען. ספעציעל האט זיך געערגערט יאקובאוויטש. אויסהערנ-דיק אלעמענס גרויסן באדויער און נאך א קורצן אינערלעכן געראנגל שטייט אויף יאקובאוויטש און דערקלערט: די קורסן זענען פאר זייער עקזיסטענץ. די לעקציעס וועלן פון היינט פארקומען אין זיין פריוואטער וווינונג. וועלכע דינט שוין במילא אלס טעגלעכע שול פאר קינדער. און וואס אנבאלאנגט די פינאנציעלע קאסטן — וועט יעדער שילער מוזן מאכן אן אנשטרענגונג און באצאלן כאטש איין זלאטי א מאנאט פון זיינע אייגענע פארדינסטן, וואס זענען קיין מאל נישט געווען קיין גרויסע. ער פערזענלעך האלט עס פאר א גרויסן כבוד אויפהאלטן די עקזיסטענץ פון די אונטער-קורסן, וועלכע זענען מיט דער צייט פארוואנדלט געווארן אין א גרויסער קולטור-אינסטיטוציע.

ער ארגאניזירט אויך א דראמאטישן קרייז אין וועלכן ס'באטייליקן זיך צוזאמען מיט אנדערע אויך די פעאיקע שילער פון די קורסן. דער דראמאטישער קרייז איז געווען א בשותפותער פאר אלע קינסטלערישע כוחות אין שטאט, פאר די שילער פון די אונטער-קורסן און אויך פאר די יונגע פון דער סטאבילער יידישער פאלקס-שול און אונטער דער לייטונג פון יאקובאוויטש.

אלע יום-טובים, ספעציעל חול-המועד פסח און סוכות

דטע קלאס פון דער אַלגעמיינער פוילישער פאָלקס־שול אין יאָר 1929
דער ערשטער אין ריי פון די לערער: איטשע מאיר מעלמאַן, דער לערער פאַר יידישער רעליגיע אין דער קריסטלעכער שול

כאַראַקטעריסטישע קלאַס אין דער פוילישער אַלגעמיינער שולע
די מערהייט — יידישע קינדער

די יידישע שילערינס פון 3טן קלאַס אין דער אַלגעמיינער פוילישער
פרויען־שול

די „אַכראַנקע“ פאַר מיידלעך אונטער ציוניסטישער לייטונג

מפלגות ונוער

משה מגן (ישראל)

די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין אפט

פון פארמאכטן יידישן געטא, וועלכער האט געוויגן פון איין זייט פון די אלטע יידישע מקורות און פון דער אנדערער זייט — דורך די אונבארייטלעכע באציאונגען מיט די צענטערן אין דער אומגעגנט און אין דער מדינה בכלל. האט דאך אפט געשמט אין די לעצטע דריי הונדערט יאר אלס שטאט פון לומדים און רבנים, וועלכע זענען שטענדיק געשטאנען אין ענגן קאנטאקט מיט די גדולי הדור פון מזרח-איראפע און פארנומען אליין זייער צייט א געהעריקן ארט אין „ועד ארבע ארצות“.

אינדיווידועל האט זיכער יעדער ייד דערמאנט ביים דאוונען דריי מאל א טאג — און מיט גרויס כוונה — דעם חורבן פון ציון און ירושלים און טיף אין הארצן האט הייס געגליט דער אייביקער באגער צום ווידעראויפבוי פון דער יידישער זעלבסטשטענדיקייט.

ווען ס'האט אין אפט אנגעפאנגען און באקומען אן ארגאניזאציעלע פארעם די חובת-ציון באוועגונג (נאך איידער ס'איז אנטשטאנען די פאליטישע ארגאניזאציע), איז שווער פעסטצושטעלן, ווייל ס'זענען ווייניק עדות פארבליבן פון יענע טעג.

ווי באוויסט איז די חובת-ציון באוועגונג אין די קליינע יידישע שטעטלעך געבוירן געווארן אין בית המדרש, ווייל די בעסטע יוגנט אין יענע יארן זענען געווען די ישיבה-בחורים און דאס יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן בכלל האט זיך קאנצענטרירט ארום בית המדרש.

ערשטע ציוניסטישע טעטיקייט

דערפאר קאן מען זאגן אז די „מזרחי“-באוועגונג איז נאך פריער געבוירן געווארן פון דער ציוניסטישער באוועגונג בכלל, כאטש אין יענע יארן האבן אלע ציוניסטיש-גע-

מ זאגט, אז די שטרעבונג פון יידן נאך ציון האט קיין מאל נישט אויפגעהערט, זייט דאן ווען דאס פאלק האט פארלוירן זיין זעלבסטשטענדיק נאציאנאל לעבן און אוועק אין גלות.

די שטרעבונגען זענען גע-קומען צום אויסדרוק אין פארו-שידענע פארמען, אפהענגיק פון דער צייט, אומשטענדן און ארט. אויב דאס איז ריכטיק לגבי דעם יידישן פאלק בכלל, אין אלע דורות און אלע יידישע צענטערן — פאר יעדן יידיש שטעטל, „על אחת כמה וכמה“...

ווי אזוי זענען די שטרעבונגען געקומען צום אויס-דרוק ביי אונדז אין אפט אין די גאר אלטע צייטן איז שווער פעסטצושטעלן. ווארשיינלעך, נישט אנדערש ווי אין אנדערע ענלעכע יידישע שטעטלעך, ווו די מערהייט פון דער בא-פעלקערונג איז געווען א יידישע און דערמעגלעכט דערמיט אייגנארטיקע, יידישע, קולטורעלע אויסלעבונג אין די ראמען

באנקעט לכבוד ד"ר יצחק שיפער, באזוכנדיק די שטאט

שטימטע יידן זיך געהאלטן צוזאמען, ווערן שוין כולם אגודה אחת, און אונטערשיד פון רעליגיעזע און נישט-רעליגיעזע ווייל אלע האבן זיך פארזאמלט אין בית המדרש, וועלכער האט געדינט לאנגע יארן אלס צענטער פון ציוניסטישער טעטי-קייט און די "צונויפטרעפן" זענען פארגעקומען צוויי מאל אין טאג: "שחרית" און "מעריב".

ווי מ'דערציילט זענען די ערשטע אנערקענטע ציוניסטן אין אפט געווען: לייביש שלום פריימאן (דער קאשע-מאכער), נחמיה וויזענבערג, משה-ליב מלמד (דוד מאנישעוויצעס פא-טער), דן קליינמאן א. אנדערע.

נישט לייכט איז געווען זייער "מעמד" אין בית מדרש פון דעם טאג ווען זיי זענען געכאפט געווארן ביי דער מעשה... לייביש שלום'ען האט מען ארויסגענומען די גמרא פון האנט און מיט גרויס כבוד אים געוויזן די טיר פון בית המדרש. וועגן אט דעם לייביש-שלום האט מען דערציילט נאכהער אז ווען מ'האט געגרינדעט אין לאנדאן די נאציאנאל-באנק האט ער אין דער שטיל ארויסגענומען דעם ווייבס צירונג און געקויפט אן "אקציע" אין דער ערשטער יידישער נא-ציאנאל-באנק. ערשט פסח-צייט, פארן גיין אין שול צום דאווענען, האט זיין ווייב אנטדעקט די "גנבה" פון איר צירונג און לייביש-שלום האט געמוזט זיך מודה זיין...

נחמיה וויזענבערג האט נאך אפיציעל געלערנט א "שיעור" מיט בעל-מלאכה'ס יעדן אונט נאך מנחה-מעריב, אבער ער האט אין זיין פשט אריינגעפלאכטן ציוניסטישע מאטיוון, ביז דער עולם האט זיך אויף אים דערקענט און אויך ער האט באקומען זיין פסק...

פון דעסטוועגן האבן שוין פון דאן אן עקזיסטירט ציר-ניסטן און קעגנער, און די מלחמה אין בית-מדרש איז אנגע-גאנגען א לאנגע צייט ביז ס'זענען אפיציעל אנערקענט גע-

ווארן די רעכט פון יעדן יידן צו זיין א "ציוניסט" און פון דעסטוועגן דאווענען אין בית-המדרש מיט יידן צוגלייך...

די ערשטע ציוניסטישע קאנגרעסן און די ערשטע "שקל-אקציע" געפונען שוין אין אפט א גרויסע ציוניסטישע בא-וועגונג ("מזרחי" און אלגעמיינע ציוניסטן). די יוגנט, א-טוישט פון דער ערשטער רעוואלוציע און דעם "בונד" אויף דער יידישער גאס, וואס האט נאך געבראכט מיט זיך צרות, טורמע און פארשיקונג, האט גערן אויפגענומען די נאציא-נאלע לאזונגען און זיך געווארפן ענטוויאסטיש אין דער ציר-ניסטישער ארבעט.

אבער קאנקרעטע ארגאניזאציאנעלע פארמען באקומט די באוועגונג ערשט נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען די שטאט, ווי אלע שווער געליטענע יידישע שטעטלעך אין פוילן איז אנגעוויזן אויף זעלבסטהילף און אייגענע רעקאנ-סטרוקציע-אנשטרענגונגען בכדי זיין גרייט אויפצונעמען די עווענטועלע הילף פון דרויסן. דער "דושיאנט", "טאז", און אנדערע הילפס-אינסטיטוציעס וועלכע האבן דאן געווינקט אין פוילן האבן זיך דאן באזירט בעיקר אויף ארטיקע אר-גאניזאציאנעלע כוחות וועלכע זענען געווען גרייט אויפצו-נעמען די הילף. אזא ארגאניזאציאנעלע ראם האט מיט זיך פארגעשטעלט די ציוניסטישע ארגאניזאציע מיט יצחק רובינ-שטיין בראש און מיט דער מיטהילף פון א ברייטן קאדער יוגנטלעכע אקטיוויסטן, ווי: יוסף האכמיק, וועלכער האט שפעטער, נאך רובינשטיינען, אמטירט ביז זיין טויט אלס פארזיצנדער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. אלתר און שרה ראזענבערג, שמואל ליפמאן, מאיר ווייסבלום, משה קליינמאן און זיין שוועסטער רייזל, די קינדער פון ציוניס-טישן אלטן טוער דן קליינמאן, שמואל און לאה פריימאן, מרדכי ווייצבלום און זיין צוקונפטיקע פרוי, ריבטשע זאמ-בערג, נטע וויינבערג, פייוול בולווא, בן-ציון מאליצקי,

א באראטונג פון "קרן היסוד" מיט ד"ר יוריס (אין צענטער)

זיין פולע פרוכט אין די 20 קער יארן. מיט דער טיכטיקער איבערגעגעבנקייט פון סאלטשע ראזענבערג, שפרינצע קאפ-לער און מיכאל ראטשטיין, וועלכער איז דאן ערשט געקומען פון דער צעירי-מזרחי באוועגונג און א דאנק זייער אנטערענ-גונג איז די ביבליאטעק שנעל פארוואנדלט געווארן אין א מעכטיקער אינסטיטוציע פון ערשט-ראנגיקער קולטורעלער באדייטונג פאר דער גייסטיקער אנטוויקלונג פון דער יוגנט אין שטאט.

די ביבליאטעק האט דורכגעמאכט פארשידענע תקופות פון אויפוואקס און גידערלאגע. צו גרויסן אויפברויז איז זי דערגאנגען אין יאר 1931, ווען נאך דער לאנג-יאריקער אמ-טירונג פון שרה'קע קאפלער (שפרינצע קאפלערס שוועסטער) איז זי איבערגעגעבן געווארן דורך דער ציוניסטישער ליי-טונג אין די הענט פון רחל קאנדעל און משה גרינשטיין, אויף דורכפירן א רעארגאניזאציע, באנייען די קאטאלאגן, אויפמאכען פארלעגענע ביכער און איינקויפן נייע אויסגאבן. נאך דער רעארגאניזאציע איז טאקע די ביבליאטעק דער-גאנצען ביז דער צאל פון 2000 בענדער.

ביולעטינען

דער אלטער דור שטאטישע געדענקט נאך די סיסטע-מאטישע אדער פעריאדישע ביולעטינען און אויסגאבן אין העקטאגראפישער שריפט וועלכע זענען ארויסגעגעבן געווארן דורך דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, ביולעטינען וועלכע האבן אפגעשפיגלט דאס שטאטישע לעבן אויף אלע געביטן, אונטער דער רעדאקציע פון נ. יאקובאוויטש, יחיאל ארליך, בן-ציון מאליצקי, מיאל ראטשטיין און אנדערע, יעדער אין זיינערצייט.

שפרינצע קאפלער, אשר ווייצבלום, ישראל ראזענבערג, נתן בראמבערג, ישראל פישמאן, שאול ערמאן און פיל אנדערע. די ציוניסטישע ארגאניזאציע האט אייגנטלעך געגעבן די איניציאטיוו, געלייגט דעם גרונטשטיין און אויסגעטראגן אויף אירע אקסלען, די ווילטעטיקע הילפס-אינסטיטוציעס, וועל-כע האבן אין זייער צייט, נאך דער געענדיקטער לאנג-יאריקער וועלט-מלחמה, צוריק אויפגעלעבט דאס עקאנא-מיש-צוזאמענגעבראכענע שטעטל און דערמעגלעכט יעדן פרט זיך פון דאס ניי שטעלן אויף די פיס. די "עזרה" — אויפן געביט פון מעדיצינישע הילף, די קאאפעראטיווע גע-שעפטן פאר געברויך-מיטל, גמילות-חסד קאסע און באנק-וועזן, די קינדער-היים "אכראנקא" מיט דער ספעציעלער אומזיסטער קינדער-קיך א. א. די אלע אינסטיטוציעס זענען אייגנטלעך געגרינדעט געווארן און זיך אויפגעהאלטן מיט דער ווילטעטיקער און פרייוויליקער ארבעט פון די אויבנדער-מאנטע, וועלכע זענען געשטאנען אין דינסט פון דער ציוניס-טישער טעטיקייט פון דאן משך צענדליקער יארן, ביזן טרויע-ריקן סוף אין דער צווייטער וועלט-מלחמה.

די ביבליאטעק

דער יסוד פאר א ביבליאטעק איז נאך אייגנטלעך גע-לייגט געווארן פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה. שוין אין יאר 1908 געפינען מיר א נאטיץ אין "הצפירה" וועגן "קול-טור-קאמף" וואס איז אנגעגאנגען אין שטאט צווישן די ציו-ניסטן און די רעליגיעזע קרייזן ארום דער איניציאטיוו פון אויפשטעלן א מאדערנע, וועלטלעכע ביבליאטעק און ביז א "מסירה" פאר דער "מאכט" איז עס דערגאנגען. אבער דער קערן וועלכער איז דאן געזיט געווארן האט געגעבן

אפט און די אקטועלע ציוניסטישע פראבלעמען

די גרויסע אויפלעבונג אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע איז געקומען מיט די וואלן צו דער זיבעטער לאנדס-קאנפערענץ אין פוילן — יאר 1925. דאן איז אנגע-גאנגען דער גרויסער ויכוח אין דער ציוניסטישער באוועגונג וועגן אויפשטעלן די יידישע אגענדן (הסכנות היהודית) לויט ד"ר וויצמאנס פארשלאג וואס איז באשטאנען פון א שות-פותדיקער טעטיקייט פאר א"י צווישן דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און נישט-ציוניסטן, ווי ס'האבן זיך דאן גערופן א גרופע פארמעגלעכע יידישע פירער אין אמעריקע, פון די שעפער פון „דזשאנט" און זיינע פילאנטראפן. וויצמאנס כוונה איז געווען דורך דעם צירוף פארגרעסערן די הכנסות פון דער ציוניסטישער באוועגונג און מאביליזירן קאפיטאלן פאר אינטענסיווער אויפבוי פון לאנד. די צייט דריקט — האט וויצמאנס געטענהט — און דערפאר טאר מען נישט בודק זיין דעם אידעאישן און ציוניסטישן באגאזש פון די וועלכע ווילן ווערן שותפים צום א"י ווערק.

די שארפע דיסקוסיע אין דער ציוניסטישער באוועגונג האט פונדערערגעטיילט די פוילישע ארגאניזאציע אין צוויי לאגערן: „עת לבנות" און „על המשמר". די קרייזן פון „עת לבנות" און א גרויסע טייל פון די פוילישע ציוניסטן האבן געגלייבט אז דער פארשלאג וועט ברענגען דער ציוניסטי-שער בוי-ארבעט די „מיליאנען" און גרויס-קאפיטאל, וועלכע פעלן דער ציוניסטישער באוועגונג און באוועגן די גרויסע יידישע פינאנסיסטן צו קאנסטרוקטיווער ארבעט אין א"י און מאכן אן ענדע מיט די סאציאליסטישע עקספערימענטן פון די „לינקע" און זייערע העלפער, וואס באהערשן דאס לאנד.

דאקעגן האבן געטענהט די פארשטייער פון „על המשמר" אז אן גלויביקן ציוניזם, אן חלוצישער ארבעט און יידישן ארבעטער-קלאס ביים אקער און מאשין איז אוממעגלעך די בוי-ארבעט. אן דער אפפערזויליקייט פון דער ארבעטערשאפט, אן ציוניסטישן אידעאל וואס באזירט זיך אויפן געדאנק פון פראדוקטיוויטעט און סאציאלער גערעכטיקייט — וועט דער ציוניזם נישט פארווירקלעכט ווערן. די דעמאקראטישע ציוניסטישע אנשטאלטן וועלן נאר פארלירן פון דער שותפות אין פארעם פון דער געפלאנטער „יידישער אגענדן" (לויט גרינבוים — די ציוניסטישע באוועגונג אין פוילן — ענציי-קלאפעדיע, ווארשע).

אויך אפט האט נישט אויסגעמיטן די שארפע דיסקוסיע און די ציוניסטישע ארגאניזאציע האט זיך צוטיילט אין צוויי לאגערן. אבער דא זענען די כוחות-פארהעלטענישן געווען פארקערט ווי אין גאנצן לאנד. אין לאנדעס-מאסשאט איז די מערהייט געווען מיט „עת לבנות", וואס זיינע פירער זענען געווען לעאן לעוויטע (וועלכער איז טאקע דאן אויס-געוויילט געווארן אלס פרעזידענט פון דער ציוניסטישער

ארגאניזאציע אין פוילן). ד"ר יהושע גאטליב, יוסף העפט-מאן א. א.

אבער אין אפט, וועלכע האט געשמוט אלס פעסטונג פון יצחק גרינבוים וועלכער האט אין יענער צייט רעפערענצירט דעם „על המשמר" און ראדיקאלע ציוניסטן (אונטער דער מ'פולער טעטיקייט פון זיין געטרייען תלמיד מיכאל ראט-שטיין) האט די גרויסע מערהייט פון די אפטער ציוניס-טישע מיטגלידער זיך געשטעלט פעסט אויף דער זייט פון „על המשמר".

ביידע צדדים האבן גענומען „ארגאניזירן" נייע מיט-גלידער פאר דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און דורך דעם שאפן אנהענגער פארן געדאנק פון זייער סיעה.

מיכאל ראטשטיין, וואס די אפטער יוגנט איז געשטאנען אונטער זיין השפעה האט „מאביליזירט" די עלטערע שיכט פון „השומר הלאומי", די ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציע אין וועלכערס שפיץ ער איז געשטאנען אלע יארן פון איר עקזיסטענץ, זיי פארטיילט מיטגליד-קארטן פון דער ציו-ניסטישער ארגאניזאציע און געשאפן דערמיט א געשעעניש פאקט פון א גרויסער מערהייט. דעם אמת געזאגט, זענען מיט אים געגאנגען אין דעם קאמף אויך די גרעסטע טייל פון די עלטערע מיטגלידער פון דער ארגאניזאציע, אחוץ א קליינע גרופע וועלכע האט זיך געזען אלס רעפערענצענטאנץ פון „עת לבנות" אין שטאט: אשר וויצבילום, ישראל פישמאן, שרה ראזענבערג, שמואל ליפמאן און נאך עטלעכע געציילטע אנהענגער.

די גרעסטע טייל אבער אונטער מיכאל ראטשטיינס אנהענגער איז געבליבן טריי דעם ציוניסטישן מנהיג יצחק גרינ-בוים, ספעציעל נאך זיין באזוך אין אפט, וועלכער איז פאר-וואנדלט געווארן אין א גרויסער ציוניסטישער מאניפעסטאציע פון דער גאנצער געגנט. ס'אעדענקט זיך נאך די גרויסע צו-גרייטונגס-ארבעט וואס די ציוניסטישע ארגאניזאציע האט געמאכט פיל טעג פריער פארן באזוך און ווי אימפאזאנט האט די גאנצע באפעלקערונג פון אלע שיכטן (אריינגערעכנט אויך די קריסטלעכע איינוווינער), אויפגענומען דעם ציוניס-טישן מנהיג, וועלכער איז דאן געווען סייס-דעפוטאט און אנערקענטער פירער פון פוילישן יידנטום. ביים ספעציעל אויפגעשטעלטן טויער אויף אסטראווער וועג האבן אים עמפאנגען פארשטער פון די פארשידענע יידישע אינסטי-טוציעס מיטן קריסטלעכן סטראסטע בראש און אדורכמאר-שירט די גאנצע שטאט מיט דער באטייליקונג פון רייטער-פאליציי, ביון טעאטער-זאל פון די פייערלעשער. דארט האט ער רעפערירט וועגן די אקטועלע פראבלעמען פון ציוניזם און פוילישן יידנטום. אפטער יידן האבן פארמאכט פריער די געשעפטן אין דעם טאג, ארבעטער האבן איבערגעריסן די ארבעט, און פארפוצט אין שבתדיקע בגדים געקומען אנהענגער כבוד דעם יידישן מנהיג און זיך צוהערן צו זיין רעדע.

וועלכע קלינגט אזוי שטאלץ און מעכטיק אפילו אין פוילישן סיים.

ווי געזאגט, האט אויף דער זיבעטער לאנדעס-קאנפערענץ פון דער פוילישער ציוניסטישער ארגאניזאציע געזיגט דער "עת לבנות" און גרינבוים מיט זיין "על המשמר" זענען איבערגעגאנגען אין אפאזיציע, אן איבערגאנגס-צייט וואס האט געדויערט ביז נאך די וואלן צום 16טן ציוניסטישן קאנגרעס אין ציריך אין יאר 1929.

די וואלן צום קאנגרעס זענען געווען שטורמישע אויך אין אפט ווי אין די אנדערע יידישע שטעטלעך. די ציוניס-טישע באוועגונג מיט אלע אירע גרופירונגען איז דאן געווען זייער שטארק און ברייט פארצווייגט אין שטאט. אחוץ די אל-געמיינע ציוניסטישע ארגאניזאציע און "מזרחי" מיט זייערע יוגנט-ארגאניזאציעס, וועלכע האבן אנטהאלטן די עלטערע מיטגלידער, האבן דאן זיך ארגאניזירט און פארשטארקט זייער טעטיקייט דער "החלוץ" פון איין זייט און די רעוויזיא-ניסטישע באוועגונג פון דער צווייטער זייט.

דער "החלוץ"

די אונטערעוואקסנדע יוגנט פון פארשידענע יוגנט-אר-גאניזאציעס זוכנדיק א וועג צו "הגשמה" און עליה קיין ארץ-ישראל איז געקומען אין "החלוץ", וועלכער האט געדינט דאן אלס אלגעמיינע ראם פאר אלע עלעמענטן וואס גרייטן באמת זיך צו עליה און פארן אויף הכשרה. דער "החלוץ" האט שוין דאן פארמאגט א פארצווייגטע הכשרה-באוועגונג און יעדער מיטגליד האט געדארפט פערזענלעך נאך א יאר אנגע-העריקייט צום סניף, פארן אויף הכשרה און נאך א געוויסער צייט באקומען א סערטיפיקאט און עולה זיין קיין א"י. אין "החלוץ" האט דאן געפונען איר פלאץ איין א געוויסע טייל ארבעטער-יוגנט, וואס האט נישט געזען פאר זיך קיין צו-קונפט אין קליינעם שטעטל און געקומען אהער אין סניף וואס האט געדינט אלס איינציקער אויסוועג פאר עווענטועלער עמיגראציע פאר יעדן ייד. די אידעאישע אנגעהערדיקייט און באוויסטזיין — זענען שוין געקומען מיט דער צייט אין סניף און בעיקר אין דער הכשרה.

די רעוויזיאניסטן

אין דער גרויסער דיסקוסיע ארום דער אויפשטייענדיקער אגענדא און די ראל פון דער ארבעטערשאפט אין א"י האט פארנומען אן אנגעזעענעם פלאץ דער פירער זאב זשאבאטינסקי, וועלכער האט דאן פארשאפט זיין קאמף קעגן וויצמאנען און די ציוניסטישע לייטונג וועלכע איז געשטאנען אונטער דער השפעה פון די א"י-דיקע ארבעטער פירער. דער קאמף האט טאקע דערפירט נאכהער די רעוויזיאניסטישע באווע-גונג צום פארלאזן דעם 16טן ציוניסטישן קאנגרעס און אויפ-שטעלן די נייע ציוניסטישע ארגאניזאציע (הצ"ח).

עס האט זיך דאן אין אפט ארגאניזירט די ערשטע גרופע פון ציוניסטן-רעוויזיאניסטן און מיט דער מיטהילף פון דעמאלטדיקן "תרבות"-לערער גראנימאוו, וועלכער איז אליין געווען א רעוויזיאניסט, אויך אויפגעשטעלט א סניף פון בית-ר אין שטאט.

די וואל-קאמפאניע צום קאנגרעס איז געפירט געווארן מיט גרויסן פארנעם און פיל פאטאס. אלע פארטייען האבן מאביליזירט צו הילף זייערע צענטראלע פירער און מיטיג-גען זענען אפגעהאלטן געווארן אין יעדן זאל, בית-מדרש, שול, און אפילו אין גאס.

פארשטענדלעך אז די גרעסטע צאל שטימען האט בא-קומען די אלגעמיינע ציוניסטישע ארגאניזאציע, וואס אירע פירנדע מיטגלידער האבן געהאט די גרעסטע השפעה אויף דער יידישער באפעלקערונג. דורך די פארשידענע אינסטי-טוציעס, פון וועלכע די יידן אין שטאט זענען געווען אפהענגיק, ווי די ציוניסטישע באנק (דירעקטאר: מרדכי ווייצבלום), גמי-לות-חסדים קאסע (פרעזעס ישראלקע ראזענבערג), סוחרים-פאראיין (מיכאל ראטשטיין), קהילה (שמואל ליפמאן) און אנד. מיטן צוריקקום פון גרינבוים סיעה צו דער לייטונג פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין פוילן, נאך דער גייטער קאנפערענץ אין יאר 1930, האט אויך אין אפט אויפגעלעבט די ארגאניזאציע. מיכאל ראטשטיין, דער איינציקער דעלעגאט צו אלע ציוניסטישע קאנפערענצן, און הייסער אנהענגער פון גרינבוים, איז דאן געוועלט געווארן אלס מיטגליד פון ציו-ניסטישן אויבערראט, האט צוריקקומענדיק פון דער קאנפע-רענץ זיך גענומען צו דער ארבעט נאך פיל ענערגישער ווי ביז יעצט. ער איז טאקע א דאנק דעם געוועלט געווארן אלס פרעזעס פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין שטאט.

יעדן פרייטיק-צונאכטס איז פארגעקומען אין גרויסן לאקאל פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע א "לעבעדיקע צייטונג" מיט אן אינהאלטסרייכן פראגראם, וואס האט אנט-האלטן אחוץ דעם פארווארט פון רעדאקטאר (מ. ראטשטיין) די רעדע פון א גאסט פון דער צענטראלע (מעניני דיומא) און אויך א קינסטלערישן פראגראם.

די "לעבעדיקע צייטונג", ווי אלע אנדערע ציוניסטישע אימפרעזעס, זענען מאסנהאפט באזוכט געווארן דורך די אר-טיקע בירגערלעכע באפעלקערונג, וואס האט אייגנטלעך נישט געהאט קיין גרויסן אויסוואל צום שבתדיקן צייטפארטרייב אחוץ די יוגנט וועלכע האט שוין געהאט אירע אייגענע צו-זאמענטרעפן.

אבער, די עיקרדיקע טעטיקייט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע האט זיך אויסגעדריקט קודם-כל: פאר די פאנדן פון גאולת-הארץ "קרן קימת" און "קרן היסוד", די לייטונג פון דער "תרבות"-שול, די גמילות-חסדים קאסע, די קרעדיט-באנק, און צום סוף: די אומדערמילעכע טעטיקייט פון אירע פארשטייער אין דער יידישער קהילה און אין אלגעמינעם שטאטראט.

קרן קימת

אמת, די פראקטישע ארבעט פון קרן-קימת, ווי אויס-ליידיקן די פושקעס, געלט-אקציעס, בלימל-טעג איז דורכ-געפירט געווארן מיט דער באטייליקונג פון אלע עקזיסט-רנדיקע יוגנט-ארגאניזאציעס, דאך איז די לייטונג שטענדיק געווען אין די הענט פון עטלעכע עלטערע ציוניסטישע טוער, ווי: פייוול בולווא, דער אייביקער מורשה פון קרן-קימת אין שטאט, משה שמוקלער, אייביקער סעקרעטאר, און צייטנ-וויז אויך משה קליינמאן און שמואל פריימאן.

קרן היסוד

די קרן היסוד אקציע איז פראקלאמירט געווארן יעדעס יאר אויף א פייערלעכער אקאדעמיע אין שטאטישן זאל מיט דער באטייליקונג פון א פירנדיקער פערזענלעכקייט אין פוילישן יידנטום. ערשט צומארגנס זענען ארויס עטלעכע פארלעך פון די ארטיקע ציוניסטישע אנגעזעענע טוער און

באשטייערט די שטאט... א טייל אין מזומנים און די גרעסערע טייל אין וועקסלען וואס זענען איינגעמאנט געווארן במשך דעם גאנצן יאר. די אקציע האט אין שטאט אריינגעטראגן גאר גרויסע „אנגעזעענע“ סומען. פיל געדענקען נאך די פילמאליקע באזוכן אין שטאט פון לייב יפה, יוריס, ד"ר שיפער, ליכטינגער, העפטמאן, פאגעלמאן א. א.

וועגן דער פארצווייגטער טעטיקייט פון די ציוניסטישע פארשטער אין די אלגעמיינע שטאטישע אנשטאלטן, ווי: קהילה און מאגיסטראט, און לייטונג פון סאציאלע אינסטי-טוציעס געפינען מיר גענויע און אויספירלעכע אפהאנדלונגען אין פארשידענע ארטיקלען און נאטיצן אין דעם בוך.

מיט פולער אנערקענונג און שטאלץ קאנען מיר באצייר-כענען אז מיר אלע אפטער אין ישראל האבן צו פארדאנקען אונדזער באוואוסטזיין און דאזיין זייער גרויסער טעטיקייט און אויפקלער-ארבעט פאר דער אויפלעבונג פון דער אלט-נייער היים אין ארץ-ישראל.

באזאר לטובת „קרן-קימת“ אין יאר 1938 — אין צענטער: מיכאל ראטשטיין, פרעזעס פון קק"ל

די אנטשטייונג פון „מזרחי“

יסוד פאר דער ביבליאטעק איז געווען די מתנה פון שטאט-קאמענדאנט אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אקופאציע, וועלכע האט געשאנקען דער שטאט א גרויסע צאל יידישע און דייטשע ביכער.

אבער דער שלום-בית האט לאנג נישט אנגעהאלטן. די ערשטע האבן זיך אפגעטיילט די יונגע ציוניסטן, וואס האבן געעפנט אן אייגענעם קלוב אין הערשל ארלאנס הויז (הארשל „קישקע“). דאָרט, ווי נאָכהער איז געווען די „עזרה“, זיי האבן געפאָדערט פאר זיך די ביבליאטעק. אבער צווישן די איבערגעבליבענע האט אויך נישט לאנג געהערשט קיין שלום-בית. אלע זענען טאקע געווען איבערגעגעבענע ציונים און געארבעט פאר קרן-קימת, אבער ס'זענען אנטשטאנען מיי-נונגס-פארשידנהייטן צווישן די רעליגיעזע יידן און די שוין דאן משכילים, וואס זענען נישט געווען נזהר אין שבת און מצוות. די רעליגיעזע האבן נישט געקאנט משלים זיין דערמיט און האבן געעפנט אן אייגן „שטיבל“ ביי ירמיה זייפמאן אין הויז, ביי זיין איידעם משה ווייסבלום. די פאליטישע „אסיפות“ זע-נען געווען ביי „שלוש סעודות“. די ערשטע זענען געווען: וואלוויש „קאפיעצער“, שמואל דוד בערנצווייג, שמחה זיל-בערבערג, אברהם שמעלצמאן, מענדל האַכערמאן, יעקב בער-מאן, יחיאל כץ, שמחה מילשטיין יאָסל ווייסמאן, שלמה אורבינדער, משה בעדער און דער שרייבער פון די שורות. דערמיט האט אייגנטלעך אנגעפאנגען די עקזיסטענץ פון „מזרחי“ אין אַפּט.

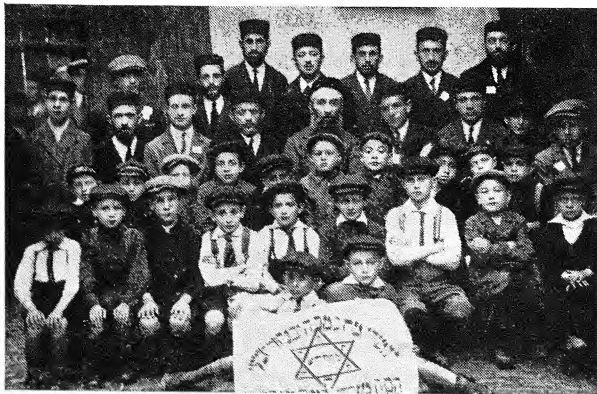
מ'איז אַרויס אין גאָס ווערבירן נייע מיטגלידער פאַרן „מזרחי“ און מיר האבן געהאַט גרויס דערפאָלג ביי די רע-ליגיעזע-שטימטע יידן וואָס דער ציוניסטישער אידעאָל האט געפונען אן אַפּקלאַנג ביי זיי אין האַרצן. גרויס דער-פאָלג האבן מיר געהאַט ספּעציעל ביי דער יוגנט וואָס האט

שוין פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן אין שטאט אנגעהויבן זייער טעטיקייט די ערשטע ציונים. פאַרשטענד-לעך, אַז די טעטיקייט האט נאָך נישט געטראָגן קיין אַרגאָ-ניזאציעלע פאַרעם ווי מיר האבן דאָס געקענט אין די שפּע-טערע יאָרן. די ציון-אַרבעט איז באַשטאַנען פון הייסע, אומ-ענדלעכע דיסקוסיעס, וועלכע האבן זיך געפירט אין שטאט בית המדרש, אין „בין השמשות“, צווישן מנחה און מעריב. אין די שעה האבן זיך פאַרזאַמלט דאָס רוב יידן פון שטאט וועלכע האבן פאַרמאכט די געשעפטן און געקומען אין בית-המדרש צו הערן אַ ביסל נייעס פון דער גרויסער וועלט, פון מויל פון אַ בעל-דרישן, אָדער גאָר פון די „אייגענע“ חכמים און „אויפגעקלערטע“ וואָס האבן שוין דאָן געלייענט אַ ציי-טונג פון צייט צו צייט, גענומען רעדן „גאַנץ אָפּ“ וועגן „ציוניזם“ און ארץ-ישראל.

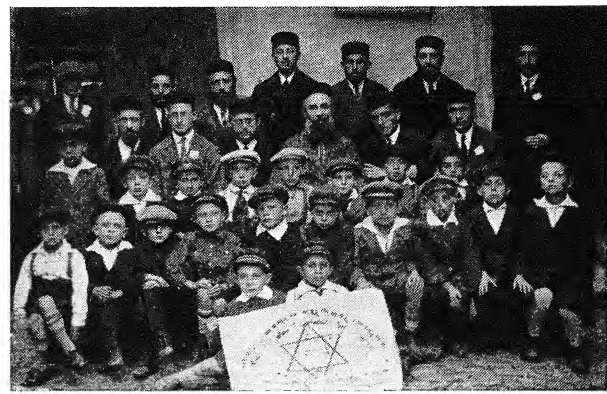
צווישן זיי געדענקען זיך די נעמען פון לייביש שלום פריימאן (דער קאַשע-מאַכער), נחמיה וויזענבערג, משה-לייב מלמד (דוד מאַנישעוויטשעס פאַטער), דן קליינמאַן און אַנ-דערע. דעם אמת געזאָגט, איז די טעטיקייט נישט ווייטער דער-גאַנגען, ווי אומענדלעכע דיסקוסיעס צווישן ציונים און מת-נגדים. אבער זיכער האט דער ציוניסטישער געדאַנק געפון-נען אן אַפּקלאַנג אין האַרצן פון פיל גוטע יידן און ספּעציעל צווישן די יוגנטלעכע, וואָס די פרוכטן דערפון האבן מיר געזען אין די שפּעטערע יאָרן.

מען גרינדעט אַ ביבליאטעק

נאָכן ערשטן וועלט-קריג האבן זיך צונויפגעזאַמלט אלע „ציונים“ (ס'זענען דאָן נאָך נישט געווען קיין ציוניסטישע פאַרטייען), מיטן ציל צו גרינדן אַן אַרטיקע ביבליאטעק. די פאַרזאַמלונג איז פאַרגעקומען אין מאַנדלבוים הויז, דאָרט ווי ס'האט זיך געפונען די ניי-אַרגאַניזירטע ביבליאטעק. דער

אַ כיתה אין „יבנה“ שול אונטער אַנפירונג פון דעם לערער יעקב בערמאַן (צענטר)

די יונגסטע כיתה פון „יבנה“ שול אונטער דער לייטונג פון ר' יעקב בערמאַן

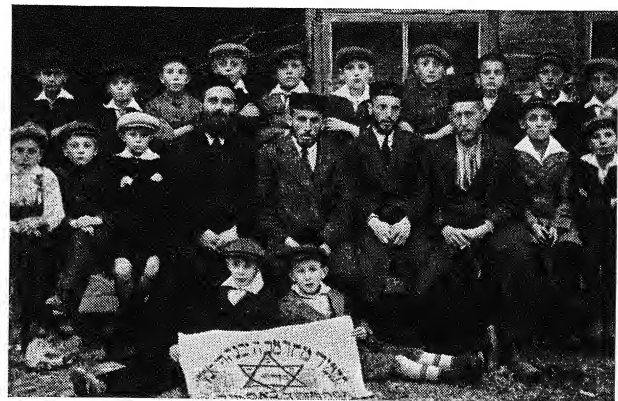
נאך דאן געלערנט אין בית-המדרש אבער צוזאמען דערמיט אויך אויפגענומען דעם ציוניסטישן אידעאל.

באלד האבן מיר גענומען דעם ערשטן לאקאל, אחוץ דעם אויבן דערמאנטן שטיבל וועלכעס האט זיך געהאלטן נאך פיל יארן נאכהער אלס מזרחי-שטיבל. דער ערשטער לאקאל איז געווען ביי סלופאווסקי אין הויף. ערשט מיט עטלעכע יאר שפעטער זענען מיר איבערגעגאנגען צו לייבל שוסטער אין הויז, וווּ די „מזרחי“ האט זיך פארזאמלט און געפירט א גרויסע טעטיקייט פיל יארן.

די דערציאונג-אנשטאלטן

פון גרויסער באדייטונג פאר דער אלגעמיינער ציוניסטישער אנטוויקלונג פון שטאט איז צו פארצייענען די דער-ציונג-אנשטאלטן פון „מזרחי“, וואס האבן עקזיסטירט פיל יארן און ארויסגעגעבן די בעסטע און טיכטיקסטע ציוניסטישע יוגנט אין שטאט.

אנגעפאנגען האט עס מיטן פארלאנג אויפשטעלן אין שטאט א „חדר מתוקן“, באלד נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה. כ'געדענק נאך דעם ערשטן צוזאמענקונפט צו דעם צוועק מיט דער באטייליקונג פון פארשטייער פון אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג. אבער נאך א לאנגער דיסקוסיע האבן זיך ארויסגעוויזן גרינטלעכע מיינונגס-פארשידנהייטן צווישן דעם רוב באטייליקטע, וועלכע זענען געווען פון „מזרחי“, די ציוניסטן און „אגודה“. מ'איז זיך פונאנדערגעגאנגען אן

„יבנה“ שילער מיטן לערער ליפסקי (צענטר)

א באשלוס. באלד האבן זיך טאקע אלע קרייזן גענומען אר-גאניזירן „אייגענע“ שולן: די „אגודה“ האט אויפגעשטעלט א חדר מיטן נאמען „יסודי התורה“, די ציוניסטן האבן זיך פארנומען מיט דער „אכראנקע“, וועלכע איז אויפגעשטעלט געווארן, באלד נאך דער מלחמה און איז געווען פאקטיש אונטער זייער הערשאפט, ווייל די לערער זענען געווען זייערע מיטגלידער: משה קליינמאן, סאלטשע ראזענבערג און אנ-דערע.

מיר האבן גלייך ארגאניזירט די גרינדונגס-פארזאמלונג פון דער „מזרחי“-שול „תורה ודעת“ מיט דער באטייליקונג פון ח' שטשעראנסקי פון דער צענטראלע אין ווארשע. דער ערשטער ועד החינוך איז באשטאנען פון: משה ווייסבלום, שלמה אורבינדער, אליעזר לאנגער, ש. ד. בערנצווייג, יעקב בערנצווייג, יעקב בערמאן און דער שרייבער פון די שורות. די ערשטע לערער זענען געווען: שמחה מילשטיין, אברהם ניי-סענבוים, יעקב וואסערמאן. די שולע האט אנטוויקלט א ברייטע, אלזייטיקע תכנית לימודים מיט דער באטייליקונג פון לערער-ספעציאליסטן: יעקב בערמאן (עברית און תנ"ך) וואלפאוויטש (געזאנג און ספארט) גאלגאווסקי און נאכהער פעשינסקי (פוילישע און אלגעמיינע לימודים).

די „מזרחי“ האט אנטוויקלט א ברייט-פארצווייגטע טע-טיקייט אויף אלע געביטן פון געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטאט. שוין ביי די ערשטע וואלן צום שטאט-ראט האבן מיר געהאט צוויי פארשטייער: יחיאל כץ און מענדל צוקערמאן. די יידישע „גמיעה“ (קהילה) איז געפירט געווארן פיל יארן דורך די מזרחי-פארשטייער: משה ווייסבלום און שלמה אורבינדער. צו דער ערשטער לאנדעס-קאנפערענץ מיט דער באטייליקונג פון סאקאלאוו זענען דעלעגירט געווארן פון „מזרחי“, מענדל האכערמאן און מענדל צוקערמאן.

אויך אויף אנדערע געביטן האט די „מזרחי“ באוויזן איר פארצווייגטע טעטיקייט: אלגעמיינע ציוניסטישע ארבעט פאר די פאנדן, געלט-זאמלונגען, סוחרים-פאראיין, האנט-ווערקער, די גרויסע „מזרחי“-ביבליאטעק. די אלע אינסטי-טוציעס האבן געגעבן דער באוועגונג א גרויסע השפעה אויף דער יידישער באפעלקערונג און אויף דער אנטוויקלונג פון אלעמיינעם יידישן לעבן אין שטאט.

רעוויזיאניסטן און ברית טרומפלדור

צונויפגענומען די יוגנט, וועלכע איז געווען אַרגאַניזירט אין קבוצות, וואָס האָבן זיך צוזאַמענגענומען יעדן טאָג, צוזאַמען פאַרברענגט אין אַ געשפּרעך וועגן די אויפגאַבן פון דער באַ-וועגונג און בעיקר זיך איבן אין מיליטערישע איבונגען, נאכ-הער פאַרברענגען צוזאַמען מיט געזאַנג פון די באַוועגונגס-לידער און טאַנצן א״י-דיקע טענץ.

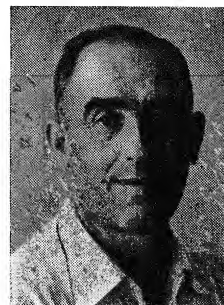
אַ ספּעציעלן איינדרוק האָט געמאַכט אין שטאַט דער בית״ר מיט דער ספּעציעלער אוניפּאַרם, וואָס איז געווען פאַר-פליכטעט פאַר יעדן מיטגליד און האָט שטאַרק געלאָקט יעדן יוגנטלעכן אין שטעטל. די איבונגען פון די קבוצות זענען פאַרגעקומען אין דער שוויס פון דער נאַטור ספּעציעל אין זומער, ווען מ׳האַט געמאַכט געמיינזאַמע אויספלוגן און שפּאַ-צירן, נישט נאָר אין דער נאַענטער געגנט, ווי אונטערן צמענ-טאַזש, בריזשער וואַלד, אויף די לאַנקעס, נאָר אַפילו אין די דערבייאַקע שטעטלעך ביי די ברודער-אַרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן עקזיסטירט אין יעדן יידישן שטעטל, ווי אַזשאַראָוו, טשמיעלאָוו, אַסטראַויעץ א. א.

יעדן שבת איז פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון בית״ר צוזאַמען מיט דער רעוויזיאַניסטישער אַרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אָנגעפאַנגען מיט אַ רעפּעראַט פון אַ צוגערייזטן פירער פון דער באַוועגונג און זיך פאַרואַנדלט אין אַ גרויסער רעוויזיאַניסטישער מאַניפעסטאַציע.

דאָס ״יידישע מיליטער״

ס׳געדענקט זיך נאָך דער איינדרוקספולער באַזוך פון היסטאָריש-באַרימטער ברית-החיי-ל-עקסדורסיע קיין ארץ-ישׁ-ראל, וועלכע איז אַרגאַניזירט געוואָרן דורך דער באַוועגונג. אַ גרופּע יוגנטלעכע רעוויזיאַניסטן, וועלכע האָבן געענדיקט זייער מיליטער-דינסט אין פוילישן מיליטער, האָבן באַקומען די דערלויבעניש פון דער פוילישער מאַכט אַרגאַניזירן אַן עקסדורסיע, מיט אַן אייגענעם אויטאָ קיין ארץ-ישׁ-ראל, באַ-זוכנדיק אויפן וועג אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן. ווען דער אויטאָ מיט די ברית-החיי-ל-עקסדורסיע איז אָנגעקומען צו אונדז אין שטאַט אין באַגלייטונג פון פיל אַנ-הענגער און בית״ר-גרופּן פון דער גאַנצער געגנט, אָנגעטאַן אין די בית״ר-אויפאַרמען מיט פענער און טראַנספּאָרטן, איז די גאַנצע שטאַט זיך צונויפגעקומען זען דעם גרויסן ווונדער, ווי ״יידיש מיליטער״ מאַרשירט אויף איינגעמען ארץ-ישׁ-ראל. קריסטן אין שטאַט האָבן זיך דערשראָקן און גע-מיינט אַז די יידישע אַרמיי איז געקומען איינגעמען די שטאַט. ס׳איז דאָן אַדורכגעפירט געוואָרן אַ גרויסע געלט-אַקציע פאַר ״קרן תל-חי״, דער פּאַנד פון דער באַוועגונג. דער באַזוך פון

שוין פון די פריסטע יאָרן, ווען ס׳איז אָנגעגאַנגען די גרויסע דיס-קוסיע אין דער ציוניסטישער באַ-וועגונג צווישן פראַפּ' ווייצמאַן און זאב זשאַבאַטינסקי זענען שוין גע-ווען ביי אונדז אין שטאַט פיל אַנ-הענגער פון דער רעוויזיאַניסטי-שער באַוועגונג.

אַבער אַ קאַנקרעטע, אַרגאַניזאַ-ציאָנעלע פאַרעם האָט אָנגענומען די אַרגאַניזאַציע מיט דער שפּאַלטונג אין דער ציוניס-טישער באַוועגונג און די אַנטשטייגונג פון הסתדרות ציונית חדשה, נאָכן 17טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין יאָר 1935 און דער ברייטער פונאַנדערוואַקס פון דער רעוויזיאַניסטישער יוגנט-אַרגאַניזאַציע בית״ר (ברית טרומפלדור).

אַ ספּעציעל אַרט אין דער אַנטוויקלונג פון דער רע-וויזיאַניסטישער באַוועגונג אין שטאַט פאַרנעמט דער לערער און גרינדער פון ״תרבות״-שולע חבר יצחק גראַנימאָוו, וועל-כער איז אַליין געווען אַ רעוויזיאַניסטישער טוער אין זיין געבורט-שטאַט קאַסאָוו.

מיט זיין אַנקום אין שטאַט האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן די אַרטיקע רעוויזיאַניסטיש-געשטימטע ציוניסטן אַרום אים און געלייגט דעם גרונד-שטיין פאַר דער אַקטיווער רעוויז-יאַניסטישער אַרגאַניזאַציע און ספּעציעל די יוגנט-אַרגאַני-זאַציע בית״ר. צווישן די ערשטע רעוויזיאַניסטן איז צו דער-מאַנען: בעריש ווייסבלום, חנינא ערליכמאַן, משה סטאַרעץ, שלמה שטערנליכט, אַלחנא דזשאַלאַשיצקי און דער שרייבער פון די שורות, וועלכער האָט געדינט אַלס מזכיר פון דער אַרגאַניזאַציע — ביז זיין אָפּפאַרן קיין ישׁ-ראל.

די גרינדער און ערשטע אָנפירער

אַלס גרונדשטיין-לייגער פון בית״ר איז צו דערמאַנען, צוזאַמען מיט די אויבנדערמאָנטע שלמה גאַלדמאַן, די ברידער ערענבערג, משה זינגער, אַברהםמטשע זילבערבלעך, רחל קאַנדעל, די ברידער מיכאל און משה גאַלדמאַן און אויך די שוועסטערן גאַלדמאַן, בן-ציון ערמאַן, מרדכי מילשטיין א. אַנדערע.

די ערשטע אויפגאַבע וואָס איז געשטאַנען פאַר די אַרגאַ-ניזאַטאָרן איז געווען דינגען אַ לאַקאַל וואָס זאָל דערמעג-לעכן צונויפנעמען די יוגנט און איר געבן אַן אַרגאַניזאַציע-נעלע פאַרעם. דער ערשטער קלוב פון בית״ר איז געווען אין הויף פון אַברהם סלופאַווסקי (אין מאַרק). דאָרט האָט זיך

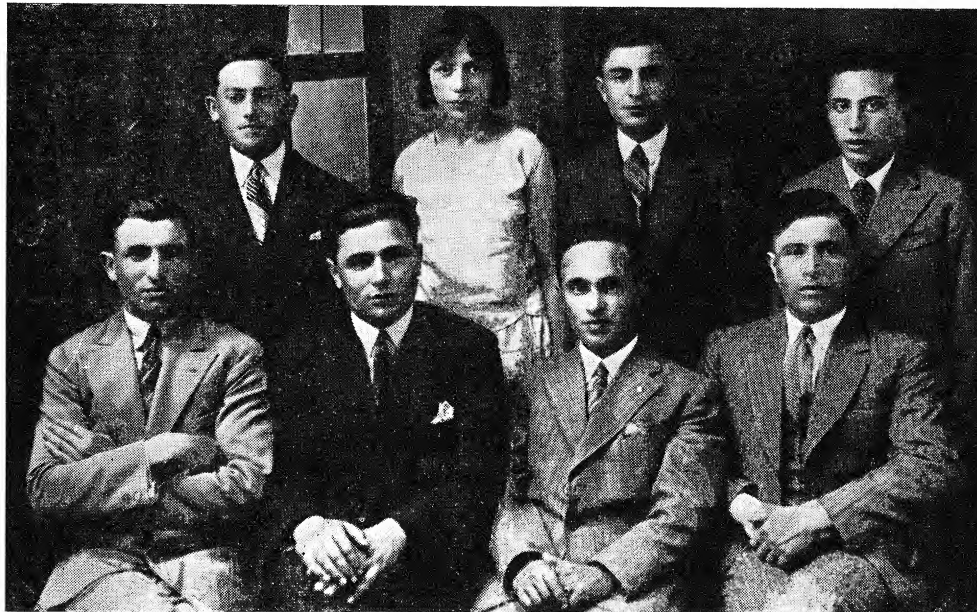
„ברית-החייל“ אונטער דער אָנפירונג פון ח' גאָלדבערג ביי אונדז אין שטאָט האָט געלאָזן אַ שטארקן רושם אויף דער אָפּטער יוגנט, וועלכע האָט דאָן ענטוואָסטיש מיטגעאַרבעט אין דער באַוועגונג.

די טאַג-טעגלעכע אַרבעט ביז 1935

אין דער ערשטער לאַנדעס-קאָנפערענץ פון בית"ר וועלכע איז פאָרגעקומען אין וואַרשע האָבן זיך באַטייליקט פון אָפּט בעריש ווייסבלום און חנינא ערליכמאַן. די נאַרמאַלע אַרבעט פון די יוגנט-גרופּן איז אָנגעגאַנגען גען רעגלמעסיק. די יוגנט-חברים האָבן זיך באַטייליקט אין אַלע קרן-קימת אַקציעס אין שטאָט און אַנדערע אַלגעמיינ-ציוניסטישע אונטערנעמונגען. די יוגנטלעכע, וועלכע זענען

נאָך אַלס קינדער אַרגאַניזירט געוואָרן אין בית"ר דורך רחל קאַנדעל, וואָס האָט ענטוואָסטיש, איבערגעגעבן, פאַרפלאַנצט אין זיי מיט פיל קינדער-ליבע דעם ציוניסטישן געדאַנק, האָבן נאָך פיל יאָרן נאָך איר אָפּפאַרן קיין ישראל, געווירקט אין די רייען פון בית"ר.

ביז מיין עליה קיין ישראל אין יאָר 1935 האָט דער בית"ר און דער ברית הצה"ר אַנטוויקלט אַ ברייטע, אַקטיווע ציוניסטישע טעטיקייט אין שטאָט. צו מיין אָפּפאַר האָט די אַר-גאַניזאַציע איינגעאָרדנט אַ פייערלעכן אָפּשייד-באַנקעט, מיט די בעסטע ווונטשן פון אַלע חברים, מיר זאָלן אין קורצן זיך טרעפן אין א"י. צום באַדויערן האָט דאָס אַלגעמיינע אומ-גליק אויך נישט אויסגעמיטן זיי און נאָר שרידים, יחידי-סגולה, זענען פאַרבליבן פון זיי.

לייטונג פון „בית"ר“

שטייען (פון רעכטס): ג. ערענבערג, מ. זינגער, רחל קאַנדעל, אברהם זילבערבלעך
זיצן (פון רעכטס): שלמה שטערנליכט, דער לערער גראַנימאַוו, בעריש ווייסבלום און אלתר דזשאָלאָשיצקי

א ג ו ד ת י ש ר א ל

נים שקמו באותן השנים. בתור מנהל ביה"ס שימש יידל קמינר והמורים בו היו: איטשע מאיר מלמן, ירמיה מליצקי ואחרים. הכיתות המתקדמות של ביה"ס, אשר למדו בהן גם פולנית היו בביתו של אבא-ליב נישטין, אשר ברחוב המוביל לאי-בנסק, תלמידי ביה"ס נהגו גם מהמטבח המיוחד אשר הוקם בעיר ע"י חב' "טאז" כדי לספק ארוחות חמות לילדי העיר. אגודת-ישראל פיתחה פעולה ענפה גם ביתר השטחים של החיים החברתיים בעיר והיתה מיוצגת בכל המוסדות העירוניים. בראש האגודה משך תקופות שונות לפעולתה עמדו: יוסף מרגוליס, הענעך לאנגר, ח. ל. אורנשטיין, אליעזר זיפמן, משה פרידה, אברהם אונגרמן, ישראל שולמן, מ. ח. מלמן, אליעזר אלטמן וי. מ. מלמן.

בתור נבחרים במוסדות העיריה שימשו: א. אונגרמן, ה. לנגר, בנימין לעווענשטיין, י. מ. מלמן. בתור יושבי-ראש הקהלה שימשו בתקופות שונות: יוסף מרגוליס וה. לנגר.

צ ע י ר י א ג ו ד ת י ש ר א ל

פעולה ענפה פיתחה אגודת-ישראל בקרב הנוער החרדי בעיר, אשר היה בחלקו הגדול קשור בקשרי המסורת עם הישיבה ובתי התפילה, בהם ישבו ולמדו בחורים ואברכים יומם ולילה. בראש "צעירי אגודת-ישראל" אשר היוו את הגרעין של פעולת התנועה בעיר עמדו: ח. ל. אורנשטיין, משה בליטנטיץ (כיום בארץ) דוד פינטשבסקי, גרשון קלינמיץ, משה קיזר והחתום מטה יחד עם רבים אחרים שתורמו לא במעט להצלחת הפעולה של הנוער החרדי בעיר.

יהודי אפט היו מדורי דורות דבקים במסורת ואדוקים בשמירת קניני האומה מבלי להזדקק לארגונים מיוחדים. הארגון היחידי אליו השתייך כל יהודי היה בית המדרש שלו, בית הכנסת או ה"שטיבל" שם נפגש כל יום עם ידידיו בהשכימו לתפילת שחרית ובערב — לתפילת מנחה מעריב. לאחר גמר התפילה היה מוצא את שעתו פנויה גם לשיחת-חולין על נושא מעניני-

דיומא. גם ארגון חיי הקהילה מצא את הסדרו זה מבלי להזדקק לבחירות.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר המדינות המשי-תחרות עלו על דרך הדימוקרטיה וסדרו את חייהם הפוליטיים באמצעות בחירות, הביא הדבר בעקבותיו גם לפיצול יהדות העיר לארגונים ופלגים, אם כי גם להבא היו רוב יהודי העיר דבקים במסורת ובבית הכנסת שלהם.

מובן מאליו שבמצב זה גם היהדות החרדית היתה נאלצת להתארגן ולהקים מסגרת אשר תשמור על ערכי היהדות המסורתית ע"י דבקות בדרכי תורתנו הקדושה שרק בה הערובה לרוח האומה והמשך קניניה הגדולים והנצחיים. אי-לכן ראתה אגודת ישראל כתפקידה הראשון עוד בשנות העשרים בארגון בית-ספר מבוסס על רוח התורה והמסורה בשם "יסודי התורה" במקביל לבתי הספר של המזרחי והציוני-

צעירי "אגודת ישראל"

בנות אגודת ישראל

כן היתה קיימת מסגרת לנשים בשם "בנות אגודת ישראל" אשר פעלה בקרב הנשים הדתיות והקיפה חוגים רחבים של הבנות אשר התחנכו ברוח התורה והמסורה. בראש פעולת הסתדרות הנשים עמדו: דרזיל מכטינגר, רייזל פינטשבסקי, בנות משפחת קנדיל, פיגלה דימנט, פרומה מרגוליס, גולדה סוסנוביץ, פעסל בלומנפלד ואחרות.

לזכותן הגדולה של "בנות אגודת ישראל" יש לציין את הקמת בית-הספר וגן הילדים "בית-יעקב" בעיר בשנות השלושים: בתור מורות וגננות שימשו: גב' ראמבסקי, בתו של הרב מבילוב'ג, שולעוויץ, רייזל פינטשבסקי ועוד רבות מבנות העיר עזרו על ידן בארגון הגן, הכיתות ובעיקר שיעורי-הערב לבנות.

בכל שבת קיימו התנועות של הנוער ושל "הבנות" אספות גדולות מרובות משתתפים, בהן הושמעו נאומים בעניני דיומא ופרשת השבוע.

אגודת ישראל

"בנות-יעקב" של אַפֶּס בעת טיול

צעירי וצעירות "אגודת ישראל" באסיפותיהם

ה ב נ ק

כאחד המוסדות הכלכליים והכספיים החשובים בעיר יש לראות את הבנק לודאווי (מקודם: בנק וואזיעמני) אשר עמד משך כל שנות קיומו ובכל גלגוליו, תחת הנהלתם של אישי אגודת-ישראל: יוגתן זונברג, הניך לנגר, בנימין לוונשטיין, אליעזר זיפמן ועוד. משך שנים רבות היה זה הבנק היהודי היחיד בעיר ונהנתה ממנו כל האוכלוסיה היהודית על כל שכבותיה, עד שקמו הציונים והקימו בנק נוסף משלהם. אולם גם אז היה זה המוסד הכספי לאשראי הגדול ביותר ברחוב היהודי, מאחר שהפקדונות המקומיים בו היו גדולים מאוד, כי נמנו עליו כל ה"גבירים" שבעיר ובאמצעותו ניהלו כל עסקיהם. כותב שורות אלה היה מעובדי הבנק עד לעלייתו ארצה.

פעולתם המסועפת של כל מוסדות אגודת-ישראל נמשכה, לפי עדויות שונות שהגיעו אלינו, עד עצם ימי המלחמה והשוואה שפקדה כל בית ישראל.

„פועלי-ציון“

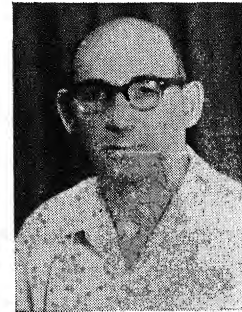
„פועלי-ציון“, וועלכע האבן געהאט זייער לאקאל ביי משה מעלער אין הויז.

די ארגאניזאציע פון „בונד“ האט אבער לאנג נישט אגעהאלטן. מיטן עמיגרירן פון משה אזדיטשער, וועלכער איז געווען דער פאקטישער פירער פון דער יונגער ארגאניזאציע, האט זי אויפגעהערט איר טעטיקייט.

דאקעגן האט „פועלי-ציון“ ערשט דאן אנגעפאנגען איר עקזיסטענץ. די ארבעטער-יוגנט אין שטאט, וועלכע איז געקומען צום קלאסן-באוואוסטזיין, האט נאטירלעך געפילט א דראנג נאך אן ארגאניזאציעלער ראם, וואס אין איר זאל זי געפונען איר דערגענצונג אין די שעהן פון נאך דער ארבעט: פראפעסיאנעלע טעטיקייט, קולטור און זעלבסט-בילדונג. די פערספעקטיוו האט געעפנט פאר איר די „פועלי-ציון“ ארגאניזאציע. די גרינדער און ערשטע אקטיוויסטן זענען געווען: בצלאל וואקסוואסער, משה רומיאנעק, אברהם שערמאן, די ברידער אברהם און יחיאל פערלמוטער, מענדל גלאט, מענדל סאסנאוויטש, ישראל גאלדוואסער און אנדערע. אין די שפעטערדיקע יארן זענען אקטיוו געווען: משה פעל-מאן, שמשון און משה פיזעל, בערטשע וואקסוואסער, יחיאל לוסטגארטן, זעליג גאלדוואסער, דוד און משה ראזען און אנדערע.

די אפירער פון יוגנט-קרייז זענען געווען: שמואל פעלד-מאן, יעקב הערשקאוויטש, אברהם שערמאן, שמחה פאמער-ראנצבלום, לייבל ראזן, גאלדבאך, קאמעלהאר, פיזעל א. א.

מיט דער באפריינג פון צאריס-טישן רעזשים איז געקומען, מיט דער אויפלעבונג פון פוילן אויך אן אויפלעבונג אין אלע סאציאליסטישע פארטייען אין פוילן בכלל און ספעציעל אויף דער יידישער ארבעטער-גאס.

אין אפט זענען נאך פאר-בליבן אייניקע מיטגלידער פון דער אלטער רעוואלוציאנערער באוועגונג „בונד“ פון פינפטן יאר. נאך די רדיפות און פארשיקונגען קיין סיביר זענען ס'רוב רעוואלוציאנערן זיך צעלאפן. די גרעסטע טייל האט עמיגרירט קיין אמעריקע. פון דעסטוועגן האט משה אזדיי-טשער, דעמאלטדיקער פירער פון „בונד“ אין שטאט, שוין אין יאר 1918 גענומען ארגאניזירן צוריק די צוזאמענגע-בראכענע ארגאניזאציע. אבער די ארטיקע ארבעטער-יוגנט האט שוין דאן געפילט א דראנג צו דער ציוניסטיש-סאציאליסטישער פארטיי „פועלי-ציון“, וועלכע האט דאן ארגאניזירט איר טעטיקייט אין גאנצן לאנד. אלע אפטער גע-דענקען זיכער די ערשטע-מאניפעסטאציעס אין יענעם יאר, ווען די ארטיקע יידישע ארבעטער האבן מארשירט אין צוויי זעלבשטענדיקע מאניפעסטאציעס מיט רויטע פענער און ארטיקן ארקעסטער, אבער פון צוויי זעלבסטשטענדיקע אויס-גאנג-פונקטן: דער „בונד“ האט ארויסמארשירט פון זיין לאקאל, וועלכער איז דאן געווען ביי יחזקאל מעקלער און

אונטערקורסן פאר יוגנטלעכע ביי „פועלי-ציון“ אין יאר 1927

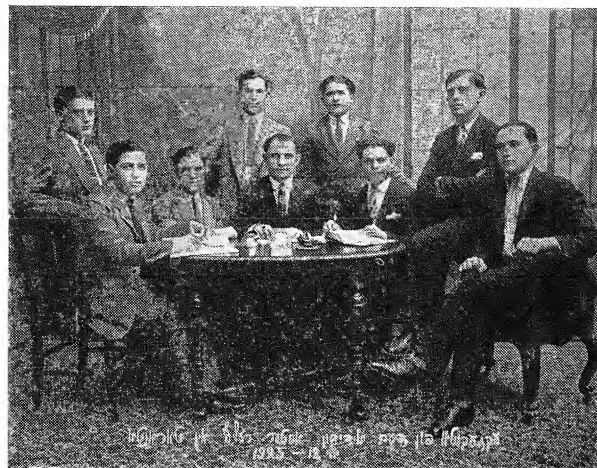
קולטור־קרייז און אלגעמיינע בילדונג

פארשידענע קרייזן פאר ליטעראטור, קונסט און אלגע-
מיינע בילדונג האבן געפונען זייער נאטירלעכן ארט אין דער
„פועל־ציון“ ארגאניזאציע. אחוץ די סיסטעמאטישע פאר-
לעזונגען פון ארטיקע חברים: נפתלי יאקובאוויטש, שמשון
פיזעל, אברהם פערלמוטער, מענדל גלאט, אברהם שערמאן,
דוד ראזען, יחיאל ווארטמאן און אנדערע זענען אויך פאר-
געקומען באזוכן פון צענטראלע פירער פון דער באוועגונג:
זרובבל, פעטערוויל, בוקסבוים, קענער און אנדערע. ספעציעל
איז צו באצייכענען די ליטערארישע פארלעזונגען פון בא-
קאנטע דיכטער און שרייבער וועלכע זענען איינגעלאדן
געווארן רעפערירן אויף פארשידענע ליטערארישע טעמעס:
יואל מאסטבוים, ז. סעגאלאוויטש, י. מ. וויסענבערג, ד. ב.
מאלקין א. אנדערע.

ביבליאטעק און פרעסע

איינע פון די ערשטע שריט איז געווען דאס ארגאניזירן
אן אייגענע ביבליאטעק, וועלכע איז געווען אזוי נייטיק פאר
דער זעלבסט־בילדונג און באווסטזיין פון דער ארבעטער-
יונגט אין שטאט. אין דער לייטונג פון ביבליאטעק, וועלכע
האט אבאגירט אלע אויסגאבן פון די יידישע פארלאגן (בי-
כער-וועלט) און געציילט ביז טויזנט ביכער האבן מיטגעאר-
בעט אין פארשידענע צייטן פון איר עקזיסטענץ: זעליג גאלד-
וואסער, יאסל פיזעל, משה פיזעל, דוד ראזען און שמחה פא-
מערענצבלום.

די פרעסע־קאמיסיע וועלכע האט פארשפרייט די פארטיי-
אישע פרעסע: „ארבעטער־צייטונג“, „פרייע יוגנט“ און „קינ-
דער־וועלט“, איז באשטאנען פון די חברים: מענדל גלאט,
יחיאל לוסטגארטן, משה פיזעל און שמחה פאמערענצבלום.

אָוונט־קורסן

קודם־כל איז צו דערמאנען די אָוונט־קורסן פאר אר-
בעטער, וועלכע האבן אפגעהאלטן א לענגערע צייט אין שטאט,
וועלכע קאנען מיט רעכט באצייכנט ווערן אלס ערשטע, עלע-
מענטארע שול פאר פיל ארבעטער־יונגט, וועלכע זענען צו-
ליב זייערע עקאנאמישע אומשטענדן, פארבליבן קיילעכדיקע
אנאלפאבעטן, וואס שוין פון די פריע קינדער־יארן האבן
געמוזט גיין ארבעטן אויף צו העלפן שפיזן די פאמיליע, וועל-
כע איז קיין מאל נישט געווען משופע אין פרנסה. האבן די
אָוונט־קורסן דערפילט פאר זיי אן ערשטראנגיקע ראל פון
„עפענען די אויגן“, צי דערמעגלעכן לייענען א יידיש בוך.
דער לייטער פון די אָוונט־קורסן איז געווען נפתלי יאקו-
באוויטש, וועלכער האט דאן זיך דערווייטערט פון די אל-
געמיינע ציוניסטן און גענומען אויף זיך די לייטונג פון דער
ארבעטער־שול. אין לערער־אנסאמבל האבן זיך באטייליקט
אין פארשידענע צייטן: רוחעלע רייזמאן, סימע שמעלצמאן
און רוזשע וויסבלום.

הערשל שערמאן, אברהם בערמאן, מאנדזשע און חנה מיצ-מאכער, ביילע און פעסע קאלישער, יחיאל פערלמוטער, סי-מעלע קאמעהאר און אנדערע.

די פארשטעלונגען פון דראמאטישן קרייז וועלכע זענען פארגעקומען אין פייערלעשער-זאל זענען באזוכט געווארן פון דער גאנצער באפעלקערונג. דער קרייז האט מיט יעדער פארשטעלונג אויך באזוכט די דערבייאקע שכנותדיקע שטעלעך.

די אלגעמיינע טעטיקייט — ערשטע ארעסטן

די פארטיי איז געווען פארטרעטן אין דער קהילה און ארטיקן שטאט-ראט. אלס פארשטענער פון דער פארטיי אין די אויבנדערמאנטע אינסטיטוציעס זענען געוויילט געווארן אין זייער צייט די חברים: בצלאל וואקסוואסער, יחיאל פערל-מוטער און אברהם שערמאן.

אבער זייער טעטיקייט האט נישט לאנג אנגעהאלטן. די ארטיקע פוילישע מאכט האט נישט געקאנט דולדן קיין אר-גאניזירטע יידישע ארבעטער-באוועגונג אין שטאט. אין יאר 1929 זענען פלוצלונג ארעסטירט געווארן „פאר אומלעגאלע טעטיקייט“ בצלאל וואקסוואסער, אברהם שערמאן (גיטל רויזעס זון), יחיאל ווארטמאן און דוד ראזען. נישט צופעליק האט די פאליציי אויסגעוויילט צו איר באשולדיקונג דווקא די בעסטע און פראמינענטסטע טוער פון דער שטאטישער ארבעטערשאפט. די כוונה איז געווען א קלארע: מיט דער אקציע געבן א טויט-קלאפ די ערשטע, ערנסטע שפראצן פון קלאסנבאוועסטיניקער און פראפעסיאנעלער פראלעטא-רישער טעטיקייט. ס'האט דאן נישט געהאלפן וואס די פארטיי

דראמאטישער קרייז

ספעציעל איז צו באצייכענען די גרויסע, ווערטפולע טעטיקייט פון דראמאטישן קרייז ביי דער פארטיי, וועלכער האט געשאפן דער פארטיי א גרויסע פערספעקטיוו. אין שפיץ פון דראמאטישן קרייז איז געשטאנען אלע יארן און אונדער-מידלעך פארטגעזעצט זיין טעטיקייט, אברהם פערלמוטער (דער „בולץ“ ווי מ'האט אים גערופן אין שטאט), צוזאמען מיט אים האט רעזשיסירט און מיטגעארבעט אויך שמואל קאלישער, דער אמאליקער אקטיווער טוער פון „בונד“ (גע-ווען פארשיקט אין סיביר) און גרויסער קענער פון דער יידישער ליטעראטור און דראמאטורגיע. ס'זענען אויפגעפירט געווארן א גאנצע ריי פארשטעלונגען, וועלכע זענען גע-שטאנען אויף א הויכן קינסטלערישן ניווא: גאלדפאדנס, אנסקיס, הירשביינס דראמע און אנדערע: „בר-כוכבא“, „חאשע די יתומה“, „די שחיטה“, „דער גיבור אין קייטן“, „מירעלע אפרת“, „די רויבער“ און נאך. ס'האבן זיך באטייליקט אין די פארשטעלונגען: מלך סאבאל, זיין פרוי הענדל קאלישער,

ארבעטער-שול ביי לינקע „פועל-ציון“ אין יאר 1925
זיצן אין צענטער: נפתלי יאקובאוויטש. שטייט פון זייט (אין פוסער) אברהם פערלמוטער (דער „בולץ“)

מעלער. ספעציעל איז צו באצייכענען די ביבליאטעק, וועלכע האט געדינט כמעט אלס די איינציקע ביבליאטעק פון מאדערנע יידישע ליטעראטור און פרעסע. זי האט אויך ארגאניזירט פאר לעזונגען און ליטערארישע אונטערנעם, געלייטעט פון אונדזערע היימישע דיכטער שמשון פיזעל (אפטער), יחיאל ווארטמאן, נפתלי יאקובאוויטש א. א.

דער אונטערנעמ פון דער פארטיי

אין די צוואנציקער און דרייסיקער יארן איז די עמי-גראציע פון די אפטער יוגנט קיין אמעריקע געווארן אלס שטארקער און מערערע אקטיוויסטן פון דער פארטיי האבן עמיגרירט אין דער גרויסער וועלט. פארשטענדלעך אז דאס האט געוויקט אפשוואכנדיק די רייען פון די אקטיוויסטן. אבער די גרויסע נידערלאגע, וועלכע האט צום סוף געבראכט צום צוזאמענברוך פון דער גאנצער ארגאניזאציע, איז געווען די אנטוישונג פון א גרופע חברים, וועלכע האט זיך „אנגעשטעקט“ מיט די לאזונגען פון דער „רעוואלוציאנערער באוועגונג“ (קאמוניסטן) און זיי איבערגעטראגן קיין אפט. דער נאטירלעכער קרייז פאר איר אומלעגאלער טעטיקייט איז געווען די „פועלי-ציון“ און איר קלוב. די גרויסע פאליטישע דיסקוסיע וועלכע האט זיך דאן אנטוויקלט צווישן די קאדערען פון דער פארטיי וואלט אפשר נישט משה פיע געווען אזוי דעמאראליזירנד, ווען נישט דאס וואס אייניקע פון די „אפנויגלער“ און קאמוניסטישע אקטיוויסטן האבן אויסגענוצט דעם קלוב פאר מאלען קאמוניסטישע פלאקאטן און צוגרייטן פענער פאר זייער אומלעגאלער טעטיקייט. צום באדויערן האבן זיך שוין נישט געפונען דאן אין דער פארטיי די אויטאריטאטיווע טוער, וועלכע האבן איינציקווייז אויס-

קולטור-קרייז פון ארבעטער-יונגט אונטער דער לייטונג פון נ. יאקובאוויטש

האט געשטעלט די גרעסטע אדוואקאטן צו זייער פארטיידיקונג און צום פראצעס זענען געקומען אלס עדות צענטראלע פער-זענלעכקייטן פון דער באוועגונג ווי יצחק לעוו (דעמאלט-דיקער ראטמאן אין ווארשעווער שטאט-ראט) און האלענ-דערסקי (פוע-צ ראטמאן אין לאדזש). ס'איז נישט געלונגען איבערצייגן די פארשטייער פון דער מאכט און געריכט אז די באשולדיקטע פירן נישט קיין אומלעגאלע, אַנטי-מלוכהשע טעטיקייט — זיי זענען פארמשפט געווארן אויף 6 מאנאטן טורמע און זענען אפגעזעסן דעם „ויראק“ אין ראדאם.

נאכן אויבנדערמאנטן פראצעס האבן אייניקע אקטיווע חברים זיך צוריקגעצויגן פון זייער טעטיקייט אויס דאגה פאר דער משפחה. אבער דער גרויסער קאדער פון דער פארטיי האט ווייטער עקזיסטירט, אונטערן נאמען פון „אונט-קורסן פאר ארבעטער“ (די לעגאליזאציע כלפי דער מאכט). דער קלוב איז געווען דאן ביי משה פרימער אין הויז און נאכהער איבערגעגאנגען מיט דער ביבליאטעק אין הויז פון משה

לינקע „פועלי-ציון“

עמיגרירט, וועלכע זאלן קאנען שטעלן אן ענערגישן ווידער-שטאנד די נייע שטרעמונגען.

ס'האבן געטראפן די ערשטע פראוואקאציעס. "דער וויי-סער קאפ", די פאליציי אין שטאט איז געקומען פון צייט צו צייט באזוכן דעם לאקאל, נאכשפירן אומלעגאלע טעטיקייט אין די ראמען פון דער לעגאלער ביבליאטעק און צום בא-דויערן טאקע געפונען אומלעגאלע פלאקאטן און ליטעראטור פון די קאמוניסטן (ליטערארישע טריבונע א. א.) דאס איז

משה גרינשטיין — מגן

„החלוץ“

ההתארגנות הראשונה

בראשית שנה זו קמה תנועת „התאחדות“ בעיר. יחיאל ווארטמאן, אחד מפעילי ההסתדרות הציונית והמשכילים

אחד החוגים בסניף „החלוץ“ בשנת 1932
עומדים (מימין): 1) בנימין לובלינגר, 2) יחזקאל, 3) שושנה רבינוביץ,
4) ישראל לובלינגר, 5) סימה ארמן, 6) דניאל וינברג, 7) י. מרלנבום,
8) אריה בריקמן
יושבים (מימין): 1) אסתר גרינברג, 2) זאב פישמן, 3) שושנה בריקמן
4) פנחס כץ, 5) רבקה פישמן, 6) שכנא שריבמן

חלוצים בכנס מחזוי בקילצה בשנת 1932
עומדים: מנחם בריקמן, קלינמן, אריה בריקמן
יושבים: שושנה בריקמן, משה גרינשטיין וטובה כץ

פעולה חלוצית בעירנו החלה למעשה עוד לפני היותה לתנועה המאורגנת בעלת מסגרת הסתדרותית כלשהי. במידה שהנוער היהודי המתבגר מצא דרכו לתנועה הציונית ודבק בה תוך אמונה כי אכן מהווה ארץ-ישראל פתרון לא רק לבעיית העם היהודי חסר המולדת אלא גם פתרון אישי לכל יהודי צעיר, נטול כל תקווה ואפשרות של סידור חייו הפרטיים בכלכלת העיירה היהודית המתנוונת והמעורערת, בהכרח הגיעה השעה שיחשוב על הגשמה אישית ועליה ארצה.

הגירת הנוער היהודי מהעיירה נטולת-העתיד החלה, למעשה, עוד שנים רבות לפני כן, וכבר בראשית המאה העשרים החלה הגירת נוער יהודי בקנה-מידה רחב לארצות אמריקה הצפונית והדרומית. אולם משנת 1920, ראשיתה של תנועת „החלוץ“, כשהחלה לזרום עליה חלוצית מאוקראינה ורוסיה הלבנה („העליה השלישית“), כבר נראו סגנונות ראשונות גם מעירנתנו אופטוב בתוכם. עליתם ארצה של דוד ווייסוואל (דאדעק) ואברהם קרפ, מראשוני „השומר“ והנוער הציוני בעיירה חלה בתקופה ההיא.

גם אנו הצעירים, שרידי תנועת „השומר“ דאו עדיין זוכרים את שנת 1924, עת לוינו את חברנו שלמה שטרנליכט בעלותו ארצה. יצאנו אז ללוחות כל הנוער הציוני עם „השומר“ בראש, בשני טורים מקבילים משני עברי הכביש, המורביל לתחנת הרכבת אוסטרוביץ, להיפרד ממנו בדרכו לארץ.

תנועה חלוצית של ממש החלה רק בשנת 1926, כשהנוער המתבגר שהיה פעיל במסגרת ההסתדרות הציונית הכללית, קלט רעיונות על ארץ-ישראל העומדת שהחלה מכה שרשים עמוקים בקרב בני הנוער היהודי בפולניה, נוער שעמד חסר אונים מול גלי האנטישמיות ששטפו על פני ערי פולין ועירו-תיה. מצבה הכלכלי של יהדות פולין הלך-ורע, שערי ההשכלה ומקורות העבודה והפרנסה נסגרו בפניהם והנוער המשיך כיל שנשאר ללא מוצא וללא עתיד בעיירה היהודית הרעועה — בהכרח ראה בארץ הנכספת את הפתרון היסודי גם לבעיותו האישיות.

של מהפכה סוציאלית לשחרור האנושות כולה. חברי קבוצה זו, שהניחו בזמנו את היסוד לתנועה החלוצית, היו למעשה גם הראשונים אשר בישרו ברחוב היהודי את בשורת הגאולה הקרובה של עם ישראל במסגרת שחרור העולם כולו מכבלי הקפיטליזם ע"י הפרולטריון המהפכני הבינלאומי... בכך הניחו את היסוד לתנועה הקומוניסטית ברחוב היהודי. אולם גרעין זה של התנועה החלוצית אשר נורע, כבר מצא לו קרקע פורה. תנועת "החלוץ" באופטוב הפכה לעובדה קיימת שכבר לא הפסיקה קיומה, אם כי בצורות שונות ובמדינות שונים עד שעלה הכורת על יהדות פולין כולה. אט"א התלכדו בחזרה החברים שנשארו נאמנים לדרך ונתוספו עליהם גם אחדים מבין בוגרי תנועת השומר-הלאומי שהגיעו לגיל בגרות והגשמה ובמשנה מרץ חידשו את פעולת הסניף.

פעולות ההכשרה

גם בתנועה החלוצית בכללה נשבה אז רוח חדשה. עם התגברות האנטישמיות ודחיקת רגלי היהודים מענפי כלכלה שונים במדינה, מצא עצמו הנוער היהודי בפולין חסר תקווה ועתידי וממילא הפכה ארץ-ישראל לפתרון יחיד ובלעדי להגירה מעבר לים. הדרך היחידה והבלעדית לעליה ארצה לחסרי האמצעים היתה העליה החלוצית והנוער היהודי בע"יירות פולין המדולדלות מילא את סניפי "החלוץ", יצא להכשרה למען המטרה הנכספת של קבלת סרטיפיקט לעליה ארצה. הסתדרות "החלוץ" הכינה את כליה לקליטת האלפים והרכבות. נוסדה רשת ענפה של קיבוצי הכשרה שהסתעפה על פני פולין כולה, ואשר הכשירו את חבריהם בעבודה גורפנית קשה, במקצועות שאף פעם לא נראו בהם יהודים שהתביישו בעבודות פשוטות וגסות מסוג זה: חטיבת עצים ומנסרות, חציבת אבן וסלילה, חפירה ובניה ועבודות אחרות מסוג זה.

גם במחוזו קמו קיבוצי הכשרה לרוב אשר מרכזם היה קילץ בה ישבה המזכירות המחוזית של קיבוץ "בורוכוב", אשר ריכוז את נקודות ההכשרה הפזורות על פני המחוז כולו. זכורות במיוחד הפלוגות: קילץ, לודז', בנדין, סוכניוב, ינדז'יוב ועוד, אשר דרכן עברו אלפי חלוצים מהאיזור ואף

בבית המלאכה למסגרות של לובלין

חלוצים ראשונים בהכשרה
בין היתר: מרדכי גרינשטיין ואליעזר וייצבלום
ערשטע אָפּטער חלוצים אויף הכשרה
צווישן זיי: מרדכי גרינשטיין און אליעזר וייצבלום

הראשונים בקרב חוגי הנוער בעיר משך אחריו קבוצת צעירים מבין חבריו להניח את היסוד לתנועת א"י העובדת במקום בצורת סניף "התאחדות". בתוך קבוצה זו מצאנו בין היתר: את ליבל שטרנליכט ואחותו איטה (אשתו של יחיאל ווארט-מאן בעתיד) את הרש ברומברג, בריש שמעלצמן, איטשעלע שמוליביץ ("חלאפאק") את האחיות שרה וגיטל רבינוביץ, האחיות שמלצמן, אלטר שאפראן, טוביה ארליכמן אהרן כ"ץ ואחרים.

עם האחד של תנועת "התאחדות" עם פועלי-ציון (ימין) הצטרפו לתנועה המאוחדת כמה מבין החברים המושבעים של תנועה זו: ישראל אבא לוקסענבערג, דוד שוכהענדלער יודל טעפער ואחרים.

התנועה למען א"י העובדת שכרה את מועדונה קצת במרוחק ממרכז העיר, אצל הרשל הנפח בסוף רחוב איוונסקה, ושם קיימה את פעולותיה השוטפות. רבים זוכרים עדיין את ביקורו של איגד רייס מטעם הליגה למען א"י העובדת והופעתו הפומבית למען מגבית קופת פועלי ארץ-ישראל.

מבין חברי תנועה זו יצאה הקבוצה הראשונה של חלוצים בעירנו להכשרה כדי להתכונן לעליה ארצה. קבוצה זו מנתה חברים-ות: יחיאל ווארטמאן, הערש ברומבערג, איצל שמוליביץ, איטעלע שטרנליכט, שרה רבינוביץ ועוד.

אולם לכלל עליה ארצה לא זכתה הקבוצה כי דווקא בשנים אלו (1926—1928) נפסקה העליה ולא נתחדשה אלא רק בשנת 1929, עם גבור העליה החלוצית מפולין. הקבוצה, לאחר שישבה חצי שנה בקבוץ ההכשרה חזרה הביתה תוך צפייה לאשורים לעליה. מאחר ואלו בוששו לבוא בגלל ההפסקה בעליה, כאמור, התאכזבו עד מהרה בדרך החלוצית וחלק מהחברים חסרי הסבלנות יצאו לחפש עבודה ותעסוקה בערים הגדולות וחלקם עם יחיאל ווארטמאן בראש, מתוך אכזבה אישית וייאוש, נטשו את התנועה הציונית בכללה וחפשו פתרונות רדיקליים בדרך

קליינמן שעזר לנו בזמנו לא מעט בהשגת ה"ליגליזציה" וב-
הופעתו כלפי השלטונות בתור יושב-ראש של האגודה... כאן
היינו חפשים להתכנס בכל זמן כרצוננו, לקיים אספות ואף
לשיר ולרקוד ללא הפרעה.

ואמנם ניתן להגיד שהתנהלה פעולה תרבותית ענפה.
כמעט מדי ערב נפגשו חוגים שונים בסניף, אם לשעורים
של עברית, אם לשיחת-חברים על בעיות התנועה ואם לשיבה
של אחת הועדות של הסניף. כל שבת התקיימה אספה כללית
של החברים שדנה בשאלות הארגוניות, אשור שאלוני חב-
רים ליציאה להכשרה, שהועברו לאחר מכן למרכז, שיחה
על בעיות התנועה וכו'. בכל מוצאי שבת התקיים ערב שאלות
ותשובות פתוח לכל הנוער העירוני. ערבים אלו הפכו מעין
סימפוזיון בין כל המפלגות הפוליטיות בעיר תוך הדגשת
יתרונה של תנועת "החלוץ" וא"י העובדת.

נסיון להוציא בטאון

בזמנו נעשה אף נסיון להוצאת עתון מקומי, כלי-מבטא
לתנועת "החלוץ" בעריכת משה גרינשטיין ורחל קנדיל.
בשקידה רבה ובמאמצים לא מעטים הוכן הגליון הראשון
בשם "החלוץ", אשר שוכפל בהקטוגרף. את הדף הראשון עיטר
ציור "החלוץ החופר במעדרו בקרקע המולדת" מאת מנהל
"בצלאל" דאז גור-אריה, ולאחריו בא מאמר הפתיחה של
המערכת אשר החל בדברי ביאליק: "היתה רוח אחרת, גבהו
שמי השמים ויגלו מרחבים בהירים רחבי ידיים"... דברים
אשר סימלו את התקופה המחודשת בציונות ובעליה הגדולה
שנהרה ארצה. אחריו באו מאמריהם של משה גרינשטיין על
"החלוץ והנוער היהודי", של מיכאל רוטשטיין על הציונות
כפתרון לאומי לעם ישראל, של רחל קנדיל, על האשה היהודי-
ית בתנועת ההשכלה והתקומה העברית, של מורי ביה"ס

מפולין כולה. כן הפכה פלוגת ההכשרה ששימשה עד אז
כתחנת-מעבר ארעית למכינים עצמם לקראת העליה ל"קבוץ
קבוע", משמע חבריו החלוצים, אשר ממילא ניתקו עצמם
מבית אבא-אמא, אינם חוזרים הביתה אלא רק לאחר
אישורם לעליה כדי לסיים את ההכנות ובעיקר לשם ריכוז
הכסף להוצאות העליה.

גם מעירנו יצאו "סנוניות ראשונות" להכשרה: טוביה
גוטמן, מרדכי גרינשטיין, אליעזר ווייסבלום.

השניים הראשונים לא הספיק להם אורך-הרוח לשבת
בקיבוץ ההכשרה עד לאשורם לעליה. לעומת-זאת זכה השלישי
אליעזר ווייסבלום, להיות העולה הראשון ארצה מטעם תנועת
"החלוץ".

סניף "החלוץ" מגביר פעולותיו

התעוררות גדולה באה גם בסניף "החלוץ" בעיר. היה
זה בשנת 1930, כאשר קבוצת חברים בעלי יזמה נרתמו לעול
הפעולה. ישראל לובלינר, אברהם רוטשטיין, לייב לילינבלום,
האחים בריקמן ואחותם שושנה, משה גרינשטיין, רחל קנדיל,
שושנה רבינוביץ, פנחס וטובה כץ, לאה גלאט, דניאל וינברג,
ישראל פרידמן, רבקה בעדער ואחרון-אחרון שמחה מנדל
וכן רבים אחרים, אשר נתנו ידם לחידוש הפעולה במלוא
התנופה בסניף וב"החלוץ הצעיר" שעל ידו.

צעד ראשון והכרחי היה שכירת מועדון מתאים. ואל
היה הדבר קל בעיניכם. השגת אולם מתאים בבית יהודי,
לתנועת-נוער אשר, כידוע, אינה שקטה יתר על המידה לא
היה מהדברים הקלים...

חיפשנו ומצאנו: אמנם במרוחק-מה ממרכז העיר ברחוב
זטילנה, הרחוב המוביל לבית הקברות היהודי, בבית החדש
של "השבת-גוי" "גולע השיכור", בשכנות עם העסקן הציוני

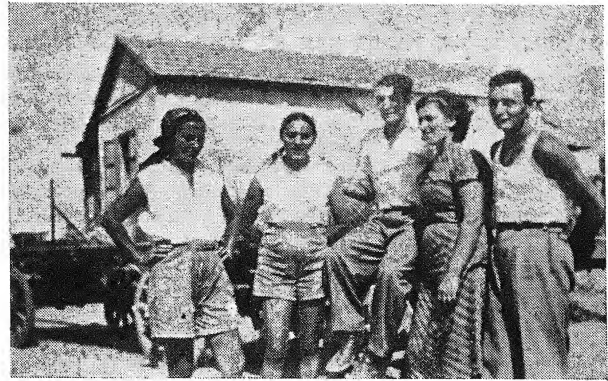
סניף "החלוץ" בשנת 1930

סיבות שונות. אחדים נאלצו לצאת לשירות צבאי, אחרים מפאת הפסקת העליה לרגלי מאורעות 1936 שהחלו בארץ ועוד. בינתיים קרבו ימי מלחמת העולם ובעוד הם מחכים בכליון עיניים לתורם לעליה בא עליהם האסון כחתף: מבין אלה ראויים לציון מיוחד: פנחס כץ, אשר השלים את הכשרתו עוד בשנות 1933/4 אולם נקרא לשירות צבאי, למרות שהיה בידו אישור וסרטיפיקט לעליה. כשחזר משירותו הצבאי פסקה העליה ונשאר מחכה לתורו עד שנאלץ לחזור לשירות עם פרוץ המלחמה ולהשתתף בקרבות מהם לא חזר יותר. את שמואל בוקסר שהשלים הכשרתו בקיבוץ "בורוכוב" בבנדין, חזר הביתה להתכונן לעליה ועד שהצליח לרכוש את הכספים להוצאות עליות. פסקה העליה ונמצא נודד בקיבוצי ההכשרה עד עצם ימי המלחמה.

עוד רבים וטובים מבין חניכי "החלוץ-הצעיר", אשר התבגרו בינתיים, המשיכו בפעולתם בקרב חברי הסניף המ-קומי, עד בוא שעת היציאה לקיבוץ ההכשרה וממנו ארצה. ואמנם, יצאו לא מעטים מביניהם את העיירה והתפזרו על פני קיבוצי ההכשרה אשר על פני מפת פולין הנרחבת ושם מצאתם שואת המלחמה המתחוללת. זו טלטלה אותם עוד תקופה מסוימת יחד עם כל יתר שרידי התנועה החלוצית על פני עיירות פולין, עד שמצאתם היד האכזרית — ולהגיע ארצה לא זכו.

ועד "החלוץ" בשנת 1932
יושבים מימין לשמאל: (1) רבקה שרפר, (2) לייב לילנבלום, (3) אברהם ראָטשטיין, (4) ישראל לובלינגר, (5) טובה כץ

חלוצים ראשונים בארץ
מימין: אריה בריקמן, אלמונית, משה גרינשטיין, לאה גלזר ושושנה בריקמן

"תרבות" דאז גרשון דיכטר ודוד ליכט ועוד. לצערנו הופיע רק גליון ראשון ויחידי, כי מפאת יציאתם של העושים במלאכה, להכשרה לא היה המשך למפעל.

חברינו בנקודות הכשרה

ואכן, עיקר פעולתו של סניף "החלוץ" היתה מכוונת לאשר את חבריו ליציאה לקיבוץ הכשרה אחרי תקופה מסו-ימת של פעולה בסניף המקומי, כדי שיכין עצמו לקראת עליה ארצה. כיום אנו יכולים לציין בגאווה שמרביתם של יוצאי העיר החיים עמנו כאן בארץ, חניכי תנועת "החלוץ" היו ובזכות תנועה זו ובמסגרתה קיבלו את הכשרתם ואושרו לאחר מכן לעליה. יחד עם העליה החלוצית הגדולה של שנות השלושים, זו הנקראת העליה (החמישית) הגיעו ארצה. עשרות רבות של חברים יצאו אז להכשרה ונפוצו על פני הרשת הגדולה של נקודות קיבוציות בעיירות פולין ועריה וכן רבים מבין אלו אמנם זכו בהגיע זמנם לעלות ארצה. מבין אלה יש להזכיר את: אליעזר ויצבלום, ישראל אבא לוקסנבורג, האחים אריה ומנחם בריקמן ואחותם שושנה, טובה כץ, לאה גלאט, סימה ארמן, שושנה רבינוביץ, מרים גרינשטיין, משה גרינשטיין ורחל קנדיל, דבורה זונברג ז"ל, (שמתה כאן בארץ בשנת 1961), ושמואל ברויטבקר.

אולם רבים וכן טובים לא זכו לעליה אם גם שהו בהכשרה תקופה ממושכת ואף אושרו בזמנו לעליה, וזאת בגלל

התעוררות בסניף

היתה דווקא לרוחו. הוא הסכים גם לחתום על ה"לגליזציה" (האחריות לפעולות) כלפי המשטרה.

עד מהרה החל הסניף לפתח פעולה ענפה והצטרפו אליו חברים רבים. נבחר ועד חדש עם אברהם רוטשטין כיו"ר ומחבר הרשימה כמזכיר הועד. התארגנו חוגים שונים לפעול לה תרבותית ועיונית. בחוגים אלו פעלו בזמנים שונים: ישראל אבא לוקסנברג, יודל טפר, משה גרינשטין, שמחה מאנדל ואחרים. גם בתפקידים הארגוניים התחלפו במרוצת הזמן חברים שונים, עם היציאה להכשרה ועליה לארץ. בתפקיד של מזכיר הסניף שימשו בזמן ההוא: רבקה שארפר, דניאל וינברג, ישראל פרידמן, רבקה בעדער ואחרים.

גם סניף "החלוץ-הצעיר" הכניס הרבה חיים למועדון, בו נתקיימו כל ערב פעולות הקבוצות השונות בהנהלת רחל קנדיל, שושנה רבינוביץ, שמחה מנדל ואחרים.

הכשרה והגשמה

אחד התפקידים המכובדים של הועד היה: אשור המועד-מדים ליציאה להכשרה. כל מועמד נבחן בהתאם לשאלון שה-גיש, לפי ותקו בסניף ובהתאם לכשרות התרבותית וידיעת השפה. ואכן כבר בשנה זו יצאו הראשונים להכשרה בקיבוץ "בורוכוב" בקילץ והסביבה: מבין הראשונים יש לזכור: שמחה לובלינר, טוביה גוטמן, מרדכי גרינשטין, אליעזר ויצבלום, ישראל אבא לוקסנברג, לאה גלאט, שושנה בריקמן, טובה כץ, זאב פישמן, סימה ארמן, דבורה גרינשפן, אריה ומנחם בריקמן, פנחס כץ, משה גרינשטין, רחל קנדיל, שושנה רבינוביץ, דבורה זונברג, מרים גרינשטין ואחרים.

אמנם לא כל המגויים לעיל עלו ארצה. לעומת זאת עלו ארצה גם רבים מחברי "החלוץ", אשר לא קיבלו הכשרתם בקיבוצי ההכשרה אולם מצאו דרכים אחרות לכך, ביניהם: אברהם רוטשטין, מחבר הרשימה ואשתו ועוד.

עם הקמת תנועת "העובד" בפולניה, אשר ריכוז מסביבו בעלי-מלאכה שברצונם לעלות ארצה באמצעות תנועת "החלוץ" — הוקמה קבוצה כזו אצלנו בעיר אשר עם חבריה המרכזיים נימנו: דוד שוכהנדלר, שמואל פרימן, יחיאל סוס-נוביץ, י. זלצמן ואחרים.

תקופת שפל באה ל"החלוץ" בעיר. אחדים מבין הראשונים אשר יצאו להכשרה חזרו מאוכזבים באין אפשרות מידית לעלייתם ארצה. אחדים — חוסר המוצא והסיכוי הביאם לתנועה הקומו-ניסטית ואלה שנשארו עדיין נאמ-נים התפזרו ונתרופף הקשר ביניהם באין מועדון ואף פינה כלשהי להת-

כנס יחד לשם שיחה והתיעצות. גם שרידי "החלוץ" ככל תנועות הנוער הציוניות בעיר, הסתופפו בין כתלי ההסתדרות הציונית ומסביבה. מועדון זה, אשר אמנם היה פנוי לכל פעולה ציונית היה כבר מאוכלס כל כך, אשר גם ברצון העז ביותר לא ניתן היה לחשוב על פעולה סדירה של סניף "החלוץ". "השומר הלאומי", הספריה העירונית, קופת גמילות-חסד ועוד, כולם מצאו מחסה בחדרים הספורים של ההסתדרות הציונית. והקשר בין החלוצים המעטים אשר עדיין חשבו על הכשרה והגשמה, הלך והתרופף.

קמנו קבוצת חברים וביניהם, אברהם רוטשטין, לייבל לילנבוים, דניאל וינברג, אריה בריקמן, רבקה שרפר, שכנא שריבמן ועוד והחלטנו לעשות מעשה לשם שכירת מועדון, אשר בו נוכל לחדש את פעולת הסניף. התפקיד לא היה קל בימים ההם. ראשית היה קשור הדבר בהוצאה כספית לא מעטה אשר אין ביכולתו של נוער מחוסר עיסוק כלשהו להוציאה ולא היתה כל תקווה לתרומה גדולה חד פעמית כפי שנדרשת לשכירת דירה, ושנית: איזה יהודי הגון ישכיר את ביתו ל"חלוצים" המופקדים, הרוקדים ושרים השכם והערב ולא נותנים מנוח לכל השכנים שבסביבה...

מעון לסניף

אולם נמצא הפתרון, בעזרת כמה תרומות אישיות של הנ"ל והתחייבויות בשטרות לשנתיים הבאות. נמצא גוי, אשר בנה ביתו החדש בקרבת בית הקברות העירוני מקום שם לא נמצאו דיירים אחרים, ואשר הסכים לקבל את סניף "החלוץ" לתקופת נסיון. עזר בכך גם העסקן הציוני משה קלינמן, אשר גם ביתו הפרטי נבנה בקרבת מקום ושכנות החלוצים

סניף החלוצי בעירנו

לעליה לארץ. פתאום הפך האידיאל למציאות מאוד ממשית לרבים מן הנערים חסרי כל מוצא ותקוה בחיים המנוונים של העיירה הגלותית. הוא ראה במסגרת "החלוצ" פתרון ממשי לעתיד חייו ולמצבו האישי הקשה.

החלה פעולה תרבותית וחינוכית בסניף המקומי. בעזרת כמה פעילים ציונים בעיירה ובהשתתפותו של החבר ג. דיכטר, מנהל ב"ס "תרבות" בעיר, אורגנו חוגים ללימוד תולדות הציונות, תנועת הפועלים העולמית ובעיקר תולדות א"י העובדת וההסתדרות בארץ. עזר רבות גם הח' משה קליני מן ז"ל, עסקן ציוני נלהב, אשר סייע גם לפעולה הארגונית בנוסף לשיחות על נושאים תרבותיים. השתתף בשיבות ועד הסניף, תכנן תכניות, שיתף עצמו בשכירת המועדון ואף היה אחראי ל"גליוציה" של הסניף כלפי השלטונות.

הסניף עמד בקשרים עם המרכז בורשה ולא אחת ביקרו אצלנו שליחים מהמרכז לעקוב אחרי פעולת הסניף וכן מקיבוצי ההכשרה באיוור. ואמנם היה לסניף שלנו, ההמוני והסואן תמיד מה להראות ובמה להתפאר. כולם העריכו את ההישגים והתפעלו מהסדר המופתי. יש לציין במיוחד את התענינותם של הציונים הותיקים ב"החלוצ" המקומי, ע"י השתתפותם במסיבות ובנשפים שאורגנו ע"י ארץ-ישראל הערבית. הם חזקו ועודדו אותנו בפעולתנו לקראת הבאות. לא אחד קינא בנו באמרו: אתם הנכם מגשימי החזון ועתידים אתם להיות בין העולים והבונים את הארץ אולם מי יודע אם אנו הותיקים נזכה לכך... יהודים תמימים אלה כה קשורים היו לגולה שלא תיארנו לעצמם אפשרות של עליה אישית לארץ הנכספת.

ואכן, אותם מתי מעט מבני העיר אשר הגיעו ארצה, עדות נאמנה הם לאותה פעולה מבורכת אשר פיתחו החלוצים דאז בעיירה אשר איננה עוד.

ההתעוררות בקרב יהדות פו-לין בשנות השלושים של המאה הזאת לא פסחה גם על עירנו ומצאה ביטוייה המובהק בהופעת תנועות הנוער העבריות למיניהן. הנוער העובד משכבות העוני ש-בעיר, למוד הסבל והרעב נמשך אחרי המפלגה הקומוניסטית שני-זונה מסיסמאות-שווא על גאולה קרובה של כלל האנושות. אולם ב-

חלק הארי נהר הנוער היהודי לתנועה הציונית. לציונים היתה השפעה גדולה בחיים הציבוריים בעיר, בימים ההם. באותו זמן נוסד גם בית-ספר "תרבות" בעיר, אשר ממנו נשבה רוח חדשה, לאומית. מסביב לו החל להתרכז נוער מגוון, מי לשיעורי ערב של עברית ומי לחוגים לספרות ואחרים, אשר הוקמו בעזרת חבר המורים, חניכי תנועת "תרבות" בפולין. מכאן החלה להתפתח פעולה ציונית ענפה והרוח הציונית כבשה את משכנות היהודים. הפעילות למען הקרן הקימת, קרן היסוד ומפעלים אחרים היתה ברוכה ועלתה מיום ליום.

בראשית שנת 1928 התארגן סניף "החלוצ" בעיר על ידי קבוצת צעירים, אליהם הצטרפו במרוצת הזמן בני נוער מכל שכבות העם. יהודי העיר ראו את חברי "החלוצ" כנושאי אידיאל, הנושאים את נפשם לקראת הכשרה עצמית לחיים החדשים בארץ.

הכשרת חלוצים

כבוד "החלוצ" בעיני הציונים ובעיקר בעיני הנוער, עלה במיוחד, עם יציאתם של ראשוני התנועה להכשרה ולהתכונן

תנועות הנוער של „המזרחי“

ריכוז של הנוער החרדי, אם בדרך של לימודי-קבע בישיבות שהתקיימו בתוך בתי המדרש או בבואו לכאן לבלות את זמנו הפנוי בשיחות-חברים ובלמוד שיעור יומי בתורה.

קבוצת נוער של „מזרחי“

מסגרות ארגוניות

עיקר הפעולה הענפה של הנוער החרדי בתנועת „המזרחי“ התפתחה בשנים המאוחרות של שנות העשרים (1927-28) עם הקמת המסגרות החדשות של אירגוני הנוער לענפיו השונים: „החלוץ-המזרחי“ „השומר הדתי“ ותנועת נשים של מזרחי „ברוריה“. בין מניחי היסוד של „החלוץ-המזרחי“ יש לראות את אהרן אלגוזי, זה האיש אשר פעילותו היתה ניכרת בכל שלוחות תנועת המזרחי בעיר, כותב השורות האלה, שמואל רוזנר, ליבל גלט, יאשע קלינגמן, ברוך הורביץ, יצחק מקלר ועוד.

על „השומר הדתי“ אשר בין מיסדיו היה חיים צוקרמן הנמצא אתנו בארץ, חיים דוד שינפלד ועוד.

תנועת הנשים „ברוריה“ פיתחה במיוחד פעולה ענפה ומסודרת. בין הפעילות ביותר בתנועה זו יש לראות את שתי בנותיו של יעקב ברמן, העסקן הוותיק והמסור של „המזרחי“ בעיר: אלתה וחייה, סעצ'ו צוקרמן, פייטשה מילשטיין, חנה מקלר הנמצאת כיום בארץ ועוד.

עיקר פעולתה של תנועת הנוער התרכזה בנוסף לפעולה הסדירה למען הקרנות ולמען התנועה בכללה, בקליטת נוער חרדי, אשר התכוון להגשים בגופו את האידיאל הציוני, להכיר שיר את עצמו לעליה קרובה ארצה.

ואכן יצאו חלוצים ראשונים מקרב התנועה לקיבוצי ההכשרה המפוזרים בערי פולין השונות, ורבים מהם הגיעו ארצה באמצעות התנועה.

בין הראשונים שיצאו להכשרה ועלו ארצה לאחר מכן יש למנות: זאב ויסבלום שהיה בהכשרה בזגלמביה וזכה להיות

מתי החלה התארגנות הנוער ע"י „המזרחי“ קשה לקבוע היום בדיוק. אני הצטרפתי לתנועה כבר בשנים המאוחרות יותר, כשהתנועה הציונית על כל ענפיה התפתחה וכבשה את כל הנוער בעיירה. אולם זכורני שעם הצטרפותי לתנועה היה קיים כבר חוג רחב של נוער ציוני-דתי ע"י „המזרחי“.

בין הראשונים, אשר בצדק יש לראותם כמניחי היסוד לתנועת „צעירי מזרחי“, זו צורתה הראשונה של הסתדרות „הפועל המזרחי“ לעתיד, היו מזכירים את: משה שמוקלר, אליעזר לנגר, ליבל גולדמן, חיים רוזן-רוזנפלד, אבנר גור-פינקל, יעקב סטופניצקי ועוד. היה זה עוד בשנות העשרים כאשר חוג הנוער החל בפעולתו והחיה ע"י כך את כל תנועת המזרחי, אשר בחלקה הגדול היתה מורכבת מאנשים מבורגנים יתרים. עיקר פעולתו היתה להביא את דבר הציונות החרדית אל בית המדרש, אשר בתקופה ההיא שימש כמקום

קבוצת "השומר הדתי" בשנת 1936

א. גרופע "השומר הדתי" אין יאר 1936

הפעולה התרבותית הענפה נמשכה שנים רבות ועתידה היתה לתת יבול רב גם לעליה ארצה, אילולא עלה הכורת על כל יהדות העיר, וכילה את זעמו גם על התנועה הפעילה מאוד עוד בשנות המלחמה הראשונות, ללא השאר שריד וזכר. גם לאחר המלחמה הגיעו שרידים מבין חניכי התנועה והנוער: מאיר ויסבלום, פנחס פרידמן, האחים פליגלמן, יחיאל רונפלד וז"ל, אשר נפל במלחמת השחרור. יש להצטער צער רב על פאר הנוער אשר דבק בתנועה ולא זכה להגשים את שאיפתו להגיע ארצה.

העולה הראשון מבין תנועת הנוער של "המזרחי" בעיר, חיים צוקרמן, אברהם לשטש, שמואל וינר, נפתלי מקלר, רבקה בן-דוד (רינגוירק), רחל פרידמן (סניביץ), חנה מקלר, ואלתה ברמן, אשר חזרה לאחר מכן בשנת 1939 לאופטוב לבקר את הוריה ולא זכתה לחזור לפני פרוץ השואה, וכן כתב השורות האלה.

זכו ראשוני התנועה שעלו ארצה והתאזרחו בה למשוך אחריהם ולהביא במרוצת הזמן את כל משפחתם למולדת: ראויות לציון מיוחד משפחת צוקרמן, משפחת מקלר ומשפחת לשץ, משפחות אשר מנו מספר לא מעט של נפשות, אחים ואחיות ובעיקר ההורים, אשר גם הם היו מפעילי "המזרחי" בעיר. הפעולה הענפה שהתנהלה ע"י הנוער בעיר קרבה אליה חוגים רבים של הנוער החרדי. יש לציין את הספריה הגדולה של "המזרחי" שתרמה לא מעט להפצת השכלה כללית בקרב הנוער בעיר, חוגים שונים ללימודי השפה, תנ"ך ועוד שהתנהלו בעזרת המורה יעקב ברמן, אהרן אלגזי ואחרים, הרצאות שונות בימי השבתות שהרצו עסקני התנועה בעיר.

קבוצת נוער דתי היוצא להכשרה

קבוצת "שומרים" דתיים

„החלוץ הצעיר“

הלאומית ולמד בבתי-הספר של ה„מזרחי“ ו„תרבות“ כבר היה כולו מאורגן בתנועות הנוער הציוניות הקיימות: „השומר הלאומי“, „השומר הדתי“, בית-ר ועוד. לא נשארו לכן הרבה ברירות ונסינו מזלנו בקרב הילדים הרכים, חניכי ביה"ס הפולני ותלמוד-תורה, ממסכנות העוני והורים פרולטרניים. כאמור התחלנו בצעדי ארגון ראשונים עם בקורו של שמואל בלומנקרנץ בעיירה, בעזרתם של „החלוצים“ הבוגרים, אשר הביאו לסניף כל אחד את הילדים שבחצרו ובסביבתו. נתקיימה שיחה-מארגנת ראשונה, אשר עד מהרה הפכה לתנו-עת-נוער שמנתה כ-70 ילד, מאורגנת ב-3 שכבות לפי הגילים: „נעורים“, „בוגרים“, „מגשימים“.

קבוצת „החלוץ הצעיר“
א גרופע פון „החלוץ הצעיר“
פון רעכטס: פייגע שפערלינג, הערשקאוויטש, פינטשע העניג
זיצן (פון רעכטס): משה זילברערבערג, לאה שפיטאלני און
שמואל פרימערמאן

הפעולה הארגונית

מבין הילדים הראשונים אשר נקלטו יפה בתנועה, הת- מסרו לפעולה והרחיבו את מסגרת הסניף יש למנות: חיים ברוך גרינברג, פייגע העניג, ישראל קריינדעלס, שושנה טאפעל, לאה שפיטאלני משה זילברשטין ועוד. כבר בחדשים הראשונים לקיום הסניף יצאה שושנה רבינוביץ למושבת מדריכים מרכזית של התנועה שהתקיימה בעיר יוֹפּוֹב שעל הוּיסְלָה ובחזרה ממנה כעבור חודש ימים, הוזימה מרץ חדש ופעילות מוגברת לסניף אשר מדריכיו מבין החברים המבוג- גרים התחלפו בדרך כלל, לעתים קרובות מאוד, עם יציאתם להכשרה או עם עלייתם ארצה. מבין יתר החברים אשר פעלו בתקופות שונות ב„החלוץ-הצעיר“ יש להזכיר: את שמחה מאנדעל, אשר שימש למעשה כתובת מתמדת לכל הפעולות של התנועה החלוצית בעיר וחדרו הקטן שימש מאז ומתמיד

ניצנים ראשונים של תנועת הנוער שעל יד „החלוץ“ כבר הנצו בשנת 1931 עם בקורו של שמואל בלומנקרנץ, המורה העב- רי והעסקן המסור של „החלוץ“ ו„החלוץ-הצעיר“ בעירה השכנה קלימנטוב, אשר עבר את עירנו בדרכו לקילק, בקשר לארגון מושבה ראשונה למדריכים מטעם „החלוץ-הצעיר“.

היינו אז עוד חדשות ב- „החלוץ“ אשר מקרוב באו. רעיון ארץ-ישראל העובדת והכשרת הנוער היהודי לחיים המח- דשים במולדת הלהיב אותנו ומשום כך התנדבנו ברצון לכל פעולה ציבורית וקיבלנו עלינו כל תפקיד.

ידענו שלא די בכמה עשרות חברים מבוגרים שהשתייכו אז ל„החלוץ“ ואשר חלק מהם כבר התכוון לצאת להכשרה בדרך לעליה ארצה. מי ימלא את מקומם ומי ידאג להמשך קיומה של התנועה ולקדרים חדשים של חלוצים המתכווננים לעלות ארצה למען ההגשמה האישית? הרי שבהכרח ראינו את תפקידנו בארגון של הנוער העובד, אשר עד אז נשאר רחוק וזר לתנועה הציונית.

כדי להבין את המשימה שעמדה בפנינו יש להכיר את המציאות בעיירה בתקופה זו. רוב הנוער המתבגר, אשר נאלץ היה מפאת תנאיו הסוציאליים הקשים עוד בגיל רך לל- מוד מקצוע ולעבוד כדי לעזור להוריו ולמשפחה בפרנסה, נתפתה בקלות לסיסמאות מהפכניות שרווחו ברחוב היהודי באותו זמן והלך אחרי השמאל אשר הבטיח את הגאולה הקרו- בה בצורת „המהפכה הסוציאלית“.

מאידך, הנוער הוציר-בורגני שהתחנך על ברכי-התנועה

הציונית הכללית המשותפת כגון קרן-קימת, קרן היסוד, בחי-רות לקונגרס וכו'.

מזמן לזמן אורגנו טיולים של הסניף לעיירות הקרובות לבילוי יום שלם בנוף ובחיק הטבע. במיוחד רבי-רושם היו הכנסים האזוריים והחגיגות הפומביות למען "החלוץ", ההס-תדרות. בחגיגות מסוג זה אורגנה "אקדמיה" (הופעה פומ-בית) באולם הקולנוע העירוני עם שליח המרכז או המחוז, אשר הופיע בנאום מרכזי בחגיגה זו. מבין אלה יש להזכיר: רחל גרובר, יוסף זפרן ומרים קנטורוביץ, שניהלו את הפעולה במחוז מטעם המרכז, ממקום הכשרתם שבקיבוץ "בורוכוב" בקילץ; גרשון גלבורד ורבקה תמרית — מהמרכז שבורשה. כיוון שהמדריכים התחלפו לעתים קרובות עם יציאתם להכשרה ול"הגשמה" אישית כפי שקראו לכך אז, היו גם תקופות גאות ושפל בפעולות הסניף. בכל זאת זכינו לכך שרבים מבין אלה שהגיעו לסניף כילדים התחנכו בו ואף יצאו להכשרה חלוצית.

לדאבוננו לא זכו רבים מביניהם להגיע ארצה מפאת ההפסקה בעליה החלוצית וההגבלות שהוטלו ע"י המשטר המנדטורי על ארץ-ישראל. עד פרוץ השואה עדיין שהו רבים מבין ילדים אלה בקיבוצי ההכשרה המפוזרים על פני גולת פולין ונדדו יחד עם קיבוציהם ממקום למקום עד שמצאה אותם ידו הנפשעת של האויב הנאצי.

"בית ועד" להתייעצויות, ישיבות והתכנסויות "שלא מן המניין" של התנועות הנ"ל.

כן פעלו בהדרכה משה גרינשטיין (בחזרו מההכשרה ועד לעלייתו) ומשה זינגער.

פעילות הסניף היתה מתמדת, רצופה ומגוונת. הילדים היו קשורים מאד לתנועה ולהוטים אחרי פגישות והת-כנסויות.

בחדשי האביב והקיץ היינו מכנסות בימי החול את השכבות לשיחה, כל אחת בנפרד בשדה, מאחורי בית הקב-רות הפולני, ובשבת קיימנו כנס של כל הסניף לפעולה משור-תפת, משחקים, שירה וריקודים. הסניף השתתף גם בפעולה

שושנה רבינוביץ—איונשטט

ש ל י ח ב ע י ר

שליח מן הארץ היה קסם רב בזמנים ההם, וכשנודע שהוא יהיה נוכח בפתיחה נמכרו מיד כל הכרטיסים.

הפתיחה היתה צריכה להתקיים באולם הקולנוע היחיד שבעיר "די שאַפּע", בערב הפתיחה נהרו רבים לאולם. על הבמה שקושה בדגלי הלאום והמעמד ישבו נציגי כל תנו-עות הנוער הציוני שבעיר, נציגים של כל המפלגות הציוניות, חברי "הפטרונט" של "החלוץ" הח"ח רוטשטיין ושרה רוזנברג, חברי מרכז "החלוץ" והמזכירות המחוזית ו"השליח". אבל לא היה זה השליח מן הארץ.

לרוע מזלנו הוא חלה יום לפני כן ובמקומו באה חברת המרכז. צר היה לנו להכזיב את הקהל אשר ברובו בא לראות את השליח ולקבל ד"ש חיה מן החיים בארץ הנכספת. לא היתה ברירה אלא להציג את החברה כשליחה מן הארץ. עלי הוטל התפקיד לפתוח את הכנס ולהציג את "השליחה". פחד-תי מאוד פן יתגלה הדבר שהחברה האורחת אינה מן הארץ. (סוף בעמוד הבא)

באביב 1935 התכוננו לכנס אי-זורי של "החלוץ-הצעיר", במלאות 10 שנים לקיומו. הכנס עמד להת-קיים בעירנו. הייתי עסוקה בהכ-נות לעליתי ארצה אבל קיום הכנס באופטוב היה מאורע גדול בשבילנו וברצון נעניתי לפנית חבריים לשתף פעולה בארגון ה-כנס.

הוזמנו חבר מרכז "החלוץ" ו"החלוץ-הצעיר", חבר מז-כירות מחוזית שבקיבוץ קילץ וצריך היה גם להגיע שליח מן הארץ אשר נמצא במרכז שבורשה.

היו אז ימי עליה לארץ. לרבים מבני עירנו היו כבר קרובים בארץ וידענו שאם יבוא השליח, יבואו לאסיפת הפתיחה רבים מתושבי העיר ויהיה לזה ערך תעמולתי רב בין הנוער למען התנועה שלנו. ואמנם לא טעינו. לביטוי

„השומר“ ו„השומר הלאומי“

לות צופים על כתפיהם כרובים אצל החיילים הפולנים, צוע-
דים בסך ושירה עברית בפהם. בראשם צועד מפקדם ואחריו
נושא הדגל הכחול-לבן, בידיו האמיצות של הבחור החסון
רפאל מילברג. צועדים בסך לפי הפיקוד העברי, שמאל-ימין,
שמאל-ימין... אחרי הצופים, בחורי „השומר“, צועדים
הציונים המבוגרים ואחריהם אנשי ה„מזרחי“ ותלמידי בתי-
הספר של „המזרחי“ בעיר. היתה זו תהלוכה עברית ראשונה,
של צעירים עבריים אשר ראיתי בחיי הקצרים. היה זה יום
הזכרון למנהיג האומה, חוזה המדינה ד"ר הרצל, כ' תמוז.
מיום זה ואילך הלך וגדל מחנה הציונים בעיר, הנוער

קבוצת בוגרים של „השומר-הלאומי“
עומדים מימין לשמאל: (1) ט. לנגר, (2) אברהם ורצמן, (3) אברהם
גרינשטיין, (4) נחמן לוסטגרטן, (5) פ. לעוזנון, (6) י. זילברבלך,
(7) א. זילברבלך
יושבים באמצע, מימין לשמאל: (1) ישראל לילנבום, (2) מאשה
ווינמאן, (3) מאיר מיכאל גרינשטיין
יושבות בשורה שלישית (מימין): (1) פ. מילברג, (2) מאשה גרינשטיין,
(3) לאה גלט

נהר אחרי „השומר“. חלק רב בחינוך הנוער ברוח הלאומית
היה בעת ההיא לבית-הספר העברי הראשון שאורגן בעיר
ע"י הסתדרות „המזרחי“, אשר זכות ראשונים לו בהקנית
השפה העברית המתחדשת לנוער היהודי בעיירה. מכאן, מבית-
הספר העברי, מצאה השפה את דרכה גם ל„השומר“, אשר
מרבית חבריו היו לשעבר חניכיו.

זכור לטובה מבית-ספר זה גם המורה הפולני, אשר נת-
קבל במיוחד כדי להקנות לנו את השפה הפולנית במסגרת
ביה"ס העברי. שמו של מורה זה היה פשינסקי, זה המורה
אשר לאחר שנים היה גם מחנך שלנו בביה"ס העממי הפולני.
איש זה הצטיין ברמתו התרבותית וברוחו הדמוקרטית.
בתפקידו כמחנך עשה רבות כדי לחנך את הנוער,
פולני כיהודי, ברוח הנאמנות המלאה למולדת הפולנית
החדשה. מצאו חן בעיניו התלמידים היהודיים אשר תמיד
היו בין המצטיינים בכיתה וכמה התלהב בשמעו אותנו היהו-

עם תקומת פולין, המדינה
החדשה-ישנה שקמה לתחייה אחרי
פריקת שעבוד ועול זרים החלה
רוח אחרת נושבת גם בעירנו.
רבים בתוכנו החלו להאמין כי אכן
סיסמת שווי הזכויות תביא באמת
לידי יחסים תקינים בין הפולנים
והיהודים. באה התעוררות גם ב-
רחוב היהודי, נפתחו בפני הנוער
שערי בית-הספר והגימנסיה, הנו-
ער החל ללמוד ולהשכיל.

באותם ימים אני מוצא עצמי על ספסל הלימודים ב„חדר“
אצל ישעיה'לע המלמד, משנן חומש-רש"י מהבוקר עד הערב.
זכורני לילות חורף ארוכים, בחורי מהחדר עם הפנס ביד
(חשמל טרם היה בעיר) למען העיר את חשכת הלילה, מי
עם פנס-נפט ומי עם פנס — ונר דולק בתוכו.

הצופים הראשונים

בוקר בהיר אחד ואנו הילדים יושבים בחדר שקועים
בלימודים, פתאום קול שירה עברית מגיעה לאזנינו: „חושו
אחים חושו, נרימה פעמינו, חושו אחים חושו לארץ אבותינו...“
השארנו ספרינו מאחורינו ורצנו החוצה לראות מי
השרים. והנה מתגלה לפנינו מראה מרהיב-עין, כלל לא שכוח
בתקופה ההיא: בחורים עבריים, לבושי בגדי חקי אחידים, מק-

(סוף מעמוד 180)

הסתכלנו בקהל וראיתי נוער ציוני, נוער דתי אף נוער לא
ציוני, ציונים ותיקים וסתם יהודים אשר באו לשמוע חדשות
מן הארץ. אך פחדתי היה לשוא. שמה העברי של האורחת
„תמרית“, מראה הנאה, דמיונה לצברית והעברית הטובה
שבפיה כבשו מיד את לב הקהל. היא היטיבה לתאר
את הוי הארץ כאילו רק עתה באה משם. כששמעתי את
מחאות הכפים הסוערות אשר ליוו את דבריה ירדה מועקה
מלבי. אחרי דברי הנואמים רקדו בנות הסניף ריקודים יש-
ראליים לקול שירה עברית אשר הושרה מאחורי הקלעים.
(כלי נגינה לליווי לא היה לנו). גם אותן קיבל הקהל
בתשואות רמות. צלילי „התקוה“ ו„עלה חלוץ“ בקעו מן
האולם, נוער יהודי יצא בשירה עברית לרחוב בשעה מאוחרת.
היה זה מאורע נדיר אשר הלהיב את הנוער עוד ימים רבים
והיה נושא לשיחה ברחוב היהודי שבוער. למחרת היום
היה יום פרח („א בלימל-טאג“) לטובת „החלוץ-הצעיר“.
תושבי העיר תרמו בעין יפה.

קבוצת "שומרים" בשנות העשרים
א. גרופע אפטרער "שומרים" אין די 20ער יארן

חצר ההסתדרות הציונית בביתו של קפלינסקי. השירה העברית והריקודים החדשים פורצים החוצה לרחוב היהודי והנוער מכל השכבות מתבשם ומתלהב. התנועה הציונית כובשת באמצעות הנוער את האינטליגנציה, המעמד הבינוני ואף בעלי-מלאכה יהודיים.

החידוש הגדול ב"השומר" היתה הצופיות כדוגמת הצופים בעמים אחרים ובעיקר לפי דוגמת תנועת באדן-פאוול האנגלי. אולם לנוער היהודי היה ייעוד גדול נוסף: חינוך הנוער ברוח השאיפה הלאומית, להגשמה ועליה ארצה. התרבות והאימון הגופניים נועדו לחשל את הנער ברוחו ובגופו כדי שיוכל בבוא העת להסתגל לתנאים הקשים בהם הוא עלול להיתקל בהגיעו ארצה ישראל.

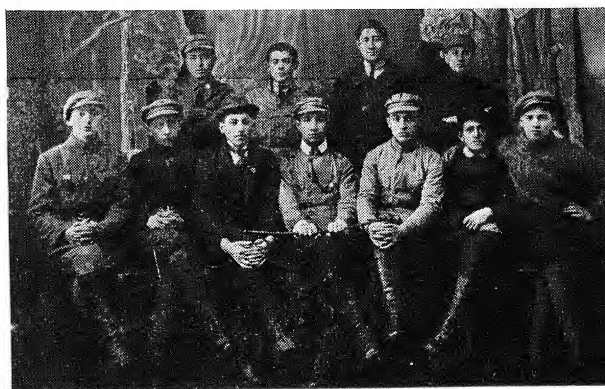
התנועה היתה מאורגנת בקבוצות לפי שכבות הגילים השונים:

הנוער בגיל 10—12	השתייך לשכבת ה"זאבים"
" 13—15 "	" "
" 16—18 "	" "
" "	" "

דים מדקלמים את "פז טדיאוש" של מיצקיביץ ביתר כשרון והבנה מאשר תלמידיו הפולניים. היה אומר שרואה בנו היהודים פטריוטים גדולים יותר מהגויים למען המולדת הפולנית... כמארגן ראשון ומסור בלב ונפש לענייני הנוער הציוני בעיר יש לראות, ללא ספק, את מיכאל רוטשטיין, יליד בית מסורתי, שהחל דרכו כבחור ישיבה, אך הוריד עד מהרה את הכובע היהודי הגלותי, חבש את כובע הצופים והעמיד עצמו בראש תנועת "השומר" בעיר, אשר הפך לתוכן חייו והתמסר לו ללא שיור וגבול. נסע למושבת מנהלים, למד את תורת הצופיות וחזר מלא רשמים, מביא תורה חדשה לנוער המקומי בלוי שירים חדשים ורקודי ההורה.

הנוער נמשך אחרינו

רק אז החלה פעולת ארגון ממשית. ילדים נוהרים לשורות "השומר" אשר הפך במרוצת הזמן ל"השומר הצעיר"; רוכשים חולצות חקי ומכנסיים קצרים ומתכנסים לאספות ארגוניות בקן של התנועה. בראשונה שימשה למטרה זו החצר בביתו של יעקל שטינפלד, אחרי זה חצרו של ליבל מילברג ולבסוף

קבוצת "שומרים" — "השומר" 1920

כ' תמוז 1924 — "השומר" והנוער הציוני לאחר התהלוכה הרשמית
נושא הדגל: רפאל מילבערג (בשורה הראשונה באמצע) — מפקד התהלוכה: מיכאל ראטשטיין (שורה אחרונה באמצע)

„השומר הלאומי“
מימין: מיכאל רוטשטיין, שרה רבינוביץ ורפאל מילברג
יושבת: אורחת מקן סטאשוב

הופיעו כבר משלחות גדולות של הקנים בעירות: קלימנטוב, סטשוב, אוזשורוב, צ'מילוב ועוד, בנוסף לקנים הגדולים של אופטוב ואוסטרוביץ. כנוס זה שהתקיים בעיר בהשתתפות ד"ר ר. בן-שם (פלדשוה) מנהיג התנועה בעת ההיא, השאיר רושם עז על כל באיו ועל התנועה הציונית באזור לכל גוניה. עם הזמן חלה התפתחות נוספת בתנועת-נוער זו: ד"ר פלדשוה, אשר נטה אחרי הריוזיוניסטים אשר נפרדו בתקופה ההיא מההסתדרות הציונית עזב את התנועה, אשר התארגנה

הפעולות הסדירות של הקבוצות התנהלו משך כל ימות השבוע ואת השבתות והחגים הקדשנו לאספות כלליות, טיורי לים ביער הסמוך, שירה ורקודים.

הנוער השתתף באופן סדיר בכל הפעולה הציונית בעיר: קרן-קימת וקרן היסוד, הפצת השקל הציוני ואף בבחירות לקהילה, לעיריה ולסיים הפולני.

בשנות השלושים, עם הפילוג שחל בתנועת „השומר הצעיר“ בפולניה והקמת תנועת הנוער הציוני הכללי, „השומר הלאומי“, הצטרף קן „השומר“ באופטוב בכללו ל„השומר הלאומי“ וזאת תחת השפעתו של ראש הקן מיכאל רוטשטיין אשר כבר אז היה ממנהיגיה הפעילים של התנועה הציונית בעיר ואף בקנה מידה ארצי — הוא נבחר למועצה הראשית של התנועה עם הכנוס הארצי הראשון של התנועה החדשה.

פעילי הקן שלנו

הקן של „השומר הלאומי“ פיתח פעולה ענפה בקרב הנוער המקומי. מבין הפעילים בנוסף למיכאל רוטשטיין, יש לציין את יעקב ליפמן, הרש אורנשטיין, רפאל מילברג, שלמה שטרנליכט, שרה רבינוביץ ואחרים. אחרי כן גדל דור חדש של מדריכים ופעילים בתנועה: אברהם גרינשטיין, משה ברומברג, מרדכי ומשה גרינשטיין, אברהם ווארצמן, ט. לנגר, כותב שורות אלה ועוד רבים אחרים. אלה שימשו בתור ראשי קבוצות וראשי גדודים (שכבות). כראש הקן שימש כל השנים מיכאל רוטשטיין.

הקן לא הסתפק בפעולה הענפה אשר פיתח בעיריה עצמה, אלא עמד גם בקשר מתמיד עם קני הנוער בסביבה ובמיוחד עם הקן הגדול באוסטרוביץ. יצאנו במשותף לארגון קנים חדשים בעירות שבסביבה. ואכן לקראת הכינוס המחוזי הראשון

די פוילישע שול אויף א שפאציר אין קראקע צו דער נאציאנאלער אויסשטעלונג אין יאר 1929

א' גרופע „שומרים“ אין 1927 קבוצת „שומרים“ בשנת 1927
עומדים (מימין): חיים וויצבלום, מרדכי גרינשטיין, משה גרינשטיין
יושבים: יוסף לעדערמאן, ירחמיאל מילבערג

לאפשר לנוער שהתחנך בשורותיה גם הגשמה אישית. רבים
מבין חניכי הקן יצאו להכשרה ואחרים מהם אף זכו לעלות
ארצה.

דער „פאטראנאט“ פון „השומר“ אין 1920
זיצן אין צענטער (פון רעכטס): יוסף האכמיץ, בן-ציון מליצקי

אז על בסיס תנועת-נוער ציונית כללית מובהקת, הנוטה אחרי
מנהיג ההסתדרות הציונית הפולנית יצחק גרינבוים. נבחרה
הנהגה עליונה חדשה, אשר הרחיבה את המסגרת והסתעפה
גם לנוער הציוני אשר בארצות אחרות באירופה.
כותב שורות אלה, אשר בזמנו היגר ללוקסמבורג ארגן
את הקן של התנועה בלוקסמבורג ועמד בראשו עד לעליתו
ארצה.

התנועה הכל-עולמית נקראה בשם הנוער-הציוני, אשר
עם עליתם של קשישיה החלה לפתח גם תנועת הכשרה כדי

מרים גרינשטיין (בונה)

יונג-וויצ"א

קערונג. און אין דעם איז אייגנטלעך באשטאנען דער גרויסער,
ערשט-ראנגיקער אויפטו פון דער „יונג-וויצ"א": די ניי-
געגרינדעטע ארגאניזאציע האט צונויפגעבראכט יידישע מייד-
לעך פון פארשידענע שיכטן און היימען, וועלכע זענען געווען
ווייט פון ציוניזם און פון אנדערע געזעלשאפטלעכער טעטי-
קייט און געדינט אלס ארגאניזאציעלע ראם פאר זייער
ציוניסטישער ארבעט.

אלס פרעזידענט אין פארשטענדלעך געוועלט געווארן
שרה ראזענבערג און אלס סעקרעטארין — רוחטשע קאנדעל.
די לייטונג איז באשטאנען פון א ריי יונגע, אקטיווע מיט-
גלידערינס: מרים גרינשטיין, שרה גאלצוקער, הדס צימער-
מאן, שרה גאלדמאן, פריידע גאלדמאן א. א. וו.

די לייטונג פלעגט אפהאלטן אונטלעכע זיצונגען אין
דער פריוואטער וווינונג פון שרה ראזענבערג (אין מיל-
בערגס הויז) אויף א גלעזל טיי, אנגענומען באשלוסן וועגן
דער לויפנדער טעטיקייט וועלכע זענען נאכהער געבראכט

די פארטגעשריטענע פרויען
אין אפט זענען פון תמיד געווען
ציוניסטיש געשטימט און מיטגע-
ארבעט אויף פארשידענע געביטן
פון דער ציוניסטישער ארבעט.
אבער דאס גרינדן פון „יונג-
וויצ"א" (אין יאר 1930) האט גע-
געבן די ארגאניזאציעלע פא-
רעם פאר זייער טעטיקייט.

די „יונג-וויצ"א" איז באשטאנען פון א פאר צענדליק
יונגע מיידלעך, וועלכע האבן גענומען אויף זיך פארשידענע
ציוניסטישע ארבעטן. די גרינדערין און פירערין פון „יונג-
וויצ"א", משך פון דער גאנצער צייט איז געווען די לאנג-
יעריקע טוערין שרה ראזענבערג. מיט איר גרויסן ענטוויאזם
און ווירקונגס-כוח האט זי געפונען דעם וועג צום הארץ פון
יונגע מיידלעך פון אלע שיכטן פון אפטער יידישער באפעל-

געוואָרן פאַר דער וועכנטלעכער פאַרזאַמלונג וועלכע איז פאַרגעקומען יעדן שבת נאָך מיטאַג אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

פאַרצווייגטע טעטיקייט

אחוץ דער שטענדיקער טעטיקייט פאַר קרן קיימת און קרן היסוד (מאַנאַטלעכע אויסליידיקונג פון ק. ק. ל. פּוֹש-קעס, בלימל-טאַג א. א. וו.) האָבן די מיטגלידערינס פון "יונג-וויצ" אָרגאַניזירט דעם ציוניסטישן באַזאַר. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט שטריקן און נייען פון פאַרשידענע קליידלעך פאַר דעם באַזאַר, וועלכער פלעגט אַריינטראַגן פיל געלט פאַר די א"י-פּאַנדן.

די "יונג-וויצ" האָט דעלעגירט אירע מיטגלידערינס אין דער גמילות-חסד קאָסע, וועלכע האָט זיך געגרינדעט ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, צו פרייוויליקע מיטאַרבייט. עס איז נייטיק ספּעציעל צו דערמאָנען די טעטיקייט פון "יונג-וויצ" ביים גרינדן די "תרבות" געזעלשאַפט און ביים עפענען די ערשטע העברעאישע שול אין שטאָט. צוזאַמען מיט די העברעאישע לערער האָט די "יונג-וויצ" געגרינדעט קורסן צום לערנען עברית און העברעאישע ליי-

טעראַטור. ס'איז כדאי צו דערמאָנען די מיטאַרבעט פון דער ערשטער גננת אין גן-ילדים פון "תרבות": יהודית זילבער-שטיין. נאָכהער — י. גראַנימאָו און לאה הוּמאַן.

צום באַדויערן האָט זייער פּרוכטבאַרע טעטיקייט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. מיט דער גרינדונג פון פאַרשידענע יוגנט-אָרגאַניזאַציעס (בית"ר, "החלוץ", "החלוץ-הצעיר" א. א. זע-נען זיך ס'רוב מיטגלידערינס צוגאַנגען און זיך אָנגעשלאָסן אין די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס. דערמיט האָט זיך די טעטיקייט פון "יונג-וויצ" אָפּגעשטעלט.

דער לערער גראַנימאָו, וועלכער איז געווען אַן אַקטיווער רעוויזאָניסט, האָט פאַרשטענדלעך באַאיינפלוסט פיל פון די יונגע מיידלעך זיך אָנשליסן אין דעם אַנטשטאַנדענעם בית"ר. די מיידלעך וואָס זענען געקומען צו דער אָנערקענונג פון הגשמה עצמית און עליה, האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין "החלוץ", וועלכער האָט זיי דערמעגלעכט הכשרה און עליה קיין ארץ ישראל.

מיר געפינען טאַקע היינט אין ישראל פיל פון די אַק-טיווע מיטגלידערינס פון דעמאָלטדיקן "יונג-וויצ" אָ: רוח-טשע קאַנדעל, מרים גרינשטיין, סימע ערמאַן און נאָך.

"יונג'וויצ" אין יאָר 1931 מיט שרה ראָזענבערג אין מיטן שטייען אין דער אויבערשטער ריי: פון רעכטס: מאַליצקאַ, גרינבערג, קלוג חנה, שולשטיק, מרים גרינשטיין, דרעזל שרייבמאַן, מאַשע גרינשטיין, סימע ערמאַן צווייטע ריי: רחל ראָזענשטיין, חוה גאַלצעקער, באַשע שרייבמאַן, רחל קאַנדל, שרה ראָזענ-בערג, רויזע אויעראַוויטש, הַדס צימערמאַן, שרה גאַלדמאַן, חוה גאַלדצעקער דריטע ריי: אַנדזשע מאַנדעלזיס, נאָחע מיצמאַכער, בלומע אַדלער, רותי בליטענטייל, שאַשע גרינבערג, מאַליצקי, חייקע גאַלדמאַן

די קאמוניסטישע פארטיי אין אפט

טאלן פארבינדן מיט דעם באראק פון זייפמאנען (ירמיהם האטעל), מיט צענדליקער אַזעלכע הייזקעס אַרום דעם באַ-ראַק. און ווייטער דאָס טיכל-געסל, ביז צום סאַמע טייל. אין אַ בעסערער לאַגע איז געוועזן די „ברייטע גאַס“, מיט אירע פאַרשידנאַרטיקע געמיינעטע הייזער.

דער מאַרק האָט שוין געהאַט אַ בעסערן און שענערן הייזער-צושטאַנד.

די פרנסה איז געוועזן פאַרשידנאַרטיק. אַרבייטער ביי דער בערשטן-בראַנזשע און האַנטווערקעריי האָבן פאַרדינט פון איין זלאָטי ביז 2 אַ טאַג. מאַנדלבוים פאַבריק-אַרבייטער פון 2.50—3.05 אומגעפער... עס איז טאַקע שווער געוועזן צו לעבן דערפון.

די האַנטווערקער האָבן זעלבסט נישט פיל בעסער גע-לעבט, אַן אויסנאַם — האַנטווערקער וועלכע האָבן געהאַלטן מער אַרבעטער און געהאַנדלט מיט זייער אויסאַרבעטונג אין די ראַיאָן-צענטערס. אין אַ פיל בעסערער מאַטעריעלער לאַגע זענען געווען די האַנדלס-מענטשן, ווי סוחרים פון ווייץ, וועלדער, ברעטער, הורט-סוחרים און גרעסערע גע-שעפטן א. א. וו.

דער געזעלשאַפטלעכער צושטאַנד

איך מוז די צייט טיילן אין צוויי פּעריאָדן פון דער ערשטער ביז צו דער צווייטער וועלט-מלחמה.

דער ערשטער פּעריאָד פון 1920 ביז 1930 — דער צווייטער פון 1930 ביז 1937.

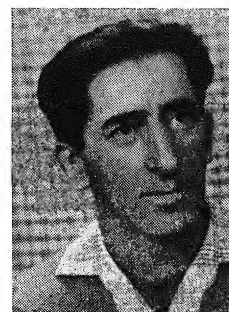
פון 1920 ביז 1930 האָבן מיר געהאַט אין אַפט אַ זייער שיינע אַנטוויקלטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, מיט אירע יוגנט-אַרגאַניזאַציעס, ווי: דער „השומר הלאומי“ און „החלוץ-המרכזי“, די „מזרחי“-אַרגאַניזאַציע מיט איר יוגנט אַרגאַני-זאַציע „השומר הדתי“. עס איז געווען אַן אַרבעטער פאַרטיי „בונד“, „פּועלי-ציון“ לינקע, אַ רעליגיעזע פאַרטיי „אַגודה“, אַ האַנטווערקער-פאַראייניק, פאַרשידענע ווילטעטיקע אינסטי-טוציעס, „גמילות-חסד“-קאַסעס און זייער אַ שוואַך אַנט-וויקלטע קאָמוניסטישע פאַרטיי.

פון 1930 ביז 1937 האָט זיך דער פּאָליטישער געבוי גע-ענדערט.

די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט פאַרלוירן איר איינ-פלוס אויף דער יידישער אַרבעטער-גאַס. די „אַגודה“ האָט מער ווייניק אָנגעהאַלטן אירע איינפלוסן.

אין שפיץ פון דער טעטיקייט זענען געשטאַנען אין פאַר-שידענע צייט-אַפּשניטן די חברים:

איידער איך גיי באַשרייבן די אַנטשטייונג פון דער קאָמוניס-טישער פאַרטיי אין אַפט, מוז איך זיך אַפּשטעלן, און שילדערן גע-וויסע זאַכן, וועלכע האָבן אַ פאַר-בינדונג מיט דעם.

די עקאָנאָמישע באַזע פון שטאַט

אַ זייער שוואַך-אַנטוויקל-טע אינדוסטריע, די מאַנדלבוים זייפן-פאַבריק, די גאַנץ ברייט פאַרצווייגטע האַנטווערקעריי, ווי די בערשטן-בראַנזשע, שניידעריי, סטאַלעריי, קליינהאַנדל, אַרענדאַטאָרן פון סעדער, רויכוואַרג, פעל-האַנדל און פיל פאַרשידענע קליינע וואַרשטאַטן.

דער עקאָנאָמישער בוי האָט זיך נישט געענדערט פון דער ערשטער ביז דער צווייטער וועלט-מלחמה. קיין שום נייע פאַבריקן זענען נישט צוגעקומען, קיין שום בוי-וועזן, קיין שום נייע פאַרמען פון האַנדל. מיט איין וואַרט, אַ שטילשטאַנד האָט עקזיסטירט ביי אַלץ אין שטאַט, אַן שום עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג.

די מאַטעריעלע זייט פון אונדזער שטאַט

פון איין זייט אַ שרעקלעכע אַרעמקייט — פון דער צוויי-טער זייט, און אומגעפער מיטלמעסיקער בעסערער מאַטעריע-לער צושטאַנד. איין אויסנאַם האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט עטלעכע גוט-סיטואַירטע פאַמיליעס אויף די פינגער צו ציילן. ווי מיר געדענקען אַלע דעם „אויבן-דער-גאַס“, דאָס הייסט דער „יאַרדען“, צעבראַכענע הייזלעך, און אויב זיי האָבן זיך געהאַלטן נאָך, איז נאָר דערפאַר, ווייל זיי זענען געוואָרן אונטערגעשפאַרט מיט פאַרשידענע סלופּעס, אַרומגע-בונדן מיט אייזערנע פרענטן, פאַרפעסטיקט מיט שרויפן פון איין וואַנט צו דער צווייטער. קליינע תּפּיסה-פענצטערלעך. די הויך פון אַזאַ הייזקע, איז געוועזן אין פּראָנט פון 1.50 מעטער ביז 2. מיט וואָס די דעכער זענען געווען געדעקט, איז שווער צו באַגרייפן, ווייל אַ גרינער מאַך האָט אַלץ פאַרדעקט, ער-טערווייז האָט אַרויסגעשיינט אַצענדליק נייע שינדלען, אַדער אַ שטיקל פאַפּע.

אַזאַ קייט פון הייזלעך האָט זיך געצויגן פון „יאַרדען“ ביז דער הינטער-גאַס, אויב מען קען דאָס אַנרופן גאַס. די הינטער-גאַס האָט זיך געצויגן פון דער עלעקטראַסטאַנציע ביז צום שוחד און פון שוחד ביז דער שטאַט-באַד, אויף אַוואַנסקער וועג. פון דאָרט האָבן זיך די אַרעמקייט-קוואַר-

לייזער טרויסטער, דוד קורץ, פנחס טייטעלבוים, מוטי גרינבוים, עלי בונטשיק, יונה קליינמיק, גאלדבאך א. א.
 דאס איז געווען די ערשטע גרופע וועלכע האט זיך גע-
 שטאלטיקט אינערלעך, פארפעסטיקט טעאָרעטיש און אַרגאָ-
 ניאָציאָנעל. פאַרשטענדלעך, עס האָט נאָך נישט געקענט זיין
 קיין ברייט פאַרצווייגטע אַרבעטער-באַוועגונג צווישן די אַר-
 בעטער-מאַסן. זייער טעטיקייט האָט זיך אויסגעדיקט אין
 הילף פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע „מאַפּר“, און אין אויפ-
 קלערונגס-אַרבעט צווישן די מיטגלידער פון „פּוועלי-ציון“,
 און אַנדערע לינק-געשטימטע עלעמענטן.
 כמעט די גאַנצע אויבנדערמאָנטע גרופע איז מיט דער
 צייט זיך צעפאַרן קיין אויסלאַנד, נאָר די פעדים וואָס זיי
 האָבן פאַרקניפט זענען שוין נישט איבערגעריסן געוואָרן. די
 ירושה פון זייער טעטיקייט איז איבערגעגאַנגען פון האַנט צו
 האַנט און עס האָבן איבערגענומען אַנדערע חברים אין דער
 שפיץ פון יחיאל וואַרטמאַן, בן-ציון קאַמעלהאַר, זיסעל שטיינ-
 שניידער, און אַנדערע.

אַבער אויך דאָן האָט זי נאָך נישט דעם נאָמען פון אַ
 פאַרצווייגטער פאַרטיי. דאָס איז געשען ערשט אין 1928 ווען
 אין די לינקע „פּוועלי-ציון“ איז פאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג
 און פון איר האָט זיך אָפּגעטיילט אַ גרופע פון מער לינק-
 געשטימטע ווי די חברים:
 שמילו פעלדמאַן, הערש לייב קופערבערג, לייביש וואַרצ-
 מאַן, ברוך טריפלער און אַנדערע.

די גרופע איז צוגערעטן צו דער קאָמוניסטישער באַ-
 וועגונג, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון טעאָרעטיש באַ-
 וויסזניקע מענטשן ווי די חברים: יחיאל וואַרטמאַן, בעריש
 וואַקסוואַסער (בעצוי), משה דאמסקי, מרדכי בלומענפעלד א. א.
 פון דעם פעריאָד אָן איז די פאַרטיי געשטיגן פון טאָג
 צו טאָג, גרעסער אין צאָל, אַרומגענומען גאָר ברייטע קרייזן
 אַרבעטער און אַפילו אַ גרויסע צאָל בירגערלעכע עלעמענטן.

די קאָנספּיראַטיווע טעטיקייט

ביי אומלעגאַלע באַדינגונגען פירט זיך די גאַנצע טע-
 טיקייט אויף דער גאַס אין פאַרשידענע ווינקלען פון שטאָט,
 אויף די וועגן. עס איז דאָן געווען איין אויפגאַבע און
 זייער אַ שווערע, וווּ געפינט מען אַ שטוב, וועלכע זאָל זיין
 פאַרבאָרגן פון מענטשלעכן אויג, טיף פאַרקאָנספּירירט, נאָר
 פאַר דער אָנפירערשאַפט פון דער פאַרטיי. נאָך פיל זוכענישן
 איז געלונגען צו געפינען אַ שטוב אויף אייוואַנסקער וועג, ביי
 הערשל קאוואַל אין הויף וווּ די אָנפירערשאַפט האָט גע-
 קענט איין מאָל אין וואָך אָפהאַלטן אירע זיצונגען.

די אָנפירערשאַפט פון דער פאַרטיי מיט יחיאל וואַרטמאַן
 אין דער שפיץ האָט זיך געשטעלט אין איר ערשטער פאָזע
 פאַר אַן אויפגאַבע: פונאַנדערבויען די פאַרטיי לויט דער
 סטרוקטור פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג אין אומלעגאַלע
 באַדינגונגען, דאָס הייסט שאַפן קעמערלעך פון 5—7 מענטשן

אין אַ גרופע, טיף פאַרקאָנספּירירט, דערציען די חברים אין
 אַן אייזערנער דיסציפלין, אויסטיילן אַקטיווע גרופעס פאַר
 אַ ברייט אַרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט.

אין אַ קורצער צייט איז געקומען אַן אויפבלי אויף דער
 קאָמוניסטישער באַוועגונג אין אַפּט. די יוגנט האָט אָנגעהויבן
 פילן, אַז אַ געניטע קערפערשאַפט פירט אַן אין אַפּט מיט אַ
 רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט.

פון די פאַרטיי-מיטגלידער האָט זיך אויסגעטיילט אַ
 טיכטיקע גרופע מיט אַ דינאַמישן טעמפּעראַמענט.

די אָנפירער פון דער פאַרטיי צוואַמען מיט די אַקטי-
 וויסטן האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ווייטערדיקער אויפגאַבע
 צו פאַרשטאַרקן אַרגאַניזאַציאָנעל די פאַרטיי און פאַרגרעסערן
 די צאָל מיטגלידער.

די מיזאַמע אַרבעט איז געלונגען און געגעבן רעזולטאַטן,
 די פאַרטיי איז געוואָקסן טעגלעך.

די ווייטערדיקע וויכטיקע אויפגאַבע, וועלכע די פאַר-
 טיי-אָנפירערשאַפט האָט זיך געשטעלט איז געווען:

צו פאַרשטאַרקן דעם אידעאישן פראָנט, דערציען די
 אַרבעטער-מאַסן אין קאָמוניסטישן גייסט, און אַמוויכטיקסטן
 יעדער פאַרטיי-חבר מוז פאַרברייטערן זיין באַוויסזניץ, פאַר-
 נעמען זיך מיט זעלבסטבילדונג און ספּעציעל אין סאַציאַל-
 גישן גייסט.

דער רוף פון דער פאַרטיי, די אויפגאַבע איז פולשטענ-
 דיק געלונגען. איר האָט געקענט באַמערקן אין די יאָרן
 1930-2, ווי דער פּוילישער הינטער-„צמענטאַזש“ די „קאניע“
 די „לאַנקעס“ דער „צוזמיר“ וועג, איז אין יעדער פרייער צייט
 געווען פאַרפילט מיט מענטשן-גרופעס, איינצלע, מיט ביכער,
 געפירט דיסקוסיעס פון אַ הויכן ווערט.

אין יעדן ווינקל פון די אויבנאויסגערעכנטע ערטער, זע-
 נען איינצלע מענטשן, גרופעס, געלעגן הינטער די בימער,
 ביים טיכל, הינטער די קושאַקעס אָפּגערוקט איינער פון
 צווייטן. אַריינגעדונגען אין זיין בוך, אָנגעשטרענגט די גאַנצע
 שאַרפּזיניקייט צו באַגרייפן די טעאָרעטישע און וויסנשאַפט-
 לעכע פראָבלעמען וועלכע האָבן זייער שטאַרק פאַראינטע-
 רעסירט דעם אַפּטער אַרבעטער-קלאַס.

אין 1931 איז אין דער פאַרטיי אַריינגעטרעטן אַ גרע-
 סערע גרופע באַוויסזניקע חברים, האַבנדיק הינטער זיך
 אַ גאַנץ גרויסן באַגאַזש פון טעאָרעטישן וויסן.

טעטיקייט צווישן פּאָליאַקן און אין די דערפער

אין יענער צייט ווען די דערפאָלגרייכע טעטיקייט פון
 דער פאַרטיי האָט זיך צעבליט אין דער ברייט ווי אין טיף,
 און אַרומגענומען די יידישע גאַס, איז געשטאַנען די אויפ-
 גאַבע צו באַאיינפלוסן די פּוילישע גאַס.

מען מוז אַנדייטן אַז עס איז אָנגעקומען פיל שווערער.
 צו יענער צייט איז אין עטלעכע שטעט אין פוילן אַר-
 גאַניזירט געוואָרן דורך די „ענדעקעס“ (אַנטיסעמיטישע פאַר-

טיי אין פוילן), פאגראמען אויף יידן. וואס אין אמת זענען די פאגראמען נישט געווען דערפאלגרייך פאר די פאגראמש-טשיקעס. מען האט זיי אומעטום אפגעשטויסן מיט פארלוסטן פון זייער זייט.

אין א שיינעם העלן טאג זענען די אפטער „ענדעקעס“ אג-געפאלן אויף שפאצירנדיקע יידן אין מארק, נאך דער אפ-שניט, וואס זיי האבן באקומען פון דער קאמוניסטישער יוגנט און סימפאטיקער האט זיך פאר די ענדעקעס געענדיקט זייער שלעכט.

און דאן איז געקומען א געדאנק דער אנפירערשאפט פון דער פארטיי, אויסנוצן דעם פאל און פירן א ברייטע אויפ-קלערונגס-ארבעט צווישן דער ענדעקישער יוגנט גופא. עס זענען באאויפטראגט געווארן עטלעכע חברים צו פירן די ארבעט. נאך זייער א שווערע מי, איז אין א קורצער צייט ארום פארגעקומען א שפאלטונג אין דער ענדעקישער אר-גאניזאציע. א סך יוגנטלעכע זענען אריינגעטרעטן אין די רייען פון דער פארטיי. באשטימט איז יעדער מענטש פון זיי קאנטראלירט געווארן פאר זיין אריינטרעטונג. די פוילישע חברים זענען: סטעפאן באריינסקי, יאן זארעמבא, בראנעק אסטראווסקי, יוזעק באריינסקי, וויצעק יאגילעלסקי, ווענג-זשיצקי, פאלעטעק, און פיל אנדערע.

דער דערפאלג האט געגעבן א שטויס צו פארשטארקן די טעטיקייט אויף דער פוילישער גאס. מען האט אנגעהויבן פירן א ברייטע אויפקלערונגס-ארבעט אין דארף. אין עטלעכע חדשים שפעטער איז געלונגען אויפצושטעלן פארטיי-קעמער-לעך אין די דערפער: סטאדאלע, מאקאשינעק און פיל אנ-דערע. (איך האב פארגעסן זיי מען רופט זיי).

דער פארגעסן פון דער פארטיי-טעטיקייט איז די גאנצע צייט געווען א דינאמישער. מיר האבן זיך נישט באגרענעצט מיט אונדזער שטאט און דארף, יידישע און פוילישע גאס.

לויט די אנווייזונגען פון קרייז-קאמיטעט האבן מיר אנגעהויבן אויפשטעלן פארטיי-ארגאניזאציעס אין די ארומיקע שטעטלעך ווי לאגעו, אוואנסק, קלימאנטאוו, א סך גע-האלפן די פארטייען פון סטאשעו און אדאראוו.

גלייכצייטיק איז די פארטיי אים ענדע 1931 אנפאנג 1932 צוגעטרעטן ארגאניזירן דעם ערשטן סטרייק פון די בערשטן-ארבעטער.

דער שטרייק

אין דער בערשטן-בראנזשע האבן געארבעט מערסטנטייל פרויען און יונגע מיידלעך. זייערע פארדינסטן זענען געווען 1 ביז 2 זלאטעס טעגלעך, אלע האבן געארבעט אקארד. די בוירער פון די בערשטלעך זענען געווען מענער און עפעס מער פארדינט.

די לאגע פון די אייגנטימער פון בארשנמאכער-ווארשטאטן איז געווען פארשידנארטיק. עס זענען געווען בארשטן-אייגנטימער רייכערע ווי: פנחס טייטעלבוים, שמיל גרינ-

שטיין, בערעל טשערניקאווסקי, ישכר גוטמאכער. די רעשט אייגנטימער פון פארשידענע קליינע ווארשטאטן זענען נישט קיין סך איבערגעשטיגן די מאטעריעלע לאגע פון די אר-בעטער.

דעריבער איז די פראגע פון א לוינ-העכערונג געווען זייער א שווערע.

דער שטרייק איז אויסגעבראכן מיט איין איינציקער פא-דערונג: העכערן דעם לוינ.

דער שטרייק האט זיך געפירט א וואך צייט און פארענ-דיקט מיט א זיג פון די ארבעטער.

די ברייט-פארצווייגטע טעטיקייט פון דער פארטיי, ווי זי איז געווען גוט פארקאנספירירט, האט זיך געלאזט בא-מערקן פאר יעדן, וועלכער האט נאך געוואלט באמערקען. און געוויס האט עס באמערקט און געפילט די אפטער פא-ליציי. זי האט זיך צוגעגרייט אנצווענדן רעפרעסיעס, וועלכע האבן לאנג נישט געלאזט ווארטן אויף זיך.

ערשטנס, זענען ארעסטירט געווארן מער פארדעכטיקע חברים פאר יעדער פארטייאישער פייערונג, עטלעכע טעג פאר און נאך דער פייערונג.

אין שפיץ פון דער אפטער דעפענסיווע זענען געשטאנען דער קאמיסאר קאפושטשאק, דער וויצע-סטאראסטע סיפולא, די געהיים-אגענטן דראפאד און אבארע מיט זייער אקטיוון מיטהעלפער דער פאליציאנט גרושעצקי (דער וויסער קאפ).

א רעסטר

אין 1932 זענען ארעסטירט געווארן די ערשטע גרופע חברים: יחיאל ווארטמאן, בעטשו וואקסוואסער, הערש לייב קופערבערג, לייביש ווארצמאן און אנדערע, וועלכע זענען געזעסן 6 חדשים אין דער סאנדאמיעזשער תפיסה און נאך א דריי-טעגלעכן פראצעס זענען אלע באפרייט געווארן נישט האבנדיק קיין גענוגנדיקע באווייזן קעגן זיי.

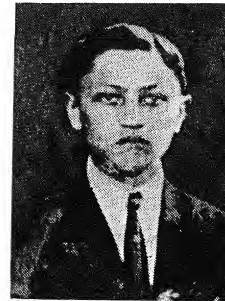
אין 1933 איז ארעסטירט געווארן זעליק שמעלצמאן פאר קרייז-ראיאן-טעטיקייט און אפגעפירט געווארן קיין ראדאם אין תפיסה, באקומענדיק 2 יאר טורמע. אין דער אייגענער צייט איז ארעסטירט געווארן הענעך בערגער פאר ראיאן טעטיקייט.

דערנאך זענען ארעסטירט געווארן און אפגעפירט גע-ווארן אין דער סאנדאמיעזשער תפיסה א גרויסע גרופע אק-טיווע חברים, וועלכע זענען געזעסן צו 2 יאר און מער.

עס איז געווען א פאל פון א חבר, וועלכער איז געקומען פון תפיסה אפזיצנדיק 2 יאר, יחזקאל געלבאום, זייענדיק אין דער היים א קורצע צייט איז ער קראנק געווארן אויף א בויך-טיפוס. געהיילט האט אים ד"ר וואסנער, אבער צום גרויסן טרויער פון גאנצן ארבעטער-ציבור, איז יחזקאל געלבאום געשטארבן.

די פארטיי האט ארגאניזירט א גרויסע לוויה. מענטשן זענען נישט געגאנגען צו דער ארבעט. עס האבן זיך אויפגע-

קליבן פון 600 ביז 700 מענטשן, טראגנדיק רויטע און שווארצע פענער.

יחיאל ווארמאן

רעפּרעסיעס קעגן דער פּאַרטיי

און אויך דאָ האָט די אָפּטער „דעפּענסיווע“ צוגעגרייט אלע אירע כוחות, צו שטערן די טרויער-דעמאָנסטראַציע, ביים אַריינגאַנג פון בית-הקברות האָט די פּאַליציי און געהיים-אַגענטן אָנגעגריפן די מאַסע מיט די רויטע פענער, אַריינגעלאָזנדיק נאָר די משפּחה-מיטגלידער און די חברה-קדישא, און נישט דערלויבט קיין שום הספד פון קיינעם.

פאַרשטענדלעך, די רעפּרעסיעס האָבן געהאַט זייער וויר-קונג, די בעסטע אַקטיוויסטע חברים זענען געזעסן, די פאַר-טיי-קעמערלעך זענען געבליבן האַלב-ליידיק, די פאַרטיי האָט עקזיסטירט, נאָר פאַרלוירן דינאַמישקייט, עטלעכע חברים האָבן זיך דערשראָקן פאַר די רעפּרעסיעס. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז אין דער פאַרטיי זענען געווען מענטשן וועלכע האָבן צוגעטראָגן דער פּאַליציי, מיט איין וואָרט, די פאַרטיי האָט אין דער צייט אַדורכגעלעבט איין שווערן קריזיס.

זומער אין 1935 נאָך מיין באַפרייונג פון דער ראַדאָמער

תפיסה האָב איך באַקומען אַנווייזונגען פון קרייז-קאָמיטעט, פאַר יעדן פרייז צו רעאַרגאַניזירן די אָפּטער פאַרטיי. קומענדיק אַהיים, באַקענענדיק זיך מיט דער לאַגע, זענען מיר צוגעטרעטן צום איבערבוי פון דער גאַנצער סטרוקטור פון דער פאַרטיי.

עס האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן אַ גרופּע פון 20 חברים אין אַ שטוב, גענוי אַרומגערעדט די לאַגע, געזוכט מיטלען ווי טיפּער זיך פאַרקאַנספּירירן, אויסגעקליבן אַ נייע פירער-שאַפט און איבערגעבויט די קעמערלעך פון דער פאַרטיי. עס איז אַדורך נישט קיין לאַנגע צייט ווי מיר האָבן באַ-מערקט, אַז די פּאַליציי איז אויף די שפורן פון דער פריש-דערוואַכטער טעטיקייט פון דער פאַרטיי. עס האָט זיך אַרויס-געוויזן אַ ביסל שפּעטער, אַז ביי דער פאַרזאַמלונג פון די 20 אַקטיוויסטן, און ביים גרינדונג פון דער נייער פירערשאַפט, איז איין פאַרטיי-מיטגליד געווען אַ פּראָוואַקאַטאָר, אין פולן זין פון וואָרט.

ביי אַ רעוויזיע ביי מיר אין שטוב נישט געפינענדיק קיין שום פאַרדעכטיקס, האָט דער סטאַראַסטע (וויצע) סיפּולאַ געצווינגען מיך צו פאַרלאָזן די שטאַט אַנווענדנדיק שיקאַנעס קעגן מיין פאַטער. איך האָב פאַרלאָזט אָפּט.

לויט די ידיעות וואָס איך האָב באַקומען פון אָפּט, האָט די פאַרטיי קיין שום טעטיקייט מער נישט געפירט, די קע-מערלעך וואָס האָבן נאָך עקזיסטירט זענען געווען אַן אַן ענטוויאָזם, פול מיט אַפּאַטיע און פאַסיוויטעט. דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט, ווייל דער „קאָמאינטערן“ האָט בכלל אין 1937 אָנפאַנג 1938 פאַרהאַנגען אויף אַן אומבאַשטימטער צייט די גאַנצע טעטיקייט פון דער פוילישער קאָמוניסטישער פאַרטיי.

אַזוי האָט זיך פאַרמאַכט דאָס בלעטל פון דער קאָמוניס-טישער פאַרטיי אין אָפּט...

מכבי י

ערשטע ספארט-באוועגונג

זענען געקומען זען דעם שפיל און אויסנאם פון יונג און אלט, רעליגיעזע און פרייע, ווען שוין ביים ערשטן צוזאמען-טרעף האבן די יידן באזיגט די „שקצים“... צו דער יידישער גאוה איז נישט געווען קיין גרענעץ. מ'מוז מודה זיין, אז דאס איז געווען בעיקר א דאנק עטלעכע שפילער און קודם-כל קלמן מאנדלבוים, וועלכער איז שוין געווען גוט איינגעאיבט פון פריער. נאכהער האבן זיך אויסגעצייכנט אברהם'קע בער-מאן אלס טויערמאן, דוד בערמאן אלס בעק און פולקע מיל-בערג אין אטאקע.

דער „צירקאוויץ" פארשטאנדקט די
גוישע דרוזשינע

די קריסטן האבן נישט געקאנט מוחל זיין די יידן זייער מפלה — צופעליק איז דעם זומער געווען אין שטאט אויף א גאסטראל א גרויס-שטאטישער צירק. איינער פון די צירק-מיטארבעטער וועלכער האט זיך אויסגעצייכנט אלס גוטער פוטבאל-שפילער איז אנגאזשירט געווארן אין קריסטלעכע אנסאמבל און שוין ביים נאענטסטן „מעטש" האט ער גלייך „באוויזן ווונדער": דער „צירקאוויץ", ווי מ'האט אים גע-רופן אין שטאט, האט מיט זיין פאכמענישן שפילן גלייך איבערגעוויגן צום גינסטן דער קריסטלעכער גרופע, וועלכע האט טאקע געפייערט איר נצחון איבער די יידן. דער „צירקאוויץ" איז אנגאזשירט געווארן אלס „סטאלע" מיט שפילער אין דער קריסטלעכער דרוזשינע און פארבליבן וווינען אין שטאט, אפילו נאכן אפרייזן פון צירק. דער יידישער ספארט-קלוב האט פארטגעזעצט זיינע איבונגען אבער צו גרויסע דערגרייכונגען איז ער נישט דערגאנגען, כאטש ער האט אויך ווייטער געהאט צוזאמענטרעפן מיט די ארטיקע און אנדערע ספארט-גרופן.

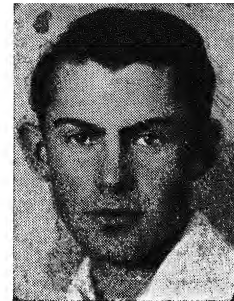
מכבי-ארגאניזאציע

די איניציאטיוו פון ארגאניזירן א מכבי-ספארט קלוב אין שטאט, דארף מען מיט רעכט צושרייבן שלמה וועווער-מאן, וועלכער איז נאכהער געוויילט געווארן אלס קאפיטאן פון דער פוטבאל-דרוזשינע און אמטירט אין דער ראל די גאנצע צייט פון איר עקזיסטענץ.

שלמה וועווערמאן האט עקשנותדיק נישט משלים גע-ווען דערמיט אז אין אפט זאל נישט זיין קיין יידישע פוט-באל-דרוזשינע אין דער צייט וואס אין אלע דערבייאקע שטעטלעך געפינען זיך זאגאר עטלעכע יידישע ספארט-קלובן, „מכבי", „שטערן", הכוח און אנדערע.

מיט דער אנטשטייונג פון דער ערשטער יוגנט-ארגאניזאציע האט אנגעפאנגען אויך די ספארטיווע טעטיקייט פון דער אפטער יוגנט. דער „השומר" וועלכער האט אג-געפאנגען אלס סקויטישע ארגא-ניזאציע אויף דער יידישער גאס, האט ווי די אלגעמיינע סקויטן-בא-וועגונג פון באדען פאועל זיך בא-שעפטיקט קודם-כל מיט ספארט.

די ערשטע צייט איז באשטאנען דער ספארט פון לייכט-אטלעטיק און אנדערע ספארט-איבונגען. אבער ווען די קריסט-לעכע יוגנט אין שטאט האט ארגאניזירט דעם ערשטן פוט-באל אנסאמבל, א ספארט וועלכער האט דאן ערשט אנגע-הויבן זיך אנטוויקלען, האבן די דערוואקסענע שומרים, מיט רעכט, באלד נאכגעטאן זייער ביישפיל.

ערשטע יידישע פוטבאליסטן

שווער היינט פעסטצושטעלן ווער זענען געווען די איני-ציאטארן, אבער מיר יוגנט געדענקען נאך ווי זומער-צייט, מיטן אנהייב פון די שול-פעריען זענען זיך צונויפגעפארן אין שטאט, צווישן אנדערע, אויך די יידישע סטודענטן. קלמן מאנדלבוים, דער יונגסטער זון פון לייזער מאנדלבוים, צו-ריקקומענדיק פון די „גרויסע שטעט" האט געבראכט מיט זיך דעם נייעם ספארט אין פארעם פון א גרויסן לעדערנעם באל. קלמן, וועלכער איז שוין דאן געווען א גוטער פוטבאל-שפילער האט גענומען איינאיינעם מיט זיינע נאענטע חברים דעם נייעם ספארט און משך פון גאר א קורצער צייט האט פאקטיש עקזיסטירט א פולער קאמפלעט פון פוטבאל-אג-סאמבל. די ערשטע שפילער זענען געווען: אברהם בערמאן (אין טויער) בערל בלומענשטאק און דוד בערמאן (פארטיי-דיקונג) הערש ארענשטיין (פארטרעטער אין טויער) קלמן מאנדלבוים, די ברידער רפאל און משה מילבערג, זאוול שוכט, דאוטשע סאבאל, מרדכי סאבאל, לייבל שטערנליכט און אנדערע. נאך א קורצער צייט פון איבונגען האבן אלע יידן פון שטעטל זיך פארזאמלט אין א שיינעם זונטיק נאך מיטיק אויף דער „טארגאוויסקע", דער איינציקער פאסנדיקער פלאץ צו דעם צוועק, אלס צושויער פון ערשטן פוטבאל-שפיל צווישן דער יידישער דרוזשינע און די ארטיקע א. ק. ס. (אין פויליש: אפטער קריסטלעכער ספארט-קלוב). און שטעלט זיך פאר די באגייסטערונג פון אפטער יידן, וועלכע

די אויפגאבע איז נישט געווען קיין לייכטע. די „אלטע“ ספארטלער, זענען זיך צעפארן, אייניקע זענען בכלל אויס פוטבאליסטן געווארן נאכן הייראטן און אויפשטעלן א פא-מיליע. „ס'פאסט נישט פאר א באלעבאטישן יונגערמאן זיך פארנעמען מיט פוטבאל“.

האט מען געדארפט אנהייבן אלץ פון דאס ניי. קודם-כל האט מען געדארפט זארגן פארן אנסאמבל. יוגנטלעכע ספארט-לער האט טאקע נישט געפעלט אין די עקזיסטירנדיקע יוגנט-ארגאניזאציעס. איז דאך דער פוטבאל פון שטענדיק אן גע-ווען א קינדער-שפיל און יוגנטלעכע אין יעדן יידישן שטעטל האבן נישט אויפגעהערט שפילן אין פוטבאל.

דער נייער צוזאמענשטעל פון דער פוטבאל-דרושינע איז באשטאנען פון בלויז יונגע „כוחות“: אהרן בערמאן, אלס טויערמאן, ישראל שערקי, וואלפקע פישמאן, קוטשו סאבאל, הערשל סאסנאוויטש, ישראל לילענבוים, פינטשע „ברילאנט“, יאיר ליפמאן, אברהם בריקס, לייב-בער, חיים סאבאל, חיים הערש ווייצבלום א. א.

ליבהאבער פון ספארט העלפן אונדז

ווען דער מענטשן-צוזאמענשטעל איז געווען פארטיק האט מען געדארפט זארגן פאר געצייג און קליידונג. די געלט-מיטלען ביי דער יוגנט זענען געווען גאנץ שוואכע אין יענע צייטן... און אן דער מיטהילף פון פארמעגלעכע מענטשן וועלכע זאלן שפענדן אויף דעם צוועק איז שווער געווען טרוימען וועגן רעאליזירן דעם פלאן בכלל.

האט שלמה וועווערמאן פארשטאנען אז צו דעם צוועק מוז מען קודם-כל פארזיכערן און געבן אן ארגאניזאציעלע פארעם די גרויסע סימפאטיע וואס די ציוניסטישע טוער טראגן אין הארצן פארן יידישן ספארט, בפרט אונטערן נאמען פון „מכבי“. איז טאקע אויפגעשטעלט געווארן דער

„פאטראנאט“ (אן ערן-לייטונג) פון א פערזענלעכן צוזאמען-שטעל, וועמענס אויפגאבע ס'איז געווען דורכפירן אן אק-ציע אין שטאט אויף דערגרייכן די פינאנציעלע מיטלען צום וויכטיקן צוועק. אין „פאטראנאט“ זענען אריין: מיכאל ראט-שטיין, שרה און אלתר ראזענבערג, יעקב ליפמאן, פייוול בולווא און אנדערע ליבהאבער פון ספארט.

דער ציל איז דערגרייכט געווארן. דער אנסאמבל איז „באקליידט“ געווארן מיט בלויז-ווייסע קאסטיומען, ספע-ציעלע שוך מיט זאקן און א גרויסע רעזערוו פון אנדערע נייטיקע געצייג פון א פוטבאל-דרושינע.

די ערשטע שפילן זענען געקרוינט געווארן מיט גרויס דערפאלג, און נאך די ערשטע זיגן איבער די ארטיקע קריסט-לעכע גרופע, איז דער „מכבי“ ארויס אויף טורנירן אין די דערבייאיקע שטעטלעך: ווי אסטראווע, קלימאנטאו, סטא-שעוו, שפילן מיט די ברידער-דרושינעס פון „מכבי“ און אויך קריסטלעכע ספארטלער. ס'איז צו באצייכענען אז, דער אפטער „מכבי“ איז אין זיינער צייט דערגאנגען צו געהעריקע דערגרייכונגען אין פוטבאל, און געשמ'ט אלס גוטע ספארט-לער אין דער גאנצער געגנט.

די טעטיקייט פון „מכבי“ האט אנגעהאלטן א לענגערע צייט און וואלט זיכער נישט איבערגעריסן געווארן ווען נישט דאס וואס די מיטגלידער האבן נישט געזעען פאר זיך קיין אויסזיכט אין שטעטל און ווידער האט זיך איבערגעחזרט דער אלטער, היסטארישער פראצעס: אייניקע זענען דורכן „החלוץ“ געפארן אויף הכשרה און עולה געווען קיין ארץ-ישראל, אייניקע זענען אוועקגעפארן אין די גרויסע שטעט זוכן פרנסה. יעדן „סעזאן“ האבן זיך געביטן די שפילער און נישט שטענדיק צום גוטן. איך פערזענלעך האב מיטגעארבעט אין ספארט-קלוב ביז מיין אפפאר אויף הכשרה און עליה קיין ארץ-ישראל.

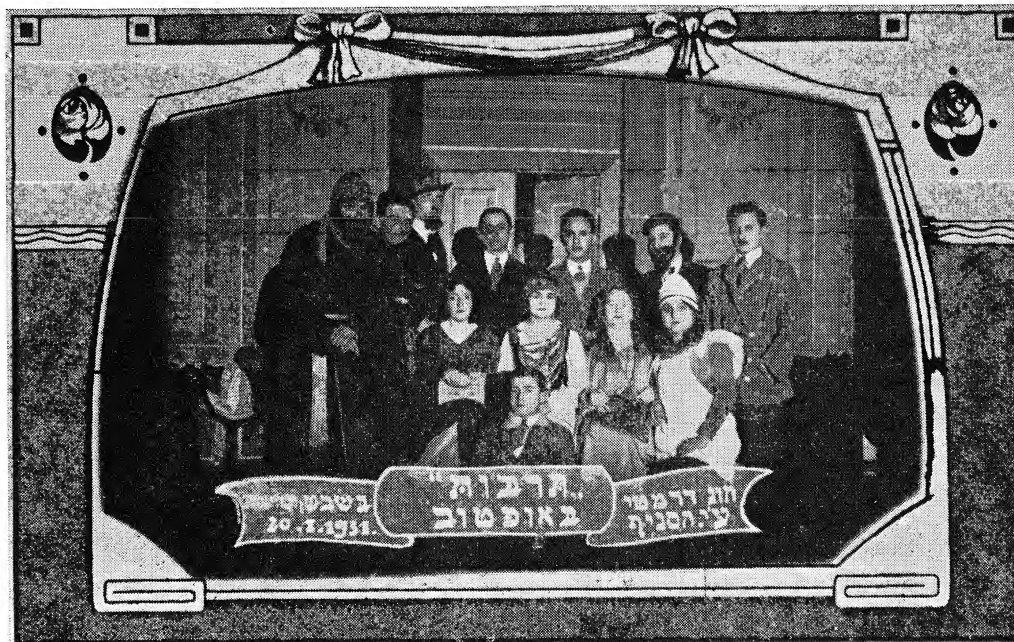
דראמאטישע טעטיקייט אין אפט

די דראמאטישע קרייזן וועלכע האבן עקזיסטירט און גע- ווירקט אין דעם דאזיקן צייט-אפשייט האבן געפירט א ברייטע טעטיקייט וועלכע איז געווען א באשטאנד-טייל פון גאנצן קולטור-לעבן אין אונדזער שטאט און פארגעמען זיכער א בכבודיקן ארט צוזאמען מיט די ביבליאטעק און כארן וועלכע האבן דארט עקזיסטירט.

די טעטיקייט פון די דראמאטישע קרייזן איז דערמאנ- לעכט געווארן א דאנק דער איבערגעגעבנקייט פון אירע טא- לאנטפולע מיטגלידער, וואס פיל פון זיי האבן געקאנט פאר- נעמען א בכבודיק ארט אין א פראפעסיאנעלן טעאטער. ליידער האט די פרנסה און פאמיליען-לעבן צוגעשמידט א טייל פון די מיטגלידער פון די דראמאטישע-קרייזן צום שטעטל און זיי האבן נישט געהאט די מעגלעכקייט ארויסצופארן אין די גרויסע שטעט ווו עס האבן עקזיסטירט פראפעסיאנעלע טע- אטערן.

נאכן פרייצייטיקן טויט פונעם שפער און הויפט-אינספיי- ראטאר פון די דראמאטישע קרייזן, אברהם פערעלמוטער ("בולטז") האט זייער טעטיקייט דורכגעמאכט פארשידענע פעריאדן פון פאלן און שטייגן — פון גרויסע לייסטונגען ביז קליינע, צניעותדיקע דערגרייכונגען — ביז זי איז אין גאנצן פארשווונדן מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, אין וועלכער פיל זענען אומגעקומען און נאר א קליינער טייל

אויף אלע מיינע טעאטער- וואנדערונגען איבער שטעט און לענדער, אנהויבנדיק פון לאדזש און ווארשע איבער פאריז, לאנ- דאן, בריסל, אמסטערדאם און איצט אין תל-אביב, זיצנדיק אין פארשידענע גארדעראבן פון די טעאטערס ווו עס קומט מיר אויס צו שפילן, פארטראכט איך זיך נישט איין מאל: ווו און ווען האב איך באקומען די ערשטע אינספיי- ראציע און די אנדערע צו גיין אין דער ריכטונג פון טע- אטער-קונסט ביזן ווערן א פראפעסיאנעלער אקטיאר? איך פרוביר אויפויקלען מיינע געדאנקען און אנשטרענגען מיין זכרון — זיי מען וויקלט צוריק א טיפ-רעקארדער — און שטענדיק פירט מיך זכרון צוריק אין מיין געבורטס- שטאט אפט. דאן לעבן אויף פאר מיינע אויגן די ערשטע פאר- שטעלונגען וועלכע איך האב דאן געזען, געשפילט דורך די דראמאטישע קרייזן וועלכע זענען ארגאניזירט געווארן דורך פארשידענע פאראייניגען, ארגאניזאציעס, פון די לינקע "פועלי- ציון" נאך פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה, ענדיקנדיק ביי דער אלגעמיינער ציוניסטישער ארגאניזאציע, קורץ פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

דראמאטישער קרייז ביי "תרבות" שול פירט אויף "חאשע די יתומה" — 1931
שטייען (פון רעכטס): מאיר פריימאן, אברהם ווארצמאן, דער לערער גראנימאן, בנימין ראסעט, משה
בראמבערג, מרדכי גרינשטיין, מלך סאבאל
זיצן: מרים גרינשטיין, סאלטשע ראזענבערג, בעלא ראץ, פעסע קאלישער. אונטן: מאיר מיכאל גרינשטיין

פירער פון "פועל-ציון" אין די 20סטער יארן, לייטער פון דראַמאַטישן קרייז אין שטאָט — אברהם פערלמוטער

מוזיק, קאָסטיומען, דעקאָראַציעס, וועלכע האָבן געמאַכט אויף אלעמען אַ שטאַרקן איינדרוק. אין זכרון זענען פאַרבליבן די פראַכטפולע קלאַסישע פאַרשטעלונגען: „די רויבער“ פון שילער, ווי אויך „אוקראַינער קרבנות“, אין וועלכער עס האָט זיך אָפגעשפילט דער נקמה-אַקט פון יידישן עמיגראַנט שוואַרצבאַרט איבערן פאַגראַמטשיק פעטליראַ. אין דער פאַרשטעלונג האָבן זיך אויסגעצייכנט אַברהם פערלמוטער און סימע קאַמעלהאַר. די פאַרשטעלונג „זשידווקאַ“ איז גע- ווען אַ קולטור-לייסטונג מיט הויכן קינסטלערישן ניוואַ פון שפּילן. עס האָבן זיך דאָן באַטייליקט: אַברהם בערמאַן, אַברהם פערלמוטער, הענדל קאַלישער, פעסיע קאַלישער און אַנדערע.

איך האָב זיך באַמיט צו זען אַלע שיינע פאַרשטעלונגען פון אונדזער דראַמאַטישן קרייז, וועלכער האָט פאַרשריבן די שענסטע בלעטלעך אין דער דעמאָלסטיקער קולטור-טעטיקייט. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט די צוויי פאַמיליעס קאַ- לישער און מיצמאַכער, הן מיט טעאַטראַלן טאַלאַנט און הן מיט שיינע שטימען.

מיטן אונטערגיין פון די געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַ- ציעס ווי די לינקע „פועל-ציון“ און „בונד“ אין רעזולטאַט פון אַ שטאַרקער עמיגראַציע קיין אַמעריקע און אַנדערע לענ- דער פון זייערע אַקטיווע געזעלשאַפטלעכע טוער, און פאַר- שידענע פּאַליטישע רייבונגען וועלכע האָבן אויך אונדזער שטעטל נישט אויסגעמיטן, איז פאַרשווינדן דער דראַמאַטישער קרייז.

מ'דאַרף אויך דערמאָנען די כאָרן, וועלכע זענען פון צייט צו צייט אַרגאַניזירט געוואָרן און האָבן אַרויסגעטראָטן פאַרן ברייטן עולם אונטער דער אָנפירונג פון משה קאַפלער. חייקה דאַמעק און יאַשע סאַבאַל. נאָך אַ לענגערן איבעררייס האָט אויף זיך גענומען דער טאַלאַנטפולער מלך סאַבאַל מיט זיין פרוי הענדל קאַלישער די איניציאַטיוו צו באַנייען די טעטיקייט פון דעם דראַמאַטישן קרייז. צו דער טעטיקייט זע-

האַט זיך געראַטעוועט פון אומקום און געפינט זיך אין פאַר- שידענע לענדער.

די ערשטע פאַרשטעלונג

די ערשטע אויפפירונג וועלכע איך האָב געזען אַלס יינגל און וועלכע האָט מיך אָנגעשטעקט מיטן „טעאַטער-באַק- ציל“ איז געווען „בר כוכבא“ פון אַברהם גאַלדפאַדען. טראָץ דעם וואָס עס האָבן נישט עקזיסטירט קיין מיטלען און טעכ- נישע מעגלעכקייטן, איז די פאַרשטעלונג דורכגעפירט גע- וואָרן מיט קולטור און געשמאַק. מען האָט צוגעגרייט די מו- זיקאַלישע טייל ווי אויך קאַסטיומען וועלכע האָבן געדאַרפט אַפּשפּילען די עפאָכע פון דער פאַרשטעלונג. די מוזיקאַלישע טייל איז געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך ווייל די גרעסטע טייל באַטייליקטע האָבן געהאַט שטימען. די פאַר- שטעלונג איז רעזשיסירט געוואָרן דורך דעם באַגאַבטן און אינטעליגענטן שמואל קאַלישער (וועלכער איז שפּעטער גע- שטאַרבן אין לאַדזשער געטאָ). די מוזיקאַלישע טייל האָט אויף זיך גענומען יאַשע סאַבאַל. עס האָבן אַנטייל גענומען די פעאַיקסטע מיטגלידער פון קרייז ווי: אַברהם בערמאַן, מאַנדזשע מיצמאַכער, אַברהם פערעלמוטער, יואל ביינערמאַן, הערשל שערמאַן, מלך סאַבאַל.

די דאָזיקע ערשטע פאַרשטעלונג האָט מיר, אַלס יינגל, נישט געגעבן קיין אינערלעכע רו. מיין ווילן זיך אַריינבאַ- קומען אין טעאַטער-זאַל (די „שאַפּע“ ווי מיר האָבן זי גערופן) איז געווען גרויס. מען האָט נאָך דאָן נישט געטראַכט וועגן קויפן בילעטן. יינגלעך אין מיין עלטער פלעגן נאָך נישט גיין אין טעאַטער. כדי זיך אַריינבאַקומען האָב איך געבעטן איינעם פון די אַנטיילנעמער ער זאָל מיר געבן זיינע זאַכן אַריינצוטראָגן און אזוי אַרום בין איך געבליבן אינעווייניק.

פאַרשטעלונגען אויף אַ הויכן ניוואַ

איך דערמאָן זיך היינט די אַלע שיינע אויפפירונגען מיט

אביגדור מאיר קאַלישער'ס טעכטער, די בעגאַבטע אַרטיסטנס און זינגערין שטייען (פון רעכטס): (1) ביילע, (2) הענדל, (3) אומבאַווסט, (4) פעסע זיצן: דאַבע און שאַשע

זענען געווען א רעזולטאט פון די שטימונגען מיט וועלכע די יוגנט איז דאן געווען דורכגעדרונגען אין פוילן בכלל, ווי אויך אין אפט.

דער דראנג זיך קולטורעל אויסלעבן און ווירקן אויף אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג איז געווען אזוי שטארק, אז די מיטגלידער פון די דראמאטישע קרייזן האבן אוועקגעגעבן פיל צייט און ענערגיע און פלעגן זיך צונויפקומען אין די אונטן, אפט מאל נאך שווערער פיזישער ארבעט. מען פלעגט צוגרייטן די פארשטעלונגען אדער אין פארשידענע פאראיינס-לאקאלן אדער אין פריוואטע ווינונגען.

ליידער האט דאס יאר 1939 אפגעהאקט, צווישן אנדערע, אויך די טעאטראלע טעטיקייט אין אונדזער אפט. אבער אין זכרון וועלן בלייבן אויף אייביק די אלע חברים, אנטהאלטענער און מיטשעפער פון די אלע קרייזן. די פארשטעלונגען וועלכע זיי האבן צוגעגרייט האבן פארשריבן א שיין בלעטל אין דער געשיכטע פון אונדזער אומפארגעסלעכער שטאט אפט.

אַרטיסטן־טרופע „מכבי“ — 1938
ערשטע ריי (פון לינקס): לייבל פרידמאן, אברהם באל, א אומבאקאנטער, פנחס כץ, מלך סאבאל, אברהם גרינשטיין, חנה סאבאל צווייטע ריי (פון לינקס): ריבה זילבערבערג, באליס טאכטער, הענדל סאבאל, הארשל שערמאנס טאכטער
דריטע ריי: הערשל שערמאן, מלך כץ, משה שטערנליכט

נען צוגעצויגן געווארן פיל מיטגלידער פון אלטן קרייז ווי אויך נייע יונגע און פעאליע חברים. די טעטיקייט פון דעם קרייז איז ארגאניזירט געווארן ביי דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און די איינקונפטן פון די פארשטעלונגען זענען געגאנגען פאר קרן קימת אדער „תרבות“־שולע. די ערשטע פארשטעלונג איז באשטאנען פון דריי איינאקטערס מיט דער באטייליקונג פון: מלך סאבאל, הענדל קאלישער, האנקע קאלישער, אברהם גרינשטיין, אברהם ווארצמאן, פעסע קאלישער, פריימאן מאיר, מאטל גרינשטיין, שרה ראזענבערג און מרים גרינשטיין.

עס זענען דאן אויפגעפירט געווארן שיינע פארשטעלונגען ווי: „חסידי יתומה“ פון גארדין מיט דער טאלאנטפולער בעלא ראץ אין דער ראָלע פון חסיד, ווי אויך „יאשקע מור זיקאנט“, „מירעלע אפרת“ און אנדערע. די סאציאלע פראָב־לעמען וואס האבן געפונען זייער אויסדרוק אין אַט די פיעסן

דראמאטישער קרייז ביי די לינקע „פועליציון“ אין די 20ער יארן

178534

Staraniem Stow. Dobroczynności „GEMILUS-CHESED“ w Opatowie.

W sobotę dnia 6 lipca 1929 r.

odegrane będzie przez trupę krésowa

pod kierownictwem MARKA SEPETNICKIEGO

w sali Straży Pożarnej w Opatowie

POLSKIE WESELE

Słynna operetka śpiewami i tancami w 4 aktach z prologiem.

Bilety wcześniej do nabycia w księgarni u p. M. Feldmana.

וואוירטעטינע געזעלשאפט „גמילות חסד“ אין אפאטאוו.

נאכטשפיל פון דער אידישער קרעסן טרופע

אינפער דער ליפונג פון מארק סעפעטניצקי

הערס געשפילט די באוויסע קאמישע אפעקטע פון 22 נוסעיצן געוואגן. העלכעס האט געמאכט דעם נרעססן מוקסעס אין די אסעריקאנער אין אפאטאוו.

די פוילישע חתונה

אין 4 אקטן, פון א פראלאג.

ספעציעלע קאמפיוסען אין דעקאראציעס, ספעציעלע ליכט רעפערעסען.

א ספעציעלער צינאנער בארעט.

אויפן 4טן אקט וועט הערשל יערוואכ טילן דעם פובליקום לעקעך פון בראנפן.

אנמאנג פונקטלעך 9 אונדזער אונדזער — ארדנונג געזיכערט.

בילעטן צו זעקסאסן אין בוכהאנדלונג ביי ס. פערלסאן, אין סאן פון די פארשטעלונג ביי דער קאסע.

Drak Slepowski Opatów.

שלטון מקומי; מוסדות סעד; בנקים

משה גרינשטיין

זעלבסטפארוואלטונג

יידישע פארשטייער אין שטאטישער
זעלבסטפארוואלטונג (מאגיסטראט)

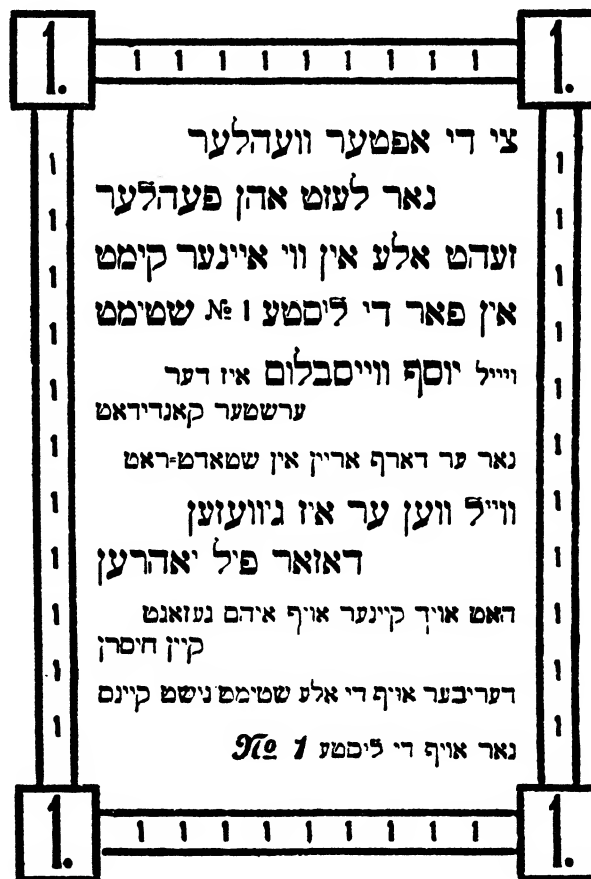
דער ציוניסטישער פירער און לאנג-יאריקער פאר-
שטייער פון יידישן ווארשע אין שטאט-ראט (לאוויק),
אינזש' משה קערנער, שרייבט אין זיין דיסערטאציע וועגן
די יידן אין דער זעלבסטפארוואלטונג פון די פוילישע שטעט:
„די יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין די פוילישע שטעט
אלס איינוווינער, אן אומאויפהערלעכע מלחמה האט געהערשט
צווישן זיי און די אנדערע שטאטישע מיט „זייערע“ מאגיס-
טראטן. זיי האבן זיך אפגעגרענעצט אין זייערע קהילות און
דערשינען כלפי דעם מאגיסטראט ווי אן אינהייטלעכע חטיבה,
מיט אן אייגענער לייטונג. אין די שטעטלעך וועלכע זענען
געבויט געווארן דורך די „פריצים“, זענען על-פיר-רוב געזעסן
יידן, וועלכע האבן זיך ארגאניזירט אין קהילות און גענאסן
פון די רעכט, וואס די „פריצים“ פון דער שטאט האבן זיי
געגעבן. אפילו נאך דער ליקוידאציע פון דער יידישער
אויטאנאמיע אין פארעם פון „ועד ארבע ארצות“, וועלכער

איז געשטאנען אין שפיץ פון די יידישע קהילות, האבן די
יידן זיך נישט צונויפגעמישט ארגאניזאציעל מיט די איבע-
ריקע שטאטישע בירגער און געבליבן פרעמד צום שטאט-
ראט ווי בכלל אלס בירגער פון דער מדינה“.

אזוי איז טאקע געווען די לאגע פון דער מוניציפאלער
אפהענגיקייט פון די אפטער יידן ווי אין אנדערע יידישע
שטעט, משך פון פיל יארן. אנהייבנדיק פון מיטלאטער ביז
דער פוילישער אומאפהענגיקייט האבן אלע ארטיקע געזעל-
שאפטלעכע פראבלעמען געפונען זייער לעזונג אין דער ראם
פון יידישער קהילה און צו וואס נויטיקט זיך א ייד צום
מאגיסטראט, אחוץ א „מעטריקע“ פאר א קינד, אדער א פאס
צום אויסוואנדערן?

אין אפט איז די לאגע אויף דעם געביט געווען פיל עק-
סטרעמער ווי אין אנדערע פוילישע שטעט, ווען מיר נעמען
אין באטראכט אז אפט האט אנגעפאנגען איר עקזיסטענץ
ווי א ריינע יידן-שטאט און ערשט מיט פיל יארן שפעטער
האבן זיך איינציקווייז צונויפגעקליבן אויך קריסטלעכע איינ-
ווינער — איז דאך פארשטענדלעך פאר וואס די אפיציעלע
אינסטיטוציע וועלכע האט געזארגט פאר אלע געזעלשאפט-
לעכע און סאציאלע באדערפענישן פון דער באפעלקערונג, איז
געווען די יידישע קהילה, אזוי אז אין פיל פאלן האבן אפילו
קריסטלעכע איינוווינער זיך גענייטיקט אין אירע דינסטן.
מעגלעך אז דערין שטעקט די סיבה און אויך די לעזונג צו
דער פראגע, וועלכע סאקאלאוו בארירט אין זיין אפהאנדלונג
וועגן „אפטער פנקס“: לויטן פוילישן שרייבער סאביעש-
טשאנסקי, קומט אויס אז אין יאר 1637 האבן די קריסטלעכע
איינוווינער פון אפט געצאלט שטייערן די יידן... סאקאלאוו
באמיינט זיך צו באווייזן אז אין אפטער פנקס איז איבערהויפט
נישט דערמאנט אזא פאל און אויב שוין יא — איז עס
מעגלעך אין צוויי אופנים: אדער אין צייט ווען די שטאט
האט זיך פונאנדערגעטיילט אויף צוויי קווארטאלן און גע-
וויסע יידישע אחוזות זענען אריינגעפאלן אין קריסטלעכע
הענט און זיי האבן דערפאר געצאלט די יידן שטייער, אדער
דערפאר וואס די יידן זענען פון אייביק אן געווען די אפי-
ציעלע שטייערן-אויפמאכער פאר דער רעגירונג... (זע: סא-
קאלאוו-פנקס, קהילת אפטא).

אזוי צי אזוי באשטעטיקט אויך סאקאלאוו, אז די צוועג-
טואליטעט איז מעגלעך און נישט אויסגעשלאסן אז די קריסטן
האבן געטראגן צוזאמען מיט אלע יידן די לאסט פון אויס-
האלטן די שירותים פון דער קהילה...

דעקרט וועגן דער שטאטישער זעלבסט-פארוואלטונג, דעם 4טן פעברואר 1919. לויט דעם געזעץ האבן אלע פוילישע בירגער, מענער און פרויען, די רעכט צו וועלן און אויסגעוויילט צו ווערן (נאך די וועלכע קענען לייענען און שרייבן).

אין דעם יאר זענען טאקע פארגעקומען די ערשטע וואלן צו די שטאט-ראטן.

אין אפט, וועלכע איז געווען פון אייביק-אן א שטאט מיט א יידישער מערהייט זענען דאן געוויילט געווארן 11 יידישע ראטמענער פון דער אלגעמיינער צאל — 15, וועלכע האבן זיך פונאנדערגעטיילט: ציוניסטן — 4, (רובינשטיין, יאסל האכ-מיץ, שמואל ליפמאן, סאלטשע ראזנבערג) מזרחי — 2 (יחיאל כץ און מענדל צוקערמאן), אגודה — 2 (הענעך לאנגער און אברהם אונגערמאן, סוחרים — 1 (לייזער זיפמאן), האנטווער-קער — 1 (מלך מילגרום), פועלי-ציון — 1 (יחיאל פערל-מוטער).

פון דעסטוועגן איז אלס בירגערמייסטער געוויילט געווארן א קריסט, גראבאווסקי, וועלכער האט געדינט אלס „בורמישטש" פיל יארן, אלס זיין פארטרעטער (וויצע-בורמישטש) דער אסי-מיליטער ייד ד"ר ראבינאוויטש, און אלס לאוויק — יאסל האכמיץ.

דער צווייטער שטאט-ראט, וועלכער איז געוויילט געווארן אין יאר 1927, האט געבראכט דער יידישער באפעלקערונג א גרעסערע רעפרעזענטאציע ווי ביי די ערשטע וואלן. ס'זענען געוויילט געווארן 12 יידישע פארשטייער, וועלכע האבן זיך פונאנדערגעטיילט: 7 — ציוניסטן: 1 (יוסף האכמיץ, 2) מרדכי ווייצבלום, 3) ישראל ראזנבערג, 4) שרה ראזנבערג, 5) נתן בראמבערג, 6) מיכאל ראטשטיין, 7) משה קליינמאן, 2 — פון מזרחי: 1) יחיאל כץ, מענדל צוקערמאן 2 — פון „אגודת-ישראל": 1) בנימין לעווענשטיין, 2) אברהם אונגערמאן, האנט-ווערקער און סוחרים: 1) ד"ר ראבינאוויטש, 2) לייזער זיפמאן. די צווייטע קאדענץ פון שטאט-ראט האט זיך ספעציעל אויסגעצייכנט מיט גרויסער אקטיוויטעט מצד דער יידישער רעפרעזענטאציע אונטער דער דאמינירנדער לייטונג פון דער ציוניסטישער פראקציע (ציוניסטן און מזרחי).

אין גאנץ פוילן איז דאן אנגעגאנגען דער גרויסער קאמף פאר פולער גלייכבארעכטיקונג פון דער יידישער באפעלקערונג. אויב די מיסיע איז נישט געווען פון די לייכטע זאכן פאר דער יידישער רעפרעזענטאציע אין פוילישן סיים און אויפן אלגע-מיינעם פארום, היינט שטעלט זיך פאר ווי שווער איז געווען די פונקציע פון יידישע ראטמענער אין די ארטיקע שטאט-ראטן אין טאג-טעגלעכן קאמף פון יידישער גלייכבארעכטיקייט אין דערלאנגען די ארטיקע מוניציפאלע דינסטן. מיט רעכט איז צו באצייכענען די צווייטע קאדענץ פון שטאט-ראט אלס אן אומאויפהערלעכע מלחמה צווישן דער יידישער פארשטייער-שאפט און דער פוילישער לייטונג, פאר פולע רעכט אויף גלייכ-הייט ביים צאלן שטייערן און געניסן פון די שטאטישע שרותים אן אויסנאם, קעגן אויסברוכן פון אנטיסעמיטיזם מצד קריסט-

יוסף ווייסבלום (יאסל פישלס)

אין דער רוסישער אקופאציע

נאך דער רעוואלוציע פון 1905, אין צייט פון דער דריטער „דומע", איז אריינגעטראגן געווארן א געזעץ וועגן זעלבסט-פארוואלטונג אין אלע פוילישע שטעט. לויט דעם געזעץ זענען באגרענעצט געווארן די רעכט פון די יידן אויף א פארשטייער-שאפט פון צען פראצענט אין א שטאט ווו זיי זענען א מינדער-הייט און אין א שטאט מיט א יידישער מערהייט צוואנציק פראצענט פון דעם שטאט-ראט.

אין אפט, ווו די באפעלקערונג איז איבערהויפט געווען א יידישע מיט א קליינער קריסטלעכער מינדערהייט, האט דער-פאר איבערהויפט נישט געהאט קיין צוועק דורכפירן וואלן, וואס וואלטן געבראכט צו א פולשטענדיקער יידישער מערהייט און ס'איז נאמינירט געווארן דורכן סטאראסטא א מאגיסטראט-לייטונג מיט צוויי יידישע מיטגלידער: בערל קאפישענס, וועל-כער האט פארטראטן דעם ארטאדאקסישן טייל פון שטאט און יאסל ווייסבלום (יאסל פישלס), וועלכער האט געדארפט זיין דער פארשטייער פון די „פרייע". די ראל פון די צוויי רעפרע-זענטאנטן איז איינגעלעך געווען א ראל פון „שתדלנים", אדער אין געזעלשאפטלעכן, איידעלערן זין „רעפערענטן" פון די יידי-שע ענינים לגבי דער קריסטלעכער מאכט פון שטאט.

אין דער פוילישער זעלבסטשטענדיקייט

נאך דער אנטשטייונג פון פוילן, ווען די ערשטע וועלט-מלחמה האט זיך געענדיקט, איז פארעפנטלעכט געווארן א

לעכע אנגעשטעלטע אין רעגירונגס-אנשטאלטן אדער סתם אג-
טיסעמיטישע עקסצעסן מצד דער פוילישער באפעלקערונג.
קיין יידישע אנגעשטעלטע האבן מיר נישט פארמאגט פיל
אין מאגיסטראט. מיר אלע אפטער, געדענקען, דעם איינציקן,
לעבנס-לענגלעכן, יידישן פארשטייער צווישן די קריסטלעכע
אנגעשטעלטע אין מאגיסטראט, אביגדור מאיר קאלישער, א
הדרת-פנימדיקער ייד מיט א לאנגער גרויער בארד. טאקע צו
דעם אביגדור-מאיר האט זיך געוואנדן יעדער ייד אין שטאט
אין אלע אנגעלעגנהייטן ווען ער האט זיך נאר גענייטיקט אין
דער דינסט פון מאגיסטראט: א מעטריקע פאר א נייגעבוירן
קינד, א טויט-שיין פאר א נפטר ר"ל און בעיקר א חתונה-שיין
און א פאספארט צום עמיגרירן.

אויב די יידישע באפעלקערונג איז געווען באעוולט אין
א געוויסער מאס צווישן די אנגעשטעלטע, האט זי דערפאר
געהאט א געהעריקע רעפרעזענטאציע אין דער לייטונג פון
מאגיסטראט אין פערזאן פון לאנג-יעריקן לאוויק, יאסל האכ-
מיץ, וועלכן מיר האבן טאג-טעגלעך באגעגנט אין דער יידישער
גאס צוזאמען מיטן בורמישטש בארקאווסקי, ביי זייער טעג-
לעכער אינספעקציע אויף דער ריינקייט פון יידישע הייזער
און געשעפטן. האט טאקע יעדער באעוולטער ייד וועלכן מ'האט
פארשריבן א "קארע" געפינען אין אים א מליץ-יושר און שוין.
צום גרויסן ווייטיק פון דער גאנצער יידישער באפעל-
קערונג און ספעציעל פון ציוניסטיש-געשטימטן אפט איז יוסף
האכמיץ אפגעשטארבן אין זיינע פריסטע, שענסטע יארן, אין
עלטער פון 40 יאר, און זיין אמת אלס לאוויק האט פארנומען
זיין געטרייער תלמיד מיכאל ראטשטיין. אבער פונקט ווי יא-
סעלע האכמיץ האט געדינט אלס זעלבסטפארשטענדלעכער אד-
רעס פאר יעדן באעוולטן און נויטבאדערפטיקן יידן אין זיינער
ציט, אזוי איז אויך די זעלבע "ירוש" איבערגעגאנגען צו
מיכאל ראטשטיין, וועלכער האט פארטגעזעצט אין דעם שווערן
פארפאסטן דעם קאמף פאר יידישע רעכט ביזן טראגישן סוף.
די תקופה איז צו באצייכענען מיט דער פולער אנערקענונג
אלס אן אומאויפהערלעכע, שטאלצע מלחמה מצד דער יידישער

פראקציע אין אייגענעם שטאטישן מאגיסטראט, צום לינדערן
אין א געוויסער מאס דעם אלגעמיינעם אנטיסעמיטישן קורס
מצד דער פוילישער רעגירונג קעגן דער יידישער באפעלקערונג
אין פוילן און זיין השפעה אויפן לעבן פון יידישן שטעטל אפט.
אן אומאויפהערלעכן קאמף האבן געפירט די יידישע פאר-
שטייער קעגן די ארטיקע שונאיי-ישראל, וועלכע האבן געפלאנט
אויפריכטן די שטאט און די קריסטלעכע באפעלקערונג פון
יידישע שטייערן. איז די ערשטע אויפגאבע פון דער יידישער
רעפרעזענטאציע אין מאגיסטראט געווען לינדערן די שווערע
לאסט פון די שטאטישע שטייערן אויפן ארעמען יידישן האנט-
ווערקער און סוחר. דאן האט זי געזען פאר איר הייליקן פליכט
פארזיכערן אז די יידישע באפעלקערונג, אירע גאסן, אינסטי-
טוציעס זאלן געניסן פון אלע שטאטישע שרותים פראצענטועל
לויט דעם איינפלוס פון די שטאטישע שטייערן.

וואלן אין 1938

ענדע 1938 זענען פארגעקומען אין גאנץ פוילן וואלן צו
די שטאט-ראטן אויפן באזיס פון נייעם וואל-רעגולאציע, וועל-
כער איז באשטעטיקט געווארן פון סיים און סענאט. אבער דאס
זענען שוין נישט געווען קיין וואלן פון א זעלבסטשטענדיקער
ארטיקער מוניציפאליטעט ווייל דער נייער וואל-רעגולאציע
האט דערמעגלעכט יעדער שטאט צעטיילן זיך אויף וואל-רא-
יאנען, וועלכע האבן געשיקט זייערע פערזענלעכע דעלעגאטן.
די פארארדענונגען האבן אויך דערמעגלעכט שטרייכן פון דער
ליסטע דורך דעם וויילער יעדן נישט געווינשענעם קאנדידאט.
די צעטיילונג פון שטאט אויף ראיאנען, וואס זאלן נישט שיקן
צו פיל יידן אין שטאט-ראט צוזאמען מיטן אלגעמיינעם רעזשים
אין דאמאלסדיקן פוילן, האבן שוין נישט דערמעגלעכט קיין
פרייע וואלן און פארשטענדלעך אז אויך די יידישע גאס איז
דעמאראליזירט געווארן פון די רעגירונגס-בלאקן און סאנא-
צישע אגענטן. דאס איז געווען דער אייגנטלעכער אנהייב פון
דער ירידה אין דער מוניציפאלער, לאיאלער ארבעט, ווי אין
דער פוילישער אינערלעכער זעלבסטשטענדיקייט בכלל.

גמילות-חסדים קאסע

מאָנטיק איז געווען דער טאָג פון פאַרטיילן הלוואות, דאָנער-
שטיק — דער טאָג פון צאָלן די ראַטעס. די געלטער, וועלכע
זענען איינקאַסירט געוואָרן דאָנערשטיק זענען ווידער מאָנ-
טיק פאַרטיילט געוואָרן אין פאַרעם פון נייע הלוואות. דער-
פאַר איז געווען דער לאַזונג: „צאָל דייער ראַטעס אין טער-
מין — דו דערמעגלעכסט דערמיט דיין חבר באַקומען אַ נייע
הלוואה“. איז טאָקע יעדן דאָנערשטיק נאָך מיטאָג געווען
דער אַמט פון גמילות-חסד-קאסע (אין הויז פון דער ציוניס-
טישער אָרגאַניזאַציע) געווען פול, און אַ גרויסע ריי פון יידן
מיטן ראַטן-אַפּצאָל-ביכל אין האַנט, זענען געשטאַנען און
געוואַרט צום באַצאָלן די 5—10 זלאָטעס אַלס וועכנטלעכע
ראַטע.

ישראל ראָזענבערג
לאַנגיעריקער פרעזעס פון גמילות-חסדים קאסע

נישט איין בעל-מלאכה האָט געבענטשט די לייטונג
פאַר די גרויסע הילף וואָס האָט פאַר אים באַדייטעט די הלוואה
וועלכע איז צום באַדויערן שטענדיק געקומען אין דער ריכטי-
קער צייט.

די עקזיסטענץ פון דער ווילטעטיקער אינסטיטוציע האָט
טאָקע דערפאַר צוגעגעבן די ציוניסטישע פירער פיל אַנזען
און בעיקר פיל שטימען בשעת די וואָלן צום סיי, מאָגיס-
טראַט אָדער קהילה. די טוער פון גמילות-חסד-קאסע האָבן
געהאַט פיל אַכטונג מצד דער גאַנצער באַפעלקערונג אין
שטאָט פאַר אירע גרויסע טאַטן.

איר פרוכטבאַרע אַרבעט האָט די קאסע פאַרטגעזעצט
אַן אויפהער אַלע יאָרן ביזן סאַמע אומקום פון שטאָט. אָבער,
ווי נאַטירלעך פאַר אַזאָ ווילטעטיקע אינסטיטוציע, ערשט
דאָן, אין די קריטישע טעג פון נאַצי-רעזשים, מיטן צוואַ-
מענדריקן די גאַנצע באַפעלקערונג אין יידישן געטאָ, איז די
גמילות-חסד-קאסע, ליידער, געוואָרן דער צענטער פון
לעבן און נויטבאַדערפטיקייט פון אַלע יידן. האָט זיך דאָך
די גאַנצע דזשאַינט-טעטיקייט און איר הילף קאַנצענטרירט
אַרום די גמילות-חסדים קאסעס אין אַלע יידישע שטעטלעך.

איינע פון די שענסטע אינסטיטוציעס פון קעגנזייטיקער
הילף וואָס דער „דזשאַינט“ זאָט געשאַפן אין די ראַמען פון
סאָציאַלער אונטערשטיצונג פאַר די נויט-באַדערפטיקע יידן
אין פוילן איז זיכער געווען די „גמילות-חסדים“-קאסע.

דער קרעדיט-אנשטאַלט וואָס האָט אָנגעהויבן זיין טע-
טיקייט אין פוילן אין יאָר 1926 איז געווען געריכטעט קודם-
כל פאַר די יעניקע אַרעמע האַנטווערקער און קליינהענדלער
וועלכע זענען אפילו נישט דערגאַנגען צו דער מדרגה פון
אַ מיטגליד אין אַקאַפּעראַטיווע קרעדיט-באַנק וועלכע האָט
שוין דאָן עקזיסטירט אין אַ ברייטע נעץ איבער יעדן שטאָט
און שטעטל אין פוילן אויך מיט דער פרוכטבאַרער מיט-
הילף פון „דזשאַינט“, אין פאַרם פון פאַרבאַנד פאַר
יידישע קרעדיט-קאַאָפּעראַציע אין פוילן. שוין אין
ערשטן יאָר פון דער טעטיקייט האָבן אין פוילן עקזיס-
טירט 140 גמילות-חסדים קאסעס, און אין יאָר 1938 איז
שוין דערגאַנגען זייער צאָל צו 950 אונטער דער לייטונג
פון צ. ק. ב. (לויט בוריס סאַפיר — דזשאַינט-טעטיקייט אין
פוילן) אין גרינדונגס-יאָר 1926 איז דער אַלגעמיינער קא-
פיטאַל פון די גמילות-חסד קאסעס געווען — 335,000 דאָ-
לאַר, דערפון אינוועסטיציע פון דזשאַינט — זעכציק פראָצענט.
אין אפט איז אויפגעשטעלט געוואָרן די גמילות-חסדים קאסע
ערשט אין יאָר 1929 אונטער דער לייטונג פון ישראל ראָ-
זענבערג, וועלכער האָט געדינט אַלס פאַרזיצער פון דער
לייטונג אַלע יאָרן פון איר עקזיסטענץ. אַנדערע מיטגלידער
פון דער לייטונג: ישראל פישמאַן, פייוול בולווא און חנינא
ערליכמאַן אַלס סעקרעטאַר. ס'האָבן מיטגעאַרבעט אין פאַר-
שידענע צייטן פון איר עקזיסטענץ: משה גרינשטיין, רחל
קאַנדעל און מרים גרינשטיין.

די גמילות-חסד-קאסע האָט דערפילט אַ וויכטיקע אויפ-
גאַבע מיטן דערמעגלעכן יידישע קליינהענדלער און האַנט-
ווערקער, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין מינימאַלן גרונט-
קאַפיטאַל אויף באַזירן זייער פרנסה, באַקומען אַ מעסיקע
הלוואה אָן פראָצענט און אַנדערע אַפּצאָלן, און דערמיט אים
דערמעגלעכט פאַרטזעצן זיין אַרבעט אַדער האַנדל.

יעדער איינער נויטבאַדערפטיקער האָט געהאַט די רעכט
בעטן אַ הלוואה אין גרויס פון 100—200 זלאָטעס. נאָכן באַ-
שטעטיקן די הלוואה דורך דער לייטונג האָט ער באַקומען
די הלוואה, קעגן אַ וועקסל, זשירירט פון אַ צווייטן אַפטער
בעל-הבית. נאָכן אויסצאָלן די הלוואה מיט קליינע וועכנט-
לעכע ראַטעס, האָט ער געהאַט די רעכט „באַנייען“ די הלוואה
קעגן זעלבן וועקסל.

יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק האָט אַמטירט די קאסע.

די פאלקס-באנק (לודאווי)

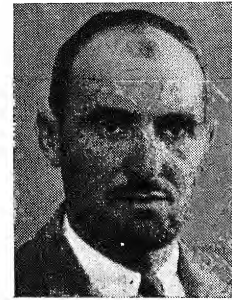
דער כּיוראַ-אַנסאַמבל איז באַשטאַנען פון פּאַלגענדע מענטשן: שמואל ליפּמאַן אַלס הויפט בוכהאַלטער, יהונתן זאַנבערג אַלס קאַסירער, מאַטל מינצבערג, מענדל מאַכטיג-גער, שמואל גרינשטיין ס טאַכטער און דער שרייבער פון די שורות. דער באַנק האָט זיך געפונען אַלע יאָרן פון זיין עק-זיסטענץ אין בוכינסקיס הויז, אין מאַרק.

די האַרמאָנישע צוזאַמענאַרבעט פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג אין באַנק איז לאַנג אָנגעגאַנגען, ביז דער דוּשאַנט האָט גענומען איינציקווייז אַרויסציען צוריק זיין דעפּאָזיט פון באַנק. דאַן האָט די-לייטונג פון באַנק געמוזט ערגענצן דעם אייגענעם קאַפיטאַל דורך פאַרגרעסערטע אַר-טיקע אינוועסטיציעס. די גבירים אין שטעטל צו יענער צייט, וועלכע האָבן אויך געהאַלטן אין באַנק גרעסערע פּקדונות, האָבן זיך געזען מיט די אַגודת-ישראל טאַג, הענדל לאַנגער און בנימין לעווענשטיין, און טאַקע אויף דער נעכסטער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון באַנק אויסגעוויילט אַ לייטונג מיט דער באַטייליקונג פון אויסדריקלעכע „אַגודת-טווער און דערמיט געשטויסן קי ציוניסטישע מיטגלידער פון באַנק צו אַפּאָזיציע. אין דער לייטונג זענען דאַן אַריין: הענדל לאַנגער, בנימין לעווענשטיין, אונגערמאַן חיים, לייבוש אַרענשטיין, ח. פּראַשקער א. א. דער נאָמען פון באַנק איז געענדערט געוואָרן אויף „באַנק לודאווי“.

מיט דער צייט האָבן די ציוניסטן זיך אָפּגעשפּאַלטן און געעפנט אַן אייגענעם באַנק. פון דעסטוועגן האָט די טעטיקייט זיך פאַרגעזעצט אויך אויף ווייטער אַ דאַנק דער אַקטיווער מיטאַרבעט פון אַ טייל האַנטווערקער, זעלכע האָבן אַנטוויקלט אַ זעלבסטשטענדיקע טעטיקייט מיט מלך מילגרוים בראש, וועלכע זענען פאַרבליבן אויך ווייטער געטריי דער באַנק, און אפילו שמואל ליפּמאַן, דער געטרייער ציוניסטישער טווער איז פאַרבליבן אַלס בוכהאַלטער פון באַנק אויך ווייטער.

איז טאַקע די פּרוכטבארע טעטיקייט פון באַנק אָפּגע-גאַנגען רעגלמעסיק אַלע יאָרן ביזן אויסברוך פון מלחמה.

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה איז אויפגעשטעלט געוואָרן צוזאַמען מיט אַנדערע אינסטיטוציעס, וואָס זייער צוועק איז געווען צו העלפן דעם צוריק-אויפבוי פון צעשטערטן יידישן לעבן אין שטאַט, אויך אַ יידישע באַנק. ווי אַנדערע אינסטיטוציעס, איז אויך אויף דעם געביט גע-

קומען די איניציאַטיוו פון „דוּשאַנט“, וועלכער האָט געעפנט אין וואַרשע די צענטראַלע קרעדיט-קאַסע און איר געשטעלט צו דיספּאָזיציע די געהעריקע געלד מיטלען צו עפענען אַפּ-טיילונגען אין אַלע שטעט און שטעטלעך. צוזאַמען דערמיט איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן „דער פאַרבאַנד פאַר יידישע קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן“ אויף רימאַרסקע 6, וועלכער האָט געהאַט די פאַכמענישע אויפזיכט אויף די קרעדיט-קאַסעס אין גאַנצן לאַנד. אין אפט האָט זיך אַרגאַניזירט אַ קאָאָפּעראַטיווע באַנק פאַר קעגנזייטיקער הילף („וואַזאַעמאַ“) וואָס די גרונט-אינוועסטיציע איז געווען דער דוּשאַנט-פאַנד צוזאַמען מיט אַרטיקע, קליינע פּקדונות. די גרינדער זענען געווען די טווער פון סוחרים-פאַריין צוזאַמען מיט דער זעער טיכטיקער צו יענער צייט, האַנדווערקער אַרגאַניזאַציע אין שטאַט. אין דער ערשטער לייטונג פון באַנק זענען געווען: ד״ר ראַבינאַוויטש, ברוך ראָזענבלום, שמואל גרינשטיין, יהונתן זאַנבערג, מלך מילגרוים און הענדל לאַנגער.

די ערשטע דרינגענדע אויפגאַבע פון באַנק איז געווען: באַשטעטיקן קליינע הלואות אויף צוגעגליכן פּראָצענט, די אַרעמע בעלי-מלאכעס און סוחרים, אויפצושטעלן צוריק זייער פּרנסה-צווייג, דורך קויפן אַרבעטס-געצייג און מאַטעריאַל אויף די ערשטע אויסאַרבעטונגען. נאָך די ערשטע ירידים האָבן שוין די בעלי-מלאכעס געקאַנט אָנפאַנגען צוריק צאָלן אין בעקוועמע ראַטעס, זייערע הלואות און דערמעגלעכן דער-מיט אויך אַנדערע געניסן פון אַ הלואה.

די קרעדיט־קאסע (ציוניסטישע באנק)

שריט אויף אַרגאַניזירן אַן אייגענע באַנק, און אַ גמילות־חסד־קאסע פאַר די קליינע בעל־מלאכהס.

די לייטונג פון באַנק איז באַשטאַנען פון: מרדכי ווייצ־בלום, (פרעזעס), ישראל ראָזענבערג, שמואל גרינשטיין, בן־ציון מאַליצקי און מיכאל ראָטשטיין אַלס סעקרעטאַר. בן־ציון מאַליצקי האָט אויך געדינט אַלס הויפט־בוכהאַלטער, נאָטע וויינ־בערג אַלס קאַסירער, רויזע זינגער (די טאַכטער פון דוד זינגער) אַלס בוכהאַלטערין און מיכאל ראָטשטיין — סעקרע־טאַר און קאַרעספּאַנדענט.

די באַנק, וועלכע האָט באַלד פון ערשטן טאָג פון איר עק־זיסטענץ אַלס נאַטירלעכער פינאַנציעלער מקור פאַר אַלע ציוניסטישע אינסטיטוציעס, האָט אויך געווינען די סימפּאַטיע פון אַ גרויסער טייל פון דער שטאַטישער באַפעלקערונג, וועל־כע איז אין איר גרעסטן טייל געווען ציוניסטיש געשטימט. מיט דער צייט האָט די באַנק אַפילו צוגעצויגן אויך רעליגיעזע קליענטן, וועלכע זענען פאַטענציעל געווען די קליענטן פון באַנק לודאָוי (די ברידער עקיבא און שמואל קאַנדעל, אייגנ־טימער פון דער גרויסער אונטערנעמונג פון לאַנדווירטשאַפֿט־לעכן געצייג און טעכנישן אייזן־וואַרשטאַט). שמואל גרינשטיין, וועלכער האָט קאַנצענטרירט אַרום זיך די באַרשטן־פּראָדוקציע, האָט געבראַכט מיט זיך אין באַנק אַלע קליינע פאַבריקאַנט־לעך פון בערשטן און אַנדערע פּאָכן.

די באַנק, וועלכע האָט זיך געפונען אין וויינמאַנס הויז, האָט געמאַכט אַ גרויסן, פינאַנציעלן אומזאַץ. אַ שאַד וואָס ס'זענען נישט פאַרבליבן קיין דאַקומענטאַרע באַווייזן פון איר פאַרצווייגטער טעטיקייט.

די באַנק האָט געדינט אין איר טאַג־טעגלעכקייט אַלס צענטער פאַר דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אַרבעט אין שטאַט. ס'איז גענוג געווען אַז מיכאל ראָטשטיין זאָל אַמטירן אין באַנק — האָט זיין טיש במילא געדינט אַלס סעקרעטאַר־יאַט פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע און וואַל־ביוראָ אין צייט פון וואַלן. האָט טאַקע יעדער ציוניסט און יעדער יוגנטלעכער געוואוסט אַז פאַר אינפאַרמאַציע און אינסטרקציעס פאַר דער טעגלעכער ציוניסטישער טעטיקייט — איז דער באַזיס די באַנק און ספּעציעל מיכאל ראָטשטיינס טיש...

כל זמן די באַנק לודאָוי האָט אויפגעהאַלטן איר איינהייט און נישט אַנגענומען קיין אויסגעשפּראַכענעם, ענגן, פּאָליטישן קורס — האָבן די ציוניסטן זיך אַפּגעהאַלטן פון עפענען אַן אייגענע באַנק, כאָטש די מעגלעכקייטן, אויך אַרגאַניזאַציעלע קרעפטן, האָט זי געהאַט גענוג דערצו.

מיטן צוזאַמענברוך פון דעם סוחרים־פאַריין, וועלכער האָט דערפילט אַ דאַמינירנדע ראָל אין די צוואַנציקער יאָרן אויפן געביט פון רעקאָנסטרוירן דעם יידישן האַנדל אין שטאַט, האָבן די באַציונגען צווישן די ציוניסטן און „אַגודה־טוער זיך שטאַרק פאַרשאַרפט. לייזער זייפּמאַן, וועלכער איז געווען אַלע יאָרן פרעזעס פון סוחרים־פאַריין האָט זיך אַפּי־ציעל געשטעלט צום דינסט פון „אַגודת־ישראל“ און זאָגאַר פיגורירט אַלס זייער קאַנדידאַט צום שטאַט־ראַט און קהילה. דאַקעגן מיכאל ראָטשטיין, דער סעקרעטאַר פון פאַריין און דער אייגנטלעכער לייטער פון דער גאַנצער אַרגאַניזאַציע־נעלער אַרבעט און ראַטגעבער פון די סוחרים, אָבער צוזאַמען דערמיט אַן איבערגעגעבענער אַקטיווער און צענטראַלער טוער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע — האָט נישט משלים גע־ווען מיטן אַפּיציעלן קורס און זיך אַנטזאָגט פון דער אַרבעט, וואָס האָט מיט זיך באַדייט דער צוזאַמענברוך פון פאַריין. פיל אַפּטער געדענקען נאָך זיכער די אַלגעמיינע יערלעכע „היס־טאָרישע“ פאַרזאַמלונג אין לאַקאַל פון דער „עזרה“ (ווי דער פאַריין האָט אַמטירט — דער בשותפות־אַמט פון מיכאל ראָטשטיין) וועלכע האָט, נאָך פיל „שטורמישע“ סעסיעס נישט דערגאַנגען צו קיין טאַל. דער פאַריין האָט, דעם אמת גע־זאָגט, נאָך פאַרטגעזעצט זיין עקזיסטענץ אַ שטיקל צייט אונ־טער דער אַמטירונג פון חנינא ערליכמאַן, אָבער די עקזיסטענץ איז געווען אַ נעבעכדיקע שוין ביזן נאָענטן, ענדגילטיקן צו־זאַמענברוך.

הענעך לאַנגער האָט זיך אַפּיציעל געשטעלט אין דינסט פון באַנק־לודאָוי, און זעלבסטפאַרשטענדלעך מיטגעצויגן מיט זיך אַ גרויסע טייל פון די סוחרים. די ציוניסטן האָבן נישט געקאַנט „זיך דערלויבן“ פאַרלירן די השפּעה אויף די סוחרים אין שטאַט, האָבן זיי טאַקע באַלד אַנגעהויבן די ערשטע

ת ק ו פ ת ה ש ו א ה

די תקופה פון אומקום

- פ. הוכמיץ, א. זילברברג, ר. כץ, מ. לוסטמן, ש. פלדמן —
 203 כך השתלשלו הענינים
 פ. האכמיץ, א. זילבערבערג, ר. כץ, מ. לוסטמאן, ש. פעלדמאן —
 208 אזוי איז עס פארגעקומען

גיטו הוקם באפט — א געטא איז אנטשטאנען

- מ. זילבערבערג — דער אנפאנג 215
 יצחק גוטרמן — פרנסות בזמן הגיטו 217
 רבקה ווישליצקא — די יוגנט אין געטא 219
 אברהם ליפמן — אחרי עשרים שנה 221
 פנחס לאנגער — איבערלעבענישן 222
 אברהם אלטמן, אהרן בן יוסף — מגיא ההריגה 225
 חנינא ערליכמאן — דער חורבן פון שטאט 226
 אליעזר לאנגער — דער וועלט־קריג 1939—1945 227
 בנימין צווייג — אין סקארזשיסקער לאגער 232

הגיטו בחיפולו — דער געטא ווערט ליקוידירט

כיבוש אופטוב ע"י הגרמנים

- (עדותם של גב' רזונברג מתיל וד"ר גרודצקי ברוניםלב) 233
 אהרן שטארקמאן — מיינע איבערלעבונגען פון סעפטעמבער 1939 ביז 1945 336
 קלמן צ'רניקובסקי — ימיו האחרונים של הגיטו 256
 דבורה מעקלער־זאלצבערג — איבערלעבונגען און דערינערונגען 260
 לאה וואלערשטיין — פון ראָווענסברוק קיין שוועדן 262
 נחמן לוסטגרטן — על מה ולמה? 264

מפי ניצולים — לעבן־געבליבענע דערציילן

- מאיר לוסטמאן — דער לעצטער וועג; נאך דער אויסזידלונג 265
 ש. מיצמאכער — דער לעצטער העלד: אויף אַחרובער גאס 267
 אחרי החורבן (בריוו פון איבערגעבליבענע אפטער צו לאַנדסלייט אין קאנאדע) 268
 דער אומקום פון אפט (צוויי בריוו) 271
 איטה רחל אנגל — נאך דער באַפרייאונג 273
 חנינא ערליכמאן — צומארגנס נאָכן אומגליק 274
 דוד טייטעל — נישטאָ מער קיין אפט 275
 רבקה ווייצבלום — מיר וועלן נאָרמאל ווערן 276
 א. מ. צימערמאן — ערשטע הילף פאַר אַפטער שארית הפליטה 276
 שבע קאלישער — נישט פאַרגעסן, נישט פאַרגעבן 278
 אַ אַפטער — פאַרטיזאַנער משפחה; אין בונקער; געהערט און געשוויגן 278
 מציבות זכרון 280

מאת המערכת:

משנה זו (המורכבת מה"ה הוכמיץ פנחס, זילברברג אליהו, כץ רבקה, לוטמן מאיר, פלדמן שלמה) בחנה את כל החומר שבע"פ ובכתב הנוגע לתקופת השואה, ועל יסוד החומר הזה כתבה את הרשימה הקולקטיבית, המתפרסמת להלן. והנקראת „כך השתלשלו העניינים“.

חברי הוועדה שעליהם עברה השואה לכל תקופותיה נושאים באחריות מלאה לאוטנטיות של כל החומר.

מאחר שיש דעות שונות על המאורעות שהתרחשו באפס מאז פרוץ המלחמה (בספטמבר 1939) ועד סופה, — דעות שהתגבשו על יסוד חזוניהם האישיות וסבלם של המועטים שנותרו בחיים, וכדי למנוע חילוקי־דעות, כינסה הוועדה המרכזית להוצאת ספרי־זכור זה אסיפה של שארית־הפליטה של אפס, של הניצולים, החיים עמנו בישראל, ואסיפה זו הוסמכה לבחור מתוכה ועדת־משנה לעריכת חומר השואה. ועדת־

כך השתלשלו העניינים

ממשפחותיהם וללכת לצבא. חלק מהם נפל בקרבות. בעת ובעונה אחת גויסו גברים לחפירות שוחות־מגן על כביש לאגונו. אין זאת כי הפולנים הביאו בחשבון שהגרמנים יתקפו ויגיעו דרך קיילץ. באותו זמן החלו יהודים להתאסף ליד הקיסקים אשר ב„אויבן דער גאס“ (במעלה הרחוב) של יצחק רייטר, מירל האילמת ובתה של אסתר רבקה, והאזינו לדיעות המשודרות על ידי הרדיו הפולני. לדאבון לבנו שמענו ביום הששי, האחד בספטמבר 1939, את הרדיו המודיע, כי האויב הנצחי של הפולנים הכריז מלחמה. באותה שעה ניתנו גם פקודות מתאימות לצבא ולאוכלוסיה האזרחית.

הורינו, שעליהם עברה מלחמת־העולם הראשונה, דאגו למיצרכי מזון בהיותם מנוסים בכך. לאמיתו של דבר לא העריכו הורינו בחומרה מספקת את המצב וגם סיפרו על כך שהגרמנים במלחמת העולם הראשונה התייחסו יפה ליהודים.

יום או יומיים לאחר מכן החלו להופיע בעיר אוטובוסים ובהם פליטים משלויה. כולם נסעו למחוז לובלין. דרך אפס עברו כמו כן בצעידה חיילים פולניים ואלה סיפרו שהצבא הפולני נסוג עד הוויסלה וכאן יגלו התנגדות חזקה לפולש.

ממראה הצבא הפולני למדנו לדעת מה גדול החורבן. הם לא הספיקו להלביש ולצייד את החיילים המגויסים ונראו אזרחים רבים שבידיהם היה נשק. כמובן, שחלק גדול מהם נשארו בעיירות, שדרךן צעדו. אזהקות תכופות החלו להישמע וטייסים גרמניים הפציצו את אפס. מזמן לזמן פשטו שמועות שנתפסו מרגלים גרמניים שאותו לטייסים באמצעות מראות והראו להם היכן להפציץ.

החיילים הפולניים התנגדו קשות וירו ברוביהם אל המטוסים. מיום ליום נעשתה העיר צפופה יותר בשל הפליטים והבהלה גברה. בני־אדם שילמו מאות זהובים בעד ליטר בנזין, כדי שיוכלו להמשיך ולנסוע. וכשאי אפשר היה להשיג בנזין, השאירו את המכוניות ושכרו עגלות רתומות לסוסים ובהן נסעו לכיוון צויזמיר.

קשה יהיה, כיום, בשנת 1965, לכתוב על חוויות שעברו עלינו לפני עשרים וכמה שנים. בדרך הטבע נחרתו בזכרוננו של כל אחד ואחד מאתנו פרטים מסויימים המסופרים יחד עם המאורעות הכלליים.

קשה מאוד למסור על התרחשויות באופן אובייקטיבי לחלוטין, שעה שאנו עצמנו היינו הסובלים וראינו אותן בעיניים סובייקטיביות. כן קשה להעריך אובייקטיבית עסקנים מסויימים משום שכל אחד רואה אותם בעיניו שלו, ודרך חוויותיו האישיות, בין לטובה ובין לרעה.

יש להביא בחשבון כמו כן שבשעה שאדם מספר על חוויותיו, לא תמיד הוא מסוגל לתנות את עברו האיום.

אך למרות זאת נשתדל, ברשימתנו זו, להתרומם מעל לחוויותינו האישיות ולספר על מעשים שאיש לא הזכיר אותם ב„ספר יזכור“ זה — מעשי גבורה ופחדנות, מקרים של מעשים טובים ומעשי שפלות, כפי שהתרחשו המאורעות בסדרם הכרונולוגי, בין שקשורים בהם הרוצחים הגרמניים ובין שקשורים בהם יהודים. שכן היו גם יהודים שפעלו בדרך של שפלות לגבי יהודי אפס ושילמו להם רעה תחת טובה, רעה תחת מידת הכנסת האורחים שגילו האפטאים. אנשים אלה, או שחוסלו גם הם על ידי הגרמנים או שנשארו בחיים ומתגוררים אי־שם, מכל מקום, בישראל אינם נמצאים.

הרוצחים הגרמניים שהשתתפו בחיסולה של אפס חיים בודאי, הם ומשפחותיהם, כאילו לא קרה דבר. אנחנו, שנותרנו לאחר החורבן הגדול ביותר שפגע בעם היהודי, נאלצנו בראשים מורדים ובלבבות שבורים להמשיך. נספר־נא את המעשים כפי שהתרחשו:

ראשיתה של המלחמה

ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה היה, כבכל פולין, גם באפס המצב מתוח מאוד. ב„יורדן“ — מקום ההתכנסות — רווחו שמועות שונות והיהודים התווכחו עליהן. אולם המצב החמיר כשהחלו לגייס את צעירי אפס ואלה התחילו להיפרד

הגרמנים הגיעו לעיר

ביום הרביעי, זאת אומרת ב־6 בספטמבר, רפתה קצת התנועה. ביום החמישי לא היתה כמעט כל תנועה. האנשים הסתתרו במרתפים והרחובות היו ריקים מבני אדם. דומיה ופחד מפני הבאות שררו בעיר. והנה, בשעות הצהריים, ה־7 בספטמבר, התפשטה ידיעה כי ראו בעיר פטרול גרמני על כביש לאגעו. אנו, הילדים, יצאנו לשוק ליד החנות של יוסף מרגלית וראינו כיצד מכוניות גרמניות מחכות לפקודה. זמן־מה לאחר מכן החל הגיס הגרמני לנסוע לכיוון צויזמער (אל נהר הוויסלה) ואוסטרו־בייץ. וכך נסעו לשתי ערים אלה חיילים גרמניים במשך 48 שעות. בערב הציתו הגרמנים חלק מהבתים שבשוק וכן את בנין העיריה. לפני שהעיר אורגנה על ידי השלטון הגרמני שררה בהלה רבה ורב היה מספר השודדים, הן מבין הגרמנים והן מבין האוכלוסיה הפולנית. ימים אחדים לאחר מכן, כשהונהג משטר צבאי, פירסמו הגרמנים הודעה לתושבים שאמרה:

כל האזרחים, יהודים ולא יהודים, יזכו ליחס שווה מצד השלטון הגרמני. כל אחד ימשיך בעבודתו.

כך התייצבו החיים. לאחר חודשים אחדים החלו הגרמנים להכין את האוכלוסיה היהודית לגזירות הבאות ובאופן אטי החלישו אצל היהודים את הרצון להתנגדות.

למעשה החלו פעולות הגרמנים נגד יהודים עם כניסת הגרמנים, אולם בצורה מאורגנת החלו להגשים את חוקי הגזע רק ב־1940.

הדבר החל בקנסות כספיים גדולים. לתוך העסקים היהודיים הגדולים ובתי החרושת הוכנסו „אנשי־אמן” ובעליהם נשארו ללא דעה. הם נאלצו למסור לגרמנים זהב, כסף ונחושת. גם מבית הכנסת האפטאי ובתי המדרש נשדדו הפמוטים וחפצים אחרים. הברזל של המרפסות נלקח למטרות מלחמתיות. אסור היה ליהודים לנוע מחוץ לעיר ללא רשיון מיוחד מהשלטון הגרמני. עם שקיעת השמש אסור היה להם להימצא ברחוב. כן נאסר להתקהל ברחובות. הצעירים נאלצו לוותר על ביקורים מחוץ לעיר, מאחורי בית הקברות הנוצרי או תחת ה„קאניע”. צעירים יהודיים בילו את שעותיהם הפנויות ברחוב „הרחב” וזאת כשגרמנים לא היו בגטו, אולם עם בואם של הגרמנים הסתתרו היהודים בבתים מפחד של מכות מצד הגרמנים.

ב־1940 הוטלה עלינו החובה לענוד סרטי „מגן דוד” לבנים. בתי הספר נסגרו. את המורים, הפולניים והיהודיים, ואת האינטליגנציה הפולנית בכללה, הוציאו למחנות־ריכוז. הארגונים היהודיים חדלו רשמית מלהתקיים ואם התכנסו צעירים, צפויה היתה להם סכנת־נפשות.

אך למרות הסכנות לא השלים הנוער עם גורל מר זה וחיפש אפשרויות להתאסף ולבצע פעולות תרבותיות. הגנו זוכרים במיוחד קונצרט אחד, שנערך באולם הקולנוע, בו השתתפו אמנים מקומיים וזרים שהגיעו למקום, תחת

הנהלתו של כנר מאוסטרו־בייץ, ששמו היה פייטרושקה. זמן־מה הורשינו עדיין לבקר בקולנוע.

אך כל הבילויים האלה לא הביאו לנו נחמה, שעה שסקרנו באופן רציני את מצבנו. אנו, הצעירים, נאלצנו לראות כיצד הגרמנים מתאכזרים, מכים, יורים, גוזזים זקנים של יהודים זקנים ולשתוק ולהחניק בתוכנו את הזעם. ראינו כל זאת והרגשנו כי המצב הולך ומחמיר.

באותו זמן נודע לנו (לחברים מועטים מ„החלוץ הצעיר”) כי לעיר בא יצחק צוקרמן (אנטק) ונפגש עם חברים אחדים. תוכניתו היתה להקים קיבוץ מאחורי העיר, שיעסוק באופן רשמי בחקלאות, אך באותו זמן יכשיר נוער יהודי להתנגדות. מכל מקום, תוכניתו זו לא התגשמה בשל אי־הסכמתם של עסקנים אחדים. פרטים יותר מדויקים לא ידועים לנו. יצחק צוקרמן עזב את העיר ללא הצלחה. לעומת זאת מאוחר יותר, ב־1943/44, יצר מגע עם חברים אחדים של „החלוץ הצעיר” שנמצאו במחנות שליד העיר ונתן עזרה חומרית וכן העביר מיסמכים פולניים לאלה שהתכוונו לעבור לצד הארי. במחנה סטאראכו־ביץ קיים אתו מגע קלמן צ’רניקובסקי ודרכו חולקה עזרה בשביל יהודי המחנה וכן למחנות אחרים של מחוז קיילץ.

בסוף 1941 הגבירו הגרמנים את מלחמתם נגד יהודים בכל השטחים. המתת יהודים ביריה הפכה לתופעה יומיומית. גם שדידת רכוש יהודי, בעזרתם של מלשינים יהודיים אחדים, היתה לדבר נורמלי. במיוחד זכורים לשימצה שני יהודי־חוף שקיימו בשטח זה מגע מתמיד עם המשטרה הגרמנית.

שני מלשינים

מקרה אופייני אירע ליהודי מלודו’ בשם פוזנרזון. איש זה השאיר בגטו לודו’ את הוריו ועשה הכל כדי לעזור להם.

באחד הימים מצאו הגרמנים, בשעה שצינורו מכתבים, מכתב אחד של פוזנרזון הממוען אל המושל הכללי של פולין, לגרמני פראנק ימ”ש. במכתב זה ביקש מפראנק רשות להוציא את הוריו מלודו’ לאפט. תמורת זאת הוא מוכן למסור לגרמנים את שמות יהודי אפט שהסתירו רכוש בשווי של מיליוני דולרים. כן כתב במכתב זה, כי מנהיגי הקהילה היהודית שיחדו את השלטון הגרמני במקום ואת משטרת הבטחון ועושים כל מה שהם רוצים.

כמובן, שדבר זה לא מצא חן בעיני אנשי משטרת הבטחון, שצינורו את המכתב, וכנראה שהשיגו הסכמה של הוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית לחסל אותו. ואכן, בשבת בבוקר באו וֹנְדֶרמֶרִים גרמניים לדירתו ובחיפוש שערכו מצאו אצלו סחורות (אריגים וסידקית) שאסור היה ליהודים להחזיק בהן. כן נמצאו אצלו סחורות שהגרמנים החרימו קודם לכן אצל יהודים אחרים באפט.

ימים אחדים לאחר מכן המיתו אותו ביריה אנשי הוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית בעד החזקת סחורה מוברחת.

1942 קיבלו הגרמנים את הסחורות שהזמינו אצל חייטים וסנדלרים אפטאיים. היה זה סימן שהסכנה ליהודי אפט קרבה והולכת.

ה ג י ר ו ש

ביום חמישי בבוקר, ה־22 באוקטובר 1942, גירשו הגרמנים, בעזרת אוקראינים, את יהודי אפט מבתיים וריכוזו אותם מעל מגרש היריד. שם העמידו אותם בשורות והובילו אותם ברגל לבית הנתיבות היאשיצי ובשעה 8 בבוקר היתה אפט ריקה מיהודים, פרט לקבוצה של 70 איש שהגרמנים השאירו לעבודה.

אלה שנשארו התגוררו בבתיים של שאמע שטימן, יחזקאל לזרס, קנדיל, שמואל לילנבלום — כולם ברחוב ה"רחב". בדרך חזרה ממגרש היריד נתקלנו בהרוגים — אלה שאיחרו להגיע לטרנספורט ונורו. דלתות הבתים היו פעורות לרווחה, החלונות התנועעו עם משב הרוח וברחובות התגוללו חבילות או חלקי בגדים, שהיהודים המגורשים לא הספיקו לקחת אתם. פה ושם נראה נעל של ילד, שאמו לא הספיקה להנעיל לילד שלה מרוב חפזון או ככר לחם, שנפלה מתרמיל-גב.

העבודה הראשונה של קבוצת הפיגוי היתה לקבור את ההרוגים בעת ה"אויסזידלונג" (העברה) משעות הבוקר. אחר־כך נתחלקו האנשים על ידי הוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית לקבוצות שהלכו מבית לבית כדי להוציא את חפצי־הערך ולרכוס בבית הכנסת האפטאי. לאחר מכן הוציאו הגרמנים את כל הרכוש הזה, וכל מה שמצאו במחבואים, לגרמניה. הנכסים הפחות יקרים — דירות ורהיטים — נמכרו לפולנים כמעט חינם.

היו מקרים בהם סגרו האנשים את בתיים משום שסברו כי יחזרו אליהם לאחר זמן־מה. בדירות אחדות נשאר עדיין אוכל על השולחן או במטבח. בעת פיגוי הדירות נמצאו עוד ימים ושבועות לאחר מכן, אנשים זקנים או ילדים שנשארו. כשנתקלו בהם גרמנים, הרגו אותם במקום. ידוע המקרה על תינוק יהודי שנמצא חי בבית יצחק מאנדלזיס ונורה על ידי הגרמנים. אמרו באותו זמן כי הילד הוסתר אצל משפחה פולנית, ולאחר ה"אויסזידלונג" החזירו אותו לבית.

מקרה טרגי אירע לחנטשע שאפראן ז"ל, אשתו של אברהם בריקס ז"ל. בני משפחה זו הסתתרו במרתף שברחוב ה"צר". האשה כרעה ללדת ומתה, היא וילדה בשעת הלידה. בעלה קבר אותם בלילה בבית הקברות. הוא עצמו נשאר בחיים אחרי המלחמה אך מת משבץ הלב בשנת 1962.

והנה מעשה בנער יהודי (בן 15), בנו של פינאלע לילנבלום, שנורה באותו יום של ה"אויסזידלונג" בעת בריחתו, על ידי גרמני. כשהוא פצוע הגיע לבית אחד שליד בית הכנסת ושם הסתתר זמנית. כשפיגו את הבית, נשמעו אנחות. אנשי הפיגוי מצאוהו שוכב במיטה ליד המטבח. הוא ניזון רק ממים שנמצאו במטבח. הגרמנים ציוו להוציאו

היה מלשין נוסף ושמו היה מוריץ מנדלבוים. היה זה בחור כבן 25, שמוצאו היה מאאכן (גרמניה). הוא היה בן־בית אצל הוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית ומביא לה ידיעות שונות, בעיקר על יהודים שהבריחו דברי מזון או שחטו בחשאי, שכן יהודים לא היו מקבלים רשמית כל מנות־בשר. באחד הימים השתכר בהיותו ברחוב ה"רחב" והחל לשיר שירים גרמניים ולומר דברי הלל על היטלר ימ"ש. כשראוהו הגרמנים במעמד זה, אסרו אותו ולאחר ימים אחדים המיתה אותו הוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית ביריה.

חלק רב בהריגת יהודים היה לפולנים. הם היו מוכנים לחטוף ולהביא לגרמנים יהודים שהסתתרו — תמורת ליטר יי"ש או קילוגרמים אחדים של סוכר. בידי היוֹדֶנְראט עלה, תמורת זהב, לשחרר כמה מבין הנחטפים האלה.

מעשה גבורה של בחור יהודי כפרי

יהא זה מן הענין לציין מעשה גבורה של בחור יהודי חטוף מכפר פלאנטע, כפר בו התגוררו משפחות יהודיות אחדות.

כשהגרמנים ריכוזו בגטו אפט יהודים מהכפרים הסמוכים, ברחו משפחה אחת מהכפר ליער. אחד מבני המשפחה, בחור כבן עשרים, נדד ביער עד אשר גויים חטפו אותו והביאוהו כבול ויחף לאפט, לוֹנְדֶרמֶרִיה הגרמנית. היוֹדֶנְראט לא הצליח לשחררו. ימים אחדים לאחר מכן הובל, כשידיו קשורות, על ידי וֹנְדֶרם גרמני בשם קונצנדורף מבית הסוהר של אפט לבית הקברות היהודי בו עמדו להמיתו ביריה. כשהתקרבו לשער, ציווה הגרמני לבחור לפנות שמאלה. בראותו לאן הוא מובל, ניתק הבחור בכוחות על־אנושיים את החבל, הלם לגרמני בפניו וברח. הגרמני רדף אחריו וירה אך לא פגע בו. הבחור נפצע בידו ובבריחתו נכנס לעגלון האפטאי שימאלע, "פיעראן" ואצלו קיבל עזרה ראשונה. משם המשיך לברוח.

לא ידוע לנו האם נשאר הבחור בחיים. אולם מקרה זה האיר, ולו במקצת, את חשכת מצבנו בו היינו שרויים. ב־1942 הגיעו אלינו שמועות כי היהודים המוצאים מן העיר הולכים ומושמדים. לעומת זאת סיפרו הגרמנים באוזני אנשי־המקצוע היהודיים, שעבדו למענם, כי מובילים את היהודים מזרחה לעבודה, וזאת למרות שהם עצמם היו משתתפים ב"אקציות" האיומות ביותר נגד היהודים.

לעומת זאת סיפרו לנו יהודים בודדים, שהצליחו לברוח מהטרנספורטים, כי האנשים מושמדים תיכף עם בואם. כשמענו זאת לא האמנו וחשבנו את בעלי הסיפורים האלה כאנשים לא נורמליים. לא העלינו על דעתנו את הרעיון שהשמדה תיתכן באופן כזה.

בקיץ 1942 נעשה המצב יותר מתוח והרגשנו כי הלחץ סביבנו נעשה כל פעם יותר גרוע. באופן איום השפיע עלינו סיפורו של אחד, בן קיילץ, שברח מטרנספורט שנסע מקיילץ לטרבלינקה. האיש ברח מהתחנה מאלקין, שליד טרבלינקה. הרגשנו כי הסכנה מתקרבת כשבאמצע אוקטובר

לרחוב וליד בית הכנסת נרצח על ידי הז'נדרם הגרמני מייסטער העלצל.

כל יום הביא עמו קרבנות חדשים מזין אלה שהסתתרו. קבוצת הפינוי נאלצה בכאב רב וצער לבצע עבודה איומה זו ואת פקודות הגרמנים. אין למצוא, לצערנו, את הביטויים המתאימים כדי לתאר את מצב הרוח בתקופה האיומה ההיא.

במחנה טרבלינקה

זמן קצר לאחר ה"העברה" שוכנענו, לצערנו, כי בני אָפֶט חוסלו בטרבלינקה ביום בו הגיעו. את הידיעה הזאת הביאו כמה סוחרים מאפֶט שהצליחו לברוח מטרבלינקה. ואלה חזרו לאפֶט: הראשון בא בנו של פנחס צ'מליבר (קצב), ששמו קוליק, בן 18. אחריו בא בחור בשם יעקב יצחק, בנו של סנדלר שגר ברחוב ה"צר" מול פליגלמן. גם הוא בן 18. השלישי שהגיע היה פרושן (אפרים) זינגר, שגר ליד בית הכנסת, בן 22. האחרון שחזר היה גיס של שלמה וואַרמָן. הוא בא לציוזמר בסוף דצמבר 1942, לאחר ששהה 6 שבועות בטרבלינקה. הם סיפרו כיצד ניספו הורינו, אחיותינו ואחינו וחברינו.

לאחר שהמגורשים הגיעו לטרבלינקה הוציאו הגרמנים 90 צעירים מתוך הטרנספורט של האפֶטאים ואלה נשארו. לאפֶטאים נאמר שהם הולכים להתרחץ, אך בהיכנסם לצריף, הכניסו לתוכו הגרמנים גז ובמשך דקות אחדות הומתו האנשים. מהצד השני הוציאו את הגופות המתות והובילו אותן לשריפה.

אחד מהם סיפר, כי מהרגע בו החלו להעמיס אותם ביאשיץ לתוך הקרונות, הבינו לאן מובילים אותם. בקרון שלו היה ירמיהו ניסנבוים, שאמר עם כל היהודים וידוי. כולם סיפרו שהרצון לברוח ניקר במוחם כל הזמן מאז השאירו אותם בטרבלינקה. לאחר זמן־מה, כשלא היתה עבודה, הרגו הגרמנים והאוקראינים, שומרי המחנה, באופן אכזרי 60 איש, מבין האפֶטאים שנותרו. מקרה זה הפיח בהם אומץ לברוח. הם עבדו בהקמת מחנה חדש. ערב אחד, במקום לחזור למחנה, הסתתרה קבוצת יהודים שנותרו בשדה מאחורי מריצות הפכות. כשהחשיך היום, יצאו לדרך וחזרו לאפֶט. לדאבוננו לא נשאר איש מהם בחיים לאחר המלחמה.

רק אחד, איש מהחוף, בנו של פרופסור ווילנברג, שהוזמן בשעתו לאפֶט לפני המלחמה לצבוע את בית הכנסת, ברח מטרבלינקה לאחר 11 חודש והוא חי כיום בישראל. בסוף נובמבר באו ידיעות בלתי צפויות. הגרמנים הודיעו שכל היהודים המסתתרים בגיטו, ביערות או אצל גויים, רשאים לנוע באופן חופשי ולחזור ולגור באחת מארבע "ערי היהודים", שהם יקימו במחוז קיילץ. לאחר פקודה זו התייצבו באפֶט 20–30 יהודים, שהסתתרו בעליות־גג או במרתפים.

ריכוז היהודים שנותרו בגיטו ציוזמר

ב־1 בדצמבר 1942 הוציאו הגרמנים את היהודים הנשא־

רים לגיטו החדש בציוזמר. בעזבנו את אפֶט היינו סבורים, שבאה הקלה במצבנו מאחר שנסענו לציוזמר חופשים וללא ליווי גרמני. באותו זמן יכלו יהודים לנוע באופן חופשי. בבואנו לציוזמר מצאנו שאריות של יהודים מהעירות של הסביבה ובמשך שבועות אחדים התרכזו שם שוב כ־6,000 יהודים. לאחר ימים אחדים בציוזמר, הקיפו הגרמנים שוב את הגיטו בחומה והנהיגו את המשטר החמור כמקודם. הגיטו היה מורכב משני רחובות. בחדר אחד התגוררו כ־10 אנשים ואף יותר.

התנאים היו קשים מנשוא. צרכי מחיה כמעט שאי אפשר היה להשיג. התנאים הסניטריים היו איומים. הרבה חלו בטיפוס, רבים מתו או התאבדו, כי קשה היה להשיג עזרה רפואית.

לבית החולים חששו האנשים ללכת, כי הגרמנים היו מתנפלים מדי פעם על בית החולים ומוציאים מתוכו את החולים למוות. הצפיפות היתה כה גדולה שבשעות הצהריים, כשמותר היה להימצא בחוף, היו הרחובות גדושים. תעסוקה לא היתה וההרגשה הכללית היתה כי כל יום עלול לבוא הקץ. כשנודע לאפֶטאים של המחנות הסמוכים, כי הוקם גיטו בציוזמר, ברחו משם והגיעו לציוזמר, משום שחשבו שכאן התנאים טובים יותר מאשר במחנה. בבואם לגיטו ראו כיצד נפלו בפח.

המצב החמיר מיום ליום. היה זה חורף קשה והאנשים העדיפו, מתוך יאוש, לברוח לקראת מוות בטוח מאשר להישאר בגיטו. עשרות יהודים ניספו בדרך זו.

שמועות שוא

באותו זמן התפשטו שמועות בגיטו כי יהיו חילופים של גרמנים מארץ ישראל ביהודים מפולין. ניתנה הודעה רשמית של מנהיגי־הגיטו הגרמני, הז'נדרם לשר, כי היהודים הרוצים לנסוע לארץ ישראל צריכים להירשם בקהילה היהודית. המיואשים והמורעבים ראו בדבר זיק של תקווה והיו מוכנים להתייצב גם אם לא האמינו בכך. ביום מסוים לחץ הגרמני הזה, לשר, על הקהילה היהודית, שתמסור לו את הרשימה במהירות האפשרית. הוא נשאר לשם כך עד שעה מאוחרת בתוך הגיטו וחיכה לרשימה. בצאתו מהגיטו, נכנסו לתוכו גרמנים עם עוזריהם האוקראינים והקיפו את הגיטו לבל תהיה אפשרות לצאת או לברוח. היה מצור על הגיטו במשך שלושה ימים עד ה"אויסזידלונג". בלילה התגנבו לגיטו אוקראינים שיכורים ושדדו מיהודים כסף, זהב ושעונים. לצערנו היו האפֶטאים הראשונים שנשדדו, כי התגוררו בבית הקרוב לגדר.

ב־10 בינואר 1943, בשעה מוקדמת, פיצצו הגרמנים את החומה ליד הבית של האפֶטאים וגירשו את כל היהודים למגרש השוק. ביציאתם נורו למוות מאות אנשים ונשארו שוכבים ליד המעבר של בית האפֶטאים. ששת האלפים היהודים הועמדו על הככר; 300 מהם הוצאו והועברו למחנה סקאזיסקו. השאר הובלו ברגל לתחנת הרכבת של

צויזמר. רבים מהם נורו למוות בדרך והשאר הועמסו על קרונות־משא והובלו לטרבלינקה.

אלה שהלכו עם ה"אויסוידלונג" (העברה) הצטרכו לזרוק את תרמילי־הגב שלהם והמזוודות על הכר וכך יצאו ריקים מכל. כשעזבו היהודים את הכר, נשארה ערימה גדולה של חפצים והר שלם של יהודים ירויים. את המתים אספו מהכר ומהדרך, ולאחר כמה ימים קברו אותם בקבר־אחים. לאחר שבוע ימים קברו גם את חלקי הגופות הקפואות.

גם בצויזמר נשארו עשרות אחדות, כדי לפנות את הגיטו. באביב 1943 חיסלו את הגיטו כליל. הנשארים היו מורכבים מאנשים צעירים, וכן ממבוגרים — גברים, נשים וילדים — שהסתתרו אי־שם בגיטו.

בעת החיסול הסופי שלחו את המוכשרים־לעבודה לראדום, פיאנק ולמחנה ליצאום ליד צויזמר, מקום שם נמצאו קצת אפטאים עוד מקודם. את המבוגרים — גברים, נשים וילדים — הרגו הגרמנים ברירות בגיטו. על ה"אקציה" ניצח קצין ס. ס. ששמו ריינינגר.

במחנה ליצאום

לאחר חיסול הגיטו ובבואנו למחנה ליצאום, נוכחנו לדעת, כי היהודים שם חיו בתנאים יותר טובים מאשר אנו בגיטו.

במחנה התגוררו כ־300 יהודים, חלקם בני אפט וכן מצויזמר וממקומות אחרים. עבדנו בשני מקומות־עבודה, קבוצה אחת בכביש והשניה — באחוזה של אנשי ס. ס. במקושיין. קבוצה שלישית עבדה במחנה בשביל הגרמנים. התנאים במחנה היו יחסית טובים ומשום כך ניסו היהודים, שהיו בסביבה גויית לחדור למחנה כדי לחיות בין יהודים. מזמן לזמן היו הגרמנים מתנפלים על המחנה, חוטפים את ה"בלתי חוקיים" ויורים בהם. היו שם צעירים אחדים מאפט שהיו מסתתרים מחוץ למחנה אך באים אליו מזמן לזמן. בבוקר אחד צרו הגרמנים על הבית שבו הסתתרו ומשם הוציאו אותם לבית הסוהר של צויזמר. קבוצה זו היתה מורכבת מחיים פישמן (בנו של ישראל פישמן), זיגמונט סוסנוביץ (נכד של יעקל סוסנוביץ), פישל ווילנר, לייביש אורנשטיין, מלכה מרמורק וכן בחורים ובחורות מעירות אחרות.

ימים אחדים לאחר מכן, בבוקר, כשהתפקדנו במחנה, הוציאו אותם לבית הקברות, שגבל עם המחנה ושם ירו בהם. שעה שהעבירו אותם ליד המחנה, זרק זיגמונט סוסנוביץ צעיף שבו היתה גלויה, שכתבו הוא וחבריו בהיותם בבית הסוהר. הם כתבו שהם יודעים מה מצפה להם ושעלינו להינקם ולא לשכוח.

ב־1943 הוציאו כמה פעמים ממחנה ליצאום למחנות אחרים. המחנה חוסל סופית בסוף 1943. עם חיסול המחנה

ניתק למעשה המגע עם בני אפט במחנות אחרים של מחוז קיילץ.

התנאים במחנה איפשרו, באמצעות שליחים פולנים, לקיים מגע עם בני אפט ולהעביר למחנות אחרים, לקרובים ולמכרים, מכתבים ועזרה. ידוע היה גוי אחד בשם וויטאס, שהיה בא בכל יום א' אל הגדר כדי להביא ולקבל מכתבים.

עד קיץ 1944 היו עדיין בני אפט במחנות שונים, בהם עבדו בבתי חרושת לנשק. המחנות הם: סקאז'יסקו, סטארא־כוביץ, ראדום, פיונק, קיילץ, בליזשין, צ'נסטוחוב, אוסטרוביץ.

במחנות עבדו כעבדים למטרות־מלחמה גרמניות. התנאים — איומים. המחנות היו מוקפים גדרות תיל והשומרים — אוקראינים. הכלכלה ירודה מאוד. מומן לזמן היו ממיתים ביריה — ביערות שמסביב — את הבלתי כשרים לעבודה או חולים.

בקיץ 1944, כשהתקרבו הרוסים אל הוויסלה ובמקומות אחדים חצו את הנהר (הם היו בוולאסטוב), הוצאו האנשים משם והמחנות חוסלו. את מרבית האנשים העבירו או לאושביץ או למחנות אחרים בגרמניה.

ב־1944 עוד היו בחיים במחנות שמסביב כ־1500 בני אפט.

כמה נותרו?

לאסוננו הרב יצאו חיים מהמלחמה רק 300 בני אפט, המפוזרים כעת בעולם כולו.

אנו, שנשארו בחיים, נאלצנו להתחיל בחיים חדשים ולהכות שרשים בשדות זרים. באפט עצמה לא נשאר כל סימן של חיים יהודיים ושל הקהילה שהלכה ונבנתה משך מאות בשנים. אפטאים אחדים חזרו לאפט כדי לחפש קרובים, אולם בהיתקלם במציאות החדשה ובאיומים מצד גויי אפט שתיכננו לרצוח אותם, עזבו את אפט לנצח.

✱

כך שקעה קהילה בת דורות. כאילו לא היו מעולם יהודי אפט, אנשי מקצוע, סוחרים, חסידים וכו'. הנוער האפטאי אינו מטייל יותר ברחוב ה"רחב" או ברחוב ה"צר"; על ה"יורדן" האפטאי אין מתאספים יותר לשוחח על פוליטיקה.

הרוצחים הגרמנים חיסלו את אפט עם שורשיה.

היתה אפט ואיננה עוד.

הוכמיץ פנחס

זילברברג אליהו

כך רבקה

לוסטמן מאיר

פלדמן שלמה

ינואר, 1965

וואָרט פון רעדאָקציע:

אַזוי ווי עס זענען פאַראַן פאַרשידענע מיינונגען וועגן די געשעענישן אין אָפּט פון אויסברוך פון קריג (סעפטעמבער 1939) ביזן סוף, מיינונגען וואָס האָבן זיך אויגעקריסטאַליזירט אויפן גרונט פון פערזענלעכע איבערלעבונגען און ליידן פון די וועלכע זענען לעבן געבליבן, און כדי אויסמיידן חילוקי־דעות, האָט די צענטראַלע קאָמיטע פאַרן אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג פון דער אָפּטער שארית־הפליטה, אַלע גערעטעטע וועלכע געפינען זיך מיט אונדז אין ישראל, וועלכע איז באַאויפטראַגט געוואָרן אויסוויילן פון זיך אַ סוב־קאָמיטע, אויף צו רעדאַגירן דעם מאַטעריאַל פון אומקום. די סוב־קאָמיטע

(וועלכע אַנטשטייט פון ה"ה האַכמיץ פנחס, זילבערבערג אליהו, כץ רבקה, לוסטמאַן מאיר, פעלדמאַן שלמה) האָט דורכגעזען דעם גאַנצן שריפטלעכן און מינדלעכן מאַטעריאַל, וואָס איז נוגע דער תקופה פון אומקום, און אויפן גרונט פון דעם מאַטעריאַל אָנגעשריבן די פאַלגנדע קאָלעקטיווע רשימה, וואָס ווערט דאָ פאַרעפנטלעכט און הייסט: „אַזוי איז עס פאַרגעקומען“.

די קאָמיטע־מיטגלידער וועלכע האָבן פערזענלעך אייַבערגעלעבט די שואה אין אַלע אירע תקופות, טראָגן די פולע פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דער אויסענטישקייט פון גאַנצן מאַטעריאַל.

אַזוי איז עס פאַרגעקומען

אומקום פון אָפּט לעבן געוויס מיט זייערע משפחות אין זייערע היימען, ווי עס וואָלט קיינמאָל גאַרנישט נישט פאַסירט.

און מיר, די איבערגעבליבענע נאָך דעם גרעסטן חורבן, וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט געוואוסט, האָבן מיט אַראָפּגע־לאָזטע קעפּ און געבראַכענע הערצער געמוזט דאָס לעבן ווייטער פאַרזעצן.

לאַמיר דערציילן אַלץ ווי אַזוי עס האָט פאַסירט.

דער אָנהויב פון קריג

שוין עטלעכע טעג פאַרן קריג־אויסברוך איז די לאַגע אין אָפּט, ווי אין גאַנץ פוילן, געווען אַן אַנגעשטרענגטע. אויפן „יאָרדן“ האָבן יידן דיסקוטירט און פאַרשפּרייט פאַרשידענע ווערסיעס. די לאַגע איז אָבער געוואָרן ערנסטער ווען מען האָט אָנגעפאַנגען מאַביליזירן. אָפּטער יינגעלייט האָבן זיך געזעגנט מיט זייערע משפחות און אַוועק צום מיליטער וווּ אַ טייל פון זיי איז געפאַלן. גלייכצייטיק האָט מען אַרויסגענומען, לויט אַ באַפֿעל פון דער פוילישער מאַכט, מענער צו גראַבן שוץ אויפן לאַגעווער וועג. וואָר־שיינלעך אַז די פּאָליאַקן האָבן גערעכנט אַז די דייטשן וועלן אַטאַקירן און קומען דורך קיעלץ. עס האָבן זיך געזאַמלט יידן ביי די בודקעס (קיאָסקן) „אויבן דער גאָס“ און זיך צוגעהערט צו די נאַכריכטן פון פוילישן ראַדיאָ. פרייטיק אינדערפרי, דעם 1טן סעפטעמבער 1939 האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, אַז דער אייביקער שונא פון פוילן האָט דערקלערט קריג. גלייכצייטיק זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן פאַרשידענע באַפֿעלן פאַרן מיליטער, ווי אויך פאַר דער ציווילער באַפֿעלקערונג.

עס וועט געוויס שווער זיין, היינט, אין 1965, שרייבן וועגן איבערלעבענישן, וואָס האָבן פאַסירט מיט עטלעכע און צוואַנציק יאָר צוריק. נאָטירלעך האָבן זיך ביי יעדן פון אונדז אייגענקריצט אין זכרון געוויסע פרטים וואָס ווערן דערציילט צוזאַמען מיט אַלגעמיינע געשעענישן.

ס'איז אָבער שווער איבערגעבן געשעענישן אין אַ גאַנץ אַביעקטיווער פאַרם אין דער צייט ווען מיר אַליין האָבן געליטן און סוביעקטיוו זיי באַהאַנדלט. ס'איז שווער כאַראַק־טעריזירן אַביעקטיוו געוויסע כלל־טוער ווייל יעדער פון אונדז זעט זיי מיט אייגענע אויגן און דורך זיינע פערזענ־לעכע איבערלעבונגען, צום גוטן, אָדער צום שלעכטן.

מען מוז אויך אין אַכט נעמען אַז ווען עמעצער דער־ציילט זיינע איבערלעבונגען, נישט שטענדיק קען מען דערציילן די גרויע, שוידערלעכע אייגענע פאַרגאַנגענהייט. דאָך וועלן מיר זיך באַמיען אין אונדזער שרייבן זיך שטעלן העכער איבער אונדזערע אייגענע איבערלעבונגען און דערציילן פאַלן וואָס מען האָט זיי ביז איצט נישט דערמאָנט אין אונדזער יזכור־בוך — פאַלן פון העלדישקייט ווי אויך פון פחדנות, פאַלן פון גוטע טאַטן, ווי אויך געמיינהייטן, אַזוי ווי די געשעענישן האָבן פאַסירט, לויט זייער כראָנאָלאָגיע, סיי זיי זענען נוגע די דייטשע מערדער און סיי יידן. געווען אויך יידן, וואָס האָבן געהאַנדלט געמיין קעגן די אָפּטער יידן און באַצאָלט מיט שלעכטס פאַר דער הכנסת־אורחים מיט וועלכע מ'האָט זיי אויפגע־נומען. די דאָזיקע זענען אומגעקומען דורך די דייטשן אַליין, אָבער אַ טייל פון זיי לעבט נאָך ערגעץ־וווּ, יעדנפאַלס אין ישראל זענען זיי נישטאַ.

די דייטשע מערדער וועלכע האָבן אַנטייל גענומען אין

אונדזערע עלטערן, וועלכע האבן מיטגעמאכט דעם ערשטן וועלט־קריג האבן, לויט זייער דערפארונג, זיך באזארגט מיט לעבנס־מיטל און, אמת זאגנדיק, נישט אזוי ערנסט גענומען די לאגע. זיי האבן דערציילט ווי גוט די דייטשן זענען געווען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה צו יידן.

אין א טאג אדער צוויי שפעטער, האבן זיך באוויזן אין שטאט אויטאס מיט אנטלאפענע מענטשן פון שלעזיען און אלע האבן געצויגן צו לובלינער געגנט. גלייכצייטיק האבן אדורכמארשירט דורך אפט צוריק־געצויגענע פוילישע סאלדאטן און זיי האבן דערציילט, אז דאס פוילישע מיליטער ציט זיך צוריק צו דער ווייסל און דארטן וועלן זיי שטעלן א שטארקן ווידערשטאנד.

ווי ווייט דער חורבן איז, האבן מיר געזען אין דעם פוילישן מיליטער. זיי האבן נישט באוויזן צו באקליידן די מאביליזירטע סאלדאטן און מען האט געזען ציווילע מענטשן מיט געווער אין די הענט. פארשטענדלעך, אז א גרויסער טייל פון זיי זענען געבליבן אין די שטעטלעך דורך וועלכע זיי האבן דורכמארשירט. עס זענען פארגעקומען אלארמען און דייטשע פליער האבן באמבארדירט אפט. פון צייט צו צייט האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז מען האט געכאפט דייטשע שפיאנען, וועלכע האבן מיט שפיגלען געוויזן די פליער זיי זאלן וויסן ווו צו באמבארדירן.

די פוילישע סאלדאטן האבן זיך שטארק אנטקעגנגע־שטעלט און געשאסן מיט ביקסן אויף די אעראפלאנען. פון טאג צו טאג איז ענגער געווארן אין שטאט פון די אנטלויפנדע מענטשן. די פאניק איז געווען גרויס. מענטשן האבן באצאלט הונדערטער זלאטעס פאר א ליטער בענזין, זיי זאלן קענען ווייטער פארן. ווען מ'האט שוין נישט באקומען בענזין, האבן זיי איבערגעלאזט די מאשינען און געדונגען וואגנס מיט פערד, כדי ווייטער צו פארן — אלץ קיין צויזמער.

די דייטשן זענען געקומען אין שטאט

מיטוואך, דעם 6טן סעפטעמבער, איז די באוועגונג געווארן א ביסל קלענער. דאנערשטיק איז שוין כמעט נישט געווען קיין באוועגונג. מענטשן זענען געלעגן באהאלטן אין קעלערס און די גאסן זענען געווען ריין פון מענטשן. אזא מין שטילקייט האט באהערשט די שטאט און א פחד פאר דעם קומענדן!

ארום מיטאגצייט, דעם 7טן סעפטעמבער, האט זיך פאר־שפרייט א ידיעה, אז מען האט געזען אין שטאט א דייטשן פאטראל אויף לאגעווער וועג. מיר, קינדער, זענען באלד ארויס אויפן מארק נעבן יוסף מרגליתס געשעפט און געזען ווי עס שטייען דייטשישע מאשינען און ווארטן אויף א באפעל. א וויילע שפעטער האט די דייטשע קאלאנע אנגע־פאנגען פארן קיין צויזמער (צו דער ווייסל) און קיין

אסטראוועץ. אזוי האבן אין משך פון 48 שעה זיך געפונען דייטשע סאלדאטן אין די ביידע שטעט.

דעם זעלבן טאג ביינאכט האבן די דייטשן אונטערגע־צונדן א טייל הייזער אין אפטער מארק, ווי אויך דעם מאגיסטראט.

איידער די שטאט איז ארגאניזירט געווארן דורך דער דייטשער מאכט, האט געהערשט פאניק. דייטשן האבן גערויבט. אויך פאליאקן האבן אין דעם אַנטייל גענומען. אין אייניקע טעג שפעטער, ווי נאך עס האט זיך איינגע־שטעלט א מיליטערישע ארדענונג, האבן די דייטשן פאר־עפנטלעכט א מעלדונג, אן אויפרוף צו דער באפעלקערונג: אלע בירגער, גויים ווי יידן, וועלן ווערן פון דער דייטשער מאכט גלייך באהאנדלט. יעדער זאל זיין ארבעט פארזעצן.

אזוי האט זיך דאס לעבן סטאביליזירט. נאך אייניקע מאנאט האבן די דייטשן סיסטעמאטיש צוגעגרייט די יידישע באפעלקערונג צו ווייטערדיקע גזירות און אפגעשוואכט לאנגזאם ביי די יידן דעם אייגענעם ווידערשטאנד.

אייגנטלעך האט זיך די דייטשע קאמפאניע קעגן יידן אנגעפאנגען מיטן אריינמארשירן פון די דייטשן, אבער אין אן ארגאניזירטן פארם האבן זיי אנגעהויבן צו פאר־וירקלעכן די ראסן־געזעצן אין 1940.

עס האט זיך אנגעהויבן מיט גרויסע געלט קאנטריי־בוציעס. מען האט אריינגעשטעלט אין די גרעסערע יידישע געשעפטן, אדער פאבריקן „טרויהענדער" און די אייגנטיי־מער האבן מער נישט געהאט דארט צו זאגן. מען האט באדארפט אוועקגעבן די דייטשן גאלד, זילבער און קופער. פון דער אפטער שול און בתי מדרשים האבן זיי אַרויס־געראַכט די אלע לייכטער א.א.וו. די אייזערנע באַלאַנגען האט מען אוועקגענומען אויף קריגס־צוועקן. יידן האבן נישט געטראט מער באַוועגן זיך אויסער דער שטאט אן א ספעציעלער דערלייבעניש פון דער דייטשער מאכט. ביים זונען־אונטערגאנג האבן מיר נישט געטראט זיך געפונען אין גאס. ס'איז געווען פארבאטן זיך זאמלען גרופנווייז אין דער גאס. יוגנטלעכע האבן געמוזט רעזיגנירן פון באַזוכן „הינטער דער גאס", אונטער דעם גויישן צמענטאָזש, אדער אונטער דער „קאניע". יוגנטלעכע האבן זייערע פרייע שעהן פארבראכט אויף דער ברייטער גאס, נאך דאן ווען אין געטא זענען קיין דייטשן נישט געווען. אבער ווען די דייטשן זענען געקומען האבן זיך אלע באהאלטן אין די הייזער פאר שרעק.

אין יאר 1940 האבן מיר געמוזט אַנטון די ווייסע „מגן דוד"־בענדער. די שולן זענען פארמאכט געווארן. די לערער — פוילישע און יידישע, ווי אויך די פוילישע אינטעליגענץ, האט מען אַרויסגעפירט אין קאנצענטראַציע לאַגערן. די יידישע באַוועגונגען האבן אַפֿיציעל אויפגעהערט צו עקזיסטירן און אויב יוגנטלעכע האבן זיך געטראפן, זענען זיי געווען באַדראַט מיט סכנת־נפשות.

אבער טראץ די אלע סכנות, האט די יוגנט נישט משלים געווען מיט דעם ביטערן גורל און געזוכט מעגלעכ-קייטן זיך צו טרעפן און איינארדענען קולטורעלע אימפרע-זעס. מיר געדענקען ספעציעל א קאנצערט, וואס איז איינגעארדנט געווארן אין קינא-זאל און עס האבן אין אים אנטהאלטן גענומען פארשידענע צוגערייזטע קינסטלער, ווי אויך אפטער, אונטער דער לייטונג פון אסטראווער פידלער, א געוויסער פיעטרושאקא. א געוויסע צייט האבן מיר נאך געקאנט באזוכן אין קינא.

די אלע פארוויילונגען האבן אונדז פיל טרייסט נישט געבראכט, ווען מיר האבן די לאגע ערנסטער באטראכט. מיר, יוגנטלעכע, האבן געמוזט צוקוקן ווי די דייטשן שיקן קאנירן, שלאגן, שיסן, שניידן בערד פון עלטערע יידן און שטיקן אין זיך דעם וויי און געמוזט שווייגן. מיר האבן געזען און פארגעפילט ווי די לאגע ווערט יעדעס מאל שווערער און ערגער.

אין דער זעלבער צייט האבן מיר זיך דערווייט (געציילטע חברים פון „החלוץ הצעיר“), אז עס איז געקומען פון מרכז „החלוץ“ אין ווארשע א שליח, יצחק צוקערמאן (אנטעק), און זיך געטראפן מיט אייניקע חברים. זיין פלאן איז געווען צו שאפן א קיבוץ אונטער דער שטאט, אפיציעל ארבעטן ביי לאנדווירטשאפט און אין דער זעלבער צייט צוגרייטן די יוגנט צו א מעגלעכן ווידערשטאנד. זיין פלאן איז נישט פארווירקלעכט געווארן צוליבן קעגנשטעלן זיך פון עטלעכע כלל-טוער. גענויערע פרטים זענען אונדז נישט באקאנט.

יצחק צוקערמאן האט פארלאזן די שטאט אן דערפאלג. דאקעגן האט ער פארבונדן א קאנטאקט שפעטער אין 1943/44, מיט אייניקע חברים פון „החלוץ הצעיר“ וועלכע האבן זיך געפונען אין לאגערן נעבן אונדז און אריבערגע-שיקט מאטעריעלע הילף, ווי אויך פוילישע דאקומענטן פאר אַזעלכע וועלכע האבן זיך געגרייט אנטלויפן אויף דער ארישער זייט. אין סטאראכאוויץ-לאגער איז מיט אים געשטאנען אין פארבינדונג קלמן טשערניקאווסקי און דורך אים פארטיילט הילף פאר יידן אין אונדזער לאגער ווי אויך אין אנדערע לאגערן אין קיעלצער קרייז.

ענדע 1941 האבן די דייטשן פארשטארקט זייער קאמף קעגן יידן אין אלע געביטן. שיסן יידן איז שוין געווען א טאג-טעגלעכע דערשיינונג. ראבירן יידיש פארמעגנס מיט דער הילף פון עטלעכע יידישע מוסרים, איז אויך געווען א נארמאלע זאך. ספעציעל זענען אונדז באקאנט צוויי צוגערייזטע יידן, וועלכע האבן אויף דעם געביט געהאט א שטענדיקן קאנטאקט מיט דער דייטשער פאליציי.

צוויי מוסרים

א כאראקטעריסטישער פאל איז געווען מיט אַזא צוגע-רייזטן יידן פון לאדזש, מיטן נאמען פאזנערזאן. ער האט

איבערגעלאזן אין לאדזשער געטא זיינע עלטערן און געלאזט זיך אויף אלע וועגן זיי צו העלפן.

אין א געוויסער צייט האבן די דייטשן ביים צענזורירן בריוו, זיך אנגעטראפן אין א בריוו פון דעם פאזנערזאן צו דעם גענעראל גובערנאטאר פון פוילן, דעם דייטש פראנק ימ"ש. אין דעם בריוו האט ער געבעטן פון פראנקן ער זאל אים דערלויבן ארויסנעמען קיין אפט זיינע עלטערן פון לאדזש און דערפאר איז ער גרייט איבערצוגעבן די דייטשן נעמען פון אפטער יידן, וואס האבן באהאלטן פארמעגנס פאר מיליאנען דאלארן. נאך האט ער געשריבן, אז די פירער פון דער יידישער קהילה האבן אפגעקויפט די דייטשע מאכט — די זיכערהייט פאליציי — און מאכן אין אפט וואס זיי ווילן.

נאטירלעך, אז די זאך איז נישט געפעלן געווארן דער זיכערהייט פאליציי, וועלכע האט דעם בריוו צענזורירט און האט ווייזט אויס, געפועלט ביי דער זשאנדארמערע מען זאל אים דערליידיקן. אין א געוויסן שבת אינדערפרי זענען זשאנדארמען באפאלן זיין וויינונג און ביי אים געפונען סחורות (שטאפן און גאלאנטעריע), וואס איז פארבאטן געווען פאר יידן צו האלטן. מען האט אויך ביי אים געפונען סחורות, וואס די דייטשן האבן שוין פריער געהאט צוגענומען ביי אנדערע יידן אין אפט.

אין אייניקע טעג שפעטער האט אים די דייטשע זשאנ-דארמערע דערשאסן פאר האלטן געשמוגלטע סחורה. געווען נאך א מסור, א געוויסער מאריץ מאנדעלבאום. דאס איז געווען א בחור פון א יאר 25, געשטאמט האט ער פון אאכען (דייטשלאנד). ער איז געווען א שטענדיקער אריינגייער ביי דער דייטשער זשאנדארמערע און זיי צוגע-טראגן פארשידענע מסירות, בעיקר וועגן יידן, וואס האבן געשמוגלט לעבנס-מיטל אדער געהיים געשאכטן, ווייל אפי-ציעל האבן יידן נישט באקומען קיין צוטיילונג פון פלייש. אין א געוויסן טאג האט ער זיך אנגעטרונקען און האט געזונגען אויף דער „ברייטער“ גאס דייטשע לידער און לויב-געזאנגען פאר היטלערן. ווען די דייטשן האבן אים געזען אין דעם מעמד, האבן זיי אים ארעסטירט און אין עטלעכע טעג ארום האט אים די דייטשע זיכערהייטס-פאליציי דערשאסן.

א גרויסן טייל אין שיסן יידן האבן געהאט אויך פאליאקן. זיי זענען געווען גרייט ברענגען באהאלטענע יידן צו די דייטשן פאר א ליטער שנאפס און א פאר קילא צוקער. א טייל פון אַזעלכע געכאפטע יידן איז געלונגען דעם יודנראט צו באפרייען פאר געלט און גאָלד.

א העלדן-טאט פון א דארפישן יידישן בחור

עס איז כדאי צו פארציכענען א העלדישן פאל פון אַט אַזא געכאַפטן יידישן בחור פון דאָרף פלאנטע. דאָס איז געווען א דאָרף ווו עס האָבן געלעבט עטלעכע יידישע משפחות. ווען די דייטשן האָבן קאנצענטרירט אין געטא

דער גירוש

דאנערשטיק אינדערפרי, דעם 22טן אקטאבער 1942, טרייבן די דייטשן, מיט דער הילף פון אוקראינער, די אפטער יידן אויפן טארג-פלאץ (טארגאוויסקע). דארט שטעלט מען זיי אויס אין רייען און מען טרייבט זיי צופוס צום יאשיצער וואקזאל, אזוי, אז ארום 8 אזויגער אינדערפרי איז אפט געווען רייען פון יידן, אויסער א גרופע פון 70 מאן, וואס די דייטשן האבן איבערגעלאזט אויף ארבעט.

געוויינט האבן די איבערגעבליבענע אין די הייזער פון שאמע שטיינמאן, יחזקאל לאזערס, קאנדילס הויז און אין דעם הויז פון שמואל לילנבלום — אלץ אויף דער „ברייטער“ גאס. צוריקגייענדיק פון טארג-פלאץ האט מען געטראפן אויף די גאסן טויטע. מען האט זיי געשאסן ווייל זיי האבן פארשפּעטיקט דעם טראנספּאָרט. די טירן זענען געווען אויפגעפראלט, די פענצטער האבן געקלאפט צום טאקט פון וויינט. אויף די גאסן — איבערגעלאזענע פעקלעך, אדער טיילן קליידער, וואס יידן האבן נישט באוויזן מיט זיך מיטנעמען. דא און דארט איז געלעגן א קינדער-שיכל, וואס א מוטער האט נישט באוויזן פון איילעניש, אנטון דעם קינד, אדער א ברויט, וואס איז ארויסגעפאלן פון א רוקזאק.

די ערשטע ארבעט פון דער אויפרימונגס-גרופע איז געווען קובר זיין די אומגעקומענע ביי דער אויסזידלונג. שפעטער זענען די מענער צעטיילט געווארן דורך דער דייטשער זשאנדארמערע אויף גרופן, וועלכע זענען געגאנגען פלאנמעסיק פון הויז צו הויז און ארויסגענומען ווערטפולע זאכן און זיי קאנצענטרירט אין דער אפטער שול. די זאכן האט מען ארויסגעפירט קיין דייטשלאנד. די ווייניקע ווערטפולע וווינונגען, אדער מעבל-שטיק האט מען פארקויפט די פאליאקן כמעט אומזיסט.

עס זענען געווען פאלן ווען מענטשן האבן פארשלאסן וווינונגען, מיינענדיק, אז זיי וועלן צוריקקומען. אין אייניקע שטיבער האט מען נאך געטראפן צוגעגרייט עסן אויף די טישן, אדער אין קיך. ביים אויפרימוען די וווינונגען האט מען טעג און וואכן שפעטער געטראפן עלטערע מענטשן, אדער קינדער, וואס זענען איבערגעבליבן. די דייטשן האבן זיי גלייך געשאסן. באזונדערס איז באאקנט א פאל פון א יידיש זויגלינג, וואס מען האט געפונען א לעבעדיקס ביי יצחק מאנדלזיס אין הויז און איז דערשאסן געווארן דורך די דייטשן. מען האט דאן געזאגט, אז דאס קינד איז געווען באהאלטן ביי א פוילישער פאמיליע, וואס האט נאך דער אויסזידלונג אונטערגעווארפן דאס קינד אין שטוב.

א טראגישער פאל האט פאסירט מיט חנטשע שאפראן ז"ל, די פרוי פון אברהם בריקס ז"ל. זיי זענען געווען באהאלטן אין א קעלער אין דער „שמאלער“ גאס. ביים געבורט אין קעלער, זענען די פרוי און דאס קינד געשטארבן. דער פאטער האט אליין ביינאכט אויפן אפטער בית עולם זיי קובר געווען.

יידן פון אפט און פון ארומיקע דערפער, איז א געוויסע משפחה פון דעם דאָרף אַנטלאָפן אין וואָלד. איינער פון דער משפחה, א בחור פון א יאָר צוואַנציק, האָט געוואַנדערט אין וואָלד ביי גוים האָבן אים געכאַפּט און אים געבראַכט, אַ געבונדענעם און באַרויס, קיין אַפּט צו דער דייטשער זשאַנדאַרמערע. דעם יודנראַט איז נישט געלונגען אים צו באַפרייען. אין עטלעכע טעג שפעטער, פאַרנאַכט, האָט אַ דייטשער זשאַנדאַרם, מיטן נאָמען קונצענדאָרף, אים געפירט אַ געבונדענעם פון אַפּטער געפּענגעניש צום יידישן בית-עולם כדי אים צו שיסן. ווען זיי זענען צוגעקומען, האָט דער דייטש אים באַפּוילן גיין לינקס. ער האָט שוין געזען וווּ מען פירט אים, און מיט איבערנאַטירלעכע כוחות האָט ער איבערגעריסן די שטריק, אַ קלאַפּ געגעבן דעם דייטש אין געזיכט און אַנטלאָפן. דער דייטש האָט אים נאָכגעשאָסן און נאָכגעיאָגט אַבער אים נישט געכאַפּט.

דער בחור איז פאַרווונדעט געוואָרן אין האַנט און אויפן וועג פון אַנטלויפן, אַריין צו אַן אַפּטער פּורמאַן שימאלע „פיעראן“, באַקומען ביי אים ערשטע הילף און ווייטער אַנטלאָפן. עס איז נישט באַקאַנט צי ער האָט דעם קריג איבערגעלעבט. דער פאַל האָט אַבער אין יענער צייט באַלויכט די פינצטערניש אין וועלכער מיר האָבן געלעבט.

אין 1942 האָבן אַנגעהויבן דערגיין קלאַנגען, אז די יידן וועלכע ווערן אַרויסגעפירט, גייען אויף פאַרניכטונג. דאָקעגן די דייטשן וועלכע האָבן געהאַט אַ קאַנטאַקט מיט פאַכלייט, וועלכע האָבן פאַר זיי געאַרבעט, האָבן דערציילט, אז מען פירט אַרויס די יידן אויף אַרבעט אין מזרח ריכטונג, טראַצדעם וואָס זיי אליין האָבן אַנטיילגענומען אין די ברוטאַלע אַקציעס קעגן יידן.

איינצעלנע יידן, וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון די טראַנספּאָרטן, האָבן דערציילט, אז די מענטשן ווערן פאַרניכטעט גלייך ביים אַנקומען. ווען מיר האָבן געהערט די גרוסן, האָבן מיר אין דעם נישט געלויבט און געזען די מענטשן אַלס נישט נאַרמאַלע. עס האָט זיך נישט געלעגט אויפן געדאַנק, אז עס וועט פאַרקומען אַ פאַרניכטונג אויף אַזאַ אופן.

זומער 1942 איז די לאַגע געוואָרן מער אַנגעשטרענגט און מיר האָבן געפילט ווי די צוואַנג אַרום אונדז ווערט וואָס אַמאַל ערגער. גאָר שרעקלעך האָט געוויקט אַ דער-ציילונג פון אַ קיעלצער ייד, וועלכער איז אַנטלאָפן פון אַ טראַנספּאָרט, וואָס איז אַרויסגעפירט געוואָרן קיין טרעב-לינקע. דער מענטש איז אַנטלאָפן פון מאַלקין, אַ סטאַציע פאַר טרעבלינקע. מיר האָבן דערפילט, אז די געפאַר דער-נענטערט זיך.

אין מיטן אַקטאָבער 1942 האָבן די דייטשן אָפּגענומען זייערע באַשטעלעטע זאַכן ביי אַפּטער שניידער און שוסטער און דאָס איז געווען אַ באַווייז, אז די געפאַר פאַר אַפּטער יידן דערנענטערט זיך.

ער אליין האט דעם קריג איבערגעלעבט און איז גע-
שטארבן אין ישראל אויף א הארץ-שלאק אין 1962.
עס איז געווען א פאל פון א יידיש יינגל (15 יאר אלט),
א זון פון פיניאלע לילנבלום, וועלכער איז אנטלאפן ביי
דער אויסזידלונג און געשאסן געווארן דורך א דייטש. א
פארווונדערטער איז ער פארקראכן אין א ווינונג נעבן דער
שול און דארט זיך צייטווייליק באהאלטן. ביים אויפרימען
דאס הויז האט מען דערהערט קרעכצן. ביים אריינגאנג האט
מען אים געטראפן קוים א לעבעדיקן ליגן אויף א בעט
נעבן דער קיך ווו ער האט זיך דערנערט פון וואסער, וואס
איז געווען דארט אנגעגרייט. די דייטשן האבן באפוילן
אים ארויסנעמען אויף דער גאס און נעבן דער שול האט
אים דערשאסן דער דייטשער זשאנדארם מייסטער העלצלע.
יעדער טאג האט געבראכט מיט זיך נייע קרבנות פון
יידן, געפונענע אין באהעלטענישן. די איבערגעבליבענע
אויפרימונגס-גרופע האט געמוזט מיט גרויס פיין און וויי
אויספירן די גרויזאמע ארבעט און באפעלן פון די דייטשן.

אין טרעבלינקע לאגער

א קורצע צייט נאך דער אויסזידלונג האבן מיר זיך
איבערצייגט, אז די אפטער ארויסגעפירטע יידן זענען
אומגעקומען אין טרעבלינקע דעם זעלבן טאג ווען זיי
זענען אהינגעקומען. די נאכריכט האבן געבראכט אייניקע
אפטער סוחרים וועמען עס איז געלונגען אנטלויפן פון
טרעבלינקע. צוריק קיין אפט זענען אנגעקומען: דער
ערשטער איז געווען פנחס טשמעליווערס א זון (א קצב)
מיטן נאמען קוליק, 18 יאר אלט. נאך אים איז געקומען
א בחור מיטן נאמען יעקב יצחק, א זון פון א שוסטער,
וועלכער האט געווינט אויף דער „שמאלער“ גאס אנטקעגן
פליגעלמאן, אויך 18 יאר אלט.

דער דריטער איז געווען פרושן (אפרים) זינגער. גע-
ווינט האט ער נעבן דער שול, 22 יאר אלט. דער לעצטער
איז געקומען א שוואגער פון שלמה וועווערמאן. ער איז
געקומען קיין צויזמער סוף דעצעמבער 1942, נאך 6 וואכן
זייענדיק אין טרעבלינקע. דערציילט האבן זיי אויף וואס
פארא אופן עס זענען אומגעקומען אונדזערע עלטערן,
ברידער, שוועסטער, פריינט.

נאכן אנקומען קיין טרעבלינקע, האבן די דייטשן
ארויסגענומען 90 יונגעלייט פון אפטער טראנספארט און
די איבערגעבליבענע געזאגט, אז זיי גייען זיך וואשן. ווען
זיי זענען אריין אין באראק, האבן די דייטשן אריינגעלאזט
גאז און אין משך פון עטלעכע מינוט זענען אלע פארגאזט
געווארן. פון א צווייטער זייט האט מען די טיטע קערפערס
ארויסגענומען און געפירט צום פארברענען.

איינער פון זיי האט דערציילט ווי אזוי מען האט זיי
אויפגעלאדן אויף די וואגאנען אין יאשיץ. ווען זיי האבן
אנגעפאנגען פארן, האבן זיי פארשטאנען ווו מען פירט זיי.
אין זיין וואגאן איז געווען ירמיהו ניסנבוים, וועלכער האט

מיט אלע יידן געזאגט ווידוי. אלע האבן דערציילט אז דער
דראנג צום אנטלויפן האט זיי געעגברעט די גאנצע צייט ווי
נאר מ'האט זיי איבערגעלאזן אין טרעבלינקע. נאך א
געוויסער צייט, ווען עס איז שוין נישט געווען פיל ארבעט
פאר זיי, האבן די דייטשן און די אוקראינער, די היטער
פון לאגער, דערהרגעט אויף א בעסטיאלן אופן 60 פון די
איבערגעבליבענע אפטער. דער פאל מיט זיי האט געגעבן
מוט צום אנטלויפן.

געארבעט האבן זיי ביים אויסבויען א נייעם לאגער.
אין א געוויסן פארנאכט, ווען די גרופע יידישע איבערגע-
בליבענע האבן באדארפט צוריקגיין אין לאגער, האבן זיי
זיך באהאלטן אויפן פעלד הינטער איבערגעדרייטע האנט-
וועגעלעך (טאטשקעס). ווען ס'איז געווארן פינצטער, האבן
זיי זיך געלאזט אין וועג און נאך אייניקע נעכט וואנדערן.
צוריקגעקומען קיין אפט. ליידער איז קיינער פון זיי נישט
לעבן געבליבן נאכן קריג.

נאר איינער, א צוגערייזטער, א זון פון פראפעסאר
פאול וילנבערג, וועלכער איז איינגעלאדן געווארן קיין
אפט פארן קריג צו מאלן די שול, איז אנטלאפן נאך 11
חודשים און לעבט היינט אין ישראל.

ענדע נאוועמבער 1942 זענען אנגעקומען אומדערווארטע
נייעס. די דייטשן האבן באקאנט געמאכט, אז אלע יידן,
וואס באהאלטן זיך אין געטא, אין די וועלדער, אדער ביי
גוים — קענען פריי זיך באוועגן און צוריקקומען און לעבן
אין איינעם פון די פיר „יידן-שטעט“, וואס זיי וועלן אויפ-
שטעלן אין קיעלצער קרייז. נאך דעם באפעל האבן זיך אין
אפט געמאלדן 20—30 יידן, וועלכע האבן זיך באהאלטן
אויף בוידעמער, אדער קעלערס אין אפט.

קאנצענטראציע פון די איבערגעבליבענע יידן אין צויזמער געטא

דעם ערשטן דעצעמבער 1942 האבן די דייטשן ארויס-
געפירט די איבערגעבליבענע אין דעם ניי-געשאפענעם געטא
צויזמער. ארויספארנדיק פון אפט זענען מיר געווען ביי
דער מיינונג, אז פאקטיש איז געקומען א פארלייכטערונג
פאר אונדז, ווייל מיר זענען געפארן קיין צויזמער פריי אן
דייטשע באגלייטער. יידן האבן דאן געקענט זיך פריי באוועגן.
קומענדיק קיין צויזמער האבן מיר געטראפן נאך רעשט-
לעך יידן פון שטעטלעך ארום אונדז. און אין משך פון
עטלעכע וואכן האבן זיך קאנצענטרירט דארט ווידער
א 6 טויזנט יידן. נאך עטלעכע טעג זיין אין צויזמער האבן
די דייטשן ווידער ארומגעצוימט דעם געטא און אנגעוואנדן
די זעלבע שטרענגע מיטלען ווי פריער.

דער געטא איז באשטאנען פון צוויי גאסן. אין איין
צימער האבן געווינט אומגעפער 10 מענטשן און מער. די
באדינגונגען זענען געווען אומבאשרייבליך. לעבנסמיטל
זענען כמעט נישט געווען צום באקומען. די סאניטארע
באדינגונגען זענען געווען שרעקלעכע. א גרויסער טייל

איז קראנק געווארן אויף טיפוס. פיל זענען געשטארבן, אדער באגאנגען זעלבסטמארד, ווייל ס'איז שווער געווען צו באקומען מעדיצינישע הילף.

אין שפיטאל האט מען מורא געהאט גיין, ווייל די דייטשן פלעגן באפאלן יעדע פאר טעג דעם שפיטאל און ארויספירן די קראנקע צום שיסן. די ענגשאפט איז געווען אזוי גרויס, אז בייטאג, ווען עס איז דערלויבט געווען זיין אין גאס, זענען די גאסן געווען אנגעשטאפט. באשעפטיקונג איז בכלל נישט געווען און די אלגעמיינע שטימונג איז געווען, אז דאס שרעקלעכע דארף אנקומען יעדן טאג. ווען אין ארומיקע לאגערן האבן זיך אפטער דערוואסט, אז עס איז געשאפן געווארן א געטא אין צויזמער, זענען זיי אנטלאפן און געקומען קיין צויזמער, מיינענדיק אז די באדינגונגען דא זענען בעסער ווי אין לאגער. קומענדיק אין געטא האבן זיי ערשט דערזען ווי שלעכט זיי זענען אריינגעפאלן.

די לאגע איז פון טאג צו טאג געווארן ערגער. עס איז אויך געווען זייער א שווערער ווינטער און מענטשן האבן פון יארש אויסגעוויילט צו אנטלויפן אויף א זיכערן טויט, איידער בלייבן אין געטא. צענדליקער יידן זענען אויף אזא אופן אומגעקומען.

פאלשע קלאנגן

אין דער זעלבער צייט האבן זיך פארשפרייט קלאנגען אין געטא, אז עס וועט זיין אן אויסטויש פון דייטשן פון ארץ ישראל קעגן יידן פון פוילן. גלייך נאך דעם איז ארויס אן אפיציעלע מעלדונג פון דעם דייטשן געטא-פירער, א געוויסער זשאנדארם לעשער, אז די יידן וואס ווילן פארן קיין ארץ ישראל זאלן זיך מעלדן ביי דער יידישער קהילה.

די פארצווייפלטע און אויסגעהונגערטע וועגס האבן אין דעם געזען א פונק פון האפענונג און געווען גרייט זיך מעלדן אפילו זיי האבן אין דעם נישט געגלויבט. אין א געוויסן טאג האט דער דייטש לעשער אונטערגעיאגט די יידישע קהילה מען זאל אים צושטעלן ווי אם שנעלסטן די רשימה. אליין איז ער געבליבן אין געטא ביז שפעט ביינאכט און געווארט אויף דער רשימה. אזוי ווי ער איז ארויס פון געטא, זענען גלייך אנגעקומען דייטשן מיט זייערע אוקראינישע באהעלפער און ארומגעשטעלט דעם געטא, מען זאל נישט קענען ארויס, אדער אנטלויפן. דער געטא איז געווען שטארק באלאגערט דריי טעג, ביז צו דער אויסזידלונג. ביינאכט האבן זיך אריינגעכאפט די שכורע אוקראינער אין געטא און גערויבט פון די יידן געלט, גאלד און זייערעס. צום גרויסן באדויערן זענען די אפטער געווען די ערשטע בארויבטע, ווייל זיי האבן געווינט אין א הויז נעבן דעם צוים.

דעם 10-טן יאנואר 1943 גאנץ פרי האבן די דייטשן

אויפגעריסן דעם צוים גראד נעבן דעם אפטער הויז און פון דארט ארויסגעטריבן די יידן אויפן מארק-פלאץ.

ביים ארויסגיין זענען גלייך דערשאסן געווארן הונדערטער מענטשן און געבליבן ליגן נעבן דעם אדרוכגאנג ביים אפטער הויז. די זעקס טויזנט יידן זענען אויסגע-שטעלט געווארן אויפן מארק. פון זיי האט מען אויסגע-קליבן 300 גאנץ יונגע מענער און זיי אוועקגעפירט אין סקאזשיסקער לאגער.

די איבעריקע האט מען געפירט צו פוס צו דער באך-סטאציע אין צויזמער. אויפן וועג זענען פיל דערשאסן געווארן; די איבעריקע האט מען אויפגעלאדן אויף פאר-מאכטע לאסט-וואגאנען און זיי געפירט קיין טרעבלינקע.

די וואס זענען אוועק מיט דער אויסזידלונג האבן געמוזט אוועקווארפן זייערע רוק-זעק און וואליזעס אויפן מארק, אזוי אז זיי זענען אוועק אן זאכן. ווען זיי האבן דעם מארק פארלאזן, איז געבליבן א הויפן פון זאכן פון די לעבעדיקע און א בארג דערשאסענע יידן.

די דערשאסענע האט מען אויפגעזאמלט פון וועג און צייטווייליק אוועקגעלייגט אויף א בארג אין געטא ביז מ'האט באוויזן אין עטלעכע טעג ארום אויסגראבן א מאסן-קבר. נאך א וואך צייט האט מען די געפרוירענע קערפערס שטיקלעכווייז קובר געווען.

אויך אין צויזמער זענען געבליבן עטלעכע צענדליק יידן אויפצורוימען דאס געטא.

אין פרילינג 1943 האט מען אויך דאס געטא פולקאם ליקוידירט. די איבערגעבליבענע זענען באשטאנען פון יונגע מענטשן ווי אויך עלטערע מענער, פרויען און קינדער וועלכע האבן זיך אויסבאהאלטן אין געטא.

ביים פולשטענדיקן ליקוידירן האט מען די ארבעטס-פעאיקע געשיקט אויף ארבעט קיין ראדאם, פיאנעק און אין לאגער ליצעאום נעבן צויזמער, ווו עס האבן זיך שוין געפונען אפטער נאך פון פריער. די עלטערע מענטשן, פרויען און קינדער, האבן די דייטשן דערשאסן אין געטא. מיט דער אקציע האט אנגעפירט אן אפיציר פון עס-עס מיטן נאמען ריינינגער.

דער ליצעאום לאגער

נאכן ליקוידירן דאס געטא און קומענדיק אין לאגער ליצעאום האבן מיר געזען ווי די יידן דארט האבן געלעבט אין פיל בעסערע באדינגונגען ווי מיר אין געטא.

דער לאגער איז באשטאנען פון 300 יידן בערך, א גרויסע טייל אפטער, צויזמערער און צוגערייזטע. געארבעט האט מען אויף צוויי ארבעטס-פלעצער. איין גרופע אויפן שאסיי, די צווייטע — אין א גוט פון עס-עסלייט אין מאקאשין. א דריטע גרופע האט געארבעט אין לאגער פאר די דייטשן. פארהעלטניסמעסיק זענען די באדינגונגען אין דעם לאגער געווען גוטע, אזוי אז יידן, וואס האבן זיך

באהאלטן אין דער גוייטער געגנט, האבן פארוואלט אריינ-
דרינגען אין לאגער, כדי צו זיין מיט יידן.

פון צייט צו צייט זענען די דייטשן באפאלן דעם לאגער,
מערסנטייל כדי צו כאפן „אומלעגאלע“, וועלכע זיי פלעגן
דערשיסן. עס זענען געווען עטלעכע אפטער יונגעלייט
וועלכע האבן זיך באהאלטן אויסער דעם לאגער און פון
צייט צו צייט געקומען אין לאגער. א געוויסן פרימארגן
האבן די דייטשן באלאגערט דאס הויז ווו זיי האבן זיך
באהאלטן און פון דארט זיי ארויסגעפירט אין צווימערער
תפיסה. די גרופע איז באשטאנען פון: חיים פישמאן (א זון
פון ישראל פישמאן), זיגמונט סאסנאוויץ (אן אייניקל פון
יעקל סאסנאוויץ), פישל ווילנער, לייביש ארנשטיין, מלכה
מארארעק און נאך עטלעכע בחורים און מיידלעך פון
אנדערע שטעטלעך.

עטלעכע טעג שפעטער, ווען מיר זענען געשטאנען
ביי אן אפעל, האט מען זיי ארויסגעפירט אויפן בית-עולם
(ער האט געגרענעצט מיטן לאגער), און דארט זיי דערשאסן.
ביים דורכפירן זיי נעבן דעם לאגער האט זיגמונט סאסנא-
וויץ אריינגעווארפן א שאליק און אין דעם שאליק איז
געווען א קארטל, וואס ער און אנדערע האבן געשריבן
זייענדיק אין תפיסה. געשריבן האבן זיי, אז זיי ווייסן וואס
עס ווארט זיי אפ און אז מען זאל נקמה נעמען און זיי נישט
פארגעסן.

פון ליצעאום האט מען אין 1943 עטלעכע מאל ארויסגע-
פירט יידן אין אנדערע לאגערן. גענצלעך איז דער לאגער
ליקווידירט געווארן סוף 1943. מיטן ליקווידירן דעם לאגער
איז פאקטיש איבערגעריסן געווארן דער קאנטאקט מיט
אפטער און אנדערע ארבעטס-לאגער אין קיעלצער געגנט.

די באדינגונגען אין דעם לאגער האבן דערמעגלעכט
דורך פוילישע שליחים האלטן א קאנטאקט מיט אפטער,
איבערפירן בריוו, ווי אויך שטיצע אין אנדערע לאגערן,
פאר קרובים און באקאנטע. באקאנט איז געווען א גוי מיטן
נאמען ווויטאס, וועלכער פלעגט יעדן זונטיק קומען צום
צוים אין ליצעאום און ברענגען, אדער אויפנעמען קא-
רעספאנדענץ.

ביז זומער 1941 האבן זיך נאך געפונען אפטער אין
פאלגנדע לאגערן, ווו מ'האט געארבעט אין אמוניציע
פאבריקן: סקאזשיסקא, סטאראכאוויץ, ראדאם, פיאנעק,
קיעלץ, בליזשין, טשענסטאכאו, אסטראויעץ.

אין די לאגערן האט מען געארבעט אלס שקלאפן פאר
דייטשע קריגס-צוועקן. די באדינגונגען זענען געווען שוין
דערלעכע. די לאגערן זענען געווען ארומגעצוימט מיט שטע-

כעדיקן דראט און באוואכט דורך אוקראינער; די דערנע-
רונג — א שלעכטע. פון צייט צו צייט פלעגט מען די נישט-
פעאיקע צו ארבעט, אדער קראנקע, דערשיסן אין די
ארומיקע פעלדער.

זומער 1944, ווען די רוסן האבן זיך דערנענטערט
צו דער ווייסל און אויף געוויסע פלעצער אדורך די ווייסל
(זיי זענען געווען אין וואסטאו), האט מען ארויסגעפירט
די מענטשן פון די לאגערן און ליקווידירט אלע לאגערן
אין דער געגנט. על פי רוב האט מען די מענטשן אוועק-
געפירט קיין אשוויץ, אדער לאגערן אין דייטשלאנד.
אין 1944 האבן נאך געלעבט אין די ארומיקע לאגערן
אומגעפער 1500 אפטער.

וויפיל זענען פארבליבן

דעם קריג האבן איבערגעלעבט נאך 300 אפטער, וועלכע
געפינען זיך פארשפרייט אויף דער גאנצער וועלט.
מיר, איבערגעבליבענע, האבן געמוזט אנהויבן בויען
א ניי לעבן און לאזן ווארצלען אין פרעמדע פעלדער.
אין אפט אליין לעבט נישט מער קיין ייד און ווארשיינ-
לעך, אז עס איז נישט געבליבן קיין סימן פון דער קהילה,
וואס האט זיך געבויט הונדערטער יארן. עטלעכע אפטער
האבן זיך, נאכן קריג, צוריקגעקערט קיין אפט, כדי צו זוכן
קרובים, אבער אנטרעפנדיק זיך מיט דער נייער ווירקלעכקייט
און דראאונגען מצד אפטער גויים, ווי אויך פאלן פון
מאָרדן, וואס גויים האבן אויסגעפירט, פארלאזן זיי אפט
אויף אייביק.

★

אונטערגעגאנגען איז א קהילה פון דורות. נישטא מער
די אפטער יידישע עדה — פאכלייט, סוחרים און רבנים.
אפטער יוגנט שפאצירט נישט מער אויף דער „ברייטער“,
אדער „שמאלער“ גאס. אויפן אפטער „יארדן“ זאמלען זיך
נישט מער יידן אויף צו שמועסן פאליטיק.
די דייטשע מערדער האבן אויסגעריסן אפט מיט די
ווארצלען.

געווען א מאל אפט — עס איז מער נישטא.

האכמיץ פנחס

זילבערבערג אליהו

כץ רבקה

לוסטמאן מאיר

פעלדמאן שלמה

יאנואר 1965

א געטא איז אנטשטאנען

גטו הוקם באפט

משה זילבערבערג

דער אנפאנג

אָנפאַנג 1939. אין שטעטל הייבט מען אָן רעדן וועגן אַ מלחמה. פיל נייעס האָט קיינער נישט געוואוסט, ווייל ס'זענען בכלל געווען ווייניק ראדיאס אין שטאָט. ביי אַברהם־לאָזער אין הויז, הויבן דער גאס אויפן „יורדען“ האָט זיין טאכטער געהאַט אַ סאַדע־וואַסער־בּודקע. דאָרט פלעגט זיך צונויפקומען די יוגנט פון אויבן־דער־גאס הערן ראדיא און איבערשמועסן די נייעס.

האָבן מיר טאָקע געהערט אין אַ שיינעם פרימאָרגן די ענטוואַסטישע דערקלערונג פון רידז שמיגלי (דעמאלטדיקער פוילישער קריגס־מיניסטער) אַז „מיר וועלן זיך נישט לאָזן אַוועקנעמען קיין איין קנעפל פון אונדזער מאַנטל“...

דייטשע אַראָפּלאַנען באַמבארדירן

אויף צו מאַרגנס איז אויסגעבראָכן די מלחמה און שוין צוויי טעג שפעטער זענען דייטשע אַראָפּלאַנען דערגאַנגען ביז צו אונדזער שטאָט און אונדז געגעבן צו פילן די דייטשע באַמבארדירונג.

אין בין געווען אַן עדות פון אַ שוידערלעך בילד, וואָס עס האָט אָנגעמאַכט אַ באַמבע, וועלכע איז געפאלן נעבן דער קריסטלעכער שקאַלע, אויף לאַגעווער וועג.

צופעליק, צום גרויסן אומגליק, איז דורכגעפאַרן אין דעם מאַמענט אויפן וועג אַ פויערישער וואָגן, געשפאַנט מיט 2 פערד, וועלכער איז דירעקט געטראָפן געוואָרן פון דער באַמבע. איך בין צוגעגאַנגען נעענטער זיך צוקוקן צום רע־זולטאַט. עטלעכע מענטשן, וועלכע זענען געזעסן אין וואָגן, זענען געהרגעט געוואָרן און, פאַרשטענדלעך, אויך די 2 פערד. דאָס בילד איז געווען גרויזאַם. פון וואָגן איז נישט געבליבן קיין זכר. אין מיטן שאַסיי איז געוואָרן אַ גרויסע גרוב און אַרום האָבן זיך געוואַלגערט צעריסענע מענטשן און פערד. נאָר איין פרוי מיט אַ קליין קינד זענען בנס געבליבן לעבן. די פרוי איז טאָקע געווען פול מיט ווונדן און בלוט, אָבער דאָס קינד איז געבליבן פולשטענדיק גאַנץ.

מיר זענען געשטאַנען אַרום פיל פאַרזאַמלטע און נישט געוואוסט, וואָס אָנהייבן צו טאָן. דער גלח איז אַרויס פון דער־נעבנדיקן קאַשטשאַל, צוגעגאַנגען צו די טויטע, זיך געצלמט פאַר יעדן טויטן, נאָכן אָפּזאָגן דעם הייליקן שפּרוך. אָבער באלד האָט זיך פון דאָס ניי דערהערט דער גערויש פון די אַראָפּלאַנען און אַלע זענען שנעל זיך פונגאַנדער־געלאָפן.

איך בין געלאָפן אין דער ריכטונג פון איוואַנסקער וועג, וווּ מיר האָבן געווינט. פלוצלונג דערהערט זיך אַ שטאַרקער אויפרייס, אַלץ אַרום טוט אַ ציטער, און אַ גרויסער רויך דערזעט זיך פון הינטער דער שטאַטישער באַד.

מיר זענען אַלע אַריינגעלאָפן אין הויז פון משה „לאק“, דאָס איינציקע געמויערטע הויז אין דער געגנט. עס זענען דאָרט געווען פיל מענטשן. די שרעק און געוויין פון פרויען און קינדער איז געווען נישט צו פאַרטראָגן. נאָך דער באַמ־בארדירונג זענען זיך אַלע צעגאַנגען צוריק אין זייערע וויי־נונגען, ביז דער קומענדיקער באַמבארדירונג.

דאָס אָנקומען פון דייטשער אַרמיי

דאָנערשטיק דעם 7טן סעפטעמבער זענען די דייטשן אַריין אין אַפט.

ביי נאַכט, אַן ערך 10 אַ זיגער, דערהערן מיר אַ גרויסן גערויש פון פאַרגנדיקע מאַשינען. מיר כאַפן אַ קוק דורכן פענצטער — עס פאַרן שוין דייטשע מאַטאַציקליסטן פון איוואַנסקער וועג אין דער ריכטונג פון מאַרק.

מיר האָבן קוים זיך דערוואַרט אויפן פרימאָרגן און שוין פאַרטאַגס גלייך אַרויס אין גאס זען, וואָס האָט זיך געענדערט אין שטאָט. און אַט וואָס איך האָב באַוויזן צו זען: אין שטאַטישן גאַרטן, אין מיטן מאַרק שטייט אַ פוילישער סאַלדאַט און שיסט אין דער ריכטונג פון די דייטשע סאַלדאַטן, וועלכע פאַרן דורך אין דער ריכטונג פון אַסטראָווצער וועג. פאַרשטענדלעך, אַז מען האָט אים גלייך שטיל געמאַכט...

דייטשע סאַלדאַטן האָבן גענומען פאַטרולירן איבער דער שטאָט און עס דוכט זיך, אַז דאָס לעבן נעמט צוריק זיך נאָר־מאַליירן. אָבער שוין אין די נאָענטסטע טעג האָבן מיר דער־פילט דעם נאַצישן רעזשים.

איך שפאַציר אין מאַרק מיט חברים און חברטעס. פלוצ־לונג קומט צו אַ דייטשער סאַלדאַט און נעמט מיך צוזאַמען מיט די איבעריקע חברים אַוועק פון די מיידלעך און פירט אונדז אַוועק אין מיטן מאַרק, וווּ עס איז שוין געווען צונויפ־געקליבן אַ גרויסע צאָל מענער פון שטאָט. פון דאָנען פירט מען אונדז אַוועק אין קינאַ־זאַל, וואָס אויף צונויפ־ערער וועג, וועלכער האָט דאָן געהערט צו די זייפמאַנס. מ'טרייבט אונדז אַלעמען אַריין אינעווייניק. אַזוי, ווי מ'האָט דאָ צונויפ־גע־

זאמלט אלע מענער פון שטאט, איז געווען זייער ענג און גע-
דריקט. מיר זענען אזוי פארבליבן אין משך פון א גאנצן
טאג אן עסן און אן וואסער. מענטשן האבן פרובירט קלאפן אין
טיר, בעטנדיק וואסער, אבער די דייטשן פון דרויסן האבן
אפגעשטערט מיט עטלעכע שאסן, וועלכע האבן געלאזן
נאך זיך עטלעכע פארווונדעטע.

ערשט אויף צומארגנס, נאך דער אינטערווענץ פון הענעך
לאנגער, וועלכער איז דאן געווען פרעזעס פון דער קהילה,
האט מען אונדז באפרייט.

עטלעכע טעג שפעטער האט מען מיך געכאפט אין גאס,
מיך אוועקגעפירט צום "פאזיאט" אויפן הויף. דארט פרעגט
מיך דער דייטש, אויב איך פארשטיי דייטש, ענטפער איך,
אז עטוואס פארשטיי איך. הייבט ער אויף די האנט און דער-
לאנגט מיר א פאטש. ווען ער פרוווט מיך ווייטער פרעגן, האב
איך שוין פארשטענדלעך גארנישט געענטפערט, נעמט ער
מיך פון דאס גיי שלאגן. הייב איך אויף דאס היטל, וואס איז
מיר אראפגעפאלן פון קאפ — נעמט ער מיך ווידער שלאגן.
ער האט מיך אזוי פיל געשלאגן, ביז פון זיין האנט איז בלוט
געגאנגען. דאן האט ער מיך ארויסגערופן אין הויף, ווו ס'האט
שוין געווארט נאך א יינגל, ברוך "טשאאטש" א זון, און אונדז
ביידן געהייסן וואשן זיין טעקסי. ווען מיר האבן געענדיקט,
האט ער אונדז באפרייט און געהייסן מארגן ווידער קומען...

איך פארלאז מיין היים-שטאט

ווען איך בין אהיים געקומען, בין איך געווען מער טויט
ווי לעבעדיק און איך האב טאקע באשלאסן באלד אוועקפארן
פון שטאט. איז אבער אויף צו מארגנס צוריקגעקומען פון
רוסלאנד אברהמעלע זאוולס זון, וואס איז אנטלאפן אהין נאך
פון פריער, זייענדיק א קאמוניסט פון לאנגע יארן. הערנדיק
פון אים א "לעבדיקן גרוס" פון רוסלאנד, האט די יוגנט
מורא באקומען צו פארן אהין, און איך בין ווייטער געבליבן
זיצן אין שטאט.

פון טאג צו טאג איז אבער געווארן פיל שווערער. יעדער

טאג האט געבראכט מיט זיך פרישע צרות און פיין פאר יידן.
איך בין געווען אן עדות, ווי מען האט געכאפט יאמע סמא-
לאזש פון אויבן-דער-גאס און מ'האט אים אפגעשוירן א האלבע
בארד. נאך דעם בילד האב איך באשלאסן ענדגילטיק פאר-
לאזן די שטאט ביי יעדן באדינג. איך האב גענומען זיך גרייטן
אין וועג צוזאמען מיט מיין חבר פישל ווילנער, אהרעלע "מאר-
שעליקס" זון. מיר האבן פארפאקט א ביסל וועש און אנדערע
זאכן און אוועק. פישלס מוטער איז אונדז נאכגעלאפן און מיט
געוואלד אים ארויסגענומען די זאכן פון האנט און אים
נישט געלאזט פארן. ער איז, צום באדויערן, צוריקגעגאנגען
אהיים. שפעטער האב איך געהערט, אז ער איז אומגעקומען
נאך אין אפט.

בין איך שוין דאן אליין אוועק. ס'האבן מיך באגלייט
אויף צווימער וועג: מיין שוועסטער, אסתר מאשקאוויטש,
פייטשע שפערלינג און אנדערע, וואס זענען געווען מיט מיר
צוזאמען אין דער באוועגונג.

צוזאמען מיט הענעך זינגער בין איך אנגעקומען קיין
סאנדאמיעווש, פון דאנען קיין זאוויכאסט און זאקליקאוו. אזוי
ווי דא איז שוין געווען געפערלעך און די דייטשן האבן
כסדר געכאפט יידן, וואס האבן פרובירט אריבער די גרענעץ,
זענען מיר אריין אין וואלד, געגאנגען צופוס א גאנצע נאכט,
ביז מיר זענען אנגעקומען קיין בילגאריי.

דעצעמבער 1939, שבת אין דער פרי, זענען מיר אריבער
די גרענעץ, ביים סאן, און זיך געפונען אויף דער רוסישער
טעריטאריע, ווו איך האב פארבראכט גאנצע פינף יאר.

✱

דאס לעבן אין רוסלאנד אין די יארן פון דער מלחמה
איז א גרויזאם און טרויעריק קאפיטל פאר זיך. אבער צוריק-
קומענדיק נאך 5 יאר קיין אפט, נאך דער באפריינג, האב
איך שוין קיינעם פון מיין משפחה נישט געפונען, די גאנצע
שטאט איז געווען לידיק און פרעמד...

פרנסות בזמן הגטו

משפחה גדולה היינו: סבא וסבתא, הורים, אחים ואחיות ול-אחרונה גם גיסי — הרב מקורציב יחזקאל-שמחה בונים עם משפחתו. בהגיעם לאופטוב (וזאת פרשה מיו-חדת) — לא היה לנו מה לאכול, כי השחיטה של הסבא לא יכלה לפרנס את כולם. ובכלל היו חייו של השוחט תמיד בסכנה, משום ש-

החוק הנאצי הטיל עונש מוות על כל מי שנתפס בשחיטת בעלי-חיים לפי הדין היהודי. הוחלט, איפוא, אחרי הרבה התלבטויות, שאני וגיסי זצ"ל הי"ד הרב מקורציב נפתח בית-מלאכה למברשות. אולם כיצד מייצרים מברשות? הרי לא היתה לנו שום הכשרה במקצוע הזה. הרי בישיבה ובבית-המדרש לא למדנו איך מייצרים מברשות... ובכן, הלך אבא לר' שמואל גרינשטיין ז"ל, שהיה מידידי אבא, ועמד לנו בשעת דחקנו הרבה פעמים, ושאל מה לעשות.

אחרי התיעוצות ארוכה הוחלט, שאני אעבור קורס מזורו של מברשות בבית-המלאכה שלו. אולם לא נמצאה דרך שגם גיסי יעבור את הקורס משום שבכל בית-מלאכה למברשות מרבית העבודה מתבצעת על ידי נשים, ולא ייתכן שגם הוא יבוא לבית-המלאכה הנ"ל.

אולם ר' שמואל ז"ל הבטיח לנו, שהוא יקנה את התוצרת שלנו כמות שהיא.

גיסי, שלא עבר שום קורס וגם לא ראה איך מייצרים מברשות, הוציא בכל זאת מתחת ידו דבר מתוקן. כנראה שהוא היה מסוג האנשים, שניחנו בתבונת כפיים והוא הקציע את לוח המברשת בצורה מושלמת, שעוררה התפעלות כולם.

קדחתי את החורים ואחיותי השחילו את השערות. וזכרני, שהיה זמן, כשלא יכולנו להשיג את הקש בשביל מברשות קשות לניקוי. הורדנו, איפוא, מעליית הגג את הנוצות שסבא היה מורט מכנפי האווים, חתכנו אותן לחתיכות ועשינו מהן מברשות ניקוי.

וכיוון שכמעט יותר מ-50% של יהודי אפסטא עסקו אז בייצור מברשות, (גם את עזרת-הנשים של בית-הכנסת הפכו לבית-מלאכה למברשות) — התהלכו כולם כשאשליה מתוקה בלבם שאצלנו לא יקרה מה שקרה במקומות אחרים. הרי הגרמנים צריכים מברשות...

במה נגמרה אשליה זו — יסופר להלן.

קטע מהחיים הרוחניים כגיטו אפסטא

כפי שידוע, חיו יהודי אפסטא חיים יהודיים מלאים בכל

המובנים. ארבעה בתי-המדרש היו בה. הידוע ביותר היה בית-המדרש של הרב מאפטא זצ"ל הנקרא על שם ספרו המפורסם "אוהב ישראל", ובאפטא קראו לבית-המדרש הזה "אויבן" בית-המדרש, או מעזשיבעזשער בית-המדרש. בבית-המדרש זה ביליתי בצעירותי את שנות חיי המעניינות ביותר. לבית-המדרש שלייד בית-הכנסת הגדול קראו בשם "בית-המדרש העירוני", ולבית-המדרש השלישי קראו "בית-המדרש החדש". בנה אותו האדמו"ר מאז'רוב זצ"ל.ה. ולבית-המדרש הרביעי קראו "בית-המדרש של ר' יהונתן". ר' יהונתן צוקר ז"ל, הי"ד, בנה אותו בשביל הרב שלום רוקח זצ"ל הי"ד (אחיו של הרבי מבולו זצ"ל.ה). רבה האחרון של אפטא.

בית-המדרש המז'יבז' עשה רושם בליימחה על כל רואיו. התקרה היתה מעץ, והיו בה 13 קורות, שמספרן נקבע לפי הוראותיו של "האוהב ישראל" זצ"ל.ה. כל מי שנכנס שמה, הרגיש את קדושת המקום, שרחפה בחללו.

שם למדתי מפי אחד מהמחנכים הטובים באפטא, פדגוג ממדרגה ראשונה, מורי ורבי ר' מטיס-נח ז"ל הי"ד, גבאי ראשון בחברה-קדישא, למדן מופלג. מפורסם היה באצבעו העקומה שאם היה מאיים בה, וכבר השתתקת. כנראה שבגלל אצבע זאת לא גויס לצבא של הצר הרוסי.

עוד טיפוס מופלא היה בין מורי בישיבתו של מטיס-נח, הלא הוא ר' יעקב מרגלית השען ז"ל, או כמו שקראו לו יעקלי קפקלי. בגלל ראשו הגדול קראו לו "קעפקאלי". בשל מחלה לקה במחלת השכחה, ומשום כך לא היה זוכר דבר לאחר חמש דקות. אולם המפליא שבדבר, שאת מסכת נדרים עם פירוש הר"ן זכר כמעט בעל-פה וכל בוקר לפני התפילה היה מגיד שיעורו במסכת נדרים עם כל ההסברים על הכלומ-רים, הנמצאים כל פעם בר"ן.

ואחרון אחרון חביב: האברך המצוי, מחשובי חסידי גור, חיים-יעקב ז"ל הי"ד, חתנו של יוסף-ברוך. מי שלא הכיר אותו, לא הכיר אברך חסידי מימיו; חסיד בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו, תמים במעשיו, תלמיד-חכם אמיתי, עני ואביון, מטופל בילדים קטנים, ובכל זאת שמח בחלקו. נזהר בדיבורו, דמותו עומדת כמו חיה לנגד עיני. זקנו השחור, עיניו השחור-רות, כמו שתי גחלים לוחשות; חיוכו המסתורי, כאילו רצה להגיד לכל תלמיד: הרי הכל ידוע לי, בלי שתגיד לי אף מלה. וי להאי שופרא דאפילו לא בלי בארעא.

נוסף על בתי-המדרש היו בתי-תפילה של חסידים לחסידי אוסטרובצי, ובית-תפילה בדרך לצוזמיר. חסידי אוי-רוב היו מתפללים בבית-המדרש החדש, ולחסידי גור היה בית-חסידים ברחוב שרוקי מול בית-הכנסת הגדול.

עד למלחמת העולם הראשונה לא היו צעירים, שלמדו

בגלל דבקותנו בר' מטיס וינר התחילו לקרוא לנו "מטיסובצים" — אנשי מטיס וינר. היינו אוכלים פת קיבר, שומעים שיחה חסידית מעניינת, ניגון חסידי, היינו יוצאים לפעמים בריקוד, עד ששכחנו כל הצרות והצוררים.

ר' מטיס וינר ז"ל הי"ד היה באפטא כמה ימים, אולם הרושם לא נמחה אף פעם. הזיק, שהדליק, נהפך אחרי-כן ללהבה גדולה. התחילה סדרת רדיפות נגדנו ע"י המשטרה, ונאלצנו לעבור ללמוד למקומות אחרים. עברנו לעליית-הבית שע"י בית-השחיטה של עופות ברחוב זולובי, או כמו שקראו לו "די הינטערגאס". זמן-מה המשכנו בצורה כזאת ללמוד בין חבילות קש וגרוטאות עד שמגיפת טיפוס הבהרות התחילה להשתולל בעיר וכמעט כולנו, מי מוקדם ומי מאוחר, חלינו.

חליתי במחלת הטיפוס ואחרי שבועיים קמתי ממטת-חליי. יוחנן ועוד כמה בחורים לא היו כבר או בין החיים. קשה היה אז להדביק את השברים, שברי האדם. כאן אולי המקום להזכיר את הרופא היקר באדם ד"ר טויב ז"ל הי"ד, שביקר אצלנו פעמיים ביום בלי תשלום. הוא היה פליט מלודז'. כשביקר אצלנו בפעם הראשונה, התחלנו לשוחח אתו על דא ועל הא. התברר שפעם הוצע לו להתחתן עם אחות גיסי ובגלל זה הוא החליט שמדינו לא יקח כסף, בעד הביקורים. אנו הרגשנו, שהוא מחפש לו אמתלה, בכדי לא לקבל מדינו כסף בעד ביקוריו. מרוב טיפול בחולי טיפוס גם הוא נדבק במחלה הזאת ושכב חולה זמן-מה. מה עלה בגורלו של רופא זה, היקר באדם, לא ידוע לי. יהיה זכרו ברוך.

וכך נסתיים פרק מפואר של פעילות רוחנית במובן הנעלה של צעירים שהמיתו עצמם באהלה של תורה. כבוד לזכרם הקדוש!

משחק המחבואים באפטא

ברגע שהגרמנים התחילו לתפוס כל עובר ושב לעבודות כפיה למקומות שונים, החל מסתם עבודת-פרך, מחנה-ריכוז בלז'יץ על גבול רוסיה וכלה בסקארז'יסק, התחלנו לתכנן בבית שלנו, ז"א בבית משה בנד ז"ל, תוכניות כיצד להימלט

קבוצת אֶפְטָאִים בעבודת כפיה תחת משמר גרמני
א גרופע אָפּטער יידן ביי צוואנגס-אַרבעט אונטער דייטשער וואַך

בבית-החסידים דגור באפטא, כמו שהיה נהוג במקומות אחרים, אולם עם זרם הפליטים, שזרמו בזמן המלחמה לאפטא הגיעו גם צעירים מעיירות אחרות, שבהן מקובל היה שבחור-רים ילמדו בבית-החסידים.

חזרו גם צעירים, שהוריהם היו ילידי אפטא, או שהיתה להם איזו שיכות לאפטא. להלן אמנה אחדים שנחרתו בזכרוני: שלמה פרשק ז"ל הי"ד, בנו של חיים-אשר ז"ל, שכל ימיו התחנך בורשא, טיפוס מעניין, הזקוק לתיאור מיוחד; ליבל לבול ז"ל הי"ד, בנו של בונים לבול ז"ל הי"ד, חתנו של יוסף-ברוך ז"ל; בחור אחד בשם יוחנן ז"ל הי"ד, בנו של אבא פרנקל ז"ל הי"ד; אחד, בשם זוסיא, והשני בשם אלימלך, שהרביץ תורה ברבים, תלמיד-חכם; והשלישי בשם ליבל ז"ל הי"ד, ואלה הגיעו עם זרם הפליטים מקאליש; אברהם-אהרון אַלטמן שיחי' החי כעת בכפר-אטא, נכדו של ר' משה-יצחק הכהן ז"ל, שהיה טיפוס מופלא של יהודי קדוש, בעל מדרגות.

ולמה הצטרפו מצעירי אפטא כמו שמואל ורונצברג, בנו של מניס ורונצברג ז"ל הי"ד. ישראל, בנו של ר' ליבל ז"ל הי"ד, שמש בית-דין. יצחק פרשק ז"ל הי"ד, אחיו של שלמה ואנכי, ועוד כמה בחורים, ששכחתי את שמותיהם ויהי זכרם ברוך.

בתחלה למדנו בבית-המדרש המז'יבוני, משום שבית-החסידים של חסידי גור נמסר לפליטים, ואת התפילות ערכו חסידי גור בדירתו של ר' חיים יעקב ז"ל הי"ד. החבורה הח-סידית הזאת התפתחה בצורה נפלאה. אבי זצ"ל הי"ד היה בין הדואגים הראשיים לכלכלת הבחורים מהפליטים. הכלכלה התבטאה ב"יום" לבחור. אולם הבחור לא הלך לאכול לבית הנותן. הנותן היה מביא אוכל לבית-המדרש או כסף לכלכלת בחור ליום. תמיד בחרנו בכסף לכלכלה, כי אם נשאר עודף, היינו צוברים בשביל סעודה קטנה ליומא דפגרא.

אולם המאורע הבולט ביותר בחיי החבורה, שנחרת בזכרוני, היה ביקורו של ר' מטיס וינר וחבריו ז"ל הי"ד משידלובצי. מוצאו של ר' מטיס וינר הוא אגדתי כשלעצמו. הוא היה נצר ממשפחת מתבוללים בוינה. שם משפחתו לא ידוע לי. מסיבות מופלאות נכנס פעם לבית-המדרשו של האד-מו"ר מגור זצ"ל ולא עזב אותו. פשוט התמסר כולו להפצת חסידות בין המוני עם בפולניה. היה מארגן נפלא, בעל-השפעה, בעל קסם אישי רב ומבט רך ופקחי. ואם צויה משהו להביא, שוכנעת שבידך להביאו. בין אם זה כמה ככרות לחם לסעודה קטנה ובין אם זה אפילו אוז צלוי. כולם כאילו נוצרו רק בכדי לבצע את הוראותיו. ההתועדויות והסעודות התקיימו או בביתו של ר' חיים-יעקב ז"ל הי"ד, או בביתו של ראש-הישיבה הליטאי.

קשה היום לתאר את החוויות של ההתועדויות הללו. הזמן טישטש כבר הרבה מהזכרונות וחלק גדול בזה לצרות, שעברו עלי מאז המאורעות. אולם ברגעי "נוסטלגיה" צפים ועולים הזכרונות מאליהם.

ולהסתתר. יחד עם פינצי בנד ז"ל הי"ד ומשפחת פליטים בשם ליכטנבוים מוילון — חיפשנו מחבוא שיענה על צרכינו. היינו צריכים למצוא מקום גדול בשביל כולם, וגם שלא יודק לעין. הוצעו מקומות שונים, אולם לא נמצאו מתאימים או בגלל שהמקום היה צר מדי או שהיה גלוי לעין. אחרי התלבטויות ממושכות התחלנו אני ואחי הצעיר שמחה דב ז"ל הי"ד לבנות קיר כפול על העליה של דירת פינצי בנד. הדירה היתה מתחת לגג. קראו לדירה הזאת "דימינק" מכיוון שהקיר החיצוני של הבית היה בנוי לבנים שרופות.

התחלנו לבנות קיר כפול מלבנים ובעיקר בנינו בלילה, בזמן שהשער של החצר היה סגור, כי חששנו מעינא בישא של כל מיני גורמים. הקשיים בבניית הקיר הזה היו עצומים. ראשית, לא היינו מומחי בניה, שנית, לא ידענו איך להסוות את הכניסה לתוך המחבוא בלי שיכירו שכל הקיר הוא תוספת

לקיר קיים. אחרי מאמצים וחיפושים מצאנו צירים מיוחדים ובפינת הקיר תלינו דלת מעץ ואת כל השטח מילאנו לבנים כך, שבחוץ לא הכירו כמעט שזאת דלת. גם קש היה שם. ערמנו עליה הדלת הרבה קש כתוספת להסוואה והרבה חיפורים שים עברו עלינו בלי שאפשר היה למצוא את מישו מן הבית שלנו. בעיקר עברו עלינו בשלום שני חיפושים של אנשים לעבודת כפיה בסקארז'יסק בלי שימצאו אף אחד מהגברים. אולם לא לעולם חוסן. בחיפוש שערכו בשביל למצוא אנשים לבית-חרושת לנשק בסטרוכוויץ, נתפסתי לא בתוך המחבוא, אלא נלקחתי כתוצאה מהאיומים של המשטרה היהודית שאיימה שתקח את אמי ז"ל הי"ד, אם אף אחד מהמשפחה לא יתיצב לעבודה. החלטתי להתיצב מרצוני הטוב, בכדי לשחרר את אמי ובזאת נסתיים משחק המחבואים שלי באפטא.

רבקה ווישליצקא, פון דער היים כץ

די יוגנט אין געטא

א ווינקל פאר די קינדער

וואס האבן מיר געטאן? מיר האבן געשאפן א ווינקל פאר די קינדער. מיר האבן געקאכט פאר זיי. די קינד איז געווען אונטן אין שול. יעדן טאג זענען געווען צוויי אדער דריי פון אונדז און מיר האבן צעטיילט דאס עסן אויף דעם פלאץ פון פעסל אברהמטשעס, ווי עס איז געווען דער סקלאד פון ברעטער. נאך דעם עסן האבן די קינדער זיך געשפילט. מיר האבן זיי אויסגעלערנט פארשידענע שפילערייען. נאך דעם זענען זיי געגאנגען אהיים. איין מאל אדער צוויי מאל אין דער וואך זענען מיר געגאנגען אין באד מיט די קינדער, מען האט זיי געוואשן, געשאפן וועש אויף איבערצוטאן.

נאך מיטאג האבן זיך די קינדער צונויפגעקומען אין דער גרויסער שול, אויבן אין דער ווייבערישער שול, און דארט האט מען זיי געלערנט ליענען, שרייבן, צייכענען און דער-ציילט פארשידענע מעשיות. פאר יעדן יום-טוב האט מען זיי דערציילט, וואס עס באדייט דער יום-טוב. מיר האבן זיי געלערנט זינגען. איך וויל איין זאך באמערקן, אז דאס אלעס איז געווען מיט דער דערלויבעניש פון דער דייטשישער מאכט אין שטאט, ווייל איך דערמאן זיך, אז איין מאל, ווען איך האב געלערנט, זע איך פלוצלונג דעם פרעזעס מרדכי ווייסבלום מיט א דייטש אויף די טרעפ. עס איז מיר קאלט און הייס געווארן פאר שרעק. ער האט געוואלט זען, וואס די קינדער מאכן. צי דאס, וואס מען האט אים דערציילט, איז אמת. איך האב געהאט אויסגעלערנט די קינדער, אז ווען עס קומט עמעצער אריין אויף אן אינספעקציע, זאלן זיי צו-

עס זענען זיך צונויפגעקומען חברים און חברות, ווי אויך צו- גערייזטע פון פארשידענע שטעט- לעך, און מיר האבן באטראכט, וואס קען מען טאן פאר די ארע- מע קינדער, וואס זענען געבליבן נאקעט און בארוועס און אן עסן צו דער זעט. די פארמעגלעכע האבן זיך אנגעגרייט פיל שפיז

אויף א לענגערע צייט און די, וואס האבן נישט געהאט, האבן באקומען שטיצע, וואס מען האט געקענט. מיר האבן באשלאסן זיך צו פארנעמען מיט די קליינע קינדער, זיי זאלן זיך נישט ארומוואלגערן אין די רינשטאקן און די וואסערן.

איך וועל דא אויסרעכענען, ווער עס איז געווען צווישן אונדז: מאיר ווייסבלום, יחיאל ראזנפעלד ז"ל, יעקב זינגער ז"ל מיט זיינע שוועסטערס ז"ל, גודזיע זייפמן ז"ל, פייגע סאסנאוויטש ז"ל, יוסף טשערניקאווסקי, אפרים זינגער ז"ל, חנה באל ז"ל, בלהה ארנשטיין ז"ל, בלהה ווייסבלום ז"ל, פלה רוסט ז"ל, הענציע זילבערבערג, חיה, פריידע, שרה וגמן, בלהה טשערניקאווסקי, שרה ליפמאן, שלמה ווייס און אנה דערע ז"ל. די ארגאניזאטארן זענען געווען: בלהה מונק, א קווינע פון מרדכי דעם פרעזעס, פון ווארשע, זייער אן אינטער- רעסאנטע און אינטעליגענטע בחורה, ווי אויך סאמעק ווי- לענבערג (היינט אין ישראל). ער איז א זון פון קונסט-מאלער, וועלכער האט געמאלט די גרויסע שול פון שטאט.

זאמען זאגן "שלום", ווי אויך א ליד, וואס איך האב זיי פריער געלערנט. דאס ליד איז:

אַרעם איז מיין הייזעלע
מיט אן אַלטן דאָך,
וואָקסן דאָרטן קינדערלעך
קלייניקע אַ סך.

גייט אין גאס אַ רעגננדל,
גייט ער זיי אַנטקעגן
וואָקסן אויף די קינדערלעך,
ווי בלימעלעך אין רעגן.

דאָס איז אים זייער געפעלן. ער האָט געפרעגט די קינדער, וואָס זיי מאַכן. די קינדער האָבן אים געוויזן, ווי שוין זיי צייכענען. דער פרעזעס מרדכי איז געווען זייער צופרידן, וואָס דער באַזוך איז געפעלן דעם שונא-ישראל. דאָס איז געווען פונקט פאַר חנוכה. איך האָב געגעבן אַ פאַרשלאָג, אַז אַזוי ווי עס גייט חנוכה, זאָל מען מאַכן אַ סיורפריז פאַר די קינדער. וואָס וועט עס זיין? מיר וועלן בעטן פון דעם יודן-ראַט אַ צוטיילונג שייך מיט הילצערנע פאַדעשוועס פאַר די קינדער. דאָס וועט זיין די שענסטע מתנה חנוכה-געלט. דאָס איז באַשטעטיקט געוואָרן.

א חנוכה-פייערונג

עס האָט זיך דערנענטערט חנוכה. מיר האָבן צוגעגרייט אַ חנוכה-חגיגה מיט אַלע פיטשעווקעס: מיט צינדן חנוכה-ליכטלעך, ווי אויך מיט פאַנטשקעס. איך געדענק נאָך אַפילו וועלכעס קינד עס האָט געמאַכט די ברכות, וואָס מיר האָבן אויסגעלערנט. דאָס איז געווען יענטע יאָסל גרעבערס אַ יינגלעך. ער האָט געהייסן ישראל. יעדעס קינד האָט אויך באַקומען אַ גלאַז מילך און צום סוף האָט יעדעס קינד באַקומען אַ פאַר שייך. די פרייד פון די קינדער דעמאָלט קען זיך קיינער נישט פאַרשטעלן. די קינדער זענען געווען גוואַלדיק איבערראַשט.

אַזוי ווי אַלץ איז געלונגען און דער פרעזעס איז געווען פון אונדז צופרידן, האָבן מיר חברה געוואָלט זיך אויך אַ ביסל צוזאַמען זיך פרייען און פאַרברענגען. סוף-כל-סוף איז דאָס געווען אונדזערע שענסטע און בעסטע יוגנט-יאָרן. מ'שטיינט געזאָגט, ווי אונדזערע הערצער האָבן זיך שוין געקענט פרייען, אָבער עס האָט זיך געוואָלט שרייען, וויינען, לאַכן, טראַץ דעם, וואָס דעמאָלט האָבן מיר נאָך נישט גע-וואָלט, אַז מען גייט אונדז פאַרניכטן. מיר האָבן געוואָלט פאַרגעסן דעם מאָרגן. מיר האָבן געזען, אַז די לאַגע ווערט

וואָס אַ מאָל ערגער: מיר טאָרן נישט גיין, וווּ מען וויל, נאָר אין די יידישע געסלעך. מען האָט געפילט, אַז עפעס שוידער-לעכעס דערנענטערט זיך. מיר האָבן געוואָלט לעבן און פאַר-ברענגען, כדי פאַרגעסן דעם מאָרגן.

אויבן — אַ מסיבה, אונטן — אַ געוויין

מיר האָבן זיך געווענדעט צום פרעזעס, אַז ער זאָל אונדז דערלויבן צו מאַכן אַ מסיבה. נאָך אַ צייט האָט מען באַקומען אַ דערלויבעניש. און דאָ וויל איך אויך דערציילן אַן אינטער-רעסאַנטע זאַך, ווי עס האָט אויסגעזען אונדזער לעבן. מיר האָבן געבראַכט אַ פאַטעפאַן מיט פלאַטן און נאָך אַנדערע זאַכן האָט יעדער געבראַכט אויבן אין דער ווייבערישער שול. דאָס איז געווען אין אַ שבת. דער פאַטעפאַן האָט געשפילט, מיר האָבן געטאַנצט, געזונגען און פאַרבראַכט נישט מיטן גאַנצן האַרצן. אונטן, אין שול, האָבן אַלע שטאַט-לייט גע-בראַכט די פוטערס, ווייל דעם זעלבן טאָג איז אַרויס אַ פאַר-אַרדענונג, אַז ווער עס האָט פוטערס אָדער שטיקלעך פוטער, זאָל עס ברענגען אין שול. ווען מ'וועט טרעפן ביי עמעצן אַ שטיקלעך פוטער, ווערט ער גלייך דערשאַסן. מיר האָבן אַרונטערגעקוקט דורך די פענצטערלעך. די שול איז געווען פול מיט פוטערס, טייערע פוטערס, שטיקלעך פוטער. מענטשן האָבן געוויינט. אין דרויסן איז געגאַנגען אַ דראַבנער רעגן, אַזוי ווי אַלץ וואָלט געוויינט אויף אונדזער גרויסן חורבן. דייטשן האָבן געשלאָגן און אויבן האָט דער פאַטעפאַן געשפילט. מיר זענען געווען יונג, דער דראַנג צום לעבן איז געווען גרויס, מיר האָבן געקעמפט. ליידער האָבן מיר נישט געהאַט קיין כוח צו באַזיגן דעם שונא-ישראל. מיר האָבן ממשיך געווען די אַרבעט אין קינדער-ווינקל, ביז מען האָט אָנגעהויבן צו כאַפן יוגנטלעכע פון די גאַסן אין די לאַגערן אויף שווערער אַרבעט. און אויבן אין דער שול האָט מען גע-מאַכט שאַפן, דאָס הייסט ווערקשטעלן פון פוטער-נייער.

אַ ביסל חברה זענען אַוועק אין די לאַגערן, אַ ביסל זע-נען נאָך געבליבן, אָבער נישט אויף לאַנג. איין טאָג פאַרן ליקווידירן דאָס געטאָ בין איך אַוועק קיין סאַנדאָמיעזש. מיט מיר איז אויך געווען בלהה מונק. זי האָט דאָרט געשריבן אַ טאַג-בוך. ליידער איז זי אומגעקומען מיט פיל אַנדערע, און ביז היינט ווייסט מען נישט, וווּ דאָס בוך געפינט זיך. איך האָב נאָך געוואַנדערט פון איין לאַגער אין צווייטן, אין צווישן קיין אוישוויץ, וווּ איך האָב געזען יעדן טאָג דעם טויט פאַר די אויגן.

ווי אַזוי איך בין לעבן געבליבן, ווען איר פרעגט מיך, ווייס איך אַליין נישט.

אחרי עשרים שנה

לקבוצות והועמסנו על מכוניות־משא שנסעו לסקאז'יסקו. עדיין נראית לפני עיני התמונה, כיצד אמי ו"ל ואמהות אחרות רצות אחרי המכונית בה הוסענו, והאוקראינים יורים אליהן במכונת יריה מגג המכונית.

היתה זו פגישתי האחרונה עם אמי ועירתי. לא אוסיף ואספר מה עבר עלינו במחנות־הריכוז הרבים שבהם שהינו, הסבל, חרפת הרעב, זהשפלה וכו'. דובר ונכתב על כך רבות. אך מוצא אני לנכון להזכיר כאן יום שובי ממחנה הריכוז הרביעי במספר, מצ'כיה. הגעתי לאופטוב על מנת לראות האם נשאר מישוהו בחיים. לאמיתו של דבר לא הכרתי את העיר. חורבן והרס בכל, הבתים הרוסים, מבית־הקברות הוצאו המצבות בחלקן, ופרות רועות בו. אנשים כמעט ולא היו ברחוב. הכל נראה כה עגום. ברחוב פגשתי חבר נוצרי מבית־הספר. הוא שאלני: האם נשארת בחיים? ויעץ לי: "ברח לך מהעיר, כי חייך בסכנה". וכי מה קרה? — שאלתיו. "אסור עליך להישאר בעיר זו" — היתה התשובה. מפאת חוסר התחבורה לא נסעתי באותו יום, כי אם נשארתי לישון בביתו של ישראל רוזנברג. שם פגשתי עוד ארבעה אנשים. ישננו בבגדים מפחד שמא יבואו אלינו. איך שהוא עבר הלילה.

למחרת בבוקר, בלכתי ברחוב שעלייד הרחוב המוביל לאוסטרוביץ, פגשתי חבר הנהלת העיר, וורובל, שהיה מוכר כאנטישמי עוד מלפני המלחמה. הוא אמר לי במלים פשוטות: "באם לא תסתלק בעוד חצי שעה מהעיר, דמך בראשך". המלים נאמרו עם הוצאת האקדח מכיסו. שכרתי עגלה שתוביל אותי באופן מיוחד מהעיר החוצה. חשבתי בלבי: באתי לראות את עיר מולדתי וזוהי קבלת־הפנים שזכיתי לה מאחד מהנהלת העיר. החלטתי: אין מקום יותר בשביל היהודים בפולין. גם בשוֹבך ממחנה ריכוז, חייך בסכנה!

חלפו 20 שנה מאז נפרדתי ממך, עיר מולדתי, אך עדיין ספוגה בך נשמתי בכל אשר אפנה. האם לא ספגה אותך נשמתי עם יום כניסתי ללמוד ב"חדר"? והנני נזכר: ההליכה בצוותא לאחר גמר הלימודים ובידינו פנסים דלוקים, רחוק־בתיך הצרים והרחבים, 3 בתי־המדרש ובית־הכנסת וכן ה"שטיבלאך" של זרמי החסידות השונים. רוח חיים היתה שוררת בכל אשר תפנה הן ביום והן בשעות הלילה, בעת הטיולים ההמוניים, וביחוד בערב שבת. ...תנועה מיוחדת במינה. האחד סוגר את חנותו והאחד ממחר לבית־הכנסת לתפילה. ובשובך מבית הכנסת — "שבת שלום" והקידוש והזמירות...

הנני רועד בהיזכרי... בראש השנה ובערב יום־הכיפורים, לפני "כל נדרי" ברחוב הנקרא "ברייטע גאס". הנה אני רואה את הרב ר' שלום רוקח זצ"ל, אחיו של הרבי מבלז, צועד לו במהירות יוצאת מגדר הרגיל בפוזמקאות הלבנות ובמכנסיים הלבנים לפני בית־המדרש. כל אחד נחפז לברכו, וכי בקלות תגיע אליו?

ושמחת תורה: הקפות בבית הכנסת הגדול, ריקודו של הרב. וכי מי לא הלך לראות הקפות אלה? מנסה אני בבוא החגים, לשחזר לעצמי את החדווה של הימים ההם, אך איני מצליח. כולי פצעים פצעי נפש...

צעיר לימים הייתי בפרוץ המלחמה ולא הבנתי עדיין מה עומד להתרחש עם כניסת הגרמנים לעיר. עד מהרה נלקחתי מבית הורי ונשלחתי למחנה הריכוז סקאז'יסקו יחד עם עוד קבוצה גדולה של בני עירנו. גברים ונשים נתפסו בבתיהם וברחוב שנקרא "ברייטע גאס", הועמדנו 12 איש בשורה. הוצעדנו והוכינו עד שהגענו לרחוב המוביל לאיוונסק. שם הושיבו אותנו על רחבה. הגרמנים חילקו אותנו

א י ב ע ר ל ע ב ע נ י ש ון

מיליטער, האָט ר' הענעך לאנגער געזאָגט: „ווי קען איך דיר צושטעלן ברויט, ווען אַלע בעקערס זענען פאַרהאַלטן?“ האָט דער אָפיציר געהייסן באַפרייען די בעקערס. נאָך דעם האָט דער אָפיציר פאַרלאַנגט פלייש און אַנדערע אַרטיקלען. האָט ר' הענעך לאנגער ווייטער געטענהט, אַז די אַלע מענטשן זענען אַרעסטירט, קען מען גאַרנישט צושטעלן. דעמאָלט האָט דער אָפיציר געהייסן באַפרייען אַלע יידן.

מיר האָבן דעמאָלט געמיינט, אַז מיר זענען שוין געהאַלפן, מיר האָבן גאַרנישט פאַרגעפילט דאָס גרויסע אומגליק, וועל-כעס די דייטשן האָבן פאַר אונדז צוגעגרייט.

ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען דער יודן־ראַט אין אַפּט?

אין אַ פּרייטיק סוף 1939 זענען געקומען 2 געסטאַפּאַ-לייט אין דער יידישער גמיע, וועלכע האָט זיך געפונען אין הויז פון פרעזעס (הענעך לאנגער). אין דער גמיע איז פונקט געווען דער סעקרעטאַר, ר' שמואל ליפמאַן און לייבעלע אייזנבערג דער שמש. זיי האָבן זיך געפרעגט אויפן פרעזעס, לייבעלע שמש האָט נישט פאַרגעפילט קיין שום שלעכטס און איז גלייך אַראָפּגעלאָפן רופן דעם פרעזעס און אים גע-זאָגט, אַז ער זאָל גלייך אַרױפּקומען. דער פרעזעס איז גלייך געלאָפן אין גמיע, גלייך, ווי ער איז אַריינגעקומען, האָט ער שוין געטראָפן דעם סעקרעטאַר שמואל ליפמאַנען אַ צע-שלאָגענעם. די געסטאַפּאַ האָט גלייך אָנגעהויבן שלאָגן דעם פרעזעס, אים געבונדן און באַפוילן גלייך צו שאַפן אַ יודן-ראַט. האָט דער פרעזעס פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אים באַפרייען, בכדי ער זאָל קענען גיין ברענגען מענטשן פאַרן יודן־ראַט, האָבן זיי נאָך מער געשלאָגן. די געשרייען האָט מיין מוטער ע״ה געהערט, איז זי גלייך אַרױפּגעלאָפן אין גמיע און געזען, ווי אַלע 3 מענטשן, דער פרעזעס, דער סעקרעטאַר און דער שמש, ליגן אויף דער ערד און ווערן געשלאָגן. ווען מיין מוטער האָט געהערט אין וואָס עס האַנדלט זיך, איז זי גלייך געלאָפן רופן מענטשן. אַבער, פאַרשטענדלעך, אַז נישט אַלע האָבן געוואָלט אַרױפּגיין צו דער געסטאַפּאַ אין גמיע. דאָך האָבן זיך געפונען אַ ביסל גוטע פריינד פון מיין טאָטן ז״ל מיטן מורה־הוראה בראש (אַשיקער רב) — אַזוי האָט מען אים גערופן) און זענען געגאַנגען אין גמיע. און אַזוי האָט מען געשאַפן דעם יודן־ראַט אין אַפּט. ביים שאַפן דעם יודן-ראַט האָט זיך מיין פאָטער ז״ל געבעטן, אַז צוליב זיין עלטער זאָל מען אים באַפרייען פון יודן־ראַט, האָט די געסטאַפּאַ נישט מסכים געווען. ער מוז בלייבן, כאַטש וויצע־פרעזעס, און מרדכי ווייסבלום איז געוואָרן פרעזעס פון יודן־ראַט און איז שוין אַזוי פאַרבליבן ביזן אומקום.

דער ערשטער פאַרוויד

דריי טעג נאָכן אַריינקומען פון דייטשישן מיליטער קיין אַפּט, אַ זייגער 4 נאָך מיטאַג, האָט זיך אַרױסגעלאָזט אַ כאַליאַסטערע דייטשן, ווי ווילדע טיגערס מיט ביקסן אין די הענט, איבערן גאַנצן שטעטל און צוזאַמענגענו-מען אַלע מענער יידן און אַריינגע-זעצט אין דער „שאַפּע“ ד. ה. אין

זאָל פון די פייערלעכער. אין דער „שאַפּע“ איז געווען אַזוי ענג, פשוט דערשטיקט צו ווערן. איינער איז געשטאַנען אויפן צווייטן, ווען די, וואָס זענען געשטאַנען נעבן דער טיר האָבן זיך אַ באַוועג געטאָן, האָבן די דייטשן אַריינגעשאַסן און עטלעכע יידן פאַרווונדעט. צוגיין זיך דערוויסן, וועמען מען האָט פאַרווונדעט, איז נישט געווען מעגלעך. קיינער פון אונדז האָט נישט געוואוסט, וואָס דאָס באַדייט. מיר זענען אַזוי געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט. מיר האָבן געהערט אַ גאַנצע נאַכט גיין מיליטער. גאַנץ פרי האָבן מיר באַמערקט, דורך די פענצטער, ווי ר' הענעך לאנגער לויפט מיט דער ווייסער באַרד, אַ פאַרשאַפּעטער, מיט די דייטשע אָפיצירן. ר' הענעך לאנגער איז געווען איינער פון די 3 מענטשן, וועלכן דער פוילישער סטאַראַסטע האָט אויסגעקליבן פאַרן פאַרלאָזן אַפּט, אַז זיי זאָלן זיין די פאַרשטייער פון שטאָט. די 3 מענטשן זענען געווען: 1. הענעך לאנגער, 2. אַדוואַקאַט קולאַק, 3. דער אייגנטימער פון טאַבאַק־הורטאַווינע צעשעלסקי. דער פוילישער סטאַראַסטע האָט דאָס געטאָן מיט אַ גוטער כוונה, אַז די דייטשן זאָלן נישט באַפאַלן קיין פּריוואַטע מענטשן, נאָר אויב זיי וועלן עפעס דאַרפן, זאָלן זיי זיך ווענדן צו די דריי פערזאָנען. ער האָט זיי געגעבן בענדער מיט רויטע מגן־דודס. ר' הענעך לאנגער מיט די אָפיצירן זענען צוגעקומען צו דער טיר און אַרױסגערופן אַלע בעקערס פון זאָל. נאָך דעם האָט מען אונדז אַלע יידן אַרױסגעפירט אויפן סטאַדיאָן ד. ה. טאַרגאַוויסקע און אונדז אויסגעשטעלט אין רייען. מען האָט געזאָגט, אַז מען גייט אונדז אַוועקפירן אין דאַרף זאַכצען נעבן אַפּט. דאָרט איז שוין געווען אַ לאַגער פון יידן, וועלכע די דייטשן האָבן געהאַט פאַרנומען אין די שכנות־דיקע שטעטלעך.

אַ ביסל שפעטער זענען מיר אַלע באַפרייט געוואָרן. די סיבה פון אונדזער באַפריינג האָבן מיר זיך שפעטער דערוואוסט. ווען מיר אַלע זענען געווען אַרעסטירט, האָט דער שטאַב־אָפיציר פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אים צושטעלן ברויט פאַרן

דייטשישע לערע

אָנפאַנג קריג, ווען עס איז נאך געווען מיליטער אין אָפּט, שטייט אַ דייטשישער אָפיציר מיט מיכאל ראַטשטיין און הייסט אים יעדעס מאל אַראָפּנעמען דאָס היטל און פאַרבייגיין פאַר אים. ער האָט אים אַזוי געהאַלטן אַ לאַנגע צייט. ער האָט אים באַפרייט, ווען ער האָט שוין נישט געהאַט קיין כוח צו באַוועגן זיך. דער אָפיציר האָט געזאָגט צו די אַרומיקע, אַז ער מוז אויסלערנען די יידן, אַז זיי זענען אַ נידעריקע ראַסע און מוזן זיך בוקן פאַר אַ דייטש. אַזוי ווי דער יודע מאַכט אַן איינדרוק פון אַן אינטעליגענטן יודע, מוז ער זיך צוגעוויינען, אַז ער זעלבסט זאָל פאַרשטיין, אַז ער איז פון אַ נידעריקער ראַסע.

דייטשישער יושר

איין מאל אין דער פרי קומט אַריין צו מיר אין ווינונג די גאַנצע משפּחה ווינציגסטער. זיי זענען געווען פוטער-בעל-מלאכה, ווי אויך סוחרים. זיי זענען געקומען מיט אַ רעש, איינעם פון זיי גייט מען שיסן, זאָל איך אים ראַטעווען דאָס לעבן. פרעג איך, וואָס עס איז געשען און מיט וואָס קען איך אים ראַטעווען. דערציילט ער מיר אַזאַ געשיכטע: מיט אַ פאַר מאַנאַטן צוריק, ווען יידן האָבן נאָך געמעגט האַנדלען מיט פוטערס, קומט אַריין צו אים דער דייטשישער דירעקטאָר פון דער ספּולקע ראָלנע, וועלכע איז דאָך געווען זייער אַ וויכטיקע אינסטיטוציע, ווייל אַלע אַרטיקלען, וועלכע אַ מענטש האָט באַדאַרפט צום לעבן, האָבן זיי פאַרטיילט אויף קאַרטן. דער דייטש האָט געהייסן אימער יאָס. ער איז אויך געווען דירעקטאָר פון דער ספּולקע ראָלנע אין צווימער. ער האָט געקויפט ביים יידן אַ פוטער פאַר דער פרוי און ער האָט אים עפּעס באַצאָלט, אַז עס זאָל הייסן, אַז ער נעמט נישט בחינם. שפּעטער האָבן די יידן שוין נישט געטאַרט האַלטן קיין פוטערס. פאַר געפינען ביי אַ יידן אַ פוטער, אַדער אַפילו פאַר באַהאַלטן ביי אַ קריסט אַ פוטער, האָט געדראָט טויט-שטראָף. מען האָט פיל יידן געשאָסן צוליב דעם. איז דאָן יענער דייטש געקומען צו דעם יידן, ביי וועלכן ער האָט גע-קויפט דעם פוטער, מיט דער טענה, אַז דער פוטער איז נישט קיין גוטער און דעריבער זאָל ער אים געבן אַ צווייטן. זאָגט דער ווינציגסטער: „עס איז דאָך אוממעגלעך, אַז איך זאָל דיר איצט געבן אַ פוטער, ווען יידן איז פאַרבאָטן צו האַלטן פוטערס.“ אָבער דער דייטש שרייט אַז ער מוז האָבן אַ צווייטן פוטער, אויב נישט וועט ער אים איבערגעבן צו דער געסטאָפּאָ. וואָס האָט דאָס באַדייט, האָבן מיר אַלע געוואוסט. און אַזוי ווי איך קען דעם דייטש, ווייל איך האָב געאַרבעט אין דער ספּול-קע ראָלנע אַלס פאַכמאַן פון זרעים, איז אפשר קען איך עפּעס העלפּן.

איך גיי אַוועק צום דייטש און הייב אָן צו מאַכן אַ שמועס וועגן דער זאך. ווערט דער דייטש אין גאַנצן אויפגעקאַכט: וואָס הייסט, אַ ייד זאָל אים אָפּמאַרן. הייב איך אָן אויפקלערן,

אַז עס איז דאָך אוממעגלעך צו געבן אַ צווייטן פוטער, אין דער צייט, ווען עס איז נישט דערלויבט צו באַזיצן פוטערס. אָבער דער דייטש וויל גאַרנישט הערן פון עפּעס אַנדערש. זאָג איך צו אים: ווייסטו וואָס, כּוועל פועלן ביים ייד, אַז ער זאָל דיר צוריקגעבן דאָס געלט, וועסטו האָבן דאָס געלט מיטן פוטער. זאָגט דער דייטש מיט כּעס, אַז די יידישע שווינד-לערס ווילן אים אָפּמאַרן. פריער האָט ער געקענט קויפּן אַ פוטער ביי אַ צווייטן יידן פאַר ביליק, אָבער איצט האָבן שוין די יידן נישט קיין פוטערס, מוז ער קויפּן ביי אַ קריסט, וועט עס שוין קאָסטן פיל טייערער, אַזוי אַז ער וועט זיך נישט לאָזן אָפּמאַרן. רייד איך צו אים: „דו וועסט דאָך האָבן אַ פוטער אומזיסט.“ עס האָט גאַרנישט געהאַלפּן, נאָר ער מוז אים הייסן שיסן. טענה איך צו אים: „אַז דו וועסט אים הייסן שיסן, וועסטו דאָך פון דעם גאַרנישט האָבן.“ איך האָב קוים געקענט פועלן ביי אים, אַז דער ייד זאָל אים געבן אַזוי פיל געלט, וויפיל אַ קריסט הייסט זיך באַצאָלן פאַר אַ גוטן פוטער און אַזוי ווי דער ווינציגסטער האָט שוין נישט געקענט אָפּ-נעמען דעם פוטער, ווייל יידן איז שוין געווען פאַרבאָטן צו האָבן פוטערס. האָט דער דייטש געהאַט 2 פוטערס אומזיסט און ער האָט אַלץ געשריען, אַז דער ייד האָט אים געוואָלט באַשווינדלען.

ווי אַזוי די דייטשן האָבן געצאָפּט פון אַ יידן בענזין?

אין יאָר 1941 האָבן די דייטשן איינגעפירט אַ געטאָ, וווּ יידן האָבן געמוזט וווינען, און פאַר אַריבערטערן די גרענעץ, האָט מען באַקומען טויט-שטראָף. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געכאַפּט אַ ייד, אַברהםטשע וויסבלום (מען האָט אים גערופּן אַברהםטשע לייביש אַנטשעלס). פאַרן קריג האָט ער געווינט הינטערן שטאַט, דערנעבן אָפּט, אין דערפיל באַמבאַרקאָוו. איז ער געגאַנגען צו אַ קריסט אויפמאַנען אַ חוב, בכדי ווייטער צו קענען לעבן אין געטאָ, וווּ מען האָט נישט פאַרדינט, נאָר געלעבט פון גרייטן. די דייטשן האָבן אים געוואָלט שיסן פאַר דער גרויסער „עבירה“, וואָס ער איז באַגאַנגען. האָט זיך געמאַכט אַ רעש אין שטעטל, און מען האָט אָנגעהויבן זוכן מיטלען אָפּצורופּן די גזירה. אַזוי ווי דער דייטשער סטאַראַסטע האָט דעמאָלט געווינט ביי מיין פאָטער הענעך לאַנגער, איז די משפּחה פון אַברהםטשע וויסבלום געקומען צו מיין פאָטער ע"ה, ער זאָל בעטן ביים סטאַראַסטע, די גזירה אָפּצושאַפּן.

מיין פאָטער ע"ה איז אויף דער נאַכט אַריינגעגאַנגען צו דעם דייטשן סטאַראַסטע ד"ר ריטער (וועלכן מען האָט נאָכן קריג געכאַפּט) און געבעטן, אַז מען זאָל דעם וויסבלום נישט שיסן. נאָך לאַנג בעטן, האָט יענער מסכים געווען אים נישט צו שיסן, נאָר מיט אַ באַדינג, אַז די יידן זאָלן אים צושטעלן 300 ליטער בענזין פאַר זיין אייגענעם געברויך. האָט זיך מיין פאָטער געבעטן און געפרעגט, ווי אַזוי איז דאָס מעג-

גענוג, וואס מען האט אריינגעבראכט אזוי פיל יידן אין שטאט, ווילסטו נאך פארקלענערן דאס געטא און דערצו איז דא אזוי פיל קראנקהייטן און אויך עפידעמישע אַנשטעקנדיקע קראנק-הייטן. ס'איז דאך נישטא ווו צו ליגן אפילו אויף די פאד-לאגעס. מיין פאטער האט געבעטן, אז ער זאל מיטגיין אין געטא, זען וואס עס טוט זיך ביי די יידן. עס איז פשוט נישט מעגלעך מער אויסצוהאלטן. האט דער דייטש רואיק געענט-פערט, אז ער וויל באווייזן, ווי אזוי מען קאן אריינגיין אן עמער וואסער אין א גלאז. מיין פאטער האט זיך באלד אויפן ארט נישט אריינגעטריט אין די סאדיסטישע כוונות זיינע, האט ער אָנגעהויבן אויפצוקלערן, אז עס איז נישט מעגלעך, אז זיי וועלן אלע אויסשטארבן, האט דער צורר פשוט געזאגט, אז דאס גלאז וואסער, ד. ה. די יידן, וואס וועלן בלייבן לעבן זענען אויך איבעריק. און אזוי איז געשען. מען האט דאס געטא פארקלענערט און די וואס זענען געבליבן לעבן, האט מען שפעטער געשיקט אין גאז-אויזן פארברענען.

דער האנדל אין געטא

המסחר בגטו

לעך, אז מיר יידן, זייענדיק פארמאכט אין געטא זאלן שאפן בענזין, וועלכעס אין קריגס-צייט האט מען געקענט קריגן נאר מיט א דערלויבעניש. דער ארגומענט האט נישט גע-האלפן, און די יידן האבן געמוזט שאפן די 330 ליטער בענ-זין, און מען האט דעם ווייסבלום באפרייט.

ווי אזוי האבן די יידן געשאפן דעם בענזין? פון די דייטשן, וואס זענען געקומען אין געטא, בכדי עפעס צוצו-נעמען ביי יידן, אדער צו כאפן יידן אויף אַרבעט, האט מען געקויפט דעם בענזין פאר דאלארן, און דעם בענזין האט מען געגעבן דעם סטאראסטע.

דעם אברהמטשע ווייסבלום האבן די דייטשן אין סוף 1942 געשיקט גלייך מיט די רעשט יידן אין גאז-אויזן צום פארברענען.

ווי אזוי מ'קען אריינגיין אין עמער וואסער אין א גלאז

אנפאנג 1942 האבן די דייטשן אָנגעהויבן צו קאנצענ-טרירן די יידן אויף איין ארט. פון אלע אַרומיקע שטעטלעך, קלענערע פון אפט, האבן זיי געהייסן די יידן פארן קיין אפט. פריער איז אין קליינעם געטא אויך געווען זייער ענג, אבער שפעטער האט זיך געמאכט אזוי ענג, אז עס איז פשוט נישט געווען קיין ארט צו ליגן, אפילו אויף די פאדלאגעס. מען האט פארנומען אלע שולן און בתי-מדרשים און ס'איז אלץ געווען ענג. פארשטייט זיך, אז עס האבן זיך באלד אָנגעהויבן צו פארשפרייטן קראנקהייטן. צו די אלע צרות קומט אין גמיע א מעלדונג, אז מען מוז פארקלענערן דאס געטא מיט אייניקע גאסן. האט זיך געמאכט א גרויסער רעש אין שטאט. ס'איז נישט געווען צו וועמען צו גיין בעטן, ווייל אין דער צייט איז געווען אין אפט א דייטש, וואס איז געווען א גרויסער צורר-יהודים מיטן נאמען אבערלאדיק, פשוט א סאדיסט. מ'האט נישט געקאנט מיט אים ריידן. און אז מען איז געקומען צו אים עפעס בעטן, האט ער געשלאגן, אדער געשאסן. האבן אלע יידן פון שטאט פארלאנגט, אז מיין פאטער זאל גיין צו אים אינטערוויערן, אפשר וועט ער האבן רחמנות צוליב זיין עלטער, אפשר וועט ער זיך רעכענען, וואס מיין פאטער ז"ל איז געווען לאוויק אין געריכט. הכלל, מיין פאטער ז"ל איז געגאנגען מיט גרויס הארץ-קלאפעניש צו אים אינטער-ווערן און אויפגעקלערט די שווערע לאגע פון די יידן. נישט

מגיה הריגה

ישבתי שם ועשיתי לילות כימים. הרי אגדות רבות נרקמו סביבו.

אבי ז"ל הרה"ה ר' יוסף אלחנן הי"ד הרביץ תורה בשנות הזעם בבית המדרש של ה"אזהב ישראל". הוא לימד שיעור דף היומי. גם החסיד ועדין הנפש אבא'לה פרנקל מקאליש יחד עם בניו גבורי הרוח מלך זישא ולייבל הי"ד הרביצו תורה וחסידות ברבים. כן לימדו במנין אחר את הדף היומי, ר' דוד מנישביץ הי"ד, שלמה פרשקר ז"ל ויצחק גוטרמן, להבדיל לחיים, פאר הבחורים המצוינים מבית-מדרשו של הרי"מ בורשא שהגיעו לאפט עם זרם הפליטים. הוא, שלמה בעל הנפש החסידית היוקדת, משה'לה קיזר עדין הנפש, ואני לקחנו על עצמנו לארגן את הנוער ולרתום אותו לעולה של תורה. ארגנו ישיבה קטנה בעזרת הנשים. היה זה חזיון נפלא לראות איך עשרות נערים בני תשחורת — גם מבתי לא כ"כ חסידיים, חבשו ספסלי ביהמ"ד ושקדו על לימודיהם יומם ולילה. במיוחד זכורים לי הבנים היקרים משה'לה רונפלד מדרך צויזמיר ומשה'לה וינברג, בן אחותו של "ראש היהודים" באפט, מרדכי ויסבלום.

היה גם ראש-ישיבה ליטאי שניהל ישיבה, ואכן גם הוא, עדין-הנפש ובעל המידות התרומיות, פעל גדולות ונצור רות להרבצת התורה ולחיוק הדת. והנה תושבי המקום הור תיקים עמדו משתאים על תופעה מיוחדת זו ואמרו שמוזה חמש עשרה שנה לא נשמע קול התורה כמו עכשיו. יש לציין את יחס הכבוד של כל האוכלוסיה אל תלמידי החכמים ומר-ביצי התורה ברבים ובכלל ללומדי התורה.

כולנו, כל אלה שעסקו במלאכת הקודש של הרבצת התורה, היינו משוחררים באופן רשמי מטעם "זקן היהודים" מכל חובה לצאת לעבודה. היתה זו תופעה נדירה בימים ההם. שכן במקומות אחרים הכבירו התקיפים למיניהם את ידם על לומדי ושומרי תורה.

ראוי גם לציין את פעילותו ויוזמתו הברוכה של ר' כת-ריאל שריער מקאליש, אדם בעל שיעור קומה, שהוכיח את גדלותו בזמנים הקשים ביותר. הוא יזם, פעל, עזר ועודד, (היה גר בביתו של מתתי' וינר). כן הצטיין בפעולותיו ר' ישראל טרויבה מקאליש. הוא והרב מקורוב אירגנו משלוח חבילות למחנות.

קהילות נעלמות

בשנת תש"ב החלו להגיע בשורות איוב מכל עבר: חיסול המוני, תליות והרג, קהילות שלמות נעלמות. לאן!!!! בחלל מהדהד שם חדש טרבלניקי. החגורה מתהדקת סבי-

בשלהי החורף שנת 1940 — סמוך לסגירת הגיטו בלודז' — עקרה משפחתנו לאפט עיר מולדתו של אבי ז"ל. הרגשה כפולה אפתני בהגיעי לשם. מצד אחד היה זה נעים אחרי כל מה שעבר עלינו בלודז' אשר ההשתוללות הרצחנית של הנאצים היתה שם מנת יומנו, לעבור לאפט, העיירה הרגועה אשר האוכל היה בה בשפע. אולם מאידך הייתי נסער ומרותח. לא כן תיארתי לעצמי את עיר חלומתי אפט, עירו של ה"אזהב ישראל", של ה"נודע ביהודה", של ר' מאיר'ל אפטר בעל "אור לשמים". רבבות אגדות שמעתי עליה בילדותי והנה היא לפני מרוקנת מכל פארה. לא היה בה אז זכר לדבר ה' ופרט לשחרית וערבית כשכל אחד מצא לו לחובה לבקר בבית הכנסת הגדול, לא התקיימה בה כל פעולה רוחנית. כולם היו עסוקים בענייני החולין, כלומר, מחפשים פרנסה בעוד הצעירים נלקחים כל יום לעבודה על ידי הגרמנים ימ"ש.

בראשית שנת 1940 גירשו הגרמנים את כל יהודי קא-ליש, טורק, קונין ועוד, לאזור אוסטרובצה ואפט. מיד עם הגיע זרם הפליטים מהמקומות הנ"ל, התארגן ועד לעזרה מיהודי המקום. תפקידו של הועד היה רב, כי הפליטים הגיעו בחוסר כל. נפתח מטבח אשר חילק חינם כל יום כחמש מאות מנות אוכל לכל דכפין. אנשי אפט הראו את ידם הנדיבה, בכל מה שנוגע ליחס שבין אדם לחברו, הם הוכיחו בגרות במשך כל שנות שלטונו של הצורר ימ"ש, ועזרו איש לרעהו בכל התנאים ובכל מקום, ואמנם היו לשם ולדוגמה.

שיעורי תורה בצלל של המוות

מבין הפעילים שעמדו בראש מוסדות הסעד הצטיינו יוסף מנישביץ, ברויטבקר, ישראל טרויבה, בריש שפרן, ה. ברוינשטיין, ירמי' ניסנבוים ומשה'לע קיזר. גם בימים הקשים ההם ארגנו חוג פעילים אשר דאג לשיעורי תורה. אפט פשטה ולבשה צורה חדשה לגמרי. עיקר דאגתו של חוג פעילים זה היתה נתונה לחינוך של תינוקות דבית רבן. במיוחד ראוי לציין אברך יקר-ערך ובעל נפש לזהטת ר' חיים יעק'ל מחסידי גור. הוא גר בעלית גג מעל ביתו של בנימין לוינשטיין, שהתמסר כולו לענין לימוד תורה ואירגן בדירתו חוג בעלית הגג. בדירה הנ"ל התקיים גם "מנין" של חסידי גור בו הת-רכזו החיים התורניים ומצאו שם את ביטויים המלא והעמוק.

רוב הפעולות התורניות התרכזו סביב ביהמ"ד של ה"אזהב ישראל". בשנת תש"ב פרצה מגפת טיפוס וכל בתי-הכנסת נסגרו. זכורני באיזה כאב לב נפרדתי מבית-המדרש הזה. איזו חמימות שררה בו, איזו השראה עילאית אפפה אותך!

בנו, גם ממחנות-עבודה מגיעות שמועות אימים וזוועה, יהודים מתחננים לפני שומריהם אנשי הס. ס. שירחמו עליהם ויהרגום, והללו דורשים בעד "ירית החסד" — תשלום. הגיטו מצטמצם והולך. שוב ושוב מוציאים אנשים צעירים לעבודה במפעל לנשק בסקאז'יסקו. הימים הנוראים תש"ג מתקרבים, ר' כתריאל שרייער, הרב מקארוב אלימלך גוטרמן, מעוררים לתשובה, משתטחים על קברות הצדיקים באפט, הבכיות והי-ללות עולות עד לב השמים. מהעירות שבסביבה מגיעות אלינו יום-יום שמועות-זוועה, האחת איומה מחברתה. הנה עוברת שירה של יהודי איבנסק, מובלים ברגל כצאן לטבח, נורא היה להסתכל באומללים אלה, נשים וטף, זקנים, נכים וחולים הולכים, צועדים וכושלים. לאן? כמובן שידענו לאן, אולם הם השלו את עצמם, כי לוקחים אותם לאוסטרובצה. ידענו מה מחכה להם...

חנינא ערליכמאן

דער חורבן פון שטאט

לבסוף נשארנו קבוצת "פינוי". כמאה איש עזרנו כמיטב יכולתנו ולמעלה מזה למסתתרים. היו הרבה מיקירי וחשובי אפט שבחלקם הסתתרו במרתפו של שמואל קנדל ז"ל. ביניהם היה אביו של דוד רוזן ובני משפחות בריש שפרן, ברוק, רובין ועוד. בעיקר השתדלנו "להכשיר" אותם. היינו מועסקים בקבורת הנרצחים. (גם את אביו של ר' משה בליטנטאל קברנו). אחר כך העבירו אותנו לצויזמיר שבה מצאנו בין המסתתרים את האדמו"ר הגאון הקדוש מאוסטרובצה, שגם הוא נרצח אח"כ בידי הגרמנים.

בימים 21—23 בדצמבר 1942 נוקה האזור מיהודים, משארית-הפליטה שהסתתרו פם ושם. את השרידים, כשלוש מאות במספר, העבירו למפעל הנשק בסקאז'יסקו לעבודה, ובזה תמה פרשת הישוב היהודי, שישב באזור אפט כשש מאות שנה.

הילף פון אפטער אונטער דער לייטונג פון העברעאישן שריפטשטעלער מאקס לוסטערניק ז"ל.

אין מאנאט אקטאבער 1941 האָט דער דייטשער קרייז-הויפטמאָן ד"ר ריטער באַשטימט דאָס יידישע געטאָ, וווּ אַלע יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך אַריבערצוטראָגן. דאָס געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן. ביים איינגאַנג איז געווען אַן אויפשפּיט: "דאָס באַטרעטן איז מיט טויט באַשראַפט". אין געטאָ האָבן ווייטער געאַרבעט אַלע עקזיסטירנדיקע אינסטי-טוציעס. עס איז אויך טעטיק געווען אַ העברעאישע תּרבות-שולע אונטער דער לייטונג פון קוטשינסקי ז"ל. די יוגנט האָט אויך געפירט אַ פאַרצווייגטע אַרבעט קעגן אַקופאַנט. שפּע-טער האָט זיך אָנגעהויבן דאָס כאַפּן יידן אַלס אַרבעטער אין די לאַגערן בעלזשיטש, פּלאַשאַוו און אַנדערע אין לובלינער קרייז. גלייכצייטיק האָבן די דייטשן איינגעאַרדנט שטייגהאַ-קערייען ביי קלימאַנטאָוו, וווּ יעדן טאָג האָבן געמוזט גיין צו דער אַרבעט איבער טויזנט יונגע מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט אויסצושטיין גרויסע פייניקונגען מצד די דייטשן. אין מאַנאט אויגוסט 1942, אין אַ פרייטיק פאַרטאָג (מען האָט דעם טאָג גערופן דעם "שוואַרצן פרייטיק"), האָבן די דייטשן און עס-עס באַלאַגערט דאָס יידישע געטאָ. אַרויסגענומען אַלע יונגע מענער און פרויען אין דער צאָל איבער צוועלף הונ-דערט און זיי אַוועקגעפירט אין דער אַמוניציע-פאַבריק קיין סקאַרזשיסקאָ. וווּ זיי האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן אין זייער שווערע באַדינגונגען. עס איז גלייך אַרגאַניזירט געוואָרן

אין סעפטעמבער 1939, ביים אַריינמאַרש פון די דייטשן קיין אַפט, האָבן זיי גלייך אַ טייל שטאָט פאַרברענט, צונויפגעזאַמלט אַלע מענער אין גרויסן טעאַטער-זאַל און זיי דאַרטן פאַרשפאַרט אָן עסן. דאָס איז געווען די התחלה. שפּעטער האָבן זיי געשאַפן דעם יודן-ראַט מיט מרדכי ווייץ-בלום אין דער שפיץ און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון קאַנטריבוציעס אויף יידן. עס האָט אָבער, נישט קוקנדיק אויף די אַלע רדיפות, פולסירט אַ יידיש געזעלשאַפטלעך לעבן. עס איז גלייך רעאַרגאַניזירט געוואָרן דער "טאָז" (די אַמאָ-ליקע "עזרה"), וואָס האָט עקזיסטירט לאַנגע יאָרן און וועל-כער איז דורך די דייטשן געוואָרן באַמבאַרדירט ביים אַריינ-מאַרש אין שטאָט. מען האָט גלייך אויפגעשטעלט באַשפיי-זונג-שטעלעס פאַר אַרעמע קינדער, אַ קיך פאַר די אויסגע-זידלטע יידן פון לאַדזש, קאַליש, קאַנין און אַנדערע.

אין פעברואַר 1940 איז אויסגעבראַכן אַ גרויסע טיפּוס-עפידעמיע. די דייטשן האָבן פאַרווערט די יידן צו פאַרלאָזן זייערע וווינונגען. דער "טאָז" האָט ענערגיש באַקעמפט די קראַנקייט און דערפירט דערצו, אַז די עפידעמיע איז איינ-געשטילט געוואָרן. דערביי מוז מען דערמאָנען די אַלטע גע-זעלשאַפטלעכע עסקנים, וועלכע זענען אומגעקומען, ווי: שרה ראָנבערג, די "מוטער פון די אַרעמע", ווי מען האָט זי גע-רופן, אברהם סלופאַווסקי, יששכר לייב גאלא, איטעלע וואַר-שאַווסקי, דרעזל מאַכטינגער, גרשון בלימען און אַנדערע. אין שטאָט איז אויך געוואָרן טעטיק די יידישע סאַציאַלע זעלבסט-

א הילפס-קאמיטעט, וועלכער האט כסדר באזארגט אלע אר-
בעטער יעדע וואך מיט שפייד, וועט און מעדיקאמענטן, אזוי
אז די ארבעטער האבן געקענט דורכהאלטן.

אין מאנאט סעפטעמבער 1942 איז אראפגעקומען קיין
אפט דער דיסטריקט-שעף לאש פון ראדאם, וועלכער האט
נאכן באקומען די בערשטן-שאפן דערקלערט דעם יודן-ראט,
אז די יידן דראט נישט אויסגעזידלט צו ווערן, ווייל אלע
ארבעטן. נאך דעם באזוך איז געקומען דער באנדיט אבאלדען,
וועלכער איז ספעציעל געשיקט געווארן צו ליקווידירן דעם
יידישן קיבוץ. נאך זיין קומען האט זיך באלד אנגעהויבן צו
פילן, ווי עס קומט דער אונטערגאנג פון די איבער זיבן
טויזנט יידן. דער אפטער יודן-ראט האט אונטערהאלטן מיט
די דייטשן און עס איז געשאפן געווארן אין מאקאשין ביי
סאנדאמיר א יידן-לאגער. דארטן זענען דורכן יודן-ראט ארויס-
געשיקט געווארן יחידים-סגולה.

דאנערשטיק, דעם 22סטן אקטאבער 1942, 4 א זיגער
פארטאג, האבן די נאציס באלאגערט דאס געטא און צוגע-
טראטן צו ליקווידירן די יידן אין אפט.

דער שרייבער פון די שורות איז אנטלאפן פון שטאט
ביי נאכט, א האלבע שעה פארן באשטעלן דאס געטא. דורכ-
גייענדיק דורכן געטא ביי נאכט האט אנגעכאפט א גרויל, ווי
יידן זענען נישט געשלאפן און געווארט אויפן טייוול. די

אליעזר לאנגער

דער וועלט-קריג 1939-1945

ווייל פארנדיק פון אסטראוועזע קיין אפט בין איך אויפן וועג
פארוואנדעט געווארן.

דינסטיק, מיטאג-צייט, ד.ה. אויפן פערטן טאג פון קריג,
האט דער סטארטע בולדיג געגעבן א באפעל ארויסצופירן
אלע ביכער פון „אויסגאנג סקארבאווי“ און מען האט אלץ
ארויסגעפירט מיט דער כוונה, אז באלד קומט מען צוריק און
מען וועט קענען ווייטער נעמען שטייערן ביי יידן. אין דער
זעלבער צייט האט אויך דער קאמענדאנט פון די פייערלעשער
ד״ר גלינסקי גענומען דעם גרויסן אויטא פון די פייערלעשער,
ארויפגעזעצט עטלעכע פייערלעשער און אויך אנטלאפן אין
דער ריכטונג פון לובלין.

אין דעם זעלבן טאג האט דער סטארטע איינגעלאדן
צו זיך אלע ראטמענער פון מאגיסטראט. פון יידן איז דארט
געווען הענעך לאנגער, אליעזר זיפמאן און בנימין לעווענ-
שטיין. פון די פאליאקן איז געווען שוויסטאוסקי, טשישעלסקי

אין די ערשטע טעג פון קריג-

אויסברוך, ווען מען האט באמ-
בארדירט אסטראוועזע, בין איך
אריינגעפארן קיין אפט, (געוויינט
האב איך א לאנגע צייט אין אסט-
ראוועזע). אריינקומענדיק קיין אפט,
האב איך געטראפן דאס פוילישע
מיליטער מיט אראפגעלאזטע קעפ-
אנטלויפנדיק דורך אויטאראוועזע

וועג, צו דער ווייסל צו, קיין לובלין. פון אלע זייטן האבן גע-
שטראמט מאסן מענטשן מיט וואגנס, מיט אויטאס, מיט מא-
טאציקלען און צופוס. אלץ האט געצויגן אויף די וועגן, וואס
פירן קיין לובלין, בכדי פון דארט צו קומען קיין רוסלאנד.

קומענדיק קיין אפט, בין איך קודם-כל אריין צו אברהמע-
לע סטרוגר (פעלדשער) בכדי צו באקומען ערשטע הילף.

און נאך. דער סטארקסטע האט זיך געזעגנט און געבעטן, אז אזוי ווי ער פארלאזט אפט, נאך אויף א קורצער צייט, ווייל ער איז זיכער, אז פוילן וועט אפשטויסן דעם דייטש און ער וועט באלד צוריקקומען — זאל די שטאט ווערן געפירט מיט ארדענונג.

מען האט אים באגלייט אויף אַזשארטווער וועג ביז צו די שליוועס, ד. ה. ביז דער בריק. צוריקגייענדיק מיטן זעלבן וועג און צוקומענדיק צום פאָוויאַט, האט מען באַמערקט, אז אין פאָוויאַט איז שוין ליכטיק און מען זינגט דייטשישע לידער. זענען זיי געווען נייגערדיק צו זען, ווער עס זינגט און ווער עס געפינט זיך דאָרט. אַרױפֿקומענדיק אין דער הויך האָבן זיי געזען, ווי דער געוועזענער וואָזשני פון פאָ-וויאַט וואָזניאַן טראָגט אַ האַקנקרייך און הענגט שוין אויף אַ דייטשישע פאָן אויפן באַלקאן פון פאָוויאַט, און די איבע-ריקע, וועלכע האָבן געזונגען דייטשישע לידער זענען געווען דייטשישע בוי-אַרבעטער, וועלכע האָבן געבויט אַרנאָטקיע-וויטשעס הויז. שפעטער האט זיך אַרױסגעוויזן, אז זיי זענען געווען דייטשישע שפּיאָנען. אַרױסגייענדיק פון פאָוויאַט האָבן די ראַטמענער געזען, ווי אין דער ווױנונג פון סטאַראַסטע דרייען זיך שוין אַרום די באַוווסטע צירניקווער אינוווינער און ראַבירן די ווױנונג.

גלייכצייטיק זענען אַנגעקומען קיין אַפט יידן פון פאָר-שידענע ערטער, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון זייערע היימען און האָבן דאָ זיך אָפּגערוט. פיל זענען אויך געווען ביי מיין פאָטער ע"ה אין הויף און אין הויז. פון די וואָס איך האָב גע-טראָפן ביי מיין פאָטער זענען אויך געווען די גרויסע אינ-האַבער פון די קאַלך-אוינונס אין קיעליק, די ברידער זאַגאַני-סקי. זיי זענען געווען מיט 2 וועגענער. מיין פאָטער האט זיי געבעטן, אז זיי זאלן אויפנעמען דעם בעלזער רבינס פרוי מיט די קינדער. און זיי זענען טאָקע מיטגעפאָרן און אויך מיין ברודער יחזקאל ע"ה איז מיטגעפאָרן. זיי האָבן מיטגע-נומען נאָך יידן. פון די אַלע מענטשן, וואָס זענען געפאָרן מיט די ברידער זאַגאַניסקי, וואָס זענען געווען פון די ערשטע, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון אַפט, אין די ערשטע טעג פון מלחמה אויסברוך, זענען ביים לעבן געבליבן נאָך איינער פון די ברידער זאַגאַניסקי.

מען אַנטלויפט און מ'פאָרט צוריק

אויך איך האָב פרובירט צו אַנטלויפן פון אַפט צוזאַמען מיט מיין ברודער פנחס און מייע 2 זין, ווי אויך מאיר ווייס-בלום, ד"ר ראַבינאוויטש, מיין שוואַגער שמואל-משה זילבער-בערג, יחיאל ווייסמאַן און אויך מיין ברודער שוואַגער ליפיש רייכער, וועלכער האט שוין באַוויזן צו קומען פון טשענסטאָ-כאָו. מיר זענען געפאָרן אויך אין לובלינער ריכטונג. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט אונדזערע פרויען און קינדער, מיט די עלטערן. די געוויינען זענען געווען שרעקלעך. עס איז נישט מעגלעך געווען אַפצורייסן זיך איינער פון צווייטן. מיר זענען

געפאָרן דורך פאַרשידענע זייטיקע וועגן, ווייל דורכן שאַסיי איז נישט מעגלעך געווען צו פאָרן צוליב דעם אַנטלויפנדיקן פוילישן מיליטער.

דער שטויב איז געווען שרעקלעך צוליבן גרויסן פאָר-קער, און מען האט נישט געזען איינער דעם צווייטן.

קומענדיק אין העלפט וועג, שוין נאָענט צו אַזשארטו וואָבן מיר באַמערקט דורכן שטויב, ווי אַ וואָגן מיט יידן פאָרט אויף צוריק. די יידן האָבן אונדז געוואָרנט נישט צו פאָרן ווייטער, ווייל די בריקן, וואָס פירן איבער דער ווייסל, ווי צאַזמער און ראַכוו זענען פאַרברענט און מען קען די ווייסל נישט אַריבער. מען מוז זיך אַריבערשיפן מיט שיפלעך. און ווירקלעך האָבן מיר געזען פון דער ווייטנס גרויסע פייערן איבעראַל. אויך זענען געפליגן איבער אונדזערע קעפּ דייטשע אַעראָפּלאַנען און האָבן כסדר באַשאַסן און באַמבאַרדירט די אַנטלויפנדיקע. די יידן האָבן אויך דערציילט, אז אויף דער סטאַציע יאַשיץ איז געשטאַנען אַ צוג מיט פויליש מיליטער, און אז דער צוג איז באַמבאַרדירט געוואָרן, און די, וואָס זענען אַרױסגעלאָפן פון צוג, זענען באַשאַסן געוואָרן מיט מאַשין-געווער.

הערנדיק און זעענדיק אַלץ, וואָס עס קומט פאָר, ווי דער טויט יאָגט נאָך פון אַלע זייטן און אויך דערמאָנענדיק זיך דעם מאַמענט פון געזעגענען זיך, און אז מיר האָבן איבער-געלאָזן אין דער היים אומבאַהאַלפּענע פרויען מיט קינדער, האָב איך אָנגעהויבן צו טראַכטן צי זענען מיר גערעכט, וואָס מיר אַנטלויפן. טראַכטנדיק אזוי און זעענדיק די לאַגע, האָב איך באַשלאָסן צוריקצופאָרן.

ווייזט זיך אַרויס, אז דעם זעלבן געדאַנק האָבן אויך געהאַט די איבעריקע מיטפאָרערס. און ווען איך האָב אויס-געדרייט דעם וואָגן אויף צוריק, האָבן זיי נישט רעאַגירט, נאָר שטילערהייט מסכים געווען מיטן צוריקפאָרן קיין אַפט. אין דער היים זענען אַלע צופרידן געווען מיט אונדזער צוריקקומען און האָבן זיך שטאַרק געפרייט מיט אונדז, ווייל אונדזער אַוועקפאָרן האט אַרױסגערופן ביי זיי גרויס פאָר-ביטערונג.

אין דעם זעלבן טאָג פון אונדזער צוריקקומען, וואָס איז געווען דער זעקסטער טאָג פון מלחמה-אויסברוך, האט מען שטאַרק באַמבאַרדירט אַפט. איין באַמבע איז געפאלן אויף לאַגעווער וועג, נעבן ישראלקע ראָזענבערגס מיל. אַלע שויבן אין שטאַט זענען אויסגעהאַקט געוואָרן. אין דעם טאָג איז געווען שטיל אין שטאַט. קיין מענטש האט מען נישט געזען אין גאַס. פון גרויס שרעק זענען אַלע געלעגן באַהאַלטן אין די קעלערס. אַרום 2 אַ זייגער נאָך מיטאָג האט זיך באַוויזן אַ דייטשישער פאַטרוול אויף אַ מאַטאַציקל. פון ווייטן האט ער דערזען אַ פוילישן פאַליציאַנט — האט ער אים באלד דער-שאַסן. דאָס איז געווען דער ערשטער שאַס אין אַפט.

די ערשטע גרויזאמע טעג

עס האט אנגעהויבן אנקומען מיליטער און ביז פאר נאכט איז אפט געווארן פול מיט מיליטער. די מורא איז געווען שרעקלעך גרויס. קיינער האט נישט געוואגט ארויסצוגיין. די פענצטער זענען געווען פארהאנגען, אז עס זאל נישט ארויסשיינען קיין ליכט, ווייל אויב מען האט געזען ליכט, האט מען אריינגעשטאן דורך די פענצטער.

פרייטיק אין דער פרי איז אנגעקומען דער שטאב, פאר- פארן פאר אונדזער הויז און האט זיך איינקווארטירט אין די צימערן, ווו עס איז געווען דער „אוזשאנד סקארבאווי“. דער שטאב האט באלד גערופן מיין פאטער, אז ער זאל אים דערליידיקן פארשידענע זאכן. זיי האבן פאר אלץ באצאלט. פרייטיק פאר נאכט בין איך געשטאנען פאר דער טיר. איז צו מיר צוגעקומען אן אפיציר מיט 3 זעלנער און האט מיך געפרעגט, צי איך בין דער באלעבאס פון שטוב. האב איך אים געענטפערט, אז יא, איך בין דער אייגנטימער פון הויז. האט ער מיר דערקלערט, אז ער פארהאלט מיך אלס גיילער (זאקלאדניק) און האט מיך גלייך ארויפגעפירט אין דער שאפע אריין. ארויפקומענדיק, האב איך שוין דארט געטראפן זיבן פאליאקן שטאטישע, וויכטיקע באלעבאס פון שטאט און עטלעכע-און-דרייסיק יידן. צווישן די וואס איך געדענק, זע- נען געווען דער אשיקער רב ז"ל, ידידיה בערגער, אברהמעלע שמעלצמאן, משהלע מאנדלזיס, יצחקל מאנדלזיס, מענדל מאכ-

טינגער און נאך אנדערע, וועלכע איך געדענק שוין נישט. און איך בין געווען בתוכם.

8 א זיגער אין אונט האבן אונדז די דייטשן ארויסגע- פירט אין די גאסן און אונדז געגעבן א באפעל, אז מיר זאלן אויסרופן אין שטאט, אז די באפעלקערונג זאל זיך אויפפירן אין ארדענונג. פאר יעדער סאבאטאזש-אקציע זענען מיר פאראנטווארטלעך מיטן לעבן. מיר זענען ארומגעגאנגען אין די גאסן, באוואכט מיט מיליטער. אין די גאסן האט געהערשט א טויטע שטילקייט. עס איז געווען פינצטער און מען האט נישט געזען קיין לעבעדיקן נפש. אראפקומענדיק אונטן-אין- גאס לעבן הערשט ארלאנס הויז, האט זיך א ייד באוויזן און מיט שרעק געפרעגט: „יידן, וואס הערט זיך? ווער איז ארעס- טירט?“ מורא האבנדיק פאר אונדזערע באגלייטער, האט מען דעם ייד כמעט נישט געענטפערט און געגאנגען ווייטער. דער לעצטער גאנג איז געווען ביי ירמיהו זיפמאנס הויז, (מען האט דאס הויז גערופן „ירמיהוס האטעל“) און דורך דער הינטער-גאס זענען מיר געפירט געווארן צוריק אין שא- פע אריין. דארט זענען מיר אפגעזעסן א גאנצע נאכט. פאר- טאג האט דאס מיליטער מארשירט ווייטער. אזוי ווי מיר האבן געזען, אז מיר זענען נישט באוואכט, זענען מיר אלע אהיים געגאנגען.

פאליאקן באראבעווען יידישע הייזער און געשעפטן

10 א זיגער שבת אין דער פרי האט מיין פאטער געהערט, אז מען ראבירט אין גאס. אונדזערע שכנים פאליאקן פון די ארומיקע דערפער זענען געקומען מיט וועגן און צופוס ראבירן ביי יידן דאס פארמעגן. געווינער ווערנדיק דאס, איז מיין פאטער ע"ה אריין צום שטאב, וועלכער איז געווען איינקווא- טירט ביי אונדז און געמאלדן און געגעבן צו פארשטיין דעם הויפט פון שטאב, אז די פאליאקן ראבירן אלץ אויס אין שטאט, און ווען דאס מיליטער, וואס דארף אנקומען, וועט וועלן עפעס קויפן, וועט נישט זיין וואס צו פארקויפן. אזוי ווי די פוילישע פירערשאפט שיצט נישט די יידישע באפעל- קערונג, האט ער אים געבעטן אין נאמען פון דער יידישער געמיינדע צו שיצן די יידישע באפעלקערונג. האט יענער גלייך פארשטאנען די ווענדונג פון מיין פאטער און געגעבן א באפעל צו אן אפיציר. אין באגלייטונג פון מיין פאטער איז ער ארויסגעגאנגען מיט א פאטרול און געמאכט ארדע- נונג אין שטאט און צעיאגט די פאליאקן. דאס איז געווען די ערשטע אינטערוויע פון מיין פאטער אין דעם שרעקלעכן מוראדיקן מאמענט, וואס האט דעמאלט געהערשט.

זונטיק פרי האט דאס מיליטער געברענגט פארשידענע יידן מיט פאליאקן צום שטאב, כאפנדיק זיי אויף די וועגן. צווישן די געבראכטע זענען געווען 2 יידן אין פוילישע מונ- דירן. דערזעענדיק מיין פאטער ארומדרייענדיק זיך אין שטוב, האבן די 2 יידן אין פוילישע מונדירן געגעבן זיך צו

אברהם שמעלצמאן ביים קערן די גאס

דערקענען, אז זיי זענען יידן, ווייל פריער האט מען נישט געווסט, אז זיי זענען יידן. זיי האבן געבעטן מיין פאטער, אז ער זאל פאר זיי אינטערוויענירן. מיין פאטער האט באלד אינטערוויענירט און די 2 יידן זענען באלד באפרייט געווארן און גלייך אראפגעגאנגען צו אונדז אין שטוב אריין. מען האט זיי באזארגט מיט קליידונג, באזארגט מיט פעסער פון מאגיסטראט און זיי אהיים געשיקט אין זייער שטאט יענד-זשעווי. איינער איז געווען אברהם פרידריכס זון פון יענד-זשעווי, איצט אין ישראל, און דער צווייטער חיים פרידבערג, איצט אין קאנאדע.

א פאר טעג שפעטער האט דאס מיליטער דורכגעפירט אן אקציע, געכאפט יידן פון גאנץ שטאט, אריינגעפירט אין דער שאפע אריין, אנגעפילט דעם גאנצן זאל בלויז מיט יידן. עס איז געווען זייער ענג. די וואס זענען געשטאנען ביי דער טיר האבן זיך א ביסל א רוק געטאן און די טיר האט זיך גע-עפנט. האט דער מיליטער-מאן, וואס איז געשטאנען און גע-היט, אריינגעשאסן און פארווונדעט 2 יידן. די יידן זענען אזוי געזעסן א גאנצע נאכט. אין דער פרי האט מען די אלע מענטשן ארויסגעפירט אויפן סטאדיאן הינטערן בית-הקברות. מורא האבנדיק פאר קאנסעקווענצן, איז מיין פאטער גלייך געלאפן צום פרעזידענט פון שטאט צום אדוואקאט קולאק, און ביידע צוזאמען זענען ארויף אין שטאב און אינטער-ווענירט, אז מען זאל די יידן באפרייען. מיט גרויס מי און געבעט איז ענדלעך געלונגען צו באפרייען די יידן. נאטירלעך האט דער גאנג פון קולאק געקאסט געלט. בחינם איז ער נישט געגאנגען.

די אלע אויבנדערמאנטע געשעענישן זענען פארגעקומען אין אנהייב מלחמה. דאס איז געווען דער ערשטער אריינטריט פון די דייטשן.

די תקופה פון „ידישן קאמיטעט“

נאך דעם האט זיך אנגעהויבן צו ארגאניזירן די אנפיר-רערשאפט, דער אזוי גערופענער „ידישער קאמיטעט“, וואס האט אנגעפירט מיט אלע ידישע ענינים, כאטש איך בין צוריק אהיים געפארן קיין אסטראווע, פון דעסטוועגן ווייס איך פון א סך פאלן, וואס זענען פארגעקומען אין אפט, ווייל איך בין געשטאנען אין א שטענדיקער פארבינדונג מיט מיין פאטער ע"ה. און מיין פאטער איז געווען פון די אקטיווסטע מיט-גלידער פון ידישן קאמיטעט אין אפט. אין פיל פאלן האט ער זיך מוסר-נפש געווען פאר דער ידישער באפעלקערונג. א סך פון די פאלן זענען געווען פארבונדן מיט סכנת-נפשות ביים אינטערוויענירן ביי די דייטשן. פון דעסטוועגן האט ער נישט געקוקט דערויף און געטאן, וואס מען האט געדארפט, אינטערוויענירט און כמעט אין אלע פאלן מצליח געווען. עס זענען געווען פאלן, ווען אפילו דער אסטראווער קאמיטעט האט זיך געווענדעט קיין אפט וועגן אינטערוויענירן און עס איז

דערליידיקט געווארן, א דאנק דעם, וואס מיין פאטער האט געהאט א צוטריט צו דער דייטשער מאכט.

עס איז געווען א פאל, ווען מען איז געווען געווארן, אז די דייטשן האבן געבראכט פון סאנדאמינזש יידן און זיי געפינען זיך אין דארף זאכצין. זיי זענען געלעגן אין די גריי-בער פון די בורקיס אן עסן און אן טרינקען. ווען מיין פאטער האט וועגן דעם געהערט, האט ער קודם-כל גענומען א דער-לויבעניש פון דער מאכט און ארויסגעפירט מיט א פערד א ביסל עסן און א פעסל וואסער צום טרינקען און אליין ארויסגעפארן צוזאמען מיטן עסן, זען די לאגע אויפן ארט און זען, וואס מען קען טאן פאר די יידן. עטלעכע טעג האט ער געפירט עסן און נישט גערוט, ביז מען האט די יידן בא-פרייט. עס זענען דא א טייל פון די יידן, וואס לעבן אין ישראל און געדענקען נאך גענוי דעם פאל. איינער פון זיי איז מענדל בליאכאזשס איידעם פון סאנדאמינזש. זיין נאמען איז שיפער. ער געדענקט גענוי דעם פאל.

א צווייטער פאל דערמאנט זיך מיר: מאיר מיכלס פרוי פון אייוואנסקער וועג איז געפארן קיין אסטראווע מיט א גויישער דראזשקע אן דער געלער לאטע אויף דער האנט. דערמיט איז זי באגאנגען דריי „פארברעכענס“ פאר איין מאל: איינס — געפארן מיט א גויישער דראזשקע, צוויי — אויסער דעם געטא אן א דערלויבעניש, דריי — אן דער געלער לאטע. פאר די אלע עבירות האט געדראגט טויט-שטראף. א דאנק דער אינטערוויענירן פון מיין פאטער, איז די פרוי בא-פרייט געווארן, ממש אפגעראטעוועט פון א זיכערן טויט.

נאך א פאל: פון מאיר וויצענטווערס 2 זין. די מאכט האט אויף זיי ארויפגעלייגט א גרויסן „קאנטיגענט“ ד. ה. תבואה און שפייז-צושטעלונג. עס איז גארנישט מעגלעך גע-ווען צו דערפילן די אויפגאבע. פאר נישט דערפילן די אויפ-גאבע זענען זיי געווארן ארעסטירט און זיי זענען שוין געווען פארמשפט צום אויפהענגען עפנטלעך, בכדי אנצולערנען אן-דערע. א דאנק דער שנעלער אינטערוויענירן פון מיין פאטער און פיל מי איז אים געלונגען אפצוראטעווען זיי פון דער תליה. נאטירלעך האט יעדע אינטערוויענירן געקאסט געלט, פיל געלט. אבער צום געלט האט מען געדארפט האבן די באטרעפנדע פערזאן, וואס זאל וועלן גיין, ריזיקירן מיטן לעבן און אינ-טערווענירן.

צווישן די אלע אינטערוויענירן איז אויך וויכטיק צו דער-מאנען די אינטערוויענירן וועגן גיין דאווען און לערנען אין די בתי-מדרשים. מיין פאטער האט ארויסבאקומען א דערלוי-בעניש פון דער מאכט, אז יידן מעגן גיין אין די בתי-מדרשים דאווען און לערנען.

דער פאל פון 36 זשאנדארמען

פלוצלונג איז געקומען קיין אפט א גרופע פון 36 זשאנ-דארמען פון גורקין, הינטער קלימאנטאו. זיי האבן אנגעהויבן צו טעראריזירן די שטאט, געמאכט רעוויזיעס און געהוילעט

אויפן חשבון פון די יידן. מיט גרויס דרייטקייט איז מיין פאטער צוגעגאנגען צו די זשאנדארמען און געפרעגט זיי, וואס זיי פארלאנגען. ער האט צו זיי געזאגט: „זאגט, וואס איר ווילט און איר וועט אלץ באקומען, נאר מאכט נישט קיין פאניק אין שטאט. אויב איר ווילט א טרונק טאן, ביטע“. און מען האט געבראכט פאר 36 מאן צו עסן און צו טרינקען און דערמיט איז איינגעשטילט געווארן די פאניקע אין שטאט, און זיי האבן פארלאזט די שטאט.

עס האט זיך געמאכט א פאל, אז דער שטאט-לייטער האט פארלאזט די שטאט און קיין צווייטער איז נאך נישט געווען אויף זיין פלאץ. איז דערווייל די שטאט געבליבן אן די געהעריקע פארארדענונגען פאר דער יידישער באפעל-קערונג. מיט דער צייט איז אין שטאט געקומען א נייער שטאט-לייטער, א גרויסער שונא-ישראל.

זעלבסטפארשטענדלעך, אז עס האט זיך גלייך ארגאניזירט א דעלעגאציע צו שטעלן זיך פאר דעם נייעם שטאט-לייטער. דער יידן-ראט האט געראטן, אז מיין טאטע זאל נישט זיין אין דער דעלעגאציע, ווייל ער האט געטראגן א בארד. די דע-לעגאציע האט זיך געשטעלט פארן שטאט-לייטער. איין מאל און נאך א מאל, אבער דער באנדיט האט זיי נישט געוואלט אויפנעמען. און דערווייל איז די שטאט פארבליבן אן די געהעריקע פארארדענונגען, ווי צום ביישפיל: ברויט-קארטן און א. וו. מיין פאטער, זעענדיק ווי די שטאט ליידט, איז אוועק צום שטאט-לייטער אן אונדזער וויסן, ווייל מיר האבן אים אפגעהאלטן פון גיין, אבער ער האט נישט געקוקט דערויף, נישט געפרעגט אונדז און נישט דעם יידן-ראט און אליין געגאנגען און געשטעלט זיך פאר דעם שטאט-לייטער. מיין פאטער האט זיך געמאלדן און דער ארדינאנס האט גע-מאלדן: א ייד מיט א בארד מיטן נאמען לאנגער וויל אריינגיין. דער שטאט-לייטער האט אים באלד אויפגענומען. מיין פאטער האט אלץ דערליידיקט, וואס מען האט געדארפט און דאס האט געגעבן א האפענונג אויף ווייטער. אינטערעסאנט איז, אז שפעטער אין זיין אמטירונג האט מען אלץ ביי אים דער-ליידיקט אן שוועריקייטן.

ווען אינטערנענצן האבן נאך געהאלפן

איין מאל, ווען איך בין געווען שבת אין אפט, דאס איז געווען אין אנהייב ווינטער, ווען מיר זענען געזעסן פרייטיק

צו נאכטס ביים עסן, קומען פלוצלונג צולויפן 4 יידן, וועלכע האבן געווינט אויף לאגעווער וועג, מיט א דעקרעט אין האנט, געחתמעט דורכן פוילישן שטאט-פרעזידענט קולעק, אז ביז זונטיק פרי, ד. ה. במשך פון 2 טעג, מוזן פארלאזן דעם לאגעווער וועג אלע יידן, וועלכע וווינען דארט. מיין פאטער האט געלאזט אלץ שטיין, נישט געווארט קיין סע-קונדע און גלייך ביי נאכט געלאפן צום קרייז-הויפטמאן (סטא-ראסטע) ד"ר ריטער, און נישט געקומען פריער אהיים, ביז ער האט באקומען א פאפיר אויפן האנט, אז די גזירה איז אפגעלייגט געווארן ביז מערץ, מאטיווירנדיק, אז עס איז ווינטער און מען קען נישט גלאט אזוי מענטשן ארויסטרייבן. אזוי איז אים געלונגען אפצושרייען די גזירה. נאך א פאל האט זיך פארלאפן. מען האט געכאפט ליבל פיאליקס קינדער ביים שעכטן א בהמה. און דאס האט געדראגט מיט טויט-שטראף אן א געריכט. איז די טאכטער ראכטשע געקומען צולויפן מיט א געוויין צו מיין פאטער, אז ער זאל זען עפעס טאן פארן ברודער און שוואגער: עס דראגט זיי דערשאסן צו ווערן. מיין פאטער איז גלייך געלאפן צום שעף פון געסטאפא און מיט גרויס געבעט ביי אים געפועלט קודם-כל אפצורופן די טויט-שטראף און צו שטעלן זיי פאר א געוויינלעכן געריכט. א דאנק דער שנעלער אינטערנענצן זענען זיי אפגעראטעוועט געווארן פון א זיכערן טויט.

דער אסטראווער רבי פארלאזט נישט די עדה

שוין זייענדיק אין צויזמערער געטא, ווי מען האט שוין געזען, ווי די לאגע זעט אויס, ווי טראגיש עס איז, האט מיין פאטער ע"ה איינגעשטעלט זיך לעבן אין יענער שרעקלעכער צייט און מיט גרויס מי איז אים געלונגען צו אינטערווענירן ביים ביסקופ אין צויזמער אז דער ביסקופ זאל באהאלטן דעם אסטראווער רבין זצ"ל ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן. דער רבי האט זיך דאן געפונען אין צויזמערער געטא. דער ביסקופ האט מסכים געווען צו באהאלטן דעם רבין, און מיין פאטער איז געקומען צום רבין. אבער דער אסטראווער רבי זצ"ל מיט זיין גרויס צדקות האט נישט געוואלט פארלאזן די יידן און זיך אליין ראטעווען, און צום גרויסן באדויערן איז ער אומגעקומען צוזאמען מיט אלע.

יהי זכרו ברוך!

אין סקארזשיסקער לאגער

וויסנדיק אז עס איז א פארלירענע זאך — טויט אורטייל — האט י. שטיינשניידער ארויסגעשלעפט פון טאש א שארף געצייג, וועלכעס איז געווען ביי אים גרייט פון שטענדיק אין פאל ווען ס'וועט זיך א מעגלעכקייט צו אנטלויפן און דערלאנגט מיט דעם, דעם „ווערק-שוך“ אין האלדז און אים שווער פארווונדעט. דער „ווערק-שוך“ האט זיי נאכגעשאסן נאך נישט געטראפן. ביידן איז געלונגען צו אנטלויפן.

אונט צייט, ווען מ'האט געפירט אונדזער שיכט פון דער ארבעט, האבן זיי אונדז אלס שטראף שטארק געשלאגן. איך געדענק ווי א אַזשארטאָווער יינגל — איינעם פון צוויי ברידער — האט מען אַ אויג אויסגעשלאגן. זיין ברודער האט דאָס נישט געקאנט איבערטראגן און דערפון געשטארבן נאך אַ שטיקל צייט. ווען מ'האט דעם פארווונדעטן יינגל „געפירט“ צומארגנס, מיט נאך אַ פארווונדעטן (אַ אַפּטער איידעם, מ. פינטשעווסקיס מאן) כלומרשט צו אַ אויגן-דאָקטאָר, האט מען זיי אַנשטאָט צום דאָקטאָר פאַרפירט אין אַ נאָענטן וואַלד און זיי דאַרט דערשאָסן.

שוין אין יוני־יולי 1942 ביים גרויסן כאַפּן אויף אַרבעט האט מען אַרויסגעפירט בערך 750 יוגנטלעכע פון שטאָט — מענער און פרויען — אין סקארזשיסקער לאַגער וווּ זיי האָבן געאַרבעט אין דער געווער פאַבריק. די גרופּע האָט זיך פאַר-טיילט אין דריי לאַגערן (ווערק A, B און C). אַנפאַנג 1943 איז געשען אין לאַגער ווערק A, וווּ איך האָב זיך געפונען, דער פּאָלגנדער פּאַל.

ווי געוויינלעך איז אין לאַגער פאַרווערט געווען זיך פריי אַרומדרייען. ווער עס האָט זיך אַרומגעדרייט איז געווען פאַר-דעכטיק. אַ געוויסן אַוונט האָט דער „ווערק-שוך“ (אַ אַק-ראַינער) באַגעגנט צוויי יוגעלייט שפּאַצירן אין הויף. צווישן זיי האָט זיך געפונען דער אַפּטער י. שטיינשניידער (פייגע הענדלס זון). וואַרשיינלעך אז זיי האָבן זיך געגרייט צו אַנט-לויפן. ווי אין אַזאַ פּאַל, האָט דער אוקראַינער זיי געפירט אויף די וואַך.

פאַרשטייענדיק מיט וואָס דאָס שמעקט, בפרט אז עס איז געווען אַ עדות אז זיי האָבן געפלאַנט אַנטלויפן, און

כיבוש אופטוב על ידי הגרמנים

(תרגום מעדותם של גב' רזנברג מתיל — אשתו של ישראל רזנברג, וחתנה ד"ר גרודצקי ברוניסלב — מקודם חיים הרצברג)

עדותה של גב' רזנברג מתיל

4000 יהודים חיו בעירנו, מבין 12000 אוכלוסיה כללית, לפני פרוץ המלחמה. רובם יהודים עניים ומתקיימים בדוחק. מספר העשירים ובעלי המקצועות האקדמאים לא היה רב. ריכוז היהודים היה ברחוב יוסלביץ וברחובות שמסביב לו. לנו היתה טחנת קמח בקצה העיר ולכן לא ראיתי הרבה מהנעשה בעיר בתחילת תקופת הכיבוש.

שבוע לאחר פרוץ המלחמה ראינו מבעד לחלונות הבית, חיילים פולניים בודדים, החוזרים מכיוון צ'נסטחוב וקילצה, מהם בלי נשק ויחפים. הם ברחו על דעת עצמם למזרח, ואחריהם מספר לא מבוטל של אזרחים עם חבילות וילדים על גולות וברגל. בזמן ה"צעדה" של הבורחים נפלו שתי פצצות מאוירונים גרמניים, נהרג סוס ולא היו נפגעים מקרב האנשים. ביום השני נסוגו אנשי הקצונה ופרחי הקצונה של הצבא הפולני באורח מסודר יחסית לכיוון סנדומיר, ולאחר מכן שרר שקט כמלפני המבול. היה לילה שקט ובצהריים נראה חיל-החלוץ של הצבא הגרמני מתקרב מקיילץ. הצבא הגרמני עשה רושם רב לאחר שראינו את הנסיגה של שרידי הצבא הפולני.

עד מהרה התחלנו להרגיש את המצב החדש: איסור יציאה לרחוב, חיפושים אחרי נשק, שריפת חלק מהבתים בשוק, למולנו לא היו אבדות נפש. ולבסוף — כליאת כל הגברים, יהודים וגויים, באולם הקולנוע שבבנין מכבי-אש (שאפא). אלה היו הסימנים הראשונים של כניסת הגרמנים.

לאחר מכן ננקטו צעדים נוספים נגד היהודים בזמן שהוחלף השלטון הצבאי ובמקומו הופיע שלטון הכיבוש האזרחי. את היהודים ארגנו במסגרת ה"יודנראט".

גזל הרכוש

התחילו מחרימים בתים ודירות בשביל חיל הכיבוש, הקצונה שלהם וגם בשביל הפקידות הגרמנית שהגיעה. הבחירה היתה כמעט לרוב בדירות ובתים יהודיים. המשפחות נאלצו לעזוב ולהשאיר את כל הריהוט ומשק הבית לגרמנים שתפסו את הדירות. בבית שלנו גרו מעתה 3-4 קצינים שהתחלפו בכל פעם. מכל הבית נשאו לרשותנו 2 חדרים ומטבח.

באותה תקופה עוד לא מסרתי לעצמי דין וחשבון על האסון והטרדיה המאיימים על עמנו. לא תפסתי את מובן המלים כשהתקרב אלי שוטר צבאי גרמני ואמר לי: „את שרה, אבל זמנים קשים יבואו עתה ליהודים“. תוכן מלים אלו הרגשתי רק לאחר מכן על עורי.

קצין המחוז ריטטר לא השלים עם זה שיהודים יגורו באותו בית בו גרים גרמנים. לכן התחילו להוציא יהודים מהדירות ולהחרים אותן עד שבשנת 1940 הקימו לפי צו שלו את הגיטו היהודי שהקיף את רחוב יוסלביץ והרחובות שמסביבו. אסור היה לעזוב את הגיטו והיו חייבים לשאת על היד את הסרט עם „מגן דוד“.

מספר היהודים באותו זמן גדל עד 8000. לאחר שגורשו היהודים מהכפרים ומהמקומות שבהם היו מעטים, הגיעו גם יהודים מלודז', ורשה וממערב פולין ששטחה חובר לרייך הגרמני. הם קיוו שבעיר קטנה יהיה יותר קל להישאר בחיים. למרות כל ההגבלות של תנועה בעיר, קויים מגע וקשר עם האוכלוסיה הפולנית.

קרו מקרים של הריגת יהודים שנתפסו בלי הסרט עם „מגן דוד“ על היד מחוץ לגיטו, בהעברת מזון מהכפרים לגיטו או סתם נחטפו ברחובות.

טחנת הקמח נלקחה מאתנו, למרות שלבעלי עוד היתה רשות כניסה. שלט בה נאמן (טרויהענדער), פולני מראדום ולאחר מכן גרמני בשם האַרהאוס.

באותה תקופה אסרו שלוש פעמים את בעלי והובילו אותו לראדום ורק בדרך נס חזר הביתה.

רצוי להוסיף, שהגרמנים לבדם, בלי עזרת היודנראט ריהטו את דירותיהם, ע"י כך שנכנסו לבתים יהודיים ולקחו כל מה שמצא חן בעיניהם.

בעירנו היתה תחנת המשטרה של הס. ד. (סונדר דינסט) שמנתה 5-6 איש. בראשה עמד הגרמני דונאַט והנהג שלו היה צ'כי בשם הוספודאַש. עד כמה שהאוכלוסיה היהודית הרגישה אותם, תעיד העובדה שדונאַט מצא את מותו מידי הפרטיזנים בעד מעשיו.

עדותו של ד"ר גרודצקי ברוניסלב

היודנראט באופטוב

הגעתי לאופטוב ב־1940 לפי הזמנת היודנראט לאחר שהעיר נשארה ללא רופא יהודי. ד"ר רבינוביץ ברח לברית המועצות וד"ר וואסקר נלקח לשבי (הצליח להגיע עם צבא אנדרס לא"י וחי עתה כאן).

נשיא היודנראט היה מרדכי ויסבולום ומטרתו היתה דאגה ליהודי העיר. את הבטחת הגרמנים לאוטונומיה יהודית לקח ברצינות ולכן נקט באמצעים לארגון היהודים. ברור, שבתקור פה הראשונה אפשר היה לכת שולל אחר ההבטחות הגרמניות. לא היו עבודות ציבוריות שהיהודים היו צריכים לבצע כמו במקומות אחרים. לשכת העבודה הגרמנית עם מנהלה הופמן דרשו 50–60 איש ליום לעבודות כפייה: עבודות נקיון ושרותים אישיים לגרמנים החונים בעיר. רק אחרי מספר חודשים הרגשנו את ידיו של הארגון „טאדט" ששלח 300 צעירים לעבודה במחוז לובלין. היודנראט לא שכח אותם והעביר להם חבילות מזון. הם חזרו לאחר חצי שנה במצב פיזי ובריאותי איום ואז כשראינו אותם, התברר לנו מה עבר עליהם.

בית החולים היהודי

מגיפת הטיפוס שפרצה בעיר, הביאה אותנו למחשבה על פתיחת בית חולים יהודי. היה צריך להסתיר בפני הגרמנים את השתוללותה של מחלה זו ולהסביר שהמדובר הוא במחלת השפעת. בבית הכנסת גרו יהודים שגורשו מכל מיני מקומות ולכן סודר בית החולים בבית המדרש.

ניהלתי בית חולים זה מהרגע שנפתח עד 1942. בהתחלה היה מספר המיטות 40 והוא גדל עד 80 ולאחר מכן אפילו היו 100 מיטות. לא קל היה להתגבר על הדוחק במקום. גם רפואות לא היו. קיבלתי רפואות מבתי המרקחת של „טאז" שהיו בקהילות הקטנות בסביבה וחוסלו, קנינו בשוק השחור, והסתייענו ביחסים הטובים עם בעל בית מרקחת פולני מהמקום. התמותה בין החולים בתקופה הראשונה היתה 20–30% מההולים.

מספר העוזרים היו מעטים: לבורגטית אחת גולדצוקר ושלוש אחיות מטפלות. קמרציקר הלה (עתה בתל-אביב). את יתר השמות אינני זוכר.

עלי לציין שה בורגטית היתה בעלת כשרון והודות לעזרתה הטכנית בבדיקות המעבדתיות אושרו מסקנות. שהתמותה הגבוהה באה מאי העלאת הכלור בגוף חולה הטיפוס. לאור הנחה זו התחלתי להזריק מלח פיזיולוגי והשגתי תוצאות טובות. אחוז התמותה התחיל לרדת. באותו זמן ראיתי בזה גילוי חשוב ורק לאחר המלחמה, נוכחתי לדעת שלאותה מסקנה הגיעו רופאים מחו"ל לפי הספרות המקצועית בעולם.

מחוץ לכירורגיה, שלא היו לנו שום סידורים בשבילה,

ניהלנו בבית החולים כל מיני מחלקות אחרות. קיבלנו לידות וטיפלנו בכל המחלות הפנימיות וכו'.

הדאגה והאספקה לבית החולים, כמו מזון, כלי מטה, כביסה קיבל על עצמו ארגון של נשים מתנדבות, שביצע את תפקידו במסירות. בין הנשים האלו היתה חמותי, גב' ויסבולום רבקה, וכן וינברג אסתר, סלצה רונברג, האחיות סלופובסקי ואחרות.

באופן פורמלי השתייך בית החולים לשרותי האדמיניסטרציה הגרמנית. אולם זה היה רק פורמלי, כי במשך כל תקופת פעולתו של בית החולים היה ביקור יחיד של קצין המחוז והרופא המחוזי. האחרון בודאי לא היה כלל רופא. בבדיקת החולים לא הבחין באף מקרה של טיפוס, למרות שהיו רבים בין כותלי בית החולים. האמין להבטחתי שנתתי לו. התוצאה החיובית היחידה מביקורו היתה קבלת מנה אחת של אלכוהול וסבון.

העזרה של בית החולים ניתנה גם ליהודים שנשארו עוד בעיירות שבסביבה. מקרה טרגי שעבר עלי כרופא באותו זמן, היתה מחלתו של ד"ר קירשנבאום מסטאשוב. היה חורף, נסעתי עם מזחלת (עגלת חורף) למקום ומצאתי את החולה במצב קשה: טיפוס הבהרות ודלקת קרום המוח. הבאתי את החולה במזחלת לאופטוב, לא חסכתי מאמץ, סידרתי קונסי ליום עם רופא פולני. הזרקתי לו מלח פיזיולוגי בכדי למלא ירידת הכלור בגוף. אבל הכל היה לריק. לאחר 4 ימים נפטר החולה. לא הצלחתי להציל את חייו היקרים.

ט. א. ז.

החברה לשמירת הבריאות ט. א. ז. היתה קיימת באופטוב מלפני פרוץ המלחמה. במרפאתו עבד ד"ר טאובע, רופא שהגיע מלודז, אדם בגיל מבוגר וחלוש. במרפאה זו נתן טיפול רפואי, פרופילקטיקה (מניעת מחלות), וכן ייעוץ בשטח הגינקולוגי והשתלמות של סניטרים. זה האחרון היה תפקיד. המנהל האדמיניסטרטיבי היה חנינה ארליכמן (עתה בקנדה). תודות לקשריו הטובים הצליח לספק חומר לבית המרקחת ולא היה מחסור בחמרים לעזרה ראשונה.

ט. א. ז. שייך לאותם הארגונים הצבוריים שבו תמכו ברצון רב. התמיכה הכספית היתה דרושה מאוד באותה תקופה לאור עלית המחירים של התרופות בשוק השחור.

חוג הנשים במסגרת ט. א. ז. דאג לטיפול בתינוקות וסיפק מזון נוסף בשבילם. רובה של האוכלוסיה בגיטו נתן יד למפעל הבריאותי שהיה לעזר רב בתקופת המגיפות.

חיסול הגיטו — חשון תש"ג—1942

היודנראט ראה את הטרגדיה המתקרבת, אולם התנגד לנקיטת צעדים פעילים. תגובתו היחידה היתה להרגיע את הרוחות על אודות השמועה של חיסול הגיטו. החיסול עצמו בא לו במפתיע. עם צאת השחר היה הגיטו מוקף אנשי

גסטאפו וליטאים. נשמעו צעקות: „כולם לצאת למגרש“. שם נתאספו כולם, והתחילה הצעדה לתהנת הרכבת ביאשיץ. בתחנה הועלו לקרונות שהובילו אותם לטרבלינקה. באופטוב נשארו 70 יהודים. (ביניהם נשיא היודנראט ו־19 שוטרים יהודיים) תפקידם היה לאסוף את הרכוש היהודי בשביל הגרמנים.

מחנה עבודה בסנדומיר

לפני חיסול הגיטו באופטוב יצאו 300-400 איש לסנדומיר ואנו בתוכם. לפי השמועות שהגיעו לאוזני, ריכוזו הגרמנים בסנדומיר את כל היהודים מהסביבה. סנדומיר נמצאה באחד השטחים בהם ריכוזו הגרמנים את הפולקס דויטשען, שהתיישבו בסביבה החקלאית מוקושיץ. הם קיבלו את המשקים של הפולנים שגורשו מכל הסביבה, בכדי להוכיח שזו אדמה גרמנית.

בשביל הפולקס־דויטשען סודרו בתי מלאכה: לחיטות, סנדלרות, חשמלאות ורדיו וכו'. באותה צורה נוצר מחנה העבודה בסנדומיר בבנין של בית הספר התיכון לשעבר. היה זה בנין מוקף גדר תייל ולחדריו הוכנסו מטות עץ של 3 קומות (שכבות). היהודים, שהתרכזו במחנה מכל הסביבה, חולקו ל־3 פלוגות עבודה. פלוגה 1 — תחת הנהלתו של הגרמני בוליון — עסקה בבנין כבישים.

פלוגה 2 — עסקה בכל השרותים לגרמנים בסביבה ובמיוחד בעבודות חקלאיות.

בפלוגה 3 — היו בעלי מקצוע שעבדו בבתי המלאכה. מנהל פלוגה זו היה הגרמני בולוף.

מפקד המחנה היה איש ה־ס.ס. אברהרדט ועוזריו קזורה וברנפלד.

הטיפול במחנה היה שייך לקבוצה בשם Deutsche Sippsehaft אשר מנהלה למחוז ראדום היה הלמוט הייניקה, מוצאו מהמבורג, אז בגיל 48-50, קרת, בעל פנים צרות ועינים קרות ובהירות של סדיסט. תפקידה של קבוצה זו היה לגרש את הפולנים וליישב את המקומות ב„פולקס דויטשען“. הם גם פיקחו על המחנה.

זכורות לי שאלותיו של אותו גרמני: אחת משאלותיו התמידיות שהציג לי, כלרופא, היתה בעית הלידות וההפלות. הוא רצה לדעת איך אני מסתדר עם זה. לא יכול היה להבין את תשובתי, שבמחנה זה כלל לא קיימת בעייה זו מאחר שזה לא המקום המתאים. מוחו לא תפס את הטרגדיה הגדולה של היהודים בעצם היותם במעצר במחנה זה. שאיפת

היהודי במחנה היתה רק אחת: לברוח ממנו ולהשאר בחיים על מנת לראות את סוף המלחמה.

גירוש מגיטו סנדומיר

שבוע לאחר הגירוש מאופטוב חוסל הגיטו בסנדומיר. הגירוש התקיים בהנהלתו של איש ה־ס.ס. מראדום בשם שילד. (בדרגת שארפירער). הוא התהלך כשוט בידו והרביץ לכל אחד בראש ובפנים. עד היום אני מרגיש את פגיעתו. הוא היה נוהג להפריד בין ההורים והילדים ומוציא מהמחנה את כל מי שלא מצא חן בעיניו. הטרנספורט מסנדומיר הלך למשרפות של בלז'ץ.

לאחר הגירוש נשארו בגיטו כ־100 איש ואז התחיל המאבק של אנשים אלה לעזוב את הגיטו ולהגיע למחנה שלנו, בחשבם שאצלנו יש אפשרות יותר טובה להישאר בחיים. נוצרה במחנה הבעיה של העצורים הליגליים ו„הבלתי ליגליים“. האחרונים היו מצטרפים בדרך היציאה לעבודה וחוזרים אתנו למחנה. במחנה היינו מחביאים אותם; הסתרנו לא היתה קלה מאחר שכל בוקר היה מיפקד, כי ספרו את כולם והמשרה היהודית במחנה מתפקידה היה למצוא את המוסתרים.

אני זוכר כיצד נמצא נער בן חמש־עשרה מאופטוב בשם טופול ונורה לנגד עינינו. היינו גם עדים להוצאה להורג של יהודים שהתחבאו ונתפסו. ההוצאה להורג היתה לרוב ע"י השוטר הגרמני לשר, שנהרג אחרי כן ע"י הפרטיזנים. ההמתה בוצעה בבית הקברות היהודי שהיה גובל עם המחנה.

במחנה היה בית־מלאכה לתיקוני ראדיו. את המקלטים שתוקנו צריך הית לנסות וזה נתן אפשרות לקלוט את השידורים מלונדון. כך ידענו את מצב המלחמה. 14 איש השתתפו בהאזנה, חלק עמד על המשמר על מנת להודיע „סכנה מתקרבת“. אני ישבתי ליד המקלט. מצב זה נמשך עד להלשנה. ידוע לנו מי עשה זאת, אולם מאחר שהמלשין אינו בחיים, איני נוקב בשמו. אז אסרו קבוצה זו בה היה חמי, מרדכי וייסבלום, שולמן מקלימונטוב ואחרים. כאסירים פוליטיים נשלחו לאושוויץ. על כך נודע לנו לאחר המלחמה מפי ניצולי אופטוב. אני ניצלתי בנס.

במשך 11 חודשים היינו במחנה, ולאחר המקרה שתואר לעיל ראיתי ששהות נוספת במחנה יכולה להיגמר ברע ולכן ברחתי יחד עם אשתי.

המחנה חוסל בשנת 1943 והעצירים נשלחו למחנות־העבודה בסטראחוביץ, פיאנקי וראדום.

דער אויטאָר פון ווייטערדיקן אַרטיקל, אַהרן שטאַרקמאַן, איז אַלט געווען נישט מער ווי 20 יאָר, ווען ער איז אַריינגעטריבן געוואָרן אין דעם דייטשישן היטלעריסטישן גיהנום. ער איז געווען אַ שניידער און שטאַמט פון אַ פשוטער בעל-מלאכהסער משפּחה. ער האָט געפונען פאַר גייטיק אַלץ צו פאַרנאָטירן, נישט וויסנדיק, אַז ער וועט בלייבן לעבן. ווען ער איז באַפֿרייט גע-וואָרן, האָט ער צוזאַמענגענומען די פאַרנאָטירטע פאַקטן און זיי אַריינגעטראָגן אין וואַרשעווער היסטאָרישן אינסטיטוט.

זייער ווייניק לעבן-געבליבענע האָבן פאַרנאָטירט, ווי אַזוי די מערדערישע פאַקטן זענען פאַרגעקומען.

ווען עס וועט געשריבן ווערן די געשיכטע פון חורבן, ווען די שפעטערדיקע היסטאָריקער וועלן דאַרפן זוכן אין די אַרכיוו, וועלן זיי זיכער אָנקומען צו אַהרן שטאַרקמאַנס צאָפֿליקע פאַקטן, ווי אַזוי די מערדערישע זענען פאַרגעקומען. אַלס ביישפּיל פון די אומגעקומענע הונדער-טער קהילות, וועט אויך גענומען ווערן די אַלטע שטאָטישע קהילה פון אָפּט.

פיניע טייטל (טאָראָנטאָ)

אַהרן שטאַרקמאַן (זון פון יוסף שטאַרקמאַן)

מיינע איבערלעבונגען פון סעפטעמבער 1939 ביז 1945

פאַרוואָרט פון מחבר

שוין 15 יאָר אָדורך, זייט איך האָב אָוועקגעגעבן דעם היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע אַ מאָנוסקריפּט, וווּ איך האָב פאַרצייכנט מיינע טעגלעכע איבערלעבונגען. פון סעפטעמבער 1939 ביז דעם היינטיקן טאָג באַגלייט מיך דער פינצטערער קאַשמאַר וואָס איך בין אָדורכגעגאַנגען פון דער דייטשער אַקופאַציע אין פּוילן און בּפּרט אין מיין געבורטס-שטאָט אָפּט.

בכדי זיך צו דערמאָנען פון דאָס ניי, האָב איך זיך געווענדעט קיין וואַרשע צום היסטאָרישן אינסטיטוט, מען זאָל מיר צווייטליק אַ קאַפּע פון מיינע פאַרצייכענונגען. דעם היסטאָרישן אינסטיטוט קומט אַ גרויסער דאַנק, וואָס זיי האָבן מיין פאַרלאַנג דערפילט און מיר עס צוגעשיקט.

נאָכן איבערליינען, האָט מיין געדאַנק אָפּ ס'ניי אויפגעלעבט, און איך האָב זיך דערמאָנט אַ סך מערער. ביז דעם היינטיקן טאָג קען איך נישט פאַרשטיין, פאַר וואָס עס איז ביי מיר פערזענלעך געווען דאָס געפיל צו פאַרצייכענען אַלץ, כאַטש אַליין בין איך נישט געווען זיכער, אַז איך וועל עס איבערלעבן.

גאַליציע זענען פאַררעכנט געוואָרן אַלס פּוילישער „פּראָטעק-טאָראָנטאָ“ פון דייטשלאַנד.

דער פּוילישער פּראָטעקטאָראַט — איז פון די דייטשן באַשטימט געוואָרן, — וועט האָבן אייגן פּויליש געלט, זאָל-טעס, און אויך אייגענע פּאָליציי. די פּוילישע פּאָליצייאַנטן זענען געגאַנגען אָנגעטאָן אין גראַנאַטאַווע מונדירן. אויף פּויליש האָט מען זיי גערופן „פּאָליצייאַ גראַנאַטאַוואָ“. זיי, די פּוילישע פּאָליצייאַנטן אין די גראַנאַטאַווע מונדירן, האָבן באַקומען באַפעלן פון די אַקופאַציע-מאַכט-אַרגאַנען און האָבן זיי דורכגעפירט מיט פינקטלעכקייט, ווי די דייטשן האָבן עס פאַרלאַנגט.

אַחוץ דעם, וואָס די דייטשישע אַקופאַציע-מאַכט האָט געהאַט איר אייגן מיליטער און זשאַנדאַרמערע, האָט זי נאָך זיך באַנוצט מיט פאַרברעכערישע עלעמענטן צו זייער דינסט. זיי האָבן באַפֿרייט אַלע פאַרברעכער פון די טורמעס און זיי באַשטימט צו דינען אַלס שטראַף-עקספּעדיציע, ווען מען וועט

דער אויסברוך פון קריג

ווען די דייטשן האָבן מיט גוואַלט אָנגעהויבן צו אַקופירן פּוילן אין סעפטעמבער 1939, איז אונדזער שטאָט אָפּט נישט געווען קיין אויסנאָם. די ערשטע צייט פון דער אַקופאַציע, פון סעפטעמבער 1939 ביז ענדע 1940, איז דאָס לעבן פיל-ווייניק אָנגעגאַנגען אַ ביסל אויף אַ נאָרמאַלן שטייגער. מיר, יידן, האָבן זיך נאָך געקענט באַוועגן אויף די גאַסן, מען האָט נאָך געהאַנדלט; יעדער בעל-מלאכה איז געווען באַשעפּ-טיקט ביי זיין פאַך, אָבער מיר האָבן גוט געוואוסט, ווער די דייטשן זענען. אַט זיי זענען געוואָרן אונדזערע באַלעבאַטיים. ווען די דייטשן האָבן אַקופירט פּוילן, האָבן זיי דאָס לאַנד צעטיילט אין צוויי טיילן. איין טייל פון לאַדזש ביז אַריי-בער אויבערשלעזיע, אויך דאַנציג מיט איר אומגעגנט און די גאַנצע געגנט פון פּאָזנאַן זענען צוגעטיילט געוואָרן צו דעם גרויסן אַלגעמיינעם דריטן דייטשישן רייך. וואַרשעווער, לובלינער, קעלצער, ראַדאָמער געגנט און אויך גאַנץ מערב-

דארפן געוויסע מענטשן פייניקן אדער מארדן. זיי האט מען גערופן די "קארנע עקספעדיציע".

די ערשטע פארהעלטניסמעסיק מילדע תקופה

אפט איז געווארן א טייל פון דעם פוילישן פראטעקטאט-ראט. אויך איז אונדזער שטאט אפט געווען אן אויסנאם, און מיר, יידן, זענען באהאנדלט געווארן פון די מאכט-ארגאנען, אין א געוויסער מאס א ביסל בעסער, ווי אנדערע שטעט. ווי נאך די דייטשן האבן אקופירט אפט, האבן זיי באלד איינגעפירט ארדענונג: זיי האבן אוועקגעשטעלט די פוילישע גראנאטאווע פאליציי און אויך די ספעציעלע שטראף-עקספעדיציע. זיי האבן אויך גלייך באשטימט א יודן-ראט, מיט דעם באווסטן כלל-טוער מרדכי ווייצבלום אלס פרעזעס.

די סיבה, פאר וואס די דייטשישע מאכט אין אפט איז געווען א מער מילדע, ווי אין אנדערע שטעט, דערקלערט זיך מיט פאלגנדע סיבות: ערשטנס, דער יודן-ראט האט גע-ארבעט זייער טיכטיק. ער האט באלד פארגעשלאגן דער אקו-פאציע-מאכט, מיט וואס מען קאן זיי דינען און זיי אינפארמירט אז אין אפט זענען פאראן פארשידענע בעלי-מלאכות — שניי-דער, שוסטער, היטל-מאכער, מעטאל-שמידן און ספעציעל בארשטן-מאכער — עטלעכע הונדערט מענטשן. דער אפטער מאכט-ארגאן האט וועגן דעם פארשלאג פון יודן-ראט גע-לאזט וויסן דעם ראדאמער גובערנאטאר. דער ראדאמער גובערנאטאר האט געהאט די אויפזיכט איבער עטלעכע פא-וויאטן ארום ראדאם. ער האט געלאזט וויסן, אז ער האט עס גענומען אין באטראכט. עס זענען געקומען ציווילע מענטשן פון דייטשלאנד, זיי האבן אונטערוזוכט די אלע פאכן און ספעציעל די בארשטן-אינדוסטריע און זיי האבן געמאכט בא-שטעלונגען און גראדע נישט שלעכט באצאלט. נייע הונדער-טער מענטשן זענען באשעפטיקט געווארן ביים בארשטן-פאך. מען האט געארבעט ביי די בארשטן, ביז די לעצטע מינוטן פון דער אויסזידלונג.

די צווייטע סיבה, — די גוטע שוסטער זענען געווען באשעפטיקט ביים מאכן שיינע געפאסטע, גוטע שטיוול פאר דער ס. ס. און זשאנדארמערע. און גוטע שניידער האבן אויפ-גענייט שיינע, געפאסטע מונדירן פאר די הויכע דייטשישע אנגעשטעלטע.

די דריטע סיבה איז געווען, וואס דער יודן-ראט האט פון צייט צו צייט ארויפגעלייגט גרויסע געלט-קאנטריבוציעס, כדי צו פארשטאפן די מילער פון די דייטשישע באאמטע.

די לאגע פארערגערט זיך

נאך אין מיטן פון יאר 1940 האט זיך די לאגע געביטן. עס איז פון טאג צו טאג געווארן ערגער און ערגער. כסדרדיקע באפעלן זענען געגעבן געווארן צום יודן-ראט. ערשטנס, איז פאר אונדז פארבאטן געווארן צו האנדלען און צו ארבעטן אויף געוויסע פאסטנס.

עס איז געקומען א באפעל, אז עס איז אונדז, יידן, פאר-באטן געווארן, צו וווינען אין די הויפט-גאסן, אפילו נישט צו באוועגן זיך אויף די דאזיקע גאסן.

ווייטערדיקע באפעלן זענען געגעבן געווארן, אז מיר, יידן, מוזן טראגן ווייסע שאנד-בענדער אויף די הענט. אויך איז פארווערט געווארן צו פארן אין אויטאמאבילן. עס איז בכלל פארבאטן געווארן צו פארן פון איין שטאט אין דער צווייטער.

די מאכט-ארגאנען האבן באשטימט דייטשישע קאמיסארן. זיי, די קאמיסארן, האבן איבערגענומען אלע יידישע פאר-מעגנס. די געשעפטן האבן אנגעהויבן אין גאנצן אונטערגיין. מיר, יידן, זענען געצווינגען געווארן צו ווערן ארבעטער פון שווערער פיזישער ארבעט. אזוי ווי אין אפט זענען פאראן שטיין-גרובן, זענען מיר געשלעפט געווארן צו ארבעטן ביי דער שווערער ארבעט פון שטיינהאקעריי. אויך איז מען גע-נומען געווארן אויף וועגן צו טאן די שווערע ארבעט. און מען האט אונדז אנגעהויבן צו באהאנדלען ערגער ווי הינט.

דער פרעזעס, דער הויפט פון יודן-ראט מרדכי ווייצ-בלום, האט אונדז געלאזט וויסן, אז ער האט פון דער דייטשי-שער מאכט געקראגן א באפעל צו צושטעלן 200 יונגע מענער אויף ארבעט נישט ווייט פון דער רוסישער גרענעץ. חוץ דעם האט ער, מרדכי ווייצבלום, צוגעשיקט מעלדונגען צו יעדן איינעם, וועמען דער יודן-ראט האט אויסגעקליבן, אויף צושטעלן זיך פרייוויליק אויף פיר וואכן צייט. קיין איינער פון די, וואס האט דערהאלטן די מעלדונג, האט זיך נישט צוגע-שטעלט. דער פרעזעס האט אונדז געזאגט, אז ער וועט די מאכט-ארגאנען נישט איבערגעבן די סיבה פאר וואס מען האט זיך נישט צוגעשטעלט פרייוויליק צו דער ארבעט.

מען כאפט 80 מאן

אומגעריכט, אין א געוויסן פרימארגן, 5 א זיגער אין דער פריי, איז די שטאט באלאגערט געווארן פון ס. ס. זשאנדארמערע. מיט דער הילף פון דער שטאטישער פוי-לישער פאליציי איז זיי געלונגען צו כאפן 80 מאן. אין דער אקציע האט מען מיך אויך געכאפט. יעדער איינער איז אויס-געפרעגט געווארן, פאר וואס מען האט זיך נישט צוגעשטעלט. מיין ענטפער איז געווען, אז איך בין דער איינציקער שפייזער פון מיינע שוואכע, קראנקע עלטערן. די אלע געכאפטע מענטשן האט מען אריינגעפירט אין דער שטאטישער שול, און אונדז אלעמען דארטן גוט געהיט דורך דער ס. ס. זשאנדארמערע. ער, דער פרעזעס מרדכי ווייצבלום, האט זיך געפארעט. ער איז אריינגעקומען און צוריק ארויס פון דער שול. ער האט זיך באמיט, אז מען זאל באפרייען עטלעכע מענטשן, ווייל ער דארף זיי האבן. אבער, ליידער, האט ער די פרייוו-לעגיע נישט געקראגן. דאס, וואס ער האט יא געטאן פאר אונדז איז געווען דאס, וואס יעדן איינעם האט ער געגעבן א פעקל מיט עסן.

מיר זענען אזוי געזעסן אין שול, געהיט דורך א שטרענג-גער וואך. פון דרויסן האבן זיך געהערט די געוויינען פון אונדזערע מאמעס און קינדער. א וויילע שפעטער האט מען אונדז ארויסגעפירט פון דער שול, ווי לאסט-אויטאמאבילן האבן געווארט, און מיר זענען אוועקגעפירט געווארן צו דער נאענטער אסטראווער באך-סטאציע.

סיי אויפן וועג, ווי מיר זענען געפארן ביז צו דער סטאציע, און סיי ביי דער באך, האט מען פון אונדז קיין אויג נישט אראפגעלאזן. אלע 80 מענטשן האט מען אריינגעשטופט אין איין וואגאן און אים פארבלאמבירט. מען האט אונדז גע-פירט 3 מעת-לעת אן עסן און אן טרינקען.

אויף א געוויסער סטאציע האט זיך די באך אפגעשטעלט. מיר האבן אלע זיך געפילט, ווי האלב-טויטע. קודם-כל איז אונדזער וואגאן באווארפן געווארן מיט שטיינער. אויך האט מען פיל מאל אויף אונדז געשאסן. צוויי מענטשן זענען פון דער שיעריי פארוואנדעט געווארן. עס האט זיך דערהערט א פייעריי פון לאקאמאטיוו, און מיר זענען ווייטער געפארן, ביז מען איז געקומען קיין לובלין. עס זענען געעפנט געווארן פון ביידע זייטן די פארפלאמבירטע טירן. ס.ס. מענער האבן אפגעווארט, און זיי האבן באלד אונדז אנגעהויבן שלאגן. זיי האבן געשריען מיט ווילדע געשרייען: „ראוס, יודען פון וואגאן!“ מיר זענען געווען האלב-טויט פון הונגער און דורשט. אויך זענען מיר געווען האלב בלינד פון האלטן אונדז אין א פארמאכטן פינצטערן וואגאן. עס איז שווער געווען זיך צו באוועגן. אזוי זענען מיר קוים געגאנגען, כסדר געפאלן און ווייטער געגאנגען. דער ליכטיקער טאג האט פאר יעדן איינעם פון די דורכגייער געלויכטן, אבער נישט פאר אונדז. מען האט זיך אפגעשטעלט אויף א געוויסן ארט. דא האבן מיר דערזען נאך טויזנטער מענטשן. זיי זענען פאראייניקט געווארן מיט אונדזער באך. מען האט זיי געבראכט פון פארשידענע ערטער. מען האט אונדז אלעמען געפירט אויף א ברייטן גרויסן וועג, וואס האט געפירט קיין מיידאנעק.

איך האב געפרווט זיך דרייען אהין און צוריק, גע-וואלט ארויסדרייען זיך, באפרייען זיך פון דעם גיהנום, אבער ליידער אן דערפאלג. עס זענען מיטגעגאנגען זייער א סך ס.ס. באנדיטן. מען איז געהיט געווארן פון אלע זייטן. אזוי זענען מיר אנגעקומען נענטער צו די טויערן, איבער וועלכע עס איז געווען א גרויסע אויפשריפט: ארבייט-לאגער.

אין מיידאנעק

ווי נאר מיר האבן אריינגארשירט, האט מען אונדז בא-געגנט מיט געשרייען און אונדז באלד אנגעהויבן שלאגן, אז מיר זאלן שנעלער לויפן. עס זענען ספעציעל אויסגעלייגט געווארן שטעכעדיקע דראטן. צווישן די דראטן האט מען אונדז אריינגעטריבן און געהאלטן אין איין שלאגן, אז מיר זאלן לויפן. מיר זענען געפאלן איינער אויפן צווייטן. די דאזיקע

פייניקונגען האבן אנגעהאלטן א היפשע צייט. דער גרעסטער טייל פון אונדז איז צעביילט און פארוואנדעט געווארן. נאך דער דאזיקער „גימנאסטיק“ האט מען אונדז אויס-געשטעלט צו זעקס מענטשן אין דער ברייט. אזוי זענען מיר אפגעשטאנען א טאג מיט א נאכט. קיינער האט נישט גע-טארט זיך זעצן.

מיידאנעק איז א גרויסער פלאץ. טויזנטער מענטשן האבן שוין שווער געארבעט, געשלעפט ציגל אויף די רושטא-וואניעס. דאָרט אויבן אויף די רושטאָוואניעס האבן מענטשן אויסגעזען ווי ווערעמלעך. מען האט ערשט אנגעהויבן צו בויען די גאז-אויבנס.

באלד אין דער פרי האט מען טויזנטער מענטשן גע-טריבן פון די באראקן און געמאכט מיט זיי גימנאסטיק. די „גימנאסטיק“ איז באשטאנען אין דעם, וואס איין ייד האט בא-דארפט שלאגן דעם צווייטן.

צומאָרגנס, פינף א זייגער אין דער פרי, האט מען אונדז ארויסגעפירט עטלעכע טויזנט יידן און געפירט צו דער באך-סטאציע. דאָרטן האט שוין געווארט א גרויסע לאנגע באך מיט לאסט-וואגאנען. דאָרט האט מען אריינגעשטופט צו 120 מענטשן אין א וואגאן און פון דרויסן זענען מיר פאר-שלאסן געווארן.

ווהין מיר האבן באדארפט פארן, האט פון אונדז קיינער נישט געוויסט. עס זענען ארויסגעזאגט געווארן מיינונגען, אפשר פארן מיר קיין דייטשלאנד. אזוי זענען מיר אפגע-פארן עטלעכע שעה צייט. שפעט ביי נאכט איז מען געקומען צו א געוויסער סטאציע און דאָרט האט זיך די באך אפ-געשטעלט.

די ס.ס. מערדער האבן אונדז ארויסגעטריבן פון די וואגאנען. אין דרויסן איז געווען פינצטער. דאָס איינציקע ליכט איז געווען די שיין פון דער לבנה. עס האבן זיך באלד דערהערט געשרייען, אז ווער עס וועט אנטלויפן, וועט גלייך דערשאסן ווערן. באלד האבן זיך דערהערט צוויי ביקסן-שאסן — צוויי מענטשן זענען גלייך אומגעפאלן. עס האט זיך ווייטער געהערט א געשריי, אז קיינער זאל נישט פרובירן אנטלויפן. מיר זענען שנעל געטריבן געווארן מיט געשרייען פארויס און פארויס. מיר זענען נישט געגאנגען, נאר געלאפן. אזוי לויפן-דיק איז איינער געפאלן איבער דעם צווייטן. די רוקזעק, וואס מיר האבן געטראָגן, האט מען אוועקגעווארפן, כדי עס זאל ווערן גרינגער. עס האבן זיך ווידער געהערט שיסערייען פון ביקסן. אין דעם לויפנדיקן געיעג-מאָרש זענען פיל מענטשן אומגעפאלן פון די קוילן, וועלכע האבן זיי געטראָפן.

אין בעלזשיין

מיר זענען געקומען צו א גרויסן פלאץ. אייניקע זענען געקומען אן רעקלעך. א סך האבן פארלוירן די שיד. א טייל האבן פארלוירן די היטלעך א.א.וו. די דייטשן האבן אונדז געזאגט: „דאָ קאנט איר זיך לייגן

אויף דער ערד שלאָפן. די לבנה האָט זיך געטאָן דאָס איריקע. זי איז מיט אונדז מיטגעגאנגען דעם גאנצן וועג. דאָ אויפן פלאַץ האָבן מיר געזען, ווי זי האָט ערשט אָנגעהויבן צו לייכטן. עס האָט אויסגעזען, ווי עס וואָלט טאָג געווען. אין דאָזיקן שייך האָבן מיר פון דערווייטנס דערזען, ווי נישט ווייט פון אונדז זענען געלעגן אויף דער ערד גרופן מענטשן. מען האָט זיך דערנענטערט צו זיי. טאָקע געטראָפן אונדזערע בריי- דער און שוועסטער. זיי זענען שוין דאָ געלעגן אויף דער גאָ- סער ערד צו דריי און פיר חדשים, האָבן שוין אויסגעזען נישט ווי מענטשן, ווי מאלפעס פאָרוואַקסן אין גאנצן, אָפּגעריסן, באַרוועס און נאָקעט. זייער ערשטער פאָרלאַנג איז געווען: „גיט אונדז אַ שטיקל ברויט“.

מיר זענען נאָך געווען אַ ביסל זאָט פון דער היים. די, וואָס האָבן ביי זיך נאָך געהאַט אַ שטיקל ברויט, האָבן זיי אַוועקגעגעבן. די מענטשן, וועלכע מיר האָבן דאָ געטראָפן, האָבן אונדז דערציילט, אַז עס זענען אין דעם לאַגער אויך פאָראַנען זייער פיל ציגיינער, וואָס אַרבעטן מיט זיי צוזאַמען. דער קאָמענדאַנט פון לאַגער הייסט אמאן. די שטאָט הייסט בעלזשיץ. נישט ווייט פון דער רוסישער גרענעץ.

מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף דער פייכטער ערד, איינער נעבן צווייטן, און מידערהייט זענען מיר איינגעשלאָפן. עס האָט זיך דערהערט דאָס קלינגען פון אַ גלאָק. מיר האָבן זיך אויפגעכאַפט. עס איז שוין געווען טאָג. מען האָט דערמאָנט, אַז מען דאַרף אויפשטיין. עס איז געווען קאַלט. מיר אַלע זענען געשטאַנען אויף די פיס באַרוועס און נאָקעט. די פריערדיקע מענטשן, וואָס מיר האָבן געטראָפן, זענען גע- לאָפן נאָך דעם ביסל קאָווע מיטן שטיקל ברויט און מיר, פריש-אַנגעקומענע, האָבן נאָך נישט געהאַט קיין רעכט צו אַרבעטן; עסן אַורדאי נישט.

עס איז באַלד געקומען דער קאָמענדאַנט אמאן. ער האָט אָנגעהויבן ריידן „גוטע“ רייד, אַז מיר וועלן באַלד קריגן ברויט מיט קאָווע. אָבער מיר וועלן נאָך דאַרפן גיין אַ 18 קילאָמעטער צו דעם דאַרף נאָרמאַל.

מיר האָבן אָנגעהויבן ווייטער צו גיין. גייענדיק זענען מיר געפאַלן, ווי די פליגן. עס איז אונדז אַנטקעגן געקומען אַ וואָלקן. דער וואָלקן איז געוואָרן אַלץ טונקעלער און טונ- קעלער. די דאָזיקע שוואַרצע וואָלקנס, וואָס זענען געהאַנגען איבער אונדזערע קעפּ, זענען געוואָרן די דייטשישע אַרויס- העלפערס. מיר זענען באַגלייט געוואָרן מיט אַ גרויסן שלאָקס- רעגן. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין דאַרף נאָרמאַל, 2 קילאָמעטער פון דער רוסישער גרענעץ.

מיר גראָבן אָקאָפּעס אויף דער רוסישער גרענעץ

אין דעם דאַרף נאָרמאַל זענען מיר אַריינגעטריבן געוואָרן אין אַ גרויסער צעבראַכענער מיל. דאָרט האָט געוויינט אַ דאָרטיקער איינוווינער, אַ יידישער שוסטער. דער שוסטער

האַט אונדז דערציילט, אַז אַלע יידן פון דעם דאַרף האָבן די דייטשן אויסגעשאָסן און אים האָבן זיי איבערגעלאָזט אַלס אַ נוצלעכן יודע פאַר זייער געברויך. דער רייכער מילנער פון דער מיל האָט זיך אויפגעהאַנגען ביי זיך אין הויז. די פרוי זיינע מיט די 2 קינדער האָבן די דייטשן דערשאָסן.

מיר זענען אַוועקגעפאַלן אויף דער פאָדלאָגע אויסגעמאַ- טערט, אָן עסן, האַלב טויט, דורכגעווייקט פון רעגן. די דייטשן האָבן אונדז צורו געלאָזן אויף 2 טעג צייט. אויפן דריטן טאָג באַלד אין דער פרי האָט מען אונדז שוין אָנגעהויבן יאָגן. מען האָט אונדז געגעבן בלויו קאָווע אָן ברויט. מיר האָבן נאָך נישט באַוויזן אויסצוטרינקען דאָס ביסל קאָווע, האָט אַן ס. ס. מאַן אָנגעהויבן שרייען: „שנעלער שטעלט זיך אין דער ריי“. מיר זענען געלאָפן אַלע איינגעבויענערהייט, אויס מורא. מען זאָל ווייטער נישט באַקומען מיט שטעקנס. מען האָט אונדז געפירט בלויו דורך פעלדער, ביז מיר זענען געקומען צו אַ פונקט, ווו עס האָבן זיך געזען רויטע סלופעס. דאָס איז געווען די גרענעץ.

מיר זענען אָנגעקומען נאָענט צו דער גרענעץ-ליניע. באַלד האָט אַ דייטשישער אָפיציר אויסגעשריען, אַז קיינער טאָר נישט קוקן אויף דער רעכטער זייט, ווו די גרענעץ-ליניע ציט זיך. ווער עס וועט יאָ קוקן אויף יענער זייט, וועט גלייך דערשאָסן ווערן.

מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין אַ ריי איינער נאָך דעם צווייטן. יעדן איינעם געגעבן אַ לאַפאַטע און געוויזן, ווי אַזוי מען דאַרף אַרבעטן.

עס איז אָנגעקומען אַן אויטאָמאָביל. פון דעם אויטאָמאָביל איז אַרויסגעגאַנגען דער באַוויסטער דייטשישער מערדער „דאלף“, אָנגעטאָן אין ציווילע קליידער, אין אַ וויסן אויבער- מאַנטל. ער האָט געטראָגן מיט זיך אַ געפלאַכטענעם שטעקן פון לעדער. ווען ער איז צוגעקומען נענטער, האָט ער אונדז געפרעגט: „זי זינד אַלע יודען?“ אונדזער ענטפער איז געווען יאָ. דער זעלבער מערדער דאלף איז אַדורכגעגאַנגען די ליניע מיט דעם געפלאַכטענעם לעדערנעם שטעקן. יעדן איינעם גע- שלאָגן, ביז בלוט האָט אָנגעהויבן רינען. נאָך דעם האָט ער זיך אַריינגעזעצט אין אויטאָמאָביל און איז ווייטער געפאַרן. מיר זענען געשטאַנען מיט די לאַפאַטעס אין די הענט און געאַרבעט. די דייטשישע מערדער האָבן געוויזן, ווי אַזוי צו אַרבעטן.

אין אָנפאַנג איז אונדזער אַרבעט פאַר אונדז נישט גע- ווען פאַרשטענדלעך, ווייל עס איז געווען אַ סוד. מיר האָבן געזען, אַז פון אונדזער אַרבעט זענען געוואָרן פשוטע אַקאָ- פעס. און דאָ האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מען גרייט זיך צו אַ מלחמה קעגן סאָויעט-רוסלאַנד.

אַזוי איז טאָג-טעגלעך אָנגעגאַנגען אונדזער אַרבעט. ביי דער אַרבעט האָט מען נישט געטאַרט אויפהייבן דעם קאַפּ. די ס. ס. מענער האָבן אונדז גוט געהיט. עס זענען אויך אַוועק- געשטעלט געוואָרן עטלעכע מאַשין-געווער. מען האָט געהאַלטן

אין איין וואָרענען, אַז אויב מען וועט באַמערקען, אַז עמעצער וועט אויפהייבן דעם קאַפּ, וועט ער באַקומען 50 קלעפּ מיט אַ שטעקן איבערן לייב. און מיר אליין וועלן מוזן די שטראָף אויספירן; איינער פון אונדז וועט דאַרפן שלאָגן דעם באַ- שטראָפּטן.

ווען מיר זענען פון דער אַרבעט געקומען אין לאַגער, זענען מיר אויף ס'ניי געיאָגט געוואָרן אויף פרישער אַרבעט: מען האָט געמוזט וואַשן די פּאַדלאָגעס און רייניקן די קלאַ- זעטן. מיט הוילע הענט האָבן מיר געטראָגן שטיינער פון איין אַרט אויפן צווייטן. נאָכן גוט אַנאַרבעטן זיך האָבן מיר באַקומען דאָס ביסל זופּ: אַ ביסל וואַסער מיט בלעטער. ווען די נאָכט איז צוגעפאלן זענען מיר פון מידקייט אַנידערגעפאלן אויף דער הוילער פּאַדלאָגע און איינגעשלאָפן.

דער לאַגער איז פון דרויסן גוט באַוואַכט געווען פון די ס. ס., אַרומגעצוימט מיט שטעכעדיקע דראָטן. ביי נאָכט זענען מיר כסדר אויפגעוועקט געוואָרן פון ווילדע געשרייען פון די ס. ס. מענער.

יעדן פּאַרטאָג זענען מיר באַפאלן געוואָרן מיט גע- שרייען: „העראָס אויף דעם פלאַץ“. מען האָט נישט גע- קאַנט דאָס ביסל קאַווע אויסטרינקען. מען איז באַלד געטריבן געוואָרן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע: פון 5 אַ זייגער פרי ביז 5 אַ זייגער פאַר נאָכט. מיטאַג-עסן האָבן מיר באַקומען ביי דער אַרבעט. פאַר נאָכט האָט מען באַקומען 20 דעקאַ ברויט. דער הונגער איז געווען גרויס. ווער עס איז געווען שטאַרקער האָט אַרויסגעכאַפּט ביי דעם צווייטן דאָס שטיקל ברויט. אַזוי האָט זיך עס געצויגן טעג נאָך טעג און קיין אויסוועג איז נישט געווען. אַ סך האָבן ביי זיך דעצידירט אַריבערצולויפן די גרענעץ.

מען לויפט אַריבער די גרענעץ

איין מאָל אין אַ נעפלדיקן פרימאָרגן, אַזוי ווי מיר זענען אַנגעקומען צו דער אַרבעט, זענען אַריבערגעלאָפן עטלעכע פון אונדז. עס איז געווען לייכט, מען האָט נאָר געדאַרפט ביי זיך זיין שטאַרק און ריזיקירן מיטן לעבן. אַזוי איז מען כסדר אַריבערגעלאָפן. די דינסט-וואַך איז אַרום אונדז פאַרגרעסערט געוואָרן, אַז מען זאָל נישט קענען אַריבערלויפן. די דייטשן האָבן אַנגעהויבן אונדז צו באַשטראָפן פאַר די, וואָס זענען אַריבערגעלאָפן. די ערשטע שטראָף איז געווען, וואָס מען האָט אַפּגעציילט 30 מענטשן און זיי דערשאַסן אויפן אַרט. די צווייטע שטראָף: מען האָט אונדז געהאַלטן 2 טעג אין די אַקאַפּעס און נישט געגעבן קיין עסן, אַפילו נישט געטאַרט זיך רירן פון אַרט.

פאַר נישט גלייך גיין צו דער אַרבעט, האָט מען אויפן אַרט דערשאַסן. די לאַגע איז געוואָרן זייער ביטער. נישט קוקנדיק אויף די שווערע שטראָפן, האָבן זיך געפונען נאָך אַזעלכע, וואָס האָבן ווייטער ריזיקירט און אַריבערגעלאָפן. אויב די פריערדיקע שטראָפן זענען נאָך געווען ווייניק, פלעגן

זיי איצט יעדן טאָג דערשיסן 10 מענטשן פון אונדז. די גרענעץ-ליניע איז נאָך מער געוואָרן באַוואַכט דורך די ס. ס. מענער. עס האָט נישט אַפּגעהאַלטן — מען איז ווייטער גע- לאָפן, ביז די רוסן האָבן מער שוין נישט אַריבערגעלאָזן.

פיר חדשים פון שרעקלעכע פייניקונגען

עס איז געוואָרן ערגער און ערגער. מען האָט נישט געהאַט, וווּ צו לויפן. מען האָט געהאַלטן אין איין פייניקן. מען האָט אונדז געטריבן אין אַנטוועכץ גלייך אין וואַסער אַריין און געהייסן זיך ציען אויפן בויד און נאָך דעם האָט מען אויף אונדז געשאַסן. אין געוויסע נעכט האָבן מיר זיך געמוזט אויס- טאָן נאָקעט און מיר זענען געטריבן געוואָרן אין קאַלטן וואַסער. פון דעם סאַרט פייניקונגען האָבן די דייטשן געהאַט גרויס פאַרגעניגן.

אַ מאָל האָבן זיי איינעם אַנגעטאָן (עס געדענקט זיך מיר אַפילו נאָך דער נאָמען, יואל מעלמאַן, אַן אַפטער לאַנדסמאַן). צען ווינטער-מאַנטלען, און אים געהייסן לויפן. פון אַזאַ שווער- רער מאַסע אויף זיך, האָט ער זיך נישט געקאַנט רירן. ער האָט פרובירט לויפן, אָבער ליידער נישט געקאַנט, האָבן זיי אים דערפאַר דערשאַסן.

אַ צווייטן האָבן זיי געהייסן אויסטאָן נאָקעט און אַריינגיין אין וואַסער. ווען ער איז שוין געווען אין וואַסער, האָבן די דייטשן פון פאַרגעניגן וועגן, אויף אים געלערנט זיך שיסן, ביז ער איז אַ דערשאַסענער אומגעפאלן אין וואַסער אַריין. איין מאָל האָבן זיי איינעם אויסגעפרוווט, ער זאָל אַריי- בערלויפן די גרענעץ. ווי ער האָט אַנגעהויבן לויפן, האָט די צווייטע וואַך פון עס. עס. מענער אויף אים נאָכגעשאַסן, און ער איז לויפנדיק אומגעפאלן אַ דערשאַסענער.

אַזעלכע שווערע טעג האָבן מיר איבערגעלעבט 4 חדשים צייט. די טעג זענען שוין געוואָרן קלענער. עס איז ביסלעכ- ווייז געוואָרן קעלטער. מיר זענען געגאַנגען באַרוועס און נאָקעט. דער ווינטער האָט זיך צוגערוקט. פאַרטאָג זענען שוין געווען ווייסע פרעסט. מיר זענען געלעגן נאָקעט אויף דער הוילער פּאַדלאָגע. מיט וואָס צודעקן זיך איז נישט געווען. מען האָט זיך צוזאַמענגעדריקט. פון קעלט האָבן מיר נישט געקאַנט שלאָפן.

די דייטשישע מערדער מיט זייערע געשרייען האָבן יעדן פאַרטאָג אונדז אויפגעוועקט. געטריבן צו דער שווערער אַר- בעט. מען האָט זיך געוואַנטשן דערשאַסן צו ווערן. מען האָט נישט געוואַסט, ווער עס וועט צוריקקומען אַ לעבעדיקער.

יעדן טאָג איז פון אונדז געוואָרן ווייניקער און ווייניקער. איידער מיר זענען געטריבן געוואָרן צו דער אַרבעט, האָבן די מערדער אויסגעקליבן 10 מענטשן און זיי דערשאַסן.

יעדן טאָג, ווען מיר זענען צוריקגעגאַנגען פון דער אַר- בעט, האָט מען זיך געמוזט אויסטאָן נאָקעט און באַדן זיך אין דעם פאַרפרוירענעם וואַסער. איינער האָט געמוזט אונ- טערטונקען דעם צווייטן. מיר זענען שוין נישט אַרומגעגאַנגען

ווי לעבעדיקע מענטשן. מיר זענען געווען אין גאנצן רע-
זיגנירט פון לעבן בכלל.

זייער מאדנע איז דאס, וואס די דייטשן האבן דערלויבט
צו שרייבן אהיים בריוו. א סך האבן טאקע געשריבן, אז פון
די פייניקונגען וועט מען נישט אויסהאלטן און עס איז אויך
אנגעקומען אן ענטפער.

דער ווינטער האט זיך צוגערוקט. מען האט די ארבעט
אפגעשטעלט און אונדז אוועקגעפירט צו דער באן־סטאציע.
מיר זענען אריינגעשטופט געווארן אין די וואגאנען, און די
באן האט אנגעהויבן פארן. פארגדיק אין וואגאן, האבן מיר
פארשטאנען, אז מיר וועלן אריבערגעפירט ווערן אין א צווייטן
לאגער. איך האב געטראכט און דעצידירט, אז ביי דער
ערשטער געלעגנהייט, וועל איך זיך ארויסדרייען און אנט-
לויפן.

איך אנטלויף אין וואלד אריין און פון דארט קליין אפט

מיר זענען אנגעקומען אויף א קליינער סטאציע, שוין
באלד נעבן קעלף. מען האט אונדז ארויסגענומען, כדי איבער-
צוזעצן אין אנדערע וואגאנען. עס איז געווען פינפטער, האב
איך זיך גוט ארומגעקוקט, מען זאל מיך נישט באמערקן און
שנעל זיך אוועקגעדרייט גלייך אין וואלד אריין. פון דער וויי-
טנס האב איך געזען, ווי די באן איז אפגעפארן ווייטער.
זייענדיק אין וואלד אליין, האב איך נישט געוואוסט, ווו
איך געפין זיך. לויט דער לבנה האט איך פארשטאנען, אז
עס איז אין מיטן נאכט.

דער הונגער האט מיך געמאטערט. שוין עטלעכע טעג
האב איך נישט געגעסן, ארומדרייענדיק זיך אליין אין וואלד.
איך האב אנגעהויבן צו טראכטן, וואס ווייטער צו טאן. מען
מוז זוכן אן אויסוועג און איך האב אנגעהויבן צו גיין.
אזוי בין איך געגאנגען און געגאנגען. פון דער ווייטנס
האב איך דערזען א שיין פון ליכט. איך בין צוגעקומען צו
דעם ארט. דארט איז געשטאנען א הייזל. איך האב לאנג
נישט געטראכט, אנגעקלאפט. מען האט מיך נישט געוואלט
אריינלאזן. איך האב אפילו געזאגט, ווער איך בין, געבעטן
זיך ביי די מענטשן, מען זאל מיך אריינלאזן. דער ענטפער
איז געווען, אז נישט ווייט פון דעם דארף וויינט א יידישע
פאמיליע.

איך האב קיין ברירה נישט געהאט און בין ווייטער גע-
גאנגען און ווייטער געזען א הייזל. איך האב באלד אנגע-
קלאפט. צו מיין גליק האב איך פונקט געטראפן צו דער
יידישער פאמיליע. מען האט מיר באלד געעפנט די טיר.
די פאמיליע איז געווען אן ארעמע. מען האט מיר געגעבן צום
עסן און איך האב איבערגעשלאפן די נאכט. אין דער פרי האב
איך געפרעגט די מענטשן, ווו איך בין, האט מען מיר גע-
זאגט, אז עס איז נאענט פון קעלף. איך האב די ליבע יידישע
פאמיליע פארלאזט און בין צוריקגעקומען קיין אפט.

ווען איך בין אריינגעקומען אין אונדזער שטוב, זענען
מיינע עלטערן אויף מיר ארויפגעפאלן מיט געוויינען. זיי האבן
געמיינט אויף זיכער, אז די דייטשן האבן מיך דערשאסן.
א טייל פון די, וואס זענען געכאפט געווארן מיט מיר
צוזאמען, זענען געקומען פריער פאר מיר. זיי האבן דער-
ציילט, אז איך בין געווען דער ערשטער צום אנטלויפן פון
וועג. זיי האבן עס באלד נאכגעטאן און אויך אנטלאפן.

מיינע עלטערן האבן זיך מיט מיר זייער שטארק געפרייט.
אבער מיין פיין האט זיך נאך נישט פארענדיקט.
ווען איך בין אהיימגעקומען פון לאגער איז שוין גע-
ווען דאס יאר 1941. די היים אונדזערע האט שוין נישט אויס-
געזען ווי א מאל, נאר זייער טרויעריק. אזא טרויעריק לעבן
איז שוין געווען אין אלע יידישע היימען. אין די גאסן זענען
יעדן טאג ארומגעלאפן די דייטשע מערדער, האבן געכאפט
וועמען זיי האבן נאר געקענט און אוועקגעפירט אויף א
גאנצן טאג צו זיך אויף ארבעט.

אין אפט איז שוין די יידישע פאליציי ארומגעלאפן און
אויסגעפירט די דייטשע באפעלן.
עלטערע יידן מיט בערד האבן נישט געטארט גיין אין
גאס. וועלכן ייד מען האט באגעגנט מיט א בארד, האט מען
זי אפגעשוירן. אממערסטן האבן די דייטשן אויף א סאדיס-
טישן אופן, צוליב פארגעניגן, די בערד געשניטן מיט מעסערס.
די יידן, וואס האבן געוואלט האבן די בארד, זענען נישט
ארויסגעגאנגען אין גאס און זענען ארומגעגאנגען ארומגע-
בונדן דאס פנים. זיי האבן אויסגעזען, ווי פארוואנדעלטע נאך
א שלאכט.

עלטערע יידן זענען אויך געכאפט געווארן צו דער ארבעט.
ביי דער ארבעט איז פאר זיי נישט געמאכט געווארן קיין
אויסנאם. זיי זענען געפייניקט געווארן גלייך ווי אלע אנדערע.
עס איז געקומען א נייער באפעל: קיין יידן טארן נישט
וויינען אויסער דער שטאט.

מען פירט איין א געטא

עס איז איינגעפירט געווארן א געטא פאר אונדז, יידן.
פארן געטא זענען באשטימט געווארן א געוויסע צאל גאסן.
מען האט אויפגעהאנגען שילדן, אז פאר אריבערגיין אויף
דער פוילישער זייט, וועט מען באשטראפט ווערן מיט טויט.
אויף יעדער גאס אין געטא איז געשטאנען די יידישע
פאליציי און האט געהיט די ארדענונג. זי האט אויך אכטונג
געגעבן, אז מען זאל נישט גיין אויסער די גאסן, ווו דער געטא
איז באשטימט געווארן.

מיר יידן האבן געהאט אין געטא דעם יודן־ראט מיט
דער יידישער פאליציי. עס איז אויך געווען א יידישע פאסט.
קיין געריכטן האבן מיר נישט געטארט האבן. איין ייד האט
געמעגט שלאגן דעם צווייטן ייד. פאר דעם האט מען נישט
באשטראפט.

אין 1942 איז דאס געטא אריינגעשטופט געווארן בלויז

אין 3 גאסן. דאס געטא איז אַרומגעצוימט געוואָרן מיט שטע-
כעדיקע דראָטן און הויכע פאַרקנס. די ענגשאַפט איז גע-
וואָרן גרויס: צו דריי פאַמיליעס אין אַ שטוב.

נאָך פינף אַ זייער פאַר נאָכט האָט קיינער נישט געטאַרט
זיך געפינען אין גאס.

קיין ליכט אין די הייזער האָט מען נישט געטאַרט אַנ-
צינדן, ווייל די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז ביי די דאָזיקע אַנ-
געצונדענע ליכט בעט מען צום רבונג של עולם. פאַר דער-
מאַנען דאָס וואָרט גאָט, אָדער, אַז מען האָט זיך אַרויסגעכאַפט,
אַז דער רבונג של עולם וועט העלפן, האָט מען באַקומען די
גרעסטע שטראָף, ביז טויט.

עס האָט זיך געפונען אַזאָ ליכטיקע נשמה, ווי דער פרו-
מער גלויביקער ייד ר' מענדל נאמן. ער האָט ריזיקירט
מיט זיין לעבן און איז געגאַנגען אויף קידוש-השם. ער האָט
זיך אַריבערגעכאַפט דורך די שטעכיקע דראָטן און געלאָפן
צום אַלטן בית-עולם און אַנגעצונדן ליכט אין דעם הייליקן
אוהל, וווּ די גרויסע רביים רוען אין זייער אייביקער רו.

אחוץ ר' מענדל נאמן איז אויך געווען ר' מענדל סופר
און אַנדערע טייערע פרומע יידן. ביז דער לעצטער מינוט,
ווען מען האָט זיי גלייך מיט אַלעמען אַוועקגעפירט, האָבן
זיי נישט געגלויבט אין זייער טויט.

פון ענגשאַפט זענען אין קליינעם געטאָ אויסגעבראַכן
קראַנקהייטן. טאָג-טעגלעך האָבן מענטשן אַנגעהויבן צו
שטאַרבן, וואָס אַ מאָל אין גרעסערע צאָלן.

דער הונגער איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער. אין יעדן
הויז האָט מען געהונגערט. מענטשן זענען געוואונגען גע-
וואָרן אַריבערצוכאַפן זיך פון דעם ענגן געטאָ אויף דער צוויי-
טער זייט און דאָרטן האָבן פיל פון זיי באַקומען דעם טויט.
צוליב די קראַנקהייטן און שטערבלעכקייט, וואָס האָט
געהערשט אין געטאָ, האָט מען געמעגט באַוועגן זיך אין
גאָס, כדי צו האָבן אַ ביסל פרישע לופט. נאָר 2 שעה אין טאָג,
אין משך פון אַ וואָך צייט.

עס איז כדאי צו דערמאָנען, אַז ביי די אַלע שווערע
איבערלעבונגען אין געטאָ, איז געפירט געוואָרן אַ יוגנט-
טעטיקייט. געהיים האָט מען זיך פאַרזאַמלט אין די הייזער און
געפירט אַ קולטורעלע אַרבעט, אַדורכגעפירט לעקציעס. מען
האָט אַריינגעקראָגן פאַרשידענע נייעסן — אייגענע, וואָס
האָבן געהאַט צו טאָן מיט געטאָ, אויך פון דער וועלט און זיי
דיסקוטירט. די דאָזיקע יוגנט-טעטיקייט האָט אַנגעהאַלטן ביז
דער לעצטער צייט פון דער אויסזידלונג.

מען שפירט שוין די „אויסזידלונג“

מען האָט אַנגעהויבן צו הערן, אַז עס זענען שוין פאַר-
געקומען אויסזידלונגען נישט ווייט פון אַפט, און אַז די מענטשן
זענען נישט געפירט געוואָרן אויף אַרבעט, נאָר גלייך אין די
טויט-לאַגערן.

דער יודן-ראַט האָט אַנגעהויבן צו ווערן טעטיק, ווי

מעגלעך אַפצוהאַלטן טיילווייז די אויסזידלונג. מען האָט אַנ-
געהויבן צו באַשעפטיקן מערער מענטשן אין אַלע פאַכן, בכדי
צו ווייזן די מאַכט-אַרגאַנען, אַז מיר זענען נוצלעכע עלעמענטן.
און ספּעציעל ביי די באַרשטן-מאַכער האָבן זיך רעגיסטרירט
נייע הונדערטער פּערזאָנען, סיי מענער סיי פרויען. ווייטער
האָט מען געהערט, אַז די „ווישעלעניע“ (אויסזידלונג) האָט
זיך שוין דערנענטערט צו אונדזערע שכנישע שטעט, ווי
אַסטראָווצע, קלימאַנטאָו און אַז אין אַנדערע שטעטלעך איז שוין
די אויסזידלונג אַדורכגעפירט געוואָרן. מיר האָבן שוין אַנגע-
הויבן גלייבן, אַז די אַקציע וועט אונדז אויך דערגרייכן, און
מיר וועלן האָבן דעם זעלבן גורל, ווי די יידן פון די שטעט
אַרום אַפט. און די פאַניק איז געוואָרן נאָך גרעסער.

כדי צו באַשטעטיקן דעם טאָג פון חורבן, בין איך געווען
פאַראַינטערעסירט צו פאַרצייענען די ריכטיקע דאַטע. די
אַפטער אויסזידלונג איז פאַרגעקומען דעם 22סטן אָקטאָבער
1942, לויט דער יידישער דאַטע איז עס געווען י"א חשוון
תש"ג.

דעם טאָג פון חורבן, ווי אַזוי גענוי די אויסזידלונג איז
פאַרגעקומען איז שווער צו פאַרצייענען.

איך קאָן נישט פאַרשטיין ביזן היינטיקן טאָג, ווי עס
האָט זיך צו מיר גענומען דער דראַנג אַ ביסל שפּעטער נאָך
דער אויסזידלונג צו פאַרגאַטירן די געשעענישן, ווען איך אליין
האָב נישט געוואוסט, צי איך וועל איבערלעבן. נאָר מיין פשוט-
טער געדאַנק האָט מיר אונטערגעזאָגט: „פאַרגאַטיר!“ אויב
איך וועל נישט לעבן, אפשר וועט אַ צווייטער געפינען די
פאַרגאַטירטע געשעענישן און אַלץ איבערגעבן די לעבנגע-
בליבענע, עס זאָל זיין אַ זכר פאַר די שפּעטערדיקע דורות.

ביי די לעצטע מאָמענטן פאַר דער אויסזידלונג האָט דער
פרעזעס פון יודן-ראַט מרדכי ווייצבלום אויסגענוצט דעם
לעצטן פאַרוואַך, אפשר וועט עס נאָך העלפן. ער האָט גערופן
די אַפטער אין געטאָ און געהייסן מען זאָל געבן אַ גרויסע
געלט-קאַנטריבוציע, אפשר וועט מען זיך קאַנען אויסקויפן
און אַפהאַלטן די אויסזידלונג. מען האָט אַוועקגעגעבן גרויסע
פאַרמעגנס, אָבער דאָס אַלץ האָט נישט געהאַלפן.

פאַקטיש זענען מיר שוין געווען גרייט צו אַלץ. היינט,
מאָרגן, שפּעטער. מען האָט אַנגעהויבן פאַקן אין פלעצאַקעס.
מען איז שוין נישט געשלאָפן די לעצטע נעכט. די פאַניק
איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער. מען איז געזעסן מיט אומ-
געדולד אויף די פלעצאַקעס.

די „אַקציע“

דער 22סטער אָקטאָבער 1942. דער זייער האָט אויס-
געשלאָגן 5 אין דער פרי. די סירענע האָט אויף אַ טרויעריקן
אופן אַנגעהויבן צו פייפן. ס'האָט זיך אויסגעדאַכט, ווי עס
וואַלט ערגעץ געברענט. דאָס פייפן פון דער סירענע האָט
זיך איבערגעחזרט 5 מאָל. נאָכן פינפטן מאָל איז שוין געוואָרן
שטיל. דאָס איז געווען דער סיגנאַל אַנצוהייבן די אַקציע.

באלד איז די שטאט באלאגערט געווארן פון אלע עקן מיט באוואפנטע עס. עס זשאנדארמערע און מיט דער גראַ- נאטאָווער פאליציי. די שטראָף-עקספעדיציע איז אויסגענוצט געווארן. אויך פייערלעשער האָבן אַנטייל גענומען. מען האָט אונדז אלעמען געטריבן פון די הייזער צו דעם גרויסן פלאַץ אויסער דער שטאָט אויף דער טאָרגאָוויסקע. ביז דעם פלאַץ. וווּ מיר זענען געטריבן געווארן, האָט מען מיט שטעקנס געשלאַגן. די געשרייען פון די פרויען און קינדער זענען געגאנגען ביזן הימל אַריין.

אין גאַנג פון טרייבן האָבן די מערדער באלד די פאַמיל- יעס צעשיידט. ווי זיי האָבן נאָר באַמערקט, אַז אַ גרופע גייט צוזאַמען, זענען באלד פון דער דאָזיקער גרופע עטלעכע צו- שייט געוואָרן. אַזוי האָט מען צעטומלט און ווייטער גע- טריבן, כסדר געמאַכט די פאַניק וואָס אַ מאָל גרעסער און גרעסער.

איך בין געגאנגען מיט מיין פאַמיליע. ווען מיר זענען צוגעקומען צו דעם פלאַץ האָבן מיר געזען, ווי גרויסע מאַסן מענטשן האָבן זיך געצויגן מיט פעקלעך, אויך אַן פעקלעך. פרויען האָבן געטראָגן קליינע קינדער, איינס אויף דער האַנט, דאָס צווייטע ביי דער האַנט און דאָס דריטע איז נאָכגעלאָפן. עלטערע מענטשן, פרויען און מענער, קוים וואָס זיי זענען געגאנגען. מאַמעס האָבן געטראָגן ניי-געבוירענע קינדער, איינגעוויקלט אין קישנס. מען האָט זיך געשטופט, יעדער האָט מורא געהאַט פאַר די קלעפּ מיט די שטעקנס.

די וואָס האָבן נישט געוואלט אַרויסגיין פון די הייזער האָט מען דערשאַסן אויפן אָרט.

צופעליק האָבן איך געזען אַזאַ פראַסט פשוטן מענטש, ווי שמואל טאם. אלע יאָרן זיינע האָט ער זיך געהאַלטן צו- זאַמען מיט זיין פערד און בהמה און מיט דער ציג. ער האָט זיך נישט געוואלט שידן פון זיי, איז ער אויפן אָרט דער- שאַסן געוואָרן.

חייל איטשע מאירס, דער געוועזענער גיבור — ער איז שוין געווען אויף די עלטערע יאָרן. עס איז צו אים צוגע- גאַנגען אַן עס. עס-מאָן, פריער אים אַריינגעקוקט אין די אויגן אַריין, נאָך דעם אים אַריינגעיאָגט אַ קויל אין קאַפּ אַריין. אַט דער שווערער גרויסער פאַרשוין איז באלד אומ- געפאַלן.

אויף איין פלאַץ זענען אלע צוזאַמענגעטריבן געוואָרן: אַפטער און נישט-אַפטער פון די אַרומיקע שטעטלעך, וועלכע זענען פריער אַריינגעטריבן געוואָרן אין אַפטער קליינעם געטאָ. אונדז האָט אלעמען דערוואָרט דער זעלבער גורל — מיר האָבן געמוזט גיין צום טויט. די שיערייען האָבן נישט אויפגעהערט. מען האָט געהאַלטן אין איין וואַרענען, אַז ווער עס וועט פרובירן אַנטלויפן, וועט גלייך דערשאַסן ווערן.

איך בין געשטאַנען צוזאַמען מיט מיין פאַמיליע. פלוצ- לונג האָבן איך געפילט, ווי מען האָט מיר געגעבן אַ זעץ

איבער מיין גוף. איך האָב זיך אין גאַנצן איינגעבוּגן. מען האָט צו מיר געגעבן אַ געשריי: „אַרויס אין אַ זייט, דו קאַנסט נאָך אַרבעטן!“ איך האָב מורא געהאַט, אַז ער זאָג מיר ווייטער נישט דערלאָנגען מיט דעם גומענעם שטעקן איך האָב אַפילו נישט געהאַט די מעגלעכקייט, צו געזעגענען זיך מיט מיינע עלטערן און שוועסטער, און בלויז אויף זיי אַ קוק געטאָן. עס איז מיר דורכגעלאָפן אַ געדאַנק, אַז דאָס איז דער לעצטער קוק אויף זיי. דער עס. עס-מאָן מיטן גר- מענעם שטעקן האָט מיר אַנגענומען און מיך צוגעשלעפט. וווּ עס איז שוין געשטאַנען אַ גרופע מענטשן.

דורך די 5 יאָר צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע האָט דער גורל מיך געוואָרפן אין פאַרשידענע ערטער. יעדע מינוט איז מעת-לעת איז מיין לעבן געלעגן אויף דער וואַגשאַל: יאָ בלייבן לעבן, אָדער נישט.

ביז דעם היינטיקן טאָג קען איך זיך נישט מוחל זיין דעם לעצטן מאַמענט ווען איך האָב זיך געשיידן פון מיינע נאָענטסטע און טייערע. פאַר וואָס האָבן איך זיי פאַרלאָזט (אפשר בין איך שולדיק אין זייער אומקום?) און איך זאָל דווקא יאָ אַרויס אַ לעבעדיקער?

דער קרייז-האַפּטמאַן האָט געגעבן אַ באַפעל צום יידישן קאַמענדאַנט יורעק האַרצבערג, אַז די יידן זאָלן זיין גרייט אַפצומאַרשירן. מען זאָל זיך אויסשטעלן צו זעקס אין אַ ריי. אויף דעם פלאַץ איז געווען פאַרזאַמלט די גאַנצע דייטשע מאַכט פון שטאָט און זיי האָבן געגעבן באַפעלן, ווי אַזוי די אויסזידלונג זאָל דורכגעפירט ווערן.

דער לעצטער באַפעל איז געווען, אַז מען זאָל אַפמאַרשירן צו דער נאָענטער באַן-סטאַציע, 15 קילאָמעטער גיין צופוס. דער פלאַץ איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכעדיקע דראַטן. ביי דעם דורכגאַנג פון פלאַץ זענען געווען אויסגע- שטעלט פון ביידע זייטן אַ סך פון די עס. עס-זשאַנדאַרמערע און באַגלייט די דורכגייער מיט קלעפּ פון שטעקנס.

פון דערווייטנס האָבן איך געזען דעם גרויסן מאַרש פון אַזוי פיל מיינע נאָענטע. אַ לאַנגע, לאַנגע צייט שפּעטער, האָבן איך נאָך אין מיינע אויערן נאָך אַלץ געהערט די געוויינען און געשרייען און עס איז מיר אַלץ נאָכגעגאַנגען דער טומל אין מיין קאַפּ, די געשרייען פון דעם לעצטן גרויסן מאַרש.

★

דער פלאַץ איז געווען ליידיק. נישטאַ מער קיין יידן, אויך נישט קיין יודן-ראַט. עס איז אויך נישטאַ די יידישע פאַליציי. רייכע און אַרעמע — אלע זענען געגאַנגען צום טויט.

מען באַשעפטיקט אונדז מיטן אויפֿרוימען די שטאָט פון די טויטע

לויט ווי איך האָב געהערט פון אַן עס. עס-מאָן, וועל- כער האָט איבערגעגעבן דעם ראַפּאָרט צו אַ צווייטן עס. עס- מאָן פון אַ העכערן ראַנג, זענען געבליבן 50 יונגע יידן און אַ 30 יונגע מיידלעך.

ווען איך האב מיט א שטיקל צייט שפעטער דאס פאר-צייכנט, איז מיר פשוט ארויסגעפאלן פון זכרון, ווער עס איז געווען צווישן די 50 מענער, נאך מרדכי ווייצבלום האט זיך מיר באלד געווארפן אין די אויגן. ער איז שוין געווען איינער פון אונדז. די דייטשע עס. עס-מענטשן האבן אים מער נישט באנוצט אלס אן אנפירנדיקע פערזאן — ער איז געווען א גלייכער מיט אונדז אלעמען. מיר האבן אלע געמוזט טאן די שווערע ארבעט, ווי די דייטשן האבן געהייסן, אזוי אויך די מיידלעך פאר געהילף-ארבעט.

מיר זענען גלייך ארומגערינגלט געווארן דורך די עס. עס. מען האט זיך נישט געטארט רירן פון ארט, און קיינער האט נישט געוויסט, וואס מען גייט מיט אונדז טאן.

מיר זענען אלע געשטאנען מיט אפענע מיילער, אלץ נאכגעקוקט דעם גרויסן לאנגן טויטן-מארש, ביז זיי זענען העט-ווייט אוועקגעגאנגען פון אונדזערע אויגן, ביסלעכווייז פארשווינדן געווארן פון אונדזער האריוואנט.

עס איז באלד געקומען א באפעל, אז מען זאל רייניקן דעם פלאץ פון דער טארגאוויסקע פון די טויטע, וואס זענען דערשאסן געווארן. מיר האבן זיי צוזאמענגענומען אויף איין ארט. שפעטער האט מען אויפן בית-עולם אויסגעגראבן טיפע גריבער און זיי באגראבן אין ברידער-קברים.

נאך דעם האבן מיר צוזאמענגענומען פארשידענע גאלד-זאכן: צירונג און גאלד-שטיקלעך ווי אויך דאס אמאליקע גאלדן געלט, פינגערלעך און בראשקעס, שפילקעס, און פאר-שידענע אנדערע ווערט-זאכן. די אלע זאכן האבן מיר סאך-טירט — יעדער מין זאכן אויף א באזונדער ארט, לויט דעם געגעבענעם באפעל. אויך פארשידענע פעקלעך וועש און מלבושים. דאס איז ספעציעל אוועקגעלייגט געווארן אין איין גרויסע באזונדערע קופע.

ווען מיר זענען פארטיק געווארן מיטן פלאץ פון דער טארגאוויסקע, איז אונדז געגעבן געווארן א צווייטער באפעל, אז מיר זאלן גיין אויף דעם זעלבן וועג, ווי דער טויטן-מארש איז געגאנגען. ערשטנס איז אונדז ארויסגעגעבן א באפעל, אז מיר זאלן צוזאמענעמען די טויטע קערפערס. א סך זענען דערשאסן געווארן גייענדיק אין וועג, אנדערע זענען אוועק-געפאלן און באלד געשטארבן. די אלע טויטע זענען געווען פון פארשידענעם עלטער: עלטערע מענטשן, מיטלעריקע, אויך קליינע קינדער.

די נאכט איז צוגעפאלן. מיר זענען געווען אויסגעמא-טערט, קוים וואס מיר זענען געשטאנען אויף די פיס. מען האט אונדז אלעמען צוריקגעפירט אין אפטער געטא. מיר זענען אריינגעפירט געווארן אין שאמע שטייגמאנס און שמואל ליליענבוים הייזער. דארט האבן מיר זיך אוועקגעלייגט און שטארק אויסגעמאטערטע, זענען מיר פון מידקייט איינגעשלאפן.

באלד אין דער פרי האבן די עס. עס-מענטשן אונדז

אויפגעוועקט און מיר זענען ארויסגעפירט געווארן. דאס ערשטע, וואס מיר האבן געזען פאר אונדזערע אויגן, איז, אז די גאסן זענען געווען פארגאסן מיט בלוט. אין די רינג-שטאקן זענען געווען אנגערוינען טיילעך פארגליווערט בלוט. ווי נאך מען האט א קוק געטאן — זענען געלעגן דערשאסענע טויטע מענטשן, סיי פרויען, סיי מענער, אויך קינדער.

דער ערשטער באפעל איז געווען, אז מיר זאלן צוזאמענ-נעמען די טויטע קערפערס אויף איין פלאץ. מיר זענען שפע-טער צעטיילט געווארן. יעדער באוואפנטער עס. עס-מאן האט צו זיך גענומען 2 מענטשן פון אונדז און געהייסן זוכן אין די הייזער, אויך אין די קעלערס.

די עס-עס דערשיינט די פארבליבענע

די ערשטע אויפגאבע פון זוכן איז געווען, צי האט זיך ווער אויסבאהאלטן, צווייטנס — צוזאמענעמען די פאר-מעגנס, אפילו די שענערע מעבל. אלץ צוזאמענברענגען אויף איין פלאץ — אין דער שטאטישער אלטער שול, אין דער גרויסער. אויך האבן זיי באנוצט דערצו דאס בית-המדרש, אזוי בין איך מיט נאך א צווייטן פון דער גרופע צוזאמען מיט א באוואפנטן עס-עס-מאן אריינגעקומען אין א הויז. ווען איך בין אריינגעקומען, איז מיר באפאלן א שרעקלעכער פחד צוליב דעם גערויש פון דער טיר, וואס האט זיך געוויגט אהין און צוריק. עס איז שוין קיינער נישט געווען, ווער עס זאל פארמאכן און עפענען. די שטומע טיר איז געווארן דער בעל-הבית פאר זיך אליין, געלאזט פון זיך הערן, אויך גע-רופן: קלמט און זעט! עס זיינען אלע מאל דא געווען מענטשן אין הויז, ווי זענען זיי אהינגעקומען?

באלד אין דעם ערשטן הויז האבן מיר געפונען אן על-טערע פרוי. זי האט שוין נישט געקענט גיין אויף אירע פיס. ארויסגיין צוזאמען מיט איר משפחה און געפינען מיט די אייגענע דעם געמיינזאמן טויט, האט זי שוין נישט געקאנט. דער בלוטדורשטיקער דייטשער עס-עס-מאן האט אנגע-הויבן צו ברומען און געווינדערט זיך, וואס זי לעבט נאך. ער האט באלד אין איר קאפ אריינגעזאגט א קויל. אין דעם מאמענט איז זי אומגעפאלן און פארגלאצט אירע אויגן. א טייל ווארעם בלוט האט אנגעהויבן פון איר צו רינען, ביז ארויס אין דער גאס אריין.

מיר זיינען אריינגעקומען אין א שטוב, עס זיינען דארט געלעגן קליינע קינדער. איין קינד איז געלעגן אין א וויגעלע. עס האט נאך געוויגן פון א פלעשל מילך. דער קאלטער מערדער האט דאס קינד באווינדערט: אך, וואס פאר א שיין קינד! עס ארויסגענומען פון וויגל און מיט דעם זיך געשפילט. ער האט זיך אויף אווילע פארטראכט, און אנגעהויבן ווייטער ריידן: „יא, קיין שום יודן-קינדער טאר דאך נישט בלייבן לעבן!“ און ער האט עס דערשאסן אויפן ארט. די אנדערע קינדער אויך דערשאסן. נאכדעם האט ער

אונדז באפילן, מען זאל די טויטע קינדער אוועקנעמען, ווי אלע טויטע קערפערס ליגן.

דאס איז נישט געווען דער איינציקער פאל, וואס מיר האבן געטראפן לעבן-געבליבענע קינדער אין די הייזער, סיי אויף געלעגערט, אויך אין וועגעלעך און א טייל האבן זיך נאך אזוי שיין געשפילט, ווען זיי זענען אויף א קאלטבלוטיקן אופן דערמארדעט געווארן.

אין ערשטן טאג פון דער אקציע, האבן עטלעכע עס. עס-מענטשן מיט א גרופע פון אונדז באמערקט, אז עס איז ארויסגעגאנגען א פארע פון שמואל גרינשטיינס קעלער. זיי, די עס. עס-מענטשן זענען גלייך אראפ אין קעלער און האבן פון דארטן ארויסגעפירט עטלעכע און פערציק מענטשן צוזאמען מיט שמואל גרינשטיינס פאמיליע. זיי זענען געווען די רייכסטע פון שטאט, מען האט זיי שפעטער באגראבן אין איין ברודער-קבר. לויט ווי איך האב זיי דערקענט, האב איך שפעטער פארצייכנט זייערע נעמען: שמואל גרינשטיין מיט זיינע קינדער, בריינדל-לאה מיט איר מאן און קינדער, מיכאל ראטשטיין מיט זיין פרוי, אברהם ווארצמאן מיט זיין פאטער, אויך א מוטער מיט א שוועסטער און קינדער. חיים-איציק ווארצמאן, משה ראמיאנעק מיט זיין פרוי און א טאכטער, אויך א זון, כאוטשע קופטשיק מיט איר קינד און נאך עטלעכע. עס איז מיר שווער געווען אלע טויטע צו דערקענען. עס איז צו דערמאנען, אז ווען מען האט ארויס-געפירט דעם עולם מענטשן פון שמואל גרינשטיינס קעלער, זענען עטלעכע באלד אנטלאפן, אבער די קיילן פון די עס. עס-מענטשן האבן זיי נאכגעיאגט און זיי זענען דערשאסן געווארן. אויפן ארט פון שמואל גרינשטיינס קעלער האט מען באלד אויף זיי געעפנט א פייער, א געדיכטן האגל פון קיילן. יהודית, שמואל גרינשטיינס ייגסטע טאכטער, איז די ערשטע אומגעפאלן און אנדערע דערשאסענע זענען געפאלן אויף איר. ווען די עס. עס-מענטשן זענען אוועקגעגאנגן נאך דער אפ-געטאנענער בלוטיקער ארבעט, איבערלאזנדיק די קופע טויטע מענטשן, האט זיך יהודית, ווי נישט קיין דערשאסענע, ווייל די קיילן האבן זי נישט געטראפן, זיך ארויסגעשטופט פון דער קופע טויטע מענטשן און איז אנטלאפן. מיט א צייט שפעטער האט זי געפונען איר טויט ערגעץ אנדערשווי.

שמואל גרינשטיינס פרוי איז געלונגען צופעליק זיך אוועקצודרייען פון די עטלעכע-און-פערציק מענטשן, איידער מען האט זיי דערשאסן. אויפן צווייטן טאג איז זי געבראכט געווארן דורך דעם פוילישן גראנאטאון פאליציאנט, זיין נאמען איז סימטשאק. ער האט איר צוגעפירט צו דעם זעלבן אפענעם גרוב, ווו די נעכטיקע דערשאסענע זענען שוין געלעגן. ער האט זי געשאסן און זי איז אריינגעפאלן א טויטע אין דעם זעלבן ברודער-קבר.

זייער פיל יידן זענען דאן דערמארדעט געווארן דורכן פוילישן מערדער. ער האט טריי געדינט די דייטשישע עס. עס.

וואס וועט זיין ווייטער?

אין א געוויסן פרימארגן זענען מיר געפירט געווארן אויפן יידישן בית-עולם. מען האט אונדז געהייסן גראבן טיפע גרויסע גריבער און אונדז באפילן צוזאמענעמען די אלע טויטע קערפערס און זיי דארטן באגראבן און געהייסן די גריבער נישט פארשיטן. מיר האבן צווישן זיך גערעדט: אפשר וועלן זיך געפינען נאך טויטע קערפערס, אפשר נאך לעבעדיקע וועלן געפונען ווערן ערגעץ-ווו באהאלטן. מען וועט זיי דארפן ערשט דערמארדן און די ברידער-קברים וועלן שטיין אפן און ווארטן אויף זיי. אפשר גאר אויף אונדז אליין, נאך דעם, ווי מיר וועלן האבן אפגעטאן די אלע אר-בעטן און דאך וועלן מיר געפינען דעם טויט און זיין דא בא-גראבן גלייך מיט אלעמען אין די ברידער-קברים.

אזוי איז אנגעגאנגען אונדזער טאג-טעגלעכע ארבעט פון ארומזוכן פון הויז צו הויז, אויך אין די קעלערס. נאך מער האט מיר געוויקט אויף די נערוון, איידער מיר זענען אריינגעקומען אין די הייזער, דער גערויש פון די טירן אהין און צוריק.

מיט א מאל איז אויסגעפונען געווארן א ריזיק גרויסער קוואנטום סחורות. די דייטשן האבן זיך געוונדערט, ווי איז עס מעגלעך געווען אזוי פיל סחורה אויסצובאהאלטן. די דייטשן זענען איצט געווען שטארק פארנומען, יעדן טאג ארויסגעפירט מאסן סחורות, וואס זענען דורך אונדז גע-שאצט געווארן אין ווערט פון שווערע מיליאנען זלאטעס. דעם גרויסן יידישן פארמעגן, דעם רויב, האבן זיי געפירט אין לאסט-אויטאס קיין דייטשלאנד.

ווי מען האט נישט געזוכט, האבן זיך נאך געפונען גע-וויסע באהאלטענע מענטשן אין די קעלערס. אין א געוויסן קעלער האב איך געפונען א גאנצע פאמיליע: א מאן מיט א פרוי און 3 קינדער. זיי זענען אויף מיר ארויפגעפאלן הונגע-ריקע און האלב טויטע. צען טעג צייט האב איך זיי געהיט, וואס עס איז געווען מעגלעך האב איך זיי געהאלפן און גע-געבן זיי עסן. דעם עלטסטן ניינצן-יאריקן זון האב איך מיט-גענומען מיט זיך און אים באזארגט, אז ער זאל קענען אוועקפארן פון אפט. ווי ער איז אהינגעקומען, ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאג. א ביסל שפעטער האט די פאמיליע זיך אונטערגעגעבן דער עס. עס. זיי זענען באלד אויף א קאלטבלוטיקן אופן דערמארדעט געווארן. (די פאמיליע איז געווען א צוגערייזטע פון קאנין).

די צייט, ווען מיר זענען געווען אין אפט, 6 וואכן צייט, און אדורכגעפירט די ארבעט, זענען מיר געהיט געווארן אויף יעדן טריט און שריט און די עס. עס-מענטשן האבן אונדז געציילט 3 מאל אין טאג. צי עס פעלט נישט עמיצער. אויב איינער איז געווען אן איבעריקער, האט מען געדארפט אויסזאגן, ווער דאס איז. אזוי זענען מיר געווארנט געווארן יעדן טאג דורך דער גאנצער צייט, וואס מיר זענען געווען אין אפט.

מיר האבן פארענדיקט די ארבעט אין 6 וואכן צייט. איצט איז פאר אונדז געשטאנען די פראגע, וואס וועט מען ווייטער טאן מיט אונדז. לויט זייער רעגולאציע טאר דאך קיין ייד נישט בלייבן לעבן, און די גריבער אויפן בית-עולם זענען נאך געשטאנען אפן פאר אונדז. דורך דער צייט האב איך זיך אויסגעארבעט פוילישע ארישע פאפירן צו פארן קיין ווארשע. אבער די עס. עס. זענען אונדז פארלאפן און נישט גע- געבן קיין געלעגנהייט, מען זאל זיך צעלויפן. אזוי ווי אין צוימער איז נאך געווען א געטא, האט מען אונדז געפירט אין יענעם געטא.

אין צוימערער געטא

זייענדיק שוין אין צוימערער געטא, האבן מיר געהערט, אז דער גענעראל-גובערנאטאר פראנק האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז די באהאלטענע יידן וועלן זיך קענען פריי באוועגן, מען וועט שוין קיינעם מער נישט שיסן. עס וועלן זיין 3 געטאס: אין ראדאמסק, שידלאווע און קאזשימיעזש. אבער א טייל פון אונדז האבן זיי נישט געגלויבט. די שטאט צוימער האט שוין איבערגעלעבט די „איבער- זידלונג“, אבער די דייטשן האבן באשטימט, אז עס זאל גע- שאפן ווערן א קליינער געטא אין צוימער פון די פארשי- דענע איבערגעבליבענע גרופן יידן, פון די אלע באהאלטענע, סיי פון די קעלערס, אויך פון די וועלדער אין דער ארומיקער געגנט. די יידן, וואס האבן זיך דערוווסט, אז אין צוימער געפינט זיך א געטא, האבן אנגעהויבן קומען זוכן שוין אין דעם געטא.

פון בלויז באהאלטענע יידן האט זיך אנגעזאמלט א 5000 און דער נייער געטא איז איבערגעפולט געווארן. די דייטשן האבן זיך געוונדערט: די אלע שטעט זענען שוין ליקוידירט געווארן און דא יעדן טאג זענען געקומען פרישע. דער געטא איז אויף ס'ניי ארומגעצוימט געווארן מיט שטעכעדיקע דראטן. אריינגיין איז יא דערלויבט געווארן, אבער ארויסגיין פון געטא איז געווען אוממעגלעך.

אין דעצעמבער, 1942, האב איך שוין איבערגעלעבט די שרעקלעכע צווייטע „איבערזידלונג“ אין צוימער. דער שטראם פון מענטשן, וואס האבן געהאלטן אין איין קומען יעדן טאג אין צוימערער געטא, האט זיך נישט אפגעשטעלט. אחוץ דעם זענען א טייל הייזער רואינירט געווארן פון דער ערשטער „ווישעלדעניע“. אפילו די בוידעמער זענען שוין אויך אנגעפילט געווארן מיט די טאג-טעגלעך צוגעקומענע מענטשן.

פון דער ענגשאפט אין געטא האבן זיך פארשפרייט קראנקהייטן. דער הונגער איז געווארן וואס א מאל גרעסער. פריער אין אפטער געטא, זענען מיר געווען „אפטער“. מען האט זיך גוט געקענט פון לאנג פריער. מען האט געהאט צווישן זיך צוטרוי. אבער אין צוימערער געטא זענען געווען

פארשידענע אנגעלאפענע, ווי איינער האט נישט געקאנט דעם צווייטן פון פריער, און דער צוטרוי איז געווען א קליינער.

א לאנגזאמער טויט

דאס, וואס די דייטשן האבן צוגעטראכט צו מאכן א געטא אין צוימער, איז מער נישט געווען, ווי אריינצונארן די רעשטלעך אויסבאהאלטענע פון די ארומיקע שטעט און שטעט- לעך. דאס האט זיי געדינט פאר א פאסטקע. פריער זאל מען אומקומען פון הונגער און עפידעמישע קראנקהייטן, עס זאל זיך שאפן א גוואלדיק גרויסע פאניק, מען זאל אין גאנצן צעמישט ווערן. מיט די וואס וועלן יא בלייבן לעבן, וועלן זיי שוין וויסן, וואס צו טאן.

פריער אין די שטעט און שטעטלעך איידער די אויס- זידלונגען זענען פארגעקומען, זענען נאך געווען געוויסע מענטשן, וואס האבן געגלויבט, אז די אויסזידלונגען וועלן נישט פירן גלייך צום טויט.

די, וועמען עס איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן פון א פריערדיקער אויסזידלונג און זענען נאך דעם געקומען אין צוימערער געטא, האבן שוין געוויסט אויף זיכער, אז מען פירט גלייך צום טויט.

די מענטשן זענען ארומגעלאפן ווי ווילדע חיות. ווי מען האט זיך געגעבן א קער — איז געווען פארמאכט. אחוץ קראנקהייטן און הונגער, איז נאך דער ווינטער געקומען. עס איז געווארן שרעקלעך קאלט. מענטשן האבן צוזאמענגענומען שטיקלעך ציגל און צוזאמענגעשטעלט אויוועלעך און געמאכט פייערן אין די גאסן, מען זאל זיך קענען אנווארעמען. אויך ווער עס האט געהאט א פאר קארטאפל, האט זיי עס אין די אויוועלעך געבראטן.

מיר האבן אויסגעזען ווי שטורעס, וואס זענען אריי- גענארט געווארן אין די פולאפקעס, ווי אריינגיין האט מען גע- קאנט, ארויסגיין איז געווען אוממעגלעך.

מענטשן האבן אנגעהויבן צו מאכן זייער אייגן סך-הכל און אנגעהויבן אליין זיך נעמען דאס לעבן. מען האט זיך גע- האנגען, אויך ארויסגעווארפן זיך פון די הייזער און נישט געגעבן די עס-עס. די געלעגנהייט זיי צו דערמארדן.

קיין שום מעדיצין איז אין געטא נישט געווען. מען האט זיך נישט געטארט באנוצן אפילו מיט א באבסקע הייל-מיטל. עס איז ארויסגעגעבן געווארן א באפעל צום יידישן דאק- טער, אז ער זאל קיינעם נישט היילן, נאר גלייך מעלדן צו די עס. עס. יעדן טאג האט ער געמוזט איבערגעבן א ליסטע פון קראנקע, און זיי זענען דערשאסן געווארן.

מיט דערשיסן די קראנקע האט זיך פארנומען דער עס. עס-אפיציר לעשער, א פעטער נידעריקער פארשוין. ביים דערשיסן די קרבנות האט ער זיך אנגעטאן ווייסע הענטשקעס. איך אליין בין אויך באשעפטיקט געווארן ביים צונויפ- זאמלען די קראנקע מענטשן. טויטע האט מען געפירט אויפן בית-עולם. ווען מען האט געפירט די קראנקע האבן זיי גע-

שריגן, אז מען זאל זיי לאנגזאם פירן. די ביינער פון די אויס-
געדארטע גופים האבן זיי ווי געטאן. די קראנקע האבן גע-
פרעגט, ווו מען פירט זיי, און מיר האבן געשוויגן. זיי האבן
נישט געטארט וויסן, אז דער וועג זייערער איז דער לעצטער.
אזוי האבן מיר יעדן טאג געארבעט ביים שלעפן אויף
וועגעלעך די קראנקע, שוואכע לעבעדיקע מענטשן אין דעם
שעכט-הויז אריין. נאכן דערמאנדן באלד זיי געפירט אויפן
בית-עולם.

נאך א שווערן טאג ארבעט און פון ווייניק עסן זענען
מיר אין הויז, ווו מען איז געשטאנען, פון מידקייט באלד
איינגעשלאפן.

אט האב איך גערעדט אין אונט מיט א מאן. ער איז
מיט מיר גלייך אהיימגעקומען און צוזאמען זענען מיר איי-
געשלאפן. איך בין אויפגעשטאנען א לעבעדיקער און דער
מאן לעבן מיר איז שוין נישט אויפגעשטאנען. ער איז שוין
געשלאפן זיין אייביקן שלאף. אזוי איז אויך געווען מיט א-
דערע, וואס זענען געשלאפן א ביסל ווייטער פון מיר. ערשטנס
האבן מיר די טויטע פון אונדזער הויז געמוזט אוועקפירן און
זיי אוועקגעלייגט צו דער אנגעקליבענער קופע טויטע
קערפערס.

די געשיכטע האט זיך אזוי איבערגעחזרט יעדן אונט:
מיר האבן נישט געוויסט, ווער עס וועט יא אויפשטיין א לע-
בעדיקער און ווער — נישט.

איך ווער קראנק אויף טיפוס

אין א געוויסן אונט, ווען איך האב זיך אוועקגעלייגט
אויפן ביסל שטרוי, האב איך פלוצלונג דערפילט, ווי א היץ
האט מיך ארומגעכאפט. איך האב באלד געוויסט, וואס עס
דערווארט מיך: מען וועט מיך דערשיסן, און אוועקפירן אויפן
בית-עולם א דערשאסענער; איך וועל האבן דעם זעלבן
גורל, ווי אנדערע.

מיינע באקאנטע, וואס איך האב מיט זיי טאג-טעגלעך
געארבעט, האבן זיך באלד אין דעם זעלבן אונט דערוויסט.
זיי האבן מיך שנעל ארויפגענומען אויפן בוידעם און מיר
אנגעזאגט, אז איך זאל זיין רואיק. און איינער פון מיינע נייע
פריינד האט זיך אונטן אוועקגעשטעלט אלס א פאסטן, אז
קיינער אויסער מיינע פריינד זאל נישט ארויפגיין אויפן בוי-
דעם, אז דער מערדער לעשער זאל זיך נישט דערוויסן וועגן
מיר.

אויב עס איז געווען ווייניק, וואס דער יידישער דאקטער
האט געמוזט איבערגעבן יעדן טאג די ליסטע פון די קראנקע,
איז דער עס. עס-אפיציר לעשער אליין מיט זיינע געהילפן
ארומגעגאנגען יעדן טאג זוכן אין די הייזער, צי עס זענען נאך
דא קראנקע, וואס דער דאקטער האט נישט אויפגעגעבן.
מיינע נייע פריינד האבן מיר צוגעזאגט, אז זיי וועלן אלץ טאן,
אז איך זאל בלייבן לעבן.

אזוי בין איך אפגעלעגן עטלעכע טעג אויפן בוידעם.

מיינע נייע פריינד האבן געבראכט דעם יידישן דאקטער.
זיין נאמען איז געווען קאפלאן. ער איז געווען דער דאקטער
פון קלימאנטאו. היינט האט ער געמוזט דינען דער דייטשער
עס. עס. און זיי העלפן, וואס שנעלער אומצוברענגען די אי-
בערגעבליבענע לעבעדיקע יידן.

אין מיטן דער נאכט איז דער זעלביקער יידישער דאק-
טער קאפלאן ארויפגעקומען צו מיר אויפן בוידעם. מיינע
נייע פריינד האבן אים געבראכט. דער דאקטער האט מיך
אונטערוזכט און געזאגט צו מיר: „קראנקער, זע, אז דו זאלסט
וואס שנעלער געזונט ווערן. מען זאגט אין גאס, אז דעם 15טן
דעצעמבער וועט זיין די אויסזידלונג און היינט איז דער
זעקסטער.“

איך האב געענטפערט דעם דאקטער, אז עס איז שוין
נישט קיין אונטערשיד, צי איך וועל אזוי שטארבן, אדער
אויף אן אנדער וועג אומקומען. די לעצטע ווערטער פון דאק-
טער זענען געווען, אז איך זאל זען, וואס שנעלער געזונט
ווערן, און ער איז אוועקגעגאנגען.

עס דערנענטערט זיך די אויסזידלונג פון צווייטן

דעם דרייצנטן דעצעמבער האב איך זיך שוין געפילט
א ביסל בעסער, אבער זייער שוואך. איך האב מיינע פיס
קוים געשטעלט. איך בין אראפגעקראכן פון בוידעם און ארויס
אין דרויסן. אין גאס איז געווען א גרויסער טומל. מענטשן
האבן געשריגן, א סך האבן געוויינט. איך האב זיך געפרעגט,
וואס מען הערט. דער ענטפער איז געווען, אז דעם 15טן וועט
זיין די אויסזידלונג.

יעדער האט געוואלט זיך ארויסדרייען פון געטא, אבער
עס איז געווען אוממעגלעך. אין דרויסן איז שוין געלעגן
דער ווייטער שניי. דער פראסט מיט דער קעלט האט מיין
גוף אדורכגעשניטן ווי מיט א מעסער. אין יעדן ווינקל זענען
געלעגן טויטע קערפערס, סיי געשטארבענע, אדער סתם
פארפרוירענע, פון פארשידענעם עלטער, דערוואקסענע און
אויך קינדער.

איך האב זיך ארומגעדרייט און געקלערט און ווייטער גע-
מאכט מיט זיך דעם חשבון: איך בין דאך ווייטער געבליבן
לעבן נאך אזא שווערער טיפוס-קראנקהייט. איך בין נאך
צעבראכן. איך פארמאך מיינע שוואכע הענט און שטעל מיינע
פויסטן. ניין, איך וועל זיך נישט איבערגעבן צו די דייטשע
מערדער.

דאס געטא איז פלוצלונג ארומגערינגלט געווארן און
פארבאריקאדירט מיט פרישע עס. עס-מענטשן און מיט דער
הילף פון דער פוילישער גראנאטאווער פאליציי. אויף יעדע
עטלעכע מעטער איז אוועקגעשטעלט געווארן א מאשין-ביקס.
מען האט אנגעהויבן אריינצושיסן אין געטא. עס זענען אריי-
געווארפן געווארן צינד-באמבעס, און הייזער האבן אנגעהויבן
צו ברענען. מענטשן האבן אנגעהויבן צו פאלן, ווי פליגן.

ווי דאס געטא איז געווען אזוי שטארק ארומגערינגלט

און פארבאריקאדירט, האט דאך די נייעס צו אונדז זיך דער-
טראגן, אז דאס ווארשעווער געטא האט שוין געמאכט דעם
ערשטן אויפשטאנד.

עס איז כדאי צו דערמאנען, אז די שוועסטער פון געטא-
קאמענדאנט הערצבערג האט זיך געסמט מיט אירע צוויי
קינדער.

פיל פרויען האבן זיך אפגעשמידט מיט זייערע קינדער,
אפשר וועט זיי געלינגען נישט צו גיין מיט דער אויסזידלונג.
איך האב צופעליק געזען, ווי מען האט פון א פרוי צו-
גענומען 2 קינדער און זיי ארויפגעזעצט אויף א וואגן, ארויס-
צופירן פון געטא און זיי אומצוברענגען. צו דער פרוי האט
דער דייטש געזאגט: „דו ביסט נאך דערווייל פעאיק צו
ארבעטן“. אבער די פרוי האט דעם וואגן נישט געוואלט אפ-
לאזן און געשריען. דער דייטש האט די פרוי געשלאגן און
זי נישט געקאנט אוועקרייסן. ענדלעך האט דער דייטש דער-
לויבט, אז איין קינד זאל זי צוריקנעמען. זי האט נישט געקאנט
באשטימען, וועלכעס קינד צו נעמען: דאס יינגעלע, אדער
דאס מיידעלע. דאס מיידעלע איז שוין געווען א 12 יאָר
אלט און זי האט געכאפט דאס יינגעלע. אין א מינוט אַרום
האט זי בעסער געוואלט דאס מיידעלע, אפשר ווייל זי איז
גרעסער, וועט זי זיך קאנען אן עצה געבן. איך וועל קיין מאָל
נישט פאַרגעסן, ווי ווילד די מאמע איז געוואָרן און נישט
געקאנט דעציידירן. אבער דער דייטש האט געמאכט זיין חשבון
און דעציידירט. דער מאמען האט ער אויפן אַרט געשאסן מיט
א קויל אין קאפּ. זי איז באלד אנידערגעפאלן. די קינדער,
ווי זיי האבן דאס דערזען, זענען ווילד געוואָרן און זענען
אוועקגעפירט געוואָרן.

אויף דער אַרישער זייט

שבת פאַר נאכט האב איך געפרווט מיין לעצטן שאַנס.
איך בין אַרויף אויף א באלקאן, וואָס האט זיך געגרענעצט
מיט דער אַרישער זייט. איך האב צוגעבונדן א שטריק און
גלייך מיטן שטריק זיך אַראָפּגעלאָזן. אויפן הויף האבן גע-
ווינט פאַליאָקן. עס האט פונקט קיינער נישט באַמערקט, ווי
איך האב זיך אַראָפּגעלאָזן. עס איז געשטאַנען א לייטער מיט
2 עמער קאַלד. דעם לייטער האב איך אויף זיך גענומען,
אין ביידע הענט האב איך גענומען די 2 עמער קאַלד און
בין אַרויס אין דרויסן. עס זענען געשטאַנען די עס. עס.
זשאַנדאַרמעריע מיט דער גראַנאַטאַווער פוילישער פאַליציי.
עס איז זיי נישט איינגעפאַלן, אז איך בין א ייד. איך בין ווייטער
געגאַנגען אין דער פרייער וועלט אריין.

איצט בין איך שוין אויף דער אַרישער זייט. ווידער
אויף דער פריי. אַרויס פונעם גיהנום. ווייזט זיך אַרויס, אז
עס איז נאָך פאַראַן א פרייע וועלט. אבער נישט פאַר אונדז,
יידן.

איך האב דעם לייטער מיט די 2 עמער קאַלד איבער-

געלאָזט טיף אין פעלד און בין ווייטער געגאַנגען. שוין געווען
עטלעכע קילאָמעטער פון דער שטאָט צוויזמער.

איך האב זיך פלוצלונג אַפּגעשטעלט און אַנגעהויבן
טראַכטן: וואָס טוט מען איצט? וווּ איז מיין וועג? קיינער
טאָר דאָך מיך נישט זען אַלס א ייד. פון אַ מענטשלעכן שטן
מוז איך זיך אויסבאַהאַלטן. איך האב באַדאַרפט זיך אויס-
באַהאַלטן אפילו פון אַ פּרופּסיקער חיה. איך האב געמוזט
אויסמיידן די הייזלעך אין פעלד, וווּ געוויינלעכע הינט זענען
אַרומגעגאַנגען, זיי זאָלן נישט אַנהייבן בילן. מיט בילן קענען
זיי אַרויסרופן דעם בעל-הבית פון הייזל. פאַר אומבאַקאַנטע
מענטשן האבן זיך די פויערים געשראַקן, ספּעציעל אין מל-
חמה-צייט.

אויף דער אַרישער זייט, אין דער שטאָט, וווּ די פאַליאָקן
האַבן געווינט, אויסער דעם געטא האט מען געגעסן און
געטרונקען, שפּאַצירט און פאַרבאַכט. — — —

נאָכן אַפּשטיין אַ שטיקל צייט און אַ סך טראַכטן, האב
איך געמאַכט מיט זיך אַ חשבון, וואָס עס איז ביז איצט מיט
מיר פאַרגעקומען און וואָס עס קען ווייטער זיין.

איך האב אויפגעהויבן מיינע אויגן און אַנגעהויבן ווייטער
צו גיין. איך בין געקומען צו אַ פויעריש הייזל. לאַנג נישט
געטראַכט, בין איך אַריינגעגאַנגען אין הייזל. געטראַפן דאָרטן
זיצן אַן עלטערן פויער. איך האב געזאָגט אַ גוטן אָונט.
דער פויער האט מיך אַנגעקוקט און ער האט מיר געהייסן
זיצן. ער האט זיך אויפגעשטעלט, גענומען זיך פאַרען און
איידער ער האט מיך עפּעס געפרעגט, האט ער מיר געגעבן
אַפּצועסן.

נאָך דעם, ווי איך האב אַפּגעגעסן, האט דער אַלטער
פויער מיר דערקלערט, אז איך זאָל פאַרלאָזן דאָס הייזל,
ווייל ער האט מורא, אז איך זאָל ביי אים זיין. אַזוי ווי איך
האב געזען, אז ער האט אמתע מענטשלעכע געפילן, האב איך
ביי אים געפרעגט אן עצה, וואָס זאָל איך טאָן.

דער אַלטער פויער האט צוגעשאַקלט מיטן קאָפּ און
געזאָגט צו מיר: „זונעלע, איך פאַרשטיי דיין שווערע לאַגע“.
ער האט מיר געעצהט, אז כּזאָל גיין אין וואַלד אַריין. עס איז
נישט ווייט פון די ראַקאַווער וועלדער און דאָרטן וועל איך
באַגעגענען יידישע פאַרטיזאַנער. אויך האט ער מיר געשיל-
דערט, ווי אַזוי איך זאָל גיין, כּדי אויסצומיידן פאַרשידענע
שטרויכלונגען אין וועג. פון דער עצה פון דעם האַרציקן
פויער בין איך געווען העכסט צופרידן און אפילו באַגייסטערט.
איך האב זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

אין אַ קעלער מיט דריי יידן פון טאַרנאָבזשעג

גייענדיק מיטן וועג, וואָס האט געפירט קיין ראַקאַוו, בין
איך צוגעקומען צו דעם דאָרף סטיטשקי. אויף דער לינקער
זייט פון דאָרף איז געווען דער וואַלד, פונקט ווי דער עלטערער
פויער האט מיר פריער געזאָגט. איך בין גלייך אַריין אין
וואַלד. איך בין אַזוי איינזאַם געגאַנגען און געגאַנגען

קיינעם נישט געטראפן. גייענדיק האָב איך אָנגעהויבן צו צווייפלען, צי איך וועל דאָ עמעצן טרעפן.

כאָטש איך האָב געטראַכט, אַז איך וועל שוין קיינעם נישט טרעפן, פון דעסטוועגן בין איך ווייטער געגאנגען אַזוי אין דער פינצטערער נאַכט, ביז איך בין אַרויסגעקומען פון וואָלד און דערזען פון דער ווייטנס אַ הייזל מיט אַ שטרויענעם דאָך. איך בין צוגעקומען נענטער צו דעם הייזל. פון דעם קליינעם פענצטערל האָט זיך קוים באַוויזן אַ ביסל שיין פון אַ ליכט. איך האָב אָנגעהויבן טראַכטן: יאָ אַנקלאָפּן, אָדער נישט? דערווייל בין איך איינער און איינער איז דאָך קיינער. מען קאָן מיר עפענען און ס'קען אַ מאָל זיין אַ פּולאַפּקע, וווּ איך קען צופעליק אַריינפאלן.

לעבן הייזל האָב איך דערזען אַ קעלער. איך האָב לאַנג נישט געטראַכט. גוט קאַלט איז מיר געווען, בין איך אַראָפּ אין קעלער, אַז איך זאָל כאָטש אַזוי פיל נישט ליידן פון דער קעלט. זאָל דער בעל-הבית פון הייזל דערווייל גלייך פון מיר נישט וויסן. צוליב דעם שטאַרקן בילן פון דעם הונט, האָט דער בעל-הבית פון הייזל געעפנט די טיר פון קעלער.

ווי איך האָב געזען, אַז דער בעל-הבית האָט געעפנט די טיר פון קעלער, האָט עס מיך אָנגעהויבן זייער שטאַרק צו וואָרפן פון שרעק און באַלד האָב איך דערהערט זיין שטילע שטימע: „נעם מאַשעק, עס וויעטשערע.“ קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן. דער בעל-הבית האָט נאָך אַ מאָל מיט אַ העכערער שטים גערופן: „מאַשעק, מאַשעק, עס איז קאַלט, נעם וואַרעמע וועטשערע.“

דאָ האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָ מוז זיין נאָך עמעצער פון אויסבאהאַלטענע יידן. האָב איך זיך געווענדעט אין דער פינצטער צו די, וואָס זענען געווען טיף אין קעלער, און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז איך האָב זיך אומזיסט געשראַקן. אַחוץ מיר האָב איך געזען, אַז עס זענען דאָ אין קעלער נאָך 3 יידן. איינער פון די 3 האָט גענומען דאָס עסן פון בעל-הבית און איך בין געוואָרן אַ פערטער שותף צו דער וואַרעמער וועטשערע.

נאָכן עסן האָבן די 3 יידן מיך אָנגעהויבן אויספרעגן פון וואָנען איך בין געקומען און ווי אַזוי איך האָב פונקט געטראָפן אַראָפּצוקומען דאָ אין קעלער ביי נאַכט, אין וועלכן לאַגער איך בין געווען א. א. וו.

איך האָב זיי דערציילט מיינע אַלע איבערלעבענישן פון 1939 ביזן לעצטן טאָג.

ווען איך האָב געענדיקט דערציילן, האָבן זיי אָנגעהויבן דערציילן. איינער פון זיי האָט געהייסן אַלטער קויפּמאַן, דער צווייטער שלמה מאַנדל, דער דריטער — חיל מינץ. אַלע דריי זענען געווען פון טאַראָבזשעג, פון דער צווייטער זייט ווייסל אַקעגן צוויימער. אין יאָר 1940 האָבן די דייטשן צוזאַמענגע-נומען אַלע יידן פון טאַראָבזשעג. די יונגע מענטשן צוזאַמען מיט די פרויען, אפילו קינדער אויך. די עלטערע מענטשן האָבן זיי געהאַלטן באַזונדער. די יונגע מענטשן האָבן זיי געהייסן

אויסגראָבן גריבער, נאָך דעם אַלעמען דערשאַסן, נאָר זיי דריי האָבן זיך צופעליק אַוועקגעדרייט.

זיי דריי זענען אַריין אין וואָלד און דאָ געטראָפן עט-לעכע הונדערט יידן. קיין דייטשן זענען אָהער נישט גע-קומען. זיי האָבן געלעבט בעסער, ווי אין געטאָ.

אַ ביסל שפעטער האָבן זיי זיך אַרומגעזען, אַז מען מוז האָבן געווער און לעבן ווי פאַרטיזאַנער. אַרום, אין די אַנדערע וועלדער, זענען געווען פוילישע פאַרטיזאַנער.

מען איז באַפאַלן פון צייט צו צייט די דייטשן און דעראַבערט אַ ביסל געווער. מען האָט שוין געהאַט 2 מאַשין-ביקסן און אַ ביסל געוויינלעכע ביקסן, אויך אַ צאָל רע-וואָלווערן.

אין וואָלד האָבן זיי זיך איינגעאַרדנט אין גוטע באַהעל-טענישן. מיט זיי זענען אויך געווען פרויען און קינדער.

פוילישע פאַרטיזאַנער — נישט בעסער ווי די נאַציס

די פוילישע פאַרטיזאַנער, די א. ק., ווי מען האָט זיי גערופן לויט די ערשטע אותיות פון „אַרמיאַ קראָיאָוואַ“, זענען געשאַפן געוואָרן דורך דער פוילישער גלות-רעגירונג. די פוילישע גלות-רעגירונג אין ענגלאַנד האָט אָהער געשיקט אַעראָפּלאַנען מיט מענטשן און האָבן אַרגאַניזירט די דאָזיקע פאַרטיזאַנער. מען האָט געשיקט פון ענגלאַנד פאַרשידן געווער, אויך מעדיצינישע אויסשטאַטונג און אַנדערע זאַכן, און וואָס די דאָזיקע פאַרטיזאַנער האָבן זיך גענייטיקט. זיי האָבן אויך באַקומען אינסטרוקציעס, ווי אַזוי זיי זאָלן פירן די פאַר-טיזאַנישע אַרבעט.

אין אַ געוויסן פרימאַרגן זענען די א. ק. פאַרטיזאַנער צו זיי געקומען און אָנגעזאָגט די בשורה, אַז זיי האָבן באַ-קומען אַ באַפעל צו נעמען ביי די יידן דאָס געווער, ווייל זיי דאַרפן עס האָבן פאַר זיך, זיי האָבן צו ווייניק און זיי דאַרפן גיין אויף פאַרשידענע אַקציעס. מען מוז זיך באַנוצן מיט אַ סך געווער. די יידן קאַנען זיין אין וואָלד אָן געווער.

זייער ענטפער איז געווען, אַז זיי קאַנען אָן געווער נישט זיין. זיי זענען גרייט זיי אַרויסצוהעלפן און גיין צוזאַמען מיט זיי אַדורכפירן אַקציעס.

די יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז ווי זיי וועלן זיי אַוועק-געבן דאָס געווער, וועלן זיי זיי באַלד דאַרפן אַוועקגעבן זייער לעבן אויך.

ווען די א. ק. פאַרטיזאַנער האָבן געזען, אַז די יידן ווילן זיי דאָס געווער נישט אַוועקגעבן, האָבן זיי אויף זיי געעפנט אַ פייער. עס זענען באַלד געפאַלן עטלעכע טויטע יידן און די יידן האָבן אָפּגעענטפערט מיט אַ קעגן-פייער און פון זייער זייט זענען אויך געפאַלן טויטע. מען האָט געשאַסן איינע אויף די אַנדערע, ביז די יידן האָט אויסגעפעלט קוילן, זיי האָבן נישט געהאַט מיט וואָס צו שיסן, און אַזוי האָט זיך עס געענדיקט — די א. ק. האָט זיי באַזיגט. די דריי יידן איז געלונגען צו אַנטלויפן.

נאך דעם ווי די א. ק. פארטיזאנער האבן געזיגט, האבן זיי שוין געזען אויסצורייניקן דעם וואלד פון די יידן. דא אין קעלער זיין איז נישט קיין אויסוועג. עס איז נישט קיין פלאץ דא צו ליגן. דער בעל-הבית האט מורא זיי צו האלטן. זיי צאלן אים טעגלעך יעדן טאג פאר זייער דא זיין און זיי טראכטן, וואס ווייטער צו טאן. אזוי האבן מיר געהאלטן אין איין ריידן צווישן זיך, וואס זאלן מיר ווייטער טאן. און צו דעם איז ווינטער. עס איז שווער זיך צו האלטן אין דרויסן. און פאר וועמען דארף מען זיך פריער באהאלטן: פאר די דייטשן, צי פאר די א. ק. פארטיזאנער?

נאך א סך טראכטן, האבן מיר באשלאסן, אז איינער פון אונדז זאל זיך לאזן אין וועג אריין, געווייר ווערן, צי עס איז נאך ערגעץ דא א רעשטל יידן. איך האב זיך אונטער-גענומען צו זיין דער שליח. איך בין ארויס פון קעלער און בין צוריקגעגאנגען אין דער ריכטונג פון צויזמער. איך האב טאקע געטראפן. אין מאקאשין, נישט ווייט פון צויזמער, איז געווען א לאגער פון יידן.

איך באגעגען זיך מיט מיט אייניקע אפטער

פארנאכט צו, ווען איך האב זיך דערנענטערט צום לאגער, האב איך דערזען, ווי א ייד איז ארויסגעקומען. ער האט זיך מיט מיר דערפרייט. ער האט מיר דערציילט, אז אין לאגער געפינען זיך א 300 יידן.

דער מאן, מיט וועלכן איך האב זיך צוערשט באקאנט, האט מיר דערציילט, אז דא אין לאגער זענען פאראן עטלעכע אפטער לאנדסלייט, און דער קאמענדאנט פון לאגער איז יורעק הערצבערג. אויך אן אפטער, דער זון פון כימיק הערצ-בערג. יורעק הערצבערג איז געווען דער וויצע-קאמענדאנט פון דער יידישער פאליציי אין אפט.

יורעק הערצבערג איז פאר דער ליקווידאציע פון מאקא-שינער לאגער דערשאסן געווארן.

איך האב דא געפונען נאך אן אפטער, חיים ערענבערג, ער איז געווען דער ארבעטס-גרופן פירער. דער געוועזענער פרעזעס מרדכי ווייזבלום איז אויך געווען אין דעם לאגער. איך האב זיך גראד געווענדעט צו מרדכי ווייזבלום, צי ער קאן פאר מיר עפעס טאן. זיין ענטפער איז געווען, אז ליידער קאן ער נישט, ווייל ער איז געווען א פראסטער ארבעטער, גלייך מיט אלעמען.

עס איז פון לאגער ארויסגעקומען נאך אן אפטער לאנדס-מאן. זיין נאמען איז געווען קוטשו-סאבאל. ער האט זיך מיט מיר דערפרייט. ער האט מיר דערציילט, ווי עס זעט אויס די לאגע. עס טארן מער נישט זיין, ווי 300 מענטשן, פון דעסטוועגן קומען צו נייע מענטשן. זיי ווערן איבערגעציילט יעדן טאג. די „אומלעגאלע“, וואס קומען אריין, ווערן דער-שאסן. נאך האט מיר קוטשו-סאבאל דערציילט, אז חוץ, וואס מען ציילט זיי איבער געטרויען זיי די דייטשן נישט און מען

מאכט אבלאוועס יעדן טאג. מען זוכט, צי האט זיך קיינער נישט אויסבאהאלטן אין לאגער.

איך האב זיך צו קומשון געווענדעט, אז אזוי ווי עס איז קאלט, מיט פרעסט און שנייען, וואלט איך כאטש געוואלט זיך דא האלטן ביז פריילינג.

ער האט מיר געגעבן אן עצה, אז ער וועט מיר באזארגן אן ארט צום שלאפן אויף א בוידעם, נישט ווייט פון לאגער און ער האט ווידער באמערקט, אז ארום דער געגנט קומען פאר כסדרדיקע אבלאוועס — מען זוכט, צי האט זיך קיינער נישט אויסבאהאלטן.

איך האב זיך שפעטער איבערצייגט, אז עס איז טאקע געווען אמת. עס זענען געווען אזעלכע וואס האבן זיך אין דער געגנט אויסבאהאלטן, ווייל זיי האבן געוואלט זיין נאענט צום לאגער.

צוקומען צום לאגער איז געווארן וואס א מאל שווערער, ווייל די דייטשן האבן געוואוסט פון די „אומלעגאלע“, וואס דרייען זיך דא ארום. איך האב נאך זיך געקאנט טרעפן מיט באקאנטע, ווען זיי זענען געווען ביי דער ארבעט אויסער דעם לאגער. דארטן זענען זיי ווייניק געהיט געווארן.

ביי טאג איז נאך געווען ווי-עס-איז. מען האט נאך גע-קענט זיך אויסהיטן און אויסבאהאלטן זיך. שלעכט איז נאך געווען ביי נאכט. עס האט זיך געוואלט א ביסל אפרוען און שיצן זיך פון קעלט. איך האב זיך צוזאמענגעטראפן מיט נאך עטלעכע ווי איך. יעדער פון אונדז האט געזוכט אן ארט, ווו איבערצוציען די נאכט, ערגעץ ווו אין א לאך, אדער א גרוב.

דערצו האט מען געמוזט זיין שטארק און מוטיק, אויך וואכעדיק, אויסהיטן זיך, עס זאל נישט פאלן קיין חשד, ווייל ארום דער געגנט האבן געווינט דייטשן. אזוי ווי די נאכט איז צוגעפאלן, האט מען שוין נישט געטארט זיין אין דעם זעלבן ארט, ווו מען איז געווען מיט א נאכט צוריק.

ביים ארומזוכן יעדע נאכט א צווייט לאך, אדער גרוב, האב איך מיט נאך עטלעכע מענטשן געפונען א צעבראכן הויז, און מיר האבן געטראכט, און געהאפט, אז די דייטשן וועלן זיך נישט דערוויסן וועגן דעם.

מיינע חברים פאלן אריין אין די הענט פון די דייטשן

אין דעם לאגער פון מאקאשין, ווו די אומזיסטע יידישע שקלאפן זענען געווען באשעפטיקט ביי פארשידענע ארבעטן, האבן פרויען מייסטנס געארבעט אין פעלד צוגלייך מיט די מענער. ספעציעל, ווען מען האט געשינט די תבואה, איז מען געווען פארנומען אין פעלד פון 5 א זיגער אין דער פרי ביז 9 אונט. מען האט אויך געארבעט ביי דער באן-ליניע, ארויסגעשלעפט די אלטע שינעס און אריינגעזעצט נייע.

איך אליין וואלט שוין אויך געוואלט זיין פארנומען ביי אט דער שווערער ארבעט, בכדי צו ווערן לעגאל און ביי נאכט זאל איך זיך קענען אוועקלייגן אפרוען. נור אויך אויף

דער שווערער שקלאפעריי האב איך נישט געקאנט קריגן קיין „רעכט“.

אזוי איז אדורכגעגאנגען א טאג נאך א טאג. די טעג האבן זיך געשלעפט און איך בין געצווינגען געווען צו זיין אין קאלטן דרויסן. יעדער פון אונדז אומלעגאלע האט זיך געפרעגט, וואס וועט זיין מארגן. אז דער מארגן איז געקומען, איז ווידער געווען די זעלבע פראגע, וואס איינער האט גע-פרעגט דעם צווייטן, וואס וועט ווייטער זיין מארגן.

מיר, די אומלעגאלע, האבן ווייטער זיך פארזאמלט א נאכט אין דעם צעבראכענעם הויז. מען איז געווען זיכער, אז א חשד וועט פאלן און מיר וועלן דא אומקומען. דערווייל איז קיין עצה נישט געווען. אין דרויסן איז געווען די קעלט גרויס. מיר האבן באדארפט א ביסל שלאפן.

מען האט זיך אוועקגעלייגט און באדעקט מיט שטרוי. אזוי צוזאמענגעשטופט, אז עס זאל ווערן א ביסל ווארעמער. אבער איינשלאפן האט מען נישט געקאנט. מיר זענען געווען אלע יוגנטלעכע פון פארשידענע שטעט און אין דעם גיהנומדיקן לעבן איז ביי אונדז ליגנדיק דערוועקט געווארן א שטראל פון האפענונג. מען האט זיך דערציילט מעשיות און וויצן פון אמאל, אויך אויסגעלאכט די דייטשע גרויסע העלדן, ווי זיי האלטן אין איין ארומזוכן און נאך אלץ אונדז נישט געפונען.

איך האב נישט געקאנט איינשלאפן צוליב דעם, וואס איך בין געווען אדורכגעקעלטערט פון א גאנצן טאג זיין אין דרויסן. צו דעם האט מיר דער הונגער געמאטערט. איך האב זיך צוגעשטופט צו מיינע באקאנטע, ווען עס איז מיר געווארן א ביסל ווארעמער, בין איך איינגעשלאפן.

איך האב דער ערשטער זיך אויפגעכאפט פון שלאפן. איך האב געזען, ווי אלע זענען געלעגן אין איין קופע. איינער האט זיך צוגעשטופט צום צווייטן. איך האב אנגעהויבן טראכטן, אז דאס ארט איז נישט פאר מיר, ווייל א חשד מוז פאלן אויף דעם פלאץ. מען מוז ווייטער זוכן א צווייט לאך. איך האב גלייך פארלאזט דאס הויז. אפגייענדיק א שטיקל וועג, האב איך צופעליק זיך אויסגעדרייט און געגעבן א קוק אויף צוריק. עס זענען צוגעפארן צום הויז אויטאמאבילן. מענטשן זענען פון זיי ארויסגעגאנגען און אנגעהויבן באלייכטן דאס הויז מיט עלעקטרישע לעמפלעך. זיי האבן ארום אבסערווירט. איך האב באלד דערקענט: דאס זענען געווען די עס. עס. זשאנ-דארמערע.

איך בין ווייטער נישט געגאנגען, זיך אפגעשטעלט און געקוקט פון דער ווייטן. וואס דא וועט פאסירן. די עס. עס. האבן ארומגערינגלט דאס הויז מיט זייערע עלעקטרישע לעמפלעך און אנגעהויבן ארויסצופירן די קרבנות. יעדן איינעם, וואס מען האט ארויסגעפירט פון הויז, האט מען באזוכט און אלץ צוגענומען.

אין דעם הויז זענען אויך געווען א ביסל אפטער. די נעמען פון די אפטער זענען: הערשל סאסנאוויטש, דער זון פון אברהמעלע סאסנאוויטש, חיים פישמאן — דער זון פון

ישראל פישמאן. עס איז אויך געווען אן אפטער מיידל מאר-מורעק, די 2 קווינס סאסנאוויטש, יומעלע טאפאל, פריידל נחום מאירס און אייניקל, זי האט געהאט א פארבן-געשעפט, קלמן ארענשטיין, איטשע ארענשטיין א זון. די איבעריקע זענען געווען פון פארשידענע שטעט — איך געדענק נישט זייערע נעמען.

פון דער ארויסגעפירטער גרופע איז געלונגען צו אנט-לויפן הערשל סאסנאוויטש. מען האט אים נאכגעשאסן. ער איז אויף א לייכטן אופן פארוואנדעט געווארן אין דער רעכ-טער האנט. ער איז סוף-כל-סוף געבליבן לעבן און איז היינט אין מאנטרעאל.

ווען מען האט די גאנצע גרופע מענטשן געפירט צו דערשיסן, איז געלונגען ביי דער לעצטער מינוט יאמלעלע טאפאל ארויסצורייסן זיך און אנטלויפן. די קוילן פון די עס. עס. האבן אים נאכגעיאגט. צו זיין מול האבן זיי אים נישט געטראפן. עס איז כדאי זיך אפצושטעלן אויף דעם לאנדסמאן יאמלעלע טאפאל, פריידל נחום מאירס און אייניקל. ער האט אלע מאל זייער שטארק געקעמפט פאר זיין לעבן, שטענדיק געווען דער וועגווייזער, ווי אזוי צו אנטלויפן פון פארשידענע לאגערן, אלע מאל מאנעוורירט ווי אזוי זיך ארויסצודרייען, נישט אריינצופאלן אין דייטשע הענט. ער האט קיין מאל נישט אויפגעגעבן די האפענונג, זיין שטארקן ווילן צו בלייבן לעבן. א מוטיקער און טיכטיקער מענטש און קיין מאל זיך נישט געוואלט אונטערגעבן. סוף-כל-סוף איז ער אריינגעפאלן אין א פולאקע און דארטן געפונען זיין טויט.

איך האב זיך דערנענטערט, ווען די עס. עס. האבן פאר-לאזן און איבערגעלאזן די דערשאסענע ליגן אויפן פרייען פעלד. איך האב אנגעקוקט מיינע געוועזענע פריינד, צווישן זיי מיינע טייערע לאנדסלייט, ווי זיי זענען אויף א קאלטבלוטיקן אופן דערמאנדעט געווארן. — — —

איך קום ווידער קיין אפט

דער לאגער פון מאקאשין איז איבערגעגאנגען קיין צווי-מער. ארום מאקאשין זענען נאך געווען עטלעכע געציילטע מענטשן. איך האב שוין דארטן זיך נישט געקאנט האלטן און באשטימט צו גיין ווייטער זוכן א צווייטע געגנט, גיין צוריק אין מיין היימסטאט אפט. איך האב געוויסט פארויס, אז קיין ייד וועל איך דארט נישט טרעפן, פון דעסטוועגן האט עס מיך אהין געצויגן.

איך האב זיך געלאזט אין וועג אריין. קיין באשטימטער ציל איז נישט געווען. איין זאך האב איך געוויסט און געהאט גוט אן זינען: די דייטשע מערדער לוייערן אומעטום. מען דארף האבן א געניט אויג צו זיי, אומגעריכט נישט אריינג-צופאלן.

אפגייענדיק עטלעכע שעה דורך פעלדער — איך האב זיך אויך באנוצט מיט געוויסע סטעזשקעס — האט דער טאג זיך אנגעהויבן אוועקרוקן. דער פארנאכט איז אונטער-

געקומען. עס האט אנגעהויבן צו ווערן טונקעלער, ווען כ'האב זיך דערנענטערט צו אפט. איך האב געוואלט זיין אויסגע- היט, מען זאל מיך נישט זען און אויסגעמיטן אפענע וועגן, וואס פירן אריין אין שטאט אריין. עס האט נישט געהאלפן. אומגעריכט האב איך אנגעטראפן אויף א גרופע פוילישע קליינע קינדער. ווען זיי האבן מיך דערזען, האבן זיי צווישן זיך גערעדט, אז עס מוז זיין א ייד. זיי האבן אנגעהויבן שרייען: „א זשיד איז געקומען“. וואס ווייטער איך האב פון זיי זיך דערווייטערט, אלץ העכער זענען געווען די גע- שרייען: „א זשיד איז געקומען“.

פון די געשרייען „א זשיד איז געקומען“ בין איך געווען זיכער, אז עמעצער וועט ארויסלויפן און דער סוף מיינער וועט דא קומען. קיין אנדערן אויסוועג האב איך נישט גע- האט, איך האב זיך געלאזן וואס שנעלער גיין טיפער אין פעלד אריין. ווען עס איז שטיל געווארן, האב איך זיך אויסגעדרייט און געזען, ווי אן עלטערער גוי איז אונטערגעקומען און איינגעשטילט די קינדער.

ווי עס איז נאך שטילער געווארן, האב איך באלד זיך דערנענטערט צו דער שטאט און בין צוגעקומען צו א הויז, אין וועלכן עס האט געווינט א באקאנטער פאליאק, און אג- געקלאפט אין טיר. מען האט געפרעגט, ווער דאס איז. איך האב גלייך געענטפערט מיין נאמען. די טיר האט זיך געעפנט. דער באקאנטער האט נישט שלעכט מיך אויפגענומען.

דא, ווו מען פארזיט, איז די מי נישט ארויסגעווארפן. עס וואקסט ארויס און גיט פרוכט. דאס וויל איך דערמאנען מיט מיין באקאנטן פאליאק. ער האט מיר די טיר געעפנט און גלייכצייטיק גאנץ אנטשענדיק אויפגענומען. דאס איז נישט געווען אומזיסט. ווען איך בין געווען אין אפט 6 וואכן נאך דער אויסזידלונג אויסצוראמען די פארבליבענע יידישע פאר- מעגנס פון די הייזער, סיי אין סחורות און סיי אנדערע פאר- שידענע הויז-זאכן, פלעג איך צוטראגן אויף א געוויסן פלאץ דעם רויב. דער באקאנטער פאליאק האט געווינט נישט ווייט פון פלאץ. האב איך אים אריינגעווארפן ביסלעך פון די סחורות. איך האב ביי זיך געטראכט: זאל ער אויך האבן א ביסל, וועלן די דייטשן האבן א ביסל ווייניקער.

דער פאליאק האט דערציילט, ווי עס זעט אויס אין שטאט אן יידן און באמערקט, אז מער ווי איין נאכט וועל איך נישט קענען ביי אים שלאפן, ווייל מענטשן דרייען זיך דא ארום. אז מען וועט זען אן אומבאקאנטן, וועט באלד פאלן דער חשד אז ער באהאלט עמעצן אויס.

ער האט מיר געפרעגט, צו איך נויטיק זיך אין געלט, וועט ער עס מיר באזארגן. איך האב אים געענטפערט, אז דערוויל נישט, נאך איך נויטיק זיך אין א פלאץ, ווו צו זיין. אויף דעם האב איך קיין ענטפער נישט באקומען.

מען האט מיר צוגעגרייט דאס בעט און האב זיך געלייגט שלאפן. איך האב שוין א לאנגע צייט נישט געהאט אזא געלע-

גער. איך האב זיך געוונטשן, אז די נאכט זאל כאטש דויערן עטלעכע יאר.

אויף מארגן אינדערפרי, ווען איך בין אויפגעשטאנען, האב איך דעם קריסט געפרעגט, צי ער האט עפעס אן עצה פאר מיר. ער האט אנגעהויבן גיין אהין און צוריק, איך האב געזען לויט זיין גיין, אז ער וויל מיר העלפן און געפינען א וועג. ער האט צו מיר געזאגט: „איך וויל זייער פאר דיר עפעס טאן, גיי צו מיינעם א גוטן פריינט אין שטעטל קיניוו, לעבן אסטראוועזע. וועסט אים זאגן, אז איך האב דיר צו אים געשיקט.“

אז איך בין אנגעקומען קיין קיניוו, האט מיין באקאנטנס פריינט מיך נישט שלעכט אויפגענומען. ער האט געהאט א געוועלב און באלד מיך געמאכט פאר א פארקויפער און קיינער האט די ערשטע צייט נישט געוויסט, ווער איך בין. א שטיקל צייט האב איך זיך נישט שלעכט געפילט. אבער לאנג האב איך אויף דעם נייעם פלאץ נישט געקאנט זיין, ווייל מענטשן האבן אנגעהויבן זיך נאכפרעגן, ווער איך בין. איך האב געזען, אז א חשד וועט מוזן פאלן. כדי נישט אריינצופאלן צו די דייטשן בין איך געצווינגען געווען דאס שטעטל צו פארלאזן.

איך בין צוריקגעגאנגען אין אפטער געגנט, אין דארף טשערניקאוו, 3 קילאמעטער פון אפט. דארטן האב איך געהאט באקאנטע פויערים, אפשר וועל איך ביי זיי געפינען, ווו זיך צו באהאלטן.

איך בין אריינגעקומען אין דארף צו אן אלטן באקאנטן. ער און אנדערע באקאנטע האבן מיר דערציילט דאס זעלבע. אלע האבן מורא געהאט מיך צו האלטן מער ווי איין נאכט. פאר אויסבאהאלטן א יידן, ווי די פויערים האבן מיר דער- ציילט, קומט טויט-שטראף. עס דרייען זיך ארום מוסרים און קוקן נאך. אויב איינער גיט אויס, ווו עס איז באהאלטן א ייד, באקומט מען א פרייז פון 1000 זלאטעס. „יידן זענען איצט געווארן א גוטע סחורה, ביי וואס מען קען פארדינען געלט“ — האט מיין באקאנטער צוגעגעבן.

איך האב קיין אנדער ברירה נישט געהאט און בין צוריק געגאנגען אין צווימערער געגנט. ווען איך בין נעענטער צוגעקומען צום לאגער, האב איך באגעגנט מיין אלטן באקאנטן קוטשו-סאבאל און אים דערציילט מיין שווערע לאגע, אז א פלאץ, ווו צו האלטן זיך קען מען נישט געפינען — אלע וועגן פירן צום טויט. אז מען באגעגנט א מענטש, ווייסט מען נישט ווער ער איז — די נשמה הויבט אן ארויסצופאלן פון שרעק. ער האט מיר אויף דעם גארנישט געקאנט ענטפערן.

קאנטאקט מיט פארטיזאנער

צומארגנס האב איך אים ווידער באגעגנט. ער האט מיר דערציילט, אז אין לאגער איז נישט גוט, מען ריכט זיך, אז אומגעריכט זאל מען מאכן אן איבערפאל און ליקוידירן דעם לאגער. גלייכצייטיק האט ער מיר דערציילט, אז עס איז

דא א מעגלעכקייט צו שליסן א קאנטאקט מיט די פארטיזאנער. אין דעם האב איך דערזען א שטיקל האפענונג. איך האב אים מיט א שמייכל געענטפערט, אז דאס וואלט געווען זייער א גוטע זאך.

— יא — האט ער מיר איבערגעריסן די רייד — עס איז דא א מעגלעכקייט. עס זענען פאראן פארשידענע פארטיזאנער, נישט אלע זיינען אקאוועס, מען קאן מיט זיי אנבינדן א קאנטאקט, נאך עס איז נישטא ווער עס זאל זיך מיט זיי פארשטענדיקן, ווייל דער וועג צו זיי איז באדראט.

איך האב מיין פריינט קוטשו פארגעשלאגן, אז איך וועל זיך פרייוויליק אונטערנעמען צו טאן די ארבעט.

— יא — האט מיין פריינט צוגעגעבן — דער וואס ווייסט די געהימע ארבעט פון זיין אין קאנטאקט מיט די פארטיזאנער איז אונדזערער א לאנדסמאן, חיים ערענבערג, יאסעלע ערענבערגס א זון. איך וועל אים פון דיר דערציילן, ער איז דער קאמענדאנט פון לאגער.

קוטשו סאבאלן האב איך פערזענלעך צו פארדאנקען, וואס ער האט מיך צייטווייליק געראטעוועט. אויך אנדערע אפטער לאנדסלייט, און אפילו נישט קיין אפטער, האבן געהאלפן מיך ארויסנעמען פון די מערדערס הענט. קוטשו האט איבער-געלעבט דעם דייטשישן גיהנום און געפינט זיך היינט אין ניו-יארק.

איך האב געקריגן די ערשטע הילף, און מיין שווערע לאגע איז א ביסל פארלייכטערט געווארן. חיים, אלס קאמענדאנט פון לאגער, האט מיך לעגאל געמאכט. איך האב גע-קראגן א צייטווייליקן פלאץ, ווו צו זיין.

חיים ערענבערג איז געווען דער, וואס האט געפירט די געפערלעכע אומלעגאלע ארבעט אין לאגער און ארגאניזירט גרופן, וואס זאלן אנטלויפן צו די פארטיזאנער, און אויך געהיים געזאמלט געווער ביי באקאנטע פוילישע פריינט.

מיט א צייט שפעטער האב איך געקראגן א באפעל פון חיימען, דורכצופירן די ערשטע שליחות: צו זיין אין קאנטאקט מיט די פארטיזאנער. איך האב זיך איבערגעטאן א צווייט אנטוועק, מיין אויסזען זאל זיין אנדערש, איך האב געדונגען ביי א פויער א פערד און וועגעלע, און איך בין געפארן צו דעם באשטימטן ציל, אין דעם מידל-אָווער וואלד.

ווען איך בין אנגעקומען צו דעם באשטימטן פלאץ, איז דארט געשטאנען א מאן. לויט ווי מען האט מיר געשילדערט, האב איך פארשטאנען, אז דאס איז ער. ער האט זיך דער-נענטערט און געזאגט, ווער ער איז. דאס בריוול פון חיימען האב איך אים איבערגעגעבן. נאכן איבערלייענען איז ער א וויילע געבליבן שטיין אן ווערטער.

דער מאן האט אנגעהויבן צו דערציילן, ווי די לאגע זעט אויס אויפן דאָרף. יעדן טאג קומען פאר אַבלאוועס פון דער עס. עס-זשאַנדארמערע, און אויך קאמפן צווישן די פאר-טיזאנער מיט די עס. עס. צו דעם זענען די קעלטן גרויס אין

וואלד, און עס איז נאך צו פרי אהערצוקומען. מענער, אויב זיי ווילן, קענען קומען; פאר פרויען איז נאך א ביסל צו פרי. דער פארטיזאנער האט מיר ווייטער איבערגעגעבן, אז אויב מען קען זיך נאך האלטן אין לאגער, וואלט זייער גוט געווען, ערשטנס צוליב די גרויסע קעלטן. עס איז נישטא, ווו זיך צו שיצן פון דער קעלט. און עס זענען נישטא קיין מעגלעכקייטן צו געפינען א הויז. אויב אין לאגער איז זייער שלעכט, קען מען קומען. עס וועט צוגעגרייט ווערן קורץ געווער. איך בין צוריקגעפארן צו חיימען און איבערגעגעבן ווי עס זעט אויס די לאגע ביי די פארטיזאנער אין וואלד. ער האט מיר געענטפערט, אז דערווייל קען מען נאך זיין א ביסל צייט אין לאגער.

דערווייל בין איך געווארן א ביסל רואיקער. די ארבעט אין לאגער איז נישט געווען אזוי שווער. מיר זענען געווען יעדן טאג באשעפטיקט ביי דער באן-ליניע. — — — איך קריג א באפעל פון חיימען, צו לאזן וויסן די פאר-טיזאנער, אז עס איז געווארן שלעכט. ער גיט מיר געלט און ווערט-זאכן, אויך געווער. איך נעם מיט צוויי פרויען. ער זאגט מיר נאך א מאל אן, אז מען ווערט כסדר ליקוידירט. פון מיין שליחות בין איך בשלום צוריקגעקומען און חיימען אלץ איבערגעגעבן. ער האט מיך ווייטער צוריקגע-שיקט. איך האב מיטגענומען די ערשטע גרופע צו די פאר-טיזאנער.

איך בין ווייטער צוריקגעקומען און אנגעהויבן פירן טעפ צום קאכן, אנטוועק, בעטגעוואנט צו באשיצן זיך פון קעלט אין די בונקערס. אלץ איז אדורך אן מורא.

אזוי בין איך געפארן אהין און צוריק און קיין שום חשד איז נישט געפאלן. אלץ איז אריבער אין ארדענונג. איין מאל אַנקומענדיק מיט אַזאַ שליחות, האט מען מיר געזאגט, אז די פארטיזאנער האבן געלאזט וויסן, מער נישט צונעמען קיין יידן, ווייל א סך אקאוועס זענען געקומען אין דער געגנט און לוייערן אויף זיי. די יידן, וואס זענען שוין אין וואלד וועלן זיך שוין האלטן.

נאך האט מען מיר איבערגעגעבן, אז די אקאוועס האבן פארנארט פון זיי 8 מענטשן, צוגענומען פון זיי דאס אנטוועק מיטן געלט און זיי דערשאסן.

פון דעם באריכט, וואס איך האב איבערגעגעבן, האט מיר חיים געענטפערט, אז מיט מער אַנשטענדיקע פוילישע פאר-טיזאנער איז שוין אויך אוממעגלעך צו זיין. מיר האבן קיין האפענונג נישט. ווי עס זעט אויס, זענען אלע פאליאקן איינ-שטימיק מיט די דייטשישע מערדערייען. גיי ארויס און זוך א שטיקל פלאץ, ווו מען וועט אפשר קאנען דערווייל זיין. דא איז לאגער איז מען פארלוירן.

איך האב זיך געלאזט אין וועג אריין און אומגעגאנגען עטלעכע שעה צייט. עס איז געווארן פארנאכט צו. פון דער ווייטנס האב איך געזען א קליין הייזל, איינזאם אליין אין א טאל צווישן בערג. איך בין געבליבן שטיין און אנגעהויבן

טראכטן, אז דא וואלט אפשר מעגלעך געווען זיך אויס-
באהאלטן.

מיר באהאלטן זיך אין א בונקער

איך האב זיך דערנענטערט. א הונט איז ארויסגעקומען
און אנגעהויבן בילן. דער פויער פון הייזל איז צו מיר אנט-
קעגנגעקומען. איך האב אים באלד געפרעגט, צי מען קאן
אריינגיין. ער האט צוגעשאקלט מיטן קאפ אויף יא.
זייענדיק אין הייזל, האב איך אים געפרעגט, צי ער האט
וואס צו פארקויפן עפעס עסן. זיין ענטפער איז געווען, אז
ער קאן מיר פארקויפן א שטיקל גערשטן-ברויט. ווען איך
האב זיך מיט אים צערעדט, האט דער פויער אנגעהויבן
צו דערציילן זיין נישט-גוטע לאגע. די ווייב איז ביי אים
געשטארבן מיט 3 יאר צוריק. ער פארמאגט נישט מער ווי 3
מארגעס ערד און א קליינע בהמה מיט אן אויסגעדארט
פערדל. קיין קינדער אויך נישט. ער האט מיר געוויזן, ווי
ער גייט אנגעטאן א לאטע אויף א לאטע. ער איז 50 יאר אלט.
צו אים קומט אריין א שיקסע מארישע, א ביסל צוהעלפן,
אויך אן ארעמע. ער וויל גערן מיט איר חתונה האבן און קריגן
פאר איר א פאר שיד מיט א קליידל, אז זי זאל האבן מיט וואס
צו גיין אין קאשטשאל. ביי די ווערטער האבן ביי אים אויפ-
געפלאמט די אויגן.

איך האב זיך ווייטער מיט אים צערעדט. אים דערציילט,
אז איך בין א ייד. צי ער וואלט געוואלט מיך נאך איינעם
האלטן. וועל איך פאר אים קריגן, וואס ער וויל, אנטועכץ און
געלט, אויך פאר מארישען, וואס זי וויל נאר.

דעם פויערס ענטפער איז געווען, אז אפילו נאך 5 מענטשן
צו אונדז ביידן, איך האב געזען, אז דער ארעמער פויער
האט נישט געוויסט די געפאר פון אויסבאהאלטן א ייד. ער
האט שוין געוואלט, אז מען זאל וואס שנעלער קומען. ביים
געזעגענען זיך האב איך אים געזאגט, אז די צווייטע וואך
וועלן מיר דא זיין.

ווען איך בין צוריקגעקומען אין לאגער, האב איך חיימען
איבערגעגעבן, וואס מען קאן דערווייל אויפטאן. מיר האבן
באשטימט צו שיקן לייבקע ראזען, ווייל ער איז א סטאלער,
אויך אן אפטער לאנדסמאן. ער וועט קאנען צוגרייטן בונקערס.
צוריקקומענדיק מיט לייבקע ראזען צום פויער, האבן מיר
מיטגענומען א ביסל סטאליארסקע כלים, ווי א קליין זעגל,
א האמער, א צווענגל און נאך עפעס און איבערגעלאזן.

איך בין צוריקגעקומען אין לאגער, חיימען איבערגעגעבן,
וואס מען האט אויפגעטאן און אז לייבקע ראזען וועט שוין
די בונקערס צוגרייטן.

חיימס ענטפער איז געווען, אז מען זאל צווארטן עטלעכע
טעג. מען דארף איצט טראכטן, וואס מען קען דערווייל טאן.
איך האב נאך א מאל געזאגט חיימען, אז מיטן צו-
ווארטן וועט א מאל זיין צו שפעט, ווייל אין לאגער ווערט וואס
א מאל אלץ ערגער און ערגער.

אומגעריכט איז דער לאגער ארומגערינגלט געווארן.
מיר מיט נאך עטלעכע איז געלונגען צו אנטלויפן. ווען די
עס. האבן באמערקט אז א טייל זענען אנטלאפן, האט זיך
אנגעהויבן א שיסעריי און א זוכן ארום דעם לאגער, אויך אין
די אפענע פעלדער.

איך בין אזוי לאנג געלעגן אין פעלד באהאלטן, ביז עס
איז געווארן פינצטער. נאך דעם האב איך אנגעהויבן צו
גיין צו דער געגנט, ווו דאס פויערישע הייזל איז געשטאנען.

לייבקע ראזען האט אויף מיר געווארט. ער האט מיר
געזאגט, אז פאר אונדז ביידן האט ער געמאכט א בונקער
אויפן בוידעם פון דער סטאדאלע. א טאפעלטע וואנט, צוויי
מיט א האלבן מעטער לאנג און אנדערטהאלבן מעטער ברייט
און א נארע צום ליגן, וועלכע ער האט אויסגעבעט מיט היי.
אויפשטעלן זיך האט מען נישט געקאנט, נאר שטיין איינגע-
בויגן.

איך האב לייבקען דערציילט, וואס עס איז געשען אין
לאגער, אז אחוץ מיר האבן זיך נאך עטלעכע געראטעוועט.
איך האב זיי נאך דעם געזאגט אונדזער פלאן.

לייבקע האט מיר געענטפערט, אז ער האט געמאכט נאך
בונקערס ארום אין די בערג. מען קאן זיי נישט באמערקן.
דערווייל וועט פאר זיי זיין א געווינטשענע באהעלטעניש.

אונדזער שיצער פרוווט פרעסן געלט

דער איינגעהויקערטער פויער האט אונדז אלעמען גע-
שפייט פאר דעם, וואס מיר האבן פאר אים און פאר דער
שיקסע מארישא געבראכט אנטועכץ, אחוץ גאלד, וואס מען
האט אים כסדר געצאלט.

אונדזער בעל-הבית האט איינגעזען, אז אויסבאהאלטן
יידן איז אזוי גוט, ווי מען באהאלט אויס א טריפהנע סחורה,
און דאס האט אים אנגעהויבן גיין אין קאפ אריין. ער האט
ביי זיך געטראכט, אז מען דארף זוכן א פלאן וואס מער ארויס-
צונעמען פון די באהאלטענע.

דער איינגעהויקערטער פויער — פאוועל האט מען אים
גערופן — פלעגט קומענדיק צו אונדז מיט עסן, אנהייבן צו
דערציילן מעשיות, אז די אקאוועס לוייערן אויף אים און אז
ער איז אויך באדראט פון די עס. עס-דייטשן און אנגעהויבן
צו פארלאנגען, אז דאס, וואס מיר גיבן אים איז ווייניק. ער
וויל זיך איצט קויפן עטלעכע מארגעס ערד, אויך די סטאדאלע
איבערבויען.

מיר האבן אים געגעבן צו פארשטיין, אז היינט איז נישט
די פאסיקע צייט צו קויפן ערד, זאל ער בעסער אונזאמלען
דאס געלט אויף נאך דער מלחמה. אויב ער וויל עס איצט
טאן, וועט מען אויסגעפינען זיינע באהאלטענע יידן און ער
וועט צוואמען מיט אונדז אומקומען. מיר האבן אים גאר-
טירט, אז מיר וועלן אים אלץ אוועקגעבן.

איין זאך האט פאוועל פארשטאנען, אז דאס אנטועכץ,
וואס מיר האבן אים געגעבן, אויך די אויבער-מלבושים, מיט

דעם קאן ער נישט גיין אין קאשטשאל... אבער מארישע, וואס קומט אריין צו אים וויל קיין זאך נישט וויסן און וויל יא ווייזן, וואס דער בעל-הבית האט איר געגעבן, ווי א פאר געשנידענע שייך ביז די קני, א געבלומטע קלייד, אויך א שייך געבלומט טיכל ארומצוהילן דעם קאפ. פון דעם אליין קען פאלן א חשד.

ביי אזא לאגע זענען מיר געווען באדראט, אז א חשד וועט מוזן פאלן. נאר עס איז נישט געווען קיין אויסוועג. ווייטער זיך לאזן אין וועג אריין, וועלן מיר סוף-כל-סוף אריינפאלן צו די אקאוועס, און אונדזער לעבן וועט ווערן פארענדיקט.

דער פריילינג...

דער פריילינג האט זיך אנגעהויבן צו דערנענטערן. אונדזער בעל-הבית האט אונדז געבראכט שטיקלעך צייטונגען פון שטאט, אין וועלכע עס איז געווען געמאלדן, אז סטאלין גראד האבן די דייטשן געמוזט אפגעבן, און אז די רוסן רוקן זיך ווייטער. מיר האבן ביידע צווישן זיך גערעדט, אז ווען עס קומט איצט א צווייטער פראנט, וואלט אויך אונדזער באפריינג שטעלער געקומען.

אזוי איז פארביי א טאג נאך א טאג, די פריילינג-ווינטלעך האבן אנגעהויבן אריינבלאזן דורך די שפארעס, ווו מיר זענען געלעגן, דער געשמאק פון די ערשטע גרינע שפראצונגען האט אונדז איינגעשלאפערט. מען האט אבער געדארפט זיין וואכ-זאם נישט נאך ביי נאכט נאך אויך ביי טאג.

צו דעם האב איך נאך א געוויינהייט צו רעדן פון שלאף. איך האב געמוזט זיין וואכזאם, עס זאל קיינער נישט דער-הערן. פון צייט צו צייט האב איך געכאפט א דרעמל.

דורך די שפארעס האט מען געקאנט זען דאס גאנצע מיד-לאווער דארף, אונטן ארום איז געפלאסן א מילד טייכל. אין דער ביינאכטיקער שטילקייט האט מען געהערט דאס שטילע גערויש פון וואסערל, וואס איז געגאנגען צו זיין ציל.

מען האט שוין געהערט, ווי פויערים האבן גערעדט און געמאכט פלענער ווי אזוי ווייטער צו באארבעטן די ערד, ווו מען וועט קאנען פאשען בהמות א. א. וו.

ווען די זון האט אנגעהויבן גיין וואס א מאל העכער, זענען דורך די שפארעס צו אונדז אריינגעדונגען שמאלע פאסן ליכט.

עס האט זיך דערנענטערט אפריל 1944. אלץ איז שוין געווען ארום דארף צעגרינט. ווי מיר האבן אויסגערעכנט, האט שוין באלד געדארפט זיין פסח. מיר פלעגן לייענען עט-לעכע מאל אין די אלטע שטיקלעך צייטונגען, וואס אונדזער בעל-הבית פלעגט אונדז ברענגען, אז די רוסן גייען פארויס. מיר האבן אליין זיך צוגעגעבן מוט, אז דער נס וועט דאך געשען און מיר וועלן איבערלעבן.

מיר האבן זיך אזוי צערעדט, אונדזערע פאנטאזיעס זענען געגאנגען זייער ווייט, מען האט שוין גאר געהאט פארגעסן, ווו מען האלט. עס האט אויסגעזען אז די מלחמה איז שוין

פארענדיקט. פלוצלונג... אן אבלאווע. די דייטשן זענען גע-קומען אין דארף אריין און געזוכט אין אלע הייזלעך.

אונדזער בעל-הבית איז שנעל ארויפגעקומען און אנגע-שטאפט דעם בוידעם מיט היי, מען זאל נישט ארויסזען דאס ווענטל, וואס איז געמאכט געווארן.

אין פאוועלס הייזל זענען די דייטשן אויך געווען.

וואס איז געווען דאס זוכן? מען האט ארויסגענומען דאס יונגווארג — שקצים מיט שיקסעס — און זיי אוועקגעפירט ערגעץ-ווו. און מארישן האט מען אויך געכאפט.

שוין 6 חדשים, ווי מיר זענען געלעגן אין דער באהעלטע-ניש און נישט געזען די ווילדע רוצחים אין דארף. מען איז אפגעקומען מיט הארץ-קלאפעניש — זיי האבן פארלאזן דאס דארף.

ווען אונדזער בעל-הבית פלעגט קומען צו אונדז מיטן ביסל עסן, פלעגט ער אלע מאל דערציילן פארשידענע מע-שיות, ווי ער ווערט באדראט דורך די אקאוועס און אז זיי פארשפרייטן אויפן, אז פאר באהאלטן יידן וועט מען דערשאסן ווערן.

עס איז שוין געווען מיטן זומער 1944. מיר האבן פאר-לאזן דאס באהעלטעניש, זיך געלאזן אין וועג אריין. מיר האבן זיך אבער באטראכט, אז ווייטער גיין וועט זיין געפערלעך. עס איז נישט געווען קיין אויסוועג. מיר האבן זיך צוריק-געקערט צו פאוועלען, אים געגעבן נאך געלט.

מיר האבן אים געגעבן א גאלדענעם צענער-רובל. ער האט נישט געוואוסט, וואס דאס איז. מיר האבן אים דער-קלערט, וואס פאר א גרויסן ווערט דאס האט. ער האט אונדז געענטפערט, אז ער האט פון דעם געהערט. ער האט אנגע-הויבן אונדז צו דערמוטיקן, אז מיר וועלן איבערלעבן. ער וועט טאן פון זיין זייט אלעס מעגלעכעס אונדז אויסצוהיטן, זאל מען אים טאן דאס ערגסטע, מיט די לעצטע כוחות וועט ער זיך האלטן.

דער פראנט האט זיך שוין דערנענטערט. מיר האבן אנגעהויבן הערן שאסן פון ארמאטן. וואס א טאג זיינען די שאסן געווען העכער און העכער. מיר זיינען געווארן זייער אומגעדולדיק. איך אליין האב שוין געוואלט ארויסגיין פון דער באהעלטעניש, ערגעץ-ווו אנטלויפן.

מיר ווערן באפרייט

איינמאל אינדערפרי איז צו אונדז ארויפגעקומען אונדזער בעל-הבית און מיט פרייד אונדז אנגעזאגט די בשורה, אז די רוסן זיינען שוין דא. עטלעכע מאל האט ער איבערגעחזרט, אז די רוסן זיינען שוין דא ביי אונדז.

מיר האבן פארלאזן דאס באהעלטעניש. איך בין אנטקעגן-געלאפן די רוסן. מען האט מיך אויסגעפרעגט. איך האב זיי אלץ דערציילט. זיי האבן מיר געזאגט, אז איך זאל ווייטער קיין מורא נישט האבן. איך בין פריי געווארן מיט אלע אנ-

דערע מענטשן צוגלייך. דאָס איז געווען אין מיטן חודש אויגוסט 1944.

ערשטנס בין איך געגאנגען זען מיינע פריינד, וואָס זענען געווען אין אַנדערע באַהעלטענישן. זיי זענען מיר אַנט־קעגנעקומען.

איצט איז אַנטשטאַנען די פּראַגע: וואָס טוט מען איצט, און וווּ גייט מען ווייטער? דער פּראַנט איז געווען עטלעכע קילאָמעטער פון מידלאָף. מיין געבורטשטאָט איז נאָך געווען ביי די דייטשן, אין גאַנצן איז אַפט אַ 18 קילאָמעטער פון דאַרף, וווּ איך בין באַפרייט געוואָרן.

איך האָב זיי איבערגעלעבט

היינט געפין איך זיך אין טאַראַנטאַ, אין קאַנאַדע, וווּ מיינע אַן עלטערע שוועסטער האָט מיך אַריבערגעגאַבען. איך

האָב נאָך נאָענטע און ווייטע קרובים. מיין פרוי איז אויך פון אַפט. איר נאָמען איז פּערל. זי איז משה מעלערס אַ שוועסטער־טאכטער. זי האָט אויך אַדורכגעלעבט דעם דייטשן גיהנום. מיר האָבן שוין 3 טעכטער.

עס איז די דייטשע מערדער נישט געלונגען אַלע אַפטער אומצוברענגען. עס האָבן זיך געראַטעוועט עטלעכע הונדערט נפשות. א היפש ביסל זענען געקומען קיין טאַראַנטאַ.

דאָ, אין טאַראַנטאַ, האָב איך געטראָפן אַ היפשע צאָל לאַנדסלייט, קיין עין־הרע, וואָס האָבן מיט לאַנגע יאָרן צוריק אַהער עמיגרירט. דאָ זענען פאַראַן שיינע איינגעאַרדנטע אַפטער אַרגאַניזאַציעס. איך מיט מיין פרוי זענען אויך אין זיי אָנגעשלאָסן און מיר לעבן זיך אויס ווייטער צווישן אַפטער לאַנדסלייט.

קלמן צ'רניקובסקי

ימיו האחרונים של הגיטו

(קטעי זכרונות)

תקוות כמנסות בלב המיואשים

עניבת החנק סביב הצואר בינתיים מתהדקת. לפני ימים מספר גורשו יהודי העיר קיילץ והעיר הסמוכה לוגוב. בשעת הגירוש בזו העיירה האחרונה נורה יהודי, אשר התנגד להת־עללות בו, וסטר על לחיו של איש ס. ס. בצעדי ענק מתקרבת הסכנה. עכשיו הגיע תורו של גליל קיילץ, אשר אליו משתיכת עירנו. למרות התעלומה הכבדה וצעף הערפל המכסה את הגירוש הקודמים, העם אינו מעלה עדיין על דל שפתיו את האפשרות של השמדה פיזית. מצב המלחמה וצורכי המאמץ המלחמתי הגרמני נותנים מקום ל"תאוריה" הנפוצה, שגורש היהודים מכון להעברתם למקומות הכיבוש הגרמניים ברוסיה הסובייטית. שם ישמשו ככוחות־עבודה מועילים לצבא ולמשק הגרמני. האזורים הכבושים ריקים מאוכלוסיה, שפונתה עם נסיגת הצבא האדום. יש המספרים, שנתקבלו מכתבים מאנשים מסויימים, יוצאי העיירות המגורשות, החיים באזור הכיבוש הרוסי. איש אינו טורח לגלות את אמיתות הדברים. מתקבלת על הדעת כל בדותה ושמועה הבאה מהרהורי לב עצמיים או שנפוצה בכוונה על ידי הגרמנים. היהודים העובדים במחצבות שליד העיר בעבודת כפיה מספרים, שהמונים הגרמנים הביאו דרישת שלום מהיהודים הנמצאים במחנות־עבודה בפרוסיה המזרחית. הלב הדווי והמוח המטורף נוכח המוות — מקבלים ללא פקפוק כל ידיעה העשויה לנחם ולהקל על הצער.

סתיו 1942. הגיטו הקטן והצר, המשתרע על פני שנים־שלושה רחובות מרופשים ובלתי מרוצפים, חי באוירת גירוש. מזמן גירוש לובלין והתאבדותו של צ'רניאקוב, נשיא "מוע־צת הזקנים" בוורשה, אין הגיטו הסגור והמסוגר יודע מנוחה. המסחר, שעד עתה הצליח להתקיים בגיטו, למרות העין הפקוחה והמענישה של הגרמנים, נפסק כליל. בתי המלאכה למברשות, המספקים את תוצרתם לגרמנים, ממשיכים עדיין במלוא הקי־טור את עבודתם. אנשים רצים כמטורפים ומבקשים בכל מיני תחבולות להשיג כרטיסי־עבודה של בתי־מלאכה אלה, מתוך תקוה שהם יעמדו להם בצר. נפוצות שמועות על סיכויים שהגיטו לא יחוסל בגלל עבודתו המועילה וכן על "הלאַנד־ראט", מפקד המחוז הגרמני, העושה מאמצים להציל את יהודי הגיטו מגירוש. רוב האנשים מפוכח למדי. כל משפחה עושה את הכנותיה לקראת הגירוש.

החייטים והתופרות עמוסים עבודה. הכנת תרמילי־גב היא אחת הדאגות הראשונות לקראת הבאות. רבני הקהילה הכריזו על צום ותפילה. נשים וגברים נוהרים לבית־הקברות העתיק, בו קבורים הרבנים הגדולים של הקהילה העתיקה, ושופכים את לבם המר. ב"אוהל" הקדושים דולקים נרות ומנינים של יהודים יושבים יומם ולילה ואומרים תהילים. קולות היללה והבכי של הנשים העולות ל"קבר אבות" קורעים לב. גם אנשים בלתי דתיים נסחפים עם הזרם ועולים לבית העלמין. שלא כרגיל מפזרים צדקה ומחלקים נדבות לעניים ולרעבים.

תלונה והתמרמרות, מוכנים למסור את הרכוש ובלבד להציל את הנפש. המשטרה ממשיכה בעבודתה בגיטו, אולם הפעם התנהגותה שונה ואחרת. הפעם גם עליה מרחפת הסכנה. היא מהווה עכשיו את המקור החשוב לאינפורמציה ולכל מיני ידיעות. לאנשים הפשוטים הצובאים על דלתות "מועצת הזקנים" לא ניתן להכנס ולקלוט משהו מהדיבורים והשמועות. אנשי המשטרה — כניסתם חפשיית ומותרת בכל רגע. הם המפיצים את הידיעות על המשאומתן עם שלטונות העיר, הם המריחים בכל "מפעל" חדש שהחלו לעסוק בו. דאגתם הראשונה היא: איך להינצל מהגירוש, איך להיכלל בין אלה שהגרמנים משאירים בעיר אחרי הגירוש בתור "פלוגת פינוי"?

והרוצחים ממשיכים בהכנותיהם. ליד שערי הגיטו מתאספים כל יום המוני פולנים, אכרים ואכרות מהכפרים הסמוכים, כדי לקנות בזול רהיטים, בגדים וכו'. בשעות שאין משמר גרמני עומד ליד המבואות ניגשים הפולנים עד לגדרות, אשר דרכם מתנהל המסחר. זרזים בין תושבי הגיטו מצליחים גם להעביר רהיטים מפורקים, מכונות תפירה, כלי מיטה, בגדים וכו'. כבר מזמן לא היה "יריד" כזה, קניה במחירים כה נמוכים.

הגירוש מתדפק על הפתח

אין עמידה על המקח; מן ההכרח להצטייד בכספים, שהרי בכל רגע עלול לבוא הגירוש. גבירי העיר מוסרים הרבה מחפציהם ומרהיטיהם לגוים אכרים. כסף יש להם די, וחבל להפקיר את כל הרכוש.

מיום ליום רבים ה"עורבים" העטים על השלל. רבים מבין הגוים מביטחים, שאם יינתנו להם חפצים, יעזרו לבעליהם בשעת צרה. מיום ליום מתרוקנים החדרים בגיטו. נשאות המיטות הריקות, ללא שמיכות וסדינים, והתרמילים ארוזים ומוכנים לדרך. הגירוש מתדפק על הפתח. הנה גרשו כבר את יהודי העיירה הסמוכה ביותר, ומי יודע כמה זמן יניחו לנו לשבת על תרמילינו הארוזים? נפוצות שמועות בעיר, שהע"שירים מקימים להם "בונקרים", מסתירים שם את סחורו-תיהם, אוגרים אמצעי מזון לזמן ממושך וחושבים להסתתר שם בימי הגירוש. מופיעים כל מיני "עסקנים", המבטיחים לסדר תמורת סכום כסף הגון ב"לשכת העבודה" הגרמנית העברה לעבודה במחנות-העבודה הגרמניים הקיימים ב"גנרל-גוברנמנט". מחנות-עבודה אלה, הנמצאים ליד בתי-חרושת לנשק קיימים כבר יותר משנה. עובדים בהם כ-600 צעירים. שנחטפו בגיטו ב"אקציה" האחרונה שבוצעה. תנאי העבודה המזוין, השיכון, וההיגנה היו בהם נוראים. התמותה ממחלות הגיעה לשיא שלא ישוער. במשך השנה נמצאה דרך "רשמית" להעברת מזונות ובגדים מהגיטו למחנות אלה. המצב הוקל במקצת. רבים מבין הכלואים במחנות ברחו והגיעו העירה. בעד הבריחות הראשונות שילמו הנשואים "מס" גדול. בעד כל בורח היו מוצאים להורג שנים-שלושה מתושבי אותה עיר

אין קץ לשמועות הפורחות באויר. מדברים גם על התערבות ואיום של ארצות-הברית. רבה האמונה, כי לא ייתכן להשמיד מיליוני בני אדם מבלי להתחשב בעולם הגדול. אך יחידים ובודדים תופסים את הענין אחרת. הם מדברים כבר על "טרבלינקי", כמקום השמדה סיטונית, כבשנים וגזים מר-עילים, אולם מעטים השומעים ומאזינים לדבר ברצינות. גם המפוכחים והמאמינים באפשרות זו אינם יודעים הרבה וברורות על ההשמדה. גם אין בידם פתרון לשאלה או הצעה כיצד לקדם את פני הרעה. מכל הקהילות היהודיות הגדולות והקטנות נשארו מתי מספר. בין אלה הנשארות אין קשר והבנה. היציאה מתחום הגיטו, צעד אחד בלבד ממנו — היא מוות ודאי בידי גרמנים או פולנים. כל קהילה יהודית היא מדינה בפני עצמה. היא לבדה צריכה להחליט ולהכריע בשעת גורל זו. העומדים בראש הקהל הם אנשי "מועצות הזקנים" והמשטרה היהודית. יחידים, וביחוד בני נוער, מדברים על בריחה לכפרים, ליערות. נאחזים בכל דבר, שנדמה כקשר הצלה.

על התנגדות לגירוש אין מדברים. אם ורשה היהודית עם 600,000 תושביה היהודים לא התנגדה, אם הקהילות הגדולות כגון לובלין, קיילץ, ראדום, שהיו להן יותר אפשרויות, ויותר קשרים עם העולם החיצוני, אם הן לא התנגדו, מה טעם יש בהתנגדותם של כמה מאות יהודים? ואולי באמת לא נכונות השמועות על "טרבלינקי"? לו היה נכון הדבר, היו יהודי ורשה בודאי מתנגדים ומתגוננים. התנגדות של יחידים, אפילו, עלולה להמיט שואה וכליה מיידית על כולם. ה"אחריות הקולקטיבית" היא אחת משיטות הכיבוש והתגובה הגרמניים לכל פעולת התנגדות של יחידים באזורים הכבושים. התנגדותם של שנים-שלושה דנה לחיסול מידי את כל העיר, עוד לפני גירוש — ומה בצע להתנגד ולמות מיד, כשהידיעות על הגירוש ומסביב לו הן כה בלתי ברורות ומעורפלות? ואולי נכון הדבר, שאין משמידים אלא רק מעבירים?

אנשי ה"יודנראט" מקיימים מגע עם השלטונות המקומיים. כל פקיד גרמני מבטיח "לעשות" משהו ומקבל "שכר הבטחה" במזומנים ובמתנות. הוטל מס חרום על תושבי הגיטו למניעת הגירוש. התושבים מסלקים את המס ללא

בגטו אפט בשעת חלוקת הלחם. בכובע החורפי: וואלוויש ברויטבעקער אין אפטער געטא ביים פארטיילן ברויט. אין ווינטער-היטל: וואלוויש ברויטבעקער

שאליה השתייך הבורח. עם חילופי מפקדי המחנות חדלו משום-מה לנהוג לפי שיטה זאת וגדל מספר הבורחים. לא כולם הצליחו להגיע למטרתם. רבים עוכבו בדרכים על-ידי שוטרים פולניים, אזרחים וגרמנים. הגרמנים היו הורגים את הנתפסים ללא דין ומשפט והיו קוברים אותם בצדי דרכים, בביבים ללא ציון וקבר.

בורחים למחנות

בימים האחרונים לפני הגירוש החלו הבריחות. הסיכויים במחנות הם יותר גדולים מאשר בעיירה. רבים מבין תושבי הגיטו מנסים עתה להגיע למחנות אלה. מופיעים ה"עסקנים" המבטיחים לסדר את ה"טראנספר" הזה. רבים גם "מצליחים" ומגיעים שמה הודות לרצונם החזק וכספם. מה שלפני חדשים מספר היה בבחינת הרע הגדול ביותר נהפך עתה לדבר נכסף, ואנשים מוכנים לשלם בעדו סכומי כסף הגונים. איש אינו מדבר כבר על התנאים הנוראים השוררים במחנות. על הרעב, הכינים והמחלות. כל זה הועמד עתה בצל ונעלם כליל נוכח הסכנה הגדולה של הגירוש. העיקר הוא לחיות, בכל התנאים והנסיבות. מהמחנות לא יגרשו. לגרמנים נחוצות ידי עבודה. בינתיים אפשר יהיה להרויח זמן, והזמן הוא בן-ברית. תבוסת הגרמנים לא תבושש לבוא.

אנשי ה"יודנראט" גם הם מתחילים להאמין שהגירוש הוא בלתי נמנע. הם מנסים לבוא במגע עם אנשי ס. ס. כדי להציל חלק של הגיטו מהגירוש ובראש וראשונה את משפחותיהם. אנשי הס. ס. "מבטיחים", אולם בינתיים הם דורשים גמול בכסף וברחיטים של בתי העשירים בגיטו.

החיים בגיטו הגיעו לשיא המתיחות. מקנאים באנשים שמתו מיתה טבעית. רואים בכך זכות גדולה, שעמדה להם בימי מצוקה אלה. מה טוב היה לו היה המוות בא ומחסל באופן קל וטבעי את כולם!

הילדים והזקנים

הילדים והתינוקות במשפחה מהווים בעיה חשובה ונטל כבד. מה יהיה גורלם? למה ידונו אותם הגרמנים? איך יוכלו לעמוד בצרות אלה, שאין דוגמתן בעולם? האם לא כדאי למסור אותם לגויים, עד יעבור זעם? ואם צפוי למגורשים המוות, למה לא יישארו לפחות הילדים בחיים ולא יאבד גיר למשפחה ולבית-ישראל? ואם צפויים רק תלאות ויסורים, הרי העדר הילדים בדרך הבלתי ידועה יקל על מעמסת הצרות. ההליכה לקרונות הגירוש עם הילדים והתינוקות פירושה אובדן כולם ע"י רעב, טלטולים, חוסר מים ואויר.

אך נשאלת השאלה: איך יקבלו הגויים את התינוקות הנמסרים לידיהם? מהו סכום הכסף שידרש, והאם לא יגלה הילד היהודי את מוצאו ל"סביבתו" החדשה ע"י פליטת-פה, דיבור בשפת הוריו, או זעקות מתוך חלומות בעתה? והרי כל ידיעה ב"סביבה" הגויית על מקום הימצאו של הילד ה"מאומץ"

פירושו הסגרה לגרמנים! ושנית, היקיימו הגויים את הבטחון תיהם. מתוך מצפון אנושי, ומילוי חובה הומניטרית? משפחות רבות מוסרות את רכושם האחרון לידי גויים מכרים על מנת ש"יאמצו" את הילדים. לילדים בני 5—6 משננות אמהות את התורה, איך עליהם להתנהג ב"חברה" החדשה. אסור לדבר יידיש, אסור להוציא כל מלה או שמץ של מלה וזעקה העלולה לגלות את מוצאם לשכנים. הילדים אינם מגלים לרוב התנגדות להעברתם לבעלים החדשים. ילד יהודי באוירת הגיטו ניחן בשכל ובהבנת מצבו. הוא מבין כי כוונת ההורים טובה.

לא קלה הפרידה בין האבות והבנים. האמהות — מי יתנה את לבן, ויתן ניב לבכיתן וזעקתן הכבושה? נשיקות, ליטופים, דמעות; צלב ענוד על החזה, ברכה לדרך, והילד עובר ל"עולמו" החדש. אך גם ל"פתרון" כזה זוכות רק משפחות של יחידים-סגולה; גם פה מפלה הגורל לרעה את בני העוני. אלה נושאים כבר בעול-פרנסה, מוכרים סיגריות, מתגנבים מחוץ לגיטו, לכפרים, שכן זהו הפתרון בשבילם, כשאין בידם ובידי הוריהם אמצעי הכסף הדרושים.

חולפים ימים. חלק מהילדים ה"מאומצים" חוזר להוריהם. מתגעגעים לבית. הבכיות המתמידות, הדיבורים ה"בוגדניים" — כל אלה עושים את שלהם. ל"הוריהם" החדשים נשקפת סכנה בגללם ואין מוצא אחר חוץ מאשר לשלחם הביתה. בעיה מיוחדת מהווים הזקנים, החולים והנכים. מה יהיה גורלם ביום הגירוש? העיירה נמצאת במרחק של 20 קילור-מטר מתחנת הרכבת. עד לתחנה, ודאי צריך יהיה ללכת ברגל, האם יוכלו להגיע הזקנים, האם לא ימיתם הגרמנים בו במקום? השמועות מהעיירות שכבר גורשו — מבשרות רעות. בשעת הגירוש בעיירות הסמוכות נורו במקום זקנים, עיוורים, חולים ותשושים. מה יהיה גורלם פה, כשעליהם ללכת מרחק של קילומטרים?

היום האחרון

עם אור הבוקר מוצא הגיטו את עצמו מוקף מכל צדדיו. חיילים גרמניים עומדים בצדי הדרכים המובילות לגיטו ומכוונות-יירה כבדות בידיהם. כל המנסה לברוח או להתחמק מצו הגירוש — סופו מוות מידי. בתוך הגיטו מתהלכות פלוגות גרמנים למיניהם השונים: אנשי ס. ס., א. ס. ד., אוקראינים, ליטאים ועוד. היודנראט כבר קיבל את הפקודה. משך 15 דקות על כל היהודים להימצא במגרש הספורט הגדול. כל הנשאר בביתו — יומת מיד, כל המשחית את חפציו הנשארים, כל המחבל בביתו — דינו ודין משפחתו — מוות. על "המשטרה היהודית" לבצע את הפקודה.

משך דקות ספורות מתפשטת השמועה על פני הגיטו. כולם אצים רצים עם תרמיליהם על הגב. נשמעות יריות תכופות. חיילים גרמניים חומדים להם לצון ויורים באויר על מנת להגביר את האימה. הדרך למקום הריכוז אינה קלה. בריצה המבוהלת למגרש נתקלים בפלוגות שוטרים, המלוות

בית הקברות של אַפֶּט (צולם אחרי המלחמה)

אַפֶּטער בית עולם (פאָטאָגראַפֿירט נאָכן קריג)

נות הצרים והמרושתים מוגפים כליל. אין סדק או חור לאויר. כל קרון של מגורשים מלווה קרון אנשי ס. ס. מזוינים כלי-נשק למכביר.

בשעות הצהרנים מתקרבת הרכבת לעבר טרבלינקי, מקום ההשמדה והכליון המיועד. הגיטו בעיירה ריק מיהודים. היחידים המסתתרים בבונקרים מתגלים ע"י החיפושים המדוקדקים הנערכים ברחובות הגיטו. הם עם נשותיהם ומשפחותיהם מוצאים להורג. רחובות הגיטו מלאים גרמנים העטים על הביוזה והשלל. פלוגת הפינוי היהודית עוזרת בריכוז החפצים שנשארו וממלאים את הכיסים כסף וחפצי ערך שונים.

משך שעות ספורות חוסלה קהילתנו הוותיקה. אין מוחה ואין זועק. חלק העיר הגויי ממשיך באורח חייו הרגיל, ובלבו קורת-הרוח הגדולה ש"מלאכתו נעשתה בידי אחרים". הגיטו הפרוץ והמופקר משמש להם בלילות קנים לחמס ולגניבה. גם הם מנצלים את ההזדמנות הבלתי רגילה להתעשר ולצבור הון.

את הרצים במכות באלות ובקתות רובים. גם על הזקנים חלה הגזירה. הם הולכים לאט-לאט שלובי-זרוע ומעיניהם נשקפת כל אימת המצב. החולים נישאים ע"י קרוביהם ובני משפחותיהם.

על מגרש הריכוז עומדים כבר כל אנשי העיירה. ליטאים מתהלכים סביב ופושטים בגדים ומגפיים ומרביצים ללא הבחנה. אחדים מבין הזקנים מוצאים מבין השורות וגורים ביריות לעיני כל. גוזלים מידי הנדונים את צרורותיהם האחרונים, אפילו את בקבוקי-המים המוכנים לדרך. נשים וגברים מתנשקים לפני צאתם לדרך הלא ידועה. נשים מנע-נעות בחיקיהן את עולליהן הרכים הצוחים ועיניהן זולגות דמעות. נשמעת הפקודה להסתדר בשורות מסודרות. עם בדיקת ה"סדר" ע"י הממונים עליו, מתעלפים רבים, בוכים וזועקים נוראות.

לאחר שעה וחצי המגרש ריק. הדרך המובילה לתחנת-הרכבת מלאה. ובתחנת הרכבת — האנשים מודחקים לקרונות. 120 איש לקרון-בהמות. דלתות הקרון סגורות ונעולות. החלור-

איבערלעבונגען און דערניערונגען

אונדזער שטאָט פארן קריג

אויף דער ברייטער יידישער גאס האט זיך געפונען די גרויסע שול, געשאפן דורך יידישע קונסט-מאלער. די גאס ווערט פארענדיקט מיטן אלטן יידישן בית-עולם. פאר די ימים-נוראים פלעגט מען דאָ מערקן פיל, פיל פרעמדע געסט, יידן וואָס פלעגן קומען אויף די קברים פון די אפטער צדיקים, ציגנן ליכט אין אוהל און לייגן בריוועלעך פון אַ רבי מיט בקשות און פארשידענע ווונטשן. און ווייטער, ווידער שמאלע געסלעך, און דאָס אזוי גערופענע כלי-זמרים-געסל. דאָ וווינען טאָקע כלי-זמרים, מוזיקער, וועלכע זענען תמיד גרייט אַ טייל נעמען אין יידישע חתונות. נישט ווייט — די אייוואַנסקער גאס מיט דער באַרימטער מקוה. לענגאויס דעם מאַרק — די צויזמערער גאס. זי פירט ריכטיק נאָך צויזמער מיט אירע שטאַלצע הויכע ביימער. דאָ פלעגט זיין דאָס יידישע אַלטע שעכטהויז מיט די הוילע ווענט, וואָס קלינגען מיט יעדן אַרויסגערעדטן וואָרט, ווען מען דערנענטערט זיך צו זיי. די בריק, דאָס פליסיקע וואַסער, אין וועלכן דער זויבערער הימל שפיגלט זיך ביז זונען-אונטערגאַנג. ווייטער פירט דער וועג צום פרעכטיקן וואַלד, צו דער פרישער לופט און גע-זאַנג פון הונדערטער פייגל.

אין אַ גאַנץ אנדערער ריכטונג פון דער אייוואַנסקער גאס דערנענטערט מען זיך צום פוילישן בית-עולם. דאָ ציען זיך די שיינע געבערג און אין מיטן אַ שמאַל וואַסער, וואָס ציט זיך ווייט-ווייט. נישט איין מאָל ווערן יידישע שפּאַ-צירנדיקע באַוואָרפן מיט שטיינער. און באַלד ביים אַרייַן-גאַנג לויטעט אַ שריפט: „פאַר יידן שפּאַצירן פאַרבאָטן.“ איך געדענק אויך אַלס קינד, ווען דער פוילישער פרע-זידענט מאַשציקי האָט באַזוכט אונדזער שטאָט אַפּט. עס האָבן אים באַגריסט שול-קינדער, יידישע און קריסטלעכע, און די יידישע קהילה, וועלכער ער האָט געוואונטשן דערפאַלג. חוץ דער קהילה, שולן און אינסטיטוציעס האָט זיך גע-פונען אויך אַ ישיבה, וווּ בחורים פון טאַג-אויפגאַנג ביז האַלבער-נאַכט פלעגן זיצן איבער זייערע ספרים מיט ליבע צו גאָט, נישט רירנדיק זיך פון אַרט, אזוי ווי אין אייזערנע קייטן געשמידט.

דער אַלטער איינגעבויגענער שמש קלאַפט יעדן פרימאַרגן אין פענצטער. ער דערמאָנט אַז עס איז שוין צייט גאָט צו לויבן. און אַ וואָך פאַר ראש-השנה קלינגען די ווערטער: „שטייט אויף צו סליחות“. באַלד לויפן יידן פון אַלע ריכטונגען אין בתי-מדרשים בעטן גאָט, ער זאָל פאַרגעבן די זינד פון אַ גאַנץ יאָר. אַפטער יידן פאַרלאָזן זיך נישט אויף אינסטיטוציעס און

פילאַנטראָפיע. יעדער באַזונדער זאַרגט פאַר זיין שכן, אויב יענער געפינט זיך אין אַן אומגליק. דער פאַרמעגלעכער שיצט דעם אומגליקלעכן קעגן נויט און קעלט, באַמיענדיק זיך, אַז דער אַרעמער זאָל עס נישט דערשפירן. אַפילו די אַרעמסטע יוגנט לעבט זיך אויס קולטורעל אויף וויפל די מעגלעכקייטן דערלויבן.

דער צלם אלוקים

מיטן טאָג פון מלחמה-אויסברוך אין יאָר 1939 באַקומט די שטאָט אַן אנדער אויסזען. די דייטשן הייבן אַן זייער קאַמף מיט דער יידישער רעליגיע, מיט דעם יידישן גלויבן. מען שניידט די בערד פון אַלטע יידן, פיל מאָל אַרויסרייסנדיק פלייש פון פנים. מען שלעפט זיי איין האַקן אַן עסן און אַן קליידונג. איך וויל באַרירן אַ כאַראַקטעריסטישן פאַל. ווען עס איז געקומען דער טאָג, ווען מען האָט מיין זיידן אַפּגע-שניטן די באַרד, (דער „בלינדער נחום“ אזוי האָט מען אים גערופן, ווייל נישט ווילנדיק דינען ביים גויישן מיליטער, האָט ער זיך בלינד געמאַכט) האָט ער געזאָגט: „איצט מוז איך שטאַרבן ווייל איך האָב פאַרלוירן דעם צלם אלוקים.“ נאָך 8 טעג איז ער געשטאַרבן צו 83 יאָר, נישט זייענדיק קראַנק. מען קען פאַרשטיין די מאַראַלישע יסורים פון רע-ליגיעזע אַלטע אַפטער יידן.

נאָך אַ קליין בילדל אַלס ביישפּיל פון צוגעבונדנקייט צו אונדזער געבורטס-שטאָט:

ווען מען האָט אונדז, אַפטער קינדער, דורכגעפירט פון לאַגער צויזמער קיין ראַדאָם, האָבן מיר געהאַט דאָס גליק נאָך אַ מאָל אַנצוקוקן די גאָס סאַנדאַמיערסקאַ. מיר האָבן גע-וואַלט פליען, ווי פייגל, פון די לויפנדיקע אויטאָס. דאָס גע-פיל פון בענקשאַפט איז אומבאַשרייבלעך. הגם מיר האָבן געוואוסט, אַז אַפילו קיין איין ייד געפינט זיך שוין נישט מער אין אַפּט. די ליבע צום געבורט-אַרט, צו דער ערד, וווּ דורות האָבן געלעבט, צו די יוגנט-טעג לעשט זיך נישט אויס אזוי שנעל.

איך בין אַ לערערין

צוויי חדשים נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה, קום איך, פון גרויס נויט און הונגער, צוריק אין מיין געבורטס-שטאָט אַפּט. נישט האַבנדיק פון וואָס צו עקזיסטירן, ווער איך אַ לערערין. אין געהיים גיי איך צו די יידישע משפחות לערנען יידיש, פויליש און חשבון. די פאַרדינסטן זענען קליין, און ברויט איז טייער. דאָ קומט מיר צו הילף מיין דערציער אַהרן אלגוזי פון „מזרחי“. איך באַקום אַ ברויט אַ וואָך צו ביליקערע פרייזן. דאָס האָט דער יידישער קאַמיטעט געהאַלפן נויט-באַ-

דערפטיקע. פרעמדע מענטשן גיבן מיר אַ ווייניג און אפילו קליידונג. דאָס איז משה ערמאָן — משה קווע, ווי מען האָט אים גערופן. ער האָט געאַרבעט אין „טאַז“ אין אַפּט. זיין טאַכטער רבקה, איז מיר די בעסטע שוועסטער. כמעט יעדן טאָג גייען מיר צו די גוים קויפן עסן אויף אַזשאַראַווער וועג. פאַרביטערטע קערן מיר זיך צוריק מיט גאַרנישט. די גוים פאַרענטפערן זיך, אַז זיי מוזן צושטעלן די פראָדוקטן צו די דייטשן און דערצו טאָר מען יידן קיין עסנוואַרג נישט פאַר-קויפן.

דער אַפּטער בית־הקברות אייניקע טעג פאַר

דער אויסזידלונג

הונדערטער ליכט ברענען אויף די קברים. מאַסן מענטשן באַלאַגערן דאָס אַפּטער בית־הקברות. רעליגיעזע יידן און נישט־רעליגיעזע. אַלע: יוגנט, אַלטע לייט, קינדער. זיי וויינען און בעטן, מען זאָל אונדז, אַפּטער קינדער, נישט פאַרטרייבן פון אונדזער שטאָט. זיי בעטן פאַר שלום.

אין טאָג פון אויסזידלונג פון אַפּט, איז דוד מאַנישע-וויטש דער שניט־סוחר מיטן אַלטן דייך, דעם לאַמען, אַרויף אַנגעטאָן אין טליתים אויפן אַפּטער בית־הקברות, וווּ די דיי-טשישע פאַרברעכער האָבן זיי געשאָסן.

ווי ווילדע חיות האָבן די דייטשן געכאַפּט אַלע יוגנט-לעכע צו פאַרניכטן, ווי אויך צו דער אַרבעט. וועלנדיק זיך אויסבאהאַלטן, האָבן איך אַוועקגעריסן אַ לייטער ביי מיין זיידן, דעם בלינדן נחום. מיט אוממענטשלעכע כוחות האָבן איך דעם לייטער אַרויפגעשלעפּט אויפן בוידעם, בכדי קיין וועג צו מיר זאָל נישט פירן, און דאָרט אויפן בוידעם, אין אַ שטייג פון הינער זיך באַהאַלטן. עס האָט מיר אויסגעפּעלט לופט, עסן. צו מיינע אויערן זענען דערגאַנגען קולות מיט געוויינען, איבערגעריסן דורך שיסעריי.

געציילטע טעג פאַר דער אַפּטער אויסזידלונג האָט די אַפּטער קהילה אויסגעוויילט פאַרשידענע פערזאָנען, וואָס וועלן פאַרן קיין צויזמער אין אַ לאַגער אויף אַרבעט. די משה-פחה פליגעלמאַן פון גלאָז-געשעפּט אין דער שמאַלער גאַס האָט באַקומען אַ דערלויבעניש פאַר 18 פערזאָן קיין צויזמער. צווישן די מיטגלידער פון זייער משפּחה, די לובלינער, האָט מען מיך, אַן עלנט מיידל, אויך מיטגענומען. מיך האָט דער פרעזעס מרדכי ווייסבלום אויסגעקליבן צו אַרבעטן אין דער וועשעריי. איך האָב געוואָשן פאַרן גאַנצן יידישן לאַגער פון די אַפּטער, אויך חנה זאַלצמאַן פון אַזשאַראַווער וועג. נאָכ-דעם האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין אַ צווייטן לאַגער און דוקא אַדורכגעפירט דורך אַפּט. אויפן אויטאָ האָבן זיך געפונען שרה סטופניצקא, חנה זאַלצמאַן, מרדכי ווייסבלום פרוי, חנה ערענבערג, איך און אַנדערע אַפּטער קינדער. דער אויטאָ איז געווען באַוואַכט מיט ס. ס., באַוואַנטע מיט געווער.

אַנקומענדיק קיין ראַדאָם

דאָ טרעפן מיר ווידער אַפּטער געבוירענע מענטשן, ווי אויך יוגנט. ביי די דראַטן שטייט אַ מאַגער יינגל, ניסבויס. זיין פאַטער איז געווען אַ מלמד נעבן קאשטשאל. ער שרייט: „איך בין פון אַפּט. אמת, דו ביסט אויך פון אַפּט? נעם אַ טעפל זופ עסן“. באַלד לויפן זיך ציוויף אַנדערע אַפּטער און אַזוי העלפט ער די שטאַטישע.

איך אַרבעט ביי מיין צוואַנגס-אַרבעט, און דערצו גיבן איך איבער יעדן טאָג שריפטלעך מיט האַלבע סילאַבן אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אין פרויען-לאַגער; וויפיל געשאַסענע, וויפיל זענען אַליין געשטאַרבן, וויפיל קראַנקע, וויפיל ברויט און אַזוי ווייטער, נישט וויסנדיק, אַז עס אַרבעטן אַנדערע אַפּטער פאַרן אונטערגרונט. איך דערווייז זיך דאָס ערשט, ווען מען גייט די אַפּטער שיסן, מען שטעלט זיי ערשט צו דער אויספאַרשונג. און דאָ זע איך אליעזר קאַנדעל און הערשל בליטענטאַל. קאַנדעל איז געווען אַלס עלעקטראַטעכניקער. אין ראַדאָם האָט מען געבויט אַ גאַנצע שטאַט מיט יידישע און נישט־יידישע אינזשעניערן אונטער דער ערד, אויפן הויף פון דער אַמוניציע-פאַבריק. געהייסן האָט עס „וויט-וורניאַ“. מיט ניסים זענען די 2 אַפּטער פאַרבליבן לעבן. קאַנדעל איז איצט אין אַמעריקע, געווען פריער אין ישראל. הערשל בליטענטאַל איז אומגעקומען אין אַן אַנדער לאַגער. קאַנדעל האָט מיר אויך דערציילט, אַז ער האָט געלעבט אַלס קויםענקער אין אַפּט. ער האָט זיך אויסבאהאַלטן אויפן בוידעם פון דער אַלטער שול. זיין איבערלעבן איז אַ ספעציעל קאַפיטל.

פון ראַדאָם, פירט מען אונדז אין אַ תּפּיסה קיין טאַרנאָוו. דאָ, אין תּפּיסה, אויף אַן עמוד, האָבן איך אויפגעשריבן: „ווער עס וועט בלייבן לעבן — נעמט נקמה, 3 מאל נקמה, נישט האַבנדיק מורא פאַרן טויט“. פון דאָנען גייען מיר צופוס קיין אַשוויענטשים.

אין אַשוויענטשים

אין טאָג, ווען מיר קומען קיין אַשוויענטשים, דערווייזן מיר זיך, אַז מרדכי ווייסבלום, דעם אַפּטער פרעזעס, האָט מען פאַרברענט. זיין פרוי איז אַנגעקומען צוזאַמען מיט אונדז אַפּטער קינדער, און אויך איבערגעלעבט. היינט געפינט זיך מרדכי ווייסבלום פרוי אין אַמעריקע. פון אַשוויענטשים שיקט מען אונדז איבער אין אַן אַמוניציע-פאַבריק אין די סודעטן.

שטייענדיק ביי די גרויסע מאַשינען, פאַרגעסן מיר נישט אין אונדזער געבורטס-שטאָט אַפּט. יעדער פון אונדז טרוימט פון דער אַלטער היים, פון אונדזערע טייערע עלטערן, שוועס-טער, ברידער און באַקאַנטע. דאָס קליינע שטיקל ברויט באַהאַלט מען אויף שבת, וויל שבת ווילן מיר אונטערשיידן פון אַלע אַנדערע טרויעריקע, גרויזאַמע טעג, אַזוי ווי אונז-דערע עלטערן — אַפּטער יידן האָבן אונדז דערצויגן.

פון ראווענסברוק קיין שוועדן

באראק, נישטא ווי צו זיצן, שוין אפגערעדט ווי צו שלאפן, אן עלעמענטארע סאניטארע באדינגונגען אויף נאטירלעכע מענטשלעכע באדערפענישן. אויך קיין עסן און טרינקען. עס איז שווער איבערצוגעבן און שילדערן די שרעק־לעכע, גרויליקע לאגע. איצט זענען מר שוין געווען זיכער, אז מען גרייט זיך אונדז ענדלעך צו פארניכטן, און אז פאר דעם אויסלייזדיקן סוף באשענקט מען אונדז מיט נאך א פארציע צרות און יסורים, טאמער איז ביז איצט נישט געווען גענוג. ביי יעדן פון אונדז איז נאך איין געבעט געווען: זאל עס שוין קומען וואס שנעלער, וואס שנעלער! עס איז שוין נישט געווען קיין כוח צו פארטראגן דאס ביטערע און פאר־פייניקטע לעבן. גאנצע דריי טעג האט מען אונדז געהאלטן אין דעם דאזיקן שרעקלעכן גיהנום־באראק! דריי טעג פון שרעקלעכן קאשמאר, פון דערווארטן דעם מלאך־המוות, וואס דארף קומען, ווי אן אויסלייזער פון דער לאנגזאמער שוידער־לעכער גסיסה.

מיר גלויבן נישט די קלאנגען

און דאן, פלוצלונג, נישט וויסנדיק פון וואנען, דערהערט זיך א קלאנג פון מויל צו מויל, פון אויער צו אויער, א קלאנג פון נישט־דערווארטעטער האפענונג, ווי א פלוצלינגער זונען־שטראל אין א שטארק פארנעפלטן ווינטער־טאג. א קלאנג פון מענטשלעכער דערלייזונג, עפעס נישט גלויבלעכעס. ווי דורך די קליינע הימל־פייגעלעך, וואס ברענגן גען דעם קול, האט זיך אנגעטראגן די בשורה: עס קומען פארשטייער פון רוטן קרייץ ארויסנעמען די יידישע פרויען צו דער באפרייונג...

הערצער האבן געצאפלט, הענט האבן געציטערט. פאר פרייד? א, ניין, נישט פאר פרייד, פאר שרעק! מיר האבן פשוט נישט געגלייבט. מיר האבן געמיינט, אז דאס איז נאך אזא נאצישער, בעסטיאלישער טריק, בכדי צו שיטן זאלץ אויף אונדזערע ווונדן, פארגרעסערן די יסורים דורך פאר־שפרייטן אומזיסטע האפענונג און דערווארטונג.

אין אונדזער גייסטיק־פסיכישע לאגע האבן מיר נישט גע־קאנט באגרייפן אזא אוממעגלעכע דערשיינונג. קען דען מעג־לעך זיין פאר אונדז, קראנקע, פארפייניקטע, כמעט צום טויט־פאראורטיילטע, אזא נס? אויף דער שוועל פון לאנגזאמען סוף איז דען מעגלעך צוריק ווערן לעבעדיק? צוריק אויפלעבן? איז דען נאך פאראן אויף דער וועלט א מענטש מיט הארץ, וואס דער גורל פון שמוציקע, קרעציקע יידישע פרויען אינ־טערעסירט אים? אין אונדזער צאנקענדיקער נשמה האט אזא מעגלעכקייט נישט עקזיסטירט מער.

מייך גורל האט מיר, ווי פיל אנדערע יידישע קינדער, געבראכט נאך לאנגן ארומוואלגערן זיך אי־בער פארשידענע לאגערן — אין דעם אזוי טרויעריק באוואוסטן נא־צישן גיהנום — ראווענסברוק.

אנגעקומען דארט בין איך אין אפריל 1944. געוויסט האב איך, אז דאס איז זיכער מיין לעצטער וועג, ווייל ווי לאנג

די כוחות וועלן זיין גענוג צו דער ארבעט — וועט מען נאך לאזן לעבן, אבער נאך דעם... נאך דעם ווארטן אויף אונדז די ברענענדיקע אויוונס...

מיר זענען שוין געווען גלייכגילטיק און אפאטיש צו אונ־דזער גורל, ווייל קיין אנדער אויסוועג האט מען נישט געזען. לאנגזאם האבן זיך געשלעפט די טעג, די וואכן, מאנאטן זענען אדורך, און מיר אויסגעהונגערטע, פארמאטערטע, צע־בראכענע פיזיש און גייסטיק, אפגעריסענע — כמעט אן קליי־דונג, באַרוועסע, שלעפט מען זיך צו דער ארבעט. נאך איין גאט ווייסט, ווען וועט שוין קומען דער סוף צו דעם אלעם, דער סוף, וואס וועט אויסלייזן פון דעם שטענדיקן גיהנום.

מען גייט נישט היינט צו דער ארבעט

אזוי האט עס אנגעהאלטן כמעט א גאנץ יאר, און דאן האט עטוואס פאסירט. אנגעפאנגען האט עס זיך אין א געוויסן טאג פון אפריל 1945. ווי געוויינטלעך שטייען מיר גרייט צו שלעפן זיך מיט די לעצטע כוחות צו דער ארבעט, ווידער צו דער ארבעט, ווידער צו דער ארבעט. פלוצלונג הערט זיך אן אויסרוף: „יידישע פרויען גייען היינט נישט צו דער ארבעט!!!“

א שרעקלעכע פאניק און טויט־שרעק איז באפאלן. פון יעדנס געזיכט האט ארויסגעקוקט די שרעק פאר דעם, וואס עס דארף קומען. ווער ווייסט, וואס עס קומט פאר, וואסערע נייע צרות און יסורים ווארטן אויף אונדז? מען טרייבט אונדז צוריק אריין אין די קאמערן. מען זאגט נישט, וואס איז די סיבה און וואס עס דארף פאסירן. און אזוי, איינגעהילט אין שרעקלעכער שטילער דערווארטונג, זענען אריבער עטלעכע טעג. יעדן טאג ציילט מען אונדז, יידישע מיידלעך און פרויען. אזוי במשך 3 טעג. דעם פערטן טאג האט מען צונויפגעזאמלט פון אלע בלאקן די יידישע פרויען אין איין שטראף־בלאק. דא האט זיך אנגעהויבן א נייער שרעקלעכער גיהנום. עטלעכע הונדערט פרויען זענען איינגעקוועטשט געווארן אין קליינעם

מיר גלייבן נישט אונדזערע אייגענע אויגן

איך בין פארשטיינערט און פיל גארנישט. איך גיי, וווּ מיין באגלייטערין פירט מיך, זיך אין אַ שיינעם באקוועמען אויטאָבוס מיט גלאַנדיקע אויגן, ווי אַן אידיאָט. פלוצלונג הער איך אַ געשריי: איינע אַ פרוי לאַכט, אַ שרעקלעך היס-טעריש געלעכטער. אַנדערע וויינען — שווער צו וויסן: פון פרייד, אָדער פון שרעק. פרויען וואָרפן זיך אויף דער ערד, ווילן נישט גיין אין אויטאָבוס. „מען פירט צום שיסן!“ — שרייען זיי. ענדלעך געפינען זיך שוין אַלע אין די אויטאָבוסן. איינציקווייז באַראַיקט מען די שרייענדיקע, און דער טראַנס-פאַרט רירט פון אַרט.

צוויי טעג זענען מיר געפאַרן אַן ספּעציעלער פאַסירונג, עטלעכע הונדערט קראַנקע, פיזיש און גייסטיק פאַרקריפּטע פרויען. ביי טאָג פאַרט מען און ביי נאַכט פירט מען אונדז רוען אין די וועלדער. מיר זענען נאָך אַלץ אין דייטשלאַנד.

דער וואַלד ברענט

און דאָן האָט עפּעס פאַסירט, וואָס האָט ווידער באַנייט אונדזער שרעקלעכע פאַרדאַכט און צעטרייסלט אונדזער שוין עטוואָס באַראַיקטן גלייכגעוויכט. פאַסירט האָט עס די צווייטע נאַכט פון אונדזער רייזע. מיר זענען געלעגן אין אַ וואַלד, וווּ מיר האָבן גערוט מידע און פאַרמאַטערטע. פלוצלונג הערט מען שרעקלעכע געשרייען, אַז דער וואַלד ברענט! די נאַצישע באַנדיטן האָבן אונטערגעצונדן דעם וואַלד! אין זעלבן מאָמענט הערט זיך אַ שרעקלעכע באַמבאַרדירונג פון אַרעאָפּלאַנען. וואָס דאָן האָט פאַסירט אין וואַלד — איז אוממעגלעך צו שילדערן... אַ שרעקלעכע פאַניק און היסטעריע האָט באַהערשט אַלעמען. ווילדע געשרייען פון הונדערטער מיילער האָבן געהילכט אין וואַלד. מען לויפט און מען ווייסט נישט, וווּ צו לויפן. די איינציקע, וואָס האָבן קאַלטבלוטיק און שנעל באַהערשט די לאַגע, זענען געווען אונדזערע שוועדישע באַגלייטער. מיט זייער איידעלער, צערטלעכער האַנדלונג איז זיי געלונגען צו באַראַיקן די שרעקלעך צעשראַקענע, היסטערישע פרויען מאַסע. שנעל האָבן זיי אַלעמען צוזאַמענגענומען, אַריינגע-פירט טיפער אין וואַלד און ווי מעשה-נס איז אַלץ אַדורך גאָר מיט שרעק. נאָר עטלעכע נישט-שווער פאַרווונדעטע פון דער פאַרברעכערישער נאַצישער אַקציע, און די גרויזאמע לעצטע נאַכט אויף דעם פאַרשלאָסענעם באַדן איז דורך אַן קרבנות. אויף צומאַרגנס, ווי נאָר עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע זון-שטראַלן, האָט מען ווייטער אַריינגעפירט אין די אויטאָבוסן די שרעקלעך-צעשראַקענע, פאַרפייניקטע, פיל האַלב-נאַקטע, פיל קראַנקע, כמעט אַן באַווסטזיין. פאַרלאַזנדיק דעם טאָג דעם דייטשישן באַדן, זענען מיר אַריבער די גרענעץ קיין דענעמאַרק. דאָ זענען נאָך געווען נאַצישע פאַטרולן. מיר זענען שוין, זעט אויס, געווען אויסער זייער מאַכט, באַשיצט דורך דעם שוועדישן רויטן קרייץ — אונדזערע טייערע רעטונגס-מלאכים. אין דענעמאַרק האָט מען אַראָפּגענומען עטלעכע

געשען איז עס דעם פערטן טאָג פון אונדזער זיצן אין דעם שטראָף-בלאָק עס רייסן זיך אַריין עטלעכע עס-עס-לייט און די לאַגער-עלטסטע. די לאַגער-עלטסטע ליינעט אַ ליסטע פון צענדליקער נעמען פון יידישע פרויען און מיידלעך, כמעט די העלפט פון די, וואָס געפינען זיך אין לאַגער. מען הייסט זיי אַרויסגיין. פאַרגליווערט קוקן מיר דורך די פענצ-טער. מיר זעען ווי עס עפענען זיך די אייזערנע טויערן און די פרויען גייען אַרויס. די טויערן פאַרמאַכן זיך צוריק און די לאַגער-עלטסטע מיט די עס-עס-לייט בלייבן אינעווייניק. מיר קאָנען נאָך אַלץ נישט באַגרייפן, וואָס דאָ פאַסירט. איך בין נישט געווען צווישן די ערשטע גליקלעכע, און מיר, די געבליבענע, ווייסן נאָך אַלץ נישט זיכער, וואָס איז דער גורל פון די אַרויסגעפירטע און וואָס איז אונדזער אייגענער גורל: פירט מען אונדז צום לעבן, ווי מען האָט געזאָגט, אָדער גאָר פאַרקערט?

מען טרייבט אונדז אַרויס פון לאַגער

נאָך אַ שרעקלעכער טאָג איז אַריבער. צומאַרגנס עפענען זיך ווידער די טויערן. מען טרייבט אונדז, די געבליבענע, אַרויס פון לאַגער. די נאַצישע פרויען-בעסטיעס, וואָס באַ-גלייטן אונדז צום טויער, רייסן פון אונדז מיט רציחה די נומערן, מיט וועלכע מיר זענען געווען באַצייכנט. יעדער איינע פון אונדז באַקומט אַ פאַקעט פראָדוקטן, וואָס איז געשיקט פון „דזשאַינט“.

מיר מאַרשירן אַרויס פון טויער. ביים אַרויסגיין שרייט צו מיר איינע פון די אויפגערינס: „נו, יעצט גייט איר שוין אויף דער פריי, צום טייוול! — און מיר וועלן פילייכט גיין אין לאַגער...“ זיי האָבן שוין דערפילט דעם אָנהייב פון זייער סוף. מיר שפרייזן אַזוי עטלעכע הונדערט מעטער אָן אַ וואַלד, אַליין, און דאָן באַווייזן זיך פאַר אונדז אונדזערע רעטונגס-מלאכים.

מיר דערזעען גרויסע אויטאָבוסן און עס גייען פון זיי אונדז אַנטקעגן מלאכים אין געשטאַלט פון מענטשן: מענער און פרויען אין וויסער קליידונג מיט לענטעס פון רויטן קרייץ. מען נעמט אונדז ביי די אַרעמס. די קראַנקע און גאָר שוואַכע נעמט מען אויף די הענט. מען פירט אַלע אין די אויטאָבוסן אַריין.

מיין גאָט! וואָס פאַסירט דאָ? מלאכים רעדן צו אונדז, ווי צו מענטשן. זייער שפראַך פאַרשטיי איך נישט. איך פיל אָבער, אַז מענטשן רעדן צו אונדז.

אַזוי האַפנונגסלאָז און פאַרטעמפט זענען מיר אַלע געווען פון דעם גרויסן ים פון ליידן און יסורים, אַז אַלץ, וואָס האָט איצט פאַסירט, איז נאָך נישט אַריין אין אונדזער פאַרשטאַנד, אין אונדזער אָפּגעשוואַכטן מוח.

מ'שרייט נישט צו אונדז, מ'שלאָגט נישט, מ'שיסט נישט, פאַשוונדן די נומערן, ווי מענטשן פירט מען אונדז אין די אויטאָבוסן. ווהיין פירט מען אונדז?

שווער קראנקע און פארווונדעטע, וועלכע האבן נישט גע-
קענט מיטמאכן דעם ווייטערן וועג. די דענישע שפיטעלער
האבן זיי ווארעם אויפגענומען.

מיר האבן ווייטער פארגעזעצט אונדזער רייזע אין דע-
נעמארק ביז צו א געוויסן דענישן פארט, ווו עס האט שוין
אויף אונדז געווארט א הערלעך-שיינע שוועדישע שיף. קו-
מענדיק אויף דער שיף, האט זיך מיר דערמאנט, וואס איך
האב א מאל געלייענט וועגן גיהנום און גן-עדן. איך האב גע-
פילט, ווי פון פינצטערן, פארשאלטענעם נאציסן גיהנום
האט מען מיך איצט אריינגעפירט אין א ליכטיקן גן-עדן.

דער טאג פון באפרייונג

דער 25סטער אפריל, 1945 וועט אויף אונדזער גאנצן
לעבן זיין איינגעקריצט אלס דער טאג פון אונדזער באפרייונג.

נחמן לוסטגרין

עלמה ולמה?

לא פעם נשאלתי על ידי חברי בני עירי אפט בארץ
ומחוץ לארץ: למה לנו הספר הזה? האם נוכל על ידי הוצאת
הספר והצבת מציבה ספרותית ליהודי אפט להחיות את
המתים?

ותשובתי היתה:

לא אנחנו מפרסמים את הספר כי אם ה'ם, הקדושים
והטהורים, שדמם הגקי זועק יומם ולילה, הם הממריצים
אותנו לכך; הם השואלים: מדוע רצחו אותנו המרצחים? למי
חטאנו ולמי פשענו? הלא תמימים וענווים היינו, ישרי-דרך,
ובזיעת אפנו הרוחנו תמיד את לחמנו הדל.

ה'ם הרוצים שנהיה להם לפה. והנני מפנה מבטי אחו-
רנית ומתרכז בתקופה שלפני המלחמה ולפני עוברים כאילו
בסך אנשי העיר בהיותם בחיים. לגד עיני הדמויות השונות
של יהודי העיריה: חייטים הישובים מבוקר השכם עד שעה
מאוחרת בערב ליד מכוונת התפירה, כשהם כפופים ומזומזמים
את שיריהם העממיים כגון "א שניידער נייט און נייט די
גאנצע וואך" וכו'. ולמי עמלו קשה? למען הפולנים ה"פריצים"

דעם טאג האט פאסירט דאס אומגלייבלעכע. פאר אונדז אומ-
גליקלעכע, האפענונגסלאזע יידישע טעכטער האט דעם טאג
אויפגעשיינט א ניי לעבן. דעם טאג, ווען מיר האבן באטראטן
די שיף פון דעם גאט-געבענטשטן לאנד שוועדן, האט זיך
אנגעהויבן פאר מיר אויף דאס ניי דאס לעבן פון א פרייען
מענטש, ווי פון טויט צוריק לעבעדיק, מיט נייער האפענונג,
מיט שטרעבונג, מיט א ווילן אויפצושטעלן מיין צעבראכן
לעבן. און מיינע ליפן האבן שטיל געזאגט א תפילה, א געבעט,
אז עס זאל קומען דער גאט פון נקמה פאר אונדזערע ליידן,
פאר די שרעקלעכע צרות און יסורים, מיינע און פון מיינע
טייערע און נאענטסטע, וואס האבן נישט דערלעבט דעם
גליקלעכן טאג, דעם טאג פון אונדזער נייעם לעבן.

פון דעם טאג האט זיך אנגעהויבן פאר מיר א ניי לעבן,
ווי נאך תחיית-המתים.

והאחרים. הם היו מלבישים אותם בגדי חול ובגדי חג
והתמורה — לחם צר ודירה בצריף או במרתף. והנה נראים
לנגד עיני רוחי הסנדלרים ובפיהם השיר העממי "העמערל,
העמערל, קלאפ" וכו'. והנה רואה אני את הנגרים המעמיסים
על כתפיהם חלונות, דלתות ושולחנות והנה פועלות המברשות
היושבות ליד שולחנות עבודתן ובפיהן שירים על אהבה
נכזבת...

והנה הסוחרים הזעירים, סוחר הנוצות, הפחחים וכל
העמלים האחרים שעבדו ועמלו למען הגויים ואלה, הגויים,
התנכרו להם ביום צרה, לא עזרו להם, שמחו לאידם ושיתפו
פעולה עם רוצחיהם.

כל אלה, נשיהם וילדיהם שואלים ושואלים בלי הרף:
על מה ולמה נרצחנו? הרי נקיים היינו במעשינו ודמנו נשפך
על לא עוול. אנו תובעים תשובה.

ספר זה המתאר את חייהם ומעשיהם כמות שהיו בימים
ההם נכתב למעשה לא על ידינו אלא על ידי הקדושים וה-
טהורים שבפיהם השאלה הנוקבת: על מה ולמה?

מפי ניצולים

מאיר לוסטמאן

לעבן געבליבענע דערציילן

דער לעצטער וועג

ניט געזען דעם גראַען היינט,
ניט געגלויבט אין שוואַרצן מאַרגן,
ניט געהערט דעם קול פון פריינד,
שטום געהאלטן די טרער פאַרבאַרגן.

ניט געהערט אַ פרעמדנס וויי,
ניט געפילט אַ צווייטנס פיין,
ניט געהערט דאָס וויי-געשריי,
פון אומגעקומענע געוויין.

געקומען איז די גראַע שעה,
אויך אלטע יידן ניט געמיטן,
געזען דעם אומגליק: ער קומט, איז דאָ,
דאָך געהאַפּט — ער וועט פאַרמיטן.

ניט געהאַלפן האָבן אַבות,
רייסן קברים אויך קיין ציל,
געקומען איז דער מלאַך-המוות —
אַן ענדע צו דעם בלוטיקן שפּיל.

אַנגעהויבן כמעט ביינאַכט
י"ב חשון תר-שין-גימל.
וואָס דאָן געזען, דאָן געטראַכט —
קען וויסן נאָר גאָט אין הימל.

טראַפּט אַ רעגן — עס וויינט דער הימל,
באַגיסט די שטאַט מיט טרערן,
שוין וועקט מען אַפּטער יידן פון דרימל,
געשרייען פון מערדער זיך הערן!...

פאַרלאָזן די שטיבער, די הייזער, די מויערן,
געמיינט צוריק וועט מען קומען.
פאַרשלאָסן די קעלערס, די הייזער, די מויערן,
די שליסלען מיט זיך מיטגענומען.

מאַרשירן אַפּטער יידן יונג און אַלט
זייער לעצטן וועג — דער לעצטער גיי.
קומען וועלן די צוגן באלד,
אַליין זיך לאָדן, ווי שטרוי, ווי היי.

מאַרשירן משפּחות — געבונדן ווי אַ רינג...
פאַרביי גייען דורות, אַ, דורות לאַנג.
אַ פאַטער מיט זיין זון, דער זון מיט זייער קינד,
גייען אַפּטער יידן דעם לעצטן גאַנג.

מיט ציינער פאַרביסענע, מיט פויסטן פאַרמאַכטע
צום מאַרק-פּלאַץ געהאַרכזאָם מאַרשירט.
מיט אויגן פאַרקאַלכטע, מיט ליפן פאַרשמאַכטע
צו יאַשיצער וואַקזאַל זיי געפירט.

אַרויס פון מאַרק-פּלאַץ דורך דייטשן געטריבן,
געהאַלטן זיך פינף אין אַ ריי.
ווער לויפן ניט געקענט, דערשאָסן געבליבן,
אויפן וועג, וווּ דער טראַנספּאָרט איז פאַרביי.

און צום לעצטן מאָל זיך די בליקן באַגעגנט,
צום לעצטן מאָל זיך געזען,
צום ערשטן מאָל זיך מיט טייערע געזעגנט,
כ'געדענק עס, ווי ס'וואַלט געקומן געווען...

כ'האַב געזען און בין אַן עדות פון אַ לעבעדיקע לוויה,
אַ לוויה פון טויזנטער נשמות.
אויב פאַראַן איז אַ שטראָף פאַר אַ דייטשישער חיה,
דאָן שטראָף זיי אל-הנקמות!!!

נאָך דער אויסוואַלונג

אַרויס אויפן מאַרק-פּלאַץ זיינען מיר זעקס טויזנט אינדערפרי,
צוריק אין שטאַט — זיבעציק נאָר.

איך גיי פון מאַרק-פּלאַץ אין געמאַ צוריק
מיט אַראַפּגעלאָזטן קאַפּ, צעבראַכן האַרץ.
אויפן וועג די גוים קרוינען פון גליק,
איך קאָן ניט באַהערשן מיין שמערץ.

ערשט פאַר אייניקע שעה אַלץ נאָך געלעכט:
אַ מוטער, אַ ברודער, אַ פריינד...
פאַר אייניקע שעה נאָך חלומות געוועכט
פאַר אַ מאַרגן, אַ צוקונפּט, אַ היינט...

ערשט אינדערפרי געווען נאָך אַ קינד,
ניט געפילט קיין פיין, קיין צאַרן,
און שוין דערוואַקסן — אַ גרויסער אַצינד.
ווי שנעל! אַזוי גיך אַלט געוואָרן!

מיר גייען צוריק אין געמאַ אַריין,
שווער צו שמעלן אַ טריט,

אין הארצן דריקט א ביטער געוויין,
די גאסן פארגאסן מיט בלוט.

אט ליגן אין די גאסן פיל יידן דערשאסן,
צום מארק-פלאץ ניט דערגיין געקענט,
די אויגן פון איינעם מיט טרערן באגאסן,
צווישן די מתים זיין מוטער דערקענט.

זיין מוטער האט מיט איר הויז ניט געוואלט זיך שיידן,
דאס הויז, וווּ איר מוטער איז געבוירן,
דארט, וווּ דערצויגן אין פרייד און ליידן
אירע קינדער — איר לעבן פארלוירן.

נעבן דער שול אויפן שוועל פון א הויז
ליגט א מיידל פון א יאר זעכצן,
צום טראנספארט פארשפּעטיקט, ניט באוויזן ארויס,
פארוואנדעט געווארן, איצט הערט מען אירע קרעכצן.

ביז א גוטער דייטש איז געקומען אהער.
דאס מיידל אין א רינשטאק פון בלוט.
ארויסגענומען זיין געווער,
פארענדיקט זיין חברים שלעכטע ארבעט.

און אין א שמאלער גאס, אין א קעלער אן אלטן
אן וואסער, אן ליכט, אין ליידן
האבן זיך עטלעכע יידן באהאלטן,
געמיינט דער טראנספארט וועט זיי מיידן.

צווישן די יידן א פארפאלק זיך געפונען
אין א ווינקל אין קעלער פארבארגן.
די פרוי, א שוואנגערע, האט ווייען באקומען,
ביים געבורט אין קעלער געשמארבן.

אין דעם פינצטערן קעלער, אן וואסער, אן ליכט,
ווּ א שמראל פון דער זון קען ניט שיינען,
דאס לעבעדיקע קינד מענטשן דערשטיקט,
א יידיש קינד דארף ניט וויינען...

און דער אומגליקלעכער פאטער ביינאכט אין געהיים
מיט זיין צעבראכן הארץ, יעדער אבר
שטעקט אויפן אפטער בית-עולם אליין
גראבט פאר זיין משפחה א קבר.

אונטער-דער-גאס אין גרינשטיינס הויז
ווייזט אויס, אין א קעלער אן אלטן
דארט האבן זיך צוויי און פערציק בלויז
יידן פאר דער אויסזידלונג באהאלטן.

אין זעלבן טאג אין אונט באגינען
געמיינט די געפאר איז פארביי
ווייזט אויס, אין קעלער קיין לופט געפונען
ארויס אין דרויסן אויף דער פריי...

אדורך זיינען דייטשן, אויפן הויף זיי דערהערט,
דארטן געהאלטן זיי ביז אין מיטן דער נאכט.
שפעטער זיי ארויסגעפירט
אויפן בית-הקברות זיי אומגעבראכט.

געווען דארט א מיידל, וואס די קויל זי ניט געטראפן,
דער טויט צייטווייליק זי פארמיטן,
אויפגעשטאנען פון קבר, קיין צווימער אנטלאפן,
אבער פון טרעבלינקע זיך ניט אויסגעהיטן...

די מוטער פונעם מיידל, ווייזט אויס פאר שרעק
געפאלן, געבליבן ליגן אזוי,
שפעטער זיך אויפגעהויבן און אוועק
הינטער דער שטאט צו א באקאנטן גוי.

און אין עטלעכע טעג ארום
צו די דייטשן געקומען זיך מעלדן,
ניט געזען פאר זיך קיין וועג.
דערשאסן זי אויפן בית-עולם, ווי א העלדין...

אזוי לויפן טעג און וואכן,
מען זעט ניט קיין ענד, קיין ציל.
ערגעץ-ווּ א פארוואנדעטער בחור פארקראכן
אין מארגנשטערנס שטוב נעבן דער שול.

פון דעם טראנספארט אנטלאפן אינדערפרי,
פארוואנדעט אויפן וועג פון א קויל
גערוקט זיך אויפן בויד און דערצו
אין דער שטוב, א פארוואנדעטער אין מויל.

געמאכט זיך דארט זיין קראנק-בעט ביי דער קיך,
פון איבערגעלאזטן עסן אויף דער קיך זיך דערנערט,
די ווונד פארוויקלט אליין האט ער זיך,
ביז דייטשן זיינע געשרייען דערהערט.

ארויסגעפירט האט מען אים אין גאס,
אוועקגעזעצט אים אויף די הארטע, נאסע שטיינער,
זיינע ליפן בלוי, דאס פנים בלאס,
רעדט קיין ווארט, קריצט מיט די ציינער.

די ערשטע קויל אים ניט געטראפן,
פארהאקט זיך דעם דייטשן געווער.
ער האט געוויס אנגעהויבן האפן,
פון אויג האט ער געלאזט קיין טרער.

מיט פארשמאכטע ליפן געשעפטשעט א ווארט —
זיין לעצטע האפענונג, זיין לעצטע תפילה...
א צווייטע קויל — — — ער בלייבט ליגן אויפן ארט,
ניט געהערט זיין זיפן אפילו.

און געפאלן איז ער אזוי באשיידן,
דער צוועלף-יאריקער יידישער העלד.

פארברענטע אין אויוונס, קרעמאטאריעס, אדער טאל,
מיטן אש פון זייערע קערפערס באפרוכפערט זייער טמא ערד.
איין נחמה איז נאך דא: מדינת-ישראל!
א כפרה א וועלט מיט שונאים פאר א שטיקל ישראל-ערד.
זייער לעצט ווארט, זייער לעצטער געשריי:
עם ישראל חי, חי!!!

ער האט געוואלט לעבן, איבערלייבן
אן עדות, דערציילן דער וועלט,
אן עדות פון א זעקס-מיליאניקן בית-הקברות,
פארהונגערטע, פארפייניקטע, דערמארדעטע
יידישע זעקס מיליאנען קרבנות,
פארסמטע, דערשטיקטע, פארברענטע!!!

ש. מיצמאכער

דער לעצטער העלד

נאך ס'שיטן זיך שטיינער מיט שמעטער
אויף רוצחישע קעפ.
הילכט-אפ א ווילדער באפעל:
— זאל מיט דער מויער צוזאמען
דער מורד פארשווינדן אין פלאמען!
און ס'פילט שוין דער שלאכטמאן ווי ס'לעקן
די פיס זיינע גליאיקע צונגען.
און איידער עס נעמט אים דאס פייער פארשלונגען,
פון פלאקער עס טראגט זיך זיין לעצטער געשריי:
— נ י י !
איך וועל נישט פארגיין!

לאדזש, 1946

אין לופט אויפגעריסענע הענגט נאך
דער טומל פון שלאכטן.
און אונטן אויף חורבות נאך וואכט
א באביסנטע וואכטע.
ס'איז א העלד נאך אין געמא פארבליבן.
ער קוקט פון צעלעכערטער מויער
אראפ אויף פארבלומיקטן שלאכט-פעלד
מיט זיג און מיט טרויער.
נאך באלד ווערט זיין בליק — א שפיז א פארשפיצטע,
א פאנצער — זיין ברוסט די אנטבלויזטע.
וועט פארשמומען דאס לעצטע געווער, —
נישט פארשעמען אים וועלן די פויסמן.
אט שארט ווי א שלאנג זיך דער שונא
צו אים דורך צעפאלענע טרעפ.

אויף א חרובער גאס

דאכט זיך אויס א קול זיך צעהילכט
פון א בלינדן פענצטער ארויס:
— ס'נייגט דער טאג זיך באלד שוין צום סוף,
און קיין וואסער איך האב נישט אין הויז.
אונט. אויף א צעבראכענעם קוימען
זעצט א מידע זיך צו די לבנה.
דער שלאנקער טאפאל לייגעט אין בלאסן שיין
ארויס דעם טיפן וויי פון איר פנים.
אפט, 1947

אין שטילקייט פארקלעמט ליגט די חרובע גאס.
פארשמומט איז דער אייזערנער קלאנג פונעם ברונעם.
הינטער דער שמאט דער בלויער טייך,
באקלאגט זיין וויסמן פנים.
ארום דעם פלומפ עם מייסערט דער ווינט,
ווי אמאל דער באבערדיקטער שמיד.
דערנעבן זיך שווארצן פארברענט
דעם וואסערטרעגערס הילצערנע טרימ.

אחר החרב

דעם בייליגנדן בריוו האבן געשיקט נאך דער באפרייונג די איבערגעבליבענע אפטער צו לאנדסלייט אין קאנאדע.

דער פלעקטיפוס האט זיך באלד פארשפרייט און אוועק-גערופן מאסן קרבנות טעגלעך. עס האט זיך געשאפן א גרופע פאר סאניטאָרע הילף — ביי דער ווילטעטיקער געזעלשאפט „עזרה“, וואס אין איר שפיץ איז געשטאנען ח. ערליכמאן, ביי דער מיטהילף פון יידישע דאקטוירים און סאניטארן. א ספעציעלער יידישער פרויען-קאמיטעט מיט פרוי לאה ערמאן פון דער היים זעלצער, אין דער שפיץ, אלס הויפט-אנפירערין, האט אנגעפירט מיט דער באשפייזונגס-אקציע, ספעציעל פאר קינדער. מיר האבן געטאן אלץ, וואס נאר מעגלעך: באשפייזט, באקליידט — אלץ מיט אייגענע מיטלען, אן עמעצנס הילף, געראטעוועט וואס און וויפל עס האט זיך געלאזט.

געטאָ און צוואנגס-ארבעט

אבער די היטלער-באנדיטן, זעענדיק, אז דורך הונגער-נויט און פייניקונגען וועלן זיי די פוילישע יידן נישט אומ-ברענגען, האבן געשאפן ספעציעלע געטאָס פאר יידן. מען האט די יידישע באפעלקערונג איינגעשפארט אין ענגע, שמו-ציקע געסלעך, ווו זיי האבן געלעבט אין שרעק ביי טאג און ביי נאכט. זיי פלעגן איבערשרעקן דאס געטאָ ביי טאג מיט רויבן, ביי נאכט — מיט רעוויזיעס, שיסערייען, דורך באפאלן דאס געטאָ און נעמען פרויען, מענער ביז 40 יאר און אוועק-פירן אין אמוניציע-פאבריקן, ווו זיי האבן געליטן הונגער און נויט און געמוזט ארבעטן אין די שרעקלעכסטע און אוממענטשלעכע באדינגונגען. מען האט געהאלטן די ארבע-טער-יידן, ווי אמתע שקלאפן. די קראנקע, דער עיקר פון פלעק-טיפוס, האבן זיי געהיילט מיט קוילן פון מאשין-ביקסן. און דאך האט א טייל אויסגעהאלטן און די גראד זענען אממערסטן פון די 200 אפטער יידן, וואס זענען געבליבן לעבן, געליטן שרעקלעך און קוים אויסגעהאלטן. און מיר זענען דאס היינט די איבערגעבליבענע, עלנט, צעבראכן, איינזאם, אפ-גערופן פון די פאמיליעס.

עס איז אזוי שווער אויפן הארצן, ברענגענדיק דאס אלץ אין זכרון און דערמאנענדיק זיך די נאכט פון 21סטן אקטאבער 1942, ווען אין מיטן דער נאכט איז די לופט פון געטאָ ביי אונדז אין אפט פארהיילט געווארן פון ביקסן-שאסן. דאס געטאָ האט אויפגעוואכט און ציטרנדיק האט מען געווארט אויפן טאג. די גאסן זענען געווען איבערפולט מיט די היטלער-מערדער אין פארשידענע אוניפארמען. די קהילה, וועלכע איז געווען פאראנטווארטלעך פאר אלץ מיטן לעבן און האט געמוזט אויספירן אלע באפעלן, איז צוזאמענגערופן געווארן זאפארט ביי נאכט.

איינער טעלעגראם האבן מיר דערהאלטן און מיר האבן זיך דערפרייט פון אייער הארציקן ווארעמען געדענ-קען אין אונדז, דאס קליינע הייפעלע איבערגעבליבענע „שארית הפליטה“ פון די 7000 אפטער יידן. איר ווילט בא-שטימט וויסן אונדזער איבערלעבן פון ערשטן סעפטעמבער 1939 יאר, ווייל פון יענער צייט האט איר באשטימט קיין בריוו פון אפאטאוו נישט געהאט. באשרייבן אייך אונדזער איבערלעבן און צרות פון דעם טאג, ווען מיר האבן דערווען די היטלער-מערדער, אונדזערע גרויזאמע צרות, פייך, עינויים, בזיונות און מענטשלעכע דערנידעריקונגען, וואלט אויסגע-פעלט פאפיר און טינט, אבער מיר יידן, וואס באזיצן אזא היס-טארישע מארטיראלאגיע, וואלטן די היטלערישע גרויזאם-קייטן אויך איבערגעהאלטן. די מערדער האבן זיך נישט באגנוגט מיט סאדיסטישע פייניקונגען, זיי האבן זיך גע-שטעלט א ציל: פארניכטן דעם גאנצן כללי-ישראל. און עס איז זיי געלונגען צו פארניכטן דאס אייראפעאישע יידנטום און ספעציעל דאס פוילישע אין גאנצע 98%.

אזוי האט עס זיך אנגעהויבן

פון ערשטן טאג פון זייער אריינמארשירן אין אונדזער שטאט, אין דער נאכט פון דאנערשטיק אויף פרייטיק האבן זיי פארברענט אין מארק עטלעכע הייזער, צומארגנס צוזאמען-געטריבן אלע מענער פון 16 יאר אן, קריסטן און יידן, און פארמאכט אין טעאטער-זאל, ביז צום דערשטיקן זיך. עס זענען נאטירלעך געווען קרבנות אויך. די אפערעקונגס-פרוון זענען געווען אין אלע שטעט. אין אונדזער שטאט אפט, אויס-נאמלעך מיט דער הילף פון כאבאר זענען אלע נאך 24 שעה זיין פארשפארט באפרייט געווארן.

שפעטער האבן זיך אנגעהויבן יארן פון גרויזאמע ליידן: קאנטריבוציעס, כאפן צו פארשידענע שווערע ארבעט, שאסיי-ארבעט, אן באצאלונג. די ארעמקייט וואקסט שרעקלעך פון טאג צו טאג. די „אויסזידלונג“ — דאס ארויסטרייבן יידן פון די שטעט, נאענטע צו דער דייטשער גרענעץ, ווי אויך פון דער שטאט לאדזש — ברענגט אריין אין אונדזער שטאט א שטראם פון מענטשן: יונגע, אלטע, פרויען, קינדער, ארעם, נאקעט, צעבראכן.

אין מאנאט יאנואר 1940, ווען די קעלטן און פרעסט האבן דערגרייכט ביז 35 גראד, האט אונדזער שטאט, וואס איז אייביק געווען א שטאט פון הכנסת-אורחים, געשאפן א פאנד און ביי א גרויסער מיטהילף פון אונדזער קהילה איז געשאפן געווארן א קיך, וואס האט באשפייזט די אלע היימלאזע און שפעטער אויך אפטער.

דער שרייבער פון דעם בריף, זייענדיק א מיטגליד פון דער קהילה־פארוואלטונג, האט קומענדיק אין דער קהילה, שוין דאָרט געטראָפן פאַרשטייער פון דער היטלער־באַנדע; זשאַנדאַרמערע, עס־עס־פליציי, רייטער און פוסגייער־פאליציי מיט בלוטדורשטיקע פנימער, ווי די ווילדע טיגערס. זיי האָבן אולטימאַטיוו געפאָדערט, אַז ביז 6 פרי מוזן זיך צושטעלן 1000 מאָן: 800 מענער און 200 פרויען אין עלטער פון 16 ביז 40 יאָר.

נאַטירלעך, אַז די קהילה האָט נישט געהאַט די מעגלעכ־קייט דאָס אויסצופירן און די מערדער האָבן דאָס אַליין גע־נומען אויספירן. כדי אָפצושרעקן די יידן זענען באַלד געווען 5 קרבנות: 5 מענער און 1 פרוי. און אין פאַרלויף פון אַ שעה צייט האָט מען אַוועקגעפירט די געפאָדערטע צאָל מענער און פרויען. דאָס אַלץ איז פאַרגעקומען אין אַ פרייטיקדיקן טאָג. עס זענען אָפגעריסן געוואָרן מענער פון פרויען, איבערלאָזן־דיק די פרויען מיט קליינע קינדערלעך אָן מיטלען צום לעבן. די געוויינען און געשרייען זענען געווען ביזן זיבעטן הימל. באַלד זענען געקומען אַלאַרמירנדיקע ידיעות פון די פאַבריקן, געשרייען וועגן הילף. מען האָט געמוזט אַרגאַניזירן הילף צו שיקן ברויט, וועש, שיד. מען האָט זיך אַרגאַניזירט און געשטאַרקט און אויסגעהאַלטן אויך דאָס אַ דאַנק קאַרופ־ציע, וואָס די היטלער־באַנדע האָט גערן באַקומען.

די מערדער, זעענדיק אַז מיט די אַלע אויסראַטונגס־מיטלען קען מען די יידן נישט אויסראַטן, האָבן זיי אויסגע־טראַכט דאָס גרויזאַמע שרעקונגס־וואָרט פון אַ גירוש, „אויס־זידלען“, „איבערזידלען“ די יידן פון פוילן ווייטער נאָך אַסטען. צוזאַמענגעדריקט אין די ענגע געסלעך פון געטאָ, נישט קומענדיק אין באַרונג מיט דער אויסערלעכער וועלט, האָט מען דאָך שוין געשעפטשעט און ציטערנדיק איבערגעגעבן פון איינעם צום צווייטן די גרויזאַמע ידיעות, וואָס קריסטן האָבן איבערגעגעבן די וועכטער ביי די טויערן פון געטאָ, אַז ס'זענען שוין דאָ פיל שטעט, אין וועלכע ס'געפינען זיך נישט קיין יידן.

עס קומט אַ באַפעל, אַז אין פאַרלויף פון 2 שעה מוזן אַלע יידן — פרויען, מענער, קינדער — זיין אויף אַ געוויסן פלאַץ. עס ווערט דערלויבט נאָר מיטצונעמען ביז 5 קילאָ. זיי אַלע ווערן צוזאַמענגעטריבן מיט דער הילף פון ספּעציעל צו דעם צוועק אויסגעשולטע מערדער, כמיעלניצקיס און פעטליורעס אייניקלעך. די יידן פאַרלאָדט מען אין פאַר־מאַכטע וואַגאַנעס און אַוועק!

שוידערלעכע בשורות פון דער געגנט

די ערשטע שטאַט איז געווען לובלין און לובלינער קרייז, שפעטער וואַרשע, ראַדאָם. אַזוי דויערט עס פון מאַנאַט מאַי ביז אַקטאָבער 1942.

עס ווערט פאַרגליווערט דאָס בלוט פון די שוידערלעכע בשורות. עס דערנענטערט זיך צו אונדזער שטאַט. מען הערט

שוין פון קעלץ, ווי גרויזאַם עס איז פאַרגעקומען דער אַקט פון אויסזידלונג, אָבער יידן לעבן מיט האַפענונג, אַז אין אונדזער פּאָוויאַט וועט גאַרנישט געשען. די רויבער־מאַכט האָט אונדז אָפגענאַרט און פאַרזיכערט, אַז אין אַקטאָבער איז שוין קאַלט, וועט שוין גאַרנישט געשען. מיר טרייסטן זיך. עס ווערט געלייגט גרויס האַפענונג, אַז אונדזער שטאַט אַפט, וואָס איז אַזאַ אַלטע, ווו עס האָבן געלעבט אַזעלכע צדיקים, ווי דער מעזשיבעזשער צדיק און נאָך פיל גרויסע רביים, וועט אויסגעמיטן ווערן פון דער מגיפה.

מען האָט נישט קיין אַנדערע מיטלען, ווי די אַלטע יידי־שע. עס זענען איבערפולט יעדן טאָג די מענער־און פרויען־שולן, ווי אויך די בתי־מדרשים. מען זאָגט תהלים. די יאָ־מערלעכע געוויינען פאַרהילכן די לופט פון דער געגנט. מען איז גוזר־תענית. די אומשולדיקע קינדערלעך — די משהלעך און שלמהלעך — זיצן, קוקן און שטוינען און פאַרשטייען גאַרנישט. מען גייט אין אוהל ביים בית־הקברות, ווו עס זע־נען באַגראָבן צדיקים פון דורי־דורות, מען ווכט זכות־אַבות, ווייל „זכות־אַבות איז קיין קאַטאַוועס“ — גייט אַ ווערטל אין געטאָ. די יאָמערלעכע געוויינען פון פרויען און קינדער פאַר־הילכן די לופט פון דער אַרומיקער געגנט אויסערן געטאָ. דער הונגער און די נויט אין געטאָ איז גרויס און מען לעבט מיט דער האַפענונג, אַז אפשר וועט די שאַרף פון שווערד דאָך אונדז נישט דערגרייכן.

אָבער אין אַ שיינעם אַקטאָבער־טאָג זענען מיר שוין עדות, ווי עס ווערן דורכגעטריבן דורך אונדזער שטאַט אַלע יידן פון דערנעבנדיקן שטעטל איוואָנסק. עס ווערט פאַרגליי־ווערט דאָס בלוט אין די אַדערן, זעענדיק דעם גירוש. באַ־וואַכט פון דער היטלער־באַנדע גייען פרויען, מענער און קינ־דער, בלייכע, ווייס ווי קאַלך, אָפגעריסן, באַרוועסע, מיט קליינע זעקלעך אויף די פלייצעס. די, וואָס קענען נישט גיין, ווערן דערשאָסן. געלט, צירונג און אַלע ווערט־זאַכן מוז מען אונטער דער דראָנג פון טויט־שטראָף אָפגעבן.

מען איז שוין גרייט אויף אַלץ

דאָן זעט מען שוין, אַז אַפט וועט דעם שרעקלעכן גירוש נישט אויסמיידן. די מיטגלידער פון דער קהילה, וואָס האָבן נאָך אַ שטיקעלע קאַנטאַקט מיט די רויבער, ווייל מען מוז צושטעלן יעדן טאָג אַרבעטער, סחורות, מעבל, ווערן נאָר געפרעגט פון די יידן, צי וועט מען נאָך די נאַכט שלאָפן.

די היטלער־רויבער־באַנדע גייט אַרום אַ גאַנצן טאָג מיט געווער אין די הענט און מען רויבט אַלץ, וואָס עס לאָזט זיך: טייערע מעבל, דינאָנען, עלעקטרישע לאַמפּן, שטיוול, גוטע שיד, פאַרשידענע סחורות, מורא האַבנדיק, אַז די יידן זאָלן עס נישט פאַרברענגען, פאַרניכטן.

ביי אַזאַ לאַגע ווען מען גייט אַרום אַן אַ קאַפּ, מוז דאָך די קיד פונקציאָנירן און די קינדער באַשפּייזט ווערן יעדן פרימאָרגן מיט ברויט און קאַווע.

שטראף. פארמאטערטע פון גיין, עלטערע, לאמע, ווערן דער-
שאסן אויפן וועג. אויף דער באן סטאציע ווערן זיי פארלאזן
אין וואגאנען ווי חיות, צוזאמענגעשטופט צו 120 מאן אין
א וואגאן, ביז צום דערשטיקט ווערן, און זיי ווערן אפגעפירט
צום טויטן-לאגער, וואס האט איינגעשלונגען מיליאנען יידן —
טרעבלינקע.

די טויטע שטאט אפט

די שטאט איז באוואכט. די זשאנדארמערע און ס.ס.פא-
ליציי באזוכן אלע ווינונגען. קראנקע, אלטע, פארזירטע,
ווערן גלייך דערשאסן, ווייל זיי זענען נישט מיטגעגאנגען —
צוזאמען 30 קרבנות. דעם זעלבן אונט ווערן אנטדעקט אין
א קעלער ביי שמואל גרינשטיין 40 מאן. זיי ווערן אלע אפגע-
פירט אויפן בית-הקברות און זאפארט דערשאסן. צווישן זיי
דער אפטער לאנגיעריקער כלל-טוער און גרויסער ציוניסטי-
שער עסקן מיכאל ראטשטיין און פרוי, לאה צווייג מיט דער
טאכטער און נאך.

די שטאט זעט אויס, ווי א חורבה. אלע הייזער מיט
אפגענע פענצער, אויסגעהאקט די שוויבן, דער ווינט באוועגט
זיי הין און צוריק. אויף די חורבות גייען ארום הינט, קעץ.
און די מערדער רויבן די ווינונגען און דאס צוגערויבטע
פירט מען אוועק מיט לאסט-אויטאס. יעדן טאג זענען דא
פרישע קרבנות פון די אנטדעקטע באהעלטענישן.
אזוי איז חרוב געווארן אונדזער שטאט, אין וועלכער
יידן האבן געלעבט 800 יאר, — אין פארלויף פון 2 שעה.

מיר, איבערגעבליבענע, וואס ציילן ביז 200 מאן, נאכן
ארומוואלגערן זיך אין פארשידענע ארבעטס-לאגערן, צע-
בראכן גייסטיק, פיזיש און מאטעריעל, בלאנדזשען ארום אויף
די חורבות פון אונדזער שטאט, ווי עס האבן געלעבט אונדזערע
עלטערן פון דור-דורות, און ווארטן מיט אומגעדולד ביז מיר
וועלן קענען זיין צוזאמען מיט אייך. אייער פאראינטערעסירן
זיך מיט אונדז האט אונדז געבראכט דערצו, אז מיר זאלן
זיך טיילן מיט אייך מיט א טייל פון אונדזערע לידן, ווייל
מיר ווייסן נישט, ווי דער גורל אונדזערער וועט אונדז פירן.

מיט אכטונג

דער קאמיטעט אין אפאטאוו:

חנינא ערליכמאן

לאה ערמאן, פון דער היים זעלצער

* לייבל זילבערערג, זון פון שמחה זילבערערג

דער פרויען-קאמיטעט מיט דער זייער געערטער פרוי
לאה ערמאן, פון דער היים זעלצער, ווערט נישט מיד און
ארבעט זעלבסט ביזן טאג פון גירוש.

דער הונגער איז גרויס. די בעקער באקן נישט, בעלי-
מלאכות ארבעטן נישט. עס דרייען זיך ארום לעבדיקע מתים
אויפן בית-הקברות, וואס רופט זיך געטא.

אין יעדער שטוב ווערן צוגעגרייט זעקלעך אויף ברויט
און וועט, קליינע זעקלעך פאר קינדער, גרעסערע פאר דער-
וואקסענע און מען גרייט זיך צו דעם גירוש, וואס איז אומ-
פארמיידלעך.

אומאפיציעל ווערט באוואוסט מיטוואך דעם 21סטן אק-
טאבער נאך מיטאג, אז דער גירוש וועט באשטימט פארקומען
דאנערשטיק דעם 22סטן אקטאבער. מען געזעגנט זיך, מען
וויינט נישט מער, ווייל די הערצער זענען פארשטיינערט.

די אויפזירלונג

און דאן ענדלעך! ביי נאכט דעם 22סטן אקטאבער פון
מיטוואך אויף דאנערשטיק קומט דער טרויעריקער באפעל,
אז ביז 7 א זיגער פרי מוזן אלע יידן זיך צונויפזאמלען אויף
א באשטימטן פלאץ און אוועקגיין...

מיט דער דייטשיש-היטלערישער פינקטלעכקייט ווערט
דער טרויעריקער גירוש-אפט, דאנערשטיק דעם 22סטן אק-
טאבער דורגעפירט. מען לויפט בהלהדיק, מאסנווייז
צום אנגעוויזענעם פלאץ מיט זעקלעך אויף די פלייצעס,
געיאגט דורך דער היטלער-מערדער-באנדע מיט שטעקנס.
די פארשפעטיקטע ווערן געשלאגן מכות-רצח. צעביילטע,
צעקיילטע, ווערן אפטרענספארטירט צופוס 7000 יידן צו
דער נאענטער באן-סטאציע. עס ווערן פיל אויפן וועג בא-
רויבט, געשאסן. מען מוז אפיציעל אפגעבן דאס גאנצע געלט,
גאלד, צירונג, שמוק-זאכן אונטער דער דראגונג פון טויט-

קבוצה של ניצולי אפט א גרופע פון אפטער שארית הפליטה

באמערקונג: לייבל זילבערערג זיל איז מיט עטלעכע סעג שפעטער דערמארדעט געווארן בשעת א באנדיטן-איבערפאל.

דער אומקום פון אפט

מיר ברענגען דא 2 בריוו פון צוויי אפטער בחורים וואס, כאטש זיי זענען געשריבן אין א פערזענלעכן טאג, זענען זיי אבער וויכטיקע דאקומענטן, אגב די איינציקע אויטענטישע דאקומענטן פון לעבעדיקע עדות, וואס האבן אליין צוגעזען דעם אומקום פון זייער שטעטל. מיר דרוקן די דאזיקע בריוו אן שום פארקירצונג, ווייל מיר גלייבן, אז זיי זענען א וויכטיקער בייטראג צו דער געשיכטע פון חורבן פון פוילישן יידנטום.

רעד.

ליבער א.

איך מוז אנפאנגען מיינע דעריבערונגען פון זייער לאנג צוריק. איך הייב אן פון אנהייב קריג. אין ערשטן סעפטעמבער האבן מיר געהאט שלעכטע נאכריכטן פון דייטשלאנד. יעדער איינער האט זיך זייער געשראקן. ווי דו וויסט, איז דיין ברור דער מרדכי געווען א לאוויק אין מאגיסטראט. מיר האבן זיך זייער געזארגט פאר אים, ווייל מיר האבן געהערט, אז ווו די דייטשן קומען, טויטן זיי אלע רעגירונגס-באאמטע. דער פעטער מרדכי האט דאן געמוזט פון שטאט אנטלויפן. אזוי איז ער מיט נאך 9 חברים אנטלאפן און זיי זענען שוין גע-ווען ביי די רוסן. אבער די נאכריכטן, וואס אנדערע פליכט-לינגען האבן געהאט, האבן אים צוריקגעבראכט קיין פוילן. גלייך ביים אריינקומען צו אונדז, האבן דייטשע טרופן אונטערגעצונדן און פארברענט א האלבן זייט פון דעם מארק און אויך דעם מאגיסטראט אויף דער גאס נומער 11 שענקיע-וויטשא. אונדזער הויז איז געווען נומער 9. מיר האבן זיך זייער געשראקן, ווייל די דייטשן האבן אריינגעשאסן אין די הייזער. טראץ דעם אלעם זענען מיר לעבן געבליבן. צען טעג שפעטער האט זיך מרדכי דערשראקן פון די נאכריכטן און האט זיך דורכגעשווארצט די גרענעץ און איז צוריקגעקומען קיין אפט. אבער ער האט זיך געמוזט אויסבאהאלטן. ווען מען האט אלע יידן פארשפארט אין דער שאפע פון די פייערלעכער, איז מרדכי אויך געקומען און דארט האט מען אים, אלס אלטן כלל-טוער, אויסגעקליבן אלס פרעזעס. אין יעדער שטאט האט מען דאן די יידישע פארשטייער אויסגעשאסן און מיר האבן זיך זייער געזארגט פאר אונדזער פעטערס לעבן.

מיט דער צייט האט זיך אבער די יידישע לאגע אלץ פארערגערט. יעדן טאג זענען געווען אלץ נייע קאנטרי-בוציעס און שטראפן. אבער מיט מרדכי'ס ארבעט איז אלץ דורכגעגאנגען גוט, אן קרבנות. שפעטער האט מען אנגעהויבן צו כאפן ארבעטער אין די לאגערן אריין. די ערשטע טעג האט מען געשיקט קיין בלאזאו. דארט זענען זיי געשלאפן אין די פערדישע באראקן און זענען שרעקלעך לויזיק און ווערימ-דיק געווארן. א גאנצן טאג האבן זיי געקראגן בלויז א שטיקל ברויט מיט וואסער און אונטער דער בייטש און קוילן זייער שווער געארבעט. ווען איינער האט נישט אויסגעהאלטן, איז ער גלייך דערשאסן געווארן.

מרדכי איז צו דעם פירער פון דעם לאגער געפארן, אים

געגעבן געלט אלס א מתנה און מען האט די אפטער גע-פאנגענע יידן פריי געלאזט. אבער עס איז וואס ווייטער די לאגע געווארן ערגער און ערגער. מיר האבן געהערט דאס שרעקלעכע, וואס עס איז פארגעקומען אין לובלין. מיר האבן נישט געוואלט גלייבן, אז אזעלכע זאכן, ווי טויטן קינדער און אלטע לייט, אן שולד, קאן פאסירן. דאן האט זיך ווייטער אנגעהויבן דאס כאפן מענטשן און שיקן זיי צו שווערער ארבעט און האקן שטיינער און אין די וואפן-פאבריקן פון סטארכאוויץ און סקארזשיסקא. קיין סטארכאוויץ האט מען געשיקט פון אפט 150 לייט און קיין סקארזשיסקא 180 לייט.

די גאסן זענען ביי אונדז געווען באוואכט מיט זשאנ-דארמען, און ווען א מוטער האט געוויינט פאר איר קינד, האט זי באלד געקראגן איבערן קאפ מיט געווער פון די באראקן. נאכער האט מען אנגעהויבן מאכן פארשידענע באשרענקונגען פאר יידן, ווי צו וווינען. אויך רושע וויינמאן מיט איר קינד און עסטושע ווייסבלום זענען מיט אונדז געווען. מיר האבן זיך געהאלטן אלע צוזאמען. עס איז פאר אונדז געבליבן בלויז דאס שמאלע הינטער-געסל, די אייוואנסקער גאס און די אג-ראדאווע. ביים ענדע פון דעם באצירק איז געווען אן אונטער-שריפט: „דאס באטרעטן דא איז מיט טויט באשטראפט“. אלע בעסטע היימען זענען פון די דייטשן פארגומען געווארן. פיל מאל האט מען זיך פון דער שטראף אויסגעקויפט. אבער שפעטער האט היטלער באפוילן אויסצוראטן אלע יידן און די עס. עס. האט אנגעפאנגען פלאנמעסיק ארויספירן די יידן פון די שטעט. די, וואס זענען געגאנגען אין אמוניציע-פאב-ריקן ארבעטן, זענען פארלויפיק געווען געזיכערט מיטן לעבן. אין אפט האבן די נאציס פארבערייטעט די בערשטן-פאבריק אויף א גרויסן מאסשטאב. אבער שפעטער האט מען ווייטער אנגעפאנגען צו כאפן מענטשן צו די אמוניציע-פאבריקן. איין מאל האבן זיי ארויסגעגעבן א באפעל, אז 2000 יונגע מענטשן מוזן גיין צו דער ארבעט. מען האט ארומגעריגלט די גאנצע שטאט מיט זשאנדארמען און עס. עס. און געדראגט מיט שיסן אויב אין א האלבער שעה וועט מען זיך נישט צושטעלן.

מרדכי מיט ריווטשען זענען גלייך ארויס און העפלעך געבעטן די דייטשן מען זאל עטוואס לענגער ווארטן. די מערדער האבן זיך דאן באנוצט מיט בייטשן און מיך האבן זיי מערדערלעך געשלאגן. די יידן אין שטאט, וואס האבן דאס צוגעזען, האבן זיך באהאלטן און די דייטשן האבן דאן זייער

ארבעט אָנגעפאָנגען. זיי האָבן געפאָנגען 1800 יידן און געוואָלט זיי אויסשיסן. דאָן האָט זיך מיין פעטער מרדכי אַרויסגע- שטעלט און מיט גאָלד אונטערגעקויפט די עס. עס. מען האָט אַוועקגעשיקט מער ווי 900 פּערזאָן קיין סקאַרזשיסקא אין דער פּאַבריק און זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביי שעדלעכע גאָזן. די גרעסערע שטעט זענען שוין געווען אויסגעראַמט און מען האָט געוויסט, אַז אין די נאָענטסטע טעג קומט אַסטראָווצע און איוואָנסק. איין וואָך פריער איז באַגריע אויסגערייניקט געוואָרן פון יידן. דאָן האָבן אָנגעפאָנגען אַריינקומען צו אונדז אַנטלאָפּענע פון די פאַרניכטעטע פּלעצער. פון זיי האָבן מיר זיך דערוויסט, אַז מען האָט געפירט מענטשן אין וואָגאַנעס פון בהמות צו 120 אין יעדן וואָגאַן, אַן וואַסער און אַן שפייז און שטרענג באַוואַכט מיט מאַשין-געווער און געפירט קיין טרעבלינקע. דאָרט האָט מען זיך געמוזט אויסטאָן נאָקעט און מאַסנווייז געגאָזט און פאַרברענט. די צווייטע העלפט האָט מען געלאָזט לעבן און גענומען צו די אַמוניציע-פאַבריקן אונטער זייער שווערע באַדינגונגען. מרדכי האָט זיך דאָן ווידער פאַר- בונדן מיט די פירער פון די פאַבריקן און נאָך דעם, ווי ער האָט באַצאָלט פיל געלט, האָט מען נאָך 200 מענטשן גענומען און דאָרט פאַרבעסערט די לאַגע פון די אַפּטער אַרבעטער. אין אַפט האָט מען דאָן געגרינדעט אַ קאָמיטעט וועלכער האָט געשיקט געלט און פראַוויאַנט פאַר די אַרבעטער.

שפּעטער האָבן די נאַציס געשיקט 500 אַרבעטער קיין מאַקשין. דאָס איז אַ עס. עס. לאַגער ביי סאַנדאַמיעזש. צווישן זיי זענען געווען עלטערע מענטשן און קינדער. אויך איך, מיין מוטער, מיין פאָטער, מיין זיידע און מומע ריווטשע זענען דאָרט געווען.

צוויי וואָכן שפּעטער, דעם 22סטן אָקטאָבער, 1942 איז אַפט אויסגעזידעלט געוואָרן פון יידן. 7200 אַפּטער יידן און צוגעקומענע זענען געגאָנגען צו דער שחיטה. מרדכי און נאָך 60 מענער און פרויען זענען איבערגעבליבן.

דעם 28סטן אָקטאָבער האָט מען „ענטיודעט“ צוויזער. פיל פון די צוויזערער האָבן זיך באַהאַלטן אין דעם לאַגער, ווייל זיי האָבן געמיינט, אַז מען וועט זיי צורו לאָזן. אַבער צומאָרגנס האָבן די דייטשן אַרומגעצוימט דעם לאַגער און אַרויסגענומען מיין פאָטער, מיין באַבע, רוזשע וויימאַן מיט דער טאָכטער און אַלע פרויען, וואָס האָבן געהאַט קינדער און אַלטע לייט און זיי אַוועקגעשיקט און אויף זייער אָרט געבראַכט יונגע. אין צוויזער איז די אויסזידלונג געווען זייער גרויזאָם. מענטשן האָבן געוויסט, אַז מען וועט זיי טויטן, האָבן זיי זיך באַהאַלטן אין די קעלערס. די דייטשן האָבן אַרויסגעהאַנגען אַ מעלדונג, אַז פאַר יעדן יידישן קאָפּ גיבן זיי אַ ליטער בראַנפן און אַ האַלב פונט צוקער. דאָן האָבן זיך די פאָליאַקן אַריינגעריסן אין די וווינונגען און מיט העק אויפגעריסן די קעלערס. יעדע פאַר שעה האָט מען פאַר- בייגעפירט פאַר אונדזער לאַגער מענטשן צום בית-עולם און דאָרטן האָט מען זיי געשאָסן. אַנטלאָפּענע יידן פון געטאָ

האָבן זיך געוואָלגערט ביי פאָליאַקן. זיי האָבן זיי באַצאָלט, כדי צו באַהאַלטן זיך, אַבער די פאָליאַקן אליין האָבן זיי דער- מאַרדעט און זייער געלט צוגעראַבעוועט. קינדער זענען אַוועק- געריסן געוואָרן פון די מוטערס ברוסטן און געטויט געוואָרן אין זייערע אויגן. די באַרבאַרן האָבן די קינדער ביי די פיס און האַלדז גענומען און געריסן זיי, ביז זיי האָבן זיי געטויט און געזאָגט, אַז עס איז אַ שאַד אַ קויל קאַליע צו מאַכן. די באַרבאַרן האָבן די אַלטע יידן ביי די בערד געריסן און אויף דער ערד געשלעפט.

אין מאָנאַט נאָוועמבער 1942 האָבן זיי אַרויסגעהאַנגען אַ געזעץ, אַז יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן, קאָנען צוריק- קומען אין 7 נייע געשאַפּענע געטאָס און דאָרט זיין פריי. איינע פון די געטאָס איז געווען צוויזער. דאָן האָבן זיי צו- זאַמענגענומען אַלע אַרבעטער פון די שטעט און אויך מרדכיין מיט 120 מענטשן, וועלכע זענען געבליבן אין אַפט. אַבער דאָס איז געווען אַ שפיצל פון די דייטשן. גלייך ווי די יידן זענען צוגעקומען, האָט מען זיי פאַרשפאַרט אין געטאָס.

דעם 10טן יאָנואַר, 1943, איז פאַרגעקומען די צווייטע אַקציע. איך האָב איינגעשטעלט מיין לעבן און איבערן צוים געשפּרונגען און זיך באַהאַלטן. מרדכי האָט אַרגאַניזירט אין דעם געטאָ אַ יידישע מיליץ, כדי זיי זאָלן מער נישט לאָזן די זשאַנדאַרמען שיסן יידן. ווען אַ זשאַנדאַרם האָט די שווערד אַרויסגעצויגן, האָט זיך די מיליץ אַנטקעגנגעשטעלט. עס זענען נאָך אַלץ געבליבן 100 אַפּטער מיט מרדכיין און ריוו- טשען, וועלכע זענען געווען אין געטאָ אַלס אויפּרוימערס און דאָרט געווען פאַרשפאַרט. ווען די יידן זענען פון געטאָ אַרויסגעגאַנגען, האָבן די אוקראַינער זשאַנדאַרמען און עס. עס. טרופן אָנגעהויבן שיסן און אונטערגעשטעלט אַ פּוס צו פאַלן און אַזוי אַרום געטויט אויפן אָרט.

ווען זיי זענען צוגעקומען צו דער באַן-סטאַציע, זענען געווען 2000 טויטע. מען האָט זיי צוזאַמענגעלייגט אויף איין שטויס און אין איין גרויסן קבר אַלע באַגראָבן. טויטע קער- פערס זענען געווען צוגעפרוירן איינער צום צווייטן און די איבערגעבליבענע יידן האָבן געמוזט מיט שטיקער אייזן די קערפערס צערייסן. ווער עס האָט אַנטזאָגט דאָס צו טאָן, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

די יעניקע, וואָס זענען אין די וואָגאַנען אַוועקגעפירט געוואָרן, האָבן צוגעגרייט שטיקער אייזן און ווען די וואָגאַנען האָבן אָנגעהויבן צו גיין, האָבן זיי צעהאַקט אַלץ און אַרויס- געשפּרונגען. זיי האָבן דאָן געמאַכט אַ קאַנטאַקט מיט די פאַר- טיזאַנער, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אויפן וועג. ווען די פאַרטיזאַנער האָבן זיך דערוויסט, אַז דאָס זענען יידן, האָבן זיי אַלעמען געשאָסן.

דאָך, נישט וויסנדיק דאָס אַלץ, האָבן מיר געוואָלט אַנ- קניפן אַ קאַנטאַקט מיט די פאַרטיזאַנער, באַצאָלן זיי געלט און קעמפן צוזאַמען. מיר האָבן צו זיי געשיקט שליחים. מיר האָבן

דאן געמאכט א טונעל צו דער ס. ס. ביורא און ביי נאכט צו-
געהערט זיך צום ראדיא. מיר האבן דורכן ראדיא געהערט,
אז מוסאליני האט קאפיטולירט.

מיר האבן פון מרדכיין קיין ווארט נישט געהערט. דעם
לאגער האט מען אויפגעלייזט. מען האט אונדז צעשיקט אין
פארשידענע לאגערן; מיך מיט מיין מוטער צו דער אמוניציע-
פאבריק אין סטארקאוויץ, די מומע ריווטשע — קיין ראדאם
און לייזער זאמבערג מיין עלטער-פעטער קיין ווראנקי.

מיר אלע האבן זייער שווער געארבעט. דאס געלט האט
מען ביי אונדז צוגענומען און די פאליאקן אין אפט האבן נישט

געוואלט אפשיקן, וואס מיר האבן איבערגעלאזט. מיר האבן
געמוזט ארבעטן אין הונגער און נויט. איך האב געארבעט
ביי שטאל און אייזן, ווינטער און הענטשקעס, אונטער די
בייטשן פון די מייסטערס.

אזוי איז דאס געגאנגען ביז די רוסן זענען געקומען צו
דער ווייסל. — — —

בלייב געגריסט

משה-שמואל וויינבערג

זשענעוו, דעם 28סטן סעפטעמבער, 1945.

איטה רחל אנגל, תל-אביב

נאך דער באפרייאונג

ווי אלע לעבנגעבליבענע פון די באפרייטע ארבעטס-
לאגערן, האב איך אויך גענומען זוכן, באלד נאך דער בא-
פרייונג, שפורן פון דער משפחה און נאענטע, וואס האבן
זיך אפשר באוויזן ראטעווען פון גרויסן אומגליק וואס האט
אונדז אלעמען געטראפן.

כאטש איך האב קיין גרויסע האפענונג נישט געהאט —
האב איך באשלאסן צוריקצופארן אין אונדזער געבורט-שטאט
אפט, מיטן געדאנק אז זיכער וועלן אלע אפטער גערעטעטע,
קודם-כל צוריקקומען אין דער אמאליקער היים, בכדי אפזוכן
קרובים און באקאנטע, זיך נישט פילן אזוי עלנט און אליין
אויף דער טרויעריקער וועלט. אויב נישט קיין קרובים —
כאטש עפעס אן אנדענקונג פון דער אלטער, ליבער היים.

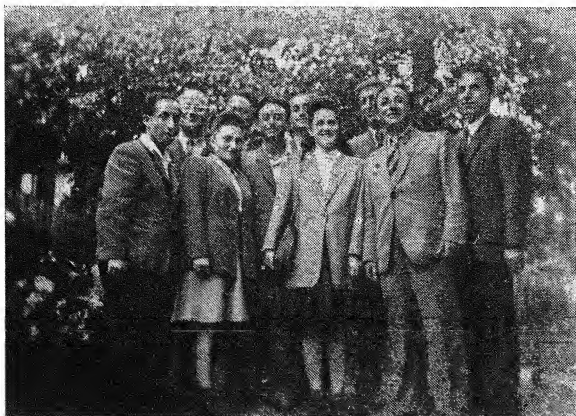
בין איך טאקע צוריקגעקומען קיין אפט און אפגעזוכט
דאס הויז פון מיינע ליבע עלטערן: מיין פאטער יוסף-בנימין
און מיין מוטער נעכע-שפרה אנגל ז"ל.

כ"בין נאך אריינגעקומען אין אונדזער הויז, האב איך
באקומען דעם „ערשטן ברוך הבא“, פון אונדזערס א קריסט-
לעכן לאקאטאר: „א טי זשיעש עטקא?“ (און דו ביסט גע-
בליבן לעבן עטקע?)...

ס'זענען זיך צונויפגעקומען אין שטאט עטלעכע צענדליק
אפטער און ווי געוויינלעך, האבן מיר זיך געהאלטן צוזאמען.
ספעציעל האבן מיר ווייך געהיטן און גענעכטיקט צוזאמען, א
גרעסערע צאל יידן, אויס מורא פאר אן איבערפאל, וואס איז
געווען א טאג-טעגלעכע דערשיינונג אין די יידישע צענטערן.
אין מיטן נאכט זענען געקומען פולישע באנדיטן מיט
האנט געווער און אונדז געוואלט שיסן, געפאדערט פון אונדז,

אז מען זאל זיי געבן געלט. געווען זענען מיר די אלע אויס-
גערעכנטע פערזאנען: שרגא ראזענבערג, לייבל זילבערבערג
ז"ל, חנינא ארליכמאן, בנימין ארליכמאן, אפרים בורשטין
(משוק) און איינעם האבן זיי טאקע געשאסן. ער האט געהייסן
לייבל זילבערבערג. מיך האבן זיי געוואלט עטלעכע מאל שיסן.
געהאט האב איך נאך 10 דאלאר, אפגעראטעוועטע פון לאגער.
האב איך זיי געהייסן נעמען דאס געלט. איך האב זיי פיל מאל
געבעטן מיט געוויינען, אז זיי זאלן מיך לאזן לעבן. זיי האבן
צו מיר געזאגט: „יעדזש דא פאלעסטיני!“ (פאר קיין ארץ-
ישראל). איך האב זיי געזאגט, אז איך וועל טאקע פארן.

און א דאנק גאט, אז איך בין טאקע ב"ה אין ישראל
און איך הער שוין נישט דאס אלץ. עס איז נאך א שאד, וואס
מיינע נאענטע זענען נישט מיט מיר. איך בין די איינציק
געבליבענע פון מיין גאנצער משפחה.

קבוצת ניצולים א גרופע פון אפטער „שארית הפליטה“

צומארגנס נאכן אומגליק

צייטיק בין איך שווער פארווונדעט געווארן. די באנדיטן נאכן פארענדיקן די ארבעט, האבן אונדז קאטעגאריש דערקלערט, אז אלע יידן זאלן פארלאזן די שטאט אפט במשך פון 24 שעה. דעם 15טן סעפטעמבער, ה. י. 3 א זיגער נאך מיטאג איז פארגעקומען די לוויה פון דערמאנדעטן ח' זילבערבערג ז"ל, ביי א זייער געדריקטער שטימונג, אויף דעם יידישן בית-הקברות. דעם זעלבן טאג האבן אלע יידן אנגעהויבן צו פארלאזן די שטאט, פארנדיק קיין לאדזש, ווו מיר געפינען זיך היינט.

מיך האט מען איבערגעפירט קיין לאדזש אין שפיטאל. די וואך האב איך פארלאזט דעם שפיטאל און איך געפין זיך אין א פריוואטער וווינונג אונטער דער אויפזיכט פון א דאקטער. איך פארהאף, אז אין דער נאענטסטער צייט וועל איך געזונט ווערן. איר קענט אייך פארשטעלן אין וואס פארא באדינגונגען מיר געפינען זיך, ארומדרייענדיק זיך, ווי קיילעכדיקע יתומים, אויסגעמאטערט, צעבראכן פיזיש און גייסטיק, נאך אזעלכע איבערלעבענישן, ווי מיר האבן דורכגעמאכט. עס וואלט אויסגעפעלט טינט מיט פאפיר אלץ אייך צו קענען באשרייבן, אלץ וואס מיר האבן איבערגעלעבט אין דער צייט פון דער דייטשער היטלעריסטישער אקופאציע; שיסן, מארדן, פארשיקן אין שווערע קאנצענטראציע-לאגערן אין דייטשלאנד א. א. וו.

פון די וואס די דייטשן האבן פארשיקט אין קאנצענטראציע-לאגערן, זענען געבליבן בלויז געציילטע מענטשן און אויך אייניקע, וואס האבן זיך אויסבאהאלטן אלס קריסטן, פארשטעקט אין די קעלערן.

זייט הארציק געגריסט

דער אפטער הילפס-קאמיטעט אין לאדזש
פארויצנדער: ח. ערליכמאן
סעקרעטאר: א. ווייסבלום

ביי דער אנטהילונג פון דער מצבה אין טאראנטא

אפטער הילפס-קאמיטעט, לאדזש
צום אפטער הילפס-קאמיטעט אין טאראנטא
לאדזש, דעם 27סטן סעפטעמבער, 1945
זייער ליבע ברידער, אפטער לאנדסלייט!

מיט גרויס פרייד האבן מיר געלייענט אייער הארציקע טעלעגראמע, וואס איר האט אונדז געשיקט פאר וועלכע מיר דאנקען אייך. אייערע ווארעמע ווערטער האבן אונדז געגעבן מוט און האפענונג, אז אונדזערע אפטער ברידער אין טאראנטא, מאנטרעאל און ניו-יארק וועלן ארויסווייזן א זייער גרויסע פאראינטערעסירונג פאר די איבערגעבליבענע ביים לעבן אפטער יידן, שארית-הפליטה פון דער אלטער יידישער שטאט אפט.

די טעלעגראמע האב איך באקומען צוגעשיקט פון אפט קיין לאדזש, ווו איך האב זיך געפונען אין שפיטאל פאר-ווינדעט נאכן גרויסן באנדיטן-אנפאל, וואס איז פארגעקומען אויף די יידן אין אפט דינסטיק, דעם 14טן סעפטעמבער ה. י. 23.10 א זיגער ביי נאכט.

די באנדיטן, איבערגעטאן אין מונדירן פון דער פוילישער בירגער-מיליץ, האבן אונדז אויסראבירט, איבערלאזנדיק אלע נאקעט און בארוועס אין בלויזן העמד, אן א גראשן ביי דער נשמה. זיי האבן אונדז אלע אויסגעשטעלט נאקעט און געוואלט פארטיק מאכן מיט מאשין-געווער. מיר האבן גע-וויינט און געבעטן, זיי זאלן אונדז כאטש איבערלאזן ביים לעבן. האבן זיי אויף א בעסטיאלישן אופן דערמאנדעט דעם חשובן חבר לייבל זילבערבערג ז"ל (שמחה פישלס זון) וועלכער איז על-פי-נפס ניצל געווארן פון די דייטשע היטלעריס-טישע באנדיטן און אין מאנאט מערץ צוריקגעקומען פון דעם קאנצענטראציע-לאגער אין אשוויענטשים קיין אפט. גלייכ-

לייבל זילבערבערג

נישטא מער קיין אפט

(טייל פון אַ רעדע געהאלטן אויפן ערשטן צוזאמענקום פון אַפּטער גערעטעטע אין קאַנאַדע)

וועלטלעכע שולן; פאַרשידענע אינסטיטוציעס און פאַרטייען פון אַלע סאַרטן. דאָס אַלץ האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דאָס יידישע אַפּט. געווען און נישטאָ מער. אויסגערופן מיטן וואָרצל.

וויילן מיר דאָ מזכיר נשמות זיין אונדזערע זיידעס און באַבעס, טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער און אַלע אַנדערע יידן, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש-השם. ערלעכע און געטרייע יידן זענען זיי געווען. און אומגעבראַכט געוואָרן זענען זיי בלויז דערפאַר, ווייל זיי זענען יידן געווען. תנצב"ה.

און מיר, די וואָס האָבן די ערשטע טריט אין אונדזער לעבן אויף אַפּטער ערד געשטעלט און בלויז דורך אַ צופאַל אויסגעמיטן צו טיילן דעם גורל פון אונדזערע אומגעקומענע לאַנדסלייט, באנייען אונדזער נדר נישט צו רוען און טאָן אַלץ אין אונדזערע כוחות צו העלפן די עטלעכע הונדערט לעבן-געבליבענע, עלנטע און פאַריתומטע לאַנדסלייט אונדזערע, וואָס וואָלגערן זיך נאָך אַלץ אַרום אויף דער פאַרשאַלטענער ערד, וואָס איז אַנגעזאַפּט מיט בלוט פון זייערע נאָענטסטע און טייערסטע. מיר וועלן נישט אויפגעבן די אַרבעט, ביז יעדער איינער פון זיי וועט זיין אויף אַ זיכערן באַדן, וווּ זיי וועלן קאָנען לעבן פון זייער אייגענער אַרבעט, און נישט מער דאַרפן אַנקומען צו קיינעם.

פאַראייניקטער אַפּטער הילפּט-קאָמיטעט,
ניו-יאָרק.

מצבת זכרון לקדושי אַפּט

אַנדערש, אין גאַנצן אַנדערש, האָבן מיר זיך פאַרגע-
שטעלט צו באַגעגענען דעם סוף פון דער בלוטיקסטער פון
אַלע מלחמות.

ווען אונדזער הילפּט-אַרגאַניזאַציע איז געגרינדעט גע-
וואָרן, מיט 6 יאָר צוריק, זענען אונדזערע פלענער געווען צו
זאַמלען אין דער צייט פון דער מלחמה אַ פאַנד, וואָס זאָל
אונדז דערמעגלעכן אויף צומאַרגנס נאָכן זיג אַריינצוקומען
אין אונדזער געבורט-שטאָט און ברענגען צו אונדזערע לאַנדס-
לייט, אונדזערע קרובים, אונדזער בלוט און פלייש, ערשטע
הילף; שטיין לעבן זיי ווי אייגענע און העלפן פאַרבינדן זייערע
ווינדן און לינדערן זייער נויט. נאָך דעם, זענען אונדזערע
פלענער געווען צו העלפן רעהאַביליטירן די אַפּטער יידן, צו-
ריק אויפשטעלן זייערע רעליגיעזע, קולטור- און ווירטשאַפּט-
לעכע אינסטיטוציעס; אויפשטעלן אַ קינדערהיים, שפּאַר- און
ליי-קאָסעס און ווירטשאַפּטלעכע קאָאָפּעראַטיוון פאַר דער אַפּ-
טער יוגנט. גרויסע און נאָבעלע פלענער זענען דאָס געווען.
די אַפּטער לאַנדסלייט אין אַמעריקע (אין טאָראָנטאָ, מאַנטרע-
אַל און ניו-יאָרק) — זענען געווען פול מיט ענטוויאַזם פאַר
זיי און ערנהאַפּט געאַרבעט די דאָזיקע פלענער צו רעאַלי-
זירן, ווען דער טאג וועט קומען...

אַבער אַנדערש, אין גאַנצן אַנדערש, איז די ווירקלעכקייט
זעקס יאָר נאָך דעם, ווי יענע גרויסאַרטיקע פלענער זענען
אויסגעאַרבעט געוואָרן. מיר האָבן גלייך דערזעען אַז עס איז
נישטאָ מער קיין אַפּט אויף דער וועלט! נישטאָ מער קיין אַפּט.
ווייל נישטאָ מער קיין יידן אין אַפּט. קיין איין אינציקער ייד
איז אין אַפּט נישט פאַרבליבן.

און מיר, די קינדער פון אַפּט, וואָס זענען צעשפּרייט
איבערן גאַנצן יידישן גלות, שטייען פאַריתומטע, טיף פאַר-
וונדעטע און באַוויינען דעם חורבן, געווען אַן אַפּט אויף דער
וועלט און נישטאָ מער.

די געשיכטע פון אַפּט איז די געשיכטע פון יעדן יידישן
שטעטל אין פוילן. הונדערטער יאָרן האָט דאָרט אַ יידישער
ישוב געלעבט, געלעבט אין דחקות און אין נויט, אַבער יידיש
לעבן איז אַנגעגאַנגען און פאַרוואַרצלט געווען. מיר האָבן
אונדזער חלק רבנים, ישיבות, בתי-מדרשים געהאַט; חסידישע
שטיבלעך און חברות מכל המינים; חדרים, תלמוד-תורות און

מיר וועלן נארמאל ווערן

איך אפעריר צו אייך, שוועסטער און ברידער, שטייט נישט אפ פון אייער הייליקער ארבעט!

איך בעט אייך אויך צו האבן געדולד און נישט אַן טוישט ווערן זייער גיך פון די פליטים, וואָס קומען צו אייך. עס קומען צו אייך יינגלעך, וועלכע זענען נאָך אַלס קינדער געקומען אין די לאַגערן און זאָל אייך נישט פאַרדריסן, וואָס מאַנכע פון זיי זענען נישט גוט דערצויגן געוואָרן. איר, גליק־לעכע און נאַרמאַלע מענטשן, פאַרגעסט נישט ווער עס זענען געווען זייערע דערציער.

דעריבער מוזט איר, מיינע גליקלעכע לאַנדסלייט, אַרויס־ווייזן אַ סך געדולד און העלפן אונדז נישט נאָר מיט געלט, נאָר מיט האַרץ און מיט טיפער פאַרשטענדעניש. מיר זענען זיכער, אַז לעבנדיק אַ נאַרמאַל לעבן אין אַ דעמאָקראַטיש לאַנד וועלן מיר מיט דער צייט נאַרמאַל ווערן.

אין נאָמען פון די אַפּטער פליטים אין דייטשלאַנד און אין מיינ אייגענעם נאָמען באַגריס איך אייך, חשוב־ע לאַנדס־לייט.

אַ האַרציקן דאַנק אייך פאַר דער הילף, וואָס איר האָט אונדז ביז איצט געגעבן. איר קאַנט אייך קוים פאַרשטעלן, וואָס פאַר אַ טיפֿע מאַראַלישע באַדייטונג אייער הילף האָט פאַר אונדז געהאַט. מיר האָבן פלוצעם דערפילט, אַז מיר זענען דאָך נישט אַזוי איינזאַם אין דער וועלט. נאָך דעם, ווי מיר האָבן אונדזערע אייגענע און נאָענטסטע פאַרלוירן, האָבן מיר דערפילט, אַז ערגעץ־ווי, מעבר־לים, אין ווייטן אַמעריקע, שלאָגן דאָך פאַר אונדז וואַרעמע און ברידערלעכע הערצער.

רבקה ווייצבלום, די פרוי פון מרדכי ווייצבלום איז געווען פון די ערשטע גערעטעטע, וועלכע זענען אָנגעקומען נאָכן קריג קיין קאַנאַדע און זיך באַטייליגט אין ערשטן צוואַמענטרעף פון די אַפּטער אין קאַנאַדע נאָכן חורבן.

א. מ. צימערמאַן

ערשטע הילף פאר אפטרער שארית הפליטה

געווינדעט דעם אָנדענק פון מיינ ליבער מוטער חנה מינדעל ע"ה

פון די ליידנדע האָבן מיר געראַטעוועט מיט קאָסטבאַרע מעדי־קאַמענטן, וועלכע מען האָט נישט געקענט באַקומען אין די לענדער פון וועלכע מען האָט זיך צו אונדז געווענדן.

די בריוו האָט מען נישט געקאַנט אוועקלייגן און נישט גלייך ענטפערן. די אַפּטער אין טאָראָנטאָ האָבן געפילט דעם חוב פון העלפן די וואָס קענען זיך אליין נישט העלפן... מען האָט אויך געמוזט זיך ווענדן, און באַאיינפלוסן די וועלכע האָבן דאָ קרובים — און צוזאַמען מיט דעם הילפס־פאַריין, זיי אַריבער צו ברענגען און העלפן זיי זיך דאָ איינאַרדנען. אַט דאָס זענען געווען צייטן וועלכע די מיטגלידער פון אַפּטער הילפס־פאַריין אין טאָראָנטאָ וועלן געדענקען; איבער־געגעבנקייט, און פריי־ווייליקייט, אוועקגעבן צייט, און מי בכדי צו העלפן די פון חורבן־געטראַפֿענע וועלן זיכער קיינמאַל נישט פאַרגעסן ווערן... ווען מען לייענט די טראַגישע שיל־דערונגען וואָס קומען פון די וואָס האָבן אַזוי פיל מיטגעמאַכט און געליטן, רירט עס ביז טרערן... (כדי צו פאַרמיידן אומ־באַקוועמקייט גיבן מיר נישט די נעמען פון די בריוו־שריי־בער). אַט למשל שרייבט אַן אַפּטער, וועלכער ווערט נאָך היינט פון אונדז געשטיצט:

אין 1946 האָב איך איבערגענומען דעם אַמט אַלס קאָ־רעספּאָנדענט־סעקרעטאַר פון אַפּטער הילפס־פאַריין אין טאָ־ראָנטאָ. יענער פּעריאָד אין אומפאַרגעסבאַר. עס האָבן דאָ אָנגעפאַנגען צו שטראָמען בריוו פון אַפּטער שארית הפליטה מיט ווענדונגען נאָך הילף. די בריוו האָבן אָפגעשפּיגלט די ליידן און מאַטערניש פון די לעבן־געבליבענע נאָך דעם חורבן. זיי זענען געווען האַרצרייסנד!

פיל מאָל, קומנדיק פון אַ פאַרזאַמלונג פון הילפס־פאַריין, וווּ מיר האָבן געלייענט די בריוו, האָב איך נישט געקענט איינשלאָפן...

מיר האָבן געטאָן וואָס מיר האָבן געקענט. מיר האָבן געשיקט שפייז־פּעקלעך, געלט, קליידער, מעדיקאַמענטן. פיל

די אויסצוגן וועלכע מיר ברענגען דאָ זענען אַ טראַפּן אין גרויסן ים פון צרות און מענשלעכע ליידן, וואָס זענען געקומען צום אויסדרוק אין די בריף פון די אַזוי ווייניק לעבנגעבליבענע און גערעטעטע אַפּטער תושבים. די בריף באַווייזן אויך די גרויסע, אַלזייטיקע, ברודערלעכע הילף וואָס דער אַפּטער הילפס־קאָמיטעט אין טאָראָנטאָ האָט אויסגעשטרעקט פאַר אונדזערע טייערע און נאָענטע אין די קריטישע ערשטע טעג פון נאָך דער מלחמה.

„טייערע לאַנדסלייט פון אַפּטער הילפס־פאַררין!

איך קום צו אייך מיט אַ גרויסע בקשה: אַזוי ווי איך האָב אויסצוהאַלטן אַ פרוי מיט צוויי קינדער, און איבער־לעבנדיק אין געטאָ און אַזוי פיל לאַגערן, בין איך אַ מענטש אַ צעבראַכענער, בעט איך אייך אַז איר זאָלט מיר עפעס אַרויסהעלפן.“

ער גיט אייך אַ בילד פון אַ באַזוך אין אַפּט, און ווענדט זיך מיט די ווערטער:

„טייערע לאַנדסלייט! אַפּט קענט איר פון פאַר דער מלחמה. — איז אייך אינטערעסאַנט צו וויסן ווי אַזוי אַפּט זעט אויס יעצט? קיין איין ייד וועט איר נישט געפונען אויף אַ רפואה. עס וווינען בלויז קריסטן. נאָך דער מלחמה, קומנדיק קיין אַפּט, האָט צו מיר אַ קריסט געזאָגט: קום, וועסטו זען די ברייטע גאַס מיט דער סינאַגאָגע. די ברייטע גאַס האָט אויסגעקוקט נאָר אַ שמאַלע, עס פעלן אַכציק פראָ־צענט הייזער, די שמאַלע גאַס איז געוואָרן נאָך שמעלער... אַ שטאַרקן איינדרוק האָט אויף מיר געמאַכט די שול, בלויז פיר צעבראַכענע ווענט זענען געשטאַנען. פון מזרח־וואַנט האָט נאָך אַרונטער געשיינט דער ארון־הקודש. שפעטער האָט דער מאַגיסטראַט געגעבן אַ באַפעל מען זאָל די ווענט צונעמען — ווייל זיי קענען איינפאַלן און עמעצן הרגענען... אויך איז מיר געווען אינטערעסאַנט צו זען דעם בית־עולם. דער אוהל ווי עס ליגן די הייליקע צדיקים איז אין גאַנצן אַפּגעמעקט... אַ סך מצבות זענען נאָך געשטאַנען און דער מויער אַרום דעם בית־עולם איז נאָך געווען גאַנץ. ווייל דער מאַגיסטראַט לאָזט נישט באַשעדיגן...“

אַ צווייטער בריוו לויטעט:

— „טייערע פריינט! איך שיק אייך דעם רעצעפט. כ'בין געלעגן אַ וואָך צייט אין שפיטאַל. מען קריגט נישט די מעדיצין ביי אונדז, בעט איך מען זאָל מיר די מעדיצין שיקן. און אויב מעגלעך מיר צושיקן אַ ביסל קליידונג. ווייל כ'האָב נישט וואָס אָנצוטון... כ'האָב קיין אנדערן אויסוועג ווי זיך צו אייך ווענדן, ווייל כ'בין אַ קראַנקער מענטש. ווייטער דאַנק איך אייך פאַר די 50 דאָלאַר וואָס איר האָט מיר געשיקט. ווייל איר האָט מיך געשטעלט אויף די פיס. און דאָס איז דער מענטש־לעכער חוב...“

אַזוי קומען כסדר „פאַטעטישע“ בריוו וועלכע פאַנגען זיך אָן: „צופעליק האָב איך אויסגעפונען אַז עס עקזיסטירט אַן אַפּטער הילפס־פאַררין — בעט איך אייך איר זאָלט מיר אין זינען האָבן און העלפן אַ צעבראַכענעם מענטשן נאָך דער מלחמה... דעם זעלבן לאַנדסמאַן האָט מען כסדר געהאַלפן עטלעכע יאָר...“

פון אַ בריוו, אַדרעסירט צו פריינט אַנשול ווייס, שרייבט אַן אַפּטער וואָס איז געווען קראַנק אַ לאַנגע צייט אין דאָ־וואַסדאָרף (שוויצאַריע) וווּ ער באַדאַנקט פאַר דער כסדר־דיקער שטיצע וואָס ער האָט באַקומען אין שפיטאַל...“

פון פאַריז בעט אַ לאַנדסמאַן מען זאָל אים צוריק שטעלן אויף די פיס, מיט פרנסה. ער בעט מען זאָל אים שיקן אַ ניי־מאַשין. זיין פאַרלאַנג איז דערפילט געוואָרן. אַ ניי־מאַשין האָט ער דערהאַלטן. עס זענען אויך געשיקט געוואָרן פעקלעך קיין דייטשלאַנד.

עס האָט זיך אויך געמאַלדן אַ גרופע אַפּטער, פון נידער־שלעזיען, פוילן — מען זאָל זיי שיקן שפייז־פעקלעך. פעקלעך שפייז האָבן מיר גלייך געשיקט. פון ישראל קומען די ווער־טער: „כ'האָב באַקומען הילף און איך דאַנק אייך גאָר האַרציק.“

פון פוילן:

— „איך דאַנק אייך פאַר דער הילף און מיטגעפיל וואָס איר האָט צו מיר אַרויסגעוויזן“. און הילף האָט ער כמעט נישט געבעטן...

פון אַ בריוו צו א. ווייס:

שלום, ליבע לאַנדסלייט!

איך דאַנק אייך זייער פאַר דער טובה, די געלט מתנה, וואָס איר האָט מיר געשיקט און גאָט זאָל אייך באַצאָלן מיט וואָס איר ווינטשט זיך אַליין. איך בין נאָך אין שפיטאַל און ווייס נישט ווי לאַנג כ'וועל דאָ זיין. איך און מיין פרוי דאַנקען אייך פון גאַנצן האַרצן און פאַרגעסט נישט אין מיר אויף ווייטער...

אַן אַפּטערין פון פאַריז דאַנקט פאַר דעם נאָבעלען זשעסט וואָס מען האָט צו איר אַרויסגעוויזן...

פון ישראל קומען די וואַרעמע ווערטער:

„טייערע אַפּטער חברים און פריינט! איך דאַנק אייך זייער פאַר די הונדערט דאָלאַר, וואָס איר האָט מיר געשיקט. עס איז פאַר מיר געווען אַ גרויסע אונטערהאַלטונג. איך האָב נאָך נישט קיין ווייניג — איך ווילן נאָך אין אַ מעברה. אין מיינע יאָרן איז שווער צו עפעס זיך דערשלאָגן. איך דאַנק אייך נאָך אַ מאָל. און האָף אַז איר וועט ווייטער אין מיר נישט פאַרגעסן...“

אַן אַפּטערין ווענדט זיך צו פריינט א. ווייס און בעט און דערקלערט: — זי איז איינע פון אַ גאַנצע פאַמיליע, וואָס איז געבליבן לעבן. און בעט הילף, נישט בלויז פאַר זיך, נאָר פאַר אַ גרופע אַפּטער, מענער, פרויען, און קינדער, וועלכע געפונען זיך אין דייטשלאַנד. זי בעט מען זאָל שיקן שפייז־פעקלעך צו די פאַמיליעס. מיט דעם פאַקן און אַוועק־שיקן די פעקלעך האָט דער הילפס־פאַררין געבעטן פריינט פ. טייטל און ער האָט די אַרבעט מיט ליבשאַפט געטאָן...

אַ סך אַפּטער האָט דער הילפס־פאַררין געהאַלפן קומען קיין טאָראָנטאָ, און קיין אַנדערע שטעט אין קאַנאַדע ווי אויך אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

א בריוו פון אן ערשט פארהייראטעט פאר פאלק פון דער שארית הפליטה, וועלכע געפונען זיך אין ישראל אין נישט קיין גוטער לאגע. זיי בעטן הילף. און הילף איז גלייך געשיקט געווארן. דער ענטפער איז געווען: מען האט זיי דערהאלטן דאס לעבן, פאר וועלכן זיי דאנקן הארציק...

און נאך א פאל:

אן אפטער וועלכער געפינט זיך אין פראנקרייך, און ליגט שוין א יאר קראנק. פון דער קליינער שטיצע וועלכע ער באקומט אויפן ארט, קען ער וואס ווייניק אויפטון. אבער א דאנק דער שטיצע פון הילפס-פאריין פון טאראנטא באקומט ער די מעגלעכקייט, אריבער צו קלייבן זיך אין אן אנדערע

דירה, אויסער דער שטאט. און ער בעט אויף ווייטער מען זאל אים נישט פארלאזן...

עס איז וויכטיק צו דערמאנען, אז עס איז געווען אן אפטער קאמיטעט אין ריכטבארט (נידערשלעזיען, פוילן און דער קאמיטעט איז באזארגט געווארן מיט געלט ארויסצו-העלפן די אפטער שארית-הפליטה אויפן ארט ווו זיי האבן זיך געפונען.

די בריוו פון דאנקבארקייט וואס מיר האבן באקומען האבן דערפרייט אונדזער הארץ. מיר האבן זיך איבערצייגט אז אונדזער ארבעט איז געווען וויכטיק. נישט בלויז פילאנ-טראפיע. מיר האבן געטון אונדזער פליכט אין שטעלן אויף די פיס אונדזערע חברים און פריינט וואס זייער גורל איז געווען דורכצומאכן דעם היטלעריסטישן גיהנום.

שבע קאלישער ניו-יארק

נישט פארגעסן - נישט פארגעבן

(פון א גרעסערע פאעמע)

זייער בלומ נאך שרייט צו אונדז פון דער ערד:
נישט פארגעסן! נישט פארגעבן!

נישט פארגעסן א מאמע פון קינדערלעך צוויי
געטוליעט צום ברוסט, זיך הילפלאז געבעטן —
א הארץ פון א מאמען נישט גערירט האט זיי —
נישט זען מיט אירע אויגן אירע קינדערלעך טויטן...

נישט פארגעסן דעם ציטער פון נישט ווערן, נישט זיין
פון א מאמען מיט זיינע הענט א קבר געגראבן
פון זיין ווייב און קינדער דער קברן געווען
און מיט זיי דארט צוזאמען אויף אייביק פארבליבן...

דער רוף: נישט פארגעסן נישט פארגעבן!
פון די 6 מיליאן קדושים קלינגט אפ אין מיין הארץ
מיטן ווידערקול פון בלוטיקע וועגן
משך יארן פון טרויער און נאכטיקן שווארץ —
פיל שלאפלאזע נעכט זיי געזען, זיי געהערט:
זייער קול, זייער רוף מיט מיר איז פארבליבן.

א פ ט ע ר

פארטיזאנער משפחה

פאר דעם וויגל אויף די קניען
קניט די מאמע, וויגט און וויגט.
ווי פונקען אירע אויגן גליען.
מיט צער די ליפן צוגעדריקט.

— אוי קינד מיין קינד אוי זיי שוין שטיל
מ'קאן אין דרויסן הערן!
זי וויגט און זינגט שטיל מיט גרויס געפיל
איר קול איז ווייך פון טרערן:

טיפ אין שווארצן סאסנע וואלד
ווייט פון שמעטל הונדערט מייל
אונטער א בוים דיק און אלט,
איינגעגראבן איז א הייל.

טיפ אין הייל א ליכטל לייכט,
און א וויגל אין דערמיט;
א קינד אין וויגל ווייגט און קייכט.
און די ווענט זיי וויינען מיט...

— אין דרויסן איז דער מאמע דיין
אזעק זיינע פליכטן מוען,
באלד וועט ער קומען צוגיין.
— נו שלאף. א קינד דארף רוען!

* * *

פארביי איז שוין א האלבע נאכט
דאס קינד שלאפט שטיל און רואיק;
די מאמע אליין ביים וויגל וואכט,
קוקט צו דער טיר אומרואיק...

איר ביי דער זייט א גרעסער קינד
מיט ברייטע אויגן גאפעט...
אין דרויסן קרעכטצט און וויינט דער ווינט,
און פון די ווענט עס קאפעט...

* * *

שוין באלד אדורך די גאנצע נאכט,
באלד וועט דאס קינד זיך וועקן
די מאמע אליין ביים וויגל וואכט,
קוקט צו דער טיר מיט שרעקן...

1944

א י ב ו נ ק ע ר

שטיל פאמעלעך שלייכט דער אונט
פון מקומות ערגעץ ווייט
און ער טונקלט שווארץ און שווארצער
און ער מאלט די שאטענס ברייט.
דריקט די נאכט א פינצטער שווערע,
אליין ארום איז טרויעריק שטיל.
פון די שאטנס טיף אין ווינקל
גרייצט א קלאגן פון א גריל.
שווערע שטיוול-טריט אין דרויסן,
און דאס הארץ קלאפט אזוי גיך;

זענען די טריט פון א יעגער...
און דער יעגער מיינט דאס מיך? ...
שטיל פאמעלעך רוקט די נאכט זיך,
ווייט דער מזרח פארבט זיך בלוי;
ס'קומט א זומער-טאג א נייער
און דאס הארץ בענקט שטיל אזוי...
זינגען פויגל פריש און מונטער
אין דעם בלוינען באגינען;
און אין הארצן וואקסט דער פחד
וועלן זיי מיך נישט געפינען? ...

יולי 1943

געהערט און געשוויגן

די וועלט האט געזען אייער צער און נויט
געזען אייך צעטרעטן, באשפיגן.
געזען אייערע קינדער פארפייניקט צום טויט
און זי האט געשוויגן, געשוויגן.
געהערט האבן אלע אייער געווייט,
איר האט גערופן, געשריגן;
געזארגט האט יעדער פאר זיך נאר אליין
אלע האבן געוויסט און געשוויגן.

חיות אין וואלד האבן זיך באהאלטן
פאר בוש — דער מענטש האט זיי איבערגעשטיגן.
קינדער געווייט די נאכט האט געשפאלטן,
אלע האבן געהערט און געשוויגן.
שטיינער פון די מויערן האבן געוויינט,
זי האט די ערד האט געשריגן.
געוועזן די הערצער פון די מענטשן פארשטיינט.
די וועלט האט געהערט און געשוויגן.

סיפורת ושירה

יצירות פרי עטם של בני אפט

דערציילונגען און לידער

געשריבן דורך אפטער לאנדסלייט

283	י. ל. פרץ — אני נכנס לחופה .
284	יאסל אדלער — צלמים פארקויפער .
286	דוד קאגוט — שירה חדשה .
287	לייזער טרייסטער — אין אַ ביטערער צייט .
298	שמשון אַפטער (פיזעל) — דער בונט .
307	ד-ר חיים שאַשקעס — באַזוך אין אמאליקן אַפט נאָכן חורבן .
308	שלמה מיצמאכער — קום מיט מיר, מיין קינד .
309	הענדל קאלישער — די לעצטע ראש השנה תפילה .
310	ערב יום־כיפור .
311	אויף מאַיווקע .
314	מין שטעטעלע אַפט .
314	מאיר לוסטמאַן — אַפט .
315	י. וורוצלבסקי — לזכר קהלת אַפטא .
316	משה זאַלצמאַן — דעם טאַטנס ספר .
316	מין באַבע .
317	מין קינד .
317	איך ווייס .
317	פאַרגיב .
318	די לבנה .
318	צוזאַמען .
319	אויפן שוועל פון אומקום (זכרונות) .
331	ישראל עמיאַט — דער ניגון .

בשער זה, שער ה', מתפרסמים סיפורים ושירים, רובם באידיש, פרי עטם של בני אופטוב, המפורסם ברחבי העולם, ביניהם כאלה שיצירותיהם זכו לתהילה בפי מבקרים.

אנו פותחים שער זה בקטע „אני נכנס לחופה” מאת י. ל. פריץ, שהיה נשוי לבת אופטוב ובו רשמים מימי שבתו בה, וחתונתו עם בחירת לבו.

✱

י. ל. פריץ, מאבות הספרות האידית והעברית, נולד מידוע בזמושץ', אך אשתו היתה בת אופטוב. בהיותו בן 18 נשא לאשה את שרה'לע, בתו של גבריאל יהודה ליכטנפלד, הסופר והמהנרס תושב אופטוב, והתגורר מספר שנים בעיר ואח"כ בצוזמיר. כאן נולדו לו שני בנים. עוד בימינו היו רווחות בעיירה אמרתיו של פריץ כמגעו עם אנשים, בבית הכנסת וברחוב. בקטע המובא כאן, מעלה י. ל. פריץ בזכרונותיו את חתונתו עם שרה'לה, בחורה משכילה, אשר עמדה בחליפת מכתבים עם הסופר הפולני המפורסם י. א. קרשכסקי (לפי נחמן מייזל — „פריץ וסופרי דורו”).

י. ל. פריץ

אני נכנס לחופה

(מתוך „זכרונותי”, הוצאת „דביר” בתרגום ש. מלצר)

על פני השטח יבש הוא. אך כל מקום שאתה מדליק גפרור מודלק — עשן ולהבות... ואני עושה תכופות מעשים שלא ייעשו. אני מסיר פעם אחת לעיני כל הקהל בבית המדרש מעל גב אצטובה שבארון ספר גדול ונכבד של „שאלות ותשובות” ואני מוחק בפרהסיה בעפרון אדום (שאינן כמותו אלא אצלי בלבד) שתיים או שלוש שורות, שבהן אין המחבר מרוצה מן „המורה נבוכים”. הקהל מבקש להתנפל עלי — אני קופץ ועולה אל ארון הקודש, מתיצב לפני הפרוכת בעמידה של גבור, שהוא מוכן לכל הפחות למות על קידוש השם, משכל את ידו, מעשה נאפוליאון, וכך אני עומד ומביט בעיניים של פלדה ובעמידה זקופה ועושה דוקא רושם על הקהל, והוא נסוג אחור לאט-לאט וממלמל בחשאי: משוגע...

עולה בדעתו של משהו:

— צריך לכתוב אל המחנות...

ואחר משיב על כך:

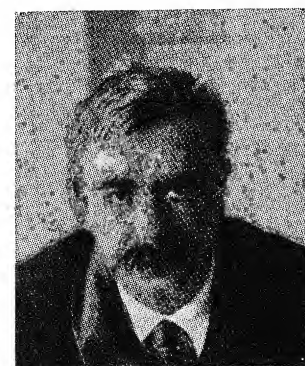
— מצא את המקום הנכון! הוא עתיד לשלוח לו עוד מתנה יפה!

וגאותי גדלה ועולה בי, בשעה שבתוך-תוכי הרי כבר הפלגתי מן ה„מורה נבוכים” והלאה. והוא עם אריסטו גם יחד ירדו אצלי מעל „סדר היום”...

ככל שמתקרב יום החופה, שעתידים להעמיד אותה בכפר אחד באמצע הדרך בין אָפּט וזמושץ' (את שמו של הכפר אינני זוכר: שום תעודה משם לא נשארה לי: את „תעודת הנשואין” עשו רק אחר כך, בשעברשין) כן גדלה והולכת אי-המנוחה בלילות וחלומות רעים יותר מתעוררים בתוך לבי וצפים ועולים אל המוח: ומה אם הכלה עיוורת היא באחת

...אבא חזר הביתה לאחר כמה ימים וידיעה הביא: עשיתי עמך שידוך... עם גבריאל יהודה ליכטנפלד.

ככל שאני מתבגר יותר, יותר מסתלק ממני עב הענן — המרה שחורה ופחות טראגי אני נעשה. לאחר שנעשיתי חתן, הוקל לי עוד יותר. הנה אודמן בקרוב עם גבריאל יהודה ליכטנפלד, אביה

של הכלה שלי — והוא מתימטיקאי, פילוסוף ואדם, כפי שהיו אומרים, בעל „ידיעות” גדולות — והוא כבר יפתור לי לטובה את כל חלומותי הרעים. ואת כל שאלותי בדבר אלוהים ועולם יתריץ. ואני מניח וצובר את כל השאלות והספקות בזכרוני, עד לפגישה הראשונה אתו... על הכלה אינני מרבה מחשבות... אם היו ראשי פרקים ותנאים — אינני זוכר כלל וכלל, אך ליום החופה אני מחכה כמו למשיח. הפודה והגואל מכל הספקות בוא יבוא! לפי שעה משתעשע אני בשעון ושרשרת הזהב שקיבלתי: לכך יש בי עוד מידה מספקת של נערות, וכשחבר אחד שלי מבית המדרש, בחור חסידי בגילי, מתפאר לפני שמלבד שעון קיבל גם תיקתפילין מרוקם של קטיפה, אני מחייך מעשה-פיקח. מי יודע, אם גבריאל יהודה ליכטנפלד מניח תפילין בכלל...

— וטלית יתן לך? וקיסל?

— ראה אראה!

ממשיל אני את „האני” שלי באותם הימים לשדה-נפט:

מענינה? ומה אם היא צולעת? ו"כלה" היא ולא "אהובה".
לא זו שביררתי מבין רבות, לא זו, שבחר בה הלב... ומה יהיה,
אם בשעת כסוי הכלה אראה לפני פתאום מפלצת?
מראות אלה מעוררים אותי משנתי, ואני שוכב ער שעות
על שעות ומהרהר: מפני מה כלה דוקא מאפט? מפני מה לא
בחרתי לי בעצמי כלה מזמושץ? אמנם כן, אין לנו כאן
בזמושץ מחותן כגבריאלי יהודה ליכטנפלד. ושום בעל-בית
אחר, חשוב כלשהו, שאבא שלי נאה לו להשתדך עמו, לא יהא
לוקח אותי חתן לבתו... ואני מחייך, כבר מנמנם למחצה, אל
תוך הכר, או אל תוך החשכה: גבריאלי יהודה ליכטנפלד
יהיה נהנה ממני... ואפילו הצד שכנגד שלו, חיים זליג סלוי-
נימסקי — הרי ידען הנהו לכל הדעות! ואף הוא יודה בצדקת
מעשי, יסכים בנדנוד ראש...

ואני ישן כך לפנות בוקר, ולבבי, לב ילד שהזקין, ער
בו, ולמטה, לפני החלונות, באות ונעצרות שתי עגלות, שני
אכרים מצליפים בשני שוטים צליף באויר, פעם ועוד פעם,
וכך הם מודיעים, שהגיעה השעה לנסוע אל החתונה שלי...

אנו נוסעים ונכנסים אל תוך הכפר, וכבר רץ לקראתנו
היהודי, שאצלו נהיה מתאכסנים, לבוש בגדי שבת, כן הוא
וכן אשתו, יהודיה רחבת כתפיים, שילדה קטנה יחפה, מפוחדת
מפני האנשים הזרים, מחזיקה בה בסינורה, ומעווה את פר-
צופונה המלוכלך ואינה יודעת: לבכות או לצחוק...
אנו יורדים מהעגלה ומכאן כבר ניגש ברגל... משהו
משלנו שואל:

— המחותנים כבר באו?

— עדיין לא — משיבים — בעזרת השם יבואו מיד...

— — — — —

שברחתי מתחת לחופה, בגלל גשם מועט כלשהו, אל
הגוזזטה שלפני הבית, והכלה עם הכליזמרים, עם נושאי
ההבדלות הדולקות, עם החופה, ועם גבריאלי יהודה ליכטנפלד
הקטן והמחייך חיוך נלבב, כולם הלכו ובאו אחרי — דבר זה
כבר הזכרתי.

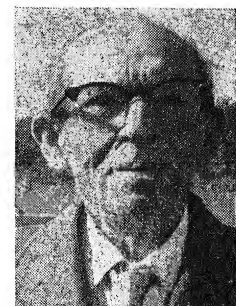
יאָסל אַרלער

צלמים פארקויפער

געבוירן אין אָפּט אין יאָר 1879. צו 13 יאָר איז ער פאַריתומט געוואָרן און אויפגעהערט
צו לערנען ביי מלמדים און איז געוואָרן אַ בית-מדרש לערנער.
אַלט זייענדיק 15 יאָר איז ער געוואָרן אַ משכיל, נאָך דעם — אַ ציוניסט און דערנאָך
סאַציאַליסטיש געשטימט.

מען האָט אים באַפרייט פון מיליטער. ער האָט חתונה געהאַט מיט רבקה עראומאן, פעסל
ליפעס אַ טאָכטער און געצויגן זיין פרנסה אַלס בוכהאַלטער. די צאָרישע מאַכט האָט אים
אַרעסטירט פאַר סאַציאַליסטישע טעטיקייט און איינגעזעצט אין טורמע. שפעטער האָט מען אים
פאַרשיקט קיין סיביר אויף צוויי יאָר.

ענדע 1910 קומט ער קיין טאַראַנטאָ (קאַנאַדע). די ערשטע צייט האָט ער געאַרבעט ביי
שניידעריי פון דאַמען-מאַנטלען, שפעטער געוואָרן לערער אין „פרץ שולע" פון „אַרבעטער רינג"
ער האָט אָנגעהויבן דרוקן זכרונות פון דער אַלטער היים אין דער קאַנאַדער יידישער פרעסע.
פון 1911 איז ער געווען אַ מיטגליד פון „אַרבעטער רינג" און אַרבעט צייטנווייז אַלס סעקרעטאַר.
די לעצטע יאָרן האָט ער געלעבט אַלס פענסיאַנער. געשטאַרבן אין טאַראַנטאָ אין 1962.

געקומען אין קלויסטער און אויך אין די יאָרידיג-טעג —
האַבן זייערע ווייבער און טעכטער זיך איינגעקויפט קרעלן
און אוירנגלעך, סטענגעס און שפיגלעך, צלמלעך און אַנדערע
אָזעלכע זאַכן.

דעם מסחר האָט ער געפירט בסוד פון די שכנים.

אַבער ווי אַזוי קאָן מען זיך פאַרהיטן פאַר שכנים? מען-
טשן זענען בטבע טשעקאָווע באַשעפּענישן און ווילן וויסן,
וואָס ביי יענעם קאַכט זיך אין טעפל; פלעגן די שכנים געפינען
אויסריידן און פראַגעס, און אַריינקומען אין צייט, ווען די
קריסטלעכע מיידלעך און ווייבער זענען געקומען עפעס קויפן.
און אַזוי איז דער סוד נתגלה געוואָרן.

דאָס קעפל „צלמים סוחר", זאָגט גלייך אויס דעם סוד,
אַז דאָס איז וועגן אַ ייד, וואָס האָט געהאַנדלט מיט צלמים,
ריכטיקער מיט צלמלעך, וואָס קריסטלעכע פרויען און מייד-
לעך טראָגן אויפן האַלדז אַלס צירונג און אַלס „שמירה"
פאַר ביזע רוחות.

דאָס געשעפט איז נישט געפירט געוואָרן אין אַן אָפּע-
נער קראַם, נאָר אין זיין הויז און פּריוואַטער וווינונג. די
סחורה האָט ער געהאַלטן באַהאַלטן אַ ביסל אין קעלער און
אַ ביסל אין אַ פאַרשלאָסן צימער, קיין בייז אויג זאָל עס
נישט זען.

זונטאָג, ווען פון די אַרומיקע דערפער זענען די קריסטן

האט איין שכן איינגערוימט אין אויער דעם צווייטן שכן; דער צווייטער שכן — א דריטן, — און די גאנצע שטאט פון עק צו עק האט זיך דערוויסט דעם „גרויסן סוד“.

און כאטש אלע האבן געוויסט דעם „גרויסן סוד“ וועגן די צלמלעך, האט קיינער נישט געמאכט קיין סקאנדאל איבער דעם. עס איז טאקע געווען אן אפגעניגטן סוד, אבער דער רב און די פנייהעיר האבן נישט געוויסט וועגן דעם.

דער ייד איז נישט געווען קיין עזות-פנים, קיין קריגער, קיין שטארקער, וואס מען זאל פאר אים מורא האבן. פאר-קערט, ער איז געווען א שטילער, געגאנגען זיין וועג און זיך נישט געמישט אין קיין פרעמדע געשעפטן. האט געקענט לערנען, אין דער פרי און פאר נאכט געגאנגען אין בית-המדרש דאווענען; געהיט אלע מצוות, ווי אלע יידן אין די פוילישע שטעטלעך מיט 60-70 יאר צוריק. ער האט אפילו געטאן א שידוך מיט א „רב“ פון א קליין שטעטל — זיינס א זון האט חתונה געהאט מיט ארבעט טאכטער; אן אויס-טערלישע מעשה. שווער צו גלייבן. איך האב עס געהערט פון א סך מענטשן און בלי ספק איז די מעשה נישט קיין אויסגעטראכטע. איך אליין וויל קיין בילבול אויף אים נישט מאכן. איך האב אויך נישט קיין כוונה צו באליידיקן און בא-שמוצן א פרעמדן ייד, וואס רוט שוין אין גן-עדן. איך האב נישט געקאנט אויסגעפונען דעם סוד ווי אזוי ער איז געקומען צו אזא טריפהנער פרנסה און פאר וואס ער גיט עס נישט אויף. צו שפעט אים צו פרעגן. וואלט ר' לוי יצחק פון באר-דיטשעוו ז"ל היינט געלעבט וואלט ער זיכער מיט זיין חכמה געפונען א קלוגן תירוץ, וואס זאל אים פארטיידיקן.

✱

מיר ווייסן, אז נישט אלע יידן זענען צדיקים גמורים. ווי שטייט אין קוהלת: אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא (נישט א מענטש א צדיק וואס זאל טאן לויטער גוטס און נישט זינדיקן). און די גרויסע סיבה פון די אלע עבירות איז דאך דאס שטיקל ברויט. אוי, פרנסה פאר ווייב און קינדער פירן ארונטער דעם מענטשן פון גלייכן וועג. און וואס גרעסער די נויט, אלץ מער ווערט מען געשטרויכלט. אמת, אזא מיאוסער מסחר, וואס שמעקט מיט עבודה-זרה — איז אן אויסנאם און א זעלטענער, אין א פרומער „יידן-שטאט“. ווער וואגט דאס זיך איינשטעלן דאס לעבן און טאן אזא פארברעך? אזעלכעס האט זיך געקאנט טרעפן אין טיף רוסלאנד, אין סיביר, אין די אמעריקעס. אויב א ייד איז פארווארפן געווארן אין א גוי'יש שטעטל, „יידן-ריין“, איז אזא פאל גאנץ מעגלעך געווען, אבער אין א „יידן-שטאט“, איז דאס א „רעטעניש“ און שווער צו געפינען א תירוץ.

מאדנע, זעלטענע פאסירונגען ווילט זיך זייער און זייער פארשטיין. מען באהעפט זיך מיט יענעם געפילן און געדאג-קען און מען שטרענגט זיך אן מיט אלע כוחות צו דערגרונ-טעווען זיך צום קנויל סיבות, וואס האבן דאס גורם געווען. עס ווילט זיך באגרייפן און פארשטיין, ווי אזוי איז דאס מעג-לעך געווען, נישט גלאט באשולדיקן, באזידלעך און באשמוצן.

די עבירה איז דאך באגאנגען געווארן יעדן טאג און יעדעס יאר, איז עס ביי אים געווארן נאטירלעך און א פשוטע זאך? האט חרטה אים קיין מאל נישט געמוטשעט און גע-פאדערט דין וחשבון? איז ער געשלאפן רואיק און נישט געזען קיין ביזע פינצטערע חלומות אין שלאף? האט א „צלם“ א גרויסער און בייזער אין געשטאלט פון א „טייוול“ אים קיין מאל אין חלום נישט געצויגן און געשלעפט צו גיין מיט אים אין „קלויסטער“? אפשר האט ער זיך יא געראנגלט מיטן יצר-הרע און איז געווען צו שוואך אים צו באזיגן? מעגלעך, אז ער האט זיך אליין געגעבן א „היתר“ און עס נישט גע-האלטן פאר קיין עבירה! אפשר איז ער געגאנגען נאך וויי-טער, זיך געווענדט צום בורא עולם און געבעטן ער זאל אים מתיר זיין די עבירה? געטענהט, אז ער איז א פרומער ייד און גלייבט נישט אין צלם? און אפילו ער וועט אויפ-הערן צו פארקויפן די טריפהנע סחורה צו די גוים, וועלן זיי אלץ קיין יידן נישט ווערן. זיי וועלן ווייטער קויפן, עס פעלן נישט קיין גוי'ישע סוחרים. האבן ווייב און קינדער געשוויגן און געווען גלייכגילטיק צום מסחר און גארנישט קיין מורא געהאט, וואס דאס הויז איז אנגעפילט מיט צלמים, גלייך עס איז א קלויסטער? און יום-כיפור? אוי, יום-כיפור. האט ער כאטש דעמאלט זיך געגעבן א קלאפ אין הארץ און געזאגט „על חטא שחטאתי לפניך בצלמים“.

✱

קיין ענטפער אויף די אלע פראגעס האב איך ליידער נישט. דער מענטש איז אן אויבער-חיה און אזוי קלוג, אז קאן מאכן פון ווייס — שווארץ און פון שווארץ — ווייס. גיי און זיי א חכם און טרעף, וואס דו זעסט נישט, הערסט נישט, און פילסט נישט. טאפ אן די לופט!

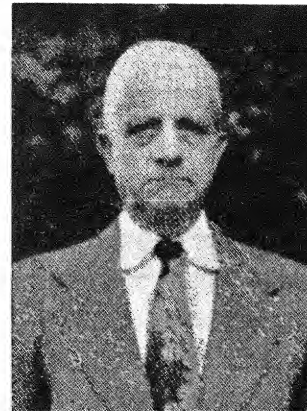
און פראבלעם בלייבט פראבלעם.

פסיכא-אנאליטיקער, אפשר קאנט איר געבן אן ענטפער? לאמיר הערן!

✱

דער נאמען פון צלמים סוחר איז געווען ש. ה. מ. פון אפט. עלטערע לאנדסלייט וועלן וויסן ווער דאס איז.

שיר החדשה

געבוירן און דערצויגן געווארן אין שטעטל און אין איר חירקלעכקייט, געלערנט אין „חדר“ און בית המדרש, וואו אלע יידישע קינדער אין יענע יארן. אבער דוד האט זיך נישט באגנוגט דערמיט און שוין אין בית המדרש האט ער אונטער דער גמרא פארבאהאלטן דעם בוך (ווי ער אליין דערציילט) און „פארבאפט“ געווארן פון דער השכלה באזעצונג און אירע אידעאלן. פון דאן מער נישט געפונען קיין רו אין בית המדרש און אין די ענגע ראמען פון קליינעם שטעטל. אויסגעוואנדערט קיין קאנאדע און ביי שווערע באדינגונגען פון נייע אימיגראנטן, דאך פארטגעזעצט זיין זעלבסטבילדונג און שטודיום. זיין זשורנאליסטישער טאלאנט האט אים קיין רו נישט געגעבן. ער האט מיט אייגענע, איבערמענטשלעכע אנטרענעגונגען ארגאניזירט די דערשיינונג פון דעם קאנאדער יידישן זשורנאל „קאנאדער אידישע פאסט“ און געדינט אלס זיין רעדאקטאר משך א לאנגע צייט. אין די ראמען פון דער צייטונג האט קאגוט פארעפענטלעכט פיל פון זיינע רעפארטאזשן און שאפונגען.

א גרום דיר ציון פון עק וועלט קאנאדע און הר חושך מאנמערעאל
פריי זיך מומער, ביסט מער נישט קיין פארלאזענע,
נישט וויין מער, זיי געטרייסט.
לאנג איז ציון געווען א חלום און היינט — א ווירקלעכקייט.
יארן לאנג איז דאס געבעט געוועזן פאר גאט אז,
באפריי אונדז פון גלות צו אונדזער אייגן לאנד,
כאטש מיר האבן בלויז א כותל-מערבי וואנד.
תשעה באב ווען יידן האבן געוויינט, האבן אויך די הימלען מיטגעוויינט.
און צוויי מלאכים האבן די וועלט אין צווייען צוטיילט,
און אייראפע אין א וועלט-בראנד איינגעהילט,
און מיך געברענגט אויפן פארס-לאנד, באשיצט פון פרעמדע הענט.
ווען עסטרייך האט דעם קאמף געהייליקט, — פראנקרייך פון דייטשלאנד באליידיקט.
און דאס גרויסע רוסלאנד פון בערן, מוז זיך קעגן קליינע מחנות ווערן.
בלויז ענגלאנד אין מיטן, האט אונדז פארשפראכן מיט גומן.
אויך רייסן זיך צום שלאגן די מערקן, וואס ווען איז ניט געווען צו מערקען.
און די קריגער ווערן פארלירער, און די שוואכע געווינער.
דארום זינגט לויב איר גאטס באדינער
נעמט מוט און שמאלץ אונדזערע משהס קינדער
קומט מיט אונדז בנימין האלט שטארק דעם בונד
צוזאמען מיט יהודה צו אונדזער גאט ער'ט היילן דעם וואנד.
דארום לאמיר זינגען פאר אונדזער קעניג, אונדזער באשאפער אונדזער שוין,
דען צוויי טויזנט האבן געמאכט אנטלויפן צען טויזנט,
און א הייפעלע לעגיאנערן גענומען, האבן דאס לאנד פון פיל מער געווינען.
האבן מיר דען געהאט קאנאדען, אן ארמיי, שיפן, באלאגנען.
אונדזער גאט האט עס געמאכט, די וועלט זיך געשלאגן פאר אונדז יא ער ווארט.
וואנדערט און שטוינט איר קלוגע געלערנטע.
דען איר האט געזען און ניט באגריפן, געהערט און ניט פארשטאנען,
פילע פעלקער זענען ארונטער, און אויך זייערע הערשער
אבער מיר געווינען, ווייל אונדזער גאט איז אונדזער קעניג אונדזער אלעס אין ווערטער.
זייט וויסן אין ציון, דאס וואס מען האט אייך פארשפראכן איז אייערס,
נישט קויפט דאס לאנד פאר קיינע געלט,
ווייל צו וועמען האט איר עס דען פארקויפט אין דער וועלט.
און די וואס וועלן אייער פארשפרעכן אפמאכן
וועלן זעלבסט מער פארלירן,
און די צייט זאל זיין אן עדות דאפיר.
שטודירט תורת משה, נביאים און כתובים,
פילייכט וועט איר אויך דערפילן.
פריי זיך ציון מיט אונדז, דען אונדזער גאט קומט געשווינד.

אין א ביטערער צייט

(דערציילונג)

געבוירן אין אפריל 1905 אין אפט, געלערנט אין ישיבה און רעאליגמאזיע. געווען געוועלשפּטלעך טעטיק אין „השומר“ און שפעטער ביי די רעכטע און לינקע „פועלי ציון“. און אויך אלס סעקרעטאר פון פארבאנד פון די ארטיקע פראפעסיאנעלע פאראיינען. דריי יאר צייט ארבעט ער אלס לערער פון ארטיקער ציש"א שול און פארט ארום אין פארשידענע שטעטלעך אלס לעקטאר אויף פאליטישע און ליטערארישע טעמעס.

אין 1927 האט ער אויסגעוואנדערט קיין קאנאדע וו ער לערנט אין יידישע שולן; אין 1937 איז ער אריבער אין די פאראייניקטע שטאטן וו ער באשעפטיקט זיך אויך מיט לערעריי. אין 1928 דעביוטירט ער מיט זיין דערציילונג „בהמות“ און פון דאן אן פארעפנטלעכט ער פארשידענע ראמאנען, דערציילונגען און ארטיקלן אין דער יידישער פרעסע אין אמעריקע און אין אנדערע לענדער אונטער פארשידענע פסעוודאנימען (רויווע וויסבלום, ל. בערמאן, ל. קאצעוויטש און אנדערע).

אין 1939 האט ער זיך באטייליקט מיט א גרעסערע דערציילונג אין „זאמליכער“ 1 רעדאגירט דורך אפאטאשו און לייזיק.

די קריטיק האט וועגן אים געשריבן:

„דער נייער שרייבער פארמאגט א שפיצקע, פארביקע און ברויזנדע שפראך: עס איז א ווערטער-שפע פון דעם פוילישן יידיש“ (ד"ר א. מוקדוני).

געשריבן צווישן אנדערע „אריבער די ברעגן“ (ראמאן פון פויליש-יידישן לעבן, פאלאג שקלארסקי, ניו-יארק, 332 זייטלעך); דער „פאסטער קעניג“, (ביבלישע דראמע), אויפגעפירט דורך מאריס שווארץ אין זיין באנייטן קונסט-טעאטער אין 1955.

אין 1943 האט ער געוועזן די „איכט“ פרעמיע אין בוענאס איירעס פאר דער דאזיקער דראמע, דעמאָסט נאך אין מאָנוסקריפט, און אין 1953 די שאַפֿיראַ-פרעמיע פון אַלחעטלעכען קולטור־קאָנגרעס אין ניו־יאָרק פֿאַר דער קאַמעדיע „אַפּשטאַם“, אויך אין מאָנוסקריפט.

טרייסטער האט איבערגעזעצט „די פילאזאפיע פון צוועק“ פון ד"ר ש. בעלקין (ניו-יארק 1952).

ווינט אין ברוקלין.

ארבעטער“ אין שטאט. ער האט געשפילט אוריאל אקאסטאן.

דעם דענקער, וואס האט געהאט ספקות אין דער יידישער אמונה, און די רבנים האבן אים דערפאר מחרים געווען. מחמת זיין צוגעבונדנקייט צו דער מוטער זינער, אויך צוליב זיין הייסער ליבע צו א הויכגעבילדעטער, יידישער יתומה, מיט וועלכער ער האט באגערט חתונה צו האבן, האט ער אבער געלאזט וויסן די רבנים, אז ער האט חרטה, און זיי, די מראי-דאחרא, האבן אנגענומען זיין פארזיכערונג, נאך מיטן תנאי אז ער וועט אויף זיך נעמען א ריי הארבע שטראפן ווי א באווייז פון זיין אמתער תשובה. און דאס וואס געשעט מיט אים איצט אויף דער שול-שוועל איז טאקע דער אנהייב פון יענע פיין און באליידיקונגען, אויף וועלכע ער האט פריי-ויליק צוגעשטימט. הגם ער האט זייער שטארק געליטן פון דער פארשטייענדיקער זעלבסטדערנידעריקונג.

אין זאל, מיט עטלעכע הונדערט זיצפלעצער, זענען אין דער פאדערשטער ריי געזעסן א צאל מענטשן — די הויפט-טוערס פון פאראין — און האבן זיך צוגעקוקט צו דער שפיל-פראבע. גלייכצייטיק זענען זיי אבער געווען אויף דער וואך אז קיין פרעמדער זאל זיך נישט אריינכאפן דא אין זאל און שפעטער צעפויקן אין שטאט נישט-געשטויגענע מעשיות, וואס קאנען שעדיקן דעם עולםס ניגער צו זען די אויפפירונג. פון צייט צו צייט האט זיך דערפאר אן אנדערער אויסגעדרייט אויף א הינטער זיך און ארומגעבלאנקעט מיט

אין דעם שטאטישן טעאטער-זאל, ווו דער דראמאטישער קרייז פון די בארשטן-ארבעטער האט זיך געגרייט אויפצו-טרעטן מיט א דראמע אין צוויי טעג ארום און נאך דעם זי שפילן אין משך פון א וואך צייט, איז פון דרויסן אריינגע-קומען א יונגע פרוי, פארשנייט פון קאפ ביז די פיס, און האט מיט פארוויינטע אויגן גענומען זוכן עמעצן אויף דער בינע. די בינע, באלייכטן פון אן עלעקטרישן לאמפ, האט מיט זיך פארגעשטעלט א שול אין אמסטערדאם, מיט דריי הונדערט יאר צוריק. אויפן באלעמער זענען געשטאנען א היפשע צאל מענער, אנגעטאן אין מלבושים פון האלענדישע רבנים, פון פרנסים, און האבן געקוקט צו דער שול-טיר. דארט, אויף דער שוועל, איז געלעגן א מאן, אויסגעצויגן, מיטן פנים אראפ, און א מחנה פרומע לייט זענען געגאנגען אויף אים היין-און-צוריק און האבן געשפיגן אין זיין פנים און גע-צישעט:

— אט אזוי ווערט געטאן צו א בעל-תשובה ווי דו...
— צו אזא איינעם וואס האט געלייקנט אין דער תורה...
— צו אזעלכן וואס איז געווען א כופר-בעיקר...
— אט אזוי — — —

דער מאן, וואס איז געלעגן אויף דער שוועל, איז געווען אברהם, דער סעקרעטאר פון דעם „פאראין פון בארשטן“

די אויגן. אין זאל, ווו קיין לאמפן האבן נישט געברענט און דורך די גרויסע פענצטער מיט לאנגע גארדינען האט אריינגעחושכט דער פריי-אונטיקער דרויסן, איז געווען שטיל. מער ווי ליידקע שטולן האט זיך נישט געזען. צופרידן מיט דער נישט געענדערטער רואיקייט, האבן זיך די דאזיקע אויס-שפירער יעדעס מאל צוריק אויסגעדרייט מיט די פנימער צו דער בינע און ווידער נאכגעפאלגט די נקמה-שטראף, וואס די פרומע האבן דורכגעפירט אויף דעם דענקער פאר זיינע אמאליקע חטאים.

דאך האט איינער א מאן, מיט א לולקע אין מויל, דער-שפירט אז עמעצער איז אריינגעקומען פון דרויסן. ער איז גלייך אויפגעשטאנען און אין געאייל האט ער זיך געלאזט אין דער זייט פון דער טיר.

אנשטאט צוריקצוטערן צום דרויסן, ווי דער מאן האט דערווארט פון דער יונגער פרוי, איז זי גאר אנטקעגן גע-גאנגען אים אן קווענקלעניש און האט געקוקט אויף אים מיט א רחמנות-ארויסרופנדיקן בליק:

— כ'מוז גלייך זען אברהמען.

דער מאן איז געשטאנען אין דעם געליראזלעכן פאס ליכט, וואס האט אהערגעשטראמט פון דער באליכטענער בינע, און האט געקוקט אויף איר מיט פארשנדיקע אויגן. געווען איז די פרוי אנגעטאן אין א קורצן פעלצל, א גרויען שאליק אויפן קאפ, און דאס קליינע פנימל אירס איז געווען פארשטרייפט מיט ריטשקעלעך טרערן.

— ווער זענט איר? — האט דער מאן געפרעגט מיט נייגער.

— אברהמס שוועסטער — זאגט זי און איר קול נעמט זיך ברעכן פון א פינלעכן דרוק אין איר האלדז.

— א שוועסטער? — קוקט ער מיט איבערראשונג — גוט... אבער איר'ט דארפן צווארטן א ביסל.

— ניין! — זאגט די יונגע פרוי — כ'מוז שוין רעדן מיט אים...

דער מאן איז געווארן זייער העפלעך און האט איר געגעבן צו פארשטיין, אז דאס איז די ערשטע הויפט-פראגע פון דער דראמע און אז אברהם באטייליקט זיך אין דער סצענע, וואס ווערט איצט רעפערטירט. מ'קאן נישט איבעררייסן דאס שפיל אין מיטן.

די שוועסטער האט זיך אבער צעוויינט און געדרייט מיטן קאפ.

— כ'האב אים אנצוזאגן א שלעכטע בשורה.

— א שלעכטע בשורה? — האט דער מאן גענומען קוקן מיט צעטומלטקייט אין די אויגן.

אויפן געדאנק איז אים געקומען אברהמס קינד, אן איינציק קינד, א יינגל פון אכט יאר, וואס איז שוין קראנק א היפשע צייט. ער קוקט איצט אויף אברהמס שוועסטער מיט א שרעקעוודיק-פארשנדיקן בליק און שעפטשעט:

— מעג איך וויסן וואס?

— זיין איינציק קינד — זאגט זי — גייט פון דער וועלט.

ביים מאן האבן זיך די צווייפגעשטעמעט ווי פון א קלאפ אין מוח.

— אברהם מוז תיכף גיין אהיים — קוקט די שוועסטער

אויפן מאן און כליפעט.

אלץ ארום דעם מאן איז איצט נעלם געווארן. נישט קיין טעאטער-זאל, נישט קיין בינע, קיין ווענט, קיין גאסן, קיין הייזער, קיין שטאט, קיין לאנד... ער האט זיך געפילט הענגען אין דער לופט פון דער אנסופיקער וועלט. געווען איז דער דאזיקער מאן — בערקע, דער פופציק-יאריקער פירער פון דעם „פאראיין“. שוין העכער צוויי חדשים ווי די בארשטן-ארבעטער זענען אין שטרייך פאר העכערע שכירות. אין משך פון דער דאזיקער צייט האבן זיי פארצערט יעדן גילדן, וואס זיי האבן געהאט אפגעשפארט. צווישן א גרויסן טייל האבן זיך שוין גענומען הערן תרעומות אויף אים, בער-קען, הלמאי ער גייט נישט איין אויף קיין פשרה מיט די איינגעשפארטע באלעבאטים. און כדי איינצושטילן די גע-מיטער נישט נאר פון די בעלי-טענות, נאר אויך פון אזוינע וואס וועלן זיך נעמען בריקען שפעטער, האט ער, בערקע, זיך אונטערגענומען צו שאפן א הילף-פאנד און שטיצן זיי. און פאר דעם דאזיקן צוועק האט אברהם, דער נישט-באצאלטער, שווער-ארבעטנדיקער סעקרעטאר, וואס טוט אויך די ארבעט פון א רעזשיסאר, צוגעגרייט די דראמע צו עפענען מיט איר ס'טעאטער אין צוויי טעג ארום און נאך דעם זי שפילן אין משך פון איין וואך צייט. אבער אז ס'קינד זיינס גוססט, איז ווי קאן ער, אברהם, זיך באטייליקן אין די פארשטעלונגען? און זיין ראל איז דאך די וויכטיקסטע! ווען ס'וואלט כאטש געווען א צווייטער — אפילו מיט ווייניקער פעאיקייטן — צו פארנעמען זיין ארט. איז אבער נישטא קיינער אויף וועמען מ'זאל זיך קענען פארלאזן. דערצו קען מען נישט אפלייגן די אויפפירונג ביז נאך שבעה, ווארעם דער טעאטער-זאל איז פארדונגען געווארן אויף א לענגערע צייט צו עטלעכע געזעלשאפטן פאר זייערע ווילטעטיקע אונטערנעמונגען.

פאמעלעך איז ער, דער הויכער, ברייטפלייזיקער בער-קע, צו זיך געקומען, ארויסגענומען די לולקע פונעם מויל-ווינקל, א שאקל געטאן מיטן קאפ צו דער יונגער פרוי און ווי מיט קראנקע פיס האט ער זיך פארנומען צו אברהמען.

2

אן א ווארט, דערשלאגן, איז אברהם געשטאנען הינטער די קוליסן און האט זיך געגרייט אהיימצוגיין. ער האט אראפגענומען פון זיך א ברוינע פעלערינע, א ברייט-ראנדיקן הוט, וואס ער האט געטראגן בעת דער רעפערטיציע אין דער ראלע פון דעם געפלאגטן דענקער, און זיך אנגעטאן זיינע אייגענע מלבושים. זיין הויכער, שלאנקער גוף איז געווען געבוירן. דאס שמאלע פנים — בלייך. די בלויע אויגן — פארכמורעט, און די ליפן — צונויפגעפרעסט מיט דריקנדיקער שטומקייט. ער האט זיך קוים געהאלטן אויף זיינע פיס.

מיט אכט יאר צוריק איז זיין שוועסטער אויך געקומען

צו אים דא אין דער טעאטער־געביידע מיט אן אַנזאָג, אַז ער זאָל גלייך אַהיימגיין. דעמאָלט איז אָבער די ידיעה געווען אַן אויפהייטערנדיקע... דאָס יינגל איז געבוירן געוואָרן! אויך האָט ער דעמאָלט, פונקט ווי היינט, זיך געהאַט באַטייליקט אין אַ סצענע, ווען מ'האַט אים געבראַכט דער שוועסטערס בשורה. דעמאָלט האָט ער אויך איבערגעריסן אין מיטן שפּילן און גענומען זיך איבערטאָן. אָבער ווי אַנדערש ס'איז געווען אַמאָל. דעמאָלט — ווי נאָר ער האָט אַריינגעשטעלט אַ פוס אין זיין דירה — איז ער אַריין אין דער שלאָפֿשטוב, געבליבן שטיין ביים בעט, וווּ זיין פרוי איז געלעגן מיטן קינד ביי איר זייט, און ער האָט אויפגעלויכטן. ער האָט אַריינגעקוקט אין דעם פיצעלע פנימל פון דעם נפּשל און געפילט אַן אומענדלעכע פרייד צעגיסט זיך איבער זיין גאַנצן לייב. „כ'בין געוואָרן אַ טאַטע!“ — האָט אַלץ אין אים געשריען פון אַנט־ציקונג. „אַ טאַטע! אַ ביאָלאָגיש־שעפּערישער מענטש...“ אַלץ אין אים האָט דעמאָלט אָפּגעגעבן אַ שבח דעם נישט־געזענעם כוח אין דער וועלט פאַר אַנטפּלעקן זיך דורך אים. אַברהמען, אין דעם נפּשל, ענדלעך — האָט ער דע־מאָלט געטראַכט — איז מקוים געוואָרן זיין באַגער און דער פרויס.

אין משך פון פינף יאָר, זינט זייער חתונה, האָבן זיי געגאָרט צו האָבן אַ קינד. אָבער זיי האָבן זיך נישט גע־קאַנט פאַרגינען אַזאַ נחת. זיין פאָטער און מוטער האָבן אים נישט געקאַנט העלפן. אויך האָט זיין פרוי גאַרנישט געקאַנט האָבן פון איר מוטער, וואָס איז די מערסטע יאָרן אירע, זינט איר חתונה, געווען אַן אַלמנה און האָט אַליין געדאַרפט אויסהאַדעווען די יתומה. האָבן זיי, אַברהם און די פרוי, געוואָרט, געשפּאַרט פון זיינע שכירות וויפּל נאָר ס'האַט זיך געלאָזט און צוגעגרייט כאַטש אַ ביסעלע באַקוועמלעכקייט פאַר דעם קומענדיקן קינד זייערן, און אַז ס'איז מיט מזל געקומען האָט ער נישט געוואוסט וואָס צו טאָן מיט זיך פון גליק, אויך אַזוי זיין פרוי. „אַברהם...“ — האָט זי מיט געטאַמעוועטער פרייד גערופן צו אים פון דעם קישן אַראָפּ, אויף וועלכן זי איז געלעגן מיט איר קאָפּ אַן אָפּגעשוואַכטע. „אַברהם... זע, מיר האָבן דערלעבט וואָס מיר האָבן באַגערט... זע וואָסער טייער קינדעלע... לאַמיר זיך ווינטשן מזל־טוב, אַברהם...“

און אַצינד? ווי אַזוי וועט ער אַריין אין דער דירה זייער דאָס מאָל?

נישט ווייט פון אים זענען געשטאַנען די מיטשפּילערס — און אויך בערקע. אַלע האָבן געקוקט אויף אים מיט מיט־געפיל — און אויך מיט באַזאָרגטקייט וועגן דעם גורל פון דער טעאָטער־אונטערנעמונג. זיי האָבן נישט געקאַנט אַרויס־ברענגען קיין וואָרט אויף זייערע ליפּן. און דאָס — נישט נאָר איבער דעם אומגעריכטן שאַדן, וואָס ס'האַט געליטן דער הילף־פלאַן פאַר די נויט־ליידנדיקע, נאָר אויך דערפאַר ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז פונקט ווי זיי איז פון דער טיף־באַטריבנ־דיקער אַנטווישונג אויך געטראָפּן אַברהם. און אפשר נאָך מער.

איידער די שפּיל־פּראָבע האָט זיך אָנגעהויבן איז ער, אַברהם, געווען שטאַרק פאַראומערט. ער איז געקומען צו דער רעפּעטיציע מיט אַ פאַרגעפיל פון דעם דערוואָרטן אומגליק אין דער היים. אָבער ער האָט נישט געוואָלט רעדן קיין איין וואָרט וועגן זיך. אַנשטאָט דעם האָט ער געהאַט מיט זיי, די מיטבאַטייליקטע, אַ שמועס וועגן זייער שפּילן און עד האָט זיך באַמיט אַריינצוברענגען אין זיי — ווי ס'איז אַלע מאָל זיין שטייגער — אַ געפיל פאַר התחייבות, אַ גלויבן אין שטראָף פאַר גרינגשעצונג, פאַר אָפּגעלאָזטקייט. — צו אונדזערע פאַרשטעלונגען וועלן דאָך קומען נישט נאָר אונדזערע אייגענע מענטשן... — האָט ער געזאָגט אין אַן אופן פון פאַרענטפערן פאַר דעם וואָס ער רעדט ווי אַ בעל־מוסר און אויך פאַר דעם וואָס ער טוט אפשר עמעצן פוגע־בכבוד זיין — צו אונדזערע פאַרשטעלונגען וועלן דאָך קומען נישט בלויז אַרבעטער און זייערע פאַרשטייער פון אַנדערע פאָכן... נישט בלויז לערער און שילער פון אונדזערע שולן און אָונט־קורסן... צו אונדזערע פאַרשטעלונגען וועט אויך קומען די בירגערלעכע אינטעליגענץ פון שטאָט... ס'וועלן קומען מורים און תלמידים פון די העברעאישע בתי־ספרס. אויך דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן, וואָס זענען פירער פון וויל־טעטיקייט־געזעלשאַפטן און בענק, אויך ציוניסטן, מזרחיסטן, פאָלקיסטן. אויך ראַטמענער וואָס פאַרטרעטן אין שטאַטראַט די בירגערלעכע, וועלטלעכע פאַרטייען, און איר ווייסט וויל, וואָס זיי וועלן טראַכטן וועגן אונדז אויב מיר וועלן נישט אַרויסווייזן זיך אין אונדזער שפּילן, אַז מיר פאַרשטייען וואָס מיר רעדן, וואָס מיר טוען מיט אונדזערע הענט, מיט אונדזערע דזערע אויגן, מיט אונדזערע ליפּן. אַנשטאָט צוצוקומען צו אונדז און אויסרעדן, טרייסטן, זאָגן אַז לויט אונדזערע כוחות האָבן מיר זיך איבערגעטראָפּן, וועלן זיי אַוועק אין קאָוויאַרניעס, אין זייערע סאַלאַן־געזעלשאַפטן און פון אונדז אַפּלאַכן... זיי וועלן וועגן אונדז אַפילו שרייבן מיט ביטול, ווי זיי האָבן עס געטאָן ביי אַנדערע געלעגנהייטן, אין די מימעאָגראַפישע יידיש־פּוילישע צייטונגעלעך וואָס זיי גיבן אַרויס. קאַנען מיר זיך פאַרגינען אַזעלכעס? איבערהויפּט איצט, ווען מיר דאַרפן האָבן אַ דערפאַלג לטובת אונדזערע נויט־ליידנדיקע שטרייקער? זיי קאַנען דאָך אונדזער גאַנצע מי צעשטערן, אויב דער איינדרוק זייערער וועגן אונדז וועט באַלד דעם ערשטן אָונט זיין אַ שלעכטער...

און איצט? די ערשטע פאַרשטעלונג איז נאָך נישט געגעבן געוואָרן, אויך האָבן יענע לייט נאָך נישט געהאַט קיין געלעגנהייט עפעס צו שעדיקן — און דאָך איז דער חורבן סיי־ווי געקומען. און פון וועמען? פון אַברהםס אייגענער היים... איז פאַר וואָס זאָל ער זיך נישט פילן מער דערשלאָגן? פאַמעלעך, וואָרפנדיק אויף פאַרויס אַ לאַנגן שאַטן איבער דער שטיינערנער פּאָדלאָגע, האָט ער, דער הויכער, עטלעכע־און־דרייסיקעריקער אַברהם, פאַרבייגעשליכט פאַר די מיט־שפּילערס, פאַר בערקען, און מיט פאַרטערטע אויגן האָט ער זיך געלאָזט אין זאָל אַריין.

בערקע און די מיטשפילער זענען אויך אריין אין זאל. פאר דער פאדערשטער ריי שטולן זענען זיי געבליבן שטיין און פאראומערטע האבן זיי נאכגעקוקט אברהמען, וואס איז ארויס פון זאל מיט זיין שוועסטער. ס'איז געווען א דער- דריקנדיקע און פארצווייפלטע שטילקייט.

3

אין א וויל ארום האט בערקע — נאכגעפאלגט פון די אנדערע פאראייניגטער און די מיטשפילער — זיך פאר- נומען פון דער טעאטער-געביידע און זיך געלאזט אהיים צו אברהמען.

אין דער קיך פון אברהםס דריי-שטוביקער דירה, וואס אויף א הינטער-גאס פון שטאט, איז געווען אנגעפראפט מיט דערדריקט-שווייגנדיקער משפחה און מיט שכנים. אין דער מיטלסטער שטוב, ווו ס'האט זיך געפונען דעם זונעלעס בעטל, זענען געשטאנען די נאענטסטע צום יינגל און האבן געיאמערט. דאס בעטל איז געווען ליידיק — און אויף דער פאדלאגע איז געלעגן א „פעקל“, פארדעקט מיט א גרויסער קאלדער און באלייכט פון צוויי ברענענדיקע ליכט צוקאפנס.

אינער פון די נאענטסטע איז געווען רייזל — אברהםס פרוי, א מיטל-וויקסיקע, א דין גופל, מיט א טייעלע- פנים. דער צווייטער — זיין פאטער ר' אלי, א דרדקי-מלמד, א הויכער, א דינער, מיט א ציגן-בערדל און מיט אן אומראיקן קנאפ אין זיין גענדזענעם גערגעלע. דער דריטער — זיין מוטער, א קלייניקע, א פעסלדיקע. און דער פערטער — זיין שוויגער, וואס האט מיט איר קערפערלעכן נפח פארנומען א פערטל שטוב.

אברהם גופא איז געווען צונויפגעקורטשעט לעבן דעם „פעקל“. ער האט געהאלטן אפגעבויגן אן עק פון דער קאלדער און אריינגעקוקט אין דעם פנימל פון דעם קינד, וואס ער האט שוין נישט געהאט דערווישט א לעבעדיקס ווען ער איז אהיימגעקומען. פון דעם גאנצן נפשל האט זיך איצט געזען בלויז א קרייד-ווייס פנימל מיט אפענע, בלויז אייגעלעך, וואס זענען געשטאנען אומבאוועגלעך, ווי גלעזערנע קיקעלעך. אברהם האט געקוקט אויף די העלע האר פון דעם זונס קעפעלע, אויף די בלייכע ליפעלעך פון דעם קליינעם מיכלל, אויף דעם ארויפגעשטארצטן נעזל מיט די צעשפרייטע נאז- פליגעלעך — און שטראמלעך טרערן זענען פון זיינע אויגן געפאלן אויף דער צודעק.

זינט דעם טאג, ווען דאס קינד איז געקומען אויף דער וועלט, האבן די שטובן דא געהאט א נישט-געוויינטלעכע היימישקייט. זיי האבן אריינגעצויגן, צוגעטוליעט צו זיך, אנגעפילט מיט פרייד און אנגעקוואלט מיט נחת פון אלץ ארום. אפילו אין די שווערסטע צייטן! און נישט נאר וואס שייך אים, אברהמען, און זיין פרוי פערזענלעך. די היים איז געווארן א וועלטל, וואס האט אויפגעהערט צו האבן ווענט. זי האט זיך אויסגעשפרייט וואס א מאל אלץ ווייטער און זיך פארבונדן מיט די פריידן און ליידן פון דער גרויסער, גאנצער

וועלט. זי איז געווען, די היים, ווי א גארטן, ווו ס'האט אויפ- געשפראצט א פלאנץ — און זי, די פלאנץ, איז אריבערגע- וואקסן די הייך פון דער ארומצאמונג. זי האט געקוקט צו די ווייטע האריזאנטן, צעבלייט זיך אונטערן העל-בלויזען הימל אין א ווונדער-שיינער בלום — און פארבייגערס זענען צוגעצויגן געווארן צו אירע פארכישונדיקע קאלירן. און איצט? „איז דאס דער סוף, דער גאנצער סוף פון דיר, מיין קינד?“ — האט ער, אברהם, צונויפגעקורטשעט אויף זיינע איינגעבויענע קניען, געוויינט און שטומערהייט געפרעגט: „איז דאס ס'לעצטע מאל, וואס איך קוק אויף דיר? וועט שוין מער נישט זיין קיין באגעגעניש צווישן מיר און דיר? קיין מאל נישט? קיין מאל?...“

אין דער פוילישער שול, ווו דאס קינד זיינט איז גע- גאנגען, האבן די לערער אים, אברהמען, געזאגט, אז דאס יינגל איז אן אומגעוויינלעך מענטשל. ער לערנט זיך נישט — ער דערמאנט זיך... וועגן וואס מ'זאל נאר נישט רעדן צו אים! דאס זעלבע אין חדר ביים זיידן ר' אלין. עבריי-זאגן — האט געהאט דערציילט דער זיידע — דארף מען מיט אים נישט קנעלן. ער זאגט גלייך ווי נאר מ'הייבט אים אן מחנך- צו-זיין. און בעת מ'לערנט מיט אים חומש קוקט ער אריין ווי אין אן אלט-באקאנטער זאך און ער שאקלט מיטן קאפ, אז ער קען שוין די פרשה, מ'קאן מיט אים גיין ווייטער... דאס זעלבע צווישן שכנים, באקאנטע און פריינד. יעדער האט געפילט אז עס וואקסט אן אומגעוויינלעכער מענטש, א גע- ניאלער קאפ. די וועלט וועט זיך א מאל טומלען מיט אים. ער וועט איבערראשן יעדן מיט זיינע סודות, וואס ער טראגט אין זיך, סודות, וואס זענען אים מיטגעגעבן געווארן פון א וועלט, וואס קיינער קאן נישט באנעמען. אבער וואס איז פון דעם אלעם געווארן?

דער זיידע ר' אלי, וואס האט זיך איבער דער גאנצער צייט געהאט געשאקלט פרומלעך און עפעס געפרעפלט, האט זיך איצט אראפגעבויגן צו אברהמען, לייכט געטיקעט אים מיט א פינגער אין רוקן און מיט פייכטקייט אין קול גע- בעטן:

— ניטע, אברהם... ס'א חילול המת... דעק-צו זיין פנים. אברהם איז אבער געווען גלייכגילטיק צו דעם. ווי גע- ווארט אויף א דערמאנונג, האט זיין שטומקייט איצט גאר אויפגעריסן און פון זיין אינגעווייד האבן אנגעהויבן ארויס- שרייען קולות, וואס האבן יעדן אין די שטובן אויפגעטרייסלט. — האב איך אפשר נישט געטאן גענוג פאר דיר? — האט ער זיך צעיאמערט בעתן אריינקוקן אין קינדס וואק- סענעם פנימל — האב איך אפשר געדארפט טאן מער פאר דיר און האב נישט געטאן? האסטו זיך אפשר אפגעקערט פון מיר וויל כ'בין נישט ראוי געווען צו זיין דיין פאטער? ביסטו אפשר געקומען אין מיין היים דורך א טעות? איז זי געווען אהיים וואס איז נישט געווען פאסיק פאר דיר? יעדער אין די צוויי שטיבער האט איצט מיטגעקלאגט. העכער פון אנדערע איז אבער געווען דאס יאמערן פון דער

פארוויסטער, יונגער מוטער רייזל, וואס האט איבער דער גאנצער צייט געהאלטן ס'פנים אין אירע הענט און זיך געטרייסלט.

דער פרומער זיידע ר' אלי איז געווארן פארשוואכט פון דעם זונס צעבראכנקייט און רייד. ער האט מער גאר-נישט געקאנט טאן. ער האט בלויז געהאלטן דעם קאפ אראפגעהאנגען און ווידער זיך געשאקלט פרומלעך און אויפסניי עפעס געפרעפלט מיט זיינע ליפן...

צוהילף איז אים געקומען זיי פרוי — און צומייסטן נישט איבער דעם וואס איז חילול-המת, נאך איבער איר זונס מעמד. ער איז אינגאנצן איינגעגאנגען בעתן אריינקוקן אין זיין איינציקן קינד. זי האט ארויסגענומען פון אברהםס האנט דעם ברעג פון דער קאלדערע, פארדעקט דאס פאר-געלטע פנימל פון דעם אייניקל, נאכדעם האט זי, צוזאמען מיט איר מאן, אונטערגעהויבן אברהמען און אריינגעפירט אים אין זיין שלאפטשטוב צוצושפארן אים אויף זיין בעט.

בערקע, וואס איז געשטאנען ביי דער שוועל, צווישן דער מיטלסטער שטוב און דער קיך, האט זיך איצט אויס-געדייט צו זיינע חברים און א פאראומערטער און א צע-בראכענער האט ער געשעפטשעט:

— געקומען בין איך מיט גלויבן אז ס'וועט אפשר האבן געווען נישט מער ווי אן אלארם... צום סוף... וואס וועלן אצינד זאגן די שטרייקער? די בעלי-טעות? די נויטליידנדיקע?

4

אין דער פרי איז א גרויסער עולם געשטאנען אין דרויסן פאר אברהםס דירה און האט געווארט ס'זאל זיך אנהייבן די לוויה. דער הימל איז געווען נידעריק, שווער, פארכמארעט. ער איז כמעט געלעגן אויף די דעכער פון די הייזער. און דער שניי אין די גאסן איז געווען הויך — ער האט שיר-נישט אנגעשפארט צו די קלאמקעס פון די טירן. דאך איז געווען שווארץ פון מענטשן, שכנים, פריינט, בא-קאנטע — יעדער, וועמען די בשורה וועגן אברהםס אומגליק האט דערגרייכט, האט זיך נישט אפגעשטעלט פארן שלעכטן וועטער און איז געקומען מיט א באטריבט הארץ. דער עיקר האבן זיך אנגעזען די בארשטן-ארבעטער. דער גאנצער פאראיין מיט אלע זיינע טוער איז געקומען. און נישט בלויז די מיטגלידער פון דער בארנזשע — אויך זייערע הויז-געזינדן. יעדער איז געשטאנען פארטרויערט, איינגעהויקערט פון דער קעלט און האט געווארט אויף דער חברה קדישא-לייט ארויסצוקומען מיטן מת.

בעתן ווארטן און דעם פארטרויערטן שווייגן איז אבער געווען איינער א מאן וואס האט געהאלטן אין איין רעדן. ער איז געווען העכער פון מיטלווקס, פון א יאר פופציק, מיט א היפש-אונטערגעגוידערטן, ברייטן פנים, אנגעטאן אין א לאנגן פוטער, וואס האט זיך קוים פארקנעפלט אויפן איבערגעוואקסענעם בויך, און פון צייט צו צייט האט ער

א נעם געטאן דעם עק פון זיין וואלענעם שאליקל, וואס איז געלעגן אין דער פארעם פון אן איקס אונטער זיין שווארצן בערדל, און זיך א וויש געגעבן די פארקאטערטע נאז. געווען איז ער: אריה גאטליב — אברהםס עלטערער ברודער — א באלעבאס פון א בארשטן-פאבריק, וואס אין „רואיקע“ צייטן באשעפטיקט ער קרוב צו פופציק לייט, מענער און פרויען. ער, אריה גאטליב, איז געווען באוואוסט פון אפט, זיין געבורט-שטאט — א וויכטיקער פראדוקציע-נערו פון דער בארשטן-אינדוסטריע — ביז העט קיין מעזריטש, א צווייטער אויסשטייענדיקער טרייב-כוח פון דער זעלבער בארנזשע. און אין אלע גרעסערע שטעט פון פוילן האט ער זיך געפילט ווי א פיש אין וואסער, גענוי ווי ביי זיך אין דער היים. אפט האט ער דארטן פארבראכט מיט זיין פרוי אין משך פון וואכן. ער האט געהאט באגעגענישן מיט פוילישע אפיצירן, איינקויפער פון פראוויאנט פאר קא-וואלעריע און ארטילעריע-פולקן, וואס פארניצן בערג מיט בארשטן אוי צו רייניקן זייערע פערד. אויך האט ער געהאט מסחר-פארהאנדלונגען מיט סוחרים, פארבראכט אין זייערע היימען. פון דאנקבארקייט, אדער כדי אונטערצושמירן, צי מחמת פארשטארקן דעם דויער פון די משא-ומתנס האט ער זיי גענומען צו קאנצערטן, האט באצאלט פאר לאזשעס אין טעאטערן, ווו מען האט געשפילט פוילישע און יידישע פיעסן, ווי: „האנקא“, „וועסעליע“, „אגניעם אי מיטשעס“, „דער דיבוק“, „מירעלע אפרת“, „בר-כוכבא“. אפט האט ער, אויך אויף זיין חשבון, גענומען זיינע קונדן אפילו צו פערד-געיעגן. ער איז געווען זייער אויסברענגעריש — אפילו לייכטזיניק — מיטן זיין געלט אין דער גאס און צווישן מענטשן. אז ס'איז אבער געקומען צו טאן עפעס פאר די באשעפטיקטע אין זיין פאבריק, צו פארבעסערן זייער מצב, האט זיך אלץ אין אים מיט א מאל געענדערט. פון דער בלויזער מחשבה, אפשר וועט ער דארפן ארויסנעמען א גילדן פון זיין קעשענע און העכערן דעם ארבעטערס שכירות, האט ער אפט געקראגן בויכוויטאג, אדער דאס שילשול. און ווי א רפואה פאר זיין מורא האט ער גענומען זוכן שותפים. ער האט זיך אנגעהויבן חבון מיט זיינע קאנקורענטן, די פאבריקאנטן, און געהעצט זיי און „געעפנט“ זייערע קעפ, גלייך ווי ער וואלט באמת אויסן געווען זייער טובה. „די פאלאזשעניע“¹ פון דער בארנזשע — האט ער גערעדט צו זיי אויף אסיפות אין זאל פון דעם פארבאנד פון האנט-ווערקער — ווערט נישט בעסער. ווי א ראק, עסט די קאג-קורענץ אונדזערע שווער-אויסגעארבעטע, סקראמע² פאר-דינסטן. נישט גענוג דאס, מוזן מיר נאך נאכלויפן נאכן טיילוואגנישן גאלאפ פון כסדר פארבעסערן די קוואליטעט און די וויקאנטשעניע³ פון דער סחורה. און ווער איז דאס

1. פאלאזשעניע — לאגע.

2. סקראמע — מיוערנע.

3. וויקאנטשעניע — אויסארבעטונג.

כפרה-הינדל? מיר, די גבירים, די בלוטזויגערס, אדער זיי, די למד-וואוניקעס, די ארבעטער? זיי, נאכן אפיקנטשען⁴ זיך מיטן טאג ארבעט, גייען זיי זיך אהיים צו זייערע ווייבער, צו זייערע כלות, צו זייערע חתנים... דער קאפ איז ביי זיי נישט געשוואלן פון שטעלן און מעקן זיך, פון קריגן בא- שטעלונגען און עקספעדירן סחורות, פון מורא פאר נישט- געצאלטע וועקסלען, אדער פאר אן אנוועק. עס דארט זיי נישט פון טויזנטערליי דאגות און צרות. זיי לעבן זיך ווי אדם און חוה איידער גאט האט זיך אויף זיי דערצאָרנט. זכור את עמלק! מיר האבן קעגן זיך א שונא וואס וויל טרינקען אונדזער בלוט און באַגראָבן אונדז לעבעדיקערהייט. גע- דענקט...!

בקיזור, אין משך פון עטלעכע יאר האט ער אזוי לאנג גערעדט און געהעצט, ביז ער איז געוואָרן זייער אַדוואָקאַט, דער פרעזענט, וואס האט אלע מאָל געלייגט דעם פאַראַיין שטיינער אין וועג און געגעבן אים צו שמעקן פולווער.

דאָס גלייכן אין דעם איצטיקן שטרייך, וואס דויערט שוין אַריבער צוויי חדשים, „שטאַל און אייזן וועלן מיר, די באַלעבאַטים, שטיין קעגן אייערע מערדערישע תביעות!...“ — האט ער מיט פיל וואָכן צוריק, ביי אַ באַגעגעניש מודיע געווען בערקען, דעם פירער פון די באַרשטן-אַרבעטער, „מירן וואָרטן אזוי לאַנג ביז דיינע שטרייקער וועלן פעכנען פון הונגער און מוזן זיך צוריקקערן צו דער אַרבעט אויף דער אַלטער אומאַווע...“⁵.

בערקע — אויך די אַרבעטער, וואס האבן זיך דער- וואַלט פון אַריה גאַטליבס חוצפהדיקער שטעלונג — האט אים דערפאַר געהאַסט מיט אַ בלוטדאַרשטיקער שינאה. אָבער אַריה גאַטליב האט זיך גאַרנישט געמאַכט דערפון. ער האט זיך גדלותדיק אַריינגעשמיכלט אין זיין מאַדערן- אונטערגעשוירענעם בערדל און צו זיך געזאָגט מיט אַ נביאס זיכערקייט: „זיי וועלן זיך אַפּקילן, די עמלקים... זיי וועלן איינזען, אַז מיר האבן די טויזן און דאַנקען גאָט מ'לאָזט זיי אַריבערטעטן די שוועלן פון די פאַבריקן...“

איצט אָבער שטייט ער צווישן עולם און באַשולדיקט בערקען, אויך די שטרייקער, אין דעם טויט פון זיין ברודער אַברהם קינד. זיין פנים איז פאַרטרויערט, געפאַלנט. פון זיינע בלאַע אויגן פאַלן אַרויס טרערן פון צייט צו צייט, און זיין קול איז פאַרכריפעט און צעבראַכן פון צער.

— איר זענט שולדיק אין דעם טויט פון מיין ברודערס קינד... — שטייט ער אַקעגן דעם הויכן, פופציקאַריקן בערקען און כריפעט וויינענדיק — איר... מיט תחנונים האָב איך זיך געבעטן ביים ברודער מיינעם צו נעמען געלט פון מיר, צו רופן די גרעסטע דאָקטוירים, אָדער פאַרן מיטן יינגל צו די גרעסטע ספעציאַליסטן אין וואַרשע, אין קראַקע, צי ערגעץ אַנדערש. אָבער... אין קול ואין עונה... כ'בין דיין

4. אַפיקנטשען — פאַרענדיקן.

5. אומאַווע — אַפּמאַך.

קינדס פעטער, האָב'ך גערעדט מיט תחנונים, כ'קאָן נישט צוקוקן ווי עס גייט-אויך, ווי עס רינט-אויס ווי וואַסער צווישן פינגער. דערבאַרעם זיך... נעם פון מיר דאָס געלט. כ'וועל זיך קיין אַרט אין דער וועלט נישט קאַנען געפינען אויב כ'וועל אין דעם מינדסטן זיך פילן שולדיק... אויב דעם קינד זאָל... חס-יחלילה... גאָט זאָל באַהיטן. נעם! איך האָב, גע- לויבט השם יתברך, דאָס וואָס דו דאַרפסט אויף צו ראַטעווען אים און אויב דו ווילסט נישט נעמען פון מיר ווילן ס'קאָן אויסזען ווי שוחד, איז באַטראַכט עס ווי אַ הלוואה. וועסט מיר צוריקצאָלן ווען דו וועסט האָבן. אָבער — — ניין. מיינע תחנונים האָבן גאַרנישט געפועלט. און פאַרוואָס? וויל איר האָט אים פאַרסמט מיט אייער האָס צו מיר. „עקס- פלאַטאַטאַר“, האָט ער מיך גערופן, „אוממענטש, הולטייניק, באַרימער, לייכטזיניקער, אויסוואַרף, עגאָאיסט, נואפניק, גראַ- בער יונג, שטיינערן האַרץ, פיאווקע, פרעה“. און נאָך אַנ- דערע ברידערלעכע נעמען... און פון וואַנען האָט ער אַט-די אַלע שבחים גענומען? ער, וואָס קומט אַרויס פון אַן איידעלער משפחה, וואָס איז פרום און אויסגעווייקט אין תורה? פון איך!... איך ווייס מיט סאַרע לשון איר רעדט וועגן באַלע- באַטים... איך ווייס... און ער האָט דאָס געלט פון מיר נישט גענומען. ער האָט מיסתם מורא געהאַט ער'ט זיך פילן פאַר- קויפט צו מיר, ער'ט האָבן אַ חוב פון דאַנקבאַרקייט צו מיר, ער'ט נישט קאַנען זיין אַ פאַראַנטוואָרטלעכער סעקרעטאַר פון פאַראַיין און אַן אמתער שטרייקער, ער'ט מוזן ווערן צווייפנימדיק צו אייך... אַט אזוי האָט איר אים פאַרסמט, געפאַנגען אין אייערע ידים און געברענגט דעם טויט אויף זיין איינציק קינד.

איצט האָבן זיך מער נישט געוויזן קיין איינצלנע טרערן אין זיינע אויגן — גאַנצע טייכן האָבן געשטראָמט. אַרומיקע מענטשן — נישט בלויז די באַרשטן-אַרבעטער און זייערע הויזגעזינדן — האָבן זיך איבערגעקוקט און נישט געגלויבט זייערע אויגן. אַט דער טרעלבוך, דער ווינטקאָפּ קאָן זיין אזוי ווייך, אזוי צעבראַכן?

און אַז ער האָט אַפּגעכאַפט דעם אַטעם, נאָך אַ היפשער ווייל רעדן, זיך אַפּגעווישט די נאַסע באַקן און דאָס קיילע- כיקע בערדל מיטן עק פון דעם וואַלענעם שאַליקל, האָט ער ווידער גענומען כריפן צו בערקען און אויך צו די שטרייקער. — און אַצינד — זאָגט ער — וועט איר אַפילו לייגן אַ פאַסטקע פאַר אים אַז ער זאָל פאַרשוועקן דעם טרויער נאָכן קינד זיינעם.

געזען אַז אין בערקעס פנים און אין די פנימער פון די פאַראַיין-לייט האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ תמעוואַטעקייט, האָט ער ווידער גענומען רעדן:

— איר ווייסט וואָס איך מיינ... אַברהםס שבעה-זיצן. כדי איר זאָלט האָבן מיט וואָס צו שטיצן אייערע הונגעריקע לייט מוזט איר דאָך האָבן אַברהמען צו שפילן ס'טעאַטער. איז ווי קאָן ער אין איין צייט אי שפילן טעאַטער און אי זיצן שבעה? אַ, איר טוט אויסגעצייכנט די אַרבעט סיי פון

מלאך המוות און סיי פון שטן־המשחית. איר צווינגט מיין ברודער צו פארשווערן דעם טרויער נאך זיין קינד מיין קלאמפערשט אין נאמען פון דעם כלל שטרייקער און זייער יושרדיקן קאמף קעגן אונדז די געלטזעק, די שונאים פון פראגרעס, די פראווקעס... איר גופא זעט נישט ווי איר אליין זענט זעלבסטזיכטיקע ברואים, ווי איר גראבט אונטער די אהבה פון ברודער צו ברודער, פון פאטער צו קינד, פון מענטש צו גאט, דעם אייביקן קוואל, פון וועמען אלע גוטע מידות קומען אין אונדזער הארץ אריין. א ווי דער קלאסן־קאמף האט איין פארטייולט...

5

ענדלעך האט זיך אנגעהויבן די לוויה.
נאך דער מיטה זענען — אחוץ די צעבראכענע טאטע־מאמע — נאכגעגאנגען קרובים, פריינד, באקאנטע, שכנים און אלע פאראייניגט מיט זייערע הויזגעזינדן.
פון דעם נידעריקן הימל האט אלץ נישט אויפגעהערט צו פאלן דער געדיכטער שניי, וואס זיפלט זיך צו דער ערד פון אייערנעכטן אָן. מאַנצבילשע היטלען און קאפטיכלעך ביי פרויען, זענען געוואָרן ווייט און פייכט. אויערן און נעז זענען געוואָרן צוויק־רויט פון דער קעלט. די מיטה מיטן מת איז אָבער נישט שטיין געבליבן. זי האט זיך געצויגן אלץ מער און מער פארויס צום בית־הקברות, וואס האט זיך געפונען א שטיק מהלך ארויס פון שטאָט. אויך איז קיינער פון די באַגלייטער נישט געבליבן שטיין, אָדער הינטערשטעליק, שטיוול, שיד האָבן געטאַפּשעט, זיך גע־קאַפּעט אין טיפן שניי, אָבער קיינער איז נישט אַרויס־געפאלן פון דער לוויה־מחנה. מ'איז געגאנגען אלץ ווייטער, העק אָועק ווייטער, פון וואָנען מ'האט שוין מער נישט גע־קאָנט זען הינטער זיך דעם יינגלס געוועזענע היים.
ביים גרוב צווישן מצבהלעך פון אנדערע קינדער־קברים, האָבן די נושאי־מיטה אַראָפּגעלאָזט דעם קאסטן — און דער קברן, אַ דאַרער, עלנטער אלמן, מיט שטערע בינט־לעך האָר אויף די איינגעגריבלטע באַקן, איז אַראָפּ אין דעם אָפּענעם, פריש־געגראָבענעם קברל און האט עס גענומען צוגרייטן פאַר דעם יינגלס אייביקייט.

דער עולם האט זיך אַרומגעשטעלט אַרום דעם קברל — און קרובים האָבן אָפּגעהויבן דאָס ווייט־איינגעהילטע גופל פון דער מיטה און אַראָפּגענידערט עס אין גרוב אַריין.
רייזלס אַ קוויטש האט זיך איצט אַ שנייד־אַריין געטאַן אין דער קאַלטער, פאַרגליווערטער וועלט און אויפגע־שוידערט יעדן ביזן ביין. זי איז געבליבן ליגן אויפן שניי אַן אויסגעשטערעקטע, מיטן קאַפּ אַראָפּגעהאַנגען אין קברל אַריין, און האט געבעטן ס'זאל מיט איר געשען דאָס וואָס האט געטראָפן מיט איר קינד.
דער עולם אַרום האט מיטגעוויינט מיט דער פאַרוויס־טער, יונגער מוטער און אין אָפּהענגטיקייט געקערעכצט איינער צום אנדערן :

— אַזאַ אויסכאַפּעניש...

— אַזאַ בייזע פלאַמיטע...⁶

— ערשט אַרויסגעשפּראַצט...

— געוואַקסן ווי אַ שיינע פלאַנץ.

— און שוין אונטערגעהאַקט געוואָרן.

— נאָך איידער זיך צעבליט.

— אַזאַ גיכעניש...

נאָכן אויספלאַטשיקן די ערד, וואָס האט אויסגעזען באַ־רואיקט, ווי מ'וואַלט אַראָפּגענומען פון איר די שולד פאַר אַריינגעמען אין זיך דאָס יונגע נפּשל, האט דער עולם זיך גענומען אָפּשיידן.

מיט רייזלען זענען געגאנגען איר מוטער, די שוויגער און די שוועגערין. און מיט אַברהמען — זיין פאָטער און בערקע. אלע אנדערע האָבן נאָכגעפאַלגט פון הינטן אין דריי באַזונדערע מחנות: קרובים מיט קרובים; פריינד און באַ־קאנטע, אויסגעמישט מיט שכנים; און די פאַראייניגט מיט זייערע הויזגעזינדן. ס'איז געווען אַ לאַנגער נישט־ניחא־דיקער צוריקגאנג צו די טאַג־טעגלעכע דאָגות און ליידן, וואָס אויף יענער זייט בית־עלמין.

צוגעקומען צום הויז, וווּ אַברהם וווינט, האט אַן עולם באַרשטן־אַרבעטער אַוועקגערופן בערקען אַן אַ זייט און גענומען קוקן אויף אים מיט באַטריבטע אויגן:

— מיר ווילן האָבן אַ פאַרזאַמלונג.

— פון אלע באַרשטן־מאַכער.

— אין דעם פאַראיין.

— גלייך אַצינד.

— מ'טאָר נישט באַלעמוטשען...

— שוין גיין.

— די מינוט.

בערקע, אַ פאַראומערטער, אַ שווייגנדיקער, האט אומ־גערן צוגעשאַקלט מיטן קאַפּ. נאָך דעם האט ער זיך צו־ריקגעקערט צו אַברהמען, וואָס האט געהאַלטן ביים אַריינגיין אין זיין דירה. שטומשווייגנדיק, און מיט טרערן אין די אויגן, האט ער אַרומגענומען אַברהמען, געשטאַנען מיט אים אַ ווייל, און אַ פאַרקלעמטער איז ער אָוועק צו זיינע וואַרטנדיקע לייט צו גיין מיט זיי אין פאַראיין אַריין.

6

אין דער קיך — פון אַברהםס דירה — וואָס האט איצט אויסגעזען פאַרחושכט, מיט אַרויסגעריסענער פרייד, איז אַריה גאַטליב געזעסן ביים טיש און האט גערעדט צום פאָטער.

אויך ר' אלי איז געזעסן ביים טיש. זיין קאַפּ איז אָבער געווען אַראָפּגעהאַנגען, די הענט אויף די קניען און אויפן פנים אַן אויסדרוק פון פאַרקלעמטקייט. ער האט אַ יאָ גע־הערט דעם עלטסטן זון און אַ נישט געהערט. ער איז איצט

6. פלאַמיטע — אַ שרעקלעכע זאַווערוכע.

געווען זייער דערשלאגן — נאך מער ווי ביז צום צוריקקערן זיך פון בית-הקברות. פריער, נאכן באטרעטן דא די שוועל, האט ער דערנענט צו אברהמען און געוואלט אראפנעמען פון אים דעם ווינטער-מאנטל, די שיד און אים אוועקזעצן שבעה, אבער אברהם — שטום, דאס פנים פארגליווערט ווי ביי א מת — האט זיך אפגעקערט און איז אריין אין זיין שלאפטשטוב. ער דער פאטער, איז געבליבן שטיין אזוי ווי מ'וואלט פון זיינע הענט פלוצעם ארויסגעריסן אן אפגעציי-טערטע, הייליקע זאך, וואס ער האט געהאלטן אין טראגן צו עמעצן ווי א מתנה. ער איז געשטאנען א דערשלאגענער, א פארשעמטער און האט נישט געקאנט קיין טראט שטעלן. איז עס מעגלעך? האט ער געטראכט. אודאי איז פאר אים נישט געווען קיין ניס אז דער זון איז אן אפיקורס, איינער פון די וויכטיקסטע טוער אין פאראיין, אויך ביים שטרייך, און א גרויסער אנשפאר אין שאפן די הילף פאר די נויט-ליידיקע. זייער א סך איז אצינד געווענדט אין זיין קער און ווענד. אבער ער האט נישט געקאנט צולאזן אויף זיין רעיון אז די אבילות, די שבעה נאכן קינד וועט נישט זיין בילכער, וועט נישט איבערוועגן אלץ. דאס וואס אברהם האט נישט געענטפערט, אויך זיין פרעמדלעך אפערן זיך האט אבער אים, ר' אליהו, אזוי צעטומלט און דערשלאגן, אז ער האט מער נישט געהאט קיין באגער צו לעבן, כאטש סובל צו זיין אזא געפיל איז א שווערע זינד. נאך דעם ווי ער וועט האבן געזעצט אברהמען שבעה — האט ער געהאט געטראכט — וועט ער גיין צו שכנים, פרעגן ווער ס'קאן קומען דא צו מנחה-מעריב, צו שחרית אין משך פון די זיבן טעג און ווער נישט. אבער אז דער פאטער פון דעם פארשטארבענעם קינד וועט נישט זיצן שבעה, נישט דאווענען, איז ווי קאן ער, דער זיידע, צונויפרופן שכנים צו א מנין? ער האט זיך דעמאלט געזעצט דא ביים קינד-טיש און זיך גענומען שאקלען. „לייט וועלן געוויס טענהן — האט אלץ אין אים גענומען שרייען — „אז מ'דארף ארויסנעמען די קינדער פון זיין ר' אליהו, חדר, ווארן אויב ער, ר' אליהו, קאן נישט מדריך זיין דעם אייגענעם זון, איז ווי איז ער בכוח צו זיין א מלמד, צו מחנך-זיין פרעמדע קינדער, לערנען זיי ווי אויפצופירן זיך?“ אבער אים, ר' אליהו, האט איצט נישט געארט צי די עלטערן וועלן ארויסנעמען זייערע קינדער פון זיין חדר און דערמיט גורם זיין אז ער זאל פארלירן ס'מלמדות, ס'הייסט, די פרנסה. ניין, וואס שייך אים גופא איז איצט נישט געווען קיין חילוק, וואס וועט מיט אים געשען. וואס אים איז איצט יא שטארק נוגע געווען איז געווען בלויז איין זאך — דעם זונס התנהגות אין שייכות מיט דער שבעה נאך זיין קינד. נישט מער...

— זיי, די שטרייקער — זאגט אריה גאטליב אין זיין אנאויפהערנדיקן מוטלען צום פאטער, וואס איז געווען אריינגעטאן אין זיינע דאגות — וועלן אים, אברהמען, געוויס צווינגען צו שפילן ס'טעאטער... כ'בין זיכער אין דעם. אט זענען זיי נאך-וואס אוועק אין פאראיין צו האבן א פאר-זאמלונג. כ'האב אליין געזען ווי זיי האבן גערעדט מיטן

פירער זייערן. און וועגן וואס, למשל, וועלן זיי דארטן רעדן? געוויס, אז אברהם זאל טאן וואס ס'געביטן די כלל-אינטערעסן פון די שטרייקער. כ'בין זיכער אין דעם.

ר' אליהו האט נישט געענטפערט. ער האט נאך געוואלט זיצן אזוי ווי ער זיצט און טרויערן אויף דעם וואס אים, א ירא-שמים, איז צוהאנגען געקומען. אבער ער האט אויפ-געהויבן דעם קאפ און נישט ווילנדיק יא גערעדט:

— כ'ווייס מיין צרה... זאגט ער פארייאושט און זיך שאקלענדיק — כ'ווייס... אבער דו?... — זאגט ער אין א וויל ארום — כ'מיין דו אליין?... מיינסטו אז דו ביסט אין גארנישט חייב? טאקע אין גארנישט?

ביי אריהן זענען די אויגן געבליבן שטיין ווי פאר דער שארף פון א חלף. אין פארלויף פון א וויל האבן זיי גאר-נישט געזען.

— וואס מיינסטו? — פרעגט ער, ווען ר'איז צו זיך געקומען.

דער פאטער האט אפגעקערט זיין פנים פון אריהן און ווידער נישט געהאט קיין חשק צו מתעסק זיין זיך מיט זיי-טיקס. אבער נישט גערנוויליק האט ער זיך צוריק אויסגע-דרייט צום זון און ווידער גערעדט:

— דו ווייסט וואס כ'מיין... דיין עקשנות לגבי די שכי-רות-לייט. מיט דיין איינגעשפארטקייט צו זיי ביסטו דאך גורם אז דיין ברודער זאל טאן וואס דער פאראיין וועט פאדערן פון אים. מיינסטו טאקע אז דו ביסט אין גארנישט שולדיק?...

אריה האט זיך צעקנעפלט דאס פיטער, אין וועלכן ער איז געזעסן, צעעפנט דעם שלייף פון דעם שאליקל אונטער דער גאמבע און זיך אנגענומען מיט דער האנט ביים בערדל: — איך שולדיק?

וואר, ער טראגט א סך אחריות, אפשר דאס גאנצע אחריות, פאר דעם ווי ס'פילן די אנדערע באלעבאטים פון די בארשטן-פאבריקן אין שטאט, אבער יענע — גאט ווייסט דעם אמת! — האבן דאך אויך טענות צום פאראיין. זיי האבן דאך אויך א דעה — נישט ווינציקער ווי ער! אמת, ער, אריה, קאן אויף זיי משפיע-זיין צו טאן וואס ער וויל, און דאס אין איין הרף-עין, אבער, ווי גאט איז אן עדות, זיי זענען דאך נישט קיין מלופים-קינדער! מ'קאן דאך נישט — און מ'טאר נישט — זיך ארומשפילן מיט זיי, ווי מיט פופעס... אין דער קיך איז אחוץ זיי קיינער נישט געווען. אברהם איז געלעגן אויפן בעט אין דער דריטער שטוב. אויך איז דארטן געווען רייזל, און אויך די פרויען פון דער משפחה. זי, רייזל, האט נאך געיאמערט. זי האט נישט אויפגעהערט אויף קיין איין וויל. דאס יאמערן איז געווען אזוי צערפול און דורכדראזשענדיק אז די ווערטער, וואס זענען געקומען ר' אליהו און אריהן אויף דער צונג, זענען געווארן דורכ-גענומען מיט א גאל-ביטערער פליסיקייט. אלץ אין זייערע גופים האט זיך געדרייט מיט ווייטאג. און אין די אויערן איז געווארן שטילער און שטילער, גלייך ווי דער דופק פון לעבן

וואלט געהאלטן ביים פארענדיקן זיך מיטן לעצטן פולס-
קלעפל.

7

אין דער דאזיקער געדריקטער שטילקייט האבן זיך גע-
נומען הערן טריט פון דער דריטער שטוב, פאמעלעכע,
וואקלדיקע טריט. אין א ווייל ארום האט זיך דא באוויזן
אברהם. ער איז געווען אנגעטאן אין זיין ווינטער-מאנטל,
אין זיינע שיד מיט קאלאשן און אין זיין קאפעלוש.
דער פאטער איז איצט ראפטעם אויפגעשטאנען.
— ווהין גייסטו? — פרעגט ער מיט געוויין אין דינעם
קולכל.

אברהם האט נישט געענטפערט.
— דארפסט זיצן שבעה, אברהם — זאגט דער פאטער —
לאמיר אראפנעמען פון דיר דעם מאנטל, די שיד און קאלאשן.
אבער אברהם, ווי פריער: שטום.

— מענטשן וועלן אנהייבן רעדן... — זאגט דער פאטער
וויידער, און איצטיק מאל קומען אים טרערן אין זיינע אויגן —
די זעלבע מענטשן וואס האבן באגלייט דיין קינד צו דער
אייביקער ר' וועלן רעדן... זיי וועלן דיר זען ארויסגיין פון
הויז און נישט גלייבן זייערע אויגן. א טאטע, וועלן זיי זאגן,
וואס האט אקארשט געברענגט צו קבורה זיין קינד, זיצט
נישט קיין שבעה?

זיין קול האט זיך מיט א מאל א ברעך-איבער געטאן —
און ער האט גענומען וויינען הויך ווי א קינד.
אריה — ביז איצט א געלאסענער — האט מער רואיק
נישט געקאנט זיצן און איז אויפגעשטאנען א טיף-גערירטער.
— רוצח! — האט ער א געשריי געטאן צו אברהמען —
מערדער! פארשאפן אן אלטן טאטן אזוי פיל צער, נאך דעם
ווי דו אליין האסט נאר-וואס פארזוכט דעם טעם פון א פא-
טערס בראך?

ר' אלי האט זיך איצט אראפגעלאזט אויף דער שטול
ביים טיש, ארויפגעטאן די לאנג-פינגערדיקע הענטלעך אויפן
צוקניטשטן פנים און זיך געשאקלט יאמערנדיק.

— אויף דעם האב'ך זיך שוין נישט גערעכט... — טוט
אריה ארויף די רעכטע האנט אויפן פנים און קרעכצנדיק
שפארט ער זי אונטער ביים ארעם מיט דער צווייטער
האנט — נישט ווערן גערירט ווען אפילו דו הערסט דאס
געוויין פון דיין אייגענעם טאטן?

ער האט זיך אראפגענומען די האנט פון דער באק,
אהינטערגעטאן זי אויפן הינטן, ווי זי האט זיך צונויפגע-
טראפן מיט דער אנדערער האנט, און ער האט גענומען
שאקלען מיטן קאפ צו אברהמען:

— וואס אמת — זאגט ער — זינט דאס אומגליק איז
דיר געשען, האב'ך געטראכט, אז נאך דער שבעה זאל'ך רעדן
מיט דיר וועגן תכלית... זאלסט אנהייבן אן אנדער לעבן...
כ'וועל דיר איבערגעבן צו פירן מיין פאבריק. א נישט
קאנסטו ווערן אן ארומפארנדיקער קאמיסיאנער. וועסט קריגן

שכירות און אויך פראצענטער אויף אנגענומענע באשטע-
לונגען. כ'וועל זאלסט האבן א געזיכערטע פרנסה. און איבער
הונדערט און צוואנציק יאר אז כ'וועל גיין אהין, ווהין יעדער
מענטש מוז זיך גרייטן צו גיין, וועט אין מיין צוואה זיין
פארשריבן אז דו זאלסט זיין א גלייכער יורש מיט מיין
ווייב, אויב זי וועט מיך איבערלעבן. וואסער תכלית איז דען
דא אין מיין גאנץ יאגעניש און האווען? דיר קאן נאך דער
רבנו של עולם געבן קינדער. מיך האט ער אבער געשטראפט
אין גאנצן נישט צו וויסן פון קיין טאטנס נסיונות. נישט צו
האבן קיין נחת פון קינדער און אפילו נישט קיין צער פון
אבידה, גארנישט... ווי א שטיין. —

ער האט אויפגעהערט רעדן, אנגענומען דעם עק פון
שאליק, זיך א וויש געטאן דערמיט ביי די אונטערגעפוכ-
קעטע אויגן און נאך דעם ווידער קרעכצנדיק גערעדט:
— אבער אז דו פירסט זיך אויף אזוי ווי דו פירסט
זיך אויף, איז ווי קאן איך עפעס טאן פאר דיר? אז כ'דער-
קען דיר גארנישט! אז דו ביסט גארנישט דער זעלבער
זינט דו ביסט אוועק אויף אן אנדערן וועג...

די ווערטער „אויף אן אנדערן וועג“ האט ער ארויס-
געזאגט אויסגעצויגן און מיט צערפולן באדויער אין קול,
ווארעם זיי זענען געווען פארבונדן מיט א גרויסער אנטווי-
שונג אין דער משפחה. געשען איז דאס מיט יארן צוריק,
א שטיק נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען א רעווא-
לוציאנערער שטראם האט פארכאפט א גרויסן טייל פון דעם
יונגן דור פון איין עק לאנד צום אנדערן. אין יענער צייט
איז אויך אברהם מיטגעריסן געווארן — און אלי, וואס איז ביז
דעמאלט פאר אים געווען הייליק, האט אנגעהויבן אויסזען
פאלש, פארפירערש. ביז דעמאלט האט ער געלערנט אין
בית-המדרש, אונטער דער השגחה פון דעם שטאט-רבס
איידעם, און די משפחה האט געהאפט צו זען אים מיט היתר-
הוראה. אנשטאט דעם איז ער אבער געווארן א פאן-טרעגער
ביי דעמאנסטראציעס קעגן דער רעגירונג, א רעדנער קעגן
דער בורשוואזיע, קעגן קלער, און שפעטער-צו אן אויפ-
פירער פון רעוואלוציאנערע און אנטירעליגיעזע דראמעס,
אין וועלכע ער אליין האט זיך אויך באטייליקט.

אברהם האט אבער אויך איצט, נאכן ברודערס אונטער-
שטרייכן „אויף אן אנדערן וועג“, גארנישט געזאגט. נישט
ס'איז אים אנגעשטאנען צו רעדן מיטן ברודער, נישט דאס
הארץ זיינס האט אים געצויגן צום ברודערס צוגעזאגטע
גליק, און דער דרך פון נישט-זיצן קיין שבעה, וואס טוט
ווי דעם פאטער און דעם ברודער אזוי שטארק, וואלט אים,
אברהמען, אויך אויפן רעיון נישט געקומען. ער וואלט
געזעסן די זיבן טעג, הגם ער איז נישט פרום און הגם
ס'איז אים דערווידער צו לויבן און גרויסן א גאט, וואס
האקט-אונטער דאס לעבן פון א קינד. אבער דאס מאל איז
אנדערש, דאס מאל איז אלץ אנדערש ער האט זיך א טאפ
געטאן ביי די פאדערשטע קנעפלעך פונעם מאנטל און זייטיק
מיטן בליק זיך געלאדעוועט א וועג צום ארויסגאנג, אבער

ביי דער טיר איז געשטאנען אריה. אברהם האט געוואלט זאגן דעם ברודער — ער זאל אזוי גוט זיין און זיך אפרוקן עטלעכע טריט. ער האט אבער נישט געזאגט. ווי אן עניו האט ער זיך בלוזן מיט א זייט אריינגעקוועטשט צווישן זיין ברודער און דער טיר און אנגענומען די קליאמקע. אבער ווי א בוים וואס ווערט ארויסגעריסן מיטן ווארצל פון דער ערד דורך א שטורעם און אוועקגעשליידערט, אזוי איז ער, אברהם, א פלי געטאן אויף אהינטער זיך פון אריהס א זעץ איבער זיין פנים און אין צעטומלונג בלוזן געהערט דעם ברודערס רעווען: „כלו כל הקיצין... גענוג זיך געשפילט מיט גוטע רייד...“

ווען ר'איז צו זיך געקומען, אברהם, זענען שוין אלע פרויען געהאט אנגעקומען צו לויפן דא מיט א געוואלט פון דער דריטער שטוב און האבן אין געיאמער גענומען קוקן אין מאל אויף אריהן און איין מאל אויף אברהמען:

— רבוננו של עולם!...

— ווי א נאך איז דאס געשען?

— פאר וואס?

— ווער האט אנגעפאנגען?

אויס מענטש איז אבער געווען רייזל. איינגעבויגן, די הענט אויף די באקן, איז זי געשטאנען פאר אברהמען, געזען ביי אים עטלעכע פאסיקלעך בלוט ארויספליסן פון זיין מויל און כליפנדיק האט זי געקוקט אויף אריהן:

— האט דאס געדארפט געשען אין טאג פון אונדזער טרויער? האט דאס הייליקע געדעכעניש פון אונדזער אומ-גליקלעך נפשל געדארפט פארשוועכט ווערן?

אריה האט נישט געענטפערט. ער איז געשטאנען מיט די פיס צעשפרייט, ווי רייטנדיק, די אויגן פארלאפן מיט א נעפלדיקער רויטקייט און די ליפן זענען ביי אים געווען אויסגעקרוםט פון ירגזון. ער האט זייטיק געבליקט אויף זיין קליינוווקסיקער, דיקלעכער מוטער, וואס איז געשטאנען הינטער רייזלען און וואס האט שארף און מיט ביטערניש געגאפט אויף אים. אבער אויך צו איר האט ער אפילו נישט מיט קיין איין ווארט זיך פארענטפערט.

קיינער האט איצט נישט גערעדט. דאס איינציקע וואס מ'האט יא געהערט דא איז געווען בלוזן רייזלס געוויין.

אברהם, א נידערגעשלאגענער, א שטום-ליידנדיקער, האט פאמעלעך דערנענט צום רויט-עמאלענעם וואסער-קעסל, וואס איז געשטאנען ביי דער זעלבער וואנט, ווו דער אויוו, און גענומען די שעפ-קווארט. ער האט אנגעשפעט וואסער מיט איר, אפגעוואשן זיך דאס מויל, די גאמבע, דעם האלדז, אפגעווישט זיך מיט א האנטוך, און אן א ווארט איז ער ארויס פון דער ווינונג.

8

אין פאדערצימער, א שפאן פון דער טיילווייז אפגע-עפנטער טיר, וואס האט געפירט צום גרויסן פאראיין-זאל, איז אברהם געבליבן שטיין.

אויף לאנגע רייען שטולן זענען אייגעווייניק, אין פאר-אייין-זאל געזעסן די בארשטן-ארבעטער און האבן געקוקט צו דער עסטראדע, ווו ס איז געשטאנען א שוואך יידעלע, מיט א לאנגער בארד, און האט גערעדט.

געווען איז דאס יידעלע א פרומער. זייער זעלטן האט ער זיך געוויזן דא אין פאראיין. נאך זעלטענער האט ער ארויסגערעדט א ווארט ביי פארזאמלונגען, אויף וועלכע ס'האבן אלע מאל גערעדט די לייט מיט אנטבליזטע קעפ. און יעדעס מאל, ווען ער האט דא „פארבלאנדזשעט“, האט עס אויסגעמיטן צו קוקן אויף די ווענט, ווו ס'זענען גע-האנגען בילדער פון אפיקורסישע צדיקים מיט בערד און אויך מיט געגאלטע פנימער, ווי למשל, קארל מארקס, פרידריך ענגעלס, פערדינאנד לאסאל, בער באראכאו און אנדערע. זיי האבן פאר אים געמיינט דאס זעלבע ווי דער יויזל און זיינע אפאסטאלן. וואס זאל אבער טאן א מענטש אז ר'דארף האבן פרנסה? ר'האט געהאט דאס געפיל ווי ער וואלט זיך געפינען אין א קאשטשאל, כאטש דער פאראיין איז געווען נישט נאר קעגן דער יידישער אמונה, נאר אויך קעגן דער גויאישער. אין אנהייב פון שטרייך איז ער אבער, פונקט ווי „די לייט מיט די אנטבליזטע קעפ“, געווען שטארק אויפגעצארגט אויף די באלעבאטים פאר נישט האבן קיין איינזעעניש מיט זייערע פועלים. עטלעכע וואכן שפעטער האט ער אבער א מאך געטאן מיט דער האנט אויפן פארצווי-גענעם שטרייך און גענומען ברומען צו די פרומע און אויך צו די לייט מיט די אנטבליזטע קעפ: „אימזיסט אינזער עקשנות... וואס האבן מיר צו ג'ווינען אז מ'זעמער שוין היינט טערשטעליק אין אזוי פיל שכירות? צוויי יאער ברויך מע ארביטן, אפילו מיט א הוספה, אויף צו פארריכטן דעם היזק, און — — וויי איז אונדז... וואס האט מע זעך עפעס, רחמנא ליצלן, גענימען מאכן אן עגל הזהב פון עטלעכע גראשן מער? אז ס'קימט ניש אראן קא פרוטה אין שטיב איז דאך אלץ גליטשיק, פארוואס... דער גאנצער צלם-אלקים פון מענטש ווערט דאך עפעס פארקרימט, לא עלינו...“ פון זיינע רייד זענען אנגעשטעקט געווארן אלץ מער און מער צוהערער, ביז בערקע האט דערזען די סכנה און איז ארויס-געקומען מיטן פלאן פון העלפן די נויטליידנדיקע. ס'הייסט, מיט דעם געלט וואס וועט אריינקומען פון אויפפירן די דראמע. און וואס אמת, דאס מורמלען, אויך די אומציי-פרידנדיקייט האט זיך געהאט א ביסל איינגעשטילט.

איצט אבער קוקן די פארזאמלטע אויף דעם דאזיקן פרומען מענטשן, וואס שטייט אויף דער עסטראדע, ביים שטענדער, און די מערסטע פון זיי דערווארטן צו הערן פון אים א מער הארבערע טענה קעגן אנהאלטן דעם שטרייך ווי ווען ס איז פריער. איצט איז דאך שוין נישטא קיין אויכ-זיכט אויף דער הכנסה פון דעם טעאטער! אברהם, וועמען ס'האט געטראפן אזא אומגליק, וועט זיך דאך נישט איינ-רייסן מיט א וועלט און ער וועט זיצן שבעה, הגם ער איז

נישט פרום! איז אויף וואס קאנען שוין די נויטליידיקע האפן?

געווען איז דאס פרומע מענטשל א קליינס, דאס גופל איינגעשרומפן, דאס קעפל ווייס, ווי שניי, און דער רוקן געבויגן פון זיינע זיבעציק יאר.

— יאך בין נישט קא רעדנער... — האט ער דורך זיין אנציינערדיקן מויל געדזשאמזשעט צעפיצלטע מחשבות צום עולם — עץ ווייסט עס, אבער אט דא... אין מיין הארץ... רייסט זעך עפּיס.. א קול פון יאנדעס, פון אזהרה... און יאך וויל עס נישט אופלייגן... יאך מוז ענק זוגן דערפון... און עץ מיזט עס אכעט הערן...

ער האט אפגערוט א ווייל און ווידער גענומען דזשאמזשעט דזשען:

— דער פרעזעס פון די באַלעבאַטיים, ר' אריה לייב גאטליב, האט פריער פאר דער לווייה געזאגט, אז דער פאר- איין צווייגט אברהמען נישט טצו זיצן קא שבעה... כ'ווייס נישט צי דוס איז וואָער אָדער נישט. איך בין נישט קא קרוב למלכות. כ'ווייס נישט... אבער יאך בין מתרה, אז אויב דוס וועט זעך ארויסוואַזן פאר אמת און אברהם וועט שפילן טיאטער, און נישט זיצן קא שבעה, וועל יאך אלצאיינס נישט נהנה זיין קא פרוטה פון דעם געלט. עץ הערט?

— יא! — האט זיך דערהערט א שטים פון צווישן עולם — און אכעט נישט יאך!

— און אכעט נישט יאך! — האט זיך דערהערט א צווייטע שטים.

— און יאך בין אכעט אראנגערעכנט! — האט זיך דערהערט א דריטע שטים, און א פערטע, א פינפטע.

— דוס — זאגט ווידער דאס פרומע, קליינע יידעלע אויף דער עסטראדע — וואלט געווען הילף וואס איז נולד געווארן פון זינד... פון גרויסע זינד... און יאך וויל נישט טועם זיין פון אזעלכעס וואס קימט נישט פון א גלאכן וועג... עץ הערט?

צווישן די פארזאמלטע האבן זיך ווידער גענומען הערן שטימען, וואס האבן איינגעשטימט מיט אים. דאס יידעלע האט פאר אַווייל אויפסניי נישט גערעדט און נאך דעם ווידער גענומען דזשאמזשעט:

— אבער כ'בין זיך משער, אז אינדזער פאראייק-מנהיג וועט מורא קריגן... אויב נישט מקבל זיין קא הילף, וועט ער טראכטן, איז ווי וועלן מיר האבן כוח צי סטרייקן? ער'ט מיינען אז מיר וועלן געוויס פארלאנגען א סוף צים סטרייק. וויל יאך עס מבטיח זיין פונקט פארקערט. כדי נישט צו מאכן אברהמען זינדיק וועל יאך, און אכעט אלע וואס זענען מיט מיר מסכים, יא סטרייקן. און נישט נאָר אַזוי לאַנג ווי אברהם וועט זיצן שבעה, נאָר אַזוי לאַנג ווי מ'וועט מיזן... און זאל השם יתברך זיך מרחם זיין אויף איינע ווי ער האט עס געטייען ביז היינט...

בערקע, וואס האט אים פריער געהאט ארויפגערופן אויף דער עסטראדע צו רעדן, מחמת ער, דער זקן, איז געווען

דער ראש-המדברים פאר יענע וואס האבן באַגערט די איצ- טיקע פארזאמלונג, איז איבער דער גאַנצער צייט געשטאַנען אַן אַ זייט אין איין שרעק. וואס וועט דער דאָזיקער אומצו- פרידענער זאָגן? וועט ער באַנייען זיינע אלטע תרעומות? וועט ער ווידער אַנטמוטיקן די שטרייקער? איצט אַבער האָט ער געקוקט אויף יענע לייט, וואָס זענען נישט געווען קיין פרומע, אַבער וואָס זענען אויך געווען פאַרביטערט אויפן שטרייק, און ער האָט געפאַרשט יעדן אויסדרוק אויף זייערע פנימער. נעמען זיי אַן דעם אַלטיטשקנס עצה? זענען זיי גרייט צו שטרייקן און ליידיג?

אז דאס פרומע יידעלע איז אַראָפּ צוריק צו זיין פלאץ צווישן עולם, האט בערקע באַשטיגן די אַפּגעליידיקטע עס- טראַדע כדי צו פרעגן די אומצופרידענע לייט וואָס זיי האָבן בדעה צו טאָן. אַנשטאַט דעם האָט ער אַבער גענומען קוקן צו דער עטוואָס אַפּגעשפאַרטער טיר, וואָס האָט זיך געעפּנט ווי פון אַ חולה.

אין דער טיר-עפּענונג האָט זיך באַוויזן אַ נישט-דער- וואַרטער גאַסט: אַריה גאטליב. ער איז געבליבן שטיין נישט ווייט פון דער שוועל. די הענט אין די טיפּע קעשענעס פון פוטער, די אויגן געווענדט צו בערקען, וואָס אויף דער עס- טראַדע, און זיינע ליפּן, אויסגעקרוםט ווי נאָך אַרויסגעריי- סענע ציינער, האָבן זיך באַוועגט מיט ספּאַנס.

— זייט אַזוי גוט, פאַניע אַשכנזי — זאָגט ער מיט דער- שלאַנגקייט אין זיין צוגעכריפּעטן קול צו בערקען — און קומט אַריבער אין דער ביוראָ פון דעם האַנטווערקער-פאַר- באַנד... כ'ווייל מיט אייך רעדן וועגן פאַרקניטשען? דעם שטרייק.

אין זאל האָט געהויערט אַ שטילקייט, אַזאַ שטילקייט ווי צווישן קרובים, אין אַ שפּיטאַל, וואָס וואַרטן צו הערן וועגן דער געלונגקייט פון אַן אַפּעראַציע אויף זייערע אַ געליבטן. נישט ס'האָט גערעדט בערקע און נישט עמעצער אַנדערש. אַלע פאַרזאַמלטע האָבן געקוקט אויף אַריה גאַט- ליבן, געגאַפט, און פון שטוינונג נישט געקאַנט אַפּילו עפּענען די ליפּן.

אויך אַריה גאטליב האָט נישט גערעדט. ער האָט זיך אַ וויש געטאָן ביי די מויל-ווינקלען, וואָס זענען געווען עט- וואָס פאַרשווימט, און איז צוריק אַרויס. ביי דער גאַס-טיר פון דעם פּאָדערצימער איז ער אַבער געבליבן שטיין און ער האָט זיך געיישובט. נאָך דעם האָט ער זיך אויסגעדרייט און דערנענט צו אַברהמען.

אַברהם, וואָס איז אין אַנהייב געבליבן וואַרטן דאָ ביז די פאַרזאַמלונג וועט זיך ענדיקן, נאָך דעם זאַל ער אַריינגיין אין זאַל, נעמען די מיטשפּילערס און גיין מיט זיי מאַכן די לעצטע צוגרייטונגען צו דער מאַרגנדיקער פאַרשטעלונג. איז איצט געשטאַנען איינגעקאַרטשעט אין אַ ווינקל און האָט נישט געקוקט אויפן ברודער. זיין קאַפּ איז געווען אַראָפּ-

7. פאַרקניטשען — פאַרענדיקן.

געהאנגען, ווי ביי אן איינגעדרימלטן, די אויגן צוגעמרו-
זשעט, די ליפן צונויפגעפרעסט, און די הענט איינגעגראבן
אין די קעשענעס פון מאנטל, גלייך ווי ער וואלט געפריירט
פון קעלט.

— אצינד — זאגט אריה פאמעלעך און מיט פייכטקייט
אין קול — שטייט דיר שוין גארנישט אין וועג צו זיצן
שבעה. סידן דו ווילסט שטרייקן קעגן רבוננו של עולם פאר
צונעמען ביי דיר דיין קינד... סידן...

אברהם איז געשטאנען אזוי ווי פריער און האט נישט
געעפנט זיין מויל.

אויך אריה גאטליב האט מער גארנישט געזאגט. יא,
ער האט געהאט א טיפן באגער צו שטיין דא מיטן דער-
שלאגענעם ברודער, ווען אפילו גארנישט רעדן. אבער ער
האט עס נישט געקאנט טאן. ער האט בלויז א שאקל געטאן
מיטן קאפ פון גרויס רחמנות און איז אוועק א צעבראכענער.

שמשון אפטער (פיועל)

דער בונט*

געבוירן אין אפט אין יאר 1908. דער זון פון יוזיף פיועל, פון פאך א טאנדייטשניידער,
וועלכער האט פארהאנדלט זיין אייגענע פראדוקציע (אויסגעארבעט אין שטוב צוזאמען מיט זיין
גרויסע פאמיליע) אויף די ירידים אין שטאט און די דערבייאקע שטעטלעך.
פון די פריעסטע יוגנט-יארן, געבויגן איבער דער ניין-מאשין, האט שמשון, איינגעזאפט
אין זיין בלוט די פאלקסטימלעכקייט פון דער היימישער ארבעטער-סביבה, געקניפט און
געבונדן מיט יידישער טראדיציע פון טאטע-מאמע, די פאלקס-מענטשן.
נאך די ערשטע יארן פון טראדיציאנעלן "חדר" און ישיבה האט שמשון, וואכאם צו די
נייע געזעלשאפטלעכע ארבעטער שטרעמונגען, זיך געווארפן ענטוואקסטיש לערנען די יידישע
און אלגעמיינע ליטעראטור און געטרונקען מיט דורשט אויך נייע צייטשריפט און ליטערארישע
אויסגאבע.

אין זיין געזעלשאפטלעכער, איבערגעגעבענער טעטיגקייט, דינענדיק אלס טריבון און
לערער פאר די ברייטע קרייזן פון דער אפטער ארבעטער-יוגנט וועלכע האט שטענדיק געזוכט
נייע אויסדריקן האט אין שמשון דערוואכט דער דראג צו אייגענע שאפונג און זעלבסטאויסדרוק.
געהאלפן אים דערוואכן און אנפאנגען שרייבן האט אין א געוויסער מאס דער מאדערניסטישער
שרייבער אין יענער תקופה י. מ. וויסענבערג, וועלכער האט אים געטער באקאנט באזונדער
אין שטאט אויף א ליטערארישער פארלעזונג ביי דער אפטער ארבעטער-יוגנט.
פון דאן אן געפינען מיר פון צייט צו צייט אין וויסענבערגס „אונזער האפנונג" שמשון
פיועלס שאפונגען. ער האט פאר אים געעפנט די גרויסע פערספעקטיוו פון א יידישן שרייבער
און דיכטער.

ווען דאס שטעטל ווערט אים ענג, וואנדערט ער אויס קיין אמעריקע (אין יאר 1930) ווו עס
וואכט אויף א נייע יידישע אוידיטאריע און ליבהאבער פון יידישע ליטעראטור און קונסט.
געפינען מיר טאקע אין אלע אמעריקאנער יידישע צייטשריפטן זיינע לידער און דערציילונגען.
אין בוך-פארם זענען דערשינען זיינע ווערק „צווישן שטעט" (1936), „דער בונט" (1942),
„דער רוימישער געטא", היסטארישער ראמאן פון יידישן לעבן אין 16-טן יארהונדערט (1946),
פארעפנטלעכט אין העברעאישער איבערזעצונג אלס „בגיתו רומא" (ספרית הפועלים 1948).
אין 1943 באקומט ער די ליטערארישע פרעמיע פון „איקוף" פארן בוך „דער בונט".
אין 1956 האט ער פארעפנטלעכט זיין ראמאן „אין א גייער וועלט" וועגן די ערשטע
יידן אין אמעריקע.

— מען קלאפט אין טיר. דו הערסט, שיע? זיי גייען מיר
נעמען. ווו ביסטו, שיע? לאז מיר נישט איבער אליין. —
האט ביילע געשריגן פון בעט ארויס, און בלאנדזשענדיק גע-
זוכט מיט די הענט.

דער שניידער שיע קראוועץ האט ארויפגעלייגט א האנט
אויף זיין ווייבס מויל און זיך ביי איר געבעטן.

— אט זיך איך דאך לעבן דיר, קיינער קלאפט נישט.
האב רחמנות אויף דיין קינדער. עמעצער וועט נאך דער-
הערן, אז דו ביסט קראנק און מיר זענען פארלוירן.
פון דעם פייכטן קאמפרעס, וואס איז געלעגן אויף זיין

ווייב ביילעס קאפ האט געזעצט א פארע. אירע ארויסגע-
זעצטע גליענדיקע אויגן האבן ארומגעבלאנדזשעט אויפן
באלקן, ווי זיי וואלטן אים, שיען, אין גאנצן נישט געזען.
עס איז מער נישט געווען צו דערקענען די אמאליקע ביילע
מיט דעם שמייכלענדיקן ראזווען פנים. אירע באקן זענען
איצט געווען איינגעפאלן, דאס פנים געל, די ליפן שווארצעלעך
פארברענט. די ארויססטארטשנדיקע קנאכן האבן געפלאמט
מיט רויטע טיפוס-פלעקן.

שיע קראוועץ האט גענומען א קאלטן קאמפרעס, אים
צוגעלייגט צו ביילעס שטערן. ביילע האט צוגעמאכט די
אויגן, און שווער, ווייטיקדיק געדעכעט.

* די תקופה וואס ווערט דא געשילדערט איז די ערשטע וועלט-מלחמה

פון צווייטן בעט, וואָס איז געשטאנען לענגאויס דער וואנט, האָט זיך געהערט אַ שטיל, איינגעהאַלטן געוויין. שיע האָט זיך אָפּגערופן פון זיין ווייבס בעט, צוגעגאַנגען צו זיינע צוויי יינגלעך, וואָס זענען אַט ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק אַרויס פון טיפּוס-פּיבער.

— וואָס וויינט איר, קינדער? די מאמע וועט אין גיכן זיין געזונט. זי וועט קויפן ווייס מעל און באקן חלה ווי אמאָל. איר געדענקט...?

די צוויי יינגלעך האָבן אָפּגעווישט די טרערן פון זייערע מאַגערע, בלאַסע פנימלעך. זיי האָבן גאַרנישט געענפערט. נאָר די דאַרע גערגלעך האָבן ביי זיי געצאָפּלט, ווי זיי וואָלטן אַרונטערגעשולונגען זייער ביטער געוויין.

שיע קראַוועץ האָט פאַמעלעך גענומען אַרומשפּאַנען איבערן צימער. וואָס הייבט ער אָן צו טאָן? ווי עס זעט אויס, איז זיין ווייב, ביילע, סכנותדיק קראַנק. אַ דאָקטאָר האָט ער מורא צו רופן, ווייל דער דאָקטאָר וועט גלייך צו וויסן געבן דער קרייז-קאמאנדע. די דייטשישע סאַניטאַרן וועלן קומען. מען וועט ביילען און די קינדער אַוועקנעמען אין שפיטאַל און פון דאָרטן זעט זיך נישט עמעצער זאָל אַרויסקומען אַ לעבעדיקער. די גאַנצע שטאַט רעדט שוין וועגן דעם, אַז די שווער-קראַנקע, וואָס האָבן פּלעקן-טיפּוס, ווערן אין שפּיטאַל גלייך פאַרסמט. זיי נעמען צו דעם קראַנקען, און עס גייט אַדורך אַ טאָג — שיקן זיי אַרויס אַ קאַסטן באַגאַסן מיט קאַרבאָל. די חברה-קדישא קען שוין אַפילו קיין שום יידישע אויסריכטונג נישט מאַכן. אַזוי ווי „זיי“ שיקן אַרויס דעם מת, אַזוי מוז ער ווערן באַגראָבן...

פון די אלע געדאַנקען לויפט אים דורך אַ ציטער איבערן לייב. קיינער טאָר נישט וויסן, אַז זיין ווייב איז קראַנק, ביז גאָט וועט העלפן, אפשר וועט דאָס פייער פון איר אַוועק.

פון ערגעץ נאָענט האָט זיך געהערט דערנענטערן אַ יאָמערלעך געוויין. שיע האָט אויפגעהויבן דאָס פאַרענגל פון פענצטער. באַרג-אַרויף דעם הינטערגעסל, האָט זיך געזען אַנקומען די קאַזשמיראַווע, דעם גאַסנקערער קאַזשמיס מוטער, וואָס וויינט דאָ בשכנות. זי איז אַפנים אַנגעקומען פון שפיטאַל, וווּ מען האָט איר זון און שוור נעכטן אַוועק-געפירט. זי איז צוגעגאַנגען צום ווייס-געקאַלעכטן הייזל, וואָס איז פאַרזיגלט און די פענצטער פאַרקלעפט. זי האָט זיך אַוועקגעזעצט אויפן שוועל פון הייזל און אַריינגעקלאָגט אין די הענט.

— דאָס ליכט האָט זיך אויסגעלאָשן פאַר מיינע אויגן. יעזוס טייערער, איך זע נישט וווּ צו גיין, יעזוס איינציקער. נאָך דעם האָט זיך דאָרטן די אַלטע אויפגעהויבן. זי איז פון די עטלעכע טעג געוואָרן אַן איינגעבויגענע זקנה. זי האָט זיך אַוועקגעלאָזט צום בשכנותדיקן גאַרטן-פלאַץ מיט די שיטערע גרעזעלעך. פאַר דער מלחמה איז דאָרטן געווען אַ גאַרטן. איצט איז געבליבן אַ זכר פון עטלעכע פאַרבליבענע איינגעטריקנטע בימער. יינגלעך וואָרפן אַרויף שטיינער אויף די איינצלע גרינע עפל, וואָס האָבן דאָ באַוויזן אַנצור

וואַקסן. דאָרטן געפינען זיך אירע אייניקלעך וועמען זי גייט אַנזאָגן וועגן זייער גרויסן אומגליק...

שיע קראַוועץ זיפצט אָפּ און לאָזט אַרונטער דאָס פאַר-הענגל. ער האָט איצט גענומען שפּאַנען זייער אומרויך איבערן צימער. עס זעט זיך נישט קיין גוטס אין ערגעץ. ער האָט זיך אָבער באַלד אָפּגעשטעלט, ווייל עמעצער האָט זיך דערנענטערט צו זיין טיר. ער האָט אַנגעשפיצט זיינע אויערן. מען האָט אַ ריר געטאָן ביי דער קליאַמקע. שיע האָט פון גרויס שרעק זיך אַ טרייסל געטאָן. ער האָט אַרויפגעלייגט אַ פינגער אויפן מויל, געוואָרנט זיינע יינגלעך, זיי זאָלן זיך נישט אַפּרופן.

שיע האָט זיך גיך אַנגעטאָן די קאַפּאַטע, גלייך-געמאַכט די צוגעשוירענע ברוינע באַרד. ער מוז וויסן ווער עס קלאַפט אפשר איז עמעצער געקומען וואָרענען, אָדער מען וויל אויסגעפינען צי עמעצער איז ביי אים קראַנק און אים מסרן? ער האָט פאַמעלעך געעפנט די טיר, זיך אַרויסגעשאַרט און פאַרשלאָסן די טיר פון דרויסן.

די גאַס איז שיען נישט געפּעלן געוואָרן. די רינשטאַקן זענען געווען פריש אָפּגעקאַלעכט. די קרעמער פאַר די קראַ-מען האָבן מיט בעזעמער געפּוצט דעם טראַטואַר. קעגנאיבער, לעבן אַרקע בירשענקערס הויז, איז געשטאַנען אַ שפיטאַל-קעטשל מיט רויטע צלמים אָפּגעפאַרבט. עטלעכע סאַניטאַרן האָבן געפירט אַן אויוון, מאַשינקעס, אויסצורייכערן מיט שוועבל-סם די שטובן, וווּ מען האָט געפונען אַ קראַנקען. די גאַס איז געווען פאַרצוימט מיט אַ מיליטערי-וואַך ביי ביידע זייטן גאַס-אַריינגאַנגען. אויך ביי פיל טויערן זענען געווען צעשטעלט סאַלדאַטן. די וואַכן זענען געווען אין פולער באַוואָפּענונג מיט שאַרפע מעסערדיקע באַיאַנעטן אויף די ביקסן. פון אַרקע בירשענקערס הויז זענען אַרויסגעקומען די אָנפירער פון דער סאַניטאַר-קאַמיסיע. דער קרייז-קאַמענ-דאַנט, ריטער פאַן קרוגער, איז געווען אַנגעטאָן אין פאַ-ראַדנעם אויפפאַרם, אַ גראַע פעלערינע מיט אַ גאַלדענעם אָדלער אויפן לייכטערדיקן היטל. עס האָבן אים באַגלייט אַ כאַפּטע אָפיצירן, לייטענאַנטן און פראַסטע סאַלדאַטן. דער איינציקער ציווילער איז דאָ געווען דער גראַוואַנסלדיקער פוילישער דאָקטאָר זשעלינסקי, ער איז געגאַנגען מיט אַ געבויגענעם קאַפּ, גלייך ווי ער וואָלט געווען אַרעסטירט צווישן זיי.

שיע קראַוועץ האָט זיך געמוזט אַנלענען אין וואַנט, ער זאָל נישט אומפאַלן. ער איז אָבער באַלד געקומען צו זיך. ער וועט זיך נישט אונטערגעבן, שיע קראַוועץ! ער האָט זיך שטיל אַריינגעשאַרט אין פעדערהויז, אויפגעשלאָסן די טיר און מיט פאַמעלעכדיקע טריט צוגעגאַנגען צו ביילעס בעט. זי איז איצט געלעגן רואיק, שטיל. איר פנים איז געווען צעשמייכלט, ווי זי וואָלט אַ זיסן חלום איבערגעלעבט. ער האָט שטיל אָפּגעזיפצט. גראַד איצט, ווען עס ווערט איר בעסער, האָבן זיי זיך באַוויזן, די פינצטערע רוחות. שיע איז אַריין אין קיך, אויפגעפנט די זייטיקע קאַמער.

פון דאָרט האָט אים אַ שלאָג געטאָן אַ טוכלעקייט פון אַנ-
געוואָרפֿענע אַלטע הויז־חפּצים. דאָ איז שוין עטלעכע טעג
געלעגן אָנגעגרייט אַ שעניק איבערגעדעקט מיט אַ קאַלדער.
פון דעם פאַרשטויבטן לופטשיק האָט זיך געצויגן אַ זיילעכל
זון צו דעם שעניק. שיע האָט אונטערגעהויבן דאָס פענצטערל,
עס זאָל אַריינקומען אַ ביסעלע לופט. נאָך דעם איז ער
צוגעגאַנגען צום ווייבס בעט. זיינע הענט האָבן מער נישט
געציטרעט. ער האָט עקשנותדיק פאַרביסן די ציין און אַ נעם
געטאָן זיין ווייב פון בעט אַרויס. זי איז איצט געווען זייער
גרינג. זי האָט פיבערדיק געגליט, ווי ער וואָלט געהאַלטן
הייסע פרעסלעך. זי האָט פאַרוואָרפֿן דעם קאַפּ און אַ פיש-
טשע געטאָן ווי אַ קראַנק פייגעלע. ער האָט זי אַריינגעטראָגן
אין קאַמער, אַוועקגעלייגט אויפֿן שעניק. איר פנים איז איצט
ווידער געוואָרן פון מיט ווייטיקדיקע גרימאַסן. ער האָט נישט
געהאַט קיין צייט זי לאַנג צו באַטראַכטן. די יינגלעך אין
בעט האָבן ווידער נענומען וויינען שטיל און דערשראַקן. שיע
האָט אַ נעם געטאָן ביידע יינגלעך, זיי אַוועקגעזעצט לעבן
דער מוטער אויפֿן שעניק.

— קיין פֿיפּס נישט, איר הערט! איר מאַכט מיר אומ-
גליקלעך מיט אייערע געוויינען — האָט זיך שיע גענומען
בייזערן.

עס האָט אים אָבער באַלד באַנג געטאָן, און ער האָט זיך
גענומען בעטן ביי זיי:

— איאָ איר וועט שווייגן און זען די מאַמע זאָל זיין
שטיל?

איך וועל איר געבן אַ ביסל וואַסער, אָדער צוהאַלטן
איר מויל, ווי דו טוסט, — האָט דאָס עלטערע יינגל געזאָגט.
שיע האָט צוגעמאַכט די טיר. גענומען דאָס געשיר-
שענקל און צוגערוקט צו פאַרשטעלן די טיר. שיע איז געוואָרן
זייער האָפֿערדיק. קיינער וועט שוין נישט באַמערקן, אז דאָ
געפינט זיך אַ קאַמער. שיע האָט גיך פאַרבעט די בעטן,
ווי קיין מאָל גאַרנישט וואָלט דאָ געווען.

שיע האָט אָפּגעדעקט זיינע שניידערישע נייד-מאַשינען,
וואָס זענען שוין אַ צייט געשטאַנען ליידיק, און זיך גענומען
פאַרקען אַרום זיי. זאָלן זיי זען, די גרויסע לייט, ווען זיי
וועלן צו אים אַריינקומען, אז ער איז גאַר פאַרנומען מיט
פּרנסה. שיע האָט שוין כסדר אַרויסגעקוקט פון פענצטער
צום הויף, זאָלן זיי שוין קומען. זי וועט לאַנג נישט קענען
פאַרטראָגן די ענגשאַפט דאָרט אין קאַמער, זיין ווייב. אויפֿן
הויף האָט זיך אַרומגעדרייט אַ פאַרהילטע פרוי, בלוז אַ
שטיקל נאָז האָט זיך אַרויסגעזען פון איר טיכל. זי האָט
זיך געבראַכן די הענט און געזוכט מיט די אויגן אַרום אין
הויף, ווי זי וואָלט געזוכט הילף פון עמעצן. קיינער האָט
זיך אָבער נישט באַוויזן. אַ נישט־געוויינלעכע שטילקייט האָט
געהערשט איבער דעם נאָכמיטאָגדיקן פאַרשלעפֿערטן הויף.
פון דער שטילקייט האָט זיך בלוז געהערט דאָס זיך באַ-
קלאַגנדיקע קול פון דער פרוי.

— סדום! עס זאָל זיך דאָס אַ מענטש באַווייזן. צו וועמען
ווענדט מען זיך! טאַטע דערבאַרעמדיקער אין הימל!
שיע האָט זי דערקענט. דאָס איז געווען שלום דעם ברע-
טער־סקלאַדניקס ווייב. ער האָט זיך אָנגעצונדן מיט כעס.
וואָס שרייט זי, די בהמה! יעדער האָט מסתמא מיט זיך צו
טאָן. ער האָט אָבער נישט געקענט אויסהאַלטן דאָס געוויין
פון דער פרוי. קיינער פון די אויבערשטע גאַרנס האָט זיך
נישט באַוויזן. שיע האָט אַ שמיכל געטאָן... זיי האָבן מורא
אַרויסצוגיין, די גבירים.

ער האָט זיך אויפֿגעהויבן פון מאַשין און איז אַרויס
אויפֿן הויף.

— וואָס שרייט איר? איר מאַכט זיך אומגליקלעך, —
האָט זיך שיע געבעטן.

— איך האָב שוין נישט וואָס אָנצווערן. מיין שלום איז
חרוב, ער איז אַזוי שווער, מען קען אים נישט רירן פון אַרט
און די מחבלים שטייען שוין פאַרן טויער.

— קומט איך וועל אים אַריינטראָגן אין קאַמער.
זיי האָבן זיך אַ לאַז געטאָן צום לינקן פליגל פון הויף
צום ברעטער־סקלאַדניק. פונקט דעמאָלט האָבן זיך באַוויזן
די סאַניטאַרן, סאַלדאַטן מיט רויט־באַצלמטע אַרעמבענדער.
זיי האָבן זיך באַוויזן דורך ביידע זייטן הויף. עס איז שיען
מער נישט געבליבן וואָס צו טאָן ביי שלומען. ער איז צו-
ריקגעגאַנגען געלאָסן צו זיך אין שטוב אַריין כדי נישט
אַרויסצורופן קיין שום חשד אויף זיך.

די טירן פון זיין דירה זענען שוין געשטאַנען ברייט
צעפענט. עטלעכע דייטשישע סאַניטאַרן זענען אַרומגעגאַנגען
אין צימער און האָבן עפעס מאַדנע געשמעקט מיט די נעזער.
ווי זיי וואָלטן עפעס געוואָלט דערגיין מיט זייערע מפונקדיקע
שמעקערס. ביי שיען זענען איצט אַלע חושים געוואָרן זייער
וואָך. ווי אַזוי האָט ער דאָס פריער נישט דערשפירט דעם
גערוד פון עסיק מיט וואַסער, פון וועלכן ער האָט געמאַכט
קאַמפרעסן? ער אַליין האָט דערפילט דעם שווערן דעמפיקן
גערוד פון שטוב, וווּ זיינע קינדער האָבן וואָכן נאָך אַנאַנד
געפיבערט. די סאַניטאַרן האָבן איבערגעקערט דאָס בעט-
געוואָנט, אַרונטערגעשלעפֿט די ברודיקע איינשיטן.

שיע האָט זיך אַוועקגעזעצט לעבן דער נייד-מאַשין. ער
האָט זיך גענומען צו אַן איבערגעניצעוועטן מלבוש. ער האָט
געטריבן די מאַשין גיך, כדי איבערצוטומלען דעם ווייבס
שטילע, דערשטיקטע קרעכצן, וואָס זיין וואַכיק אויער האָט
מיט אַמאָל דערהערט.

די סאַניטאַרן האָבן שטיל צווישן זיך גערעדט. נאָך דעם
האָבן זיי גענומען קלאַפֿן מיט די פינגער אין די ווענט. גע-
עפנט די קליידער־שאַנק. דאָס קרעכצן האָט זיך גענומען
דייטלעכער הערן. שיע האָט אַרונטערגעלאָזט דעם קאַפּ,
געדערעפטשעט מיט אונטערגעהאַקטע פיס אויפֿן מאַשין-
פעדאַל.

איינער פון די סאַניטאַרן איז צוגעגאַנגען האַרט צום
מאַשין און צאָרנדיק אַ געשריי געטאָן:

— אויפשטיין!

שיע האט זיך וואקלנדיק אויפגעשטעלט. דער סאניטאר האט ביי שיען אויפגעהויבן דאס אויבערשטע אויגן-לעפל, אריינגעקוקט. נאך דעם האט ער איבלדיק א שפיי געטאן לעבן שיען און אויסגעשיפעט:

— פארפלוכטער, לויזיקער יודע. וועק!

שיע האט זיך גלייכגילטיק אפגערוקט. א צווייטער סאניטאר האט אים א נעם געטאן ביי די אקסלען פון הינטן און אים ארויסגעשטופט פון שטוב.

שיע איז געשטאנען אין דרויסן ווי א פרעמדער לעבן זיין היים. די סאניטארן האבן אריינגעטראגן צוויי טראגן-ברעטלעך, און באלד ארויסגעפירט ביילען מיט זיינע צוויי יינגלעך. זיי זענען געווען פארבונדן מיט רימענס ארום די בעטלעך. ביילע האט איצט געמוזט האבן א סך פיבער, ווייל זי האט זיך גבורהדיק געריסן פון בעטל. איר פנים איז געווען צונטעררויט. די יינגלעך האבן געשריען דערשראקענע, גע-הויבן די אויסגעמאטערטע קעפלעך, וואס זענען שלעכט געווען ארומגעשוירן מיט זיין שניידערישער שער.

— טאטע! טאטעניו! איך וויל מיט זיי נישט גיין. לאז נישט, טאטע!

די סאניטארן האבן אריינגערוקט די טראגן-ברעטלעך אין שפיטאל-וואגן, צוגעהאקט די טירן. דער לעצטער סאניטאר איז ארויס פון שטוב. ער האט מיטגעבראכט א האלב ברויטל פון שיעס שפייזשענקל, וואס שיע האט געקראגן אויף דער ברויט-קארטע. דער באברילטער גרוילעכער דייטש האט באטראכט מיט גיריקע אויגן דאס ברויט, עס באשמעקט פון אלע זייטן. נאך דעם האט ער באטראכט שיען, וואס איז געשטאנען א פארלירענער ביים וואנט. דאס ברויט איז אים נישט געפעלן געווארן, ווייל ער האט א מרוקע געטאן:

— דאנערוועטער!

און דאס האלבע ברויטל האט דער סאניטאר פארשטופט שיען אונטערן ארעם. נאך דעם האט דער סאניטאר פארמאכט די טירן און זיי פארזיגלט מיט טריוואקס.

דער שפיטאל-וואגן איז ארויס פון הויף, זיך האסטיק אוועקגעלאזט בארג-אראפ צום שפיטאל. ערשט איצט האט שיע באנומען דעם גרויסן אומגליק, וואס אים האט גע-טראפן. ער האט גענומען נאכלויפן מיט דער הינטערשטער גאס. ער וועט נישט שווייגן, אים איז שוין אלץ איינס. ער וועט די גאנצע שטאט אויפרודערן. זאלן זיי אים שיסן, די דייטשן! וואס איז אים דען איבערגעבליבן? דאס ווייב און קינדער צוגענומען, די שטוב-זאכן וועלן זיי פארניכטן מיט דעם שוועבלידיקן אויוון. דאס האלבע ברויטל האט מען צו-ריקגעגעבן, ווייל דער דייטש האט עס מורא געהאט צו עסן. שיע איז מיט די פינגער פארקראכן אין דעם נישט-אויסגע-באקענעם ברויט, וואס איז שוין ביי אים געלעגן אין קעשענע. ער האט דערפילט א חלשותדיקע איבלקייט פון דעם קלעפיקן ברויט. סם גיבן זיי די מענטשן צו עסן. שטרוי מיט קלייען.

אויסגעמישט מיט קאשטאנעס מעל. ווי אזוי זאלן מענטשן נישט קראנק ווערן?

דאס קעטשל איז אריין אין דער טונקעלער שפיטאל-אלע. די הויכע טאפאליעס מיט די ברייט-בלעטערדיקע צווייגן האבן אויסגעשפרייט א נאכמיטאגדיקע רוי. שיע האט גענומען גיין פאמעלעך, ווי ער וואלט געגאנגען אויף א פרעמדער, אומבאקאנטער גאס. פון דער ווייטנס האט זיך געזען דער שטאטישער שפיטאל מיט א גרויסן צלם אויף דעם רויטלעכן דאך. לינקס, צופוסנס דעם שפיטאל-גארטן, האט זיך אויסגעשפרייט די גרויסע שול-געביידע מיט דעם רחבותדיקן פארק, וואס די דייטשן האבן דערפון געמאכט א שפיטאל פאר טיפוס-קראנקע. ביים אריינגאנג האט זיך גע-דרייט א דייטשישע וואך, מיט א באיאנעט אויף דער ביקס. א טויער האט זיך געעפנט און דאס קעטשל איז פארשווונדן. שיע איז געבליבן שטיין ביים שטעכיקן דראט און שטיל געוויינט. וואס הייבט ער אן צו טאן, צו וועמען זאל ער זיך ווענדן?

צוויי נאנעס פון שטאטישן שפיטאל זענען ארונטער פון שפיטאל-הויף. ווען זיי זענען צוגעקומען נאענט צום אריי-גאנג פון עפידעמישן שפיטאל, האבן זיי זיך פארזיכטיק גע-צלמט און שטיל געפרעפלט א תפילה. זיי זענען זיך געגאנגען זייער וועג מיט די ברייטע צעפלאטערטע שווארצע קליידער. דא, ארום דער שטעכיקער פארצוימונג, האבן זיך ארומ-געדרייט ווייבער, וואס זייערע מענער האט מען ארויסגע-ריסן פון די בעטן. זיי האבן זיך ארומגעשארט לעבן דעם דראט, געזוכט מיט זייער אומגליקלעכע אויגן — צווישן די גרינע ביימער, וואס האבן פארשטעלט די פארהאנגענע פענצ-טער פון דער גרויסער שול-געביידע — דאס עפידעמישע שפיטאל. אפשר, אפשר וועט זיך עמעצער באווייזן און זיי עפעס זאגן, וואס מען טוט דארט מיט זייערע נאענטע.

פון שטאט איז אנגעקומען די עגלה. דער קברות-ייד, ר' אהרן מיט די וואסערדיקע קאלטע אויגן, האט געשמו-צערט צו די אויסגעקראכענע, מאגערע שקאפעס. ער האט זיי נישט געהאלטן ביי די לייצעס, ווייל זיי האבן שוין גע-קענט דעם אויסגעטראטענעם וועג, פון גיין גאנצע טעג הין און צוריק. ביים טויער האבן זיך די פערדלעך אפגעשטעלט. ר' אהרן האט ארונטערגעלאזט דעם קאפ צו באפן א דרימל. דער סקריפ פון טויער האט אים אבער גלייך אויפגעוועקט עטלעכע סאניטארן האבן ארויסגעפירט א קאסטן. די לופט איז מיט א מאל פול געווארן מיט קארבאל. טשאטעס פייגל האבן זיך מיט גערויש אפגעריסן פון צווישן די געדיכטע טאפאליעס און פארשווונדן ווייט אורעק. עס איז שווער געווען צו אטעמען. די ווייבער האבן זיך א לאז געטאן צו די סאניטארן, ארומגערינגלט די עגלה.

דער קברות-ייד ר' אהרן האט מיט צארן א שמיץ גע-טאן די שקאפעס און זיך ארויסגעריסן פון די ווייבער. קיינער האט אים נישט באגלייט, מחמת דער קרבן איז געווען א פרעמדער ייד, וואס האט דא נישט געהאט קיין קרובים. די

ווייבער זענען ווידער געקראכן ארום די שטעכיקע דראַטן. שיע האָט גענומען נאָכגיין הינטער דער עגלה צוריק אין שטאָט אַריין, ווי דער פרעמדער ייד וואָלט אים אָן אייגענער געווען.

די הינטער־שטאַטישע פעלדער זענען געווען באַוואַקסן מיט קראַפּעווע. דאָס שטעכעכץ האָט איצט געבליט מיט פּיאלעטענע בלומען. דאָ און דאָרט האָבן זיך נאָך געזען לאַנגע ריינען מיט אַקאַפּעס, צעבויגענע שטעכיקע דראַטן, אויפֿ־געריסענע גריבער. אויפֿן באַרג נישט ווייט פון בית־עולם האָבן דייטשישע סאַלדאַטן אויסגעגראָבן די נישט־טיפּע, אויפֿ־גיך־געמאַכטע ברידער־קברים פון דער לעצטער שלאַכט, און געגראָבן גלייכע ריינען. יעדע ריי איז געווען אויסגעשטעלט מיט הילצערנע ווייס־באַפּאַרטע צלמים. פון יענעם פעלד־באַרג, נישט ווייט פון צווינטער, האָט זיך געטראָגן אַ גע־שטאַנק פון פּוילנדיקע מתים, אויסגעמישט מיט איבלדיקן קאַרבאַל.

ביים טראַקט, וווּ עס קרייצן זיך די וועגן צו די אַרומיקע שטעט און דערפער, איז געשטאַנען אַ דייטשישע וואַך פון פעלד־זשאַנדאַרן. זיי האָבן זיך געהאַלטן הינטער די ביימער, כדי צו באַפּאַלן אומגעריכט די, וואָס ברענגען עפעס אין שטאָט אַריין, און דאָס צונעמען. זיי זענען געשטאַנען מיט שאַרף־אַנגעשפיצטע אויערן, ווייל פון ערגעץ אַ זייטיקן דאָר־פישן וועג האָט זיך געהערט אַ גערויש פון שווערע טרייסלנ־דיקע וועגענער. שיע האָט זיך אָפּגעשטעלט — ער וועט צוואַרטן צו זען, וואָס דאָ וועט ווערן, אים האָט טאַקע גע־וונדערט, ווער עס קען דאָס קומען מיט אַזויפיל וועגענער. שוין אַ צייט ווי די פויערים באַווייזן זיך נישט אין שטאָט מיט קיין שפּייז, און אויב זיי האָבן אַ ביסל תבואה, באַ־האַלטן זיי דאָס, דער דייטש זאָל דאָס נישט צונעמען.

די וועגענער זענען אַרויף אויפֿן גלייכן טראַקט און האָבן גענומען פאַרן רירעוודיקער. עס איז געווען אַ לאַנגע ריי וועגענער, אָנגעלאָדענע מיט תבואה־זעק, די זשאַנדאַרן זענען אַרויסגעשפרונגען פון הינטער די ביימער. די וועגענער האָבן זיך אָפּגעשטעלט. פון לעצטן וואָגן איז אַרויסגעקראַכן דער תבואה־סוחר לייבל שטיין, אָנגעטאָן אין אַ לייוונטע־נעם וועג־כאַלאַט, מיט אַ קאַפּטער איבערן קאַפּ. ער האָט זיך אויפֿגעקנעפֿלט דעם כאַלאַט, אויסגעגלייכט די שיינע ברוינ־לעכע באַרד, אַרויסגענומען אַ פאַפּיר פון טייסטער, עס דער־לאַנגט דעם הויפט־זשאַנדאַר מיט די גאַלדיק־געלע טראָלדן אויף דער ברוסט. דער זשאַנדאַר האָט אַ קלאַפּ געטאָן איין פוס אין אַנדערן, אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט צו די פור־מאַנעס, אַז זיי קענען, הייסט עס, פאַרן. לייבל שטיין האָט זיך פאַרנייגט און שוין גענומען נאָכגיין פון הינטן.

לעבן דער הינטער־שטאַטישער מיל האָבן די וועגענער זיך אָפּגעשטעלט. דאָס גרויסע ציגלידיקע הויז האָט שווער געהודזשעט, די וואַלצן האָבן אימפעטיק געשטויסן. פון די קליינע פענצטערלעך האָט זיך געטראָגן אַ מעליקער שטויב. די מיל האָט געאַרבעט ווי פאַר דער מלחמה, גלייך אין שטאָט

וואָלט געווען אַ שפע מיט ברויט. אפילו די אַלטע וואַסער־מיל, וואָס איז איבערגעבליבן פון אַמאָל, ווי אַ פליגל צו דער גרויסער מיל, האָט אויך געאַרבעט. פון הינטער דער הילצער־נער מאַכיקער געביידע, האָט זיך געריסן אַ וואַסער־פאַל פון די אָפּענע שלוזן, און געשוימט מיט אַ האַסטיקן גערויש.

אַרום דער מיל זענען געשטאַנען טרעגער, ברייט־פלייציקע יידן, אָנגעטאָן אין צעפליקטע קליידער, מיט גראַבע שטריק פאַרגאָרטלט. קיינער פון זיי האָט זיך אָבער נישט צו־גערירט צו די וועגענער. זייערע פאַרהאַרטעוועטע פנימער זענען געווען בלאַס פון ווייניק עסן. אַנדערע זענען געווען געל ווי נאָך אַ קראַנקהייט. לייבל שטיין איז געשטאַנען ווי געפּלעפט.

— יאָסל, יאַנקל, וואָס שטייט איר? איך פיר נישט קיין גנבהשע סחורה.

— עס איז נאָך ערגער ווי גנבהשע סחורה, — האָט איינער פון די טרעגער אויסגעשריען.

דער טרעגער, יאָסל איטשע זעלנער, אַ צוויי־גאַרנדיקער ייד מיט אַ רויטלעכער אַרומגעשוירענער באַרד, ווי אַ באַרשט, געדיכט און האַרט, האָט זיך אָפּגעריסן פון דער מיל־וואַנט און געזאָגט געלאָסן:

— לייבל, מיר ווילן נישט, דו זאָלסט אַרויספירן דאָס ברויט פאַרן דייטש.

לייבל האָט צאָרנדיק פון זיך אַרונטערגעשלעפּט דעם וועג־כאַלאַט, געבליבן שטיין אין אַן אַלפּאַגענעם רעקל. ער האָט געשריען:

— גייטס! גייטס! עס זענען דאָ גענוג ערלים אין שטאָט, וואָס וועלן מיר קושן די הענט, כּוֹזאַל זיי געבן צו פאַרדינען אַ פעניג. ער וועט מיך לערנען זיין אַ בוגד במלכות!

פון מיל איז אַרויסגעקומען לייבלס ברודער, מנשה. ער איז געווען ענלעך צום ברודער, נאָר מיט אַ לאַנגער בלאַסער נאָז. לייבל האָט זיך אויסגעדרייט צום ברודער און מיט אויס־געשטרעקטע הענט זיך צו אים געווענדעט.

— וואָס טוט זיך דאָ? די יידן זענען משוגע געוואָרן. מנשה האָט אָפּגעזיפצט, פאַרלייגט רחמנותדיק דאָס קעפל אויף אַן אַקסל.

— איין משוגענער קען אַ גאַנצע שטאָט משוגע מאַכן. עמעצער האָט אויפֿגעהאַנגען אַ בלעטל אין שול־גאַס ביים פאַליש און אונדז געלייגט אין חרם אַריין.

לייבל האָט אויסגעשאָסן מיט אַ געלעכטער. ער האָט געלאַכט הויך מיט אַ געזונטן האַלדז. נאָר קיינער האָט נישט מיטגעלאַכט, אפילו נישט זיך ברודער מנשה. לייבל איז דערפאַר מיט אַ מאָל שטיל געבליבן. זיין פנים איז גע־וואָרן רוגזדיק בלאַס. ער וועט זיך, הייסט עס, דאַרפן שלאָגן מיט דער גאַנצער שטאָט פונקט דעמאָלט, ווען ער דאַרף מאַכן די גרעסטע לאָדונג מיט תבואה צו דער באַן. נאָר זיין ברודער מנשה האָט אים באַרואיקט מיט זיין קלוגן סוחרשן שמיכל.

— די באַלעבאָטים האָבן געשיקט נאָך דעם אַסטראָנאָמע
צדיק און וואָס ער וועט פּסקענען וועלן מיר האַלטן.
לייבל האָט עס גלייך באַנומען. קיין סך תבואה איז
שוין סיי-ווי נישטאָ וווּ צו קויפן. דערווייל וועלן זיי קענען
אָוועקשיקן די גרויסע לאָדונג. דערנאָך, וואָס מען וועט באַ-
שטימען, וועלן זיי, ווי עס איז האַלטן, לייבל האָט דערפאַר
שוין זייער גוט-ברודעריש אויסגעשריען:
— כ'באַשטיי. מיט יידן צו אַ דין-תורה, צו יעדער צייט!
דערווייל, וואָס, ווען, דאַרף מען דאָך עסן, האָ? איז פון
שטיין ליידיק קען מען קיין ווייב און קינדער נישט שפּייון.
צווישן די טרעגער איז געוואָרן אַ גערודער. זיי האָבן
גענומען ריידן צווישן זיך שטיל, אויב ער באַשטייט אויף
אַ דין-תורה, וועלן זיי, הייסט עס, מער נישט אַרויספירן קיין
מעל פון שטאַט, די שטיינס. דערווייל ביז זיי וועלן מאַכן
שלום מיט דער שטאַט, פאַר וואָס טאַקע דאַרפן זיי פאַר-
לירן אַזאַ אַרנטלעך פאַרדינסטל?
פון די נאָענטע הינטערגעסלעך מיט די אויסגעקרימטע
הילצערנע הייזלעך האָבן זיך געזען דערנענטערן די טרע-
גערשע ווייבער. אויסגעדאַרטע ווייבער, מיט זייגנדיקע קי-
דער אויף די הענט, מיט קינדער, וואָס האָבן זיך אָנגעהאַלטן
אין זייערע קויטיקע, לאַנגע קליידער. די טרעגער האָבן אַפ-
געזיפצט. דער בלינדלעכער אַביש, אַ מעל-פאַרשטויבער
ייד מיט רויטע, טראַכאַמע אויגן, האָט זיך צוגערוקט צו די
טרעגער, און פרום געזאָגט:
— ווער ווייסט, אפשר שטאַרבן אַזוי פיל מענטשן, ווייל
מען האָט אומזיסט-אומנישט געלייגט יידן אין חרם אַריין.
די טרעגער האָבן געהויבן מיט די פלייצעס. וואָס ווייסן
זיי וועגן אַזעלכע זאַכן? זיי זענען פאַמעלעך, נישט ניחהדיק,
צוגעגאַנגען צו די וועגענער.
שיע האָט אַרויסגעשליפּט דאָס האַלבע ברייטל פון קע-
שענע, צוגעלאָפן צו די טרעגער און אויסגעשריען:
— צוליב דעם שטאַרבט מען!
שיעס קול האָט געציטערט מיט אַ בעטנדיק געוויין.
די טרעגער האָבן אים אַרומגערינגלט. ער איז געווען אַ זייער-
ריקער, שיע. מיט פיל פון די טרעגער האָט ער זיך אָנגע-
קערט נאָענטע קרובהשאַפט. זיין טאַטע איז מיט יאָרן צוריק
צוגעדריקט געוואָרן פון אַ פאַס נאַפּט. די קרובהשע טרעגער
האָבן אים, דעם יתום שיע, אויסגעהאַלטן ער זאָל ווערן אַ
לייט, אַ באַלמעלאַכע. זיי האָבן איצט שיען נישט דערקענט,
אַזוי אויסגעצערט און פאַרפייניקט איז ער געווען.
— וווּ קומסטו דאָ אַהער, שיע? — האָבן אים די טרע-
גער געפרעגט.
— דיין שניידעריי טויג שוין נישט, גייסטו זיך שוין נע-
מען צום טאַטנס גאַלדענער פרנסה? — האָבן זיך אַנדערע
געווייזלט אים אונטערוואַלטן.
— איך גיי פון שפיטאַל. זיי האָבן מיר אַרויסגעריסן
ביילען מיט די קינדער, זיי האָבן מיך געלאָזט נאָקעט. די
דייטשן וועלן זיי דאַרטן סמען.

די טרעגער האָבן אויפגעציטערט. עס האָט יעדן פון
זיי אַ בריי געטאָן. ביילע איז זיי געווען ווי אַ לייבלעכע שוועס-
טער, אויך פון טרעגערשן שטאַם. יאָסל איטשע זעלנער
איז צוגעגאַנגען האָרט צו לייבלעך און געזאָגט מיט אַ קאַלטער
געלאָסענער שטימע:
— דו וועסט נישט אַרויספירן קיין מעל פון שטאַט,
זאָגט מען דיר. בלוט וועט זיך גיסן. נעם דיר דאָס אין זינען
אַריין.
— בענקאַרט, מיר האָבן זייער ווייניק מורא פאַר
דיינע דייטשן, — האָבן אַנדערע טרעגער געביילט מיט די
פויסטן.
די טרעגערשע ווייבער האָבן זיך אַריינגעריסן צווישן
די מענער און גענומען שרייען מיט אַ צאָרנדיקן האָס, וואָס
האָט זיך ווי סם אָנגעקליבן אין זייער וויסט אַרעם לעבן.
— בלוטזויגער, פיאָוקע. די גאַנצע שטאַט שטאַרבט פון
הונגער, און דו ווילסט רייך ווערן. אַ מכה דיר אין דער קעל.
— דאָס שלינגען זאָל דיר אַזוי גרינג זיין ווי אונדז איז
גרינג דיין שטיקל ברויט.
מנשה שטיינס נאָז איז געוואָרן נאָך בלאַסער. פון
גרויס שרעק נישט צו ווערן אַרומגעפליקט פון די ווייבער,
האָט ער זיך גערוקט הינטערוויילעכעך, ביז ער איז פאַרשווונדן
אין מיל אַריין. לייבל שטיין איז אַבער געווען אַ תקיף.
ער האָט איבערגעלאָזט די וועגענער און גענומען אַהיימגיין
צו זיין גרויס הויז אויף דער שול-גאַס. די טרעגערשע
ווייבער האָבן זיך שוין גאַרנישט געקענט איינשטילן. זיי
זענען אים נאָכגעלאָפן פון הינטן און געשפּיגן.
— שיינער באַלעבאָס, ברענען זאָלסטו ווי אַ קויל.
— מען זאָל נאָך דיר רייסן קריעה, ווי מען רייסט נאָך
אונדזערע אַרעמע קינדער.
פון די אַלע געשרייען האָט שוין לייבל פאַרלוירן זיין
געלאָסנקייט. הינטער אים האָבן זיך געמערט מענטשן. די
גאַנצע שטאַט באַלמעלאַכעס, וואָס מען זעט זיי קיין מאַל
נישט ביי טאָג אין גאַס, זענען איצט געשטאַנען ליידיק-
גייעריש אין אַלע ווינקלעך. פון די פענצטער האָבן אַרויס-
געקוקט מענטשן, קעפּ אויף קעפּ, צו זען, וואָס דאָ קומט פאַר.
ווי אויף צו להכעיס האָט זיך נישט געוויזן קיין זשאַנדאַר
אויף דער גאַנצער לענג פון דער ברייטער שול-גאַס.
לייבל שטיין איז שוין געלאָפן שנעל. לעבן דעם
אַריינגאַנג פון זיין רויט-ציגלידיק הויז האָט ער זיך אָפּגע-
שטעלט, זיך האַנעדריק אַ שטעל געטאָן קעגן די ווייבער,
אַ געשריי געטאָן מיט אַן אויפגערגטער שטיקנדיקער
שטימע:
— וווּ קריכט איר? איך בין אייך עפעס שולדיק?
ער האָט נישט געוואָרט אויף קיין ענטפער, נאָר זיך
הינטערוויילעכעך אַריינגערוקט אין פעדער-הויז און צוגע-
האַקט די פאַרנדיקע טיר. עמעצער האָט אַ שללידער געטאָן
אַ שטיין. דער שטיין האָט געטראָפן אין אויבערשטן גאַרן.

די צעבראזגעטע שויב האט א קלונג געטאן און זיך צע-
שפריצט אויף א סך שפליטערן איבערן גאס.

די מענטשן האבן זיך צוריקגעצויגן פון הויז, ווי זיי
וואלטן זיך פלוצעם דערשראקן פאר דעם הויז. אנדערע זענען
אנטלאפן אין די ווינקלעך, אריין אין די טויערן, פיר-היזער,
זיך ארומגעקוקט צי עס גייט נישט א מאל א זשאנדאר. פון
דעם אויבערשטן גארן האט מען גארנישט געענטפערט, ווי
גלייך קיינער וואלט איצט נישט געווען אין די גערוימע
צימערן.

די גאס איז פארשוויגן געווארן מיט א פארטייעטע
שטילקייט. ערשט אין א וויילע שפעטער, ווען קיינער האט
זיך נישט געריכט, אז פון דעם רויט-ציגלדיקן הויז זאל
עמעצער ארויסקוקן, האט זיך אויפן שוועל באוויזן יודקעס
טאכטער, זינקע. איר פנים איז געווען צעפלאמט, די גאל-
דיק-געקרייטלע האר מיט אן עזותדיקן שויבער. זי האט
אדורכגענומען די גאנצע גאס מיט א שטעכיקער שנאה, וואס
איז געקומען פון אירע צענויפגעזשמורעטע אויגן, און פון
אירע פארשפיצטע ליפן און גאמבע.

פון אינעווייניק אין פעדער-הויז האט זיך געהערט דאס
געשריי פון איר פאטער לייבל שטיין.

— זינקע, קום צוריק, זאג איך דיר, זינקע!

זיין טאכטער זינקע האט אים נישט געהערט. זי האט
פארקעמלט איר לייכטן זומערדיקן מאנטל, זיך אוועקגע-
לאזט אילנדיק איבער דער גאס, איז ארונטער צום מארק,
ווי עס געפינט זיך די קרייז-קאמאנדע, אין דער געביידע מיט
די צעמענטענע קאלומנעס, ווי עס איז א מאל געווען דער
צארישער „פאָוויאט“. אויף דער גאס האט זיך ווידער א מאל
א רודער געטאן.

— זי לויפט שוין מסרן.

— זי איז דארט א גאנצע שמעלקע.

— מען שמועסט, אז דעם „באוילינג“ צו אויפקויפן
תבואה פארן דייטש, האט דאס שיינע טעכטערל אים גע-
קראגן, — האט מען גענומען הויך רעדן אין רעדלעך.
— נישט אומזיסט, ברודערל... — האבן זיך די יונגע
טרעגער איבערגעוואנדען און נאכגעקוקט ווי זי לויפט מיט
אירע שלאנקע פיס, ווי א יונג, גאוהדיק פערדל.

ווען לייבל שטיינס טעכטערל איז פארשווונדן פון
דער שול-גאס, זענען די מענטשן ווידער פארגליווערט גע-
ווארן אין שטילקייט. זיי האבן געטראכט מיט שווערע גע-
מיטער, אז קיין גוטס וועט זינקע זיי נישט טאן אין דער
קרייז-קאמאנדע.

אין דער גאס איז געווען אזוי שטיל, אז מען האט
דייטלעך געקענט הערן דאס געקלאג פון די וויבער, וואס
האט זיך געטראגן פון דעם הויז, ווי דער אסטראווער צדיק
איז איינגעשטאנען.

דער אסטראווער איז שוין פון נעכטן אן געווען ביים
שניט-הורטאָוויק מאטל סרעבנער. צו יענעם גאר אלטן
שטיינערנעם הויז האבן זיך געצויגן ווייבער פון די זייטיקע

געסלעך, אויסצובעטן ביים רבין א רפואה פאר די קראנקע,
וואס שטארבן פריצייטיק אין טיפוס-שפיטאל.

פון יענעם טויערדיקן פעדער-הויז האט זיך באוויזן דער
שול-שמש דב יחיאל, אין דער שיינער עליפאגענער קאפאטע.
ער האט זיך אויסגעגלייכט די פאר שיטערע הערעלעך אויף
זיין שפיציקער גאמבע. ער האט געשיקט זיין פעפער-שטעקן
פאראויס, און זיך נאך אים געלאזט איבער דער ברייט פון
דער גאס. עס איז געווען צו זען, אז ער גייט מיט א וויכטיקער
שליחות. לעבן לייבלס הויז האט זיך דער שמש אפגעשטעלט,
באטראכט די אויסגעהאקטע פענצטער, געשאקלט מיטן קאפ,
און זיך אריינגערקוקט אין הויז צו יודקע ארנשטיין.

ארויסגעקומען פון דארטן איז ער שוין נישט אליין. ער
האט געפירט דעם סוחר לייבל שטיין. דער שול-שמש
האט געשטראלט, א נצחונדיק שמייעלע איז אים געלעגן
איבערן פנים. ער האט געהאלטן הויך אויפגעהויבן דעם קאפ,
דער שול-שמש. זאל זי זען, די שטאט, אז ער האט כוח
ארויסצופירן דעם סוחר שטיין. לייבל, דאקעגן, איז גע-
ווען אנגעבלאזן, זיין פנים רוגזדיק, בלאס, פול מיט רציחה.
זיינע ברוינע קאכעדיקע אויגן האבן געשאסן מיט פייער. ער
איז געלאפן פאראויס, נישט צו גיין גלייך מיטן שמש.

נאכדעם ווי דער שמש מיט לייבלען זענען פארשווונדן
אין דעם טויערדיקן פעדער-הויז, האבן זיך די טרעגער ווי-
דער גענומען אמפערן.

— וואס האט מען עפעס גערופן לייבל גנב.

— און מיר ווו זענען?

אייניקע זענען צוגעשטאנען צו שיע קראוועץ און זיך
ביי אים גענומען בעטן:

— דו ווייסט ווי צו ריידן מיט א רבין. דערצייל אים.

גיי אריין, לייג אים אוועק אונזער טענה.

שיע איז געשטאנען צווישן די טרעגער און האט געקוקט
אויף דעם עלטסטן טרעגער, יאסל איטשע זעלנער, וואס
יענער האט צו זאגן. יאסל איז געלעגן אנגעלענט מיט א
פלייצע אויף דער וואנט, זיך געקראצט די בארשטיקע בארד.
עס איז געווען צו זען, אז זיין גרויסער קאפ ארבעט שווער.
ענדלעך האט זיך יאסל אפגעריסן פון דער וואנט און אויס-
געשריען:

— וואס שטייטו? הערסט דאך, אז מען וויל דו זאלסט

גיין צום רבין!

דער פרומער בלינדלעכער אביש האט גענומען שיען
ביים ארעם.

— ביי אים זאלסטו וויסן, ביים אסטראווער צדיק,

זענען אלע יידן גלייך. אז ער עסט דאך נישט, קענען זיי אים
נישט אונטערקויפן, די גבירים, פארשטייט?

שיע האט זיך האסטיק אפגעריסן פון ארט, זיך געלאזט
ארויף דער גאס, צו מאטל סרעבנערס הויז. די טרעגער און
די אנדערע באלמעלאכעס האבן זיך געלאזט נאך אים. שיע
האט זיך יעדע וויילע אומגעקוקט, און דאס וואס אזוי פיל
יידן זענען מיט אים מיטגעגאנגען, האט אים געגעבן שטארקייט.

ער איז אריין אין דעם טויערדיקן הויז. ער האט זיך דורכגעשטופט די קלאגעדיקע ווייבער, וואס האבן פול גע- מאכט דעם דורכגאנג. עס איז געווען א לאנגער פעדער-הויז, מיט שטייגערנע סקליפענעס עס איז דא געווען פינצטער ווי אין בין-השמשות. א לאמטערנע פון גאר אלטע צייטן, אנגעהאנגען אויף א קייט, האט פארשפרייט טריבע שאטנס. אויפן צווייטן גארן, ווו דער רבי איז איינגעשטאנען, זענען די טירן פון דעם אריינגאנג געווען אפן. עס זענען דא געווען צעשטעלט טישלעך, ווייבער און יידן זענען געשטאנען אריי- בערגעבויגן לעבן די קוויטל-שרייבער און געזאגט, וואס מען זאל אריינשרייבן. די מענטשן האבן מיט שטילע סודות- דיקע שטימען ווי אריינגעוויינט אין די אויערן פון די קוויטל- שרייבער, וואס האבן מיט פוילער גלייכגילטיקייט געהערט. דא אין דעם אריינגאנג-צימער האט זיך, ווי א געפאנ- גענער אין א שטייג, ארומגעדרייט דער סוחר לייבל שטיין, און יעדע וויילע אומרויך געקוקט אויף דער טיר צום רבינס צימער, מען זאל אים שוין רופן.

שיע האט זיך אוועקגעזעצט אויף א באנק ווארטן. ער האט מיט א מאל דערפילט א מידקייט אין זיין לייב. אין הארץ האט זיך ווידער אויפגעוועקט דער פריערדיקער ווייטיק. אט ווי לאנג איז גאר, אז ער איז געווען א מענטש מיט מענטשן גלייך. אצינד איז פון אלץ געווארן א תל. דאס הארץ האט אים אזוי ווייגעטאן, אז ער האט זיך צוגעהאלטן מיט ביידע הענט ביי דער ברוסט. ווי אזוי וועט ער קענען בעטן פאר אנדערע מענטשן, אז ער איז אזוי צעבראכן.

אין דרויסן אויף דער גאס, איז מיט א מאל געווארן זייער שטיל, גלייך ווי קיינער וואלט דארט שוין נישט געווען. שיע האט זיך מיט א מאל א צאפלענדיקער אויפגעשטעלט. לעבן דעם לאנגן פענצטער, מיט די דורכזיכטיקע גארדינען, איז געשטאנען לייבל שטיין און האט מיט גרויס אינטערעס ארויסגעקוקט. שיע איז צוגעגאנגען צום צווייטן פענצטער. די מענטשן אויפן גאס זענען ווידער געשטאנען ארום די ווענט פון די הייזער. יעדער אפגעזונדערט, ווי נישט אים מיינט מען. פון דער גארטן-גאס האט זיך געזען אנקומען זינקע מיט דעם יונגן בלאנד-האריקן לייטענאנט פאן-רייני- לענדער. זי איז געגאנגען לעבן אים און האט געקוקט אויף דער גאס מיט א זיגערש שמייכלע. דאס קאלטע פארגליי- ווערטע פנים פון דעם לייטענאנט, מיט די גרינע אויגן אין דעם געפאסטן גראען אונפארם, האבן ווי געדראגט די גאס... לייבל שטיין האט ארונטערגעלאזט די פארהאנג. אויך זיין פנים האט איצט געהאט דאס זעלבע זיגערשע שמיי- כעלע פון זיין טאכטער. דאס שמייכלע ביי אים האט אויך געהאט באגיטיקנדיקע צוזאגן. עס איז ווי איר ווילט: וועט איר שלום-מאכן, וועט ער שוין ווי עס איז איינהאלטן זיין טעכטערל, נאר אויב נישט, איז ווי איר ווילט. עס איז שוין נישט אין זיין רשות, זי, זינקע, וועט זיך שוין אפרע- כענען מיט יעדן, וואס מישט זיך אין זייערע געשעפטן. דער שמש האט דערווייל גענומען רופן לייבלען. ער

האט פאמעלעך, מיט רואיקע גבירישע טריטלעך זיך געלאזט צום טיר. שיע איז האסטיק נאכגעלאפן. דער שמש האט אים פארהאלטן.

— ווו לויפט איר, ר' ייד, מען האט אייך נישט גערופן. — לאזט אים, לאזט אים, עס איז גלייכער, ער זאל זיין דערביי. עס איז וועגן דעם זעלבן ענין. — האט זיך לייבל אריינגעמישט.

אינווייניק, ביים רבין אין צימער, זענען ביידע גע- בליבן שטיין ווי צוגעפרוירן לעבן דער פארמאכטער טיר. לייבל האט זיך איינגעהאלטן, ער זאל נישט צו-הויך אטע- מען. א פארכטיקע שטילקייט האט דא געהערשט אין צימער, ווי אויפן בית-עולם אין אוהל, ווו עס רוען די צדיקים. אויפן טיש, לעבן די אפגעריסענע לעדערנע ספרים זענען געלעגן בערגלעך מיט קוויטלעך. נישט ווייט פון טיש איז געזעסן דער רבי אויף א ווייכער שטול. זיין געבלעך אויסגעמא- טערט פנים פון פיל תעניתים, האט זיך נישט באוועגט. די גראלעכע, אפגעקראכענע בארד, איז געלעגן צוקנייטשט ארויף צום מויל. בלויז די אויגן, מידע, תמימותדיקע, האבן באטראכט די צוויי יידן. ער איז געווען איינגעהילט אין פאר- עלטערטע סאטינדעלאנענע קאפאטעס. אויפן קאפ האט ער געטראגן, טיף אריבער די אויערן און שטערן, א גרויס שטריימל. זיינע פיס זענען געווען ארומגעוויקלט מיט ווא- רעמע קאלדערעס, כאטש אין דרויסן איז געווען אין מיטן זומער.

— שלום עליכם, יידן, — האט ער שטיל געזאגט, און אויסגעשטרעקט פריער די האנט צו שיען. עס איז געווען א דארע, ווייכע האנט, אן א ביסל בלוט.

— איידער מען גייט האבן א דין-תורה, דארף א ייד זיין א רך-לב, האבן א ווייך הארץ, און א ווייך הארץ קען מען נאר האבן, ווען מען טוט תשובה. דעריבער האב איך גוזר געווען, אז די גאנצע עדה זאל זאגן תהילים.

לייבל שטיין האט זיך אויסגעבויגן צום רבין, און מיט א געבראכן קול געזאגט:

— איך בין גרייט צו טאן אלץ, וואס איר וועט מיר הייסן, רבי.

דעם אסטראווערס פנים האט אויפגעלויכטן.

— אן שלום קען די וועלט נישט האבן קיין תקומה. דעריבער גייט-זשע, זייט מוחל, צוזאמען פון דאנען זאגן תהילים. די שטאט זאל זען, אז איר מאכט שלום.

דער רבי האט פון גרויס מידקייט ארונטערגעלאזט די וויעס מיט די געדיכטע גראע ברעמען. לייבל האט שווער אפגעזיפצט, געווארפן א צארנדיקן בליק צו שיען, און זיך ארויסגעלאזט פון צימער.

שיע איז נאך געשטאנען פארטייעט. ער האט עפעס גע- וואלט זאגן, ווי שווער עס לעבן די ארעמעלייט, אז מען נעמט צו פון זיי דעם ביסן פון מויל. ער האט שוין אויך געוואלט דערמאנען וועגן זיין אומגליק, נאר דער רבי האט נישט אויפגעהויבן די אויגן. זיין פנים איז געווארן בלאסער, דאס

מויל ביי אים — א ביסעלע געעפנט. ער האט קוים געדעכעט, דער רבי. שיע האט זיך גערוקט הינטערווילעכץ ארויס פון צימער.

אין דרויסן, אין פאדער-צימער, איז שוין איצט קיינער נישט געווען. בלויז די קוויטל-שרייבער האבן געגעניצט. דאס לאנגע פעדער-הויז איז אויך געווען אויסגעליידיקט. בלויז ער, לייבל שטיין, האט געווארט אויף שיען.

די צוויי יידן האבן זיך ארויסגעלאזט אויף דער גאס, ווי צוויי ברוגעז מחותנים, וואס האבן זיך זייער פיינד, נאך מוזן גיין צוזאמען. די טרעגער און די באלמעלאכעס האבן זיך פארפינצטערטע איבערגעקוקט, צי מען האט דא נישט א מאל שיען אויסגענאט. זיי האבן זיך אפגעריסן פון די ווענט ביי די מויערן און גענומען נאכגיין. עלטערע, פרומע קרעמער, האבן פארמאכט זייערע קראמען און זיך געלאזט ארונטער דער גאס, צום בית-המדרש הגדול.

דאס גרויסע בית-המדרש איז שוין איבערגעפאקט. דאס הייזעריקע קול פון ישראל חזן האט ארויסגעוויינט פון דורך די אפענע פענצטער. אין דרויסן, לעבן די פענצטער, זענען געשטאנען ווייבער צונויפקופעט מיט פארהילטע קעפ, גע-ווישט די נעזער, די פארוויינטע פנימער, און נאכגעזאגט דעם חזן מיט שטילע, פרומע, פרעפלידיקע ליפן.

זיי זענען אריין אין בית-המדרש. שיע האט זיך אפגע-שטעלט לעבן דעם שניידער-טיש, און יודקע האט אוועקגע-שפאנט מיט גאוהדיקע טריטלעך צו דער מזרח-וואנט, צו זיין שטענדער, וואס קיינער האט נישט געטארט פארנעמען. די עלטערע באלמעלאכעס, די שטענדיקע תהילים-זא-גער, האבן מיט זייערע רויע שטימען געזאגט דעם תהילים פון אויסווייניק, אנדערע האבן אריינגעקוקט אין די סידורים, און מיט הארטע פינגער געשארט איבער דער שווערער עברי. שיע איז געווען צעטומלט. די שווערע איבערלעבונגען פון א גאנצן טאג זענען דורכגעגאנגען פאר זיינע אויגן. ער האט געזען ווי זיין ווייב, ביילע, מיט די פארפייניקטע ינגלעך רייסן זיך דארט אין שפיטאל פון די הענט פון די סאני-טארן צו אים.

— „טאטע, טאטע, איך וויל מיט זיי נישט גיין“ — שרייען די ינגלעך. ער האט ארויפגעלייגט א האנט אויף די אויגן, און זיך וויינענדיק גענומען ווייגן. טרערן האבן פארנעצט זיין האנט, ארונטערגערוגען אין האלדז אריין. — „א, גאטעניו, העלף מיר, העלף מיר, — האט שיע געבעטן אין דער שטיל.

ארום אים האבן די תהילים-זאגער אויפגעהויבן א רעש. די יידן ביים מזרח-וואנט האבן זיך געווארפן ביי די שטענדערס, געהויבן די הענט צום הימל און געקלאגט מיט הייזעריקע קולות. שיע האט נישט פארשטאנען די רייד פון תהילים. עס האט זיך געריסן פון זיין אינעווייז זיין אייגענער געוויין. זיין גאנצער קערפער האט געציטערט. ער האט גע-כליפערט פריי. אלע שלוזן האבן זיך ביי אים געעפנט. זיין גאנץ פארפייניקט לעבן האט פון אים ארויסגעשלוכצעט.

ער האט באוויינט זיין אומגליקלעך לעבן, וואס ציט זיך שוין אזוי פון קינדווייז אן. אבער מיט א מאל האט שיע עפעס דערזען. זיין געוויין איז מיט א מאל פארטייעט געווארן אין האלדז. דארט, ביים מזרח-וואנט נישט-ווייט פון חזן, איז לייבלס שטענדער געשטאנען ליידיק. ער האט אים גענומען זוכן. לייבל איז אין ערגעץ נישט געווען. דאס הארץ האט ביי שיען גענומען צאנדדיק קלאפן. ער האט פארביסן מיט די ציין. ווו איז געווען זיין שניידערישער קאפ. ער האט אים געדארפט היטן, נישט זיך צעכליפן ווי א נארישע יידענע. די טרעגער, די באלמעלאכעס האבן זיך פארלאזט אויף אים. איצט האט ער זיך ארויסגעדרייט, און פירט מסתמא אוועק די תבואה ווי לאנג די שטאט-יידן זענען פארטאן אין תהילים.

שיע האט זיך האסטיק געלאזט צו דער טיר. ער האט זיך געשטופט צווישן די ענג-צענויפגעפאקטע יידן. די ברייטע שול-גאס איז געווען אויסגעליידיקט און שיע האט אומגע-שטערט געקענט לויפן ארונטער צו דער באן-גאס, ווו עס האבן זיך געפונען שטיינס שפייכלער און די מילן. נאענט פון דער באן-גאס האט זיך שוין שיע גענומען רוקן ביי די ווענט פאר די מויערן, קיינער זאל אים נישט באמערקן פון די שטיינס. עס האט זיך שוין געהערט דאס שארגען פון די שלוזן, ביי דער וואסער-מיל, דאס זשומען פון דער עלעק-טרישער מיל. יעדע וויילע האבן די וואלצן א שטויס געטאן דעם שטילן ארום, און ווידער דאס רעגלמעסיקע זשומעריי פון די מילן.

שיע האט זיך נישט געהאט אפגענאט. לעבן דער מיל זענען געשטאנען גרויסע פלאטפארמעס, איינגעשפאנט מיט צוויי פאר פערד. פון דער מיל האבן גויאישע טרעגער גע-טראגן זעק אויף די פלייצעס, אָנגעלייגט גאנצע הויפנס אויף די פלאטפארמעס. לייבל שטיין, מיט זיין ברודער מנשה, זענען דארט ארומגעלאפן ווי צעדולטע פון דער מיל צו די פלאטפארמעס און צוריק. לייבל האט יעדע וויילע פארלייגט א האנט איבערן שטערן, ווי א דאשיק, און ארויפגעקוקט פון דער באן-גאס, צי עמעצער קומט נישט אן.

שיע האט פארקריצט מיט די ציין. ער האט גענומען צוריקלויפן. איבער דער שטילער גאס האט זיך געטראגן דאס טרויעריקע געוויין פון די תהילים-יידן. שיע האט זיך האסטיק א ריס-געטאן צום פעדער-הויז, זיך געשטופט צווישן דעם געדענג. ער איז צוגעלאפן צום באלעמער. ער האט א קלאפ געטאן מיט די פויסטן איבערן באלעמער. דער רעש פון די תהילים-זאגער האט זיך מיט א מאל איבערגעהאקט. אלע האבן זיך אויסגעדרייט מיט די פנימער צום באלעמער. — מ'זעט נישט זאגן קיין תהילים. לייבל פירט אוועק

די תבואה. ער פירט אונדז אין באד אריין. יחיאל, דער שול-שמש, האט זיך א לאז געטאן צום בא-לעמער. די יידן פון דער מזרח-וואנט האבן גענומען שרייען: — ווארפט אים ארויס, דעם עזותניק. — א חילול השם.

— שיע שגך וועט נישט פירן קהל ביים קאפ.

שיע האט קיינעם נישט געהערט. ער האט געקלאפט מיט דעם אויסגעבעטענעם האלץ, באצויגן מיט לעדער. פון הוילן באלעמער האט זיך געהערט אן אפהילך, ווי פון א פויק. ער האט גענומען טיטלען מיט דער האנט, שיע.

— זעט, ער איז נישטא! ער האט זיך ווי א גנב ארויס- גערוקט, איך בין דארט געווען, ער פירט ארויס דאס שטיקל ברויט.

אלע האבן זיך אויסגעדרייט צום מזרח-וואנט און גע- זען דעם לידיקן שטענדער.

הארט ביי דער טיר, ביים טרעגערשן טיש, האט זיך געהערט דאס טרוקענע קול פון יאטל-איטשע זעלנער.

— קומט, ברידער, אלע, אז א רוח זאל קומען אין לייבלס טריפענעם געביין.

שיע איז געלאפן צו דער טיר. די טרעגער און די באל- מעלאכעס האבן זיך א ריס געטאן נאך אים ווי א שטורעם. איינער האט געטראגן דעם אנדערן און אויסגעליידיקט דאס בית-המדרש.

זיי זענען געלאפן איבער דער גאס מיט א געוואלד און געברום ארונטער צו דער באן-גאס. לייבל איז געשטאנען לעבן די פלאטפארמעס. ער האט ווי פריער ארויפגעלייגט די האנט איבערן שטערן, און נישט-לאנג געקוקט. ער האט א געשריי געטאן צו די פורמאנעס. די בעל-עגלות זענען

ד"ר חיים שאַשקעס

באזוך אין אמאליקן אפט נאכן חורבן

(אויסצוג פון „לעצטע נייעס" — „א רייזע איבער פוילן")

געשטאנען די בארימטע אפטער שול. זי האט נאך פארמאגט א „קונע", ווו מען האט נאך אמאל אריינגעשטעלט „צו שאַנד און שכאט" יידן, וואס האבן זיך פארזינדיקט. אט דער באַרג מיט שטיינער איז אלץ וואס איז געבליבן פון די זעקס הונד- דערט יאָר געשיכטע. שטייט פאַר מיינע אויגן דער ייד מיטן בלאַנדן בערדל און אומשולדיקן פנים — דער בוכהאלטער ראָזענשטיין, וועלכער האט מיך דאָן געבראַכט אַנקוקן די זעלטענע שול און די נאָך זעלטענע „קונע", אזוי ווי ער וואָלט געמאַנט יושר: „זעט, וואָס עס איז געוואָרן פון אונדז: מיר זענען נישטאָ מער און אזוי פיל זינדיקע שפּאַצירן אַרום לעבעדיק און פריי."

און גאַנץ איז די געביידע פון „הייליקן קאַלעגיאַט", וואָס שטאַמט פון 16טן יאָרהונדערט און גאַנץ זענען די טורעמס זיינע מיטן זייגער, וואָס זינגט אויס די שעהן...

...א, ווי איך געדענק אַט די וועגן און שטעטלעך פון קיעלצער און ראָדאָמער קרייז נאָך פון דער צייט צווישן די צוויי וועלט-מלחמות, ווען איך פלעג רייזן דורך זיי אין ברייטע, פאַרצייטיקע „קאַטשן" מיט פערד, איידער די אויטאָבוסן האָבן אָנגעהויבן קורסירן.

פון סטאַשעו קיין אַפּאַטאָו — די אַלטע רבנים-היסטאָ- רישע אַפט — פון אַפּאַטאָו קיין אַסטראָוויצעץ, קיין אילזשא, קיין סקאַרזשיסקאָ...

איצט פאַרהאַלט איך זיך אויף אַ מינוט ביים אַריינפאַר אין אַפט, פאַר דעם הויז, ווו אַ יידישע אכסניה איז געשטאַנען. איך פלעג דאָרט נעכטיקן, געקענט דעם אייגנטימער און זיין משפּחה. דאָס הויז שטייט, די אכסניה אפילו די זעלבע, אָבער קיין איין ייד אין דער גאַנצער געגנט איז מער נישט געבליבן. און אַט בלייב איך שטיין פאַר אַ הויפּן שטיינער. דאָ איז

קום מיט מיר, מיין קינד

דער זון פון מרדכי און שרה מיצמאכער. געבוירן אין 1911 אין אפט. די ערשטע בילדונג באקומען אין דער ארטיקער העברעאישער שולע, שפעטער פארענדיקט די אלגעמיינע פוילישע שולע. פון די פרייע יארן, נאכן עמיגרירן פון זיין פאטער קיין קאנאדע, צוליבן שווערן מאטע-ריעלן מצב פון דער פארבליבענער משפחה, האט ער געמוזט אויסוואנדערן אין די „גרויסע שטעט“ זוכן פרנסה און ארויסהעלפן די גאנצע פאמיליע, אדער מיט זיינע ווערטער (אין ליד: איך שלעפ מיין לעבן): „איינגעשפאנט אין טאטענס וואגן“.

די נייגונג צו דיכטונג און די ליבע צום בוך בכלל האט ער געירשנט פון זיין מוטער שרה מרדכי חזנים טאכטער, די פארצווייגטע משפחה פון פאלקס-זינגער, ליבהאבער פון מוזיק, טעאטער, ליטעראטור און אנדערע קונסט זשאנערן: אברהם-מאיר, שרה, חיים ברוך, לייביש-יאקעל און שפעטער שלמה'ס שוועסטערן: מאנדזשע, אניע און נעכע.

אין צייט פון וועלט-קריג געהאנגלט איבער רוסלאנד: שפעטער צוריקגעקומען קיין פוילן, אבער ווי אלע צוריקגעקומענע, נישט געפונען מער קיין רו און עמיגרירט קיין קאנאדע, אין יאר 1948.

זיינע ערשטע לידער געדרוקט נאך אין ווארשעווער „אונדזער האפנונג“ רעדאגירט פון י.מ. וויסענבערג אין טאראנטע פארעפנטלעכט זיין ביכל לידער „אין וואגל“. דרוקט זיך סטאביל אין ליד, ערציילונג און קריטיק אין דער „יידישער קווארט“ (איקוף) רעדאגירט פון נחמן מייזעל.

קום צום גרינעם ברעג פון שמאלן טייך —
כ'האב אין מידקייט דארטן אלע מאל גערומ.
דאס וואסער שווינדלט אין די אויגן רויט,
עס האט נישט אויסגעלייטערט זיך נאך אלץ פון בלוט.

צוריקגיין וועלן מיר מיט אט-א יענעם וועג,
ער וועט אונדז פירן צו דער אלטער בריק.
דורכוואנען אונדזער עדה איז אוועק,
און זיך שוין נישט אומגעקערט צוריק.

איך זע, מיין קינד, עס האט דאס אוונט-רויט
צעשפילט זיך אין דיין בלויער טרער.
בארואיק זיך, מיין קינד, איך וועל
דיך מער נישט פירן דא אהער.

לאדזש, 1946

קום מיט מיר, מיין קינד, איך וועל ווייזן
דיר דאס ארט פון מיין געבוירן.
כ'האב דארט מיין ערשטע פרייד געפונען,
די לעצטע פרייד פארלוירן.

מיט אט-דער גאס פלעגט באגינען
שפאנען יעדן טאג דיין גרויער זידע.
און פרום אזוי געווען עס איז זיין תפילה,
בזו זיין לעצטער רגע פון עקידה.

דו זעסט דעם שווארץ-פארקוילטן בוים? —
אין זיין שאטן האט א מאל געהילט זיך אונדזער הויז.
און איצט פון אונטער חורבות און פארלאזטע שמות
קוקט דער עלנט אונדזערער ארויס.

די לעצטע ראש-השנה-תפילה

שטאמט פון א ברייט-פארצווייגטע משפחה פון משכילים פון דור-דורות. דער פאטער, אביגדור-מאיר קאלישער — איינציקער יידישער באאמטער אין מאנסי-טראט, האט דערציגט אלע זיינע קינדער (זעקס טעכטער) אין גייסט פון מאדערנער דערציגונג און וויסן. דער פאטער טאקע האט דאס גאנצע שטעטל זיך געבענטשט מיט די גרויסע קינסטלערישע טאלאנטן פון די טעכטער וועלכע האבן באריכערט דאס יידישע לעבן אין שטאט.

פון אלע האט זיך אויסגעצייכנט הענדל. זי האט געלערנט די יידישע ליטעראטור און אריינגעוויגן אין זיך איר פאלקסטימלעכקייט, וועלכע האט שוין אין די פריעסטע יוגנט יארן געגעבן אירע פרוכטן.

צו ערשט איז איר טאלאנט געקומען צום אויסדרוק אויף דער יידישער בינע, אין טעאטער און פארלעזונג איר פעטער שמואל קאלישער, דער ערשטער רעזשיסער פון דער ארטיקער אמאטאר-בינע האט זיך גלייך דערקענט אויף הענדל'ס טאלאנט און איר אנגאזשירט אלס ארטיסטין. און פון דאן האט שוין די „ארטיסטישע שוואכקייט“ נישט אפגעלאזן פון איר אלע יארן. ס'איז נישט געווען קיין פארשטעלונג פון א ארטיקן אנסאמבל אן דער באטייליקונג פון הענדל קאלישער צוזאמען מיט די אנדערע שוועסטערן.

אבער נישט נאר אויפן געביט פון טעאטער. איר געבענטשטער טאלאנט און יידישע פאלקס-טימלעכקייט האבן געפאדערט זייער אויסדרוק אויף אויף אנדערע געביטן. האט הענדל אין דער שטיל פרובירט אירע מעגלעכקייטן אויפן געביט פון ליטערארישער שאפונג, אין ליד און ערציילונג. מיט די ערשטע פארעפענטלעכטע שאפונגען האט זיך הענדל קאלישער ארויסגעוויזן אלס טאלאנטפולע שרייבערין און דיכטערין.

די באזע פון איר שאפונג איז געווען איר נאטירלעכער קוואל: דאס שטעטל. פילט זיך טאקע אין יעדן ליד און ערציילונג, וועלכע זענען ארויס פון אונטער איר האנט די לופט פון שטעטל, אירע מענטשן און לידן און פריידן.

האנט ארויסגעגליטשט, איך האב זיך שיער פארלוירן אין דער געדיכטעניש פון מענטשן. מיינע אויגן האבן גענומען קוקן מיט נייגעריקייט אויף די שיין באמאלטע ווענט מיט די גרויסע פידלעך און פייקלעך, אויף די גרויסע פענצטער מיט די פארקייטלעכדיקטע געזימסן אין פיל קאלירנדיקע שויבן. פון אומעטום האט געגלאנצט און געבלישטשעט, פון באלקן האבן אראפגעהאנגען אויף לאנגע קייטן, די לכבוד יום-טוב אפגעפוצטע מעשענע הענג-לייכטער, אין וועלכע ס'האבן זיך געשפיגלט די ברענענדיקע ליכט פון די אנדערע לייכטער.

מיין בליק איז געפאלן אויף דער מזרח-וואנט, פון מיין האלדז האט זיך ארויסגעריסן א האלב דערשראקענער, האלב ענטזיכטער „אי“, כ'האב דערזען די צוויי גרויסע געלע לייבן אויסגעמאלטע איבערן ארון קודש, מיט די ארויסגעהאנגענע רויטע צינגער, פון וועלכע כ'האב די אויגן נישט געקענט אפרייסן. מיין קינדעריש הערצל האט זיך אנגעפילט מיט גליק און שטאלץ און פלוצלינג האב איך זיך דערמאנט אן יאנקע דעם סטרוזש'ס. ס'האט מיך א גרויס רחמנות ארומ-גענומען אויף איר דערפאר וואס זי, יאנקע, זעט נישט אונ-דזערע גרויסע, שיינע שול, און הערט נישט קיין שופר בלאזן. און כ'האב געטראכט, אז ווי נאר כ'וועל אהיים קומען, וועל איך ארויסטראגן אויפן הויף א גרויס שטיק פלאדן. מיר האט איבערגעשלאגן די געדאנקען דער טאטע, מיך געהייסן אויס-דרייען זיך צום בעלעמער, ווי מען איז שוין געגאנגען בלאזן שופר. כ'האב זיך אויפגעכאפט ווי פון א חלום, זיך אויסגע-

נאך מיט פארמאכטע אויגן האב איך דערהערט דער מאמעס קול, ווי זי וועקט מיין עלטערע שוועסטער, זי זאל אויפשטיין און איר העלפן אנטאן דאס שבתדיקע שייטל. כ'האב געעפנט די אויגן און א קוק טוענדיק אויפן ווייס-געדעקטן טיש מיט די רעשטן פון דער נעכטיקער יום-טוב-דיקער סעודה, האב איך זיך מיט א מאל דערמאנט, אז היינט איז ראש-השנה, און אז דער טאטע האט מיר צוגעזאגט מיך מיטצונעמען אין שול צו הערן שופר בלאזן. כ'בין אראפגע-שפרונגען פון בעט און זיך גענומען אנטאן ניט הערנדיק דער מאמעס רייד אז איך זאל צוריק גיין אין בעט, אז עס איז נאך צו פרי פאר מיר אויפצושטיין, און צו שופר בלאזן איז נאך ווייט, און אז דער טאטע איז נאר וואס אוועק אין שול, און ווען ער וועט קומען אויף אויסנעמעס טרינקען א גלעזל קאווע, דעמאלט וועט ער ערשט מיך מיטנעמען.

ביי מיר איז אבער פון צוריקגיין אין בעט קיין רייד נישט געווען. כ'בין געווען פול מיט פרייד און דערווארטונג, א קלייניקייט: היינט וועל איך זיין אין דער מענער-שול: דער טאטע האט מיר אויך צוגעזאגט, ארויפצושטעלן אויף דעם גרויסן געמויערטן טיש וואס איז נעבן ארון הקודש, קעגנאיבער דעם בעלעמער, אויף וועלכן עס ברענען א סך ליכט, און פון וואנען מען קען נישט נאר הערן, נאר אויך זען ווי מען בלאזט שופר.

ענדלעך איז געקומען די מינוט, ווען דער טאטע האט מיך גענומען פארן האנט און אריין מיט מיר אין שול. איך האב א ציטער געטאן און מיין הענטל האט זיך פון טאטנס

שטריקטער טשעפיק באפוצט מיט פערל און מיט ציטער-שפילקעס, וואס האבן זיך אן אויפהער באוועגט און געמי-ניעט, — האט די מאמע אויסגעזען נאך קלענער ווי שטענ-דיק, א נס וואס איר שייטל איז געווען הויך פארקעמט, מיט פארשידענע פלעכטעלעך אין לאקן פון וועלכע ס'איז ווי ארויסגעוואקסן א הימל-בלוי זיידענע רויז, וואס האט איר עפעס צוגעגעבן צו דער הויך. מיט אויסגעשטרעקטע הענט האט זי מיך אריינגענומען אונטערן שטענדער, און האט זיך ווידער פארקוקט אין אלטן מחזור. איך האב זיך מיט ניגער געשטעלט אויף דער שפיץ פיס און אויסציענדיק דאס העלדול קוים דערלאנגט מיטן בליק אין די פון אלטקייט שוין געל-געווארענע בלעטער, אויף וועלכע ס'האבן נאך געציטערט די ערשטע אראפגעפאלענע טרערן.

מיט א מאל האט זיך דערהערט א בלעטער געשאַרף, אלע דאווענדיקע פרויען האבן מיט א מאל איבערגעמישט די מחזורים און עס האט זיך אויסגעדוכט, ווי א מחנה טויבן וואלטן א שוויים געטאן אונטערן באַלקן, שטיל שאַרפנדיק מיט זייערע פליגל, און פון די טיפסטע טיפענישן האט א שטראם געטאן און זיך צעגאסן דער „ונתנה תוקף“, דער גאנצער חלל האט זיך אָנגעפילט מיט א יאָמערלעך שלוכצן. און שטייענדיק צווישן מאמע און באַבע — וועלכע האבן איצט נענטער גענויגט די קעפ איינע צו דער צווייטער, טיף געבויגענע איבערן מחזור, וועלכער איז שוין איצט געווען אין גאנצן דורכגעווייקט פון טרערן, וועלכע זענען ווי הייסע בליי-טראָפּנס געפאלן אויף מיין קעפל — האט מיין אויער פארנומען „היט מיך גאט פארן טויט פון דער שווערד!“ „פאַר אַ קויל, פאַרן אומקומען אין פייער“... מיין קינדעריש הערצל האט אַ צאָפּל געטאן און איך האב זיך צווייגט אויפן קול...

אַ, מאמע! ס'איז נישט אָנגענומען געוואָרן דיין תפילה, נישט אויסגעהערט געוואָרן דיין געבעט, און עס זענען נישט אויפגעקליבן געוואָרן דיין טרערן, און עס האבן דיך אלע מיתות געטראָפּן. האַסט אויסגעווייטיקט אין דיין אלטן צע-טריקנטן גוף נישט איין טויט, ביז עס האט אים דיין ריינע נשמה פארלאזט...

דרייט און דערפילט א נאָגן ביים האַרץ. ס'איז שוין געווען די שעה פון מיטאָג, און איך בין נאָך געווען נישטער, כאַטש די מאמע האט מיך געבעטן כ'זאָל עפעס עסן איידער כ'גיי מיטן טאָטן אין שול אַריין. געזאָגט אַז כ'בין נאָך צו יונג, אַז איבער אַ יאָר — מ'זאָל דערלעבן — וועט זי מיך שוין אליין הייסן פאַסטן. אַבער ס'האַט נישט געהאַלפּן. ווען מען האַט געגעבן דעם ערשטן בלאָז, האָב איך מיט ציטערדיקע פינגער פונאַנדערגעבונדן די פאַטשיילקע, וווּ ס'איז געלעגן אַ מל-כותדיק פרישטיק: אַ שטיק שטרודל, אַ רויטער עפל, און דריי ווענגערקעס, אויף וועלכע ס'איז נאָך געלעגן דער פיאַ-לעטענער טוי. בעת כ'האַב געגעסן האַט גערוט אויף מיר דעם טאָטנס גרויסער, בלויער תמימותדיקער בליק. איך האָב געפילט אַז ער האַט מער הנאה וואָס איך עס — ווי איך אליין. און איצט האַט ער אַרויפגעלייגט זיין ווייסע, איידעלע האַנט אויף מיין קעפל און געזאָגט: „איצט גיי אַרויף צו דער מאַמען ביז נאָכן דאווענען“, און האַט מיך צוגעפירט צום אַרויסגאַנג פון שול. פון פאַליש אין דער ווייבערישער שול האָב איך שוין אליין געוואוסט דעם וועג. אַ פריילעכע און צו-פרידענע מיט צעפלאַמטע באַקן, האָב איך געשפרונגען מיט ניי-גלאַנציקע שיכלעך פון איין טרעפּ אויפן צווייטן אַרויף. אַריינקומענדיק צו דער מאַמען אין שול, איז מיר געוואָרן אַ ביסל קאַלאַמוטע. כאַטש כ'האַב שוין געקענט די שול פון פריער האַט זי דאָך איצט געמאַכט אויף מיר שוין גאַרנישט קיין יום-טובדיקן איינדרוק, די ניט געהיבלעוועטע פאַדלאַגע שיט פון זיך ביי יעדן טריט מיט גאַנצע וואַלקנס שטויב, דער פאַלאַפּ מיט איינפאַכע בעלקעס, די ווענט ווייס געקאַלעכטע, די פענצטער פון איינפאַכן גלאַז, די ווייבערישע שול האַט אויסגעזען ווי אַן אומגעהויערער גרויסער שטוב, פון וועמענס ווינקלען ס'קוקן אַרויס דריי קאַנטיק שוואַרצע שפּין-געוועבן. צו דער מאַמעס שטענדער בין איך צוגעגאַנגען שוין אַ ביסל אַן אָפּגעקילטע, מיט לאַנגזאַמע טריט. פון איבערן שטענדער האָבן געקוקט צו מיר צוויי פאַר פייכטע, גלאַנציקע אויגן. נעבן מיין הויכער, איצט מאַיעסטעטישער באַבע, מיט דעם שוואַרץ גלאַט-פאַרקעמטן שייטל מיטן ווייסן שרינגט אין מיטן, אויף וועלכן ס'איז קרוינמעסיק געזעסן אַ העל-גע-

ע ר ב י ו ס - כ י פ ו ר

נישט אַרויס ביי אונדז קינדער די פריילעכע שטימונג וואָס אין אַנדערע ימים-טובים. עפעס אַן אומעט שוועבט אַרום אין דער לופט און פאַרנעפלט די יום-טובדיקייט. אפשר קומט דער אומעט פון דער באַבעס ווינקל, ווי זי זיצט שוין פון גאַנץ פרי און הערט נישט אויף צו דאווענען און וויינען? ס'איז היינט דער יאָר-טאָג אין וועלכן זי האַט דערהאַלטן די פינצ-טערע בשורה אַז איר איינציקער זון איז געפאַלן אויפן שלאַכט

מיט אַ ברייטער האַנט שיט די זון גאַנצע סנאַפעס וואַרעם גאַלד, ווי זי וואַלט וועלן דערמיט פאַרגיטיקן די ערב-יום-כיפורדיקע שווערקייט וואָס לייגט זיך אויף דער נשמה. דאָכט זיך יום-טוב אין שטוב, דער טיש ווייס געדעקט, די ליכט אין די לייכטער, דאָס גרויסע יום-כיפור-ליכט אין פולן מאַרזשער מיט זאַמד, געשמאַקע ריחות פון געקאַכטע און געבאַקענע מאַכלים שפאַרן זיך אין נאָז אַריין און רופן דאָך

פעלד פון דער רוסיש-יאפאנישער קריג. וויסן מיר נישט, צו זי באוויינט דאס פארגאנגענע יאר, צי דעם פארלירענעם זון, צו בעט זי ביים רבונג של עולם, אז דער גורדין פון קומענדיקן יאר זאל זיין מיט רחמים, און ער זאל איר פארגעבען די עבירות (וועלכע זי האט אוודאי נישט געטאן). מאמע, — הער איך ווי מיינ מוטער רופט דער באבען — מאמע, קום צום טיש, מען דארף צואיילן דאס עסן, ליכט-בענטשן און גיין אין שול. באלד נאכן עסן טראגט אונדז די באבע צו א גרויסן טאפ מיט נאך לעבלעכע ציקאריע, הייסט יעדן קינד געבן זיבן שליק, א סגולה, נישט צו זיין דארש-טיק דעם גאנצן טאג מארגנדיקן תענית.

איצט הייבט אן מיינ קינדעריש הערצל הויך און שטארק צו קלאפן, כווייט אז באלד וועלן אנהייבן קומען די שכנישע ווייבער גרייט מיט די טיכלעך אין האנט און מיט די נאך נישט אנגעוועדיקע טרערן אין די אויגן און ס'וועט זיך אנהייבן דאס ווינטשעניש, איינע וועט איבערשרייען די צווייטע און ס'וועט ווערן אזא יללה פון וועלכער כ'וועל זיך צעוויינען ווי שטענדיק אויף די העכסטע אקטאווה. אין מיטן דרינען וועט אוודאי אנקומען ווי יעדעס יאר מיינ קוזין אברהם-יאסל, דער זון פון מיינ מאמעס פארשטארבענער שוועסטער, שוין א חתן-בחור און א גרויסער אפיקורס.

אט הער איך שוין ווי די מאמע בעט זיך ביי אים: אברהם-יאסל! ווילסט אנווייניגשן דער באבען?

— מהיכא-תיתא, פאר וואס נישט?

— נאר אן שטיק און איבעריקע רייד, זאגט די מאמע.

— גוט, ענטפערט ער, און איז שוין אין דער וויינענ-דיקער שטוב.

— זאגט מיר, כ'בעט אייך — גיט ער זיך א שטעל אוועק אין מיטן שטוב מיט דער האנט אויף דער געגאלטער

מארדע, גלייך ווי ער וואלט דארט א בערדל געהאט — זאגט מיר, ווי אזוי קאן מען דאס וויינען נאך אזא זאטער, גע-שמאקער סעודה פון פיש מיט זיסער חלה, קרעפלעך מיט יויך, א פעט כפרה-הינדל און פארבייסן מיט א גוטן פלוימען צימ...

דעם עס האט ער שוין נישט פארענדיקט. די מאמע האט אים אזא צי געגעבן פארן ארבל, אז ער האט זיך איבער-געשראקן און דער צימעס איז אים געבליבן שטעקן אין האלדז.

דערווייל זענען די ווינטשנדיקע ווייבער אוועק, און די באבע האט זיך גענומען אונדז בענטשן. אפגעזאגט א גאנצן שפרוך אויף לשון-קודש און פארענדיקט אויף יידיש, האט זי אונדז געווינטשן גוטע זיווגים, טאטע מאמע זאלן אונדז פירן צו דער חופה אין גרויס עשירות, און נאך פיל פיל גוטע זאכן. איך פיל נאך איצט אירע קאלטע הענט און הייסע טרערן אויף מיינ קאפ.

און איצט האט זיך די באבע אויסגעדרייט צום אפיקור-סישן אייניקל: קום אהער יתום מיינער... ער האט איר איבערגעריסן די רייד פרעגנדיק: באבע, מיך גייסטו אויך בענטשן? מיך דעם נישט-פרומען?

— א ייד איז א ייד, צי ער איז פרום אדער נישט, ביסט מיינ קינד און כ'וועל פאר דיר אויסבעטן א גוט יאר, די שונאים זאלן נישט האבן קיין מאכט דיר שלעכטס צו טאן, און דער עיקר — איז זי צוגעפאלן מיטן פנים צו זיין קאפ שלוכצנדיק — דער עיקר: עס זאלן שוין מער אויף דער וועלט קיין מלחמות נישט זיין.

שטיקנדיק זיך דורך טרערן האט די מאמע שטיל גע-ענטפערט אמן.

אויף מאיוווקע

דארף קאכן ווארעמס! ווען די געשטאלטן האבן זיך דער-נענטערט האט פיל מאל דער שענקער דערזען, אז ס'איז גאר דער קוימען-קערער און נישט דער סטראזשניק, און די ווייבער האבן מיט גרויס פרייד פעסטגעשטעלט אז ס'איז גאר דער סטראזשניק און נישט דער קוימען-קערער. עס האט געטראפן אז די ביידע געשפענסטער האבן אויך נוצן געברענגט. האט נאר א יינגעלע נישט געוואלט גיין אין חדר, האט דער פאטער נישט מער געדארפן ווי דערמאנען דעם הויכן קוימען-קערעס שווארץ-שטעכיקן בעזים מיטן גראבן שטריק אויף וועלכן מען לאזט אראפ אין קוימען אריין די אלע יינגלעך וואס ווילן נישט גיין אין חדר, און עס האט באלד געהאלפן. די מאמעס האבן געסטראשעט די מיידלעך, ווער ס'וועט זיך ניט לאזן אויסצווינגן לכבוד שבת. דעם וועט

צוויי זענען זיי געווען. צוויי גויים מיט בערד. און דווקא מיט שווארצע בערד. איינער דער שטעטלשער קוימען-קערער, וואס ניט בלויז זיין בארד איז געווען שווארץ נאר ער איז אין גאנצן געווען איין שטיק סאזשע. דער צווייטער, אן אלטער רוסישער סטראזשניק מיטן נאמען „שולגעבארד". און טאקע צוליב זייערע בערד און ברייט שווארץ-גלאנציקע דאשקעס ביי די היטלעך, האט מען פיל מאל זעענדיק זיי פון ווייטן, א טעות געהאט. דער שענקער פלעגט מיינען אז ס'גייט דער סטראזשניק און אויף גיך באהאלטן דעם בראנפן... די ווייבער נעבעך האבן געמיינט, אז עס גייט דער קוימען-קערער און האבן אין איילעניש אראפגעכאפט די זידיקע טעפלעך פון קיך שילטנדיק: „א פגירה אויף אים. נישט געהאט ווען צו קומען רייניקן דעם קוימען נאר ווען מען

דער הויכער דאָרער סטראָזשניק „שולגע-באַרט“ מיט די קליין שפּיזש-שטעכיקע אייגעלעך, וועמענס קאַליר מען קען קיין מאל נישט זען ווייל ער האַלט קוים אָפּ אַ קליין, שמאַל שפעלטל פון זיי (ווער ווייסט צי האָט ער גאָר אויגן? מען זעט זיי קיין מאל נישט, נאָר מען פילט פון זיי די שאַרפּקייט פון אַ חלף) — דעם, וועט ער נאָך פאַר ליכט-צינדן נעמען אין קאָזע אַריין. און ס'האָט אויך געהאַלפּן: עס זענען אויך געווען טאַטעס און מאַמעס וואָס האָבן אָף אייביק געהאַט צו וויינען אויף „שולגע-באַרט“. (זיי האָבן געמיינט, אַז נאָר ער איז די שווערד וואָס האָט איבערגעהאַקט דאָס יונגע לעבן פון זייערע קינדער).

ס'איז געווען נישט לאַנג נאָך דער אַדורכגעפאַלענער רוסישער רעוואָלוציע. די פעסט, האָט ווי יעדער גרויסער שטאָט און שטעטלעך אויך אונדזער שטעטל נישט אויסגע- מיטן. אין סאַמע מיט פון אַ שטאַרק פּראָסטיקע ווינטער- נאַכט זענען אָנגעקומען זשאַנדאַרן, געשטעלט די פּאַליציי אויף די פיס, אָפּשליסנדיק איין גאַס פון דער צווייטער, און לאַזנדיק זיך אויפן פאַנג, מיט „שולגע-באַרט“ פאַרויס. ער האָט אָנגעוויזן אויף די ליימיק איינגעהויקערטע אַר- בעטער-שטיבלעך אין וועלכע די זשאַנדאַרן האָבן אַפילו קיין פיס נישט געקענט אַריינשטעלן. ווייל אויסער אויפן גאַלן טיש און האַרטע בענק זענען אויף אויף דער הוילער פאַדלאַגע געשלאָפּן, נישט צום דערקענען צוליב דער איינ- געקאַרטשעטיקייט פון דער קעלט, דערוואַקסענע אַדער קינ- דער, ווען ס'האָט נאָך דער שרעקלעכער גרויזאַמער נאַכט אָנגעהויבן, האָט דער פּראָסט געפלאַצט ווי ס'האָבן ביי די האַלב- נאַקטע און גאַנץ הונגעריקע מאַמעס געפלאַצט די הערצער נאָך זייערע אויף נויט און קעלט אויסגעהאָדעוועטע און אין טורמעס אַוועקגעפירטע זין און טעכטער, די ברויט-געבערס פון גאַנצן הויז-געזינד. עס האָט געוויינט דער הימל איבערן האַלב-ליידיק געוואָרענעם שטעטל. עס האָט געוויינט יעדעס דעכל איבער זיין האַלב-ליידיק געוואָרענעם שטיבל. עס האָט געוויינט יעדע צעבראַכענע מאַמע פאַר די פעלנדע מיילער צום עסן און פאַר דעם נאָך גרעסערן הונגער פון די נאָך נישט אַרבעטספּעאיקע קינדער.

ס'זענען אַוועק טעג, וואָכן, מען האָט אַרויסגענומען יינג- לעך פון די חדרים, אַוועקגעריסן די מיידלעך פון זייערע שמאַטיקע לאַלקעס און געשיקט אין די בערשטן-פאַבריקלעך אַרבעטן. גיך זענען די קליינע אַלט געוואָרן. פרי האָבן זיי דערפילט דעם טעם פון אַ 16-שעהאיקן אַרבעטס-טאַג. עס האָבן זיך פאַרקלעמט די יונגע הערצלעך פון פיל אַרבעט און ווייניק ברויט און ס'האָבן זיך אויך פאַרקלעמט זייערע קליינע, קינדערישע אַבער שוין מאַזאַלעדיקע הענטלעך — אין פּוסיסטן, אַ ביסל שפּעטער, און די קליינע אַרבעטס-קינ- דער, די פון 10 ביז 15-יאַריקע יינגלעך און מיידלעך, האָבן געשטעלט דעם ערשטן טריט. ס'איז געפאַלן דאָס ערשטע וואָרט: „דעם ערשטן מאַי גייען מיר נישט צו דער אַרבעט, אַבער קיינער טאָר נישט וויסן. עס מוז זיין בסוד.“ עס

האָבן די יינגלעך נאָך אַלץ אונטערן חדר-איינדרוק זיך גע- געבן האַנט-תּקיעת כּף און די מיידלעך האָבן געשווירן, זיי זאָלן אַזוי זען זייערע שוועסטער און ברידער פון די טור- מעס אַרויס, ווי אַלץ וועט זיין בסוד.

אַ קילער פּרילינגדיקער פאַרטאַג. דער הימל האָט נאָך אויף זיך די לעצטע, דינסטע גרוי-זיידענע נאַכט-דעק אויף וועלכער עס זעט זיך אַ האַלב בלאַסע לבנה. ס'גאַנצע שטעטל שלאָפט נאָך געשמאַק. פון טייל הייזלעך הערט זיך אַ כּראַפּען נוי נאָך אַן ערשטן איינשלאָפּן און קיינער הערט נישט ווי ס'גנבענען זיך די באַוועסע קינדער מיט די שיד אין די הענט פון שטוב אַרויס. און אַלץ ציט אין איין ריכ- טונג. צום סטאַוו אויף די לאַנקעס. אַזוי האָט מען אָפּגערעדט. דאָרט אויף די לאַנקעס זאָל קיינער צו קיינעם נישט צוגיין ביז העט צו די דריי ביימער. און פון די דריי ביימער קען מען שוין אין קליינע גרופּעס צוגיין צום באַשטימטן אָרט. צו די צוויי קיילעכדיקע וואַסערלעך.

די ערשטע זענען צוגעקומען צו די דריי ביימער ביילקע און משהלע. ביילקע, אַ הויכע, שלאַנקע, מיט אַ ווייסער צאַרטער הויט און לאַנגע גאַלד-בלאַנדע צעפּ. זי האָט זיך אָנגעשפּאַרט אין איינעם פון די ביימער און פאַרקוקט זיך מיט די גרויס-בלויזע אויגן אין דעם נאָך גרעסערן בלויען הימל צייין. משהלע, אַ פעסט געבויטער היפש אַנטוויקלטער בחור, מיט שוואַרץ-ברענענדיקע אויגן און נאָך שוואַרצער סאַמעס גלאַטיקע האַר, האָט געווען געשניצט אַ פייפל פון אַן אָפּגעבראַכן צווייגל. אַרום איז געווען שטיל. אויף די ברייט גרינע פעלדער האָט געבלישטשעט דער פרימאַרגן-טוי אין וועלכן ס'האָט זיך אָפּגעשפּיגלט די בלויקייט פון הימל. פון סטאַוו און פון אַלע וואַסערן וואָס האָבן זיך געצויגן פון אים איבער דער גאַנצער לענג פון דער לאַנקע, האָבן די זשאַבעס אויסגעקוואַקעט זייער מאַרגן-תּפילה. ס'איז געווען פאַר זון- אויפגאַנג. ס'איז געווען אַ רחבותדיקע שטילקייט, נאָר אין די צוויי יונגע הערצער פון משהלע און ביילקען איז שטיל נישט געווען. עפעס האָט דאָרט אויפגעברויזט אין זייערע הערצער אַזאַ צאַרט, וואָרעם, גלעטנדיק געפיל פון וועלכן זיי האָבן זיך אַליין קיין חשבון נישט געקענט אָפּגעבן. משהלע האָט אַוועקגעוואָרפּן דאָס שוין פאַרטיקע פייפל, געמאַכט אַ טריט נענטער צו ביילקען און שטיין געבליבן, נישט גע- פינענדיק דאָס וואָרט וואָס ער האָט איר געוואָלט זאָגן. ער האָט געטראַכט: ס'איז שווערער ווי צו מאַכן דעם ערשטן טריט, ווי צו זאָגן דאָס ערשטע וואָרט אַז דעם ערשטן מאַי גייען מיר נישט צו דער אַרבעט.

עס זענען אָנגעקומען נאָך חברים, נאָך חברטעס, נאָך און נאָך. עס האָט געשטראַמט מיט זיי ווי פון אַ ריזלדיקן טייך. מען האָט זיך צעטיילט אין קליינע גרופּעס און אָנגע- הויבן גיין פון לינקס און רעכטס צו די צוויי רונדע, קליינע אַבער זייער טיפע טייכלעך וואָס זענען געווען אַרומגעזוימט מיט געדיכטע הויכע גראַזן אין וועלכע עס זענען שוין גע- זעסן צוויי יאָטן מיט צוגעגרייטע שווערע שטיינער אַרומ-

געבונדענע מיט דראַט. פון דער דראַט האָט זיך געצויגן אַ שפּאַגאַט וואָס איז געווען אַדורכגעפּעדעמט דורך יעדן אומלעגאַלן ביכל און בראַשור, אין פּאַל פון געפאַר זאָל מען זיי צוזאַמען מיט די שטיינער אַראָפּלאָזן אין וואַסער אַריין. ווען אַלע האָבן זיך שוין געפונען אויפן אַרט האָבן זיך די פון פריער באַשטימטע חברים גענומען פאַרצוליינענען די ביכלעך, אַנדערע — לידער צום דעקלאַמירן (פון זינגען האָט מען זיך אַפּגעהאַלטן). נאָר דאָ האָט זיך אַנגערופן דער חבר דוד, דער איינציק געבליבענער עטלעכע און צוואַנציק-יאָריקער פון אַלע עלטערע אַרעסטירטע חברים: „הערט מיך אויס! מיינ מיינונג איז, אַז איידער מיר הייבן אָן צו עפענען אַ מויל זאָל מען אַ טייל חברים אויסשטעלן אויף פאַטרוילן. איינער פון צווייטן גערוקט אויף אַזוי פיל, ער זאָל קענען זען דעם אַנדערנס אַ צייכן מיט דער האַנט אין פאַל ווען מען וועט דאַרפן. איך וועל זיך שטעלן דער נענטער צו דער שטאַט. ווי באַלד כּוועל באַ- מערקן עפעס פאַרדעכטיקס, גיב איך באַלד אַ צייכן דעם צווייטן פון מיר און אַזוי איינער דעם אַנדערן ביז דעם לעצטן וואָס וועט שטיין נישט ווייט פון אייך.“ פאַרשטייט זיך, אַז אַלע זענען מסכים געווען מיט אים. נאָר איידער ער איז אַוועק האָט ער נאָך צוגעגעבן: „טאַמער מאַכט זיך און ס'קומט דאָך ווער אַהער אָן אימגעבעטענער... און הייבט אָן אויספרעגן וואָס איר טוט דאָ, זאָלט איר געדענקען אַלע ווי איינער: אויף מאַיוועק, אַז אַלע יאָר גייט איר דעם גאַנצן חודש מאַי אויף מאַיוועק, אויף פרישער לופט.“ ווי נאָר די אויסגעקליבענע זענען אַוועק איז די שטימונג געוואָרן אַ פרייע, אַ לעבהאַפטע. אַלע האָבן מיט אַמאָל דערפילט דעם שוין רייפן פּרילינג וועלכן די פייגל האָבן מיט אַזוי פיל זיס- קייט באַזונגען און אַלע, ווי אַפּגערעדט, האָבן זיך אויך מיט אַמאָל צעזונגען:

שוועסטער און ברידער פון אַרבעטער נויט

אַלע וואָס זענען צעזיט און צעשפרייט

צוזאַמען, צוזאַמען די פאַן איז גרייט

זי פלאַקערט פון צאָרן — פון בלוט איז זי רויט...

שטיל! — האָט אַ חבר מיט אַזאַ קראַפט אַ געשריי געטאָן אַז אַלע זענען גלייך אַנטשוויגן געוואָרן. „מיר האָבן דאָך באַשטימט נישט צו זינגען, טאָ פאַר וואָס זשע קענט איר זיך נישט איינהאַלטן?“

— און אַז עס ווילט זיך? — האָט אַ קופער-לאַקיק קעפל זיך אַ בויג געטאָן אויף אַ זייט, זיך פאַרקוקנדיק אויפן צעשריגענעם חבר אין די אויגן אַריין, און כּאָלד אַ צווייטע: „אַ רויטע פאַן האָט איר אַנגעזאָגט נישט מיטצונעמען, זינ- גען נישט — וואָס וועט זיך דער יום-טובּ?“

— „דער יום-טובּ איז אין אונדז פונקט ווי ס'איז רויט דאָס בלוט אין אונדז“, האָט געענטפערט אַ דערנעבן שטייענ- דיקער חבר.

דאָ האָט זיך אונטערגערוקט יאָסעלע שטיפער. „וואָס? אַ רויטע פאַן ווילט זיך אייך? אַט האָט איר אַ פאַן“ האָט ער

זאָגנדיק אַריינגעטאָן די הענט אין די טאַשן. אַלע האָבן קוקנדיק אויף אים געוואָרט ער זאָל שוין אַרויסנעמען די פאַן. ער איז אַבער געבליבן שטיין מיט די הענט אין די קעשענעס. „איר ווילט זי זען די רויטע פאַן? קוקט נישט אויף מיר, נאָר אויפן הימל קוקט, וועט איר זי זען.“ אַלע האָבן געווענדעט די אויגן צום הימל און דערזען ווי אויפן מזרחדיקן הימל-ראַנד גייט אויף אַ יונגע פורפור-רויטע, נאָר וואָס אין בלוט געבוירענע זון, וואָס שפּיגלט אַפּ אירע שטראַלן אין יעדנס אויג, וויל אַפּפאַרבן אויף רויט אַלעמענס האָר אויף די קעפּ און פאַרמעסט זיך אויך אויפן גרינעם גראַז...

„חברים און חברטעס“ — האָט זיך דערהערט די שטים פון דעם וואָס האָט געדאַרפט פאַרליינענען דער ערשטער. אַלע האָבן זיך אויסגעזעצט אין אַ האַלב ראָד. די מיידלעך האָבן געהאַט פולע שויסן מיט פעלד-בלומען. ביילקע האָט געהאַלטן אין מיטן פלעכטן אַ קרענצל פון רומיאַנעק, אַ צווייטע האָט זיך אויסגעפלאַכטן אַ טשיפעק פון ברייט גרינע טאַטרעס. אויף אַלעמענס ברוסט זענען געווען צוגעשטאַכן די קליין-בלויע פאַרגעס-מיך-ניט בלימלעך. פון אַלעמענס הערצער האָט געשפּראַצט מיט יונג פריש, צאַפלענדיק לעבן, ווי עס האָט געשפּראַצט פון דער אויפגעוואַכטער מאַמע-ערד דאָס יונגע זאַפטיקע גראַז. דער חבר האָט צעעפנט דאָס בוך און... „חברים, די נישט צענוזירטע ביכער אין וואַסער.“ האָט אויסגעשריגן דער נאָענטסטער פאַסטן. שנעל ווי אַ בליץ זענען אַריינגעשלידערט געוואָרן די שווער-פודיקע שטיינער צוזאַמען מיט די צו זיי צוגעבונדענע און נישט איבערגעלייפּענע בראַשורן און ביכלעך. פיל האָבן פון צע- טומלטקייט געוואָלט אויך די צענוזירטע ליטעראַטור אַריין- וואַרפן אין טייך. מען האָט זיי קוים אַפּגעהאַלטן, געבנדיק זיי צו פאַרשטיין אַז די זענען צו קיין שטיין נישט צוגעבונדן און וועלן שווימען אויף דער אויבערפלאַך פון וואַסער. עס איז צוגעקומען דער נאָענטסטער חבר און געזאָגט, אַז לויט די צייכנס וואָס מען האָט אים געגעבן גייט אַהער „שולגע- באַרד“.

ביי אַלעמען אין די הערצער האָט זיך עפעס ווי אַפּגעריסן. עס זענען אַנגעקומען נאָך אייניקע חברים וואָס זענען געשטאַנען נענטער צו דער גרופע. האָבן זיך געמיטלעך אַוועקגעזעצט אַריינקוקנדיק אין אַ צייטונג. אַנדערע האָבן זיך אויסגעצויגן אין גראַז ווי צו אַ דרימל. די חבר'טעס האָבן פליסיקער גענומען פלעכטן זייערע קרענצלעך. מען האָט מיט קלאַפענדיקע הערצער געוואָרט און געחזערט: „נאָ מאַיוועק.“ זיי האָבן פון צייט צו צייט אויפגעהויבן די אויגן און געוואָרפן אַ בליק אויף דער ווייטער לאַנקע. עס האָט זיך דערהערט ביילקעס קול: „אַ!“ פון דער ווייטן האָט זיך געזען אַ סילוועט, וועמענס שאַטן ס'האָט זיך געוויגט אויפן פון דער זון באַלויכטענעם פעלד. זיי זענען געוואָרן פאַר- שטיינערט פון שרעק און געפילט דעם טיפן שטאַך פון זיין שפּיזן-בליק אין האַרצן. עס האָט גיט געהאַלפן וואָס אַ מו- טיקער חבר האָט אָן אויפהער זיי געוועקט פון דער שרעק

וויילע אַרום האָט מען שוין געהערט דאָס שאַרפֿן פֿון טריט אין גראָז. אַלע האָבן אויפֿגעהערט צו אַטעמען. עס האָט זיי אויפֿגעוועקט אַ קלינגנדיקער „דזיען דאָברי דזשיעטשי“. אַלע האָבן מיט אַמאָל אויפֿגעהויבן די קעפֿ און מיט ברייט־פֿאַנגדער־געפֿנטע אויגן דערזען — דעם קוימען־קערער. דאָס איז ער געגאַנגען אויף מאַיוועקע.

אַרויס: „זייט אַ ביסל פֿריילעך. טוט אָן אַן אַנדער פֿנים. הויבט אויף די קעפֿ, עפענט די אויגן. איר גיט זיך דאָך אַליין אויס מיט אַזאַ אויסזען“. זיי האָבן אָבער די מאַסקעס ניט געקענט אַנטאָן און אַריינשטעקנדיק די אויגן אין זייער פֿלעכטן און דרייען די פֿאַרשידענע גרעזער און קוויטן, זענען זיי פֿאַרבליבן אין דער זעלבער פֿאַזע. אין אַ קליינער

מ י י ן ש ט ע ט ע ל ע א פ ט

כ'פֿאַל אויף קני פֿאַר אייך
און בעט...
ביי אייך געבליבן איז
מיין קינדהייט און
אויף אייער ברוק פֿון שטיין
מיין יינגער שטאַלצער טריט.
כ'בענק נאָך דיינע פעלדער
און זוניקן טאָג
נאָך עפעס אַ געשמאַלט
וואָס פֿיל האָט צוגעזאַגט...
נאָך דיין וואָלד דעם אַלטן
פֿאַר צניעות דינט אַ צוים —
אויף דיין בוים געבליבן
הענגען איז מיין טרוים.

איך בענק אַהיים
איך בענק נאָך דיר
אַה, שטעטעלע
דו פֿויליש מיינס!
נאָך דיין טייכל פֿון קריסטאַל
ווי אַ סטענגע לאַנג און שמאַל
צווישן טיפֿן, גרינעם גראָז
מיט שעפטשענדיקן שפּרוך
נאָך די אַלטע בריקן דיינע
אונטער זיי דאָס וואַסער טיף
מיט לעגענדן אַז עס רופֿט
יעדערס יאָר אַ מענטש...
ליבע הייזקעס קליין און אַלט
קרומע געסלעך פֿול מיט קוים

מאיר לוסטמאַן

א פ ט

כ'קאַן געדענקען נאָך,
מעג פֿאַרוואַלקנט — טריבע.
געהאַט האָב איך דאָרט דאָך,
אמתע מוטער ליבע.

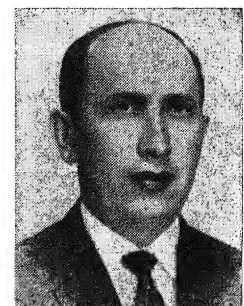
כ'בין געשמאַנען ביי דער טיר,
ווען דו האַסט מיך באַשווערד:
געבליבן איז פֿון דיר,
אַש... אויף דער טמאַ'ער ערד.

פֿאַרגעסן קאַן איך ניט,
די פֿרייד און דאָס ליידן,
כ'וועל זיך קיינמאַל ניט,
מיט אייך קאַנען שיידן...

כ'קאַן דיך שטעמל ניט פֿאַרגעסן,
אַפט וווּ איך בין געבוירן.
דאָרט נאָך אַלץ באַזעסן,
און אייך אַלץ פֿאַרלוירן...

כ'וועל אייביק אייך דערמאַנען,
אַפטער האַרציקע יידן.
דאָרט האָבן מיר צוזאַמען,
געצאַנקט זיך — און געווען צופֿרידן.

דאָרט געחלומט וועגן אַ בעסערן מאַרגן.
וועגן אַ וועלט אַ פֿרייע, אַ ריינע,
דאָרט געפֿאַלן אַ קרבֿן...
פֿון שמוציקע הענט און געמיינע.

לזכר קהלת אפטא

ללא קול, ללא דמע, זכר אזכרך באלם ודמי.
 ורק המית-לב נוגה וחרישית מתדפקת בעז על לוח לבבי,
 מדי הזכרי בך, יגאו גלי חום רוויי געגועים.
 וצער אין קץ עד כלות הנפש ישותי מציפים.
 לרחוב, לסמטה, ולבית הקט אשר שקק חיים, סאן, ולפתע נדם.
 לילדות שחלפה מרם עת, לחיים אשר באכם נקטפו ואינם,
 הוי עדת יהודים ברואי ה'. אחים לגורל ולעמל נולדים.
 תינוקות של בית רבן, אמהות חסודות, אבות ובנים.
 איך בשקט ובתם קבלו גור הדין בעלות עליהם הכורת.
 שקטה הארץ. לא החשיך היום. ולא אירע מופת.
 הלך הלכו כלם יחדו ללא שוב, ללא פרידה,
 ללא מלת שלום. בחתף, כקרבנות עולה על העקידה.

ובנקוף שנים, ובן גלמוד משרידי השואה והתופת,
 דומם יציב לך יד ושם ביד רועדת.
 ציון לקהלה אובדת, נדבך עלום למצבת.
 ובנפש דוויה צרופה בכור הסבל וענות,
 נשא גם ישא את מורשת היי הנצח ופדות
 לו צו במותם יקיריו בני קהלת אפמא
 בדמי חייהם, ותפלה זו על דל שפתייהם לנצח קפאה.

לא אשכחך קהלה נאמנה. לעד אנצרך בלבי.
 וזכרך אנחיל לדורות הבאים בקרב בני עמי.
 בפרק מקודש ננציחך. במסכת הגבורה והתפארת
 וקדוש השם, ובתולדות כלל ישראל יחרת שמך בעט ובחרט.
 עד יפקוד אל נקמות ד' את זכר קדושיו.
 ובצורריהם נקם ושלם יקה, ועמו יחזה במעשה אלוהיו.
 ובני חורין לבני בניהם יצוו בזעם לאמר והזעק
 את צו אותיות הנצח „זכור את אשר עשה לך עמלק“.

דעם טאטנס ספר

דער אָפּענער ספר דעם טאטנס — געבלעמערט ער ווערט פונעם ווינט.
ער פלאמערט אַ הייליקן פלאמער אריין אין מיין אָפּענער ווונד.
ער פלאמערט אַ הייליקן פלאמער אריין אין מיין יידיש געמיט.
איך וויל, אז דער הייליקער פלאמער זאל אויכעט אריין אין מיין ליד.
איך וויל, אז דער אָפּענער ספר, — די אותיות זיינע צעגליים, —
זאל בריען, זאל גליען אַן אויפהער אין יעטוועדן טריף פון מיין בלוט.

דער הייליקער ספר דעם טאטנס ער ליגט איצט פארקוילט, נישט דערברענט.
איך האב אין די טליענדע אשן — אליין זיך דערקענט.

* * *

מ י י נ ב א ב ע

שווער איז מיר אין חלום צו דערקענען
דער באַבעס בלייכע ציטערדיקע הענט,
איר שמאַלן שאַטן אויף דער קרומער וואנט,
ווען זי מישט די אלטע „צאינה-זרינה“...

די ברילן אָנגעזאַמלט אויף דער נאָז —
זי גייט מיט עשון אַרויס אין פעלד,
אין יעקבן באַגלייט זי אין געצעלט,
ווען נאָם איז נאָך פון מאַרגנטוי דאָס גראַז — — —

זי כאַפט זיך שפּעטער אויף ווי פונעם שלאָף,
פאַרמאַכט די „צאינה-זרינה“ מיט אַ קוש.
כאַטש ווינטער איז — עס שמעקט אַלץ אזוי פריש —
עס שמעקט מיט צמוקים-וויין, מיט שבתדיקע פיש...

איך זע זי היינט אין יענער זריחה-שיין
פון אַלטקייט איז זי שוואַך אזוי און קליין.
איר שמייכל איז עניוּתדיק און פרום,
און העל, און ליכטיק ווערט אין שטוב פון אים.

איך זע זי אַלץ אין יענעם זריחה-פלאַם,
אריבער די טרעבלינקער פלאַמען שטיין.
כאַטש כ'גיי מיט איר דעם זעלבן וועג פון פיין —
דעם וועג פון שריפות און פון שייטער-פלאַם.

געדענקסט?
כ'בין צוריקגעקומען פון וועגן
מיט רויטע פלעקן אויפן ווייסן שניי?
אין מינע אויגן האַבן שריפות געברענט.
זיי האַבן געזען:
יידן מיט לאַנגע ווייסע בערד
האַבן ווי קינדער געוויינט,
און פרויען האַבן וואַנזניק די נעכט געצונדן
מיט ווייסקייט פון העמד און לייב.
אין דיר האַט געטליעט די שרעק
פון דייטשע גראַבע רייד
און פון האַרטע שאַסן אין די נעכט,
און דיין בליק איז געווען קאַלט
און שטום
און גלייכגילטיק.

און היינט,
ווען דער קאַשמאַר פון יענע טעג
רעדט מיט אונדזער צייט זיך איבער,
און די אָפּענע גריבער אין אונדזער האַרץ
זענען נאָך נישט פאַרשאַטן —
קאָן איך נאָך אַלץ נישט פאַרגעסן דיין שמאַלן שאַטן,
וואָס האַט אונדז באַגלייט
אויפן ראַנד פון יענעם פאַרנאָכט,
ווען מיר האַבן זיך ווידער צעשיידט!

מ י י נ ד

ווא איז דאס קינד פון דעם וויגל,
וואס שטייט ביי דיר לער און צעבראכן?

שטאמלט ער, שטאמלט מיין שכן —
טעמפ איז זיין בליק און דערשראקן:
— דאס קינד, דאס קינד — איך ווייס נישט!
כ'האב עס דא קיינמאל געטראפן!...

— — — — —
דאס קינד, כ'האב דא איבערגעלאזט
אינגאנצן, אינגאנצן אליין.
אינדרויסן געברענט האט א פראסט,
אין שטוב האט געיאמערט געוויין.

1946

מיין קינד כ'האב דא איבערגעלאזט
אינגאנצן, אינגאנצן אליין.
אינדרויסן געברענט האט א פראסט,
אין שטוב האט געיאמערט געוויין.

מיין קינד כ'האב דא איבערגעלאזט —
ווא איז עס, ווא איז עס אצינד?
האט עס פארפרוירן דער פראסט?
האט עס פארטראגן דער ווינט? — —

אפשר, אוי, אפשר ביים שכן
א פרעג טאן: וואס האט זיך פארלאפן?

א י ד ו ו י י ס

דער וועג געוועזן פול איז מיט סכנה,
דער טויט געפלאנטערט האט פון יונג און אלט די טריט,
אין בלייכער שיין פון שפעטיקער לבנה
פארוואקסן איז דער וועג מיט גרויל אויף יעדן שריט.

אצינד בין איך צוריק אהער געקומען,
און איך דערקען נישט מער דעם וועג צו אונדזער הויז.
די שריפה האט דא אפגעמקט דיין נאמען —
בלויז די בענקשאפט אין מיין בליק גליט און גליט נישט אויס.

— — — — —
טרויער זי אצינד די הארבסט פייכטע ערד,
וואו מיין פריילינג האט אין שריפה-אש פארבליט,
און פייגל פון די נעסטן וואס זענען שוין צעשטערט —
זינגען אין די סטראפן פון מיין ליד.

איך ווייס, איך וועל א לעבן לאנג שוין וויינען
אויף דעם, וואס מיר איז נישט געווען באשערט
צו זיין אין אומגליקס-טעג מיט דיר אינאיינעם,
אויף ברענגענדיקער ערד.

איך וואלט געווען די שמים פון הארצן הערן,
צו בלייבן דא מיט דיר אין גרעסטער נויט,
אז אויך אין אומגליק זאל איך דיר געהערן
אויף דער שוועל פון טויט.

נאר — כ'ווייס נישט וואס מיט מיר געשען איז —
רויטער שריפה-שיין האט אלץ און אלעמען צעשיידט.
אויך מיך פארטראגן האט דער וואגל-שטראם,
דיין נאמען בלויז האט מיך באגלייט.

פ א ר ג י ב

מיט הכנעה כ'וועל שטרעקן די הענט,
פול מיט פארווורף וועט ווערן דיין בליק:
— ביסט אַוועק, ביסט אַוועק אינדערפרעמד,
ווען פאר שרעק האט די ערד זיך געוויגט.

ווי דאס הויז האט די שנאה געברענט —
ווען דו האסט מיך געלאזט אן א היים.
מיט דעם פיצעלע קינד אויף די הענט
כ'האב פארשטעקט זיך אין שפאלט פון א שטיין. —

אויב דו צאנקסט ערגעץ ווייט אין געהיים,
ווי א שטערן פארבלייכט אינדערפרי —
מיט מיין טרויער כ'וועל קומען צו גיין
און זיך שטעלן פאר דיר אויף די קני.

און פארציען די פארהאנג פון זיד,
וואס האט דעמאלט באשיינט אונדזער שטוב,
און כ'וועל קושן די זויס פון דיין קלייד
און שטאמלען און שטאמלען: „פארגיב“.

וועט פארפירן די טרער אין מין בליק,
און פארטרוקנט וועט ווערן דאס ווארט.
איך וועל אויפהערן שטאמלען „פארגיב!“,
און קיין ריר זיך נישט געבן פון ארט.

איך וועל טיפער פארנייגן דעם קאפ
נאר ווי עמעץ פארדרייט וואלט א קנאפ,
נאר ווי עמעץ פארדרייט וואלט א קנאפ,
ווערט דער חלום פארלאשן געשווינד.

ד י ל ב נ ה...

די לבנה קלעמערט אריבער רואינעם,
זי זוכט:
שלמה דעם גלעזער,
ער איז געווען דאר און הויך —
די נויט האט אראפגעוויינט פון זיינע הענט:
מין פעטער נח
מיטן געבויגענעם רוקן,
ער האט זינגען נישט געקענט,
האט ער אויסגעוויינט:
„אל תירא עבדי יעקב,
אל תירא“...
ס'איז הושענא-רבא ביינאכט.
דער ליידיקער פלאץ פון נייעם בית-מדרש
איז פארוואקסן מיט ווילד-גראז,

קאלט און שמיל איז דארט.
די רעשמלעך מצבות פון נאענטן בית-עלמין
בערגלען זיך דערשראקן,
ווי שאף פאר א שמורעם.
נאר די לבנה ווייסט,
זי וועט דארט קיינעם מער נישט טרעפן:
נישט קיין מנין צו תיקון;
נישט דעם פעטער נח
מיטן געבויגענעם רוקן;
נישט די מאמע וועט קומען רייסן קברים;
ס'וועט אויך נישט זיין קיין שמורעם.
— — — — —
די לבנה היפערט אריבער
דעם ליידיקן פלאץ פון בית-מדרש...

צ ו ז א מ ע ן

מאמע, מאמע, שוועסטער, ברודער,
ווערטער ליבע, נעמען טרייע,
גאט, פארלעש די לעצטע פונקען
פונעם מליענדיקן רעיון.
גאט, פארלעש די לעצטע פונקען,
לאז מיך אויסגיין אין מין שרייען.
מאמע, מאמע, שוועסטער, ברודער,
אלץ וואס אונדז געווען איז טייער —
אלץ אוועק איז מיטן פייער,
מיטן רויך דעם אשווענטשימער,

בלויז א ווייטער, בלייבער שימער
צימערט ערגעץ אינעם רעיון...
וועמען טויגן זיי די לידער?
וואס וועט העלפן מיר מין וויינען?
אז מיט יעדער שקיעה ווידער —
כ'לעש זיך אויס מיט זיי אינאיינעם.
ווי א גליד פון זייערע גלידער,
צאנק איך אויס מיט זיי צוזאמען.
כ'ווער פארברענט אין מיינע לידער
מיט דער שוועסטער! מיט דער מאמע!

אויפן שוועל פון אומקום*

דעם אָנדענק פון
ר' יעקב צבי ריזמאן ע"ה
צו זיין צווייטער יאָרצייט.

זכרון

ס'איז שווער אויף אַ מרחק פון קנאַפּע 20 יאָר זיך אומ-צוקערן צו איבערלעבונגען וואָס זענען דיר נוגע ביז בלוט, צו וועלכע וועסט קיינמאל נישט בלייבן גלייכגילטיק, וועלכע האָבן געלייגט זייער חותם אויף דיין מחשבה, אויף דיין נשמה, אויף דיין גאַנץ לעבן.

זכרונות, געוויינלעך, ווערן געשריבן רעטראַספעקטיוו — מיט אַ בליק אויף צוריק, מיט אַ קיל געמיט, מיט דער חכמה און אַביעקטיווקייט פון דערפאַרונג און מיט דעם אונדז יידן אַזוי באַקאַנטן „ויהי“, וואָס איז, אמת, טאַקע אַן עת צרה, אָבער — אַ ווייטע, אַ זאך פון דער פאַרגאַנגענהייט, אַ ווירקלעכקייט צו וועלכער מען רעכנט מער זיך נישט אומצוקערן.

אַנדערש אָבער איז מיט איבערלעבונגען פון אונדזער לעצטן און גרעסטן חורבן. דאָס „מאַטעריאַל“ וואָס קומט דיר אויס, אַזוי צו זאָגן, צו באַאַרבעטן ליגט נאָך פאַר דיר נישט אָפּגעקילט, ס'איז נאָך צאַפּלדיק און הייס. עס לאָזט זיך נישט באַרירן מיט דער אַביעקטיווער פינצעט פון דער מחשבה. ווערסט מיטאַמאל אויפגעטרייסלט ביים עפענען דאָס ערשטע זכרון-קעמערל. ווערסט פאַרפלייצט פונעם גרויל, פונעם קאַש-מאַר באַלד ביים ערשטן טינטפלעק.

די צווייטע וועלט-מלחמה, אירע רעזולטאַטן בכלל און דער יידישער חורבן בפרט איז פון אַזאַ גרויס-אַכזריותדיקן פאַרנעם, אַז נישט בלויז דאָס וואָרט, נאָר אויך די מחשבה — די שטענדיקע פאַרלויפערין זיינע — בלייבט אַבסאָלוט שטום. איז קיין ווונדער, אַז די, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פונעם 7-יאָריקן וואָגל און טויט-געפאַרן האָבן, אין אַנבליק פון דעם, וואָס זייער מוח און כוח האָבן עס נישט געקענט אויפנעמען — אויפגעשריגן מיטן געשריי פון שטומע פאַרווונדעטע בעלי-חיים, וואָס לויפן אַרום זוכן די שפורן פון זייער פאַרברענטן קיום.

האַט טאַקע דאָס הייפּעלע געראַטעוועטע יידן אין פוילן גופא, און נאָכמער יענע, וואָס האָבן זייער צער און בענק-שאַפט, זייערע יסורי-מוות אויסגעטראָגן פונווייטנס, אין דעם פריינדלעכן ראַטנפאַרבאַנד, אַנגעפילט די וועגן און שטעגן פון דעם נאָר וואָס אויפגעשטאַנענעם פוילן. די וועגן זענען דעמאָלט פול געווען מיט סכנה. אַחוץ די „אידעישע“ שונאים,

* פראַגמענט פון דער גרעסערער אַרבעט : „אַפט — נאָכן חורבן“.

וואָס האָבן פאַרגעזעצט די פאַרניכטונג אונדזערע גלייך די מלחמה וואָלט זיך נאָכנישט געהאַט געענדיקט, איז דאָס לאַנד פול געוואָרן מיט היימישע און פרעמדע כיענעס, וועלכע האָבן אויפן וועג צו זייער באַרייכערונג אונדז געמאַרדעט ביי יעדער געלעגנהייט. פון אונטער יעדער קוסט און בוים, פון אונטער יעדער פאַרברענטער מויער האָט געלויפּערט דער טויט. מ'האַט אונדז געמאַרדעט אויף די וועגן, אין די באַנען, אין די שטיבער. אונדזער טויט איז געוואָרן אַ זעלבסטפאַרשטענד-לעכקייט, מיר האָבן זיך פאַרהיימישט מיט אים, ווי מיט אַן אייגענעם, און נישט איינער פון אונדז האָט זיך געוונדערט הלמאי ער לעבט. יעדער נאָך לעבעדיקער ייד האָט זיין חיות אָפּגעפילט ווי אַ צייטווייליקייט, ווי עפעס אַ גרייט, אַ גריליך, אַ פאַלשער טאָן אין דער טויטן-מוזיק, ווי אַ פעלער, וואָס וועט היינט אַדער מאָרגן פאַריכט ווערן...

דער פינאַל פון יענער תקופה איז געווען „קעלץ“. די גאַנצע שארית-הפליטה פון קעלץ און אומגעגנט איז אין יענעם אינדערפרי — דעם 4טן יולי 1946 — בעסטאַליש באַפאַלן געוואָרן. דער סך הכל : 42 טויטע און אַלע איבעריקע — נאָכאַמאל אַזוי פיל — שווער פאַרווונדעטע. ווי איינער פון זיי — פון די פאַרווונדעטע — וויל איך טיילן מיטן לייענער מינע איבערלעבונגען פון יענע טעג.

איך קאָן נאָך אַלץ נישט געפינען קיין נאָמען פאַרן כוח, פאַר דעם אימפעט וואָס האָט מיך געטראָגן צו מיין אַמאַל וועגעטירנדיקער און איצט שוין אויסגעברענטער, פאַר-צערטער היים. זאָל עס האָבן געווען ליבע ? בענקשאַפט ? צער ? — רופט עס ווי איר ווילט. איך ווייס נאָר, אַז דער גרויסער אומרו און ווייטיק — אויב מען מוז שוין אַנקומען צו אַ באַגרענעצט מענטשלעך וואָרט — וואָס האָט באַגלייט יעדן לעבעדיקן ייד אין יענע טעג, האָט אויך מיך חדשים לאַנג געמאַטערט, נישט געגעבן קיין רו, געטריפט סם אין מיין שלאָף, אינעם ביסן פון מויל און מיך נישט אָפּגעלאָזט אַזוי לאַנג — ביז כ'האָב נישט איינגעפאַקט די צוויי העמדער, דאָס בינטל כתבים און נישט געלאָזט זיך עולה רגל זיין צו דער פאַרברענטער היים, צו דער לידיקייט, וואָס איז פאַרבליבן נאָך דורות יידיש לעבן, מיט איינגעפונדעוועטן שטייגער און נוסח, וואָס האָט אַמאַל-אַמאַל אַרויסגערופן בונט אין אונדזערע געמיטער און איצט — נאָכן חורבן — אַנגעהויבן פלוצעם רעדן צו אונדז אויף שטום-לשון, אויף האַרץ-שפּראַך, אויפן לשון פון נאָסטאַליגיע...

די וועגן אינעם ניי-אויפגעקומענעם פוילן זענען דע-מאלט, באלד אין די ערשטע חדשים נאך דער מלחמה נישט קיין זיכערע, בפרט פאר א ייד, וואס דער עצם-קיום זינער איז פאר געוויסע בירגער, לפחות, א בייזווידער, פאר אנדערע — א דארן אין אויג. דער ייד פון יענע טעג האט געמוזט דורכטראגן זיין עקזיסטענץ, די רעכט זיינע צו אטע-מען — מיט בארועסע טריט, ווי א גנב וואס גרייט זיך צו אן איינברוך, וואס אפילו זיין אייגענער שאטן שטערט אים, איז אים איבעריק...

דערווייט זיך פון וועמען, אז אונדזער בן-עיר, מיין יונגערער בן-גיל און חבר אברהם גרינשטיין (היינט אין קאנאדע), לעבט און געפינט זיך אין טשענסטאָאָוו. כ'האב באשלאסן אויפן וועג קיין אפט זיך צוצוכאפן אהין, כדי אפשר צו דערווייטן זיך פריים וועגן הייליקן טויט פון אפטער יידנטום, וועגן מיין אייגענער משפחה און עפעס וועגן דער ריזיקע מיט וועלכער ס'איז פארבונדן פאר א יידן זיין פלוצעמדיק דערשיינען אין אפט.

ערגעץ טיף איז פארשטעקט געווען א פונק: אפשר לעבט פארט ווער פון די אייגענע?

געווען שוין דעמאלט נאכן מארד פון לייבל שמחה (זילבערבערג) און נאכדעם ווי די שריידי הפליטה — דער מנין אפגעראטעוועטע אפטער יידן — איז זיך געהאט צע-לאפן אין אלע ווינקלען פוילן, א טייל אויך קיין אויסלאנד, וואס האט דאן באטייט: דייטשלאנד.

דער דריטער יולי. ביים נאכט-דיזשור אין טשענסטאָ-כאווער יידישן קאמיטעט דערווייט זיך גרינשטיינס אדרעס. א מידער — זיך קוים דערשלעפט צו זיין הויז. ס'איז האלבער נאכט. מיר זיצן אין זיין קליינעם צימערל און עפעס ווי א פרעס, אן אייזערנע גארטל וואלט אונדז ארומגענומען, צוזאמענגעצויגן. ס'פארפעלט מיר אטעם.

עס הויבן אן פאלן נעמען: שמואל ליפמאן; יאסל ערנבערג; עטל זילעס; יאנקל פעלדמאן; אברהמטשע און-גערמאן; לייבעלע אבאלעס; אלטער-משה העשעס; אבא-לייב מינדלס; ירמיה שטריקמאכער; מאטעס סאבאל; שבעלע ציפעס; דוד אייזעמאן; יוסף קאפלענסקי; פייגעלע עלקעס; פייוול בולווא; נתן בראמבערג; הערש-מאיר ראזנער; אהרון שמחה ראזנער; דוד מאנישעוויטש; אשר ווייסבלום; יאסל לאגעווער (דער בלינדער יאסל); שלמה גלעזער; הענעד לאנגער; יואל פיינטשאווסקי; יאסל גרינשטיין; יוסף-בנימין ענגעל; ישראלקע שטערנליכט; וואלוויש זיפמאן; וואלוויש ברויטבעקער; דו קאן; דו קליינמאן; יונתן צוקער; יהונתן זאנבערג; חנינה ווייס; שמואל ווייסבלום; יצחק מאנדלזיס; ישראל שאשעס; ישראל פישמאן; גרשעלע שוסטער; נוסעלע שוסטער; מאטעק חיה-פייולוס; יעקב-לייב אייבעשיץ; אהרון אלגזי; משהלע גאלדוואסער; מאיר פליגלמאן

עס פאלן נעמען — מטבעות פון זעלטענעם מעטאל, מיט

איידעלן צארטן קלאנג און נעמען — פראסטע, מיט הארטן טויבן אפהילך פון פארראסטעט אייזן...

ס'פארמישן זיך גרענעצן פון נאענטע און ווייטע, איי-גענע און „פרעמדע“, באקאנטע און מענטשן וואס מיר קענען בלויז די נעמען און אדרעסן זייערע. עס מישן זיך נעמען פון קדושים — פארברענטע, געשאטענע, פארגאזטע, געהאט-גענע, דערשטיקטע מיט טויטע — וותיקים — וואס האבן געוויסט ווען און וואס צו שטארבן... וואס זענען אוועק מיט גרויס פאראד — ביי געצונדענע ליכט און מיט א גרויסן צידה-לדרך: תהילים, משניות, עין יעקב און מיט פייערלעכע הספדים — ווי עס פאסט פאר יידן בני-תורה, וואס גרייטן זיך צו גיין אנטקעגן דער שכינה, אויפגענומען צו ווערן פון די אבות, פון דוד המלך און פון אזוי פיל דורות צדיקים — און יידן מיט צעפאטלעטע, ווילדע בערד און אן בערד, מיט הארטע מאזאליעס און אין שווערע יוכטענע שטיוול — מיט א נאך שווערער שיטל עברי אין מויל...

אומזיסט דער פרוו ארויסצוברענגען אצינד דעם „איין-דרוק“, די אטמאספער פון יענער אונדזער באגעגעניש... נישט צו באנעמען דעם טרויער, וואס האט אונדז אראפ-געצויגן אין סאמע תהום פון אומקום. דאס ענגע צימערל זיינס האט זיך מיטאמאל אנגעפילט מיט צענדליקער, מיט הונדערטער יידן, אלע אפטער יידן, ווער איז דארט נישט געווען?

די קעסטנבערגס, די וואקסוואסערס, די שמעלצמאנס, די „מגידים“, די שיינוואלדס, די קאלישערס, די זעלצערס. עס קומען נאך די טרעגערס: דער „דארער מאיר“; יאסעלע „קליסקע“ — מסתמא פאר זיין נישט דייטלעכער אויסשפראך, ווי ער וואלט געהאט א קליסקע אין מויל... דוד וואסער-טרעגער, מיט זיינע פולע עמערס, מיט וועלכע ער איז ווי צוזאמענגעצויגן און וועלכע האבן קיינמאל קיין טראפן וואסער נישט פארלוירן, מחמת זיין ריטמיש-גלייכן טראט, און זיין קאנקורענט וואוטשע — פאפטשע האט די שטאט אים גערופן, צוליב זיין אומבאהאלפן-שווערער צונג, וועלכע האט בשום אופן נישט געקאנט ארויסברענגען קיין „ווי“, פארטוישנדיק זי אויף דער שארפער „פ“, און — צוליב זיינע צעפארענע, קרומע פיס, אויף וועלכע ער איז נישט געגאנגען, נאר געוויגט זיך...

מיט זיי קומט אויך דער קליינער מאיר — „מאיר דרויבע“, מאיר-דריבען פלעגט מען צוליב זיינע קורצע קינ-דערישע פיסלעך נישט ארויסזען פון הינטער די שווערע קאסטנס, וועלכע ער פלעגט טאשטשען. פארנאכט-צו, צווישן מנחה-מערב פלעגן די קאסטנס זיינע אויסזען ווי באוועג-לעכע געשפענסטער וואס טראגן זיך אליין ווי מיט אן איי-גענעם „מיסטישן“ כוח צו עפעס א ווייטן געהיימען ציל...

עס קומען נאך צענדליקער, צענדליקער אנדערע. זיי קומען אינעם לבוש און פאזעס פון זייערע באזונדערע טויטן. — — —

דעם ערשטן דערזע איך דעם אויסגעדראטן פון סגופים
און תעניתים: משה-יצחק כהן — אלטמאן.
דער דאזיקער ייד וועקט מיין נייגער נאך פון דער פריס-
טער קינדהייט מיינער. אויף אלע מיינע קינדערישע וועגן
שווימט ער תמיד ארויס אומגעריכט. פארוויקלט דאס בינטל
ביינער אין שבתדיקן שלאפראק, און אין סאמעטן היטל אויפן
קאפ, וועלכע ער פלעגט טראגן אויך אין די וואכנטעג, ציט
משה-יצחק אויף זיך די אויפמערקזאמקייט באזונדערס פון
קינדער... זיין „רעזידענץ“ איז דאס מעזשיבעזשער בית-
המדרש. ער כאפט זיך אבער אריין עטלעכע מאל א טאג אויך
אין די אנדערע בתי-תפילות, אויפצוקלויבן אויך דארט די
שמות, וואס וואלגערן זיך ארום הינטער די טישן, אויף
די דילן, און אין די ווינקלען זייערע. וויפל מאל כ'זאל זיך
נישט האבן ארויפגעכאפט „אויבן בית-המדרש“, ווי
מ'האט גערופן דעם הייליקן „אוהב-ישראל“ מקום-תפילה.
טרעף איך אים א געבויגענעם איבער די דילן, אדער אויס-
געצויגן אונטער די טישן קלויבן שמות. יעדעס אויפגעהוי-
בענע פון שטויב בלעטל פלעג ער גלייך א קוש-טאן און
שפעטער ערשט אפשטויבן עס און פארבאהאלטן ערגעץ אין
פאליש.

דאס זעלבע מאכט ער אויך אין גאס, נישטערנדיק אין
די רינטשאקן, מיסטן און אנדערע אומריינע פלעצער. צוליב
זיין נישט צוגעזונטער ראייה פלעגט ער אויפהייבן אלץ וואס
איז נאך געווען געדרוקט — אפילו אין פויליש, רוסיש
אדג"ל.

משה-יצחק איז פאר מיר אן אייביקע מיסטעריע, א
רעטעניש. עס ארט מיך זיין ביטול-תורה צוליב עפעס
צווייפלהאפטע שמות און פון דער צווייטער זייט — לייכט
פון זיין שטרענג-אסקעטיש פנים אראפ א שמיכל וואס ציט
צו באזונדערס קינדער. עס שלאגט פון אים א מאדנע,
כוואלט געזאגט, אומהיימלעכע ווארעמקייט וואס דרינגט
אריין טיף, רודערט אויף דאס קינדערישע געמיט... ווי א
כהן, פלעגט ער די 5 זילבער-שטיק פדיון-הכסור אפגעבן
תמיד פאר א דבר-מצווה.

משה-יצחק איז נישט פארטראגן אין ווייטע, פרעמדע
וועלטן. ער נישטערט נישט די הימלען, וויל נישט דערגיין
די באזונדערע סודות זייערע; פרוווט נישט ארויפארבעטן
זיך צו התגלות... מיט איין ווארט: משה-יצחק איז נישט
קיין הימלמענטש, ווי מיר זענען עס געוויינט צו באנעמען
ביי הייליקע, ביי צדיקים... פארקערט, זיין איינגעבוירענע
עכטע צניעות ציט אים אראפ, האלט אים תמיד נידעריק
ביי דער ערד. זיינע סגופים פראוועט ער נישט צוליב עפעס
העכערע צילן, ווי דוחק קץ זיין אדג"ל, ער וויל פשוט
מכניע זיין דעם חומר ער זאל אים נישט באוועלטליק... ער
זאל אים נישט שטערן אין די טאג-טעגלעכע מעשים ביים
מקיים זיין די „געוויינלעכע“ תרי-ג-מצוות. צוליב דעם איז
ער אויך נישט פארשלאסן צופיל אין זיך גופא, ווי ס'איז

די טבע ביי אזעלכע „לייט“... א נוח-לבריות, טראגט ער
תמיד אקעגן זיין ווייכן גוטמוטיקן שמיכל צו אלעמען.
בערך א 3—4 מאל א טאג פלעג איך אים באגעגענען
צוריקגיין פון מקוה א דערהויבענעם, א געלייטערטן מיט
זיין בלוז אים אייגנארטיקן שמיכל און ער פלעגט אין מיין
דמיון זיך אויסגלייכן מיט די צדיקים פונעם ראנג פון א
לוי-יצחק, אליהו-הנביא, יאנוש קארטשאק, דער בעש"ט —
די הויפט-מחותנים אויף דעם גרויסן אייביקן יום-טוב פון
לעתיד לבוא...

דערפאר, קאן זיין, שפאנט משה-יצחק אצינד בראש
פון דער עדה אויף איר לעצטן וועג — הגם מיר ווייסן נישט,
צי איז ער בעתן גירוש בכלל נאך צווישן די לעבעדיקע...

נאך משה-יצחקן קומט אריין: בעריש טארלער. א גאנץ
לעבן פלעגט בעריש זיין ערשטע סעודה — פת-במלח —
טועם זיין ערשט אין אונט, נאך מעריב. אהיימגייענדיק,
פלעגט ער זיך רייצן מיטן יצר הרע, שפרייזנדיק פאמעלעך,
טריט ביי טריט, נישט געאילט. דערפאר, צוריקגייענדיק
אין בית-המדרש אריין טראגט ער זיך ווי א ווינט... איך זע
אים נאך איצט מארשירן אויף און אפ איבערן רחבותדיקן
נייעם בית-המדרש. אייביק פארטאן אין עפעס שווערע סוגיות,
פלעגט זיין מאגן-קראמף אים אויפוועקן יעדעסמאל פון זיין
פארטרעגנדיק מיט א טיפן הויכן שלוקערץ, וואס ברענגט
א מינוט אים צוריק פון זיינע עולמות — צו דעם עולם-
התוהו, צום זינדיקן, ערדישן לעבן...

ס'טרעפט, אז בעריש איז אויך געמיטלעך, דעמאלט פאלט
אמאל פון זיין מויל א „העזהדיק“ ווארט, וואס גיט ווי א
שטאך מיט זיין כמעט „לעסטערנדיקער“ געוואגטקייט — ביז
מען צעקייט נישט זיין ריכטיקן מין... „כ'דארף דאס דא-
ווענען אויף כפרות“ — האט ער אמאל א ווארף געטאן א זאג
אזא — און מיין אטעם האט שיער נישט זיך אפגעשטעלט...
בעריש פלעגט אויך דערציילן נסים און מופתים פונעם
„אלטן“ זצ"ל אדער פונעם „היינטיקן, זאל לעבן...“ ווי א
כבד-פה און ווי איינער וואס האט סתם נישט קיין צו גרויסן
פארטרויען צום ווארט, פלעגט ער רעדן מיט רמזים... און
אויף יעדער שטעל פון באזונדערן עקסטאז — כסדר איבער-
חורן דאס איין איינציקע ווארט: „א פלא... א פלא והפלא...“
ער פלעגט זיך ארויסהעלפן אויך מיט שטארקען דעם צו-
הערער: — „א פלא, א פלא והפלא...“

בעריש טארלער פלעגט יעדן שבת פארנאכט נאך שלוש-
סעודות, נאך מער מוצאי יום-כיפור נאך נעילה מוסיף זיין
מקודש לחול, אויפהאלטנדיק דעם עולם, נישט לאזנדיק א-
הויבן תפילת-ערבית ביז ס'וועלן נישט ווייזן זיך די גע-
נוגנדיקע צאל שטערן, וויי איז געווען צום הונגעריקן עולם
ווען דער מוצאי יום-כיפור איז געווען א טריבער, א פאר-
וואלקנטער. בעריש אנערקענט נישט קיין זיגער, אויפהאל-
טנדיק דעם הונגעריקן עולם א שעה און מער לענגער ווי

מען האט עס באדארפן. ער פלעגט אַבסערווירן דעם הימל ווי אַן אַסטראָנאָם און ווי אַ שלאַכט־מאַן — שלאַגט ער זיך פאַר יעדן שטערן באַזונדער.

מ'דערציילט: בעריש האָט געלאַכט פון דייטש זיין אייגנאַרטיק פרום געלעכטער. זייענדיק זיכער אין זייער וויסטן סוף, קוקט ער קיינמאל נישט קיין דייטש אין פרצוף אַריין. אויך אויפן שוועל פון גאַזקאַמער איז בעריש מבטל דעם צורר און איז נישט מטמא זיין בליק אַ קוק צו טאָן אויף אַ דייטש.

בעריש גייט אַריין אין גאַזקאַמער מיט כוונה... ער גרייט זיך צו דעם ווי צו יעדער מצווה. אפשר נאָך מער. מע זאָגט: ער האָט אויך געמאַכט אַ שהחיינו... „אַ קלייניקייט, מצוות קידוש השם"? הי"ד.

נאָך אים האָבן זיך געוויזן די שאַרפע גערער יונגעלייט, דער „גולנים־צווילינג" ווי מען האָט זיי מיט ליבע גערופן אין „שטיבל": חיים־אשר פראשקער און חיים־לייבוש אַרנשטיק.

אַז „שטיבל" האָט זיך דערוויסט, וועגן אַ יידן אַ נצרך, אַ נשרף אָדער סתם אַ מחוסר לחם ר"ל, האָבן זיי, דער „גולנים־צווילינג", באַלד דעם ערשטן שבת נאָכן דאווענען, נאָך פאַר „עלינו" צוגעטראָגן דעם שווערן שולחן צו דער טיר און ביים אַהיימיגן האָבן אַלע געמוזט לאָזן די טליתים אויפן שולחן. אויך דער נצרך, נישט אנענדיק אפילו, אַז דאָס מיינט מען אים, האָט איבערגעלאָזט זיין טלית. האָבן יידן אויסגעקערעכצט אַ „גוט שבת" און אַנטוואָפנטע — אַן די טליתים — אַרויס פונעם „שטיבל". צומאַרגנס, האָט יעדער געמוזט אויסקויפן זיין קאַנפּיסקירטן טלית פאַר אַ פרייז, וועלכן דער „צווילינג" האָט באַשטימט. פלעגן חסידים, ביים דינגען זיך מיטן פרייז, טענהן:

— גזלן, איד קאָן דאָך נישט!...

דערנאָך זענען אין צימער אַריין מיין פעטער נח מיטן איידעם, מתתיהו, „מאַטעס" — האָט שטאַט אים גערופן. מאַטעס איז ראש־ישיבה און לאַנגיאַריקער גבאי פון חברה קדישא. זיין לעבן קומט ער אָפּ מיט שה"י—פה"י, מחמת זיין נישט צו גרויסער עשירות און בעיקר — צוליב זיין אייביקער מלחמה מיט דער תאוה: „אַ ייד דאַרף האָבן אַ כוונה־מעצר" — פלעגט ער זאָגן — „אַ ייד טאָר זיך נישט איבערפרעסן"... מאַטעס שיידט זיך קיינמאל נישט מיטן ספר. דאָס ספר איז זיין אייביקער חבר און באַגלייטער. עס באַגלייט אים ביים עסן, ביים שלאָף, אויף זיינע נסיעות. אפילו בעת די טענות פון די צדדים אויף אַ בוררות — ווען ער מוז זיי אויסהערן — טוט ער נישט אָפּ די אויגן פון ספר. פלעגט טאַקע דער טוען איבערריסן אָפּט זיין דערציילן מיט דער שאלה:

— מאַטעס, דו הערסט מיר?...

לאַזנדיק דעם אַן תשובה, פלעגט ער, בליט־ברירה, ממשיך זיין זיינע טענות. נאָכן אויסהערן די צדדים, פלעגט מאַטעס — דער בורר — איבערחזרן זייערע טענות וואָרט ביי וואָרט.

מאַטעס איז אַ גרויסער „בקיא" אין הימלעשער געאָגראַפֿיע — שבייל־דריקע — רופט ער דאָס. ער איז דאָרט אַ „בן־בית" ווי ביי זיך אינדערהיים. ער קאָן זיך דאָרט אויס אין יעדעס ווינקל. מ'קאָן זאָגן, אַז דער הימל איז זיין ערשטע היים. צוליב שלום־בית, גידול־בנים און פרנסה — כאַפּט ער זיך אַמאָל אַראָפּ אויך אונטן... אַ טריסקער חסיד, איז ער פונדעסטוועגן נישט מרעיש־עולם ביים דאווענען. אייביק פאַרטראַכט, פאַרטיפט אין דער אייגענער מחשבה, וועלכע ער איז תמיד מכוון צום כביכול, דאוונט ער שטיל, קוים באַוועגנדיק די ליפן.

ווער וואָלט געגלויבט, אַז אַט דער שטרענגער בורר, בייזער משגיח און האַרטער חברה־קדישא־מאַן איז אַזוי לי־ריש ווייך, דיכטעריש צאָרט, פאַרמאָגט אַזאַ איידעלע פיינ־פילנדיקע נשמה? „שירה", האָט ער מיר אַמאָל געזאָגט אויף די פיוטים, יוצרות און לירישע תפילות פון די ימים־נוראים — „איז זייער אַנגענומען אין הימל, מ'האָט דאָרט ליב גראַמען". אויף די אָפטע שאלות מיינע: צדיק ורע לו... און פאַרוואָס דער גלות פאַרציט זיך אַזוי לאַנג, איז זיין תשובה געווען:

„דער ייד — דעם באַשאַפּ איז אַ גרויסער בעל־חוב!..."

★

מאַטעס איז זוכה צו שטאַרבן אויף זיין אייגענעם בעט און קומען צו קבר ישראל כדת וכדין. פון די דייטשן פאַר־איבעריקט ער בלויז אַ האַרץ־פעלער. ער איז זוכה צו אַ גרויסער לויה. אין די הספדים ווערט אונטערגעשטראַכן זיין עניוּת, און אַז ער איז געשטאַרבן צוליב צרות־ישראל. מאַטעס איז נפטר געוואָרן האַרט פאַרן גירוש. הי"ד.

אַ באַזונדערן רושם מאַכט אויף מיר דאָס דערשיינען פונעם אַמאָליקן אָפטער תושב, שפּעטערדיקער דאָקטער — „ד"ר י. קאַמינער". אַ זון פון דער קעלצער חסידיש־אַריס־טאַקראַטישער באַנקירן־משפּחה — קאַמינער, איז יודל דער איידעם פונעם גביר, גרויסן וואַלד סוחר און שיינעם באַלעבאַס, וואָלוויש זייפּמאַן. מ'רופט אים אויך — יודל וואָלווישנס. כ'געדענק אים נאָך פונעם „שטיבל" באַלד נאָך זיין חתונה: העכער פון מיטלווקס, מיט אַ בלייך־אויסגע־איידלט פנים און טיפן שטערן פון אַ בן־תורה, איז ער דער ליבלינג פון „שטיבל". פון צופיל קוקן אין לאַטיינעשן פעטיט פון זיינע מעדיצינישע ביכער, זענען זיינע אויגן תמיד רויטלעך, ווי אַנגעצונדן. ביי מיינע 6־5 יאָר איז מיר שווער צו באַנעמען פון וואַנען נעמט זיך צו אַט דעם עטוואָס „פאַר־שייטן", מיט די פּיאַות פאַרשטעקט אונטער די אויערן און

עלגאנט פארקעמטן בערדל, יונגענמאן די פרווילעגאנע אריינצוקוקן אין פרעמדע גוישע ביכער, אן רעאקציע מצד די אנדערע שארפע יונגעלייט — זיינע שטיבל חברים. יודל קומט אין שטיבל — מעשה אדוואקאט — מיט א גרויסער האנט-טאש אָנגעפילט מיט ביכער. באלד נאָכן שיעור, אַפּטמאַל נאָך אין מיטן לערנען, נעמט ער גלייך מישן די „תורת-הרפואה“ ביכער, ווי די יונגעלייט האָבן אַביסל מיט פיעטעט און אַביסל איראניש גערופן די מעדיצינישע עג-ציקלאָפּעדיעס זיינע.

נאָך אַ פרווילעגאנע האָט יודל: מען מאַכט אים קיינמאָל נישט קיין משכנתא, ווי ס'איז דער מנהג צו טאָן עס צו יענע, וועלכע פאַרזינדיקן זיך מיט עפעס קעגן „שטיבל-רעגולאַמין“ — הגם אליין באַטייליקט ער זיך יא אין זיי, שמייסנדיק אנדערע, וואָס האָבן עס „פאַרדינט“... יודל לאָזט נישט דורך אַפילו דעם זקן, דעם „לאַנגן“ יוסף מאיר, און מיין פעטער נח פֿונעם אויפֿרופן זיי צום „בראַציאָ“².

נאָכן אַפּזונגען דעם פרעמדן, גוישן טעקסט, וואָס קומט דעם רוב חסידים אָן מיט קריעת ים-סוף, פאַרענדיקט זיך דאָס ליד מיט אַ רעפּריין פון הוילער התלהבותדיקער נגינה אָן ווערטער, וועלכע ס'זינגען שוין אַלע — אין כאָר. ביים רעפּריין ווערט איבערגעקערט דער טיש און דער „חתן“ — דער אויפֿגערופֿענער — בלייבט אַ „תּוֹלָה עַל בְּלִימָה“ ביזן סוף פּסוק... זעלטן וועמען ס'גיט זיך איין אויסצומיידן „דאָס ברעכן האַלדז און נאָק“... זקנים ווערן אונטערגעהאַלטן פון אַסך הענט.

מיין פעטער נח, אַ ייד העכער די שבעים, אַ געברעכטער און אויך אַ כבֿד-פּה, בעט זיך כמעט מיט טרערן מען זאָל אים באַפּרייען פונעם „בראַציאָ“, אָבער אָן פעולה. דער צעהיצטער קאַמינער רופט נאָך העכער: „מורנו ר' נח, מורנו ר' צבי מכבד מיטן „בראַציאָ“.

דער דאָזיקער „פאַרשייטער“ גערער יונגענמאן, פאַר-וואַנדלט זיך שפּעטער מיט יאָרן אין „ד"ר י. קאַמינער“. אגב, אויך אין הויז-דאָקטער ביים רבין.

און געשען איז עס אַזוי:

נאָך די קעסט ביי זיין שווער אין אַפּט, טראָגט זיך יודל מיט זיין בני-בית איבער קיין קעלך, וווּ ער ווערט שותף צו דער באַנק פון זיין פאַטער, ר' מרדכי פישל קאַמינער: „באַנק-הויז פון מ. פ. קאַמינער און זון“. יודל זעצט אָבער ווייטער פאַר זיין אויטאָדיאָקטישע מעדיצינישע אויסביל-

1. משכנתא — אַ „שטיבל“-זשאַרגאָן, אַ שטראָף פאַר עובר זיין אויפֿן „שטיבל“-רעגולאַמין.
2. „בראַציאָ“ — ברידער — פּויליש. אַ גערער שמחת-תּורה-ליד אין דער פּוילישער שפּראַך, שמחת-תּורה ביינאַכט, פאַר הקפות, ווען „עולם“ איז שוין בגילופֿן און שטאַרק צעהוליעט, הייבט מען אָן דעם צערעמאָניאַל פונעם „בראַציאָ“, צום „בראַציאָ“ רופט מען אויף ווי צו דער תּורה, ביים נאָמען, פאַטערס נאָמען נאָר מיטן ניגון פון הקפות. דער אויפֿגערופֿענער מוז אַרײַן אויף אַ טיש, וואָס ווערט אַוועקגעשטעלט אין מיטן „שטיבל“ און סאָלאַ אויפֿזונגען דעם „בראַציאָ“.

דונג. ווען ער הויבט-אָן אין די פריע דרייסיקער יאָרן זיך ווידמען אויסשליסלעך דער מעדיצינישער פראַקטיק און, פאַרשטייט זיך, פאַרנאָכלעסיקט אַזוי אַרום זיינע פליכטן אין באַנק, פרוווט זיין פאַטער, דער סוחר און פינאַנסיסט ווירקן אויף יודלען ער זאָל „חזור בתשובה“ זיין, שטעלנדיק אים דעם אולטימאַטום: אָדער די באַנק, אָדער די מעדיצין. ס'איז שוין אָבער צו שפּעט. יודל איז שוין באַרימט אַלס איינער פון די בעסטע אינטערניסטן. פאַרשטייט זיך, אַז ער קלויבט אויס דאָס צווייטע. אויף דעם נעמט זיין פאַטער, דער באַנקיר און „פראַקטישער“ סוחר ר' מרדכי פישל ביי אים תקיעת-כף, אַז ער בלייבט ווייטער אַ גלייכער שותף צו דער באַנק בתנאי, אַז ער, דער פאַטער, זאָל ווערן שותף צו זיין יודלס, חלק עולם הבא, וואָס וועט אים צופאַלן דורך אומזיסטער היילונג פון אַרעמע קראַנקע.

דער דאָזיקער „טרוקענער“ סוחרישער הסכם ווערט אַפּגעשלאָסן און געחחמעט בכתב און פאַר עדות אין דער אַנוועזנהייט פון זייער מקורב, דעם זקן און תלמיד-חכם, אַמאָליקער רבי און מחנך פון ר' מרדכי פישל — ר' שמעון טענענבוים.

אין די דרייסיקער יאָרן האָט „ד"ר קאַמינער“ אויף זיך אַ שווערן פראַצעס, ס'דערטראָגט ווער צו דער מאַכט, אַז ער פאַרנעמט זיך מיט אומלעגאַלער מעדיצינישער פראַקטיק, אויפֿדעקנדיק, אַז יודל האָט קיינמאָל אין קיין אוניווערסיטעט נישט געלערנט. ער ווערט געשטעלט פאַר אַ געריכט. ס'דראָט אים אַ שווערע שטראָף. בלית-ברירה, טענהן זיינע פאַרטיי-דיקער, אַז קאַמינער האָט געענדיקט אַ מעדיצינישן פאַקולטעט אין רוסלאַנד און דער דיפּלאָם איז אים אַוועקגעקומען אין די הייסע טעג פון דער אַקטאַבער-רעוואָלוציע. דאָס געריכט באַשליסט איינצולאָדן זאָקענער, וועלכע זאָלן אים עקזאַמיןירן. מ'גיט איבער דעם ענין עקספּערטן. דער עקזאַמען דויערט 17 שעה מיט איבעררייסן, במשך דריי טעג. יודל ווערט באַפּרייט פון יעדער שולד.

יודל איז אויך מצליח צו דערפינדן אַ מיטל, וואָס ווערט מיט דער צייט באַרימט צווישן זיינע פאַציענטן אַלס „טשאַפּטק קאַמינעראַ“. דאָס איז אַ ווירקנד מיטל קעגן שווערע רעוואַמאַטישע פאַלן און איסיאָש.

און געשען איז דאָס אַזוי:

זיין מוטער, בריינדל קאַמינער, ליגט חדשים אָן באַווע-גונג, אַ פּועל יוצא פון אַ פאַרלאָזטן איסיאָש. אונטערהייבן מוז זי זיך מיט דער הילף פון קייטן, וואָס זענען צוגעפּעסטיקט צום סופּיט איבער איר בעט. אָנהאַלטנדיק זיך מיט ביידע הענט אין די קייטן, הייבט זי זיך קוים אונטער ביי שווערע יסורים.

יודל, אַ שטאַרק איבערגענומענער מיט די לייזן פון זיין מוטער, פאַרמאַכט זיך אויף לאַנגע וואַכן אין זיין קאַבינעט, אַרבעטנדיק אויף אַ מיטל, וואָס זאָל לינדערן אירע יסורים. פון דער אינטענסיווער אַרבעט, ביי וועלכער ער פאַרברענגט

גאנצע נעכט אן שלאף, ווערן זיינע אויגן — פון שטענדיק עמפֿינדלעכע אויף אנטצינדונג — פייערדיק רויט און די משבחה שרעקט זיך ערנסט פאר זיין ראיה. איינמאל איז יודל אריין צו דער מוטער: „מאמע“ — איז ער איר מבשר מיט פרייד — „כִּהָאב אַ טשאַפּקע“. נאָך דער ערשטער — וועסטו זיך אונטערהייבן אָן די קייטן; נאָך דער צווייטער — וועסטו זיך אַליין אויפֿזעצן אָן באַזונדערע יסורים און נאָך דער דריטער, וועסטו שוין אַראָפּ פון בעט און פריי זיך באַוועגן... וכך הוה.

האַרט פאַר דער מלחמה, ווערט די „קאַמינער טשאַפּקע“ שטאַרק פאַפּולער און ס'קומען צו אים פאַר הייל־צוועקן קראַנקע פון וואַרשע, קראַקע און אַנדערע שטעט. יודל גרייט זיך צו קומען קיין א״י און דאָ פאַטענטירן זי. די מלחמה צעשטערט זיינע פלענער און ער נעמט מיט זיך דעם סוד פון דער „טשאַפּקע“ קיין טרעבלינקע.

האַרט פאַרן גירוש ווערט קאַמינער אַליין קראַנק אויף אַ מאַגן־ראַק, מיט וועלכן ער גייט אַריין אין גאַז־קאַמער.

✱

„ד״ר י. קאַמינער“ האָט באַגלייט דעם רבין צום אַוויאַן, מיט וועלכן דער רבי פאַרלאָזט דאָס נאַצישע גהינום. מען דערציילט:

ווען דער רבי איז אים מרמז „נ, יודל, כל המקיים נפש אחת...“ אים אַנווייזנדיק אָן אַרט לעבן זיך אינעם אַוויאַן זאָל ער דעם רבין האָבן אַפּגעענטפּערט:

— און רבקהלען מיט די זיבן קינדער לאָזן אויף הפקר?... — און איז אַרויס פון אַוויאַן. הי״ד.

נאָך קאַמינערן קומט אַריין דער פּעלדשער, אברהמעלע — טאַקע מיט דער ווייכער „ל“ — סטרווער. אברהמעלע פאַרלירט מלחמה־צייט זיין שטענדיק גוטמוטיקן שמייכל. ער הערט אויף צו קומען אין בית־המדרש צו תהילים משניות — אַפנים צוליב די קראַנקע, וואָס זענען דעמאָלט געווען זייער אַ סך. ער טראָגט אַבער ווייטער אויף זיך די לאַסט פון אַפּוטרופּסות איבער די קאַליקעס, בעיקר — גייס־טיקע קאַליקעס, פאַר וועלכע ער איז אויך אין יענע טראַג־גישע טעג, אי פאַטער, אי טרייסטער און עצה־געבער. אברהמעלע, צוזאַמען מיט זיין פרוי, פייגער־שרה, האַלטן אויך איצט אַפּן זייער שטוב פאַר אַלערליי אברהם־יצחקס „משה נישקשה״ס און משה־אויערס...

סטרווער האַלט ווייטער אָן און נאָך מער ווי פריער זיין טראַדיציע פון איבערלאָזן דעם פולן באַטרעף פון די פאַר־שידענע דורך אים פאַרשריבענע רפואות אויף זיינע וויזשניץ אין אַרעמע שטיבער. הי״ד.

גאָר באַזונדערס טיילט זיך אויס אין צימער די שלאַנקע פיגור אין אַ מיליטערישן מונדיר, דער אַפּטער רב, אַדער

ווי מען האָט אין אַפּט אים גערופן: „דער בעלזער“, ר' שלום רוקח — טאַקע דעם אַלטן בעלזערס, ר' ישכר דובס פערטער און ייגסטער זון.

די פען פאַלט פון האַנט אַרויס, ביים דערמאָנען זיין נאָמען. שרייבן וועגן אַט דער געשטאַלט, דאַרף מען פאַרמאָגן דעם כוח פון אַ רעמבראַנדט און טאַלסטאַי — גלייכצייטיק. שוין בלויז זיין אויסערלעכקייט פאַרכאַפט דעם אַטעם און קאָן שטעלן אויף די קני דעם טעמפּסטן אכור. פאַר אים איינעם, פאַר זיין הייליקן טויט פאַרדינט די וועלט איר גורל...

ווען ר' שלום ווערט רב אין אַפּט, איז ער נאָך גאָר יונג, אין די צוואַנציקער. הויך און שלאַנק, ווי אַ צווייגל, איז זיין טראַט לייכט, ווי ער וואָלט די ערד נישט באַרירט, ווי ער וואָלט געשוועבט. פון זיין לענגלעך־אַליוו פנים שלאַגט אַ שׂינן פון אַנדערע וועלטן...

כִּהָאב איינמאל, פרייטיקצונאַכטס, געזען אים אַנקומען פון בערל קאַפּישנס געסל אַרויס, דורך איטשעלע נתנס חורבה, אין דער ברייטער גאַס אַריין. ער שפּאַנט צום מעזשיבעזשער בית־מדרש. ס'איז שפּעט. פון בתי תפילות, „שטיבלעך“ טראָגט זיך שוין דאָס געזאַנג פון לכו נרננה. דער מאַיעסטעטיש־שטאַרער פלאַם פון דער שקיעה צעגיסט איבערן שטילן געסל אַ מילדע רויטע שיין, וואָס שפּילט באַזונדערס אויף די שוויבן אין די אַפּענע פענצטער, פון יידישע שבת־קודשדיקע היימען. דער ליכט־און שטאַט־שפּיל פון בית־השמשות אין דער ליידיקער גאַס און זיין, דעם בעלזערס, שטילער, שוועבנדיקער טראַט, צוזאַמען מיטן גע־שוועב פון דער קליינער, תמיד אים באַגלייטנדיקער סוויטע חסידים, פילן אָן די גאַס מיט עפּעס אַ ווייטער, היילי־קער רוי...

די חסידים — ווי ער אַליין טראָגן בעלזער שטריימלעך מיט שפּיצן, שוואַרצע זיידענע בעקעשעס, ווייסע הויזן און זאַקן, וואָס גיט צו דער גאַס אַ באַזונדערן מיסטעריעזן גלאַנץ.

כִּוועל דאָס בילד קיינמאל נישט פאַרגעסן. כִּבין פאַר־גאַפּט. פאַרווירט. מיינע ליפּן צעעפּענען זיך פלוצים: ברוך שחלק מְכּוּבָדוּ לְבָשָׁר וְדָם... מיטאַמאל קומט אין מיר אויף דאָס באַקאַנטע בילד פונעם אַמסטערדאַמער פּילאַזאַף — ער טראָגט זיך מיט זיין סוויטע איבער די געטאָ־גאַסן. יענץ בילד זעט מיר איצט אויס צו זיין אַ מעין נאָר בלויז, אַ ברוכטייל פון דער־אַ אַטעם־פאַרכאַפּנדיקער פראַכט... די ליידיקע גאַס ווערט מיט אַ מאָל פול מיט אַ קדושה פון פרעמדע וועלטן...

לית אתר פנוי מניה — שטאַמל איך... כִּשריי אויס: „מאָמע!“ און מיר ביידע, איך און די מאַמע שטייען אין אַפּענעם פענצטער פאַרגאַפּטע אין זייערע פאַרשווינדנדיקע טריט...

ר' שלום מיט זיינע בני-בית האלטן זיך אויף א לעג-גרעע צייט אין סטרי. דאָרט פארלירט ער די משפחה. בעת דער באַדן הייבט אויך דאָרט אַן ברענען אונטער זיינע פיס אנטלויפט ער איבער דער גרענעץ קיין אונגאַרן. ס'איז ווינטער 1942. ער בלאַנקעט אין וואַלד אַן איבערגעטאָענער אין אַ מונדיר פון אַ זשאַנדאַרם¹. איינמאַל ברענגט אַ קריסט פון דער סביבה קיין מונקאַטש דעם רבס אַן אייגנהענטיקן פאַרמאַכטן בריוו, אין וועלכן ער בעט רחמים פאַר זיין לעבן. דער אַדעסאַט — אַ חשובער בעלזער חסיד, וואָס לעבט היינט אין ישראל — האַנדלט אונטער מיט דעם זעלבן קריסט וועגן ברענגען דעם רב קיין מונקאַטש. יענער זאָגט צו צו קומען אייניקע טעג שפּעטער נאָך אַ מאָל וועגן דעם ענין. ער קומט אָבער מער נישט. אין אַ וואָך אַרום ווערט דער זעלבער מונקאַטשער ייד — דער בעלזער חסיד — טעלעפאָניש אַלאַרמירט פון וואָלף². עס קלינגט צו אים דער שוחר פון דער גרענעץ-פונקט פיליפּי. ר' שלום גע-פינט זיך ביי אים אין פיליפּי און ביידע — ער און דער רב — בעטן מען זאָל אים פון דאָרטן אַרויסנעמען. אין פיליפּי, ווי אַ גרענעץ-פונקט, ווערט באַזונדערס שטרענג אַפּגעהיטן דאָס „געזעץ“ פון טויט-שטראָף פאַר אויסבא-האַלטן יידן.

נאָך אַ קורצער באַראַטונג מיט אַ צווייטן בעלזער חסיד, באַשליסט יענער צו שיקן זיינע 2 טעכטער קיין פיליפּי צו ברענגען דעם רב. אויפן וועג מאַכט זיך זיי אַ „פאַנטשער“ און דאָס דעצידירט אַז די אַקציע זאָל נישט מצליח זיין... ווען די מיידלעך קומען סוף-סוף אַן קיין פיליפּי איז ר' שלום שוין דאָרט נישטאַ. מיט איין שעה פריער, נישט וועלנדיק אויסשטעלן לענגער דעם שוחר מיט זיין משפחה אויף קיין טויט-געפאַר, פאַרלאָזט ער אַ פאַריאושטער דעם שוחרט הויז. דער שוחר באַגלייט אים אין די גרענעץ-בערג צו ווייזן אים די ריכטונג צוריק קיין פוילן... שפּעטער מיט וואָכן געפינט מען אונדזער רב, ר' שלום אינעם מיליטערישן אונטערפאָרם אַ פאַרפירערענעם אין וואַלד. הי"ד.

✱

מיט זיין אייגנאַרטיקן כמעט שעמעוודיקן שמייכל ווייזט זיך אין צימער דער העברעיש-לערער, מזרחי-פירער און שיינער בעל-תנ"ך — יעקב בערמאַן. יאָנקעלע, ווי מ'האַט פאַלקסטימלעך-פאַפולער גערופן אים, איז אויך אַ מלומד אין וועלטלעכקייט, וועלכע ער באַנעמט אויף זיין חסידיש-ציוניסטישן אופן, בעיקר אָבער איז ער — אַ בעל-תנ"ך. על כל צרה שלא תבוא, געפינט דער ייד אַ ראייה, אַ באַווייז פון תנ"ך. אויף זיין צונג בליט תמיד אַ פסוק ישעיה, עמוס, ירמיה.

1. לויט אַ צווייטער ווערסיע: אין אַ מונדיר פון אַ ס.ס. מאַן.
2. אַן אונגאַריש שטעטל אין די בעסקידן אויף דער גרענעץ מיט פוילן.

אַ חוץ לערער, מנהל פון בית-ספר „יבנה“ איז יאָנקעלע טעטיק אויך געזעלשאַפטלעך: מזרחי-פאַרויצער, איר גע-ווילטער שליח אין קהילה א"א.

אויף אַלע נאַציאָנאַלע יומא דפּראַס: יאָרטאָג פון דער באַלפּור-דעקלאַראַציע, דערפּענונג פונעם העברעישן אוני-ווערסיטעט, טאַפּל-יאָרצייט — הערצל-ביאָליק און אַנדערע, קלענערע אַקאַדעמיעס און אַקציעס איז ער, צוזאַמען מיט די שוין-דערמאָנטע ציוניסטן קדושים: מיכאל ראָטשטיין, בן-ציון מאָליצקי, נתן בראַמבערג, משה קליימאַן א"א, פון די ערשטע מחותנים. דאָס זעלבע ביי טרויער-טעג און פראַ-טעסטן: פראַטעסט קעגן ווייטבוך, קעגן די פאַרגראַמען אויפן יישוב אדג"ל. אומעטום שטייט בערמאַן בראש. צוליב זיין הדרת-פנים, זעלטן-שיינע מאַניערן און רעדנער-טאַלאַנט, מיט אַ נישט געוויינלעכן כוח-הסברה, שטעלט מען אים תמיד אַרויס דעם ערשטן. דערביי איז יאָנקעלע אַ גרויסער נחבא אל הכלים: אַפּגעזאָגט זיינס, זעט מען אים מער נישט, מיט זיך אויס מיטן עולם — ואיננו. אַ מין רואה ואינו נראה...

אויך זיין הויז איז, ווי ער אַליין, באַשיידן, נישט אַנגע-פוישט... אַ קליינע הילצערנע כאַטקע, שטייט זי האַרט ווי צוגעדריקט צום מאַסיוון געשטיין פון דעם גרויסן פאַרקן, וואָס האַלט אונטער דעם באַרג אויף וועלכן עס טרוימט זיין אַלטן מלכות-טרוים דער קאַשטשאַל, מיט זיין גרויסן גאָרטן. די הייזקע האָט זיך ווי איינגעשניטן אינעם אינגעווייז פון דער שטיינערנער מויער און ביי איר גאַנצער עניוּת זעט זי אויס — אין דער נאַענטקייט צו דער גרויסער מאַסי-ווער כנסיה אַרויסרופעריש, ווי דוד — אַנטקעגן גלית... אין בערמאַנס משפחה איז פאַרבאָרגן עפעס מאַקאַבע-אישס (מכבי). אַ חוץ זיינע צוויי געראַטענע טעכטער, פאַר-מאַגט ער 5 זין: אברהםקע, פינטשע, דוד, אהרון און שלום. אַלע הויך, שיין און געזונט, נאָר פאַרשידן אין כאַראַק-טער — 5 באַזונדערע וועלטן. עס פאַראייניקט זיי בלויז דעם טאַטנס טיש און די שטאַרק-לירישע אָבער געזונטע באַסן, באַריטאַנען, מיט וועלכע אַלע זיי זענען געבענטשט. איך זע אים נאָך אַצינד, אברהםקע, נאָך אַ קנאַפן האַלבן יאָר-הונדערט שטיין אויף דער בינע — אין רוימישן טראַכט, אין שווערן אייזערנעם פאַנצער און מיט דער לאַנגער שווערד ביי דער זייט, זינגענדיק מיט גבורה:

— „וועמען געהערט די גרעסטע מאַכט, נאָר די רוימער...“ אַז די בערמאַנס זינגען אַמאָל כאַראַל אויף אַ פאַלקס-ליד, אָדער עפעס פון דער קלאַסיק, קוקן זיך יידן און גוים פון גאָס גוט אַרום — צי די מויערן פאַלן נישט איין... נישט איינמאַל האָט זייער מעכטיק געזאָנג צוגעדעקט דעם אַרגל-שפיל צוזאַמען מיטן כאַר-געזאָנג וואָס האָט זיך געטראָגן פון דער שכנותדיקער כנסיה.

נצח-ישראל איז ביי יאָנקעלען נישט עפעס אַ פראָזע.

וועלכע מען זאגט אַרויס מעכאַניש. נצח־ישראל איז אים אַרגאַניש־אייגן, איז ער אַליין. ער ליענט אים אַרויס פון זיין אייגן לעבן, פון זיין פעסט־פאַרוואַרצלטער משפּחה, פון דער שטאַט־יידן און פון יעדן אות פון תנ"ך. ער איז זיכער אין אים ווי אין דייטשס מַזְלָה... דערפאַר, קאַן זיין, גייט ער טראָץ זיין טיפן עלטער אַרום אין געטאָ — נישט ווי זיין טבע — מיטן קאַפּ אַרויף, שטאַלץ און יידן קוקן אַרויף צו אים מיט בטחון...

זיין שטאַלץ שטעכט אָבער די דייטשן.

אויך אויף זיין לעצטן־וועג ברעכט זיך בערמאַן נישט איין. זיין טראָט איז גלייך, אומגעוואָקלט. זיין זילבער־ווייסע באַרד אין יענעם טראַגישן רעגנדיקן חשוּן־טאָג שיינט אַרויס פונעם טויטן־צוג מיט אַ יענער־וועלטיק ליכט.

★

בערמאַן האַלט אונטער איינעם פון די גול־פּוּזן, אַ בן שמונים און חלוש, וועלכער קאַן טראָץ זיין גרעסטן אַג־שטרענג נישט באַווייזן אַנצוהאַלטן שריט מיט אַלע. יאָנקעלע האַלט אים אונטער, באַמיענדיק זיך אויסצוגלייכן זיין טראָט. דאָס איז אָבער קעגן דער טעוּטאַנישער „מאַראַל“ פון דייטשן „העררען־פאַלק“. אַ סעריע קוילן רייסט איבער דאָס לעבן פון ביידע זקנים — אַוועקלייגנדיק זיי אין דער ריי.

עס שטעלן זיך פלוצים אַריין אין צימער אויך זיין — דעם דערציילערס גאַנצע משפּחה; זיין פאָטער שמואל גרינ־שטיין; זיין שוועסטער, די „דראַגיסטין“ אונטערן מיט איר מאַן — דער לאַנגיאַריקער ציוניסט, חבר פון צ"ק פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין פוילן, ראַטמאַן אין אַפּטער שטאָטראַט — מיכאַל ראַטשטיין; זיין פעטער — חיים איציק וואַרצמאַן מיט דער משפּחה; זיין קוויין, דער איינציקער זון פון חיים־איציק, דער שיינער פעסט־געבויטער און טאַלאַנטירטער אַבראַם וואַרצמאַן, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פונעם פוילישן „מאַרש אויף בערלין“ באַלד אין די ערשטע מלחמה־טעג מיט אַן אַמפּוטירטן פוס; אַ צווייטער פעטער משה רומיאַנעק, מיט זיין משפּחה; חיים ברוך מיט זיין פרוי רבקה; שמואל איציקלס דער דאָזיקער לעבנסלוסטיקער, כּוואַלט געזאָגט אַפילו עלעגאַנטער בדחן — אַ שטיק דיכטער — מיט אַ געשליפענעם פערז אין מויל, איז אויך דער שטענדיקער בעל־בטחון, דער „קאַ־זיאַנער“ אַפּטימיסט...

ס'איז באַקאַנט געווען אין אַפּט זיין ווערטל אויפן אַדרעס פון יענע יידן, וואָס פלעגן שטענדיק זיין באַזאָרגט, באַזונדערס ערב אָדער בעת אַ נייער גזרה:

— „וואָס זאָרגט איר זיך, ר' ייד? — פלעגט ער אַזאַ איינעם אָפּשטעלן אינמיטן פון יענעם דאָגות, — „נג, כּימיין טאַקע, וואָס פאַראַן זיך צו זאָרגן? — ממה־נפּשך: וועט זיין וועלט — וועלט, וועט דאָך וועלט זיין וועלט, איז צו וואָס זיך

זאָרגן? אלא נישט, וועלט וועט ווערן אויס וועלט, איז דאָך פונסניי נישטאָ וואָס צו זאָרגן...

עס קומען נאָך אַ סך, קרובים און באַקאַנטע — איבער 40 נפשות — מענער, פרויען און קינדער. אין טאָג פון גירוש באַהאַלטן זיי זיך אין קעלער פון גרינשטיינס הויז. אויף עמיצנס אַ מסירה¹ פירט מען זיי אַרויס פון דאָרט צום בית־עולם, וווּ זיי ווערן צעשאַסן אויפן ראַנד פון אַ מאַסן־קבר, וואָס זיי האָבן פריער געמוזט אַליין מיט די אייגענע הענט אויסגראַבן. אינעם צימער קומט אויך זיין מוטער, טאַבל גרינשטיין, צוזאַמען מיט איר יונגסטער טאָכטער יוכבד, ביידע האָבן אויסגעמיטן די געציילטע אין זיי קוילן. פאַרנאָכט־צו גייען מאַמע און טאָכטער לעבעדיקע אַרויס פון גרוב. דעם טויט געפינען זיי שפעטער, ביי אַנדערע אומ־שטענדן, נאָך ווייטערדיקע נסיונות און מאַטערנישן...

עס פאַרפעלן אויך נישט זיך צו צושטעלן דער „רוס“ „שמואל־תם“, „משה נישקשר“ און „משה־אויער“, דער לעצט־טער איז נישט קיין אַפּטער. פון צייט צו צייט בלויז, מערסטנס אין די ווינטער־חדשים כאַפט ער זיך אַהער, אומגעריכט און שטיל ווי אַ קאַץ, באַזעצט ער זיך אין זיין „ווינטער־רעזי־דענץ“ — אין גרויסן שטאַטישן בית־מדרש הינטערן אויוון. משה האָט גרויסע ריזיקע אויערן (פונדאָנען זיין צונאָמען: „משה אויער“) און פלייצעס, וואָס פאַרנעמען די גאַנצע ברייט פונעם אויוון. „משה אויער“ זעט אויס אַ געזונטער, אָבער זיינע טריבע, קרענקלעכע אויגן, גרויסע נישט געוויינלעכע פלאַטפוס און שטאַרקער אויסגעבלייכטיקייט פון פנים זאָגן עדות אויף אַנעמיע און אויף נאָך אַ טויף אַנדערע מיחושן... משה איז אַ קנאַפער בעל־לשון און זאָגט ער שוין עפעס, קומט דאָס אַרויס שטאַמלדיק, ווי ער וואַלט זיך פאַר עפעס וואָס געשראַקן... אַ יונגער נאָך — אין די פריע דרייסיקער — פלעגט ער דעם גאַנצן ווינטער אַפּוּזן ביים צעהיצטן בית־מדרש אויוון. יעדעס מאָל, ווען דער הונגער האָט אים שוין גענוג דערקוטשעט, פלעגט ער אַ טרויעריקער זיך אַרויסכאַפּן צו „באַאַרבעטן“ עטלעכע הייזער און געוועלכער נאָענט פון בית־מדרש. צוריקקומען פלעג משה אַ פריילעכער, מיט פולע טאַשן ברויט, אַמאַל אויך קיכלעך, מיט אַ סך קלעצלעך צו־קער, נאָר נאָך בלייכער ווי געווען.

★

„משה־אויער“ איז קיין טרעבלינקע נישט דערגאַנגען. זיינע אומגעלומפערט גרויסע פלאַטפוס האָבן נישט באַוויזן אַנצוהאַלטן שפּאַץ... אויף דעם „עקזעקוציע־מאַרש“, אַ דייטש האָט אים מיט אַ פינגער־וונק אַרויסגערופן פון ריי און אַן אַ וואָרט מיט דריי קוילן אַוועקגעלייגט אים אינמיטן וועג. הי"ד.

אויך „משה נישקשר“ איז אין אַפּט אַ פרעמדער. ער איז

1. לויט אַ צווייטער ווערסיע, האָט דאָס געוויין פון אַ קינד אויפגעדעקט די באַהעלטעניש אין קעלער.

דער היפוך פון „משה אויער“. ער קומט זעלטן אין בית-מדרש אריין. אויסגעדארט, מיט א קליין קינדיש קעפל און פויגל-פנים, איז ער א מעורב עם הבריות — מיט א שטענדיקן שמייכל אויף זיינע פארוואנדעלטע ליפן. אויף אלע פראגן, האט ער איין און די זעלבע תשובה: „נישקשה“. דערביי ציט ער דעם „נישקשה“ אויס ווי לאנג עס לאזט זיך נאך, ווי לאנג עס סטייעט זיין קורצער אטעם...

„משה נישקשה“ האט קיין מאל נישט געבעטלט. ער פלעגט צוביסלעך העלפן נוטע בערשטן-מאכער אין זיין ארעם בארשטן-פאבריקל, באקומענדיק פון יענעם זיין מאגערע חיונה. גע-שטאמט האט „משה נישקשה“ אוודאי פון די מערב-געביטן, ערגעץ ביי דער דייטשער גרענעץ. דאס האט זיך ארויסגע-פילט פון זיין דייטשמערישן אקצענט און פון דער „ר“ אויף וועלכער ער פלעגט שטארק דריקן. משה האט געמאכט דעם איינדרוק פון א מיושבן, אסך מאל אפילו פון א קלוגן מענטשן. פאראטן האט אים זיין „פיף“, ער פלעגט אפט אן דער מינד-סטער סיבה דערצו אריינשטעלן צוויי פינגער אין מייל ארויסלאזנדיק א פיף, וואס האט אלעמען איבערגעשראקן. די דייטשן האבן אים טאקע פאר אַזאַ פיף דערשאסן. הי"ד.

„שמואל תם“ ווידער, איז פון די געציילטע יידישע פויערים אין שטעטל. ס'פילט זיך פון אים מיט פעלד, מיט ערד. א פארמעגלעכער יגיע-כפימניק, איז ער שטענדיק אויף דער זייט פון די באַעוולטע. דאס איז ביי אים נישט דער היימישער יידישער רחמנות. די דאזיקע „מתנה“ האט ער מיטגעבראכט פון „פאניען“, וועלכן ער האט געדינט לאנגע יארן. אן אימפולסיווער און קנאפער בעל-לשון, פלעגט ער אן וועלכער עס איז ערנסטער סיבה זיך אויפקאכן און אפסי-לוקן זיין כלומרשטן קעגנער מיט א רוסישער „פאמאטערי“... ער פלעגט האלטן לאנגע רוסישע מאנאלאגן מיט זיך אליין... מען דערציילט:

אויפן וועג קיין טרעבלינקע, ווען דער טויטן-צוג גייט דורך פאבריי זיינע פעלדער, טרעט „שמואל תם“ ארויס פון ריי, לייגט זיך אַוועק ביי זיין שטאַל און פארשיטנדיק די נוגשים מיט קללות „פארוסקי“, פארויסזאגנדיק זייער וויסטן סוף — שרייט ער אויס:

— „שיסט מיך, הינטישע לעבערס! איך ריר זיך נישט פון ארט!“ די דייטשן פאלגן אים. 5 קוילן ליוון אים אויס פון זיינע יסורים.

גאנצע דריי דורות יידן האבן אונדז פלוצים ארומגע-נומען, ווי זיי וואלטן אהער געקומען זוכן שוין ביי אונדז צוויי נאך לעבעדיקע יידן, יתומים נאך א קהילה, נאך א גאנץ פאלק, מיר געפינען זיך אין זייער מיט. דאס ענגע צימערל זיינס ווערט פלוצים גערוימט... ווי זיינע ווענט וואלטן זיך צערוקט, פילט זיך עס אן מיט דורות יידן: אנשים, נשים

וטף, כ'הויב אויף די אויגן: מיר געפינען זיך גאר אין דרויסן, מחוץ פון זיינע פיר ווענט, און נישט טשענסטאכאוו איז עס, אין אפט זענען מיר גאר... עס קומען אונדז אנטקעגן היימישע גאסן און וועגן: דער לאגעווער, אסטראווער, יואנצקער וועג; דער אריסטאקראטיש-גבירישער צויזמערער וועג, מיט זיין אלטן מיטלאטערלעכן שלאס: „קליסקעלעך מיט אר-בעס“, „ספולקא-ראלנא“ און „מלעטשאניע“; דאס ווייטלעכע וועלדל, וואס פלעגט שבת-בשבת אויפנעמען דאס פארליבטע יונגווארג; אנדערע פלעגן קומען אהער זוכן אנטשפאנגונג, אדער מתיחד צו זיין זיך מיט דער נאטור — אין זייער אינ-טענסיווערן טראכטן... דער פאלקסטימלעך-באלמעלאכעשער „יאָרדן“, מיט זיינע הילצערנע הענגנדיקע הייזקעס ארום דעם ברייטן גרויסן פלאץ, וואס פארענדיקט זיך ערגעץ ביים הקדש און מיוחסדיקן אפטער בית-עולם, אדער נאך ווייטער — ביי דער „טאָרגאוויסקא“ (פי-מארק); דער ברייטער סוחר-רישער מאַרק, מיט זיין גארטן און „רייכע“ געשעפטן, וועל-כער שליסט זיך אפ מיטן גרויסן צוויי-שטאָקן מאַנדעל-בוים-הויז אין וועלכן ס'געפינט זיך די שטאטישע פאסט און מיטן מאַסיוון מיטלאטערלעכן בנין פון „סטאראסטע“; דאס שמאלע האַנדלס-געסל, מיט זיינע טאַנדייטניקעס; ליבערל שניידער; לייזער-איטשע פיזעל; דער געלער איטשעלע; אפרים שוסטער; יאָסל יחננס. די גרעסערע הורט-סוחרים; שאַפראַן; ירמיה'לע כיל-חיימס; ר' לייבוש ר' זיינוולס; טופניצקי; אסתרל פויטשעס; די סאַסנאוויטשעס. די ברייטע יידישע גאס מיט איר באַרימטער גרויסער שול, בתי-תפילות און קרעמער; כאַסקל-לאַזערס; שמואל ליליענבוים; משה מעלער; די ברידער כיל און יאָקל קאַץ; ר' שמעלקע באַלער; יאָסעלע גלאַט. דער אַסטראווער וועג מיט זיינע סוחרים און באַלעבאַטים; דער שענקער אברהמעלע שטערנ-ליכט; דער שוין דערמאָנטער יאָנקעלע בערמאַן; דוד מאָרגנלענדער; „איטשע פון דער מיל“ (גאַלדמאַן) — — — גאַנצע משפחות — זיידעס, אייניקלעך און אוראייניק-לעך; די קאַנדעלס; די פאַרצווייגטע סוחרישע משפחה — אַרענטשין; די זייפמאַנס; די מילבערגס; די לעווינסאָנס און שטיינמאַנס; די לעווינסטיינס און לאַנגערס; די שטאַרק-מאַנס; די אביונים ברידער יאָנקל און מאיר-ליאַלקע; די פרידמאַנס און ראַבינאַוויטשעס; די לוסטמאַנס און לוסט-גאַרטנס; די טייטלבוים; זילבערמאַנס; גאַלדמאַנס און ראַזענבערגס; די גאַלדוואַסערס און פערלמוטערס; די דעמבסקים און דאַמסקים; די ראַזענבלומס, די אייזענבערגס און נאך און נאך — — —

זיי טראָגן זיך משפחהווייז, לויט גאַסן, הויפן און שטאַנדן. מיר ווערן פלוצעם פאַרטראָגן צום „הינטערן צמענטאָזש“ — צו איינעם פון די ערטער ווו ס'האַט זיך אויספאַרמירט דאָס פאַליטיש-געזעלשאַפטלעכע פנים פון אונדזער ישוב...

חוץ אן אַרט פאַר וויכוחים אַרום יידישע און וועלט-פראַבלעמען האָט דער „הינטערן צמענטאָזש“ אויסגעצייכנט

זיך אלס מקום פאר „ראנדקעס“, שפאצירן און פשוטער אפרו. א בארגיק-גרינע לאנקע אין עק שטאט, וועלכע האט פון איין זייט — פון דער לינקער, אויפן סאמע שפיץ — זיך אנגעהויבן מיט א גרויסן גארטן, געדיכט פארפלאנצט מיט בויער, ווי א וואלד. דער דאזיקער גארטן איז דאס דער אייגנטלעכער „צמענטאזש“. דער וועג צו אים — פארפלאנצט מיט הויכע טאפאליעס פון ביידע זייטן. דער קילער טונ-קעלער שאטן אין דער ברייט-אספאלטירטער אלייע, און די שטרענגע ליניעס פון די פאסטומענטן מיט שפיציקע צלמים, וואס קוקן אומפריינדלעך ארויס פון אפענעם אייזער-נעם טויער זיינעם, הויכן אן א ווייטע, פרעמדע אומהיימ-לעכקייט... דאס הארץ הויבט אן קלאפן שטארקער... דו פאר-שנעלערסט די טריט אינעם בארג-אריין — צום צמענטאזש. דערפאר, ווען מ'איז גאר פארביי די מויער, אנטפלעקט זיך א גרויסע בארגיקע לאנקע, וואס שפרייט זיך טיף אראפ, משופעדיק אין דער גאנצער ברייט און פארענדיקט זיך אונטן מיט א שמאל, לויטער טיכל, וואס טראגט אַוועק די שטעטלשע סודות צו ווייטע מרחקים...

דער „הינטערן צמענטאזש“ האט געהאט זיין אייגנאר-טיקע ספעציפישע שיינקייט...

יוני 1939, דער לעצטער אפטער ערב-שבועות. דער לעצטער מתן-תורה פארן חורבן. מיר — איך און יחיאל ווארטמאן — זיצן אנגעשפארט אין דער צמענטאזש-מויער מיטן פנים צו מערב. מיט אונדז זיצט דער גאסט פון ווארשע, דער שפעטערדיקער קדוש, דער יידישער דראמאטורג, פאָעט און עסייאַסט — אַלטער קאַצינע. קאַצינע וועט האַלטן אין אַוונט אַ פאַרטראַג. פאַר זיין אַרויסטריט — אַ מין „תפילה קודם התפילה“ — רוט ער אָפּ דאָ מיט אונדז אויף דער ווונדערלעכער לאַנדשאַפט און רעדט וועגן: „הומאַניזם ווי דער רויטער פּאָדעם אין דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער מענטשהייט“... זיין הייסער, ערלעכער פאַטאָס לאַזט אונדז אַבער קאַלט — אין אַנבליק פונעם שרעקלעכן פּאָלי-טישן-טומל און היטלעריסטישן שווערדן-געבראָז וואָס טראַגט זיך אין דער לופט פון יענעם שפּעטן פּרילינג. וואָרטמאָן שוין דעמאָלט וואַקלדיק אין זיין גלויבן... שוין אַנגעהויבט מיט מיסטישע שטימונגען, וועלכע ברענגען אים שפּעטער צו אַמתער לויטערער תשובה, האָט געפרוווט עפּעס אים אָפּענטפּערן און איך — אַ פאַרגאַפּטער אין ווייטן האַרץ-זאָנט, פאַרטראַגן אין ווייטע, פרעמדע וועלטן האָב אויפגע-נומען בלוז דעם פאַטאָס זיינעם, וועלכער האָט זיך ווי צוואַ-מענגעגאַסן אין איין פלאַם מיטן פאַטעטישן זונפאַרגאַנג...

קאַצינע זיפצט שווער אָפּ. ס'ווערט טונקל. ווען מיר כאַפן זיך אויף, דערקענען מיר זיך קעגנזייטיק נישט. פאַרוועבטע אין דער ווונדערלעכער לאַנדשאַפט, אַנגעצונדענע מיטן בלוז-צעפייערטן שקיעה-פלאַם, האָבן מיר אַלע דריי — איך, וואָרטמאָן און קאַצינע — געברענט...

מיט איין האַלב יאָר שפּעטער איז קאַצינע אויף אַ בעס-

טיאַליש-מערדערישן אופן געלינטשט געוואָרן אויפן טאַרג-פאַלער בית-עולם (ציטירט פון זכרון, לויט דעם רעפּאָרטאָזש וועגן קאַצינעס אומקום — פון נחמן בליץ) דורך די זעלבע היימישע „ארבעטער און פויערים“ פאַר וועלכע ער גיט אָפּ אַ גאַנץ לעבן זיין האַרץ און מוח. האָט קאַצינע באַנומען דעם „הומאַניסטישן“ פּאָדעם, אין דער (תהומיקער) געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער מענטשהייט? האָט ער שוין דעמאָלט געוואוסט, אַז ער האָט העכער אַ פערטל יאָר-הונדערט געוויגט אַ טויט קינד? אַנדערע וויגן עס נאָך היינט... דאָ אינעם טשענסטאַכאווער ענגן צימערל פון מיין איינ-ציקן דערווייל לעבנגעבליבענעם חבֿר, איז זיך צום גרויסן טויטן-צוג פון אַפּטער יידנטום מצרף אויך אַלטער קאַצינע אַבער שוין אָן אַ וואָרט אין מויל... נישט ער, נישט וואָרטמאָן און אויך נישט מיר — לעבעדיקע — רעדן אַ וואָרט נישט אויס. מיר גייען מיט דער מחנה שטום, וואָס אַמאָל ווערט זי גרעסער, די מחנה. עס זענען זיך צו איר מצרף אויך די קינדער: חדר-יינגלעך און דערוואַקסענע פון די ישיבות און תלמוד-תורה, פון די בית-יעקבס און קינ-דער-גערטנער. צו אונדז איז זיך אויך מצרף די יוגנט פון דער „קאניע“ און „שליזע“...

איז גייען מיר באַנייט מיט זיי שוין צום וויפלסטן מאל דעם לעצטן-וועג זייערן. עס גייען אויך די גוליי-פויזן — די וואָס זענען אַהער פאַרטריבן געוואָרן פון די פוילישע מערב-גע-ביטן נאָך אין די ערשטע מלחמה-טעג: די זיידעלס, קאַנינס-סקיס, פירשטס און רובינס. עס גייען דאָ חנה-בינעס, מיט איר מאָן, קלמעלע ווינער און זייערע קינדער. מיט איר גייט אויך איר ברודער, דער אַלטער ציוניסט-סאַציאַליסט שמואל פריימאַן; עס גייט דער גערער חסיד, פיינער בעל-תפילה און לערער — מענדל מעלמאַן. חיים אַלטער באַל, דער בונטאַר און ווידערשפּעניקער, וואָס איז נישט אַרויס פון שטוב צום גירוש, און ער מיט זיין פרוי, דאַבע קאַלישער, האָבן „זוכה“ געווען דערשאַסן צו ווערן אין דער היים — אין דער אייגענער שטוב — איז אויך אַהער געקומען. עס גייען נאָך די יידן פון „יידישן“ טייך; עס גייען די איינבינדערס פון קלעזמאַרים-געסל און די קלעזמאַרים גופא — די לוסטיקס, מיט זייערע כלים; אַריש קלעזמערס אַלע זין מיט די פידלען, קלאַרעטן; בייניש מיט דער פויק און טאַצן און אין זייער שפיץ גייט דער פרומער ייד און גרויסער קינסטלער מאַריוואַלף — — — איך זע אים נאָך אַצינד, מאַריוואַלף, ווי ער פאַרמאַכט די אויגן, וואָרפט אַוועק דעם בויגן און, ווי מיט געצינדענע פינגער, לויפט ער מיט זיי איבער די סטרונעס... אַנגסטן, שווערע שווייס-טראַפנס פאַלן פון זיין שטערן, פון זיינע באַקן, קייקלען זיך אין זיין געדיכטער באַרד אַריין. זיינע פינגער לויפן שנעל איבער די סטרונעס ווי אויף הייטע גליאיקע קוילן... און ס'דיכט זיך דאָס פידעלע ברענט, אַ רויך זעצט פון זיי, פון די פינגער...

מיטאַמאָל די חתונה-געסט בלייבן שטום, אפילו קינדער

האלטן דעם אטעם איין און קוקן מיט שרעק אויף זיין פידעלע, אויף אים אליין, ווי אויף עפעס א מכשף... איך קוק זיך ארום — אלע האלטן איצט די אויגן געשלאסן. חסידים, פרומע יידן האבן איצט "התגלות און ער אליין — מאיר-וואלף — הגם איך זע אים דא שפילן צווישן די מחותנים, צווישן די געסט, דאך פילט מען בחוש, אז ער איז נישטא, דא איז זיין שאטן בלויז... ער אליין איז ערגעץ ווייט, אין הימל איז ער, רעדט זיך דורכן פידעלע דורך מיטן בורא, מיטן כביכול און לויפט — על דעת המקום — אנטקעגן אליהו, וועלכער איז געקומען מבשר זיין די בשורה פון ביאת הגואל...

אויך דער גיבור "שמרי גוי" — "שמערוק" — האט זיין ווייב, די שטומע פיגע-לאה אים גערופן, מיט דער צעשויער-טער, ווילדער בארד און שטארקע, אייזערנע ידים גייט אין ריי.

א חוץ משא-טרעגער, האלט שמערוק אויך די חזקה פון א "קאלעכער". ערב פסח, אדער פאר אנדערע יום-טובים פלעגט ער אויסקאלעכן די בתי-מדרשים, מקווה און הקדש. אויך פריוואטע הייזער און שטיבער. שמערוק פלעגט ווינען אויפן לייטער, אפילו צו מיטאג נישט אראפ פון אים, נאר זיצנדיק אזוי אין דער הויך פארצערן א צוויי-קילאדיק ברייטל, אן אוועקע, כאפן נאך דעם א געשמאקן דרימל, אויפכאפן זיך און ווייטער פירן מיט דער בארשט איבער דער וואנט — ביז די ארבעט איז נישט פארטיק געווארן. אפילו אין "שלאף" האט שמערוק נישט פארפעלט אפצושפריצן מיט דער קאלך-פארב א יעדעס מיידל אדער פרוי, וועלכע פלעגט פארבייגיין פארביי זיין לייטער — לאנדדיק דערביי זיין הילציק רוי געלעכטער... גערעדט האט שמערוק, ווי געזאגט, ווינציק, אין קעגנזאץ צו זיין ווייב — די שטומע פיגע-לאה — וועל-כע האט גערעדט פאר פייער און וואסער און דאס נישט בלויז מיטן מויל — נאר אויך מיט הענט און פיס, איז שמערוק בכלל א קנאפער בעל-לשון. זיין שפראך באשטייט אינגאנצן פון עטלעכע צענדליק די נויטיקסטע ווערטער. דערפאר, קאן זיין, האט ער געזיטיקט פון מענטשן און מיט קיינעם קיין צו לאנגע מחזקות נישט אנגעהאלטן. א בור, אין אייגנטלעכן באטייט פונעם ווארט, פילט ער זיך מיט קיינעם נישט און מיט גארנישט נישט געבונדן. פריי ווי א ווילד געוויקס, פלעגט ער אפילו יום-כיפור אין שול נישט קומען. צו כל-נדרי פלעגט ער ליגן אויפן גראז ביי דער "קאניע" מיטן פנים ארויף צו דער יונגער שפראצנדיקער לבנה און ווארטן ביז זיין האלב-געפענטעט פערדל וועט זאט ווערן...

איין מאל אין יאר, שמחת-תורה ביינאכט צו הקפות פלעגט שמערוק יא קומען אין שול אריין. געקומען איז ער נישט כדי צו פרייען זיך מיט דער תורה, נאר צו קאנען א קניפ טאן א מיידל, א יונג ווייבל און בעיקר — טאמער וועט מען זיך, ווי ס'האט אפט פאסירט צו הקפות, שלאגן. ביי זיין גאנצער ווילדיקייט איז שמערוק א געלאסענער מענטש. ער

שלאגט זיך זעלטן. ער האט בלויז הנאה ווען יענער שלאגט זיך — הירושענדיק פון גרויס תענוג, ווי זיין פערד... שמערוק ווייסט נישט פון קיין שרעק. איינמאל, געדענק איך, און געווען איז דאס בין כסא לעשור, מיר זענען גע-בליבן אין בית-מדרש זאלבע צווייט: שמערוק האט געוואשן די פענצטער, דילן צום נאענטן יום-הדין און איך האב אריין-געקוקט אין עפעס א מוסר-ספר מעניי-דיומא — אין "שערי תשובה". ס'איז אריין טאבעלע משה-מלערס אים פרעגן, ווען ער קומט צו איר קאלעכן. שמערוק ענטפערט איר מיט עפעס א געפענערטן ניבול-פה. ווען זי איז ארויס האב איך זיך אפגערופן:

— שמערוק, האסט נישט קיין מורא פאר גאט? ס'איז דאך עפעס ימים-נוראים?...

— וואס? — האט שמערוק מיר אפגעענטפערט קאלט — מורא? וואס איז דא מורא צו האבן? כ'ראב א סאד, ער וועט מיר די עפל אפשאקלען...

אין איין ריי מיט שמערוק גייען די ברידער: לייזער-עליע און יהונתן זאנבערג. די דאזיקע צוויי אייגנארטיקע תלמידי חכמים טיילן זיך אויס פון א סך אנדערע יידן אין אפט. מיט זייער באזונדערער הדרת-פנימדיקייט און זויבער-רער האלטונג, וועלכע צווינגט ארויף א באזונדערן יראת-הכבוד צו זיי אפילו מצד גוים. אין די לעצטע ערב-מלחמה-יארן טראגן זיי ווי יורדים אפילו מיט ווירדע דעם צלם אלקים און דערהאלטן אויך זייער אויסערלעכן מאַעסעטטישן רייז... אויך אויף זייער לעצטן וועג איז נישט צו מערקן קיין פלעק אויף זייערע מלבושים. אויסערלעך ווי אינערלעך — אומבאפלקט. זיי מאכן איצט דורך זייער לעצטן-וועג צוזאמען און אין איין ריי מיט שמערוק. ס'קאן געשען, אז אויך אין גאז-קאמער זאלן זיי אריין — צוזאמען. און מערקווירדיק — אפילו שמערוק פילט איצט אפ דעם יראת-הכבוד, דאס גרויסע ליכט, וואס שטראלט פון זיי. ער לאכט מער נישט זיין הילציק רוי געלעכטער. ער גייט שטום. מיטן קאפ-אראפ און — מיט אלע, מיט אלע — — —

★

אונטער דעם דאזיקן היפנאז, זענען מיר אזוי אפגעזעסן ביז א שטיק אין טאג אריין. כ'האב נאך לאנג זיך געמאטערט, געפרוואט איינשלאפן, געקעמפט און אפשר גאר נישט גע-קעמפט, נאר פרייוויליק זיך איבערגעגעבן דעם קאשמאר, די בלוט-האלוצינאציעס, די שרעק-וויזיעס?

אינדערפרי בין איך נאך געגאנגען זען א צווייטן אפ-געראטעוועטן לאנדסמאן: הערשעלע — דער איינציקער זכר נאך זיינע עלטערן; ירמיה און אסתרל קירשענבלאט. ביי זיי זענען געווען — ווי איז מיר — נאך צוויי קינדער: בינעלע און אומא — אויב כ'מאך קיין טעות נישט. געווען אויף דעם יינגלס ברית. די האנט ציטערט מיר ביים שרייבן. הערשעלע איז אלט געווען 13 יאר ביים מלחמה-אויסברוך. איצט —

ווען כ'האב אים ווידער דערזען א לעבעדיקן — ביי 19—20 אוודאי. זיין פאטער ירמיה הענטע-יאטעס, מיין שכן פון קינד-ווייז אן, עלטערער ישיבה-חבר און רבי איז געווען א גרויסער יראשמים און באשיידענער תלמיד-חכם. כל ימיו א מחוסר לחם, זאגט ער זיך אפ צו פארן צו זיין איינציקער שוועסטער און מערערע ברידער אין קאנאדע, נישט אויסצושטעלן, חלילה, זיין פרומקייט אויף נסיונות...

ארום 11 אזויגער בייטאג פירט מיך גרינשטיין צו צו דער באן. מיר ווארטן לאנג אויפן ריכטיקן צוג: טשענס-טאכאו—סקארזשיסקא. ער קומט אבער נישט. אין די ערשטע חדשים נאך דער מלחמה איז דאס לעבן אין פוילן נישט גע-קרוינט מיט פינקטלעכקייט און די אומפינקטלעכקייט מיידט נישט אויס אויך די באנען. געטריבן פון בענקשאפט צו דער חרובער „היים“, אפשר גאר — פון מיין יידישן און פערזענ-לעכן גורל, גיי איך אריין אין לאקאלן צוג: טשענסטאכאו—קעלץ. איך האף צו געפונען א וועג פון דארט קיין אסטראווע און ווייטער... מיר געזעגענען זיך שטום. עס ווארגן אונדז טרערן פון צער, פון בענקשאפט, אפשר אויך פון פארגעפיל... פון דער געאנטער שרעק נישט צו פארלירן זיך אויף שטענדיק. מיט דעם זעלבן צוג פארט אויך דער סטאשעווער תושב — א יונגערמאן פון א יאר 30 — קירשנוווצל. אויך אים טראגט דער זעלבער אימפעט. אויך ער לאזט זיך אויף די שפורן פון זיינע פארשניטענע קרובים, פון זיין סטאשעו. מיר פארנעמען ערטער אין באזונדערע וואגאנען, נישט צו ווארפן זיך צופיל אין די אויגן ווי יידן.

★

דער 4-טער יולי 1946. דער הימל — אן א וואלקנדל. א שוואדיקע בלויקייט פון ראנד צו ראנד. דער צוג פרייכט, שלעפט זיך קוים, ווי ער וואלט נארוואס אומגעקערט זיך א מידער פון שלאכטפעלד. די דורכלויפנדיקע פעלדער און לאנקעס באדן דאס אויג אין גרינער פרידלעכקייט, אין רייפער ברוינער זאטקייט. דאס באקאנטע געמעק פון קו און זייער בהמיש-פארגאפט נאכקוקן דעם דורכלויפנדיקן צוג, וועקט אויף בילדער פון דער אמאל אזוי אידילישער פוילישער לאנדשאפט. בלויז די זון סמאליעט אומברחמנותדיק-הייס. ווי אויף „צידה-לדרך“, האב איך מיט זיך ה. ד. נאמבערגס „ארץ ישראל“ — און ס'מישן זיך די פיזאזשן פון אט די ביידע אונדזער יידיש געמיט אזוי נאענטע לאנדשאפטן...

איך זיך אין קאבינע ווינקל א פארטיפטער אין בוך און נעם נישט קיין אנטויל אין די שמועסן פון מיינע פוילישע מיטפאסאזשירן. בלויז אויף איינער א שוין ווייטער סטאציע קומט אין קאבינע אריין א יונגער מענטש אין ארבעטס-מלבושים, פארנעמענדיק ארט אנטקעגן מיר — אינעם צווייטן קאבינע-ווינקל. מיר טוישן אויס קעגנזייטיק א פאר ווערטער וועגן וועטער, וועגן די רייפער, צייטיקע פעלדער און וועגן „שניט“, וואס דארף באלד זיך אנהויבן. כ'בין מכבד מיין מיט-

פאסאזשיר מיט טרוסקאווקעס, וועלכע כ'האב איינגעהאנדלט דורכן פענצטער פונעם וואגאן. צו לעשן דעם טרוקענעם גומען.

אפפארנדיק אזוי נאך א שטיק צייט בלייבט דער צוג פלוצים שטיין. אלע פאסאזשירן נעמען צונויף זייער געפעק און גרייטן זיך צום ארויסגאנג. איך כאפ א בליק דורכן פענצטער: מיר שטייען פארן „סאמעפאר“ — ביי קעלץ. כ'פיר איבער דעם בליק צו דער טיר: אלע קוקן אין מיין זייט. כ'זען זיך צוריק אוועק נישט פארדאכטנדיק קיינעם אין בייזס. כ'טראכט: ... ס'איז זיי פשוט א ווונדער צו זען א יידן און זיי קוקן אויף מיר ווי אויף א צוריקגעקומענעם פון יענער-וועלט. אויך דער ארבעטער — מיין שכן פון קעגנאיבער פארנעמט זיך שוין צו דער טיר. כ'עפן ווידער דאס בוך און זיך אזוי פארטראכט. — מיטאמאל דערהער איך פארן פענצ-טער א שטים:

— „סאן טאם זשידזשי?“ (פאראן דארט יידן?)
כ'שטעל זיך אויף. איך כאפ א בליק דורכן פענצטער, אפשר פרעגט א ייד אויף א יידן? — — —

דער צוג רירט. אין דעם אויגנבליק עפנט זיך די טיר פון מיין קאבינע און ס'קומען אריין 3 יונגע מענער. נאך זיי קומט אריין אויך דער קאנדוקטאר. ווייט אויס ער פארשטייט ווער די „געסט“ זענען און וואס זיי ווילן. ער ווענדעט זיך צו זיי:

— „ער איז דאך נישט קיין קעלצער“ — ווייזט ער מיט די אויגן אויף מיר. — „זעסט“ — רופט זיך אן איינער פון די איבעריקע — א „זשיד“ (ייד) פארטיידיקט ער. האסט נישט געזען, כאטש איינער, וואס „זיי“ האבן געטאן מיט אונז דערע קינדער?“

כ'ציטער אויף. הגם כ'באנעם נאך אלץ נישט גענוי אין וואס גייט עס זיי, איך אן בלויז: שלעכט. כ'דערפיל זיך ווי כ'וואלט מיין אפגעראטעוועט לעבן ביי עמעצן געווען צוגע-גנבעט און איצט איז די צייט די גנבה אומצוקערן. איך גרייט זיך אינערלעך דערצו, פארשטייענדיק, אז מיין גורל, וואס האט מיך נאכגעציאגט דורך דעם לאנגן וואגל-וועג, האט מיך דעריאגט גראד דא. נישט ווייט פון מיין חרובער היים... דער קאנדוקטאר, וואס האט זיך צוגעזעצט צו מיר, האט שטיל געזאגט:

— כ'האב אליין אויך פאר זיי מורא.
— לאזט מיך נישט איבער אליין — שטאמל איך ארויס. דער צוג איז דערווייל ארויף אויפן פערצן. די ווייזערס פונעם סטאציע-זיגער ווייזן 16.30. דער קאנדוקטאר נעמט מיך אן פאר דער האנט און פירט מיך ארויס פון וואגאן. דער פערצן איז פול מיט מענטשן. די זון שטייט שוין נאענטער צו מערב און א לייכט ווינטל באוועגט די בלומען-קלאמבעס און דאס נידעריק-פארשניטענע גראז אויף די בייטן. אלץ זעט אויס צו זיין פרידלעך, אפילו געמיטלעך. דער קאנדוקט-טאר פירט מיך צו צום לעצטן וואגאן, עפנט די ערשטע קא-

בינע און גייט מיט מיר אריין. אינווייניק זיצט א מיליטערמאן אין דער ראנג פון א כאראנזשי.

— ווי גאט איז אייך ליב? — ווענדעט ער זיך, דער קאנדוקטאר, צום כאראנזשי, — „זיי ווילן אים הרגענען. טוט אכטונג.“

דער מיליטער-מאן ענטפערט נישט. כ'זע אין זיין שווייגן מיטגעפיל. דער קאנדוקטאר גייט ארויס, פעסט-פארקלאפנדיק הינטער זיך די טיר. באלד שטייט אויף דער כאראנזשי, גייט צו צו דער טיר, עפנט זי און באפעלט מיר:

— „וואו! הינטיש בלוט, פארשווינד פון דאנען!“

די אפענע קאבינע דערטראגט צו מיר א געשריי אין וועלכן כ'דערקען די הייזעריקע שטים פון קירשענווורצלען. איך ריר זיך נישט. בעסער דערשאסן צו ווערן אין וואגאן ווי אומצוקומען דורך „לינטש“. א סעקונדע. אין קאבינע קומען אריין די זעלבע 3 פונעם פריערדיקן וואגאן מיט נאך 2 אנדערע. זיי רינגלען מיך ארום.

ישראל עמיאט

דער ניגון

און מיט איין ווענד נאך פון עפעס א תנועה געשטיגן צו פרייד אן א גרענעץ, זיי אלע אומקערן... און וואס איינער האט ווען נאך געהלומט במסתרים, דאס אלץ אפגעפונען אונטער נגינישן ארעם.

נו, מילא, איז ר' מאיר דער גרעסטער מנגן — איז יאנטל לובלינער א גאון פון פידל. בעט זיך יאנטל א ניגון און פארשרייבט מיט די תגין כלי זמרישע, דריבענע, א ליד נאך א לידל. ר' מאירל זינגט און יאנטל פארדבקהט, שפילט איבער און ווערט פון מתיקות צעוויקעט.

אט איז ר' מאירלס ניגון דער נייער, ספק אויף וואר, ספק אויף חלום, געבוירן אין געלייטערטן הייליקן פייער פון א מחשבה וואס האט געשפאלטן די שאל אים. און אזוי, איך הייליקער דבקות, געקוויקט זיך האט דער ניגון אויף דער וועלט אויסגעפיקט זיך.

מע דארף א ניגון באנעמען... נאך יאנטל צעצימערט, מיט אויגן פארמאכטע, וואס הערט ער, וואס הערט ער? אט זעט ער א וויכער, צעשמורעמט געווייטער,

וואס איז מיר אזוי אומעטיק, ווי טויזנטער ווינטן וואלטן וועלדער מיט ביימער אין מיר הארבסטיק צערווישן, און ווי איינער וואס זוכט טיף אויף אין ערגעץ אפגרונטן זיין אוצר און געפינט נישט און טוט זיך אנטווישן! ס'איז אלול. דער רעגן צו סליחות נאך קלאפט ער... אבער וואס טרייבט דער געדאנק מיך אויף ר' מאירל אפטער? ר' מאירל אפטער, דער שר פון נגינה, א תלמיד פון „חזקה“, און ווי אלע תלמידים איז איינער פארבלאנדזשעטע נשמות געפינען געפארן אויף אלע ירידים, און אזוי-פארקליידט אין א פשוטן פויער אויף א ווייטער נשמה געשמאן אויף דער לוייער.

א צווייטער געטאן האט אין פדיון-שבויים, א דריטער — א תיקון געגעבן דער חקירה, א פערטער — פארפייניקט מיט אלע עינויים — משכילים אפגעקערט האט פון פלאם פון דער כפירה — און ר' מאירל געזוכט האט און זיך אפגעפונען אין עולם הנגינה!

וואס שייך נגינה? מע שמועסט, אז זיין ניגון קען טויזנטער מענטשן צעווייקן אין טרערן.

און א מאמע וואס שיידט איר בן-יקיר א באטרערטע.
א שטילן פארטאג אויף צעפריינגטע פעלדער,
און א פויגל'ס געוויין אין הארבסט-טאג אן עלנטער...

און א כלה אין חופה-טאג געשמאקט איר באשערטער
אין בענקשאפטן ווייטע, שטילע, פארבארגענע,
און עפעס אזעלכע טרייסטנדיקע ווערטער, אן ווערטער,
געבוירן אין חלום און אין חלום דערווארגענע...
וואס זייערע פארבליבענע, ליכטיקע שפורן,
ציטערן אין הארץ לאנג, נישט צו בארירן.

און פלוצים — ווי אלץ אין א תפילה א פרומער,
זיך פארנייגט ווי דער קארן פון ווינט דורכגעטריבן,
ס'האט אלץ וואס העכער פלוצים באנומען,
און מיטן סוד אנגעפילט, ווי פארגליווערט געבליבן,
און אין טיפע, צעהעלטע געפילן פארטאג,
גארנישט געטאן, און דאך תפילה געטאן.

אבער א גאון איז יאנטל — נאר א איד דארף דאך לעבן,
און פון פידלישער גאונות מע שפייזט נאך קיין קינדער,
און ס'וואלט קיין ביס ברויט דעם ווייב נישט געגעבן
יאנטלס אלע פידלישע וואונדער...

ווען נישט עפעס א שמחה ביים פריי, צי שררה,
וואס טוען קיין שכר יאנטלען קיינמאל נישט שפארן.

אויף פארטאג, אויף שמחות, אויף פריזישע בעלער —
מ'איז אין גלות — און יאנטל מוז שפילן,
שפילן א „קאזאצקע“, א „מאזור“ און אוודאי
מיט א „וואלאך“ אויך רעדן צו די געפילן.
נאר פון אלע זיי ליבן שטענדיק צו הערן
א ניגון פון אפטער און גיסן מיט טרערן...

— שפיל עפעס פון „ראבין“! און א נעם גיט א סמרוגע
יאנטל, און דערמאנט זיך: „ס'איז דער ניגון דער נייער“!

א ניגון — ער ווייסט נישט פון אים די כוונה,
נאר געדענקען געדענקט ער ר' מאירלס תנאי'ען:
— „אלץ מעגסטו שפילן זיי, נאר דעם השמר והזהר
דעם „נייעם“, זאל הערן ווער ס'איז נישט טהור.

נאר וואס אין די געציילטע מענער געלעגן? —
ביון סוף פארענדיק דעם ווונדערלעכן ניגון.
„ווי טרויעריק זענען די מענטשלעכע וועגן!“
עס ווערט פלוצים יאנטל טרויעריק, אנטשוויגן
און ווייט: „ס'איז דעם שררהם באפעל נישט צו בייטן.
נישט פאלגן — קומט באלד דער תליון צורייטן.

— א, יאנטל, יאנטל! וואס האסטו פארגאפט זיך?
עס שפילט שוין דער יאנטל דעם ניגון דעם נייעם.
א ווינט לויפט ארום און האט אלץ דא פארכאפט זיך,
און ס'קען קיינער פונעם ווירבל זיך מער נישט באפרייען.
נישט טאג איז, נישט נאכט איז, קיין באל, קיין געצעלטן,
נאר מענטשן וואס הענגען אין דער לופט צווישן וועלטן...

און סע וויל איינער רעדן און קען מער נישט רעדען.
סע דאכט אים: עס רעדט פאר אים קלאר שוין דער ניגון.
און צו זיינע אלע חלומות, די קלארע באשיידן
זעט א צווייטער, און בלייבט אויף דער ערד אזוי ליגן,
דער שררה דעם לאקיי ער האלט אין איין גלעטן...
און דער לץ האט צעוויינט זיך, אין מיטן זיין שפעטן.

נאר אין מיטן איז אנטשוויגן געווארן נאר איינער —
יאנטל. זיין קאפ ארויף אויפן פידל...
עס דאכט זיך, אז אין דער לופט הענגען נאך טענער.
נאר וואס איז געשען דערין מיטן ייד דא?
בלייך און שטארק, קוים וואס מען דערקענט אים —
גלייך מיטן ניגון געשמאקט איז יאנטל!

אישים ומאורעות

פערזענלעכקייטן

און געשעענישן

335	משה גרינשטיין — מיכאל ראטשטיין
337	מ. גין — ר' יעקב ברמן
339	פנחס האכמיץ — יאסל האכמיץ
340	נחום ולרשטין — ר' אהרן אלגוזי
340	ישראל לובלינר — ר' נתן ברומברג
341	מ. גין — שמחה מאנדל
342	א. אפטער — אברהם'לע סטרוזער (פעלדשער)
343	הרץ שמלצמן — משה קיזור
343	ש. קיזור-רוזנבלום — איש סגולות
344	טובה פישמן-כץ — פנחס כץ ומשפחתו
345	רחל מגן-קנדיל — בית סבא (ר' שמעלקע באַלטער)
346	פיניע טייטל — דוד טייטל
347	בונם קאלישער — צו זיין אַנדענק
349	מאיר שולמן — יונה זילבערמאַן
350	פ. טייטל — יונה זילבערמאַן
351	י. גושיוואַטש — יעקב הערשקאָוויטש
352	ר' יעקב דמבסקי
352	הרב אלימלך הכהן שווארץ — ר' יוסף שוחט
353	פ. טייטל — קיילע גדאלעוויטש
354	פ. ט. — משה'ל טייטל
354	נחום טייטל
354	יצחק גוטערמאַן — ר' אברהם-נטע שו"ב
356	מ. ב. — ר' לייבלה בליטנטל
356	פ. ט. — לייבל בינשטאַק
356	י. גוטרמן — מרדכי דוד ורויזל פרשקר
358	פ. ט. — חיים שלמה קאַפּליינסקי
359	שושנה רבינוביץ-איונשטט — חמישה דורות
360	רחל קנדיל-מגן — "הובלת" ספר תורה חדש

פערזענלעכקייטן

א י ש י ם

משה גרינשטיין

מיכאל ראטשטיין

אויסגעוואקסן אלס פירער און פארשטייער פון פראגרעסיוון יידנטום אין שטאט. דער פאטער, ר' לייבל ראטשטיין, גע-
בוירן אין דערבייאיקן קליינעם שטעטל סלופיע, האט חתונה
געהאט אין אפט מיט דער טאכטער פון דער ברייט-פאר-
צווייגטער משפחה ערמאן, טשאנע, און זיך באזעצט אין
שטאט, געעפנט א קלייטל פון קיך-געשיר און אנדערע קיך-
צודאטן, פון וועלכן ער האט מיט גרויס שוועריקייטן געצויגן
די חיונה פאר דער וואקסנדער משפחה.

מיכאל, געבוירן אין יאר 1902, איז געווען דער צוויי-
טער פון די פיר קינדער אין דער משפחה — צוויי טעכטער
און צוויי זין. פון זיי אלעמען איז געבליבן מיט אונדז אין ישראל
נאך זיין ייגערער ברודער אברהם, וועלכער האט נאך פיל
יארן פארן צווייטן וועלט-קריג אויסגעוואנדערט קיין בראזיל
און פון דארט געקומען קיין ישראל אלס אקטיווער טוער
פון „החלוץ“.
דער פאטער, וועלכער איז אליין געווען נאציאנאל-

...אין גרויען פרימארגן, צומארגנס נאך דער „ווישעד-
לעניע“ פון אפטער געטא, ווען מ'האט דעם גאנצן יידישן
יישוב ארויסגעפירט צופוס פון שטאט אויפן וועג צו דער
באן-סטאציע יאשיק, וועלכער איז אויך געווען זייער לעצ-
טער וועג קיין אוישוויץ, האבן די דייטשע טרופן, מיט דער
הילף פון די איינצלע יידישע ייגעלייט, וועלכע זענען
איבערגעלאזן געווארן ספעציעל פאר דעם צוועק, זוכנדיק
צווישן אלע ליידיק-פארבליבענע יידישע הייזער, געפונען
אין קעלער פון שמואל גרינשטיינס הויז פארבאהאלטענע
זיין גאנצע פאמיליע, צווישן זיי אויך זיין איידעם מיכאל
ראטשטיין און זיין פרוי, צוזאמען מיט נאך עטלעכע פא-
מיליעס און שכנים. זיי האבן אלע געפונענע ארויסגעפירט
אויפן יידישן בית-עולם און דערשאסן אלעמען צום טויט
אויפן ארט...

און די האנט פון היטלעריסטישן מערדער האט נישט
קיין ציטער געטאן ווען זיין קויל האט דורכגעלעכערט דעם
מוח און אומגעבראכט איינעם פון די בעסטע זין וואס אפט
האט פארמאגט — דעם גרויסן כלל-טוער און מענטשן-פריינד,
וואס זיין לעבן איז געווען הייליק פארן ווילשטאנד פון
דער שטאט און אירע יידן, מיכאל ראטשטיין.

יעדער אפטער, וועלכער האט געלעבט אין שטאט פאר
די לעצטע דריי-צענדליק יאר פארן גרויזאמען אומקום,
האט געקענט מיכאל ראטשטיין און יעדער איינער, פון קליין
ביז גרויס, האט זיך אנגעטראפן מיט זיין פילזייטיקער,
פרוכטבארער טעטיקייט אויף די פארשידענע געביטן פון
געזעלשאפטלעכן לעבן אין שטאט. נישטא קיין אנשטאלט,
קיין אלגעמיינע אינסטיטוציע, קיין שום געזעלשאפטלעכע
פונקציע, וועלכע איז נישט, כאטש אין א געוויסער צייט,
געווען פארבונדן מיט זיין נאמען. מ'קאן איבערהויפט נישט
רעדן וועגן דער ברייט-פארצווייגטער ציוניסטישער באווע-
גונג אין שטאט און נישט דערמאנען דעם נאמען פון מענטש,
וועלכער איז געווען אין דער אדער אנדערער פארם פארבונדן
מיט דער איניציאטיוו, עקזיסטענץ אדער לייטונג משך איר
פיל-יאריקער טעטיקייט. א גרויסן טייל אין אונדזער אלע-
מענס פאליטישער דערציונג און געזעלשאפטלעכער טעטי-
קייט האבן מיר אים צו פארדאנקען.

מיכאל ראטשטיין איז געווען דער אויסדערוויילטער פון
דער ברייטער שיכט יוגנטלעכע, וועלכע האט, טראץ די בא-
דינגונגען פון קליינעם שטעטל, אויפגענומען גערן די ערשטע
שפראצונגען פון דער השכלה — און זיך ענטוויאסטיש גע-
ווארפן אין דער יידישער אויפלעבונג-באוועגונג.
אליין א זון פון א קליינבירגערלעכער היים, איז ער

געשטימט, האט זיכער געוואלט אז זיין זון מיכאל, וועלכער האט זיך גלייך ארויסגעוויזן אלס עלוי און „שארפער מוח“, זאל וואקסן א גאון, א בן-תורה. די ערשטע מלמדים זיינע, משה-לייב און ישראל-יצחק, האבן אים פארגעזאגט א גרויסע צוקונפט. ווי נאטירלעך, איז ער גלייך איבערגעגאנגען לער-נען אין ישיבה פון נייעם בית-המדרש. די ישיבה האט שוין דאן געדינט אלס אינקובאטאר פאר די שפעטערדיקע משכילים און ערשטע צעירי-מזרחי מיטגלידער. דאָרט האט ער זיך צוזאמענגעטראָפן אויף דער לערן-באנק מיט זיינע ערשטע אידעע-חברים: אבנר גורפינקל, מלך בעסער, ישעיה וויינ-טרויב, חיים ראָזען (אייזיק מלמדס זון), מענדל ווייס א.א. דאָ האט מען גענומען פארבאָהאלטן איינשלינגען די ערשטע השכלה-ביכער און פונדאָנען איז מען צוזאמען אוועק אַרגאָניזירן די „צעירי-מזרחי“ ביי דער שוין-דאָן עקזיסטירנדער „מזרחי“-אַרגאַניזאַציע. פאַר וועמען פון די חברים די נייע אַרגאַניזאַציעלע ראָם איז געווען די לעצטע סטאַציע אין זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט — ביי מיכאל איז דאָס גווען נאָר דער אָנפאַנג-וועג. ווי נאָר ס'האַבן זיך פאַר אים געעפנט נייע האַריזאָנטן, האָט ער מער נישט געפונען קיין רו און ווייט נישט קיין ענדציל. אליין תמיד געברענגט און געברויזט מיט נייע געדאַנקען, האָט ער אויך אָנגעשטעקט יעדן איינעם, וועלכער איז געקומען אין זיין מחיצה מיט אומראַיקייט און אַקטיוויטעט.

די צייטן זענען שווערע. די ערשטע וועלט-מלחמה האט זיך געענדיקט און געלאָזט נאָך זיך דאָס שטעטל עקאָנאָמיש רואינירט, הונגעריק, קראַנק, די קינדער באַרוועס און נאָקעט. מיכאל איז דער וועלכער כאַפט אויף די אויסגעשטרעקטע האַנט פון „דזשאָנט“ צו הילף דעם פוילישן יידנטום און ברענגט די הילף קיין אַפט. צוזאַמען מיט אַנדערע אַרגאַניזירט ער די הילף-געזעלשאַפט „עזרה“ און דינט אליין אלס איר באַאָמטער אין אַלע יאָרן פון איר עקזיסטענץ. דער האַנדל, די עיקרדיקע פרנסה פון אַפטער יידן, איז רואינירט — מיכאל אַרגאַניזירט פונדאָסניי, צוזאַמען מיט לייזער זיפמאַן, דן כהן, העניך לאַנגער און אַנדערע, דעם סוחרים-פאַראייניג, וואָס פאַרנעמט זיך מיט אַרגאַניזירן קעגנזייטיקע הילף די קליינע אומפאַרמעגלעכע סוחרים און דינט אליין אלס סעק-רעטאָר פון פאַראייניגטן משך אַלע יאָרן פון זיין עקזיסטענץ.

דאָס אויפן עקאָנאָמישן געביט. אַבער מיכאל, טראָץ זיין מיפולע טעטיקייט אין דער עקאָנאָמישער, גרויער ווירקלעכ-קייט, האָט קיינמאָל זיך נישט אָפגעלאָזן פון גייסטיקער און אידעישער אַקטיוויטעט.

צוזאַמען מיט זיינע חברים צווישן דער ציוניסטישער יוגנט, אברהם קאַרפ, מרדכי מאַליצקי און פיל אַנדערע, אַרגאַניזירט ער דעם „השומר“ — דעמאָלטדיקע איינציקע יידישע ספאָרט און סקויטישע יוגנט-אַרגאַניזאַציע אונטערן פראַטעקטאָראַט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, וועלכע האָט זיך פאַרוואַנדלט אין דער וועלטלעכער השומר-הצעיר

באַוועגונג. ער קניפט אָן באַציאונגען מיט די ברידערלעכע יוגנט-אַרגאַניזאַציעס אין דער אומגעגנט און אַרגאַניזירט ראַיאָן-צוזאַמענטרעפן.

די אויפלעבונג פון נאַציאָנאַלן געדאַנק פאַרשאַרפט ביי דער יוגנט דעם דראַנג נאָך וויסן. מיכאל, צוזאַמען מיט משה קליינמאַן, בנציון מאַליצקי, שפּרינצע קאפלער און אַנ-דערע, אַרגאַניזירט ביי דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אַ ביבליאָטעק, וועלכע ציילט מיט דער צייט עטלעכע טויזנט ביכער און דינט פון דאָן אלס ערשטראַנגיקער קוואַל פאַר זעלבסטבילדונג און וויסן פאַר דער אַפטער יוגנט. מיט זיכערקייט קאָן מען היינט פעסטשטעלן, אז דעם מערווערט אין אינטעליגענץ פון דער אַפטער יוגנט איז צו פאַרדאַנקען אַט דער ביבליאָטעק, פון וועלכער מיר אַלע האָבן געוויגן אונדזער עלעמענטאַרן וויסן און בילדונג, ביי די שווערע אומשטענדן פון קליינעם שטעטל.

אַבער מיכאל ראַטשטיינט עיקרדיקע טעטיקייט און לעבנס-ווערק איז געווען די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע און זיין „ליבלינגס-ווערק“ — די ציוניסטישע יוגנט.

די אַלגעמיינע ציוניסטישע אַרבעט איז געווען פאַר אים ווי אַ הייליקער חוב. אַבער די יוגנט-אַרגאַניזאַציע, דער „השומר“, איז געווען זיין גרויסע ליידנשאַפט... צו דער יוגנט איז ער געקומען ווי אין אַ וואַרעמע היים נאָך די שטרייטן און שווערע דיסקוסיעס, וועלכע ער האָט שטענדיק געהאַט מיט די עלטערע און „שווערע“ ציוניסטן (לויט זיין אויפ-פאַסונג). וועלכע האָבן אים, דעם יונגן, קעמפערשן טעמ-פעראַמענט נישט געקאָנט פאַרשטיין און נאָכקומען. דאָ צווישן דער יוגנט איז ער געווען נישט נאָר ראש-הקו, נאָר אַרומ-גערינגלט מיט ליבע און אַכטונג ווי אַן אמתער פאַטער, ווי אַ פאַסטוך צווישן זיינע ליבע שפּעלעך. ביי אונדז שומרים איז ער געווען נישט „פאַניע ראַטשטיין“, נאָר פשוט: „מיכאל“...

ווער געדענקט נישט די ציוניסטישע אימפרעזן, ווען אין שפיץ פון יעדער דעפילאָדע האָט געשפרייזט מיט דער נאַציאָנאַלער פאַן דער „השומר“, אין אוניפאַרמס און סקוי-טישע שטעקנס און מיכאל, אָנגעטאָן אין ספּעציעלן מילי-טערישן אוניפאַרם, מיט זיינע היסטאָרישע ברוינע „שטולפּען“ בראש...

און ווער געדענקט נישט די שבתדיקע אסיפות פון גאַנצן קו, מיט זיינע 120 מיטגלידער, פאַר וועמען מיכאל האָט געהאַלטן זיין וואַכנטלעכע פאַרלעזונג אויף אַ ציוניסטישער אָדער אַלגעמיינער טעמע, וועלכע האָט זיך פאַרצויגן צוויי שעה לפחות...

ווי געזאָגט, איז מיכאל געשטאַנען אין אַ שווערע מל-חמה מיט די „אַלטע, קאַנסערוואַטיווע ציוניסטן“, וועלכע ט'איז באמת שווער געווען אויפצונעמען די נייע שטרעמונג-גען אין דער ציוניסטישער באַוועגונג אין פוילן אונטער דער אָנפירונג פון יצחק גרינבוים, וועמענס געטרייער שילער

מיכאל איז געווען פון ערשטן טאג צו זיין דערשיינונג אויף דער טריבונע פון פוילישן יידנטום. מיכאל, וועלכער איז געווען דער אייביקער נאטירלעכער דעלעגאט צו אלע ציוניסטישע קאנפערענצן און צוזאמענפארן (אויף זיינע אייגענע הוצאות, פארשטענדלעך), פלעגט יעדעס מאל צוריקקומען מיט ענטוואסטישע איינדרוקן פון גרינבוים קעמפערשן און עקשנותדיקן גייסט, וועלכן ער האט פונאנדערגעבלאזן איבער דער גאנצער ציוניסטישער באוועגונג אין פוילן. שפליטערן און פונקען פון אט דעם קאמף און ענטוואסם האבן מיר געפילט אין די פיל-שעהדיקע באריכטן וואס מיכאל האט אפגעגעבן צוריקקומענדיק פון אט אזא קאנפערענץ.

א דאנק דער אייפערדיקייט און אפנהארציגקייט, א דאנק זיין העראישער איבערגעגעבנקייט פאר דער ציוניסטישער זאך, איז ער שנעל געווארן דער צענטראלער טוער אין דער באוועגונג און געוויילט געווארן אלס איר פארזיצער. לויט זיין איניציאטיוו און מיט זיין אקטיווע באטייליקונג זענען דורכגעפירט געווארן אין אפט אלע ציוניסטישע אקציעס מיט גרויס דערפאלג און אין גרעסטן טייל א דאנק זיין גרויסער און אלזייטיקער השפעה איז די יידישע באפעלקערונג, אין איר גרויסער מערהייט, געווען ציוניסטיש געשטימט און דערווארבען דערמיט דעם געהעריקן אנוועזן אונדזער שטעטל אין דער אומגעגנט און אין פוילישן יידנטום.

מיכאל ראטשטיין איז געווען פיל-יאריקער פארשטייער פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטאטראט און נאכן טויט פון יוסל האכמיץ, געדינט אויך אלס לאוויניק אויף זיין פלאץ. און, ווי זיין גרויסער לערער, יצחק גרינבוים, אין אלגעמינעם לאנד-מאסשטאב און פאליטישע טעטיקייט, אזוי האט אויך מיכאל ראטשטיין געפירט זיין עקשנותדיקן, אומ-דערמידלעכן קאמף מיט דער קריסטלעכער באפעלקערונג פאר פולשטענדיקע גלייכהייט און פולע רעכט פאר יעדן ייד.

אויף אלע געביטן אין לעבן אלס גלייכבארעכטיקטער ביר-גער פון דער מדינה און שטאט.

מיכאל האט מיט זיך פארגעשטעלט א זעלבשטענדיקע אינסטיטוציע, וועלכע איז געשטאנען צום דינסט דער יידישער באפעלקערונג און שטענדיק גרייט העלפן יעדן איינעם וועלכער האט זיך גענייטיקט אין זיין הילף. דערפאר טאקע האט ער נישט געהאט קיין אייגן, פריוואט לעבן, נאר שטענדיק אין רשות פון כלל.

ערשט אין יאר 1936 האט מיכאל געהייראט מיט זיין פיל-יאריקע חברת רות, די טאכטער פון שמואל גרינשטיין, אונגעפאנגען איינארדענען זיין פאמיליע-לעבן און נישט גע-וויסט, אז דאס וועט דויערן אזוי קורץ און זיך ענדיקן אזוי טראגיש.

שוין דא אין לאנד האבן מיר נאך באקומען לעבעדיקע גרוסן פון מיכאלס גרויסע טאטן און אונטערנעמונגען אויף פארשידענע געביטן פון דער געזעלשאפטלעכער און ציוניסטישער טעטיקייט ביז דער נאצישער אינוואזיע אין שטאט און ביזן סאמע פיזישן אומקום פון יידנטום.

מיכאל האט נישט דערלעבט זען דאס באגערטע לאנד, פאר וועלכן ער האט אזוי פיל בייגעשטייערט פונדאמנט און אין וועמענס ליכט ער האט אזוי אייפערדיק געקעמפט. כאטש מיכאל איז ווייט נישט געווען קיין ציוניסט פון „אלטן שניט“ וועלכע האבן ליב געהאט ציון פונדאמנט — האט ער נישט געוואגט עולה זיין בכדי נישט פאלן צולאסט, וויסנדיק אז ער איז נישט מסוגל צו פיזישער ארבעט פון חלוצים, אין וועלכע דאס לאנד נייטיקט זיך אזוי שטארק. „איך געהער נאך צום דור-המדבר, וועלכער טאר נישט איבערטרעטן די שוועל פון אויסגעבענקטן און אויסגעקעמפטן לאנד“ — פלעגט ער זאגן מיט איראניע...

מ. ג —

ר' יעקב ברמן

הויה דתית עמוקה ורמה מוסרית גבוהה ממנו. לא רק שהיה נזהר בקיום מצוות „עשה“ ו„אל תעשה“ שבהלכות, אלא מקיים מצוות אלה יום-יום ושעה-שעה. כל תורתו בה הגה יומם ולילה — תורת-חיים היתה בשבילו וכזאת גם הנחילה לכל תלמידיו ורעיו. מכאן השפעתו הרוחנית העמוקה על התנועה הדתית-הציונית שבעיר ועל תלמידיו הרבים שלמדו מפיו וינקו ממקורותיו העשירים.

מוצאו ממשפחה ותיקה בעיר. על בית אבא מספר אחיו הצעיר צבי, הנמצא אתנו בארץ (בכפר יחזקאל — ראה להלן).

אבינו ר' יחיאל-אלתר היה עושה מקטורות (לולקענ-)

מבין המנהיגים הרוחניים הבולטים של תנועת „המזרחי“ בעיר עולה ומתבלטת במיוחד דמותו של ר' יעקב בערמאן. כל מי שעלה בזכותו לחיות במחיצתו ולהכיר מקרוב את אישיותו יודע שלא מסגרת המפלגה ולא החיים הפוליטיים היו המניעים לפעילותו הענפה. היתה זו הנשמה היתרה שהיתה טבועה בו מלידה, ההכרה הרוחנית העמוקה שנצח ישראל לא ישקר ושהתפילה שמתפלל כל יהודי דתי שלוש פעמים ביום „ולירושלים עירך ברחמים תשוב“ יש לה משמעות מציאותית ומחייבת.

ר' יעקב ברמן היה איש דתי במלוא מובן המלה וכל המתחייב ממושג מוסרי זה. אינני זוכר עוד בינינו איש בעל

מאכער בלע"ז) וסוחר נוצות. אמנו נפטר עלינו בהיותי רק בן חמש, ואבא לקח אמא-חורגת הביתה במקומה, אשר היתה לנו כאם שניה.

למדנו בחדרים ואחר-כך בבית-המדרש. הצטיין במיוחד אחי יעקב, אשר למרות היותו דתי מאד ושומר מצוות בהקפדה יתרה, הפך לאיש משכיל ומראשוני המורים לעברית בעיר.

לאחר מספר שנים עברנו עם אבא לגור בורשה. אולם אחי הבחור יעקב, אשר בגר בינתיים, נשאר בעיר מאחר

שנשא לאשה את בתו של סוחר-יערות אשר קיבלו כמנהל-חשבונות בעסקיו.

אולם לא לאורך ימים. בינתיים החלו פעמי משיח בצורת התנועה הציונית מפעמים עירות פולין הנידחות ויעקב ברמן, אשר הכמיהה לציון היתה טבועה באמונתו ובכל יישותו — דבק בה באהבה, בדרך המיוחדת רק לו, המזווגת אמונה, תורה ושאיפה בלתי מתפשרת לארץ הנכספת.

בתנועת "המזרחי" המתארגנת ראו בו מתמיד את המורה הרוחני, ואך טבעי הדבר שהוטל עליו, יחד עם אחרים, לארגן את בית-הספר הציוני-הדתי "תורה ודעת". זה בית-הספר החדש בתקופה ההיא על רקע העירה והחנוך המסורתי במסגרת ה"חדר" והישיבה.

יעקב ברמן לא רק הניח יסוד לבית-ספר זה, אלא הפך בעצמו לקובע הלכות ודפוסי לימוד והוראה בין כתליו.

הוראתו במסגרת בית-ספר זה היתה הנאה רוחנית אף לתל-מידיו הזעירים, אשר "החדר" היווה עבורם מועקה קשה מקדמת דנא. בדרך מזיגה מופלאה מיוג בתוכו את המטור-דיקה החדשה הצעירה של ההוראה המודרנית עם ידיעתו העמוקה וההיקפית. באיוו יסודיות וחרירות עלויית קלט חניך-ישיבה זה יסודות ראשונים של דקדוק עברי וספרות עברית וכן הנחיל ערכים אלה לחניכיו. גם בלימודי תורה ותלמוד היה בקיא ורגיל מנעוריו מאין כמוהו.

אולם גדולתו של ר' יעקב ברמן היתה לא רק בלימודיו רבות-השנים ובדורות החניכים שהקים במסגרת בית-הספר "תורה ודעת" ואח"כ ב"ס "יבנה".

כאמור, ראו בו גם תנועת "המזרחי" וגם התנועה הציו-נית בכללה, מנהיג רוחני בעל שיעור קומה ובעל השפעה כבירה, בעיקר על היהדות החרדית. כוחו רב לו בכושר הביטוי ובריטוריקה נדירה בימים ההם בין מנהיגי המפלגות הפוליטיות. ולא היתה אסיפה ציונית וכנס ציוני, בהם לא הופיע יעקב ברמן בנאום המרכזי, שופע חכמה ומתובל בדברי תורה ואגדה. ואין פלא שלא עמדו בפניו צעירי היהדות החרדית ובחלקם הגדול הצטרפו לתנועה הציונית החרדית שגדלה והסתעפה בימים ההם.

לא זכה ר' יעקב ברמן להיות בין המגשימים, אם כי היתה זו כמיהתו הגדולה. הסכוי הראשון נפתח עם עלייתה של בתו הבכירה אלתה, אשר עלתה עם העולים הראשונים של חניכי תנועת "הפועל המזרחי". לאחר מכן עלה גם הבן אהרן אשר נמנה עם תנועת "החלוץ" והכשיר עצמו משך שנים עוד בגולה. קרוב לפרוץ מלחמת העולם השנייה יצאה הבת את הארץ במגמה לבקר את הוריה ולתהות על קנקנם אם אמנם הגיעה העת לעליית כל שרידי המשפחה. לדאבון כולנו לא רק שלא הצליחה להביא את משפחתה לחוף מבטחים אלא גם היא עצמה שתתה את כוס התרעלה עד תומה והלכה בדרך היסורים האחרונה עם כל בני העירה.

לא זכה ר' יעקב ברמן ולא זכינו אנו כולנו להנות מאורו הגדול ולשתות ממעינותיו הבלתי נדלים והשופעים עם עלייתו ארצה.

י א ס ל ה א כ מ י ץ

זענטאנט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, וואס אין איר שפיץ איז ער געשטאנען אלע יארן פון זיין לעבן.

אמבולטסטן איז געווען זיין טעטיקייט און שטענדיקער קאמף פאר יידן-רעכט, קעגן די פארשידענע דיסקרימינאציעס טארישע געזעצן קעגן די "יידישע פרנסות" אין שטעטל. אלס לאוויק אין מאגיסטראט, איז ער ממש געווען דער פאטער פון דער גאנצער יידישער ארעמקייט אין שטעטל. מיט אלע פראבלעמען פלעגן יידן לויפן צו יאסלען: האט מען פארמאכט

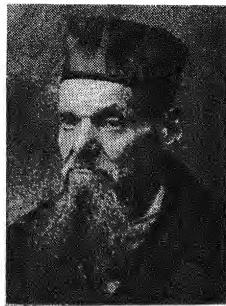
רבקה האכמיץ-ווייסבלום
זיין פרוי

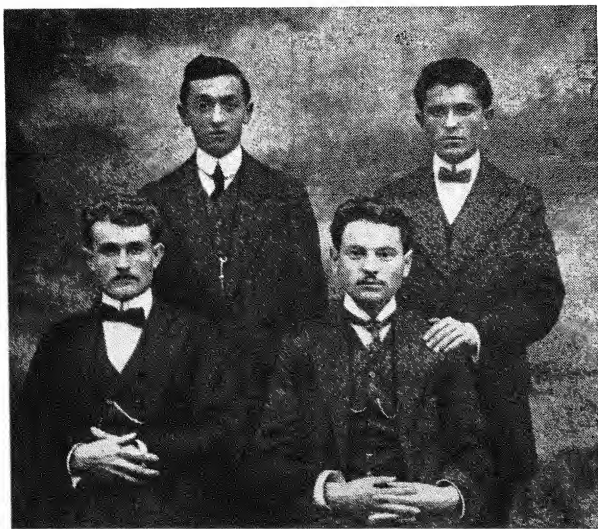
יאסל האכמיץ

שרה'לע — די מוטער

פנחס'הערש — דער פאטער

יאסל מיט זיינע יוגנט-חברים

די משפחה האכמיץ איז גע-ווען איינע פון די עלטסטע משפחות אין שטאט. אונדזער דור אפטער געדענקט נאך גוט יאסל'ס פאטער ר' פנחס-הירש דער שער, רער, איינער פון די אנגעזעענסטע בעלי-בתים אין שטאט. געווען אין זיין צייט שטאט-דאזאר, גבאי אין שול און אין ביה"מ, געלערנט

מיט יידן בעלי-מלאכות יעדן שבת א בלאט גמרא אין בית-המדרש. ווען ס'דערנענטערט זיך דער יום-טוב פסח, זאמלט ר' פנחס-הירש געלט און צעטיילט בסתר "מעות חטין" פאר נויטבאדערפטיקע. פנחסן טרויט מען "משכונות"; ער פירט לאנגע יארן דעם קהילה-פנקס. בקיצור: ר' פנחס-הירש איז א בכבודיקע געשטאלט אין אפט.

ר' פנחס-הירש און זיין פרוי שרה'לע האבן געבוירן זיבן קינדער, אבער פון זיי זענען נאר דריי געבליבן וווינען אין אפט: די זין יהושע און יוסף און די איינציקע טאכטער רבקה'לע.

יהושע, אדער ווי ער איז געווען באקאנט אין שטאט אלס "שיעלע מלמד", איז, ווי יעדער מלמד אין שטעטל, געווען אן אינסטיטוציע פאר זיך. פיל-פיל תלמידים זענען דורכגעגאנגען אונטער זיין האנט. מ'קען זאגן, אז שיעלע מלמד איז געווען דער "אריסטאקראט" צווישן די מלמדים... ער האט גלייך איבערגענומען בירושה פון זיין פאטער דעם קהלה-פנקס און איז אויך געווארן דער פארטרויאונגס-מאן ביי וועמען די ארעמע סאדאוויקעס פלעגן איינלייגן די משכנות פאר הלאות אויף די סעדער זומער-צייט. ער האט אבער לאנג די קרוין נישט געטראגן. א יאר נאך זיין פאטערס פטירה איז ער, אין יינגן עלטער פון 42 יאר נפטר געווארן, איבערלאזנדיק א פרוי מיט זיבן קינדער, וועלכע האבן אויסגעוואנדערט קיין קאנאדע.

די משפחה-קרוין, ווי מיר האבן אלע אים געקענט, איז געווען דער יינגסטער זון יאסלע האכמיץ.

יאסל איז געווען אן שום ספק א ווונדער-געשטאלט פון א יידישן עסקן און מנהיג אין גרויסן זין פון ווארט. די געשיכטע פון יידישן אפט צווישן ביידע וועלט-מלחמות איז פול מיטן בייטראג פון דעם ווונדערבארן מענטש און קעמפער פאר יידן-רעכט. יאסל האכמיץ איז געווען א כלל-טוער "פאר עקסעלאנץ".

א בוכהאלטער פון דער פראפעסיע, האט ער אבער זיין גאנצע פרייע צייט אפגעגעבן דעם כלל. ס'איז נישט געווען קיין איין ווינקל פון יידישן קהלה-לעבן אין שטאט, אין וועלכן יאסל האכמיץ איז נישט געווען טעטיק, אלס רעפרע-

די חדרים — האָט יאָסל האַכמיץ אינטערוויענירט; האָט מען פאַרחתמעט יידישע בעקערייען צוליבן שלעכטן סאַניטאַרן מצב — האָט שוין יאָסעלע „עפעס“ געטאָן מ'זאָל זיי צוריק עפּענען... מיט רעכט קאָן מען באַצייכענען זיין טעטיקייט במשך זיין קורצן לעבן אויף אַלע געביטן פון שטאַטישן לעבן אַלס די תקופה פון יאָסל האַכמיץ.

אַבער זיין לעבן איז איבערגעריסן געוואָרן אין סאַמע מיטן פון זיין בליענדער טעטיקייט. זיין האַרץ האָט געפלאַצט

אין תוך פון זיין אימפולסיווער, אומדערמידלעכער געזעל-שאַפטלעכער אַרבעט, און ער איז בסך-הכל פערציק יאָר אַלט. ער האָט געלאָזן נאָך זיך אַ פרוי, רבקה, די טאָכטער פון טוביה ניעקשאַלקער, און זון פנחס — דער שרייבער פון די שורות.

די פרוי איז אומגעקומען אין די פייערן פון היטלער-גיהנום און דער זון, וועלכער האָט זיך געראַטעוועט, געפינט זיך אין ישראל.

נחום ולרשטין

ר' אהרן אלגזי

(קווים לדמותו)

הכרתיו בשנת 1931, נבחרתי אז — כאחד מפרחי העם-קנים — כחבר בועד המחוזי של החלוץ המזרחי והשומר הדתי, ר' אהרן אלגזי היה יו"ר הועד המחוזי.

במשך שנתיים עד עלותי ארצה שיתפתי אתו פעולה בעבודה תנועתית, והיתה לי האפשרות להכירו מכמה וכמה

לבבי ופשוט, כשווה אל שווה. היה צנוע ונעים הליכות, ויחד עם זאת היה לוחם את מלחמתה של התנועה, ולעת הצורך היה תקיף ובעל מרץ. חולם את חלומה ולוחם את מלחמתה של המחשבה הדתית והציונית הדתית.

היה מוכר כאחד ממנהיגי התנועה בעיר אופטוב ובסביבה, מהטובים והנאמנים ביותר, לה הקדיש את כל אהבתו ומרצו. הזניח לא מעט את עניניו הפרטיים, כמעט מחוסר פרנסה קבועה, הקדיש עצמו לעבודת הקודש של עסקנות תנועתית. איני יודע הרבה על משפחתו ומוצאו, אולם נראה לי כי שם משפחתו „אלגזי“ מראה על מוצא ספרדי. ואכן היתה בו אצ"ל לות וקלסתר פניו מעוטר בזקנקן שחור ולבושו השחור המסורתי דימוהו לאציל מגזע קדום.

בעמדו בחזית העבודה התנועתית, דאג לסניפים, לקבוצי הכשרה ולעליית חלוצים, ולהגשמה עצמית לא זכה, ונשאר שם, חילק את הגורל עם כל אחיו הקדושים שעלו על המוקד וניספו בשואה.

ישמשו שורות מעטות אלה מצבה צנועה לזכרו של אחד החולמים והלוחמים לציון, אשר לא זכה לראות בבנינה.

בחנינות. בהיותי צעיר ממנו, התיחסתי אליו כתלמיד לרבי. היה באישיותו משהו מיוחד, שהביא אותי להביט אליו מלמטה למעלה, אם כי הוא בעצמו התיחס אלי ואל כולם ביחס חברי,

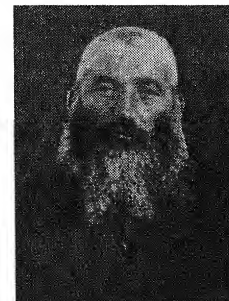
ישראל לובלינר

ר' נתן ברומברג

אחד העסקנים הבולטים בקרב התנועה הציונית בעיר. שומר מסורת, זקנו יורד על מדותיו — ובכל זאת בין הפעילים

נעוריו, שילב את הכמיהה לציון עם משנתו עוד בבית המדרש, בהרבצת תורה בין חבריו שהקשיבו קשב רב לנועם דבריו. עם ארגונה של ההסתדרות הציונית היה ר' נתן בין פעיליה הראשונים ואחד מנושאי דברה המובהקים. ייצג את התנועה רבות בשנים בכל המוסדות הציבוריים שבעיר, גם ברחוב היהודי וגם במוסדות העירוניים הכלליים. אחד הנבחרים לקהלה היהודית, בו שימש במסירות ובאמונה משך שנים רבות, שימש באותו זמן גם כנציג ההסתדרות הציונית בעיריה.

ביתו שימש מתמיד אכסניה לנוער הציוני וחינך ילדיו ללכת בדרכיו. במרוצת השנים שימשו גם הם כעסקנים בתנו-עות הנוער ונמנו על הפעילים ביותר בין חבריהם.

בקרב ההסתדרות הציונית הכללית. חובב ציון עוד משחר

ר' נתן ברומברג היה בין היחידים אשר בו נמצאה המזיגה המלאה בין המסורת היהודית רבת-הדורות על כל הכרוך בה, לבין הייצוג הנאה בחברה המשכילה והציונית הכללית. תוך כדי תפילה ושקידה יום-יומית על משנתו בין כתלי בית המדרש לא נלאה להגן על הענין הציוני ואף לבצע את הפעולות המעשיות הכרוכות בכך כגון: קרן הקיימת

מ. ג. —

ש מ ח ה מ א נ ד ל

עוזר לחזן במקהלת בית-הכנסת העירוני. "שלוש התופות" רות", "הוליעט ביזע ווינטן", "זשאמעלע" ועוד שירים רבים ממיטב השירה של הפועל בסדנא ובית-חרושת דאז, זה "הרפרטואר" הקבוע שלו.

ובקיץ, כשקורא דרור לנפש הילד השוקקה, באסיפות וטיולים של הסניף והקבוצות הנפרדות מאחורי "בית הקברות" הפולני, או בחורשה, היה שמחה הנפש החיה בכל פעולה.

שמחה מאנדל, עסקן "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" בעיר.

מצבו המשפחתי לא איפשר לו לצאת להכשרה ולהתכונן לעליה. קיום המשפחה אילץ אותו לדחות שוב ושוב את משאת נפשו: הגשמה אישית, כפי שכינינו אז את העליה לארץ. כמה שמח, כמה עלץ והתפלץ לבו בלוותו את חניכיו ביציאתם להכשרה ובעלותם ארצה! כמה קינא בכל חבר, החופשי להחליט באופן עצמאי על דרכו בחיים וכמה הצטער על שניטל ממנו דבר זה!

בעלותי ארצה נותק משום-מה הקשר בינינו. אולם יודע אנוכי כמה ערגה נפשו בכל רגעי חייו הקשים לשנוי הכרחי בדפוסי חיים קיימים, להשתחרר ממועקת הגולה ולעלות ארצה כשווה עם שווים. אולם לא נסתייע הדבר עד עלות הכורת על תקוות כל נער יהודי.

יהיו איפוא דברים אלה נר-זכרון לנשמתו הגדולה. שפרפרה משך שנים רבות להשתחרר ולצאת לעולם חדש וחפשי, לחדש את חייו, נפתל בלבטיו ולא יכול להם.

רצה הגורל הטרגי שאנו, תלמידיו וחניכיו של שמחה משך שנים רבות הנמצאים כאן בארץ, נזכה להגשמה מלאה של האידיאל לו הטיפף שמחה באמונה ובדבקות רבה — והוא, הערירי והבודד לנפשו, שהארץ היתה כמיהתו הטמירה ועוגן ההצלה למצבו האישי הקשה והבלתי נסבל, לא זכה.

הבכור מבין שלושת האחים שנתיתמו מאביהם בהיותם עדיין בגיל רך, הועמד למחרת הסתלקותו של האב, בפני אכזריות החיים, ככל אותם היתומים בעיירות ישראל נידחות אשר אין להם קרוב וגואל. לא רק גורלו הוא, אלא גורל האם ושני אחיו היו תלויים כריחיים על צוארו. ושמחה עמד במלחמה זו בכבוד ובגבורה עד אחרית ימיו.

כפלא הדבר בעיני רבים: הלא שמחה כמעט ולא למד ולא ראה בית אולפנה נגד עיניו, כי הרי בעודו צעיר לימים כבר היה נתון לעול החיים ורתוק למכונת התפירה שלו מבעוד יום ועד השעות המאוחרות של הלילה, ולמרות זאת: איזו ידיעה נרחבת, איזה הגיון צלול ואיזו תבונה כפיים היתה שרויה בכל מעשיו.

זוכרים עדיין כל יוצאי סניף "החלוץ" וידע בזמנו כל ילד ב"החלוץ-הצעיר" את הכתובת הנרדפת למועדון, אשר לא במקרה נשכר בקרבת דירתו הצנועה. אם "הסניף" סגור — הרי שהמפתח אליו נמצא ודאי אצל שמחה ובאם לא — הרי שמעונו שימש באופן טבעי כסניף משנה לתנועה החלוצית... גם שליח מרכז "החלוץ" וודאי שליחי הגליל מקילצה ידעו שזו הכתובת של הסניף בעיר. לא פעם היינו יושבים בישיבות של ועדה, ההנהלה, או סתם התייעצות חברית במעונו הדל של שמחה, בעלית הגג, אשר הגישה אליו הובילה דרך מדרגות-העץ הרעועות, העומדות להישבר תחת רגליו.

ידיד ורע היה שמחה לכל ילד בודד, לכל נער שבא לחסות בצל התנועה. כי מי כמוהו, ידוע הסבל והצער, הבין לנפשו של ילד נדכא, מי במצוקתו החמרית ומי במצוקתו הנפשית. זוכר אני ימים ולילות חורף ארוכים, כאשר נטולי כל אפשרות של טיולים בחיק הטבע מפאת מזג האוויר הזועף, היינו מצטופפים בחדרו הדל והחמים, הוא רכון על מכונת התפירה ושקוד על "עשיית פרנסה" לכלכלת המשפחה ויחד עם זה קשוב למתרחש סביבו. אני קורא בקול מתוך הספר שירים יהודיים משל פרץ, רייזין, רוזנפלד ואחרים, ושמחה מלווה בשירה כל ניגון ידוע, בקולו הערב והאמון מאז היותו

אברהם'לע סטרוזער (פעלדשער)

געווען, געלעבט באשיידן אלס מענטש, געדאוונט יעדן טאג און געדאנקט דעם רבנו של עולם פאר אלץ. און אפט מאל ווארטנדיק אויף א קראנקן ביי זיך אין קאבינעט אריינגע- כאפט אויך א זיטל תורה. און ווען אין 1939 איז אויסגעבראכן די היטלער-מלחמה, וועלכע איז געווארן דער אָנאָג פארן אומקום פון 6 מיליאָן יידן און ווען א טייל פון דער היטלער- אַרמיי האָט פאַרנומען אונדזער שטאָט, איז דאָס ערשטע, וואָס די רוצחים האָבן געטאָן צווישן אַנדערע הונדערטער געמיינליכע פאַרנומען דאָס איין און איינציקע שטאַטישע שפיטאַל און אַרויסגעוואָרפן די יידישע קראַנקע אויף דער גאַס. באלד האָט מען ווידער געזען אונדזער נאָענטן אברהם'לע פעלדשער צווישן די ערשטע ביים אַרגאַניזירן אויף שנעל אַ פּראָוויזאָריש שפיטאַל מיט נישט צוגעפאַסטע סאַניטאַרישע באַדינגונגען אין צוויי פריוואַטע צימערן אין דער אַלטער דירה פון יאָסל פרידמאַן אין מאַרק.

אין רעזולטאַט, וואָס די צוויי יידישע דאָקטוירים, ד"ר וואסנער און ד"ר ראַבינאוויטש האָבן זיך עוואָקואירט, פאַר- לאָזט די שטאָט באלד אין די ערשטע טעג פון קריג צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע גרופּן יידן, איז די הויפּט-אַרבעט ביים פאַרנעמען זיך מיט די יידישע קראַנקע אין דעם שנעל צונויפגעשטעלטן „שפיטאַל“ געפאַלן אויף אברהם'לע סטרוז- ער, אָבער ער האָט די אַרבעט אָנגענומען באַהבה און ווידער האָבן מיר אים געזען לויפן מיטן זעלבן רענצל אָבער שוין מיט אַ באַנד „רויטער קרייץ“ אויף זיין אַרבעל, וואָס האָט אים געגעבן אַ מעגלעכקייט פריי זיך צו באַוועגן איבער דער שטאָט. די מעגלעכקייט פון פריי זיך באַוועגן האָט ער טאַקע אויסגענוצט און באַזוכט קראַנקע אין זייערע היימען און געטראָגן זיי די שוין באַגרענעצטע דעמאַלט הילף. אין זיין אַרבעט אין דעם פּראָוויזאָרישן שפיטאַלעכל אין די צוויי צימערן האָט אים ענערגיש מיטגעהאַלפן אַלס קראַנק-שוועס- טער זיין טאָכטער מלכלה (וועלכע פאַרנעמט היינט דאָס אַרט אַלס הויפּט-דאָקטאָרין אין תל-אביב, רמת-אביב). ווען דאָס יידישע לעבן האָט זיך אָנגעהויבן אין אַ באַשרענקטער פאַרם צו אַרגאַניזירן דורכן „יודן-ראָט“ פון שטאָט אונטער דער שטרענגער קאָנטראָל פון דער דייטשער אַקופאַציע-מאַכט און ווען צווישן די אַנדערע הילפס-אַרגאַניזאַציעס האָט זיך גע- שאָפן די מעדיצינישע הילפס-אַרגאַניזאַציע „טאָז“ מיט איר פאַרצווייגטער טעטיקייט האָט מען ווידער געטראָפן ביי זיין ענערגישער מיטאַרבעט צווישן אַנדערע דאָקטוירים אונדזער אברהם'לע סטרוזער, טראַגנדיק זיין מעדיצינישע הילף ביי יענע שווערע אומשטענדן פאַר די אַלע, וואָס האָבן זיך אין איר גענייטיקט. אַזוי איז ער פאַר אונדז פאַרבליבן אין זי- כרוך, דער גוטמוטיקער מענטש מיט זיינע מילדע אויגן און וואָרעם האַרץ, פאַטער און מאַן ביז דעם לעצטן טאָג.

פון אַלע איינוווינער, באַקאַנטע, פריינד און נאָענטע פון אונדזער שטאָט אַפט, וועלכע זענען מיר געבליבן אין זיכרון ביזן היינטיקן טאָג אויף אַלע מיינע וואַנדערונגען, טיילט זיך אויס פאַר מיר אונדזער אַלעמען באַקאַנטער אברהם'לע סטרוזער, אָדער ווי אַלע אין שטאָט האָבן אים גערופן היימיש „אברהם'לע פעלדשער“.

דער אַפטער פּראָפּעסיאָנעלער אינטעליגענט האָט ער פאַרנומען אַ בכבודיק אַרט, זיין טיטל: „סטאַרשי פעלדשער“ האָט ער באַקומען נאָכן ענדיקן די פעלט- שער-שולע אין ראָדאָם מיט די רעכט צו שרייבן רעצעפּטן, וועלכע זענען אָנערקענט געוואָרן דורך די אַפטייקן. אָבער זיין פּאַפּולאַריטעט און ליבשאַפט, וועלכע ער האָט זיך דערוואָרבן אין שטאָט איז נישט געווען בלויז צוליב זיין טיטל אָדער ריינער פּראָפּעסיע. ער האָט די ליבשאַפט דער- וואָרבן זיך אין משך פון יאָרן, דורך זיין אומדערמיטלעכער און איבערגעגעבענער אַרבעט אַלס פעלדשער, ווי אויך אַלס געמיטלעכער מענטש, און הומאַניטאַרע באַציאָונג צו זיינע פאַציענטן, וועלכע האָבן זיך גרופירט פון די אַרעמע, נישט- פאַרמעגלעכע טיילן פון אונדזער שטאָט (ווייל די מער פאַר- מעגלעכע האָבן גערופן אַ דאָקטער).

פיל מאל אין טאָג און אויך אין די אָונטן האָט מען אים געקאַנט טרעפן איילן זיך מיט זיין כאַראַקטעריסטיש פעלט- שער-רענצל פון איין געסל אַרויס אין צווייטן אַריין, ווייל ווען אין אַ שטוב האָט זיך נאָר באַוויזן אַ סימן פון אַ קראַנקייט האָט מען שוין געוויסט, אַז מען דאַרף רופן אברהם'לע פעלדשער מיט זיין „כישוף-רענצל“ און ער וועט ברענגען די הילף. אַפילו אין די שווערע ווינטער-נעכט איז גענוג געווען אַ קליינער קלאַפּ אין טיר און שוין האָט מען אים געזען לויפן האַלב-אַנגעטאָן מיטן רענצל אין האַנט מיט אַ ביסל פּראַשקעס, טאַבלעטן, אַ פלעשל מעדיצין, מען זאָל נישט דאַרפן, חלילה, קלאַפן ביי נאָכט אין אַפטייק. זיין וואָרעם האַרץ פאַרן קראַנקן איז געווען אַזוי גרויס און שייך, אַז פיל מאל האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען די פאַר גראַשן פאַר זיין ווייזט, זעענדיק, אַז אין שטוב פונעם קראַנקן הערשט דער דלות, און געראָטן, אַז מען זאָל בעסער פאַר דעם קראַנקן עפעס אָפּקאַכן אָדער קויפן אַ פרוכט אין וועלכן דער קראַנקער האָט זיך גענייטיקט. און אויב דאָס איז נאָך געווען ווייניק, האָט ער אַהיימקומענדיק, געבעטן זיין פרוי פייגע-שרה, וועל- כע האָט אים געטריי געדינט ביז דער ענדע פון זיין אומקום, אַז זי זאָל צוטראַגן, אָדער צושיקן מיט אַ קינד אַ ביסל הייסע זופ אויך פאַר דעם אַרעמען קראַנקן. אַזוי איז ער שוין

מ ש ה ק י י ז ר

בשנת 1940 הוא נשא לאשה בת טובים ממשפחה מכובדת בשם וייסרוון מעיר סנדומיז'.

כשהגיעה השואה, ועמה החלו להגיע פליטים רבים לאופטוב, הקימו הוא יחד עם בריש שפרן (חי כיום בישראל) ועם ירמיהו גיסנבוים, מטבח אוכל לעניים והקדישו את כל זמנם ומרצם למבצע זה. ראוי לציין שיו"ר ה"יודנראט" בעיר מסר להם סכום כסף גדול כדי לחלקו בין הנצרכים לחג.

בקיץ 1942 תפסו אותו הנאצים ימ"ש והעבירו אותו למחנה עבודה שבסקרזיסקו. אחרי פעולות רבות ע"י אשתו וידידיו הרבים, הצליחו להוציאו מהמחנה כחודש ימים לפני המשלוח לטרבלינקה.

כאשר משה קייזר הרגיש שמתקרב הקץ ואין הצלה, הוא הפציר באשתו שתברח עם ילדתה בת השנה היות והיא נראתה כארית. היא שמעה לו וברחה דרך סנדומיז' לזקופנה, שם היא הייתה אצל גויים שאספיה. אולם יום אחד תפס אותה הגיסטפו עם ילדתה והפרידו ביניהן, אותה העבירו לאושביץ. הגורל רצה והיא נשארה בחיים. כיום נמצאת בישראל. עקבות ילדתה שנעלמה לא נודעו עד היום. ימים מספר אחרי שאשתו ברחת לזקופנה העבירו את אנשי אופטוב לטרבלינקה ומשה קייזר הלך בראש המשלוח לקדש שם שמים.

משה קייזר הי"ד היה בין הבולטים בחיי הנוער הדתי. שמו הלך לפניו כאחד מיחידיו הסגולה. בעודו צעיר לימים עזבוהו הוריו ועברו לברזיל ודודו פנחס זיפמן היה אפטרופסו. הוא שקד על דלתות התורה. הצטיין בכוח קליטה, הבנה וכן זכרון נפלא. הוא היה תלמיד חכם מובהק. בהיותו עדיין צעיר לימד בבית המדרש בחורים רבים שבלעו בצמא את דבריו.

משה קייזר בימי נעוריו

הוא הלך מחיל אל חיל והגיע למעמד של עסקן ומראשי צעירי אגודת ישראל באופטוב.

במרוצת הזמן הפצירו בו הוריו, החיים כיום בברזיל, שיצטרף אליהם, אך הוא סירב בטענה שאינו יכול לפעול למען הרמת קרן התורה, בברזיל כמו באופטוב.

ש. קייזר-רוזנבלום

א י ש ס ג ו ל ו ת

(משה מנחם קיזר הי"ד)

להמלט ולהציל את נפשי ואת נפש בתנו הקטנה — סרבתי, כי שאיפתי היחידה והעזה היתה שלא אני — אחת ככל האדם — כי אם הוא יחיד הסגולה שצריך להנצל. האמנתי והייתי בטוחה שהוא יוכל עוד לסייע רבות לעם היהודי. נאמר עליו שהוא לא רק עלוי וגדול בתורה במידות ובמעשים טובים, כי אם קרן אור בדורו ואחד מל"ו הצדיקים. כנראה לא לחנם הרבה מהורי העיירה אכלו לעצמם שבניהם יהיו כדוגמתו.

הלקחו מאתנו בהרצחו ע"י הנאצים ימ"ש מהוה אבידה גדולה ונוראה לכולנו, ובמיוחד לי.

בעלי היקר ז"ל היה איש דתי מאוד, בעל ערכים נעלים ששמר מצוות מתוך אהבה שלמה לבורא ולבריאתו — האדם. לא היה פנטי כלל אלא טולרנטי. הוא היה סמל העדינות. תלמיד חכם בתורה. שלט בשפה העברית על בוריה ובנוסף לכך היה בעל השכלה רחבה, אותה רכש בעצמו. את למדנותו תרגם למעשה. הוא היה פילנטרופ, אוהב אדם בכל נפשו ומאודו. בצניעות עד כדי הסתר, כדי שלא לביישם.

היה נוהג להביא אוכל וכסף לרעבים ולנצרכים.

בימים האחרונים לפני החיסול בשעה שהפציר בי

פנחס כץ ומשפחתו

בראשית היתה זו הפעילות בסניף המקומי, אשר לשרותו עמד פיניע משך כל שעות יומו ולילו. בשיחה, בשירה ובריקוד היה הוא בין הפותחים ועזרה לחבר בצרה — כתובת בלעדית לכל נזקק.

בהגיע תור ההגשמה — בין הראשונים שיצאו להכשרה — נקלע פיניע לפלוגת ההכשרה בחמילניק אשר בקבוץ בורוכוב

בני אפט בצבא הפולני במלחמת העולם השנייה. במרכז — פ. כץ אפטער אין פוילישן מיליטער אין 2טן וועלטקריג אין צענטער (זיצט) פיניע כץ

שמרכוז בקילץ — והפך מיומו הראשון לאיש המרכזי והרוח החיה בה. נשא בכבוד בכל התפקידים שהוטלו עליו, כסדרן-העבודה, כגזבר, כרכז התרבות.

לא ארכו הימים ופנחס אושר לעליה. לרוע מזלו נשתתה בהכנותיו בבית הוריו לקראת עלייתו ארצה. אחותו טובה עלתה זה מזמן ארצה ואין להעמיד את בית אבא-אמא מרוקן וללא עזרת הבנים שנתפזרו. היתה זו שנת 1936 אשר עם פרוץ מלחמת חבש והמאורעות בארץ נסגרו שערי העליה ורבים החלוצים אשר לא מצאו דרכם להעפלה ארצה בדרכים בלתי-לגיאליות ונשארו מחכים עד לפתיחת השערים.

נקפה שנה ועוד שנה. פיניע, שעבר את שירותו בצבא הפולני בהצטיינות ובדרגת קורפורל, גויס בין הראשונים בחזרה אל השורות עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. השתתף בקרבות הראשונים בין הצבא הפולני והגרמנים שהתפרצו לגבולות המדינה ובקרב המפורסם על מבצר מודלין שע"י ורשה נפל בקרב.

לא זכה להגיע אל החוף הנכסף — נפל שדוד בשדות זרים.

מוצאו ממשפחת כץ הענפה והמסועפת, מושרשת בהוי העיירה מדורי דורות, אשר מנתה עשרות בתי-אב בעיר והסביבה. האב יחיאל, איש משכיל ופעיל בחיים החברתיים בעיר, דאג לתת לילדיו חינוך יהודי-מסורתי בנוסף להשכלה הכללית שקבלו בבתי-הספר הכלליים. בעל חנות מכולת המע-

סיקה את בעליו מבוקר השכם ועד השעות המאוחרות של הלילה — מצא בכל זאת את עתותיו להיות אחד הפעילים ביותר של תנועת "מזרחי" בעיר ונציג התנועה בהרבה ממוסדות העיר ובמיוחד נציגה הנבחר של התנועה במועצת העיר. ניהל בהרבה חבה את ביתו, בית אמיד של "גביר", פתוח לכל דכפין ולכל דורש בעזרת אשתו חנה-שרה.

ארבעה ילדים היו ליחיאל: אהרן — הבכור, טובה — הבת היחידה, פנחס ואלימלך הצעיר. אולם בנוסף לילדיו אלה אימץ

פנחס כץ בהיותו "שומר"

גם את בת אהות-אשתו, אשר נשארה יתומה בילדותה ומגיל שמונה התחנכה בבית כץ ונישאה לבסוף לאחיו של יחיאל (הוריה של רבקה הנמצאת אתנו בארץ).

כל הילדים השתייכו מראשית צעדיהם לתנועה הציונית והחלוצית — אולם מכולם הצטיין פיניע (פנחס). בנעוריו — פעיל בתנועת "השומר" והשומר-הלאומי ואח"כ בהגיע שעת ההגשמה הצטרף לתנועת "החלוץ", וכשם שהיה בתנועת הנוער בין הפעילים והמסורים אשר הקן משמש להם כבית שני — כך גם לאחר מכן כאשר הצטרף ל"החלוץ" יחד עם יתר חבריו מתנועת הנוער שהגיעו לבגרות ולהגשמה. פיניע נצמד לתנועה בכל להט אמונתו ודבק בה כדרך בלעדית להגשמת משאת-נפש שנתלוותה אליו מאז הגיעו להכרה ציונית חלוצית.

בית סבא (ר' שמעלקע באלטער)

מפי סבא עוד לפני שקראתים אצל פרץ («אם לא למעלה מזה») וידענו כי אכן אמת הדבר. בכליוֹנ־נפש ובנשימה מאופקת שמענו שוב ושוב על מעשהו הגדול של הרבי שנעלם מדי בוקר מחצרו וחסידיו הרבים מחפשים אחריו. בהתגנב יצא בהשכמת הבוקר, לפני עלות השחר, מחופש כגוי כדי להביא עצים ולעזור לאלמנה הדוויה והחולה. מה התפעם לבי מחדש בקראי אותו ספור אצל פרץ אשר ודאי גם הוא שמעו בעיר־תנו ושאל ידיעותיו מאותם מקורות.

מפי סבא שמענו על אותו רבי שהיה יוצא בימי חורף וכפור לשוק כדי לעזור לבעלי העגלות לתקן עגלותיהם ולשמן גלגליהן. תוך כדי עבודה היה משגן להם, לבעלי העגלות, את סדרי התפילות והתורה, ואלה חוזרים אחריו ומשגנים את פרקם. נשא הרבי עיניו למרום ואמר: רבוננו של עולם, ראה נא את עמך ישראל, עובד עבודה קשה ומפרכת ואינו שוכח את בורא העולם — היש עוד עם כעמך ישראל?...

ספורים על צדיקים וגדולי התורה היו קולחים מפיו ואנו הילדים ישבנו מסביבו ושתינו בצמא את דבריו. תפילותיו ופרקו היומי היה סבא מתפלל ושונה בבית המדרש שבנה אבי אשתו ר' יונתן איבשיץ (נקרא אחר סבו ר' יונתן איבשיץ ז"ל) «דאָס נייע בית־מדרש».

בתו הבוגרת היתה אמי. רבות בשנים לאחר מכן היו השכנים מספרים על יפיה ומראה פניה שהפכו לשם דבר בעיר, עד שאנשים חפשו אמתלא להיכנס לחנות כדי לחזות ביפי מראהיה. בפני «הגויים» — הפריצים היתה נאלצת להסתתר לאחר מעשה שהיה ב«פריץ» אחד שנקלע לחנות לקנות מכוונות חקלאיות וחזה בה. «הציץ — ונפגע» כפי שאומרים. לא נתן לה מנוח ואף הציע לה להמיר דתה כדי להינשא לו...

לי זכורה אמא כאשר גאה, מכירה ערך עצמה, עוזרת לנהל את העסקים ומוצאת זמנה גם לעשות לביתה ואף לעסוק בפעולה צבורית ומעשי צדקה. היא גם דאגה לחינוך הילדים. בנוסף לחינוך השגרתי וההשכלה לא שכחה את החינוך ל«מע־שים טובים» ודאגה לזולת. אחת מתכונותיה המופלאות היה «מתן בסתר» לעניים צנועים ו«יורדים», בעיקר לקראת כל שבת המתקרבת. בכך הרגילה גם אותנו, הבנות המתבגרות. כבר מיום חמישי בשבוע היינו מביאות, לפי מצוותיה, מתת־כסף לאלמנת המורה־הוראה, לאחרים — צרכי שבת מן המוכן... כל זה בנוסף ל«אורחים» ובחוריי־שיבה שהיו סועדים על שולחנו מדי שבת ומועד.

לפני עלייתי ארצה באתי להיפרד מסבי ר' שמלקה. הוא הניח ידיו האצילות על ראשי וברכני: מי יתן ותהיי למשפחתנו כאבות אברהם יצחק ויעקב. תלווה אותך ברכתם. יעזור לנו ה' שבעקבותיך נוכח כולנו לעלות לירושלים עיר קדשנו ויבואו ימי המשיח...

אומרים: להערכה נכונה של מאורעות, ערכים והתרח־שויות, יש צורך בפרספקטיבה מסוימת של הזמן החולף. לאור קרני הפריזמה, המשתקפים בראי השנים שחלפו מכירה אני בנכסי־הרוח הנצחיים שנטעתם בי — בית סבא ואבותי. בלהט הנעורים ובמזג הסוער של שנות בגרות העברתי ארחות חייכם תחת שבט הבקורת הקשה, לא נראו לי דרכיכם ודנתי אתכם לכף חובה. בתהליך המהפכה האישית שעברה עלי בשנים אלו ובחיפוש דרכים לחידוש ערכי לאום ואדם — נראו לי חייכם עלובים וחסרי תוכן. רק היום, לאחר לבטים של שנים בבנין ביתי ומשפחתי, לאחר שעברתי בעצמי את כור ההיתוך להשקפות ודעות על ערכי מוסר ותרבות — יודעת אנוכי מה היה בשבילי בית סבא.

משפחת בלטר, בית מוצאה של אמי, שרשרת יוחסין ארוכה לה אשר חוליותיה רבנים, גדולי־תורה והוגי־דעות משך דורות. רבי יונתן איבשיץ, רבי משה־לייב מסאסוב, בניהם ובני־בניהם עד לסבא ר' שמלקה בלטר אחדו באישיותם מסורת של תרבות יהודית שרשית ועמוקה, אשר עברה מדור לדור והנחילה נכסי־רוח ליהדות ולבית ישראל לתקופותיה השונות.

סבא ר' שמלקה, אביה של אמי, לא ירש מאבותיו נכסים ורכוש כפי שנתברך בהם בית אבא. אולם ערכי־רוח ותרבות, אשר היו מושרשים עמוק בהוי המשפחה הענפה והמפוארת השפיעו עלינו, ילדיו ונכדיו. נכסי צאן ברזל אלו ודאי יעברו ויעמדו לנו גם בדורות הבאים.

זכורה לי דמותו הזקופה, פניו הזוהרים עטורי זקן שיבה יורד על מידותיו, עיניו הבהירות, מאירות בסבר־פנים ומפיקות חכמה. הקפוטת השחורה מאלפגה הבריקה בנקיונה והבליטה לובן פניו. כפות ידיו המשורגות גידים כחולים ואצבעותיו הארוכות השלימו את מראהו האצילי.

מחוץ ללמדנותו ובקיאותו הרבה בחכמת ישראל, ידע גם פולנית, רוסית וגרמנית. הצטיין במבטא הנכון של כל שפה ובשליטה המלאה בכל הלשונות הללו.

אנו הילדים ביקרנו בבית סבא לעתים קרובות. אותי חיבב במיוחד והיה מציין את ערנותי ולבי היהודי החם. במרוצת השנים ניסה אף לרכך את נוקשותי בבחירת דרכי בחיים. פגעה בו העובדה שעזבתי את הבית, הלכתי להכשרה ובחרתי בדרך ההגשמה הציונית — אולם אף פעם לא הוכיח אותי על פני.

בבואנו לבקרו תמיד מצאנוהו מעיין בספר. דבורו היה בנחת ומלותיו שקולות — אולם חודרות ללב. אנו הילדים אהבנו במיוחד את סיפוריו על בית אבותיו ואגדות הרבנים מנצר משפחתו המסועפת והמהוללת.

את האגדות על גדולתו של ר' משה־לייב מסאסוב שמעתי

דוד טייטל

געווען איז דאס אייגנטלעך נאך זיין פאטערס איניציא-
טיוו, די ארגאניזירונג פון א הילפס-פאראיין פאר די אנגע-
קומענע אפטער לאנדסלייט און אויסשטרעקן פונדאמנטס הילף
פאר ארעמע קרובים אין דער אלטער היים. דוד ווארפט זיך
ענטוואקסטיש אין דער ארבעט און א דאנק זיין מיפולע טעטי-
קייט און מיט דער קאנאדער אונטערשטיצונג אנטשטייט אין
אפט די יידישע פאלקס-שול פאר ארבעטער און יוגנט, וועלכע
פארנעמט א ברייטן כאראקטער אין געבן בילדונג די יידישע
ארבעטער-יוגנט.

ווען דער עקאנאמישער קריזיס ווערט ערנסטער אין קא-
נאדע, עמיגרירט דוד אויס קיין ניו-יארק, ווו ער באקענט
זיין צוקונפטיקע לעבנס-באגלייטערין דזשודי, מיט וועלכער
ער טיילט זיין צוקונפטיק לעבן און געבוירן אויך צוויי
קינדער — א זון און א טאכטער.

אין ניו-יארק, זיין נייעם וווינ-ארט, באנייט דוד זיין
טעטיקייט און ארגאניזירט אן ארטיקן אפטער הילפס-פאראיין,
אין וועמענס טעטיקייט ער ציט אריין אלע אפטער, וועלכע
וווינען אין ניו-יארק; באנייט דעם קאנטאקט צווישן די
לאנדסלייט וועלכע זענען געווען יארן-לאנג אפגעריסן איינער
פון צווייטן און צוזאמען — פון דער אלטער היים אפט. די
ארגאניזאציע באקומט א נייעם אינהאלט און ברייטע געזעל-
שאפטלעכע פארבינדונג.

א ספעציעלער גרויסער אויפברויז קומט אין הילפס-
פאראיין, וועלכער געפינט זיך אין דוד'ס אנפירונג במשך
פון אלע יארן, מיט דער צווייטער וועלט-מלחמה, ווען ס'קומען
אן די טרויעריקע בשורות פון דער אלטער היים. דוד געפינט
נישט קיין רו, ער קניפט אן באציונגען מיט טאראנטא,
מאנטרעאל און אנדערע אפטער צענטערן און נעמט אונטער
א גרויסע הילפס-אקציע פאר די געראטעוועטע אפטער שרי-
דים, וואס האבן זיך געראטעוועט פון גרויסן אומגליק. מיט
רעכט קאן מען זאגן, אז א דאנק דוד'ן, וועלכער איז געשטא-
נען אין צענטער פון דער גרויסער טעטיקייט, איז געלונגען
רעטן און העלפן פונדאסניי זיך אויפריכטן, אלע אפטער וואס
זענען געבליבן נאך דער מלחמה. א טייל געבראכט קיין
אמעריקע, מיט זיין פערזענלעכער גרויסער אנשטרענגונג,
א טייל קיין קאנאדע און א גרעסערע טייל פון די אפטער
שארית הפליטה געהאלפן זיך איינארדענען אין דער יידישער
מדינה ישראל.

צו אונדזער אלעמענס גרויסן ווייטיק איז זיין פראכט-
פולע גרויסע טעטיקייט איבערגעריסן געווארן אין מיטן. אין
יאר 1957 איז דוד קראנק געווארן. פון זיין קראנקהייט האבן
פיל נישט געוואסט, ווייל נישט דוד איז דער מענטש, וועלכער
זאל זיך באקלאגן אויף זיין געזונט און פון זיין פנים-אויסדרוק
האט מען זיכער נישט געקאנט דאס לערנען. דוד האט דורכ-

מיט רעכט קאן מען פעסטשטעלן, אז דוד טיילט דינט
נאך ביז היינט אלס ביישפיל פאר געזעלשאפטלעכע טעטיקייט
לטובת אפטער לאנדסלייט אין אויסלאנד. פאר זיי און אין
זייער נאמען האט ער אנטוויקלט א טעטיקייט, וועלכע האט
פארנומען די גרעסטע טייל פון זיין לעבן.

שוין אין זיינע קינדערשע יארן אין שטעטל האט דוד
געשטעלט די ערשטע טריט פון זיין געזעלשאפטלעכער ארבעט.
פערצן יאר איז ער אלט געווען ווען אין אפט האט זיך גע-

דוד טייטל און זיין פרוי דזשודי

עפנט די ערשטע ביבליאטעק און באלד געווארן איר מיט-
ארבעטער און לייענער.

צו פופצן יאר ווערט ער א מיטגליד פון „השומר“, די
ציוניסטישע יוגנט-ארגאניזאציע, און חלומט וועגן פארן קיין
ארץ-ישראל און זיין דארט א שומר פון דער אנטשטייענדיקער
אלט-נייער היים.

אבער גאר אין קורצן ווערן אלע זיינע חלומות איבער-
געריסן אין מיטן. שוין אין יאר 1920 וואנדערט ער אויס,
צוזאמען מיט זיין מוטער און שוועסטער-ברודער קיין טאראנטא
צו זיין פאטער משה'ל, וועלכער געפינט זיך שוין דארט
בערך צען יאר.

געמאכט אן אפעראציע און מיר האבן אלע געמיינט, אז אט איז ער ווידער געזונד און קערט זיך אום צו זיין טעטיקייט מיט באנייטע כוחות.

אין אפריל 1959 איז געקומען די בשורה, אז דוד איז ווידער קראנק און נייטיקט זיך אין א לענגערער קוראציע

אין שפיטאל. נישט לייכט איז געווען באקומען א שפיטאל אין יענע טעג און זיין פרוי דזשודי האט געטאן אלץ אים צו ראטעווען. אבער אלע באמיונגען זענען שוין געווען אומ-זיסטע: אין 20-טן יולי 1959 האט דוד אויסגעהויכט זיין לעצטן אטעם.

בונם קאלישער

צו זיין אנדענק

דוד טייטל'ס קורץ לעבן האט איבערגעלאזן ביי יעדן איינעם וואס האט אים געקענט און האט פון אים געהערט, א שווערן ווייטיק אין הארץ.

אויף זיינע ברייטע, געזונטע אקסלען האט ער געטראגן די לאסט פון הילף פאר אלע נויטבאדערפטיקע. אין די היטלער-יאָרן האט ער געאטעמט מיטן גרויסן וויי פון זיינע אייגענע און לאנדסלייט, ווארטנדיק אויפן גינסטיקן מאמענט אויסצושטרעקן די ברודער-האנט און דערלאנגען ערשטע הילף פאר די איבערגעבליבענע. דוד'ס נאמען איז אויף אייביק פארבונדן מיט דער גרויסער הילפס-אקציע וואס די לאנדס-מאנשאפטן אין אמעריקע און קאנאדע האבן ארגאניזירט פאר אלע אפטער געראטעוועטע.

פארגאכלעסיקט זיין אייגן לעבן; מותר געווען אויף בא-

קוועמלעכקייטן און פארגעניגן; טאג און נאכט זענען געווען ביי אים הייליק פאר דער נויטווענדיקער הילפס-ארבעט פאר די שטאטישע. ס'איז נישט געווען דער פאל ווען א שטאטישער האט זיך געוואנדן צו דוד'ן נאך הילף און נישט באקומען.

דערפאר לעבט דוד אין הארץ פון אלעמען וואס זענען געקומען מיט אים אין קאנטאקט און ספעציעל די וועלכע האבן געהאט דעם גרויסן זכות מיט אים מיטצוארבעטן. זיין נאמען איז פאראייביקט געווארן מיט זיין גרויסן לעבנס-ווערק וואס ער האט געשאפן. ער איז פארבונדן מיט אלע מעשים פאר אפטער און יעדער ווערק — דערין אויך דער יזכור-בוך — איז אן אייביקער מאנומענט פאר דעם גרויסן אפטער זון דוד טייטל.

משה זאלצמאן

יחיאל ווארטמאן

יחיאל ווארטמאן איז געבוירן געווארן אין יאר 1908 אין אפט. דארט ענדיקט ער א פוילישע פאלקס-שול, לערנט אין תרבות-שול, לערנט אויך א געוויסע צייט אין דער אפטער ישיבה, באקומט א טראדיציאנעל יידישע דערציאונג ביי זיין זידן יאנקל ווארטמאן — א באלעבאטישער ייד, וועמענס הויז שטייט אפן פאר תלמידי-חכמים און גוטע יידן (זיין פאטער ישראל-אברהם ווארטמאן האט לאנגע יארן גע-לעבט אין אמעריקע, ווו ער איז געשטארבן אין די 30-קער יארן). דער עיקר בילדונג זיינע האט זיך י. ווארטמאן דער-ווארבן אלס אויטאדיאקט.

אין די יינגערע יארן איז ווארטמאן אן אקטיווער מזרחיסט. שפעטער שליסט ער זיך אן אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און געהערט צום גרינבויםשן פליגל פון „על המשמר". נאך שפעטער טרעט ער אריין אין „החלוץ", פארט אויף הכשרה און גרייט זיך צו פארן קיין ארץ-ישראל.

אין די 30-קער יארן ווערט ווארטמאן אן אקטיווער קא-מוניסט, זיצט 2 מאל אין תפיסה און האט פראצעסן פאר קאמוניסטישער טעטיקייט. עס פארטיידיקן אים די אדוואקאטן בערנסאן, פאטעק און אנד. א פארפאלגטער דורך דער סאנא-

ציע-מאכט פארט ער מיט זיין פרוי קיין בראזיל. נאך אייניקע חדשים קערן זיי זיך אום פון דארט. אין זיינע ברייוו פון בראזיל קלאגט ער זיך אויף דער קולטור-אפגעשטאנענקייט פון דער דארטיקער יידישער סביבה.

ווארטמאן האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער ייגנט פון שטעטל און פון דער סביבה און רייסט-מיט גרויסע טיילן אירע. ער וואקסט ווייט אריבער זיין סביבה, הגם זי האט ארויסגעגעבן באדייטנדיקע שרייבער און געזעלשאפטלעכע טוער. ער איז שטארק באליבט און פארערט פון אלע קרייזן

יידן. אפילו די חסידישע קרייזן פון דער „אגודה“ באציען זיך צו אים מיט א באזונדערן דרך-ארץ, ווי צו א מענטש מיט א גרויס געוויסן און הויך-אנטוויקלטער מאַראַל. צום קרייז פון זיינע חברים און פאַרערער געהערן די באַקאַנטע יידישע שרייבער ל. טרייטער, ש. אַפּטער, ווי אויך דער דיכטער ש. מיצמאַכער. פון פאך איז וואַרטמאַן אַ צאָן-טעכניקער, אַבער ער האַלט זיך אויס פון בוכהאַלטעריי. אויך אויף זיין קורצן אויפהאַלט אין בראַזיל אַרבעט ער אַלס בוכהאַלטער.

די ערשטע דערציילונג זיינע דרוקט ער אַפּ אין די פריע 30-קער יאָרן אין וואַרשעווער „עקספרעס“ א.נ. „וואַלט לעבן“ ער ברענגט אין איר אַרויס די גוטע מידות, עניוּת און צדקות פונעם שטעטליכן תלמוד-תורה-מלמד און דעמאָסטירט דעם פרעזעס אירן — „אַ שיינער ייד, אַ תקיף, פרנס אין נואף“. ער פאַרעפנטלעכט אויך אַן אַפּהאַנדלונג איבער דעם דעמאָלט דערשיינענעם בוך פון פוילישן שרייבער לעאָן קרוטשקאָווסקי „קאַרדיאַן אי כאַם“ אין דער „וואַכנשריפט“. ער האָט אויך געדרוקט זיינע אַרבעטן אין די „ליטעראַרישע בלעטער“ אין מיטגעאַרבעט מיט דער פּילאַלאָגישער אויסגאַבע פון „יוו“ אַ אונטער דער רעדאַקציע פון נ. פּרילוצקי. אויך פון בראַזיל שיקט ער און דרוקט גרעסערע קאַרעספּאָנדענצן אין די „ליטעראַרישע בלעטער“. נאָכן אומקערן זיך פון דאָרט גיט ער אַרויס אין וואַרשע זיין „אַרום אויב“ מיט אונטערקעפּל: „בילאַנס-פּרווּו פון אַ דור“.

אין דעם וואַרשעווער פּעריאָד זיינעם (אין 1938) איז וואַרטמאַן שטאַרק באַפּריינדעט מיט אַלטער קאַציונען, יהוּדע פּערלען און מיטן דיכטער און קריטיקער ש. זאַראַמב. שבעות 1939 קומט קאַציונע קיין אַפּט אויף אַ פּאַרלעזונג. וועלכע איז דורך מיט גרויס דערפאַלג, נאָר ביים צערעכענען זיך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין קאַסע איז געבליבן אַ לאַך... נאָכן אַראָפּנעמען די אויסגאַבן פאַרן זאַל, אַפּישן, דערלויב-בעניש, קאַציונעס באַן-הוצאות און האַטעל איז נישט געבליבן מיט וואָס צו באַצאלן קאַציונען דעם אַפּגערעדטן האַ-אַראַר. וואַרטמאַן און איך האָבן דאָס שטאַרק באַדויערט. קאַציונע — דורכגענומען מיט אונדזער צער — ווענדט זיך צו וואַרט-מאַנען:

— און אייך זען איז נישט מער פון האַנאַראַר...?

אין יענעם יאָר שרייבט וואַרטמאַן זייער אַ סך.

דעם ערשטן טאָג פונעם מלחמה-אויסברוך פאַרטרויט ער זיך פאַר מיר, אַז ער האָט אַלע זיינע כתבים און ביכער פאַר-גראָבן ערגעץ. וווּ — געדענק איך ליידער נישט.

נאָך דער מלחמה האָט דער באַלעבאַס אונדזערער (ערב דער מלחמה האָבן מיר געווינט ביי איין באַלעבאַס — אַ קריסט) מיר אומגעקערט אייניקע עקזעמפּליאַרן פון „אַרום אויב“ און עטלעכע קלענערע נאָטיצן, וועלכע ער האָט געפונען פאַר-שטעקט ביי זיך אויפן בידעם.

ווי געזאָגט, איז י. וואַרטמאַן אין יענעם יאָר און אין די פריערדיקע יאָרן געווען אינטענסיוו שפּעריש. ער האָט

געשריבן דערציילונגען און אַ סך ליטעראַטור-קריטיק. ביז היינט איז מיר נישט געלונגען צו דערגיין, וווּ ער האָט דאָס אַלץ באַגראָבן. וואַרטמאַן איז געווען אַ גרויסער ערודיט אין דער יידישער און אין דער וועלט-ליטעראַטור, און ווי שווער עס זאָל איצט נישט זיין צו באַשטימען די ריכטונג פון זיין שפּערישן וועג, איז פאַר מיר קלאַר, אַז אַחוץ אַ בעלעטריסט און קריטיקער, וואָס ער איז עס אַן ספּק געווען, וואָלט אים זיין קינסטלערישע און געזעלשאַפטלעכע פּאַסיע אַרויפגעפירט אויך אויפן ברייטן שליאַך פון שפּערישער פובליציסטיק.

ביים אויסברוך פון דעם דייטש-סאָויעטישן קריג, אין יאָר 1941, האָט זיך וואַרטמאַן געפונען אין לעמבערגער תּפּי-סה. די לעמבערגער תּפּיסה איז געווען פול מיט פליטים, וועלכע די סאָויעטן האָבן נישט באַפּרייט און אַזוי אַרום געלאָזט נאָך זיך ירושה פאַר די דייטשן. די נאַציס, אַ, איראַניע! האָבן אים פון דאָרט „באַפּרייט“, כדי אים מיט אַ יאָר אַנדער-האַלבן שפּעטער צו דערמאָרדן אין טרעבלינקע. פון עדי-ראיה האָב איך זיך דערוואַסט, אַז נאָך דער „באַפּרייטונג“ קומט ער פון לעמבערג צוריק אַהיים קיין אַפּט, פונדאָנען ער ווערט מיט אַ צייט שפּעטער אַרויסגעשיקט אינעם לאַגער קיין סקאַרזשיסקאָ. דאָרט האָט ער געהאַט שאַנסן איבערצולעבן, ווייל ער איז, ווי שטענדיק, פון אַלעמען באַליבט און האָט נישט געאַרבעט אינעם פאַרניכטנדיקן „ווערק צע“. וואַרטמאַן האָט זיך אַבער דערוואַסט וועגן גירוש פון די אַפּטער יידן אין אַז זיין פרוי מיטן איינציקן יינגעלע זייערן זענען איבער-געפירט געוואָרן קיין סאַנדאָמיר (צויזמיר). אין איינעם אַ טאָג איז ער פאַרשווונדן פון דער אַרבעט און זיך געלאָזט צופוס קיין סאַנדאָמיר, וווּ ער וועט, לויט זיינע אייגענע ווערטער, „אומקומען צוזאַמען מיט דער משפּחה און מיט אַלע יידן“. לויט די זעלבע ידיעות האָט ער נאָך דאָרט געטראָפּן זיין משפּחה, און באַלד צומאָרגנס נאָך זיין אַנקומען, זאָל ער האָבן, צוזאַמען מיטן רעשט יידן פון סאַנדאָמירער לאַגער, אַרויס-געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

וועגן זיין אויפפירן זיך אין לאַגער גייען אַרום לעגענדעס. לויט די זעלבע עדי-ראיה, איז ער געקומען אין לאַגער אַ „בעל-תשובה“: ער רעדט נישט קיין איבעריק וואַרט, דאָונט יעדן טאָג אין טלית און תּפּילין, פאַסט תּעניתים, טראָגט שטענ-דיק מיט זיך עפּעס אַ ספּרל, העלפט אַלעמען מיט וואָס נאָר ער קאָן אד-גל.

י. וואַרטמאַן פּראָזע און קריטיק איז אומגעקומען צוזאָ-מען מיט אים. בלויז אַ קליינער טייל פון זיין בעלעטריזירטער פובליציסטיק האָט געפונען אַ שטיקל היים אין די טאָוולען פון זיין קליינעם ביכל. זיין סטיל איז קפיצת הדרבדיק רעפּ-לעקסיוו און מאָנאָליט — ווי אויסגעהאַקט אין שטיין. אַפּילי אינהאַלטלעך איז וואַרטמאַןס ביכל נאָך איצט, נאָך קנאַפּע דרייסיק יאָר פון זיין דערשיינען, אַזוי צאָפּליד-פּריש, אַז ערטערווייז האָט מען דעם איינדרוק, אַז די זייטלעך זענען נאָך נאָס פון פרישן דרוק-פאַרב...

„ס'ווערט וואַרעמער, ווען מען טראַכט, אַז עס לעבן ע"נעץ
אָזעלכע יידן, ווי איר, אָבער וווּ, אין וואַרשע? פאַר וואָס
הערן מיר אייך נישט? (ציטירט פון זכרון — מ.ז.).

אין יחיאל וואַרטמאַן האָט די יידישע ליטעראַטור פאַר-
לירן אַ קרעפטיקן טאַלאַנט. זיין התמדה און בקיאות האָבן
אים פרעדיספּאָנירט צו פאַרנעמען אַ גרויס אַרט אינעם גייס-
טיקן שאַפן פון זיין פּאַלק. הי"ד.

וואַרטמאַן האָט געהאַט אַ ברייטן און טיפן אַריינבליק
אין דער וועלט-ליטעראַטור. ער האָט גערעדט און געשריבן
העברעיש, פויליש, דייטש; געלערנט זיך ענגליש. אים איז
אויך נישט געווען פרעמד שפּאַניש און פאַרטוגעזיש, נאָר
מיט יידיש-לשון און יידישער ליטעראַטור איז ער געווען אַזוי
אינטיים, ווי אינטיים מען קאָן זיין נאָר מיט אַ מאַמען...
משמעות, אַז אַפּאַטאַשו האָט גאַרנישט איבערגעטריבן אין
זיין דאַנק-בריוו צו וואַרטמאַנען פאַרן צוגעשיקטן ביכל:

MYER SHULMAN

son of Israel (Srulke) and Raizla Shulman

JONAS SILBERMAN

Recently I visited the pharmacy of my friend Hilary
and when invited into his office I immediately noticed the
above picture of his father, who as you all know was
our most respected Jewish lawyer.

Jonas Silberman was the symbol of progress in our
community. He was one of the few who understood that

יונה זילבערמאַן

one must keep pace with the progress of time, and yet he
was always close to real Judaism. He saw to it that his
four sons received a thorough Jewish education and back-
ground even the daily language was Polish. Jonas Silberman
was known not only as a very clever lawyer but also as
a devoted father, philanthropist and friend of the poor.

No one knows better about this personality and his
family than my wife, Perelka, daughter of the well known
merchant, Chaninale Weiss. My dear wife was a close
school mate of Hilary's late sister Pola and she spent
more time at the home of the Silberman's than at her own.
She can't stop talking about or remembering this wonder-
fully noble family; a home where there were always
parties and entertainments. This great gentleman in the
above picture knew perfectly well how to combine the
real Jewish life with a more progressive one. Many a poor
man had lavish help from this wonderful man and his
family.

Mrs. Golda Silberman was a mother who devoted
all her life for the benefit of her children. She trusted no
housekeeper or maid where her children were concerned.
The only thing she cared for was her family. Mrs. Silberman
was a sister to Rabbi Abraham Bromberg from Leczn-
Lublin and sister-in-law to Rabbi Ehrlich from Staszow.

My wife and I are especially glad I could obtain this
picture and pay, in this manner, tribute to a personality
that any Apter can be proud of.

Below are pictures of some of the family of our
beloved lawyer, Jonas Silberman:

Chronologically the family was as follows:

DAVID (Dobosz), GUCIA, SZYMON, POLA,
HILARY, ISRAEL (Stasiek), MANIA, DORA

Only two of the family survived and they are my
friend Hilary and his sister, DORA.

יונה זילבערמאן

אין די שטרייטן צווישן די פויערים פון דער אומגעגנט אין קליינעם שטאטישן געריכט, אבער מיט דער צייט וואקסט זיין נאָמען און מיר געפינען אים שוין אלס אַדוואָקאַט אין גרויסע פראַצעסן אין שטאטישן און קרייז־געריכט. ער דעראַבערט דעם צוטרוי פון דער גאַנצער באַפעלקערונג אין שטאט און אומגעגנט, יידישע און ספעציעל די קריסטלעכע. דאָס אַלעס טראָץ דעם וואָס אין שטאט האָבן זיך געפינען נאָך צוויי דיפלאַמירטע, קריסטלעכע אַדוואָקאַטן.

יעדן פרימאָרגן האָט מען געטראָפן אין מאַרק דעם שלאַנקן, פעסט־געבויטן אַדוואָקאַט יונה זילבערמאן אַרויסגיין פון זיין הויז אין ריכטונג צום געריכט, געקליידט אין שוואַרצן, דער האַרטער הוט אויפן קאָפּ, דעם זילבערנעם שטעקן אין האַנט און טעקע מיט מאַטעריאַלן אונטערן אַרעם. זיין הדרת־פנים און אַריסטאָקראַטישע האַלטונג האָט אים צוגעגעבן פיל חן.

אַבער נישט נאָר אויסערלעך. זיין שטוב האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט און אינטערעס פון דער גאַנצער שטאָט־טישער אינטעליגענץ, יידישע און קריסטלעכע. ווייל אַ חוץ זיין פראַפעסיע האָט יונה זילבערמאן זיך פאַראינטערעסירט מיט אַלגעמיינע, געזעלשאַפטלעכע פראַבלעמען, וועלכע האָט געפונען איר אויסדריק ספעציעל מיט דער שטייגונג פון אַנטיסעמיטישער העצע און שווערער אַטמאָספער ביי די באַ־ציאונגען צווישן יידן און קריסטן.

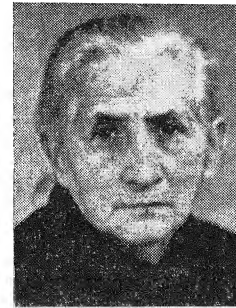
זיינע קינדער האָט יונה זילבערמאן דערצויגן אין יידישן, נאַציאָנאַלן גייסט. זיינע פיר זין האָבן באַקומען זייער ערשטע בילדונג אין רעליגיעז־נאַציאָנאַלער שול פון „מזרחי“. ערשט שפעטער געלערנט אין פוילישער גימנאַזיע און אַלגעמיינע בילדונג. אויך זיינע פיר טעכטער האָבן באַקומען אַלזייטיקע בילדונג, ווי ס'פאַסט פאַר אַ מאַדערנע אַריסטאָקראַטישע היים.

צום באַדויערן איז זיין לעבן איבערגעריסן געוואָרן אין סאַמע בלי פון זיינע מיטעלע יאָרן, נאָך פאַר דעם אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה.

דער קריג האָט שווער געטראָפן די פאַמיליע צוזאַמען מיטן גאַנצער אָפטער יידנטום. פון דער גרויסער ברייט־פאַרצווייגטער פאַמיליע זענען פאַרבליבן ביים לעבן די מוטער, דער זון יחיאל (הילארי) און איין שוועסטער (דאָרע), וועלכע געפינען זיך היינט אין טאָראָנטאָ. די מוטער האָט נאָך אַ יאָר ליידן נישט אומגעקערט זיך צום געזונט און אין טאָראָנטאָ פאַרענדיקט איר לעבן נאָך אַ קורצער קראַנקייט.

הילארי און זיין שוועסטער דאָרע, וועלכע האָבן זיך איינגעאַרדנט אין טאָראָנטאָ און פירן אַן אייגנאַרטיק פאַמיליע־לעבן, זענען אויך אַקטיווע מיטגלידער אין אָפטער פרענדלי סאָסייטי און העלפן־מיט אין יעדער אַקציע לטובת אָפטער לאַנדסלייט.

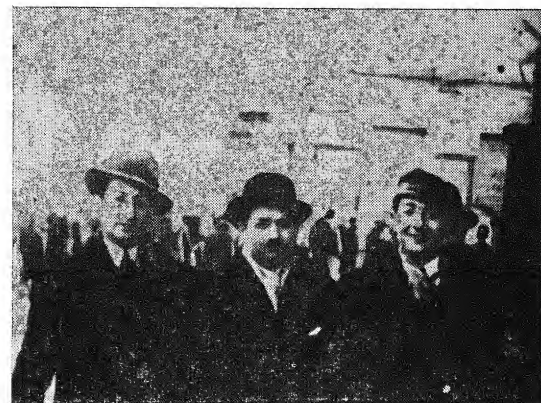
איינע פון די אַריסטאָקראַטישע משפחות אין שטאט איז געווען יונה זילבערמאָנס הויז. די אַטמאָספער פון אינטע־ליגענץ, בילדונג און צוזאַמען דערמיט אויך טיפע, סאַלידע פאַלקסטימלעכקייט וואָס האָט באַהערשט די שטוב איז איבער־געגאַנגען בירושה פון די עלטערן צו די קינדער.

גאַלדע זילבערמאן

פאַליע און מאַניע זילבערמאן, יונה לערערס טעכטער

3 ברידער פון דער זילבערמאן פאַמיליע, וואָס זענען אומגעקומען: עלטסטער זון (אין מיטן) דוד (דאָבאַש), שמעון (סטאַשעק), ישראל.

אין זיינע יונגע יאָרן איז יונה זילבערמאן געווען אַ לע־רער. אָבער זיין דינאַמישקייט און דורשט נאָך וויסן האָט אים נישט געלאָזט בלייבן סטאַטיש און באַגנוגענען זיך מיט דער קעגנוואָרט. ער האָט זיך געפונען אין אַ שטענדיקן און אונאיבעררייסלעכן פראַצעס פון שטודיום און זעלבסטבילדונג. גאָר אין קורצן ענדיקט ער זיין שטודיום אין געזעץ און ווערט דיפלאַמירטער אַדוואָקאַט.

די ערשטע צייט פאַרנעמט ער זיך אלס פאַרטיידיקער

יעקב הערשקאוויטש

אין וועלכע ער לאכט אויס די געטא-פארזארגער. אזוי האט ער פארפאסט זיין גאליק, אפחוקנדיק ליד אויף די יודענ-ראטלער, וואס האבן געפרעסן, געטרונקען און געשפילט אין קארטן אין דער צייט, ווען מענער, פרויען און קינדער זענען אויסגעגאנגען פון הונגער און אוועקגעשיקט געווארן אין די קרעמאטאריעס. איינס פון אים דעם ציקל לידער, פאר וועלכן הערשקאוויטש איז איינגעזעצט געווארן אין תפיסה. האט זיך אנגעהויבן מיט די ווערטער:

מען פרעסט געבראטנס,
און שפילט אין קארטן,
אין דער צייט ווען מענטשן שטארבן
פרעסט מען ביז צום פארדארבן.

הערשקאוויטש איז פון די געציילטע לעבנגעבליבענע יידן פון לאדזשער געטא. זיינע טרויעריקע און גאליקע געטא-לידער האט ער פארביטן אויף פראדוקטיווער ארבעט. ער איז באשעפטיקט אינעם לאדזשער קאאפעראטיוו "ראזווי".

**מיר ברענגען דא עטלעכע פון הערשקאוויטש'ס
געטא-לידער:**

רומקאווסקי חיים גיט אונדז קלאיען,
קריטיקירן — קאמיסאריאט.
ער האט געמאכט א געטא מיט א דיעטע
און ער שרייט, אז ער איז גערעכט...

*

געטא-מענטשן זענען מיר,
דרייסיק דעקא ברויט מען עסט,
ווי קאן מען לעבן אויף אזעלכע קעסט?
עס גייט א ווינטער — א מרה שחורה,
עס כאפט א שרעק, עס כאפט א מורא,
עס פלאצט דער קאפ, ווו נעמט מען אלץ
ברויט, קארטאפל, זופ מיט זאלץ.

*

ווער קלאפט עס אזוי שפעט בינאכט?
עס קלאפט דער געטא-הונגער!
עפן, עפן, אפראוויזאציעלע,
וועט מיר ווערן גרינגער.
ווי קאן איד דיר עפענען
כ'האב מורא פאר דעם אלטן.
(געמיינט רומקאווסקי)

עפן, עפן אפראוויזאציעלע
כ'וועל נישט איבערהאלטן!

*

ווארפט אראפ א דרייער —
דער פירער סויג שוין נישט...

יעקב הערשקאוויטש איז איינער פון די לעבנגעבליבענע גאסן-זינגער פון לאדזשער געטא. ער ווינט איצט אין לאדזש און פארנעמט זיך מיט זיין טעגלעכער באשעפטיקונג, אבער מען ווייסט: דער אזוי שטילער און סאלידער יעקב איז אין געטא באקאנט געווען אונטערן נאמען "יאנקעלע".

"יאנקעלע וועט זינגען", "יאנקעלע זינגט" — און באלד האט זיך פארזאמלט א רעדל מענטשן. אויסגעמאטערטע, פאר-דארטע, הונגעריקע האט מען זיך געטרייסט מיט א מוטיק ליד פונעם זינגער.

יעקב הערשקאוויטש האט דאס פאלקס-ליד איינגעזויגן פון זיין קינדהייט-אן. געבוירן אין שטעטל אפט, ביי א טאטן א טאנדעמשיק, איז ער מיטגעפארן אויף יארידן אכטונג געבן מען זאל נישט צוגעבענען די מלבושים. טאנדעמשיקעס האבן געהאט א געווינהייט צו דינגען צוזאמען א גרויסן וואגן, אויף וועלכן מען האט געפירט די סחורה. פארנדיק אזוי אין די נעכט האבן זיי, כדי עס זאל זיין הימלעכער, זיך דערציילט פאלקס-מעשיות, גלייכווערטלעך. "יאנקעלע האט דאס געהערטע אין זיך איינגעזאפט און שוין אלס יינגל געווען גוט באקאנט אין שטעטל מיטן דערציילן שיינע פאלקס-מעשיות און אליין פארפאסן און זינגען לידער. זאמ-לונגען פון פאלקס-לידער און פאלקס-ווערטלעך האט יעקב הערשקאוויטש נאך פאר דער מלחמה איבערגעשיקט צום יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע.

אין 1938 יאר האבן זיך זיינע עלטערן איבערגעצויגן קיין לאדזש. ווען אין לאדזש איז געשאפן געווארן דאס געטא, האט הערשקאוויטש א לענגערע צייט געארבעט אין פאר-שידענע רעסארטן, שפעטער פארלאזט ער די ארבעט און ווערט א גאסן-זינגער. ער דריקט אויס אין זיינע לידער, וועלכע ער האט אליין פארפאסט, דעם ווייטיק פון די הונג-דערטער טויזנטער יידן, וואס זענען אויף אן אכזריותדיקן אופן געווארן פארשקלאפט און געדריקט פון איין זייט דורך די דייטשיש-פאשיסטישע רוצחים און פון דער צווייטער זייט דורך די יודענראטלער בראש מיטן פארשאלטענעם פרעזעס חיים רומקאווסקי און דורך דער יידישער געטא-פאליציי. הערשקאוויטש האט אויך געזונגען סאטירישע לידער,

ר' יעקב דמבסקי

מהמוסדות למען עזרה וסעד לנצרכים ולמתן בסתר לאנשים מכובדים שהיו זקוקים לעזרה. והנטל לנהול ענייני גמילות חסדים היה על אחריותו הוא, והאמון הרב שרכשו לו היה בלתי מעורער. בהמשך הזמן ראה שהרבה נצרכים זקוקים לרפוי ואשפוז ואין להם אפשרות להזקק לרופאים ולרפואות שונות, לא נח ולא שקט עד שהצליח להקים מין "קופת חולים" לאנשים חולים מחוסרי יכולת.

היה אהוב על הבריות מכל החוגים, הן מבין החסידים שומרי דת והן על הציונים שנקראו החופשיים. הדאגה לאיש העני והקטן היתה משאת נפשו, ובהתקרב ימי חג הפסח היה נתון כולו לאסוף "קמחא דפסחא" עבור נצרכי העיר. הוא היה לא רק המתרים, אלא גם התורם וביד רחבה. בכך היה משמש סמל ודוגמא לאנשים אחרים. לכן כבודו וחבבותו הרבה סבל וכאב נגרם לו על סרובם של חלק מתושבי העיר לתרום לקופה כפי שהוטל עליהם. אוסף כספים היה מצריך התאמצות גופנית גדולה וקשה. אולם לעומת המטרה הקדושה שהיתה לו — עזרה לעניים ולמחוסרי היכולת, שהיתה המשימה הנעלה והקדושה ביותר בחייו, לא שם לב למצב בריאותו.

בליל הסדר השני נפל למשכב בזעזוע מוח קשה ומלמל כל זמן מחלתו שטרם מלא במדה מספקת את חובתו הקדושה להגיש עזרה וסעד לנצרכים. מחלתו התקיפה אותו בצורה הקשה ביותר. חסידי העיר וציוני העיר במלאותם מצות "בקר חולים" ראו והרגישו בחרדה רבה את מצבו של ר' יעקב דמבסקי האיש, החסיד והתלמוד חכם, שכולם כל כך הוקירו אותו בהיותו ידיד וחבר לכל מי שבא במגע אתו. 3 ימים לפני חג השבועות ב' 1934 נפטר.

ר' יעקב דמבסקי נולד בסטופניץ ע"י קילץ בשנת 1860. התחתן באופטוב עם גיטל בתו של ישראל פרימן. נולדו להם 9 ילדים שנתן להם חינוך דתי מסורתי מעולה. 4 מהם נספו יחד עם משפחותיהם בתקופת השואה. 3 מהם מתו לפני פרוץ המלחמה, 1 הגר לאמריקה ונפטר שם ומכל המשפחה הענפה והמכובדת הזאת נשארו לפליטה והצליחו לעבור

את הגיהנום הנאצי חנה רוסט המתגוררת בתל-אביב ובתה פריג'ה שהספיקה לאחר המלחמה להשתלם ולקבל תואר של מהנדס כימי.

סוחר, תלמיד חכם היה יעקב דמבסקי והגה בתורה יומם וליל. אשתו גיטל לקחה על עצמה את עול נהול העסקים ולשחרר את בעלה שיהיה כולו קודש ללמוד וללמד.

הרבה שנים עסק במוסד של גמילות חסדים, שהיה אחד

הרב אלימלך הכהן שווארץ
לאס-אנדושעלעס, קאליפארניע, אמעריקע

ר' יוסף שוחט

ליפסק, זיין פאטער איז געווען דער שוחט ר' אברהם. אַלס יונגער בחור האָט ער געשמוט אַלס עילוי און גרויסער ירא שמים. ער ווערט דעמאָלט דער איידעם פון גרויסן למדן און שוחט פון אַסטראָוצע רבי בערל. עסנדיק קעסט ביי זיין שווער זיצט ער על תורה ועל עבודה און ער לערנט אויך ביי זיין שווער שחיטות. פון דאָרט קומט ער אָן אַלס שוחט קיין אָפּט.

אין אָפּט שפּילט ער אַ גרויסע ראָלע. אויסער שוחט און מוהל האָט ער שיעורים מיט בעלי-ביתים אין נייעם בית-המדרש אין וועלכן ער איז פאָקטיש דער גייסטיקער פירער. דאָס נייע בית-המדרש איז זיין גייסטיקער צענטער. ווען מ'איז דאָרט אַריינגעקומען האָט מען געטראָפן רבי יוסף זיצן און לערנען. שפּעט ביינאַכט און אויך באַלד אין דער פרי

מיין שטעטעלע אָפּט, וווּ איך האָב מינע קינדער-יאָרן פאַרבראַכט. אָפּט איז געווען מיין שטאָט, די שטאָט וווּ איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אַלס קינד בין איך געווען נאָענט צו מיין זיידן רבי יוסף, וועגן וועלכן איך וויל דאָ שרייבן עטלעכע שורות צו זיין אַנדענק.

ווען איך בין נאָך געווען גאָר יינג, בין איך אָנגעקומען לערנען צו די גוטע מלמדים, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען און וועלכע איך האָב נישט געקענט האָבן אין דעם קליינעם שטעטל דענקיוו וווּ מיין פאָטער איז געווען רב. אַזוי אַרום האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו זיין נאָענט צו מיין זיידן, אים זען, אים הערן און אַבסערווירן. רבי יוסף שוחט איז געבוירן געוואָרן אין שטעטעלע

טרעפט מען אים זיצן און לערנען. אזוי האט ער תמיד, מיט קליינע הפסקות, ווען ער איז געווען פארנומען ביי שחיטה און מילה, עוסק געווען אין לימוד והרבצת התורה. ער איז געווען א גרויסער בעל-הוראה, תלמיד-חכם און חסיד.

ער האט מיר אמאל געזאגט: אלימלך, גלויב מיר יעדן טאג, יעדער שעה וואס איך בין עוסק אין שחיתות און וויסנ'דיק די גרויסע אחריות וואס איך האב אויף מיר, בעט איך צו השי"ת איך זאל דאס בקרוב קענען אויפגעבן און פון דעם פטור ווערן. און ביי 62 יאר, נאך זייענדיק געזונט און שטארק האט ער אויפגעגעבן שחיתות און זיך געווינדמעט צו תורה ועבודה.

ער איז געווען א גרויסער בעל צדקה, א גרויסער מכניס אורח. ער האט קיינמאל נישט געגעסן אליין, תמיד געהאט

אורחים ביי זיין טיש, ספעציעל אין די שבתים און ימים טובים.

זיינע קינדער האט ער מגדל געווען אלס תלמידי חכמים און רבנים. איין איידעם איז געווען מיין פאטער הרב חיים-שלמה הכהן שוואַרץ, וויסליצער רב, און דער צווייטער איידעם איז געווען הרב אברהם ישכר הלוי פרדס, דענקווער רב. זיינע זין אברהם-שלמה און שמעון-דוב זענען געווען תלמידי חכמים און עוסק געווען אין מסחר.

אזוי האט ער געלעבט און געווינקט זיין גאנץ לעבן און געלייגט זיין חותם אויף דער טייערער יידישער שטאט אפט ביז ער איז נפטר געווארן צוויי יאר פאר דער מלחמה אלט זייענדיק 69 יאר, אבער זיין גאנצע משפחה האט געטיילט דעם גורל פון אלע אפטער יידן, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

פ. טייטל

קיי לע גדאלעוויטש

פאראיין און ציט אריין אין דער אקטיוויטעט אויך איר שוור וויערא, וועלכע שטייט נאך אין שפיץ פון דער טעטיקייט ביז היינט.

קיילע גדאלעוויטש האט אויך נישט פארנאכלעסיקט איר

פערזענלעך פאמיליען-לעבן. זי האט דערצויגן א גרויסע, ברייט-פארצווייגטע פאמיליע און אירע קינדער געפינען מיר אקטיוו ביז היינט אין דער אפטער שול און אפטער פרענדלי סאסייטי.

נאך היינט, אין איר הויכן עלטער, טרעפט זיך קיילע גערן מיט אירע לאנדס-פרויען און העלפט זיי ארויס מיט אן עצה פון א קלוגער, דערפארענער פרוי. מיט רעכט רופן מיר איר: די מאמע פון די אפטער פרויען.

די געזעלשאפטלעכע טעטיקייט פון די אפטער אין טא-ראנטא האט אנגעפאנגען מיט זעכציק יאר צוריק בערך, ווען ס'זענען אנגעקומען און זיך צוזאמענגעטראפן די ערשטע עמיגרנטן פון אונדזער שטאט. דער ערשטער געדאנק איז געווען טראכטן וועגן אן ארט ווו זיך צוזאמענטרעפן אין די פרייע צייט און זיך דורכרעדן וועגן אייגענעם גורל און די לאגע פון די אייגענע אין דער היים. לויט די באגריפן פון יענעם דור מיט דער אפטער אויפפאסונג איז געפאלן דער באשלוס: אויפשטעלן אן אייגענעם בית-חפילה, וועלכער וועט במילא דינען צו אלע צוועקן...

אין יאר 1920, ווען קיילע גדאלעוויטש איז אנגעקומען מיט איר פאמיליע קיין טאראנטע, האט זי שוין געפונען אן אפטער שול און איר ערשטע טעטיקייט איז געווען: ארגאניזירן די אפטער פרויען, אויסהאלטן און פארזארגן מיט אלעם דאס קליינע אפטער שולעכל.

שפעטער, אין די דרייסיקער יארן, ווען ס'האט זיך אנה-געפאנגען די גרויסע הילפס-טעטיקייט פאר די שטאטישע אין דער אלטער היים, געפינען מיר שוין קיילע אלס אקטיווע טוערין אין שפיץ פון די אפטער לאנדס-פרויען.

שוין אין די ערשטע יארן פון נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה נעמט אונטער די אפטער פרויען-ארגאניזאציע א גרויסע הילפס-טעטיקייט אויף פארשידענע געביטן. א חוץ די זארג פאר די נייע אפטער עמיגרנטן, וועלכע קומען אן קיין טאראנטא און נויטיקן זיך אין הילף ביי דער ערשטער איינריכטונג, אויך די ברייט-פארצווייגטע אקטיווע אקציעס פאר אלגעמיינע הילפס-פאנדן און ספעציעל פאר ישראל-צוועקן.

קיילע דינט משך פיל יארן אלס פרעזידענט פון פרויען-

משה'ל טייטל

טעטיק מיט אלע אנדערע וואס האבן אנטהאלטן גענומען אין די פרייהייטס-באוועגונג. ער איז שפעטער עטלעכע מאל ארעסטירט געווארן דורך דער רוסישער זשאנדארמערע און נאכהער אויסגעוואנדערט קיין טאראנטא, קאנאדע. צוליב זיין ראדיקאלע געזעלשאפטלעכע אנטוואונג איז ער אריינגעטרעטן אלס מיטגליד אין ארבעטער-רינג און בייגע-טראגן זיין טעטיקייט.

אין 1920 האט ער געבראכט זיין פרוי און קינדער פון אפט קיין טאראנטא.

אין 1918, ווען די ערשטע וועלט-מלחמה האט זיך פאר-ענדיקט, האט ער מיט א גרופע אפטער לאנדסלייט אין טאראנטא געשאפן דעם הילפס-קאמיטעט צו העלפן די לאנדס-לייט אין אפט. ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן האט ער בייגעטראגן זיין נאבעלע הילפס-טעטיקייט פאר די לאנדסלייט פון יענער זייט ים.

אין די יינגע יארן איז ער געווען א בית-מדרש לערנער. שפעטער געווארן א משכיל. ווען די פרייהייט-באוועגונג אין 1905 האט אויפגעברויזט אין גאנץ רוסלאנד, פוילן, זענען

א טייל משכילים אין אפט געגאנגען מיט דעם דאזיקן רעווא-לוציאנערן שטראם.

משה'ל אלס איינער פון די משכילים איז אויך געווארן

נחום טייטל

טייליקט אין פארשידענע אקציעס, וואס די רעוואלוציאנערע פרייהייטס-באוועגונג האט אונטערגענומען. ער איז מיט א צייט שפעטער עטלעכע מאל ארעסטירט געווארן.

מיט דער צייט האט ער פארלאזן אפט און אויסגעוואנד-דערט קיין צפון-אמעריקע — טאראנטא, קאנאדע.

צוליב זיין ראדיקאלע סאציאלע אנטוואונג איז ער געווען א מיטגליד אין ארבעטער-רינג במשך פון 40 יאר. אין זיין צוואה האט ער פון זיין אפגעשפארט געלט אנגעשריבן אריבער 600 דאלאר פאר די קינדער-שולן פון ארבעטער-רינג.

אין אלע פינאנסיעלע אקציעס וואס דער אפטער הילפס-פאראיין האט אונטערגענומען, האט נחום א שמיכלענדיקער צוגעטראגן זיין בייטראג.

ווען נחום איז דאס ערשטע מאל ארעסטירט געווארן, איז ער נאך קיין בר-מצוה נישט געווען. דער יונגער נחום

האט זיך פאר דער רוסישער זשאנדארמערע נישט געשראקן און נאכגעפאלגט זיינע עלטערע ברידער. ער האט זיך בא-

יצחק גוטערמאן

ר' אברהם-נטע שו"ב

א לאנגער ווייסער בארד — דורכגעווארפן מיט א סך גאלדענע פעדעס. א חוץ שו"ב איז ער אויך געווען במשך פון העכער 30 יאר מוהל. בעיקר געדענק איך מיין זידן פון די שבתדיקע בריתן. ער האט שבת נישט געטראגן. פלעגט ער מיטנעמען א קינד עס זאל אים טראגן דאס מוהל-מעסער מיטן טלית. איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן די שמחה ביים צעטיילן די "רעשינקע", דאס שיקן דער מיטלסטער טייל, מיטן מזל-טוב פאר דער קימפעטאריין און שפעטער דאס צעטיילן דעם פאר-בליבענעם טייל פאר די געסט. דער טעם פון דער "רעשינקע"

מיין זיידע, ר' אברהם-נטע שו"ב, איז געבוירן אין אסטראווצע. זיין פאטער, יהודה ארי' האט מען גערופן לייבקע וואלפמאן. איך האב נאך געהאט די זכיה צו קענען אים, דעם עלטער-זידן. ער האט געהאט אריכת ימים און דערלעבט צו אור-אור-אייניקלעך: די קינדער פון מיין שוועסטער רבקה יענטע, די פרוי פונעם קארצעווער רב יחזקאל שמחה-בונם קאליש זצ"ל הי"ד.

דער זיידע מיינער אברהם נטע שו"ב שטייט מיר נאך איצט פאר די אויגן. ער איז געווען שיין און הויך, מיט

ליגט מיר נאך אין מויל, בעיקר אבער — די שמחה של מצוה!...

געווען איז ער א גערער חסיד, פלעגט פארן נאך צום שפת-אמת זצ"ל. ווי א שוחט איז ער געווען א קינסטלער און די קצבים האבן אלע מורא געהאט פאר אים. פאר א שוחט איז דאס געווען א גרויסע מעלה...

מיין זיידע האט אויך געהאלטן די חזקה פון בעל-תוקע אין דער גרויסער אפטער שול. שמחת-תורה און סתם אין יומא דפגרא פלעגן חסידים זיך צוזאמענקומען צו מיין זיידן אין שטוב. די באבע מיינע לאה-רחל ז"ל — די טאכטער פון באזשטשינער שוחט שמואל-ברוך ז"ל — האט דערלאנגט קישקע, קוגל, ווישניאק און אנדערע פארשידענע מטעמים. שווער איבערצוגעבן די אורא, די אטמאספער, וואס האט געהערשט ביים זיידן אין שטוב שמחת-תורה ביינאכט, ווען דער עולם איז זיך צוזאמענגעקומען...

כאטש די זיידע-באבע מיינע האבן נאר געהאט איין טאכ-טער — מיין מוטער, טאבעלע הי"ד, האט ער, דער זיידע,

זייער ליב געהאט קינדער. אין זיין שטוב פלעגן שטענדיק זיין א 4-3 אייניקלעך — מיינע ברידערלעך און שוועסטער — און דעם גרעסטן נחת האט ער געקליבן בעת ער האט אונדז שבת נאכמיטאג פארהערט אין לערנען. ווען איך בין געפארן לערנען אין „ישיבת תומכי תמימים דלובאוויץ" אין אטוואצק, האט ער מיר געשיקט 10 זלאטעס יעדן חודש און א סך מאל פלעג איך סוף זמן פארן צום זיידן קיין אפט און נישט קיין קאריוו צו מיינע עלטערן. ביים זיידן האב איך ערשט באנומען דעם ריכטיקן מיין פון מאמר חז"ל: „בני בנים הרי הם כבנים".

מיינע עלטערן

די מוטער מיינע, טאבעלע, איז געווען די בת-יחידה ביי אירע עלטערן. פארשטענדלעך, אז זיי האבן געזוכט אן איידעם א בחור — א „כלי מפואר", וואס זאל ראוי זיין צו ווערן דער מאן פונעם אייניקל פון מיין גרויסן גוטן זיידן. מיין פאטער ר' אלימלך גוטערמאן איז, ווי געזאגט, געווען דער זון פון יאנאזער רב, ר' מרדכי ז"ל, וועלכער האט אין

יא"ר תרצ"ה (1935) עולה געווען קיין ארץ-ישראל צוזאמען מיט דער באבע און געווען רב אין ירושלים ביז דער פטירה. נפטר געווארן איז ער אין יאר תרצ"ז (1937) און געקומען צו קבורה אויפן הר הזיתים.

דער יחוס פון מיין פאטער ציט זיך ביון מהרש"ל. אויף די חתונה-קארטן צו מיין שוועסטערס חתונה, איז אויסגע-רעכנט דער גאנצער יחוס אונדזערער פון טאטנס זייט, וועל-כער ציט זיך דורך די רבנים פון יאנאזע, לענטשנע, דעם רבין פון בעלזשעץ ה"צ שמואל יאקאבאָן ביון. צדיק קלמן איציק פון בעלזשעץ, דער תלמיד מובהק פון חוזה מלובלין און ווייטער.

מיין פאטער האט געהאט א שארפן מוח. ווען איז יאנאוויץ איז נישט געווען קיין פאסיקער פאר אים מלמד, שיקט אים דער זיידע קיין סנעזעץ לערנען צו זיין פאטער, ר' דוד גוטערמאן ז"ל. דער עלטער-זיידע איז געווען א בארימטער תלמיד-חכם. נאך זיין בר-מצווה שיקט אים דער זיידע קיין אסטראווצע צום גרויסן צדיק און גאון ר' מאיר יחיאל הלוי האלשטאק זצ"ל, ווי ער לערנט שוין ביז זיין חתונה.

ווי מען דערציילט מיר, איז מיין פאטער געווען אין אפט איינער פון די גרינדער פון די בתי-ספר „יסודי התורה" און אנדערע מוסדות. שפעטער ווערט ער רב אין זאוויכאסט ביים ווייסל און אין קאריוו ביי לובלין.

אין קאריוו ווייזט זיך אויך מיין מוטער ארויס אלס א טוע-רין אויף פארשידענע געביטן פון צרכי ציבור, וועלכע זי דינט מיט גרויס איבערגעגעבנקייט.

אין מלחמה-צייט ווינען מיר ווידער אין אפט ביים זיידן אברהם-נטע. ווען ס'האט אנגעהויבן ווערן שווער מיט פרנסה, האט מיין ברודער יחיאל אנגעהויבן העלפן דעם זיידן אין שחיטה. מען דארף געדענקען, אז דאס איז געווען פארבונדן מיט סכנת נפשות. יידישע שחיטה איז געווען פארבאטן אונ-טער טויט-שטראף און וועמען מען האט געכאפט ביי דער מלאכה, איז גלייך דערשאסן געווארן. אויך מיין שוואגער — יחזקאל שמחה בונים, דער זון פונעם ווארקער רבין, ברודער פונעם אטוואצקער, אייניקל פונעם „יוד הקדוש", פון ר' יחזקאל מקוזמיר א"וו, — און די גאנצע משפחה האבן געארבעט בארשטן פאר דעם בארשטן-פאבריקאנט שמואל גרינשטיין הי"ד, וועלכער האט אונדז אויסגעלערנט דאס פאך און גע-האלפן אונדז איינקויפן די מאשינען. בכלל האט אונדז שמואל גרינשטיין א סך געהאלפן. ער פלעגט אונדזערע בארשטן, וועלכע זענען נישט געווען קיין סוג א' פאקן צוזאמען מיט דער אנדערער גוטער סחורה...

שפעטער האט זיך אנגעהויבן די טיפוס-עפידעמיע און מיין קראנק זיין אין דער היים אויף טיפוס, האט מיך שפעטער געראטעוועט אין לאגער אין סטאראכאוויץ. אבער דאס איז א געשיכטע, וועלכע וואלט אונדז צו ווייט פארפירט. די גאנצע משפחה אונדזערע איז אוועק מיטן וועג פון אלע אפטער יידן הי"ד.

ר' לייבלה בליטנטל

בו, ואף בטרדותיו הרבות לא החסיר אף יום את השיעור היומי שלו. הוא השכים כל יום בשעה 4 לפנות בוקר, בקיץ ובחורף, ורץ ל"גערער שטיבל" או לבית-המדרש העירוני. שם למד והתפלל עד שעה 8 ורק אחרי זה יצא לעסקיו.

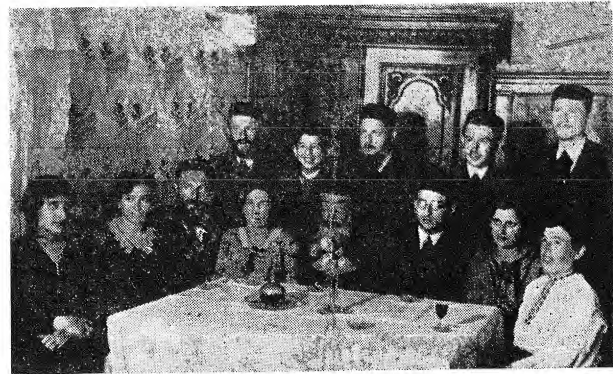
היה למדן ועסקן, וככה חינך את ילדיו. הבנות היו עסקניות בבנות אגודת ישראל, והבנים בצעירי אגודת ישראל ובפרחי אגו"י.

בשנת תרצ"ו לקה במחלה קשה (שיתוק) וביום ה"אויס-זידלונג" אי אפשר היה לגרור אותו ונשאר בבית. לפי עדויות שנתקבלו מעדי ראיה נכנסו קלגסי היטלר ימ"ש לביתו, מצאוהו עטוף בטלית ותפילין וירו בו. הוא נהרג על קידוש השם ונקבר בו ביום באפטא ביום י"א מרחשון תש"ג.

אשת נעוריו, הצדקנית שרה'לה, הלכה עם כל הטרנספורט מאופטוב לכבשן.

בישראל נמצאים בתם פיגה ובנם משה.

קראו לו לייבל'ה אבא'ליס. בשקט ובלי רעש ניהל את הענינים שלו. לא היה כמעט מוסד ציבורי שהוא לא היה חבר

יושבים מימין לשמאל: גולדה אשת יוסף טענענבוים, שפרה ובעלה משה בליטנטל, לייבל'ה בליטנטל ואשתו שרה'לה, בנם אליהו, בתם פיגה וכלתם פיגה'לה, אשתו של פייבל בליטנטל.

עומדים מימין לשמאל: יעקב יוסף טענבוים, יונטל בליטנטל, צמח רבינוביץ, דוד צבי ואחיו פייבל בליטנטל.

לייבל בינשטאק

א' מענער-שניידער. הערשל שמואל יחיאלס א' זון. ער איז געווען פארבונדן מיט דער פרייהייטס-באוועגונג אין אפט, ארעסטירט געווארן דורך דער רוסישער זשאנדאר-מערע אין 1909, אפגעזעסן 4 חדשים אין צויזמער תפיסה. שפעטער פארשיקט געווארן אויף צוויי יאר קיין ארענבורג, אוראלער געגנט. אין 1925 אויסגעוואנדערט קיין טאראנטא, קאנאדע און געארבעט אין א שאפ פון מענער-שניידעריי. ער האט א פאמיליע, א זון און טאכטער — ביידע געהייראט. איז א מיטגליד אין אפטער פרענדלי סאסייטי שוין לאנגע יארן.

מרדכי-דוד ורויזל פרשקר

החיים הקשים ובע"ה יכול להם. בכוחות עצמו הגיע למעמד שרכש לו. נתקבל לעבודה בבנק למסחר שפעל בהנהלתו של ר' יונתן זומברג ז"ל ובהדרכתו הפך גם לעובד שקוד ומסור. עוד צעיר לימים בפרוץ המלחמה. בבוקר בהיר אחד נתפס יחד עם בני-נוער אחרים שבעיר והובל לסקרו'יסק, מחנה-עבודה באיזור הידוע לשמצה. במחנה זה וביתר מחנות הרכוז עבר מוטל, ככל הנוער היהודי במחנות, שבעה מדורי גיהנום. אולם למרות כל התלאות בהן עמד בגבורה, זכה לעבור את תקופת השואה ולהשתחרר. לאחר השחרור, עם גמר מלחמת העולם, נפגש עם חברתו

החיים לא פינקו את מוטל, כפי שקראנו לו. עוד בהיותו רך בשנים ניתך על ראשו ועל כל משפחתו האסון הכבד. אביו חיים-אשר פרשקר, מבחירי חסידי גור, נפטר עליהם והוא במיטב שנותיו. דרך כוכבו בשמי אפט ככוכב שביט, תלמיד חכם שנבאו לו עתידות ונקרע מאתנו באופן כה טרגי ופתאומי בהושענא-רבה שנת תרפ"ט והוא רק בן 34. האם מלכה-שפרה, אשר נשארה בודדה עם ילדיה דאגה בכוחות עצמה לפרנסתם וחנכם בצל קורתו וחסותו של אביה ר' יחיאל מנדלויס ז"ל. אט-אט התפתח הילד מוטלה ונהיה לבחור שהתמודד עם

מרדכי דוד פרשקר

יוסף שינוולד

רויזל פראשקר (שינוולד)

מתחילה תקופה חדשה בחייו. אולם יד הגורל פגעה בו ובאשתו הצעירה. תוך נסיעה ברכבת בכיוון לודו' המשוחררת מעול הנאצים פגעה בו יד הרוצחים הפולנים אשר באו להשלים את שלא הספיקו הגרמנים. תוך כדי נסיעה ברכבת התנפלו עליהם שודדים פולנים, בוזו את כל הנשאר בידיהם וכנראה זרקום מתוך הרכבת הנוסעת. עד היום לא נודע איך נרצחו והיכן מקום קבורתם.

יהא זכרם נצור עם זכר כל קדושי עירנו.

לחיים, גם היא משרידי בני העיר שנצלו לאחר השואה, רויזל לבית שינוולד, בתו של ר' אברהם-איטשע שינוולד, ממשפחת קנדיל המסועפת. ראוי לציון מיוחד בהזדמנות זו אחיה של רויזל יוסילי שינוולד, בחור משכיל בר-אורין, אשר למרות חנוכו המסורתי והאדוק, קלט את רעיון ההשכלה והתבשם אף בספרות העולמית המודרנית. יוסף עבר את כל תלאות המל-חמה יחד אתם אולם לבסוף נאבדו עקבותיו.

מוטל החל לבנות מחדש את ביתו ההרוס ונראה כי הנה

יושבים, מימין לשמאל: שכנא אורנשטיין ורעייתו מלכה, טויבאלה אשת ר' יחיאל מנדלזיס, בתה מלכה שפרה פראשקער, דוד וינברג וחיים אורנשטיין
עומדים: בני המשפחה, ביניהם חייקה ואחיה מרדכי-דוד פראשקער.

חיים שלמה קאפלינסקי

טעטיקייט פאר דעם אויפבוי פון דער יידישער נאציאנאלער
היים.

חיים שלמה האט געפינען צייט אויך פאר דער טעטיקייט
פון אפטער פרענדלי סאסייטי, אין וועלכן ער האט פארטרעטן
מיט גרויס כבוד דעם נאציאנאלן געדאנק און אגטירט אויף

פון די ערשטע פיאנערן פון בארשטן-פאך אין שטאט
אנהייב צוואנציקסטן יארהונדערט. ארגאניזירט די ארבעטער
פאר פראפעסיאנעלע טעטיקייט און אקטיוו אין דער דעמאל-
טיקער פרייהייט-באוועגונג.
פארפאלגט פון דער רוסישער זשאנדארמערע, נאכן זיין

יעדן מיטינג צו אקטיווע הילף פאר ווייטערדיקע דערגריי-
כונגען.

ער איז געווען א לענגערע צייט פראטאקאל-סעקרעטאר
פון דער סאסייטי און אפגעהאלטן דעם אמת ביז די לעצטע
יארן פון זיין לעבן.

עטלעכע מאל ארעסטירט, איז ער געצווינגען אויסוואנדערן
קיין טאראנטא, ווו ער איז געווארן א שאפ-ארבעטער און
אקטיווער מיטגליד אין נאציאנאלן ארבעטער-פארבאנד.
יעדע דערגרייכונג פון נייעם ארץ-ישראל האט אים
פונווייטנס דערהויבן און געגעבן מוט צו זיין ווייטערדיקער

שושנה רבינוביץ-איוזשט

חמישה דורות

על הקן החס שנהרס כליל בכה אבכה.

והיא בת יחידה להורים ומפונקת. ללא כל נסיון היתה נאלצת לנהל עסקי אבי ולפרנס ששה ילדים. בכבוד מלאה את חובתה. דאגה לחנוך ולהשכלת ילדיה לא פחות מאשר לקיום חמרי. היתה אשה דתית מאד, יחד עם זה קראה ספרות קלאסית באידיש ולועזית. לפלא היתה בעיני שכניה ומכריה. באמונה שלמה האמינה בגאולת ישראל. עלינו לקרב את הגאולה באמונה ובמעשים טובים — היתה אומרת.

כל המפלגות אשר היו קיימות ברחוב היהודי באופטוב היו מיוצגות בביתנו. מאגודת ישראל עד הנוער הסוציאליסטי. למרות חילוקי הדעות בינינו שרר שלום בית והכל בזכות האם. היא אשר הקרינה מאורה על כולנו.

את אחותי הבכורה חילה לא הכרתי מבית ההורים. כשנישאה לאיש הייתי בת שנה אחת ובנה בכורה אבנר היה בשנתיים צעיר ממני. נמשכתי לכן לבית אחותי. כל המדות הטובות של בת ישראל טובה התמזגו באשה הזאת.

שני „אורחים“ קבועים היו בביתה. אחד שכנא „קוזיול“ יהודי ערירי עם מנת שכל נמוכה מאד. היה „קרוב-רחוק“ של משפחת בעלה. משפחת אורנשטיין ואכל „ימים“ אצל בני המשפחה הזאת. יומיים בשבוע היה בביתה של חילה. היא סדרה לו חדר בעליית גג. בשבילנו הילדים היה זה ארמון פלאים. כל מיני אוספים היו בחדרו של שכנא, בולים, קופסאות שונות, שברי זכוכית, נורות צבעוניות ועוד. שכנא דאג להגדלת האוסף והביא כל מיני דברים שונים ומשונים. פעמיים בשנה, לפני חג הפסח ולפני ראש השנה הופיע „האורח“ השני ונשאר עד אחרי סוכות. היה זה יוסעלע „זאפאלקי“. גם כן יהודי עני ובודד אשר נדד בערי וכפרי פולין ומכר כל מיני דברים ליהודים ולגויים וביחוד גפרורים ולכן השם „זאפאלקי“. כשהופיע יוסעלע מנסיעותיו העמידה אחותי מטה נוספת בחדרו של שכנא. נתנו לו מבגדי בעלה הישנים הכינה לו מים לרחיצה והאכילה אותו. למחרת החל יוסעלע לספר על פלאי העולם. בחדרו התאספו כל ילדי השכנים והקשיבו לו. דמיונו פעל להפליא. שמענו והאמנו. פעם ראינו בעתון פולני דיוקנו של יוסעלע ומתחת לתמונה כתובת: פרנסות היהודים המלוכלכים. גורנו את התמונה וקשטנו בה את „היכלם“ של יוסלה ושכנא.

חוץ משנים אלה היו לחיהלה, כלרוב גשי אופטוב, „עניים שלהן“ שדאגו להם. למי לדגים לשבת, לחלה ולעוף; למי לבגד ולנעל. כל יום ששי היינו אנחנו הילדים מביאים את המנות לנוקקים, בכל מקום זכינו לברכות. כמובן שביום ששי בערב היה בא „אורח“ מבית הכנסת להסב על שולחן המשפחה.

הייתי כבר בגיל 12 כשנסעתי בפעם הראשונה עם אמי לורשה. מולנו ישבו ברכבת שני יהודים מגודלי זקן ופיאות ושוחחו ביניהם על הליכות עולם, על ירידת ערכי הדת בקרב היהודים, על נהירת נוער יהודי לבתי ספר פוליניים ותנועות סוציאליסטיות. כל בחור הפושט את הבגד והכובע

היהודי חושב את עצמו ל„אינטליגנט“ והלומד בבי"ס פולני למשכיל מושלם — אמר אחד. לפנינו זה היה אחרת, נאנח השני. אני הכרתי יהודי ירא שמים ומשכיל אשר בחכמתו נצח אפילו בויכוח עם ה„צאר“. היה זה ר' בנימין מאיר ערליכמן מן העיר אפטא. „בנימין היה סבי“ התערבה אמי בשיחה. האיש הפנה את מבטו אלינו ואמר: הכרתיו, חכם וצדיק היה האיש, זכותך גדולה, בתי...

בנימין מאיר היה בעל אחוזה וישב בקרב הגויים באחוזתו בכפר ע"י אופטוב. היה זה לפני מלחמת העולם הראשונה ועירנו אופטוב היתה תחת כבוש רוסי. בנים רבים היו לאיש והוא לא רצה שיתחנכו בין גויים, לכן עבר לגור בעיר. את אחוזתו מסר לאכרי הכפר, פועליו. הדבר לא היה לרצון השלטונות אשר דרשו למסור את האדמה לרשותם והאיש נקרא לדין. בנימין מאיר לא נעזר בעורכי־דין. היה פרקליט לעצמו. בכשרון רב הגן בבית הדין על זכויותיו וזכויות האיכרים המעבדים את האדמה ויצא זכאי. הופעת יהודי עם זקן ופיאות, בלבוש יהודי מסורתי בבית־המשפט והגנתו על זכויות יהודים ואכרים עשה בזמנים ההם רושם רב ויצאו לו מוניטין כאדם חכם, רודף צדק. יהודי העיר התגאו בו ואכרי הכפר העריצוהו. אהבתם והערצתם עברה אחרי מות ר' בנימין לבנו, סבי הרשלי ערליכמן. זוכרת אני כי לבית סבי היו באים יהודים וגויים לשאול בעצתו. יש לאהוב את האלהים ואת האדם אשר נברא בצלמו — היה אומר. באהבתו לאדם היה מישר חיכוכים בין בני האדם ומשקיט ריב. לא אחת הנני חושבת מה מופלא היה האיש. פעמים אחדות נסה ליסד אגודת „צער בעלי חיים“ בעיר, וכאב מאד שלא מצא תומכים. בעצמו הפסיק לאכול בשר. „עם ישראל יגאל רק ע"י אמונה ואהבת הזולת“ היה אומר.

כאביה כן אמי בכשרונותיה ובאופיה. בעלת לב יהודי חם ונפש פיוטית. למרות שגורלה המר לה נשאה באומץ את עול החיים וידעה להתגבר על המכשולים. התאלמנה בגיל צעיר

ברוב בתי יהודים באופטוב ישב "אורח" נזקק ביחד עם המשפחה.

יוסלה היה אומר לחיהלה: צדיקה כמוך לא פגשתי בכל ערי פולין. זכותך תעמוד לך לעד.

לא עמדה לך זכותך, אחותי. לא עמדה לכן זכותך נשי אופטוב הטובות: אחותי חיהלה נשלחה הראשונה מכל המשפחה לכבשן האש. בתה בלציה בת ה-18 לא נתנה לאם ללכת לבד. "לאן שתלך אמי, אלך גם אני" אמרה. והלכה...

לא עמדה לך זכותך, אמי. בכמה אהבה, מסירות נפש והקרבה עצמית ממש טפחת את קן משפחתך. מה גדולה היתה שמחתך וגאונך בראות את עולליך, ילדיך אשר לא הכזיבו. הוי, גוי טמא! את ידך הפושעת הושטת והרסת את הקן כולו, על אפרוחיו, על גוזליו הרכים ביותר! זכר לא נשאר.

רחל קנדיל-מגן

"הובלת" ספר תורה חדש

רים, שלובי זרוע וכתף ומקדמים אותה תוך רקוד חסידי לשערי בית הכנסת הגדול.

בית הכנסת הטובל בים גרות דולקים ושטוף אור גדול — מתמלא מפה לפה. אמי המחזיקה חזק בידי הפעוטה מעבר מזה ובשניה את אחותי הגדולה ממני, נדחקת עם המון הנשים לתוך עזרות הנשים המסובבות את בית הכנסת מכל עבריו, משתדלת להבקיע לה דרך בין ההמון הרב לפתח החלון המואר של בית הכנסת, אשר חלונותיו הגבוהים והמקומרים שופעים נגוהות לתוך עזרות הנשים שמסביבו.

"תנו להם לגשת לחלון ולהנות משמחתם. הלא נכדיו של ר' אלתר קנדיל המה, מוביל ספר-התורה בכבודו ובעצמו..." מכריזה אשה אחת ומפנה בפנינו דרך עד לקרבת החלון. מרגישה אני בזוג ידיים המרים אותי מהארץ ו"מדביקני" לסככת הברזל המכסה את החלון. אני מחזיקה בשתי ידי בסככת הברזל כשעיני תרות אחרי המתרחש בבית הכנסת למטה. במרכז הבמה העגולה, הנתמכת בארבעה עמודי שיש ומורמת בהרבה מעל לרצפת האבן, מוצאת אני את סבי עומד על יד השלחן ומחזיק בזרועותיו את ספר התורה החדש, מלוכש תלבושת קטיפה אדומה, רקומה באותיות זהב, כתר לראש ספר התורה ועטרת כסף מתנוצצת על חזהו.

פני סבא לא כתמול-שלשום. עיניו עצומות ופניו המעוט-רות בזקן שיבה, שופעות זוהר ומביעות הנאה רוחנית גדולה הנסוכה עליהן, מובלטות הבלטת-יתר על רקע בגדי האטלס השחורים שמסביב. לוחץ הוא את ספר התורה לחזהו כאילו היה זה ילד קטן מבין נכדיו. האמנם זהו סבא של ימות החול, אשר ממבטיו היינו פוחדים ומתפזרים לכל עבר. היום פניו קורנים אור מיוחד, מין זוהר רוחני שלא מעלמא הדין, תואמים את האווירה הכללית שמסביב, רווית שמחה ושירה. הרגשה

לילה של סתיו בעירה. חצי-ירח מטייל מעל לגגות הבתים הנמוכים, כפופים ומטים לאדמה הרטובה. האויר קר ולח. שיירה עליזה של דמויות מתנועעת לארכו של הרחוב. תהלוכה מסורתית יהודית, בליל של גברים ונשים, זקנים וטף, מתקדמת לאיטה, מרקדת ומפזמת.

צעירה לימים אנוכי ונסחבת אחרי אמא ואחותי הנבלעות גם הן בזרם האדיר של התהלוכה המרקדת. עטופה אני סודר עבה ומטפחת חמה מעל לראשי, המלפפת חזק גם את מחצית גופי העליון ומסתיימת בקשר הדוק מאחורי גבי, הכובל את כל תנועותי. רגלי מדשדשות במהירות בחוץ הדביק למען להדביק את צעדי אמי ואחותי הבכורה.

דלתות נפתחות מכל עבר. דמויות משתרבות מבעד לפתחים המוארים, מציצות לצדדין ושואלות: מה מליל...? מה השמחה על ראשם? על מה חוגגין ומרקדין...?

— שמחת-תורה אין דער וואָס... ר' אלתר פירט אַ ספר... (שמחת תורה בימי חול... ר' אלתר קנדיל "מוביל" ספר-תורה חדש לבית הכנסת...) מפטירין יהודים לשכניהם ומצטרפים גם הם לתהלוכה החוגגת.

גברים ונערים הולכים בראש. נשים ובנות מסתופפות בצניעות בחלקו האחורי של ההמון החוגג, המתקדם בשירה ורקוד. ההמולה רבה. פנים משולהבים של חסידים חובשי "שטריימל" לאחר לגימה ראשונה, אברכי-משי מסולסלי פאות וקפוטות מופשלות מעל לאבנטים, סובבים את התהלוכה מעב-

נעימה מגיעה אלי לחלוץ מבית הכנסת של הגברים. ההתלהבות והשירה אופפת את כולם. בראותי את ההצטופפות, החבוקים והנשיקות מסביב לספר התורה אשר בידי סבי, כאילו היה זה אוצר גנוז שבקדושה, נזכרת אני בימים שקדמו לחגיגה, עת אבא היה משכים עם שחר, עוזב את הבית בדרך מסתורין ויחד עם סבא הולך לטבול במקוה, למען להתקדש ולהיות נוכח בפתיחת הספר להמשך כתיבתו ע"י הסופר סת"ם של העירה, אשר התבודד משך חדשים רצופים בבית הכנסת המיוחד אשר בבית סבא, שקוד על יצירתו, כמו בקדשי קדשים, והאסור בכניסה לנו הילדים והנכדים.

והנה הגיעה גם שעת הסיום והסעודה הגדולה אשר בבית סבא. לקהל החסידים לחוד ולעניים לחוד. שולחנות ארוכים וערוכים בכל טוב. סבתא, הקטנה והצמוקה, לבושה בגדי־חג ומעליהם סינור רחב של אלפגה, מסתובבת בין המשרתות הנתונות למשמעתה, ודואגת למען לא יקופח חלקו של אף אחד. צרור המפתחות בחגורתה ושביס־החג שבראשה, המשובץ

אבנים יקרות מתנוצצות. מוסיפים לה סבר־פנים מיוחד ורומ־זים על רחבות ועשירות שבביתה.

אשה עניה ניגשת לברכה. „הצלת את נשמת ברכה־סרצה ביין אוכמניות שלך, תזכי לאריכות ימים ושנים” מפטירה היא לעברה. היתה זו מצוותה האישית של סבתא, עבורה קיוותה לגן־עדן בטוח ועולם־הבא, ברקחה מדי קיץ יינות ומיני מרקחת משיבי־נפש מפירות שונים, סגולה לכאבים ומיחושי בטן לכל דכפין. ביד נדיבה היתה מחלקת תרופות־פלא אלה במיוחד בין העניים, אשר בנוסף לכך קיבלו גם מתן־בסתר. בתה היחידה וכלותיה היו מפצירות בה שתגלה את סוד יין־האוכמניות הפלאי שלה וסגולתו המיוחדת והיא — בסרובה עמדה עד כלות כוחותיה. רק על ערש דוי בהגיע יומה, כך היו מספרים לאחר מכן, העבירה סודה זה לבתה היחידה, כדי שתמשיך היא במסורת ותזכה ב„עולם־הבא” בזכות מצוה זו.

דמות רבת ענין היא הסבתה. עינה בכל.

אריה קאלישער

מינע שנים

שווער, זייער שווער אומצוקערן זיך צו יענע גליקלעכע און זארגלאזע קינדער-יאָרן, פול מיט האַפענונגען, פרייד און קינדערשע אַמביציעס. איך פרוו זיך דערמאָנען פאַרשידענע געשעענישן, פאַקטן און געשטאַלטן פון יענער צייט, אָבער עס באַקומען זיך בלויז איינצלע, אַפּגעריסענע איינער פון צווייטן עפּיזאָדן. שווער צוזאַמענצובינדן זיי אין איין גאַנצ-קייט.

איך לאָז זיך טראָגן פון מיין פאַנטאַזיע און זי ברענגט מיך צוריק צו מיין אַלטער באַקאַנטער היים. ווי דורך אַ נעפל זע איך די אַפּטער „בראַמע“, די שפיצן פון קאַשטאַל, דעם מאַרק מיטן גאַרטן אין דער מיט. איך זע גאַסן און הייזער. איך בלייב שטיין פאַר הייזער, אין וועלכע עס האָבן געוויינט מענטשן וואָס איך האָב געקאַנט. איך שטרענג אָן מיין זכרון צו דערמאָנען זיך זייער אויסזען, געשטאַלט און וואָס איך געדענק וועגן זיי. אַט פאַלט מיין בליק אויפן הויז קאַשטאַלענע נומער 5. אין דעם הויז בין איך געבוירן געוואָרן. אויף די טרעפּ זיינע בין איך קליינער הייט געקראַכן אויף אַלע פיר... געלערנט זיך גיין.

אין דעם טרעפּן-הויז, רעכטס, האָט געוויינט דער בעקער :

אהרן-בער

דעם טאָג פלעגט ער אָנהייבן פון האַקן האַלץ. גרויסע, שווערע ליפּעס האַלץ אונטערצוהייצן דעם אויוון. פון דעם לאַנגן „פאַרבּרענגען“ מיטן האַלץ, איז ער אַליין געוואָרן ענלעך צו אַ שטעקן: אַ לאַנגער, אַ דאַרער, מיט אַ געל-אויסגעטריקטן פנים, פאַרשמירט מיט אַ טונקל שיטער-אויסגעקראַכן בערדל. טאַג-איין טאַג-אויס שטייט ער איינגעבויגן איבערן אויוון, רוקט איבער דאָס ברויט, די חלות, די בייגל, און ערב פסח — די מצות. זיין קול? שווער זיך צו דערמאָנען. כּהאַב אים קיינמאַל נישט געהערט רעדן. אפשר דערפאַר, ווייל דאָס מויל איז ביי אים אייביק פאַרנומען מיטן קייען דאָס שפיץ בערדל?

זיין שוויגער — חנה'לע די בעקערין — פלעגט פון אים האַלטן אַ וועלט: „אַזאַ איידעלער, אַזאַ שטילינקער“... ווען נישט דאָס וואָס ער פלעגט שטאַרק מורא האָבן פאַר עכברים, און יעדעס מאָל, וואָס ער פלעגט זען אַזאַ באַשעפּעניש, פלעגט ער אויפציטערן און שרייען: „שוויגער, יאָגט אים אַרויס!“ וואָלט מען טאַקע ביז היינט נישט געוואוסט, אַז ער האָט געקאַנט רעדן...

וועגן זיין איידלקייט, קען גאָר קיין צווייפל נישט זיין. אין איינעם פון די נעכט, שלאָפנדיק מיטן ווייב אין אַלקער, הערט ער ווי גנבים קריכן אַריין דורכן פענצטער.

זיי ליידיקן אויס פון טישלעדל דעם טעגלעכן פדיון. וואָס טוט אהרן-בער? ער וועקט איבער זיין ווייב איידל און זאָגט איר אויפן אויער: „שאַ, שנאָרך נישט אַזוי הויך — וועסט איבערשרעקן די גנבים...“ קען זיין נאָך איידעלער?...

דער מורה ש.

איר געדענקט אים? געלערנט אין „מזרחי“-שול. און דווקא נישט קיין דאַרער. אַ געזונט רויט פנים. אַ לאַנגע צוויי-שפיציקע באַרד, וועלכע ער פלעגט שטענדיק קעמען מיט די פינגער פינגער פון זיין לינקער האַנט. די רעכטע האַנט פלעגט ער נוצן אָנצווייזן מיט דעם צייג-פינגער: „יעצט דו — תכשיט“. אין אַ געוויסער מאָס — קען מען זאָגן — אַז ש. איז געווען אַ רעפּאַרמאַטאָר. ער איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט אונדז דערקלערט, אַז צום געבורטס-טאָג זיינעם דאַרפן מיר אים ברענגען אַ מתנה. אָבער נישט סתם אַ מתנה, נאָר אין וואָס ער נייטיקט זיך: אַ שבתדיק ווידן היטל, אַ „ייביצע“ (מאַנטל), אָדער עפעס אַנדערש, לויט דעם געברויך. ווען דער דווקא איז ביי אים געווען גרויס, פלעגט ער זיך „טועה זיין“ אין חשבון פון זיין געבורטס-טאָג. לויט דעם „מאָדנעם“ חשבון זיינעם, איז ער געבוירן גע-וואָרן עטלעכע מאָל אין יאָר...

צוליב דעם מורה ש. האָב איך אַ צייט לאַנג פיינט געהאַט יום-טובים. און געווען איז דאָס אַזוי: ס'איז גראַד געווען אין אַ נאָך יום-טוב-טאָג. געקומען בין איך אין שולע אַריין אַ פריילעכער, אַ מונטערער נאָך דעם גוט-פאַרבּרענגטן יום-טוב, ווען זיין צייג-פינגער האָט פלוצים אָנגעוויזן אויף מיר: דו — תכשיט... געפרעגט עפעס און איך האָב נישט געוואוסט דעם ענטפער. האָט ער, דער מורה ש. אַ קוק געטאָן אויף מיר פול מיט ביטול, פאַרגלאַצט די אויגן צום הימל און אַ זאָג געטאָן: עס שטייט געשריבן ביי אונדז אין דער הייליקער תורה „אסרו חג בעבותות אל קרנות המזבח“. דאָס מיינט: אסרו — מען טאָר נישט, חג — אין יום-טוב, בעבותות — גראַב ווערן. נישט בלויז פרעסן און זויפן דאַרף מען — לערנען מוז מען אין יום-טוב...

אַט אַזוי האָט ער מיט איין זאָג רואינירט די גאַנצע פריילעכע שפּאַנונג מיט וועלכער איך האָב יעדעס מאָל גע-וואָרט אויף די ימים-טובים.

די „טשאַטשע רייזל“

אַן אַלטע, הויכע, אויסגעדאַרטע ווערבע, אין אַ קורץ — ביז די קני — קליידל, מיט גרויסע בלומען; שיד — מיט

שמאלע שפיצן און הויכע, הויכע קנאפל; אויפן קאפ א שטרוי-הוט מיט אלע מינים פירות — אט אזא איז געבליבן אין מיין זכרון די „טשאטשע רייזל“.

דער וועג אירער האט שטענדיק געפירט אין דער זעלבער ריכטונג — צו שמואל גרינשטיינס הויז. דאָרט האָט אין אַ קליין דאָך-צימערל געווינט דער געשווירענער בחור זיסל דער קאמאשן-שטעפער. יאָרן לאַנג האָט זיך געפירט אַן איינ-זייטיקער ראָמאַן צווישן זיי. די „טשאטשע“ רייזל האָט גע-מאַכט אירע טעגלעכע, אומדערמידלעכע אַטאַקעס אויף דעם „אַרעמען“ זיסל, באַמיט זיך מיט אַלע מעגלעך ווייבערישע, אגב גאַנץ באַשרענקטע, חנ'ען צו דערווייזן אים, זיסלען, דאָס גליק וואָס דערוואָרט אים נאָך זייער חתונה. אָבער זיסל — אַ שטיין. פעסט אין זיין באַשלוס — נישט חתונה האָבן. אין די מילדע זומער-אָונטן פלעגט דאָס „פאַרפאַלק“ זיצן ביים פענצטערל פון דאָך-שטיבל, קוקן טרויעריק אין אויסגעשטערנטן הימל און זיפצן... אַמאָל פלעגט זיך פונעם פענצטערל טראָגן דער באַקאַנטער שטיל-פאַרצויגענער ניגון: „די זון פאַרגייט אין פלאַמען“ און די צוויי קעפּ — איינער נאָענט צום צווייטן האָבן אַרויסגעקוקט פון פענצטערל. אַ! דאָס אייז האָט געריט! און באַלד פלעגן טאַקע די שכנות לויפן איינע צו דער צווייטער: נו, דאָס מאָל וועט מען זיי שוין חתונה מאַכן. אַדורך אַ פאַר טעג און די „טשאטשע רייזל“ גייט שוין ווידער מיט פאַרוויינטע אויגן. זיסל האָט זיך ווידער מיישב געווען...

יאָרן לאַנג האָט זיך געצויגן דער אומגליקלעכער ראָמאַן. די שאַרפע ציין פון דער צייט האָבן דערווייל געטאָן דאָס זייעריקע... איבערגעלאָזט זייערע סימנים אויפן פיזישן און גייסטיקן פרצוף פון דעם פאַרפאַלק...

דאָ האָט זיך איבער דער פאַדעם, מיין זכרון גרייכט נישט ווייטער.

איך שפּאַציר ווייטער איבערן שטעטל, קום צו דעם בנין פון „סטאַראַטשע“. רעכטס פון אים — אַן איינ-שטאַקיק הויז און דאָרט דאָס געוועלע פון אַזיגערמאַכער —

יאנקעלע קעפקעלע

געווען אַ שם-דבר אין שטעטל. אַ קאָפּ „אויף שרייפן“. נישט געווען קיין זאך, וועלכע ער האָט נישט געקאַנט ריכטן. אַ קלייניקער, דאָרינקער, מיט אַ געל קאָזע-בערדל, דיקע בריילן-גלעזער אויפן שפיץ נאָז, זיצט ער איינגעהויקערט אי-בער דער ווערקשטעל, אַריינגעטאָן אין די שפינדלען און רעדעלעך פון צעבראַכענע זייגערס.

געווען אַ גרויסער ירא-שמים, „געוויינט“ אין מקוה, אין בית-המדרש, געטיילט זיך מיט יעדן נויטבאָדערפטיקן מיטן ביסן. נישט, חלילה, בכדי מענטשן זאָלן רעדן דערוועגן, נאר פשוט אַ מצוה צו טאָן.

שבת, ווען אַלע האָבן שוין לאַנג פאַרלאָזט דאָס בית-

המדרש, שטייט נאָך אַלץ יענקעלע אין אַ ווינקל פאַרהילט אין טלית. קאַנסט צו אים רעדן, אַ ריר טאָן, שרייען — ער זעט זיך נישט, הערט זיך נישט. ער איז איצט ווייט, ווייט פון דער זינדיקער ערד...

צומאָרגנס טרעפסטו אים זיצן איינגעהויקערט איבער זיינע זיגערלעך. נישט וווּ, נישט ווען, פאַרוואָרט ער זיין קאָפּ צום הימל, פאַרמאַכט די אויגן ווי אַ היפּנאָטיזירטער, הייבט אָן דרייען זיך אויף זיין שטול, ווי ער וואָלט אונטער-געטאַנצט. ער לעבט איצט נאָך אַמאָל איבער דעם נעכטיקן באָזוך אויבן, אין הימל...

דאָס שטעטל האָט אים גערופן יאַנקעלע-קעפקעלע, און איך האָב אייביק — אין געדאַנק — צוגעגעבן: דער למד-וויניק.

עזריאל רופא

לענג-אויס דעם מאָרק — אַ באַקאַנט הויז, מיט צוויי מעשענע טעלער אויף דער טיר — די ראָזורע פון עזריאל רופא.

אַ חוץ שערן און ראַזירן, פלעגט ער אויך זיין פעלדשער. וויי געטאָן וועמען דער האַלדז, איז די בעסטע רפואה — אויספּענדזלען: אַריינגערוקט אַ לאַנג שטעקעלע פאַרענדיקט מיט אַ שטיקל וואַטע מיט יאָד, אַדורכגעפאַרן עטלעכע מאָל איבער דער קעל און אַ זאָג געטאָן: „ס'וועט דיר גאָרנישט זיין. ביז צו דער חתונה, וועט עס זיך אויסהיילן...“ אַ יונגער בחור, אַ זיידע — שטענדיק דער זעלבער פּומן. געווען ווער פאַרקילט, געהוסט, געניסט, איז די בעסטע תרופה — באַנקעס: אַריין אין פינצטערן אַלקער, הינטער דער ראָזורע, און דאָרטן, אויף דער שוואַרצער צעראַטענער קאַנאַפּע אַריינגעכאַפט זיין פאַרציע באַנקעס און אַ רפואה שלמה.

די לעצטע יאָרן איז די ראייה ביים אַלטן עזריאל שוואַך געוואָרן. אָבער אונדזער פעלדשער האָט זיך אָן עצה געגעבן: וואָס ער האָט נישט דערזען, האָט ער דערטאַפּט...

אין יענער צייט איז אין איינעם אַ יריד-טאָג אַריין צו אים אין ראָזורע אַ פעסטע, געזונטע שיקסע. אַרויסגעשאַסן איין וואָרט בלויז: „פאַרקילט“, און ווי אַ היימישע גלייך אַריין אין אַלקער. אויסגעטאָן זיך און צעלייגט אויף דער קאַנאַפּע. אונדזער עזריאל איז — צווישן איין שערן און צווייטן — דערווייל אַריין אין אַלקער, אַרויפגעקלאָפט די באַנקעס. ער האָט אָבער דאָס מאָל זיך עטוואָס טועה געווען און אָנגעהויבן שטעלן די באַנקעס אַ ביסל גיידעריקער פּין די פלייצעס. מאַסירנדיק און אַרויפקלאָפּנדיק איין באַנקע נאָך דער צווייטער, האָט ער די גאַנצע צייט געמורמלט צי זיך: אַזאָ פאַר פלייצעס, אַזאָ פעטקייט, נאָך אין לעבן נישט געזען. אויף דעם טעות האָט ער זיך געכאַפט, ווען די שיקסע האָט פּלוצים אָנגעהויבן שרייען: „פאַניע עזריאל, מניע פלעצי באַלאָן אַ נייע דו...“

יא, געווען אַ ווילער ייד. נישט איינעם געהאַלפן אין זיינע ווייטאַגן. אָבער ווער קען זיך קעגנשטעלן דער זקנה?...

הערשל פערמפיק

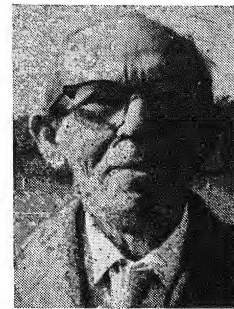
כורט און נישט געשפילט אין קיין קארטן. געווען אין זיין היים, אין זיין קליין צימערל. אפט מאל זיך אויסגעצויגן אויף זיין בעט, און א קישן צוקאפנס. געקוקט אויפן סופיט, געזען א שפין וועבט א נעץ פון דינע פעדים צו פאנגען פליגן און געטראכט... וואָס געטראכט, ווען געטראכט — קיינער ווייסט נישט... אַ סוד...

יעדן פרייטיק, אַ צוויי שעה פאַר ליכט בענטשן פלעגט הירשל טרעגער אַריינגיין אין רעסטאָראַן צום בלינדן יאָסל. באַשטעלט אַ גוטן מאָלצייט, אַ שבתדיקן. נאָך דעם האָט ער אויסגעטרונקען אַ פלעשל ביר. באַצאָלט, געזאָגט אַ „גוטן שבת“ און אַוועקגעגאַנגען.

ויענדיק אין דרויסן, אונטערן פרייען הימל, האָט ער אויפגעהויבן די אויגן צום אויבערשטן און געזאָגט: „רבנו של עולם, אַ דאַנק דיר ליבער גאָט אין הימל! אַ גאַנצע וואָך געאַרבעט און פאַרדינט מיט מיינע הענט מיין פרנסה. כשר פאַרדינט. דער הייליקער שבת קומט אָן וועט זיין אַ יום מנוחה, וועל איך אויך האָבן אַ יום-טוב ווי אַלע יידן“.

און ער האָט אַריינגעשטעקט די הענט אין די הויזן קע-שענעס, אַרויסגענומען דאָס קליינע געלט, וואָס איז אים גע-בליבן פון אַ גאַנצער וואָך — קאַפּיקעס, דרייערס און זעק-סערס (פאַפּיר געלט איז נישט געווען. דאָס איז נישט פאַר טרעגערס...). גענומען דאָס ביסל געלט אין האַנט, צוגעדעקט מיט דער צווייטער האַנט און געשאַקלט מיט ביידע הענט צו דערן זייער קלאַנג. נאָך דעם האָט ער געעפנט די הענט, גענומען דאָס ביסל געלט אין איין האַנט און געזאָגט צו זיי: „טייערע מטבעות, אין אייך ליגט מיין כוח און שווייס, כשר געלט. באַלד וועט זיין שבת, און שבת טאָר מען נישט טראָגן קיין געלט... די געלט באַלאַנגט נישט צו מיר. פאַרדינט מער ווי עס קומט מיר. דער „רעשט“ באַלאַנגט צום בורא עולם“ — און האָט גענומען שיפען (וואָרפן) די מטבעות אין דער הייד, אין ליידיקן חלל — און איז געגאַנגען מקבל שבת זיין... „איך בין רייך — איך האָב בטחון!“

אַכט טעג נאָכן געבוירן פון אַ בן-זכר, האָט מען אים ביים ברית געגעבן אַ „ידישן“ נאָמען. דער נאָמען איז געווען דער קען-צייכן פון דעם מענטשן אויפן גאַנצן לעבן און אפילו נאָכן טויט. מיטן צווייטן נאָמען, (פאַמיליע, אַדער דייטשישן), וואָס איז באמת געווען דער ער-שטער, און געקומען פון זיך אליין בירושה, מיטן המשך פון משפחה-יחוס האָט מען זיך קנאַפ באַנוצט. נישט געווען יידישעלעך אין די יידישע פויר-לישע שטעטלעך...

אויף אַדערסן, אויף דאָקומענטן און אַפיציעלע פאַפּירן, האָט מען זיך געמוזט באַנוצן מיט פאַמיליע נאָמען. אַ גזירת-המלכות... און כדי צו קאָנען אונטערשיידן צווישן איין „הירש“ און צווייטן, צווישן איין „בער“ און אַנדערן, האָט מען צוגע-לייגט דעם טאַטנס נאָמען, דעם זיידנס, באַבעס און מאַמעס — מען זאָל וויסן „ווער איז ווער“.

מיט דער צייט האָט מען זיך אויך באַנוצט מיט „צונע-מען“: פראַפּעסיאָנעלע, געבוירענע חסרונות, אויסגעצייכנטע מעלות, שפּאַס און חוּק-נעמען. אַלץ סימנים, נישט צו מאַכן קיין טעות צווישן מענטש און מענטש. און בשעת מען האָט גע-זאָגט אַ „צונאָמען“ האָט מען געפילט אַ ספּעציעלן טעם און ריח, לויטן „טייטש“ און „כוונה“ פון וואָרט. „הירש פעמפיק“ איז געווען אַ טרעגער, האָט מען אים איינגעלעך געדאַרפט רופן „הירשל טרעגער“ לויט זיין פראַפּעסיע, אַבער „פעמ-פיק“ האָט געהאַט מער קאַליר און געשמאַק — אַ זיס-ווער צוקערל אין מויל... הירשל טרעגער איז נעבעך געווען אַן אַלמן, אַן ווייב און אַן קינד. נישט געוואָלט מער חתונה האָבן. געלעבט מיט זיך און פאַר זיך. אַ ביסל פאַרחושכט און פאַרטראַכט. אין ליידיקער צייט האָט ער נישט געשי-

מ. ש מיר

די באבע פייגע יאסל-אהרן-גרשוני'ס (שמוקלער)

גראַשן פון קיינעם, אַפילו נישט ביי קריסטן. פשוט — פאַר-דינט מצוות... אויב אַ פרוי איז „געגאַנגען צום קינד“ און מלכה די „היווין“ איז נישט געווען אין שטאַט, איז אויך זי געווען אימזשאַנד אַפּנעמען דאָס קינד...

געוויינט האָט זי אויף דער הינטער-גאַס. מ'האַט איר געקאָנט זען יעדן שבת זיצן אין מיטן דער גאַס, פאַר דער טיר פון הויז, אַרומגערינגלט מיט די שכנות פון דער גאַנצער גאַס און זיי דערציילן מעשיות און מופתים פון בעל-שם-טוב,

אַזוי האָט מען איר גערופן אין יענע יאָרן, דאָס הייסט אין ניינצנטן יאָרהונדערט (אַליין אַ געבוירענע אין יאָר 1850). די באַבע איז געווען אַ פרימיטיווע דאָקטערין, וועלכע פלעגט היילן יידישע און קריסטלעכע קינדער די קראַנקע אויגן. זי פלעגט אַרומפאַרן אין די דערבייאַקע שטעטלעך מיט דער קאָמוניקאַציע פון יענע יאָרן — לייבעלע גאַדינ'ס וואָגן — און זיך פאַרנעמען מיט אירע ענינים. געווען איז דאָס ביי איר אַ הייליקע באַשעפטיקונג, נישט גענומען קיין

פון רבין ר' מאירל און אנדערע גרויסע צדיקים. בקיצור: פרימיטיוו לויט אונדזערע באגריפן — אבער פארטגעשריטן אין איר צייט, אז א פארגעניגן איז געווען זיך אונטערהאלטן מיט איר.

יעקב ראזנצווייג, רמת-גן

שיינדל-יאכעט

געווען איז זי דערצו אויך א ליבהאבער פון מוזיק. האט זי טאקי גרויס הנאה געהאט פון די אפטער כלי-זמרים. די לוסטיק-לעוואקס קאפעליע און גרויסן ברחן יאנקל קרא-קאוסקי. דערין איז באשטאנען די אפטער מוזיקאלישע וועלט... אירע לעצטע יארן האט זי פארבראכט ביי איר טאכטער אין טשמיעלאוו. ווען זי האט דערפילט, אז אירע לעצטע טעג דערנענטערן זיך איז זי אוועק צופוס קיין אפט בכדי נישט פאלן צו לאסט, נפטר ווערן און באערדיקט ווערן אין שטעטל ווו זי האט געלעבט און פארבראכט אירע בעסטע יארן. געשטארבן אין יאר 1930 און דאס גאנצע שטעטל האט איר אפגעגעבן דעם לעצטן כבוד, וועלכן זי האט מיט גרויס מי און איבערגעגעבנהייט הייליק פארדינט.

דער באבען: ווי אלט זייט איר? געוויס האט זי אים געזאגט און נישט פארשטאנען זיין כוונה. דער רב האט דער באבען אנגעהויבן באשיטן מיט ברכות: „איר זייט איצט אין עלטער פון א קינד, וואס איז ריין פון זינד...“ און געהאלטן אין איין בענטשן זי.

די מלחמה איז אויסגעבראכן. די באבע איז געשטארבן פון א סך צרות. ביים צוגרייטן אלע מסמכים אין דער יידישער קהילה, האט דער אלטער מורה-הוראה זצ"ל געזאגט צו מיין פאטער הארצקע ראזנצווייג: „איר קאנט אייער שוויגער קובר זיין נעבן מיין מוטער, ווייל זי האט זיך דאס פארדינט ביים לעבן.“ צוליבן אויסמיידן ריב משפחתי, האט מען איר קובר געווען נעבן שרה סולטיס און נעבן די אַזאַראַווער בעקערין, וואס האט געבאקן „שטאפערס“ — אזוי האט מען גערופן אירע פלעצלעך.

וואס איז נישט געווען ביי שיינדל-יאכעט? אן ארט צום שלאפן פאר דורכרייזנדע ארעמעלייט — ממש אן אכסניה... יעדער האט שוין געוואוסט צו שיקן אהין דעם ארעמאן: „גייט צו דער אלטער שיינדל, זי וועט אייך געבן אן ארט צום שלאפן...“ איז א קינד קראנק געווארן, אפילו שפעט אין דער נאכט. ווו גייט מען? צו שיינדל-יאכעט.

זי האט נאר געזוכט ווי אזוי מקיים צו זיין מצוות, חס ושלום, לא על מנת לקבל פרס. אזוי האט זיך געפירט ביי וואנען זי האט אין א פרייטיק צום ליכט-צינדן צוריקגעגעבן איר נשמה.

מיין זיידן לייערל (אליעזר) האב איך אליין קובר געווען. נאך דעם ווי מ'האט אים געשאסן גייענדיק מיטן טראנספארט. ער ליגט אויפן אלטן בית-הקברות נישט ווייט פון „אהל“ אין איין קבר-אחים פון 23 מענטשן. אין דעם זעלבן קבר ליגט אויך די אלטע רחלע מרדכיס פון די שענק. א זשאנ-דארם מיטן נאמען בילער האט זי דערשאסן ביים „אהל“. איך און חיים פישמאן האבן זי קובר געווען אין דעם זעלבן קבר-אחים.

דאס האט פאסירט אין יאר 1937 אדער 1938. איך גלויב, אז יעדער אפטער געדענקט דאס. בערך 12 ק"מ פון אפט איז פאראן א שטעטל וואס הייסט טשמיעלאוו. א בית-הקברות איז דארט נישט געווען. ווען עס איז ווער געשטארבן, האט מען אים קובר געווען אין אפט.

האט פאסירט מיט א פרוי פון טשמיעלאוו, וואס איז ביי א געבורט געשטארבן. מען האט זי געבראכט קיין אפט אין דעם הקדש, כדי איר טהרה צו מאכן. לויטן יידישן דין נעמט מען דאס קינד אן פון דער פארשטארבענער מוטער און מען ליגט דאס אין די ארעמס פון דער מוטער אין קבר אריין. ווי באקאנט, זענען די גבאי'טעס זיך מטפל דערמיט. דעם זעלבן טאג איז שיינדל געפארן מיט סחורה (פעדערן) קיין אסטראוועז, מיט בעל-עגלה לייבעלע גאדין. דער מקום-חניה איז געווען ביי דער אפטער ברום, כדי אויפצונעמען נאך רייזנדע. אין דער צייט פון זאמען זיך ביי דער ברוגען, קומט אן לייבעלע בית-דין שמש, און זאגט צו דער באבע מיינע בזה הלשון: „שיינדל! אין נאמען פון אפטער רב פון בעלז זצ"ל, איר ווערט אויפגעפאדערט צוריקצופארן אהיים, אפילו די גאנצע סחורה מפקיר צו זיין.“

ס'איז גענוג געווען ווען דער שמש פון בית-דין האט נאר דערמאנט דעם נאמען פון בעלזער רב. די באבע מיינע איז גלייך צוריק אהיימגעפארן צו דעם הקדש, אריינגעגאנגען און געזען ווי די גבאי'טעס טוען זיך מתעסק מיט דער פאר-שטארבענער פרוי און בשום אופן קאנען זיי נישט אָננעמען דאס פארשטארבענע קינד. מיין באבע האט זיך דערנענטערט און אלע ווייבער האבן זיך דערווייטערט. דאס בית-דין ווארט און האלט אין איין בעטן גאט, אפשר וועט געשען א נס מן השמים. דאס גאנצע שטעטל בעט און ווארט.

מיין באבע פאנגט אן צו רעדן צו דער פארשטארבענער מוטער און הייסט דעם בית-דין זיי זאלן זאגן „מן המיצר קראתי יי“. סוף-סוף, די באבע האט אָנגענומען דעם וולד לא על מנת לקבל פרס. דער בעלזער רב האט געפרעגט

נ ע ד ר י ם

אומגעקומענע

גפלו למען קוממיות ישראל

[illegible]

נאספו לחיק המולדת

[illegible]

נפלו למען קוממיות ישראל

אברהם וטמן

תולדות חייו

לפי ספר "יזכור", בהוצאת משרד הבטחון, ישראל

פגישה אחרונה

לא רבים מאתנו המאמינים בפטליזם ובראיית הנולד. גם אני לא האמנתי בכך מעולם. אולם מועקה קשה שלא נותנת מנוח תרדפני מאז אותו יום פטלי, יום שבת רגיל בשנת תש"ח, בו ביקרני אברהם בביתי, בכפר אשר בקרבת מחנה הצבא והאימונים לראשוני המגויסים במלחמת העצמאות.

אברהם כבר היה אז מגויס כחייל פעיל בצבא העברי החדש, אשר לא קיבל עדיין דפוסים קבועים, צבא יהודי ללא מסורת, ללא תואר והדר. הוא, אברהם, שתקופת הטירונות כבר רחוקה מאחוריו, כבר השתתף בקרבות הראשונים על גבולות המדינה הצעירה בהגינו על השרון, בנקודת "צואר-הבקבוק" (קלקיליה — תול-כרם) — קרבות אשר לא במעט קבעו את רציפות שטח המדינה והקשר בין הדרום לצפונה.

בשבת, בשעות המוקדמות שלאחר הצהריים בא אברהם לבקרנו. שמח לאפשרות להשתחרר לכמה שעות מהמחנה בשמעו שמקום מגורי לא רחוק ממנו. עם פרוץ מלחמת העצמאות נמצא אברהם בארץ רק שנתיים, וכמעט שלא נפגשנו בכאן, אם לא לקחת בחשבון פגישה חטופה ביום הזכרון השנתי לקדושי העיר המתקיים מדי שנה, פגישה שאינה מאפשרת שיחה חברית נרחבת בין מכירים-ידידים אשר דרך משותפת להם בתנועת הנוער כמדריך וראש קבוצה בה.

לאחר בלוי משותף של שעתיים בחברת כל המשפחה מסביב לשולחן הערוך, בהגיע שעתו ללכת, קמתי ויצאתי ללוותו לדרכו, לפי בקשתו.

בהיותנו בשדה לבדנו עצר לפתע אברהם, הסתובב אלי פנים אל פנים ואמר: עכשיו, שמעני, מהו הענין שהביאני אליך. אתה האדם הקרוב לי ביותר פה באיזור והרגשתי חובה עוד היום להיפגש עם מכיר-ידיד למען להשיח בפניו את לבי ולהטיל עליו שליחות אישית. זה שבועיים שלא נפגשתי עם אחי ודודי שברמת-גן ואין הם יודעים היכן אני נמצא. הם גם לא יודעים את התפקיד שהוטל עלי בצבא והמשימה הקשה והמסוכנת שאני ממלא כאן מדי יום ביומו. צורפתי לפלוגת חבלנים היוצאת מדי לילה לתור אחרי קוי האויב באיזור קלקיליה ותול-כרם ונושא אני על שכמי את ארגוני הדינמיט לפיצוץ עמדותיהם. מרגיש אני בסכנה הגדולה הכרוכה בתפקידי זה, אולם ממלא אותו ברצון, ואיני מתרעם כלל על כך.

בן יחיאל ורייזל. נולד בשנת 1918 כבנם של עמלים. אך גמר את ביה"ס העממי ויצא לעבוד כדי לעזור למשפחה. הצטרף לתנועת "הנוער הציוני" ויצא להכשרה. בינתיים

נפל במלחמת עצמאות ישראל ב-26.5.48 בקרב על מבואות ירושלים (מבצר לטרון).

פרצה מלחמת-העולם השנייה והוגלה למחנות-עבודה ושם נתגלה בכל מידותיו התרומיות: היה עוזר לחלשים בעבודתם הקשה, פרס מלחמו לרעב, עודד שבורי-לב. אותות הסבל והעינויים לא ניכרו בו ובקור רוחו שימש מקור עידוד לכל חבריו. לבסוף נמלט ליצרות והגיע עד בוקרשט. הוסיף לנדוד בנתיבי הבריחה וההעפלה ובא לאיטליה. עשה שם בהכשרה והעפיל ב-1948 לארץ. את דרך הנדודים, ההכשרה, העליה וההתאחדות בארץ עשה יחד עם אחיו, השניים גרו יחד ולא נפרדו זה מזה עד יומו האחרון. זמן מה היה בקבוצת נצנים ועם עזבו אותה עבד בבנין ברמת-גן. היה חבר ב"הגנה" ועם הכרזת הגיוס התגייס ושירת בחטיבת "אלכסנדרוני". השתתף בקרבות בסביבות ירושלים ונפל בלטרון ב-26.5.48. הועבר להר הרצל בירושלים ב-17.11.1949.

מחר אנו עומדים לעבור לחזית אחרת. מחר עם שחר אנו יוצאים לחזית לטרון, להשתתף בקרבות המתנהלים שם זה כמה ימים על מבואות ירושלים. ותסלח לי על חולשת הרגע והרגשת המועקה שהשתלטה עלי: מרגיש אני בכל חושי שמפעולה זו אינני חוזר חי... אי-לכך בקשתי שטוחה לפניך: אנא, מחר בבוקר ביציאתך העירה לעבודתך התקשר עם אחי צבי והודיע לו לפחות על כך, כדי שיחפש מדי יום ברשימת הנופלים בהזית זו, כדי שיעשה לי החסד האחרון... נדהמתי לשמע הדברים. ואם כי ידעתי את נטל האחריות והסכנה הכרוכה בתפקידו, ראיתי זאת כחולשת-פתע שתקפה אותו. ניסיתי לאמץ כל כוח השפעתי כדי לדבר על לבו ולהפיג ממנו פחד זה שהשתלט עליו, אולם ללא הועיל. „ובכל זאת — אומר אברהם עם חבוק אחרון של פרידה — הודיע מחר לאחי על ביקורי זה אצלך.

עבודתי אז היתה בתל-אביב ומדי בוקר הייתי יוצא העירה וחוזר הביתה לכפר עם ערב. בכל זאת לא נסתייע בידי תיכף למחרת להפגש עם אחיו כדי להודיע לו על ביקורו של אברהם, מה גם שלא החשבתי כל-כך את ה„פסיכוחה“ שתקפתהו באותו בקור של שבת. רק ביום שני עם הפסקת הצהרים נגשתי לרמת-גן, מקום מגוריו של אחיו, כדי למסור לו על שיחתי עם אברהם וכדי שידע לפחות היכן לוחם אחיו תוך שבוע זה, דבר שבתנאים ששררו בימים ההם, היה בבחינת סוד צבאי.

אולם מה הופתעתי לשמוע ממנו, כי אכן קיבל הבוקר הודעה מטעם הצבא כי אברהם בין הנעדרים בקרבות המתנהלים בחזית לטרון...

משה מנגן

יחיאל רוזנפלד

תולדות חייו

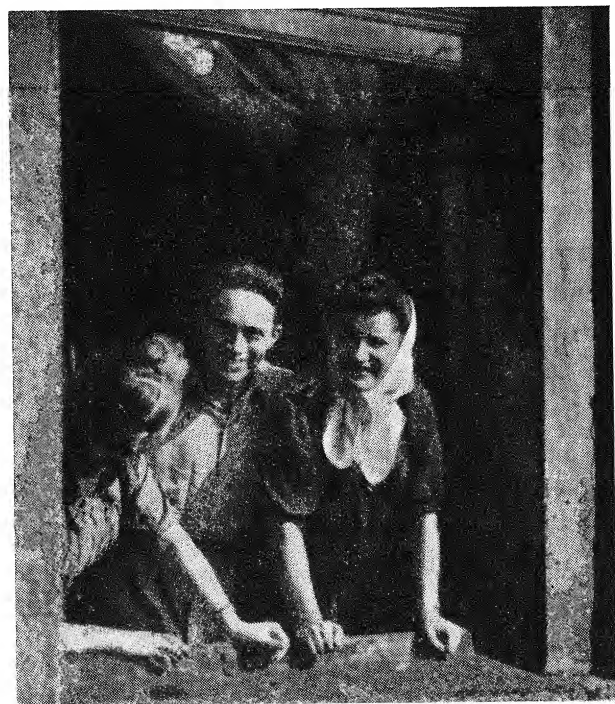
לפי ספר „יזכור“, בהוצאת משרד הבטחון, ישראל

בעבודה הציונית במחוז. בראשית 1941 הועבר למחנה-עבודה ושם השכיל ללכד סביבו את הנוער. עם השחרור כשלא מצא עוד שריד ממשפחתו, עבר ללודו' ושם היה עם רעייתו הזוג היהודי הראשון בעיר שהעמיד חופה לאחר ימי השואה. נכנס במלוא מרצו לעבודת תנועת „בני עקיבא“ והתמסר לחנוך הילדים ניצולי המחנות ומנזרים. עם קבוצת ילדים עברו אח"כ שניהם לגרמניה, בה היה פעיל בחיים הציבוריים היהודיים, ואשתו — מדריכת נוער. באביב 1946 עלתה אשתו לארץ לכפר-עציון, ושם נולד בטבת תש"ז בנם יוסף-מרדכי. בשלהי תש"ו העפיל יחיאל בספינה „לטרון“ ונכלא בקפרי-

בן יוסף ורבקה. נולד ב-31 בינואר 1923, באופטוב קילצקי שבפולין. אביו היה חסיד ובביתו היתה נכרת השפעת בית הרבי. יחיאל למד ב„חדר“ ובביה"ס פולני ונחשב בין התלמידים המעולים. בגיל 12 החל ללמוד בביה"ס העברי „יבנה“ ואחרי-כן המשיך בהשתלמות פרטית. היה נער בעל אופי נוח ומילדותו נטה למכניקה ולאומנויות שונות. בן 14 הצטרף לתנועת „בני עקיבא“ והיה אח"כ מדריך בה ופעל למען הקרנות. עם פשיטת צבאות הנאצים לפולין היה פעיל

יחיאל וז"ל בחברת חברו מאיר ויסבלום ייבדל לחיים

יחיאל בחברת אשתו, בבית מגוריהם בכפר עציון

סין. באביב תש"ז זכה להגיע אל קבוצתו ורעייתו. גם שם המשיך בפעולה ציבורית בחוגי הנוער החלוצי-דתי. בכפר-עציון נקלט יפה בחברה ובעבודה, עבד בהכשרת קרקע, בבנין ולמען הוסיף דעת הרבה ללמוד ולקרוא.

עם התחלת מלחמת השחרור עבד יחיאל במחסן הנשק ואשתו שימשה חובשת. את בנם יחידם שלחו לירושלים והם נשארו עם מגיני המקום. ביום 12-13.5.48 נפלו שניהם על משמרתם ליד בנין המנזר הגרמני, כשחילות האויב פרצו לכפר והכריעוהו. ביום כ"ד במרחשון תש"י (17.11.1949) הועברו למנוחת עולמים להר-הרצל בירושלים. השאירו בן יתום. אחרי נפלו הועלה לדרגת סגן לפי פקודת המטכ"ל.

על מות חבר

נולד ב-31 בינואר 1923 באופטוב קילצקי בפולין. אביו סוחר יינות אמיד ומכובד בעיר. אמו מלכה, ראש מעייניה בנהול בית-המשפחה, הטפול בהוריה הזקנים ובילדיה — יחיאל הבכור, אח ואחות צעירים הימנו.

אביו היה חסיד מודו-יצאי והאווירה בביתו היתה מושפעת מבית הרבי. בגיל 5 התחיל את לימודיו בחדר ובגיל 7 ביקר בבית-ספר עממי פולני. הוא הצטיין בלימודיו ונחשב בין התלמידים המעולים. בגיל 12 נכנס ללמוד עברית ומקצועות יהודיים בבית-הספר "יבנה" מיסודו של "המזרחי".

בסיימו את לימודיו בבית-הספר העממי לא יכול היה יחיאל להמשיך בלימודים, כי הביקור בגימנסיה הפולנית קשור היה בביקורים בימי השבתות, דבר אשר נחשב לבלתי רצוי מבחינה חינוכית לילדים דתיים. לכן, המשיך ללמוד את לימודי בית-הספר התיכון — באופן פרטי.

יחיאל היה נער בעל אופי טוב ונח, אהוב על חבריו, שקט — אף פעם לא ראוהו כועס או מתרגז. הוא היה חביב על אנשי העיר, אשר אמרו עליו כי מעשיו נאים למקום ולבריות.

כבר בילדותו היתה לו נטיה למכניקה ולאומנויות. לפי בקשתו, קנה לו אביו מצלמה ויחיאל למד מעצמו לצלם, לפתח ולהעתיק תמונות. (גם בתקופת המצור בגוש עציון — כשהקשר עם העיר נותק — התעסק יחיאל ב"הובי" זה, לשביעת רצונם של החברים והמגוייסים).

בגיל 14 הצטרף לארגון "בני עקיבא" והתמסר לפעולותיו בלב ונפש. לא היתה פעולה בסניף, איסוף למען הקרנות או פעולה ציונית אחרת, אשר יחיאל לא יקח בה חבל פעיל. הוא היה רגיל לומר: "יש לי שני בתים — בית-הורי ובית-התנועה". לאחר תקופה קצרה קבל להדרכה אחת הקבוצות הצעירות ולאחר מכן צורף להנהגת הקן והיה אחד מפעיליה. עם פלישת הנאצים לפולין רצה יחיאל לברוח לשטח הכיבוש הרוסי, אבל הוריו לא הסכימו לצעדו, כי לא רצו להפרד ממנו. יחיאל נשאר בעיר ולקח חבל פעיל בעבודה הציונית שהתנהלה בעירו ובמחוז. עיקר מגמתו היה למנוע השפעות נפסדות מהנוער היהודי.

בראשית שנת 1941 נשלח ע"י הגרמנים למחנה-העבודה בסקו-יסקו, בו היה עד שנת 1944. משם הועבר למחנה-עבודה בצ'נסטוחוב. במחנות התחלק בכל פרוסת-לחם עם חבריו, עזר להם, עודדם, ליכד את הנוער היהודי והשפיע עליו בכון הציוני. חבריו אהבוהו מאד.

שם הכיר גם את חברתו, צפורה מרמור, וקשר אהבה קשרם.

ב-17 בינואר 1945 שוחררו ע"י הצבא הרוסי ממחנה הנאצים בצ'נסטוחוב. מבית-הוריו לא מצא שריד והוא שם את פעמיו לעיר לודז', בה התחילו להתרכז שרידי היהודים אשר שוחררו מהמחנות. יחיאל וצפורה התישבו בלודז' ובאו כאן בברית-הנשואין. הם היו הזוג הראשון אשר טקס הנשואין שלהם סודר ע"י הרב של קהילת לודז' המחודשת.

יחיאל היה מבין הראשונים אשר התייצבו לארגן מחדש את תנועת "תורה ועבודה" בלודז' ובפולין המשוחררת. במסירת רות ללא גבול הקדיש את זמנו לבקורים ברכוזי היהודים לשם ארגון תאי התנועה וכדי לעורר את היהודים לתחיה לאומית ולקראת עליה ארצה.

במיוחד התמסר ללקוט ילדים יהודיים נצולים מהמחנות ומבתי הנוצרים ולהדרכתם לתורה ולעליה. בראש קבוצת ילדים עבר בראשית 1946, בדרך "הבריחה" לגרמניה והשתכן אתם במחנה הפליטים הגדול בפוקינג, אשר בבאוואריה. כאן המשיך בתפקידו כמדריך נוער ולקח חבל פעיל בפעולות התנועה בגרמניה ובחיים הצבוריים והדתיים במחנה פוקינג. גם אשתו, צפורה עבדה בהדרכת נוער. באביב עלתה היא, על סמך רשיון, כמלווה את קבוצת הילדים הראשונים אשר עלו אז ארצה מאזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. יחיאל נשאר במחנה והמשיך בתפקידו.

בשלהי תש"ו, עזב יחיאל ביחד עם חבריו מהמחנה, את גרמניה בדרכו ארצה. הם שהו במחנות מעבר בצרפת עד שניתנה להם האפשרות להעפיל באניה "לאטרון". כגורל יתר המעפילים היה גורלו — הוגלה לקפריסין.

ואכן, התאכזר הגורל למשפחה הצעירה הזאת. צפורה עודנה צעירה והנה באו ימי הריגה, והיא חיה בקבוצה ותיקה בין אנשים זרים לה. הוטל עליה לעבור את התקופה הרצינית הזאת בחיים, כשהיא בודדה וחרדה לגורלו של יחיאל הנודד בנתיבות ימים ומתלבט בין גדרות-תייל. יחיאל מאידך, מלא חרדה להרגשתה של אשתו הצעירה. אך אין בידם להושיע אחד לשני.

עם כל זאת, לא דוכא יחיאל ע"י הסבל והבדידות. בבואו לקפריסין התמסר שוב, תוך נאמנות וישרות לפעולה בין קבוצי התנועה וחברות-הנוער. בבוא שליחי "הקבוץ הדתי" למחנות הם מוצאים בו עוזר נאמן, מבין ומסור, ופיהם מלא הערכה על עבודתו של הבחור הצעיר הזה. כאן התיידד עם משה פרידריך ז"ל, אשר שמש לו כחבר וכרב בלמודי-התורה. יחיאל התקשר בכל לבו לחברו החדש ורבות הצטער, כאשר בראשית המערכה בגוש-עציון, נפל משה.

בינתיים נולד להם, בטבת תש"ז, בנם מרדכי יוסף — יוסי.

באביב תש"ז זכה יחיאל לעלות ארצה ועם שחרורו פנה לכפר-עציון כדי להצטרף למשפחתו. כאן נקלט יפה בחברה. צנוע, ישר-דרך, נוח לבריות התחבב מהר על כל הבאים במגע אתו. הוא נכנס לעבוד בהכשרת קרקע ובבנין והצליח בעבודתו וגם מצא ספוק בה. הרבה משעותיו הפנויות הקדיש ללמוד ולקריאה. היה נדמה כי הנה מצאה משפחה צעירה זו את ביתה, מנוחתה ואושרה. את הרגשתו זו ביטא יחיאל במכתבים לחבריו בגולה וניסה לשדלם ללכת בדרכו.

אך לא ארכו הימים והתחילה מלחמת השחרור. יחיאל וצפורה נכנסו בעול המצור וההגנה. הם לוקחים חבל בשמירה, באמונים ובעבודת-הבצורים. צפורה פעילה בעזרה-ראשונה —

כחובשת ליד מפקד הקטע המערבי; יחיאל עובד במחסן-הנשק.

ביחד עברו את תקופת-המצור תוך דריכות ורצינות כשהם מרבים להתגעגע לבנם הקטן. קיוו לימים בהם יוכלו שוב לחיות ביחד אתו.

והנה הגיעו ימי ההתקפה האחרונה ב"ג' ד' אייר תש"ח ושניהם על משמרתם: צפורה במפקדת הקטע ויחיאל כרץ-מקשר של המפקדה. כאשר פרצו שריוני-האויב לתוך המחנה, בצהרי יום ד' אייר, היו שניהם בקבוצת החברים אשר התרכזה ליד בנין המגור הגרמני. כאן מצאו את מותם מכדורי-האויב, בהשאירם את בנם הקטן — כנצר למשפחתם.

מאיר ויסבלום

נ ת נ א ל פ ט ר ו ש ק ה

תולדות חייו

לפי 90 "זכור", בהוצאת משרד הבטחון, ישראל

בורשה לקיבוץ של תנועת "אחוד". נשלח עם חברים למקום בקרבת אופטוב, להשתתף באירגון סניף להכשרה של התנועה ובסוף 1945 יצא עם חבריו לאיזור הכיבוש האמריקני, צורף לתנועת "נוחם" (נוער חלוצי מאוחד) ומצא את מקומו בחלק הדתי שבה. עם קבוצה כזו עבר לברגן-בלזן, שבאיזור הבריטי כדי להתגנב משם לבלגיה, לריכוז חלוצי המארגן את ההעפלה ארצה. על גבול בלגיה נתפסו והובאו לכלא בריטי בהמבורג ולמרות הרעב, הסבל והחקירה הקשה עמדו בנסיון ולא מסרו שום ידיעות על מארגני ההעפלה. אחרי כרבע שנה שוחררו ונשלחו למחנה עקורים בלנדסברג, ושם נפגש נתנאל עם שליח הבריגדה, איש כפר עציון, שמע מפיו על הקבוצה הדתית ועל הכפר והחליט להצטרף אליו לכשיגיע לארץ. עם קבוצת "בני-עקיבא" הצליח להגיע לאיטליה ושהה חודשים מספר בהכשרת "אילה" שבוילמדונה, ובאלול תש"ו העפיל ארצה באניה "כ"ג" ונעצר בקפריסין. שם עסק בעיקר בלימוד עברית ובענייני ה"הגנה". משהורשה אחרי חודשים מספר לעלות לארץ ושחרר ממחנה-המעבר בעתלית, הצטרף לכפר-עציון. נקלט בהדרגה בעבודה ובחברה ונתחבב על החברים בתכונותיו הטובות. בות. משהחלו הקרבות פעל בשמירה, בהגנה ובעבודות-הביצור. באותו זמן קיבל מקרוביו שבאמריקה כסף ורשיון לבוא אליהם לביקור, אך סירב לצאת את הארץ בשעה שהיא זקוקה לכל אחד מבניה. נטה שכם לכל משימה קשה ומסוכנת, עודד את הנופלים ברוחם ועזר לנחשלים בגופם. כשעברו הקרבות שירת בצוות של מכונת-היריה היחידה. נפל עם נפול הגוש והכפר ביום 13.5.48. הועבר למנוחת עולמים להר הרצל בירושלים ביום כ"ה במרחשון תש"י, 17.11.49.

בן אריה-ליב יאלטה. נולד ב-10.10.1923 באופטוב שבמחוז קילץ אשר בפולין. למד בשקידה ב"חדרים" ובבית-ספר עממי ועסק במלאכת אביו בפרוונות, לעזור לפרנסת המשפחה הברוכה בנפשות. משרצה מלחמת העולם גויסו אחיו הגדולים לצבא הפולני ונפלו בשבי והוא היה לעוזר

נפל בהגנה על גוש עציון הנצור ביום 13.9.48

העיקרי לאביו. משנרצח אביו ע"י חייל נאצי בפורים תש"א הוטל כל עול פרנסת המשפחה עליו. כעבור זמן מועט נלקח למחנה עבודה. מתוך דאגה לאמו הזקנה ברח מהמחנה ובדרך רבת-סכנות הגיע הביתה ואחרי זמן קצר נלקחה המשפחה אל מחנה ההשמדה בטרבלינקה והוא נתפס ונשלח שוב למחנה שברח ממנו. בזמן העדרו מת אחיו באותו מחנה ובטעות נרשם במשרד שנתנאל מת וכך נתקבל למחנה לא כבורח שהוחזר, שדינו מוות אלא כעצור חדש. נשא באומץ את התלאות והעינויים במחנה ואף עודד את העצורים האחרים ועזר להציל את חייהם. במאי 1945 שוחרר מהמחנה בצ'כיה ע"י הצבא הרוסי והחליט לעלות לארץ-ישראל, אך קודם חזר לפולין בתקווה קלושה למצוא שרידים ממשפחתו ומשלא מצא, הצטרף

אליעזר ויצבלום

תולדות חייו

בו נכשלו לא מעטים מבני העיר אשר ביצאם להכשרה. נתקלו זו הפעם הראשונה בעבודה הפיזית הקשה והמפרכת. אליעזר זכה גם להיות העולה הראשון של העיר מטעם תנועת "החלוץ" וזכות-ראשונים גדולה זו תעמוד לו לנצח גם כאן בארץ. כבר בצעדיו הראשונים, כבש לו אליעזר מקום מכובד בין פועלי השרון, הודות למזגו ונפשו הסעורה — ביחסי חברה והודות לכושרו הגופני ואונו הרב — בעבודה. ותכונות יקרות אלה אשר אליעזר ידע כל כך להעריכן ולנצלן — אלה היו גם בעוכריו.

היה זה יום תל-אביבי רגיל של צבור הפועלים העירוני בימים ההם. אליעזר יחד עם חבריו-חברותיו הרווקים אחרו בנשף בערב, לאחר "הקומזיץ" טיול לשפת הים וחזרה לחדר בשעות הקטנות של הלילה. רק שעות ספורות של שינה — ושוב חזרה לעבודה המפרכת בבנין הבריכה אשר באיזור רעננה.

עמד אליעזר על הפיגום הגבוה, פטישו תקוע לו בחגורתו ועוסק בהתקנת הטבעות לקראת יציאת הביטון הקרובה. לפתע נסתחרר עליו ראשו ונפל לתוך הבריכה פנימה ולרוע מזלו נתקעה ידית הפטיש בבטנו. מחוץ ושוע נלקח אליעזר לביה"ח ועוד ארבעה ימים נאבק קשה עם פצעיו האנושים. הרופאים אף האמינו שגופו המוצק יעמוד לו עד יעבור המשבר. אולם לשוא.

ביום 25 לחודש מרץ 1934 הוחזר גופו של חלוץ אלמוני זה לחיק אדמת המולדת.

עם אליעזר

את אליעזר ויצבלום הכרתי הן מפני שהיה קרוב משפחה, והן משום שלמדתי אתו יחד בבית הספר "מזרחי". אני עזבתי את פולניה בגומרי את בית-הספר העממי ונסעתי למדינת לוקסמבורג. הוא בינתיים הצטרף לתנועת "החלוץ" ויצא להכשיר את עצמו לקראת העליה לארץ.

מה רבה היתה שמחתי בהגיעי ארצה בשנת 1933 ומצאתי בין היחידים שעלו מעירנו גם את אליעזר והוא בחור חסון, יפה תואר, חלוץ במלוא מובן המלה. חל בו שנוי לטובה. רכש ידע רב בענינים צבוריים, מתווכח על נושאים שונים ועומד יפה על דעותיו. העלה את עצמו לרמה חשובה בהשכלה והמשיך ללמוד. בראשונה עבד בתור פועל חקלאי בפרדסי הרצליה ואחר כך למד את מקצוע הטפסנות בבנין. המשיך ללמוד בשקידה את המקצוע והתקדם יפה בעבודה. ואני בהגיעי ארצה התחלתי לעבוד בנתניה, המושבה הקטנה והצעירה של אז. עבדתי בפרדסים הצעירים של חברת "הנוטע". כעבור כמה חדשים בקר אצלי אליעזר והציע לי, היות וחבר אחד שותף לחדרו עזב, הוא מייעץ לי לעבור

אליעזר נולד בשנת 1915 בשלהי מלחמת העולם הראשונה להוריו ישראל ושושה. ואם כי הוריו נמנו על המבוססים שבעיירה (בעלי חנות מכולת ברחוב היהודי) לא פינקוהו החיים. בהיותו הבן הצעיר ביותר למשפחה ענפה, מטופלת

נהרג בכבוש העבודה העברית בשרון (רעננה) ביום 25 למרץ 1934 בנפלו מפיגום בריכת-המים בבנייתה.

בנים ובנות, אשר בגרו ואף נישאו להיות אליעזר עוד ילד רך, הוריו כל דאגתם היתה נתונה ל"תכלית" ולסידור הבנות המתבגרות וממילא הונח חנוכו של הבן הצעיר.

בראשית נעוריו עוד למד אליעזר אתנו יחד בביה"ס של המזרחי ואף בכיתות הראשונות של ביה"ס העממי הפולני. אולם עד מהרה הוניה את משנתו וללא פקוח מצד הוריו כבר בגיל עשר מצא את עצמו מחוץ לכל מסגרת לימודית.

מכאן החלה הנהייה אחרי "תכלית". בהיותו חסר כל מקצוע כרוב בני הנוער בעיירה, נקלע לעבודה כעוזר לנהג האוטובוס שהחל אז מקשר בין העיר לתחנת הרכבת שבאוסטרוביץ, ואחרי-כן בעזרה הטכנית בבנק הציוני שבעיר.

איתרע מזלו של אליעזר והסתדרות "החלוץ", שהחלה בשנים אלו את פעולתה המוגברת הגיעה אליו והכניסה אותו לשורותיה. מזגו הסוער המיוחד מחד וכן חוסר הסכוי הצפוי לכל צעיר בעיירה הקטנה בימים ההם מאידך, כבשו את אליעזר כולו במסגרת התנועה כבר בימים הראשונים.

אליעזר היה מן הראשונים שיצאו להכשרה, כדי לעלות ארצה, ואם כי היה בין הצעירים ביותר בקבוצת-ההכשרה שבקילץ ובסוכדניוב (בס"ה בן 16) היה בין המצטיינים בעבודה במנסרה. מבנהו המוצק וכושרו הגופני עמדו לו במבחן הקשה,

להרצליה ולגור אתו יחד ולעבוד בהרצליה באותה עבודה. קבלתי את הצעתו ועברתי לגור אתו יחד. רק כאן הכרתי את אופיו והשינוי הגדול שחל בו. בחדרנו התאספו טובי הפועלים במושב. ערבי השירה שאליעזר היה מראשי מארגניהם שבו את לבנו. אליעזר צעיר, עליו ושר בהתלהבות רבה, אליעזר חבר בקבוצת ספורט "הפועל" הרצליה. אליעזר מצטרף לשורות ארגון ההגנה ונושא בעול מצוות השמירה, ואמון לקראת הצורך. חודר לתוך תאי חברת הפועלים דאז, משתף עצמו בארגון המטבח הקואופרטיבי לעובדים שבמקום.

אהוב על כל הצבור בהרצליה, ובמיוחד בין הפועלים. מתכונן להקים לעצמו קן משפחתי. נרשם לארגון להתישבות חקלאית למושב עובדים. ורק מחכה לבואה של חברתו מקבוץ

ההכשרה בפולין, שהיתה בדרך ארצה. וכאן באחד הימים המרים יצא אליעזר לעבודה בבנין בריכת-המים בכפר-סבא, נפל מגובה 4 מטר על הרצפה פנימה על הברזלים שהיו מוכנים ליציקה, נפצע קשה ואחר מספר ימים של סבל רב החזיר את נשמתו לבורא. במלוא ההכרה היה בימיו האחרונים ולא נתן לי לנחמו כי ידע שסופו קרוב.

ובדיוק היום בכתבי שורות אלו מלאו 31 שנה לפטירתו, כי ביום 25 לחודש מרץ 1934 הובא אליעזר לקבורה בבית הקברות הישן בנחלת יצחק. באותו יום מר נגדע מתוכנו, עולי עיר אפט ומתוך שורות החלוצים הנאמנים אילן צעיר ויפה אשר הבטיח רבות והוא רק בהתחלת פריחתו.

חברו נחמן לוסטגרטן

נאספו לחיק המולדת

ר' שמחה זילברברג

נולד בשנת 1862 באופטוב — נפטר בשנת 1937 ברעננה, ישראל.

מהמשכילים הראשונים בעיר עוד במחצית השניה של המאה הקודמת. הקים משפחה ענפה בעלת מסורת של תרבות יהודית שרשית וכללית.

עם צלילים ראשונים של התעוררות לאומית וכנס ראשון של חובבי ציון באודיסה נתפש ר' שמחה לתנועה הלאומית והניח יסודות ראשונים לפעילות ציונית ותנועת "המזרחי" בעיר. מאז חינך דורות רבים, וראשית כל את ילדיו על ברכי הפעולה הציונית שהייתה שרשים ועברה מדור לדור.

חתנו ובתו היו בין העולים הראשונים ארצה והוא רק לעת זקנה הגשים את משאת נפשו ועלה עם אשתו אטיל ז"ל לחסות בצל קורתם של ילדיו, בשנת 1935, במושב רעננה בנחלה המשפחתית שהוקמה במקום.

אולם לא האריך ימים ר' שמחה בארץ. נפטר בשנת 1937 ונקבר ברעננה.

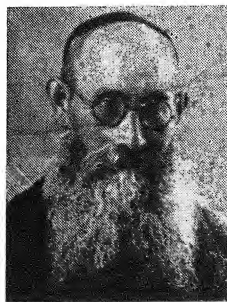

נ. ל—ן

ר' שמואל מקלר (משיניסט)

כך דבק בו הכינוי "משיניסט". אף הגויים הכירוהו וידעו מומחיותו, ולא הרפו ממנו עד שתקן מכוניותיהם. ומעשה שהיה כך היה:

"באנק" השטעפנמאכר — בעל מלאכה מעולה היה, ונהג לבוא אצל אבא ז"ל לתקן המכוניות. ויהי באחד מימי הראשון בשבוע שזה לשכרה, ובבוא מולו יהודי אשר הלך לתומו

ברחוב הגינה (דעם מארק), בעט בו וגם מלות גנאי לא חסך. באו בבהלה ויספרו לאבא: "הער נאָר וואָס דיין באַנקעלע האָט געטאָן?" (שמע נא מה עשה הגוי שלך...). נחרד אבא וכולנו הרגשנו עד מה נודעזע ממעשה זה, ובשלוח אליו הגוי את מכוניתו סרב לתקן, ולא זו בלבד. לא התיר לשליחו של הגוי לעבור את סף ביתנו, ובא הגוי עצמו להתחנן אך אבא בשלו:

בי"ט טבת מלאו ארבע שנים לפטירת אבינו ז"ל שמואל מקלר. רבים הכירוהו בכינויו: ר' שמואל משיניסט (קרי — מכונאי), ועוד כנוי נודע לו: שמואל חוקר, ולו זכה בביהכ"נ החדש (דאָס נייע בית־המדרש).

משני עולמות שונים באו לו כנויו אלה, ולא בכדי — כי אכן, היתה בו, באדם זה, התגשמות שניהם גם יחד והיטיב למזגם זה בזה. הוא היה תלמידם של שניים מגאוני הדור: הרבי מאוסטרוביץ והרב מאיר יחיאל, וכמי שהיה מתאבק בעפר רגליהם של חכמים דבק בתורה ובחקר המקרא כל ימיו.

התמדה והתעמקות עד ליסוד לווהו בשעת למודו כבעת עבודתו ולא תחם תחומים ולא הגביל שעותיו לשני העסוקים הללו, כי השתלבו תורה ועבודה בחייו ויהיו לאחד.

בקפדנות וביסודיות עסק במלאכתו ומשהפסיק לדקות מספר, במה עסק? הגה באותו פרוש אחרון שקרא אך אמש ואשר לא הניח את דעתו, והיה חוקר ודורש בספרים שעמו, לא נח ולא שקט עד שמצא טעם לפירוש זה ומשהסכים לו, היה מפסיקני בשעת עבודתו ואומר:

— ראה נא איזה רעיון יקר! («זע נאָר וואָס פאַר אַ טייער רער געדאַנק»), וקרנו פניו באור יקרות. באותה שעה היה נהנה מזיו השכינה...

ובמלאכתו — מי עוד מתעמק ומקפיד כמוהו? הן משום

— „לא אכניס לביתי אנשים הפוגעים ומבזים יהודים“. הימים ימי חרם על היהודים, והגוי ממשיך לשלוח שליחים, מנסה לפייס את אבא, לשכך חמתו, מבקש, מתחנן, וכך במשך שנה וחצי, ואבא משיב:

— „לך אל אחיך, אל הגוי המכונאי ויתקן לך“.

ואז באה התשובה:

— „ההוא בעל מקצוע, אבל אתה — המומחה (ספציאליסט)“. לא נכנע אבא למרות ההפסדים הכספיים שהיו כרוכים בכך, כי גאוות היהודי שבו הכריעה. את יהדותו נשא ברמה. אהבת העם ואהבת הארץ שזורות כחוט שני בכל מסכת חייו, זו שבגולה וזו האחרונה — שבארץ. „והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני והחתי והאמורי והחיוי והיבוסים...“ (שמות י"ג) על זאת דרש והמשיל משל ליהודי שאינו חפץ לעלות ארצה, שיש לשדלו על מנת שיעלה, ומששיכנעוהו — נזכר היה לפתע בכל הנגעים והצרות הצפויים לו כאן, שכן אל נא נשכח כי בתקופת המנדט הבריטי עסקין:

הערבים מציקים, אבטלה איומה, שביתות, צעקות, התמרמרות ואכזבה, אך מי שחפץ בכל מאודו לעלות לא יראה

לנגד עיניו כל אלה כי הוא יזכור הפסוק „וכי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל...“ (ויקרא, י"ט, כ"ג). וכך נהג אבא: נאה דרש ואף נאה קיים.

בעיצומם של מאורעות 1936 הגיע ארצה, ומיום שדרכה כף רגלו על אדמת הארץ הקדושה לא חדל להללה ולשבחה. גם בימי מחסור ודחקות ידע לשאת יסורי קליטה, להטות שכם וליטול חלק פעיל במשימות העם, כי כל מאויו היו להשתרש בארץ האבות ובה — כל מעייניו.

תקומת מדינת ישראל שזכה לה — נחשבה בעיניו לזכות הגדולה שזכה בחייו, כי לה יחל ובה האמין ומשקמה והיתה — לא היה קץ לאושרו, יצא לראות את הצעירים הרוקדים בחוצות כשעיניו מלאות דמעות שמחה.

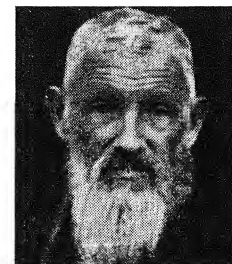
גם בשנותיו האחרונות כשתשו כוחותיו והוא שבע תלאות ויסורים המשיך בעמל ובתורה והרבה שעותיו בבית הכנסת והוסיף לחקור בתורה, מחפש עוד מדרש ועוד מדרש...

ברוח טובה, בנועם ובסבלנות היה מסביר לשכניו, מרחיב דעתם ונמלט משבחיהם, כי צנוע וענו היה, וכזאת נחרתה דמותו אצילת הנפש ובעלת שאר רוח, בלב כל יודעיו.

ה מ ש פ ח ה

ר' גימפל וינברג ואשתו חיה-ינטה

ר' מרדכי גימפל וינברג, אחד המשכילים הראשונים בעיר, מוותיקי תנועת „המזרחי“, גידל דור של תלמידים-ציונים, ביניהם גם בניו, מפעילי התנועה הציונית בעיר. מבין היחידים, בני הדור הישן שזכו להגשים את שאיפתם לציון ולעלות ארצה. ואפילו לעת זקנה בשנת 1935 יחד עם אשתו חיה-ינטה, סמוכים על שולחן בתם איטה ובעלה שלמה-נתן שטרנליכט ז"ל. ר' מרדכי גימפל נפטר בשנת 1942 ונקבר לפי בקשתו בהר הזיתים בירושלים. אשתו חיה-ינטה נפטרה בשנת 1961 בתל-אביב.

ר' חנינא-פסח לובלינר ואשתו הינדה

ר' חנינא פסח בן שמחה ז"ל לובלינר נולד בשנת 1882, נפטר ביום ט"ז בשבט תשכ"ה (19.1.1965) בגיל 82. אשתו הינדה בת ישראל (לבית מליצקי) ז"ל לובלינר נולדה בשנת 1882, נפטרה ביום כ"ג בשבט תשי"ב (1952) בגיל 70. עלו ארצה בשנת 1935, לאחר ששלושת בניהם ובתם כבר השתקעו בארץ. כאן הקימו מחדש את ביתם ומפעלם החרשתי, בו ממשיכים עד היום בניו ישראל ובנימין.

שלמה - נתן שטרנליכט

את משפחתו הצעירה השאיר בבית וצעדיו הראשונים בקליטה הקשה שבימים ההם עשה לבדו. רק כעבור שנה הביא את משפחתו והחל לבנות את ביתו.

היה בין המסודרים והמבוססים ביותר מבין עולי העיר ומבין הערים, המטים שכם לעיני העיר וליוצאיה. העלה את הורי אשתו ואכסנם אצלו עד ימיהם האחרונים. לצערו לא זכה לראות בתוכנו את משפחתו הענפה, אחיו, אחיותיו ובעיקר את הוריו שנשארו בגולה ונספו בשואה.

נפטר בתל-אביב בשנת 1935.

מראשוני חניכי התנועה הציונית בעיר. בנו של ר' ישראל שטרנליכט, מהמשכילים אשר רעיון הגאולה דבק בהם ולא

הרפה עוד. הראשון גם שראה בציונות פתרון לחייו האישיים. השאיר אחריו בית-הורים מסודר ועלה ארצה עוד בשנת 1927.

דוד ויסבול (דאדעק)

עם גמר מלחמת העולם הראשונה התמוטטו חומות העיריה. רוח חדשה חדרה ממרחב העולם. רוח של חופש נישאה בחלל העיריה האפל. בתוך הדחקות והעוני התעורר הנוער היהודי והקשיב לצלילי התרועה ונשמע לה.

ויסבול, שהיה ספוג תורה ושאר לימודי היהדות, ערכי תרבות שנוצרו במשך דורות בתנאים של גולה, כבשו את יישותו. נהירים היו לו שבילי הגלוי והנסתר בתלמוד ובתנ"ך, שידע אותם בעל פה. לא זר היה לו שדה תרבות וערכים חדשים, ספרות חדשה, זמרה ושירה שנבעה מתוך העם. וויסבול קלט וספג בקלות לא רק לעצמו. זוכר אני שוויסבול אסף סביבו נוער ולימד אותו שירה. לא שירת תפילה וקינה, כי שירת חיים ושאיפה לחיים חדשים.

אחרי טלטולים ותלאות מגיע וויסבול ארצה, והארץ אז בראשית צעדיה. ממש בחיתוליה. וויסבול מתגייס לשרות הטלפונים בממשלת המנדט. שמש צורבת, מדבר לוהט, פריי-מיטיביות, דלות, הונחה, ומראות פראות שולטים בכל. וויסבול המוצק בגופו וכאילן חזק ברוחו, לא נרתע מכל קושי, תנאים בלתי אנושיים, סכנת חיים מכל צד. וויסבול בעזה, רפיח, אל עריש, חוזר לתל-אביב הצעירה עם מקל מסוקס. מסביב לו חבורה עליזה, וצחוק ושמחה! ציירים, משוררים, הוגי דעות, כולם רעבים ללחם והלב מלא. השיחה מתגלגלת על המחר. מחר? הערב סועדים אצל וויסבול. לא על כורסאות ישבו, גם מלצרים לא שירתו. אבל דברי טעם שמעו. סוקרטס, אלישע בן אבויה, גורדון, לנין לא היו שם זרים. בדיחה חיה וצחוק רב.

למענו, לעצמו לא היה צריך דבר. לזולתו, לחברו — כל מה שהיה תחת ידו. אצלו תמצא הכל. ממחט עד — „אנית קיטור אין לי עדיין...“
במאוחר הקים משפחה. בנה בית. ספר לא הניח מידו

היתה לי הזכות להיות אחד מחבריו של דוד ויסבול ז"ל. קשה לשכוח את האיש הטוב הזה. בניגוד לחיצוניותו האיתנה והמוצקה היה לו לב חם ורגיש. היה אוהב ישראל בכל

נשמתו. מוכן תמיד ללכת באש ובמים ולתת את נפשו, פשוטו כמשמעו, עבור כל יהודי.

היה מראשוני חברי הגנה ובזמן הפרעות ביפו בשנת 1921 נפצע בעת הגינו על חיים יהודיים מול אספסוף ערבי מזוין.

בזמן המשבר הגדול בשנות העשרים חילק אתנו כמה מחבריו שהיו מחוסרי עבודה את פתו. לא פעם פעמיים, אלא שנה אחרי שנה עד שהוטב המצב.

אחרי מלחמת העולם השנייה נחלש לבו. אולי הידיעות הנוראות ממשפחתו באירופה השפיעו גם כן על בריאותו שהתרופפה.

האיש שאגדות הילכו על כוחו הפיזי הרב נפטר משבץ לב והוא רק בן 57.
יהי זכרו ברוך.

ד. ש., רמתיים

דוד ויסבול — דמותו היתה מוכרה לא רק לבני עיריתו. לבני עיריתו נשארו רק זכרונות הקשורים לעיריה. פה בארץ באה תקופת הבגרות של חייו.

עד ליומו האחרון. סיפוריו המבדחים ואמרותיו מתהלכים בין מכריו עד היום. מי לא הכיר את וויסבול? תלמידי חכמים שהתקשו בסוגיה אמרו: נלך ונשאל אצל הגוי הזה ונדע. ואם קרא את שלום עליכם — דמעות זלגו עם צחוק בריא בעת ובעונה אחת. נזקק לעזרה ידע את הדרך לוויסבול והיה בטוח כי מביתו לא יצא ריקם.

לפעמים מתלבטים אנחנו ושואלים: איפה גלום כוח העם. מה היא עממיות? והתשובה היא: רק ביחידים כאלה, בודדים שלא בקשו כתר לראשם ולא פרסומת, אלה נושאים את העם, על שכם ובקרבים. חבל שנקטף בלא עת, יהא זכרו ברוך. י. אייזנבוך

דבורה זונברג-אדם

נצר למשפחה מיוחסת ותיקה בעיר, דורות של רבנים, מלומדים ומשכילים. המר לה גורלה לדבורה. כבר מראשית נעוריה נתעגנה אמה ונשארה גלמודה עם שתי בנותיה הרכות, דבורה ואלתה. חיי מצוקה ודוחק היה מנת חלקן של שלושתן משך שנים

לשמצה בהתפרצויות האנטישמיות שתכפו בה. ואכן בהתנפלות על הפלוגה החלוצית שאורגנה ע"י החוליגנים האנטישמיים נפצעו בהתגוננות הגבורה כמה מחברי הפלוגה ובתוכם גם דבורה. ימים ללא ספור שכבה דבורה פצועה וחולה ואף נשארה לאחר-מכן עובדת בבית ההבראה החלוצי ביוזפוב, בו החלימה סופית מפצעיה.

לאושרה של דבורה הספיקה לעלות ארצה כבר בחדשים האחרונים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. בבואי ארצה חדשים לאחר-מכן כבר מצאתיה בגבעת השלושה מעורה בהוי הקבוצי ושמחה בחלקה. אולם לא לאורך ימים. תחנתה הבאה היתה תל-אביב, פה הכירה בחיר לבה לעתיד, אתו יחד יצאה לכפר לבנות חיי משפחה משותפת.

בנוה-איתמר, זו שכונת הפועלים הראשונה במבואות נתניה העיר הקימו את ביתם, נוה כפרי אידילי, מוקף גן-נוי ועצי פרי, טובל משך כל עונות השנה בירק ובפרחים, אותם טפחו במסירות ללא גבול דבורה עם תיאודור בעלה. פה נולדו שתי בנותיהם עדנה ושרה ופאן מצאה גם תחנתה הראשונה אחותה אלתה עם בנה, בהגיעה ארצה אחרי תלאות המלחמה. דבורה נראתה משך שנים אלו כשמחה בחלקה. כי אכן היה בכך משום פיצוי-מה על דרך חיים קשה ונעורים מופרעים, אשר היו מנת חלקה של דבורה.

רצה הגורל ולא זכתה דבורה להשלים את המעגל ולראות בהבשלת פרי חייה ולמצות מלוא הנאתם. לפתע חלתה ונפלה למשכב. חשבנו כולנו, כי הנה עוד מעט חוזרת דבורה לאיתנה ושוב נמצא אותה בתוכנו, שמחה ושוקקת חיים. אולם מסתבר שמחלה זו, שאף הרופאים לא ידעו מה טיבה בראשית תה — מחלה ממארת היתה, אשר גם שמה קץ לחייה. עם מותה נתיתמנו מאחת החברות הטובות והמסורות אשר זכרה לא ימוש מקרב בני עירה לעד.

מרים גרינשטיין-כונה

רבות עד שבגרו הבנות והחלו עוסקות במלאכה, כדי לעזור לאמא בפרנסת המשפחה ובהחזקת הבית.

דבורה עסקה בתפירת כותנות. מקצועה זה הביא אותנו במרוצת השנים לשותפות במלאכה ובהמשך גם לשותפות של חיים. הכנסנו את דבורה לביתנו ובמשך רוב שעות-היום שקדה על המלאכה, רכונה על מכונת התפירה, הוציאה מתחת ידה כמחצית תריסר כותנות, אשר במכירתן יחד עם צרכי סידקית אחרים שקדתי אני, בשוק העירוני ובעיירות הסמוכות בימי השוק.

לא ארכו הימים והצטרפנו שנינו לתנועה החלוצית בעיר. רק טבעי היה זה לדבורה שהסניף החלוצי ייהפך לה לבית שני במקום הקן המשפחתי ההרוס והעליה ארצה — כמשאת-נפש לחידוש ותיקון החיים לעתיד.

בין הראשונות שיצאו להכשרה. קבוצת החלוצים בני העיר התפזרה על פני הרשת המסועפת של פלוגות ההכשרה של קבוץ בורוכוב, בו התרכזו מרבית יוצאי סניפנו. דבורה מצאה מקומה בפלוגת פזונה — זו העיר הידועה

אליעזר לנגר

עם נישואיו עובר אליעזר לגור לאוסטרוביץ הקרובה (1928). גם כאן הוא נמנה עם פעילי התנועה ומשמש כנציג המזרחי בועד הקהילה.

עבר את כל תלאות מלחמת העולם השנייה במחנות. שוחרר בגרוס-רוזן בשנת 1945. חזר לפולין, לוואלבוזשיץ, אולם כבר בשנת 1950 עלה ארצה וכאן החל לבנות חייו מחדש בחיק משפחתו.

גם כאן בארץ הוכיח מסירות ופעילות רבה למען יוצאי העיר וארגונים. עם החלטת בני העיר להוציא את ספר הזכרון מתלהב אליעזר לרעיון ומצטרף מרצונו החפשי לוועדה היוזמת.

לדאבון לב כל מכריו לא זכה לראות בהגשמת הרעיון ובהשלמת המפעל. ב-22.6.64 מת בתל-אביב. את זכרונותיו מתקופות שתי מלחמות העולם אנו מוצאים בספר זה.

אליעזר, בנו של ר' הניך לנגר, נולד בשנת 1894. מבחירי הנוער בעיר אשר עוד על ספסל בית-המדרש נתפסו לתנועת התחיה הלאומית והצטרפו לפעילות ועשייה רבה

בשורות "המזרחי" בעיר. מבין הצעירים הראשונים שנתנו ידם להקמת בית-הספר המודרני "יבנה" ולא במקרה אנו מוצאים אותו בכל צלום של כתות ביה"ס בין חברי ההנהלה והפטרונט.

ישראל-יוסף וטמן

אחיו של זלמן ויחיאל וטמן, אשר עבר לורשה ופיתח בבירת פולין עסקים גדולים. עם גבור רדיפת היהודים תחת שלטון גרמסקי, החליט לחסל עסקיו בפולין ולעלות ארצה. בשנת 1925 הגיע לתל-אביב ורכש בה בית מידות ובכך קשר עצמו לארץ. חזר לורשה כדי לחסל כל עסקיו והביא עמו את משפחתו, כדי להתישב בקביעות בתל-אביב. העביר את כל רכושו ארצה והשקיע רבות בנכסים ובעסקים.

נפטר בשנת 1956. השאיר אשה ובת.

אסתר-חנה לוסטגרטן

הצטיינה ביושר לבה, באהבת הארץ ללא גבול, בעזרה לזולת ובמיוחד בעת צרה ומצוקה.

למרות ההפצרות הרבות שתבוא לאמריקה לבקר את בנה הרשיל ואת נכדיה וניניה הרבים, לא רצתה לעזוב את הארץ אף לרגע קט, כי חשבה לעצמה כזכות גדולה שזכתה לחיות בארץ ואף למות בה ולהיטמן בעפרה. את כל חסכוניה הקדישה למוסדות צדקה, ישיבות ובמיוחד לבית-הכנסת הגדול בחולון בסדור פרוכות מפוארות, מנורת חשמל ותרומה גדולה לבניית ארון-הקודש. והדבר נהפך אצלה לעיסוק קדוש.

נפטרה בשיבה טובה ביום כ"ח אדר ב', שנת תשי"ט. יהיה זכרה ברוך.

היתה מהנשים הראשונות מאפט שעלתה לארץ בגיל מבוגר, בשנת 1934, להצטרף לבנה נחמן, לאחר שבעלה

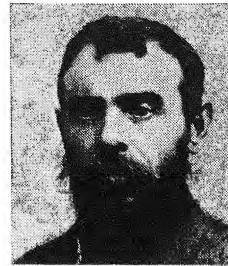
מתיהו לוסטגרטן נפטר עליה בחודש אייר שנת 1927. רבים בתקופה זו קנאו בה שזכתה לכך.

ר' יחיאל-מאיר מנדלזיס

עלה מאפסא בשנת 1925 בשנות עליית גרמסקי ומיד היה מעורב בענייני מסחר, בנה בתים וגם מעסקנות ציבורית לא משך ידו. היה ממסדי "הדר הכרמל", יסד את המנין החסידי הראשון בחיפה, כמו כן רכש דירה מכוחות עצמו ויסד "תלמוד-תורה". שנים רבות התקיים בביתו בית-כנסת של חסידי גור.

נולד בשנת תרל"ז, האריך ימים ונפטר בשיבה טובה בשנת תשכ"ג.

היה אחד מהדמויות המיוחדות בין ותיקי חסידי גור

מהדור הקודם שעוד הסתופף בצילו של ה"שפת-אמת" זצ"ל.

ר' צמח-ברוך רבינוביץ

נולד 1900, נפטר 1960

הארץ ולא נתן להוציא דיבה. הוא אמר פעם בשיחה עם אחד מרבני חיפה שבא לבקרו בימי חוליו, כי לקדש שם שמיים במאה שערים אינה מעלה גדולה, אבל לעמוד בפני מלחמת

קיום יום יום וללחום למען שמירת התורה והמצוות, זהו קידוש השם. נר לרגליו בכל יום ובכל שעה היה הצדק וכן לימד גם את בני ביתו ללחום למען יושר ציבורי ואישי. בליל שבת קודש י"א אדר ב' תשי"ט, כמה שעות לפני פטירתו סיים מסכת פסחים ועלה על מיטתו שממנה לא ירד כי לפנות בוקר נמצא מת מיתת נשיקה.

בר אורין ובר לבב מגזע תרשישים, דור שמיני (בן אחר בן) ל"יהודי הקדוש" מפשיסחא, אביו הרה"צ ר' יצחק שמחה זצ"ל מאפסא היה בנו של הרה"צ ר' צמח זצ"ל משיד-לובצה שהוא היה אחד מארבעה הבנים של הרה"צ ר' נתן דוד זצ"ל משידלובצה (האחרים משלשלת הבנים הגדולים שפארו את החסידות היו הרה"צ ר' פנחס'ל מקינסק, הרה"צ ר' יאיר מביאלוב'ג בעל "ארון עדות", הרה"צ ר' יעקב מביאלה, זכותם תגן עלינו), בנו של הרה"צ ר' ירחמיאל זצ"ל — בנו של היהודי הקדוש, אמו של הנפטר הצדקת רחל ע"ה היתה בתו של הרב מאפסא ר' יהודה לייב זצ"ל שקיבל סמיכות מ"שפת אמת" ושהוא פקד עליו לקבל את הרבנות באפסא, הרה"צ מאוסטרובצה הגאון רב יחיאל מאיר זצ"ל קיבל את היתר ההוראה שלו מהרב מאפסא. הוא לא רצה להמשיך את שרשרת האדמו"ריות וחרר ליהנות מיגיע כפיו ולא רצה לעסוק בכל עבודה שאינה כרוכה ביגיעת כפיים.

בעלותו ארצה, בשנת 1936, יסורי הקליטה שלו היו קשים אבל קיבל הכל באהבה, לא התרעם חס ושלום, אהב את

מרדכי יונגשטיין

1921. עבר את תלאות מלחמת העולם במחנות והגיע ארצה רק באוגוסט 1948 עם אשתו וילדו.

מרדכי היה רק בראשית צעדיו בארץ והנה פרצה מלחמת העצמאות ומרדכי גויס לצה"ל. רצה הגורל ומרדכי בא הביתה לבקר את משפחתו דוקא בעת ההפצצה הגדולה של חיפה בימים הראשונים של מלחמת העצמאות. היה זה בתאריך 16.10.48 עת נפצע פצעי מות בהפצצה זו, והוא בס"ה חדשים בארץ. נקבר בחיפה. אחיו שמחה — מבין העולים הראשונים והותיקים יוצאי אופטוב.

בנו הצעיר ביותר של יידל ואיטה יונגשטיין. נולד בשנת

דבורה בריקמן

הבגרות הגיעה לתנועה הציונית שלא כאחותה שושנה ואחיה אריה ומנחם, אשר מראשית נעוריהם נמנו עם פעילי הנוער הציוני ו"החלוץ". רק בשנת 1938, לאחר שאחותה וכן שלושת אחיה היו כבר בארץ והתבססו בה, עלתה והצטרפה אליהם.

כאן בארץ הכירה את חברה בחיים, נישאה ובנתה את משפחתה. נראה היה כי הגיעה אל המנוחה והנחלה עד שלפתע תקפתה מחלה ממארת אשר שמה קץ לחייה במיטב שנותיה.

נפטרה בכ"ד חשון תשכ"ד, הניחה אחריה שני ילדים: אלינה בת 20 ואליהו בן 17.

בת משה בריקמן (משה'לע אריה'ס), משפחה מסועפת ומעורה בחיי העיר משך רבות בשנים.

דבורה התחנכה לפי מיטב המסורת היהודית ורק בשנות

רחל וינגורט בת דבורה צוקר

בת דבורה צוקר. נולדה בשנת 1901 באופטוב. עלתה

ארצה בשנת 1936.

נפטרה בדמי ימיה ממחלה ממארת בי"ג חשון תש"י —

26.10.49 והיא רק בת 48.

אברהם בריקס

חייו וחיי משפחתו. נולדה לו בת עם אשתו השניה. אולם לפתע חלה במחלה ממארת ונפטר בירושלים. תקופה קצרה לאחר מותו נפטרה גם אשתו וגורל ילדתי נחרץ: להיות יתומה ללא אב ואם.

בנו של משה בריקס ז"ל. הגיע ארצה עם שארית הפליטה, לאחר שאיבד את אשתו חנה'צה שפרן עוד בגיטו אפט כשכרעה ללדת את ילדה הראשון בהיותם בבונקר. כאן בארץ התישב בירושלים והחל לבנות מחדש את

משה - חיים מילמן

מסורתית-דתית בהתאם להשקפותיו. כאן השיא את ילדיו ונראה היה כי שיקם את חייו, אולם לפתע חלה במחלת-לב אשר שמה קץ לחייו. נפטר בשנת 1964.

בנו של ר' מנדל מילמן, היה אחד הפעילים של צעירי אגודת ישראל ואברכי חסידי גור בעיר במשך שנים רבות. עלה ארצה מבלגיה לאחר מלחמת העולם השניה. התישב בכפר-סבא ולאחר מכן עבר לבני-ברק, כדי לחיות בסביבה

בני העיר בתפוצות

אפטער

אין דער גארער וועלט

מ. ג'ן — עליית בני העיר ארצה	385
צבי ברמן — סיפור חייו של עולה ראשון מאפט לארץ	386
צבי ברמן — המשפחה הראשונה	387
יוסף ראזענבערג — ועד יוצאי אופטוב בישראל	388
הערי ווייס — די אפטער עמיגראציע קיין קאנאדע און איר הילפסטעטיקייט .	392
אנשל וייס — אויפרוף צו אפטער לאנדסלייט	394
דוד פרייבערג — אפטער פרענדלי סאסייטי אין טאראנטא	395
מאקס מאנדעל — צום צווייטן יערלעכן קאנצערט	395
ב י ל ד ע ר	397—402

עליית בני העיר ארצה

כבר סופרו והועלו לזכרון ע"י חבריו במדור הנעדרים בספר זה.

בשנת 1924 אנו מוצאים שתי משפחות נוספות אשר משאירות אחריהן את העיירה ועולות ארצה כדי לשקם את חייהן ועתיד ילדיהן. שלמה נתן שטרנליכט, בנו של ר' ישראלקה, ואשתו, בתם של ר' גימפל וחייה ינטה וינברג, עולים ומתישבים בתל-אביב הצעירה ובונים כאן את משפחתם. מתבססים ומביאים את הוריהם הזקנים שיהיו סמוכים על שולחנם, הורי אשתו שנזכרו לעיל.

בצמוד לאותו זמן עולה גם ר' יחיאל-מאיר מנדלזיס, המתישב בחיפה, ור' ישראל וטמן שהתישב בתל-אביב. באלה תמה עליית „בעלי ההון“ מבני עירנו, אשר עקב נגישות משטר גרמסקי שפגע קשות ביהדות פולין ובעסקיהם, השליכו מאחרי גוים את עסקי המסחר שבפולניה ובארץ ארצה לחפש פתרונות לביסוסם הכלכלי ואכן, אף מצאוהו כאן.

העליה החלוצית

התנועה החלוצית מצאה בעירנו קרקע פורה לפעולתה ואף הניבה פרי הלולים. הנוער שלא מצא לו אחיזה בכלכלה הרעועה שבעיירה נהר לשורות תנועות הנוער החלוציות לכל גווניהם והכין עצמו לקראת עליה ארצה.

מבין ראשוני תנועת „החלוץ“ שהגיעו בשנות השלושים ארצה יש להזכיר את אליעזר ויצבלום ז"ל, אשר אף נפל בעבודות הבנין והכבוש במיטב עלומיו, וייבדלו לחיים ארו-כים : זאב פישמן, טובה כץ, ישראל אבא לוקסענבורג, ותיק התנועה החלוצית בעיר, קופל סובול, האחים בריקמן ואחיהם שושנה, לאה גלט, שמואל ברויטבקר ורבים אחרים. מבין אלה שבחרו בתנועה הקבוצית כדרך חיים יש לציין את סימה ארמן (שפיים), מרים גרינשטיין (אפק), אברהם גוטמכר (גבת).

מבין ראשוני החלוצים מקרב הנוער הדתי (השומר הדתי והפועל המזרחי) עלו : זאב ויסבלום, חיים צוקרמן, אשר הביא לאחר מכן את כל משפחתו ארצה עם אבא ר' מנדל צוקרמן, העסקן הותיק של תנועת „המזרחי“ בעיר, אברהם לשמש, אשר אף הוא הביא את הוריו ארצה, יוסף רוזנברג ואשתו גולדה, ריזל שמוקלר, נפתלי מקלר שהביא לאחר מכן את כל משפחתו ועוד.

מתוך הכשרת הנוער הציוני שבעיר הגיעה ברכה זיל-ברברג.

אף מקרב הנוער הדתי של אגודת-ישראל הגיעו ארצה לא מעטים. מביניהם יש למנות את משה בליטנטל ואשתו שפרה, הרץ שמלצמן, יעקב וינגורט ואשתו, האחים אורנשטיין

אם כי הכמיהה והערגון לארץ הקודש היו טבועים עמוק בנשמתם של בני העיר מדורי-דורות וקיבלו את ביטויים המוחשי בתנועת חבת-ציון והתנועה הציונית, אשר עוד בראשית צעדיה השתרשה עמוק בכל שכבות יהדות העיר — הרי לעליה של ממש ארצה ישראל לא מצאו העוז והאומץ ע"י שריפת הגדולה בין הגולה וארץ הצבי אלא מתי-מעט. בראשית היו אלה יחידים, בודדים אשר נתעלו והגשימו בגופם את השאיפה הגדולה של הרבים. רק לאחר מכן, עם פעמי העליה החלוצית הפך שביל-יחידים זה לערוץ זעיר אשר כבר סחף אתו את יקירי תנועות-הנוער הציוני, החלוצי והחזירי, ואשר ברבות הימים הביאו אחריהם את הוריהם ובני משפחתם עד שהפכנו בארץ כיום הזה שריד ופליטה לקהלתנו הקדושה אפט המונה קרוב ל-200 משפחות וקרוב לאלף נפשות, כן ירבו.

על הראשונים...

במדור זה מספר בן העיר צבי ברמן על עלייתו ארצה שחלה עוד בתקופת העליה השנייה, בראשית המאה העשרים. הרי שיש לראות אותו, את בן עירנו זה, בנו של ר' יחיאל-אלתר „לולקענמאכער“ (עושה מקטרות), אשר נמנה על ראשוני המתנחלים בכפר יחזקאל ומכובשי עמק יזרעאל, כעולה הראשון של בני העיר לארץ. ספורו מלא חויות ורשמים אשר היו נחלתם ולבטיהם של ראשוני החלוצים, בני העליה השנייה שהגיעו ארצה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

צבי ברמן עצמו כבר מספר לנו (בהמשך למדור זה) על העולה השני שהגיע תיכף אחריו, הלא היא משפחת שמואל פרימן, אשר התנחלה בעין-גנים שבפתח-תקוה. משפחה זו שהסתעפה והכתה שורשים עמוקים בארץ הביאה לאחר מכן אליהם את קרוביהם בני העיר, הלא הן האחיות יוסט, חנה, טובה, פולה ואחיהם משה.

אנחנו, בני הדור השני, כבר זוכרים בהיורנו עיד בחזקת ילדים את עלייתם של משפחת יעקב שטינפלד שחלה כבר בשנות העשרים למאה זו, אשר התנחלה ברעננה, קנתה שם אחיזה ונטעה פרדסים.

באותם ימים עלה ארצה מראשוני „השומרים“ בעיר, אחד הטובים והמסורים ביותר מבין תנועת „השומר“ שהוקמה זה כבר בתור תנועת הנוער הציונית הכללית. הראשון אשר להט הציונות המגשימה דבק בו ולא הרפה ממנו עד עלותו ארצה הלא הוא דוד וויסבול, המכונה בפי הנוער בעיירה „דאָדעק“. בצדק יש לראות בדוד ויסבול את העילה החלוצי הראשון, כי אכן חלוץ היה האיש. כל תולדות חייו החלוציים

(בני שכנא) ונשותיהם ועוד. עם עליית בעלי ההון עלו ארצה האחים לובלינר, אשר הביאו לאחר מכן את כל משפחתם ארצה.

אולם לא רק באמצעות התנועות החלוציות פרץ הנוער ועלה. רבים אשר מקודם היגרו למדינות שמעבר לים חזרו לאחר מכן ועלו משם ארצה. ממדינת לוקסנבורג עלה עוד בשנת 1933 נחמן לוסטגרטן, מברזיל חזר ארצה אברהם רוטשטיין ומארגנטינה בא יצחק אורבינדר.

בצל מלחמת העולם

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה פסקה רשמית העליה. אולם למעשה עדיין חתרו ללא הרף אניות מעפילים לחופי המולדת ובתוכן גם מבני העיר. אולם אלה זכו להגיע לחופי המולדת רק לאחר תום המלחמה והוחזקו במחנות בקפריסין. בינתיים הגיעו עם הצבא הפולני של הגנרל אנדרס, אשר חנה במזרח התיכון, כמה יוצאי אופטוב אשר שירתו בצבא הפולני ובהגיעם לקרבת הארץ מצאו דרכים לעזוב את הצבא ולהשתקע. מבין אלה יש למנות את ד"ר וואסנר, מאיר פרימן, אברהם שרמן ועוד.

עליית שארית הפליטה

כבר בימים הראשונים שלאחר גמר מלחמת העולם החלו להגיע סנוניות ראשונות של פליטי החרב. היו אלה ניצולי המחנות אשר עוד לפני פרוץ המלחמה היו קשורים בקבוצי

ההכשרה של תנועות חלוציות ובאופן טבעי הובילה דרכם עם השחרור מהמחנה ישר לתנועה ובאמצעותה לעליה ארצה.

עם הראשונים הגיעו ממיטב הנוער אשר הארץ היתה חלומם וערגתם משנות ילדותם. בין אלה יש להזכיר את יחיאל רוזנפלד, נתנאל פטרושקה ואברהם וטמן, אשר היו מראשוני המגויסים במלחמת העצמאות ונפלו על משמרתם למען קוממיות ישראל (ראה מדור: נעדרים).

עם פתיחת העליה ההמונית לקראת הקמת מדינת ישראל ובמיוחד לאחר הכרזת העצמאות ופרסום חוק השבות המאפשר לכל יהודי באשר הוא שם לעלות ארצה בעזרתם המלאה של שלטונות המדינה והסוכנות היהודית החלו זורמים המוני הפליטים מכל ארצות הגולה אשר הצטרפו כאזרחים שווי זכויות למדינה היהודית הקמה לתחייה. ביניהם הביאו האניות לחוף מבטחים גם רבים מבני אפט ששרדו לפליטה ואשר בחרו בישראל כעוגן הצלה לשיקום חייהם האישיים ההרוסים מתקור פת השואה.

כמעט יום-יום הקבלנו פנים חדשות של בני עיר שהגיעו ומצאו כאן מחדש מכירים וקרובים משנות הנעורים ועזרה נפשית וחמרית בבנין חייהם המחודשים במולדת. יש לציין שמאז קום המדינה הגיעו אלינו קרוב ל-150 בני עיר, רובם מטופלים במשפחות ובילדים, כן ירבו. ואכן רובם ככולם מצאו כאן מקומם.

פנינו לקליטה נוספת ומחודשת של כל בני העיר, מקרוב ומרחוק, אשר לבם עם מדינת ישראל המחודשת.

צבי ברמן

סיפור חייו של עולה ראשון מאפט לארץ

למדתי, ככל ילד יהודי בעיירה, ב"חדר" אצל מלמד ולאחר מכן בבית-המדרש. אולם כבר בגיל רך התחלתי לעבוד בתור עוזר לסוחר ר' מאיר ויזנפלד ז"ל, בעל בית-מסחר לבדים בעיר.

חינו היו קשים למדי. אבי היה מתפרנס ממסחר בנצות. היו מקצצים את הנצות והפוך ושולחים בחבילות גדולות לערי המדינה. מאחר ופרנסה מלאה לא היתה מכך למשפחה, היה אבא עוסק גם בעבודות של נגרות-בנין.

יהודי העיירה עסקו במסחר ומלאכה והנוער — אם לא התבייש לעסוק במלאכה... — היה לומד חיטות, סנדלרות או מקצוע-העיר המפורסם — מברשות.

חיי החברה היו דלים מאד. מפלגות טרם היו, ויהודי העיר התחלקו לפי ה"שטיבלעך" של החסידים.

בגיל 16 עברתי עם אבי ואמי החורגת לגור לורשה. יעקב אחי נשאר באופטוב, כאן התחתן ועבד אצל חותנו סוחר-יערות בתור מנהל ספרים.

חלוץ העליה השנייה

נולדתי באופטוב בשנת 1886 להורי יחיאל-אלתר בן מאיר "לולקענמאכער" (בעברית: עושה מקטרות) ואמי שבע אשר

לאחר שנים:
מושבניק בכפר יחזקאל

צבי ברמן עם עלייתו

נפטרה בהיותי בגיל חמש בסך הכל. אחי יעקב (יעקב ברמן, ממנהיגי "המזרחי" בעיר בשנים הבאות) היה יותר מבוגר בשנתיים.

בורשה הייתי נוהג לבקר יחד עם קבוצת חברי בבית-הכנסת „שערי-ציון“ שם הופיעו מטיפים ציוניים שונים מדי שבת וביניהם הרב מיליקובסקי, אשר נאם על פרשת השבוע ורמז על יישוב ארץ-ישראל מחדש. הושפעתי מאד מנאומים אלה עד שאני וחברי הקרוב נתן חפשי החלטנו לעלות ארצה. לא קל היה להשיג את הכסף לעליה וכן תעודת העולה. ללא תעודה יצאנו, איפוא, אני עם נתן חפשי לאודיסה אשר משם הפליגו האניות לארץ-ישראל ולאחר תלאות רבות קיבלנו את התעודות הנחוצות.

סוף-סוף הגעתי באניה ליפו. בנמל הקבילו פנינו פקידים ערביים מטעם השלטון הטורקי שבארץ ומסרו לידינו תעודה בצבע ירוק שהכילה הוראה לצאת תיכף חזרה את הארץ... אולם באו לקבלנו גם יהודים מתושבי יפו וביניהם חיים-ברוך בעל המלון הידוע ביפו מתקופת העליה השנייה. הוא אכסן אותנו תיכף במלון שלו ודאג לכלכלתנו, מבלי לחשוש כלל לתשלום אשר לרוב לא היה בנמצא אצל חלוצים בימים ההם... נשארתי ביפו רק מספר ימים ועברתי לרחובות, שם קבלתי עבודה בכרמי חברת „מנוחה ונחלה“. רחובות היתה עדיין צעירה לימים והחיים בה היו קשים למדי. גרתי עם חברי נתן חפשי ועוד חבר שנתלווה אלינו במרתף אשר מתחת לבית-הכנסת. חיינו ברחובות חיי דוחק ומחסור. לאחר חדשים, עם גמר הבציר עברנו לפתח-תקוה, בה התרכזו מרבית החלוצים שהתכוונו לעלות להתישבות לגליל.

בפתח-תקוה היו חיינו נוחים יותר. כאן היתה כבר קיימת מסעדה, של רבינוביץ המפורסם, איש בעל לב ורוח מסוגו של חיים-ברוך ביפו. כאן יצאתי לעבודה יחד עם האיש הדגול ומורה הדור של אז א. ד. גורדון ובשבתות היינו נפגשים בביתו בעין-גנים לשמוע תורה מפיו ומפי הסופר ברנר והנוער היה מבלה לאחר מכן ברקודים גלגלים.

לאחר חודש של עבודה בפתח-תקוה התחלתי בנסיעה לכנרת. בימים ההם היתה נסיעה מיהודה לגליל קשורה בקשיים רבים, כיון שעדיין לא היו כבישים בארץ. מפתח-תקוה לחיפה נסענו בדיליונס ומחיפה לעפולה נסענו ברכבת הטורקית. מעפולה כבר הלכנו ברגל עד למסחה, היא כפר

צבי ברמן

המשפחה הראשונה

(משפחת שמואל פרימן עולה ארצה)

כותב כי „לו היו נותנים לי שם בארץ אחוזה עם בית, מוכן הייתי להתישב בדעתי ולבוא אליכם...“

עניתי לו ללא שהיות שבתנאים כאלה מוטב שלא יבוא ארצה כלל ויישאר בבית. כאן הכרח לעבוד קשה ולעמול רבות למען בנין מולדת עברית עוד לפני שמגיעים אל המנוחה... והנחלה...

זילברמן הקריא מכתבי זה לפני שמואל פרימן והוא ענה

באותם ימים, בתחילת המאה העשרים לא ידעו רבים בעירה על ציונות. סופר שישנו רק יהודי אחד ושמואל פרימן שמו, שהוא „משוגע“ לציונות.

כאשר בגרתי עזבתי את העיר, עברתי לגור בורשה ויותר לא שמעתי על פרימן זה. רק לאחר מספר שנים בהיותי כבר בארץ, קבלתי מכתב מחבר נעורים שבעיירה, בנו של יעקל סליפערס (זילברמן), גיסו של אחי יעקב ברמן, בו הוא

לי בשמו בוז הלשון: "ממך הרשל לא צפיתי לדבר כזה. הייתכן שאתה תכתוב מכתבים כאלו מן הארץ? האיד העז לייצץ ליהודי לא לעלות ארצה..."

עניתי לו במכתב מפורט ובין היתר: דע לך שמואל שמכתבי הנ"ל היה מיועד לדוד-יענקל סליפערס בלבד, לך למשל אני מיעץ שתארוז את חפצייך, קח את משפחתך ובוא מהרה ארצה כי לך ושכמוך הארץ הזאת...

והוא אמנם שמע בקולי, עלה ארצה עם משפחתו, התישב בעין גנים לאחר שקנה בה עשרה דונם קרקע. סמוך לאותו זמן באה כלתי יחד עם משפחת אברהם'ל רוזנפלד ארצה ונסעתי לקבל פניהם בנמל יפו. לפני נסעי כתבתי לשמואל פרימן שאני רוצה בהזדמנות זו לראותו והוא אמנם בא ליפו לפגשני.

פגישתנו זו הראשונה היתה מאד לבבית. לאחר שהתקרבונו

סיפר לי בהתלהבות עד כמה הוא מאושר ששמע בקולי ועלה ארצה. השיח בפני על קשיי הקליטה ועל צעדי ההתנחלות הראשונים וכמה הוא מאושר כעת בהמצאו בנחלתו בעין-גנים יחד עם משפחתו הענפה. מי ידמה ומי ישווה לו, כאשר לאחר יום עמל קשה הוא מתישב בגנו, בצלו של עץ נטוע במו ידיו, ילדיו סביבו ונהנה מפרי גנו, ממש "איש תחת גפנו ותחת תאנחו..."

לדאבון כולנו לא ארכה השמחה במעונם. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא הטורקי, נשלח לדמשק שם חלה ונפטר.

חלוצ ראשון מבין הציונים בעירה שהגשים בחייו חזון העליה וההתיישבות בארץ. משפחתו נשארה עד היום בפתח-תקוה כמגשימי ייעודו.

נרשם ונמסר לדפוס ע"י נחמן לוטטגרין

יוסף ראזענבערג

ועד יוצאי אופטוב בישראל

שטעטלעך. אויך די אפטער אין ישראל האבן אנגעהויבן זיך ארגאניזירן, ווען מיר האבן זיך דערוואסט וועגן חורבן פון פוילישן יידנטום, וואס האט אויך נישט אויסגעמיטן אונדזער יידישער קהילה אין אפט.

עס זענען געקומען קיין ארץ-ישראל די ערשטע פון דער אפטער שארית הפליטה און האבן אונדז געבראכט די טרויע-ריקע ידיעה וועגן חורבן אפט, דאן האבן מיר זיך ארומגעזען, אז מען דארף זיך ארגאניזירן. איך האב זיך דורכגערעדט מיט שלמה נתן שטערנליכט ע"ה און מיר האבן געשאפן א צייט-

ביז דעם צווייטן וועלט-קריג זענען אין ישראל נישט געווען קיין ספעציעלע לאנדסמאנשאפטן. עס האט עקזיסטירט אן אלגעמיינע "התאחדות עולי פולין", אזוי ווי אנדערע אלגע-מיינע לאנדסמאנשאפטן. קיין ספעציעלע איינצלע לאנדסמאנ-שאפטן פון שטעט און שטעטלעך האבן דעמאלט אין ארץ-ישראל נישט עקזיסטירט. ווען עס האבן אנגעהויבן אנקומען די איוב-בשורות פון חורבן וואס די נאציס האבן געמאכט און ספעציעל דעם יידישן חורבן אין פוילן, האבן זיך אנגעהויבן ארגאניזירן די באזונדערע לאנדסמאנשאפטן פון שטעט און

האסיפה החגיגית של בני העיר המוקדשת להוצאת ספרייזכור. הפותחת — רחל קנדיל-מגן. פייערלעכע פארזאמלונג געווידמעט דעם יזכור-בוך. עפנט — רחל קאנדעל-מגן.

געלט אויף דעם צוועק. אונדזערע פינאנציעלע מעגלעכקייטן זענען דעמאלט געווען שטארק באגרענעצטע. אין לאנד איז געווען אימרויך — ס'איז געווען די צייט פון מלחמת השחרור

תפילת „יזכור“ לזכר הקדושים

און ס'האט געהערשט א גרויסער קריזיס; ס'איז דאן אויך געווען די באוואוסטע צנע-תקופה. נייע עולים זענען געקומען, מיר האבן זיי געוואלט כאטש מיט עפעס העלפן און מיר האבן נישט געהאט מיט וואס. האבן מיר באשלאסן צו ווענדן זיך צו די אפטער לאנדסמאנשאפטן אין ניו-יארק, טאראנטא און מאנטרעאל.

עס איז באלד געקומען דער געהעריקער ענטפער. די ערשטע האבן זיך געשטעלט מיט אונדז אין פארבינדונג דער אפטער קאמיטעט אין ניו-יארק און אונדז ארויסגעשיקט 1000 דאלאר (דאן 250 פונט). דאס איז געווען דער הויפט-יסוד צו די גמילות-חסדים קאסע, וואס האט זיך געפירט יארן לאנג. שפעטער אביסל האבן זיך אויך די אפטער אין טאראנטא זייער ווארעם אפגערופן, און א ביסל שפעטער אויך מאנטרעאל.

ווי כ'האב באמערקט, איז דעמאלט געווען אין ישראל די צנע-צייט. שפייו-פראדוקטן זענען געווען שטארק באגרענעצט. האבן דאן אונדזערע לאנדסלייט אין מאנטרעאל אויפגעטאן

קבוצת יוצאי אפ"ס בישראל בשעת האזכרה — 1964.
א גרופע אפטער אין ישראל בשעת דער אזכרה — 1964.

א גרויסע זאך: אויף פסח פון 1949 האבן זיי געשיקט קיין ישראל 125 נאמענטלעכע שפייו-פאקעטן פאר די שטא-טישע און דאס זעלבע אויך אויף פסח 1950. אין יענע שווערע

ווייליקן קאמיטעט, וואס איז באשטאנען פון פאלגנדיקע פער-זאנען: שלמה נתן שטערנליכט ע"ה און, צו לאנגע יאר, יאנקל שטיינפעלד, טאבטשע כץ און דער שרייבער פון די שורות.

ס'ערשטע האבן מיר באשלאסן צוזאמענצורופן די שטא-טישע אויף אן אזכרה, לויט דער דאטע וואס מען האט אונדז איבערגעגעבן, י"ג חשוון — דער טאג פון אויסזידלונג פון אפטער יידן. מיר זענען זיך צוזאמענגעקומען אין יאר 1946 אויף די ערשטע אזכרה אין תל-אביב. פיל אפטער זענען נישט געקומען, ווייל זייערע אדרעסן זענען אונדז נישט באקאנט געווען און מיר האבן זיי נישט געקאנט צו וויסן געבן וועגן דער אזכרה. פיל טרערן זענען פארגאסן געווארן ווען אונדזער לאנדסמאן משה בליטנטייל פון חיפה האט גערעדט און מספיד געווען די אפטער יידישע קהלה וואס איז חרוב געווארן. הארץ-רייסנד איז געווען דער אלגעמיינער קדיש פון די פארוואלטער.

אין די יארן 1947-48, ווען עס האט אנגעהויבן שטראמען קיין ישראל די מאסן-עליה פון דער שארית הפליטה, זענען צווישן די נייע עולים געווען אויך אפטער. מיר האבן איינ-

נשיאות אסיפת האזכרה לזכר קדושי אפ"ס בשנת 1964
פרעזידיום פון יזכור-אוונט צום אנדענק פון אפטער יידן — 1964.

געזען, אז מיר מוזן זיך ארגאניזירן, כדי צו קענען מיט עפעס העלפן אונדזערע נייע עולים.

דעם 26.1.48 איז ביי מיר אין דער וויינינג פארגעקומען די ערשטע פארוואלטונג פון אפטער אין ישראל. ס'איז געוויילט געווארן א קאמיטעט פון פאלגנדיקע פערזאנען: יוסף ראזענ-בערג, טאבטשע פישמאן (כץ), שלמה פעלדמאן, זאב פישמאן און ישעיה לעשטש. אזוי ווי די צאל פארוואלטער איז נישט געווען גענוג און מיר האבן באמערקט, אז עס פעלן נאך פיל שטעטישע, האבן מיר באשלאסן צוזאמענצורופן א צווייטע פארוואלטונג אויפן נעכסטן חול-המועד פסח. און חול-המועד פסח 1948 איז די צווייטע פארוואלטונג צושטאנדגעקומען, אין וועלכע עס האבן אנטהאלטענענע א גרויסע צאל אפטער אין ישראל. פארשידנס איז ארומגערעדט געווארן. קודם כל האט מען אויפגענומען אלע אדרעסן פון אפטער, בכדי צו שטיין מיט זיי אין קאנטאקט, ווען ס'וועט זיין נייטיק. עס איז אויך באשלאסן געווארן צו גרינדן א גמילות-חסדים קאסע, און עס איז באלד אויפן ארט געשאפן געווארן א גרויסע סומע

אויך איינגעארדנט געווארן פארשידענע צוזאמענטרעפן פון די אפטער. דער ועד האט אויך געזארגט, אז אין מרתף השואה אויפן הר-ציון אין ירושלים, ווו עס זענען פאראנען הונדערטער מצבות נאך די חרוב געווארענע קהילות אין אייראפע, זאל אויך זיין א מצבה פאר די אפטער קדושים. אין יערהקדושים, וואס אויפן וועג קיין ירושלים, איז פארפלאנצט געווארן א פאר הונדערט ביימער אויף די נעמען פון אפטער פאמיליעס.

און אחרון אחרון — דער ספר יזכור. יארן לאנג האבן מיר אפטער גערעדט וועגן ארויסגעבן א יזכור-בוך. כמעט אויף יעדער אזכרה-פארזאמלונג האבן מיר גערעדט, אז מיר דארפן פאראייביקן די חרוב געווארענע יידישע קהילה אין אפט אין פארם פון א יזכור-בוך. מיר האבן איינציקווייז גע-שאפן מאטעריאל און בילדער, אבער קיין פאזיטיוועס איז נישט געטאן געווארן.

אויף דער אזכרה-פארזאמלונג אין 1960 איז ענדגילטיק באשלאסן געווארן ארויסצוגעבן א ספר יזכור לקדושי אופטוב. עס האבן זיך געמאלדן פריוויליקע, וואס זענען גרייט געווען אויף זיך צו נעמען די שווערע און פאראנטווארטלעכע ארבעט. באלד נאך דער פארזאמלונג איז דער געשאפענער יזכור-בוך קאמיטעט צוגעטרעטן צו אן אינטענסיווער און אנגעשטרענגטער ארבעט. דער אלגעמיינער אפטער קאמיטעט האט צייט-ווייליק אפגעשטעלט זיין טעטיקייט. האפנטלעך, אז מיטן דערשיינען פון יזכור-בוך, וועט צוריק ארגאניזירט ווערן די טעטיקייט פון אפטער קאמיטעט אין ישראל.

צייטן אין ישראל איז דאס געווען איינס פון די גרויסע טאטן פאר די וואס האבן זיך אין דעם גענייטיקט.

אויך מיט די אפטער אין בראזיל האבן מיר זיך געשטעלט אין פארבינדונג. אויך די אפטער פון בראזיל האבן בייגע-שטייערט צו דער גמילות-חסדים קאסע, און אזוי שטייען מיר ביזן היינטיקן טאג אין פארבינדונג מיט אונדזערע לאנדס-מאנשאפטן אויף דער וועלט.

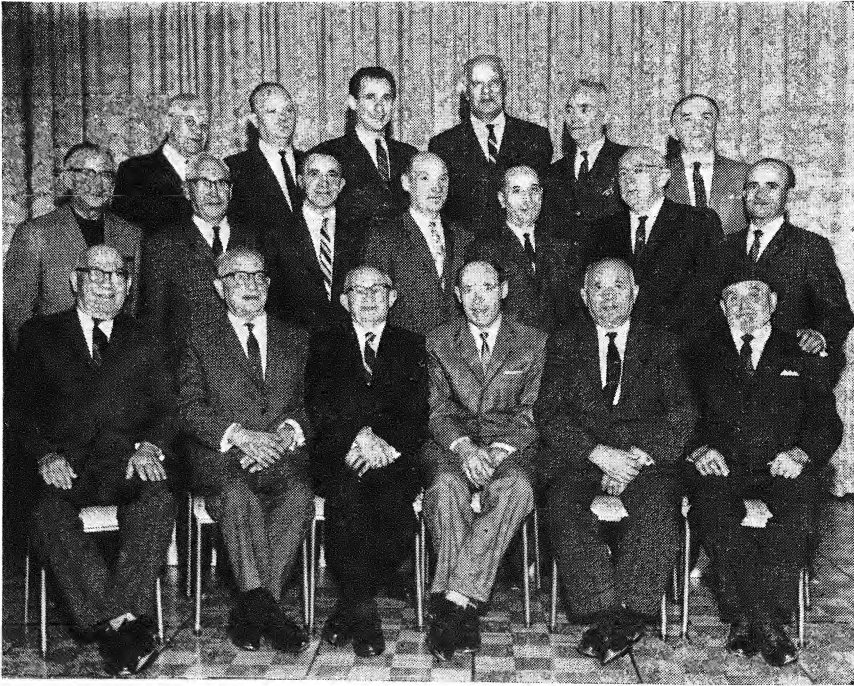
עורך הספר מדווח בפני הנאספים על הוצאתו לאור של ספר זה. דער רעדאקטאר באריכטעט פאר די פארזאמלטע וועגן יזכור-בוך.

די טעטיקייט פון ועד איז באשטאנען קודם-כל פון אייגן ארדענען די יערלעכע אזכרה: יעדן י"ג חשון קומען זיך צוזאמען אין תל-אביב כמעט אלע אפטער פון ישראל אויף די יערלעכע אזכרות נאך די אפטער קדושים. עס זענען

אפטער רעליעף אין טארנאטא אין יאר 1924

אפטער הילפס-פאר איין אין טאר-אנטא, היינט

פון רעכטס צו לינקס: ערשטע ריי זיצן: לייביש מאַנדעל, פינטשע טייטל, קאַרעספּאַן, דענץ־סעקרעטאַר, אהרן שטאַרקמאַן, פאַרזינדער, הערי ווייס, פינאַנסיעלער סעקרעטאַר. אַנשל ווייס, יאָסל בירעבויס.

צווייטע ריי שטיין: הערשל מאַנדעל, זכריה בלאס, אברהם שערמאַן. שמחה זאָלצמאַן. מאיר שולמאַן, גיטקינד שערק, אייזיקסוואַרטש.

דריטע ריי שטייען: אַלתר מאיר צימערמאַן, אפרים באַרענשטיין, לייביש דאַמסקי, שאול מאַרמורעק, בעריל וויינגוסט, שמואל דעל.

די אפטער עמיגראציע קיין קאנאדע און איר הילפס-טעטיקייט

האט עקזיסטירט אויך א פרויען-קרייז פאר די אפטער פרויען. די יונגע „רעוואלוציאנערן“, וועלכע זענען אנגעקומען קיין טאראנטע האבן שוין נישט געפונען קיין אינטערעס אין דער שול. זיי האבן שוין געזוכט נייע ראמען פון צוזאמענערען און געזעלאפטלעכן צייט-פארטרייב. די האבן טאקע געלייגט דעם גרונט-שטיין פארן אפטער הילפס-פאראייניג. צווישן די ערשטע גרינדער און מיטארבעטער פון הילפס-פאראייניג טרעפן מיר: משה'ל טייטל, חיים-שלמה קאפלענסקי, נח טייטל, נחום טייטל, יאסל אדלער, מלך פעלדמאן, איך און מיין ברודער אנשל ווייס, דעם בלינדן יאסל'ס זון. פון די אלע אויבנדער-מאנטע זענען נאך מיר, איך און מיין ברודער, טעטיק ביו היינט אין הילפס-פאראייניג.

די ערשטע גרויסע אקציע פון הילף פאר די אפטער לאנדסלייט איז ארגאניזירט געווארן שוין אין יאר 1907, מיט ענדע פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. כאטש מיר האבן נישט געהאט קיין קאנטאקט מיט דער שטאט אין צייט פון קריג האבן מיר געוויסט אז מיר דארפן זיין גרייט מיט הילף פאר די געליטענע און עוואקואירטע.

מיט די ערשטע ידיעות נאכן קריג האבן מיר געזען, אז ס'איז נויטווענדיק אויסצוברייטערן די הילף פאר די יידן אין שטאט און אונדזערע מיטלען זענען נישט גענוג. האבן מיר זיך געוואנדן צו די לאנדסלייט פון דער אפטער שול, וועלכע האט שוין דאן געהאט איר אייגענעם הויז, פאר געמיינזאמע ארבעט לטובת אונדזער בשותפותדיקן צוועק. זיי האבן אונדזער פארלאנג אנגענומען. אין דעם פנקס פון דער אפטער שול, דאטירט פון יאר 1918 געפונען מיר פיל נעמען פון די ערשטע וואס האבן זיך באטייליקט אין דער הילפס-טעטיקייט, מיט אייגענע באשטייערונגען און געלט-זאמלונגען ביי ברייטערע שיכטן. די אקטיוויסטן מצד דער שול-לייטונג זענען געווען: קלמן שערקי, הארשל סאבאל, גימפל שערקי, אביגדור רייכצייג, יאסל געדאלעוויטש, יאמע אלטמאן און יאסל בירנבוים, וועל-כער איז נאך טעטיק אין שול ביזן היינטיקן טאג. ס'האבן זיך באטייליקט און אקטיוו מיטגעארבעט אויך פיל אנדערע וואס זייערע נעמען איז שווער צו געדענקען היינט.

משך אלע יארן איז די הילפס-טעטיקייט מער נישט אי-בערגעריסן געווארן. ס'זענען נאך געווען געוויסע צייטן פון נידערלאגע, ווי ס'זענען אויך געווען צייטן פון גרויסן אויפ-שוונג און אקטיוויטעט. ווען די אקטיוויטעט פון די מענער איז געווארן אפגעשוואכט האט אויפגעבליט די טעטיקייט פון

שווער פעסטצושטעלן גענוי ווען ס'האט זיך אנגעהויבן די עמיגראציע פון אפטער קיין קאנאדע. ווארשיינלעך זענען שוין די ערשטע אפטער, יחידים, געקומען אהער נאך אין די ניינציקער יארן פון פריערדיקן יארהונדערט. א קאנקרעטע, רעגולערע פארעם פון עמיגראציע האט אנגענומען די אויס-וואנדערונג, שוין אנפאנג צוואנציקסטן יארהונדערט, נאך דעם נישט-געלונגענעם ערשטן אויפשטאנד קעגן רוסישן צאר אין יאר 1904, וועלכער האט געטראפן שטארק אויך די אפטער יוגנט, וועלכע איז געווען רעוואלוציאנער געשטימט און א-געפירט מיט פאליטישע טעטיקייט אין די ראמען פון „בונד“. די ערשטע ארעסטן און פארשיקונגען פון די פירנדע יוגנטלעכע רעוואלוציאנערן האבן געשטויסן די יוגנט צו אנטוישונג און אויסוואנדערונג.

קיין גרויסער אויסוואל פון עמיגראציע פאר דער אנטויש-טער יוגנט איז דאן נישט געווען. טאראנטע האט אין יענער צייט געעפנט אירע טויערן פאר פרייער אימיגראציע און דעקלאסירטע יידן אין מזרח-איראפע האבן זיך געווארפן גערן אויף דעם איינציקן אויסוועג און גרויסע אויסזיכטן.

נאך דעם ווי די ערשטע אפטער האבן זיך איינגעארדנט אין דער נייער היים, האבן זיי פארשטענדלעך גלייך זיך אונ-טערגענומען „ארויסראטעווען“ זייערע פאמיליעס און קרובים. אזוי האט אנגעפאנגען א רעגולערע אימיגראציע. ווער — בלייבנדיק אן אויסזיכטן און צוקונפט; ווער — אנטלויפנדיק פון „פריזור“, איינציקווייז וואקסט די אפטער „קאלאניע“ אין טאראנטע און פארברייטערט זיך.

די ערשטע עמיגראנטן האבן זיך געפילט איינזאם און פארלאזט. ווי א זעלבסטפארשטענדלעכקייט האט יעדער איי-נער געזוכט א ביסל ווארעמקייט ביי זיינע שטאטישע. אזוי האבן זיך אנגעפאנגען וועבן די ערשטע פעדים פון געזעל-שאפטלעכע טעטיקייט.

שוין פיל יארן פאר מיין קומען אין קאנאדע האט עקזיס-טירט אין טאראנטע א ווינקל פאר צוזאמענקונפט פון אפטער לאנדסלייט. דער צוזאמענקונפט איז געווען אין שול, א טרא-דיציע פון דער אלטער היים.

די ערשטע שול איז געווען אין א פריוואטער שטוב. דארט האבן זיך צונויפגעזאמלט יעדן שבת אלע אפטער צו דאווענען צוזאמען, צו „שלוש-סעודות“, אדער „מלוה-מלכה“ און בעיקר; זיך צונויפרעדן און טיילן מיט זכרונות פון דער אלטער היים און אויפנעמען נייעס מיט די ניי-געקומענע. ביי דער שול

דער אפטער פרויען-ארגאניזאציע, וועלכע האט איינגעטלעך עקזיסטירט שוין פיל יארן נאך פון די ערשטע צייטן פון די שול-צונויפטרעפן. די פרויען-ארגאניזאציע האט געהאלטן פאר איר הייליקן חוב דורכפירן א גרויסע געלט-אקציע פאר יעדן יום-טוב און שיקן א גרעסערע סומע פאר נויט-באדערפ-טיקע אין דער אלטער היים. אין שפיץ פון דער פרויען-ארגאניזאציע זענען געשטאנען משך פיל יארן צוויי באליבטע פרויען: קיילע גדאלעוויטש און חנה קאהן.

ווען דער הילפס-פאראיין האט נישט באוויזן קיין גרויסע טעטיקייט, האבן די פרויען באוויזן אויף צוזאמענארבעט מיט זיי א גרופע מענער בכדי צו פארברייטערן די אקציע פאר הילף. איך האב דאן באוויזן א גרופע מענער אויף צוזאמענ-ארבעט אין דער אקציע, וועלכע האט טאקע געגעבן גרויסע רעזולטאטן. פון זיי איז צו דערמאנען: מרדכי קאפליינסקי, הארשל סאבאל, משה גאלדבערג, אביגדור רייכצייג, יאנקל אייזיקאוויטש און יאסל בירנבוים. די לעצטע צוויי, טראץ זייער הויכן עלטער, זענען נאך טעטיק ביזן היינטיקן טאג.

אין די דרייסיקער יארן, ווען דער קריזיס אין אמעריקע און אין קאנאדע האט געטראפן אלעמען און ס'איז געווען אוממעגלעך אדורכפירן רעגולערע הילפס-אקציעס ביי די שטאטישע, האבן אונדזערע פרויען אויסגעפינען א נייע פארם פון געלט-זאמלונג: אריינשטעלן אין יעדן שטוב פון די אפטער א פושקע מיט אן אויפשריפט „פארן אפטער הילפס-פאנד“. יעדע פרוי, פאר ליכט-בענטשן פרייטיק-צו-נאכטס, האט גע-האלטן פאר איר הייליקן חוב אריינצוארפן אין פושקע עטלעכע סענט פאר אפטער נויטבאדערפטיקע. אזוי אויך ביי אנדערע געלעגנהייטן און פאמיליען-צוזאמענטרעפן. די פושקעס-אקציע, די אלטע טראדיציאנעלע מעטאדע האט א געוויסע צייט נישט שלעכט געארבעט און אריינגעטראגן נישט קיין קליינע סומעס. אבער די צאל נויטבאדערפטיקע אין דער אלטער היים איז געווען א גרויסע און דאס האט נישט געקלעקט אויף שיקן הילף אפילו בלויז אויף פסח און אנדערע יום-טובים. כ'געדענק א פאל, ווען ס'איז געקומען א יום-טוב און די סומע וואס מיר האבן צונויפגעזאמלט איז געווען נישט גענוג. האט אונדזערער אן אקטיוויסט, אביגדור רייכצייג, פרייוויליק פארגעשלאגן אויסבארגן די פעלנדיקע סומע געלט. אין די פושקעס-זאמלונגען זענען אקטיוו געווען: בנימין אלטמאן, שמעון פאלאק, מלך פיזעל און נאך פיל אנדערע.

די שטיצע צו די באדערפטיקע אין דער היים איז געשיקט געווארן לויט אן אפיציעלער רשימה, וועלכע איז אונדז צו-געשיקט געווארן פון אפט דורך אן אפיציעלער קהילה-קאמיסיע, וואס איז באאויפטראגט געווארן דערצו. די געלטער זענען איבערגעשיקט געווארן דורך אנשל ווייס, וועלכער איז געווען דער אויטאריטעט ביי אונדז אין קאנאדע און האט געהאט א ביורא אויף איבערשיקן שטיצע צו אפטער קרובים און אומגענוגט. ער האט דאס געטאן פארן קאמיטעט אן מינדסטן אפצאל. דער סיסטעם פון אונטערשטיצונג איז א-געגאנגען פיל יארן, ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט-קריג.

באלד נאכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, נאך אין יאר 1940, האבן מיר זיך פארזאמלט אין אנשליס הויז אויף אויסארבעטן א פלאן צו פארברייטערן די הילפס-ארבעט און אנגרייטן מיטלען פאר די עווענטועלע רעזולטאטן פון קריג. אין קאמיטעט זענען אויך אריינגעצויגן געווארן נייע יינגע כוחות און באנייט זיין טעטיקייט, מיט אנשל ווייס אין שפיץ, אלס פינאנץ-סעקרעטאר. אין פארברייטערטן קא-מיטעט האבן זיך באטייליקט אויך די פארשטייער פון דער שול-לייטונג.

ווי מיר האבן דערווארט, איז די ארבעט טאקע געקרוינט געווארן מיט גרויסן דערפאלג און מיר האבן באוויזן שאפן מעגלעכקייטן אויף העלפן די געראטעוועטע פון אונדזער אל-טער היים נאכן גרויסן אומגליק. די ארבעט איז געטאן געווארן בשלמות. מיר האבן פיל געהאלפן די פליטים, וועלכע זענען געקומען צו אונדז און אויך די וואס זענען פארבליבן מעבר לים און זיי דערמעגלעכט אויסוואנדערן קיין ישראל.

מיר האבן מיט אונדזער פארשטארקטער טעטיקייט אויך אנגעשטעקט אלע אנדערע אפטער צענטערן אין אמעריקע: מאנטרעאל און ניו-יארק, וועלכע האבן אויך בייגעשטייערט פיל צו דער גרויסער הילפס-אקציע.

כדאי אויך דערמאנען די גרויסע קאמפיין פון הילפס-פאראיין פארן אויפשטעלן דעם מאנומענט צום זכר פון די אפטער קדושים ביי אונדז אין טאראנטא און די הילף פארן ארויסגעבן דעם יזכור-בוך אין ישראל. די זאמלונג פון געלט און מאטעריאלן פארן אייביקן היסטארישן ווערק צום אנדענק פון אונדזער ליבער היים איז געקרוינט געווארן מיט גרויס דערפאלג.

אין יאר 1944 - מיט די ערשטע ידיעות פון גרויסן אומגליק

ניזאציעס, וואס שאפן הילף פאר דעם אלגעמיינעם אונטער-דריקטן יידנטום.

אויף דעם פינפטן יאר פון אונדזער הילפס-אקציע — רופן מיר יעדן אפטער לאנדסמאן אין אמעריקע און קאנאדע: שליסט אייך אן אין די שוין-געשאפענע פאראייניגן; אויב מעגלעך, שאפט נייע פאראייניגן פאר דעם זעלבן צוועק. מיר דארפן און מוזן גרייכן יעדן איינעם פון אונדזערע לאנדסלייט, וואס זענען געווען פון די גליקלעכע צו מאכן זייער היים אין אמעריקע אדער קאנאדע. זעט זיך מיט די יעניקע, וואס שטייען פון ווייטנס; זעט אז יעדער מאן אדער פרוי זאל זיך אַנשליסן אין דער הייליקער אַרבעט אויף צוצוגרייטן ברויט און קליידער פאר די, וואס זענען געווען אומגליקלעך צו פארבלייבן אונטער דער ממשלה פון היטלעריזם.

מיר רופן אייך אלע צו אַרגאַניזירן זיך, צו שטיין מיט די שוין-געשאפענע הילפס-פאראייניגן. פארגרעסערט אייער אקציע, פארגרעסערט אייערע ביישטייערונגען און לאמיר האבן אַ ריינעם געוויסן און קאנען זאגן, אז מיר דערפילן אונדזער חוב, וואס מיר זענען שולדיק אונדזערע פריינט, קרובים און לאנדסלייט אין דער אלטער היים.

מיט לאנדסמאנשאפט גרוס,

עקזעקוטיווע פונעם אפטער הילפס-פאראייין
אין טאראנטע

אַנשליס, סעקרעטאר

אויפרוף צו אלע אפטער לאנדסלייט

איבער פיר יאר זענען פאריבער זינט די יידן אין אייראפע לעבן אונטער אומשטענדן שרעקלעכע, גרויזאמע, וועלכע קיין מענטשלעכער געדאַנק קאן זיך נישט פארשטעלן. אלע צרות און ליידן, וואס דער טייוול האט נאָר געקאנט אויסטראכטן, זענען באַפאַלן די יידן אין אייראפע בכלל און די יידן פון פוילן בפרט. טראץ די אלע פייניקונגען, האפן מיר, זענען דאָ געבליבן אַ גרויסע צאָל יידן אין דער אלטער היים.

דער קלימאקס פון דעם דאָזיקן גרויסן אומגליק דער-נענטערט זיך. די אַרמיען פון די דעמאָקראַטישע פאראייניקטע פעלקער זענען גרייט צו געבן דעם טויט-קלאַפּ צו אונדזער אלעמענס שונא. מיר פילן, אז דער טאָג פון אויסלייוונג פון אלע אונטערדריקטע פעלקער פון אייראפע און די מפלה פון די היטלעריסטישע באַנדעס דערנענטערט זיך. מיט דער באַ-פרייאונג פון אייראפע וועט אויך קומען די אויסלייוונג פון דעם ביסל איבערגעבליבענע יידן, וואס האבן זיך אַזוי העלדיש פאַרטיידיקט קעגן דעם גרעסטן פון אונדזערע שונאים פון אלע צייטן.

דערפאַר מוזן מיר אלע זיין פאראייניקט און צוגעגרייט פאר דעם טאָג, ווען אונדזערע קרובים און פריינט וועלן קאנען קומען מיט אונדז אין קאנטאקט. מיר האבן אַ סך אַרגאַניזאַציעס אין אמעריקע און אין קאנאדע פאר דעם צוועק פון שאפן הילף. די אפטער הילפס-פאראייניגן אין טאראנטא, מאנטרעאַל און ניו-יאָרק זענען אַ קליין רינגעלע אין דער קייט פון אַרגאַ-

אויסצוג פון געדריקטן באריכט פון דער עקזעקוטיווע צום יערלעכן באַנקעט אין יאָר 1947

מיר, די פאראייניקטע אפטער הילפס-פאראייניגן, האבן אויף זיך גענומען די אויפגאבע צו העלפן יעדן איינעם קאנען קומען אויף אַ פערמאַנענטן פלאץ, לויט יעדן איינעם פאר-לאַנג; און צו די וואס קלייבן אויס, אדער מוזן פארבלייבן אויף זייער איצטיקן פלאץ, וועלן מיר געבן הילף — פראדוקטיווע, כדי צו קאנען זיך שטעלן אויף זייערע אייגענע פיס און קאנען פאָרדיגען אליין זיך צו ערנערן.

אום צו דערפילן אונדזער אויפגאבע מוזן מיר האבן די מיטהילף פון יעדן לאנדסמאן און לאַנדס-פּרוי. לייגט צו אַ האַנט צו דער רעסונגס-אַרבעט. מיר בעטן און פארלאנגען פון אייך אלע צו קומען צו אונדזערע פאָרזאמלונגען. קומט צו אונדזערע אונטערנעמונגען. לאמיר אלע צוזאַמען אַפּצאלן אונדזער חוב צו אונדזערע שוועסטער און ברידער, וועלכע זענען אין אַ זייער קליינער צאָל געבליבן לעבן אויף יענער זייט ים.

עקזעקוטיווע אפטער הילפס-פאראייין.
טאראנטע, קאנאדע.

אַנשליס, סעקרעטאר.

... אין חודש יאנואַר, 1947, איז אונדז געלונגען צו קומען מיט ממשותדיקע הילף קיין פוילן צו די רעפאָרטיראַנטן פון סאָויעטן-פאָרבאַנד, וועלכע זענען קיין פוילן אַנגעקומען נאָקעט און באַרוועס. זייער דאַנקבאַרקייט און באַגייסטערונג איז שווער דאָ איבערצוגעבן.

היינט צו טאָג זענען פאַראַן אַן ערך פון 400 איבער-געבליבענע אפטער פון אונדזער גרויסער קהילה פון זעקס טויזנט. אַ טייל פון זיי זענען אין לאַדזש, נידערשלעזיע, אייניקע זענען שוין אין ארץ-ישראל, אייניקע אויף דעם אינזל ציפערן, אַנדערע אין שווייצאַריע, פראַנקרייך, ענגלאַנד, בעלגיע, שוועדן, איטאַליע, שאַנכאַי און די גרעסטע צאָל אין דייטשלאַנד.

אפטער הילפס-פאראייניגן זענען פאַראַן אין טאראנטא, מאנטרעאַל, ניו-יאָרק, ריאַד-דע-זשאַנעיראַ, תל-אביב און חיפה, אין דייטשלאַנד און אין פוילן.

דאָס יאָר 1947 דאַרף זייער פיל פון אונדזערע לאַנדסלייט אַנקומען אין ארץ-ישראל, אין די פאראייניקטע שטאַטן און אין זיד-אַמעריקאַנישע לענדער.

אפטער פרענדלי-סאסייטי אין טארנאנטא

אויסצוג פון פראקלאמירטן פראספעקט

צום ערשטן יערלעכן קאנצערט

איר קורצער עקזיסטענץ און אויך א דאנק אונדזערע פער-
זענלעכע באציאונגען פון איינעם צום צווייטן.

דאס איז די אורזאך וואס איך האב אזא באציאונג צו
אונדזער ארגאניזאציע, אין וועמענס קרייז מען קען זיך פילן
עכט היימיש, פארדינט דעם צוטרוי פון די וואס זענען נאך
נישט קיין מעמבערס, צו ווערן מיטגלידער אין דער ארגאניז-
אציע און צו געבן אונדז קאאפעראציע מיט דער פולער האנט.
אין דער קורצער צייט וואס די סאסייטי עקזיסטירט, האט זי
זיך דערווארבן אנערקענונג סיי אלס אפטער יידן סיי אלס
מענטשן און איך בין זיכער, אז אין דער צוקונפט וועלן מיר
פארשאפן א סך נחת די אפטער יידן.

די אפטער פרענדלי סאסייטי וועט מיט דער צייט א דאנק
אונדזער אלעמענס אנגעשטרענגטן ווילן ווערן א היים פאר
אלע אפטער און אונטערשייד פון אידעישע איבערצייגונגען,
און נאכפאלגן די טראדיציעס פון אונדזערע עלטערן און טייע-
רע שטאט אפט.

די מענטשנלעכע ווירדע און די הייליקייט פון דעם
מענטשנס פערזענלעכקייט קענען אנטוויקלט ווערן בלויז ווען
איינער צום צווייטן אדער אנדערן אין דעם מאמענט פון גויט-
באדערפטיקייט, איז נשמהדיק, הארציק און ערלעך.

מיר וועלן ארבעטן אין דער ריכטונג פון דערגרייכן נאענט-
טע פריינטשאפט צווישן אלע אונדזערע אפטער וואס געפינען
זיך אין קאנאדע און אויף דעם גאנצן קאנטינענט.

דאס איז דער באזיס אויף וועלכן עס בויט זיך דער בנין
פון דעם נייעם אפטער צענטער. מיר ווילט זיך גלויבן, חשובע
אפטער, אז איר וועט ווערן מעמבערס אין דער סאסייטי.
דאס וועט זיין דער פארדינסטער כבוד פאר מיר, פונקט ווי
איר שאפט כבוד פאר די יידן אין שטאט, טאראנטא.

דוד פרייבערג, פרעזידענט

אברהם-דוד פרייבערג

איינער פון די הויפט-ארגאניזירער פון דעם אפטער הילפס-
פאראיין און דער פרעזידענט פון דער אפטער שול. אויך געווען
דער גרינדער פון דער אפטער פרענדלי סאסייטי און דער אייני-
ציאטאר צו בויען די אייגענע געביידע.

זיין טעטיקייט איז אלע מאל געקרוינט געווארן מיט דערפאלג.
אין מיטן בויען די געביידע איז ער אומגעקומען דורך א טראגישן
צופאל פון זיין אייגענעם אויטא.

לכבוד דעם ערשטן קולטורעלן קאנצערט, וואס די אפטער
פרענדלי סאסייטי פירט דורך, דעם 11-טן יאנואר, 1948, וויל
איך אויסדריקן מיינע מיינונגען וועגן דער קולטורעלער טע-
טיקייט וואס אונדזער סאסייטי פירט דורך. עס שאפט זיך
ביי אונדז אין שטאט א שיינע טראדיציע וואס בירגערט זיך
צו ביסלעך איין און קריגט אלע מאל מער א ברייטערן אפ-
קלאנג צווישן די היגע אפטער, דאס איז דער יום-טוב פון
דעם קולטורעלן קאנצערט, וואס מיר פירן דורך. אונדזער
סאסייטי איז געווארן א צענטער פאר אלע צו קומען דארט
פארברענגען. דאס איז געווארן א געזעלשאפטלעכער צענטער
פאר אפטער יידן אין טאראנטא, ווייל עס איז א פלאץ פון
היימישער, פאלקסטימלעכער, גוטמוטיקער אטמאספער, וואס
די אפטער ברידער האבן אנטוויקלט אין דער סאסייטי דורך

צום צווייטן יערלעכן קאנצערט

בערג ע"ה, איינער פון די ערשטע גרינדער פון דער ארגא-
ניזאציע, אמאל געזאגט, אז ער קאן בעסער די אפטער לאנדס-
לייט, און אז אזא ארגאניזאציע קאן יא עקזיסטירן און ער,
ע"ה, האט דאס באוויזן.

די אפטער פרענדלי סאסייטי איז אויך געווען פון די
אקטיווסטע מיטבויער פון דעם נייעם אפטער צענטער, וואס
האט געשאפן א היים פאר אלע אפטער לאנדסלייט און ספע-
ציעל פאר די ניי אריבערגעקומענע. מיר האבן אויך א באשלוס
אז אלע אפטער לאנדסלייט, די וואס זענען נאך וואס אריבער-
געקומען, קאנען אריינקומען צו אונדז אין דער ארגאניזאציע

עס איז א כבוד פאר מיר אויפצופירן דעם צווייטן יערלעכן
קאנצערט דעם 23-טן יאנואר 1949, וועלכער עס איז אויך אין
דער זעלבער צייט 5 יאר, זינט די אפטער פרענדלי סאסייטי
עקזיסטירט.

דורך דער צייט האבן מיר באוויזן אויפצושטעלן אן אר-
גאניזאציע, וואס זאל זיין א כבוד פאר די אפטער לאנדסלייט
בפרט און פאר דער יידישער טאראנטא בכלל. און כאטש
עס זענען געווען סקעפטיקער, וועלכע האבן געזאגט, אז ס'איז
אוממעגלעך אז אפטער לאנדסלייט זאלן זיך האלטן צוזאמען,
האט אבער אונדזער פארשטארבענער פרעזידענט דוד פיינ-

אויף א גאנץ יאָר צייט פריי; זיי זענען באַרעכטיקט צו אַלע פּריווילעגיעס און בענעפיטן גלייך מיט אַלע מיטגלידער. מיר האָבן אויך געשאַפן אַ שפּאַר און לייַקאַסע, וווּ יעדער מיטגליד קאָן קריגן געבאָרגט געלט אָן קיין שום גוטזאָגערס, מיר העלפן

מאַקס מאַנדעל

ער איז געווען דער נאָכפאלגער פון אברהם־דוד פרייבערג. געוואָרן פרעזידענט פון די אַפּטער פרענדלי סאַסייטי און האָט אַדורכגעפירט די קאמפאַניע צו פאַרענדיקן בויען די געביידע, ווי עס הייסט: אַפּטער צענטער.

מאַקס איז געווען אַ באַגאַבטער זינגער. אויך געהאַט אַרטיסט־טישע פעיקייטן. ער איז געווען הויפט־טוער אין אַפּטער הילפ־פאַראייין. האָט אַרגאַניזירט קאַנצערטן, פון וועלכע די פּראָפּיטן זענען באַשטימט געווען אויף צו העלפן די לאַנדסלייט שארית הפליטה און אויך אַנדערע לאַנדסלייט אין דער וועלט.

ער האָט אויך פאַרפאַסט דאָס לידל „מיין שטעטלע אַפּט“ — איבערגעאַרבעט פון משה אישערס אַ ליד. מען האָט עס געזונגען אויף אַלע אַפּטער קאַנצערטן.

אַלט זייענדיק אינגאַנצן עטלעכע און פערציק יאָר איז ער אַוועקגעריסן געוואָרן פון זיין אַפּטער אַרבעט, וואָס איז אים זייער טייער געווען.

אויך ארויס אונדזערע ברידער אין צייט פון קראַנקהייט אַדער אַנדערע אומשטענדן, און פאַר דעם צאָלט ער בלויז 2 דאָלאַר אַ קוואַרטאַל.

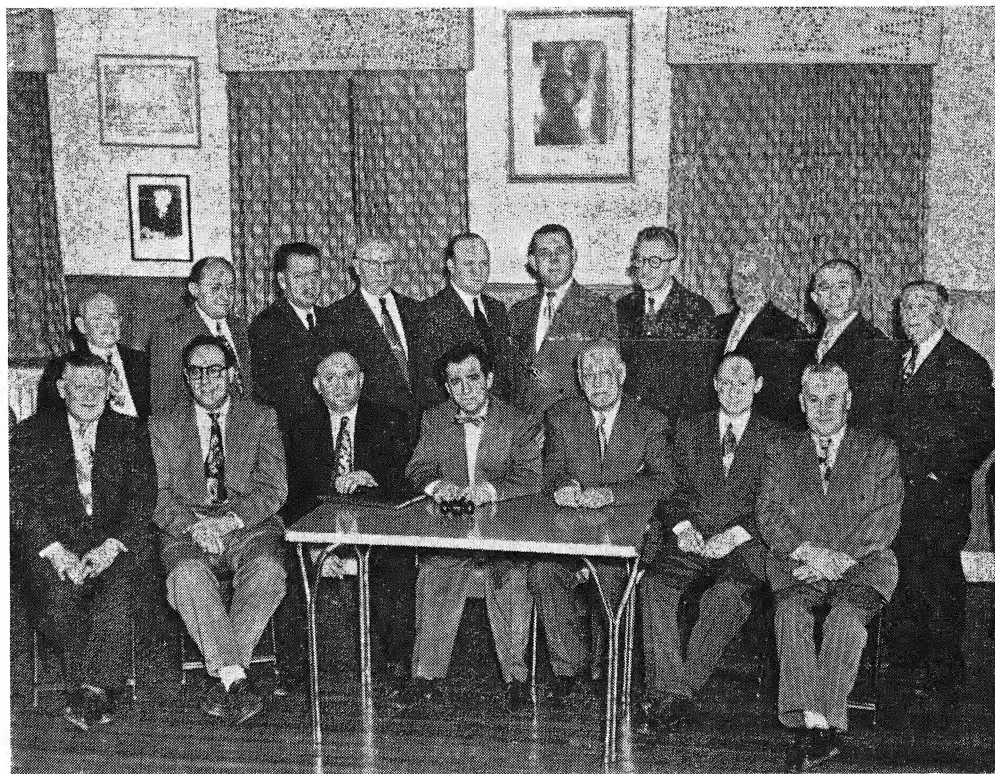
די אַפּטער פרענדלי סאַסייטי פאַרבינדט דעם נאַציאָנאַלן קיום, פון אונדזער פּאָלק, מיט דער אויפריכטונג פון אַן אייגענער אומאַפהענגיקער יידישער נאַציאָנאַלער היים אין ארץ ישראל. מיר שטיצן דעריבער דעם הסתדרות־קאַמפּייין, די מוסטערהאַפּטע יידישע אַרבעטער־אַרגאַניזאַציע אין ארץ־ישראל. מיר שטיצן בכלל אַלע אַקטיוויטעטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט דעם איצט אַזוי העלדיש־קעמפּנדיקן יידישן ישוב אין ישראל.

די מיטגלידער פון דער אַפּטער פרענדלי סאַסייטי ווייסן, אַז אין אונדזער אַרגאַניזאַציע איז פאַראַן אַ חברישע אַטמאָספּער און אַז יעדער מיטגליד קען זיך פריי אויסלעבן אין די ראַמען פון דער פּראָגראַם און קאָנסטיטוציע פון דער אַרגאַניזאַציע.

די אַפּטער פרענדלי סאַסייטי מיט דער מיטהילף פון אַלע אַפּטער וועט דורכפירן איר אויפגאַבע פון עטיש־מאַראַ לישן שטאַנדפונקט צו געבן אונדזערע מעמבערס ריינע און ערלעכע באַהאַנדלונג. מיר אַפּעלירן דעריבער צו אַלע אונז דערע אַפּטער לאַנדסלייט זיך אָנצושליסן אין אונדזער אַרגאַניזאַציע און העלפן אונדז בויען אַ שטאַרקע און געזונטע אַפּטער פרענדלי סאַסייטי.

מיט דרך־ארץ.

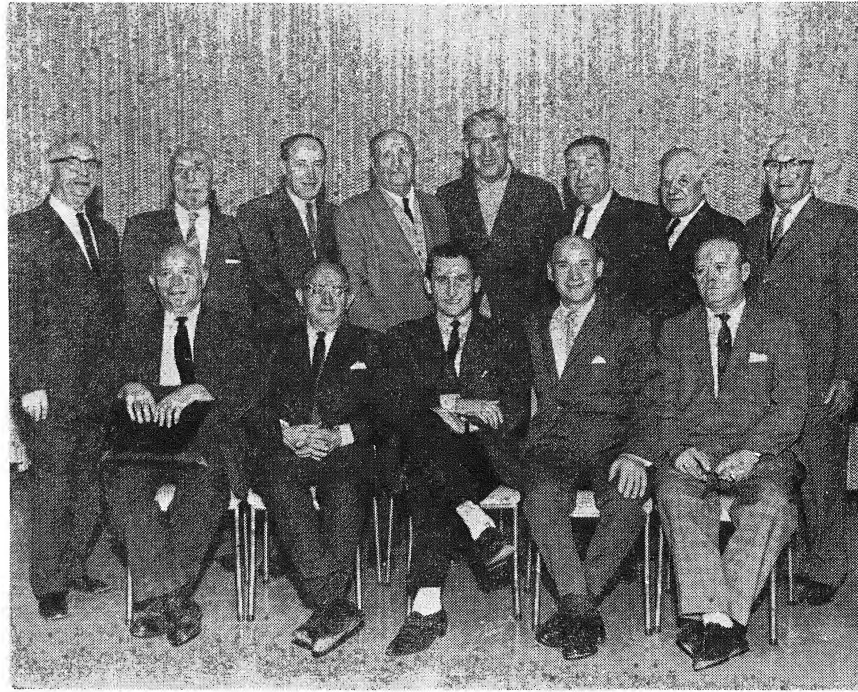
מאַקס מאַנדעל, פרעזידענט

די פאַרוואַלטונג פון דער אַפּטער פרענדלי סאַסייטי אין טאָראָנטאָ

עס זיצן מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג (פון רעכטס צו לינקס): גוטקינד שערקי (שפיטאַל־ברודער), מארי פרייבערג (קאסירער), לייביש דאמסקי (וויצע־פאַרזיצער), מאַקס מאַנדעל (פאַרזיצער), פינטשע טייטל (פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר), א. סעראטע (פינאַנס־סעקרעטאַר), סעם דעיליס (סאַציאַלע פאַרזיצער), שטייען די עקזעקוטיווע מיטגלידער (פון רעכטס צו לינקס): איטשע גראַסמאַן, אלתר צימערמאַן, מלך פוזעל, מאַטיס שמעלצמאַן, סעם פאַלאַק, בעני וויין, ס. ראָטענבערג, ל. ערענבערג, שמחה סניידער, מרדכי גראַסמאַן.

די עקזעקוטיווע פון דער אפטער פרענדלי סאסייטי אין טאראנטא

פון רעכטס צו לינקס, ערשטע ריי, זיצן: בערל וויינגורט, שמחה זאלצמאן (קאסירער), שאול מארמורעק (פרעזידענט), שמחה שטיינשניידער (וויצע-פרעזידענט), פינטשע טייטל (סעקרעטאר), שטייט: גוטקינד ערקי — שפיטאל-ברודער, שמואל דעיל, שמחה סלאוונער, משה ריטמאן, יצחק ארבוס, אהרון שמערמאן, מלך פילז, אפרים בארענשטיין.

י. וו. קאוויטש
פינאנס-סעקרעטאר פון דער
אפטער פרענדלי סאסייטי

שמחה'לע שטיינשניידער
וויצע-פרעזידענט פון דער
אפטער פרענדלי סאסייטי

TRANSLATED BY MORRICE AND NANCY STERNBERG

The members of the Apter Friendly Society of Toronto, Canada, greet the Apter Yiskor Book Committee in Israel and those of other countries who have worked diligently for the publication of this Yiskor Book to serve as an everlasting remembrance in the homes of our fellow Apter.

With the publication of this book of remembrance as a memorial of how a Jewish community — our parents, brothers and sisters — existed for hundreds of years and who were brutalized and perished, through no fault of their own, during the years 1939 to 1945 at the hands of the Germans.

As a constant reminder, the members of our Society, at all of our gatherings will endeavour to uphold the shining Apter traditions.

SAUL MARMUREK, President,
SIMCHA STEINSCHNEIDER, Vice-President,
PINIA TITLE, Recording Secretary

באגריסונג

מיר מיטגלידער פון דער אפטער פרענדלי-סאסייטי אין טאראנטא, קאנאדע, באגריסן דעם אפטער יזכור-בוך-קאמיטעט אין ישראל, ווי אויך די לאנדסלייט פון טאראנטא, קאנאדע, און אין אנדערע לענדער, וואס האבן פאר עטלעכע יאר אן איבעררייס אינטענסיוו געארבעט דאס בוך זאל דערשיינען און זאל זיין א דענקמאל אין די היימען פון אונדזערע לאנדס-לייט.

אום נישט צו פארגעסן, וועלן מיר סאסייטי-מיטגלידער יעדעס מאל אויף אונדזערע פארזאמלונגען זיך באמיען און פארזעצן די נישט-פארגעסבארע שיינע אפטער טראדיציעס.

שאול מארמורעק, פרעזידענט
שמחה שטיינשניידער, וויצע-פרעזידענט
פינטשע טייטל, סעקרעטאר

אפטער פרויען-סאסייטי

זיצן פון רעכטס צו לינקס, ערשטע ריי: נחלע מילגראם, פרוי דאמסקי, ווירא דעיל פרעזידענטין, קיילע געדאלעוויטש, שפיטאל-שוועסטער. עלטסטע און גרינדערין, שיינדל בירענבוים, ליפטשע וועטשיין, ראזי אפעלבויס — קאסירקע. שטייען: טאבעלע ווייספעלד, ראכל גאלד, דארע סלאווער, מירל פרייבערג, פרוי ארלאן, גידע גראסמאן, טאבעלע גאטליב, פייטשא ראטמאן — וויצע-פרעזידענטקע, גאלדי גערי, הינדאל מארקאוויטש.

Members of the Apter Ladies Auxiliary from Toronto, Canada, are proud to participate in this Yiskor Book.

Pres. Mrs. VERA DALE

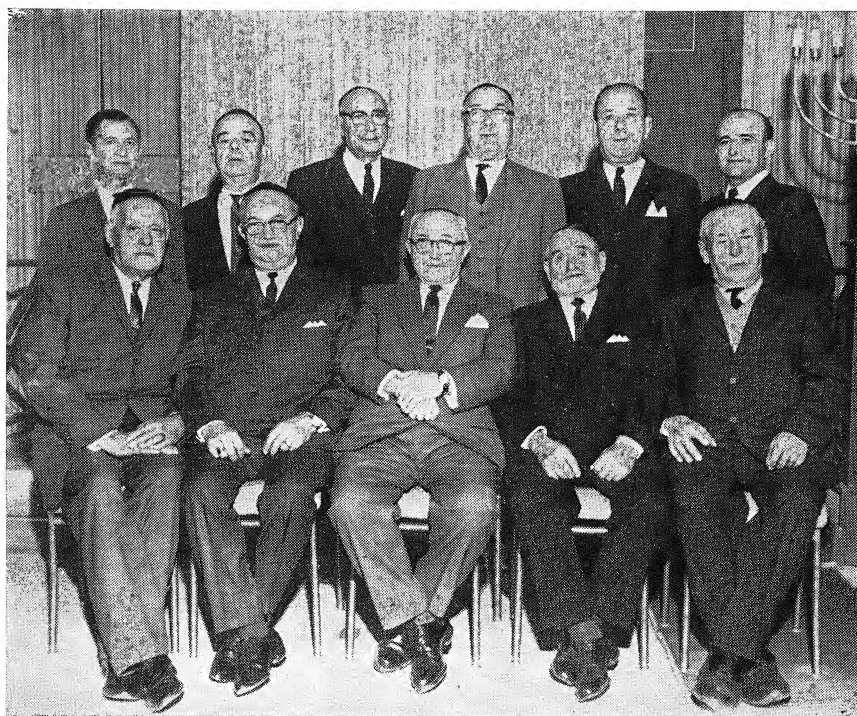
Vice Pres. Mrs. FANNY RUTMAN

Sec. Mrs. ROSE APPLEBAUM

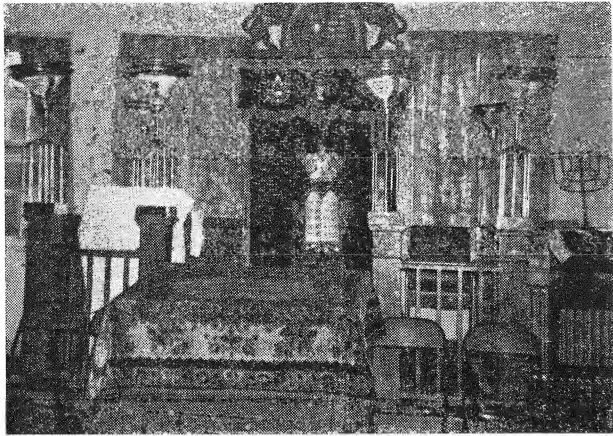

זיצן פון רעכטס צו לינקס: פרוי לעזעראוויטש, רבקה גרויסמאן, גאלדע טייטל, מאשע קימעל, חנה גרינגער, ראכל אפעלבויס, חנה-גיטל ניעווסקי. שטייען, צווייטע ריי: חנה וואגמאן, חנה קלאוז, פרוי בארענשטיין, חנה זאלצמאן, אסתר-שיינדל שטערנליכט, צעטל שאו, שרה מארמורעק, לייטשע האפמאן, גיטל בראניצקי, פייגע הירשהארן. שטייען, דריטע ריי: עטל קאפלעאנסקי, יאכוועס נירענבערג, חיה סווארם, ראצל רעכצמאן.

אפטער שול-פארוואלטונג אין טאראנטא

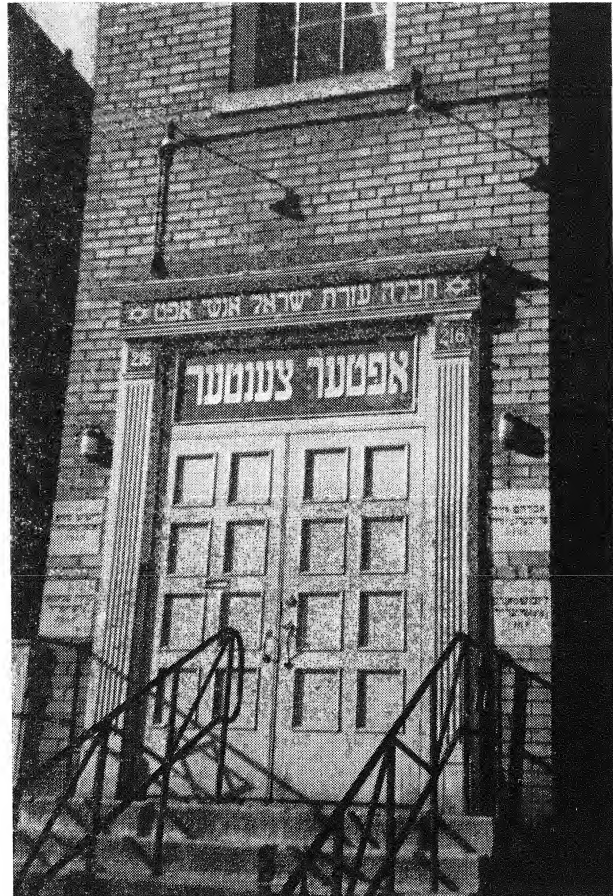
פון רעכטס, ערשטע ריי, זיצן: שלמה מארמורעק, לייביש מאַנדעל, יוסף געררי — פרעזידענט, קלמן בירענבוים — וויצע־פרעזידענט, לייביש דאמסקי. שטייען: האַרשל מאַנדעל, אושיל טריפלער, יאָסל בירענבוים, סעם ערגער — קאָסירער, שמואל דעוויס, לייבל ראָטענבערג — סעקר. נח מענלי — איינער פון דער עקזעקוטיווע — איז נישטאָ אויפן בילד.

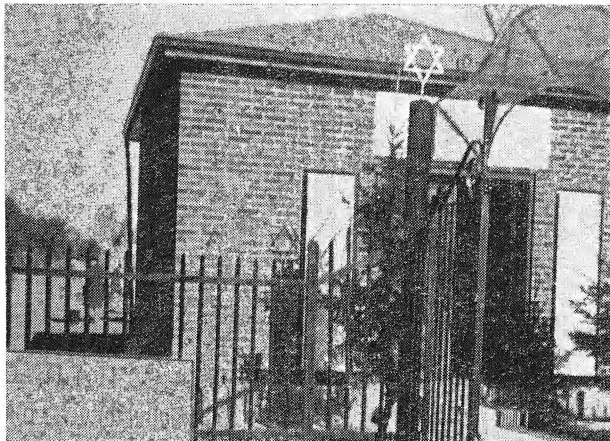
די מזרח-וואנט

יאסל אדלער ז"ל (אין צענטער)
אין באגלייטונג פון פיניע טייטל און פרוי

דער אריינגאנג אין אפטער שול אין טאראנטע

אריינגאנג אין אפטער בית-החיים אין טאראנטע

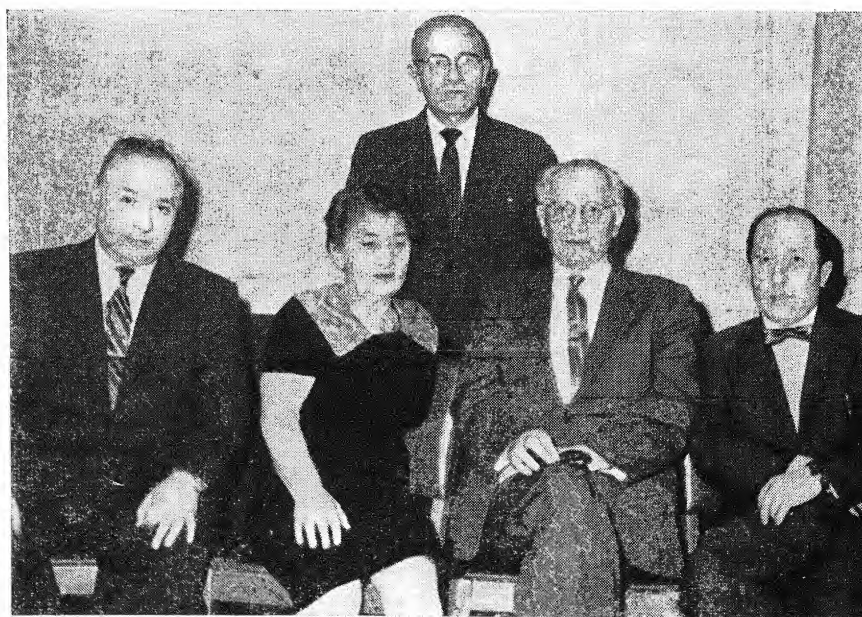
צוויי דאפלטע מאַרמאַר-שטיינער וואָס שטייען אין דער אַפטער שול אין טאָראָנטאַ, מיט די נעמען פון די שפּענדער און עסקנים. איין שטיין עקזיסטירט פון דער צייט ווען די שול איז איבערגעבויט געוואָרן מיט 51 יאָר צוריק. דעם צווייטן שטיין האָט מען צוגע-געבן, ווען זי איז איבערגעבויט געוואָרן מיט 12 יאָר צוריק. די שול איז געגרינדעט געוואָרן מיט עטלעכע און זעכציק יאָר צוריק.

אפטער פראטערנאלע סאסייטי אין ניו־יארק

אַלגעמיינער קאָמיטעט

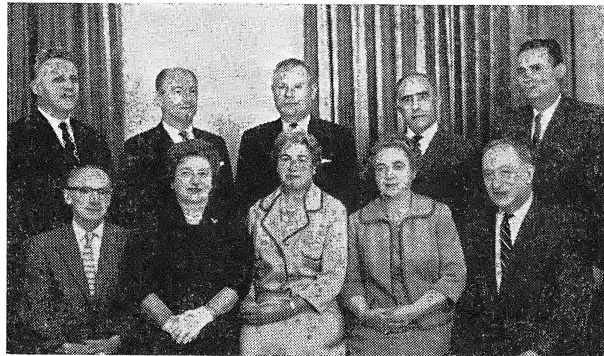
ערשטע ריי זיצן, פון רעכטס צו לינקס: מלך כץ (פרעזידענט), בונים קאלישער (סעקרעטאר), שיווע קאלישער, סעם טייטעל, לייזער שפערלינג, צווייטע ריי, שטייען: אברהם שערמאן, שלמה שטערענליכט (וויצע־פרעזידענט), הערש וואטמאן, פישל סילווער, זייבעל שיכט, ליליען כץ (קאסירער), שמחה לובלינער, רבקה וואלטער, בן וואלטער און דוד פינטשעווסקי

קאמיטעט פון יזכור־בוך אין ניו־יארק:

פון רעכטס: אלימלך כץ, בונים קאלישער, שבע קאלישער, דוד פינטשעווסקי (פרעזידענט), שטייט: שלמה שטערנליכט.

קאמיטעט פון אפטער לאנדסלייט אין מאנטרעאל

זיצן (פון רעכטס): י. מאנוס אמבער, לאה קירש (זלצר), ווייס, שפרינצע סילווער, י. מארגאן, שטייען: יחיאל סאסנאוויטש, עקיבא כץ, שלום ווייס, לייבוש פרידמאן, אברהם גרינשטיין.

יערלעכע פארוואמלונג פון אפטער לאנדסלייט אין בראזיל

נזכור בכאב ובחרון את נשמות אחינו ואחיותינו הקדושים
והטהורים שנפלו בידי מרצחים טמאים.

נזכור את היהודים הפשוטים, בחירי התרבות ותפארת האדם,
מזקן ועד ילד, הישרים והיקרים, בעלי צדקה וגמילות חסדים,
אהבת הבריות ומסירות נפש.

נזכור את בתי הכנסת ובתי המדרשות, מוסדות הצדקה
והחסד, בתי הספר והספריות, כל בית ארגון ציוני ותרבותי,
שהיה קודש לעבודת העם.

נזכור את כולם, שנשמדו ונגדעו ונהרסו ונחרבו בידי זדים
וטמאי־נפש.

נ ז כ ו ר ו ל א נ ש כ ח !!!

לזכר עולם

של כל בני העיר, משפחות שלמות, מסועפות
ומרובות, הקדושים והטהורים אשר נספו בשואה
שפקדה את עם ישראל ואשר בה נכחדו
ולא נשאר להם שריד ונצר, למען להעלות את
זכרם ולהנציחם לדורות הבאים.

אנו, עדת בני אפט שנשארו לפליטה, מעלים בזה
את זכרם הקדוש אשר יהא שמור בלבותינו לנצח.

יתגדל ויתקדש עם ישראל בזכר בניו אשר מסרו
את נפשם על לא עוול בכפם ותהא נשמתם
צרורה בצרור החיים.

צום אַנדענק

פון אונדזערע קרובים וואָס זענען אומגעקומען
דורך די נאַציס ימ"ש
פעטער יאַסל (פייגילס) שאַטנאַוויטש
זיין פרוי נעכע
און זייערע קינדער

פאַראייביקט דורך
פאמיליע שאַטנאַוויטש
מאַנטרעאַל

נאָך אונדזערע אייביק אין האַרץ פאַרבליבענע
נישט פאַרגעסענע עלטערן

נתן און רויזע זעלצער

אומגעקומען על קידוש השם דורך דעם נאַציסן אכזר

זייערע טעכטער און זון:

ראכע סאַבאַל
לאה (ערמאן) קירש
שיינדל ווייס
הארי זעלצער
רבקה וואקסוואסער
מאַנטרעאַל, זיד-אַמעריקע

דעם אייביקן אַנדענק פון מיין

גאנצער פאמיליע

אומגעקומען אין די יאָרן 1939—1942 דורך
די נאַציס ימ"ש

מיט גרויס צער

פאמיליע פרייבערג
טאַראַנטאַ

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיין פאָטער בצלאל וואקסוואסער

מיין מוטער לאה'קע

שוועסטער כעלאַ

אומגעקומען אין דער צייט פון דער מלחמה

זייער זון און ברודער

פיליפ וואקסוואסער
טאַראַנטאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מיין פאמיליע
וואָס זענען אומגעקומען

מיין פאָטער משה שערמאן

מיין מוטער שרה

שוועסטערן: פריידע, לאה, הינדע

ברידער: חיים, יונה

פאַראייביקט דורך

אברהם שערמאן
טאַראַנטאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מייןע טייערע עלטערן

מאיר און מלכה באלטער

מיין אומפאַרגעסלעכן ברודער יונתן

און שוועסטער חוה

אייביק וועט איר בלייבן אין מיין זכרון

פאַראייביקט דורך זון און ברודער

אליהו באלטער
מאַנטרעאַל

טרויען מיר שטענדיק

אין אייביקן טרויער נאָך אונדזערע ליבע עלטערן

יחיאל און שרה-גיטל ווייסבלום ע"ה

און אונדזער נישט-פאַרגעסענער ברודער בעריש

פאַראייביקט דורך זייערע טעכטער, שוועסטערן און ברודער

הענע הירשנפעלד, חיה מאנדלזיס

מאַנטרעאַל

און זאב ווייסבלום, ישראל

<p>דעם אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיין אומפאָרגעסענער פאָמיליע מיין פאָטער יחיאַל, מוטער, שוועסטער און די גאַנצע פאָמיליע סלאָוונער וואָס איז טראַגיש אומגעקומען דורך נאַצישע רוצחים אין אייביקן טרויער</p> <p>מירל פרייבערג טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם אַנדענק פון דער פאמיליע גודמאן</p> <p>דערמאָנט דורך מרים גודמאן טאָראַנטאָ</p>
<p>דעם אַנדענק</p> <p>מיין גאַנצער משפּחה טייטל וואָס איז אזוי טראַגיש אומגעקומען אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט-מלחמה אין אייביקן טרויער</p> <p>יאנקל טייטל און פאמיליע טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיין פאָמיליע וואָס איז אומגעקומען דורך די נאַציס ימ"ש פאָטער ישראל'קע שטערנליכט מוטער פייגע שוועסטער שיינדל באַרנשטיין, מאַן און קינדער ברודער יוסף מיט זיין פרוי שוועסטער איטע, איר מאַן יחיאַל וואַרטמאן און זייער זון משה'לע אין אייביקן טרויער</p> <p>אלחנן שטערנליכט און פרוי טאָראַנטאָ</p>
<p>דעם אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיין משפּחה יורקאָוסקי פון אָפּט טראַגיש אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אָפּטער יידן אין אייביקן טרויער</p> <p>מעקס און סעם דעל און זייערע פאמיליעס טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון פעסל-ליפעס טאָכטער מרים (מרמל) מיט די קינדער: חנה, חוה, רבקה און ליבע אין אייביקן טרויער</p> <p>עטל קאפליינסקי, טאָראַנטאָ</p>
<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון מיינע עלטערן יהושוע און מרים אַרלאַן מיינע שוועסטער און ברודער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אָפּטער יידן אין יאָר 1942 אין אייביקן טרויער</p> <p>זייער זון שלמה אַרלאַן טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם אייביקן אַנדענק</p> <p>פון פאמיליע סאַבאַל דעם אַנדענק פון אַלע אָפּטער יידן וואָס זענען אומגעקומען אין דער מלחמה-צייט אין אייביקן טרויער</p> <p>מרים און שמואל סאַבאַל טאָראַנטאָ</p>

צום אַנדענק פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן

אברהם און שיינדל סוסנוביץ

אונדזערע ברידער **מענדל** און **שלמה**

מיט זייערע פרויען און קינדער

העניע מיט אירע קינדער **פייגע** און **דוד**

וועלכע זענען אַזוי גרויזאם אומגעקומען דורך דעם

נאַציסן רוצח ימ"ש

פאַראייביקט דורך

יחיאל, הערשל, חוה

און יצחק פאָסנאַוויטש

מאַנטרעאַל

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזער געטרייע

ליבע מוטער

חיה-גיטל בת ר' אלתר-יהודל

אייביק וועלן מיר געדענקען

דיין גוטקייט צו אייגענע

און צו פרעמדע

דיינע געטרייע זין

מאנים און מנשה אמבער

מאַנטרעאַל

צום אייביקן אַנדענק פון מיינע טייערע

אומפאַרגעסענע עלטערן

אברהם (אַבראַהאַמטשע לייביש-אַנשלאס) און **רבקה**

מיינע ליבע שוועסטערן:

צירל, גיטל און **רוזשע** מיט זייערע פאמיליעס

און **יהודית**

אומגעקומען דורך די נאַציסע רוצחים

פאַראייביקט דורך זייער זון און ברודער

שלום וויים

מאַנטרעאַל

צום אַנדענק פון אונדזערע טייערע

און אויף אייביק אין זכרון געבליבענע

עלטערן **לייבל** און **בלומע** מילבערג

ברודער **משה** און **איטשע**

וועלכע זענען געפאלן אַלס קרבנות

פון נאַציסן עמלק

בלייבן מיר אין אייביקן טרויער

רפאל, יאשע, פאלי, ירחמיאל מילבערג

מאַנטרעאַל

מיט צער און ווייטאָג דערמאָנען מיר אונדזער פאמיליע

וואָס זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע

אַפטער קדושים

פאָטער **העינדל**, זיין פרוי **אלטע-חיה** און משפחה

פעטער **מרדכי**, זיין פרוי **רבקה** מיט זייער משפחה

פעטער **אַנשלא**, זיין פרוי **פערל** מיט זייער משפחה

פאַראייביקט דורך

מאנים און מנשה אמבער

מאַנטרעאַל

שטענדיק וועלן זיי בלייבן הייליק אין מיין זכרון

צום אַנדענק פון מיין ליבן פאָטער

אפרים (פראַים הערשלאס) ע"ה

מיינע ליבע שוועסטערן:

גאַלדע, איר מאָן **פנחס טייטלבוים** מיט די קינדער

סימעלע מיט איר מאָן און קינדער

הינדע מיט איר מאָן און קינדער

מיין ברודער **קלמן** ע"ה

צום אייביקן טרויער געבליבענע

לייביש קאמעלהאר, מאַנטרעאַל

קיילע באלאבאן, מאַנטעווידעאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מיין טייערע פאמיליע,

וואָס זענען אַזוי טראַגיש דערמאָרדעט געוואָרן

דורך די נאַציסע רוצחים

מיינע טייערע עלטערן

ראובן און **צפורה ווייסבערג**

מיינע שוועסטערן:

יענטע לאה, פייגע, צירל מיט זייערע פאמיליעס

פאַראייביקט דורך

שמואל יוסף ווייסבלום

מאַנטרעאַל

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיינע עלטערן אהרון און פערל זינגער

מיינע ברידער און שוועסטער מיט זייערע פאמיליעס,
וועלכע זענען אומגעקומען דורך די היטלער־באַנדעס
אין אַפט און אין די לאַגערן

אין אייביקן טרויער זייער זון און ברודער

יוסף זינגער און פאמיליע
טאָראַנטאָ

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיין ליבן פאָטער פנחס, מיין מוטער ביילע
און מיינע שוועסטער און ברידער

וואָס זענען אומגעקומען אין דער צייט פון דער מלחמה
צוזאַמען מיט אַלע אָפּטער יידן

אין אייביקן טרויער — זייער טאָכטער

טאָבע גאָטליב מיט איר מאן
טאָראַנטאָ

דעם אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער

פאָטער שמאי שטיינמאַן, מוטער שרהלע

ברודער לייביש

שוועסטער מאַניע

שוועסטער רבטשע

ברודער פיניע

מיר וועלן אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן

אין אייביקן טרויער

זייערע קינדער, שוועסטער און ברודער

ראַכטשע, פעלא, מאיר
און יאָנטשע שטיינמאַן
טאָראַנטאָ

צום אייביקן זכרון פון אונדזערע נאָענטסטע, אומגעבראָכטע דורך די היטלעריסטישע רוצחים
אין דער פינצטערער צייט פון דער אָקופאַציע אין פוילן

אונדזערע טייערע עלטערן שמואל און טאָבע גרינשטיין

אונדזערע שוועסטערן: לובא בערמאן, מאַכטשע און יוכבד

רחל מיט איר מאַן מיכאל ראָט שטיין מיט זייער טעכטערל רייזל

דערשאַסן אויפן אָפּטער בית-עולם נאָך דער אויסזידלונג

יהודית גרינשטיין און אונדזער שוואַגער שלום בערמאן

וועלכע זענען אומגעקומען אין סאַנדאָמיר

זייער זכרון איז טיף איינגעקריצט אין אונדזערע הערצער

פאַראייביקט דורך

אברהם גרינשטיין און פאמיליע

מרים גרינשטיין-מיקעלבערג

און ד"ר הענריק מיקעלבערג און פאמ.

מאַנטרעאַל

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיין פאָטער

שימעלע (שמעון לייזער-איציקס) שרייבמאן

מוטער דרעזל

און שלמה-ברוך, ווי אויך חנה'ס טאָכטער

ברודער קלמעלע, שוועסטער ריבטשע

אומגעקומען דורך די נאַציס ימ"ש

אין אייביקן טרויער

ברוך שרייבמאן און פאמיליע

טאַראַנטאָ

צום אייביקן אַנדענק פון מיין אומפאַרגעסלעכער
פאָמיליע, וואָס זענען אַזוי אַכזריותדיק אומגעבראָכט
געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים

מיינע טייערע שוועסטערן:

פאָטער מענדל וויינבערג

אַסתר, איר מאַן חיים שוחט און זייערע קינדער

חווה, איר מאַן גרשון מיט זייערע קינדער

זייער זכרון וועל איך אייביק הייליק האַלטן

יחיאל וואָלף וויינבערג

מאַנטרעאַל

לזכרון עולם

אין טיפן טרויער דערמאָנען מיר
אונדזערע שוועסטערן און שוואַגערס

לאה און דוד גרינשטיין

ביילע און לייביש באַרנשטיין

מיט זייערע קינדער ליבעלע,

שרהלע, איר מאַן משה ווייצמאן

און קינדער מלך, מאליע,

הינדעלע, בריינדעלע

און אונדזער ברודער גרשון

וועלכע זענען אַזוי אַכזריותדיק אומגעקומען דורך די נאַצישע רשעים

מלך יוסף, עקיבא, יחיאל,

אייביק פאַרגיסן מיר טרערן:

אהרון בן און שרה גודמאן

מאַנטרעאַל

על אלה אני בוכיה, חבל על דאבדין ולא משתכחין

אונדזער שוועסטער חנה, איר מאן יאנקל ליפמאן
מיט זייערע קינדער מלכה און משהלע

אומגעקומען דורך די
נאציסע רוצחים ימ"ש

מיר וועלן זיי קיינמאל
נישט פארגעסן

אין אייביקן טרויער

דורא שור (וויינגוסט)
יוחנן וויינגוסט
טאראנטא

אונדזערע ליבע עלטערן
אפרים און רייזל וויינגוסט

שוועסטערן: בת-שבע, חוה, פייגע, לאה, שפרה

שוועסטער שרה, איר מאן חיים-ברוך ליפמאן
און זייער טאכטער מלכה

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן
ישראל און חוה שמעלצמאן
מיינע שוועסטער און ברודער
וועלכע זענען אזוי טראגיש אומגעקומען
דורך די נאציסע רוצחים

אין אייביקן טרויער זייער טאכטער

רבמשע אייזנבערג
מיט איר מאן און קינדער
טאראנטא

דעם אייביקן אַנדענק פון מיין פאמיליע

דאָברא, דבורה און חנה ראָזענבערג
הירשל בלומענשטאַק מיט זיין פרוי ראָזי
און קינדער

פאראייביקט דורך

ר. בוכים —
משה פאליקם משפחה
טאראנטא

לזכרון עולם

פון מיינע באַענטע און טייערע וואָס זענען אזוי טראַגיש
אומגעקומען

מיין פאָטער לייביש שושנאָוויטש

מיין מוטער שרה'קע

ברודער שלמה מיט זיין פרוי חיה-לע

מיט זייער קינד

ברודער אליעזר

שוועסטער ביילע און פייטשא

איך וועל אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן

פאַראייביקט דורך טאָכטער און שוועסטער

גולדה רוזנברג (שושנאָוויטש)

תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר משפחתי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש
אמי רחל דינה, אחותי פראַדל עם בתה פייטשי
ואחותי דבורה
דודי יונתן צוקר ואשתו אסתרל
זכרם ישאר עדי עד

מנציה:

יוסף רוזנברג
תל-אביב, ישראל

צום הייליקן אַנדענק

פון מיין פאָטער יוסל זאַמבערג (מלמד)

און מיין מוטער שרה

וועלכע זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע

אָפּטער יידן אין דער צייט פון די מלחמה

פאַראייביקט דורך זייער טאָכטער

אלטה ווילף

נתניה, ישראל

צום אַנדענק פון מיין פאָמיליע וואָס זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אָפּטער יידן

מיין פעטער יחיאל שאַשנאָוויטש, זיין פרוי שרה רבקה

זייערע קינדער פרידל, הענעך, גולדה, נעכע, ביילה

מיין פעטער קלמן גוטמן, מיט זיין פרוי טראַנע, מיט די קינדער

פעטער יעקב לייב ליפסקי מיט זיין פרוי ביילה און קינדער

פאַראייביקט דורך

גולדה רוזנברג, תל-אביב, ישראל

זכור את אשר עשה לך עמלק

דעם אייביקן אָנדענק פון מיינע עלטערן

יוסף און שרה שטארקמאן

שוועסטערן:

טאבעלע

פעסעלע מיטן מאן און קינדער

ברידער: עוזר און פיניע

אומגעקומען אין די פינצטערע נאָצישע
צייטן, אין יאָר 1942

זאָל זייער געשטאַלט שטענדיק לויכטן
אין דעם ספר הזכרון לדורות

פאראייביקט דורך:

זייער זון און ברודער
אהרון שטארקמאן און פאמיליע

טאכטער און שוועסטער
פריידעלע שטארקמאן און פאמיליע
טאָראַנטאָ

דעם הייליקן אָנדענק

פון מיינע טייערע עלטערן

משה און ריווע שפערלינג

שוועסטערן:

שרה־ביילע איר מאן און קינד

און פייטשע

זאָל קיינמאל נישט פאָרגעסן ווערן
די גרויל־טאָטן פון די נאָצישע
פאָרברעכער.

אין אייביקן טרויער פאָרבליבענע

טאכטער מיט אין מאן און קינדער

משפ' פריץ שפערלינג

טאָראַנטאָ

לזכרון נצח

הורי היקרים ז"ל

אבי משה אלימלך רכט, אמי חנה־לאה

אחי: חיים־מרדכי ומשפחתו, אהרון־דוד ומשפחתו

אלתר ומשפחתו, מנחם־מנדל ומשפחתו

חבל על דאבדין ולא משתכחין

המזכיר בדמעות בכי

צבי מאיר רכט ומשפחתו

טאָראַנטאָ

דעם אייביקן אָנדענק

נאָך דער פאָמיליע פון דער משפחה

לייבעלע, משהלע און ליפא טעפערמאן

פאראייביקט מיט צער

אהרון שטארקמאן

דעם אַנדענק

פון אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברודער מיט זייערע פאמיליעס — אומגעקומען דורך די נאציס ימ"ש

פאטער אברהם-איטשע שיינוואלד

מוטער חיה'לע

שוועסטער און ברידער

מיט זייערע פאמיליעס

איר וועט אויף אייביק בלייבן אין

אונדזער זכרון

אין אייביקן טרויער

אסתר שיינדל שטערנליכט

און אלתר שיינוואלד

טאראנטא

דעם אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע ליבע עלטערן

הירש-דוד און טעמע גרינבערג

אונדזער איינציקער ברודער

יעקב-מאיר

שוועסטערן:

פריידע, איר מאן יעקב גולצהעקער

און זייערע קינדער: שבע, מענדל

און אלתר-מאיר

חנה מיט איר מאן יאסל מילגראם מיט זייערע קינדער מענדל און פנחס

אסתר מיט איר מאן חיים-מאיר מעקלער

מיר וועלן אייך אייביק טראגן אין אונדזער הארץ

אין טיפן טרויער פארבליבענע

שרה, חיה און יוכבד

טאראנטא

צום אַנדענק

פון מיינע טייערע עלטערן משה און ציפּע
מיין ברודער נפתלי

מיינע שוועסטערן טשארנע־רחל און טאַבע־חיה
(זייער בילד איז אפילו נישט פאַרבליבן)

גאַלדוואסער ז"ל

מיין זיידע נחום ע"ה

מיינע פעטערס און מומעס, זייערע קינדער און
אייניקלעך, משפחות גאַלדוואסער און בלויער
וועלכע זענען אומגעקומען מיט דער אַלגעמיינער
אויסזידלונג פון די אַפטער יידן
געווינדעט זייער אַנדענק דורך זייער טאַכטער און שוועסטער
שפּרה גאַלדוואסער (שטינברג)
תל־אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר יקירינו שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש
בתקופת השואה
אבא נחמיה ברגר
אמא שרה
האח חנוך
זכרם ישאר בלבנו עדי עד
מנציחים בצער רב
חנה כץ (ברגר), בעלה אליעזר
ובנם נחמיה
תל־אביב, ישראל

לזכרון נצח

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזערע טייערע, וואָס זענען
אָזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער
אונדזער פאַטער יוסף עהרנבערג
מוטער אסתר
ברידער יעקוב און גימפל
שוועגערין מריה
שוועסטערן־טאַכטער אילנה,
שוואַגער שמעון גאַלדבערג
פאַראייביקט דורך
חנה און חיים עהרנבערג
מינכן

לזכר בעלי ואבינו היקר
מאיר ווייסבלום
בני יצחק ובתי דבורה

מנציחים:

יוכבד ווייסבלום, מרים דיכטר
ומשפחת קולינר

חיפה, ישראל

לזכרון עולם

מיין פאַמיליע
מיין פעטער מתתיהו סאַבאַל מיט זיין פרוי טובה
טאַכטער מלכה־לע, זין חיים און אליעזר
מיינע חברים פישל פריד, בן־ציון ערמאן
איך וועל זיי קיינמאל נישט פאַרגעסן
חיים עהרנבערג
מינכן

לזכר בעלי היקר והבלתי נשכח

גרשון דיכטר

מנהל בית־ספר "תרבות" באפּטוב

מנציחה:

אשתו מרים דיכטר־וייסבלום

עפולה, ישראל

לזכר יקירינו שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש
 בתקופת השואה
 ראש המשפחה ר' הענער לנגר
 אשתו ביילה
 הבת ניחה ובעלה שמואל-משה זילברברג
 ובתם חנה
 הבת מאניה, בעלה יחיאל ווטמן, בתם חיה
 בנם יחזקאל
 חתנם פישל טראובר ובתו חוה
 זכרם לא ימוש מלבנו עדי עד
 מנציחים :

הבן פנחס לנגר
 הבת חיה לנגר
 רמת-גן, תל-אביב — ישראל

לזכרון נצח
 צום אייביקן אנדענק, איך וועל אייך קיינמאל נישט
 פארגעסן
 מיינע עלטערן, שוועסטערן, ברודער און קינדער
 פאטער ר' מענדל מעלמאן
 מוטער חנה'לע
 שוועסטערן: חוה מיט איר מאן און 5 קינדער ;
 רחל'ע מיט איר מאן און קינד
 ברודער נפתלי מיט זיין פרוי און קינדער
 מיט טרויער פאראייביקט דורך :
 מרים בארנשטיין (מעלמאן)
 באזיל
 לאה'טשע פייגענבלאט (מעלמאן)
 בריסעל, בעלגיע

לזכרון נצח
 לזכר יקירי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש
 אבי יעקב-נחמן קסטנברג
 אחותי חיה'לה ובעלה שלמה ובתם
 אחיות חנה, הנדל
 יחזקאל, לוי
 דודי אלימלך ואשתו
 דודי יחיאל קסטנברג ומשפחתו
 דודתי רבקה

מנציחה :
 טובה שפירא (קסטנברג)
 פתח-תקוה, ישראל

לזכר משפחת
 דודי משה-מנדל
 דודתי ביילה
 ילדיהם: יוכבד, חיים-מרדכי,
 תהלה, שמואל, רחל

מנציח :
 יעקב רוזנצויג
 רמת-גן, ישראל

לזכרון נצח
 לזכר יקירינו הבלתי נשכחים שנספו בשואה
 ע"י הנאצים
 אמי פרימיטל רבינוביץ
 אחותי חיה ובעלה איטשעלע אורנשטין וילדיהם
 פיטשה ובעלה אבנר גורפינקל וילדיהם
 שרה ובעלה יונה בליטנטייל ובנם
 גיטל ובעלה ובתם
 אחי שלמה ואשתו חנה וילדיהם
 זכרם לא ימוש מלבנו לעולם
 יהי זכרם קודש
 מנציחים בצער רב
 שושנה איוזשטרט (רבינוביץ) ומשפ'
 חולון, ישראל

לזכרון נצח

הישרים והתמימים, הנאהבים והנעמים
אבינו ר' יחזקאל פרידמן
אמנו מאשה לבית ניסנבוים
אחיותנו גיטל צירל, מלכה פעסל,
גליקל רבקה, איידל, שרה פריידל
שנפלו חלל בידי הצורר הנאצי ימ"ש

מנציחים:

הבת מרים רחל סניביץ, בני-ברק, ישראל
רייזל ישמח, לונדון
והבן עוזיאל פרידמן, לונדון

כבוד אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברודער אומגעקומען צוזאמען מיט אלע אפטער יידן
מיר וועלן אייך אייביק געדענקען

אונדזער פאטער שמריה גרינברג

מוטער מייטע

שוועסטער חנהלע מיט איר מאן

שמואל שוכט מיט זייערע קינדער

ברודער מוניש

ברודער אברהם

שוועסטערן שבע און אסתרל

אונדזער געטרייע מומע אסתר-בלומע

מיט איר מאן משה

זייער זון יוחנן מיט זיין פרוי חנהלע

פאראייביקט דורך די זין און טאכטער

אהרון גרינבערג מאיר גרינבערג און שאשע שערמאן

חדרה, נתניה, רחובות — ישראל

הריני מנציח את זכרון משפחתי היקרה

אבי חיים שוכמכר

אמי קיילה

אחותי לובה

בנם יהודה שוכמכר

רמת-החיל, ישראל

לזכר משפחתי היקרה

אבי הרצקה רוזנצויג ז"ל

אמי רחל

אחותי ביילה, אחי חיים-מרדכי

מנציח:

בנם יעקב רוזנצויג

רמת-גן, ישראל

לזכרון נצח

לזכר יקירי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

אבא ישראל-יצחק פרידמן

אמי אסתר

אחות פייגהלע, אח הירשלע

מנציח:

הבן האה מאיר פרידמן

נתניה, ישראל

לזכר משפחת גלזמן (לאזער סטאלער)

סבי אליעזר

סבתי שיינדל יאכיט

ילדיהם: אהרן, בילה, ריז'ה, תמר (טעמע)

מנציח:

יעקב רוזנצויג

רמת-גן, ישראל

לזכרון נצח

צום אַנדענק פון אונדזערע
אומפאָרגעסענע
שוועסטער בריינדל-לאה
איר מאָן שלמה ראבינאוויטש
און זייערע דריי קינדער
וואָס זענען אומגעקומען דורך
די נאַציסע רוצחים ימ"ש
מיר וועלן זיי אייביק געדענקען

די ברידער און שוועסטער
שרה, לייביש, נתן, שלמה,
יחזקאל, הרבה (פרידמאן)
מאָנטרעאַל — ניויאָרק

דעם אַנדענק

פון מיין פאמיליע פון אָפּט
אין אייביקן טרויער
יאָסל גערי, טאָראָנטאָ

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיין פאמיליע פון אָפּט
אין טיפן טרויער
מ. וואַסערמאַן, טאָראָנטאָ

דעם אַנדענק

פון מיין פאמיליע פון אָפּט
וואָס זענען אומגעקומען מיט אַלע אָפּטער יידן
אין אייביקן טרויער
מ. מאָבאַל, טאָראָנטאָ

דעם אַנדענק

פון מיין משפּחה פּרוכט
אין טיפן צער
ב. באַביס, טאָראָנטאָ

דעם אַנדענק

פון מיין ברודער אהרון אַדלער
מיט זיין פרוי
און קינדער

פאָראַייביקט דורך זיין ברודער
יאָסל אַדלער ז"ל, טאָראָנטאָ

דעם אייביקן אַנדענק

פון אונדזערע עלטערן

שמשל און שפרינצע טריפלער

אונדזערע שוועסטער און ברידער, וואָס זענען אַזוי
טראַגיש אומגעקומען אין די יאָרן פון דער צווייטער
וועלט־מלחמה דורך די נאַציסע רוצחים ימ"ש

זאל זייער געשטאַלט לייכטן

לדורות אין דעם ספר הזכרון

אין טיפן טרויער

אזשל און טאַבע טריפלער

און פאמיליעס

טאַראַנטא

צום אייביקן אַנדענק

נאָך מיין פאָטער אַריש לוסטיק

מוטער האַדל

ברידער: משה, יאַנקל, לייבל, מאיר

שוועסטער: טאַבעלע, רבקהלע, מרמל

שוואַגער משה ווילנער

פאַראייביקט דורך דעם איינציק געבליבענעם

זון און ברודער

דוד לוסטיק און פאמיליע

טאַראַנטא

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיין פאָטער משה, מיין מוטער שרה

מיינע שוועסטער און ברידער

פאַראייביקט דורך זייער זון און ברודער

אברהמעלע שערמאן

טאַראַנטא

צום אייביקן זכרון

נאָך מיין יונגסטער ברודער יאַסל גערשטיין

שוועגערין מרמל מיט זייערע קינדער

וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַציסע מערדער

פאַראייביקט דורך

ליבאלע לוסטיק

טאַראַנטא

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיין פאמיליע פון אָפט

אין אייביקן טרויער

א. קירשנבלאט, טאַראַנטא

לזכרון עולם

לאחינו, אחותינו, דודתנו וכל קרובינו ומשפחותיהם
אשר ניספו בשואה האיומה ע"י קלגסי היטלר ימח שמם
אנשי עמל ויצירה היו, ישרי לב ועסקני צבור למופת, במסירותם לעזרת הזולת לא ידעו גבול

אחינו אפרים לוסטגרטן, אשתו אתיל וילדיהם ז"ל

אבינו ברוך גולדמן ואשתו,
אחינו, אחיותינו וילדיהם ז"ל
שנספו בשואה

אחינו יחיאל לוסטגרטן,
אשתו דאבה וילדיהם ז"ל

אחותינו מלכה,
בעלה משה אכט

וילדיהם ז"ל

דודתנו ביילה ווגמן
האשה טובת הלב ז"ל

דודנו ישראל-יוסף
ווגמן ז"ל

ילדיהם שיינדל ז"ל

רפנחס ז"ל

אחיהם מרדכי ווגמן
ז"ל

אפרים ווגמן ז"ל

קלמן ווגמן ז"ל

אז'ל בורנשטין
אשתו וילדיהם ז"ל
שנספו בשואה

זכרם לא ימוש מליבנו לנצח

מנציחים:

צבי (הרשיל) לוסטגרטן ומשפחתו קולומביה
נחמן לוסטגרטן ומשפחתו רמת-חן, ישראל

<p>לזכרון עולם</p> <p>צום אנדענק פון מיינע נאָענטע און טייערע, וואָס זענען אזוי טראַגיש אומגעקומען מיינע עלטערן זלמן און שפּרה רוזנבוים שוועסטערין ביילע, רחל, רויזע ברודערל זלמן</p> <p>פאַראייביקט מיט צער ישראל רוזנבוים ישראל</p>	<p>צום אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיינע נאָענטע און טייערע עלטערן יעקב און אסתר זילבערבערג שוועסטערן דבורה, ריווא ברודער מאַטל</p> <p>פאַראייביקט דורך ברכה זילבערבערג תל-אביב, ישראל</p>
	<p>לזכרון נצח</p> <p>לזכר אחינו ואשתו וילדיו הבלתי נשכחים יצחק מקלר אשתו רוחמה, ילדו צמח, ילדתו טובה זכרם ישאר עדי עד</p> <p>מנציחים האח והאחיות: נפתלי, חנה, דבורה, מינה תל-אביב, ישראל</p>
<p>לזכרון עולם</p> <p>לזכר משפחתי שנספו בשואה אבי יוסף (יוזיף) ארמן אמי בלומה אחיותי: שרה, ריקה, אחי חיים-איציק</p> <p>מנציחה: סימא חופמן (ארמן) שפיים, ישראל</p>	<p>לזכרון עולם</p> <p>לזכר אחותי, גיסי וילדיהם שנספו ביחד עם כל אנשי עירנו גיסי דוד לוינטל בן יוסלע שוחט ואשתו (אחותי) טובה והילדים זכרם ישאר בלבי לנצח</p> <p>מנציחה: לאה גרינשפן גבעתיים, ישראל</p>
<p>צום אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיין פעטער אליעזר זילבערבערג זיין פרוי פערל זייער טאָכטער גיטל, זייער זון יחזקאל</p> <p>פאַראייביקט דורך ברכה זילבערבערג תל-אביב, ישראל</p>	<p>לזכרון עולם</p> <p>למשפחתי היקרה והבלתי נשכחת שנרצחו ע"י הצוררים ימ"ש אבא מרדכי-מנדל פרידמן אמא חוה האח בעריש, האח יעקוב ומשפחתו אחות מירל, בעלה וילדיהם</p> <p>מנציחה בכאב לאה גרינשפן גבעתיים, ישראל</p>

צום אייביקן אַנדענק פון

מיין מומע אסתר בראנדשפיגעל
און אירע טעכטער: שפרה, פערל-לאה און גאלדע

פאראייביקט דורך :

שפרה גאלדוואסער-שטיינבערג
תל-אביב, ישראל

לזכר יקירינו האהובים שנספו בשואה

אחותנו בריינדל ובעלה ישראל שיינר וילדיהם
אחינו יעקב לשך, אשתו גוטשה וילדיהם
אחותנו גולדה, בעלה והילדים

מנציחים :

האחים אברהם וישעיהו לשך
תל-אביב, ישראל

לזכר יקירי שניספו בשואה

אבי משה אמי איטה
אחיותי: צילה, יהודית, לאה, בלה
אחי אלתר-אביגדור

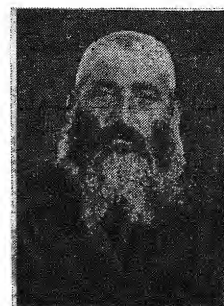

מנציח :

יוסף זילברמן רמת-גן, ישראל

לזכרון נצח

לזכר יקירינו שנרצחו ע"י הנצים ימ"ש

אחי הרש ומשה

אבי נתן ברומברג

אמי אסתר

אחיותי: טובה ופרל

מרים לובלינר (ברומברג)
תל-אביב, ישראל

לזכרון עולם

לזכר יקירי שניספו בשואה ע"י הנאצים
אבי מרדכי קנוכן אמי רבקה, אחותי חוה
האחים שלמה, משה, הירש, פנחס

מנציח :

יוסף קנוכן חדרה, ישראל

לזכר יקירי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

אבי יחיאל-לייב זינגר

אמי חנה

אחי אפרים, אחות פיגה, אחות מאטל

מנציח :

אלימלך זינגר
ראשון-לציון, ישראל

צום אַנדענק

פון מיין פעטער הירש-מאיר אדלער

זיין פרוי יוכבד

און זייער טאכטער בלומע

וואָס זענען אומגעקומען דורך

די נאציס ימ"ש

פאראייביקט דורך

רחל (עסקע) גולדשיין
תל-אביב, ישראל

דעם אַנדענק

פון אונדזער אומפאָרגעסלעכער משפּחה, וואָס איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אָפּטער יידן
דורך די נאַצישע מערדער

שוועסטער דאַבע-מירל
איר מאַן חיים-אלתר באַלל
זייערע קינדער אברהם-משה
און חנה-זעלדע

מיר וועלן אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן

אין אייביקן טרויער

הענדל קאלישער און פאמיליע
מאָנטעווידעאָ

די מוטער רבקה קאלישער
(פּרוי פון אביגדור-מאיר)

ביילע פעלדמאן (קאלישער)
מיט איר טעכטערל מאניע

דעם הייליקן אַנדענק

פון אונדזערע עלטערן
דוד וויינבערג מיט זיין פרוי חיה'לע
שוועסטער חנה, ברודער קלמן
אומגעקומען אין יאָר 1942

אין אייביקן טרויער

כיענע וויינבערג און פאמיליע
חיים וויינבערג און פאמיליע
טאָראַנטאָ

דעם טייערן אַנדענק

פון מיינע עלטערן פנחס און חנה וויינבערג
שוועסטער אלטע
אומגעקומען אין צייט פון קריג

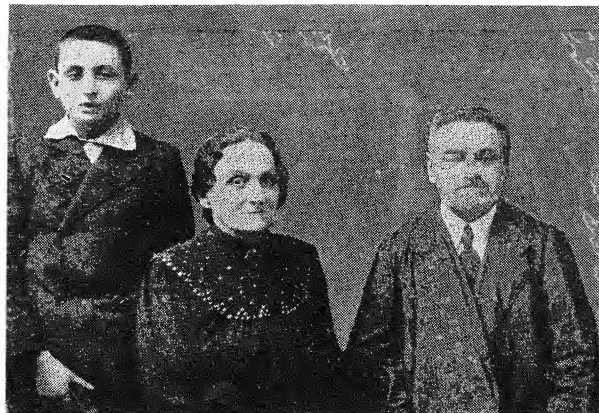
אין טרויער פאַרבליבענע

ס. וויינבערג, טאָראַנטאָ
טאָראַנטאָ

דעם הייליקן אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן
חיים-ברוך און **רבקה גרינשטיין ז"ל**
 אונדזער ייגסטן ברודער **שמואליק ז"ל**

פאַראייביקט דורך זייערע קינדער :

מרים, אפק, ישראל
מרדכי, בתיים "
משה, רמת-גן "
אברהם, טאַראַנטאַ

ל זכרון נ צ ח

הי"ד ויהי זכרם ברוך
 לזכר משפחתי היקרה שנספו בשואה ע"י הנאצים ימ"ש
אבי דוד זינגר, אמי **רבקה**
 אחיותי: **רויזה**, יוכבד
 אחי: **דניאל ואפרים**
 זכרם לא ימוש מלבי עדי עד

מנציח :

משה זינגר ומשפחתו
 רמת-גן, ישראל

עס קלינגט נאך אין מינע אויערן דאָס געבעט
 פון אונדזער מאמע
לאה צווייג ז"ל
 און אונדזער שוועסטער **אלטה ז"ל**
 ווי זיי האָבן געבעטן ביי די דייטשע רוצחים
 אויף זייער לעבן.
 דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך 35 שכנים
 אויפן אָפּטער בית-עולם
 צום אַנדענק פון מיין מוטערס שוועסטער
גאלדע ערליכמאן
 וועלכע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע
 פאַראייביקט דורך :

איטשע, בנימין און שרה צווייג
 רמת-גן, ישראל

ל זכרון נ צ ח

לזכר דודי לייבל זינגר ומשפחתו
ישראל זילברמן, אשתו **יוטה** והילדים

מנציח :

משה זינגר
 רמת-גן, ישראל

להנצחת זכרם של

אבי שמואל נוימן, אמי **בתיה**
 אחי **אלעזר** ומשפחתו **יששכר-דב**
 אחיותי: **פייגה**, **אסתר**, **בלומה**

מנציח :

יחיאל נוימן
 בתיים, ישראל

ל זכרון עולם

למשפחתי היקרה והנכבדה שנרצחו ע"י הנאצים
 בתקופת השואה
אבי יודל יונגשטיין
 אמי **יוטה**
 אחותי **לאה**, אחי **רפאל**
 מנציח בצער רב
שמחה יונגשטיין, ישראל

לזכר של יקירינו שניספו בשואה
 אנו מנציחים את זכרם בספר יזכור לקדושי אפטא
מנדל וויינברג, בנם של **מרדכי-גימפל** ו**חיה-ינטה**
 אשתו **פרידה** לבית **רוזנברג**
נטע וויינברג
פייגה-רבקה, אשת **ישראל וויינברג**
 המעלים את זכרם
ישראל וויינברג ואיטה שטרנליכט
 תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר משפחתי שנספו בשואה ע"י הנאצים ימ"ש
גיס אנשל לילנבוים
אחותי רייזל לילנבוים (לבית לובלינר) עם הילדים
דודי אפרים מליצקי ומשפחתו
" " דוד "
" " קופל "
" " מוטל "
זכרם ישאר עדי עד

מנציה :

ישראל לובלינר
תל-אביב, ישראל

איך וועל אייך קיינמאל נישט פארגעסן מיין טייערע,
וואס זענען אזוי טראגיש אומגעקומען דורך די

נאצישע מערדער

מיין פרוי אולגה וואסנער

טאכטער דבורה

פאראייביקט דורך מאן און פאטער

ד"ר א. וואסנער

תל-אביב, ישראל

על אלה אני בוכיה:

על סבי היקר יחיאל מאנדעלזיס ז"ל
סבתי טאבעלע מאנדעלזיס

אחי שלמה פראשקער

מנציה זכרם בתם

חי' אורנשטין (פראשקער)

חיפה, ישראל

צום אנדענק פון אונדזערע ליבע
פעטער יאקל כץ, זיין פרוי שרה טעמע
זייערע טעכטער: חנה, רוזשע, לאה
זייערע זין:

אהרן-דוד,

חיים-לייזער (געשטארבן נאך דער באפרייאונג)

פאראייביקט דורך

טאכטער כץ (פישמן), תל-אביב, ישראל

רבקה כץ (וישליצקי), תל-אביב, ישראל

אלימלך כץ, ניר-יארק

לזכרון עולם

לזכר יקירי הבלתי נשכחים שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

בעלי בנימין רוט, בתי פלה

אמי גיטל דמסקי

אחותי הינדה הלפרן ומשפחתה

אחי יוסף דמסקי ומשפחתו

אחותי פייגה-לע זייפמן ומשפחתה

אחותי אסתר ומשפחתה

בני דודי ומשפחותיהם

מנצחות :

חנה רוט ובתה פרדה

תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

אבי ר' יוסף-ברוך שיינפלד

אמי שבע (ציפס)

אחותי אסתר מלכה ובעלה יחזקאל ובניהם

אחי מוטל, חיים-דוד

יקירי ואהובי נפשי שהושמדו

זכרם לא ימוש מלבי לנצח

מנצחה :

לאה וולרשטיין (שיינפלד)

תל-אביב, ישראל

לזכר יקירי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש
אבא ישראל כץ, אמא מרים
סבתא בלומה רוזנמוטר
דודה שרציה
דוד חיים זאב
דוד שלמה
זכרם לא ימוש מלבי לבנח

מנציחה :

ווישליצקי (כץ)
תל-אביב, ישראל

צום אייביקן אַנדענק פון מיין ליבער פאַמיליע
וואָס איז אזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די
נאַצישע בעסטיעס
מיין מוטער רייזשו לוסטמאן
מיין ברודער שלום
מיין זיידע יעקב־יצחק (יעקל מגיד) פערלמוטער
מיט זיין פרוי אלטהלע
מיינע פעטערס :

שמואל (מגיד) פערלמוטער, זיין פרוי און קינדער
נטע פערלמוטער מיט זיין פרוי און קינדער
יחיאל פערלמוטער מיט זיין פרוי און קינדער
פייגע בלומענפעלד און צוויי טעכטער
חברים און פריינד וואָס קיין גואל פון זיי געבליבן
איך וועל אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן
מאיר לוסטמן
תל-אביב, ישראל

צום אייביקן אַנדענק פון מיין אומגעקומענער פאַמיליע
מיין אומפאַרגעסענע מוטער רחל שפייזער
שוועסטערן דרעיזל און רויזע
ברודער הירש־מאיר
איך וועל אייך אייביק געדענקען
פאַראייביקט מיט טרויער
נעחע פעלצער
חיפה, ישראל

צום אייביקן אַנדענק פון מיין ליבער פאַמיליע
פאַטער משה פרידמאן
מוטער מרים
שוועסטערן פייטשע און פריידע
ברודער יעקוב
איך וועל אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן
קלמן פרידמאן
בת-ים, ישראל

מיט ווייטאָג אין האַרצן פאַראייביקן מיר אונדזערע טייערע און נאַענטסטע

אונדזער זיידע ר' שמואל כץ
אונדזער פאַטער יחיאל כץ,
מוטער חנה־שרה
ברודער אהרן־דוד מיט זיין פרוי רבקה
ברודער פנחס־אליעזר
ברודער־זון שמעון־אפרים

פאַראייביקט דורך

טאָבטשע כץ־פישמאן
תל-אביב, ישראל
און אלימלך כץ, ניריאָרק

לזכרון קודש

לזכר חברי וידידי הבלתי נשכחים שנספו בשואה
 אהרון אלגזי
 בערל הערמלנד
 שמואל רוזנר
 דוד זייפמן
 ומשפחותיהם

סעציא צוקרמן ובתה
 האחיות אלתה וחיה ברמן, ועוד
 זכרם ישאר לעדי עד ויהי זכרם ברוך

מנציח :

יוסף רוזנברג
 תל-אביב, ישראל

לזכר אחי היקר שמואל ליפמן, אשתו גולדה,
 בתם שרה, תרצה ובנם יאיר

לזכר גיסי ואחותי
 אשר וויצבלום, אשתו חוה ובנם אפרים
 בתם חנה ומשפחתה
 לזכר גיסי ואחותי
 יעקוב-דוד סטופניצקי, אשתו צלבה
 בנם חיים

לזכר גיסי ואחותי
 פנחס ארמן, אשתו דבורה
 הבנים יעקוב-דוד, מיכאל, אהרון ובתם חנה

מנציחה :

יוכבד ווייסבלום ומשפחתה
 חיפה, ישראל

לזכרון עולם

לזכר היקרים שנרצחו ע"י הנאצים בתקופת השואה

אבי ישראל פישמן אמי לובה

אחותי רבקה, בעלה והילדה

אחי חיים

זכרם ישאר עדי עד

מנציחים :

זאב ושרה פישמן
 תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר קרובי ויקירי שנספו בשואה
 אבי ר' אליעזר-מאיר בן ר' יוסף ליפמן
 אמי עטא הנא
 אחי חיים-ברוך
 אחותי מרים ומשפחתה
 אחי שלמה
 אחיותי: סימא, בלומה, מינה

מנציח :

הבן-האח אברהם ליפמן ומשפחתו
 גדרה, ישראל

לזכר משפחתי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

האבא שלמה שוהמכר (גלעזער)

האמא חיה-גיטל

האחים יחיאל, שמחה

האחות גולדה, מייטא, ציפה

זכרם ישאר עדי עד

מנציח :

משה שמיר (שוהמכר)
 תל-אביב, ישראל

דעם הייליקן אַנדענק

פון אונדזערע טייערע און געליבטע עלטערן, שוועסטער און ברידער

פאטער יעקל אונגערמאן

מוטער חנה־פריידע

שוועסטערן:

מלכה מיט אין מאן און קינדער

ראַכטשע און לאה מיט איר מאן

ברידער: דוד מיט זיין פרוי,

שלמה, נפתלי, חיים

מיינע פעטערס: אברהם־מטשע

לייביש, דוד, בער־לייזער

און שוועסטער רחל

מיט זייערע פאמיליעס

די איינציק פארבליבענע פון חורבן

סאלע און אלטע (האלינא)

אונגערמאן

טאראנטא

דער אַנדענק פון מיין משפחה פון אַפט

אין אייביקן טרויער

מ. קימעל, טאראנטא

דער אַנדענק פון מיין משפחה פון אַפט

מיט צער

מ. גאָדמאן, טאראנטא

דער אַנדענק פון מיין נאָענטער און ווייטער

משפחה פון אַפט

אין טיפן טרויער

ה. גאָדמאן, טאראנטא

דעם אייביקן אַנדענק פון מיין פאמילע

נתן און צירל

הירש און צארקע מיט די קינדער

ליבע און מענע מיט די קינדער

חיה מיט איר מאן און קינדער

צארקע מיט מענועל און קינדער

אין אייביקן טרויער

זייער קרובה פריידעלע שטארקמאן

טאראנטא

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

פאטער יאָסקע (קירושנער) שטיינשניידער

מוטער ביילע־מלכה

פאראייביקט דורך זייער זון מיט זיין פרוי

אין טיפן טרויער

סעם סניידער און פרוי

טאראנטא

לזכר משפחתי היקרה

אבי עקיבא קנדל ז"ל

אמי פסיל ז"ל

אחותי אלטה

אחי ישראל'קה

אחי יאיר ז"ל

ואחותי חיי' ובעלה יוסלה בירנצויג ז"ל

אשר נפלו בידי זדים בפרוע פרעות בישראל

בתם ואחותם רחל קנדל'מגן

רמת-גן, ישראל

לזכרון עולם

לזכר יקירי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

אבי לייבל רוטשטיין

אמי טשרני

אחותי שיינדל, בעלה והילדים

אחי מיכאל רוטשטיין, אשתו רות ובתם

מנצחים ביגון:

אברהם וחנה רוטשטיין

תל-אביב, ישראל

למזכרת

נר לזכרון יקירינו שנספו בשואה ע"י הנאצים ימ"ש

אבינו משה בריקמן

אמנו חוה

אחותנו יוכבד ובעלה יעקוב לרמן

ילדיהם לייבל ואלעזר

זכרם ישאר בלבנו עדי עד

מנצחים:

אריה, מנחם ואהרון בריקמן

שושנה גולדנברג (בריקמן)

תל-אביב, ישראל

לזכרון עולם

לזכר משפחתי שנספו בשואה ע"י הנאצים ימ"ש

אבא הירש-לייזר אונגר, אמה שרה

האחים והאחות:

פיניע, נעמי, חיים, זיסמן, מאטל, חנה

מנציחה בצער רב

ציפה (אונגר) אמשטרדם

חולון, ישראל

למזכרת עולם

בלב שבור אנו מנציחים את הורינו הבלתי נשכחים

שנפלו בידי הטמאים בטרבלינקא

אבינו שכנא-דוד אורנשטיין

אמנו מלכה-מרים מבית מנדלזיס

מנציחים בצער רב

שפרה ומשה בליטנמייל

חיה ויצחק אורנשטיין

חיים אורנשטיין ומשפחתו

חיפה, ישראל

לזכרון נצח

לזכר יקירי שניספו בתקופת השואה ע"י הנאצים ימ"ש

אבא ישראל גלט

אמה חנה

אחי לייבל ואשתו רות ובנם חיים

אחותי פייגה ובעלה שלמה והילדה

זכרם ישאר עדי עד

מנציחה:

לאה פרם (גלט)

תל-אביב, ישראל

לזכר דודנו שמואל בלוער ומשפחתו
שנספו בתקיפת השואה

מנציחה:

חנה דבורה, מינה ונפתלי מקלר
תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר משפחתי שנספו בשואה
ביחד עם כל יהודי אפס
אבא אהרון לוקסנברג
אמא אסתר

אחיותינו:

בלציא עטל, פיגה, נעשא.

מנציחים:

ישראל אבא ונחום לוקסנברג
תל-אביב, ישראל

לזכרון עולם

למשפחתי שנספו בשואה ביחד עם כל קהילת אפסא
אבי יוסף-בער פרידמן
אמי ליבה
אחי אלימלך עם משפחתו
אחותי: לאה ומשפחתה, רחל ומשפחתה,
מרגלית וחנה
זכרם לא ימוש מלבי עדי עד

מנציח:

פנחס פרידמן ומשפחתו
ראשון-לציון, ישראל

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע נאענטע און טייערע, וואס זענען
אומגעקומען צוזאמען מיט אלע אפטער יידן
אונדזער פאטער מתתיהו ווייצמן
זיין פרוי (מומע) רייזל
אונדזער ברודער אברהםטשע מיט זיין פאמיליע
און פעסל

פאראייביקט מיט צער

משה און איטשע ווייצמן
כפר קיש, ישראל

לזכר עולם ליקירנו שנרצח ע"י הנאצים ימ"ש

נחמיה רוסט

מנציחות האחיות:

חנה בן-דרור, טובה קולקר,
משה רוסט, פולה ווירניק
תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

בני משפחתי שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

סבי פנחס וייסוול, סבתי הדסה
אבי יחזקאל וייסוול, אמי דבורה
אחי: משה, נפתלי-פרץ, יעקוב, שמעון
אחיותי: שרה, רייזל
דודי שמואל קופל ואשתו שרה והילדים
הי"ד

מנציח

יצחק (ווייסוול) עדיאל
תל-אביב, ישראל

לזכרון נצח

לזכר משפחתי שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש בימי השואה

אבא אברהם שמלצמן

אמא סערל

אחיות לאה, חוה

מנציחים:

האחים: מתתיהו, זליג ובריש שמלצמן
האחיות: סימה ורבקה
פתח-תקוה, ישראל

לזכר יקירינו

האחות

מרים

אמא

מאשא

האבא

יעקב פלדמן

האחות בלומה ובעלה

האבא שמואל ואשתו אודל ובתם

שנספו בתקופת השואה

ע"י הנציים ימ"ש

זכרם יישאר עדי עד

מנציחים האב והאחים :

מושה, סעלמשע ושלמה פלדמן

בית-שאן, חיפה, תל-אביב — ישראל

האחות מרים וילדיה והאחות חיה

אונדזער אומפאָרגעסענעם טייערן און ליבן פאָטער

חנינא ווייס ז"ל

בן טוביה וחאשע

זאל זיין געשטאַלט פאַראייביקט ווערן אין דעם
ספֿר הזכרון לדורות

אונדזערע אומפאָרגעסלעכע ליבע און געטרייע ברידערן, שוועגערנס מיט זייערע קינדער,
וואָס זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים ימ"ש אין דער מלחמה־צייט

וועלוול ווייס, זיין פרוי שרה

טעכטער: מלכה־רחל און ביילע־ראַכל

מרדכי ווייס, זיין פרוי פערעלע

קינדער:

מלכה־רחל און זלמן־הירש

נטע ווייס, זיין פרוי ברכה, זון מאַניעק

און

אהרון־שלמה ווייס

מיט צער און ווייטאָג

די ברידער מענדל און הירשל ווייס
שוועסטער פערלע שולמאן (ווייס)
טאָראַנטאָ

מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן
איר טייערע און איידעלע

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיינע עלטערן וואָלף און שרה פרוכטמאן
שוועסטער הינדעלע, ברודער יוסף

אין אייביקן טרויער

זייער טאכטער און שוועסטער

פראניע מיט איר מאן און קינדער
טאראנטא

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיין פאטער יאנקל טשערניקאָווסקי
מיין מוטער טאָבע

מיינע שוועסטער און ברידער

פאראייביקט דורך זייער טאכטער

גיטל טשערניקאָווסקי

מיט איר מאן און קינדער
טאראנטא

דעם אַנדענק

פון מיין פאטער יצחק וואַרצמאן
מיינע שוועסטער יענטע און חנה
מיינע ברידער: הירשל, געצל און לייביש

אין אייביקן טרויער

טוביה וואַרצמאן און קינדער
טאראנטא

דעם אייביקן אַנדענק

פון מיינע עלטערן יעקב און צביה באַרנשטיין
מיינע ליבע שוועסטער און ברודער
וואָס זענען אומגעקומען אין די מלחמה-יארן
דורך די נאַצישע באַנדיטן

אין אייביקן טרויער

זייער זון און ברודער

אפרים באַרנשטיין
טאראנטא

דעם אַנדענק

פֿון מיין ליבער שוועסטער מלכה,
איר מאן יאנקל קאפלער און זייערע קינדער
מיין שוועסטער אסתר, איר מאן מענדל פֿיין
און זייערע קינדער
מיין פעטער האַרצקע פייסעכאָוויטש
זיין פרוי רחל און זייערע קינדער

אין אייביקן טרויער

צוועטל ראָזען
טאראנטא

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיין פאטער ישראל ווייצבלום
מוטער שאַשע

ברודער יאנקל מיט זיין פרוי און קינדער
שוועסטער מרים מיט איר מאן יהושע רייטשטיין
מיט זייערע קינדער

אין אייביקן טרויער

רבקה און אבנר קירשנבלאט
טאראנטא

צום אייביקן אַנדענק

פון מיינע עלטערן
וואָלוויש און חנה יורקאָווסקי
ווי אויך מיינע שוועסטער און ברידער
וואָס זענען אַזוי טראַגיש און מערדערלעך אומגעקומען
דורך די נאַציס

פאראייביקט מיט צער

דורך זייער טאכטער, איידעם און

פאמיליע פֿיערבערג
טאראנטא

<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון מיין פריינד שמואל פערלמוטער (מגיד)</p> <p>מיט זיין פרוי, זון און טעכטער</p> <p>מיט גרויס צער</p> <p>דזיעק זילבערבערג טאָראַנטאָ</p>	<p>לזכרון נצח</p> <p>אַנשטאַט אַ מצבה פאַר אונדזער טייערע קיינמאַל נישט־פאַרגעסענע עלטערן</p> <p>ישראלקע און אלטע־רייזל שולמאן</p> <p>שוועסטערן: נעשע, איר מאַן לייבל גרינפעלד און זייער טאכטער שרה־חנה</p> <p>שוועסטער לאה</p> <p>ברודער פיניע, וועלכער איז געהיימניספול אָוועקגעקומען סוף 1945</p> <p>מיר וועלן אייך אייביק געדענקען</p> <p>די פאַרבליבענע</p> <p>מאיר און לייב שולמאן שרה כהן (שולמאן) טאָראַנטאָ</p>
<p>צום אַנדענק פון מיין אומפאַרגעסענעם ברודער</p> <p>אלתר גערי</p> <p>פאַראייביקט דורך</p> <p>פאמיליע גערי טאָראַנטאָ</p>	
<div data-bbox="343 974 935 1378" data-label="Image"> </div> <p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון דער פאמיליע בלומענשטאק</p> <p>אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע</p> <p>אָפּטער יידן</p> <p>מיר וועלן אייך קיינמאַל נישט פאַרגעסן</p> <p>אין צער פאַרבליבענע</p> <p>זכריה בלומענשטאק און פאמיליע טאָראַנטאָ — קאַנאַדע</p> <p>פאמיליע מילשטיין, אַרגענטינע</p>	
<p>דעם אַנדענק</p> <p>דער פאמיליע מאיר וויינבערג</p> <p>זיין פרוי העניע</p> <p>צוויי זין און טאכטער מיט איר מאַן</p> <p>דערמאָנט דורך</p> <p>אברהמעלע וויינבערג טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>מיינע טייערע נישט־פאַרגעסלעכע עלטערן</p> <p>יצחק און אסתר קאנדעל</p> <p>מיינע שוועסטער און ברידער</p> <p>מיין פעטער שמואל מיט זיין פרוי חיה און זייערע קינדער</p> <p>אומגעקומען אין יאָר 1942</p> <p>אין אייביקן טרויער</p> <p>אליעזר קאנדעל און פאמיליע טאָראַנטאָ</p>

<p align="center">לזכרון קודש</p> <p>איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן מיינע טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וואס זענען אזוי טראגיש אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים</p> <p>מיינע עלטערן שמואל און חנה לילענבלום ז"ל מיין ברודער ישראל מיט זיין פרוי רבקה מיין ברודער הירשל</p> <p>מאניע (לילענבוים) מילשטיין ארגענטינע</p>	<p align="center">דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון מיין פאטער יהושע'לע טעפערמאן מוטער רייזל</p> <p>ברידער: לייבל, משה'לע, ליפע, אברהם-בער שוועסטער: פייגע'לע, חיה'לע מיט זייערע פאמיליעס</p> <p>פאראייביקט דורך זייער זון און ברודער אין אייביקן טרויער</p> <p>נטע טעפערמאן ארגענטינע</p>
<p align="center">צום אייביקן אַנדענק פון דער פאמיליע</p> <p align="center">אלתר שוכט</p> <p>אומגעקומען צוזאמען מיט אלע אַפּטער יידן מיר וועלן זיי קיינמאל נישט פארגעסן</p> <p align="center">פאראייביקט דורך</p> <p>זיינוול און שיינדל שוכט ניו-יארק</p>	<p align="center">צום אייביקן טרויער נאך אונדזער ליבע פאמיליע</p> <p align="center">פעטער חיים (חאמל) גרויסמאן מוטע סימא</p> <p>זין: שמואל און לייבל טעכטער: טאבע, פעסל, צירל און יוטע</p> <p align="center">פאראייביקט דורך זייער פאמיליע</p> <p>בנימין פויגל, לייבל און יוסף טשערניקאָווסקי ניו-יארק</p>
<p align="center">צום אייביקן אַנדענק פון מיינע נאָענטע און טייערע, וואס זענען אומגעקומען אין דער טרויעריקער צייט פון צווייטן וועלט-קריג דורך די נאצישע מערדער</p> <p>מיינע עלטערן משה און שבע וויינטרויב מיין שוועסטער חנה, איר מאן יעקב ליפמאן מיט זייערע קינדער</p> <p>מיין שוועסטער אסתר, איר מאן יוסף בריקמאן מיט די קינדער</p> <p align="center">פאראייביקט מיט צער</p> <p>ירחמיאל וויינטרויב ניו-יארק</p>	<p align="center">צום אייביקן אַנדענק</p> <p>פון מיינע עלטערן, שוועסטער, וואס זענען אומגעקומען דורך די נאצישע מערדער צוזאמען מיט אלע יידן אין אַפּט</p> <p>פאטער יחיאל וואטמאן, מוטער רייזל שוועסטערן נאכעטא, פייגע שיינדל ברודער אברהם</p> <p>(געפאלן אין ישראל אין באַפרייאונגס-קריג)</p> <p align="center">פאראייביקט מיט צער</p> <p>הירש וואטמאן ניו-יארק</p>
<p>מיט ווייטאג און צער דערמאנען מיר אונדזערע אומפארגעסלעכע נאָענטע און טייערע, וואס זענען אזוי טראגיש אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים</p> <p align="center">אונדזער פאטער אליעזר אליהו זאמבערג מוטער רויזעלע</p> <p align="center">מרדכי ווייסבלום (מאן פון רעגינא) נטע וויינבערג (מאן פון אסתר)</p> <p align="center">פאראייביקט דורך</p> <p>אסתר וויינבערג-גראנאטשטיין רעגינא ווייסבלום-וואלטר ניו-יארק</p>	<p>מיט גרויס טרויער פאראייביקן מיר דעם אַנדענק פון אונדזערע עלטערן שוועסטער און ברודער און זייערע קינדער, וואס זענען אומגעקומען דורך די נאצישע רוצחים</p> <p align="center">פאטער זלמן וואטמאן מוטער שרה</p> <p>שוועסטער פייגע, איר מאן מענדל ווייסבלום און זייערע קינדער</p> <p>שוועסטער יהודית, איר מאן שמואל קרישטאל</p> <p align="center">פאראייביקט דורך</p> <p>שמואל און הירש וואטמאן ניו-יארק</p>

<p>דעם אַנדענק פון די משפחות</p> <p>פייגע-לאה וויינבערג מיט צוויי קינדער</p> <p>אסתר-פערל קאלעכמאן מיט דריי קינדער</p> <p>חיים און שרהלע קאלעכמאן מיט זייער קינד</p> <p>נחמיה קאלעכמאן מיט זיין פרוי און צוויי קינדער</p> <p>אין אייביקן טרויער</p> <p>טאָבע קאלעכמאן</p> <p>טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון אונדזער פאמיליע וואָס איז אומגעקומען דורך די נאַציס אין יאָר 1942</p> <p>פאָטער יוסף קאפליינסקי, מוטער ראָכע</p> <p>שוועסטער געניע (זילבערבערג), צעשע</p> <p>און אסתר</p> <p>אין טרויער פאַרבליבענע</p> <p>קינדער, שוועסטער און ברידער</p> <p>ישראל, אפרים, לאה, פריידע, גרשון קאפליינסקי</p> <p>דעטראיט — טאָראַנטאָ</p>
<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>פון מיינע עלטערן</p> <p>אלעזר און שרה-ליבע גאטמאן</p> <p>און מיינע שוועסטער און ברודער</p> <p>פאָראייביקט דורך זייער טאָכטער</p> <p>אין אייביקן טרויער</p> <p>ריכטשע סטראַך און פאמיליע</p> <p>טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם אַנדענק</p> <p>פון יאָקל ראָזען, אסתר רבקה</p> <p>פעסל און פנחס מיט די קינדער</p> <p>חיה און מרדכי-לייביש מיט די קינדער</p> <p>שמאי און חנה מיט די קינדער</p> <p>אין אייביקן טרויער</p> <p>לייבל און חנה ראָזען</p> <p>און זייער פאמיליע</p> <p>טאָראַנטאָ</p>
<p>דעם אַנדענק</p> <p>פון מיין פאמיליע פון אָפּט</p> <p>דערמאָן איך מיט צער</p> <p>טעמע הירשהאָרן</p> <p>טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם הייליקן אַנדענק</p> <p>נאָך מיין מוטער</p> <p>טילע שטיימאן</p> <p>זי ווערט דערמאָנט פון איר טאָכטער</p> <p>מאָנע קלעימאן</p> <p>טאָראַנטאָ</p>
<p>צום הייליקן אַנדענק</p> <p>נאָך מיין פאמיליע וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער</p> <p>מיין פאָטער יעקב גרינבערג</p> <p>מוטער חיה-שיינדל</p> <p>שוועסטער רייזל, איר מאָן טוביה קאַרענבלום</p> <p>ברודער דוד</p> <p>שוועסטער: בלומע, רבקה, זלאָטע, חנה</p> <p>אויף אייביק וועט איר אין מיין זכרון בלייבן</p> <p>פאָראייביקט דורך</p> <p>חיים ברוך גרינבערג און פאמיליע</p> <p>טאָראַנטאָ</p>	<p>דעם אייביקן אַנדענק</p> <p>פון אונדזערע ליבע עלטערן</p> <p>אליהו און איידל-לאה בודין</p> <p>פון אונדזערע ליבע עלטערן</p> <p>פעטער ברוך וויינמאן מיט דער מומע חוה</p> <p>און זייערע קינדער</p> <p>וואָס זענען אומגעקומען אין די מלחמה-יאָרן (1942)</p> <p>דורך די נאַציס ימ"ש</p> <p>אין אייביקן טרויער</p> <p>ישעיה און אברהם בודין</p> <p>און פאמיליעס — טאָראַנטאָ</p>

צום אַנדענק

פון מיינע עלטערן, שוועסטער און ברודער,
וואָס זענען אזוי גרויזאָם אומגעקומען דורך
די נאַציס צוזאַמען מיט אַלע אָפטער יידן

מיין פאָטער יצחק שערמאן

מוטער חיה

ברודער משה, שוועסטער פייגע

אייביק וועט איר אין מיין זכרון פאַרבלייבן

פאַראייביקט דורך

אברהם שערמאן

ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון אונדזערע נאָענטע און טייערע,

וואָס זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע

אָפטער יידן דורך די נאַציס

פאָטער יוסף ערמאן, מוטער בלומע

שוועסטער שרה מיט איר מאָן יצחק באַרנשטיין

שוועסטער רבקה, ברודער חיים

פאַראייביקט דורך זייער טאָכטער און שוועסטער

פעסל ערמאן-האנדלסמאן

ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון אונדזערע טייערע, אויף אייביק אין זכרון געבליבענע עלטערן, שוועסטער און ברידער

פאָטער מאָטל מירשיין (מאָטעלע זעליקס)

מוטער סערל

שוועסטער שיינדל

שוועסטער סימא, איר מאָן שמואל קליינער

און קינדער

שוועסטער ראָצל

ברידער: אשר און יצחק-יוסף

פאַראייביקט מיט טרויער

יעמא מירשיין-סילווער

ניו־יאָרק

צום אַנדענק

פון אונדזער פאָטער יחיאל לובלינער

זין דוד און ישראל

טעכטער שרה און געלע

פאַראייביקט מיט צער און ווייטאָג דורך

מוטער און קינדער לובלינער

ניו־יאָרק

צום אַנדענק פון מיינע נאָענטע און טייערע

פאָטער אליעזר פערלמוטער

מוטער אסתר

שוועסטער חנה

פאַראייביקט מיט צער דורך זייער זון און ברודער

פערלמוטער

ניו־יאָרק

צום אייביק אַנדענק פון מיין ליבע פאָמיליע

יאנקל זאלצמאן (שמואל נתן'ס)

זיין פרוי חיה הענע

זייערע זין:

גבריאל (אומגעקומען אין לאַגער), יצחק-נתן

טעכטער: פייגע-רחל, עטל

אברהם און אליעזר

פאַראייביקט דורך שוועסטער (פון חיה הענע)

רבקה וואטמאן

ניו־יאָרק

צום אייביק אַנדענק פון מיינע עלטערן, שוועסטער

און ברודער, וואָס זענען אומגעקומען דורך

די נאַצישע רוצחים ימ"ש

פאָטער איטשע טשערניקאָוסקי

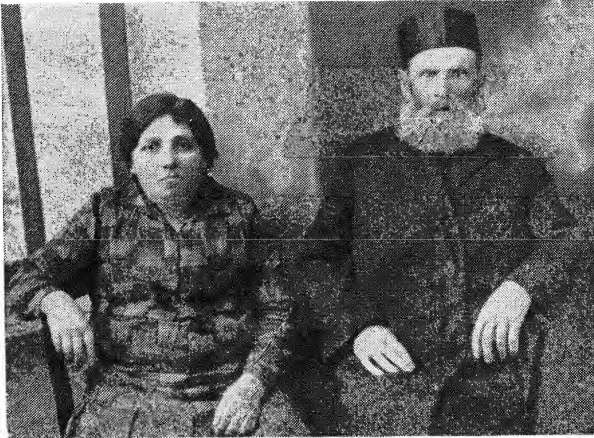
מוטער פייגע

שוועסטער: יוטע, לאה) לובע און ברודער ישראל

פאַראייביקט דורך זייער זון און ברודער

לייבל טשערניקאָוסקי

ניו־יאָרק

דעם הייליקן אַנדענק

פון מיין גרויסער און פאַרצווייגטער משפּחה,
וואָס איז אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן דורך
די נאַצישע רוצחים ימ"ש צוזאַמען מיט אַלע
אַפּטער יידן

פאַטער מאיר טייטלבוים

מוטער נעכעלע

שוועסטער חיה'לע, איר מאן יצחק שערמאן

און זייערע קינדער פייגעלע און משה

ברידער: אלתר טייטלבוים מיט זיין פרוי און קינד

חיים טייטלבוים מיט זיין פרוי און קינד

מיר וועלן קיינמאל נישט פאַרגעסן

אין אייביקן טרויער

פינטשע און גאָלדע טייטל

און זייער טאָכטער נעכע

טאַראַנטאַ

און משה טייטלבוים, בראַזיל

דעם אייביקן אַנדענק

פון דער פאמיליע וועווערמאן

אין אייביקן טרויער

סינדעי וועווערמאן

טאַראַנטאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מייענע נישט־פאַרגעסענע

עלטערן: שמואל און עטל ראָזענטאל

פאַראייביקט מיט צער זייער זון

משה ראָזענטאל

ניו־יאָרק

דעם אייביקן זכרון

נאך מיין פאַטער משה ווייסבלום

מוטער געלע (טאָכטער פון חנינא גינזבורג)

אין אייביקן טרויער

אלתר ווייסבלום, טאַראַנטאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מייענע אומפאַרגעסלעכע
עלטערן, וואָס זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט
אַלע אַפּטער יידן

פאַטער לייביש יאַקל גאַלדוואסער

מוטער היצא

פאַראייביקט דורך זייער טאָכטער

חנה גאַלדוואסער־פיק

ניו־יאָרק

דעם אייביקן זכרון

פון מיין פעטער מאקס פעלדמאן

פאַראייביקט דורך זיין פלימעניק

ה. פעלדמאן, טאַראַנטאַ

צום אייביקן אַנדענק פון מיין פאמיליע, וואָס זענען
אומגעקומען דורך די נאַציס ימ"ש
פאַטער יוסף וואָרטמאן (בלעכער)

מוטער מרים

טאָכטער סימא מיט איר מאן ישראל טורקלטייב

און קינדער

פאַראייביקט מיט צער

ישראל וואָרטמאן

ניו־יאָרק

<p>צום אייביקן אַנדענק פון מיין נישט פאַרגעסענע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וואָס זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים</p> <p>מיין פאָטער יעקוב־לייב פויגעל מיין מוטער דבורה שוועסטערן הינדע, טאַבע, פעסל ברידער שמואל, דוד און יוסף</p> <p>פאַראייביקט דורך</p> <p>בנימין פויגעל ניו־יאָרק</p>	<p>לזכרון עולם</p> <p>צום אַנדענק פון מיין עלטערן, ברודער און שוועסטער וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַציס</p> <p>פאָטער שמואל טרויסטער מוטער חנה ברודער דוד מיט זיין פאָמיליע שוועסטער זיסל און ישראל טייטלבוים</p> <p>פאַראייביקט דורך</p> <p>רחל טרויסטער ניו־יאָרק</p>
<p>צום אייביקן אַנדענק פון מיין עלטערן</p> <p>קאַפּל טרויסטער און פאָמיליע און מיין ליבע פאָמיליע און קינדער אומגעקומען אויף קידוש השם צוזאַמען מיט אַלע</p> <p>אַפּטער יידן</p> <p>פאַראייביקט מיט צער זייער זון און פאָטער</p> <p>אליעזר טרויסטער־שפּערגלינג ניו־יאָרק</p>	<p>מיט פיל צער פאַראייביקן מיר אונדזערע עלטערן און פאָמיליע, וואָס זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען דורך די נאַצישע באַנדיטן ימ"ש</p> <p>פאָטער ישעי' בעריש זילבערשטיין מוטער אסתר־יוטע ברודער דוד, זיין פרוי גיטל, זייערע זין און טעכטער</p> <p>פאַראייביקט דורך</p> <p>פישל און עני פילזווער ניו־יאָרק</p>
<p>צום אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן, ברידער און פאָמיליע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים</p> <p>פאָטער אברהם שטערנליכט מוטער הינדע סערל ברידער אלחנן און לייבל עטל וויינמאן מיט אירע טעכטער קיילע, חוה און רוזשקע</p> <p>פאַראייביקט מיט צער זייער זון און טאָכטער</p> <p>שלמה און גוטע שטערנליכט ניו־יאָרק</p>	<p>מיר וועלן קיינמאל נישט פאַרגעסן אונדזערע נאַענטסטע און טייערע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים ימ"ש</p> <p>פאָטער מרדכי טשערניקאָוסקי מוטער אסתר שוועסטערן רחל, טאַבע ברידער שמואל און ישראל</p> <p>פאַראייביקט מיט ווייטאָג</p> <p>יוסף און לייבל טשערניקאָוסקי ניו־יאָרק</p>
<p>צום הייליקן אַנדענק פון מיין נאַענטע און טייערע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים</p> <p>מיין פאָטער אייזיק (מלמד) ראָזען מוטער חיה גיטל ברודער דוד מיט פאָמיליע שוועסטער אלטא מיט פאָמיליע שוועסטער יוטה מיט פאָמיליע ברידער מרדכי, שמואל און משה (געשטאָרבן אין אמעריקע)</p> <p>פאַראייביקט מיט צער און ווייטאָג זייער זון און ברודער</p> <p>לייבקע ראָזען ניו־יאָרק</p>	<p>לזכרון קודש</p> <p>צום אַנדענק פון מיין נישט־פאַרגעסענע פאָמיליע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים</p> <p>מיין פאָטער בעריש באַרענשטיין (טארלע) מיין מוטער פריידע מיין ברודער משה מיט זיין פרוי חיה און קינדער מיין שוועסטער חוה</p> <p>איך וועל אייך קיינמאל נישט פאַרגעסן</p> <p>פאַראייביקט דורך</p> <p>פינמשע באַרענשטיין ניו־יאָרק</p>

לזכרון עולם

למשפחתי הבלתי נשכחה שנספו בשואה
ביחד עם כל קהלת אפטא
אמי אסתר פיה
אחותי תהלה ובעלה זאב
ילדיהם: יצחק־אייזיק, צבי־אריה, יהודה
אחי משה אשתו רחל ובתם רבקה
אחיותי עטיל ודבורה

מנציחה בצער
רייזלה גולדברג (שמוקלר)
בעלה והבנים

חיפה, ישראל

לזכרון עולם

לזכר יקירי הבלתי נשכחים שנספו בתקופת השואה
ע"י הנאצים וגרוריהם ימ"ש
אבינו ר' מנדל (סופר) קריינדלס
אמנו איידל לאה
האחים: אהרון ומשפחתו
אברהם
האחיות: אסתר, בעלה והילדים
שרה, בעלה והילדים הי"ד

מנציחים הבנים
חיים־לייב, ישראל־יצחק' פנחס קריינדלס
חיפה, רחובות — ישראל

לזכרון עולם

להורי היקרים והבלתי נשכחים
שנרצחו ע"י הנאצים ימ"ש
אבי מאיר שרייבמן
אמי דינה'לה
דודי שמואל שרייבמן, אשתו פעסיל
הבנים והבנות
זכרם לא ימוש מלבנו עדי עד
מנציחה:
רודלה וולטפרייד (שרייבמן)
ובעלה יחיאל והמשפחה
תל־אביב, ישראל

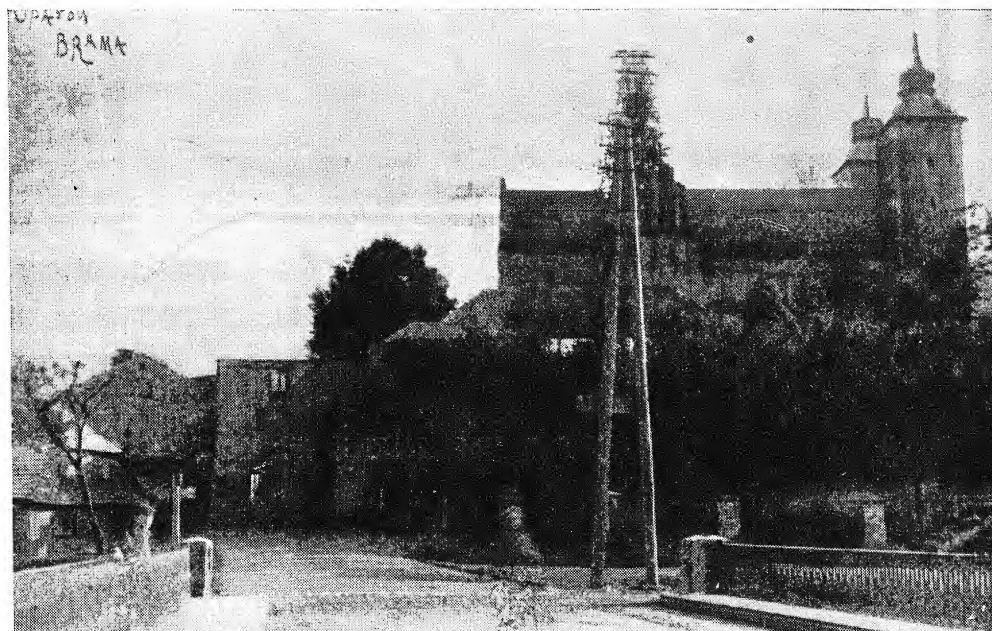
לזכרון נצח

למשפחתי היקרה שנספו בשואה ביחד עם כל
יהודי אפטא
אבי משה'לה וויינמן, אמי פריידלה
אחותי חנה, בעלה והילדים
אחי אברהם, אשתו והילדים
אחיותי: יטקא, העניא, ביילה, רייזל
זכרם לא ימוש מלבי עדי עד
מנציח:
יעקוב וויינמן
פתח־תקה, ישראל

לזכרון נצח

צום אנדענק פון מיינע ליבע און טייערע, וואס זענען
אומגעקומען דורך די נאצישע מערדער
מיין פאטער ר' יוסף־בנימין ענגל
מיין מוטער נחה־שפרה בת ר' ירחמיאל לערמן
מיינע ברידער: אברהם מיט זיין פרוי און קינדער;
ירחמיאל מיט זיין פאמיליע
איך וועל אייך קיינמאל נישט פארגעסן
רחל (עטקע) גאלדשיין (ענגל)
ישראל

The entrance into town
(Ostrowiec Road)

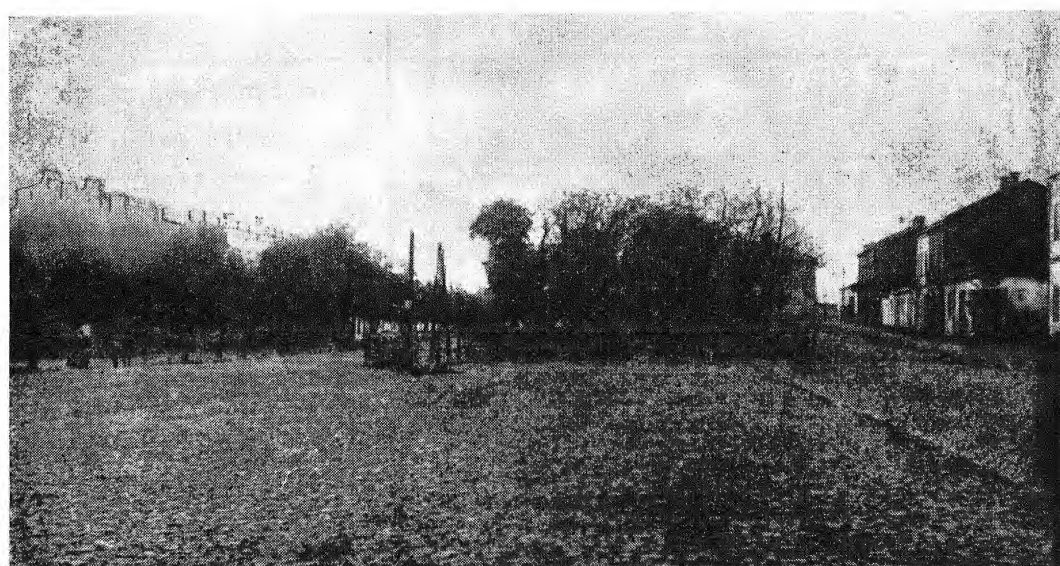

Zionist Youth
in the 1920's

Jewish children of Apt

A garden inside the market

The market

A Jewish family

A group of Jewish youth

"Tora V'daat" School
of "Mizrachi"

IN EVERLASTING REMEMBRANCE

OF ALL THE PEOPLE OF APT, WITH THEIR FAMILIES, THE SAINTLY AND PURE IN HEART WHO WERE SLAIN IN THE TRAGEDY THAT BEFELL THE PEOPLE OF ISRAEL AND IN WHICH THEY WERE DESTROYED, NOT LEAVING A REMNANT, TO PERPETUATE THEIR MEMORY FOR THE COMING GENERATIONS.

WE, THE SONS OF THE APT COMMUNITY WHO WERE SAVED, DEDICATE THIS WORK TO THEIR HOLY MEMORY WHICH SHALL REMAIN FOREVER IN OUR HEARTS.

MAY THE PEOPLE OF ISRAEL BE GLORIFIED AND SANCTIFIED THROUGH THE MEMORY OF ITS SONS AND DAUGHTERS WHO GAVE UP THEIR LIVES IN HOLINESS, AND MAY THEIR SOULS REST IN LIFE ETERNAL.

robbed the Jews of their possessions. Unfortunately our Apt Jews, who lived in the house near the fence, were the first to be robbed.

Early in the morning of January 10, 1943, the Germans shattered a wall of the ghetto and drove all the Jews to the market place. As they left the ghetto, hundreds of Jews were shot dead and were left lying in the passage way. 6000 Jews were made to stand on the square; 300 of them were sent to the camp at Skarzysko; the remainder were led on foot to the railroad station of Zoismer. Many of them were shot on the road, the others were packed into freight cars and transported to Treblinka. Those who went with the transport had to leave their bundles of clothing behind. Thus there was a great heap of objects lying in the square and a mound of dead Jews. These were gathered and buried in a common grave, and after a week, dismembered frozen limbs were buried. Here, too, several score were left to clean up. In the summer of 1943 they liquidated the ghetto completely, except for those who managed to hide.

During the final liquidation, those who were fit to work were sent to Radom, Pianek and Lizeum (near Zoismer) where there already were some Jews from Apt. The others, the Germans shot dead. This action was carried out by the SS Officer Reininger.

IN THE LIZEUM CAMP

The Lizeum camp had about 300 Jews. When we came, we were divided into work groups; on the highway; on the estate of SS men in Mokoshin and in the camp for the Germans. Jews in the surrounding areas who lived among non-Jews and wanted to be with their own people, infiltrated into the camp. From time to time, the Germans seized these "illegals" and shot them. One morning the Germans surrounded a house outside the camp, where some young Jews had been hiding, and brought them to the Zoismer

prison. Among them were Chayim Fishman (son of Yisroel Fishman), Zigmunt Sosnowitz (grandchild of Yekl Sosnowitz), Fishel Wilner, Leibish Orenstein, Malke Marmorek and others. A few days later they were taken to the cemetery and were shot. When they were passing the camp, Zigmunt Sosnowitz threw us a kerchief, in which there was a letter telling us that they knew the fate awaiting them, and we should not forget and take revenge.

In 1943 the Germans transferred many people from Lizeum to other camps, and at the end of the year the camp was liquidated. At the end of 1944 there were still some Apt Jews in various camps, where they worked like slaves manufacturing weapons. These camps were: Skarzysko, Starachowitz, Radom, Pianek, Kielce, Blizshin, Czestochov and Ostrowiec. The conditions in these camps were terrible. They were surrounded by barbed wire fences and the provisions were very poor. From time to time the Ukrainian guards shot those unfit to work. When the Russians reached the Vistula River in the summer of 1944, the Germans took all the people out of the Lizeum camp and sent them to Auschwitz or to camps in Germany.

In 1944 there were still 1500 Apt Jews alive. But to our great sorrow only 300 Jews survived the war. These are scattered today in all parts of the world.

We, the survivors, were forced to begin life anew and strike roots in strange fields. In Apt itself, not a sign of Jews or of the Jewish community that existed for hundreds of years was left. The German murderers uprooted every trace of Jewish life in Apt.

PINCHAS HOCHMITZ
ELIYAHU SILBERBERG
RIVKE KATZ
MEIR LUSTMAN
SHLOMO FELDMAN

January 1965

there. During the search, he was found and was murdered by a German policeman. Every day the searchers found more victims as they carried out the orders of the Germans with numb pain and sorrow.

TREBLINKA

On the very day that the transport of Jews from Apt reached Treblinka, they were destroyed. We did not hear of the dreadful details until some Apt merchants who managed to escape, told us the news. The following returned to Apt: the 18-year old Kulik, son of Pinchas (the butcher); Yakov Yitzchak, the son of the shoemaker who lived opposite Fligelman; the third was the 22-year old Frushan (Ephraim) Singer, who lived near the synagogue; the last one to return was the brother-in-law of Shlomo Weverman, who escaped from Treblinka at the end of December 1942, after spending six weeks there. They told us how our parents, sisters, brothers and friends were put to death. Only 90 young people were saved, who were taken out of the transport and put to hard labor. One of them told us, that the moment they were put into the railroad cars they knew they were being led to slaughter. Yirmeyahu Nissenbaum recited the "Viddui" prayer with them.

When there was no more hard work for the young people taken out of the transport, the Germans and Ukrainians killed 60 of them most cruelly. After this occurred, those who were left were determined to escape. When they were working on the construction of another concentration camp, a group of them hid and set out for Apt, when it became dark. But not one of them remained alive at the end of the war. Only the son of Professor Willenberg, who had come to Apt to paint the synagogue, and was in the transport to Treblinka, escaped from there after 11 months and lives in Israel today.

At the end of November unexpected news reached us. The Germans permitted Jews,

who were hiding, to move about freely in the four "Jewish cities" that they had established in the province of Kielce. About 20 to 30 Jews registered in Apt.

THE ZOISMER GHETTO

On December 1, 1942, the Germans sent the remaining Apt Jews to the Zoismer ghetto. Since we were allowed to go freely, we thought that relief had come. But on arriving at Zoismer, we found about 6000 Jews from the surrounding towns, living under a more strict regime than formerly. The ghetto was fenced in by a wall and consisted of two streets. Ten or more people lived in one room.

The conditions were unbearable. It was impossible to get food, and the lack of sanitation was frightful. Many died of typhus, others committed suicide. It was hard to get medical aid. The Jews feared the hospital, for the Germans would kill those who were critically ill. In the afternoon, when it was permitted to leave the house and walk about, the streets were crowded. But there was no work and each day we felt the end would come. Some Jews in neighboring camps, hearing about the Zoismer ghetto, thought that conditions there were better and came to Zoismer, only to discover that they had been ensnared.

FALSE RUMORS

At that time rumors spread that the Germans would exchange Germans living in Eretz Yisrael for Jews of Poland. The German director of the camp, Officer Lescher, announced that the Jews waiting to go to Eretz Yisrael should register in the Jewish community. He waited until late at night, pressing for the list. This was a false rumor. When he left, the Germans and their Ukrainian collaborators besieged the ghetto so that no one could escape. At night the drunken Ukrainians stole into the ghetto and

concentration camps. Jewish organizations officially ceased to exist. But in spite of the danger, the Jewish youth would not accept their bitter fate, and sought possibilities to assemble and carry on cultural activities. They managed to hold one concert. But this did not bring us any comfort, for the Germans began to beat and shoot Jews and cut off the beards of old men. We had to choke back our wrath.

At that time it became known to us that Yitzhak Zuckerman (Antek) had come to town and met with a few of us (Hechalutz Hazair). His plan was to establish a kibbutz outside the town — presumably for farming, but actually to prepare Jewish youth for resistance. But nothing came of it, because some of the Jewish leaders were against it. He did succeed, in 1943-44, to get in touch with members of Hechalutz Hazair in the neighboring camps, bringing some supplies and papers to cross over to the Aryan side. Kalman Chernikovsky did the same in the Starachowitz camp and a few other places.

By the end of 1941, the Germans intensified their war against the Jews. Robbing Jewish possessions and the shooting of Jews became a daily occurrence.

A COURAGEOUS JEWISH YOUTH FROM THE VILLAGE OF PLANTA

When the Germans brought Jews from surrounding villages to the ghetto in Apt, one family escaped to the forest. A son of this family, a youth of 20, was caught by some goyim and brought in chains, barefoot, to the German police. The Jewish council could not succeed in freeing him. A few days later, he was led with hands tied, from prison to the Jewish cemetery where they were going to shoot him. When the youth realized where he was being taken, he turned, struck the policeman and ran. The policeman's shot missed him and he managed to escape. We

never found out whether he remained alive or not.

In 1942 we heard that Jews who were being transported to "work" were being put to death. We did not want to believe this, but a Jew who escaped from a railroad station on the way to Treblinka confirmed the report. This story made us more tense; the oppressions were becoming worse.

THE EXPULSION

Early in the morning of October 22, 1942, the Germans drove all Jews from their homes, assembled them on a big empty field, placed them in rows and led them to the railroad. By 8 a.m. there was not a Jew left in town, except for a group of about 70 who were left behind to work for the Germans. We lived in the houses of Shameh Steiman, Yecheskiel Lazars, Kandel, Shmuel Lilienblum. On the way back from the field we stumbled over dead bodies — Jews who were shot because they were late in appearing for the "transport". Doors and windows were left open, clothing was scattered on the streets, for the people had had no time to pack their belongings.

The first job of the "clean-up crew" was to bury the dead. Then they were divided into smaller groups that searched the houses for valuables which were sent on to Germany. Other possessions were sold by the Germans to the Poles. During these searches, which lasted several weeks, old Jews and children were found, who were immediately shot by the Germans. A Jewish child was found in the house of Yitzhak Mandelzis and was shot. Another tragic case was that of Chantze Shafran of blessed memory, wife of Abraham Bricks, of blessed memory, who died in childbirth together with her child. Her husband buried them at night. He himself remained alive but died of a heart attack in 1962. The 15-year old son of Pinele Lilienblum, who had been wounded that day trying to escape, reached a house near the synagogue and hid

HOW IT HAPPENED

It is very difficult to be objective about what happened 25 years ago. We ourselves witnessed and suffered all the atrocities so that we evaluate them subjectively, and our own experiences color the events. Very often a person is unable to describe his terrible past. Nevertheless we shall attempt to rise above our own emotions and record, in this "Yizkor" Book, events and experiences that no one else has mentioned. We shall tell here of acts of heroism and of cowardice, of noble and of despicable deeds, recording the events in their chronological order, irrespective of whether they relate to Germans or to Jews.

The German murderers who took part in the annihilation of Apt are most surely living a normal life with their families, as though nothing had happened. But we, the survivors, continue to live with the nightmare of our memories.

THE BEGINNING OF THE WAR

The town of Apt was very tense a few days before the outbreak of the war. All kinds of rumors spread, especially when they began to draft the young men for the army and other men to build shelters. Then the Jews of Apt gathered around the kiosks of Yitzhak Reiter and Mirl, who was mute and the daughter of Esther Rivke, to hear the broadcasts on the Polish radio. On September 1, 1939 we heard that the Germans had declared war, and decrees were issued both for the military and civilian population. Our parents, having lived through the first World War, underestimated the seriousness of the situation and spoke of how the Germans in the First World War had treated the Jews well.

A day or two later, refugees as well as Polish soldiers began to pass through our town. Their appearance and reports told of the great destruction. They said that the

Polish army was retreating. Some of the soldiers remained in the towns which they reached. More and more refugees arrived and the town became crowded. Sirens were heard, and German bombs dropped on Apt. Panic seized everyone. It was impossible to buy gasoline — and many refugees left their automobiles and travelled by horse-drawn wagon.

THE GERMANS REACH APT

On September 6, 1939, traffic slowed down and on the next day there was none at all. People hid in cellars. Silence and fear ruled the town. In the afternoon a German patrol appeared in the market place near the store of Yoseph Margalit. In the evening they set fire to part of the market and also the City Hall. Before the Germans took over the administration there were many robberies. When the military rule was established, the Germans announced that both Jews and Poles would receive the same treatment and everyone should continue his regular work.

After a few months the Germans began to prepare the Jewish population for the evil decrees; thereby they weakened them and prevented the Jews from organizing resistance. Thus life continued until the systematic enforcement of the racial laws began in 1940. These began with large money fines; Jews were deprived of their businesses and factories and were forced to hand over to the Germans gold, silver and copper; even the synagogue and the Batei Midrashim were despoiled of all their ornaments; Jews could not leave town without a permit; at sunset there was a curfew and no Jews were permitted on the streets; all street meetings were prohibited.

In 1940 Jews were forced to wear the yellow "Magen David" badge. All schools were closed and the teachers were carried off to

W H Y ?

More than once I have been asked by friends from my hometown Apt, both in Israel and abroad: Why do we need this book? Can we bring back to life the dead through the publication of this book and the setting of a literary Memorial?

And my answer was:

It is not we who publish this book, but THEY, the saintly and pure in heart, whose blood cries out to us; it is they who urge on us; it is they who ask: Why did the murderers slay us? How have we sinned? What evil have we committed? We were honest and modest, shunned falsehood and wrongdoing, and in the sweat of our brow we earned our poor bread.

It is THEY who want us to speak for them. I look back into the past, into the time before the War, and it is as if I see all the people of the town passing before me, alive. I see them before me, the Jews of the town: the tailors bent over their sewing machines, from early morning till late in the evening, as they hum their tunes such as "A Schneider nait und nait di ganze Woch". And for whom did they toil? For the rich

Poles and for the others. They sewed their working-day clothes and their festive garb, and their reward — the bread of poverty and a home in a hut or a cellar. And I see before me the shoemakers as they sing the folktune "Hammerl, Hammerl, klapp". And I see the carpenters, carrying on their shoulders the windows, doors and tables, and there are the girls and young women binding brooms, sitting at their working tables and singing songs of tragic love...

And I see the small merchants, selling metal and feathers, and all the others who toiled and worked for those who on the day of need forsook them, who did not help them, who laughed at their suffering and who collaborated with the murderers.

All these, their wives and their children ask incessantly: Why were we murdered? For lo, we were pure in heart and deed, and our blood was spilled for no wrongdoing. We demand an answer.

This book which describes how they lived and worked in those days, was in the deepest meaning of the term not written by us but by the saintly and pure in heart who ask the unceasing question: Why? Why?

were fine religious young people but were not Zionists and in certain instances fought against Zionist activities. Nevertheless, several young members immigrated to Eretz Yisrael, among these Yakov Weingurt, Hertz Schmelzman and Moshe Blitenthal, who today is an active worker in the Aguda organization in Israel.

THE MERCHANTS' AND ARTISANS' ASSOCIATION

Business people and artisans comprised the membership of these two associations, and their leaders were represented in the city institutions. They constituted a large section of Apt Jewry, and were therefore reckoned with in all communal activities.

There were other organizations in Apt, but the dominating role in the life of the town was played by the above-mentioned groups.

THE DAILY LIFE

All the organizations conducted their affairs calmly, and without too much inter-organizational animosity. Most of the membership did not have the time nor the patience for party activities, because they had a difficult time earning a living and meeting the heavy burden of government taxes. However, on Saturdays and holidays, the synagogue and the Batei Midrashim were crowded. There the Jews found rest and peace of mind, and participated in the various programs and study groups.

It was only during election time that the people became excited. Whether it was for the Polish Parliament, the City Council or the organized Jewish community, election time brought forth arguments, quarrels and discussions. One would think that the Jews of Apt had nothing else in mind except to worry about the Polish government. Apt did not have really wealthy Jews, except for Eliezer Mandelbaum who had a factory for soap, candles and oil. Benyamin Levenstein and Hanoch Langer were also regarded as rich Jews. But the great majority were small storekeepers and artisans, many of them poor, who had to struggle to sustain themselves and their families.

Recalling all this, I ask: What has become of all the organizations, their leaders, members, the old synagogue, the Batei Midrashim and the whole Jewish community? Who could ever believe that Apt would remain without Jews?

THE DECLINE

Thus the town existed hundreds of years. There were some Jews who never left the city — they were born there, they died there. Thus generation followed generation. But during the past 50 years, the young people saw no future for themselves and they began to emigrate. Many went to America, to Brazil and Argentina, to Eretz Yisrael and to other countries. Still, Apt remained predominantly Jewish until the fierce and evil storm of Nazism came and destroyed the old and famous community with everything it contained.

active role in the communal life of Apt and were represented in the Jewish community council as well as in the local City Council. They undertook a daring step and introduced an innovation in the city, — a modern, daily school, called "Tora V'Daat, Yavneh", where the pupils were taught religious and secular subjects, the language of instruction being Hebrew. Until the opening of this school, the children of Apt studied only with private teachers (melamdim), as each of us remembers. The curriculum of the new school was meaningful, for, in addition to Torah, they also studied Bible, Hebrew, Polish and even were taught singing by Wolfowitz. Other teachers on the staff included Yekele Berman, Simcha Millstein, Yirmeye Melitzky and Abraham Nissenbaum. Later, Noach'l Gelis and Jacob Leib Lipsky joined the staff.

It is self-evident that a section of Apt Jewry looked with disfavor upon this new educational undertaking, but the fact remains that the Mizrachi did accomplish a great deal and gave impetus to the change and improvement of the educational standards of the children. Other organizations followed this example and organized Yiddish and Hebrew schools.

The roster of membership included Mayer Fligelman, who was a president of the organization for a short time and was representative in the Jewish community organization; Yechielke Katz, for some time representative of Mizrachi in the City Council; Avner Gurfinkel; Jacob Dawid Stupinsky; Moshe Shmuklerz, active for the Keren Kayemet; Aaron Algazy and others. Aaron Algazy deserves special mention for his selfless dedication to the Mizrachi organization in Apt. He was a chassidic young man, son-in-law of the well-known Orenstein Family. He had a dynamic personality and was a born leader. His activities included: Secretary of the Mizrachi, secretary of the Yavneh school, president of the Zeirei Mizrachi, founder of the women's Mizrachi group Beruriah and patron of the Hashomer Ha-

dati. Despite the fact that he was a very poor man, he took an active part in all meetings of the organization, its activities and other communal work. He yearned to immigrate to Eretz Yisrael and helped others to go; but he, himself, together with many other devoted workers, did not live to enjoy the fruits of his labors.

A few Mizrachi members did reach Eretz Yisrael, such as Simcha Silberberg, Gimpel Weinberg, Moshe Leszt and Samuel Mekler, who was called Shmuel Machinist, all of blessed memory. Reb Mendel Zuckerman, may he live long, first sent his son as a pioneer to Eretz Yisrael, and subsequently realized his life's dream, and came to Palestine with some of his family. There are also members of the Zeirei Mizrachi and Hashomer Hadati who reached Israel, among them the writer of these lines. With deep sorrow we record that the majority remained in Apt and lost their lives there.

AGUDAT YISRAEL

The membership of this organization was comprised mostly of Gerer chassidim and other fine religious Jews. The Aguda also had its representation in all communal activities and in the City Council. They, too, organized a modern school named "Yesodei Hatorah" for boys and a school for girls only, called "Beth Yaakov".

Some of the leading members of the Aguda were: Yosele Margolis, a walking encyclopedia, a student of Torah who was for a time the president of the organized Jewish community; Reb Henoch Langer, a tall Jew with a grey beard who was a rich grain merchant and a very successful business man. Reb Henoch devoted himself to communal work and for a long time was president of the organized Jewish community. Having access to government institutions he often was in a position to help many a co-religionist.

The members of the Aguda youth groups

THE BELZER BETH HAMIDRASH

When the Belzer Rabbi's brother, Reb Shalom Rokeach, of blessed memory, was elected as a Rabbi in Apt, my uncle, Yonathan Zucker, who was a Belzer "Chassid" built a house of study for the Rabbi. My uncle and his wife Estherel had no children, and built this Beth Hamidrash as an everlasting memory in their names. They also built an apartment for themselves nearby, and regarded it as a "mitzva" (a good deed) to personally sweep and keep the place clean. They also presented a Scroll of the Law, written especially for the Beth Hamidrash, and celebrated the occasion with a great parade, as was the custom in Apt.

My uncle was just as concerned about the Beth Hamidrash as he was about his personal business, and without any outside aid, covered all its expenses.

ORGANIZATIONS

All the organizations which were part of Jewish life in Poland were also found in Apt: The Zionist Organization with its youth groups, Hashomer Hatzair, Hechalutz, Hashomer Haleumi; the Mizrachi with its youth groups, Zeire Mizrachi and the women's group, Beruriah; the Agudat Yisrael with its youth, Zeirei, Pirchei and Bnos; the Revisionists and their youth Betar; the left-wing Poale Zion, the Bund and the Communists.

THE ZIONIST ORGANIZATION

The most important role in the city was played by the Zionist Organization. Its leaders were represented in all city institutions, in the organized Jewish community and in the City Council. The Organization also conducted its own bank and founded a Tarbut (culture) School, where the language of instruction was Hebrew. They were also the first to organize a Hebrew kindergarten.

The Organization had able men, such as the welfare worker, Michael Rothstein. As

a youth, he studied in the Beth Hamidrash, was a member of the Zeire Mizrachi and then joined the Zionist Organization. He was secretary of the Merchants' Association and became an Alderman in the City Council. He was a dynamic force in the movement, devoted himself to the Zionist youth and conducted all cultural activities.

It is worthwhile to mention a number of other active members: Mordechai Weisblum was the President and represented the organization in the City Council. He was one of the most respected personalities in Apt. Saltze Rosenberg was an able woman active in all aspects of social welfare. There was Nathan Bromberg, wise and handsome, a tall man with a beautiful beard, who was a representative in the City Council. Other members were Israel Fishman, Saul Erman, Ben Zion Malitzky, Yisroelke Rosenberg, Mayer Weissblum, Moshe Kleinman, and special mention should be made of Yashe Hochnitz, who died in the prime of his life.

Of course there were other members, whose names I do not remember any longer. They all yearned for Zion; worked with dedication and saw to it that others went to Eretz Yisrael; but they themselves, to our great sorrow, remained in Apt and were destroyed in the cruel holocaust.

THE MIZRACHI

The Mizrachi members were religious Jews with Zionist endeavors and were a group of fine Jewish personalities. Mention should be made of Reb Simcha Zilberberg, or as he was called, Simcha Fishels; Moshe Weissblum, the organization's first President; Walwish Kapitzer, Shmuel David Berenzweig, Yankele Berman, Simcha Millstein, Gumpel Weinberg, Leibke Zuckerman, Moshe Mandel, Hertzke Rosenzweig, Yechielke Katz, Moshe Leszt and distinguishing the living from the departed, Mendel Zuckerman, Eliezer Langer and others whose names I no longer remember.

The members of the Mizrachi played an

THE TOWN BETH MIDRASH

The so-called 'Town Beth Hamidrash' was located in the courtyard of the Synagogue. It was always full of people, morning, noon and night. All during the day there were people studying. In the long summer days — at dusk — before the evening prayers, there were always groups of people studying, or discussing current and local affairs. When a visiting rabbi came to town, he delivered his sermon only at this Beth Hamidrash and the listeners sat in rapt silence, swallowing each word. It was open all the time, winter and summer. It belonged to the city, to every Jew, to every poor traveller and here, during the cold winter days, they would gather around the large square stove to warm themselves, making this their second home.

THE UPPER BETH HAMIDRASH

The Upper Beth Hamidrash was located at the upper end of the street and was so named because it was also situated on the second storey of the building. It was sometimes called the Bezimezer Beth Hamidrash. For several years a yeshiva was located there, conducted by Mattis Noachs, a Talmudic scholar.

I especially remember Reb Moshe Yitzchak, a religious eccentric. His wife conducted a lime business to support the family. It was his daily habit to visit every Beth Midrash, searching for pages of religious books that might be lying on the floor. When he found such a page, he would kiss it and put it in its proper place. Once, when the trustees of the Upper Beth Hamidrash painted the walls and decorated the east wall, with something other than the usual white-wash, Moshe Yitzchak smeared all the walls with lime. He argued that a Jew should concentrate on his prayers and not be diverted by a beautiful wall.

THE NEW BETH HAMIDRASH

The older generation called this the New Beth Hamidrash and also the Beth Hamid-

rash of Rabbi Yakov, because it was always clean, airy, light and beautiful. Reb Chayim Hirsh Einbinder was a devoted trustee and it was due to his efforts that the place was always well kept and was the first to install a beautiful electric chandelier.

The most dignified and important people of Apt were affiliated with this Beth Hamidrash. They were wealthy and also Talmudic scholars — among whom were Reb Yekutiel Note Aibshitz and his son, Reb Yonathan Aibshitz and his sons-in-law Shimon Zanberg and Yakov Friedman. There were also the wealthy Jews, Reb Yonah Ivansker, Aharon Bornstein, their sons and sons-in-law, as well as the ritual slaughterers of Apt.

This Beth Hamidrash was also respected for its famous cantors, Pinele Itze Kachives, Leibish Yakl and Avremale Chayim Hirshens. People came from all over the town to hear Pinele recite the first "slichot" (penitential prayers a week before Rosh Hashannah) and his heartfelt "musaf" during the High Holy Days.

Among the learned scholars who were always studying Torah were: Reb Alter Moshe Hashis, Reb Yossel Margoliot, Reb Mattis Noach's, all of blessed memory, also Reb Mendel Naaman, Reb Yossel, the ritual slaughterer and others. Reb Yossel's teaching of the Midrash (homiletical interpretations of the Bible) was most interesting and he had a large following of "students" among the average, hard-working Jews of the town.

Reb Berish Tarler was a man steeped in the study of Torah, who spent more time at the chassidic Rebbe's than at his own home. His wife and children supported the family by conducting a grain business. There were also a few "batlanim" such as Leibel Shames, Yecheskel Tarler and others. I can not imagine how they managed to sustain themselves. They were very poor, yet had deep faith. They sincerely believed in the "tomorrow" and that conditions would change when Messiah would come.

march to the pool on hot days, under the supervision of our teacher Simha, every one of us with soap and towel in hand, for a refreshing bath and swim.

From the pool the river wended its way towards Sandomierz, and behind the bridge discharged into the "canyon" which too

served as swimming pool for the Jewish and Gentile population of the area.

The countryside near the bridge leading to Sandomierz served as romantic meeting places for the town's young people, who went for long walks until the late hours of night.

JOSEPH ROSENBERG

APT — THE TOWN AND ITS JEWS

Apt was a typical Jewish town in Poland. It had its synagogue, houses of study, trustees, sextons, religious functionaries, organizations and all kinds of societies — and yet, it was different from other towns. In the world of "enlightenment" it was known for its former great "*maskilim*" (secular intelligentsia) as G. I. Lichtenfeld, the father-in-law of Y. L. Peretz, Nathan Note Shapiro and others.

In the world of Chassidism, Apt was well-known for her great "Tzadikim" (righteous men) such as Rabbi Avraham Yehoshuah Heshel; Rabbi Mayerl; Rabbi Yakov; the father of the Kozschnitzer "Maggid" Rabbi Shabsile Einbinder, may their memories be blessed. In recent times, the Rabbi of Apt was none other than the brother of the Belzer Rabbi, and himself a noble and holy man, who perished most tragically in the last world conflagration.

Even the cantors of Apt were known. There was Cantor Akiva and later the blind cantor who was regarded among the great cantors of Poland. We ourselves did not know how well known our town was. Apt, with its 2000 families, approximately 8000 souls, had a full community life and there were all kinds of political parties — from the extreme left to the extreme right. I should like to begin by describing the religious life of the town.

We had an old beautiful synagogue, four

Batei Midrash (houses of study and prayer) and the Chassidic "shtiblach" (small houses of prayer) of Ger, Ostrowitz, Modzitza, Alexander, Belz, as well as various groups and societies who conducted services only on Sabbath. There was no lack of places of worship in Apt.

THE OLD SYNAGOGUE

The Old Synagogue was beautiful and solidly built of bricks. An ancient holiness permeated the synagogue with its artistic paintings and carvings. In the center stood the "bema" (platform for reading the Torah) supported by four large posts, and overhead hung big massive lamps. In my days, Chayimel Itsche Mayers was the gabbai (trustee). His tall corpulent physique befitted the large synagogue and when he called out: "let there be quiet", fear seized us. I cannot picture the synagogue without Chayimel Itsche Mayers.

Throughout the year, the synagogue did not have many worshippers, but on Rosh Hashannah and Yom Kippur the synagogue was filled to capacity. The synagogue was also the place for important public gatherings, as the presentation of a Scroll of the Torah, prayers for the Polish government or the commemoration of the death of Dr. Theodor Herzl.

Jewish townspeople, and Apt was no exception in this respect. These laborers and artisans were in such close contact with the Jewish population that in the course of time they learned to speak Yiddish. They lived, however, far from the center of town, in part even in the outlying villages.

The powers that were did not favor the idea of Jewish autonomy; Apt, with its overwhelmingly Jewish majority was arbitrarily assigned to a district of Gentile villages at election time, thus preventing the creation of a Jewish majority or the election of Jewish officials. This explains why throughout its history Apt never had a Jewish Mayor, but at best only a Deputy Mayor — Dr. Rabinovitz.

APT'S SURROUNDINGS

Jewish Apt was situated in the heart of a beautiful countryside and farming region that provided not only sources of livelihood for the townspeople, but also rest and relaxation. Not merely the dreamers, the poets and philosophers — and there were many of them in Apt — drew inspiration from the contact with nature; one could meet Hassidim with their children on summer afternoons as they hurried to the pond, there to stroll and relax along its banks or to cool off in the water, while the better swimmers even jumped from the bridge into the waves.

THE RIVER

Apt was known for its river, the Opatowka, which ringed it from all sides. The town may originally have been built along the bend of the river, and it is difficult to establish today whether Opatow was named after the river (the more probable event) or the river after the town.

The river began as a small stream, fed by several springs, far behind the Christian cemetery, and meandered in slow flow past

the house of Burkovski (for many years Mayor of Apt), past the Polish School into the garden of Yankel Bader, crossed the Lagev highway beneath the bridge, and wound its way between the buildings of the Mandelbaum factory for soap, candles and chemicals till the Ostrowiec highway, where the great iron bridge led to the Gate with its high historic wall, the entrance into town from the Ostrowiec railway station.

On every Sabbath the Jews of Apt, especially the young people, would walk out to the fields irrigated by the river, where wild plants of great beauty grew. Here they would picnic, stretch out in the grass, and enjoy the Sabbath rest under the serene sky. This continued until a Gentile tenant took over the land as pasture for his cows, and put an end to these weekend excursions.

Near the iron bridge, the river joined with the creek to form the great artificial pond where the people would fish during the summer. In winter, the pond was frozen over and we children used to go skating on the ice. More than once, one of us would come home drenched through and through as the ice broke, being fished out with great difficulty. At winter's end, when the ice crust began to crumble, the townspeople took blocks of ice from the pond and stored these in their cellars until summer, the season of ice cream and cold drinks.

From the pond the river gushed forth in mighty flow till the Mill of Goldman. For hours we children used to stand on the bridge and watch the great mill wheel go round, being driven by the river waters, enchanted by the deafening clatter and by the waterfall that rushed foamingly into the abyss.

From here the river wound past the Hospital, flowing through gardens and beneath the Ozarov Road bridge, discharging its waters into the sluice gates which formed a wide pool. In summer we children, the pupils of the modern Mizrachi school, would

town, the Prince built a large and handsome church. Situated on hilly ground, the church was surrounded by a large, walled-in garden. The garden wall then continued up to the Town Gate on the main road, and thus the Christian population lived actually outside the town walls.

The empty open space between the Jewish Quarter and the Church compound served as market place for the peasants who came to town for the Fairs. This "inter-zone" helped to prevent too close contact and friction between the Jewish and the Christian population — an important factor in those days when all too often Jews were the victims of riots and drunken excesses.

THE GROWTH OF APT

Meanwhile the Jewish population, as well, grew and increased. The "Jewish Street" could no longer contain the many newcomers who settled in Apt as economic conditions improved. Soon the Jewish Street was surrounded on all sides by other streets, lanes and alleys, which were narrower than the main thoroughfare. This is commemorated in the street names: the "Jewish Street" was named "Breite Gass", and parallel to it ran the newer "Shmole Gass". The new lanes were linked to the main Jewish Street which continued to serve as the center of the town's Jewish quarter. The Ivansk highway served as the road into town for the peasants from the villages in the vicinity of Apt. Another street, built later on, was the "Garden Street" which led to the park, planted much later on the site of the Market.

With the population growth there was very little room left in the "Jewish Town". The Jewish grain merchants and storekeepers who subsequently settled in Apt, set up their houses along the highway leading into town, a favorable position for trade with the villagers coming into Apt. The Jewish artisans, however, whose livelihood depended mainly on Jewish clients, settled in the lanes

and alleys adjoining the Jewish part of town, and their quarters extended up to the Church.

THE "MARKET"

The "Market" is not mentioned in the Community Ledger or in any other early sources since it was built only much later. In those early days trading took place on the market grounds at open air stands, temporarily set up for the Fair days. Only later on, buildings rose around the market place, and as the economic position of the merchants improved, they built their apartments adjoining their stores or above them. The commerce of Apt at the time of the building of the Market houses was still exclusively in Jewish hands.

RELATIONS WITH THE CHRISTIAN POPULATION

The Christian inhabitants settled in Apt in later years and set up their homes in the side streets. These were farmers, gardeners, vegetable growers who depended on the Jewish population for the buying of their produce and their livelihood. The few Gentile-owned stores and houses in the center of town which we remember, were established only in the second half of the 19th century in the wake of the establishment of Government offices and institutions, through which numerous Gentile officials and clerks (of the District authorities, the Municipality, the Police, etc) came to live in the town, as well as members of the academic professions — doctors, lawyers, pharmacists and teachers.

These newcomers built houses in the new side streets, however, such as the Ostrowiec Road, Sandomierz Road and Ozarov Road, since the center part of town was already occupied.

In every Jewish town there were poor Gentile laborers and handymen who earned their livelihood from their work for the

was little changed — until the holocaust. The difference between the historic Jewish quarter and the newer parts of town was rather striking.

The Jewish Street, lined by two rows of small houses, began at the Musicians' Lane (Kley Semarim Gaessel) which was built later on, and continued up to the Jewish Cemetery.

In the center of the quarter the Jews built as a matter of course the Synagogue and Beth Hamedrash. These were the spiritual center of the Community and the social gathering place for the townspeople. The Public Bath and the Mikva (Ritual Bath) were located in the lower part of town, on the Ivansk Road near the Well from which they drew their water supply. The Public Bath was probably destroyed in one of the various conflagrations; as children we used to play in the great open pit which was all that remained of it...

The origins of the town's spiritual center, the Synagogue of Apt, date back to the sixteenth century or to an even earlier time. It is fairly certain that the Beth Hamedrash was even older than the Synagogue, though numerous restorations were undoubtedly undertaken in the course of the centuries, to repair the damage of fires. The ceiling with its massive beams rested on ancient stone walls which had settled deep in the ground.

We can be certain that the Synagogue was not built immediately upon the settlement of Jews in Apt, but only after the community was consolidated and could erect such a monumental structure. Till then Jewish townspeople gathered, prayed and studied in the Beth Hamedrash.

The Synagogue was indeed a beautiful and unique example of synagogue architecture in Poland, so that historians and archaeologists, Jews as well as Gentiles, from near and far came to visit the building and to photograph it.

The interior of the building was more impressive than its exterior, probably due

to the wish of the builders not to arouse envious resentment.

The Synagogue's architectural style was in the Gothic tradition. The great edifice was supported by four massive corner buttresses; its solid walls extended windowless till close to the ceiling, where they terminated in round, Gothic windows with stained glass which on a sunny day flooded the entire Synagogue and the congregation in a wealth of color.

The vaulted buttresses joined with the dome of the "Belemer", the Almemar in the center of the Synagogue, which rested on four pillars linked by a railing at a height of several meters above the stone floor of the Synagogue, and to which stairs ascended from both sides. Here the Torah was read.

The walls and ceilings were adorned by ancient paintings and murals. Especially famous was the rendering of the twelve signs of the zodiac which decorated the ceiling. The Holy Ark was ascended by stone steps. Here the *Kohanim* chanted the priestly blessing, and on the eve of Yom Kippur devout Jews let themselves be publicly castigated in penance.

The Jews of Apt were justly proud of their Synagogue which was famed as one of the oldest and most remarkable structures of its kind in all of Poland.

THE CHRISTIAN POPULATION OF APT

As Apt grew and developed into an urban commercial center, it began to attract Christian artisans and craftsmen from the vicinity. The Christian landowner of the district had to look after their physical and spiritual well-being.

According to various historical sources, the settlement of Christians in the Apt area began only in the 18th century. Thus in the year 1856 the entire Apt district, according to an official census, had a population of 1328 Christians and 2517 Jews.

At some distance from the Jewish part of

THE TOWN AND ITS ENVIRONS

It will be difficult to discern much planning in the physical structure of the old Jewish towns in Poland, and even less very great architecture. Nevertheless it cannot be said that the establishment and growth of Apt came about by mere accident. Just as the town's sociological development reveals a certain continuity, so can one trace back to the factors influencing its physical growth, its structure and architectural motifs of the distant past, which left their imprint on the town till its final years.

As far as we know from ancient sources, the Jewish settlement in Apt dates back to the fifteenth century. This in effect represents the actual birth of the town — the transition from a rural district of small villages and hamlets, owned by Prince Krzysztof Szydloviecki of Cracow. It was he, apparently, who founded the town that was to become Opatow (Apt), though it is possible that a number of Jewish families settled in the region many years earlier (see the history of the Community of Sokolow).

This prince was the first to realize the need for an urban center where the agricultural produce could be marketed, and which in turn could supply to the peasants of the region the various products, clothing, tools and foodstuffs which they needed. Who could better carry out this task than the Jews who had just arrived in Poland and settled in the vicinity of Lublin and Cracow, thanks to the magnanimity of the Polish King Sigismund August? (Trunk: History of the Jews in Lublin and Environs).

In all probability, the Jews settled first at the crossroads intersecting the highways which led to the larger villages of that time, and which we knew as small towns in the vicinity of Apt, such as Ostrowiec, Cmielow, Ozarow, Klimontow, Ivansk, Lagev. The

importance of Apt as the commercial center of the region is evidenced by the tradition, which was carried on till recent years, of weekly Market Days in the surrounding townlets. A specific day in every week was set aside for each of these larger townlets, and on that day the merchants and artisans of Apt would bring their wares to the town. In earlier times, all commerce and market transactions were concentrated in Apt; but later on, to meet the competition from other urban centers eager to trade with the peasants, the Apt merchants had to come to the villagers instead of vice versa.

The oldest part of the town on the crossroads was the "Yiddishe Gass", which for many years constituted the town in its entirety. As in all other small Jewish towns of that period, the Jewish Street in Apt was built as a walled-in ghetto, due to the fear of raids and predatory incursions by bands of robbers and Jew-baiters. Threatened by the enmity of the rabble, it was the Jews themselves who adopted the system of building their homes in walled-in, closed-off quarters. With nightfall, the gates of the quarters were closed and Jewish watchmen stood guard till dawn. The Community Ledger of Apt, one of the oldest sources shedding light on the life of the Jews in Medieval Poland, devotes a great many of its earlier pages to the organization of the Jewish guard-service and to matters of the security of the Jewish quarter.

Until its last years one could find in Apt remnants of the so-called Jewish style of building, evolved in Medieval times. Though in the course of the centuries buildings were frequently destroyed by fires or in the wake of epidemics, their rebuilding and restoration adhered to the traditional style. Thus the general appearance of the Jewish quarter

traditions of the town for the coming generations should be written in the eternal Tongue which is also the language of modern-day Israel.

But this problem, too, found its solution. Every article is printed in the language in which it was written, and we saw to it that the essential contents appear in both languages, in Hebrew as well as in Yiddish. The book thus appears in the two languages of the Jewish people, Hebrew and Yiddish, — with a synopsis for the English-speaking reader.

We express hereby our thanks to all our friends, both in Israel and elsewhere, who helped us financially to publish this book, especially our townspeople in Toronto (Canada) for their valuable aid in all stages of our activity. We should also mention our

organizations in New York and Montreal which contributed a lot to our success.

The Committee acknowledges with gratitude the devoted efforts and untiring work of the members of the Israel Committee, who gave of their time and strength unsparingly until the project was completed, — our friends Moshe Magen-Grinstein, Joseph Rosenberg, Joseph Silberman and Nahman Lustgarten. It is in large part due to them that the idea took on form and became reality in this book.

Let this book serve in our homes as Memorial Lamp for the souls of our beloved who perished during the holocaust and as a monument to our unforgettable community which was destroyed.

PUBLICATION COMMITTEE

P R E F A C E

The tragic fate of European Jewry during the Second World War did not spare our homes nor our home-town Apt. It also had to drain the poisoned cup to the last drop. The disaster that befell it, meant utter destruction and left in its wake ruin and death. Its streets and its houses where we were born and bred, were razed to the ground. Its inhabitants, our dear parents, brothers and sisters, our beloved ones — they all were put to death amid cruel tortures; they all perished in different ways and in different places. Many of them did not even have a Jewish burial.

Much remains to be told of Poland's murdered Jewry; its history, its struggle and its destruction. In this heroic and inspired saga our Jewish town of Apt is certain to find the place it deserves among the looted towns of Poland.

Each and every Jewish townlet with its specific values represents a world in itself.

This is why we, the few that remained, have decided, with the remembrance of our childhood and the years of our youth still vivid in our hearts, haunted as we are by the memories of things past, to create a living monument in the form of a book destined to enhance for us and for our children after us the splendour of a past that is no more.

May this modest memorial preserve for the coming generations the memory of our unforgettable town, the spirit that prevailed there, its origin and its long and magnificent history, its Zadikim and Gaonim, its institutions and organizations, its leaders and men of reputation, the memory of those that watched over the fire, handing the torch from one generation to the next, who during their lifetime stood up for the town and its Jews, for Zion, so near and so far away, who educated us towards its light. It is but for them that we at long last arrived, whereas they fell by the way-side...

TO THE READER

With awe and reverence in our hearts we present to you this Memorial Book whose aim it is to perpetuate the memory of our town, the cradle of our youth, with all the beautiful and sad memories remaining in our hearts from days gone and past.

The task was not an easy one. Before you is a labor of love, the fruit of the efforts of many and distinguished sons of our town, today living in Israel and in all parts of the world, who responded to the call of the Publication Committee and took part in the job of collecting the extensive and variegated material gathered here after five years of work.

The idea of the publication of this book was conceived in 1949 at the great Memorial Gathering in Tel Aviv for the departed martyrs of our town, called by the survivors, remnants of the holocaust. A first appeal was issued to the sons of our town in all parts of the world, explaining the idea. But actual work commenced only in 1960 at the great Convention of all former residents of Apt in Israel, when a group of active members was entrusted with the planning of the project and its execution.

The difficulties were manifold, although most of our brethren in all parts of the world responded wholeheartedly with financial contributions needed for the realization of the project and the supplying of material. It was our aim that this book should be a worthy record of our town, with its glorious Jewish tradition, its beneficial activities in all fields of public endeavor, its cultural life. We wanted it to faithfully delineate the lives of the people of Apt in all the periods of the town's existence. Thus we did not want this to be the creation of a single few, of scholars

and professional writers only, but the full and faithful expression of the people of Apt from all walks of life, wherein every one of us will find an echo to his emotions.

Together with you, we may be proud that the book is a faithful reflection of the town and all strata of its people, due to the fact that so many sons of our town contributed to this work.

About our town Apt, one of the oldest Jewish towns in Poland, with a tradition of many centuries, famed for its rabbis, sages and scholars, much can be written. We are aware that we have not fully exploited the many sources, the written and oral traditions, which tell of the town and its people. Perhaps the man may come forth someday who will undertake the painstaking research required to save all these valuable traditions for future generations.

Undoubtedly errors will have crept here and there into the work — no human endeavor is free of them. We shall gladly accept any corrections and suggestions in this respect. All those who may feel that the material in this book does not do full justice to their friends and relatives may be assured that no slights were intended.

We note with satisfaction that all the contributions received could be published.

We faced a serious problem regarding the language in which the book would appear. There were those who held that the book must appear in the language spoken by our holy martyrs, in Yiddish, the language spoken by all the people of the town, and still spoken by most of the sons of Apt who are with us today. Many others felt that a book dedicated to perpetuating the

PUBLICATION COMMITTEE OF THE APT MEMORIAL BOOK IN ISRAEL

Editor: ZVI YASHEEV

MEMBERS (in alphabetical order):

EISENSTADT (RABINOVITZ) SHOSHANA — Holon
GRINSTEIN (MAGEN) MOSHE — Ramat Gan
GRINSTEIN (MAGEN)-KANDIL RACHEL — Ramat Gan
GRINSTEIN MORDECHAI — Bat Yam
GUTERMAN ITZHAK — Haifa
KATZ (BERGER) HANA — Tel Aviv

LUSTGARTEN NAHMAN — Ramat Hen
LUBLINER ISRAEL — Tel Aviv
LANGER ELIEZER — Tel Aviv
ROSENBERG YOSEF — Tel Aviv
ROTSTEIN AVRAHAM — Tel Aviv
SHMELTZMAN HERZ — Natanya
ZYLBERMAN YOSEF — Ramal Gan

COMMITTEE FOR SCRUTINIZING THE MATERIAL ON THE HOLOCAUST

HOCHMITZ PINCHAS — Ramat Gan
VISHLITZKI (KATZ) RIVKA — Tel Aviv
SILBERBERG ELIAHU — Tel Aviv

LUSTMAN MEIR — Tel Aviv
FELDMAN SHLOMO — Tel Aviv

MEMORIAL BOOK COMMITTEE IN TORONTO

HARRY WEISS

AHARON STARKMAN

PINHAS TEITEL

MEMORIAL BOOK COMMITTEE IN MONTREAL

MANUS AMBER
LEA KIRSH (SELTZER)
YEHIEL SOSNOVITZ

AKIVA KATZ
SPRINTZE SILVER (BEDER)

MEMORIAL BOOK COMMITTEE IN NEW YORK

ELIMELECH KATZ
BUNIM KALISHER
SHEVA KALISHER

DAVID PINTHEVSKY
SHLOMO STERNLICHT

A P T

A TOWN WHICH DOES NOT EXIST ANY MORE

Published by the Apt Organizations in Israel, U. S. A., Canada and Brazil

TEL AVIV, JANUARY 1966

5M

Yasheev
*PXV
(Opatow)
1966